

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈЕ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Мр Миомир Б. Гаталовић

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВНА ПОЛИТИКА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1958-1974.

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DIVISION OF HISTORY
DEPARTMENT FOR HISTORY OF YUGOSLAVIA

Mr Miomir B. Gatalović

YUGOSLAV STATE POLICY ON
KOSOVO AND METOHIJA 1958-1974

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

Ментор:

Др Љубодраг Димић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

Др Момчило Павловић, редовни професор, Факултет безбедности, Универзитет у
Београду

Др Мира Радојевић, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Александар Животић, доцент, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Датум одбране: _____

РЕЗИМЕ

Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958-1974.

Докторска дисертација *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958-1974.* је заснована на необјављеној грађи из Архива Југославије, Архива Србије, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије и Војног архива, на објављеним изворима, мемоарским белешкама и штампи, као и на стручној историографској литератури. Посебно корисним показали су се архивски фондови који се односе на деловање Савеза комуниста Југославије, Савеза комуниста Србије и Савеза комуниста Косова, Безбедносно-информативну агенцију и југословенско-албанске односе.

Хронолошки оквир теме одређен је између Седмог и Десетог конгреса СКЈ, односно од 1958. године када је Југословенска држава почела да показује веће интересовање за Косово и Метохију кроз појачна економска улагања и деловање Комисије за националне мањине ЦК СКЈ до 1974. године када је донет нови Устав СФРЈ и завршен процес државног и партијског преобликовања Југословенске федерације. У међувремену су се одиграли значајни догађаји који су утицали на дефинисање државне политике према Косову и Метохији, попут територијалног заокруживања Косова и Метохије 1959. и њеног прерастања из Области у Покрајину 1963. године, отварања *националног питања* на Осмом конгресу СКЈ 1964. године, Брионског пленума из 1966. године, првог и другог таласа уставних амандмана 1967-1968. и 1971-1972. године, Четрнаестог пленума ЦК СКС и демонстрација на Косову и Метохији 1968. године, деловања *српских либерала* до 1972. године, али и формирања Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева 1965. године и Приштинског универзитета 1969. године и интензивирања иселјавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије.

Основни циљ ове докторске дисертације био је да прикаже еволуцију политике Југословенске државе према Косову и Метохији у добу када је комплетну државну политику дефинисао Савез комуниста Југославије. У том погледу намеће нам се закључак да је државна политика излажења у сусрет захтевима и потребама становништва албанске националности на Косову и Метохији, које је чинило више од две трећине укупног

станоништва овог подручја, од 1958. до 1974. године била само појачна са намером да се пацификују њихове иредентистичке тежње усмерене на припајање Косова и Метохије Албанији, односно да се кроз повећана економска улагања, бољу кадровску заступљеност у државним, партијским и друштвеним органима, дозвољавање успостављања присних веза са матицом Албанијом и толерисање различитих ексцеса они учине лојалним грађанима Југославије. То је посебно било уочљиво од Брионског пленума из 1966. године, када је Покрајина поступно кроз уставну реформу стекла већу самосталност унутар Југословенске федерације. Наведени процес чињен је на штету неалбанских народа на Косову и Метохији, који су на различите начине били свесно дискриминисани од стране државних органа и приморавани на исељавање, а што је оставило последице трајног карактера у међунационалним односима.

Кључне речи: Косово и Метохија, Југославија, државна политика, Савез комуниста Југославије, Јосип Броз Тито, *Косовско питање*, Србија, Удба, Албанија, Брионски пленум, демонстрације, уставне промене, међунационални односи, привредна неразвијеност, Универзитет у Приштини.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије, Историја Косова и Метохије

UDK: 94:323(497.115)"1958-1974"(043.3)

SUMMARY

Yugoslav State Policy on Kosovo and Metohija 1958 – 1974

Phd thesis *Yugoslav state policy on Kosovo and Metohija 1958 – 1974* is based on the unpublished resources from the Archive of Yugoslavia, Archive of Serbia, Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia and Military Archive, on the published resources, memoir notes and press, as well as on the professional historiography literature. Archive funds which refer to the activities of the League of Communists of Yugoslavia, League of Communists of Serbia, League of Communists of Kosovo, Security Information Agency and Yugoslav – Albanian relations appeared as especially useful.

The chronological framework of the topic is determined between the Seventh and the Tenth Congress of the LCY, or in other words, from 1958, when Yugoslav state started to demonstrated bigger interest for Kosovo and Metohija through increased economic investements and activities of the Commission for National Minorities of the CC of the LCY, until 1974, when the new Constitution of the SFRY was adopted and when the process of party and state transformation of Yugoslav federation was finished. In the meantime, important events which influenced the defining of state policy towards Kosovo and Metohija took place, such as the determination of territory of Kosovo and Metohija in 1959 and its transformation from District to Province in 1963, the opening of *the issue of national self - determination* on the Eight Congress of the LCY in 1964, the Brioni Plenum in 1966, the first and second wave of constituional amendments in 1967 – 1968 and in 1971 – 1972, the Fourteenth Plenum of the CC of the LCY and demonstrations on Kosovo and Metohija in 1968, the activities of *Serbian liberals* until 1972, but also the formation of the Fund of Federation for the Financing of Economic Development of the Republics and Regions which were not economically developed in 1965 and the University of Prishtina in 1969 and more and more frequent emigration of Serbian and Montenegrin population from Kosovo and Metohija.

The basic objective of this thesis was to give an overview of the evolution of the policy of Yugoslav state towards Kosovo and Metohija in the time when the whole state policy was defined by the League of Communists of Yugoslavia. In this regard, it can be concluded that the state policy which aimed at meeting the requirements and needs of the population of Albanian nationality on Kosovo and Metohija which consisted more than two thirds of the whole

population in this area, from 1958 to 1974, was just intensified with the intention to pacify their irredentist aspirations which were directed towards the annexation of Kosovo and Metohija to Albania, or in other words, it was an attempt to make them loyal citizens of Yugoslavia through increased economic investments, better representation in the staff of state, political and social organs, permission to make closer connections with Albania and tolerance to different excesses. This was especially noticable since the Brioni Plenum in 1966, when the Province, gradually through the constitutional reform, gained more independence within Yugoslav federation. The mentioned process was done at the expense of non – Albanian population on Kosovo and Metohija which was intentionally discriminated by the state organs and forced to move away , what left the consequences of permanent nature in interethnic relations.

Key words: Kosovo and Metohija, Yugoslavia, state policy, League of Communists of Yugoslavia, Josip Broz Tito, Kosovo issue, Serbia, State Security Administration, Albania, the Brioni Plenum, demonstrations, constitutional amendments, interethnic relations, economic underdevelopment, University of Prishtina.

Scientific field: history

Academic expertise: history of Yugoslavia, history of Kosovo and Metohija

UDK: 94:323(497.115)"1958-1974"(043.3)

САДРЖАЈ

Предговор.....	1
Увод.....	12
Прво поглавље: Уставно-правни положај Косова и Метохије у Југословенској федерацији 1958-1966.	
1.1. Косово и Метохија као Аутономна област.....	52
1.2. Територијално заокруживање Косова и Метохије.....	67
1.3. Устав СФРЈ из 1963. године – прокламовано и стварно.....	82
1.4. Косово и Метохија као Аутономна покрајина.....	100
Друго поглавље: Партија и држава на Косову и Метохији 1958-1966.	
2.1. Сраслост државе и Партије.....	114
2.2. Партијске пројекције будућности – од Седмог до Осмог конгреса СКЈ.....	128
2.3. Отварање <i>националног питања</i> 1964-1965. године.....	152
2.4. Партијски кадрови и државни чиновници.....	170
Треће поглавље: Држава и грађани на Косову и Метохији – угрожена безбедност 1958-1966.	
3.1. Југославија, Косово и Метохија и међународне прилике – локални оквири светских процеса.....	192
3.2. Држава на граници – Албанија као сусед.....	210
3.3. Удба између заштите Југословенске државе и репресије.....	232
3.4. Брионски пленум 1966. године.....	253
Четврто поглавље: Од централизма ка децентрализацији – почетак уставно-правног преобликовања Југословенске федерације 1967-1970.	
4.1. Демонтажа Службе државне безбедности и демократизација друштвеног живота.....	296
4.2. Раскол у ЦК СКС – <i>Српско питање</i> на Косову и Метохији.....	328
4.3. Политика Албанске државе на Косову и Метохији – злоупотреба добрих намера и посезање за репресијом.....	355
4.4. Демонстрације на Косову и Метохији 1968. године – југословенски и светски контекст.....	391

4.5. Уставни амандмани из 1967. и 1968. године – почетак једног процеса.....	442
Пето поглавље: Од демократизације ка дезинтеграцији – Косово и Метохија као конститутивни елемент Југословенске федерације 1970-1974.	
5.1. Српско политичко руководство и перцепција <i>Косовског питања</i>	484
5.2. Уставни амандмани из 1971. године – наставак једног процеса.....	518
5.3. Исход једног процеса – Устав СФРЈ из 1974. године.....	596
5.4. Пораз Југословенске државе – међунационални односи и исељавања са Косова и Метохије.....	631
Шесто поглавље: Између напретка и заостајања – економија и привреда на Косову и Метохији 1958-1974.	
6.1. Нове привредне концепције 1958-1964. године – изазов економске неразвијености.....	662
6.2. Неуспех економске реформе 1965-1966. године.....	680
6.3. Економска улагања и привредно заостајање 1967-1969. године – два лица једног процеса.....	699
6.4. Биланс економских улагања на Косову и Метохији 1970-1974. године – политички мотивисана солидарност.....	719
Седмо поглавље: Процес еманципације – култура, просвета и здравство на Косову и Метохији 1958-1974.	
7.1. Културно и здравствено просвећивање 1958-1963. године.....	753
7.2. Култура и просвета под надзором 1964-1966. године.....	773
7.3. Култура или пропаганда 1967-1969. године.....	789
7.4. Културно-просветни узлет Косова и Метохије 1970-1974. године – кадрови и институције.....	809
Закључак	843
Списак коришћених извора и литературе.....	863
Списак скраћеница.....	896
Биографија аутора.....	900

ПРЕДГОВОР

Докторска дисертација *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958-1974.* представља покушај да се прошире, утврде и сумирају научна сазнања о политичком утицају који је Југословенска држава вршила на простору Косова и Метохије као њеном најзаосталијем делу у наведеном периоду, односно дође до закључака каква је била суштина те политике, на који начин је она спровођена, шта је њоме намеравано да се постигне и какви су били њени резултати. Шире хронолошки посматрано, проучавана теза припада периоду тзв. *југословенског социјализма* за који је карактеристична кадровска сраслост Југословенске државе и Савеза комуниста Југославије (СКЈ). Једнопартијски државни систем почивао је на власти Јосипа Броза Тита, који је уједно био председник Југославије и вођа Партије, те имао коначну реч у креирању комплетне државне политике. Он се о најважнијим политичким питањима консултовао са уским кругом најближих партијских сарадника, који су истовремено заузимали највише државне функције. Сходно томе, пут одгонетања еволуције југословенске државне политике према Косову и Метохији, водио је преко партијских форума и неформалних састанака водећих партијских руководилаца на којима су суштински конципиране смернице државне политике, а што је у многоме одредило употребу извора о теми истраживања.

Уже хронолошки посматрано, ова докторска дисертација обухвата раздобље између Седмог конгреса СКЈ из 1958. године и Десетог конгреса СКЈ из 1974. године. У 1958. години је отпочео процес јачања државног интересовања за Аутономну Косовско-метохијску Област путем повећања привредних улагања и прављења планова за њено територијално заокруживање, уз интензивирање деловања Комисије за националне мањине ЦК СКЈ која је највише пажње посветила проучавању албанске националне мањине као најбројније у Југославији и двотрећински заступљене у укупном становништву Косова и Метохије. У 1974. години је донет нови Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије којим је заокружен процес преобликовања Југословенске федерације и којим је Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово проширила аутономност, односно дефинисана као конститутивни елемент Југословенске федерације у саставу Социјалистичке Републике Србије.

С обзром да је, и поред одређених уставних промена, у проучаваном периоду Косово и Метохија остало саставни део Србије као њена Област, тј. Покрајина, наведено

је одредило хијерархијску поделу државних овлашћења у којој није могла бити заобиђена политичка равна Србије. Правно посматрано, политичке одлуке усвајане на нивоу Југославије су биле обавезне да добију сагласност Србије како би биле спровођене на Косову и Метохији, мада се често догађало да је руководство Косова и Метохије настојало да заобиђе Србију успостављајући директне контакте са руководством Југославије. Тако је, у циљу терминолошке дистинкције, под појмом *Држава* или *Федерација* означавања Југославија, термин *Република* је употребљаван за Србију, а под називом *Област*, тј. од 1963. године *Покрајина* подразумевано Косово и Метохија. Израз *Партија* је коришћен за СКЈ, док је за националне мањине спорадично употребљаван термин *народности* који је прокламован у Уставу СФРЈ из 1963. године. За албанску националну мањину је доследно примењиван назив Албанци, иако је до 1968. године израз *Шиптари* званично коришћен у изворима, а потом избачен из употребе као неадекватан и увредљив.

У периоду од 1958. до 1974. године Косово и Метохија је прошло једну од најтурбулентнијих и најпрогресивнијих фаза политичког, друштвеног, привредног и културног развоја. Како би се могли разумети узроци многих појава и процеса који су били актуелни у наведеном периоду, у Уводу назначене докторске дисертације под називом *Просторне одлике и друштвено-политичке промене на Косову и Метохији до 1958. године* сажето су представљене географске карактеристике Косова и Метохије и приказана историја овог простора од времена Берлинског конгреса из 1878. године до средине педесетих година XX века, са нагласком на однос две тамошње најбројније националане групације – Срба и Албанаца. Посебно су акцентована одређена стајна места у историји попут одлука Прве призренске лиге 1878. године, последица Балканских ратова 1912-13. године, дешавања за време Првог светског рата 1914-1918. године, актуелности међуратног периода током постојања Краљевине СХС, тј. Краљевине Југославије, потреса које је донео Други светски рат 1941-1944. године и трендова послератног периода социјалистичке изградње ФНР Југославије закључно са 1957. годином.

Ова докторска дисертација се састоји од седам поглавља подељених на по четири до пет потпоглавља, која су разврстана комбиновањем хронолошког и тематског приступа. Тако је првих пет поглавља посвећено политичкој, правној и друштвеној историји, а последња два економској и културно-просветно-здравственој историји Косова и Метохије са проучавањем аспекта југословенске државне политике према овом простору. Прво поглавље носи назив *Уставно-правни положај Косова и Метохије у*

Југословенској федерацији 1958-1966. и подељено је на четири потпоглавља у којима је елабориран специфичан статус Косова и Метохије као Аутономне области, њено територијално закруживање 1959. године, прерастање из Области у Покрајину 1963. године и њен положај као Аутономне покрајине до 1966. године.

Друго поглавље под називом *Партија и држава на Косову и Метохији 1958-1966.* подељено је на четири потпоглавља у којима је објашњена рефлексивна процеса сраслости државе и Партије на простор Косова и Метохије, партијске пројекције будућности Косова и Метохије од Седмог конгреса из 1958. године до Осмог конгреса из 1964. године, утицај отварања *националног питања* у Југословенској федерацији на дефинисање државне политике на Косову и Метохији и последице чињенице да су партијски кадрови без довољно стручности и по националном кључу постављани на важне државне дужности на територији Косова и Метохије. Треће поглавље, под називом *Држава и грађани на Косову и Метохији – угрожена безбедност 1958-1966,* подељено је на четири потпоглавља посвећена проблематици утицаја међународних збивања на дешавања на Косову и Метохији, ретроградне политике Албаније према Косову и Метохији, деловања Удбе на овом простору које се кретало између заштите Југословенске државе и репресије према становништву и последица Брионског пленума из 1966. године када је политички ликвидиран други човек Југославије – Александар Лека Ранковић и ослабљено деловање Службе државне безбедности на Косову и Метохији, што је отворило пут јачању иредентизма.

Четврто поглавље носи назив *Од централизма ка децентрализацији – почетак уставно-правног преобликовања Југословенске федерације 1967-1970.* и подељено је на пет потпоглавља у којима је разматран процес демонстрације Службе државне безбедности на Косову и Метохији током 1966. и 1967. године, отварање *Српског питања* на Четранестом пленуму ЦК СКС 1968. године када је дошло до партијског раскола поводом различитих погледа на споровођење државне политике на Косову и Метохији, политика Албаније према овом подручју која је злоупотребљавала добре намере Југославије за побољшањем међудржавних односа, иредентистичке демонстрације на Косову и Метохији 1968. године које су стављене у контекст светких дешавања у вези са студентским демонстрацијама и кризом у Чехословачкој и ток усвајања уставних амандмана 1967. и 1968. године којим је био покренут процес редефинисања односа у Југословенској федерацији и промењени званичан назив и нормативне надлежности Косова и Метохије. Пето поглавље, под називом *Од демократизације до дезинтеграције – Косово и Метохија као конститутивни елемент Југословенске федерације 1970-1974,*

подељено је на четири потпоглавља у којима је обрађена проблематика перцепције *Косовског питања* из перспективе политичког руководства Србије – тзв. *српских либерала*, ток доношења уставних амандмана из 1971. и 1972. године који су представљали даљи корак у проширењу аутономности и самосталности Косова и Метохије унутар Југословенске федерације, доношења Устава из 1974. године којим је окончан процес редеофинисања односа у Југословенској федерацији и прецизиран положај Косова и Метохије као конститутивног елемента Југословенске федерације и саставног дела Србије и међунационалних односа и исељавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије као пораза вишегодишње државне политике.

Шесто поглавље које има назив *Између напретка и заостајања – економија и привреда на Косову и Метохији 1958-1974.* подељено је на четири потпоглавља у којима се третирају процеси утврђивања степена привредне неразвијености Косова и Метохије од 1958. до 1964. године, оснивање Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева који је за циљ имао подстицање бржег развоја Косова и Метохије у периоду економске кризе 1965-1966. године, великих државних издвајања за економски напредак Косова и Метохије насупрот све већем привредном заостајању овог простора од 1967. до 1969. године и практичне неостварености политички мотивисане солидарности различитих делова Југославије да се највише државних средстава улаже за потребе најбржег развоја Косова и Метохије од 1970. до 1974. године. Седмо поглавље *Процес еманципације – култура, просвета и здравство на Косову и Метохији 1958-1974.* подељено је на четири потпоглавља која се односе на културно, просветно и здравствено просвећивање становништва Косова и Метохије од 1958. до 1963. године, политички надзирану културу и просвету на овом простору од 1964. до 1966. године, културу на Косову и Метохији растрзану између пропагандног деловања Југославије и Албаније од 1967. до 1969. године и културно-просветно-здравствени узлет Косова и Метохије од 1970. до 1974. године када је дошло до кадровског јачања и формирања нових институција попут Универзитета у Приштини. Потом је дат Закључак у којем су сумирани најважнији аспекти, преломни моменти и разлози који су утицали на правце, смисао и циљеве креирања југословенске државне политике на Косову и Метохији, те приложени Списак коришћених извора и литературе, Списак скраћеница и Биографија аутора.

Када су у питању коришћени извори, ова докторска дисертација је заснована на необјављеној и квалитативно, садржајно и квантитативно богатој грађи из архива домаће провинијенције: Архива Југославије, Архива Србије, Војног Архива и Дипломатског

архива Министарства спољних послова Републике Србије, при чему није добијена дозвола за истраживање у Архиву Српске православне цркве и из безбедносних разлога није било могуће користити грађу Покрајинског архива Косова и Метохије у Приштини. Такође, недоступност архивске грађе Римо-католичке цркве и Исламске верске заједнице у Републици Србији представљао је својеврстан квалитативни недостатак, док је непознавање албанског језика је у извесној мери чинило препреку за коришћење архивске грађе на овом језику.

У Архиву Југославије посебно корисним су се показали фондови настали радом партијских и државних органа попут: Конгреса СКЈ, Конференција СКЈ, Пленума ЦК СКЈ, Председништва СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ на чијим седницама је одређивана укупна југословенска државна политика, државна политика према Косову и Метохији, али и вођене дискусије које су указивале на шире политичке, друштвене, економске и националне процесе на овом простору; Комисије за националне мањине ЦК СКЈ на чијим састанцима су разматрани елаборати о стању, проблемима и бројности албанске и турске националне мањине на Косову и Метохији; Савезног извршног већа које је представљало југословенску владу и на чијим заседањима су партијске одлуке званично постајале део државне политике; као и Социјалистичког Савеза Радног Народа Југославије који је, са својим комисијама, као масовна организација чинио посредну везу између партијске и државне политике. У Архиву Југославије се чува фонд Канцеларије Председника Републике, који је током истраживања пренет из Архива Јосипа Броза Тита, а у којем се налази драгоцен изворна грађа у вези са пријемима које је Председник Југославије Ј. Броз Тито организовао за делегације највиших руководилаца са Косова и Метохије и из Србије, материјали и елаборати које су састављале Удба и партијске и државне комисије по различитим проблематикама везаним за Косово и Метохију, дописи, али и личне белешке Ј. Броза Тита о проучаваној тематици. У овом Архиву се налази и фонд Међународне комисије ЦК СКЈ за односе СКЈ са страним партијама и државама, у којем је од великог значаја за разумевање контекста спољнополитичког утицаја на простор Косова и Метохије била грађа која се односи на НР Албанију, СССР и НР Кину.

Депанданс Архива Србије у Железнику крије богату грађу у вези са деловањем и активностима Савеза Комуниста Србије: Конгреси СКС, Конференције СКС, Пленуми ЦК СКС, Председништво ЦК СКС, Извршни комитет ЦК СКС, као и Комисија за националне мањине ЦК СКС. На састанцима ових тела је махом потврђивана, разрађивана и даље спровођена југословенска партијска политика према Косову и Метохији, али се неретко догађало да се на заседањима јаве дисонантни тонови и чак

супротстављања званичној државној политици услед незадовољства или осећања угрожености како српских, тако и албанских националних интереса. У Архиву Србије се посебно корисним показао фонд Савеза комуниста Косова који је надоместио немогућност коришћења грађе Покрајинског архива Косова и Метохије у Приштини, али и фонд Безбедносно-информативне агенције, селективно отворен за јавност пре неколико година, у којем су се драгоценим показали извештаји о исељавању српског и црногорског становништва са Косова и Метохије, деловању иредентистичких група на том простору и полемикама на седницама покрајинских тела у вези са уставном реформом Федерације.

У Војном архиву Републике Србије обиље података о стању ЈНА на територији Косова и Метохије пружили су фондови Прве и Друге управе Генералштаба ЈНА, упркос њиховој ограниченост с обзиром на чињеницу да је искључиво могуће користити грађу старију од 50 година. Када је у питању Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, у њему су сагледани фондови Политичке архиве и Строго поверљиве политичке архиве у вези са НР Албанијом за период од 1957. до 1974. године. Како су се у проучаваном раздобљу међудржавни и међупартијски односи Југославије и Албаније кретали од апсолутне нетрпељивости и пропагандне делатности до отопљавања и успостављања моста сарадње преко Косова и Метохије, где је Тирана ширила иредентистичку и антијугословенску агитацију међу Албанцима, у поменутих фондовима је пронађено мноштво значајних података који су помогли разумевању како спољнополитичких утицаја, тако и спровођења толерантне југословенске државне политике према Албанцима на Косову и Метохији.

Међу објављеним изворима од великог значаја за сагледавање југословенске државне политике према Косову и Метохији биле су збирке докумената: Б. Петрановић и М. Зечевић, *Југословенски федерализам – идеје и стварност. Тематска збирка докумената* у два тома (1987); Љ. Димић и Ђ. Борозан *Југословенска држава и Албанци. Документа* у два тома (1998-1999); *Документи ЦИА о Југославији 1948-1983.* које је приредио М. Павловић (2009); као и П. Симић и З. Деспот *Тито – строго поверљиво. Архивски документи* (2010). Иако се већина у њима објављених докумената директно не односи на Косово и Метохију у проучаваном периоду, она су омогућила боље сагледавање општих политичких, друштвених и економских процеса у Југославији, те пружила квалитетнију перспективу у вези са спољнополитичким утицајима. Томе би требало додати и збирку докумената *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978. године* коју су приредили Р. Радић и М. Митровић (2012), а која је осветлила верски живот на Косову и Метохији у истраживаном периоду. Посебно

корисним показали су се и следећи наслови: Ј. Броз Тито *Говори и чланци* у више томова (1959-1972) и Е. Кардељ *Основни узроци и правци уставних промена* (1973), који су помогли бољем разумевању становишта највиших партијских руководилаца и креатора државне политике у Југославији. Недостатак оригиналне грађе из Архива СПЦ у многоне су ублажили објављени извори: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа* (1987) и С.Б. Јовић *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године* (2007), у којима су штампани дописи епископа Рашко-призренског и потоњег патријарха српског Павла (Стојчевића) Св. Архијерејском Синоду СПЦ и државним органима о стању духовног живота и недаћама српског народа на Косову и Метохији. Обиле изузетно корисних статистичких података пружиле су следеће публикације: *Материјални и друштвени развој СФР Југославије 1947-1972.* (1973); *Привредни и друштвени развој СР Србије 1947-1972.* (1973); *Привредни и друштвени развој САР Косова 1947-1972.* (1974) и *Југославија 1918-1988. Статистички годишњак* (1989).

Прецизнију слику о појединим догађајима који су утицали на креирање југословенске државне политике на Косову и Метохији, односно о атмосфери која је влада приликом доношења политичких одлука у вези са Косовом и Метохијом омогућили су објављени мемоари, дневници и интервјуи партијских и државних руководилаца: С. Вукмановића Темпа, З. Вуковића, В. Лукића, Д. Марковића, Л. Перовић, А. Ранковића, Д. Стаменковића, С. Хасанија и Р. Чолаковића, а из којих се уочава да њихова политичка становишта нису увек била на линији Партије и да су неретко били оптерећени сукобом личних, националних и државних интереса. Посебно корисним показали су се мемоари књижевника и политичког дисидента Д. Ћосића, али и историчара и непосредног учесника догађаја Д. Биланџића. У домену спољне политике, обиле значајних података дали су мемори амбасадора В. Мићуновића и селективна сећања првог човека ПРА Е. Хоџе. Томе би требало додати мношину информација из свих домена државног и друштвеног живота која је пружила периодика, односно штампа и то на првом месту косметски лист *Јединство*, затим партијска гласила *Борба* и *Комунист*, као и београдски лист *Политика*, за које је заједничко да су били под строгим уређивачком цензуром Партије, па је према њима задржана неопходна истраживачка дистанца. У погледу правног кодификовања промена у југословенској државној политици према Косову и Метохији, неопходне подакте пружили су *Службени лист ФНРЈ/СФР Југославије*, *Службени гласник НР/СР Србије* и *Службени лист АКМО/АПКМ/САП Косова*.

Када је реч о научној историографској литератури, за описивање општих политичких и друштвених догађаја, промена и процеса у Југословенској држави од велике вредности биле су монографије домаће провинијенције: Д. Биланџића *Историја Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Главни процеси 1918-1985.* (1985); Б. Петрановнића *Историја Југославије 1918-1988.* у три тома (1988); П.Ј. Марковића *Београд између Истока и Запада 1948-1965.* (1996); Љ. Димића *Историја српске државности. Србија у Југославији* (2001); С.К. Павловића *Србија. Историја иза имена* (2004) и К. Николића *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)* (2011). У вези са верским животом у Југославији требало би издвојити истраживање Р. Радић *Држава и верске заједнице 1945-1970.* у два тома и (2002), а у вези са политичком репресијом дело С. Цветковића *Између српа и чекића* у три тома (2006-2013). Корисне научне публикације, такође домаће провинијенције, за припремање увода у истраживану тему о Косову и Метохији биле су: А. Урошевић *Етнички процеси на Косову током турске владавине* (1987); В. Стојанчевић *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804-1878)* (1994); Д. Маликовић *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924* (2005); Б. Храбак *Арбанашке студије* у пет томова (2005-2007) и М. Јагодић *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912* (2009), а у вези са спољнополитичким контекстом: В. Дедијер *Југословенско-албански односи 1939-1948.* (1949); А. Митровић *Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939.* (1991); Б. Глигоријевић *Коминтерна, југословенско и српско питање* (1992); и Ћ. Борозан *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса* (1995).

У вези са утицајем спољне политике на дешавања на Косову и Метохији највише су коришћене монографије стране провинијенције: Ћ. Бофа *Повијест Совјетског Савеза 1917-1964.* у два тома (1985); В. Лакер *Историја Европе 1945-1992.* (1999); М. Гелер и А. Некрич *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза* (2000) и Џ.Л. Гедис *Хладни рат. Ми данас знамо* (2003); и Р.Ц. Кремптон *Балкан после Другог светског рата* (2003), мада и аутора домаће провинијенције: Д. Богетић *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956-1961.* (2006) и *Југословенско-амерички односи 1961-1971.* (2012) и Ћ. Трипковић *Југославија-СССР 1956-1971.* (2012) које су последњих година квалитативно прошириле вредност домашаја српске историографије. Односе Југославије и Албаније у раздобљу од 1958. до 1974. године садржински су расветлила истраживања: М. Коматине *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи* (1995); П. Бартла *Албанци од средњег века до данас* (2001) и посебно А. Животића *Југославија, Албанија и велике силе 1945-1961.* (2011). Када су у питању економска кретања на Косову и Метохији, прегршт релевантних

података су пружиле монографије: М. Николић и Б. Видаковић *Регионални развој производних снага Југославије у политици СКЈ од Петог конгреса КПЈ до Десетог конгреса СКЈ* (1977) и С. Бабић, Ч. Оцић, М. Бисић, Р. Буквић, П. Бацковић, Б. Хинић, М. Јовичић и В. Мачкић *Привредни и друштвени развој Косова и Метохије* (1991), при чему би требало скренути пажњу да још увек недостају синтетички радови о укупности економске политике Југословенске државе после Другог светског рата. У погледу питања културне и просветне политике коришћене су научне монографије: Љ. Димић *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952.* (1988); М. Гаталовић *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958.* (2010) и Д. Бонцић *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950-1960.* (2010), мада се осећала празнина за укупност ових тематика на југословенском нивоу после 1960. године.

Веома корисним за прочитавање општих политичких и друштвених кретања у Југославији су се показали зборници научних радова домаће провинијенције: *Југословенска држава 1918-1998.* (1999); *Прелом '72. Узроци и последице пада српских (комунистичких) либерала октобра 1971. године* (2003); *Срби и Југославија – политика, држава, друштво* (2007); *Тито – виђења и тумачења* (2011); а у вези са спољном политиком: *Спољна политика Југославије 1950-1961.* (2008); *1968. – четрдесет година после* (2008) и *Југославија у хладном рату. Прилози истраживањима* (2010). У погледу научне периодике, посебно би требало издвојити стручни и методолошки значај научних чланака: Љ. Димића *Великоалбанска идеја и историографија* (1996); Д. Богетића *Национално питање и Југославија 1945-1989.* (1999); Ђ. Борозана *Југославија и Албанија у XX вијеку* (1999); М. Павловића, *Срби у Југославији 1945-1981.* (2008) и А. Животића *Југославија, Албанија и чехословачка криза (1968-1971)* (2012).

Литературе домаће провинијенције која третира историју Косова и Метохије има много, али је веома мало релевантних научних монографија чије резултате је било могуће уврстити у ову докторску дисертацију и на њима развијати и градити даља научна запажања и судове о југословенској државној политици на Косову и Метохији од 1958. до 1974. године. Тако би требало издвојити као значајне синтетичке радове: Ђ. Слијепчевића *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време* (1974); С. Ђаковића *Сукоби на Косову* (1986); Б. Хорвата, *Косовско питање* (1988); Р. Самарџића, С. Ћирковића, О. Зиројевић, Р. Тричковић, Д. Батаковића, В. Ђуретића, К. Чавошког и А. Јевтића *Косово и Метохија у српској историји* (1989); Д. Богдановића *Књига о Косову. Разговори о Косову* (1990); П. Имамија *Srbi i Albanci kroz vekove* (2000); В. Стојанчевића, Ђ. Борозана и Љ. Димића *Земља живих – The Land of the Living* (2005); М. Павловића и

П.Ј. Марковића *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност* (2006); Д.Т. Батаковића *Косово и Метохија. Историја и идеологија* (2007); С. Терзића *Стара Србија XIX-XX век. Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област* (2012) и К. Николића и С. Цветковића *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)* (2014). Заједничка црта набројаних дела јесте да су истраживачки, методолошки и садржински изузетно исцрпна, да су понекад прожета просрпским гледиштем на историјске процесе на Косову и Метохији, да су, са изузетком истраживања Ђ. Слијепчевића које је објављено изван Југославије, настала у периоду од друге половине осамдесетих година XX века када је почела да попушта државна цензура у вези са истраживањем савремене историје Косова и Метохије, као и да их је већина настала после догађаја из 1999. године од када су Косово и Метохија у жижи свакодневних политичких актуелности у Србији.

Када су у питању истраживачи историје Косова и Метохије стране провинијенције могу се издвојити следеће публикације: М. Roux *Les Albanais en Yougoslavie: Minorité nationale, territoire et développement* (1992); М. Vickers *Between Serbs and Albanians. History of Kosovo* (1998); Ј. Pettifer *Albania and Kosovo* (2001) и N. Malcolm *Kosovo. A Short History* (2002), које су махом настале као плод појачаног западног интересовања за дешавања на Косову и Метохији у вези са бурном 1999. годином, а која неретко обилују површношћу, недореченошћу и проалбанским ставовима. У домену демографских кретања на Косову и Метохији корисним су се показала истраживања: Р. Петровић и М. Благојевић *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије* (1989) и М. Радовановића *Косово и Метохија. Антропогеографске, историјскогеографске, демографске и геополитичке основе* (2008), а у погледу уставно правне проблематике: Р. Рајовића *Аутономија Косова. Историјско-правна студија* (1985) и С. Куртешија *Настанак, развој и аспекти аутономности Социјалистичке Аутономне Покрајине Косово у Социјалистичкој Југославији* (1985).

Од зборника научних радова посвећених историји Косова и Метохије требало би указати на: *Срби и Албанци у XX веку* (1990); *Косово и Метохија. Изазови и одговори* (1997); *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000.* (2001); *Косово и Метохија* (2003); *Срби на Косову и Метохији* (2006) и *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност* (2007), који су махом оптерећени српским виђењем историје наведеног простора. У домену научне периодике, од изузетног стручног и методолошког значаја су следећи научни чланци аутора домаће провинијенције: М. Павловић *Осамостаљивање – коначни циљ Албанаца у СФРЈ* (1999) и *Извештаји Америчке*

амбасаде из Београда о стању на Косову и Метохији 1957-1958. (2007); Р. Радић *Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година* (1999); Б. Димитријевић *Јединице југословенске војске на Косову и Метохији 1945-1999.* (2007); Д. Бонцић *Развој вишег и високог школства у јужној Србији и на Косову и Метохији 1945-1970.* (2009); и Н. Жутић *(Кон)федерализација судства у Србији. Судство Косова и Метохије и Војводине 1944-1992.* (2009), али и врсног аутора стране провинијенције Ј. Пеликана *Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века* (2010). Посебно корисна била је прва целовита научна хронологија о савременој историји Косова и Метохије: М. Павловића, Д. Бонцића, М. Гаталовића, И. Пантелић, Г. Антонића и Р. Миликића *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912-2012.* (2012).

Уз истицање да се током писања докторске дисертације *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958-1974.* водило начелом научне објективности и непристрасности у циљу досезања истине, која је само једна и недељива, посебна захвалност на помоћи, сугестијама и саветима упућује се свим установама и појединцима који су несебично изашли у сусрет.

УВОД

Просторне одлике и друштвено-политичке промене на Косову и Метохији до 1958. године

Географски посматрано, простор Косова и Метохије налази се у југоисточној Европи, на централном делу Балканског полуострва, између $41^{\circ} 50' 58''$ и $43^{\circ} 15' 42''$ северне географске ширине и $20^{\circ} 01' 30''$ и $21^{\circ} 48' 02''$ источне географске дужине, омеђен на северу и истоку централним и југоисточним деловима Србије, на југу Македонијом, југозападу Албанијом и на западу Црном Гором. У административно-територијалном смислу Косово и Метохија се простире на око 10.887 km² и, како у самом имену стоји, обухвата две јасно раздвојене историјске регије - *Косово* чији назив највероватније потиче од словенске речи „кос“ за малу црну птицу, и *Метохију* чији назив долази од грчког термина *метох*, који означава *земљу под управом манастира (манастирски посед)*. Шире географски посматрано Косово и Метохија захвата и делове Шаре, Динарских планина и Копаоника, односно обухвата две веће котлине – *Косово поље* и *Метохију*, и једну мању котлину – *Мало Косово*. Косово поље се простире на 502 km² и то са обе стране реке Ситнице, од Звечана на северу до Качаничке клисуре на југу, дугачко је 84 km и најшире око 18 km. У најнижим деловима, на око 500 m надморске висине, то је веома плодна, добро обрађена и густо насељена равница. Метохија се пружа западно од Косова на око 60 km у дужину и до 23 km у ширину, а састоји се од наизменичне равнице и брежуљкастог земљишта веома плодног, богато пошумљеног и густо насељеног, при чему се посебно издвајају Дечанска и Руговска клисура. Границе Метохије су Шар планина, Коритник, Паштрик, Јуничка планина, Проклетије, Мокра гора, река Ибар, Дреница и Неродимка, и ту се налази велики број православних црква и манастира које су изградили српски средњовековни владари. Мало Косово смештено је на североистоку Косова, око области реке Лаб са Подујевом као центром, дуго 16 km и широко око 5 km, такође плодно, обрађено и добро насељено.¹

¹ Са подручја Метохије два манастира и једна црква су због свог културно-историјског значаја стављени на листу светске баштине UNESCO. То су од 2004. године манастир Високи Дечани, задужбина српског краља Стефана III Дечанског и цара Душана Силног Немањића из XIV века, и од 2006. године манастир Пећка Патријаршија, из XIII-XIV века у којој су столовали српски патријарси, као и Богородица Љевишка, катедрална црква Призрена, задужбина српског краља Милутина Немањића из XIV века. Са подручја Косова је 2006. године на поменутом листу стављен манастир Грачаница, такође задужбина српског краља Милутина Немањића. Видети више: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987; З. Богавац, *Нечујна звона. Хришћанско наслеђе Космета*, Београд 2006; *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912-2012*, Београд 2012; С. Милеуснић, *Светиње Косова и Метохије*, Нови Сад 2000.

Када су у питању остале одлике простора Косова и Метохије, од значаја је навести да је просечна надморска висина 800 m, клима умерено континентална са средоземним утицајем, док се просечне температуре крећу од 30°C до -10°C. Најзначајније реке на Косову су Бели Дрим, Ибар, Ситница, Биначка Морава, Лепенац и Неродимка, а у Метохији су то Пећка Бистрица, Дечанска Бистрица, Источка река, Клина, Мируша, Топлуга, Призренска Бистрица и Плавска река. Од планинских предела издвајају се Шар-планинска, Копаоничка, Дреничка, Новобрдска и Горњоморавска област, као и област Проклетије. У Косовској котлини преовлађује рударство, док је у Метохијској котлини присутнија пољопривреда, с тим да је сточарство заступљено на планинским ободима. Косово и Метохија је богато рудним налазиштима и то нарочито лигнитом у Косовском, Дреничком и Метохијском басену чије резерве су процењене на око 15 милијарди тона угља. Познати рудници олова и цинка су Трепча, Ајвалија, Кишница, Ново Брдо и Бадовац, а има га и у Руднику и Звечану. Хромом су богати рудници Дева и Бабај, бокситом области код Урошевца, а никла има на Голешу. Од већих градова на територији Косова истичу се Приштина - главни административни центар, Косовска Митровица, Вучитрн, Урошевац и Гњилане, а на простору Метохије то су Пећ, Ђаковица и Призрен.²

У модерној историји, Косово и Метохија се често од стране српског народа скраћено назива кованицом *Космет*, док га албански народ зове *Косово* понекад додајући и термин *Дукађинска равница*. Наиме, албанска историографија и географија простор Метохије сматрају делом шире области Дукађин која се протеже северозападом Албаније, у чему се крије тежња да се термин Метохија потпуно потисне и заборави због тога што својим називом потврђује српско историјско право на ову област.³ Вековима су доминантно становништво Косова и Метохије чинили су Срби и Албанци, у мањој мери били су заступљени Турци и Црногорци, док су остале аутохтоне етничке скупине биле јасније исказане тек у државним пописима од 1971. године, попут Муслимана у етничком смислу (Горанаца) и Рома, о чему ће више речи бити у наставку. Сходно томе, неоспорно је да је главни антагонизам током XX века на овом простору вођен управо између две

² На Косову и Метохији доста је присутна руда магнезита, може се наћи бизмут, манган, кадијум, сребро и злато, од неметаличних минералних сировина лежишта дунита, кварца, леуцита, азбеста, талка, гранита, пегматита, кречњака, лапорца, доломита, глине, бигра и графита, док се по квалитету издваја украсни камен. Видети: М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006, 21; М. Степић, *Косово и Метохија. Политичко-географске и геополитичке перспективе*, Београд 1999, 9; *Задужбине Косова...*, 582; *Косово. Некад и данас*, Београд 1973, 1.

³ Видети више: А. Buda, *Albanians and their Territories*, Tirana 1985; М. Vickers, J. Pettifer, *Albania. From Anarchy to Balkan Identity*, London 1999; М. Vickers, *The Albanians. A Modern History*, London 1999; Н. Derek, *Albania and the Albanians*, London-New York 1994; G. Jandot, *L'Albanie d'Enver Hoxha 1944-1985*, Paris 1994; R. Marmullaku, *Albania and the Albanians*, London 1975; J. Pettifer, *Albania and Kosovo*, Blue Guid 2001; А. Puto, S. Pollo, *Historie de l'Albanie*, Roanne 1974; М. Roux, *Les Albanies en Yougoslavie. Minoritee national, territoire et developpement*, Paris 1992; *The History of Albania. A Brief Survey*, Tirana 1964; K. Frasherri, *The History of Albania*, Tirana 1964.

најбројније групе становништва – Албанаца са једне и Срба са друге стране. Различитост у етничком пореклу и вероисповести, историјске размирице, супротстављена сећања, митови и симболи, другачије друштвено тј. племенско уређење, степен еманципованости, хомогенизованости и утицаји великих сила условили су да национално питање постане кључна, преломна тачка у догађајима и односима на Косову и Метохији које је у суштини било и остало веома неразвијено, сиромашано и заостало подручје. У контексту централног Балкана, простор Косова и Метохије, Македоније и Албаније, најдуже је остао под османском влашћу, одсечен од напредних утицаја и културних тенденција.⁴

У међусобној комуникацији Албанци себе називају – *Shqiptar* (Шиптар), а албанску земљу – *Shqipëria* (Шћипнија). Српски народ је Албанце у XX веку почео да назива Шиптарима, што је временом све више подвлачило разлику између Албанаца који живе на Косову и Метохији и оних у Албанији, поставши ознака за Албанце на Космету. Из политичких разлога овај термин је уклоњен из званичне употребе 1968. године, како би се изашло у сусрет албанском народу који је коришћење речи Шиптар од стране српског народа доживљавао као вређање и говор мржње. У изворима су, махом до 1912. године, Срби називали Албанце – Арбанаси, док је коришћен и турски израз Арнаути. Иначе, због племенског начина уређења албанског друштва, посебан реликт обичајног права који се задржао у XX веку била је крвна освета која је могла да се преноси генерацијама, осуђујући читаве породице на кућни притвор из страха да ће бити убијене.⁵

Национални препород код Срба могуће је континуирано пратити од Српске револуције из 1804. године, док се код Албанаца он везује за пружање отпора одредбама Санстефанског мира и Берлинског конгреса из 1878. године. *Рилиндја* (препород) подстакнута је страхом да ће све кључне балканске државе, изузев Албаније, добити

⁴ Турском освајању територија на којима су живели Албанци у XV веку отпор је пружио Ђурађ (Ђорђе, Ђерђ) Кастриот Скендербег (1405-1468), којег су модерна историографија и политика учиниле најважнијим националним херојем Албанаца, симболом који је током XX века често коришћен и као повод антагонизму, али и као спона два народа с обзиром да је његова мајка Војислава била принцеза српског порекла. Видети више: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987; *Косовска битка 1389. године и њене последице*, Београд 1991; Д.Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад-Београд 2012; *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Београд 1989; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947-1972, Priština 1974*, 59; *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947-1972*, Београд 1973; *Развој република СФР Југославије 1947-1990. године*, Београд 1996; D. Smit, *Nacionalni identitet*, Београд 1998; P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Београд 2000.

⁵ Албанци термин *Shkja* (множ. *Shkje*) углавном у погрдном смислу користе за Словене, што отвара могућности за размишљање у којој мери је међусобна нетрпељивост била заснована не само на религијској, већ и на етничкој разлици. Видети: P. Imami, *Srbi...*, 37; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век)...*, 55; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 16; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 11; Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990, 18; Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974, 13; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001, 20; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, I, Београд 2005, 65; А. Урошевић, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987, 10; M. Zurl, *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb 1978; S. Pupovci, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Београд 1971.

извесна територијална проширења након рата са Турском у Великој источној кризи (1875-1878), односно да ће доћи до поделе територија на којима су Албанци били насељени. Тако су се у Призрену почетком јуна 1878. године окупили представници албанског народа из Косовског вилајета⁶ формиравши Скупштину која је донела одлуку о стварању Лиге (Савеза) за одбрану права албанског народа - Албанске лиге, касније познате као (Прва) Призренска лига. Циљ покрета био је да се великим силама пошаље порука да *албанска земља треба да остане Албанцима*. У Статуту Лиге било је записано да је у питању муслиманска организација заснована на шеријату, а касније ноте сведене су на тежњу за албанском аутономијом у оквиру Османског царства којом би се обухватили Косовски, Скадарски, Јањински и Битољски вилајет. Иако је Албанска лига деловала само до 1881. године када ју је турска власт забранила, она је афирмисала јачање албанског националног покрета и упознала европску јавност са *албанским питањем*.⁷

У наредним годинама, уследио је почетак албанске борбе за национално уједињавање, у чему је велику улогу одиграла емиграција у Цариграду, Букурешту и Италији. Албанско питање подгревала је тајна дипломатија Аустро-Угарске како би проширила утицај према европским територијама Турске, док на простору Косовског вилајета није била идентификована појава неког аутентичног албанског национализма изван старих племенских аутономија. Под утицајем Беча, 1899. године основана је Пећка лига, на сличним програмским основама као и Призренска лига, која је у максималним територијалним захтевима поред поменутих четири тражила још и Солунски вилајет и убрзо била угушена акцијом турске војске. Османлије су од Берлинског конгреса почеле да перцепирају албанско становништво као *бедем Турске у Европи*, због чега су остајале уздржане према нарастајућој неравноправности која је постојала између Алабанца и Срба. Оквирне процене су да се у периоду 1878-1912. године из Косовског вилајета махом за Србију иселило око 150.000 Срба зато што су били изложени дискриминацији, односно забрањивано им је ношење оружја, горосеча и одлазак у цркву, уцењивани су, присвајана су им имања и отимане жене, вршена преверавања и убиства.⁸

⁶ Косовски вилајет формиран је у оквиру Турског царства јануара 1877. године, а од 1888. се усталила његова подела на шест санџака – Пљеваљски, Новопазарски/Сјенички, Приштински, Пећки, Призренски и Скопски. Простор Косова и Метохије био је тако обухваћен унутар Косовског вилајета чије је средиште 1888. године из Приштине премештено у Скопље. Видети: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009, 363; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 26.

⁷ Б. Храбак, *Призренска Арбанашка лига 1878-1881*, Београд 1998, 9; П. Бартл, *Албанци...*, 94; Д. Богдановић, *Књига...*, 41; Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 1; S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967, 270.

⁸ Албанска техника протеривања Срба почињала је порукама – *Хајте у Србију, овде за вас нема више опстанка* и настављала се насилним усељавањем албанских породица у њихове куће. Видети: М. Јагодић, *Српско...*, 17; *Задужбине Косова...* 627; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 61; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX*

За разлику од Срба који су у највећем проценту били православне вере, Албанци су претежно били муслимани сунитског реда, делимично бекташког реда који је важио за толерантнији и у скромној мери римо-католици. Историјски посматрано Албанци су се делили на Геге и Тоске, први насељени северно и други јужно од реке Шкумбин у Албанији, раздељени менталитетом, наречјима и обичајима, подељени у племена која се често била завађена. Геге су махом били муслимани и чинили су већину албанског становништва на Косову и Метохији, где до 1870. године нису имала ни својих школа нити џамија. Осим дијалектских разлика, Албанци су користили грчки и латински алфавет и арапско писмо, али упркос добрим намерама ово питање није решено на Конгресу албанског клуба у Битољу 1908. године. На Конгресу у Елбасану 1909. године позвани су албански писци да се убудуће служе само елбасанским дијалектом који је био разумљив и Гегегама и Тоскама, што је послужило као основа за стварање албанског књижевног језика.⁹

Источна криза из 1895/97. године довела је до погоршања друштвене ситуације у Косовском вилајету, тако да је Краљевина Србија била приморана да од 1899. године покрене низ дипломатских акција тражећи од Порте да заштити Србе. Српске интересе у Косовском вилајету штитили су руски конзули, значајно је било духовно и национално деловање Призренске богословије основане 1871. године, отварање српског конзулата у Приштини 1889, где је убијен први конзул Лука Маринковић 1890. године и где су, између осталих, конзули били уважени књижевници Бранислав Нушић (1864-1938) и Милан Ракић (1876-1938), као и деловање научника Стојана Новаковића (1842-1915), Владимира Карића (1848-1993) и Јована Цвијића (1865-1927). Осим тога, плаћано је појединим Албанцима да чувају српска села, поткупљивани су албански главари поклонима, ликвидирани разбојници и покушавано да се Србима дотури наоружање како би се заштитили. Главни носилац друштвеног, културног и привредног живота Срба у Старој Србији¹⁰ било је грађанство у варошима. Долазак на власт младотурског режима у

век)..., 116; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994, 205В. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 28; Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812-1912*, Београд 1987, 5; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, 39.

⁹ Турци са простора Косова и Метохије представљају остатке османлијског чиновничког апарата и старих ратника, док су се Црногорци доселили махом у XVIII и у првој половини XIX века највише око Пећи и Ибарског Колашина. Крај XVIII века донео је и постепену исламизацију српске жупе Горе у Залеђу Призрена, која је трајала до средине XIX века, при чему је тамошње становништво – Горанци, успело да не подлегне албанизацији очувавши српски језик и део народних обичаја. Видети: П. Баргл, *Албанци...*, 116; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 64; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 41; Д. Антонијевић, *Етнички идентитет Горанаца*, Београд 1995, 5; Б. Ахметовић, *Гора и Горнаци*, Београд 2000, 9.

¹⁰ Под термином *Стара Србија*, који је први пут забележен у *Српском рјечнику* Вука Стефановића Караџића из 1818. године, сматране су у XIX веку српске земље јужно од границе аутономне Кнежевине Србије. Када је након ратова са Турцима 1876/78. године у састав Кнежевине Србије ушао Нишки санџак, израз Стара Србија се свео на простор неослобођених територија Косова и Метохије, Рашке области и Македоније.

Турском царству од 1908. године подстакао је друштвене реформе и увођење владавине права, што је изазвало незадовољство Албанаца који су организовали побуну 1910 и 1911. године тражећи пуну аутономију, независну унутрашњу управу, употребу албанског језика и финансијску самосталност. Током 1912. године албански побуњеници, под командом Хасана Приштине (1873-1933), Исе Бољетинца (1864-1916) и Бајрама Џурија (1862-1925) вршили су нападе на Пећ, Подујево, Ђаковицу и без јачег отпора заузели Скопље тражећи уједињење Албанаца из Скадарског, Косовског и Јањинског вилајета. Крајем јула 1912. године образован је у Београду Одбор за помоћ бегунцима из Старе Србије на чијем челу је стајао генерал у пензији Божидар Јанковић (1849-1920).¹¹

У Првом балканском рату, Краљевина Србија је објавила рат Турској 4. октобра 1912. године убрзо ослободивши Косово, Новопазарски санџак и потом Метохију где су се 29. октобра српска и црногорска војска. Међутим, уместо да се ту заустави српска армија је освојила северну Албанију са циљем изласка на Јадранско море преко којег је планирала да ојача економско-трговинску позицију. Нове територије су административно биле укључене у Српску државу тако што је 20. октобра формиран лапски срез, па новопазарски и приштински округ са срезовима Приштина, Вучитрн, Митровица, Ђилане, Феризовић (Урошевац) и Лаб, а 29. новембра основан је драчки округ са срезовима Драч, Љеш, Елбасан и Тирана у северној Албанији.¹² Но, аустроугарска дипломатија, која се представљала као главни заштитник Албанаца од *словенске инвазије*, почела је отворено да ставља до знања Србији да неће дозволити њено избијање на Јадран. Беч је подржао стварање независне Албаније у Валони 28. новембра 1912. године и ступање на чело привремене владе Исмаила Кемала (1844-1919) који се залагао за стварање *Велике Албаније* са Битољем, Јањином, Скопљем, Приштином и Призреном. За наследног сувереног кнеза Албаније, која је формално остала везана за Цариград до 30. маја 1913. године када је султан Уговором о миру између Турске и

После 1912. године термин Стара Србија је почео да се замењује *Јужном Србијом*. Видети: Б.Т. Батаковић, *Косово...*, 18; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља живих*, Београд 2005, 37; С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912*, ИЧ, XLII (1995-1996), Београд 1997, 91.

¹¹ М. Јагодић, *Срби...*, 97; Р. Imami, *Srbi...*, 179; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век)...*, 132; Ђ. Микић, *Социјално-економске прилике на Косову и Метохији од 1878. до 1912. године*, Зборник Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 199; В. Hrabak, *Albanizacija Kosova i metohije od Prizrenske lige do 1918. godine*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Београд 1989, 54; М. Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Зборник Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 63; Драгиша Кецојевић, *Косово и Метохија: терор над Србима*, Зборник Срби на Косову и Метохији, Београд 2006, 155; Д.Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина 1991, 166; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, II, Београд 2005, 274; N. Žutić, *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Београд 2000, 11; Д. Маликовић, *Косово и Метохија 1908-1912. године*, 177; *Југословенска држава и Албанци*, I, приредили Љ. Димић и Ђ. Борозан, Београд 1998, 19.

¹² Видети више: *Први балкански рат*. Округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987, 28. и 19. октобар 1987, Београд 1991. и *Први балкански рат 1912-1913. (операције српске војске)*, I, Београд 1959.

балканских држава све надлежности над њом пренео на европске државе, именован је немачки принц Вилхелм фон Вид (1876-1945).¹³

Како би било избегнуто избијање општег рата, сазвана је 17. децембра 1912. године у Лондону европска конференција на нивоу амбасадора. Интересе Албаније је том приликом подржавала и Италија у којој је постајало мишљење да је простор Косова и Метохије нека врста *кључа којим се отвара и затвара напредовање Беча* и одржава балканска равнотежа. Прва одлука Конференције амбасадора у Лондону односила се на питање границе Албаније и Црне Горе које су постале суседне државе, чиме је Србији био блокиран излаз на море. У српској промеморији од 8. јануара 1913. године није изражено противљење стварању аутономне Албаније, али је на основу историјских аргумената наглашено да су Косово и Метохија одувек били *Света земља српског народа*, а као *природне и најразуменије границе* између Албаније и Србије наведене су вододелница између Јадранског мора и великих македонских језера, Црног Дрима и на северу Белог Дрима. Пред захтевима Русије, дошло је до аустроугарског попуштања тако да су Ђаковица и Дебар припали Србији, док је Албанија узела Скадар. Споразум је постигнут 10. априла 1913. године према којем је граница ишла од Јадранског мора реком Бојаном према Скадрском језеру обухватајући Скадар и Тарабош, при чему су Плав, Гусиње, Пећ, Дечани, Ђаковица, Призрен, Дебар и Охрид остали ван Албаније. Код Љуме граница је ишла између Призрена и Дебра до Шар-планине, с тим што је Албанија добила призренску Гору. Крајем јула 1913. године одлучено да Албанија постане суверена држава са наследним кнезом. Питање границе између Србије и Црне Горе решено је тако што је Србија добила Призрен, Дебар и Охрид, док су Црној Гори припали Пећ и Ђаковица, односно западна Метохија до Белог Дрима. За повлачење граничних линија између Србије и Албаније одређена је комисија за разграничење, која није завршила рад до избијања Првог светског рата.¹⁴

Током 1913. и у првој половини 1914. године ситуација у пограничним подручјима према Албанији није била мирна, а између Драча и Тиране утицај је успоставио Есад-паша Топтани (1863-1920). У јулу 1913. године избио је Други балкански рат који је иницирала Бугарска, чије комите су обучавале албанске одметнике – качаке за герилски рат, док је бечка влада упућивала контингенте оружја. Крајем септембра 1913. године око 10.000 Албанаца је упало на српску територију у западној Македонији и према Косову и

¹³ Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 245; Д. Богдановић, *Књига...*, 206; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 185; Р. Imami, *Srbi...*, 193; П. Бартл, *Албанци...*, 138; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 103; Б. Ратковић, *Ослобођење Косова и Метохије 1912*, Београд 1997, 17; Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање 1878-1998*, Подгорица 2002, 6; Џ. Avramovski, *Odnosi na Balkanu i stvaranje albanske države*, Zbornik Kosovo. Prošlost..., 61; Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912-1913. године*, ИЧ, књ. XXXVI, Београд 1990, 149.

¹⁴ Исто.

Метохији, опсевши Призрен и накратко овладавши Ђаковицом. Српска војска их је убрзо протерала и наставила да их гони по Албанији, што је бечка штампа искористила како би ширила вести о српским репресалијама над албанским становништвом. Нови устанак Албанаца избио је крајем марта 1914. године када их је неколико стотина прешло границу на вест да је у селима код Ораховца почео устанак против Срба. Како би се испитали наводни злочини српских трупа над Албанцима образована је међународна комисија која није установила никакво противзаконито понашање, мада је у српској јавности постојао јак патриотски набој услед вишевековног сна о ослобађању Косова и Метохије.¹⁵

У описаним околностима дошло је до објаве рата Србији од стране Аустро-Угарске 28. јула 1914. године, односно избијања Првог светског рата. Тада је до изражаја дошао албански Комитет за одбрану Косова, основан 1912/13. године, који је материјално потпомогнут од Беча, радио на подизању устанка на Косову и Метохији и у Македонији како би се према Србији отворио још један фронт. Због тога је председник српске владе Н. Пашић 17. септембра 1914. године закључио у Нишу тајни споразум са Есад-пашом, којим му је пружена подршка да се у Драчу прогласи се за албанског председника. Међутим, улазак Турске у рат новембра 1914. године на страни Централних сила омогућио је Х. Приштини да са својим присталицама фебруара 1915. године почне са упадима на српску територију у сектору Жур-Призрен, што је српска војска искористила да 29. маја, на основу уговора са Есад-пашом, упадне у северну Албанију и запоседне Елбасан, Тирану и Драч. Упркос противљењу Антанте, српска влада је у јуну закључила нови тајни споразум са Есад-пашом који је предвиђао реалну унију између Србије и Албаније, али и осигурао одступницу српској војсци у будућим догађајима. У међувремену, 26. априла био је закључен тајни Лондонски уговор између сила Антанте и Италије, којим су на рачун компензација за улазак у рат Риму обећана упоришта у Албанији, док су Британија и Француска задржале право да затраже деобу Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке. Улазак Бугарске у рат на страни Централних сила и немачко-аустроугарска офанзива на Србију у јесен 1915. године довела је до повлачења српске војске која је била принуђена да пређе преко Косова и Метохије и северне

¹⁵ Од значаја је истаћи деловање оснивача Српске социјалдемократске партије и новинара Димитрија Туцовића (1881-1914) који се чланцима и нарочито књигом *Србија и Албанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, објављеном фебруара 1914. године, супротставио негативним написима о стварању Албанске државе и Албанцима као народу у складу са социјалистичким идејама тог времена. За успостављање српско-албанског пријатељства на трајним основама залагао се и социјалиста Коста Новаковић (1886-1939). Видети: Д. Богдановић, *Књига...*, 208; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, II, ..., 370; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988, 152; *Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1914. godine*, I, Ljubljana 1989, 22; Д. Туцовић, *Србија и Албанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.

Албаније како би избила на море и спасила се. Приликом повлачења, тзв. *Албанске голготе*, од 26. новембра 1915. до 5. априла 1916. године српске трупе биле изложене нападима албанског становништва чији је циљ углавном била пљачка.¹⁶

Окупационом управом простор Косова и Метохије био је подељен тако што је Метохија је ушла у састав Генералног гувернмана *Црна Гора*, мањи део Косова са Косовском Митровицом и Вучитрном у Генерални гувернман *Србија*, док је највећи део Косова припојен бугарској Војно-инспекцијској области *Македонија*. Бугарска окупација запамћена је по великим прогонима српског становништва, док су окупационе власти Централних сила максимално излазиле у сусрет албанском становништву. Одговор Срба било је стварање комитског покрета 1916. године на простору између Јужне Мораве и Копаоника под вођством Косте Војиновића Косовца (1890-1917) из Косовске Митровице, који је 1917. године прерастао у народни устанак. Пробојем Солунског фронта, француске трупе су октобра 1918. године ослободиле Приштину, Призрен, Гњилане и Косовску Митровицу, а убрзо су стигле и српске комитске чете под вођством Косте Миловановића Пећанца (1879-1944) које су ушле у Пећ. Иако су дивизије Друге српске армије успоставиле грађански и управни режим, дошло је до устанака Албанаца у Дреници и околини Пећи, што је био увод у развијање већег покрета отпора на чијем челу су стајали качаци. Нестанком Аустро-Угарске, на овом простору почео је да јача утицај Италије која је организовала широку антијугословенску кампању међу Албанцима и финансијски помагала Комитет за ослобођење Косова, промовишући га 28. новембра 1918. године у тзв. *Косовски комитет* са циљем стварања *Велике Албаније* која би обухватила Косово и Метохију, односно простирала се до Скопља и Новог Пазара. Веома активан током Мировне конференције у Версају, Косовски комитет се наметнуо као водећа иредентистичка организација која је усмеравала деловање качака и почетком 1919. године затражила подизање устанка на подучју Косова и Метохије. Како се са питањем разграничења на Конференцији мира одуговлачило, Албанци су одлучили да крајем јануара 1920. године сазову национални Конгрес у Љушњи који је, у бојазни од превеликог утицаја Италије, подржао Краљевство СХС и на којем је основан Комитет за националну одбрану Албаније, тзв. *Национални комитет* са намером даљег рада на стварању *Велике Албаније*.¹⁷

¹⁶ *Југословенска држава и Албанци*, I, ..., 21; Џ. Аврамовски, *Односи на Вакапи...*, 67; *Косово и Метохија у српској...*, 281; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 246; Ђ. Борозан, *Велика...*, 65; П. Бартл, *Албанци...*, 170; В. Horvat, *Kosovsko...*, 34; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2004, 5.

¹⁷ *Косово и метохија у српској...*, 297; Д. Богдановић, *Књига...*, 219; А. Митровић, *Србија...*, 273; Ђ. Борозан, *Велика...*, 93; П. Бартл, *Албанци...*, 178; Д.Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско...*, 225; Р. Imami, *Srbi...*, 248; Џ. Аврамовски, *Nagodbe o Kosovu i Albaniji (1912-1929)*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Beograd 1989, 75; А. Митровић, *Албанци у политици Аустро-Угарске према Србији 1914-1918*, Зборник Срби и

По пријему Албаније у Друштво народа 17. децембра 1920. године, донета је одлука да се питање њеног разграничења са Краљевством СХС и Грчком препусти Конференцији амбасадора Велике Британије, Француске, Италије, Јапана и Сједињених Америчких држава (САД), која је 9. новембра 1921. усвојила одлуку о признавању албанске независности у границама из 1913. године, уз каснију корекцију границе у корист Краљевине СХС у подручју Дебра, Призрена и Кастрата. Па ипак, качачки покрет, заснован на идејама стварања *Велике Албаније*, имао је пресудан утицај на ситуацију на простору Косова и Метохије у периоду до 1924. године. Према попису среских начелстава из 1921. године било је у пећком срезу 186, источком 50 и руговском 78 качака. Крајем децембра 1922. и током јануара 1923. године вођене су борбе између снага владе Краљевине СХС и качака, што је резултирао ликвидирањем побуњеничких упоришта у Љуми, Шаљи и Мирдитима и склањањем качачких вођа Х. Приштине и Б. Цурија у Италију. Током лета 1924. године организована је албанска побуна у Дреници коју је предводио Азем Бејта Галица (1889-1924), а рад су обновили и качачке групе око Ораховца, Пећи, Призрена и Ђаковице. Оштром интервенцијом југословенске војске и жандармерије овај устанак је угушен и Галица убијен. Потпуно смиривање ситуације уследило је тек након што је у Албанији власт освојио Ахмет Зогу (1895-1961), који се прогласио за председника 31. јануара 1925. године и ликвидирао качачки покрет, при чему је убијен Б. Цури 28. марта.¹⁸

С обзиром да Краљевина СХС није била у стању да у довољној мери финансијски поможе Албанију, А. Зогу се окренуо сарадњи са Римом тако да је 27. новембра 1926. године потписан Италијанско-албански пакт о пријатељству, тзв. *Први пакт из Тиране*, којим је гарантован политички, територијални и правни статус Албаније. Уследило је потписивање *Другог пакта из Тиране*, који је заправо био војни савез са роком трајања од 20 година, и проглашење А. Зогуа *краљем Албанаца* 1. септембра 1928. године, у чему су се криле претензије новог монарха да својом титулом прошири утицај на сународнике изван државних граница Албаније. Све јачи притисак Италије на Албанију довео је до Зогуовог краткотрајног побољшања односа са Краљевином Југославијом, што је дошло до изражаја током припрема за формирање Балканске антанте, када је Београд захтевао да се савезу, који је закључен 9. фебруара 1934. године између Грчке, Румуније, Турске и

Албанци у XX веку, Београд 1991, 79; Б. Храбак, *Арбанашке студије*, IV, Београд 2006, 458; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I, Београд 1988, 30; Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, Косовска Митровица 2005, 97; Б. Глигоријевић, *Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима*, Зборник Срби и Албанци у XX веку, Београд 1991, 211; G. Antić, *Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918-1920*, Istorija XX veka, 1, Београд 2006, 45; Lj. Dimić, M. Milošević, *Međudržavni ugovori između Jugoslavije i Albanije 1918-1939*, Tokovi istorije, 1, Београд 1990, 33.

¹⁸ Исто.

Југославије, прикључи и Албанија, што су остале чланице одбиле сматрајући да би Тирана била *италијански експонент* у овој организацији. Рим је желео мирну пенетрацију у Албанију, тако да је 27. марта 1937. године потписан Италијанско-југословенски пакт о пријатељству, док је југословенској влади Милана Стојадиновића (1888-1961) италијански министар спољних послова гроф Галеацо Ћано (1903-1944) почетком 1939. године понудио да учествује у деоби Албаније. Оклевање Београда подстакло је Рим да самостално заузме Албанију, па је уследила инвазија 7. априла 1939. године и за три дана Албанија је окупирана. Краљ Зогу је емигрирао из земље, а југословенска влада је извршила појачање војних трупа на границама.¹⁹

Почетком 1934. године појачано је интересовање албанске владе за заустављање процеса исељавања Албанаца са Косова и Метохије и Македоније у Турску и Албанију, а од маја 1938. године у албанској штампи је форсирана кампања за што скорије проширење албанских граница. После италијанске окупације Албаније проглашена је пресонална унија, тј. италијански краљ Виторио Емануеле III прихватио је албанску круну. Уследило је оснивање Албанске фашистичке партије (АФП) 23. априла 1939. године, која је била једина дозвољена странка у земљи, и на државну заставу додати су ликторски снопови. Кољ Биба, секретар АФП, изјавио је јануара 1940. године у Скадру да ће Италија ускоро анектирати крајеве Југославије и Грчке који су били насељени Албанцима, а током маја тајно су организоване групе качака за убацивање преко границе. У Тирани је формиран нови Косовски комитет на челу са Ћарим-бегом Махмудбеговићем, растуране су мапе *Велике Албаније* у тзв. *територијалним и етничким границама* које су се протезале дубоко у југословенске и грчке области и дошло је до

¹⁹ Сламањем организованог деловања качака 1924/25. године није престала субверзивна делатност албанске емиграције са циљем прикључења Косова и Метохије Албанији. Од 25. марта 1925. године активна је била организација Национални револуционарни комитет – *KONARE*, којој је од априла 1927. године пришао део чланова Косовског комитета. Италија је финансирала обавештајно деловање Х. Приштине који се од 1926/27. године повезао са хрватским и бугарским антијугословенским екстремистима Антом Павелићем (1889-1959) и Ванчом Михаиловим (1896-1990) и септембра 1927. године поднео Друштву народа петицију у којој су критикована југословенска поступања према албанској националној мањини, премда је она остала без дејства. Х. Приштину су 14. августа 1933. године ликвидирали агенти А. Зогуа у Солуну. Видети: *Ž. Avramovski, Nagodbe o Kosovu...*, 84; *V. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I., 255; *Д. Богдановић, Књига...*, 222; *Косово. Прошлост...*, 82; *Ђ. Борозан, Велика...*, 106; *П. Бартл, Албанци...*, 197; *Ђ. Слијепчевић, Српско...*, 299; *Н. Žutić, Vatikan...*, 99; *С. Терзић, Стара Србија (XIX-XX век)*..., 276; *Б. Глигоријевић, Интереси великих сила у Албанији и угрожавање безбедности Југославије 1919-1939*, ЈИЧ, 1-2, Београд 2000, 9; *Б. Глигоријевић, Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 37; *А. Митровић, Југославија, Албанско питање и Италија 1919-1939*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 231; *С. Мишић, Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924-1927*, Београд 2009, 23; *Е. Milak, Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Београд 1987, 50; *Ж. Аврамовски, Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније*, ИЧ, 2-3, Београд 1964, 125; *Ž. Avramovski, Jugoslovensko-albanski odnosi 1918-1939*, *Ideje*, 5-6, Београд 1987, 67; *В. Винавер, Фашизам и југословенско-албански односи на почетку Другог светског рата*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1970, 149; *Ђ. Borozan, Separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940. do Aprilskog rata 1941*, *Tokovi istorije*, 1-4, Београд 1999, 191.

буђења емигрантских група у Италији, Француској и Швајцарској. Замисао грофа Ђана била је да подстицањем сепаратистичког покрета југословенских Албанаца *упери нож у кичму Београда*, због чега су обновљене пограничне тензије, а после неуспешног приступања Југославије Тројном пакту уследило је немачко бомбардовање 6. априла и капитулација Југославије 17. априла 1941. године.²⁰

Стварањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године сви проблеми који су вековима постојали у вези са простором Косова и Метохије били су увезени у нову државу, при чему се као најсложеније питање наметало како у њу интегрисати Албанце који су били једна од бројно највећих и културно најзаосталијих националних мањина. Тако је жандармерија постала кључни елемент одржања државне управе, а једна од првих већих акција било је разоружавање становништва које је изазвало велико незадовољство Албанаца и на крају није дало жељене резултате. Пацификација, коју је држава форсирала од 1921. године, подразумевала је аболицију за оне качаке који би се до одређеног рока предали властима, изузев за починиоце најтежих злочина, премда су, и поред тога, примењиване мере ликвидације и расељавања њихових породица. Иако је у периоду од 1918. до 1923. године стављено под полицијску контролу 533 качака, већ 1923. евидентирано их је још око 530 који су остали ван домаћаја органа власти. Албанско друштво је изграђивано на традицији самодовољности и на Југословенску државу је гледало као на непријатељску институцију, будући ненавикнуто на њене законе који су негирали племенски начин живота и вредности, односно њену власт је доживљавало као привремену окупацију до дана уједињења са матицом Албанијом. Осим у исповедању вере, Југословенска држава се није трудила да превише изађе у сусрет Албанцима, посебно када је питању било школство где је постојало одсуство одељења у која би ишла албанска деца. Школске 1924/25. године отворена је у Скопљу Велика државна медреса *Краљ Александар*, у рангу гимназије, чији су ученици током тридестих година XX века били носиоци илегалног рада албанске омладине и доминантан део прве генерације албанских интелектуалаца у Југословенској држави.²¹

²⁰ Исто.

²¹ На Београдском универзитету деловала је студентска организација *Беса*, која се залагала за прикључење простора Косова и Метохије Албанији и била финансирана од италијанског посланства, а марта 1936. године београдски Централни прес-биро започео је емитовање краткоталасног програма на албанском језику. Видети: *Југословенска држава и Албанци*, I., 24; Д. Богдановић, *Књига...*, 223; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 129; *Косово и Метохија у српској...*, 301; Р. Imami, *Srbi...*, 256; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, 90; Б. Глигоријевић, *Политичке, привредне...*, 211; М. Јовичић, *Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 137; Ђ. Borozan, *Osnovni principi zaštite manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji*, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 2, Zagreb 2000, 361; Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање 1878-1998*, Подгорица 2002, 3; G. Mirković, *Komunistička partija Jugoslavije i prosvetno-kulturne prilike na Kosovu između*

Према пописима, на подручју Косова и Метохије је 1921. године живело 439.010 становника, а 1931. године 552.064, од чега је Албанаца и Турака било 60,1%, Срба и Црногораца 32,7% и осталих етничких група 7,3%. Дакле, Албанци иако национална мањина у оквиру Југославије, били су заправо национална већина на територији Косова и Метохије. Стога су поразни подаци да је у школској 1927/28. години основну наставу похађало свега 7.655 албанских ученика, од чега 232 девојчице. Према подацима из 1940/41. године на подручју Косова и Метохије основне школе је похађало 24.914 српских и црногорских ученика и скоро упола мање – 11.876 албанских ђака. У појединим селима настава је на албанском језику одржавана илегално, а неписменост албанске популације износила је 90-95%. У погледу верског живота, постојало је у Југословенској држави 665 џамија у којима је вршена служба на албанском језику, албанску децу је веронауци учило 253 имама и 22 муфтије, које је плаћала држава, док су 310 других верских службеника плаћали вакуфи – верске заједнице. Августа 1919. године представници Албанаца, Турака и муслимана Косова и Метохије, Македоније и Санџака створили су јединствену странку Џемијет (од турске речи *дружба*), на челу са Ферат бег Драгом из Косовске Митровице, чији су програмски циљеви били да се врате земљишни поседе у стање пре 1912. године, добије верско-просветна аутономија, успоставе шеријатски судови и озваничи право на пропорционално учешће у локалним органима власти и у Скупштини. Влада Н. Пашића успела је да придобије гласове Џемијета за Устав 1921. године, мада је странка била разједињена по националној основи – у Скупштини су већину представљали Албанци, а у страначком вођству у Скопљу Турци. На парламентарним изборима 1925. године Џемијет је доживео неуспех, тако да је ускоро нестао са политичке сцене, док је Драга због сарадње са иредентистичким покретом био осуђен на 20 година робије.²²

Краљевина СХС била је административно подељена на 33 области, при чему је простор Косова и Метохије био распарчан сходно прокламованом принципу избегавања националног груписања на једној територији. Косовски округ са центром у Приштини обухватао је већи део Косова, али и срезове Куршумлија, Лебане и Прокупље у којем је доминирало српско становништво. У састав Рашке области ушли су срезови Вучитрн и Косовска Митровица, а у Зетску област срезови Пећ и Исток са већинским албанским становништвом. Новом административном поделом у Краљевини Југославији после 1929. године простор Косова и Метохије припао је трима бановинама – Вардарској

dva rata, Kosova-Kosovo, Priština 1982, 23; Lj. Dimić, *Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918-1941. i istoriografija*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1990, 189; Б. Храбак, *Џемијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919-1928*, Београд 2003, 120.

²² Исто.

(приштински, гњилански, качанички, призренски, подгорски и урошевачки срез), Зетској (источки, ђаковички, подримски, пећки, дренички и косовскомитровачки срез) и Моравској (лапски и вучитрнски). У међуратном периоду Југословенска држава је уложила минималне напоре да привредно оживи простор Косова и Метохије где је пре 1912. године било обрађено свега 10,6% земље, док се становништво у 87% случајева бавило пољопривредом са преовлађујућим ситним сеоским поседом.²³

Још су три крупна проблема оптерећивала ову територију – аграрна реформа, колонизација и исељавање становништва. Аграрни судови су од 1934. године започели интензиван рад на аграрној реформи, којом су некадашње чифчије постале сопственици земље за посед до 5 ha, док је колонизација претежно српског становништва вршена после Првог светског рата како би се успоставила национална равнотежа и решио проблем сиромаштва. Питање колонизације правно је било регулисано Законом о добровољцима и Уредбом о насељавању јужних крајева из 1920, а тек је 1931. године био донет Закон о насељавању јужних крајева. У периоду до априла 1941. године на Косову и Метохији издељено је 120.672 ha, и то на 10.877 насељеника, 602 добровољца и 7.802 домороца, остало је неиздељено 99.327 ha земље и подигнуто је 330 насеља и заселака са 12.689 кућа, 46 школа и 32 цркве. Иако је од укупне површине земље подељене колонистима само око 5% било обрађено, односно 95% представљало утрине, шикаре и шуме, било је случајева да су вршене злоупотребе у смислу одузимања имања албанском становништву, махом качацима и њиховим сарадницима, без обзира на то да ли су њихове породице могле опстати на оно мало земље што им је остављено, да власти нису Албанце у потпуности упознавале са њиховим правима, као и да им по праву замене није давана земља истог квалитета и адекватне близине. Интензитет колонизације био је највећи у периоду 1922-1929. и 1933-1938. године, а број насељених Југословена се до 1941. године на простору Косова и Метохије процењује на око 12.000 породица или око 60.000 људи. О планском исељавању лица *сродног по менталитету са турским* који би се *лако асимилovali*, вођени су преговори између Београда и Анкаре од 1930. године. Закључивши конвенције о исељавању муслимана из Грчке, Бугарске и Румуније, Турска је у фебруару 1938. године адекватан споразум понудила и Југославији. Поступно,

²³ Производња угља на простору Косова и Метохије започела је 1922. године у руднику *Косово* код Обилића. Изградњом хидроцентрале на Ибру 1927. године почела је да се користи електроенергија за широку потрошњу домаћинства града Косовске Митровице, док је у Метохији прва хидроцентрала подигнута на изворишту Белог Дрима 1932. године. Трговина је била усмерена према Скопљу и Солуну, а од 1931. године када је изграђена ибарска пруга и ка Београду. Видети: В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Ј. Димић, *Земља...*, 225; Б. Глигоријевић, *Политичке, привредне...*, 211; А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, Историјски гласник, 1-2, Београд 1967, 51.

креирана је конвенција о исељавању око 40.000 муслиманских породица из Југославије у року од шест година и прецизирана је висина новчаног обештећења у девизама које је југословенска влада требало да исплати, али се она није остварила због избијања Другог светског рата и југословенског финансијског дефицита. Поред тога, текао је спонтан процес емиграције, па се процењује да је од 1927. до 1939. године за Турску исељено 19.379 и за Албанију 4.322 југословенска држављана, односно да је у целом међуратном периоду исељено око 45.000 Турака и Албанаца. Међу исељеницима доминирали су они из виших друштвених слојева, док је код албанског становништва овај одлив углавном био анулиран високим природним прираштајем. На основу реферата *Исељавање Арнаута* који је Васо Чубриловић (1897-1990) написао 1937. године на позив Института земљаске одбране, вођена је расправа маја 1938. године у Српском културном клубу, када је констатовано да рад на колонизацији није дао адекватне резултате и упућена препорука државним органима да се дипломатским путем или откупом имања подстакне исељавање Албанаца из Југославије, при чему наведено никада није усвојено као део званичне југословенске политике.²⁴

Од значаја је описати националну политику коју је водила Комунистичка партија Југославије (КПЈ) у међуратном периоду. Доношење Обзнане 1920. и Закона о заштити државе 1921. године довело је до опадања активности КПЈ и губљења њеног утицаја на Албанце, док је албанска емиграција у Совјетском Савезу 1928. године основала КП Албаније (КПА). Припадници КПЈ су на простору Косова и Метохије 1932. године делили летке у којима је критиковано насељавање Срба, забрана употребе матерњег језика за Албанце и тражена подела манастирске земље и читлука. Током јула 1937. године у Пећи је формиран Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију, који је био потчињен Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак и Косово и Метохију,

²⁴ Значајна су и два елбората Министарста иностраних послова Краљевине Југославије са почетка 1939. године поводом италијанског предлога за територијалном поделом Албаније. Први је написао књижевник Иво Андрић (1892-1975), тада помоћник министра спољних послова, у којем је изложена идеја да би у случају поделе Албаније *нестало привлачног центра за арбанашку мањину на Косову која би се у новој ситуацији лакше асимиловала*, а други је саставио посланик Иван Вукотић изазивши бојазан да би Албанија под контролом Италије постала *центар иреденте за наше Арнауते*. Поред тога, албанска историографија наводи да је од 1912. до 1941. године у Турску исељено 260.000 Албанаца, а на Косову и Метохији колонизовано око 85.000 Срба и Црногораца, за шта не постоје релевантни извори. Видети: Косово и Метохија у српској..., 306; Р. Imami, *Srbi...*, 253; Д. Богдановић, *Књига...*, 234; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 295; Ђ. Борозан, *Велика...*, 161; В. Horvat, *Kosovsko...*, 47; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век)...*, 256; И.П. Целатовић, *Балистички покрет 1929-1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, 29. N. Gaćeša, *Naseljavanje Kosova i Metohije posle Prvog svetskog rata i agrarna reforma*, *Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost*, Београд 1989, 95; М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, Приштина 1981, 90; М. Обрадовић, *Насељавање добровољачких породица на Косово и Метохију 1918-1941. године*, *Зборник Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Београд 1996, 327; S. Hasani, *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986, 70; V. Jovanović, *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, *Tokovi istorije*, 3, Београд 2006, 25; В. Јовановић, *Вардарска бановина 1919-1941*, Београд 2011, 100; А. Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987, 85.

при чему су од 20 делегата само двојица били Албанци (Рамиз Ђема и Рамиз Садику) и остали Срби и Црногорци. Поводом прославе 550-годишњице Косовске битке јуна 1939. године ширени су леци у којима је критикована политика југословенске владе у вези са плановима за исељавање муслиманског становништва за Турску. Обласни комитет за Косово и Метохију одвојен је 1940. године од Покрајинског комитета за Црну Гору и потчињен директно КПЈ, која је тражила његово повезивање са комунистима у Албанији и пружање помоћи КПА. На Другој редовној конференцији Обласног комитета КПЈ за КМ августа 1940. године констатовано је недовољно везивање Албанаца за КПЈ, док је на саветовању Обласног комитета КПЈ за КМ августа 1941. године захтевано да се појача идеолошко-политички рад међу Албанцима.²⁵

У циљу разумевања изложеног неопходно је истаћи да су критику *великосрпског* ангажовања у Албанији још 1912/13. године изнели чланови Српске социјалдемократске партије, негирајући право Србији на империјалне амбиције у складу са поставкама аустромарксизма. Унутарпартијска расправа о националном питању у Југославији покренута је 1923. године на Трећој земаљској конференцији КПЈ, када је одлучено да се напусти идеја националног јединства Срба, Хрвата и Словенаца и пласира теза да у Краљевини СХС валадајућа класа српске нације угњетава остале нације. Наиме, Пети конгрес Коминтерне, под чијим утицајем је била КПЈ, дефинисао је 1924. године нову политику комунистичких партија према националном питању која се сводила на захтев за издвајањем појединих нација из састава државних заједница источне и централне Европе како би се произвела дестабилизација њихових режима и на тај начин омело припремање агресије *западних империјалиста* на Совејетски Савез – *прву земљу социјализма*. Тако је прокламовано право самоопредељења народа до оцепљења и конституисања у засебне државе или присаједињења другим државама, при чему је тражено одвајање Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе из састава Краљевине СХС. У одлукама Земаљског већа КПЈ *О спору у Партији* од 25. новембра 1924. године први пут је истакнута потреба ослобађања Албанаца, односно њиховог отцепљења из Краљевине СХС и уједињења у албанску просовјетску републику, што је максимално радикализовао Четврти конгрес КПЈ 1928. године подржавши Косовски комитет у борби за независну и уједињену Албанију.

²⁵ Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 307; *Косово. Некад...*, 193; Д.Т. Батаковић, *Косово...*, 132; Д. Богдановић, *Косово...*, 265; *Pregled istorije SKJ*, Београд 1963, 46; Р. Мораћа, Д. Биланджић, *Avangarda 1919-1969*, Београд 1969, 7; Р. Мораћа, Д. Биланджић, С. Стојановић, *Istorija SKJ. Katak pregled*, Београд 1976, 13; *Историја СКЈ*, Београд 1985, 55; А. Хадри, *Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохију до априлског рата 1941. године*, Токови револуције, 5, Београд 1970, 359; М. Folić, *Obnavljanje i delatnost Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu 1930-1941*, Kosova-Kosovo, 11, Приштина 1982, 3; Д. Пешић, *KPJ i nacionalno pitanje Albanaca između dva svetska rata*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Београд 1989, 87; К. Николић, *Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1914-1944*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 87.

При томе, игнорисано је *српско питање*, односно једино српски народ као најбројнији није имао права на самоопредељење и на националне захтеве, а српски комунисти су позивани да буду *ударници* како би *спрали љагу са свог народа*. Пред опасношћу избијања Другог светског рата, Коминтерна је одустала од описане политике увидевши да је очување и одбрана Југославије предуслов за слободу и независност југословенских народа, па је КПЈ 1936. године признала погрешност своје националне политике називајући је *секташком*. На Петој земаљској конференцији КПЈ 1940. године дефинисан је задатак Партије да се бори за решавање националног питања на принципу националне слободе и равноправности, што се односило и албанску мањину. Но, и поред ублажавања партијских ставова, политика која је негирала Југословенску државу, истицала да су Косово и Метохија албанске територије и осуђивала *великосрпски хегемонизам* сувише је дуго година била на снази да је напрасно могла бити заборављена.²⁶

Окупацијом од стране сила Осовине 1941. године простор Косова и Метохије подељен је на тај начин што је Италија заузела његов већи део, подујевски, вучитрнски и косовскомитровачки срез су додељени немачкој окупационој зони, тј. окупираној Србији, док су делови урошевачког и гњиланског среза са Качаником, Витином и Сиринићком жупом уступљени Бугарској. Декретом од 29. јуна 1941. године проглашено је *уједињење Албанаца* и стварање протектората *Велика Албанија* којем су, осим већег дела Косова и Метохије, припојене и области у Црној Гори и пет срезова у Западној Македонији. Савет комесара окупиране Србије донео је 6. августа 1941. године Уредбу о уређењу у области Косова, док је влада генерала Милана Недића (1877-1946) усвојила Уредбу о административној подели Србије установивши Митровачки округ, са седиштем у Косовској Митровици, у чији опсег су ушли вучитрнски, дежевски, лапски, косовскомитровачки и студенички срез. Италијанска пропаганда обећавала је Албанцима да ће овладати целим простором Косова и Метохије, купујући на тај начин њихову оданост, премда је Немачка због привредних потенцијала била чврсто решена да задржи рудник *Тренчу*.²⁷

²⁶ Исто.

²⁷ Маја 1941. образован је у Албанији Цивилни комесаријат за Косово, Метохију, Санџак, Дебар и Стругу, чије надлежности је у децембру исте године преузело Министарство за ослобођене крајеве. Видети: П. Бартл, *Албанци...*, 220; Д. Богдановић, *Књига...*, 243; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 316; Ђ. Борозан, *Велика...*, 293; S. Hasani, *Kosovo...*, 98; *Косово и Метохија у српској...*, 317; В. Petranović, *Istrorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988, 25; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохију. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, 41; А. Hadri, *Nardodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945*, Beograd 1973, 89; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 111; Д. Кецојевић, *Косово и Метохија: Терор над Србима*, Зборник Срби на Косову и Метохију, Београд 2006, 171; А. Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944*, ЈИС, 2, Beograd 1965, 39; М. Šćepanović, *Egzodus kosovskih Srba i Crnogoraca 1878-1988*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Beograd 1989, 138; П. Целатовић Иванов, *Балистички покрет 1939-1952. Масовност, сарадња са окупатором и злочини над*

Протеривање српског становништва отпочело је одмах по завођењу окупације и то испрва у виду наређења и претњи, а потом је подстицано физичком ликвидацијом, уцењивањима, паљењем кућа и усељавањем Албанаца у њихове домове. Уништаване су српске школе, цркве, манастири, споменици и гробља, ухапшен је рашко-призренски епископ Серафим и интерниран у Тирану где је преминуо 1945. године, српској деци је било онемогућено да похађају школе или дозвољено да уче само на албанском језику, а процењује се да је до краја рата са Косова и Метохије покренуто око 100.000 лица српске националности. У наведеним погромима су значајну улогу имале групе наоружаних албанских добровољаца – *вулнетера* и Косовски комитет чије је руководство радило на плановима укључивања Косовскомитровачког округа у *Велику Албанију*. Егзодус Срба појачала је и посета председника албанске владе Мустафе Крује (1887-1958) Косову и Метохији крајем јуна 1942. године, када је позвао да се преостали српски народ протера или отпреми у концентрационе логоре. Новембра 1942. године основана је организација *Бали Комбтар (Национални фронт)* чији чланови, тзв. балисти, су били изузетно ревносни у одмаздама над српским становништвом. Инвазија англо-америчких трупа на Италију довела је до капитулације Рима 8. септембра 1943. године, након чега су немачке окупационе власти овладале подручјем Косова и Метохије прокламујући обнављање албанске независности у границама Протектората *Велика Албанија*. У Призрену је 16. октобра 1943. године била основана Друга призренска лига, чији је идејни вођа био Цафер Дева (1904-1978), заснована на територијалним и етничким визијама Прве призренске лиге (1878). Под патронатом Ц. Деве, почетком новембра 1943. године формиран је Косовски пук од око 1.000 жандарма који је починио тешке злочине у Пећи, Ђаковици и Призрену. У пролеће и лето 1944. претежно од Албанаца створена је злогласна 21. СС дивизија *Скендербег*, која је пружила стратегијску подршку током евакуације немачких снага.²⁸

На иницијативу Совјетског Савеза у Тирану је 8. новембра 1941. године реоснована КПА, расформирана у пролеће 1940. године, при чему је инструкторска улога поверена КПЈ која је упутила своје емисаре – секретара Обласног комитета КПЈ за КМ Миладина Поповића (1910-1945) и Душана Мугошу (1914-1973). У редовима КПЈ је 1941. године било свега 20 чланова албанске националности и њихов број је до друге половине 1944. године остао низак, а руководство КПА се надало да ће КПЈ дати пристанак да простор Косова и Метохије буде стављен под контролу КПА. Тек крајем септембра 1942.

Србима, Београд 2000, 103; Р. Vlahović, *Useljavanje Arbanasa tokom XIX i XX veka u južnoslovenski etnički prostor*, Скопље 2000, 95; Р. Živančević, *Emigranti. Naseljavanje Kosova i Metohije iz Albanije*, Београд 1989, 47.

²⁸ Исто.

године створен је први партизански одред састављен од косметских Албанаца – *Зејнел Ајдини* (добрио име по палом комунисти Албанцу). Закључци са саветовања Обласног комитета КПЈ за КМ, одржаног крајем децембра 1942. године, потврђују да је *албански шовинизам* био главна препрека сарадњи Албанаца, Срба и Црногораца. Тек је долазак Светозара Вукмановића Темпа (1912-2000) у Призрен, априла 1943. године, поспешило активност Обласног комитета, који је био доста ослабљен стрељањем његових протагониста Бора Вукмировића (1912-1943) и Рамиза Садикуа (1915-1943). У селу Мукје 1. и 2. августа 1943. године дошло је до споразума албанских комуниста и балиста, предвођених Енвером Хоцом (1908-1985) и Мидхатом Фрашеријем (1880-1949), којим је било предвиђено стварање *Комитета националног спаса*. Међутим, током наредног доласка С.В. Темпа у посету руководству КПА изражена је критика поводом овог догађаја и именован је Фадиљ Хоца (1916-2001) за команданта свих народноослободилачких снага на територији Косова и Метохије, што је веома угрозило позиције Е. Хоце којег је притискао пројугословенски партијски ривал Кочи Дзодзе (1911-1949). На конференцији у Лабиноту, 4. септембра, одбачен је споразум са Бали Комбтаром, али је ЦК КПА покушао да искористи овај скуп како би потенцирао питање будућности Косова и Метохије због чега је С. Вукмановић Темпо захтевао да се М. Поповић и Д. Мугоша врате из Албаније на Космет како би оживели рад Обласног комитета. Но, на саветовању Обласног комитета за КМ на Шари, од 3. до 5. новембра, дошло је до формирања посебних обласних комитета за Косово и Дукађин и у Повереништво Покрајинског комитета именовани су Павле Јовићевић, Фадиљ Хоца, Милија Ковачевић, Али Шукрија и Исмет Шаћири.²⁹

Колико је руководство КПА било заинтересовано да се простор Косова и Метохије припоји Албанији уочава се из инсистирања да се термин Метохија замени називом Дукађин и да се сазове конференција ради стварања заједничког НОО за Косово и Дукађин. Услед немоћи да се сопственим снагама избори за организовање албанских маса против окупатора, руководство ОК КПЈ за КМ је на тај начин практично одступило од јасних директива ЦК КПЈ и ВШ НОВЈ. Писмима Јосипа Броза Тита (1892-1980) од 2. децембра и ЦК КПЈ од 6. децембра упућене су критике на рачун питања присаједињења

²⁹ Р. Imami, *Srbi...*, 284; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 210; П. Бартл, *Албанци...*, 226; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 321; Д. Богдановић, *Књига...*, 253; Ђ. Борозан, *Велика...*, 370; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II..., 257; Б. Божовић, М. Вавић, *Сузова...*, 364; А. Hadri, *Narodnooslobodilački...*, 301; *Косово и Метохија у српској...*, 322; В. Petranović, *Srbija u Drugom...*, 552; V. Dediјer, *Jugoslovensko-albanski odnosi (1939-1948)*, Beograd 1949, 66; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославију*, Нови Сад 2001, 267; Б.В. Petranović, *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd 1991, 77; Б. Петрановић, *Историчар и Бујанска конференција*, Зборник Матице српске за историју, Нови Сад 1990, 193; В. Petranović, *AVNOJ i Bujanska konferencija, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost*, Beograd 1989, 131; V. Glišić, *Bujanska konferencija (31. decembar 1943-2. januar 1944.)*, Vojnoistorijski glasnik, 1, Beograd 1990, 107.

Косова и Метохије Албанији, иза чега су стајале одлуке Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра на којем су донети закључци о изградњи Југославије на федеративном принципу, односно изражено противљење комадању југословенских територија. Уместо да КПА прихвати опомене упућене од стране КПЈ, она је у Бујану (Буњају) од 31. децембра 1943. до 2. јануара 1944. године одржала Конференцију која је због својих закључака дуго времена била политичка табу-тема у послератној Југославији. Прво, број делегата на овој Конференцији, изабраних по кључу *поверљивих*, није одговарао националној заступљености становништва – 43 Албанца, 7 Срба и Црногораца, 1 муслиман, а од укупног броја учесника 10 их је било из Албаније. Друго, Мехмет Хоџа (1908-1987) и Фадиљ Хоџа, поред присутних Џавида Ниманија (1919-2000) и Исмета Шаћирија (1918-1986), су у својим излагањима нашли оправдање за албанске злочине према Србима и Црногорцима у жељи да сруше Југославију и исправе неправде аграрне реформе и ранијих шовинистичких потеза Београда. Изразивши прикивено незадовољство што на Другом заседању АВНОЈ-а није учествовао ниједан представник са Косова и Метохије и што у његовим одлукама нису поменути Албанци, они су начинили симетрију између балиста и четника и саопштили да већину становништва на Косову и Метохији чине Албанци који желе да се споје са матицом Албанијом. Треће, за председника НОО Косова и Метохије изабран је М. Хоџа и у прогласу *Народи Косова и Метохије – браћо свих народности и вера!* наглашено је да Прва конференција НОО Косова и Метохије има историјски значај у слободном коришћењу могућности да народ сам одлучује о својој судбини с правом самоопредељења и отцепљења, чиме је практично демонстриран сепаратизам и сецесионизам у односу на авнојевске принципе.³⁰

У писму ЦК КПЈ од 28. марта 1944. године указано је на пропусте и грешке у раду ОК КПЈ за КМ, упућена је критика што је стваран Покрајински комитет, објашњено је да *њихов крај није никаква компактна област, да није требало мењати назив Метохија у Дукађин* зато што у Дукађин спадају крајеви који прелазе преко бивше југословенске границе и да из резолуције са Бујанске конференције *није јасан карактер Обласног НОО*, односно препоручено да се *најшире популаришу одлуке АВНОЈ-а на основу којих се може схватити суштина права на самоопредељење*. ОК КПЈ за КМ је 18. јуна проследио свим партијским организацијама упутства о враћању ранијег назива Обласни уместо Покрајинског комитета и имена Метохија уместо термина Дукађин, при чему је указано да *би сада било погрешно постављати или решавати ма каква спорна питања*. На конгресу у Пермети, одржаном од 24. до 28. маја, образована је привремена албанска

³⁰ Исто.

влада на челу са Е. Хоцом, који је био и генерални секретар ЦК КПА и главнокомандујући албанских оружаних снага. Наредбом Ј. Броза Тита од 2. септембра преименован је Главни штаб НОВ и ПО Косово и Метохије у Оперативни штаб потчињен Главном штабу НОВ и ПО за Србију, а ускоро је донета одлука да ослобођење простора Косова и Метохије започне 23. октобра. Тако је већ 9. новембра ослобођена Ђаковица, па 17. новембра Призрен, Пећ и Исток у Метохији. У исто време вођене су борбе и на подручју Косова, где је ослобођено Гњилане 16. новембра, па Урошевац 17. новембра, Приштина 19. новембра, Вучитрн 20. новембра и Косовска Митровица 25. новембра. Са својом владом Е. Хоца је 28. новембра симболично ушао у Тирану. Па ипак, није спречено повлачење немачке Групе армије *Е* према Санцаку и Босни, за којом се кретао део формације Друге призренске лиге под командом Ц. Деве, док су се снаге Косовског пука разделиле како би се развио покрет отпора у планинама гњиланског среза, на Шар-планини, митровачкој Шаљи и у Дреници, при чему је локално становништво застрашивано пропагандом о *новом словенском ропству*.³¹

На састанку у Жеговачким шумама руководство албанске иреденте организовало се и са надом да ће испровоцирати англоамеричку интервенцију кренуло у напад који је у југословенској литератури означен као *контрареволуција*. Заправо, у питању је била сецесионистичка побуна која је започела јуришем на Урошевац 2. децембра 1944. године и трајала до 23. фебруара 1945. године. Оперативни штаб НОВЈ Косова и Метохије кренуо је одмах у темељно чишћење терена од побуњеника који су, и поред тога, успели да нападњу Јањево, Гњилане, Стари Трг и Косовску Митровицу. Главно жариште отпора постала је Дреница где је Шабан Полужа (1871-1945), отказавши послушност Оперативном штабу НОВЈ КМ, организовао тзв. *дреничку побуну* током јануара 1945. године. У питању су била традиционална упоришта качачког покрета, а мобилисане снаге су бројале око 10.000 лица. Тешке борбе са јединицама НОВЈ вођене су 25. јануара по обронцима планине Чичавице, на јужним падинама Копаоника и у ширем подручју Шаље, уз ширење покрета отпора почетком фебруара на околину Урошевца, Гњилана, Жеговца, Дечана, Ругове и Скопске Црне Горе. У циљу сламања устанка, врховни

³¹ Б. Божовић, М. Вавић, *Сузова...*, 460; Ђ. Борозан, *Велика...*, 444; П. Бартл, *Албанци...*, 231; Д. Богдановић, *Књига...*, 256; А. Надри, *Narodnooslobodilačka...*, 387; В. Petranović, *Srbija u Drugom...*, 642; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 201; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 210; Б.Б. Димитријевић, *Шиптарски оружани изазов комунистичким властима у Југославији 1945-1950*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 49; S. Đaković, *KPJ u NOV i revoluciji na Kosovu i Metohiji*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Beograd 1989, 118; Ђ. Borozan, *Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944-1945*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1995, 63; М. Фолић, *Појава контрареволуције на Косову крајем 1944. и почетком 1945. године и напори КПЈ на њеном превазилажењу*, Зборник *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије*, Београд 1988, 139; Ј. Pleterski, *Narodnooslobodilačka borba na Kosovu i pitanje antifasizma*, Zbornik Kosovo. Prošlost i sadašnjost, Beograd 1989, 109.

командант НОВЈ и председник НКОЈ Ј. Броз Тито је 8. фебруара донео одлуку да се на Косову и Метохији уведе Војна управа, на челу са пуковником Савом Дрљевићем (1912-1994) који је преузео дужност команданта Оперативног штаба, при чему је Ф. Хоџа био смењен. Сутрадан су јединице НОВЈ напале Дреницу и потом наставиле сламање побуњеничких упоришта у реону Шаље где је погинуо Ш. Полуџа 21. фебруара. У тромесечним сукобима ликвидирано је око 3.000 побуњеника, док се део преосталих одметничких група расуо организујући Албански национално демократски комитет (НДШ) као баштиника идеја Друге призренске лиге, којем је у прилог ишло проглашење акта о амнестији од 21. новембра 1945. године.³²

Широм територије Косова и Метохије је до пролећа 1947. године деловало око 55 одметничких група које су настављале традицију сепаратистичког покрета. Вође Друге призренске лиге Џ. Дева, Реџеп Краснићи и Тахир Заими повукли су се са немачким јединицама испрва у Беч, затим су били интернирани у италијанске логоре, да би крајем 1945. године добили статус *расељених лица* и били врбовани за сарадњу са обавештајним службама западних земаља. У Албанију је августа 1944. био упућен пуковник Велимир Стојнић (1916-1990) у својству инструктора КПЈ, а 20. фебруара 1945. године дошло је до склапања Уговора о савезу и узјаманој помоћи и Уговора о привредној сарадњи између Југославије и Албаније. Први уговор је у облику војног савеза предвиђао заједничку борбу против немачких окупационих снага и даљу југословенску инструктажу, док је други представљао основу за привредну сарадњу. Заправо, у питању су били правни гаранتي који су Југославији давали слободу да се у наредним годинама поставља као чувар независности и интереса Албаније. Па ипак, ово време поставило се питање шта даље чинити са простором Косова и Метохије, па се на седници Председништва АВНОЈ-а 24. фебруара поводом расправе о Санцаку могао се чути предлог Марка Вујачића да ако се не рачуна са аутономијом Санцака, онда *оба Дукађина* (Косово и Метохију) *треба присајединити Црној Гори*, како би се она територијално и економски ојачала.³³

Наведено је потакло ЦК КПЈ да одржи саветовање, у којем су учествовали Едвард Кардељ (1910-1979), Александар Ранковић (1909-1983), Милован Ђилас (1911-1995), С. Вукмановић Темпо и у име ОК КПЈ за КМ Ф. Хоџа и М. Поповић, када су изнете идеје да се Косово и Метохија подели са Црном Гором, Србијом и Македонијом. Е. Кардељ је

³² Исто.

³³ В. Petranović, *Srbija u Drugom...*, 691; Ђ. Борозан, *Велика...*, 503; П. Бартл, *Албанци...*, 231; Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова...*, 505; Д. Богдановић, *Књига...*, 294; А. Hadri, *Narodnooslobodilački...*, 393; Љ. Димић, *Историја српске...*, 325; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 337; Ž. Avramovski, *Treći Reich i „Velika Albanija“ posle kapitulacije Italije (1943-1944)*, Zagreb 1976, 206; Ђ. Ставретовић, *Прва редовна скупштина Обласног народног одбора за Косово и Метохију у Призрену као ревизија Бујанске конференције*, Космет, 1, Приштина 1991, 299.

истакао да би најбоље решење било да се Космет *припоји Албанији, али да ни спољни ни унутрашњи услови нису за то и да треба да остане компактна област у саставу Србије*, чиме је превагнуо став тадашњег партијског вођства Косова и Метохије М. Поповића и Ф. Хоце који су били против поделе ове области. Крајем марта у Приштини је одржана Трећа обласна конференција КПЈ на којој су изабрани Обласни комитет КПЈ за КМ и делегати за Оснивачки конгрес КП Србије, док је почетком априла председник Привремене владе и министар одбране Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ) Ј. Броз Тито примио делегацију Албанаца са Косова и Метохије, предвођену М. Хоцом и Д. Мугошом, којој је саопштио да ће *шиптарски народ у новој југословенској заједници бити равноправан и да ће му се пружити све могућности да развије и изгради своју културу, да добије своје школе и да унапређује своју пољопривреду*, уз напомену да је Југославија недељива. Томе би требало додати и Брозов говор на Оснивачком конгресу КП Србије (КПС), одржаном од 8. до 12. маја 1945. године, када је истакао: *Ми знамо да сте ви (Албанци, прим. аут.) пошли противу нас, али то не значи да ми сада вас позивамо на одговорност. Ми знамо да сте били заведени, да нисте сви кољачи и зликовци, да вас је 50 одсто било заведено и да је сада на нама ред да вам помогнемо, да вам објаснимо шта ми хоћемо. Ми нећемо да Шиптари на Косову буду грађани други или трећеразредни. Ми хоћемо да имате своја права, равноправност, да имате свој језик, своје учитеље, да се осјећате као у својој земљи.*³⁴

Воља представника Косова и Метохије, Војводине и Санцака да ове области буду у саставу федералне Србије изражена је на Антифашистичкој скупштини народног ослобођења Србије 7. априла 1945. године, где су у име НОО Косова и Метохије статус госта имали Д. Мугоша и М. Хоца. Укидањем Војне управе, на заседању Обласног народног одбора у Призрену од 8. до 10. јула усвојена је Резолуција Обласне народне скупштине о прикључењу Косова и Метохије федералној Србији. Уследило је конституисање Обласног народног одбора од 18 чланова и избор 50 представника за Народну скупштину Србије и 15 посланика за АВНОЈ. На седници 23. јула председништво АВНОЈ-а је прихватило поменуту Резолуцију и она је била усвојена на Трећем заседању АВНОЈ-а у Београду 7. августа. Народна скупштина Србије је 3. септембра 1945. установила Закон о устројству Аутономне косовско-метохијске области (АКМО), што је све касније кодификовано у Уставу ФНР Југославије од 31. јануара 1946. и Уставу НР Србије од 17. јануара 1947. године. Међутим, биланс Другог светског рата био је поражавајаући за српско становништво на АКМО зато што се процењује да је

³⁴ Исто.

убијено око 10.000 и протерано око 100.000 лица, при чему је ратна штета износила 221.361.710 долара. Уместо да се неправде исправе и губици надокнаде, Политбиро ЦК КПЈ је у првој половини 1945. године заузео став да би требало изаћи у сусрет албанском становништву по већини питања како би се након тек угушене сепаратистичке побуне оно пацификовало и везало за нову Југословенску државу. Због тога је одлучено да се аграрно питање реши класним, тј. социјалним путем и то на штету предратних колониста, па је 6. марта 1945. године усвојено Решење о привременој забрани повратка колониста протераних током Другог светског рата. Желећи да се врате на своја имања, која су у међувремену окупирали Албанци, око 4.600 протераних колониста се окупило у Пећи, али им је нова власт одговорила да се поменутиим Законом *исправља повреда власничких права и интереса земљорадника домородаца на територији Македоније и Косовско-метохијске области извршених колонизацијом и аграрном реформом на основу закона и уредаба донетих пре 6. априла 1941. године*, што је практично значило легализацију стања створеног током окупације.³⁵

Са наведеним Решењем се није слагао министар за колонизацију у влади ДФЈ Сретен Вукосављевић (1881-1960), па је 3. августа донет Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско-метохијској области у циљу исправљања повреда власничких права и интереса земљорадника домородаца. Ревизију је требало да изврши Мешовита комисија, али је у њој дошло до сукоба између представника Министарства за колонизацију и Обласног комитета Партије који је настојао да спречи повратак колониста. Крајем јануара 1946. године Мешовита комисија је сачинила три списка – први од 3.352 колониста којима је остављена сва раније добијена земља и рок до којег су морали да се врате како не би изгубили права на њу, други од 286 колониста којима је остављен део земље и предвиђена допуна у земљишту како би им се осигурао економски опстанак и трећи од 306 колониста који су губили право на сву раније добијену земљу и били упућени да се населе у Војводину. Министарство за колонизацију није било задовољно овим одлукама и указало је на бројне

³⁵ Д. Богдановић, *Књига...*, 294; Љ. Димић, *Историја српске...*, 325М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово...*, 212; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 250; Б. Божовић, М. Вавић, Сурова..., 554; Н. Гаћеша, *Насељавање Косова...*, 100; *Косово и Метохија у српској...*, 326; В. Глишић, *Албанизација Косова и Метохије 1941-1945*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1990, 277; Н. Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату. Документа*, Београд 2009, 27; Н. Антонијевић, *Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji*, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd 2000, 139; Б. Петрановић, *Косово у југословенско-албанским односима и пројекат балканске федерације*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 309; М. Obradović, *Revizija agrarne reforme na Kosovu*, *Kosova-Kosovo*, 3, Priština 1974, 367; М. Obradović, *Agrarna reforma na Kosovu i Metohiji (1945-1947)*, *Godišnjak Arhiva Kosova*, XXIV, Priština 1988, 37; Љ. Дабић, *Ревизија аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији после Другог светског рата*, Општина, 7-8, Београд 1989, 5; В. Потежица, *Сретен Вукосављевић и забрана повратка Срба и Црногораца у Македонију и Косово и Метохију*, Симпозијум *Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, XIII, Пријепоље 1990, 97.

пропусте у раду Мешовите комисије, али је оно приликом образовања нове савезне владе 31. јануара било укинута и његове ингеренције је преузела је Комисија за аграрну реформу и колонизацију при влади ФНРЈ. Тако је поседовану земљу добило 4.829 насељеничких породица, изгубило 595, у Војводини земљу стекло 2.064, по разним линијама пресељено 383, док се укупно на Косово и Метохију није вратило 1.683 породице. Они колонисти који су имали права на повратак земље неретко су се на терену сусретали са одбијањем Албанаца да се са њихове земље иселе, у чему су имали заштиту партијских руководилаца албанске националности којима није ишло у прилог да се испитују злоупотребе и злочини почињени током рата.³⁶

Југославија је била прва држава која је признала нову Албанију 28. априла 1945, одредивши за посланика В. Стојнића, а потом од 26. октобра Јосипа Ђерђа. Југословенски Политбиро је 11. јуна прихватио иницијативу да албански представници долазе у Београд ради консултација о међупартијским питањима. Период срдачних југословенско-албанских односа трајао је до 1948. године и за то време Београд је на Мировној конференцији у Паризу настојао да Албанији обезбеди место међу земљама победницима у Другом светском рату не би ли јој се доделила ратна одштета и одбио је понуду грчке владе за поделом Албаније, што је било у складу са интересима Совјетског Савеза. Управо је на Мировној Конференцији у Паризу совјетски министар спољних послова В.М. Молотов (1890-1986) ставио до знања Е. Хоџи да *између СССР и Албаније стоји Југославија* и да би Албанија требало да *успостави најближе односе у првом реду са Југославијом*, због чега је Е. Хоџа био принуђен да не покреће питање територијалног статуса Косова и Метохије. У складу са новом идеологијом марксизма-лењинизма, прокламована је државна политика *националне равноправности*, ширена је парола *братства и јединства* и санкционисане су *расне и верске нетрпељивости*.³⁷

³⁶ Исто.

³⁷ Влада ДФЈ није прихватила Елаборат *Мањински проблем у новој Југославији* В. Чубриловића, од 4. новембра 1944. године, у којем су биле предложене мере попут одузимања права, конфискације имовине и приморавања на иселавање оних Албанаца који су се компромитовали током Другог светског рата. Видети: П. Бартл, *Албанци...*, 233; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 260; Р. Imami, *Srbi...*, 309; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 217; Б.Б. Димитријевић, *Шиптарски оружани...*, 52; М. Павловић, *Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944-1991*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 144; М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995, 41; Б. Храбак, *Међународни положај Албаније 1945-1947. и Југославија*, Истраживања, 13, Београд 1990, 249; В. Храбак, *Političko-bezbedonosna situacija u Albaniji 1945-1947. godine*, *Istorija 20. veka*, 1-2, Београд 1990, 77; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 309; Ђ. Borozan, *Jugoslovensko-albanski odnosi u prvoj deceniji Hladnog rata*, *Zbornik Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955. Slučaj Jugoslavije*, Београд 1995, 131; А. Životić, *Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947*, *Istorija 20. veka*, 3, Београд 2010, 83; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу 1945-1950*, Подгорица 1998, 17; М. Pavlović, *Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944-1948*, *Istorija 20. veka*, 2, Београд 1998, 161.

Албанци нису желели да одустану од националне борбе о чему сведочи одржавање конференције у шуми код села Добри До 24. августа 1945. године, када је формирана организација *Беса комбтар (Национална част)* на челу са Имером Беришом као политичким и Ук Садикуом као војним руководиоцем. Поред ње постојала је и већ поменута организација НДШ, тако да су оне убрзо развиле густу оперативну мрежу широм не само Косова и Метохије, већ и Санџака, Македоније и источне Албаније. У чишћењу терена од ових иредентистичких групација до почетка децембра деловала је Друга пролетерска бригада, а борбе су биле интензивне и током 1946. године. Иначе, у сред дана је албански учитељ из Ђаковице Хаки Таха убио М. Поповића у његовој канцеларији 13. марта 1945. године. У циљу пацификације албанског становништва, започета је њихова масовна интеграција у југословенске институције власти и партијске структуре, односно у Приштини је као део југословенског Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНОФ) основан Шиптарски комитет 26. марта 1945. године, у својству народноослободилачке антифашистичке организације која афирмише социјализам, на челу са председником Ф. Хоџом и секретаром Џ. Ниманијем. Поред Обласног формиран су и срески, општински и сеоски шиптарски комитети. До 1948. године Шиптарски комитет је бројао 57.334 организације са 227.358 чланова Албанаца, док су у окружним и среским народним одборима Албанци чили већину са око 60% и у Народном фронту са око 62%.³⁸

У Приштини је 10. и 11. априла 1945. године одржана прва Обласна конференција ЈНОФ за КМ, док је на првом састанку Извршног одбора ЈНОФ за КМ одлучено да се лист на српском *Јединство* и на албанском језику *Рилиндја* прихвате као званични органи ЈНОФ-а. Обласни Народни одбор за КМ бројао је 154 члана, на челу Обласног Извршног одбора налазио се председник Ф. Хоџа уз потпредседнике Ђоку Пајковића и М. Хоџу, секретара Павла Јовићевића (1910-1985) и 14 чланова, а председник Обласног народног суда био је Вивзи Сулејмани. У предизборној кампањи поводом формирања Уставотворне скупштине Шиптарски комитет је у прогласима настојао да за интересе КПЈ привуче што шири део албанских маса које су позиване да гласају за *Тита*, за *братство и јединство, равноправност, слободу, економско и културно подизање*, при чему су неке од парола биле *Није Шиптар онај ко не изађе на гласање, Није потомак Скендербега, Бајрам Цура, Емина Дурака и осталих ко не гласа за Тита!* и *Пљује на славну шиптарску заставу онај ко није данас за Народни фронт*. На заседању Уставотворне скупштине 29. новембра проглашена је Федеративна народна република

³⁸ Исто.

Југославије (ФНРЈ), при чему је административни центар АКМО пренет из Призрена у Приштину. На Косову и Метохији је наведене године било 327.000 аналфабета, тако да су спровођене интензивне акције описмењавања. Основних школа било је 278 са 27.400 ђака и средњих школа 11 са 4.373 ученика, а у јулу је Министарство просвете донело Главне смернице о мањинском школству којима је било предвиђено да се у месту где има бар 20 ученика и нема друге школе могу отворити школе на језицима мањина, односно ако је у месту постојала школа могло се отворити мањинско одељење са најмање 30 ученика. Од 1946. основно образовање је продужено са 4 на 7 година, а тек 1950. године је уведен осми разред. Албанцима је Уставом и Статутом Области била зајамчена језичка равноправност, што се очитовало увођењем администрације на албанском језику у АКМО.³⁹

За учитеље албанске националности постојале су четири учитељске школе у Приштини, Призрену, Ђаковици и Урошевцу, за оне турске посебно одељење Учитељске школе у Призрену. До 1947. године било је описмењено око 105.000 Албанаца, отворено 88 албанских књижница и читаоница и 243 нове школе. Обласна библиотека и Обласно позориште формиран су 1945. године у Призрену и ускоро са административним средиштем пресељени у Приштину. Током 1946. године установљен је *Службени лист АКМО* и основано издавачко предузеће *Космет* за публикације на албанском језику, које је штампало дела Броза, Лењина и већ споменом остварење Д. Туцовића *Србија и Албанија*. Наредне године у Области је радило 12 биоскопа, као и један путујући биоскоп. С обзиром да су у описано време на Косову и Метохији владали комунална запуштеност, нехигијена, лоши услови живота и једнолична исхрана, смртност је износила 13%. У априлу 1946. године констатовано је да у Области постоји један лекар на 30.000 становника, док су 1947. године организоване опсежне акције на сузбијању вашљивости, пегавог тифуса, маларије и папачи грознице. Међутим, иза племенитих државних циљева културно-здравственог просвећивања крили су се и они идеолошке природе, усмерени на формирање нових генерација у складу са партијским уверењима и потребама.⁴⁰

³⁹ У једном тренутку 1945. године је дошло до толико широког тумачења увођења албанског језика да је он проглашен обавезним на Косову и Метохији, након чега је интервенисало Министарство просвете које је објаснило да се албанско становништво на територији ДФЈ сматра мањином и да стога *његов језик као мањински у нашој земљи не може да буде уведен као обавезни предмет у немањинске школе*. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, 67; М. Павловић, *Албанци (Шинтари)...*, 149; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 268; К. Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд 2011, 196; Д. Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 95; С.К. Павловић, *Србија. Историја из имена*, Београд 2004, 191; *Jugoslavija 1941-1981*, Београд 1981, 81; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија*, Београд 2011, 69.

⁴⁰ Из записника екипа АФЖ-а сазнајемо да су младе Албанке често биле прљаве, непочешљане, вашљиве и да су носиле поцепану одећу, тако да се догађало да се девојка први пут окупа и пристојно обуче тек пред удају. О деци није вођено много рачуна и владала су различита сујверја. Постоје индиције да је на Космету

У врху КПЈ постојала су два идејна решења питања Косова и Метохије у светлости планова за склапање Балканске федерације са Бугарском и Албанијом. Прво, да се Космет уступи будућој федералној јединици Албанији и потом кроз њу интегрише у заједничку државу, а друго да Област остане у Југославији и да се временом граница избрише што би значило да би преко Космета Југославија прогутала Албанију. Насупрот томе, руководство КПА је истицало право на самоопредељење народа у складу са марксистичко-лењинистичким поставкама, чиме се прикривала жеља за анексијом овог простора. О наведеном сведочи запис Ј. Ђерђе да *и најдалековидији руководиоци овде (у Албанији, прим. аут.) болују у извесној мери од великоалбанске болести, тј. уверења да би им требало дати Космет*. Е. Хоџа је југословенску помоћ доживљавао као својеврстан притисак, страхујући од Балканске федерације иза које су се криле Брозове личне амбиције. Делегација југословенске владе боравила је у посети Москви од 27. маја до 10. јуна 1946. године, када су вођени разговори између Ј. Броза Тита и Ј. В. Стаљина (1878-1953), односно потписан Споразум о економској сарадњи СССР и ФНРЈ. Недуго затим, Београд је од 23. јуна до 2. јула посетила делегација албанске владе и тада је дошло до првог и јединог званичног сусрета Е. Хоџе и Ј. Броза Тита, током којег је у неформалном разговору покренуто питање Косова и Метохије. Једини за сада доступан извор о овом догађају јесу мемоари Е. Хоџе под насловом *Титоисти*, који сами по себи представљају штиво накнадног сећања и памфлетистичког карактера. Наводно, Хоџа је том приликом изнео тезу да *Косово и други крајеви у Југославији, настањени Албанцима, припадају Албанији и да јој их треба вратити*, што је аргументовао тиме да су се *Албанци борили (у Другом светском рату, прим. аут.)* и да је *дошло је време да се тај национални проблем правилно реши од наших партија*. Броз је на то одговорио – *Слажем се са вашим гледиштем, али за сад то никако не можемо учинити, јер нас Срби неће схватити*.⁴¹

сваки други гроб био дејчи и то до десет година старости. Видети: Љ. Димић, *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952*, Београд 1988, 17; D. Dobrivojević, *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955*, Београд 2013, 241.

⁴¹ У вези са посетом Е. Хоџе Београду, Владимир Дедијер (1914-1990) је забележио како је Хоџа *са сузама у очима молио Тита 1946. да створи федерацију са Југославијом, јер је у томе видео једини спас за Албанију која је била притиснута претварањем Грчке у базу Запада*. В. Petranović, *Balkanaska federacija...*, 136; М. Pavlović, *Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari)...*, 153; М. Коматина, *Енвер...*, 48; П. Бартл, *Албанци...*, 238; Д. Богдановић, *Књига...*, 290; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 184; Ђ. Борозан, *Велика...*, 512; V. Dediđer, *Jugoslovensko...*, 155; Б. Петрановић, *Косово у југословенско-албанским односима и пројекат Балканске федерације*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 375; Ђ. Borozan, *Jugoslavija i Albanija. Prva porata iskustva*, Zbornik *Balkan posle drugog svetskog rata*, Београд 1996, 287; А. Životić, *Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiro-a 1948-1954*, Istorija 20. veka, 2, Београд 2009, 91; D.T. Bataković, *Kosovo i Metohija: Nacionalizam i komunizam*, Zbornik *Balkan posle drugog svetskog rata*, Београд 1996, 254; V. Dediđer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, III, Београд 1984, 19; Е. Hodža, *Titoisti*, превод за интерну употребу, Београд 1982, 253; Љ. Петровић, *Културне везе Југославије и Албаније 1946-1948*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 61; Н. Гаћеша, *Привредни односи Југославије и Албаније 1945-1948*, Зборник Матице српске за историју, 42, Нови Сад 1990, 87; В. Slavković, *Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945-1948. Planovi i saradnja*, Istorija 20. veka, 1, Београд 2012, 133.

Резултат ове посете било је потписивање Споразума о пријатељству и узајамној сарадњи Југославије и Албаније, 9. јула 1946. године, којим је проширена међудржавна сарадња и омогућено јачање југословенског утицаја у Албанији. Поред тога, склопљен је и Уговор о привредној сарадњи између ФНРЈ и НРА, док је у августу у Албанију упућен специјални југословенски партијски опуномоћеник др Саво Златић и у новембру потписан Уговор о усклађивању привредних планова, царинској унији и изједначавању валута између ФНРЈ и НРА. Иначе, још од 9. марта 1945. године можемо пратити појачану сарадњу две државе у вези са слањем просветних кадрова из Албаније на Косово и Метохију, мада је Министарство просвете НР Србије убрзо закључило да се радило о недовољно стручним наставницима који су у недостатку уџбеника диктирали ђацима градиво у складу са личним уверењима. Албанским ученицима и студентима је дозвољено да се школују у Југославији и отпочело је редовно упућивање југословенске економске, техничке и војне помоћи, као и инструктора и стручног особља ради обнове и изградње Албаније. Репарациона комисија ФНРЈ прегледала је око 129 фабрика, извршила демонтажу машина из 81 фабрике и од 4.777 тона репарационих материјала на име квота додељених Албанији превезла око 330 вагона разне робе широм Албаније, транспортовани су храна и лекови, чак и демонтирани млинови из Војводине. У албанске гимназије је уведен српско-хрватски језик као обавезан.⁴²

Како би се обрачунало са иредентистичким групацијама на Косову и Метохији, руководство Југословенске државе је поверило Озни да буде носилац ове борбе, заједно са бригадом Народне одбране и милицијом, па су формирана окружна одељења Озне у Приштини, Призрену, Урошевцу, Пећи и Косовској Митровици и за начелника Обласног одељења именован Спасоје Ђаковић. До средине 1947. године ликвидирано је око 90% одметничких група, тако да је посао пребачен на опуномоћства Управе државне безбедности (Удба) по срезовима. Главни иредентистички идеолог био је Имер Бериша, вођа организације Беса комбтар која је махом деловала у Метохији, док је на челу НДШ-а био Халим Спахија који је истовремено био председник Среског народноослободилачког одбора у Призрену. До које мере су истакнути појединци иредентистичког покрета успели да се инфилтрирају у државне структуре власти говоре и случајеви Хилма Затрићија председника СНОО у Србици који је био члан НДШ, функционера народне власти у Ораховцу Рифата Краснићија који је формирао илегални комитет НДШ за срез ораховички, као и Ђона Серечија који је био професор Приштинске гимназије и

В. Slavković, *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2012, 109.

⁴² Исто.

организатор формирања Централног комитета НДШ-а у Скопљу. Средином јула 1946. године албански одметници су организовали конгрес на планини Липовици код Липљана, премда је на путу ка овом скупу Удба ликвидирала И. Беришу. На Липовачком конгресу донете су одлуке о реорганизацији НДШ-а тако да су формиране четири регименте – Косовска (Ситничка), Лапска, Ибарска и Подримска, те затражено појачавање рада на инфилтрирању људства у органе југословенских власти и друштвено-политичке организације на Космету. Таквим приступом придобијен је секретар опуномоћства Удбе у Урошевцу Реџеп Буњака преко којег су иредентисти добијали поверљиве информације и измицали потерама. У зиму 1946/47. године поведена је опсежна акција југословенских власти на ликвидацији оружаних банди широм Косова и Метохије. Током јануара и фебруара 1947. године предало се преко 200 одметника. Удба је користила тактику да их пушта да оду кућама како би подстакла ширу предају, а ускоро су ухапшени и Ђ. Серечи и У. Садику.⁴³

Понашање Југославије према Албанији током 1946. и 1947. године у многоме је подсећало на патронски однос који је Совјетски Савез имао према Југославији. Везе између СССР и Албаније су интензивирани од јесени 1946. године када је совјетски Политбиро одлучио да у Албанију пошаље групу партијских инструктора и професора. Приликом посете Е. Кардеља Москви 19. априла 1947. године Стаљин се распитивао о југословенско-албанским односима, рекавши да му се Е. Хоџа жалио на југословенске саветнике у албанској армији. Кардељ му је на то одговорио да је намера југословенске владе да у процесу даљег зближавања *ту територију уступи Албанији*. Стаљин се са наведеним сагласио уз опаску да је *такав приступ националном питању веома добар уз запитаност како је један тако примитиван народ успео да денационализује Србе на Косову и Метохији*. Како је у КПА све више сазревала мисао да Југославија није кадра да се избори за албанске интересе у спољним односима и да подмири њене нарастајуће економске апетите, Е. Хоџа је, иза леђа Београду, отишао у посету СССР-у од 14. до 26. јула која је, и поред Стаљинове препоруке да је грађење економских односа Албаније са Југославијом *прави пут*, отворила простор јачању совјетске пропаганде у Албанији. Иначе, КПЈ је била све нездовољнија политиком КПА у погледу економске сарадње две државе, о чему сведоче критике из јуна и новембра. На захтев Ј.В. Стаљина у Москву је 8. јануара 1948. године у име ЦК КПЈ отпутовао М. Ђилас којем је поручено да Совјетски

⁴³ Иредентистичка пропаганда убеђивала је албанско становништво да ће југословенске власти све колективизирати, приморавати муслимане да једу свињетину на заједничким казанима, забранити им исповедање вере и натерати албанске жене да се открију, а планирани су атентати на истакнуте партијске кадрове попут Д. Мугоше. Видети: Р. Видачић, *Прилози за историју Косова и Метохије. Обрачун са балистима 1944-1952*, Београд 1990, 47; П.И. Целатовић, *Балистички покрет...*, 313; Б.Б. Димитријевић, *Шиптарски...*, 56; *Косово и Метохија у српској...*, 331; Б. Димитријевић, *Књига...*, 301.

Савез нема *никаких посебних интереса у Албанији* и исказана сагласност да *Југославија прогута Албанију*, при чему је Е. Хоџа окарактерисан као *малограђанин склон национализму*. На Осмом пленуму ЦК КПА, одржаном од 26. фебруара до 8. марта, осуђен је као *непријатељски* рад просовјетски оријентисаног Нако Спируа (1918-1947), који је недавно извршио самоубиство, односно на њему је однела превагу пројугословенска струја. Наведено се није свидело Стаљину, а у исто време је дошло до отказивања трговинских уговора са СССР и седнице Политбироа ЦК КПЈ на којој је одбачена идеја Балканске федерације.⁴⁴

Већ 27. марта 1948. године је уследило прво писмо ЦК СКП(б) упућено Ј.Б. Титу и члановима ЦК КПЈ којим је отворена борба против југословенског партијског руководства. У априлу је државни врх Југославије донео одлуку да се дотадашњи посебни односи са Албанијом поставе на принципима равноправних међудржавних односа, док је Броз за погоршање односа окривио албанску страну код које је *дошло до поманкања поверења у искреност наших* (југословенских, прим. аут.) *намера*, приметивши да су Југословени *од самог почетка гледали више идеалистички него реално на наше односе и то се сада сукобљава са стварношћу*. Ускоро су повучени југословенски војни стручњаци и прекинуто буџетирање албанске армије. На седници Политбироа ЦК КПЈ од 9. маја одлучено је да се не шаље делегација на заседање Информационог Бироа (ИБ), као и да се односи са Албанијом редефинишу како би се заштитила југословенска улагања у ту државу. Одговор Е. Хоџе, у име ПБ ЦК КПА, од 23. маја негирао је југословенске оптужбе и нагласио пуно поверење у Југославију и њено државно-партијско руководство. Уместо Ј. Броза, на ово писмо, које је уједно било последње у југословенско-албанској званичној преписци, одговорио је М. Ђилас 31. маја предложивши албанској страни да у циљу решавања спорних питања пошаље делегацију у Београд, Иначе, у периоду 1945-1948. године Југославија и Албанија су склопиле 28 међудржавних споразума политичке, привредне и културне природе, југословенска економска помоћ Албанији досегла је 33 милиона долара и у Југославију је примљено 235 албанских студената и 734 албанска ученика.⁴⁵

⁴⁴ В. Petranović, *Balkanska...*, 162; М. Коматина, *Енвер...*, 55; М. Павловић, *Албанци (Шинтари)...*, 145; *Косово и Метохија у српској...*, 330; D.T. Bataković, *Kosovo i Metohija: Nacionalizam...*, 257; Б. Петрановић, *Косово...*, 392; Ђ. Borozan, *Jugoslovensko-albanski...*, 135; М. Stamova, *Albanska...*, 255; П. Барт, *Албанци...*, 239; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд 2011, 157; Џ. Гедис, *Хладни рат. Ми сада знамо*, Београд 2003, 48; Р.Џ. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003, 42; М. Pavlović, *Albanija između Tita i Staljina, Zbornik Balkan posle Drugog svetskog rata*, Београд 1996, 306; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Opatija 1985; 230; М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990, 91.

⁴⁵ Исто.

Иозлацијом од осталих држава Источног блока, Југославија је средином 1948. године ушла у веома компликовано и политички неизвесно раздобље које је трајало до 1953. године. У антијугословенској кампањи, Совјетски Савез је посебну улогу наменио Албанији која је идеолошки критиковала руководство КПЈ и развијала пропаганду усмерену на подизање националистичког расположења међу албанским масама на Косову и Метохији. Из Албаније су већ 29. јуна 1948. године биле уклоњене све слике маршала Тита, захтеван је одлазак југословенских стручњака и отказани су сви привредни споразуми закључени са Југославијом. На ванредном пленуму КПА, 1. јула, извршено је солидарисање са ИБ *Резолуцијом о стању у Југославији* и истакнуто да је ЦК КПЈ намеравао да претвори Албанију у *своју колонију*. Рехабилитован је Н. Спиру, док је К. Дзодзе оптужен за *безрезервно подржавање титоиста* и на монтираном судском процесу 1949. године осуђен на смрт стрељањем. У Београду је од 21. до 28. јула 1948. године одржан Пети конгрес КПЈ на којем је А. Ранковић изнео критику ситуације на Косову и Метохији током Другог светског рата истакавши да се *испољио низ слабости и грешака* у погледу партијске организације и расположења албанских маса, а предузете су и мере како би се граница са Албанијом затворила.⁴⁶

Током Првог конгреса КПА, одржаном од 8. до 22. новембра 1948. године, када је промењен назив у Партију рада Албаније (ПРА), Е. Хоџа је објавио да дефинитивно прекида односе са Југославијом и затражио заштиту Совејтског Савеза. Ј.В. Стаљин се у прво време није одлучио да нападне Југославију, сматрајући да ће *Тито пасти ако мрдне малим прстом*, па је у међувремену дошло до избијања Корејског рата и Југославија је успела да ово питање интернационализује. Југословенска влада је 12. новембра 1949. године отказала Уговора о пријатељству са Албанијом и 4. јуна 1950. године је привремено обустављен рад југословенског посланства у Тирани. Па ипак, у раздобљу од 1948. до 1953. године на граници са Албанијом убијено је 9 и рањено 16 југословенских граничара, док је број пограничних инцидената износио 542 (1948. – 33, 1949. – 110, 1950. – 112, 1951. – 106, 1952. – 75 и 1953. – 105). Новонастало стање довело је до прекида

⁴⁶ Љ. Петровић, *Културне...*, 61; М. Коматина, *Енвер...*, 83; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 195; П. Бартл, *Албанци...*, 240; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 341; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 318; К. Николић, *Србија...*, 214; D. Bilandžić, *Historija...*, 151; С.К. Павловић, *Србија...*, 200; А. Животић, *Југославија и јачање совјетског утицаја у Албанију (1947-1948)*, Токови историје, 3, Београд 2009, 94; Ђ. Borozan, *Albanija u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije 1948-1950*, Zbornik Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine, Beograd 1999, 49; D. Bilandžić, *Kongresi naše Partije*, Beograd 1986, 22; Ђ. Borozan, *Jugoslovensko-albanski odnosi u prvoj deceniji Hladnog rata*, Zbornik Velike sile i male države u Hladnom ratu. Slučaj Jugoslavije, Beograd 2005, 131; А. Животић, *Немирна граница. Пограничне тензије између Југославије и Албаније (1948-1954)*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 2009, 109; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризмом у нови светски поредак. Косово и Метохија*, Београд 1999, 115; В. Hrabak, *Albanski emigranti u Jugoslaviji 1948-1954*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd 1994, 77; А. Životić, *Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiroa 1948-1954*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2009, 91.

несметаног преласка границе и раздвојило многе албанске породице, изазивајући подозрења на Косову и Метохији, али је потакло и сливање албанске емиграције у Југославију која је била незадовољна политичком и економском ситуацијом у Албанији. Такође, деловала је Албанска обавештајна служба (АОС, изворно Сигурими) која је убацивала у Југославију шпијуне и диверзантске групе. У периоду непријатељства, југословенске власти су идентификовале 225 албанских диверзаната који су убили 10, ранили 15 и киднаповали 3 југословенска држављана. За албанске избеглице био је задужен секретар Обласног комитета КПЈ за КМ Д. Мугоша, а како би се побољшао положај избеглица формирана је посебна Комисија која их је насељавала око Приштине и Косовске Митровице. У Југославији је крајем 1951. било 2.195 албанских емигранта, док је њихов број до септембра 1952. године порастао на 2.457 цивила и 106 војника.⁴⁷

Југословенска држава је страховала од евентуалне побуне Албанаца на Косову и Метохији с обзиром да је њихов број 1948. године у овој Области износио 520.000 или око 71% становништва. У антијугословенској кампањи нарочито су били активни албански партијски лист *Зери и популит* и гласило *Башкими*, који су позивали на *уједињење целокупног албанског народа под окриљем матице Албаније* и писали о *планској политици денационализације и истребљења албанске популације и тортурама* које су вршили органи Удбе. Почетком 1953. године у Албанији је штампана брошура о *косовском проблему*, у којој је критикована *српска колонизаторска и Титова угњетавачка политика* на Космету. Одговор југословенских органа било је упућивање протесних нота, истицање идеала братства и јединства и указивање на погодности које је албанска мањина уживала у Југославији, премда се мали број чланова КПЈ албанске националности изјаснио за Резолуцију ИБ. Индикативан је пример Рифата Берише, председника НФ за КМ и савезног народног посланика, који се са својим присталицама маја 1949. године одметнуо у шуму одушевљен политике Е. Хоџе. Једна од последњих иредентистичких група била је тројка Хасана Рибника која је оперисала на Карадагу, а до октобра 1951. године скоро сви одметници су били ликвидирани. Активност албанске емиграције, посебно Треће призренске лиге из САД и Савеза Косовара из Италије била је усмерена на отцепљење Космета и стварање *Велике Албаније*. На пленуму Обласног одбора НФ за КМ, 30. августа 1948. године, исказана је подршка одлукама Петог конгреса КПЈ, док је Народна скупштина НР Србије 29. октобра потврдила Статут АКМО. На Четвртој конференцији КПС за КМ, одржаној од 20. до 22. децембра, изабран је Обласни

⁴⁷ Исто.

комитет (ОК) КПС за КМ од 31 члана (14 Албанаца), као и Биро ОК од 9 чланова, а за политичког и организационог секретара Ђ. Пајковић и П. Ајтић.⁴⁸

На Космету је 1948. године било 227.358 чланова НФ, у Народној омладини 27.115, у АФЖ 70.550 и у синдикатима 28.903 лица. Још на Седмој седници НО АКМО, одржаној 21. септембра 1947. године, усвојена је одлука о Петогодишњем плану развоја народне привреде АКМО за период 1947-1951. године, којим је било предвиђено стварање локалне индустрије базиране на домаћим изворима сировина која би задовољавала потребе Области, развој енергије, интензивирање пољопривреде, унапређење културе, здравства, комуналне изградње и животног стандарда, за шта је држава издвојила 425 милиона динара. Један од првих већих успеха Петогодишњег плана било је пуштање у рад 1949. године нове топионице олова у *Треччи*, чиме је повећана производња сировог олова за 50%, и отварање рудника олова и цинка *Копанник*. У руднику *Тречча* је 21. фебруара 1950. године основан први раднички савет Косова и Метохије, а исте године пуштена је у погон висока пећ за топљење олова која је спадала у ред највећих у Европи. У периоду од 1950. до 1952. године електрификована су насеља Качаник, Штрпце и Косовска Каменица и почела је експлоатација рудника олова и цинка *Ајвалија*. Иначе, југословенске фабрике су нерадо примале радну снагу са Космета, јер је била неквалификована и имала слаб радни учинак.⁴⁹

По ослобођењу, Ј. Броз Тито је први пут посетио Косово и Метохију 31. маја и 1. јуна 1950. године, када је разговарао са руководством Приштине, посетио Грачаницу, Косовску Митровицу и обишао Комбинат *Треччу*, осудивши *клеветничке поступке информбировских земаља* и њихова настојања да у Југославији *посеју међусобну мржњу између појединих националности*. Нови Обласни Извршни одбор од 19 чланова изабран је 1951. године, док је председник ОНО био Ф. Хоца, потпредседници Ђ. Пајковић и П. Јовићевић и секретар И. Шаћири. Уследило је доношење Закона о скидању зара и фереце, уз доста отпора у Дреници где је говорено да су *Срби успели Шинтарима да наметну своје обичаје*. Делегација АКМО, предвођена Ђ. Пајковићем и И. Шаћиријем, посетила је 17. марта Ј.Б. Тита, који је изразио задовољство што су на Космету *нестали трагови прошлости и мржње* између Срба и Албанаца, указао да је овој Области потребно *много помоћи, изградити предузећа и решавати стамбена питања* и закључио – *Ваше*

⁴⁸ S. Hasani, *Kosovo...*, 148; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 356; М. Коматина, *Енвер...*, 94; Р. Видачић, *Прилози...*, 108; П.И. Целатовић, *Балистички...*, 370; Б.Б. Димитријевић, *Шинтарски...*, 59; Д. Богдановић, *Књига...*, 303; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризм...*, 117; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија*, 78; М. Павловић, *Албанци (Шинтари)...*, 146; К. Николић, *Србија...*, 211; Lj. Dimić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953-1956. Zbliženje, pomirenje, razočaranje, Zbornik Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Beograd 1999, 279.

⁴⁹ Исто.

варошице су још у извјесној мјери слике прошлости, а ми морамо ту слику прошлости ликвидирати и створити убудуће достојан живот нашим грађанима. На Шестом конгресу КПЈ, од 2. до 7. новембра 1952. године, промењен је назив Партије у Савез комуниста Југославије. На Седмом редовном заседању НО АКМО, 19. и 20. фебруара 1953. године, донет је нови Статут АКМО чији је први члан гласио *Област Косова и Метохије је аутономна област у саставу демократске социјалистичке државе НР Србије*. За председника ОНО изабран је И. Шаћири, за потпредседнике Хивзи Сулејмани и Станоје Аксић, а на челу Извршни одбор био је Ф. Хоџа.⁵⁰

Према попису становништва из 1948. године у АКМО је живело 733.034 становника, од којих је Албанаца било 68,46%, Срба 23,62% и Црногораца 3,85%. Просечан број чланова домаћинства у Југославији је био 4,4, у Србији 4,4, а на Косову и Метохији 6,4. Удео пољопривредног становништва у укупном становништву Југославије био је 67,2%, у Србији 72,3%, а на Косову и Метохији 80,9%, док је удео радника био у Југославији 22,7%, Србији 18,2% и на Косову и Метохији 13,8%. Удео неписменог становништва старог 10 и више године износио је у Југославији 25,4%, у Србији 26,8%, а на Косову и Метохији чак 62,5%. Почетком 1951. године у АКМО је основну школу похађало 183.000, ниже гимназије 10.000 и гимназије 25.000 ученика, док је број учитеља био 1.379 (862 Албанца и 517 Срба и Црногораца) од којих 114 албанских и 261 српских и црногорских учитеља није имало потребне квалификације. У школској 1951/52. години било 46.448 ученика који су основну школу похађали на албанском и 2.576 на турском језику. Прва представа на албанском језику у Обласном народном позоришту у Приштини изведена је 9. јуна 1949. године – *Сумњиво лице* Б. Нушића. На Косову и Метохији радило је 258 културно-просветних друштава са око 3.150 чланова, отворане су библиотеке, читаонице и народни универзитети. У марту 1950. године појавила се прва књига преведена на албански језик после Другог светског рата, поема за децу *Патролције* Б. Ђопића. Исте године у Приштини је отворен Обласни музеј и основан Симфонијски оркестар. Новембра 1952. године Радио Приштина је добила нову зграду и повећала снагу на 20 kw, што је допринело и реорганизацији радио-програма који је 69% био на албанском, 18% на српском и 13% на турском језику.⁵¹

⁵⁰ I. Dobrivojević, *Selo...*, 208; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 79; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1975*, I..., 256; ; *Југославија 1941...*, 146; D. Bilandžić, *Kongresi...*, 29; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 332; D. Bilandžić, *Historija...*, 177; M. Павловић, *Албанци (Шунтари)...*, 148; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 70; *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd 1978, 137; Д. Новаковић, *Скидање зара и фереце код муслиманских жена у контексту односа Исламске заједнице са државом у социјалистичкој Југославији*, Зборник Матице српске за историју, 82, Нови Сад, 101; *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989, 38; V. Đorđević, *Delovanje KPJ na Kosovu u oblasti prosvete i obrazovanja 1945-1952. godine*, Kosova-Kosovo, 11, Priština 1982, 167.

⁵¹ Исто.

У погледу верског живота, крај Другог светског рата није означио престанак недаћа за СПЦ, јер су нове власти биле изразито антирелигиозно настројене и однос КПП према православном свештенству био је деградирајући. По молби Светог архијерејског синода СПЦ Министарство просвете НРС је 24. фебруара 1947. одобрило отварање Призренске богословије, што је влада НР Србије потврдила тек 31. децембра. У јеку антијугословенске кампање ИБ-а, јануара 1950. године у Ђаковици је минирана и срушена црква спомен-костурница са 400 ковчега из Првог балканског рата да би се на том месту саградио споменик партизанима. Обласни музеј у Приштини био је смештен у зграду Митрополије СПЦ, старо оружје за музејску поставку је отето из ризнице манастира Високи Дечани, а црква у Дугањеву код Урошевца срушена је 13. марта 1952. године. Ситуација у Исламској верској заједници (ИВЗ), чије средиште за НРС се налазило у Приштини, била је много боља. Албанци су слободно одлазили у џамије и у време великих верских празника Бајрама и Рамазана изостајали са радних места, што је Југословенска држава толерисала. Насупрот томе, Срби који би практиковали православне обичаје били су јавно жигосани, бојкотовани и остајали без посла.⁵²

Са друге стране, смрт Ј.В. Стаљина 5. марта 1953. године и постепени успон Н.С. Хрушчова (1894-1971) на чело КПСС довело је до постепеног побољшања односа између Југославије и Совјетског Савеза. Наведено се позитивно одразило на југословенско-албанске односе, тако да су 17. августа отпочели разговори о регулисању међуграничних питања и Москва је од 1954. године настојала да спутава антијугословенску кампању из Тиране, где је за југословенског посланика септембра 1954. године постављен Предраг Ајтић. Па ипак, Албанија је у односу на остале државе Источног блока заостајала за нормализацијом односа са Југославијом, премда је званично подржала потписивање *Београдске декларације*, 1. јула 1955. године, којом су обновљени односи између Југославије и Совјетског Савеза. На Трећем конгресу ПРА 26. маја 1956. године Е. Хоџа је признао да је Албанија погрешила што се солидарисала са Резолуцијом ИБ-а из 1948. године и оценио да су југословенско-албански односи у узлазној фази, али је одбио да рехабилитује К. Дзодзеа. Током јуна 1956. године југословенског посланика П. Ајтића је заменио Арса Милатовић којем је Броз дао инструкције да утврди размишљања албанских функционера и покуша да ступи у контакт са онима пројугословенски оријентисанима. Потписивањем *Московске декларације* 20. јуна 1956. године нормализовани су односи између СКЈ и КПСС, што је Броз искористио да Хрушчову

⁵² Д. Новаковић, *Скидање зара...*, 110; П.И. Целатовић, *Балистички...*, 389; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 77; D.T. Bataković, *Kosovo i Metohija: Nacionalizam...*, 258; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970, I...*, 229.

стави до знања да процес успостављања односа са Албанијом *иде најтеже* и добио одговор из којег се уочавало да ни Москва није била задовољна развојем ситуације у Тирани. Албанско руководство је страховало да би СССР у склопу побољшања односа са Југославијом могао да СКЈ поново препусти примат над ПРА, што је за Е. Хоџу било питање личног опстанка на власти.⁵³ Поучен негативним искуствима, Београд је од краја 1954. године настојао да избегне директно везивање и за Источни и за Западни блок, при чему је почео да се приближава земљама *Трећег света* развијајући политику активне и мирољубиве коегзистенције.⁵⁴

Током 1955. године Југославија и Албанија су потписале међудржавне споразуме пољопривредног и ветеринарског садржаја, али се одуговлачило са потписивањем споразума о ПТТ саобраћају. У домену културе, обнова односа била је још скромнија. Краткотрајно кварење односа између Југославије и Совјетског Савеза, поводом немира у Мађарској у другој половини 1956. године као израза тежњи за дестаљинизацијом и друштвеном либерализацијом, потакло је руководство Албаније да 23. новембра изнесе критике на рачун маршала Тита, нагласи његово скретање са позиција марксизма-лењинизма и оптужи Југославију за шовинистички став према Албанија, што је био почетак краја покушаја нормализације односа између две државе. Одбачене су теорије југословенског руководства о различитим путевима у социјализам, обновљене критике на рачун мешања Југославије у унутрашње ствари Албаније од 1941. године и истакнуте штетне везе Југославије са Западом.⁵⁵

На Шестој обласној конференцији СКС за КМ 1953. године изражена је прва критика бирократизације у АКМО и изабран Обласни комитет од 35 чланова (19 Албанаца и Турака). Извршно веће НО АКМО донело је, 10. јула, решење о додатку за службенике са факултетском спремом за посебне услове рада на Косову и Метохији. Исте

⁵³ П. Барт, *Албанци...*, 243; Лј. Димић, *Југословенско-совјетски...*, 283; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 451; М. Коматина, *Енвер...*, 97; В. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, III..., 256; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 321.

⁵⁴ Видети више: D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO*, Beograd 2000; B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO 1951-1957*, Beograd 2003; I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006; P. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003; *Balkanski pakt 1953-1954*. Zbornik, Beograd 2008; *Balkan posle Drugog svetskog rata*. Zbornik, Beograd 1996; М. Гелер, А. Некрич, *Умонуја на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000; D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Beograd 2006.

⁵⁵ Видети више: А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд 2011; D. Bogetić, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Beograd 2006; *Velike sile i male države u hladnom ratu. Slučaj Jugoslavije*. Zbornik, Beograd 2005; *Balkan posle Drugog svetskog rata*. Zbornik, Beograd 2005; Лј. Димић, *Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje*, Tokovi istorije, 1-4, Beograd 1998; L. Gibianski, *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine*, ЈИЧ, 1-2, Beograd 1996; S. Rajak, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. godini i Mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2000.

године извршен је попис становништва који је показао да је на Космету живело 808.141 становник, од којих 64,91% Албанаца, 23,49% Срба, 3,88% Црногораца и 4,28% Турака. На заједничком састанку Обласног извршног већа и Обласне комисије за изградњу комуналног система, 27. јуна 1955. године, усвојен је предлог о смањењу броја општина на Косову и Метохији са 203 на 80, док је на Седмој обласној конференцији СКС за КМ, одржаној јуна 1956. године, изабран Обласни комитет од 43 члана и за секретара именован Д. Мугоша. Промене у организационој структури ЦК СКЈ извршене су 15. јануара 1957. године, када су образоване Комисија за националне мањине и Комисија за међународне везе ЦК СКЈ, а ускоро је исто урађено и на нивоу ЦК СК Србије. Прва седница Комисије за националне мањине ЦК СКЈ одржана је 28. фебруара 1957. године.⁵⁶

Прва представа на турском језику одиграна је 7. маја 1953. године у Обласном народном позоришту у Приштини – *Сумњиво лице* Б. Нушића. Исте године, објављено је прво оригинално дело писца албанске националности са Космета *Младо лишиће* Рецепа Хоџе, основан Албаноолошки институт АКМО и подигнут Споменик палим косовским јунацима на Газиместану. Током 1955. године на Косову и Метохији било је 6.000 радио-пријемника, а у 1956. години је излазило 5 часописа на албанском језику у 31.000 примерака. У ово време на албанском језику је радила је 881 основна школа са 96.000 ученика и 2.000 наставника, 143 средње школе са 19.000 ученика и 877 наставника и 7 учитељских школа са 852 ученика и 87 наставника. Број деце укључене у просветни систем Космета повећан је са 32.790 у 1946. години на 202.000 у 1957. години. На језицима националних мањина било је 7 позоришта, 35 културно-уметничких друштава, штампано је 25 листова и 32 часописа, а од 1. септембра 1957. године лист *Рилиндја* почео је да излази као дневник. Поред тога, у Приштини је 1. јула 1957. основан Клуб књижевних радника Косова и Метохије на челу са Е. Мекулијем. У исто време на Космету је било 37 сталних биоскопа са 11.000 седишта и 8 покретних киноапарата, док је годишње кроз биоскопске сале пролазило 2,5 милиона гледалаца. Око 800 стипендиста из АКМО је студирало на југословенским факултетима, највише на Београдском и Скопском универзитету, и стипендирано је 1.140 ђака средњих школа. Када је привреда у питању, крајем марта 1953. године пуштена је у погон термоцентра у Звечану, а у јулу Термоелектрана *Косово* у Обилићу и нова сепарација у руднику *Дева*. Нова сепарација у руднику лигнита *Косово* капацитета 500.000 тона годишње покренута је 1955. године и

⁵⁶ Општу ситуацију на Косову и Метохији су током педесетих година XX века оптерећивала три крупна питања – процес исељавања Турака и Албанаца, акција сакупљања оружја и Призренски процес, о којима ће више речи бити у наставку. Видети: Ђ. Борозан, *Великоалбанско...*, 60; *Косово и Метохија у српској...*, 332; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 260; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 96; М. Павловић, *Албанци (Шиптари)...*, 150.

сепарација азбеста у селу Чабра код Косовске Митровице као први производни погон за азбесно влако 1. и 2. категорије у Југославији две године касније. Током 1957. године донет је Друштвени план привредног развоја АКМО 1957-1961. године, као и одлука да се АКМО укључи у ред неразвијених подручја Југославије.⁵⁷

Историја простора Косова и Метохије вековима је била оптерећена супротстављеним интересима њеног становништва и великих сила које су тежиле да је контролишу. Антагонизам две доминантне нације које су на овом простору живеле – Срба и Албанаца био је испуњен недовољним међусобним разумевањем и посезањем за овом територијом. Етнички, верски и културно подељене, елите ова два народа су, свака за себе, сматрале да полажу ексклузивно историјско и национално право на Косово и Метохију, а како би овај простор освојиле биле су склоне да склапају савезе са великим силама не сагледавајући да их центри моћи користе као *топовско месо* у расподели светских интереса. У периодима када су државне власти које су управљале Косовом и Метохијом биле слабе, незаинтересоване или их није било, долазило је до међунационалних крвопролића, одмазди и зверстава која су само продубљивале старе ране и уништавале изгледе да у будућности дође до заједничког живота. Тако је било у периодима опадања моћи Турске царевине 1878-1912, током Првог светског рата 1914-1918. и Другог светског рата 1941-1945. године. Како је Косово и Метохија било део балканског региона који је најдуже остао под османлијском влашћу, његово укључивање у Краљевину Србију 1912/13. и потом у Краљевину СХС/Краљевину Југославију 1918-1941. године било је праћено бројним проблемима који су произишавали из историјских процеса дугог трајања. Радило се о вишевековној заосталости овог поднебља у политичком, друштвеном, привредно-економском, институционално-кадровском, културном, просветном и здравственом смислу. И поред изврваног геостратешког значаја и рудног потенцијала Косова и Метохије, Краљевина СХС/Краљевина Југославија суочена са бројним политичким проблемима, недостатком финансијских средстава и краткоћом трајања није успела да на овом простору, који је био испрва разбијен на области и потом на бановине, изврши значајнија улагања у различитим сферама друштвеног живота, покрене привреду и обузда националне страсти.

⁵⁷ У Пећи је 2. јула 1954. године одржана оснивачка скупштина Женских друштава за Косово и Метохију на којој констатовано да је око 20.000 жена завршило здравствене курсеве и отприлике толико домаћичке течајеве. Но, већ 1956. године је примећено да домаћички курсеви нису гарант да ће научено знање бити примењивано, јер се због патријархалног отпора старијих укућана и затвореног начина живота често догађало да су се девојке враћале традиционалном начину живота. Видети: М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 260; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 268; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 100; I. Dobrivojević, *Selo...*, 262; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II, Београд 2002, 591; М. Гаталовић, *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958*, Београд 2010, 199.

Недовршене пројекте аграрне реформе, колонизације српског становништва и исељавања турског и албанског становништва прекинуо је Други светски рат, након којег је на власт дошла КПЈ на челу са Ј. Брозом Титом. ДФ/ФНР Југославија је по први пут административно уредила простор Косова и Метохије као аутономну област у саставу НР Србије, приморавши становништво ове територије да преко ноћи прихвати идеологију марксизма-лењинизма и парољу *братство-јединство*. Прикључење Косова и Метохије федералној Србији извршено је на заседању Обласног НО у Призрену 8-10. јула 1945. године, а постојање Аутономне Косовско-метохијске Области потврђено је Уставом ФНР Југославије из 1946. и Уставом НР Србије из 1947. године. Устанак албанског становништва Космета против нове Југословенске државе изведен крајем 1944. и почетком 1945. године и угушен у крви, допринео је да врх КПЈ заузме обазрив став и да у тежњи за пацификацијом пренебегне испитивање протеривања и злочина извршених над српским становништвом и одустане од утврђивања одговорности Албанаца који су узурпирали српску имовину. На то се надовезала забрана повратка српских колониста од 6. марта 1945. године, чиме је практично извршена легализација стања из Другог светског рата. Политичка везаност Југославије за Совјетски Савез до 1948. године погодовала је амбицији Ј. Броза Тита да покуша да у Југословенску федерацију укључи Албанију, којој је као својеврстан мамац нуђено Косово и Метохија, а што само осликава однос нових власти према овој територији.

После доношења Резолуције ИБ-а, југословенски режим се на Косову и Метохији највише ослањао на српске комунистичке кадрове и деловање Удбе, при чему је максимално излазио у сусрет албанском становништву како би од њих створио лојалне грађане и сузбио антијугословенску пропаганду из суседне Албаније. Куповина унутрашњег политичког мира вршена је кроз процесе развијања националне равноправности, сузбијања неписмености, подизања просветних, културних и здравствених прилика, индустријализацију, стамбену изградњу, аграрну реформу, али и покушаје рушења традиционалних и патријархалних образаца живота како би Косово и Метохија ухватило корак са осталим деловима Југославије. Међутим, кампањско решавање нагомиланих проблема није могло за кратко време да доведе до жељених резултата, тако да је средином педесетих година XX века у партијском врху Југославије почела да сазрева свест о неопходности одлучније и планске државне интервенције на Косову и Метохији како би се изграђивале институције, образовали кадрови, омогућио привредни напредак и трасирао дугорочни друштвено-политички развој ове Области.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

УСТАВНО-ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ФЕДЕРАЦИЈИ 1958-1966.

1.1. Косово и Метохија као Аутономна област

Простор Косова и Метохије до 1945. године није био територијално заокружен као компактна целина, већ је био део ширих области попут турског Косовског вилајета, у доба Краљевине СХС био је подељен на области, у време Краљевине Југославије раздељен на бановине, а у периоду Првог и Другог светског рата распарчан на окупационе зоне. Тек крајем Другог светског рата се у политичким конструкцијама руководства КПЈ јасније уочава идеја дефинисања Косова и Метохије као аутономне територијално-политичке јединице, мада је размишљано и о евентуалном препуштању овог подручја Албанији. По ослобођењу, Србија се последња конституисала као југословенска федерална јединица, што је био својеврстан парадокс с обзиром да је до 1918. године имала своју државност и била одлучујући фактор у стварању Краљевине СХС/Југославије. Формално посматрано, током формирања Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) новембра 1944. године, која је постала *највише законодавно и извршно народно представничко тело и врховни орган државне власти демократске Србије као федералне државе у саставу Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ)*, Косово и Метохија, Војводина и Санцак нису припадали Србији. Скупштина АВНО Санцака је 29. марта 1945. године донела одлуку којом је ова територија подељена између Србије и Црне Горе према разграничењу из 1912. године. Прикључење Војводине, која је још 1942. године, за разлику од Косова и Метохије, имала свог делегата на првом заседању АВНОЈ-а, Србији потврдила је Народна скупштина Србије 28. августа 1945. године, док је 1. септембра донет Закон о установљењу и устројству Аутономне покрајине Војводине (АПВ) као саставног дела Србије.⁵⁸

Изјава представника Обласног НОО Косова и Метохије да *народи Косова и Метохије желе да се присаједине федералној братској Србији* саслушана је и једнодушно

⁵⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 67; Љ. Димић, *Istorija српске...*, 284; К. Николић, *Србија...*, 189; *Косово и Метохија у српској...*, 379; R. Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Beograd 1985, 63.

прихваћена на заседању АСНОС-а 7. априла, у време трајања Војне управе, чиме је практично било одређено да Косовско-метохијска област буде укључена у састав федералне Србије као аутономна јединица. На Обласној народној скупштини, одржаној од 8. до 10. јула у Призрену, прихваћене су одлуке АВНОЈ-а и афирмисана равноправност народа кроз наглашавање да *политичким, економским, културним и осталим интересима Шиптара, Срба и Црногораца са Космета највише одговара присаједињење Косова и Метохије федералној Србији*. Сходно томе, изгласана је Резолуција у којој је истакнуто да је *једном за свагда учињен крај политици развијања међусобног раздора и борбе Срба и Шиптара*, односно изражена је нада да ће *народи Косова и Метохије у народној власти Србије наћи пуну заштиту* и на југословенском нивоу добити *свестрану помоћ у свом политичком, националном, економском и културном уздизању*. Пошто је Треће заседање АВНОЈ-а 7. августа наведено усвојило, донет је 3. септембра Закона о установљењу Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) којим је она располагала аутономним правима, а атрибути државности били у надлежности Србије. Сви грађани АКМО су *без разлике народности, расе, вероисповести и пола уживали једнака права и имали једнаке дужности*, тј. *имали потпуну равноправност као држављани Србије односно ДФЈ*. Обласна народна скупштина је доносила одлуке и као главни извршни орган одређен је Извршни народни одбор који је спроводио њене одлуке, реализовао законе Србије и ДФЈ, руководио управним органима и бдео над државним поретком и правима грађана. Националним мањинама је дарована равноправност језика и проглашено право школовања на матерњем језику. Описани Закон био је привременог карактера, али су његова решења суштински одредила правни сататус Косова и Метохије у Југословији.⁵⁹

Дефинисањем права и надлежности АКМО створен је модел који је подразумевао хијерархијски постављен однос: Југославија (Федерација) – Србија (Република) – Косово и Метохија (Област), при чему је, за разлику од осталих пет југословенских република, једино Србија у свом саставу имала аутономне јединице и то две – АПВ и АКМО. Југословенска држава је као аргументе за формирање аутономних јединица наводила историјске, економске, културне и идеолошке разлоге, али и чињеницу да је на простору Војводине и Косова и Метохије живело око 70% припадника свих националних мањина у земљи. Стварањем АКМО посредно је дата политичко-територијална аутономија за албански народ који је на овом простору чинио две трећине становништва. Иако већински

⁵⁹ АКМО је подељена на 15 срезова – Горски, Суворочки, Шарпланински, Ђаковички, Подримски, Пећки, Источки, Звечански, Вучитрнски, Лапски, Дренички, Неродимски, Грачанички, Качанички и Ђиљански. Нешто касније су градови Приштина, Пећ, Призрен и Косовска Митровица издвојени у посебне административне јединице и установљена су још два среза – Каменички и Горњоморавски. Видети: Љ. Димић, *Историја српске...*, 284; *Косово и Метохија у српској...*, 379; R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 63.

насељени у суседним подручјима, која су припадала југословенским републикама Македонији и Црној Гори, Албанци у њима нису добили аутономију што упућује на закључак да је КПЈ намеравала да онемогући васпостављање Србије као најјачег и водећег дела Федерације, остављајући да *српско питање* буде решавано кроз систем укупности југословенске заједнице. Уосталом, на Оснивачком конгресу КП Србије (КПС) Јосип Броз Тито, који се од 7. марта 1945. године налазио на челу Привремене владе ДФЈ, је дефинисао националну политику мишљу да *вољети своју федералну јединицу значи вољети монолитну Југославију*. Од стварања Привремене владе ДФЈ целокупна спољна и унутрашња државна политика била је сконцентрисана у рукама КПЈ, која је у тежњи да се наметне као владајућа сила подстицала преплитање државних, друштвених и партијских функција. Политбиро ЦК КПЈ формиран је као *политичка тврђава* у којој су доношене најважније државне одлуке, обједињаване извршне, војне, управне и судске надлежности и усмеравана кадровска политика. Директна последица управљања по принципу *чврсте руке* била је јачање партијске диктатуре која се испољавала у тенденцијама централизма и бирократизма и супротстављању сваком другачијем или самосталном мишљењу.⁶⁰

У таквим околностима одржани су избори за Уставотворну скупштину, која је на заседању 29. новембра 1945. године прогласила Федеративну Народну Републику Југославију (ФНРЈ) дефинишући је као *савезну народну државу републиканског облика, заједницу равноправних народа који су слободно изразили своју вољу да остану уједињени у Југославији*. Укидањем монархије функције шефа државе пренете су на Председништво Уставотворне скупштине, а Декларација о републици изгласана је пре Устава ФНРЈ који је усвојен 31. јануара 1946. године. Устав ФНРЈ је прокламовао да су *сви грађани ФНРЈ једнаки пред законом и равноправни без обзира на народност, расу и вероисповест*, да националне мањине уживају право и заштиту свог културног развоја и слободне употребе свог језика и Југославија је дефинисана као *савезна народна држава републиканског облика, заједница равноправних народа*, коју чини *шест суверних држава – народних република*, при чему *Народна Република Србија у свом саставу има Аутономну Покрајину Војводину и Аутономну Косовско-метохијску област*. Главом XI Устава ФНРЈ утврђено је да се права и делокруг аутономије аутономних јединица одређују уставом републике и да је највиши орган аутономне области – Обласни народни одбор, а у случају размимоилажења између савезног и републичког законодавства примењивали су се савезни закони. Аутономне јединице су биле непосредно

⁶⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 32; К. Николић, *Србија...*, 203; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу...*, 367; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 229; Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 105.

представљене у Већу народа Народне скупштине ФНРЈ и то: АПВ са 20 и АКМО са 15 посланика. Органима АКМО дата су овлашћења да разрађују и конкретизују коришћење индивидуалних права грађана на својој територији. Обласни народни одбор (ОНО) био је у обавези да донесе Статут АКМО који је морао бити у сагласности са Уставом ФНРЈ и Уставом НР Србије (НРС), и који је потврђивала Народна скупштина Републике, а на основу којег су доношени прописи са важношћу на подручју Области. Биран на три године од стране грађана, ОНО је постављао Извршни одбор као свој извршни и управни орган који је био подређен и органима НРС.⁶¹

Устав НРС, донет 17. јануара 1947. године уз подршку народних посланика са Косова и Метохије М. Хоце и Мите Миљковића, детаљније је разрадио права и дужности АКМО. Србија је дефинисана као *народна држава републиканског облика*, афирмисано је право народа *на самоопредељење укључујући право на отцепљење*, прокламована је *слободна воља српског народа да се уједини на основу начела равноправности са осталим народима Југославије и њиховим народним републикама у заједничку савезну државу ФНРЈ* и констатовано је да се у саставу НРС налазе АПВ и АКМО са својим *аутономним правима*. Надлежности АКМО сводиле су се на руковођење привредном и културном изградњом Области, доношење обласног привредног плана и буџета, обезбеђивање поштовања закона и чувања права грађана, заштиту равноправности и културних права националности, управљање основним и средњим школама у складу са просветним планом НРС, социјалну и здравствену народну заштиту и власт у свим пословима који се преносе законима и општим прописима ФНРЈ и НРС у надлежност АКМО.⁶²

Статут Аутономне Косовско-метохијске области, усвојен на заседању Народног одбора АКМО 23. и 24. маја 1948. године, потврдио је да је АКМО аутономна област у саставу НРС, истакао начела *братске сарадње и слободно изражене воље народа* и указао да су *посебна аутономна права обезбеђена Уставом НРС*. Све националности у Области означене су *равноправним*, као и употреба *српског и шиптарског језика у свим државним службама*. Обласни народни одбор (ОНО), као највиши орган државне власти АКМО, доносио је Статут аутономне области, имао је право измена граница срезова, градова и подручја месних народних одбора уз потврду Народне скупштине НРС, одређивао је обласне дажбине у складу са законом, вршио је избор и разрешење Обласног извршног одбора, усвајао је буџет и привредни план Области и доносио опште прописе. Президијум

⁶¹ R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 238; Д. Богдановић, *Књига...*, 291; Љ. Димић, *Историја српске...*, 305.

⁶² За разлику од АКМО, АПВ је по Уставу НРС могла да руководи предузећима покрајинског значаја, управља културно-просветним установама, стара се о раду покрајинских судова, успостави Врховни суд Војводине и бира његове судије, да доноси одредбе – покрајинске прописе са законском снагом и њен највиши орган власти била је Народна скупштина АП Војводине. Видети: Љ. Димић, *Историја српске...*, 333; R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 241.

Народне скупштине Србије био је овлашћен да поништава или укида одлуке ОНО ако нису били у сагласности са Уставом и законима НРС, Уставом и законима ФНРЈ и указима и одлукама Президијума Народне скупштине ФНРЈ. Влада Србије могла је да обустави извршење одлука ОНО и да их достави Президијуму Народне скупштине Србије на коначно решење, а АКМО није имала ни судску аутономију. Савезни облик нове Југословенске државе, креиран по узору на Совјетски Савез, воспоставио је Србију која под тим именом није постојала од 1918. године, одбацивши унитаризам карактеристичан за период Краљевине Југославије.⁶³

Сукоб са Источним блоком 1948. године приближио Југославију Западу који је, *одржавајући Тита на површини*, пружио велику финансијску, материјалну и војну помоћ Београду. Тај процес је довео до извесне либерализације општих прилика у Југославији, мада је руководство КПЈ било решено да остане привржено комунистичким вредностима кроз грађење јединственог система самоуправног социјализма који је подразумевао декларативно препуштање права управљања предузећима радним колективима и произвођачима. Одлуке Шестог конгреса КПЈ/СКЈ из 1952. године подстакле су прерастање НФ-а у Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ). У таквим околностима, према директивама партијских реформатора Е. Кардеља и М. Пијаде (1890-1957), децембра 1951. године је започета израда Преднацрта новог Устава ФНРЈ, који је под називом Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ – тзв. *Повеља друштвеног самоуправљања*, усвојен 13. јануара 1953. године дефинишући Југославију као *социјалистичку демократску савезну државу суверених и равноправних народа*. Сва власт у ФНРЈ припала је народу, док је у дводомној Народној скупштини Веће народа било замењено Већем произвођача које су чинили делегати радничких савета и других привредних организација сразмерно свом доприносу у друштвеној заједници. Савезно веће чиниле су две врсте посланика – срески и градски бирани на непосредним изборима и посланици које су бирале републике (по 12 посланика), АПВ (7 посланика) и АКМО (4 посланика). Уместо Президијума, уведене су институције Савезног извршног већа (СИВ) и Председника Републике, за којег је изабран Ј. Броз Тито.⁶⁴

⁶³ М. Јовичић, *Уставноправни положај...*, 144; Љ. Димић, *Историја српске...*, 333; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 339; Р. Рајовић, *Аутономија Косова...*, 241; Д. Богдановић, *Књига...*, 295; *Косово и Метохија у српској...*, 381; Р. Imami, *Srbi...*, 317; В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља...*, 257; К. Saliu, *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti SAP Kosovo u socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985, 36.

⁶⁴ У надлежности савезне државе били су заштита независности и државне територијалне целине, одбрана земље, заштита друштвеног и политичког поретка, уређење међународних односа, обезбеђење јединства социјалистичког друштвеног поретка и правног система, јединство привредног система и планског развоја народне привреде и обезбеђивање самоуправљања, демократских слобода, права човека и социјалистичке законитости. Видети: D. Bilandžić, *Historija...*, 112; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 218; К. Николић, *Србија...*, 211; Љ. Димић, *Историја српске...*, 341; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*,

Аутономним јединицама били су посвећени Чланови 113. и 114, при чему је одредба Устава ФНРЈ из 1946. године да *НР Србија у свом саставу има Аутономну покрајину Војводину и Аутономну Косовско-метохијску област* остала на снази. Чланом 113. прописано је да се *обезбеђују самоуправна права АПВ и АКМО*, која се утврђују *Уставом НР Србије*, да је највиши орган власти аутономне области *Народни одбор* (у Аутономној покрајини је то Народна скупштина) и да *Обласни народни одбор сачињавају Обласно веће и Веће произвођача* (у Аутономној покрајини то су Покрајинско веће и Веће произвођача). У члану 114. наведено је да се *Уставним законом НР Србије прописују основи организације и надлежности органа власти АПВ и АКМО* и да *аутономна покрајина и аутономна област доносе самостално своје статуте којима, у сагласности са Уставом НР Србије, утврђују организацију и надлежности својих органа власти*. Уставни закон ФНРЈ је уже третирао проблематику аутономних јединица него Устав из 1946. године, препуштајући НРС да својим Уставом уреди њихов положај, права и дужности, чиме су аутономне јединице губиле на значају као категорије Федерације и јачале као елементи Републике.⁶⁵

Народна Скупштина НРС усвојила је 5. фебруара 1953. године Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења и о органима власти НРС, којим је ова Република дефинисана као *социјалистичка демократска држава радног народа Србије, добровољно уједињеног са радним народом осталих народних република у ФНРЈ, као савезној држави суверених и равноправних народа*. Аутономним јединицама су посвећени Чланови 14-16. у Глави I и Чланови 103-118. у глави III, при чему није битно мењан њихов положај. Поводом АКМО, прописано је да се *у вршењу својих права обласни органи власти старају о развијању и учвршћивању братства и јединства међу народностима које живе у Области и остваривању права националних мањина утврђених уставом*. У погледу организације власти, аутономне јединице су постале ближе организацији републичких и савезних органа власти, док је највиши орган власти у АКМО остао Обласни народни одбор. При томе, једна од најкрупнијих промена била је смањење броја чланова делегација република у Савезном већу Савезне народне скупштине – уместо 15 АКМО је давао 4 посланика. Извори прихода аутономних јединица за извршавање послова из њихове надлежности били су утврђени републичким

I..., 43; I. Dobrivojević, *Selo...*, 239; П.Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996, 48; Ћ. Штрбас, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Београд 1975, 85; С.К. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Београд 2004, 193; D. Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*, Zagreb 1969, 54; *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985, 373; J. Đorđević, *Političko i državno uređenje Jugoslavije*, Београд 1956, 10; *Нови Устав ФНРЈ. Уставни закон од 13.1.1953. и Устав од 31.1.1946*, Београд 1953.

⁶⁵ Исто.

законом, а остале надлежности сводиле су се на послове од општег интереса за аутономну јединицу као целину из подручја привреде, просвете и културе, народног здравства и социјалне заштите, старања о спровођењу закона и других прописа савезних и републичких органа и одржавање јавног поретка. Новину је представљало доношење статута аутономних јединица које су сада, као акте свог самоорганизовања, биле у могућности да доносе самостално, тј. без потврде Народне скупштине НРС.⁶⁶

Други по реду Статут Аутономне Косовско-метохијске Области усвојио је Обласни народни одбор 20. фебруара 1953. године и њиме је АКМО дефинисана као *аутономна Област у саставу социјалистичке демократске државе Народне Републике Србије*. За разлику од претходног Статута, више се није помињала равноправност већ само *братство и јединство и заштита права националних мањина*, уз свођење права националних мањина на *заштиту национално-културног развитака и слободне употребе свог језика* и наглашавање да се *српски и шиптарски језик равноправно употребљавају у свим државним службама у АКМО*. Област је била подељена на подручја срезова Гњилане, Косовска Митровица, Пећ, Призрен и Приштина. Највиши орган власти АКМО остао је Народни одбор, који је своја права вршио непосредно или преко Извршног већа као свог извршног органа. У искључиву надлежност Народног одбора АКМО потпадало је, између осталог, доношење и мењање Статута, бирање и разрешавање председника и чланова Извршног већа, бирање и разрешавање председника, два потпредседника и једног секретара Народног одбора АКМО, бирање и опозив Савезним уставом народних посланика за Савезно веће Савезне Народне скупштине, бирање и разрешавање судија окружних судова и окружних привредних судова на подручју АКМО, усвајање обласног друштвеног плана и буџета и доношење општих прописа и одлука. Извршно веће НРС задржало је право да врши надзор над законитошћу рада Народног одбора АКМО и да обустави, поништи или укине акте Народног одбора АКМО *ако су незаконити или је њима повређен општи интерес*, док су органи власти АКМО имали право приговора за заштиту аутономних права о којима одлучује Народна скупштина НРС. Но, у новом Статуту се нису помињале одредбе које би се односиле на позицију Области, њена права и дужности, као и друштвено-економске односе и функције.⁶⁷

Недуго по доношењу Уставног закона ФНРЈ, Уставног закона НРС и Статута АКМО, смрт Ј.В. Стаљина 5. марта 1953. године је отворила простор за побољшање односа Југославије и Совјетског Савеза, о чему је било речи у Уводу. У таквим

⁶⁶ Љ. Димић, *Историја српске...*, 341; *Novi Ustav NRS. Ustavni zakon od 1953. Ustav od 1947. (neukinute glave)*, Београд 1954.

⁶⁷ R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 269; K. Saliu, *Nastanak...*, 39; Д. Богдановић, *Књига...*, 296; *Статут Аутономне Косовско-метохијске области*, Приштина 1953.

околностима, марта 1954. године, дошло је до редефинисања Уставног закона Југославије усвајањем зукључака да је ФНРЈ *историјски изграђена на националном принципу* и да је *обезбеђење права њених друштвених заједница и њених народа* важно питање даљег државног прогреса. Наиме, како би очувало стечене позиције, највише руководство СКЈ на челу са Ј. Брозом Титом примењивало је принцип непрестаног усклађивања својих идеолшких поставки са актуелним политичким интересима, због чега је на спољнополитичком плану почело да се окреће изградњи политике несврстаности, док на унутрашњеполитичком плану није престајало да буде непосредни наредбодавац и противник радикалних промена. О томе сведочи случај Милована Ђиласа, секретара СКЈ и члана Извршног комитета, који је након објављивања серије либералних чланака у партијским гласилима подвргнут јавној критици и политички свргнут на Трећем ванредном пленуму ЦК СКЈ одржаном 16. и 17. јануара 1954. године. *Случај Ђилас* је наговестио потребу налажења нових партијских идеја како југословенска социјалистичка револуција не би постала *бреме, славна традиција, али не и живот*, уз указивање на латентан сукоб између конзервативних партијских кадрова који су навикли на директивно руковођење и оних либералнијих склоних да подрже започете процесе демократизације. Средином педесетих година XX века преовладао је Брозов став да *нема праве демократије без социјализма ни социјализма без демократије*, што је суштински значило политичко дозирање промена са врха Партије, али не и враћање на период административног социјализма. Друштвени напредак потврђују подаци да је животни стандард југословенског становништва од 1952. до 1957. године годишње повећаван за 7,8%, лична потрошња за 6,3% и да је 41% грађана било социјално осигурано.⁶⁸

С обзиром на расписивање општих избора, 13. јануара 1958. године био је распуштен НО АКМО и том приликом је његов председник П. Јовићевић истакао да је у протеклом периоду донето 105 одлука, 119 решења, 24 препоруке и 7 других аката, упутивши критику што се поједини материјали које је припремало Извршно веће нису више проучавали у одборничким комисијама. У целини посматрано, активност НО АКМО била је у сталном успону, што је потврдио и секретар Обласног комитета СКС за КМ Д. Мугоша који је похвалио напоре косметских комуниста у изградњи система социјалистичке демократије, поручивши – *Сваки онај ко сумња, сваки онај који буде уносио сумњу у извршење овог крупног задатка, он, хтео или не хтео, објективно стоји*

⁶⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 256; Љ. Димић, *Историја српске...*, 361; G. Boffa, *Povijest Svojetskog Saveza*, II..., 321; М. Гелер, А. Некрич, *Умонија...*, 479; D. Bogetić, *Nova strategija...*, 11; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 163; М. Гаталовић, *Дарована...*, 127; D. Bilandžić, *Historija...*, 195; К. Николић, *Србија...*, 223; С.К. Павловић, *Србија...*, 204; D. Bilandžić, *Kratak pregled društveno...*, 171; П.Ј. Марковић, *Београд...*, 53; Ђ. Трипковић, *Jugoslavija - SSSR 1956-1971*, Beograd 2012, 5.

на позицијама против перспективног развитка Области. Истовремено, текао је процес припрема за одржавање Седмог конгреса СКЈ, па је 20. фебруара одржан пленум Обласног комитета на којем су, уз присуство чланова ЦК СКС – Слободана Пенезића Крцуна (1918-1964) и Драгослава Драже Марковића (1920-2005), разматрани неки идејни и политички проблеми на Косову и Метохији. Иако су начелно констатовани добри резултати у деловању косметских комуниста, С. Пенезић Крцун је приметио – *Треба имати у виду и следећи моменат који утиче на идејна и политичка струјања на Косову и Метохији. То је чињеница да у Области постоји национална мањина која представља знатну већину становништва и која је за ових 12 година доживела веома крупан успон у политичком и културном развитку. Шиптарско становништво је дошло до изражаја како у Савезу комуниста и Социјалистичком савезу, тако и у свим органима друштвеног управљања и друштвених организација. Све су то позитивни резултати који су довели до једног осећања националне и културне сигурности. Но то никако не значи да у овом стремљењу и схватањима нема појава шовионизама и национализама.* На крају излагања он је позвао чланове СК да анализирају узроке тих појава, што указује да је политичка ситуација у Области још увек била ровита.⁶⁹

Службеници Амбасаде САД из Београда посетили су 17. марта 1958. године председника Извршног комитета АКМО Ф. Хоџу са којим су разговарали о изборној кампањи, односима Исток-Запад и Југославија-Албанија, као и предузетим политичким мерама за развој Космета. Објаснивши да се АКМО налази у *почетном стадијуму економског развоја*, Хоџа је похвалио редован прилив значајних инвестиционих средстава од југословенске владе и успешну борбу обласног руководства са проблемом сеоске пренасељености која је била последица високог наталитета Албанаца. У наставку, он је оценио да је *више инвестиционих средстава кључ економског развоја Космета*, поводом изборне кампање сугерисао да је у сваком случају кандидован најбољи човек без обзира да ли је Србин или Шиптар и указао да у Албанији још увек постоји *стаљинизам који ће коначно нестати*, закључивши да су југословенско-албански односи *тако добри да није било скораишњих пограничних инцидената*.⁷⁰

Нешто раније, на великом предизборном митингу у Косовској Митровици, 9. марта, председник Савезне народне скупштине Петар Стамболић (1912-2007) говорио је о

⁶⁹ *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 114; *Плодан рад Народног одбора Области*, Јединство, 14.1.1958; *На дневном реду идејни и политички проблеми*, Јединство, 24.2.1958.

⁷⁰ Током обиласка Приштине, службеници Амбасаде САД су приметили да је, за разлику од претходне посете са краја 1956. године, град одавао утисак *економске живости* са новим становима, радњама и хотелима који су почели да *нарушавају амбијент грађевина у старом турском стилу*, премда је комунално одржавање било лоше и слабо је улагано у развој косметских варошица и села. Видети: М. Pavlović, *Izveštaji Američke ambasade iz Beograda o stanju na Kosovu i Metohiji 1957-1958*, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd 1997, 165.

афирмацији Албанаца на Косову и Метохији, истакавши успехе државних органа у остваривању политике националне равноправности, посебно у праву употребе матерњег језика и културе, обухвату деце основношколским образовањем и поспешењу привредног развитка Области. Протеклих година доста је било учињено у домену урбанизације и то превасходно изградњом стамбеног фонда, јер је око две трећине постојећих објеката било наслеђено из периода од пре Другог светског рата. У косметским градовима је било свега 0,9% станова са купатилима, 3% са клозетом, 24,2% са водоводом и 11% електрификовано. Улагањима од преко 7 милијарди динара стамбени фонд је повећан за 12.300 нових станова, од чега је две трећине било изграђено у периоду 1950-1957. године. Осим тога, било је уређено преко 300.000 зелених површина и градских паркова, изграђено 50 km улица са савременим коловозом и постављена водоводна мрежа од 60 km. У периоду до 1961. године била су предвиђена улагања од око 3.750 милиона динара, односно за петогодишњи период укупно 18.750.000.000 динара, од чега је око 10 милијарди динара требало да буде уложено у изградњу преко 6.000 станова. Па ипак, Председништво Обласног одбора ССРН за КМ је у марту критиковало појаве слабе снабдевености радњи, поскупљења животних намирница и начина расподеле станова.⁷¹

Десету конференцију Обласног комитета Народне омладине КМ, одржану 1. и 2. марта 1958. године под председништвом Шерафедина Сулејманија, поздравио је у име ОК СКС за КМ Џ. Нимани који је затражио да органи власти и привредне организације упуте већу материјалну помоћ Народној омладини. Извештаји са ове Конференције показују да је у Области повећано растурање омладинске штампе, посебно листа *Младост* у 2.193 примерака и илустрованог листа на албанском језику *Зани и ринис* у 2.100 примерака и да је кроз различите семинаре прошло је преко 1.200 омладинаца и кроз Омладинску школу за активисте у Приштини око 200 омладинаца. Од укупног броја новопримљених чланова Савеза комуниста 70% је било из редова омладине и у органима самоуправе је било преко 1.300 младих, што Партија позитивно оценила с обзиром да је 51,9% становништва АКМО било испод 25 година старости. Активношћу око 7.000 чланова Народне омладине у добровољним радним акцијама држави је било уштеђено око 39.361.000 динара. Омладина Гњиланског среза учествовала је у регулацији Јужне Мораве, у Пећком срезу грађени су путеви у дужини око 40 km, нарочито деоница Пећ-Ивањица и млади из Приштинског среза дали су допринос радовима на хидроцентрали у Штрпцу. На крају Конференције је упућено *Писмо другу Титу*, у којем је наведено –

⁷¹ *Инвестиције уложене за развој привреде Косова и Метохије имају општејугословенски значај*, Јединство, 10.3.1958; *Преко седам милијарди уложено у стамбене објекте*, Јединство, 10.3.1958; *Узроке негативних појава треба тражити у кришењу закона и другим слабостима*, Јединство, 17.3.1958.

Спремни смо да на Твој позив ми сви – Шинтари, Срби и Црногорци – као један, дамо све од себе да бисмо извршили задатке које пред нас поставља наша социјалистичка домовина и наш Савез комуниста. За новог председника ОК Народне омладине КМ изабран је Миле Лазић и за секретара Мустафа Пљакић. На седници Извршног већа НО КМ 1. априла је дат предлог да се распише конкурс за 90 стипендија за студенте пољопривредног, правног и економског факултета који би се, због кадровског дефицита, по завршетку студија вратили да раде у Области.⁷²

Обласни одбор ССРН је на пленуму, одржаном 7. априла 1958. године, за новог председника изабрао И. Шаћирија. Током лета, поред избора Илијаза Куртеша (1927) за председника Обласног синдикалног већа, једна од главних тема државних органа на Космету било је питање инфраструктурне неразвијености Приштине, као центра АКМО, која је бројала близу 36.000 становника. Национални доходак по глави становника у овом граду износио је 42.472 динара и био мањи од просечног дохотка Косовске Митровице, а проблем је представљао и стални прилив становништва због чега је било око 1.800 незапослених грађана. Годишње се из Општинског одбра издвајало 12 милиона и из Среза и Републике још 17 милиона динара за издржавање незапослених, а међу њима је било највише жена. Поред недостатка школског простора, горући проблем било је питање стамбеног простора, односно годишње је постојала потреба за 340 нових станова за шта нису постојала финансијска средства. Почетком октобра, одржан је састанак Обласног комитета СКС за КМ на којем је члан Секретаријата овог тела Али Шукрија (1919-2005) указао на најважније правце партијског деловања: обезбеђивање редовног финансирања изградње привредних објеката, формирање оперативних тела у срезovima која ће пратити рад свих предузећа, припремање стручног кадра путем школовања и проучавање проблема пласмана производње. Истог месеца, Секретаријат Обласног комитета СК КМ изабрао је Обласни одбор за прославу 40-тогодишњице КПЈ на челу са Д. Мугошом, који је том приликом изјавио да је *равноправност Шинтара – дело Револуције*.⁷³

На Једанестом пленуму ОК СКС за КМ, одржаном 12. новембра 1958. године, члан Секретаријата овог тела Кољ Широка (1922-1994) је поднео реферат *О неким проблемима*

⁷² Омладинска организација на Косову и Метохији бројала је 66.312 чланова, при чему је Партија бдела над процесом њиховог идеолошког уздицања, нарочито у вези са грађењем култа личности Ј. Броза Тита кроз прослављање Дана младости и ношење Титове штафете, али и укључивањем омладинаца у локалне органе власти и у процесе производње. Различите установе из АКМО стипендирале су 1.020 и Обласни Народни одбор 173 студента, за шта је издвојено 20 милиона динара. Видети: *Бржи развој привреде захтева широко ангажовање омладине*, Јединство, 3.3.1958; *Седница Обласног Извршног већа*, Јединство, 7.4.1958; М.С, *Водовод, струја и канализација*, Јединство, 4.8.1958.

⁷³ М.Е, *Више помоћи комунистима у привреди*, Јединство, 25.5.1958; *Пређени период био је веома напоран, али испуњен крупним успесима*, Јединство, 6.10.1958; *Основан Обласни одбор*, Јединство, 20.10.1958; *Вида Томич у нашој Области*, Јединство, 3.11.1958; *Нови асфалтни путеви*, Јединство, 3.11.1958.

развоја школства у којем је истакао да је у Области подигнуто преко 500 нових школских зграда и да је план да се изврши оријентација на оне школе које би дале потребан кадар за привреду и просвету. Похваливши чињеницу да је у АКМО радило око 4.000 учитеља, наставника и професора, од којих око 2.000 Албанаца, он указао да се *пошло од импровизованих курсева, а догурало до ванредног и скраћеног школовања у редовним учитељским школама* и да је Космету неопходно још преко 1.600 учитеља и 200 професора. Иако је у Перспективном плану било предвиђено 5,5 милијарди динара за просвету, током 1957. и 1958. године било је ангажовано свега 520 милиона (око 10%), па је Широка објаснио да улагања у просвету не задовољавају реалне потребе због сталног повећања броја ученика и слабог проширивања школских капацитета. Иначе, Обласни народни одбор је од 1954. године дотирао Издавачко предузеће за штампање уџбеника на албанском језику са 100 милиона динара и средства су притицала од Републичког савета за просвету, док су уџбеници на турском језику углавном увожени из НР Македоније. Крајем 1958. године Председник СФРЈ Ј. Броз Тито је одликовао 8 омладинских бригада са Косова и Метохије које су учествовале у изградњи аутопута Братство јединство.⁷⁴

Извршно веће НРС у сарадњи са Комисијом за верска питања, чији је председник био Иса Јовановић (1906-1983), издвојило је у 1958. години 20 милиона динара за финансирање верских заједница, што је био начин да државна власт утиче на њихов рад. Када је у питању ИВЗ, Врховни вакуфски сабор је на ванредном заседању 15. новембра 1957. године за новог реис ул улему изабрао Хаџи Сулејмана еф. Кемуру (1908-1975), којег је у аудијенцију примио Ј. Броз Тито 22. јануара 1958. године. Посебно се интересујући за Косово и Метохију, Броз је том приликом рекао – *Ту је албански живаљ и ја мислим да би требало да нам и Ви помогнете у вези са извјесним појавама које ћу вам оvdје поменути. Има тамо извјесне пропаганде која није пријатељска према Југославији. Мислим на пропаганду од стране Албаније. Ви знате да Албанци иду дотле да покрећу сада, послје толико времена, територијално питање. Кажу да тамо живе Албанци и да је то албанска територија што хисторијски није тачно. Понегдје људи насједају тој пропаганди и постају нелојални према својој земљи. Ово је питање утолико актуелније уколико ми сада Косову и Метохији посвећујемо много више пажње, а даваћемо и убудуће још више средстава да бисмо тај крај наше земље подигли и индустријски и уопће, и да би људи тамо осјетили мало благостање.* Реис ул улема Кемура је обећао Брозу да ће са своје стране учинити све како би утицао на исламске вернике да буду

⁷⁴ *Jedanaesti plenum Oblasnog komiteta SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1959; *Пет и по милиона за потребе просвете*, Јединство, 17.11.1958; К.К, *Планови привредног развитка Области реално су оцењени*, Политика, 19.11.1958; *Одликовано осам омладинских бригада са Косова и Метохије*, Јединство, 8.12.1958.

лојални Југословенској држави, при чему је намеравао да посебно дејствује у местима близу албанске границе попут Ђаковице и Призрена.⁷⁵

У наредним месецима, Исламско верско старешинство из Приштине, почело да интензивира верску обуку у косметским градовима, где је поред 500 квалификованих постојало и око 400 неквалификованих муслиманских свештеника, тако да су биле честе појаве гатања и надрилекарства. У Нижу медресу у Приштини било је у школској 1957/58. години уписано 20 ученика са завршеном осмогодишњом школом, којима је предавало 8 наставника. Поред тога, процењује се да се у периоду од 1945. до 1957. године иселило из Југославије у Турску 96.584 лица, претежно муслиманске вероисповести и махом из економских разлога, од којих из Србије 6.140 и Македоније 86.380. Процес исељавања исламског становништва са АКМО у Турску био је у опадању од 1957. године, јер су турске власти почеле да предузимају мере како би спречиле ове појаве. Захтевано је лично подизање гарантног писма и проверавана је политичка припадност исељеника и познавања језика, зато што је примећено да се преко НР Македоније са Турцима исељава и један број албанског становништва. Зауостављању овог процеса је у извесној мери допринео и Е. Хоџа који их је позивао Албанце да остану на Космету и да делују како би се оно припојило Албанији.⁷⁶

Током 1958. године Извршено веће АКМО је донело Упутство о употреби српског и шиптарског језика у администрацији, тако да су посланици Скупштине АКМО добили право да говоре на језику народа којем припадају. Сви правни акти општег карактера требало је да буду доношени на српско-хрватском и албанском језику, дозвољени су били поднесци, грађа и преписка између појединих органа на албанском језику, док су обрасци и јавни натписи морали бити исписани на оба писма. Међутим, језичка равноправност је у пракси слабо споровођена услед материјално-техничких потешкоћа, неусклађености статута срезова и непознавања албанског језика од стране дела службеника. Због тога су државни органи у Области незванично давали предност приликом запошљавања лицима која су познавала оба језика и при Вишој управној школи у Београду била је организована настава на албанском језику за стипендисте са Косова и Метохије. Албански језик форсиран је и у издавачкој делатности у Области, тако да је 1957. године за дотирање издавачке делатности националних мањина у АКМО издвојено 81.630.000 динара, док су

⁷⁵ Пријем представника Исламске верске заједнице, 20.1.1958, АЈ, 837, 142, II-2.

⁷⁶ Посебан проблем за југословенске државне органе представљала је појава да се хоће баве ислихатом, тј. решавањем неког спора о коме је надлежни суд већ донео пресуду. Видети: Р.Радић, *Исељавање становништва са југословенског простора средином педестих година*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1999, 143; Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику СИВ, 19.12.1957, АЈ, 130, К-993; *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978*, Београд 2012, 163; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 591.

у 1958. години издвајања повећана на 146.059.000 динара. Просечни тираж уџбеника на албанском језику у АКМО је износио 8.000 примерака, при чему за гимназије и учитељске школе по 3.000 примерака, за шта је 1958. године Област издвојила 12.500.000 динара и Република 19.000.000 динара. Крајем 1958. године се у финансирање мањинских уџбеника на Косову и Метохији укључила и Федерација преко СИВ-а, а узрок томе била је финансијска неликвидност услед које је од планираних 26 уџбеника до јуна 1958. године било одштампано само 17.⁷⁷

Народни одбор АКМО је финансирао све листове и часописе који су излазили на територији Косова и Метохије, при чему су дотације листу на албанском језику *Рилиндја* континуирано расле: 1955. године – 15 милиона, 1956. – 17 милиона, 1957. – 41 милион и у првом полугођу 1958. – 13 милиона динара. Иначе, *Рилиндја* је од 29. новембра 1958. године, симболично на Дан Републике, почела да излази као дневни лист, што је био још један у низу потеза којим је држава афирмисала албанску националну мањину и пропагандно на њу утицала. Рађено је и на техничком побољшању сигнала Радио Приштине која се није могла квалитетно чути у свим деловима АКМО и која је претежно емитовала програм на албанском језику. Томе би требало додати да је на проширеној седници Председништва Обласног одбора ССРН за КМ 20. децембра 1958. године Ф. Хоџа указао да Нацрт друштвеног плана за 1959. годину предвиђа повећање друштвене бруто производње на 119,2% у односу на 1958. годину, што је износило око 81 милијарду и 264 милиона динара.⁷⁸

Територијално устројавање простора Косова и Метохије, који као компактни регион под тим називом раније није постојао, извршено је 1945. године када су представници народа који су на њему живели изјавили да желе да се присаједине федералној Србији у оквиру Југославије. У складу са политичким и идеолошким поставкама КПЈ, 3. септембра је усвојен Закон о установљењу Аутономне Косовско-метохијске области чиме је започео њен аутономан живот који је потврђен Уставом ФНРЈ из 1946, Уставом НРС из 1947. и Статутом АКМО из 1948. године. Тако је НР Србија постала једина југословенска република која је у свом саставу имала аутономне јединице – АПВ и АКМО, што је умањивало њену реалну политичку моћ у Федерацији. Иако су формално посматрано сви грађани у АКМО уживали једнака права и дужности, у пракси

⁷⁷ Националне мањине у ФНРЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1.

⁷⁸ Планирано је повећање инвестиционих улагања на око 20 милијарди и 195 милиона, од чега је за потребе привреде било резервисано чак 18.095 милиона динара, раста средстава намењених подизању друштвеног стандарда и до повећања запослених радника за око 3.200 лица. Предвиђено је и повећање улагања од 19,7% у саобраћај – у изградњу пута Вучитрн-Приштина и пруге Метохија-Призрен. Видети: Националне мањине у ФНРЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; *Наше снаге су способне да савладају задатке кључне године*, Јединство, 22.12.1958.

је Партија више излазила у сусрет албанском становништву које је, иако национална мањина, било већинско у Области и углавном непријатељски расположено према новој Југословенској држави. Сукоб које је од 1948. године постојао са Источним блоком, приморао је Југославију да сузбија антијугословенску пропаганду из Албаније, која је изражавала територијалне претензије према Косову и Метохији, усмерава Удбу која се обрачунавала са остацима иредентистичких одметника и са диверзантима убациваним из Албаније и подстиче пацификацију Албанског становништва кроз укључивање у државне и партијске органе како би од њих створила лојалне грађане. Усвајањем Уставног закона ФНРЈ 13. јануара, Уставног закона НРС 5. фебруара и другог Статута АКМО 20. фебруара 1953. године нису учињене суштинске промене положаја и овлашћења АКМО. Новине су представљале свођење броја делегације АКМО у Савезном већу Савезне народне скупштине на 4 и право Области да самостално усваја свој Статут, при чему су аутономне јединице јачале као елементи Републике.

Средином педесетих година XX века на Косову и Метохији је дошло до пораста активности НО АКМО и Обласног комитета СКС за КМ који су, сваки са својих позиција, спречавали појаву дисонантних тонова у односу на прокламовану политику СКЈ. Како би умирила ровиту политичку ситуацију у Области, Југословенска држава је са једне стране појачавала пропаганду усмерену на истицање националне равноправности и братства и јединства у циљу подстицања осећаја сигурности код Албанаца, док је са друге стране инвестирала у економски развитак и изградњу како би подигла животни стандард становништва и приказала достигнућа социјализма. Посебна пажња је 1958. године била посвећена идеолошком и стручном уздизању омладине, из чијих редова је долазило око 70% новопримљених чланова Партије, решавању недостака школског и стамбеног простора, развоју индустријске и саобраћајне мреже, као и подизању запослености становништва. Расле су дотације издавачким предузећима за гласила и уџбенике на албанском језику, покретано питање језичке равноправности и праћено деловање верских заједница, нарочито ИВЗ од чијег руководства је захтевано да утиче на вернике како би они лашке прихватили југословенску државну политику. Све наведено указује да је Југословенска држава, уз сагласност највишег руководства СКЈ, постепено појачавала своје присуство на Косову и Метохији припремајући нове политичке потезе чији је циљ био да квалитативно промене општу друштвену ситуацију у овој иначе заосталој и годинама занемариваној Области.

1.2. Територијално заокруживање Косова и Метохије

Припреме за увођење новог општинског тзв. *комуналног система* у Југославији започете су крајем 1954. године. Према марксистичким поставкама, руководство СКЈ је сматрало да би комуна требало да постане основна ћелија друштва и да би локални органи власти требало да се развијају као асоцијације непосредних произвођача удружених на територијалној основи, што се уклапало у концепције самоуправљања, децентрализације и развијања социјалистичке демократије. Законом о уређењу општина и срезова из јуна 1955. године општине су територијално увећаване са тенденцијом да постепено преузму послове срезова, тако да је до 1. септембра у Југославији смањен број срезова са 351 на 107 и број општина са 4.052 на 1.479, односно у Србији сведен број срезова са 133 на 42 и број општина са 2.253 на 737. Током 1957. године број срезова је на југословенском нивоу додатно смањен на 95, а наведене промене биле су потврђене и у документима Седмог конгреса СКЈ 1958. године. Ове измене нису утицале на АКМО која је и даље била подељена на пет срезова: Приштински, Пећки, Косовскомитровачки, Призренски и Гњилански. Међутим, да би се разумели разлози и смисао територијалних промена које су се одиграле крајем 1959. године на Косову и Метохији, неопходно је сагледати шири контекст друштвено-политичког преображаја ове Области на преласку шесте у седму деценију XX века.⁷⁹

Народни одбор (НО) АКМО је 29. децембра 1958. године усвојио Друштвени план Косова и Метохије за 1959. годину, којим је био предвиђен знатан пораст материјалне производње и услуга, повећање инвестиционих улагања у индустрију, рударство и пољопривреду, убрзавање припрема за отпочињање радова на већини објеката предвиђених Петогодишњим планом и пораст броја запослених у друштвеном сектору. Укупна средства Обласног инвестиционог фонда износила су 2.478 милиона динара, од чега су, у складу са Савезним друштвеним планом, државне дотације за усмеравање развоја локалне привреде износиле 1.000 милиона, за финансирање прикључних путева 300 милиона и за кредитирање непривредних инвестиција 270 милиона динара. Доприноси из личног дохотка радника били су распоређени: 30% Обласном буџету, 50% буџетима срезова и 10% буџетима општина. Поводом усвајања овог Плана, потпредседник Обласног Извршног већа А. Шукрија је изјавио како је *направљен у тесној сарадњи са народним одборима општина и уз вођење рачуна о потребама да се планови*

⁷⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 341; Љ. Димић, *Историја српске...*, 363; Р. Imami, *Srbi...*, 306; D. Bilandžić, *Historija...*, 229; *Седми конгрес СКЈ. Стенографске...*, 68.

привредних организација ускладе са основним пропорцијама привредног кретања. Од 15 милијарди динара инвестиција за 1958. годину, било је реализовано око 90% и то највише у последњим месецима, што је подстакло пораст обима привредне производње у индустрији за 5,7% у односу на 1957. годину, али је због суше пољопривредна производња била мања за 28,3%. У 1958. години је изграђено 1.034 нових стамбених зграда са 1.589 станова, што је представљало велики напредак у односу на 1955. годину када је подигнуто 445 стамбених зграда са 765 станова и добром се показала политика формирања мањих производних капацитета у привреди. Амбициозни планови у 1959. години предвиђали су повећање бруто друштвеног производа за 119,2% и освајање нових 150.000 ha обрадивих површина.⁸⁰

Са друге стране, организације СК у АКМО су од фебруара 1959. године почеле да убрзавају припреме за одржавање Четвртог конгреса СКС – састављани су елаборати о положају и економској снази предузећа, остваривању одлука Седмог конгреса СКЈ и идеолошком, стручном и културном уздицању комуниста. У склопу наведеног, организациони секретар ОК СКС за КМ Ц. Нимани је изјавио да организације СК интензивно раде како би се *радне масе правилно информисале и прихватиле принципе спољне политике Југославије* који су почивали на очувању мира и активној коегзистенцији у свету, насупрот политици албанске владе која је, на челу са Е. Хоџом и М. Шехуом, радила на *разарању несаломивог јединства Шиптара, Срба, Црногораца и Турака Косова и Метохије, као и њиховог јединства са народима читаве социјалистичке Југославије*. Указавши да је југословенски *друштвено-политички систем и развој друштвеног живота у целини, у предузећу, задрузи и комуни задао одлучујући ударац изворима шовинизма и национализма*, он је позвао на борбу против заосталости на економском и социјалном плану и закључио да *искорењивање шовинизма и национализма остаје и даље један од главних задатака комуниста Косова и Метохије*. При томе, Нимани је изнео податке да је од 1.365 чланова општинских комитета било 679 омладинаца и у среским комитетима од 195 њих 75, и да је кроз партијске школе прошло је 1.600 чланова комитета и активиста.⁸¹

Томе би требало додати изјаву члана Обласног извршног већа Џевдета Хамзе који је истакао да су органи власти и привредне организације упутиле на редовно школовање преко 3.500 младих стипендиста, за шта је издвојено 300 милиона динара, и такође критиковао функционере у Тирани позвавши их да *престану са својом подлом*

⁸⁰ *Друштвени план Аутономне Косовско-метохијске области за 1959. годину*, Приштина 1959; *Одлучујућа година*, Јединство, 6-7.1.1959; *Богат програм*, Јединство, 26.1.1959.

⁸¹ Конгрес СКС, *Јединство*, 2.2.1959; *Конкретно спровођење принципа Седмог конгреса*, Јединство, 16.2.1959.

делатношћу против наше земље. Како се упитао: – Чиме се поноси албанско руководство? Затворима и логорима у Албанији или ниским животним стандардом становништва? Или можда истребљивањем руководиоца народно-ослободилачког рата у Албанији? Да ли се могу поносити политиком или успешним политичким системом. На жалост не могу. И пошто немају чиме другим Енвер и Мехмет се поносе псовкама и клеветам против Југославије. Успешном пропагандом обласног политичког руководства створени су услови да председник Савезне народне скупштине П. Стамболић 1. марта буде убедљиво изабран за делегата на Четвртом конгресу СКС у име комуниста рудара Старог Трга. У исто време је у народним одборима срезова и општина радио 2.271 службеник, што је представљало повећање у односу на 1955. годину када је било запослено њих 1.715, а упућене су и директиве за ширу употребу албанског језика у обласној администрацији.⁸²

Поводом прославе 40-тогодишњице КПЈ, у Ђаковици је 15. марта 1959. године одржан велики народни митинг на којем је секретар ОК СКС за КМ Ф. Хоџа указао да је *НОБ* решила национално питање за све народности у Југославији и националне мањине, да је по први пут у Титовој Југославији *Шиптарима* омогућено да слободно и равноправно граде свој живот, да због тога постоји огромно одушевљење *Шиптара* Косова и Метохије за изградњу социјалистичке Југославије и да многи људи или неће или не могу да схвате како то да су они *Шиптари* који су некада гајили сепаратистичке тежње постали тако фанатични Југословени. Упоредивши антијугословенске испаде руководства Албаније са онима из доба Ј.В. Стаљина, он је рекао – *Без трунке стида Енвер Хоџа не пропушта прилику да се баца камањем на нас. Он не бира средства у антијугословенској пропаганди. Тај човек, без икакве моралне одговорности државника, измишља разне клевете против нашег јединства, а са друге стране буса се у прса да је марксиста. Његов став у том погледу подсећа на ону басну о волу и жаби, када се жаба надима и распрскава се настојећи да докаже да је велика као во.* Објаснивши да оптужбама против Југославије Е. Хоџа настоји да скрене пажњу становништва Албаније са мукотрпног живота и тешког система, Ф. Хоџа је свом презимењаку поручио да не брине за Албанце у Југославији – *Јер ми кроз народну власт и комунални систем управљамо сами собом.* Колико је Југословенска држава заиста водила рачуна о Албанцима на Косову и Метохији сведочи почетак радова на изградњи аутопута Београд-Скопље преко Области, али и појава прва три доктора наука албанске националности И.

⁸² *Славље у Пећи*, Јединство, 2.3.1959; *Петар Стамболић изабран за делегата у Старом Тргу*, Јединство, 2.3.1959; Р.Р, *Размах привредне активности*, Јединство, 9.3.1959; *Најзначајнија година Петогодишњег плана*, Јединство, 9.3.1959.

Ајетија, Е. Мекулија и Д. Рожаја. Током маја је на седници Обласног савета за просвету дата препорука за увођење наставе на албанском језику у стручне школе, док је на седници Обласног извршног већа одлучено да се у Приштини оснује Виша управна школа чији би задатак био да припрема кадрове за вођење администрације на албанском језику. Боравећи у посети Области од 28. до 30. маја, потпредседник СИВ-а Мијалко Тодоровић Плави (1913-1999) је, импресиониран привредним развојем, изјавио како је уочио велику разлику у развоју Косова и Метохије у односу на посету од пре неколико година, похваливши иницијативе обласних кадрова.⁸³

На седници НО АКМО, одржаној 10. јула 1959. године, осим избора Станоја Аксића (1921-1970) за новог потпредседника овог тела, констатовано је побољшање хигијенско-техничке заштите у косметским предузећима, за шта је издвојено 574 милиона динара. Куповни фонд становништва Области годишње је просечно растао 14%, мада је због отказивања трговинског уговора са Совјетским Савезом регистровано заостајање у извршењу гранатованих привредних инвестиција. Запосленост је износила 44.023 лица у привредним и 15.055 лица у непривредним делтностима, што је у односу на 1956. годину представљало повећање од 49% и 9,4%. У наставку летњих месеци А. Шукрија је изјавио како се *политика и пракса СК и социјалистичке Југославије према националним мањинама увек састојала у томе да омогућава и обезбеђује њихов свестрани развитак*, констатујући да ће се југословенско руководство и у будуће залагати за *социјалистичку изградњу, за бољи живот и срећу радног човека*, док је члан ЦК СКС Милија Ковачевић поручио да *десетине хиљада Шинтара раде у органима радничке и друштвене самоуправе, почев од месних одбора па све до Савезне народне скупштине, и равноправно учествују у расподели свих добара*, што је означио као *највеће достигнуће југословенске социјалистичке демократије*. Интересујући се за оправданост друштвено-економских улагања у развој Области, председник Народне скупштине Србије Јован Веселинов (1906-1982) и председник Републичког извршног већа Милош Минић (1914-2003) су током посете Косову и Метохији указали на проблем недостатка стручних кадрова и затражили *шире и смелије* проширење мреже средњих стручних школа.⁸⁴

⁸³ Хајка Енвера Хоџе служи једино непријатељима албанског и југословенског народа, Јединство, 16.3.1959; М.С, Мало продавница воћа и поврћа, Јединство, 16.3.1959; М.С, Ове године Вучитрн-Чаглавица, Јединство, 20.4.1959; Седница Обласног Извршног већа, Јединство, 11.5.1959; Седница Обласног света за културу, Јединство, 11.5.1959; Нарочито ме је импресинирала иницијатива за остварење плана привредног развитака, Јединство, 1.6.1959; Унапређење пољопривреде најважнији задатак, Јединство, 1.6.1959.

⁸⁴ З.В, Године најинтензивнијег привредног развитака, Јединство, 13.7.1959; Штрајк рудара остаће жив документ у историји наше Партије, Јединство, 20.7.1959; Славље у Рамљану, Јединство, 28.9.1959; Хемијска индустрија на Косову, Јединство, 5.10.1959.

Питање будућих територијалних промена на АКМО покренуто је на седници Извршног комитета ЦК СКС, 12. септембра 1959. године, када је Слободан Пенезић Крцун (1918-1964) поднео извештај са дискусија одржаних у косметским срезовима током којих су упућене молбе да се још неко време толерише актуелно стање у погледу броја и величине срезова и општина и предлагано евентуално спајање неколико мањих општина, што је аргументовано великом друштвеном заосталашћу. На наредној седници Извршног комитета ЦК СКС, 28. септембра, једина тачка дневног реда је гласила *О предстојећим променама у административној подели*, у вези са чиме је реферат поднео Стеван Дороњски (1919-1981) који је истакао правилност политике СК на Косову и Метохији поводом *националног и социјалног ослобођења Албанаца* и похвалио национални састав руководећих органа комуна и НО АКМО. Изневши податак да у чланству СК на територији НРС постоји 17.831 Албанац и 318 Турака, он је критиковао свако гледање на националне мањине као на *грађане посебне врсте којима се поклањају привилегије* и чију *лојалност према социјалистичкој Југославији треба стално проверавати*. У потоњој дискусији, одбачено је постојање *мањинског питања* као посебног и затражено да се у Области *пође путем укидања срезова како би се националним мањинама омогућило веће остваривање права*. Пленум ОК СКС за КМ је 10. октобра усвојио предлог нове територијалне поделе Косова и Метохије која је предвиђала престајање функције срезова од 1. јануара 1960. године и смањивање броја општина.⁸⁵

Прва вест о овим променама објављења је у обласном листу *Јединство* 12. октобра 1959. године, при чему је неопходност укидања срезова и укрупњавања општина објашњена *потребом коју налажу живот и даљи економски друштвени развитак*. Оквиран план је био да се формирају општине које би просечно обухватале по 50 насеља са око 27.000 становника, уместо постојећих са просечно 22 насеља и 12.000 становника. Проширење територија општина на око 36.000 ха правдано је теоријом да ће оно подстаћи удвостручење њиховог укупног друштвеног бруто производа, при чему је испрва планирано да највећа општина буде Призрен са око 50.000 и најмања Штрпце са преко 10.000 становника. Секретар ОК СКС за КМ Д. Мугоша је овај предлог похвалио као *сазревање наше комуне* и затражио да се успостави директна веза између ОК СКС за КМ и општинских комитета, као и да се из обласних форума у општине пошаље извесан број *политичко и стручно најзрелијих* кадрова. Ф. Хоџа је указао да је од 1955. године број општина у АКМО са 203 смањен на 65 и да је постојала идеја да се срезови раније укину, али да су они ипак остављени да би *помогли општинама при уходавању комуналног*

⁸⁵ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 12.9.1959, АС, Ћ-2, К-2; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 28.9.1959, АС, Ћ-2, К-2.

система. У међувремену су комуне, као локалне самоуправе, постале *фактор напретка привреде, просвете и других области друштвеног живота*, услед јачања материјалне базе друштва, убрзавања привредног развоја Области и ширења права локалних заједница. Истакавши да су општински комитети СК, општински одбори ССРН и народни одбори постали самосталнији и способнији, Хоџа је рекао – *Пракса је у протеклом периоду показала да су се велике и економски јаче општине врло брзо афирмисале и осамосталиле, док са мањим општинама то није био случај. Због свега тога, ми смо дошли до закључка да треба ићи на велике општине. Оне би требало да представљају јединствену територијалну и економску заједницу која би била у стању да се у наредном периоду развија бржим темпом, афирмише и осамостали.* Како су срезови постали сувишна инстанца између општине и Области, он је закључио да би по њиховом укидању требало образовати јединствени буџет и друштвени план за целу Област.⁸⁶

Реферат *Питање даљег развика комуне и територијалне поделе* поднео је С. Пенезић Крцун на Другом пленуму ЦК СКС 13. октобра 1959. године, у којем је истакао да је Партија свесна тешкоћа које са собом повлаче територијалне промене, посебно у раду различитих државних органа и организација, али да су промене *нужност коју су наметнули живот и искуства са терена* како би се остварили велики резултати у развика привреде, подизању друштвеног стандарда и решавању просветних, културних и здравствених потреба. Иако су партијски руководиоци у почетку сматрали да би пре промена у Области требало оснажити тамошње организације СК, превагнуло је мишљење да би што скорије укидање срезова било корисно како би се *елиминисала једна сувишна степеница између општине, Аутономије и Републике*. Како је прво постојао предлог да се на територији АКМО формирају два велика среза – Срез Косово и Срез Метохија, Пенезић је објаснио - *У том случају Обласни одбор би постао сувишан, па су другови са Космета изашли са предлогом да се укину срезови и ми смо то прихватили.* Тако је био ојачан НО АКМО који је, поред права која припадају аутономији, могао да врши компетенције срезова, односно *остварено је јединствено руковођење из једног центра на једној јединственој територији.* У дискусионом делу Пленума, Ф. Хоџа је нагласио важност територијалних промена с економског аспекта који је предвиђао да Обласни народни одбор убудуће буџетски буде директно повезан са Републиком, затраживши да се кадрови из срезова не повлаче у обласне органе него да *остану на терену и ојачају општинске структуре.*⁸⁷

⁸⁶ *Територијалне промене*, Јединство, 12.10.1959; *У данашњим условима срез је сувишна инстанца*, Јединство, 12.10.1959.

⁸⁷ Стенографске белешке са Другог пленума ЦК СКС, 13.10.1959, АС, Ђ-2, К-6.

У другој половини октобра 1959. године одржане су на Косову и Метохији пленарне седнице среских одбора Социјалистичког савеза на којима је кроз организовање зборових бирача дата *народна подршка* укидању срезова у циљу *свестраног развоја привреде, културе и стварања материјалних услова за општи напредак грађана*. Тако је на проширеном пленуму Среског одбора ССРН у Косовској Митровици, уз присуство П. Стамболића, саопштено да се иде на стварање пет општина – Косовске Митровице са 44.000, Вучитрна са 34.700, Србице са 24.000, Зубиног Потока са 16.000 и Слатине са 11.644 становника. Иначе, у овом Срезу су постојале 63 привредне организације од којих су се 32 налазиле у Косовској Митровици и 23.760 ученика и 650 просветних радника од којих у Косовској Митровици 7.111 и 228. На проширеном пленуму Среског одбора ССРН у Приштини, потпредседник НО Богољуб Недељковић (1920-1986) је поднео извештај у којем је предложено укидање 12 од 20 општина, при чему би највеће општине биле Приштина са 58.233 и Подујево са 40.280 становника и најмање Штрпце и Орлане. На пленуму Среског одбора ССРН у Пећи, у присуству председника НО АКМО П. Јовићевића, саопштено је да се планира формирање општина Пећ, Ђаковица, Клина, Исток, Малишево, Дечани и Јуник, од којих би прве две биле највеће са 42.000 и 39.000 становника. У Призрену су седници Среског одбора ССРН присуствовали председник Обласног одбора ССРН И. Шаћири и члан Председништва К. Широка, а истакнуто је да ће уместо постојећих 12 бити образовано 5 комуна од којих би највећа била Призрен са 52.000 становника.⁸⁸

Извршно веће АКМО је на седници, 27. октобра 1959. године, препоручило укидање свих пет срезова у Области и смањивање броја општина са 65 на 28. Уместо просечно по 22 насеља са 2.432 становника и површином од 16.445 ha, нове општине је требало да просечно имају по 47 насеља са 28.100 становника и да захватају површину од 37.541 ha. У Косовскомитровачком срезу планирано је укидање 5, у Приштинском 12, у Пећком 9 у Призренском 6 и у Гњиланском 5 општина, док би по броју становника највећа општина постала Призрен са 53.272, по броју насеља Косовска Митровица са 81 и по површини Пећ са 54.183 ha. Извршни комитет ЦК СКС је 5. новембра оценио *правилном оријентацију другова из Обласног комитета* по питању кадровских промена и препоручио да највећи број кадрова из среских комитета остане у општинама, а да се *нешто кадрова из срезова повуче у обласне органе како би се ојачао апарат*. Сутрадан је Обласно извршно веће извело статистику да се од укупно 56.619 грађана на зборовима бирача за предложене промене изјаснило 49.619 хиљада или 87,8% и предложило да се у

⁸⁸ *Наши задаци*, Јединство, 26.10.1959; С.Ч, *Економско јачање комуна*, Јединство, 2.11.1959.

надлежности општина нађу катастарске управе, статистички заводи, службе планирања, средства среских фондова за унапређење пољопривреде, фондови за кадрове и стипендије и инвестициони фонд, да у свим општинама буду формиран заводи за унапређење школства и да срески судови остану активни и њихово финансирање падне на терет Обласног буџета.⁸⁹

Предстојеће територијалне промене је поздравио члан Извршног комитета ЦК СКЈ С. Вукмановић Темпо, који је на Космету боравио поводом обележавања 15-тогодишњице ослобођења, када га је Ф. Хоџа известио да је административна реорганизација *добро примљена међу народима* Области којима је објашњено да је то учињено у циљу *јачања социјалистичких друштвених односа, децентрализације државне управе и стварања потенцијала за бржи развој Области*. Па ипак, Ф. Хоџа је објаснио да је било *извесних локалистичких супротстваљања* у Слатини и Ђураковцу које су отклоњене и да је код једног броја кадрова дошло до страха од губитка посла услед укидања срезова и неких општина, али да је Обласно извршно веће остало при ставу да ни један службеник неће остати без посла и да се неће смањивати њихови приходи, као и да ће се вишак службеника упутити на рад у администрацију привредних организација или на школовање по скраћеном курсу. О комуналним питањима је било речи и на Другој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 18. и 19. новембра, када је Душан Петровић Шане (1914-1977) истакао – *Ми данас у Србији предузимамо прилично значајне мере у правцу проширивања срезова и општина. Од 501 општине остаће 250, од 37 срезова остаће 21 срез. Како се види, овај број сводимо готово на половину. На те мере смо ишли због тога што досадашњи развитак и анализе несумњиво показују, да поред свих позитивних резултата које су постигле комуне, многе од њих и по свом територијалном, економском и друштвеном положају нису биле у стању да испоље већу иницијативу ни у погледу економског развитка ни у погледу даљег развијања социјалистичких друштвених односа, као и да су им перспективе у том погледу биле веома слабе. Та анализа показује да морамо ићи на стварање такве комуне и општине која ће у друштвеном и економском погледу, у развијању производних снага и развијању друштвених служби, у кадровском погледу, бити такве да могу да делују као самосталне друштвено-економске јединице и заједнице... Ми имамо случај да су комуне у средишту среза заостајале, иако су у привредном и другом смислу најразвијеније. Кадрови су заостајали и истовремено и*

⁸⁹ 28 комуна уместо садашњих 65 општина, Борба, 28.10.1959; У Области 28 општина, Јединство, 2.11.1959; *Формираће се и месни комитети*, Јединство, 2.11.1959; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 5.11.1959, АС, Ћ-2, К-2; Т.М, *Већина бирача на Косову и Метохији изјаснила се за нову територијалну поделу*, Борба, 6.11.1959; *Највећи део функција срезова на Косову и Метохији биће пренет на општине*, Борба, 7.11.1959; *Усвојен предлог о новој територијалној подели*, Јединство, 9.11.1959; *Осећамо се поносни*, Јединство, 16.11.1959.

*друштвена афирмација тих кадрова, јер је ту био срез који је вршио притисак на комуна и њен самостални развитак.*⁹⁰

Закон о укидању срезова у АКМО је, по усвајању у Народној скупштини НР Србије, ступио на снагу објављивањем у *Службеном гласнику НРС* 5. децембра 1959. године и предвиђао је престанак постојања срезова као политичко-територијалних јединица, односно среских народних одбора и њихових органа у Области закључно са 31. децембром. Тако је НО АКМО стекао право да потврђује статуте општина, доноси прописе, утврђује економске инструменте и мере, врши извесне послове општина, преузео је све фондове који су савезним и републичким прописима предвиђени као срески фондови и права оснивача према установама и привредним организацијама, али и обавезу да до 31. марта 1960. године усвоји прописе који би заменили постојеће донете од стране среских народних одбора и савета. Одлука о новој територијалној подели комуна и укидању срезова у АКМО усвојена је 22. децембра 1959. године на седници Обласног Народног одбора, као и Предлог одлука о изменама и допунама Статута АКМО којима је предвиђено повећање чланова Обласног Извршног већа. За новог потпредседника Обласног већа НО АКМО изабран је Бранислав Шкембаревић (1920-2003) и за нове чланове Обласног извршног већа Катарина Патрногић Цица (1921-1971), Синан Хасани (1922-2010) и Мехмет Малићи. Тако је АКМО у 1960. годину ушла са следећим општинама: Витина, Вучитрн, Глоговац, Гњилане, Дечани, Драгаш, Ђаковица, Зјум, Зубин Поток, Исток, Качаник, Клина, Косовска Каменица, Косовска Митровица, Лепосавић, Липљан, Малишево, Ново Брдо, Ораховац, Орлане, Пећ, Подујево, Призрен, Приштина, Србица, Сува Река, Урошевац и Штрпце.⁹¹

Територијално заокруживање Косова и Метохије извршено је на рачун централне Србије, додавањем подручја Лепосавића и Лешка које су припадале Рашком округу, као и Панчићевог врха на Копаонику. Новоформирана општина Лепосавић на АКМО обухватала је Лепосавић, Лешак и Ибарску Слатину, а званично образложење овакве државне одлуке било је да становништво овог краја гравитира према Косовској Митровици због запослења у рудницима и индустријским предузећима. Међутим, постоје индиције да је корекција границе извршена на захтев П. Стамболића како би му се на изборима осигурала убедљива победа, с обзиром да је већина становништва овог подручја била српске националности. Народна Република Србија је тиме, практично, поклонила

⁹⁰ Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ЦК СКЈ, 18-19.11.1959, АЈ, 507, II/20; *Даљи развој нашег система*, Јединство, 23.11.1959.

⁹¹ *Закон о укидању срезова у АКМО*, Јединство, 7.12.1959; *Закон о укидању срезова у АКМО*, Службени гласник НРС, 50, Београд 1959; *Година великих инвестиционих улагања*, Јединство, 24.12.1959; *Одлука о изменама и допунама Статута АКМО*, Службени лист АКМО, 25, Приштина 1959; *Осамостаљивање нових комуна*, Јединство, 11.1.1960.

део своје уже територије Аутономној Косовско-метохијској области, чиме је она ојачана и утврђена као компактна аутономна јединица. У првој половини јануара 1960. године изабрано је 28 општинских комитета СК у новим комунама у Области, док је Председништво обласног одбора ССРН проширено са седам нових чланова – М. Ковачевић, С. Хасани, С. Аксић, Илијаз Куртеши, Милан Кртолица, Имер Пуља и Мустафа Пљакић. Поред тога, започете су припреме за спровођење општих избора за органе народне власти у општинама Косова и Метохије.⁹²

Девета обласна конференција Народне омладине, одржана 6. и 7. фебруара 1960. године, изабрала је нови Обласни комитет од 75 чланова и за председника именовала М. Пљакића. Број чланова ове организације попео се на око 80.000 и за протекле две године одржано је око 16.000 предавања, а у различитим органима друштвеног управљања било је 4.000, у земљорадничким задругама 10.000 и у клубовима младих произвођача 3.000 омладинаца. У истом периоду је крусеве за здравствено просвећивање прошло је 9.154 и домаћичке течајеве 2.000 омладинки, док је на радним акцијама држави уштеђено преко 75 милиона динара. На седници Обласног Народног одбора, 18. фебруара, за новог члана Обласног извршног већа изабран је М. Ковачевић и разматран је Предлог друштвеног плана АКМО за 1960. годину којим је било предвиђено повећање укупног обима производње за 13,5%. У протекле три године инвестирано је у непривредне делтности 7 милијарди динара, од чега 60% у изградњу стамбено-комуналних објеката, 22% у културно-социјалне делатности и 19% у развој државне управе. Међутим, како је привредним организацијама на АКМО крајем 1959. године недостајало 653 милиона динара обртних средстава, апеловано је на вођење рачуна о економичности пословања привредних организација и о унапређењу ситне привредне делатности. На седници НО АКМО 4. априла за новог председника Обласног већа изабран је С. Хасани, а за председника Обласног НО Д. Мугоша.⁹³

Осмој обласној конференцији СКС за КМ, одржаној од 13. до 15. априла 1960. године, присуствовао је организациони секретар ЦК СКС Д. Петровић Шане који је похвалио увођење новог комуналног система и истакао да су *националним мањинама омогућена уживања свих права који имају и други грађани Југославије, посебно право на слободан развитак*. Нагласивши да *брига комуниста и осталих фактора за привредни развитак не треба да умањи бригу за побољшање животних услова радних људи, за*

⁹² С. Терзић, *Стара Србија...*, 34; Д.Т Батаковић, *Косово...*, 8; С. Аксић, *Положај аутономних покрајина...*, 98; М. Крснојић, *Савремене друштвено...*, 286; *Спровођење закона о коришћењу земљишта*, Јединство, 18.1.1960.

⁹³ *Свестран допринос омладине*, Јединство, 8.2.1960; Ј.А, *Двадесетпет бригада са Косова и Метохије*, Јединство, 14.3.1960; *Одлучујућа година у остварењу задатака Перспективног плана*, Јединство, 22.2.1960; *Друштвени план АКМО за 1960*, Службени лист АКМО, 4, Приштина 1960.

изградњу објеката друштвеног стандарда, школских, културних и здравствених установа, он је указао да подизање радничке класе и техничке интелигенције из редова националних мањина захтева нарочиту бригу комуниста због чега је неопходно развијати мрежу основних и средњих школа, као и да је потребно одржавати сталну будност комуниста према непријатељским облицима пропаганде коју пласира руководство Албаније. Ц. Нимани је затражио проширивање учешћа жена у друштвено-политичком животу Области као израза реформе комуналног система и изнео податак да је у протеклом четворогодишњем периоду примљено 21.876 нових чланова СК. На крају Конференције Д. Мугоша је изабран за секретара и Ц. Нимани за организационог секретара ОК СКС за КМ. Иначе, у то време су саопштени подаци да је у АКМО током 1959. године било 29.910 осигураника са 87.287 деце, који су користили право на дечји додатак и да је за ту сврху је издвајано око 2 милијарде и 400 милиона динара, при чему су дечји додаци били за пола милијарде динара већи него пре три године. У 1958. години је југословенски просек наталитета износио 23,8‰ новорођених на хиљаду становника, у Србији 21,2‰, а на Косову и Метохији чак 44‰. Убрзано повећање обласног наталитета, и то поглавито албанског становништва, стварало је велике финансијске проблеме, нарочито у вези са вишком радне снаге и потребом сталног проширивања просветних капацитета.⁹⁴

Крајем маја 1960. године одржана је проширена пленарна седница Обласног одбора ССРН на којој је за новог председника изабран С. Хасани, док је И. Шаћири упућен на нову дужност у ЦК СКС. Пленум ОК СКС за КМ је 2. јула изразио задовољство порастом новчаних примања становништва Области за 27% и штедних улога грађана који су укупно износили пола милијарде динара. Извршно веће АКМО је 8. новембра усвојило оставку председника Савета за културу Косова и Метохије С. Хасанија и на његово место именовало је члана Секретаријата ОК СКС за КМ Б. Шкембаревић. У раду Шесте Обласне конференције ССРНС за КМ, одржане 19. и 20. децембра, учествовало је 252 Албанца, 108 Срба, 34 Црногораца, 3 Турака и 5 осталих националности, од којих 63 жене. Том приликом је констатовано да је од 1956. до 1960. године друштвени производ повећан 34,6% и национални доходак 35%, односно да је у привреду Области уложено 50 милијарди динара. Почетак 1961. године донео је избор С. Аксића за потпредседника Обласног извршног већа и председника Одбора за унутрашњу политику, као и почетак акције проширења школске мреже у АКМО за шта је из савезног буџета издвојено 300 милиона, из републичког 180 милиона и обласног 60 милиона

⁹⁴ Осма обласна конференција СКС за Косово и Метохију, 13-15.4.1960, Приштина 1960; Две и по милијарде – за дечје додатке, Јединство, 9.5.1960.

динара, при чему су општине учествовале са 35-50% својих средстава. На пленуму ОК СКС за КМ 6. фебруара Џ. Нимани је указао да су од реорганизације органа власти и укидања срезова организације СК посветиле посебну пажњу привредном развитку и јачању комуна.⁹⁵

Дан устанка народа Србије у Другом светском рату, 7. јули, искористио је секретар ОК СКС за КМ Д. Мугоша како би на великом народном митингу у Витомирици, код Пећи, указао на *националистичку оптерећеност руководства НР Албаније стварањем Велике Албаније*. Критика антијугословеснке кампање у Албанији дошла је до изражаја и 1. октобра, када је обласно рукводство на скупу у селу Рамљану, смештеног између Урошевца и Гњилана, пласирало тезу да Е. Хоџа и М. Шеху *форсирају психозу код Албанца о тобожњим припремама југословенског напада на ту земљу у чему се крије страх од југословенског социјализма насупрот њиховом бирократизму и деспотизму*, при чему је било истакнуто да *Шиптари у Југославији имају сва национална права и уживају слободу и права као и други грађани Југославије*. У међувремену, за нове чланове Обласног комитета СК изабрани су Мићо Мијушковић и Есад Хоџа. Поводом 17-тогодишњице ослобођења Приштине, 19. новембра, одржан је велики народни митинг током којег је на централном Тргу братства и јединства откривен импозантан Споменик револуцији висок 25 метара, који је у наредним годинама постао један од симбола града. Том приликом је, у име ССРН Србије, Д. Петровић Шане је изјавио да је интензивирао рад на припремама за доношење новог Устава Југославије - *у којем ће бити потврђена сва новостечена права радног човека као произвођача и друштвеног управљача*. Тиме је практично било отворено ново поглавље у историји Косова и Метохије, о којем ће бити више речи у наставку.⁹⁶

Када је у питању верски живот на Косову и Метохији, на челу Обласне комисије за верска питања налазио се народни посланик и члан Обласног Извршног већа Саит Затрићи, Републичком комисијом за верска питања руководио је члан Извршног већа

⁹⁵ Чланови Извршног одбора Обласног одбора ССРН, ОК СКС за КМ и обласних руководства и представници народних одбора општина одржали су 25. марта саветовање на којем је донета одлука да у текућој години 18 бригада са Косова и Метохије учествује у савезним и око 60.000 омладинаца у локалним радним акцијама. Вредност радова из претходне године процењена на око 62 милиона динара, док је Обласни одбор за радне акције основан 9. маја. Видети: Локална самоуправа, *Јединство*, 30.5.1960; Записник са пленарног састанка ОК СКС за КМ, 2.7.1960, АС, Ђ-2, К-215; *Комунисти морају организованије да раде на свом уздизању да би одговорили задацима*, *Јединство*, 17.10.1960; *Велике, али недовољно искористићене могућности за разноврсност извоза*, *Политика*, 9.11.1960; *Хронологија радничког рокрета и SKJ, 1919-1979, III, ..., 191; Станоје Аксић изабран за новог потпредседника Извршног већа*, *Јединство*, 1.1.1961; *Око 750 милиона за нове школе*, *Јединство*, 16.1.1961; *Велики успеси комуниста у јачању социјалистичке демократије*, *Јединство*, 13.2.1961; *Нови инструмент расподеле дохотка*, *Јединство*, 27.3.1961.

⁹⁶ *Борци са Косова и Метохије часно су вршили дужност храбрих војника револуције*, *Јединство*, 10.7.1961; *Народи Косова и Метохије дали су драгоцен допринос изградњи земље*, *Јединство*, 2.10.1961; *Велики митинг у Приштини*, *Јединство*, 20.11.1961.

НРС Иса Јовановић, док је председник Савезне комисије за верска питања био члан СИВ-а Добривоје Радосављевић Боби (1915-1984). У Призренској богословији се почетком 1959. године школовало 150 лица, док је у Нижој медреси у Приштини било 65 ученика и 10 наставника који су примали дотације од Републичког извршног већа и из буџета ИВЗ. У Пећкој Патријаршији је 29. маја 1960. године свечано устоличен нови српски патријарх Герман (1899-1991), коме је потом приређен пријем у Обласном извршном већу. Том приликом је Ф. Хоџа изјавио да су *Православна црква и Исламска верска заједница у Југославији нашле пут и начин да сарађују са органима народне власти*. На састанку Комисије за верска питања НРС 27. јуна И. Јовановић је критиковао одржавање верских скупова у АКМО за време трајања рамазана, замеривши Обласној комисији за верска питања што их није спречавала. Поред тога, изнети су подаци да се Нижа медреса у Приштини налази у веома тешком стању, са лошим хигијенским условима и неподесним просторијама за рад, да на 62 ученика долази 31 кревет и да је за 36 наставних предмета ангажовано само 4 наставника, на основу чега је закључено да би државни органи требало да помогну ову верску школу *како би се придобило старешинство*. Већ 19. новембра је на Сабору ИВЗ за Србију донета одлука да школовање у Нижој медреси у Приштини траје три године и да у њој може учити 45 ђака. Савезна Комисија за верска питања је на седници 27. априла 1961. године констатовала да је обележавање Рамазана на Косову и Метохији било *много масовније него ранијих година*, да су се теравије (рамазанске молитве) одржавале по приватним становима, да је порастао број верника који посећују џамије и да је доста радника тим поводом изостајало са посла. Уочен је велики број чланова СК који су прослављали Рамазан и то: у предузећима *Косово* и *27. март* од 250 чланова СКЈ постило је 140 и у руднику *Косово* од 140 постило је 122, при чему су хоџе изјављиве како је *пропало српство* и да у *знак захвалности за то треба постити и одужити се Мухамеду*, позивајући вернике да бојкотују оне који не буду практиковали верске обреде.⁹⁷

На састанку Секретаријата ОК СКС за КМ 5. маја 1961. године је изнет податак да је у Србичкој општини током 1960. године у 23 организације СК са 400 чланова прослављало Рамазан 158 лица или 35% и да је у текућој години то био случај код 67 или 17% чланова Партије. Иначе, у 1960. години је због религиозности у Области било

⁹⁷ У току Рамазанског поста управа биоскопа *Бистрица* у Призрену одобравала је приказивање дуплог ноћног програма, пекарско предузеће у Приштини је пекло посебну врсту хлеба – питарку и у неким селима Вучитрна теравије су одржаване у просторијама месних организација ССРН, док су синдикалне подружнице организовале прославе Бајрама. Видети: Састав савезне и републичких комисија за верска питања, 1959, АЈ, 144, К-40; Формирање Обласне комисије за верска питања, 7.1.1959, АЈ, 144, К-40; *Патријарх Гемран устоличен на трон пећких патријарха*, Јединство, 30.5.1960; *Пријем у Извршном већу*, Јединство, 6.6.1960; *Прослава рамазана и бајрама*, 27.4.1961, АЈ, 144, К-51.

искључено 57 и кажњено 84 чланова СКЈ. ИВЗ је током 1961. године на Косову и Метохији бројала 400 свештеника који су служили у 350 џамија, али је њихово образовање било на незавидном нивоу (само један је имао факултет) и био је велики број тзв. *дивљих хоџа* које нису имале школску спрему. Под окриљем СПЦ служило је 27 свештеника у 56 парохија са 235 цркава и манастира, који су завршили Богословију. Свих 19 свештеника Римо-католичке цркве је имало дипломе теолошког факултета, а активно је било 17 цркава и 4 су биле у изградњи. Адвентистичка црква је деловала у Косовској Митровици и Сиринићкој жупи. Како би сузбили неконтролисану прославу Рамазана на Космету, државни органи су 1960. године одредили 700 кућа и 1961. године 661 кућу у којима су се могле одржавати теравије, мада ова политика није дала жељене резултате о чему сведочи седница републичке Комисије за верска питања, одржана 30. октобра 1961. године, на којој је оштро критикован рад *дивљих хоџа* и либерализација државне политике према прослави рамазана и сунећењу.⁹⁸

У складу са марксистичким поставкама, средином педесетих година XX века у Југославији је имплементиран нови комунални систем који је довео до укидања већине срезова и укрупњавања општина којима су на тај начин повећана права и дужности. У том процесу, АКМО је на ред дошла током септембра 1959. године када је на седницама Извршног комитета ЦК СКС покренуто питање гашења њених пет срезова – Приштинског, Косовскомитровачког, Призренског, Пећког и Гњиланског и свођења броја општина са 65 на 28, са просечно 47 насеља и 28.100 становника. Територијалне промене, којима су образоване општине: Витина, Вучитрн, Глоговац, Гњилане, Дечани, Драгаш, Ђаковица, Зјум, Зубин Поток, Исток, Качаник, Клина, Косовска Каменица, Косовска Митровица, Лепосавић, Липљан, Малишево, Ново Брдо, Ораховац, Орлане, Пећ, Подујево, Призрен, Приштина, Србица, Сува Река, Урошевац и Штрпце, ступиле су на снагу 1. јануара 1960. године и оправдане су афирмацијом социјалистичких друштвених односа, спровођењем децентрализације државне управе и стварањем потенцијала за бржи привредни напредак Области, али и креирањем услова да националне мањине остварају већа национална, социјална, економска, просветна, културна и здравствена права. Нестанком срезова оснажена је улога НО АКМО који је добио директни контакт са општинама, што је стварало могућност за бољу буџетску повезаност.

Међутим, у јавности није нарочито било наглашено да је новом административном организацијом Република практично поклонила Области делове централне Србије који су

⁹⁸ Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 5.5.1961, АС, Ђ-2, К-217; Неки проблеми религиозности на Косову и Метохији, 1961, 507, V-а, К-VIII/1-36; *Записници са седница Комисије за верска...*, 229. Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 594.

припадали Рашком округу, а који су на тај начин постали делови општине Лепосавић. Овим територијалним проширењем Област је била додатно ојачана и заокружена, чиме је стварана административна основа за њено прерастање у Покрајину. У исто време на Косову и Метохији је дошло до наставка тенденција пораста државних инвестиција, проширења стамбеног фонда и обрадивих површина и повећања запослености у циљу извлачења становништва из друштвене и привредне заосталости. Због непрестане антијугословенске кампање из Албаније, посебно је вођено рачуна да се албанском становништву у Области са једне стране укаже како њихови сународници у Матици тешко и обесправљено живе, а са друге стране да им се предочи како им је Југословенска држава дала најшира мањинска права и слободе. У тој светлости би требало посматрати иницијативе за проширивање школске мреже, повећање државних средстава за студентске стипендије и пораст администрације на албанском језику. У првој половини 1960. године, на Осмој обласној конференцији СКС за КМ за секретара ОК СКС изабран је Д. Мугоша и за организационог секретара Ц. Нимани, док је за председника Обласног одбора ССРН уместо И. Шаћирија именован С. Хасани. Све ове промене дале су почетком 60-тих година XX века крила становништву албанске националности на Косову и Метохији да уз прећутно толерисање Југословенске државе појача прослављање својих верских празника као важног чиниоца очувања националног идентитета.

1.3. Устав СФРЈ из 1963. године – прокламовано и стварно

Одлука о образовању Комисије за уставна питања под председништвом Е. Кардеља, усвојена на заседању Савезне народне скупштине 2. децембра 1960. године, означила је почетак припрема за доношење новог југословенског устава. Рад на овом питању је споро текао, тако да су тек 14. и 18. октобра 1961. године у Извршном комитету ЦК СКС одржани консултативни састанци са члановима секретаријата ПК СКС за Војводину и ОК СКС за КМ на којима је разматрано шта би у погледу аутономија аутономних јединица требало да буде записано у новом Савезном уставу. Док су руководиоци Војводине у начелу тражили већа права, функционери Косова и Метохије су сматрали да би *досадашња пракса требало да остане и да у Савезном уставу што се тиче аутономија не треба ништа мењати*, што је правдано практичним разлозима да се *не изазове сумња шиптарске мањине у то да ли ће им стечена права остати*. О истој теми је разговарано и на седници Извршног комитета ЦК СКС одржаној 20. и 24. октобра, након чега је закључено да код кадрова у Покрајини и Области постоји *међунационално неповерење и негативна схватања аутономаштва и бирократизма*, те да би питање аутономних јединица у новим уставним решењима требало решавати *уз доследно поштовање принципа националне равноправности*.⁹⁹

Управо у ово време почела је у врху СКЈ да сазрева мисао да би АКМО требало изједначити по називу, статусу и организацији са АПВ, о чему је дефинитивна одлука саопштена на проширеној седници Извршног комитета ЦК СКЈ 22. новембра када је расправљано о модалитетима уставних промена. Затраживши да Федерација и даље располаже фондовима који су потребни за развој заосталих подручја, Е. Каредљ је по питању аутономних једница рекао: *Ми имамо, конкретно, две такве аутономије – у Војводини и на Косову и Метохији. Оне су настале из времена народноослободилачког рата, на бази једне политичке платформе коју смо ми још пре рата, а и у току рата, имали у погледу тих покрајина, тако да су те аутономије биле једна од битних компонента политике КПЈ. Међутим, ми смо формално тај проблем решили вероватно доста непринципијелно. У том смислу ми смо просто преписали из Стаљиновог устава оне формулације које је у погледу аутономија имао совјетски устав – у погледу представљања, делегирања, њиховог статуса итд. Сада се поставља питање да ли на томе треба да останемо или ту треба нешто изменити. По мом мишљењу, било би*

⁹⁹ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 20. и 24.10.1961, АС, Ђ-2, К-2; Нека начелна питања за преднацрт новог устава ФНРЈ, новембар 1961, АЈ, 507, III/87.

нормално да републички устав конституише и грантује аутономије тих области. Међутим, чињеница је да је историјски процес код нас ишао другачије, да су те аутономије успостављене и гарантоване савезним уставом и да би сада неко мењање у том правцу изгледало као да ми одступамо од тог принципа аутономије... Предлог који смо ми у Уставној комисији изградили према том питању отприлике је овакав: да се констатују права националних мањина, која важе за све без разлике, и да се републикама да право да могу да стварају аутономне јединице тамо где за то постоје национални или економски или други разлози, с тим да то мора да буде потврђено и Савезним уставом на начин који у исто време значи и давање сагласности за постављање и за укидање. Поред тога, утврђује се статус АП Војводине и АП Косова и Метохије. На то је Ј. Веселинов указао да се партијско руководство НРС слаже са Каредљевим оценама и да би требало изједначити Војводину и Косово и Метохију да обе буду аутономне покрајине, чиме би се донекле решио проблем неразвијености са којим Србија има велике проблеме.¹⁰⁰

На састанку Секретаријата ОК СКС за КМ 19. децембра 1961. године Д. Мугоша је изнео став Извршног комитета ЦК СКЈ да ће у оквиру НРС и даље постојати две аутономне јединице, да ће право формирања односно укидања аутономних јединица имати Република уз сагласност Федерације и да ће поводом избора посланика за Веће народа Савезне скупштине НРС делегирати 20 посланика и Обласни народни одбор 5 посланика који ће морати да буду потврђени у Републичкој скупштини, као и да ће се АКМО у свим правима и по називу изједначити са АПВ, чиме би НРС стекла две аутономне покрајине. Предлог одлуке о образовању Комисије за припрему нацрта новог статута АКМО, за чијег председника је одређен Д. Мугоша и за остале чланове Ц. Нимани, С. Аксић, А. Шукрија, К. Широка, Х. Сулејмани, Д. Драгојевић, С. Хасани, Р. Вукчевић, В. Дева, К. Патрногић, Р. Вранићи, Р. Главих, Т. Симић, С. Затрићи и Б. Зулевић, усвојена је већ 23. децембра. У завршној речи на седници Савезне комисије за уставна питања, 10. јануара 1962. године, Ј. Броз Тито је похвалио њен рад истаквши да је обавила велики посао, да је припрема новог југословенског устава вршена са позиција утврђивања и фиксирања садашњег стања наше социјалистичке заједнице и давања смерница за њен даљи развој и да би уставна решења требало да садржином и духом утичу на стварање грађанске дисциплине. Заложивши се да нови устав буде трајни документ, он је изразио задовољство што је рок за израду устава продужен, јер није могао бити успешно окончан до пролећа текуће године. Прва седница Комисије за израду новог

¹⁰⁰ Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 22.11.1961, АЈ, 507, III/87.

статута АКМО, чији је председник био Д. Мугоша, одржана је у Приштини 16. јануара и на њој је за руководиоца оперативног Секретаријата изабран Ф. Хоца, за секретара Р. Вукчевић и за чланове С. Аксић, А. Шукрија, С. Хасани, Х. Сулејмани, К. Патрногић, И. Ђукић, В. Дева, Р. Вранићи и Ш. Сулејмани. Циљ рада ове Комисије био је да на бази Савезног и Републичког устава изради Нацрт статута којим ће бити *регулисана дотадашња пракса АКМО*, уз наглашавање да је *најбитније што ће нови статут још једанпут потврдити оправданост постојања АКМО*.¹⁰¹

Због доношења новог југословенског устава, Савезна скупштина је 7. априла 1962. године донела одлука о продужењу трајања њеног мандата, док је сутрадан мандат НО АКМО пролонгиран на годину дана у циљу израде новог обласног статута. Том приликом је НО АКМО констатовао да је обим инвестиција у односу на 1960. годину премашен за 5,2% и да је од укупно 36.812 милиона динара у привреду уложено 30.077 милиона и у непривредну делатност 6.375 милиона, од чега је само у индустрију и рударство уложено 20.000 милиона динара. Како су пораст личне потрошње и стандарда грађана зависили од повећања производње и продуктивности рада, Ф. Хоца је упутио критику што је продуктивност порасла само за 4%, производња за 15,8% и новчана примања за 25%. Поред тога, похваљено је отварање нове зграде Правног факултета у Приштини, извршено крајем фебруара, на којем је студирало око 400 студената. Начелна дискусија о новом савезном уставу вођена је на седници Извршног већа ЦК СКЈ, 23. и 24. априла, када је закључено да је Преднацрт сувише опширан, да садржи низ понављања и да би требало *избећи фиксирање извесних односа који могу бити подложни већим променама или се још налазе у развоју*, што је утицало да се на састанку Секретаријата ОК СКС за КМ, 31. маја, формира група, у саставу Ф. Хоца, А. Шукрија, С. Аксић и Џ. Хамза, која је требало да изучи и упути предлоге за реорганизацију обласних органа управе.¹⁰²

Док је Југословенска држава чинила напоре да сачини нови устав, на Косову и Метохији до изражаја су долазили проблеми који су извирали из вишевековне заосталости овог подручја. Тако је на састанку Извршног одбора Обласног одбора ССРН 7. маја 1962. године расправљано о порасту појава крвне освете, у вези са чиме је констатовано да на територији 21 општине у АКМО постоји 340 завађених породица и то

¹⁰¹ Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 19.12.1961, АС. Ђ-2, 218; *Изабрана комисија за припрему новог Устава*, Јединство, 25.12.1963; *Тито. Говори и чланци 1961/62*, Загреб 1965, 196; *Комисија за израду новог статута АКМО почела рад*, Борба, 17.1.1962; М.К, *Почиње израда статута Косова и Метохије*, Јединство, 22.1.1962.

¹⁰² *Усвојен извештај о раду Извршног већа*, Јединство, 9.4.1962; Т.М, *Како отклонити раскорак између производње и расподеле*, Борба, 9.4.1962; *Правни факултет добио нову зграду*, Јединство, 26.2.1961; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 23-24.4.1962, АЈ, 507, III/90; Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 31.5.1962, АС, Ђ-2, К-217.

највише због нерешених имовинских односа. Од тог броја њих 130 се налазило у кућним притворима и то највише у суворечкој општини, где је од 63 завађене породице у кућним притворима било 17, а лоша ситуација била је и у Косовској Каменици, Глоговцу и Србици. У напорима државних органа да се крвна освета сузбије најбоље резултате давала су тзв. *мировна већа* која су само на подручју Суве Реке од 208 спорова потпуним измирењем решила чак 193, па је Извршни одбор затражио сузбијање рада обичајних судова, тзв. *плећнија* који су самостално одлучивали о споровима, оценивши крвну освету као *тежак облик примитивизма* и препоручивши друштвено-политичким организацијама и судовима да *најефикаснијим мерама сузбију то друштвено зло*. ОК Народне омладине је 29. маја за новог председника ове организације изабрао Махмута Бакалија (1936-2006), који је у наредним годинама израстао у једног од најугледнијих политичара Космета.¹⁰³

О реорганизацији обласних органа управе дискутовано је на седници Секретаријата ОК СКС за КМ 18. јуна 1962. године, када је Ф. Хоџа изнео основне концепције промена према којима је Извршно веће требало да добије одборе – координациони, за привреду, унутрашњу политику и народну одбрану, док би се број комисија смањио на четири сталне и девет повремених. Секретаријати и секције за здравље и социјалну политику и комуналне послове објединили би се у један секретаријат и један савет, а слично је предвиђено и са секретаријатима и саветима за просвету и културу, као и из области привреде, изузев секретаријата за финансије, за пољопривреду и шумарство и за индустрију и саобраћај. Задржали би се Завод за план и Секретаријат за општу управу и смањио број чланова Извршног већа у складу са Преднацртом устава НРС. На крају састанка одређен је 5. јули као рок да се описани предлози испитају и изађе са коначним решењима. У исто време је састављена *Информација* групе чланова ОК СКС за КМ – Б. Шкембаревиха, С. Хасанија, А. Симића, С. Затрићија и И. Ђукића о разradi Закључака са мартовске седнице Извршног комитета ЦК СКЈ у организацијама СКС на Косову и Метохија, који су се тицали предузимања мера за заоштравање одговорности и дисциплине руководећих комуниста, активнијој борби за продубљивање братства и јединства, као и на сузбијању национализма. Препоручено је да се испита основаност критика на рачун појединих чланова СК, спречи неконтролисани раст хонорарних службеника у администрацији, појача рад инспекција и у привреди поведе рачуна о проблемима производње, продуктивности, пласмана робе и расподели дохотка.¹⁰⁴

¹⁰³ Информативна служба ОК СКС и Обласног одбора ССРН, 1962, АС, Ђ-2, К-29а; З.В, *Крвна освета*, Јединство, 14.5.1962; *Пленум Обласног комитета Народне омладине*, Јединство, 4.6.1962.

¹⁰⁴ Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 18.6.1962, АС, Ђ-2, К-217; Информација групе чланова Обласног комитета, јуни 1962, АС, Ђ-2, К-218.

Обласни народни одбор је на седници 18. јула 1962. године усвојио одлуку о смањењу броја чланова Обласног Извршног већа са 18 на 11 чланова, спајању Савета за културу и Савета за просвету, као и оних из домена народног здравља, социјалне политике и комуналних питања, и ослобађању дужности Џ. Ниманија, С. Хасанија, И. Ђукића, С. Јусуфића, Д. Драгојевића, Р. Жикића и М. Малићија. Основана је Привредна банка АКМО са седиштем у Приштини, док су за председнике Обласног већа и Већа произвођача потврђени Хусеин Прекази и Милан Продановић, Савета за просвету, културу и научни рад К. Широка, Савета за народно здравље, социјалну политику и комуналне послове Танкосава Симић, Комисије за верска питања Ашим Мустафа и директора Обласног завода за запошљавање радника Бајрам Абдуљи. Укупном реорганизацијом планирана је уштеда од око 388 милина динара. Извршни одбор Обласног одбора ССРН 20. јула разрешио је дужности секретара Б. Шекмабревић и на његово место именовao И. Ђукића.¹⁰⁵

Председник ФНРЈ Ј. Броз Тито је 7. августа 1962. године саопштио да је Нацрт новог југословенског Устава предат Савезној скупштини и да је јавна дискусија планирано да започне на јесен, похваливши његове одредбе о имплементацији система кадрoвске ротације и одвајања функције председника Југославије од председника СИБ-а. Сходно томе, средином септембра одржана је седница Извршног одбора Обласног одбора ССРН на којој је донета одлука да се започне са припремама за одржавање свенародне дискусије о Нацрту новог југословенског устава, који је преведен на албански језик, и за председника Комисије која је требало да припреми дискусију о новом Статуту АКМО одређен Драго Драгојевић. Преднацрт новог југословенског устава, којим је држава мењала назив у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију (СФРЈ), усвојен је на заједничкој седници Савезног одбора ССРНЈ и Савезне скупштине, одржаној 20. и 21. септембра, након чега је изнет на јавну дискусију до 10. децембра. У експозеу председника Уставне комисије Е. Кардеља, истакнуто је да нови Устав представља *израз десетогодишње праксе изградње самоуправног социјалистичког друштва*, да је његово доношење потребно због тога што *многи прописи више не одражавају стварно стање социјалистичких друштвених односа у Југославији* и да је писан са идејом да држава

¹⁰⁵ У исто време, екипа Секретаријата ОК СКС за КМ је обишла општину Подујево у којој су уочене бројне нерагуларности, карактеристичне и за друге делове АКМО, попут појава да се грађани, претежно албанске националности, баве шпекулацијама са стоком, дрветом, техничком грађом и пољопривредним производима, узурпирају шуме и утрине, злоупотребљавају друштвену имовину и врше махинације са примањем дечјег додатка и кадрoвске помоћи. Честе су биле националне нетрпељивости који су се испољавале у избијању свађа и туча и шовинистичких испада, од којих нису били имуни ни чланови СК. Видети: *Наименовања у Извршном већу Космета и обласним органима управе*, Борба, 19.7.1962; *Седница Обласног Извршног већа*, Јединство, 23.7.1962; *Заказан пленум за 25. јул*, Јединство, 23.7.1962; Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 17.7.1962, АС, Ђ-2, К- 217.

престане да буде инструмент управљања људима, већ да постане заједнички организациони инструмент аутономних људи за управљање стварима, у интересу живота и рада сваког појединца, у интересу најбржег материјалног напретка за све. У дискусионом делу, Ф. Хоџа је похвалио напоре државе у вези са увођењем новог комуналног система и повећаном бригом о недовољно развијеним подручјима, посебно Косова и Метохије, што је окарактерисао *јединственим интересом југословенских народа који има огроман морално-политички значај за тамошње становништво.* Током октобра започело је одржавање дискусија о Преднацрту савезног устава широм АКМО, које су изазвале велико интересовање грађана, а најчешће постављана питања односила су се на имовинске проблеме, право на рад и запошљавање, положај комуна и привредних организација и унапређење пољопривреде.¹⁰⁶

Уследила је посета АКМО потпредседника СИБ-а Е. Кардеља који је, у пратњи супруге Пепице и потпредседника Извршног већа НРС М. Швабића, обишао привредне објекте и културно-историјске споменике у Пећи, Ђаковици, Призрену и Приштини, изјавивши да се *резултати које постижемо у нашој земљи не могу нигде боље видети него на Косову и Метохији* и да они *још више учвршћују братство и јединство југословенских народа.* Учествујући на заједничком заседању Секретаријата ОК СКС и Извршног већа АКМО 7. новембра 1962. године, Кардељ је објаснио да је Југословенска држава укинула гарантоване инвестиције, али да је политика помоћи неразвијеним подручјима настављена стварањем посебног Фонда. На то је А. Шукрија изнео податке да се планирана динамика привредног развоја Области не остварује ни по једном основу и да су остварени резултати били позитивна последица претходног Петогодишњег плана, што је аргументовао показатељима да је незапослено 83.000 лица, да радови на Термоелектрани *Косово* касне, да је дуванска индустрија подбацила и да је у пољопривреди уместо планираних 50.000 ха освојено 24.000 ха нових обрадивих површина. Кардељ је одговорио да *нема довољно сигурних економских индикатора који би омогућили сигурније праћење економских кретања,* да је потребно да се на нивоу читаве Југославије обезбеди *здрав привредни развитак који би допринео стабилизацији прилика и у Области,* да се не смеју чинити нова економска инвестирања због тога што су *неки наши нови објекти у кризи и што би се изгубило поверење код иностраних кредитора,* оптимистично указавши да *ће се политика помоћи овом крају наставити* и да

¹⁰⁶ *Тито. Говори и чланци 1961/62..., 331; Припреме за свенародну дискусију о уставу, Јединство, 17.9.1962; Хронологија радничког покрета 1919-1979, III..., 214; Нови Устав је најјаче законско оружје за наш даљи правилан развитак, Јединство, 24.9.1962; У дискусијама о Уставу посебно указивати на улогу радног човека у социјалистичком развоју, Борба, 30.9.1962; Радног човека треба гледати као ствараоца, а не као безбојну масу, Јединство, 1.10.1962; Велико интересовање грађана, Јединство, 29.10.1962; Информација о активности на објашњавању Преднацрта устава, 1962, АС, Ђ-2, К-29а.*

постоје основни услови за развој и уклапање привреде на овом подручју у југословенску привреду. Но, то није задовољило обласно руководство, па је Д. Мугоша предочио Кардељу да незапосленост покреће међунационалне проблеме, да се људи деле у партијским организацијама приликом одлучивања о новим запослењима, да постоје подручја попут *Подујева и Косовске Каменице где по 60.000 људи нема никакве привредне објекте сем по једну малу црепо-циглану*, да је потребно безрезервно завршити изградњу објеката *Трепче* и Комбината угља *Косово*, да је у градским насељима неопходно и даље градити комуналне објекте, водовод и канализацију због честих епидемија болести и да су нужна редовна средства за просвету, закључивши – *Сваки наш иступ и потез прати се у Албанији*. Наведено је подржао и Ф. Хоџа, предложивши да се питање незапослености реши слањем људи на рад изван државе, првенствено у Немачку, и да се уместо омладинских радних акција упошљавају да граде путеве по Југославији.¹⁰⁷

На крају разговора са обласним функционерима, Е. Кардељ је још једном покушао да објасни да се Југословенска држава налази у привредној кризи у којој је потребно гледати целину, да ће Федерација и поред тога наставити да преко Фонда помаже развој Области у складу са својим могућностима и да ће се за пољопривреду и комуналне потребе некако издвојити већа средства, закључивши – *Разумите моје примедбе тако не да вам ја „бремзам“ захтеве и не схватам ваше тешкоће, већ да и ви схватите наше тешкоће*. Недуго затим, свечано је пуштена у рад Термоелектрана *Косово I* 18. новембра, када је на великом народном митингу у Приштини председник Извршног већа НРС С. Пенезић Крцун истакао да нови републички устав обезбеђује веће учешће радних људи у политичком и друштвеном животу и да ће природна богатства Косова и Метохије омогућити брзо и ефикасно уклапање овог краја у привреду Југославије, похваливши *свестрани развој шиптарске националне мањине у Југославији*. При томе, критикујући непријатељско деловање руководиоца из Албаније, он је нагласио да у организацијама СК у Области има 59% Албанаца, међу секретарима основних организација СК 72%, у општинским синдикалним већима 56% и у народним одборима општина 66%.¹⁰⁸

У првој половини новембра 1962. године Народна скупштина НР Србије је усвојила Преднацрт новог републичког устава којим је НРС мењала назив у Социјалистичку Републику Србију, док је јавна дискусија била отворена до краја текуће године. Преднацрт новог статута, којим је АКМО мењала назив у Аутономну Покрајину

¹⁰⁷ Записник са заједничког састанка Секретаријата ОК СКС и Извршног већа АКМО, 7.11.1962, АС, Ђ-2, К-217.

¹⁰⁸ Записник са заједничког састанка Секретаријата ОК СКС и Извршног већа АКМО, 7.11.1962, АС, Ђ-2, К-217; *Резултати постигнути на Косову и Метохији још више учвршћују братство и јединство наших народа*, Јединство, 12.11.1962; *Нови устав обезбдиће веће учешће радних људи у политичком и друштвеном животу*, Јединство, 19.11.1962.

Косово и Метохију (АПКМ) прихваћен је на седници Обласног народног одбора 7. децембра и упућен на јавну дискусију до 15. јануара 1963. године. Преднацрт статута АПКМ је предвиђао постојање Покрајинске скупштине уместо Обласног Народног одбора као највишег органа народне власти и друштвеног самоуправљања, равноправности и посебних права националних мањина, нарочито у погледу организовања наставе на мањинским језицима, обавезе покрајинских органа да све прописе објављују на српскохрватском и албанском језику и дужности радних организација да припадницима националних мањина обезбеде употребу матерњег језика у њиховом раду. На проширеном пленуму ОК СКС за КМ, одржаном 16. и 17. јануара 1963. године уз присуство секретара ЦК СКС Ј. Веселинова и члана Извршног комитета ЦК СКС Д. Марковића, Д. Мугоша је у уводном излагању истакао да СК на Космету свакодневно ради на спровођењу политике ЦК СКЈ која је *прожета духом братства припадника свих националности и јединством наше социјалситичке заједнице*, посебно у остваривању националне равноправности и сузбијању националистичких појава *које су могле довести до разбијања јединства народа овог краја*. Како је рекао – *Код нас скоро и нема активности, питања и проблема који у већој или мањој мери не утичу на развој међунационалних односа. Проблем братства и јединства на Косову и Метохији су наша свакодневна брига*. Но, он је приметио да се често чека *хоће ли неки ексцес избити на површину па да се тек онда реагује* и да *поједини комунисти не указују правовремено на грешке појединаца због наводне широкогрудности, а у ствари у питању је недостатак правилног политичког критеријума*, при чему је критиковао непријатељску пропаганду из Албаније која *нетачно приказују положај шиптарске националне мањине у Југославији и сања о стварању „Велике Албаније“*.¹⁰⁹

У наставку проширеног Пленума, Мугоша је цитирао део Програма СКЈ у којем се наводи да је битан услов братства и јединства народа Југославије складан привредни развитак целе земље и да је неопходно политичку и правну равноправност југословенских народа постепено допуњавати економском равноправношћу, закључивши да, стога, *извлачење Косова и Метохије из заосталости представља битан услов за међунационално зближавање, поверење и јединство*. У одговору, Ј. Веселинов је потврдио да су *партијски и остали кадрови из Области много учинили на правилном спровођењу националне политике*, при чему је подсетио на Закључке Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године по питању националних мањина у којима је истакнуто да су

¹⁰⁹ Преднацрт устава Србије дат на јавну дискусију, Јединство, 19.11.1962; Т.М, Преднацрт статута Косова и Метохије на јавној дискусији, Борба, 8.12.1962; Преднацрт сатута АП Косова и Метохије дат на јавну дискусију, Јединство, 10.12.1962; Материјали Осмог пленума ОК СКС за КМ, 16-17.1.1963, АС, Ђ-2, К- 215; Идејно-политички задаци Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију, Приштина 1963, 7.

националне мањине саставни део нације којој припадају и да задржавају основне карактеристике и особине тог народа, посебно на културном пољу, али да се националне мањине које живе у Југославији сматрају и саставним делом југословенске заједнице као њени *равноправни чланови интегрирани у раднички, културни и политички живот*. Критикујући тенденције локализма и републичког партикуларизма у Области, он се сложио да је албанска национална мањина изложена великом спољном притиску од стране руководства Албаније који код њих подстичу да се *национализам претвара у шовинизам*, због чега је Партија започела њихово кадровско подизање, стручно усавршавање и повезивање на општејугословенском нивоу. При томе, Веселинов је указао да *остваривање права националних мањина не зависи само од инвестиција већ и од других околности*, да се сва мањинска права не могу од једном остварити и да *Шиптари не треба да сматрају да им је граница само ова Област*, већ да је *Југославија њихова слободна земља и они треба да се крећу као интелектуалци, као радници свуда по њој*. На крају, он се заложио за даљу афирмацију двојезичне администрације и пренео да је у републичком руководству формиран став да би Република могла да пружи већу помоћ Области, посебно у ширењу и јачању веза у доменима просвете, науке и културе, рекавши – *Ја сам се изненадио када сам се упознао са подацима о старосној структури становништва ове Области. Овде преовлађују млади људи. О тим младим људима мора се више мислити.*¹¹⁰

Када је у питању верски живот, одржано је 13. јануара 1962. године саветовање у Републичкој комисији за верска питања на којем је И. Јовановић подржао идеју да се при манастирима у НРС поставе кустоси који би се старали о туристима и који не би смели да буду свештена лица која *ствари објашњавају на верски начин већ најбољи професори историје*. На састанку Републичке комисије за верска питања 26. маја, председник Обласне комисије за верска питања Мехмед Малићи је известио да су у Призрену за време Рамазана постили скоро сви учитељи, вршећи на тај начин религиозни утицај на ђаке, и да је порасла активност Римо-католичке цркве која је тражила дозволу за подизање богомоље у Косовској Митровици и упућивала часне сестре да делују међу женском омладином, закључивши да не би требало користити административне мере за сузбијање ових појава већ утицати идејно-политички.¹¹¹

¹¹⁰ Материјали Осмог пленума ОК СКС за КМ, 16-17.1.1963, АС, Ђ-2, К- 215.

¹¹¹ У Косовској Митровици је оштро критиковано што се СПЦ активирала на реновирању цркве у Соколици, као и комунисти који су давали црквене прилоге и прославаљали Славу. Видети: *Записници са седница Комисије за верска...*, 357; Информативна служба ОК СКС и Обласног одбора ССРН, 1962, АС, Ђ-2, К-29а.

На састанку Идеолошке комисије ЦК СКС 19. јуна 1962. године, Б. Шкембаревић је указао на пораст верских манифестација у Области, приметивши да се мере отпуштања верника са посла нису показале *погодним*. У извештају са овог састанка истакнуто је појачано прослављање Св. Саве, мада је највише критике упућено муслиманским верницима због чијег изостајања са посла током Рамазана је у Приштини забележен привредни губитак од 11 милиона динара. За првих 15 дана рамазанских празника смањена је производња у рудницама *Ајвалија* за 1.500 и *Голеш* за 500 тона руде. Првог дана Бајрама у грађевинском предузећу *Рамиз Садик* у Приштини је од 1.200 радника Албанаца на посао дошло 400, у грађевинском предузећу *Шар* од 600 радника изостало је 100, а међу запосленима у руднику *Косово* од 254 члана СК није постило само њих 10. На седници Републичке комисије за верска питања 19. октобра разговарано је о противљењу монаштва манстира Грачанице, у чију рестаурацију је држава уложила 5 милиона динара, да кустоси и рестауратори станују и доводе породице у манастирски конак. Слична ситуација владала је и у Пећкој Патријаршији, па су државни органи узвратили забраном зидања звоника цркве у Штрпцу због наводног противљења јавности. На седници Републичке комисије за верска питања, одржаној 17. јуна 1963. године, констатовано је да од 724 ученика осмогодишње школе у Качанику Рамазан пости њих 300 од петог до осмог разреда и поднете су пријаве против хоџа које су без одобрења одржавале верске обреде у приватним просторијама – у Призрену 5, Гњилану 6, Урошевцу 20 и Пећи 33. Но, том приликом је наведен случај једног неименованог руководиоца из Пећи који је изјавио да *када би заиста кажњавали све, остао би мали број некажњених*.¹¹²

Обласно Извршно веће је 18. фебруара 1963. године одлучило да се Нацрт статута АПКМ разматра до краја марта и потом проследи на усвајање Народном одбору АКМО, док је 16. марта одржано саветовање са председницима општина и секретарима општинских комитета на којем је затражено да се убрза израда статута општина како би се Сатут АПКМ усвојио почетком априла. Поред тога, 20. марта је Обласно извршно веће усвојило решење да се повећају плате службеницима обласних органа и судова који у обављању дужности употребљавају албански језик и то од 2.000 до 7.000 динара. Обласна статурана комисија је 27. марта прихватила Нацрт статута АПКМ који је био усаглашен са Нацртима устава СФРЈ и СРС, констатујући да је поднето 250 предлога и примедба, од којих највише из Социјалистичког савеза – 100, стручних удружења – 29 и органа власти – 24. Усвојена је 61 примедба, од којих се 20 односило на састав Покрајинске

¹¹² За новог председника Савезне комисије за верска питања именован је 12. новембра 1962. године члан СИБ-а Момчило Мома Марковић (1912-1992). Видети: Записник са састанка Идеолошке комисије ЦК СКС, 19.6.1962, АС, Ђ-2, К-6; Решење о именовању, 12.11.1962, АЈ, 144, К-64; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 598.

скупштине, 10 на дужности посланика и остале на систематику статута, отварање школа на албанском и турском језику и на предлог да се израз национална мањина замени термином *народност*.¹¹³

Савезна народна скупштина је прогласила други по реду југословенски Устав, тзв. *Повељу самоуправљања*, 7. априла 1963. године којим је ФНРЈ променила назив у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију (СФРЈ). У новом Уставу Југославија је дефинисана као *савезна држава добровољно уједињених и равноправних народа и социјалистичка демократска заједница заснована на власти радног народа и самоуправљању*, чију територију сачињавају територије социјалистичких република, а радни народ је означен као *једини носилац власти и управљања друштвеним пословима*. Положај социјалистичке републике, као федералне јединице и друштвено политичке заједнице, дефинисан је као *државна демократска заједница заснована на власти радног народа и самоуправљању* и без републичке сагласности нису могле да бити вршене територијалне промене и мењане границе. Савезну народну скупштину, као орган друштвеног самоуправљања, чинило је пет већа – Савезно, Привредно, Просветно-културно, Здравствено-социјално и Организационо-политичко. Између осталог, у надлежности Федерације потпадали су брига о заштити суверених права и равноправност народа, расподели друштвеног дохотка, привредног развитка земље и основних слобода и права човека и грађанина. Функција председника Републике, који је могао бити биран два пута на мандат од по четири године, била је одвојена од функције председника СИВ-а. Такође, установљени су Уставни суд и Савет федерације. Овако скројен Устав, који је формално обезбеђивао јединство Југославије као државне заједнице, није полазио од суверености република већ од суверених права радних људи и народа Југославије, што је представљало својеврстан преседан.¹¹⁴

У погледу аутономија, Устав је дефинисао аутономне јединице као своје категорије, односно као врсту *друштвено-политичке заједнице коју република може образовати на подручјима посебног националног састава или на подручјима с другим особеностима*, при чему је *оснивање или укидање аутономне покрајине ступало на снагу када се потврди у Уставу Југославије*. Аутономна Косовско-метохијска Област изједначена је у правима са АП Војводином, тако да је њен назив промењен у Аутономну

¹¹³ Т.М, *У марту нови статут АКМО*, Борба, 19.2.1963; М.С, *Нацрт статута Покрајине разматраће се у марту*, Јединство, 25.2.1963; *Седница Уставне комисије*, Јединство, 11.3.1963; *Статут Покрајине биће усвојен почетком априла*, Јединство, 18.3.1963; *Повећане положајне плате службеницима који употребљавају шиптарски језик*, Борба, 21.3.1963; *Пет значајних година*, Јединство, 25.3.1963.

¹¹⁴ Д.Б.П, *Усвојен Нацрт статута АПКМ*, Јединство, 1.4.1963; *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima pokrajina*, Београд 1963; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1989*, III..., 351; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 376; К. Николић, *Србија...*, 244; С.К. Павловић, *Србија...*207.

Покрајину Косово и Метохију. У Уставу је наведено да су ове две покрајине у саставу Социјалистичке Републике Србије (СРС), што је 1945. године установљено одлуком Народне скупштине НР Србије на основу изражене воље становништва ових подручја, и њихова права и дужности и основна начела о организацији утврђивао је Устав СРС. Аутономне покрајине су и даље биле представљане у Савезној скупштини са по 5 посланика који су били у саставу републичке делегације због чега је СР Србија имала укупно 20 посланика.¹¹⁵

Нови Устав Србије, којим је она променила назив из Народне у Социјалистичку Републику, проглашен је у Народној скупштини НР Србије 9. априла 1963. године и њиме је она била дефинисана као *државна социјалистичка демократска заједница народа Србије*. Власт је дата *радном народу*, а сама Република је представљала део СФРЈ уз начело остваривања друштвено-економског и политичког уређења федералне државе на њеној територији. У глави VI утврђена су права и дужности аутономних покрајина, начела организације власти, њихов однос према републичким органима, нормативна овлашћења и извори прихода. Организација власти у аутономијама постала је истоветна републичкој, односно аутономне покрајине су имале сталне изворе прихода који су годишње били утврђивани законом и то из прихода републике који се остварују на територији покрајине, док су општине и срезови могли да уступе део својих средстава аутономној покрајини за остваривање задатака од заједничког интереса. Највиши орган власти и орган друштвеног самоуправљања у покрајини била је покрајинска скупштина састављена од покрајинског већа и једног или више већа радних заједница, која је доносила одлуке и прописе и чији посланици су били делегати са територије покрајине. Извршно веће је било политичко-извршни орган покрајине, а органи управе су били покрајински секретаријати. АПВ и АПКМ су биле изједначене у погледу правосуђа и имале су одељења Врховног суда Србије у Новом Саду и Приштини. Покрајина је такође могла у расподели нормативних овлашења да одступи од републичког законодавства како би поједина питања уредила самостално доношењем допунских покрајинских прописа. Но, ставови које је Републичко извршно веће доносило и упутства републичких органа били су обавезујући за политичко-извршне органе и органе управе аутономија, што је у каснијем периоду изазивало честе критике и назадовољства покрајинских функционера.¹¹⁶

¹¹⁵ R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 274; Д. Богдановић, *Књига...*, 296; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 346; *Косово и Метохија у српској...*, 383; K.Saliu, *Nastanak...*, 43; *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima pokrajina*, Beograd 1963; *Косово и Метохија 1943-1963*, Приштина 1963, 155.

¹¹⁶ *Ustav SFRJ sa ustavima socijalističkih republika i statutima pokrajina*, Beograd 1963; R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 274; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 376; К. Николић, *Србија...*, 244; Д.

Устав СРС је у Глави III уредио положај народности – националних мањина, а у Члановима 82-86. дужности аутономних покрајина у овој области. У набрајању националних мањина у Србији, Албанци (оригинално наведено – *Шинтари*) су били први поменути, а све националне мањине биле су у свему равноправне и имале иста права и дужности, одређене уставом и законом, као и остали грађани републике Србије и уживале право слободне употребе свог језика, изражавања и развијања своје културе и оснивања установа које обезбеђују ова права. Тако је било омогућено оснивање школа са наставом на језицима националних мањина, право употребе матерњег језика у поступку код државних органа и организација која врше јавна овлашћења и да се у аутономним покрајинама, где живи већи број припадника народности, законом дефинише вођење администрације и на језику народности у државним органима и установама које врше јавна овлашћења. Суштински посматрано, аутономија аутономних покрајина је била зајамчена Уставом СФРЈ, што потврђује чињеница да СРС више није имала слободу да их укине, док је у области законодавне и извршне власти задржан углавном ранији уобичајен однос између републичке власти и територијалне аутономије. Осим тога, покрајинска скупштина је доносила статут покрајине који је морао бити у складу са Уставима СФРЈ и СРС. Сходно томе, на заседању Народног одбора АКМО 10. априла, под председништвом Д. Мугоше, проглашен је нови Статут Аутономне Покрајине Косово и Метохија. Предлог статута поднео је у име Комисије за израду статута С. Аксић, а образложење одлука о спровођењу Статута и организацији Покрајинског извршног већа С. Затрићи. Нови Статут АПКМ је Д. Мугоша назвао *Повељом братства и јединства народа Косова и Метохије*, након чега је образована Комисија за избор посланика Скупштине АПКМ на челу са судијом Окружног суда у Приштини Џевдетом Паласком.¹¹⁷

Трећи по реду Статут АПКМ дефинисао је ову Покрајину као *друштвено-политичку заједницу у Социјалистичкој Републици Србији засновану на самоуправљању и власти радног народа*, обавезавши радне људи у својим правима и дужностима да *остварују друштвено самоуправљање и стварају услове за развитак привреде и друштвених служби и развијају братство и јединство међу националностима Покрајине, као и са свим народима који живе у СРС и СФРЈ*. У Глави II одређена су права и дужности АПКМ: стара се о развоју привредних и других друштвених делатности и о развоју друштвеног самоуправљања и социјалистичких друштвених односа на својој територији, уређује организацију покрајинских органа и доноси Статут Покрајине,

Богдановић, *Књига...*, 296; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 346; *Косово и Метохија у српској...*, 383; *Косово и Метохија 1943-1963...*, 155; К. Saliu, *Nastanak...*, 43; Проглашен Статут АПКМ, *Јединство*, 15.4.1963.

¹¹⁷ Исто.

одређује начин избора посланика Покрајинске скупштине, одређује послове од општег интереса за Покрајину у области привреде, просвете и културе, народног здравља, социјалног старања и у комунално-стамбеној делтности, одлучује о коришћењу покрајинских средстава, стара се о спровођењу закона и других савезних и републичких прописа и о одржавању јавног реда и мира, непосредно извршава прописе када је за то изричито овлашћена, врши надзор у погледу извршавања закона од стране срезова и њихових органа, остварује друштвени надзор на територији покрајине, оснива радне организације и друге самоуправне установе, органе и службе, пружа помоћ општинама и срезовима у остваривању њихових права и дужности и врши друге послове одређене републичким законом. Покрајинску скупштину сачињавали су делегати општина и она је била највиши орган власти и орган друштвеног самоуправљања, а састојала се од пет већа – Покрајинског, Привредног, Просветно-културног, Социјално-здравственог и Организационо-политичког. Број делегата Покрајинског већа био је 70 и осталих већа по 50, односно укупно 270 посланика. Свака општина са Косова и Метохије на изборима је бирала по једног посланика у свако веће, док су се остали делегати бирали према броју становника сваке општине.¹¹⁸

У погледу положаја националних мањина – народности, Статут АПКМ је посебно разрадио права Албанаца (оригинално наведено *Шинтара*) и Турака у Глави II Став 39, тако да су имали право на употребу матерњег језика у органима власти и самоуправљања, вођењу администрације и у развијању школа и других установа на језицима ових националних мањина. Вођење администрације на албанском (оригинално наведено *шинтарском*) и турском језику било је могуће у поступку код покрајинских органа, окружних судова, установа и других организација које остварују права и дужности Покрајине, приликом подношења молби, жалби, тужби и других поднесака, у случају издавања решења, пресуда, сведочанстава, уверења, потврда и других аката којима су била решавана њихова права и обавезе. Обим и начин вођења администрације на овим језицима одређивале су општине и радне организације на својим територијама кроз своје статуте.¹¹⁹ Средином априла су у АПКМ истакнути кандидати за посланике Савезне и Републичке скупштине, а један од највећих предизборних митинга био је одржан 23. маја 1963. године у Косовској Митровици када је пред око 50.000 грађана кандидат за посланика П. Стамболић посебно критиковао антијугословенске изјаве албанског и кинеског руководства поводом проглашења новог Устава СФРЈ. Указавши да *даље изграђивање социјализма значи остваривање националне равноправности, братства и*

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Исто.

јединства, он је позвао да се средства која заједница даје за развитак неразвијених подручја што рационалније и економичније троше, чему се придружио и Ф. Хоца приметивши да су *Шиптари у Југославији нашли своју срећу и пут у лепиу будућност у братској заједници са осталим југословенским народима.*¹²⁰

Избори за представнике скупштина општина одржани су 26. маја и за посланике Савезне и Републичке скупштине 16. јуна 1963. године у АПКМ.¹²¹ Прва седница Покрајинске скупштине Косова и Метохије одржана је 18. јуна и на њој је за председника овог тела изабран С. Аксић, за председника Покрајинског већа М. Малићи, Привредног већа С. Јусуфи, Просветно-културног већа Е. Плана, Организационо-политичког већа Д. Драгојевић и Социјално-здравственог већа Р. Младеновић. За председника Одбора за друштвена питања именован је Б. Љутица, за председника Комисије за избор и именовања П. Борозан, за председника Комисије за прописе Ћ. Хајдари и за председника Комисије за израду пословника Скупштине Б. Љутица. За председника Покрајинског извршног већа изабран је А. Шукрија, док су остали чланови били В. Дева, Т. Симић, С. Хасани, Х. Мустафа, Р. Главић, Б. Недељковић, И. Пуља и Н. Гаши. Када су у питању покрајински секретари, за пољопривреду и шумарство изабран је Б. Радоњић, за опште привредне послове Р. Сапунџија, за индустрију и саобраћај – А. Бакали, за буџет и општу управу – К. Патрногић, за народно здравље и социјалну политику – М. Балабани, за просвету и културу – К. Дева, за унутрашње послове – М. Мијушковић, за трговину Џ. Цабири, за народну одбрану – И. Јурјевић и за послове финансија Р. Агај. Од 270 посланика Покрајинске скупштине њих 36 било је са високом стурчном спремом, 76 са вишом, 89 са средњом и 69 са нижом. На првој седници Покрајинског извршног већа, одржаној 19. јуна, образована су три одбора – Одбор за унутрашњу политику под С. Хасанијем, Одбор за друштвени надзор под Т. Симић и Одбор за општа привредна питања под В. Девом. На пленуму Покрајинског комитета ССРН за председника

¹²⁰ *Истакнути кандидати за посланике Савезне и Републичке скупштине*, Јединство, 22.4.1963; *Наш Устав је снага која покреће, оријентације и делује да брже идемо напред*, Јединство, 27.5.1963.

¹²¹ За посланике радних заједница Савезне скупштине са подручја Космета су изабрани – у Организационо-политичко веће: С. Аксић, М. Мијушковић, Р. Махмути, Б. Дрмончић, Р. Вранићи и Е. Топали; у Привредно веће: К. Реуфи, С. Јелисавчић, И. Пуља, Џ. Мирена, М. Јанковић и М. Ковачевић; у Просветно-културно веће: Е. Мекули, С. Нуши, Б. Шкембаревећ, Д. Митевић, С. Пачаризи и С. Нимани-Ругова; и у Социјално-здравствено веће: Е. Осман, О. Глоговац, Ћ. Ница, Б. Зоговић, Р. Круезиу и М. Беграца. За посланике већа радних заједница Народне скупштине НР Србије су делегирани – у Привредно веће: М. Хаљиљи, А. Река, Б. Максимовић, К. Филиповић, Т. Ристић, В. Бериша, Ш. Мула, С. Кида, Ф. Реџбећај и М. Тамућина; у Просветно-културно веће: Б. Краснићи, В. Тадић, К. Дева, А. Стојковић, Б. Читаку, Е. Ђерђеку, В. Кисић, М. Хоца, Х. Шарки и Р. Шабани; у Социјално-здравствено веће: Р. Речепи, З. Гојковић, М. Ђалабани, С. Николић, Н. Кући, С. Стожинић, Ш. Лика, И. Реџахетај, Т. Мармелакај и И. Баца; и у Организационо-политичко веће: Р. Јовановић, Х. Иљази, Х. Хаљиљај, Ж. Ћирчић, Р. Шалја, С. Радосављевић, Н. Горани, Р. Николић, Х. Битићи и Б. Зивгаревећ. Видети: *За нова прегнућа и успехе*, Јединство, 3.6.1963; *Посланици већа радних заједница Савезне народне скупштине са подручја Косова и Метохије*, Јединство, 10.6.1963; *Нова скупштина у новој сали*, Јединство, 17.6.1963.

Покрајинског одбора ССРН изабран је Џ. Нимани, за потпредседника Ж. Ђурчић и за секретара И. Ђукић. На пленуму Покрајинског комитета (ПК) СКС за КМ, одржаном крајем јуна, у Секретаријат овог тела су уместо Ф. Хоџе, К. Патрногић, К. Широке, М. Ковачевића и Ж. Ђурчића изабрани И. Куртеши, Кадри Реуфи (1922), Јово Шотра (1925), Рефик Даути и Илија Вакић (1932), док је уместо Џ. Ниманија за новог организационог секретара изабран је И. Куртеши.¹²²

Поводом пуштања у рад пруге Метохија-Призрен 23. јуна 1963. године секретар ПК СКС за КМ Д. Мугоша је истакао да ће ова пруга приближити Београд и друге центре широм Југославије становницима Покрајине. Уследило је свечано пуштање у рад 100-киловатног предајника Радио Приштине 20. јула, али и телевизијског предајника јачине 5 kW на Голешу 4. августа који је омогућио пријем југословенског тв програма на територији Космета. У међувремену је Скопље погодио разоран земљотрес, којем је прва помоћ упућена из АКМО, док је 16. септембра образована Покрајинска комисија за упис народног зајма за обнову и изградњу Скопља за чијег председника је именован Н. Гаши. Током лета је заседао Одбор за друштвени план Покрајинског извршног већа који је започео разматрање материјала за израду Седмогодишњег плана развита Косова и Метохије до 1970. године са посебним акцентом на проширење обојене металургије, изградњу индустријских и енергетских капацитета на бази резерви лигнита, развој хемијске индустрије, пољопривреде и путне мреже. Покрајинско извршно веће је 31. октобра усвојило Преднарт друштвеног плана Косова и Метохије за 1964. годину који је предвиђао пораст продуктивности рада и подизање производње на савременији ниво, али и изградњу 3.300 станова, проширење школске и здравствене мреже. Улагања у привреду су планирана на 57 милијарди и 296 милиона динара или 33,1% више него текуће године, у изградњи објеката на 49 милијарди и 298 милиона и у непривредним делатностима на 8 милијарди динара.¹²³

¹²² На заседању Скупштине СРС 25. и 26. јуна 1963. године за председника овог тела изабран је Д. Петровић Шане и за председника Републичког Извршног већа С. Пенезић Крџун. Савезна народна скупштина изабрала је 30. јуна Ј. Броза Тита за председника СФРЈ и А. Ранковића за потпредседника. Видети: *За председника Скупштине Косова и Метохије изабран је Станоје Аксић*, Борба, 19.6.1963; *Изграђивати нове демократске облике*, Јединство, 24.6.1963; *Именовани покрајински секретари Косова и Метохије*, Борба, 20.6.1963; *Образовани одбори и комисије*, Јединство, 24.6.1963; *За председника Републике СФРЈ изабран је Јосип Броз Тито*, Јединство, 1.7.1963.

¹²³ 1963 – 100kw, Јединство, 22.7.1963; *Душан Мугоша и Али Шукрија посетили настрадао Скопље*, Јединство, 29.7.1963; *Одржана седница Одбора за друштвени план Покрајине*, Јединство, 29.7.1963; *Пуштен у рад тв предајник на Голешу*, Јединство, 5.8.1963; *Школе за ученике из Скопља*, Јединство, 5.8.1963; *Припреме за доношење Седмогодишњег плана развоја Косова и Метохије*, Јединство, 2.9.1963; *Образована Комисија за упис народног зајма*, Јединство, 23.9.1963; *Усвојен предлог Нацрта друштвеног плана за 1964. годину*, Јединство, 21.10.1963; *Интензивније коришћење средстава резерви и рудних богатстава*, Јединство, 4.11.1963.

На састанку ПК СКК за КМ 5. новембра истакнуто је да је унутар организација СК дошло до *учвршћивања политичког јединства и усаглашавања ставова и погледа на најбитнија питања из рада организација и руководства*, али да је откривено 252 комуниста извршиоца кривичних дела из области привредног криминала на територији Покрајине, од којих је 150 лица било на руководећим местима од пословођа до диреткора, чиме је начињена државна штета од 600 милиона динара. Четврта годишња скупштина Савеза студената АПКМ, одржана 20. децембра, упутила је критику *политици клевета и грубих напада на нашу земљу и на руководство од стране руководиоца Кине и Албаније*, при чему је примећено да је у идеолошком раду са студентима деловано без довољно пажње и систематског рада. Констатована је слаба сарадња покрајинских студентских организација са Београдским универзитетом у погледу стипендија, кредитирања, смештаја у студентске домове и исхране, те затражено подизање нивоа културно-забавног живота у градовима где постоје високошколске институције – Призрену, Пећи, Косовској Митровици и Приштини.¹²⁴

Интензивирање рада на новом југословенском уставу отворило је питање будућег статуса Косова и Метохије, тако да је крајем 1961. године обласном руководству саопштен став Извршног комитета ЦК СКЈ да ће се у својим аутономним правима АКМО изједначити са АПВ, односно постати друга покрајина у саставу НРС. У исто време, под председништвом Д. Мугоше је образована Комисија за припрему нацрта новог статута АКМО, чији је оперативни руководилац био Ф. Хоџа. Током 1962. године у Области су постојали проблеми у вези са сузбијањем појава крвне освете и порастом верских прослава, а у складу са мартовским закључцима Извршног комитета ЦК СКЈ поведена је борба против кадровске недисциплине, неконтролисаног раста службеника у администрацији и јачања национализма. Реорганизацијом обласних органа управе и привредним мерама планирана је уштеда од више стотина милиона динара. Почетком септембра, Нацрт новог југословенског устава којим је држава мењала назив из ФНРЈ у Социјалистичку Федеративну Републику Југославију упућен је на јавну дискусију. У посету АКМО је већ 7. новембра дошао Е. Кардељ којег је обласно руководство обавестило да се динамика привредног развоја Косова и Метохије не остварује ни по једном зацртаном основу. Велика незапосленост и лоша економска ситуација појачавале су националне нетрпељивости, због чега су највиши обласни функционери захтевали да

¹²⁴ О међунационалним односима и државној цензури сведочи одлука да се од 1962. године са свих програма радио станица у Југославији скине песма *Српска се труба са Косова чује*, зато што је оцењено да *шири српски унитаризам и шовинизам*. Видети: Стенографске белешке ПКСКС за КМ, 5.11.1963, АС, Ђ-2, К-215; Четврта годишња скупштина Савеза студената АПКМ, 19.12.1963, АЈ, 144, К-80; М. Лопушина, *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945-1991*, Beograd 1991, 43.

Југословенска држава заврши започете привредне и комуналне пројекте, при чему је наглашено да се сваки државни потез у Области пажљиво прати у Албанији. Е. Кардељ је том приликом истакао да се Југословенска држава налази у привредној кризи, али да ће наћи начин да и даље инвестира у Област сходно својим финансијским могућностима. Недуго затим уследило је пуштање у рад Термоелектране *Косово I* и упућивање на јавну дискусију Преднацрта новог републичког устава и новог обласног статута, којим је НРС мењала назив у Социјалистичку Републику Србију и АКМО вршила трансформацију имена у Аутономну Покрајину Косово и Метохију. Почетком 1963. године Косово и Метохију је посетио секретар ЦК СКС Ј. Веселинов који је потврдио спремност Републике да више помогне привредном развоју Области уз наглашавање да мањинска права Албанаца не могу бити остварена одједном, већ поступно.

Устав СФРЈ, тзв. *Повеља самоуправљања*, проглашен је 7. априла и у њему је израз национална мањина замењен термином *народност*. АПВ и АПКМ су изједначене у својим правима као саставни делови СРС, с тиме што је на њихово евентуално укидање сагласност давала Федерација. Тако су аутономне јединице јачале као делови Федерације, док су у Савезну скупштину и даље упућивале по 5 делегата. Устав СРС усвојен је 9. априла и суштински је само потврдио и разрадио решења која је прописао Устав СФРЈ по питању аутономних покрајина. Иако су оне могле да одступе од републичког законодавства како би поједина питања уредила самостално покрајинским прописима, фактички су ставови републичких органа остали обавезујући. Статут АПКМ, донет 10. априла, предвидео је да највиши покрајински орган буде Покрајинска скупштина састављена од пет већа и детаљно је регулисао права Албанаца и других народности са овог подручја. Албанском и турском становништву дато је право да користе свој језик у органима власти и самоуправљања, администрацији, судству и просвети. Ускоро је за председника Покрајинске скупштине АПКМ изабран С. Аксић, а за председника Покрајинског извршног већа А. Шукрија. Председник Покрајинског одбора ССРН постао је Џ. Нимани, док је за организационог секретара Покрајинског комитета СКС за КМ изабаран И. Куртеши. Јачање обласног државног и партијског апарата кадровима мањинских националности довело је крајем 1963. године до откривања 252 комуниста који су били извршиоци привредних престапа, од којих је 150 било на руководећим местима. Описаним уставним променама простор Косова и Метохије је, након територијалног утврђивања, био и формално-правно ојачан као аутономна покрајина у чијем управљању је СРС препуштала део својих права СФРЈ, а тамошње албанско становништво оснажено у својим законским могућностима.

1.4. Косово и Метохија као Аутономна покрајина

По прерастању аутономне јединице Косова и Метохије из Области у Покрајину 1963. године, започео је двогодишњи период њеног развитка који је обиловало релативном друштвеном, привредном и културно-просветном устаљеношћу. Тако је поводом 20-тогодишњице првог Обласног НОО 29. децембра одржана свечана седница Покрајинске скупштине и Извршног одбора Покрајинског одбора ССРН на којој је председник Покрајинске скупштине С. Аксић истакао да је *читав послератни развитак недвосмислено потврдио оправданост успостављања Аутономне Покрајине Косова и Метохије*, поткрепљујући наведено подацима да је од краја Другог светског рата у развој Покрајине инвестирано 248 милијарди динара, да је национални доходак порастао са 28.800 динара у 1947. години на 64.416 динара крајем 1962. године и да је најзначајнији период по висини улагања и постигнутим резултатима био од 1958. до 1963. године током којег је инвестирано 185 милијарди динара. У пољопривреди је освојено 26.800 ha нових обрадивих површина, а у просвети је повећан број ученика основних школа са 27.300 у школској 1944/45. години на 189.649 у школској 1963/64. години, при чему је број ђака албанске народности удестостручен, број ученика 45 средњих школа 6 пута и број студената нарастао на 7.000 од којих је 2.530 било албанске националности. У периоду од 1945. до 1963. године на албанском језику је издато 1.026 дела у тиражу од 6.680.000 примерака, од чега су скоро половину чинили уџбеници, број лекара повећан са 12 на 246, при чему је социјално-здравственом заштитом било обухваћено 92% становништва, и изграђено 39.000 нових станова од којих 16.500 у периоду од 1958. године. Такође, развијање двојезичне администрације у органима покрајинске управе је оцењено успешним, односно у другој половини 1963. године је у општинским органима управе било решено преко 18.000 разних поднесака на албанском језику.¹²⁵

Покрајинска скупштина је 31. децембра 1963. године усвојила Друштвени план и буџет АПКМ за 1964. годину коју је Т. Симић окарактерисала да би *требало да буде преломна у правцу знатно убрзанијег развоја Косова и Метохије*. Планирано је повећање производње за 18,5%, стављање нагласка на развој индустрије и рударства, повећање запослености за 5,2%, продуктивности за 7%, личних примања за 11% и извоза за 18%. Укупна буџетска средства предвиђена за 1964. годину износила су 22 милијарде 791 милиона динара, од чега је на сопствена средства отпадало 43,2%, а остало је било

¹²⁵ *Читав послератни развитак недвосмислено потврђује оправданост успостављања АПКМ*, Јединство, 1.1.1964; *Двојезична администрација успешно се развија*, Јединство, 1.1.1964.

дотација Федерације и Републике. Наведена средства била су већа у односу на претходну годину за 20,6%, док је на потрошњу покрајинских органа одлазило је 28% и на потрошњу општина 72% буџета. Највећа улагања су планирана у опремање Комбината косовског лигнита, изградњу термоелектране *Косово II* и почетак радова на термоелектрани *Косово III*, проширење рудника *Ајвалија*, *Кишница* и *Ново Брдо*, формирање нових трафостаница, унапређење пољопривреде, ширење школске мреже и развој здравства. Председник СИБ-а П. Стамболић је боравио у Приштини 26. јануара 1964. године када је са председником Покрајинског извршног већа А. Шукријом, председником Покрајинског одбора ССРН Ц. Ниманијем, организационим секретаром ПК СКС за КМ И. Куртешијем и са члановима Покрајинског извршног већа Т. Симић и С. Хасанијем разговарао о актуелним политичким темама и привредним улагањима, након чега је крајем истог месеца Југословенска држава за потребе изградње и опремања школа у Покрајини издвојила 530 милиона динара, за више школе 390 милиона, за домове 196 милиона и за стипендије 79 милиона. Позајмни фонд студената располагао је са 44 милиона, област научно-истраживачког рада са 94 милиона, Фонд за културне делтности са 61 милионом динара, Фонд за путеве са 667,9 милиона, Фонд за стамбену изградњу са 724 милиона, Фонд за комуналне објекте са 332 милиона, док је за стручно оспособљавање радника било предвиђено 60 милиона динара. За описмењавање око 29.000 одраслих издвојено је 50 милиона динара. Иначе, из државног фонда за развој неразвијених подручја било је за потребе АПКМ у 1964. години дато 11 милијарди и 257 милиона динара, што је чинило више од трећине укупних средстава Покрајине.¹²⁶

Проширени пленум ПК СКС за КМ, одржан 4. априла 1964. године, био је посвећен задацима комуниста у периоду пред Осми конгрес СКЈ, о чему је известио Б. Шкембаревић нагласивши значај даљег привредног и друштвеног развика Косова и Метохије и образложивши да се *без развијене материјалне базе не могу градити социјалистички односи*. Истакавши да су руководства и комунисти у Покрајини *дужни да се критички осврну на пређени петогодишњи пут, сумирају резултате и проблеме и договоре о мерама даљег развика*, он је указао да су наважнији резултати у превазилажењу заосталости Косова и Метохије постигнути у периоду од 1958. године, када је *ојачала материјална база социјализма и самоуправљања*, што се *не би могло замислити без несебичне помоћи целе југословенске заједнице*. Поред тога, он је затражио да се *појача активност на сузбијању антијугословенске пропаганде из Албаније која*

¹²⁶ Још динамичнији развој Косова и Метохије, Јединство, 6.1.1964; Петар Стамболић боравио у Приштини, Јединство, 27.1.1964; Разматран програм фондова, Јединство, 3.2.1964; Косову и Метохију 11 милијарди динара, Јединство, 16.3.1964.

траје више од 15 година како се не би раширивале националистичке и иредентистичке тежње и покушало да разбије јединство народа Косова и Метохије. Поводом припрема за Осми конгрес СКЈ у Покрајини је 16. априла боравио председник Скупштине СРС Д. Петровић Шане који је затражио да се у наредним периоду анализирају сва важња питања из дотадашњег живота и рада у АПКМ и поздравио избор Б. Љутице за председника Организационо-политичког већа Покрајинске скупштине.¹²⁷

Међутим, баш у то време је Покрајински секретаријат за унутрашње послове саопштио да је 13. априла, између 00 и 02 часа ујутру, дошло до истицања 58 застава Албаније у скоро свим деловима Косова и Метохије. Службеници СУП-а су пронашли и скинули 43 заставе, док је 15 застава било пријављено од стране грађана. Све заставе су биле истоветне 60x30цм, сашивене од црвено-црног свиленог платна са уметнутом жутом петокраком у средини, а истицане су на јавним заградама и на бандерама по улицама и то у: Приштини – 10, Облићу – 3, Подујеву – 2, селу Летанцу – 1, Косовској Митровици – 15, Србица – 3, Пећи – 7, селу Јунику – 3, селу Радовцу – 2, селу Црнобрегу – 1, Ђаковици – 8 и Гњилану – 3. Грађани албанске националности су према овој појави махом остали равнодушни не желећи да заставе уклоне, док је српско и црногорско становништво било узнемирено. О овом проблему расправљано је на седници Секретаријата ПК СКС за КМ 20. априла када је констатовано да је и раније било сличних појава у мањем обиму. Д. Мугоша је догађај оценио као *најорганизованију непријатељску акцију од 1945. године на Косову и Метохију*, указавши да *политичко стање у Покрајини није добро* и да би комунисти требало одлучније да делују. У циљу сузбијања последица затражено је да се у медијима *нападне* антијугословенска политика Албаније и да се на састанцима организација СК више говори о том питању. Тако је већ 4. маја на народном митингу у Ђаковици, поводом доласка Штафете младости у АПКМ, оштро критикована антијугословенска активност функционера Албаније, што је пратило свечано отварање трећег и највећег површинског копа у Белаћевцу 24. маја, чиме је започета трећа фаза изградње Комбината за прераду и експлоатацију косовског лигнита, и пуштање у рад Фабрике за производњу техничке гуме у Сувој Реци 27. маја.¹²⁸

¹²⁷ Стенографске белешке са пленарног састанка ПК СКС за КМ, 4.4.1964, АС, Ђ-2, К-216; *Проширује се утицај грађана на рад Скупштине и њених органа*, Политика, 16.4.1964; *У центру пажње Осмог конгреса биће радни човек*, Јединство, 20.4.1964; *Оспособити покрајинске органе*, Јединство, 20.4.1964.

¹²⁸ Истицање албанских застава на Косову и Метохији, 16.4.1964, АС, Ђ-2, К-3; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 20.4.1964. године, АС, Ђ-2, К-217; *Албанском руководству смета мирољубива полтика Југославије и њен углед у Међународном радничком покрету*, Јединство, 11.5.1964; *Чврста је веза Извршног већа са комунама и републичким органима*, Јединство, 18.5.1964; *Пуштена у рад фабрика за производњу техничке гуме*, Јединство, 1.6.1964.

Извршно веће Косова и Метохије је на седници 29. маја 1964. године закључило да су мере штедње омогућиле да буде утрошено 32 милиона динара мање него што је то било предвиђено Покрајинским буџетом, док су наредног месеца вођени први озбиљнији разговори између покрајинског руководства и функционера СР Хрватске и СР Словеније о могућности привредне сарадње. Јубилеј 20-тогодишњице Прве косовско-метохијске бригаде искоришћен је да се у Пећи 24. јуна одржи народни митинг на којем је председник Покрајинског одбора ССРН Џ. Нимани критиковао иредентистичку кампању из Албаније, где је од 1963. године било објављено 260 антијугословенских чланака. Такође, он је указао да је у општинским скупштинама на Косову и Метохији преко 62% делегата албанске националности, у Покрајинској скупштини 63% и да је број ученика Албанаца повећан 10 пута у односу на 1945. годину. Слично томе, у наредном периоду су политику руководства Албаније критиковали А. Шукрија који је истакао да је протеклих година у развој Покрајине Југословенска држава уложила 309 милијарди динара и Ф. Хоџа који је изјавио да *тиренски сатрапи немају никакве везе са марксизмом и социјализмом* и да су *везали пупак за Пекинг као некада Ахмет Зогу за Рим и Дучеа*, односно закључио да се *речник тиренских брбљиваца ни мало не разликује од речника најбеснијих реакционара на Западу*, да су *давно прошла времена када је било лако ловити националистичким и шовинистичким паролама у мутним водама Косова и Метохије* и да су *Шиптари у Југославији потпуно равноправни са другим југословенским народима*.¹²⁹

У ПК СКС за КМ одржан је 10. јула 1964. године разговор са секретарима општинских комитета у вези са појачаном иредентистичком активношћу на Косову и Метохији, на којем је И. Куртеши истакао да *забрињава појава сваке непријатељске делатности која би чинила сметњу даљој изградњи социјализма и ширењу братства и јединства народа Покрајине*. Констатујући да је већина припадника непријатељске групе која је истицала заставе Албаније била похапшена, он је затражио већу будност и активност комуниста на објашњавању националне политике засноване на принципима марксизма и лењинизма. При томе, Куртеши је критиковао како комунисте Албанце који су говорили да *ће се делтност ове групе и њено откривање лоше одразити на однос према Шиптарима*, да су *требали да буду пажљивији да се не би открили* и да су се *ухапшени људи борили за Шиптаре*, тако и комунисте Србе и Црногорце који су

¹²⁹ За изградњу школских зграда утрошиће се ове године преко милијарду и 390 милиона динара, Јединство, 1.6.1964; Разговори о привредној сарадњи Хрватске и Косова и Метохије, Борба, 19.5.1964; Филип Бајковић боравио у нашој Покрајини, Јединство, 15.6.1964; Оствариће се присна сарадња, Јединство, 22.6.1964; Албански руководиоци постали су кинески агенти за разбијање Међународног радничког покрета у Европи, Јединство, 29.6.1964; За развој Косова и Метохије уложено је 309 милиона динара, Јединство, 6.7.1964; Речник тиренских брбљиваца не разликује се од речника најбеснијих реакционара на Западу, Јединство, 13.7.1964.

указивали да *не би требало имати поверења према Шиптарима* и да би могло доћи до *ширења непријатељских појава ако би се Шиптарима дала већа права*. Куртеши је објаснио да су извршена хапшења учитеља који су ширили непријатељску пропаганду и позвао листове *Риндију* и *Јединство* да више делују у правцу објашњавања и критиковања непријатељских појава. У дискусионом делу, Рецеп Крузеију, из општинског комитета Призрен, указао је како су просветни радници албанске националности изјављивали да ће *кроз десет година сва настава бити на српском језику* и да су честа спорења између Албанаца и Црногораца да ли би Косово и Метохија требало да припадне Албанији или Црној Гори. К. Реуфи је саопштио да скоро свакодневно долазе групе просветних радника у Покрајински комитет СК и Покрајинско извршно веће да се жале на неисплаћене личне дохотке, С. Аксић је скренуо пажњу да је било непријатељских појава у Економској школи у Ђаковици и у Пољопривредној школи у Пећи и да је тражено да се хотел у Призрену назове *Каиро* или *Анкара*, док је Елмас Топали, секретар општинског комитета Урошевац, објаснио да је било покушаја бекства ученика за Албанију. На крају састанка је Д. Мугоша закључио да *Шиптарима нису дата права већ да су им она осигурана и извојевана у Југославији*.¹³⁰

Елаборат *О албанској пропаганди и мерама против њеног утицаја* разматран је на састанку Секретаријата ПК СКС за КМ 12. јула 1964. године када је Б. Шкембаревевић апеловао да се у Метохији постави релеј Радио Приштине како би се подигао домет њеног сигнала, С. Затрићи критиковао покрајинску штампу која је слабо радила на разобличавању непријатељске пропаганде и недовољно контролисан увоз књига из Албаније преко надлежних предузећа из Београда, док је К. Реуфи приметио да *сваки напад на Космет значи напад на Југославију*. Због тога је Д. Мугоша дао препоруку да се изврши попуњавање кадрова у покрајинској Идеолошкој комисији, обаве разговори са уредницима листова и студентима, да се из библиотека уклоне *спорне* књиге и појача састав југословенских посланстава у Албанији и Турској. Већ 27. августа је Секретаријат ПК СКС за КМ разматрао *Информацију о појавама непријатељске делтности у Покрајини*, у којој је наведено да је у протеклом периоду судовима било предато 80 лица за које се *сигурно зна* да су непријатељски деловала, а од којих је један део ослобођен. Београдом су се преносиле вести да се на Косову и Метохији хапси преко 500 лица и да се *води кампања против Шиптара*, што је пренео Радио Лондон интерпретирајући да се *хапси шиптарска интелигенција, просветни радници, студенти, ученици и службеници*. Уочено је да су ухапшени иредентисти у ранијем периоду пред судом изјављивали да су

¹³⁰ Стенографске белешке са разговора у ПК СКС за КМ са секретарима општинских комитета, 10.7.1964, АС, Ђ-2, К-217.

против социјализма у Југославији, а да се сада говоре да су *против неких неправилности које се чине према Шиптарима на Косову и Метохији* и да нису *против државног уређења*. Центар иреденте се на Косову и Метохији налазио у Пећи одакле је ширио утицај на Приштину и Косовску Митровицу, при чему су као вође били означени Рамадан Шаља, Адем Демаћи (1936) и Мустафа Венхари. С тим у вези, А. Шукрија је приметио да још око 300 осумњичених лица није било изведено пред судске органе, затраживши појачан рад у партијским организацијама на њиховом раскринкавању. Међу осумњиченима се налазило доста просветних радника, државних службеника, чланова СК, па чак члан Општинског комитета СК у Вучитрну Хазир Шаља. На крају састанка одређени су руководиоци које су били задужени да обилазе партијске организације: А. Шукрија за Приштину, И. Вакић за К. Митровицу, Џ. Хамза за Подујево, Џ. Нимани за Пећ, Б. Шкембаревић за Ђаковицу, В. Дева за Призрен и С. Аксић за Гњилане.¹³¹

Током прославе јубилеја 20-тогодишњице Шаљског партизанског одреда 6. септембра 1964. године члан Секретаријата ПК СКС за КМ К. Реуфи је критиковао политику руководства Албаније што су подигли *гвоздену завесу* према Југославији, истакавши да би *радници Косова и Метохије били сретни да радници из Албаније долазе код нас да виде наше фабрике, наше радничке савете, наше школе и школске одборе, наше скупштине општина* што се неће догодити зато што би се онда *народ Албаније уверио у слободу и равноправност својих сународника на Космету, док би руководство Албаније исекло грану на којој седи*. У исто време је покрајинска штампа објавила вест да су у другој половини августа, пред Окружним судовима у Приштини и Пећи, А. Демаћи, који је био осуђен 1958. године и по изласку из затвора наставио да се бави илегалним радом, Р. Шаља, некадашњи сарадник окупатора, и М. Венхари, који је 1944. године био члан фашистичког омладинског покрета, признали кривицу да су организовали *непријатељску делатност са циљем угрожавања државног поретка и ширења антијугословенске пропаганде усмерене на подривање народне револуције и рушење братства и јединства*.¹³²

У посети АПКМ су средином октобра 1964. године боравили секретар ЦК СКС Ј. Веселинов, председник Скупштине СРС Д. Петровић Шане и потпредседник Републичког извршног већа С. Дороњски, који су обишли низ општина и привредних објеката интересујући се за дискусије о Нацрту измена и допуна Статута СКЈ, идејном образовању комуниста и развоју смоуправљања. Недуго затим, организовано је саветовање у

¹³¹ Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 12.7.1964, АС, Ћ-2, К-217; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 27.8.1964, АС, Ћ-2, К-217.

¹³² *Формирање одреда имало је огроман морално-политички значај*, Јединство, 7.9.1964; *Крај једне авантуре*, Јединство, 14.9.1964.

Покрајинском извршном већу о изради Седмогодишњег плана привредног развитка Косова и Метохије током којег је констатовано да је и поред великих државних улагања Покрајина остала најзаосталије подручје у Југославији. Стога је дат предлог да у наредним годинама просечна стопа раста материјалне производње у Покрајини буде већа него у осталим неразвијеним подручјима, при чему је уочено да је доходак по глави косметског становништва износио само 29,6% просечног дохотка по становнику у држави. Тако је у основним концепцијама Седмогодишњег плана био предвиђен пораст индустријске производње 24,9% и пољопривредне производње 8% годишње, тј. укупна стопа раста од просечно 18% годишње, и побољшање структуре активних становника са 34% у 1963. години на 40% у 1970. години уз упошљавање око 70.000 нових лица. Пораст личне потрошње планиран је по стопи од 13% и опште потрошње по стопи од 10%, а лични дохоци би годишње расли 18% уз повећање продуктивности од 12%. У погледу кадрова било би обезбеђено 8.000 лица са високом и вишом стручном спремом, 8.250 са средњом, 5.650 висококвалификованих радника и око 18.7000 квалификованих радника, односно укупно 40.600 квалификованих и висококвалификованих радника и службеника. Како је у школској 1963/64. години школовањем од петог до осмог разреда било обухваћено 51,5% деце узраста од 12 до 15 година, планирано је да оно у будуће буде апсолутно, док би било изграђено око 49.000 станова.¹³³

Председник Покрајинске скупштине С. Аксић је 26. октобра 1964. године примио делегацију функционера СР Македоније са којим је разговарано о могућности проширења културно-просветне сарадње, посебно у вези са школовањем наставника и дистрибуцијом уџбеника на турском наставном језику. У Секретаријату ПК СКС за КМ одржан је 12. новембра састанак на којем је разматран Нацрт о изменама и допунама статута СКЈ, у вези са чиме је закључено да би ПК СКС требало да има већа права и компетенције од среског комитета. Свечано пуштање у рад Термоелектране *Косово II* у Обилићу капацитета 125 мегавата, 15. новембра, искоришћено је да члан Покрајинског извршног већа В. Дева упути критике на рачун руководства у Албанији и у Кини које је означио *заслепљенима догматизмом, национализмом и шовинизмом*, указавши да у овој земљи влада привредна и друштвена стагнација, крајња оскудица, беда и сиромаштво. Пошто је од 7. до 13. децембра био одржан Осми конгрес СКЈ, у Секретаријату Покрајинског комитета је 25. децембра организован састанак на којем је анализирано спровођење

¹³³ Јован Веселинов, Душан Петровић и Стеван Дороњски посетили неколико општина у Покрајини, Јединство, 19.10.1964; Неопходан бржи темпо развоја Косова и Метохије, Борба, 14.10.1964; Привредни и општи развој Косова и Метохије мора бити бржи од развитка осталих недовољно развијених подручја земље, Јединство, 26.10.1964; Индустрија водећа привредна грана, Јединство, 26.10.1964; Осврт на материјал Основне концепције седмогодишњег развоја Косова и Метохије, 8.10.1964, АС, Ђ-2, К-214.

конгресних одлука у вези са чиме је затражено: развој привреде и повећање материјалне базе, развој социјалистичке демократије и механизма самоуправљања, остваривање водеће улоге СК и веће ангажованости комуниста по свим питањима, брига за спровођење Статута у живот и развијање демократских односа у СК, ангажовање комуниста у раду и деловању друштвено-политичких организација, рад комуниста у органима друштвеног управљања и органима власти, ангажовање комуниста у раду и развоју друштвених служби, питања животног стандарда радних људи, као и развијање идејне борбе комуниста у привреди, производњи, расподели, просвети и култури.¹³⁴

Слетањем првог путничког авиона, који је полетео из Београда, на Приштински аеродром симболично је започела 1965. година. На пленуму ПК СКС за КМ, одржаном 23. јануара, разматране су активности и задаци комуниста у спровођењу одлука Осмог конгреса СКЈ, у вези са чиме је Б. Шкембаревић затражио да се омогући имплементирање уставних одредби и конгресних начела о пуној равноправности припадника свих народности, критикујући *свако рутинерско решавање питања међунационалних односа*. Д. Мугоша је скренуо пажњу да је погрешно схватање једног дела чланова Партије о томе да је *дошло време гођења вештица*, позвавши их да траже и откривају узроке негативних појава, развијају друштвено-политички систем, подижу продуктивност рада и животни стандард, решавају проблеме снабдевања уџбеницима и боре се против свих националистичких појава. Покрајинско извршно веће је 16. фебруара усвојило Нацрт друштвеног плана АПКМ за 1965. годину, којим су била предвиђена средства за редовну буџетску потрошњу у износу 28 милијарди и 995 милиона динара, што је представљало повећање од 18,5% у односу на претходну годину, док је 24. фебруара Председништво Покрајинске скупштине је прихватило Нацрт смерница за израду друштвеног плана развоја Косова и Метохије до 1970. године.¹³⁵

¹³⁴ *Договор о проширењу сарадње*, Јединство, 2.11.1964; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 12.11.1964, АС, Ђ-2, К-217; *Термоелектрана је југословенски објекат који ће својим пуним коришћењем допринети знатном побољшању енергетске ситуације у земљи*, Јединство, 16.11.1964; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 25.12.1964, АС, Ђ-2, К-217.

¹³⁵ Колико је друштвена ситуација на Косову и Метохији била специфична потврђује заједнички састанак Социјалистичког савеза и Савета за унутрашње послове Скупштине општине Гњилане 15. фебруара 1965. године, када су разматрани проблеми крвне освете и кућних притвора који су задавали велику економску штету овом крају. Како би се решио овај проблем формирана су мировна већа у 11 месних заједница и у 33 села ове комуне која су током двогодишњег деловања успела да реше 90 случајева заваде, мада нису продрла до чак 24 села. Видети: *Завршен је први лет*, Јединство, 11.1.1965; *Покрајинска конференција заказана за 3. јун*, Јединство, 25.1.1965; Шеснаести пленум ПК СКС за КМ, 1965, АС, Ђ-2, К-216; *Заједнички састанак*, 15.2.1965, АС, Ђ-2, К-29а; *Реални лични дохоци већи 15 одсто*, Борба, 17.2.1965; *Усвојен нацрт друштвеног плана за ову годину*, Јединство, 22.2.1965; *Извршно веће усвојило предлог покрајинског буџета*, Јединство, 1.3.1965; *Председништво Скупштине АПКМ усвојило нацрт смерница перспективног плана*, Јединство, 1.3.1965; *Друштвени план АП Косова и Метохије за 1965. годину*, Службени лист АПКМ, Приштина 1965.

На Првом општем сабору Покрајине, одржаном 23. и 24. марта 1965. године, којем су присуствовали председник Скупштине СРС Д. Петровић Шане и председник Републичког извршног већа Драги Стаменковић (1920-2004), усвојене су Смернице за израду друштвеног плана развоја Косова и Метохије до 1970. године, које су предвиђале неопходност бржег развоја личне потрошње, подизања друштвеног стандарда и уздизање стручних кадрова као најважнијих економско-политичких задатака у наредном периоду. Покрајинско извршно веће је почетком априла потврдило да се успешно примењује двојезична администрација на Косову и Метохији, посебно у вези са скупштинским материјалима, прописима, разним обавештењима и публикацијама, као и да је у те сврхе организовано 14 едукативних семинара. У Скупштини АПКМ је крајем истог месеца за председника Покрајинског већа Скупштине АПКМ изабран Мехмет Шош, Привредног већа Ј. Шотра, Просветно-културног већа Сали Нуши, Социјално-здравственог већа Мусли Драгај и Организационо-политичког већа Блажо Љутица. У Покрајинско извршно веће именовани су М. Малићи, Р. Сапунџија, Т. Хоца, С. Клокоћи и Р. Агај, који су заменили И. Пуљу, В. Деву, Н. Гашија, С. Хасанија и Х. Мустафу. На пленуму Покрајинског одбора ССРН, одржаном 29. априла, за новог председника овог тела изабран је Б. Шкембаревић и за потпредседника Саит Затрићи.¹³⁶

Девета покрајинска конференција СКС за КМ одржана је од 14. до 16. јуна 1965. године, уз присуство политичког секретара ЦК СКС Ј. Веселинова и секретара ЦК СКС Војина Лукића (1919-1997), и на њој је Д. Мугоша позвао на подизање продуктивности рада у колективима, побољшање квалификационе структуре радника и бржи развитак покрајинских служби, док је као слабу тачку истакао високу задуженост Покрајине услед узимања неповољних кредита. Указавши да ће базу бржег привредног развоја чинити *индустријализација привреде путем коришћења оних сировина које дају најбоље могућности за прераду и финализацију*, он је објаснио да је због високог природног прираштаја и недовољне привредне развијености Покрајина у стању да обезбеди запошљавање само 60% радне снаге и да је ван ње запослено 10.000 радника. Поред тога, АПКМ је учествовала са свега 5% укупног југословенског извоза и са 3% у укупном друштвеном производу. У погледу међунационалне политике СК, Мугоша је затражио да се омогући да *Албанци и Турци у потпуности остварују сва своја права*, критикујући оцене појединих руководилаца који су припаднике наведених народности карактерисали

¹³⁶ За нове покрајинске секретаре именовани су: за индустрију, трговину и саобраћај В. Бериша, за образовање и културу И. Муља, за пољопривреду и шумарство Р. Савић, за организацију и општу управу Ђ. Трбојевић и за финансије А. Хазази. Видети: *Одржан Сабор Покрајине*, Јединство, 29.3.1965; *Успешно се примењује двојезична администрација*, Јединство, 5.4.1965; *После избора у општинским скупштинама*, Јединство, 12.4.1965; *Изабрани чланови и секретари Извршног већа Косова и Метохије*, Јединство, 29.4.1965; *Бранко Шкембаревић нови председник*, Јединство, 1.5.1965.

као незреле и недорасле да пуноправно учествују у органима управљања. Приметивши да је Покрајина оптерећена великом заосталошћу, Ј. Веселинов је истакао да се у њој национално питање успешно решава на основу принципијелних ставова СКЈ и поручио шовинистички настројеним елементима да СКЈ третира народност као део матичне нације и саставни део народа који постоји и да је њихова бојазан у погледу давања права народностима неоснована. Поред тога, он се заложио за стварање модерне индустрије и изразио жаљење што су лични дохоци у АПКМ 30% нижи од југословенског просека, поручивши да је *читава наша политика прожета духом јачања и продубљивања братства и јединства народа и народности у Покрајини*. На крају Конференције извршено је конституисање новог ПК СКС за КМ од 89 чланова, за чијег политичког секретара је именован В. Дева и за секретаре: за идеолошки рад Аслан Фазлија, за друштвено-економске односе Блажо Радоњић и за идејну и организациону изградњу И. Вакић. Изабрани су и чланови Секретаријата ПК СКС за КМ – В. Дева, Б. Радоњић, К. Реуфи, Б. Шкембаревећ, А. Шукрија, С. Аксић, И. Бајра, И. Вакић, А. Фазлија, С. Хасани, и Л. Влаховић. Недуго затим, на Другом пленуму ЦК СКЈ 17. јуна је започета велика привредна реформа у Југославији, о чему је расправљано на пленуму ПК СКС за КМ 10. јула, али и изабрани председници комисија ПК СКС за КМ.¹³⁷

Савезна скупштина је 24. јула 1965. године усвојила низ прописа којима је озакоњена привредна реформа, а мере штедње су почеле да се примењују и у покрајинским органима где је обустављен пријем нових службеника, укинута је део телефонских линија, обустављена куповина новог намештаја, смањена службена путовања и коришћење службених аутомобила. На проширеном Пленуму ПК СКС за КМ 11. октобра, уз присуство секретара ЦК СКС Д. Кекића и члана ЦК СКЈ Д. Мугоше, разматрана је активност комуниста у спровођењу привредне реформе. Тако је констатовано да је *привредна реформа прожела рад свих друштвено-политичких организација и органа управљања у Покрајини*, због чега је у појединим организацијама чак долазило до превелике штедње. Два дан касније, Покрајинско извршно веће је разматрало предлог укидања општина Зјум, Штрпце, Зубин Поток, Орлане, Ново Брдо и Малишево, јер је закључено да имају мали број становника и да немају услова за

¹³⁷ Изабрани председници комисија ПК СКС за КМ били су: за организацију и изградњу СК М. Шош, за кадровску политику и образовање кадрова Р. Вулић, за идеолошко образовање СК М. Секуловић, за идејне проблеме у области образовања, културе и научног рада Д. Доброши, за друштвено-економске и политичке односе у привреди В. Бојанић, за друштвено-економске и политичке односе на селу и у пољопривреди Р. Жикић, за друштвено-економске односе у непривредним делтностима Р. Вранићи и за историју – В. Богдановић. Видети: *IX pokrajinska konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju*, Priština 1965, 5; Стенографске белешке Другог пленума ЦК СКЈ, 17.6.1965, АЈ, 507, II/2; *Пленум Покрајинског комитета Савеза комуниста*, Јединство, 12.7.1965.

самосталан привредни развој. У вези с тиме предузете су све мере да се одрже активним домови здравља и библиотеке и омогући несметан рад друштвених служби. Но, Секретаријат ПК СКС за КМ је на седници 25. октобра затражио да се не дозволи да одједи неуспеха привредне реформе буду искоришћени за појачавање антијугословенске кампање из Албаније, па је у том циљу реafirмисао Одељење за Албанију задужено да прати албанску штампу и пропаганду.¹³⁸

Почетком новембра 1965. године је у Приштини и Косовској Митровици боравио председник СИВ-а П. Стамболић, интересујући се о току привредне реформе. Због измена у привредном систему, Покрајини су били смањени приходи за преко милијарду и 300 милиона динара, а тиме су највише били погођени буџети општина. Како би се ситуација донекле ублажила Покрајини је из Федерације упућено 655 милиона динара допунских средстава, као и 91 милион наменских средстава за здравство и школство. У светлости описаног би требало сагледати сусрет Ј. Броза Тита са представницима НИП *Рилиндје* из Приштине – директором С. Хасанијем, главним уредником Али Реџом и преводиоцем Мустафа Шаљом 22. новембра, који су му предали комплет књига његових сабраних дела и чланка на албанском језику. Председник СФРЈ је био задовољан избором наслова која је НИП *Рилиндја* објавила и заложиио се да се преко југословенског посланства из Албаније увозе неопходне књиге на албанском језику, док су се гости жалили на лошу техничку опремљеност шампарије и издања. Током разговора, Броз се посебно интересовао за ток привредне реформе у Покрајини, нагласивши да нема потребе да постоји бојазан да ће реформа погодити оне крајеве Југославије који су у развоју, јер је обезбеђен специјалан фонд из којег ће бити финансиран њихов развој. Поред тога, он се заложиио да се на Косову и Метохији поведе више рачуна о описмењавању становништва и развоју средњих школа, упитавши да ли има тешкоћа националне природе, односно да ли економско стање утиче на национална питања. На то му је М. Шаља објаснио да је слушаност Радио Тиране велика и да се на пропаганду из НРА слабо одговара, што је Броза потакло да Албанију назове *гласноговорником Кине* и да препоручи да се у одговорима *не би требало спуштати на њихов ниво*. Како је рекао: *Више говорите о ономе што сте ви, у вашој Покрајини, постигли, о чињеницама.*¹³⁹

¹³⁸ *Стартовала привредна реформа*, Јединство, 26.7.1965; М.С, *Ванпривредне делатности заостају*, Јединство, 26.7.1965; *Нове привредне мере позитивно делују на јачање материјалне основе Косова и Метохије*, Јединство, 27.9.1965; Записник са проширеног пленума ПК СКС за КМ, 11.10.1965, АС, Ђ-2, К-216; *У Косовско-метохијској покрајини укинће се шест општина*, Политика, 14.10.1965; *У општинама које се укидају треба обезбедити нормалан рад друштвених служби*, Јединство, 18.10.1965; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС КМ, 25.10.1965, АС, Ђ-2, К-217.

¹³⁹ *Петар Стамболић посетио Покрајину*, Јединство, 8.11.1965; Д.В, *Смањени приходи Покрајине*, Јединство, 15.11.1965; Пријем представника НИП *Рилиндја*, 22.11.1965, АЈ, 837, II-2/287.

Када је у питању верски живот у АПКМ, на Пленуму Општинског комитета СКС у Косовској Митровици, одржаном 28. фебруара 1964. године, изнети су подаци да су у Качанику и Барама постили Рамазан сви чланови СК почев од секретара основне организације, док се у селима око Звечана (Србовац, Грабовац, Кориље) и око Бањске у великом броју домаћинстава и код комуниста празновао Божић, славила Слава и упражњавала крштења и венчања. Приличан број ученика одсуствовао је са наставе за време празновања Бајрама – у Барама 44 и у Шупковцу 65. У руднику Стари Трг у данима Бајрама одсуствовало је са посла око 200 лица, док су радници *Трепче* узимали годишњи одмор. Републичка комисија за верска питања је 26. јуна констатовала да је велики број просветних радника на Косову и Метохији *подлегао утицају религије* и да не реагују уколико деца изостају из школа за време Рамазана. Истом приликом критикован је рад Призренске богословије у којој се *отворено хвали Запад, напада социјализам и шири шовинизам*, у вези са чиме је закључено да би требало пратити држање рашко-призренског епископа Павла (1914-2009) и по потреби предложити патријарху Герману да се смени ректор Богословије. Током 1964. године било је много случајева непријављених теравија и куповина кућа за те потребе у Пећи, Гњилану и Качанику, док је највише изостајања са посла евидентирано у Истоку, Гњилану, Приштини, Обилићу, Призрену, Подујеву, Качанику и Липљану, због чега су поједини комунисти кажњавани искључењем из Партије.¹⁴⁰

У представци Светог Архијерејског Сабора СПЦ од 27. маја 1965. године истакнуто је да су се у Рашко-призренској епархији стекли услови да се отпочне са извођењем верске наставе за децу, али да *школске власти чине сметње и врше притисак на децу у циљу њеног онемогућавања*. О наведеном је расправљано на седници Савезне комисије за верска питања 16. септембра без посебног закључка, при чему је наглашен проблем са рушењем оgrade око цркве у Косовској Каменици, чије земљиште и парохијски дом су заузеле општинске власти, и довршењем звоника на цркви у Штрпцу код Урошевца коју су државне власти онемогућавале. Муслимански верници су имали проблеме у вези са одласком на хаџилук у Меку и Медину, јер су надлежни државни органи тражили изговоре за одбијање захтева, односно нису хтели да издају пасоше и друга документа неопходна за пут. На седници Комисије Републичког извршног већа за верска питања 13. јуна 1966. године је указано на појачано деловање Римо-католичке цркве на Косову и Метохији и то кроз верска обраћања, захтеве за изградњу цркава, прикупљања прилога од верника у висини једне месечне плате и 12% дечјег додатка.

¹⁴⁰ Информативна служба ПК СКС и Покрајинског одбора ССРН, 1964, АС, Ђ-2, К-29а; *Записници са седница Комисије за верска...*, 435.

Средином наведене године верска настава се у АПКМ одвијала у 18 центара, од чега је ИВЗ изводила верску наставу у 12 центара: Приштина 4, Косовска Митровица 1, Призрен 2, Гњилане 4 и Вучитрн 1; Римокатоличка црква у 6 – Призрен, Ђаковица, Приштина, Витина, Урошевац и Липљан, док нису били забележни случајеви организовања ове наставе од стране СПЦ. У ИВЗ верску наставу је похађало 480 полазника, а у Римокатоличкој цркви око 570 слушалаца, махом деце и омладине до 25 година. Верска настава је почела интензивније да се организује током 1965 године, при чему је раније била регистрована у свега 2-3 центра, спроводила се махом усмено, што је пружало могућности за личну интерпретацију, при чему у партијским форумима није било конкретних акционих програма за превазилажење ових појава.¹⁴¹

Формирањем Аутономне Покрајине Косово и Метохија 1963. године дошло је до постепеног остваривања обећања, које су дали представници највишег југословенског руководства, да ће у циљу њеног извлачења из заосталости бити повећане државне инвестиције. У периоду од 1958. до 1963 године у АПКМ је уложено 185 милијарди динара, док су покрајинска средства за 1964. годину била за 20,6% већа него претходне године, од чега је за опремање школа издвојено 530 милиона динара. Међутим, у раним јутарњим часовима 13. априла 1964. године дошло је до истицања 58 застава Албаније широм Косова и Метохије, што су југословенске власти оцениле као једну од најорганизованијих непријатељских акција. Последица овог догађаја било је појачавање критике антујугословенске пропаганде руководства Албаније, при чему су у прве редове партијске борбе истицани покрајински функционери албанске националности, попут А. Шукрије, И. Куртешија и Ф. Хоце, који су својим говорима указивали сународницима на Космету колико Југословенска држава чини за проширивање њихових права и омогућавање привредног просперитета. Уз наглашавње да су Албанци своја права извојевали у заједничкој борби са југословенским народима током Другог светског рата, на састанцима партијских организација у АПКМ критиковани су комунисти српске и црногорске националности који су сматрали да Албанцима не би требало давати већа права зато што их они онда злоупотребљавају са иредентистичких позиција. Средином 1964. године, сакупљени су обавештајни материјали о појавама непријатељске делатности на Косову и Метохији, у којима је као посебно опасна означена иредентистичка група Р. Шаље, А. Демаћија и М. Венхарија, тако да су појачани пропагандни обиласци терена од стране највиших партијских кадрова. У оквиру израде Седмогодишњег плана привредног

¹⁴¹ Представка Архијерејског сабора СПЦ, 27.5.1965, АЈ, 144, К-90; Информација о неким актуелним питањима из односа црква-држава, 16.9.1965, АЈ, 144, К-90; Мишљење Комисије за верска питања Покрајинског извршног већа о питању одласка на хаџилук, 16.12.1965, АЈ, 144, К-90; Актуелне информације, 28.6.1966, АС, Б2, К-50.

развоја Косова и Метохије до 1970. године затражено је усвајање низа бенефиција како би се АПКМ извукла из заосталости, али и констатовано да је доходак по глави становника Покрајине износи 29,6% просечног дохотка за Федерацију. Свечано пуштање у рад Термоелектране *Косово II* 15. новембра искоришћено је да се прикаже како, за разлику од Југославије, у Албанији владају крајња беда и сиромаштво.

Почетком 1965. године највећа пажња Југословенске државе била је посвећена спровођењу у живот закључака Осмог конгреса СКЈ у вези са пуном применом равноправности народа и народности, док је за новог председника Покрајинског одбора ССРН изабран Б. Шкембаревић. Друштвеним планом АПКМ за 1965. годину била су повећана покрајинска средства за 18,5% у односу на претходну годину. Девета покрајинска конференција СКС за КМ, одржана од 14. до 16. јуна, изнела је на видело незавидну економску ситуацију у којој се АПКМ налазила, посебно у вези са високом стопом задужености. Покрајина је била у стању да запосли само 60% радне снаге, што је била директна последица слабе привредне развијености и великог природног прираштаја албанског становништва. Том приликом је за политичког секретара ПК СКС за КМ изабран В. Дева. На Другом пленуму ЦК СКЈ 17. јуна започета је велика привредна реформа у Југославији, што се у АПКМ рефлектовало на обустављање пријема нових службеника, смањење службених привилегија и укидање мањих општина које су биле неспособне да самостално привређују. Уједно, умањени су приходи Покрајине за преко милијарду и 300 милиона динара. Бојазан од евентуалне злоупотребе привредних тешкоћа у Југославији од стране руководства Албаније подстакло је реафирмацију Одељење за Албанију при Секретаријату ПК СКС за КМ. Но, из ставова Ј. Броза Тита од 22. новембра уочава се да врх Југословенске државе није намеравао да обустави бригу за развој АПКМ. Залагањем за даље унапређење просвете и креирањем одговора руководству Албаније на бази истицања позитивних резултата у развоју АПКМ, југословенска државна политика на Косову и Метохији остајала је на позицијама раније прокламоване политике појачаног улагања у просперитет Покрајине у складу са својим актуелним материјалним могућностима.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

ПАРТИЈА И ДРЖАВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1958-1966.

2.1. Сраслост државе и Партије

Корене процеса срастања КПЈ (СКЈ) са државном влашћу требало би тражити још у периоду Другог светског рата, као и у моделима увезеним из праксе Совјетског Савеза који су форсирани у доба обнове и индустријализације Југославије после 1945. године. У једнопартијској држави која је почивала на идеологији марксизма-лењинизма, стварање персоналне уније између Партије и Југословенске државе произилазило је из потребе да се највише руководство учврсти у власти, стекне легитимитет и прошири свој утицај на све сегменте друштва. Примат у одлучивању имало је уско партијско тело Политбиро, док су у федералним јединицама те надлежности припадале централним комитетима, односно у Војводини Покрајинском комитету и на Косову и Метохији Обласном комитету. Од великог значаја било је деловање Организационо-инструкторског одељења које је преносило директиве ЦК КПЈ и вршило контролу њиховог споровођења. Тако су у изграђивању етатистичког и централистичког карактера државе извршно-политички органи почели да надрастају улогу и значај представничких тела власти, а локалне самоуправе су се претварале у пуне спороводнике директива виших државних органа. Покретање процеса условне демократизације и децентрализације југословенског друштва од 1950. године, уз увођење самоуправљања, довело је до промене назива највишег извршног партијског тела из Политбироа у Извршни биро ЦК СКЈ који је обављао послове Централног комитета између његових заседања, што је потврђено на Шестом конгресу СКЈ (КПЈ) 1952. године.¹⁴²

Процес друштвене либерализације, карактеристичан за почетак педесетих година година XX века, био је прекинут отварањем случаја Ђилас 1954. године и међудржавним и међупартијским помирењем са Совјетским Савезом 1955. и 1956. године, чиме је отворен простор да Партија започне убрзано васпостављање старе снаге и утицаја. Са једне стране реafirмисане су политичке организације и институције које су чувале

¹⁴² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, ..., 29; Љ. Димић, *Историја српске...*, 284; К. Николић, *Србија...*, 165; Д. Bilandžić, *Historija...*, 106; С.К. Павловић, *Србија...*, 191; *Историја Савеза...*, 382; *Pregled istorije SKJ...*, 423; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 30; Т. Kuljić, *Birokratija i kadrovska uprava*, Beograd 1989, 16.

партијски утицај у свим сферама друштвеног живота, а са друге стране дарована је строго контролисана друштвена слобода праћена политиком *попуштања каиша*, којом је планирано подизање општег животног стандарда југословенског становништва у циљу јачег везивања народних маса за култ личности Ј. Броза Тита и партијску политику. Но, у периоду од од 1945. до 1958. године тековине народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције извојеване од стране Партије у Другом светском рату почеле су да бледе постајући елементи старе славе и сувише често експлоатисане фразе у дугом распону од тринаест година. Партија није могла и није намеравала да их се одрекне с обзиром да су оне биле суштина легитимности њеног опстанка на власти, али је требало наћи нове изразе, свеже идеје и полетна надахнућа којима би се успешно затворила текућа деценија и безбедно упловило у наредну. Када је аутономна јединица Косово и Метохија у питању Партија је била принуђена да кроз рад државних органа свеприсутно бди над многобројним проблемима који су извирали из њене вишевековне заосталости и увек присутних тенденција националних нетрпељивости између тамошњег становништва. С тим у вези, од значаја је поменути седницу Идеолошке комисије ЦК СКЈ, одржану 8. и 9. маја 1956. године, на којој је П. Стамболић изложио реферат *О неким проблемима даљег јачања јединства Југославије*, чија је суштина била садржана у тумачењу да је Југославија настала *из интереса свих народа*, али да њихова *етничка блискост* није био одлучујући фактор за обнову Југославије. Тиме је практично било потврђено одбацивање могућности стварања једне југословенске нације, односно зацртан пут развоја сваке југословенске нације појединачно у укупности југословенске заједнице, при чему је нација, као *буржоаска категорија*, требало да у имагинарној будућности одумре развојем социјализма.¹⁴³

У ширем контексту описаног требало би тражити разлоге за формирање Комисије за националне мањине при ЦК СКЈ децембра 1956. године, чији је задатак био да прати мањинску проблематику у Југославији и југословенске мањине у суседним државама. Комисија за националне мањине била је образована и при ЦК СКС, док је у АКМО за ова питања био делегиран партијски руководилац К. Широка. У оквиру Комисије за националне мањине ЦК СКЈ (КНМ ЦК СКЈ), једна од шест група била је задужена за *Шинтаре, Турке и Бугаре*, док су се главне проучаване теме односиле на бројност чланова СКЈ из редова националних мањина, њихов социјални састав и активности, деловање националних мањина у Социјалистичком савезу, њихово учешће у друштвеној управи и администрацији, у сферама самоуправљања и привредном животу, стање на

¹⁴³ Исто.

селу, мањинско школство и проблеме културних радника, појаве и захтеве за иселјавање из ФНРЈ, везе са иностранством и инострану пропаганду, као и на појаве национализма и шовинизма. Комисија за националне мањине деловала је при ЦК СКЈ до 1960. године када је после Петог конгреса ССРНЈ наставила рад у оквиру ове организације.¹⁴⁴

Васпостављање партијске моћи дошло је до изражаја на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 6. фебруара 1958. године када је, због нарастајућих негативних појава у друштвеном и привредном животу Југославије, Ј. Броз Тито затражио да се појача дисциплина у чланству СКЈ и ССРНЈ и критиковао појаве локализама по републикама и срезовима који се постепено *претварају у шовинистичке иступе против Београда као центра, као неког свесрпског центра, иако нас овдје има из свих република*. Како је рекао: *У Београду сједе комунисти који су почели стварати покрет и који су се борили против шовинизма и централизма, а сада се одједанпут овдје траже грешке и одговорност пребацује на Београд као центар*. На то је Ј. Веселинов указао да сви кадрови морају схватити *неужност јединствене партијске линије одоздо до доле* и да се СКЈ не сме децентрализовати, док је Е. Кардељ истакао неопходност изградње такве партијске политике да *свако републичко руководство зна не само своје проблеме, него и проблеме Југославије, проблеме сваке друге републике и да има пуно разумевање за те проблеме*. У Закључцима са ове седнице затражено је *сузбијање појава накарадних схватања о унутарпартијској демократизацији и демократском централизму*, као и оних да одлуке *руководства СКЈ не представљају обавезу за руководиоце и комунисте у целини*. Већ 17. фебруара послато је Писмо свим организацијама и руководством СКЈ у којем је захтевана борба против тенденција административног и бирократског начина решавања актуелних питања, малограђанско-анархистичких схватања демократије и свих националистичких и шовинистичких испада. На наредном састанку Извршног комитета ЦК СКЈ, 20. марта, А. Ранковић је изабран за руководиоца Организационо-политичког секретаријата ЦК СКЈ, који је управљао радом Комисије за националне мањине за чију председницу је именована Лидија Шентјурц (1911-2000).¹⁴⁵

На првом оперативном састанку КНМ ЦК СКЈ 2. марта 1957. године Светислав Стефановић Ћећа (1910-1980) је указао на посебан значај праћења албанске националне мањине, чија бројност је на југословенском нивоу износила око 800.000 лица. С обзиром да су Албанци живели подељени у три југословенске републике – Србији, Македонији и

¹⁴⁴ Седнице Комисије за националне мањине (КНМ) ЦК СКЈ, 1957-1959, АЈ, 507, XVIII-К-1/1-22; Извештај о функционисању помоћних органа ЦК СКЈ, АЈ, 507, V, К-12.

¹⁴⁵ За секретарку КНМ ЦК СКЈ постављена је Љубица Станимировић, док су остали чланови били Страхил Гигов, Иван Рукавина, Геза Тиквицки, Војкан Лукић, Славољуб Петровић – Ћера, Еди Брајник и са Космета К. Широка. Видети: Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 6.2.1958, АЈ, 507, III/75; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 20.3.1958, АЈ, 507, III/77.

Црној Гори, он је поставио питање у чију надлежност спада њихово праћење, сугеришући да би овом проблематиком требало управо да се бави КНМ ЦК СКЈ уз повремено претресање питања са кадровима и коришћење материјала из ОК СКС за КМ. Тако је на састанку КНМ ЦК СКЈ 2. марта формиран Први сектор, под М. Цветковићем, М. Брецељем, П. Ајтићем и Г. Тиквицким, у оквиру којег је под редним бројем један била наведена Шиптарско-турско-бугарска група. У наредном периоду уочљива је несразмера посвећености КНМ ЦК СКЈ другим националним мањинама, у односу на две по бројности највеће – албанску и мађарску које су имале примат. На састанку КНМ ЦК СКЈ 15. марта П. Ајтић је указао на проблем високог природног прираштаја албанског становништва у АКМО, који *иде испред свих просека југословенских подручја*, констатујући да је просечан природни прираштај у ФНРЈ 15.4‰, у НРС 13.4‰ и у АКМО чак 22.2‰, односно да је број становника АКМО према националној структури: 525.000 Албанаца (64.6%), 191.000 Срба (23.6%), 51.000 Турака (8%), 34.000 Црногораца (4%) и осталих 3.4%. Прогресивно увећање броја становника Косова и Метохије није могло да прати скромне државне потенцијале за развитак Области услед чега се јављала појачана незапосленост. Највише незапослених у АКМО налазило се у Гњиланском, Пећком и Призренском срезу, чији број је процењен на око 10.000 лица.¹⁴⁶

Поред тога, на описаном састанку је затражено уједначавање државног става и политике према Албанцима у три југословенске републике и истакнуто питање исељавање Албанаца у Турску због чега је дошло до њиховог *преливања* у Македонију где се део лица задржао због могућности запошљавања у локалној индустрији. Указано је на тенденције јачања албанске интелигенције која *постаје пресудан фактор* и активности *национал-шовинистичких елемената*, споре промене социјалне структуре албанског становништва, недостатка административних и просветних кадрова, квалификованих радника и техничке интелигенције, као и постојања диспропорције између привредног и културног развитка АКМО. Сходно томе, затражено је покретање дневног листа на албанском језику преко којег би се политички утицало на око 500.000 грађана, примећено је да родитељи албанске националности чешће дају децу у српске школе како би она касније *могла боље да се снађу у животу, војсци и да наставе даље школовање* и констатовано да има мање Албанаца чланова СК него што је то био случај код осталих националних мањина у Југославији. Љ. Станимировић је на састанку КНМ ЦК СКЈ 29.

¹⁴⁶ Како је из свих неразвијених подручја Југославије годишње долазило око 150.000 нове радне снаге, државни органи су израчунали да инвестирање у запошљавање сваког новог радника у индустрији кошта око 1.500.000 динара и да је за апсорбовање нове радне снаге потребно око 200 милијарди динара. Видети: Стенографски материјал са састанка КНМ ЦК СКЈ, 28.2.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 2.3.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1.

априла указала да је писменост код албанске и турске националне мањине веома ниска и да износи 61% и 52%, да Албанци у ССРЈ и у масовним државним организацијама партиципирају са стопом од свега 45% и да је положај југословенских националних мањина у Албанији много лошији него што је то случај са Албанцима у Југославији. На крају састанка је са жаљењем констатовано да је од свих југословенских националних мањина албанска *највише заостала*.¹⁴⁷

Тешкоће у раду КНМ ЦК СКЈ дошле су до изражаја 13. маја 1957. године када је И. Рукавина уложио протест поводом тенденција да само основношколско образовање буде доступно на језицима националних мањина, указавши да би укидање средњих школа на албанском језику могло да *изазове велике политичке реперкусије*. Незадовољство појединих чланова Комисије изазвали су планови да се процес исељавања турске националне мањине из Југославије објасни негативним утицајима колективизације и формирања радних задруга и заузме становиште да је у питању *историјски процес који је почео још од 1912. године*. Такође, расправу је подстакао предлог да настава историје за националне мањине *буде једнака са историјом југословенских народа* и да по потреби *буде проширена са моментима из националне историје* матичних држава које имају везе са југословенском историјом, уз вођење рачуна *шта је прогресивно у тим земљама*. Наведеном се успротивио П. Ајтић објаснивши да је то *произвољна формулација, јер код нас на Космету се оставило Албанцима да нађу шта је прогресивно и заједничко*, упитавши се – *Зашто да потенцирамо њихове везе са матичном земљом и да их учимо историји о краљу Зогу, када Шиптари на Космету и у Македонији нису били у саставу Албаније*. На то је М. Цветковић одговорио - *Ако узмемо проблем Шиптара, не можемо то боље расправити него што то могу на Космету и у Централном комитету Македоније где сви људи знају те проблеме. Код нас у Комисији о једној националној мањини можда зна само један човек... Не можемо измислити никакав рецепт за политику коју треба водити на Космету*. На крају дискусије П. Ајтић се заложио да се у оквиру ове Комисије албанска национална мањина проучава посебно зато што је *та мањина бројнија него црногорска нација, а друга је ситуација код мањих националних мањина, те националне мањине не морамо третирати посебно, али Мађаре и Шиптаре морамо*.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Под председништвом Ђ. Пајковића, КНМ ЦК СКС је 12. марта 1957. године сачинила стратегију деловања како би помогла рад КНМ ЦК СКЈ. Видети: Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 2.3.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 15.3.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Записник са састанка КНМ ЦК СКС, 12.3.1957, АС, Ђ-2, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 29.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1.

¹⁴⁸ Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 13.5.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1.

Питање школства код националних мањина била је тема састанка КНМ ЦК СКЈ 3. септембра 1957. године када је разматрано да ли би у срединама које нису етнички чисте требало образовати посебне мањинске школе или паралелке, да ли би мањинску наставу требало организовати само у оквиру општеобразовне школе или у оквиру других ступњева и да ли би требало употребљавати само српскохрватски језик у настави. Како чланови Комисије нису могли да око наведених питања заузму јединствен став, извршене су консултације са председницима републичких комисија и представницима Органа унутрашњих послова, па је рад настављен 25. октобра када се пошло од више предлога: да се настава одвија искључиво на језику федералне јединице, да језик националне мањине буде само предмет, да се цела настава одвија само на језику националне мањине и југословенски језик буде само предмет, као и да се настава одвија паралелно на два језика. Поред тога отворена су питања да ли би ђаци југословенских народа у мешовитим срединама требало да уче језик националне мањине и да ли би по питању наставних програма ученици националних мањина требало да изучавају књижевност, географију и историју матичне земље или да прате југословенски школски програм који би био преведен на њихов језик. Такође, констатовани су проблеми у вези са недостатком материјалних средстава и квалификованих кадрова за извођење наставе на језицима националних мањина. У дискусији је указано да се дешавало да се у *шиптарским школама* уместо *продужене биографије друга Тита или наших књижевника, проучавала биографија Енвера Хоџе и њихових књижевника, што су се са муком изборили да очисте* и дат је предлог да се из Албаније увозе преводи светске књижевности и исецају предговори у којима се велича Е. Хоџа. На крају састанка исказана је потреба да школе са језиком националних мањина *васпитавају добре југословенске грађане*, да би њихови ученици трабало да се упознају са *основним елементима своје националне културе*, да се *образовна материја ускладити са даљим потребама и могућностима нормалног укључивања припадника националних мањина у друштвени живот* и да основни принципи школства на језицима националних мањина нађу одговарајуће место у новом југословенском закону о школству. Такође, изведени су закључци о неопходности да припадници националних мањина *добро савладају језик федералне јединице у којој живе*, да у етнички чистим срединама имају организовану наставу на свом језику и у мешовитим срединама функционишу по принципу паралелних одељења на различитим наставним језицима, да се обезбеђивање уџбеника врши у Југославији и увози само неопходна литература за савладавање књижевности матерњег језика, да се не доводе кадрови из матичних земаља и да се старање о школама на језицима националних мањина

препусти *органима народне власти и друштвеног управљања*, изузев по питању албанске и турске мањине где би по потреби били консултовани представници АКМО.¹⁴⁹

Поводом издавачке делатности за албанску националну мањину на Косову и Метохији, представници КНМ ЦК СКЈ су одржали 17. октобра 1957. године састанак са К. Широком из ОК СКС за КМ и М. Панићем Сурепом секретаром Савета за културу Србије на којем је закључено да се *издавање часописа и листова препусти буџету аутономне јединице*, да се *што хитније размотри питање издавања дневног листа на шиптарском језику*, да се *размотри могућност решавања овог проблема у оквиру Федерације*, као и да се посебно дотирају политичко-марксистичка литература, нова књижевна дела мањинских писаца, превођење дела мањинских писаца на српскохрватски и остале језике југословенских народа и превођење осталих југословенских писаца на мањинске језике. Од 1954/1955. године примећен је општи тренд опадања публикација на мањинским језицима услед материјално-финансијских проблема издавачких предузећа и нерентабилности ових издања, па је затражено регресирање публикација које би се плаћале из републичког фонда и вршење редовног откупа књига.¹⁵⁰

О истој теми разговарано је и на састанку КНМ ЦК СКС 14. марта 1958. године, када је истакнута је потреба за увожењем дела класичне књижевности за потребе албанске националне мањине зато што је то оцењено јефтинијим него да се преводи и штампа у домаћим условима. Но, уочено је постојање великог фонда непродатих књига услед недовољних куповних могућности библиотека, читаоница и индивидуалних лица, што се негативно одражавало на финансијско стање издавачких предузећа чија замрзнута средства су процењена за АКМО на око 38 милиона динара. Како би се овај проблем превазишао затражена је помоћ од стране Републике, премда је поводом објављивања уџбеника за средње и стручне школе на албанском језику указано да долази до великих материјалних трошкова због малог броја ученика. Похваљен је рад издавачког предузећа *Миладин Поповић* из Приштине које је било оријентисано на штампање књига и уџбеника на албанском језику, односно издавало три едиције на албанском језику – *Југословенски писци*, *Страни писци* и *Марксистичка и политичка библиотека*. С обзиром да је Партија била заинтересована за даље везивање Албанаца за Југословенску државу, том приликом је изражено мишљење да *чак ни националистички елементи не пропагирају толико за*

¹⁴⁹ Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 3.9.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 25.10.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1.

¹⁵⁰ УАКМО је 1957. године од укупно 808.000 становника било радно активно 268.246 (33%), са личним приходима 9.007 (1.1%) и издржаваних лица 530.000 (65.6%). Видети: Национални састав АКМО, 7.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11; Информација о издавачкој делтности за националне мањине, 18.10.1957, АЈ, 507, XVIII, К-8; Забелешка о проблему издавачке делтности за националне мањине, 19.10.1957, АЈ, 507, XVIII, К-8; Националне мањине у Југославији, 1957, АЈ, 507, XVIII, К-13.

присаједињење данашњој Албанији колико ударају на субјективне слабости наших органа и на наше мере које су уперене против капиталистичких тенденција и могућности сељаштва и занатлија. У вези са тиме је констатовано да је политика избора албанских кадрова по кључу била политички правилна и корисна, иако су уочене негативне последице оличене у њиховој кадровској недораслости, оптерећењем националних осећања и слабом залагању за даље оспособљавање и изградњу.¹⁵¹

У Љубљани је од 22. до 26. априла 1958. године одржан Седми конгрес СКЈ на којем је уводни реферат *Задачи СКЈ у вези са међународном ситуацијом и унутрашњим развојем социјалистичке изградње Југославије* поднео Ј. Броз Тито оценивши да се процес *усавршавања југословенског социјалистичког друштвеног бића* води у складу са југословенским материјалним могућностима и степеном развика социјалистичке свијести, као и утицајима спољног фактора. Такође, затражио је да се не потцењује латентно присуство класног непријатеља социјализма и његово деловање у разним облицима када му се год за то пружи прилика, да се не дозволи прављење грешака које штете монолитности и идејној чврстини СКЈ, сузбијају сувише либерална гледања на идејно скретање појединих комуниста и да се такви елементи уклањају из Савеза комуниста. У конгресним извештајима је истакнуто да се даљи социјалистички развика Југословенске државе може обезбедити само сталним развијањем свести радничке класе и читавог народа и даљим јачањем братства и јединства равноправних народа Југославије, као и упорном борбом против антисоцијалистичких снага и тенденција. Похваљено је јачање демократског централизма, учвршћивање партијске дисциплине и успостављање одговорности нижих организација и руководства према вишим, док су поводом националног питања уочена унутарпартијска раслојавања на присталице унитаристичко-централистичких тенденција, који су били противници републичког зачауривања и залагали за уређење Југославије као *заједнице комуна без републичких граница*, и на оне које су тражили да се афирмише национални фактор, јачају републички политички центри и подстиче економски раст локалног и републичког карактера. Иако Конгрес није експлицитно расправљао о Косову и Метохији, делегати са подручја ове Области били су активно укључени у рад његових комисија. Тако је излагање посвећено питању неразвијених подручја поднео А. Шукрија, који је истакао да је *друштвена заједница улагала озбиљне напоре и средства у развика неразвијених подручја руководећи се принципима равномерног развика свих подручја Југославије*, похвалио напредак прерађивачке индустрије у АКМО, али и указао на неопходност даљих

¹⁵¹ Записник са састанка КНМ ЦК СКС, 14.3.1958, АС, Ђ-2, К-1; Издавачка делатност на језицима националних мањина, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-8.

инвестиција југословенске друштвене заједнице у Област како би се она уклопила у општи привредни развитак Југославије и дошло до пораста запослености. И. Шаћири је указао да је у протеклом прериоду било случајева непоштовања и кршења законитости у Области узрокованих *непознавањем, неодговорношћу, фамилијарношћу, алкавошћу и бирократским односом према прописима.*¹⁵²

У Резолуцији Седмог конгреса СКЈ затражен је привредни развитак мање развијених подручја у складу са општим принципима југословенске економске политике и потребом отклањања разлика у степену развијености, систематско стручно и идеолошко уздизање просветних кадрова, проширивање школског простора и побољшавање опреме, бољи рад културних установа, унапређивање разноврсне културе на основама социјалистичке садржине, развијање друштвеног самоуправљања и даљи развитак демократизма његових органа, уздизање кадрова и то посебно оних млађих и из редова радника и васпитање омладине у духу социјализма. Осим тога, усвојен је нови, трећи по реду Програм СКЈ који је нагласио је да су народи Југославије, радничка класа и Комунистичка партија били ти који су се борили за национално ослобођење и социјалистичке циљеве, критикујући *великосрпски хегемонизам и централизам који су за све време постојања старе Југославије све више продубљивали јаз између југословенских народа.* У погледу права националних мањина, потврђено је њихово уживање свих политичких и економских права која социјалистичка заједница пружа својим грађанима и слободан развој њихове националне културе и националних особености. Седми конгрес СКЈ је констатовао да национално питање више не постоји *као проблем хегемонизма или угњетавња народа,* премда је потврдио егзистирање остатака *буржоаског национализма* иза којег се скривају *антисоцијалистичке тенденције и егоистички и партикуларистички интереси.* Но, као посебан проблем у односима међу југословенским народима наведено је постојање разлика у привредној развијености делова Југославије, због чега је Партија ставила себи у задатак *постепено ликвидирање материјалних извора тих противречности не само ради обезбеђења стварне равноправности народа Југославије, него и ради несметаног даљег развитака социјалистичких односа у земљи.* Тако је бржи развој неразвијених подручја, у које се убрајала АКМО, посматран као општи допринос југословенској заједници и побољшање услова за све народе Југославије, док је читав процес био замишљен да се решава у склопу јединствене југословенске привредне политике како братство и јединство народа Југославије не би представљао *национално-*

¹⁵² D. Bilandžić, *Kongresi naše Partije*, Beograd 1986, 34; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 345; K. Николић, *Србија...*, 228; *Историја Савеза...*, 411; D. Bilandžić, *Historija...*, 240; *Sedmi kongres SKJ. Stenografske beleške*, Beograd 1958, 36.

политички интерес појединог народа већ постало друштвени и материјални интерес сваког радног човека. При томе, још једном је одбачена идеја стварање неке нове југословенске нације уместо постојећих нација, а југословенски социјалистички патриотизам објашњен као *органиско растење и јачање социјалистичке заједнице произвођача – радних људи свих народа Југославије, афирмација њихових заједничких интереса на бази социјалистичких односа, облик социјалистичког интернационализма и демократске националне свести*, и средство за слободан развој националних језика и култура.¹⁵³

У политичком смислу најважнија порука овог Конгреса била је истакнута на крају новог Програма СКЈ и гласила је: *Ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је још напредније, још слободније, још људскије*. Практично то је значило да је Партија задржала за себе могућност да сваку идејну поставку тумачи и коригује сходно својим интересима и актуелној политичкој ситуацији, чиме је још једном била потврђена њена сраслост са државом. У којој мери је руководство СКЈ користило свој ексклузивни монопол да отвара, утиче и мења југословенску државну политику на Косову и Метохији, између осталог, показује састанак КНМ ЦК СКЈ, одржан 13. јуна 1958. године, када је Л. Шентјурц истакла потребу дугорочног праћења албанске националне мањине у АКМО, што је било *од велике важности због појачане кампање из НР Албаније*. Том приликом се К. Широка zaloжио да се материјали Седмог конгреса СКЈ преведу на албански језик због потреба партијског кадра у Области, док је И. Рукавина *принципијелно затражио* да цена литературе на мањинским језицима остане иста као и оне на југословенским језицима. Поред тога, К. Широка је приметио да се *Радио-Приштина не чује преко границе у Албанији*, на шта је Л. Шентјурц указала да је СКЈ 1955. године фомирао *један савет за праћење дејства радио емисија према иностранству*, али да је он *замро* и да би га требало *реактивирати*. Поводом изучавања албанског језика у школама И. Рукавина је изнео мишљење - *Сигурно је да нећемо Шиптаре присилити да уче на нашем језику, него треба на шиптарском језику да уче о Југославији*, док је К. Широка додао како сматра да је *основно да им се омогући да уче свој матерњи језик, али и језик Југославије, јер иначе неће моћи ићи нигде, него ће остати у свом месту*.¹⁵⁴

Конституисање КНМ ЦК СКС завршено је 16. јула 1958. године, када је за њеног председника изабран Воја Лековић и за секретара Коча Јончић. Међу плановима и

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ *Sedmi kongres SKJ. Stenografske...*, 926; Стенографске белешке КНМ ЦК СКЈ, 13.6.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1.

задацима ове Комисије налазили су се *праћење шиптарског кадра, нарочито у управним установама које имају свакодневни однос са грађанима, проблеми привредне заосталости Космета*, као и *политички одраз заосталости на шиптарску националну мањину у смислу националистичких појава и превирања*. На састанку КНМ ЦК СКЈ 13. октобра К. Широка је, указујући на низак ниво југословенско-албанских односа од 1948. године, објаснио како *напади из Албаније немају већег одјека на Космету, јер људи препознају ситуацију која је у Албанији, а која је у Југославији*. У АКМО је уочено истицање паролe *Ко живи ван матице Албаније – не живи уопште*, па је постављено питање ко стоји иза тога – да ли албански студенти и интелигенција или албанска национална мањина уопште. Антијугословенска пропаганда из Албаније била је усмерена на истицање обесправљености Албанаца у Југославији, односно упућивање критика на рачун услова њиховог школовања, животног стандарда и привредног положаја. Радио Приштина се веома слабо чула у Метохији и скоро уопште се није чула у Албанији, насупрот чему су примећене појаве да Албанци у АКМО јавно слушају Радио Тирану и Радио Москву које су биле изразито антијугословенски оријентисане. У наставку дискусије, К. Широка се успротивио пракси да свака југословенска република сама уређује своје законодавство по питању школа за националне мањине и затражио да се у погледу издаваштва на језицима националних мањина не иде системом рентабилности. В. Лековић је изразио мишљење да у АКМО не би требало формирати комисију за националне мањине зато што постоји Обласно извршно веће, додавши – *Само ћемо ми одавде интервенисати са неким стварима*. Такође, апеловао је да се формира један југословенски издавачки центар за уџбенике на албанском језику и покрене дневни листа на овом језику. У Закључцима са овог састанка је констатовано да је *антијугословенска кампања из Албаније на Косову и Метохији потцењена*, за шта је кривица бачена на локална политичка руководства, и затражено оспособљавање Радио-Приштине за емитовање програма на читавом подручју АКМО, преоријентација листа *Рилиндја* на дневно излагање и појачавање активност у медијима о мањинској проблематици.¹⁵⁵

Иначе, Радио Тирана је посвећивала дневно један сат свог програма нападима на Југославију, повремено су из Албаније на Косово и Метохију упућивани пропагандни билтени и уџбеници историје, а неретко су исписиване паролe у којима се истицало да АКМО припада Албанцима и Албанији, позивало на рушење југословенског режима и

¹⁵⁵ Записник са 5. седнице КНМ ЦК СКС, 16.7.1958, АС, Ђ-2, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 13.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; Садашња кампања ИЕ земаља и држање припадника националних мањина у ФНРЈ, 4.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-3; Шиптарска национална мањина у ФНРЈ, 4.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-3; Пропагандна делатност ИЕ земаља међу припадницима националних мањина у ФНРЈ, 4.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-3.

тражило да се албански интелектуалци ставе на чело антијугословенског покрета. У Београду су студенти албанске националности са Правног факултета формирали културно-уметничку групу у којој су настојали да обједине своје сународнике са осталих факултета, пишући саставе у којима је *оплакиван шиптарски живаљ који живи у ропству, одвојен од матице Албаније*. Са друге стране, Радио Приштина је емитовала 27 емисија на албанском језику и 4 емисије на турском језику, мада је патила од хроничног недостатка стручних кадрова. Док су емисије на српском језику имале локалан карактер, оне на албанском језику су садржавле пропагандну активност усмерену ка Албанији.¹⁵⁶

На састанку КНМ ЦК СКЈ 24. децембра 1958. године констатовано је да се *нико не може натерати да учи мањински језик, могу се само организовати курсеви и вршити пропаганда*, као и да се *не може тражити од лекара који је дошао на рад у Косово и Метохију да учи шиптарски*. Тиме је практично била одбачена идеја да учење језика националних мањина буде обавезно у мешовитим срединама. Такође, том приликом је В. Лековић саопштио да га је посетила делегација студената Београдског универзитета албанске националности која се интересовала за покретање литерарно-културног часописа, али да је процењено да им то не би требало дозволити зато што се *дошло до уверења да међу Шиптарима има подвојености, да се не миришу међусобно, да нису до краја принципијелни у својим ставовима*. Студенти албанске националности, којих је у Београду било око 500, упућени су да своје текстове објављују у гласилима која излазе на подручју АКМО. Но, посебан проблем представљало је оскудно интересовање албанског становништва за школовање на високим школама и факултетима, због чега се размишљало да се ублаже критеријуми за доделу стипендија, али и отварају ћачке кухиње како би се ученицима олакшало похађање школа. Југословенска држава је чинила напоре у погледу реорганизације и учвршћивања школске мреже у АКМО, тако да је од школске 1955/56. године због оскудице школског простора рађено на спајању школа и формирању великих одељења од 50 до 80 ученика, па чак покушавано спајање ђака различитих националности како би се подстицало међусобно зближавање. У циљу решавања проблема доквалификације просветног кадра, у Области је отворен Центар за подизање наставника, учитеља и професора.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Извештај о раду Радио-Приштине, 12.11.1958, АЈ, 507, XVIII, К-10; Извештај о емисијама на шиптарском и турском језику, 17.11.1958, АЈ, 507, XVIII, К-10; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКС, 27.11.1958, АС, Ђ-2, К-1.

¹⁵⁷ Од укупног броја просветних радника на Косову и Метохији 1958. године албанске националности је било 38%, док је ситуација била најгора у Гњилану где је више од 50% њих било неквалификовано. Видети: Стенографске белешке са седнице КНМ ЦК СКЈ, 24.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-10; Елаборат о покретању студентског часописа на шиптарском језику, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-4; Неки проблеми развоја школства, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7.

Проблем је представљао и често осипање ученика албанске националности, нарочито женског пола, у вишим разредима основних школа, а у четвороразредним школама у АКМО је на једног учитеља долазио у просеку 51 ученик и на једног ученика у просеку 0,62 m² учионочког простора. Док је у АКМО школске 1945/46. године постојала 201 српска и 187 албанских школа, школске 1957/58. године било је 116 српских, 268 албанских, једна турска и 137 мешовитих обавезних школа. Школске 1945/46. године број ученика Срба био је 20.914 и Албанаца 11.876, а школске 1957/58. године број ученика Албанца био је 83.218, Срба 45.006 и Турака 3.479. У први разред средњих стручних школа уписано је школске 1957/58. године 1.113 ученика од којих 431 Албанац, 678 Срба и 4 Турчина и у први разред гимназија 640 ученика од чега 295 Албанаца, 334 Срба и 11 Турака, при чему је примећено повећање броја уписаних ученика албанске националности. Са стипендијама за двогодишњу економску, учитељску и пољопривредну школу било је њих 236, од чега 162 Албанаца (64%), док је у погледу факултетских стипендија у Пећи додељено 82 стипендије (59 за Албанце), у Приштини 30 (14 за Албанце) и у Призрену 20 (7 за Албанце). У буџетским расходима АКМО просвета је 1957. године учествовала са 23,2% и просеком издатака по једном ученику који је био мањи за 2.000 динара у односу на АПВ и 3.100 динара у односу на ужу Србију. Партијски форуми су током 1958. године разматрали идеју отварања *једне научне установе у Београду за сва албанска питања – језик, књижевност, историју, етнографију и друго*, која би у државном систему имала значајну пропагандну улогу у припремању наставника за гимназије и учитељске школе на албанском језику.¹⁵⁸

Сраслост државе и Партије у југословенским оквирима био је пажљиво креиран политички процес започет још у Другом светском рату и развијан према пракси Совјетског Савеза са циљем учвршћивања власти руководеће елите и ширења њеног утицаја у све домене друштвеног живота. Једнопартијски систем на челу са Ј. Брозом Титом почивао је на принципу да су одлуке КПЈ (СКЈ) аутоматски постојале државна политика, при чему је национално питање било једно од кључних и константних проблема. Након краткотрајног периода државног либерализма са почетка педесетих година XX века, средином те деценије је у контексту спољнополитичких промена дошло до васпостављања старе партијске снаге и утицаја, уз извесно даривање контролисаних друштвених слобода. У таквим околностима је на измаку 1956. године започето

¹⁵⁸ Осипање ученика у основним школама, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7; Примедбе на програм развитка мреже основних школа, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7; Информација о стипендистима, фонду ученика и саставу слушалаца виших школа по националном саставу, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7; Информација о неким проблемима материјалног издржавања школа у АКМО, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7; Националне мањине у ФНРЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; Проблеми школства код шиптарске националне мањине на територији НРС, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-7.

формирање Комисије за националне мањине ЦК СКЈ чији се рад убрзо свео на праћење најбројније националне мањине у Југославији – Албанаца, који су претежно живели на Косову и Метохији. У оквиру ЦК СКС такође је формирана адекватна Комисија за националне мањине, али не и при НО СКС за АКМО. Током 1957. године КНМ ЦК СКЈ је учила велики природни прираштај албанског становништва који је у Области стварао економске и социјалне проблеме, попут незапослености и потреба за проширењем просветних капацитета, недостатак квалификованих кадрова и техничке интелигенције из ове националне мањине, као и констатнтни иредентистички утицај пропаганде из Албаније. У циљу ширења државног утицаја и дубљег интегрисања Албанаца у југословенско друштво предложено је да обласно гласило на албанском језику *Рилиндја* прерасте у дневни лист и да се подстиче образовање у средњим школама и издавање књига и уџбеника на албанском језику упркос њиховој економској нерентабилности. Подржана је и политика избора албанских кадрова по кључу у државне органе, иако је констатована њихова нестручност за обављање многих функција.

Појачавање партијске дисциплине и њеног утицаја на државне органе извршено је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 6. фебруара 1958. године, са којег је послато Писмо свим партијским организацијама. Недуго затим, одржан је од 22. до 26. априла Седми конгрес СКЈ у Љубљани на којем није експлицитно расправљано о Косову и Метохији, али је у конгресној Резолуцији затражен привредни развитак мање развијених југословенских подручја, у које је спадала АКМО, са циљем отклањања разлика у степену развијености различитих делова Југословенске државе. Такође, прокламована је политика уздизања кадрова и проширивања просветних и културних капацитета на привредно недовољно развијеним подручјима, док је нови Програм СКЈ потврдио општу равноправност националних мањина са југословенским народима. Већ на састанку КНМ ЦК СКЈ 13. јуна указано је на потребу дугорочног праћења албанске националне мањине на Косову и Метохији, а у наредним месецима отворена су питања побољшања доступности сигнала Радио Приштине на целој територији Области и у Албанији, одбачена идеја да југословенски народи у мешовитим срединама обавезно уче језик националне мањине и разматрана идеја да се у Београду створи централна научна установа која би се бавила свим питањима везаним за албанско становништво у Југославији. У питању су били почетни кораци у креирању дугорочне државне политике према Косову и Метохији, која је у наредним годинама подстакла одигравање крупних промена на овом простору.

2.2. Партијске пројекције будућности – од Седмог до Осмог конгреса СКЈ

У склопу припрема за Седми конгрес СКЈ, одржан је 21. фебруара 1958. године састанак Идеолошке комисије ЦК СКЈ на којем је разматран реферат *Неки проблеми националних односа*. Том приликом је констатовано да на Косову и Метохији постоје *разне антисоцијалистичке појаве које наносе извесну политичку штету*, али да се не може говорити *о организованом непријатељском раду већег обима*. Иако је оцењено да су Албанци углавном *правилно прихватили партијску и државну политику Југославије*, примећено је да доминантне постају економске теме, да се у селима политичка диференцијација албанског становништва одвија према племенским поделама и да се јављају паролe – *Код нас се не гради, Не запошљавају Шиптаре него Србе* (и обрнуто), *Не брину о раднику* (или сељаку). Сходно томе, од важности је сагледати партијске пројекције будућности Косова и Метохије, засноване на постулатима Седмог конгреса СКЈ, у периоду до почетка интензивирања припрема за Осми конгрес СКЈ и отварања националног питања у Југославији. Тако је КНМ ЦК СКЈ 25. јануара 1959. године разматрала материјале НРС у вези са школама са наставом на језицима националних мањина, када је уочено да се у многим четворогодишњим школама са наставом на албанском језику у Косову и Метохији албанска национална историја уопште не предаје зато што учитељи *немају на шта да се у излагању и тумачењу чврсто ослоне*, што је оцењено као *штетна последица нестручности и некавалификованости* просветног кадра ове националне мањине. Како је од 1.576 учитеља Албанаца који су предавали у нижим разредима основних школа у АКМО само 321 или 27% било квалификованих, дата је препорука да се прошире капацитети учитељских школа у Приштини и Призрену и организују семинари за њихово доквалификавање.¹⁵⁹

Два дана касније одржана је проширена седница Извршног комитета ЦК СКС, посвећена проблемима националних мањина у Србији, на којој је С. Дороњски истакао да *постоје материјални проблеми код националних мањина који се могу претворити у политичка питања* уколико се не буду решавали. Замеривши на појавама *великосрпског шовинизма* у појединим друштвеним органима и институцијама и игнорисања националних мањина као саставног дела југословенске заједнице, он се заложио за побољшање националног састава СК, решавање проблема кадрова у привреди, просвети и култури и побољшање услова стипендирања. Поводом ситуације у АКМО, Д. Мугоша је

¹⁵⁹ Проблеми у области културе и уметности, 21.2.1958, АЈ, 507, VIII, VI/2-(1-96), К-37; О неким питањима и проблемима школа с наставом на језицима националних мањина, 25.1.1959, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36.

известио да је у кампањи пред Седми конгрес СКЈ примљено 12.000 нових чланова СК, од којих 9.000 старости до 25 година већином Албанаца. Иако су за пријем партијског чланства из редова Албанаца постојали блажи критеријуми, то није важило у случају руководећих функција где се *проверавала прошлост и из које је ко породице*. Приметивши да албанска интелигенција није искључиви носилац шовинизма, Мугоша је затражио изградњу нових школа због великог природног прираштаја и потреба за квалификованим кадровима. На то се надовезао Ф. Хоџа који је указао да су Албанци пре Другог светског рата *били сепаратисти и радовали се свакој југословенској кризи*, али да су им у *новој Југославији пружени сви услови да се осећају као код своје куће*. На крају састанка, Ј. Веселинов је закључио да *на Космету далеко значајну улогу игра Партија него у другим крајевима Југославије и Србије*, да је потребно *економски подизати тај крај из политичких разлога* како би се сузбила негативна пропаганда из Албаније и решило национално питање Албанаца, апострофирајући да се у протеклим годинама АКМО неравномерно развијала превеликим улагањима у школство и интелигенцију уз запостављање привреде. Иначе, у фебруару је КНМ ЦК СКЈ закључила да дотације НРС за потребе националних мањина у АКМО нису довољне, па је упућена препорука Координационом одбору СИБ-а да се одобре средства за измирење дуговања из 1958. године. Првенствено је требало задовољити потребе гласила на албанском језику *Рилиндја*, којем је НРС за дневно излажење донирала 20 милиона динара у 1958. години, док је дефицит од 28.775.000 динара одлучено да покрије Федерација.¹⁶⁰

У таквим околностима, 2. марта 1959. године одржавана је проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ на којој су разматрана питања националних мањина у ФНРЈ. У уводној речи Крста Булајића истакнуто је како је на основу материјала КНМ ЦК СКЈ утврђено да је припадницима националних мањина омогућено да се *као равноправни грађани Југославије укључе у борбу за социјализам и да се својом активношћу афирмишу на политичком, културном, привредном и свим другим подручјима*, да су им *обезбеђена сва уставна права за свестрани слободан развој националне културе и особености* и да су *Перспективним планом и плановима појединих република и аутономне области обезбеђени услови привредног развитка подручја где они живе*. Поводом АКМО, наглашено је да би њен *убрзани економски развитак још више ојачао уверење Шинтара у неопходност заједничког живота и интереса са осталим југословенским народима*, при

¹⁶⁰ Буџет Федерације је обезбедио дотације у 1959. години за гласила: *Рилиндју* 46.500.000, *Јединство* 20.420.000, *Јата е ре* 5.000.000, *Перпарими* 4.600.000, *Зани и Ринис* 7.400.000, *Пионири* 3.400.000, издавање уџбеника на мањинским језицима 11.000.000 и потребе Обласног народног позоришта 35.605.000, тј. укупно 138.925.000 динара. Видети: Записник са проширене седнице ИК ЦК СКС, 27.1.1959, АС, Ђ-2, К-2; Материјали КНМ ЦК СКЈ, 17.2.1959, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23; Материјали КНМ ЦКСЈ, 19.2.1959, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23; Предлог дотације за едисије националних мањина, 23.2.1959, АЈ, 130, К-784.

чему су ученици из редова националних мањина у Покрајини позвани да развијају *позитивно југословенство – оно што је прогресивно и самим тиме опитечовечно*, уз *потпуно уважавање националне особености*. Булајић је апеловао на повећање броја стипендија за студенате припаднике националних мањина, затражио да се обезбеде услови да се Радио Приштина чује на територији целе АКМО и Албаније и критиковао *појаве великосрпског и других шовинизама* као последице *остатака старих схватања у свести људи* која се испољавају у спором уздицању *мањинаца* на руководећа места у органима управљања, предузећима, и друштвено-политичким организацијама, у нестварању натписа улица, установа и трговина на мањинском језику, приликом избора стипендиста, у гледању *мањинаца као туђега елемента у Југославији и групе грађана чију лојалност треба стално проверавати*. У потоњој дискусији, П. Стамболић је позвао да се Партија више бори за развој албанске интелигенције и привредно уздицање Косова и Метохије, Џ. Нимани указао да су Албанци почели да *схватају да су равноправни грађани социјалистичке Југославије* и да је због пропаганде из Албаније потребно више радити на *популарисању политичког и друштвеног живота Југославије*, док је Ј. Веселинов закључио да се политика према националним мањинама *не може третирати првенствено кроз економска питања* и да Партија није успела да до краја спроведе прокламовану политику двојезичне администрације у покрајинским судовима, тужилаштвима и неким општинама. Ф. Хоца је истакао потребу да се код Албанаца у Области форсира *оријентација на Југославију и југословенско*, подсетивши на изјаву Ј. Броза Тита из 1945. године – *Ми ћемо настојати да учинимо све што је до нас да се Шиптари у Југославији осећају као у својој земљи*. Изневши податак да је у другој половини 1958. године у државним органима управе АКМО било 6.747 службеника од којих 1.837 Албанаца, што је оценио недовољним, Ф. Хоца је нагласио да, због осипања ученика у основним школама, у средње школе стиже свега око 15% ученика националних мањина и да спровођење двојезичне администрације представља процес који је потребно спороводити *на дужи стазе*.¹⁶¹

У наставку дискусије, Е. Кардељ је констатовао да би националне мањине у Југославији требало посматрати као *нације којој припадају, али са једном специфичном функцијом* која би подразумевала да буду *значајан фактор зближавања и повезивања*

¹⁶¹ Индикативно је да је на овој седници С. Стефановић Ђећа поставио питање – *Ако су Албанци на Косову и Метохији већина, шта су онда на овој територији Срби и Црногорци*. Видети: Стенографске белешке са проширеног састанка ИК ЦК СКЈ, 2.3.1959, АЈ, 507, III/82; Љ. Димић, *Историја српске...*, 366; К. Николић, *Србија...*, 229; Богетић, *Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946-1990*, Зборник *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 175; М. Вилотић, *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2009, 104; J. Pelikan, *Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedestih godina*, Zbornik *Tito – viđenja i tumačenja*, Београд 2011, 235.

нација. Изневши мишљење да би *републике требало да буду носиоци националне политике а не федерација*, он је изразио противљење идеји оснивања *некакавог института за питања националних мањина* зато што би то *фактички значило да ми националне мањине третирамо као нешто одвојено од других југословенских нација*. Кардељ се заложио за ставрање мањинских школа које ће *омогућити двојезичност, гајење своје културе, националне културе, али тако да се историјски, заједно са читавим становништвом Југославије иде у корак изградње земље и управљање том земљом*, мада је приметио да би издаци за ове потребе били сувише велики за НРС. У Закључцима са ове седнице прокламовано је остваривање потпуне националне равноправности народа и националних мањина у Југославији, као једног од основних принципа политичког и акционог деловања Партије који не може да зависи од односа Југославије са земљама матицама националних мањина. Загрантовано је право националним мањинама да задрже своје одлике као део нације којој етнички припадају, уз обавезу да буду *значајан фактор зближавања и повезивања међу различитим нацијама*. Поводом албанске националне мањине, уочена је велика привредна заосталост простора на којој живи, тако да је обећано да ће се у наредном периоду *поклонити посебна пажња економском развоју заосталих реона, решавати проблеми школства, просвећивања, културног и другог развоја*, уз подстицање њиховог укључивања у друштвено-политичке и масовне организације и органе власти. Планирано је да дође до развоја школске мреже и већег просветног обухвата припадника националних мањина и затражено да се сузбија свака пракса зачауривања и усконационалистичког изолационизма. Народне републике су означене као носиоци националне политике на свом терену, док је Федерацији у обавезу стављено да води бригу о привредном развоју заосталих подручја и обезбеђује све оно што републике нису у стању, односно што спада у посебне потребе. Описани Закључци убрзо су у виду Писма послати свим организација СКЈ, изазвавши притајено незадовољство српских комунистичких кадрова и омогућивши да у наредном периоду дође до продора у државне, друштвене и привредне секторе Косова и Метохије још већег броја неквалификованих и иредентистички расположених кадрова из редова албанске националности.¹⁶²

Велики одлив радне снаге са Косова и Метохије по целој Југославији, посебно у Словенију, констатован је у КНМ ЦК СКЈ 25. марта 1959. године, због чега је препоручено даље подизање индустријских објеката у АКМО. Поред тога, уочено је да се у Покрајини налази 38 милиона динара замрзнутих средстава у књижном фонду на

¹⁶² Исто.

језицима националних мањина по магацинима издавачких кућа. На састанку КНМ ЦК СКЈ 15. априла саопштено је да су преко Секретаријата за просвету СИБ-а обезбеђена средства за подмирење заосталих потреба националних мањина из 1958. године, претежно за штампање уџбеника и лектире, штампе и политичке литературе на албанском језику, у износу 100 милиона динара. Савет за просветна питања националних мањина у Секретаријату СИБ-а за просвету и културу је 9. маја дао упутства да би приликом предавања историје националних мањина у просвети *требало избегавати сувишна подвајања у историји културе појединих националности у Југославији и културне историје тзв. матичних земљања*, односно да је потребно полазити *од афирмисаних и признатих културних вредности и наслеђа европског нивоа* и то са *ширих интернационалистичких становишта*. Поводом опредељења националних мањина да ли ће учити на матерњем или на републичком језику, начелно је заузет став да се деца припадника националних мањина уписују у школе са мањинским језицима и да то право могу да остварују од основне школе до универзитета. За потребе рада КНМ ЦК СКЈ и одржавања Четвртог конгреса СКС сачињен је током јуна низ партијских извештаја о стању на Косову и Метохији, из којих се уочава да је питање неспособности стављено на врх листе горућих проблема. Поред тога, постојао је мањак финансијских средстава за развој друштвених служби, док је руководству АКМО замерено што је форсирало сливање новца у изградњу среских центара запостављајући мање комуне. У пракси је констатовано постојање неодоговарајућег односа између броја запослених Албанаца и Турака и њихове заступљености у становништву Области, превођење на албански језик само најважнијих материјала из рада народних одбора и вођење највећег дела администрације искључиво на српскохрватском језику. Антијугословенска пропаганда из Албаније је утицала на саботирање државних прослава, одбијање да се у појединим селима носи Титова штафета и праксу да се *говоре најтеже ствари о другом Титу*, мада је примећено да *има Срба који певају песме о краљу Петру*.¹⁶³

Четврти конгрес СКС одржан је од 4. до 6. јуна 1959. године и на њему је, поводом партијске политике према националним мањинама, секретар ЦК СКС Ј. Веселинов антиципирао ставове заузете на седници Извршног комитета ЦК СКЈ од 2. марта.

¹⁶³ Ј. Броз Тито је 22. маја 1959. године примио у званичну посету делегације АКМО и АПВ. Косово и Метохију је представљао П. Јовићевић уз асистенцију 11 представника политичких и друштвених организација и радних колектива, али са овог састанка није сачувана званична белешка. Видети: Пријем делегације Косова и Метохије и АПВ, 22.5.1959, АЈ, 837, II-2/165; Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 25.3.1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; Записник за састанка КНМ ЦК СКЈ, 15.4.1959, АЈ, 507, XVIII-К-1/1-22; Свечана седница ЦК СКЈ, 21.4.1959, АЈ, 507, II/19; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*, Београд 2000, 156; Записник са седнице Савета за просветна питања националних мањина, 9.5.1959, АЈ, 507, XVIII-К-9/1-36; Стање на Косову и Метохији, јун 1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36.

Истакавши да је у новој Југославији у потпуности решено национално питање и да су припадници националних мањина изједначени у правима и дужностима са народима Југославије, он је навео податке да у АКМО националне мањине учествују са 62,3% у општинским и 55,8% у среским одборима и да је 69,2% председника општина из редова националних мањина. У радничким саветима предузећа до 30 радника Албанаца је било 49,6%, а преко 30 радника 42%. У државним установама и институцијама запослено је 2.570 Албанаца са високом и средњом стручном спремом, 2.230 Албанаца просветних радника је предавало у школама и стипендирало се 1.587 Албанаца студената и ученика. На крају излагања Веселинов је у вези са даљим правцима политике према националним мањинама у НРС затражио борбу против шовинистичких појава и идејних неправилности, подизање потребних кадрова из редова мањина, развитак школске мреже, реформу наставних планова и програма и решавање проблема двојезичности његовим увођењем где год за то постоје услови и захтеви. С. Аксић је похвалио планско подизање кадрова из редова националних мањина у Области, премда је истакао да у просвети око 40% наставника није квалификовано и да би до 1961. године требало оквалификовати 5.000 радника, 1.400 техничара, 500 економиста, 800 инжењера агрономије и 250 ветеринара како би се подигла привредна развијеност АКМО. С. Хасани је указао да у пет косметских гимназија има 888 Албанаца и 1.200 Срба ученика, у Средњој економској школи 144 Албанца и 655 Срба, у Средњој пољопривредној школи 180 Албанаца и 312 Срба и у Средњој индустријској школи 85 Албанаца и 238 Срба, али и да је од 270.000 књига у јавним библиотекама у Области само 90.000 на албанском језику и да 7% радника и око 7.000 сељака користи књиге на језицима националних мањина. У Резолуцији Четвртог конгреса СКС Косово и Метохија нису били конкретно поменути, док су у ЦК СКС изабрани водећи чланови Партије са АКМО – П. Ајтић, С. Аксић, А. Гаши, С. Ђаковић, М. Ковачевић, Д. Мугоша, Џ. Нимани, К. Патрногић, К. Реуфи, Ф. Хоџа, Џ. Хамза, И. Шаћири, К. Широка и А. Шукрија.¹⁶⁴

Извршни комитет ЦК СКС је 23. јуна 1959. године разматрао два питања – *Остваривање плана привредног развитка Космета и Неке појаве у вези непријатељске кампање из Албаније противу наше земље*. Тако је Ј. Веселинов известио да се привредни развитак Области креће у оквиру предвиђеног плана, али да *темпо реализације инвестиција осетно заостаје и озбиљно доводи у питање остварење планираног обима бруто производа, националног дохотка и запослености*. У току 1957-1958. године инвестиције су биле реализоване у висини 17.889 милијарди или 21,2% од планираних за

¹⁶⁴ Четврти конгрес СКС, 4-6.6.1959, АС, Б2, К-12; Четврти конгрес СКС, 1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; IV конгрес СКС. Стенографске белешке, Београд 1960.

период до 1961. године. У циљу санирања наведеног стања предложен је низ привредних мера које су требале да доведу до тога да друштвени бруто производ по једном становнику Области досегне ниво од 47% у односу на просек ФНРЈ, национални доходак 44,46% и запосленост у друштвеном сектору 5,56%. Но, и поред тога, АКМО би 1961. године и даље остала најнеразвијеније подручје у Југославији, због чега је затражено да СИБ обезбеди извршење предвиђеног плана за Област и констатовано је да без гарантованих инвестиција није могуће развијати неразвијене крајеве. По питању непријатељске пропаганде из Албаније уочено је повећање њеног интензитета, па је закључено да се код партијских организација у Области *не сме допустити ни најмања небудност и либерализам*, да се не може толеристати слушање Радио-Тиране и да *непријатељ неће престати да делује*. Ускоро је СИБ потврдио да је Федерација доделила НРС 20 милиона динара за покривање трошкова публикација за националне мањине из 1958. године и да је НРС доставила захтев за субвенције Федерације у 1959. години у износу од 13.782.800 динара. У 1959. години је за потребе издавања уџбеника за националне мањине у Области, Савет за просвету НРС издвојио 7.760.000 динара и Савет за просвету АКМО 11.000.000 динара, али је и поред тога недостајало још 6.233.800 динара за покривање свих трошкова. Због тога је СИБ предложио да подела дотација за мањинске уџбенике и приручнике убудуће буде вршена по принципу: Федерација – 50%, Република – 30% и аутономна јединица – 20%.¹⁶⁵

О спровођењу закључака Извршног комитета ЦК СКЈ по питању националних мањина расправљано је у КНМ ЦК СКЈ 9. јула и 8. септембра 1959. године, када је истакнута обавеза НРС да ради на привредном развоју подручја у којима живе националне мањине, и то пре свих албанска и турска, да развија кадрове, техничку интелигенцију и попуњава руководећа места из њихових редова. У домену културно-просветног рада препроучена је активност на међусобном зближавању појединих националности, док је након обиласка среских комитета у Призрену, Гњилану и Пећи и Секретаријата ОК СКС за КМ констатовано да су Закључци били добро примљени. На састанку КНМ ЦК СКЈ 10. новембра критикован је слаб увоз литературе на албанском језику, који је вршен преко Западне Немачке.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 23.6.1959, АС, Ђ-2, К-2; Финансирање мањинских уџбеника у 1959. години и предлог система финансирања ових издања за један дужи временски период, 22.6.1959, АЈ, 130, К-784; Финансирање мањинске штампе, 1.7.1959, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23.

¹⁶⁶ Савет за просвету НРС именован је крајем 1959. године Комисију за уџбенике, која је требало да реши проблеме издавачке делатности уџбеника и приручника за школе националних мањина, а постојао је и план да се формирају поткомисије у Приштини, Новом Саду и Нишу. Видети: Спровођење Закључака ИК ЦК СКЈ по питању националних мањина, 9.7.1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; Извештај о спровођењу Закључака ИК ЦК СКЈ о питањима националних мањина, 8.9.1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; Информација о финансирању неких школских и културних потреба националних мањина, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23;

На Другој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 18 и 19. новембра 1959. године, М. Тодоровић је изложио реферат *О неким актуелним економско-политичким проблемима* у којем је, између осталог, третирано питање развита неразвијених подручја. Како је рекао: *Сви се ми слажемо да је систематско и планско помагање и подстицање убрзанијег кретања заосталих крајева органска потреба социјалистичке привреде, и то не само и не у првом реду ради неке правде, већ ради стабилног, оптимално најбржег развита друштвено-економске целине.* Указавши да је тежиште помоћи из савезних средстава усмерено на помагање заосталих република НР Македоније и НР Црне Горе, као и АКМО, Тодоровић је истакао да је за три године из Општег инвестиционог фонда Федерације било у њих инвестирано 82,8 милијарди динара гарантованих инвестиција и са другим формама укупно 100,4 милијарди динара или 17% савезних инвестиција. Током 1960. године планирано је да се у неразвијене крајеве инвестира 273 милијарде динара гарантованих инвестиција, чиме је требало да се превазиђе ситуација из 1957. године када је национални доходак на једног становника у најразвијенијем срезу био десет пута већи него у најнеразвијенијем срезу Југославије. На крају излагања, Тодоровић је нагласио да *још увек није нађен такав инструментаријум којим би се редовно и систематски издвајала средства за помоћ неразвијеним крајевима на свим нивоима – у срезу, републици и федерацији,* додавши да *у неким неразвијеним крајевима често има мегаломанских и других нереалних програма и жеља, који су резултат погрешних, негде бирократских схватања привредних проблема.*¹⁶⁷

У потоњој пленарној дискусији, Ф. Хоца је указао да се и поред јасног курса ЦК СКЈ и СИБ-а по питању бржег темпа развоја заосталих подручја *још увек налази на несхватање и на разноразне потешкоће,* иако је АКМО Петогодишњим планом до 1961. године било укључено у савезни програм развоја привредно неразвијених региона којим су била предвиђена гарантована средства од 50 милијарди и могућа од 20 милијарди динара. Замерајући на слабом коришћењу косметских рудних резерви које су *имале значај и са савезног гледишта* због производње струје и развоја хемијске индустрије, Хоца је признао да је велику економску потешкоћу представљао висок пораст становништва од око 25.000 лица годишње, док су могућности запошљавања у Области биле око 4.000 лица годишње. Потом се за реч јавио Ј. Броз Тито који је позвао да се креирају реални планови о даљем развиту државе у складу са материјалним могућностима, док је у вези са неразвијеним

Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 10.11.1959, АЈ, 507, XVIII-К-1/1-22, Информација о увозу литературе на језицима националних мањина, 2.11.1959, АЈ, 507, XVIII-К-8/1-41; Проблем школа у којима се настава изводи на језицима националних мањина, 14.12.1959, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36. Извештај о идеолошко-политичком раду у организацији СКС за КМ, 1959, АС, Ђ-2, К-14.

¹⁶⁷ Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ЦК СКЈ, 18-19.11.1959, АЈ, 507, П/20.

крајевима истакао да је потребно *имати у виду општи распон инвестиција преко којих се не сме ићи*. Како је рекао: *Ми сви желимо свакој републици да се што прије уздигне, сви желимо да помогнемо у томе и заосталим крајевима, али морамо гледати на који ћемо начин то постићи. Да ли треба што је могуће више дати на развијање заосталих крајева или прво треба развијати оно што може створити средства која су потребна да се тим крајевима боље помогне? Јер ако ми сада, у овој фази када чинимо снажан напор да бисмо још брже ишли напријед, превише улажемо у развијање тих крајева, то не би било добро. То би било погрешно, зато што на тај начин нећемо добити нова, већа средства, да бисмо сутра могли и тим крајевима лакше помоћи. Ми ћемо та средства брже добити ондје гдје смо већ нешто створили. Али јасно је, ја нисам против тога да се даје неразвијеним крајевима, ја сам увијек говорио да неразвијеним крајевима треба помагати да стану на сопствене ноге. Ми морамо водити рачуна и наша прва брига је да се више ангажујемо у неразвијеним крајевима, али то треба да буду сразмјере са нашим материјалним могућностима... Треба знати да је наш курс, курс СК, да треба даље помагати и омогућити даљи развитак неразвијеним републикама према датим материјалним могућностима, а да на другој страни – и то треба да знају сви комунисти, и у развијеним и у неразвијеним републикама – не можемо и не смемо зауставити даљи развој и дестимулирати произвођаче у развијеним републикама, већ и у њима морамо постепено али констатно ићи напријед*. Пошто је Други пленум ЦК СКЈ подржао политику наставка помоћи неразвијеним подручјима, у које је спадало Косово и Метохија, у ЦК СКЈ је кооптиран секретар ОК СКС за КМ Д. Мугоша.¹⁶⁸

Први састанак у 1960. години одржала је КНМ ЦК СКС 11. јануара, када је саопштено да су за потребе дистрибуције књига на албанском језику *другови са Космета поднели захтев да се региструје као увозно-извозно предузеће „Рилиндја“*, док је у вези са оспособљавањем Радио-Приштине одлучено да се не преносе инсталације Радио Београда већ да се купи нова опрема. И. Шаћири је упутио жалбу што у АПВ постоји Комисија за националне мањине, док се у АКМО тим пословима бави Обласни комитет СКС. Поред тога, он је затражио да се у Области имена улица, фирми и ценовника пишу двојезично. На наредној седници КНМ ЦК СКЈ, одржаној 24. фебруара, И. Шаћири је изнео мишљење да *не би требало чекати побољшање односа са Албанијом зато што су перспективе за то слабе*, него да би *сама југословенска заједница требало да ради на побољшању услова за Шиптаре у Југославији*. Тако је у закључцима са ове седнице затражено је да се на

¹⁶⁸ Ј.Б. Тито је током говора у Нишу 22. новембра 1959. године позвао на равномерно привредно уздизање свих југословенских крајева, посебно оних привредно неразвијених. Видети: Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ЦК СКЈ, 18-19.11.1959, АЈ, 507, II/20; Тито. Говори и чланци, 17.9.1959-11.9.1960, Загреб 1962, 101.

АКМО прошири мрежа основних школа за националне мањине и да се подстиче превођење југословенских дела на језике националних мањина и обратно. Индикативна је *Анализа спровођења закључака ЦК СКЈ о националним мањинама*, објављена 1. априла, у којој су поводом АКМО констатоване *извесне штетене појаве и случајеви* попут ситуације у грађевинском предузећу у Гњилану где су отпуштани радници српске националности који су квалификованији да би се запослили они албанске *ради побољшања националног састава*, у фабрици цемента у Ђенерал Јанковићу где је директор Србин имао само једног запосленог Албанаца на 50 службеника, одласка 30 ученика Средње пољопривредне школе у Извршно веће АКМО у Приштини са захтевом да се сви предмети предају на албанском језику и одбијања ученика у Вишој гимназији у Гњилану да одговарају на српском језику.¹⁶⁹

На састанку КНМ ЦК СКЈ 4. априла 1960. године указано је на још један проблем развоја Косова и Метохије – постојање великих разлика између националних доходака појединих општина. Тако је национални доходак током 1959. године у општини Драгаш био 12.930, у 16 општина испод 30.000, у Приштини 80.000 динара и у Косовској Митровици 168.000 динара. У Београду је од 18. до 22. априла одржан Пети конгрес ССРНЈ на којем је за председника изабран Ј. Броз Тито и формирано низ комисија, међу којима и Комисија за националне мањина. Том приликом је Броз поводом развоја недовољно развијених подручја указао да ће овом питању бити посвећена посебна пажња и да политика улагања у неразвијене регионе има *пуно оправдање и у економском и у политичком смислу*. Убрзавањем привредног развитка наведених подручја постизао се и бржи успон југословенске привреде у целини, обезбеђивала материјална равноправност југословенских народа и јачали услови за развитак социјалистичких друштвених односа. Сходно томе, пораст дохотка у наведеним подручјима требало је да износи 14% годишње и учешће у укупној националној производњи требало је да буде повећано са 17,5% на 20,5%. За потребе наведеног Конгреса, КНМ ЦК СКЈ је израдила елаборат *Неки основни подаци о дасадашњем развоју и могућностима развоја АКМО*, у којем констатовано да се, због ниске стартне основе и брзог пораста становника, национални доходак по једном становнику у АКМО у периоду 1956-1960. године није кретао саобразно кретању дохотка по једном становнику у ФНРЈ. Тако је доходак 1956. године био у ФНРЈ – 85.618, у НР Македонији – 62.406, у НР Црној Гори – 51.737, у неразвијеним подручјима НРС без

¹⁶⁹ Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 11.1.1960, АС, Ђ-2, К-1; Проблеми школа у којима се настава изводи на језицима националних мањина, 1960, АС, Ђ-2, К-1; Записник са састанка КНМ ЦК СКЈ, 24.2.1960, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; Елаборат о културно-просветним питањима националних мањина, 11.3.1960, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 22.3.1960, АС, Ђ-2, К-1.

АКМО – 40.617 и у АКМО – 38.699, односно у 1960. години у ФНРЈ – 133.320, у НР Македонији – 86.030, у НР Црној Гори – 73.608, у неразвијеним подручјима НРС без АКМО – 69.758 и у АКМО – 52.417. Укупна лична потрошња по једном становнику је 1960. године у ФНРЈ износила 74.291 и у АКМО 38.206 динара.¹⁷⁰

СИВ је у мају 1960. године закључио да је током 1959. године Федерација за потребе листа *Рилиндје* издвојила 7,6 милиона динара, за посебне потребе још 28,8 милиона и за штампање уџбеника на језицима националних мањина у НРС 20,4 милиона динара, при чему планирано до краја године Федерација инвестира за потребе овог листа 45 милиона, за двојезичну наставу 114,5 милиона и за Радио-Приштину 254 милиона динара. Председник ФНРЈ Ј. Броз Тито је 23. маја 1960. године примио делегацију АКМО на челу са секретаром ОК СКС Д. Мугошом и потпредседником Обласног Извршног већа Ф. Хоџом који су га информисали да поводом новог Петогодишњег плана привредног развоја још ни СИВ није одлучио шта ће бити главна база развитка, иако се претпостављало да ће то бити експлоатација лигнита, и да највећи проблем у Области представља како упослити становништво и обезбедити стручну радну снагу. Поводом политичке ситуације, Брозу је сугерисано да су људи *прилично задовољни и мирни*, да има *малобројних националистичких елемената* и да се највећим успехом сматра *остварена равноправност између Шиптара, Срба и Црногораца*. На то је Председник Југославије указао да је потребно радити на подизању стручњака, еманципацији жена и да ће стварање радничке класе довести до већег слабљења националних елемената, заложивши се за слање вишка радне снаге у друге делове државе. Како је рекао: *Ви не спадате у ситна неразвијена подручја, ви сте читава аутономна покрајина, и имаћете посебна средства. Ви сте добили прилично велике суме, које се не могу поредити с онима које добијају мали крајеви и подручја... Ви се налазите у истом положају као Македонија и Црна Гора, тако да не морате да будете забринути. Ми намјеравамо да баш вашу аутономну област што прије подигнемо, јер постоје услови за то*. На крају, Броз је сугерисао да би требало развијати индустрију која омогућује веће запослење како би се променила структура становништва и подигао животни стандард.¹⁷¹

¹⁷⁰ Укупан број запослених у друштвеном сектору у АКМО је 1960. године износио 48.941 и то: у индустрији и занатству 19.800, у пољопривреди 9.200, у грађевинарству 8.600, у промету 4.030, у занатству 2.792, у саобраћају 2.450, у шумарству 870 и остало 1.200, при чему је однос запослених у друштвеној привреди Области у 1960. години био испод 50% у поређењу са просеком у ФНРЈ. Видети: *Анализа спровођења закључака ЦК СКЈ о националним мањинама*, 1.4.1960, АС, Ћ-2, К-1; *Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ*, 4.4.1960, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; *Неки основни подаци о дасадашњем развоју и могућностима развоја АКМО*, АЈ, 507, XVIII-К-12/1-66; *Тито. Говори и чланци (17.9.1959-11.9.1960)*, Загреб 1962, 270.

¹⁷¹ *Информација о финансирању трошкова културно-просветне и осталих друштвених делатности на језицима националних мањина*, 12.5.1960, АЈ, 130, К-784; *Информација о режиму финансирања трошкова*

Комисија за националне мањине Извршног одбора Савезног одбора ССРНЈ (КНМ ССРНЈ) одржала је свој први састанак 30. јуна 1960. године на којем је саопштено да преношење надлежности за њено деловање из ЦК СКЈ у ССРНЈ неће утицати на промену њеног рада. Тако је одлучено да се у наредном периоду Комисија посвети проблемима стипендирања припадника националних мањина на средњим и високим школама, питањима радија, телевизије, филма и штампе на подручјима насељеним националним мањинама, решавању материјално-финансијских питања задовољења неких специфичних потреба националних мањина, питањима културних, спортских и других контаката са суседним земљама, анализирању положаја југословенских националних мањина у суседним земљама и припремама одређених закона, уредби и прописа који се односе на националне мањине, уз праћење њиховог спровођења. Осим тога, на овом састанку је К. Широка дао предлог да се отпочне са развојем телевизије, с обзиром да АКМО није била покривена тв сигналом. На састанку Секретаријата ОК СКС за КМ 15. новембра разматрана је информација о иностраној пропаганди у АКМО, у вези са чиме је истакнуто да је особље Амбасаде Албаније из Београда настојало да ступи у контакт са неким установама и грађанима у Области, да у Косовску Митровицу са Запада стиже око 50 публикација и да делују непријатељске организације са Запада попут *Чендреса шиптаре*, *Дрита е фљамурит* и *Беса* које шаљу писма, нуде новац и позивају поједина лица у госте. Коментарисале су се вести Радио Тиране, писале песме и козерије о прикључењу Космета Албанији у Учитељској школи *Миладин Поповић* у Приштини и покушавана су бекства преко границе у Албанију.¹⁷²

На састанку КНМ ССРНЈ 15. фебруар 1961. године констатовано је да је двојезична настава на АКМО *недовољно јасна* што би могло да *створи тешкоће и код мањинаца и код других*, због чега је затражено *развијање свих елемената зближавања и коришћења могућности које за то пружају слободне активности, заједничке ученичке организације и друштва и све оно што је везано за заједнички живот и рад школских колектива у целини*. Исто питање Комисија је разматрала и у другој половини априла, када су изнети подаци да се за ученике којима је српскохрватски матерњи језик факултативна настава на албанском језику изводи на подручју 20 општина у Области и да је похађа 77,57% основношколаца и 74,62% средњошколаца. Но, ову наставу је у основним школама изводило 57 наставника од којих су само двоје имали факултетску

културно-просветне и осталих делатности на језицима националних мањина, 25.5.1960, АЈ, 130, К-784; Пријем делегације Косова и Метохије, 23.5.1960, АЈ, 837, II-2/186.

¹⁷² У Албанију је 1959. године побегло 61 лице и 1960. године покушало да побегне 24 и успело 30 лица, док је у западне земље 1959. године побегло 20 и у 1960. години 22 лица са АКМО. Видети: Стенографске белешке са састанка КНМ ИО СО ССРНЈ, 30.6.1960, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 15.11.1960, АС, Ђ-2, К-217.

спрему и 4 ВПШ, док је у школама другог ступња то био случај са 33 наставника од који је 12 било са факултетском спремом, 6 са ВПШ и 14 са учитељском школом.¹⁷³

Током априла 1961. године је у Југославији одржан трећи попис становништва од краја Другог светског рата, чији резултати су показали да је у ФНРЈ живео 18.549.291 становника, у НРС 7.642.227 и у АКМО 963.988, док је 1953. године на Косову и Метохији живео 808.141 становник. Према националности у АКМО је било: 646.605 или 67,2% Албанаца (напрема 524.559 колико их је било 1953. године), 227.016 или 23,5% Срба (189.869 у 1953.), 37.588 или 3,9% Црногораца (31.343 у 1953.), 25.764 или 2,7% Турака (34.583 у 1953.), 8.026 Муслимана у смислу етничке припадности, 7.251 Хрвата, 5.206 Југословена, 3.202 Рома, 1.142 Македонаца, 510 Словенаца и занемарљиво мало Бугара, Руса, Мађара, Немаца, Чеха, Грка, Словака, Италијана, Јевреја, Пољака, Румуна, Русина, Аустријанаца и осталих. У ФНРЈ Срба је било 7.806.152, Албанаца 914.733, Црногораца 513.832 и Турака 182.964, а у НРС је Срба било 5.704.686, Албанаца 699.772, Црногораца 104.753 и Турака 44.434. Радно активног становништва у ФНРЈ било је 8.340.400, у НРС 3.615.814, а у АКМО 334.956, док је издржаваних лица било 9.524.463 у ФНРЈ, 3.796.403 у НРС и 615.598 у АКМО. Живорођених је у АКМО 1961. године на 1.000 становника било 41,7%, а у 1953. години 42,6%, док се природни прираштај кретао 1961. године 29,6‰, а у 1953. години 22,0‰. При томе, природни прираштај је 1961. године у ФНРЈ износио 13,6‰ и у НРС 11,3‰, односно био вишеструко мањи. У сеоским насељима АКМО живело је 1961. године 68,2% и у градским 25,8% становништва, при чему је са 6 и више чланова домаћинства било 52,2% породица. Учесће неписмених у становништву АКМО старом 10 и више година износило је 1961. године 43,9%, од чега жена 58,4%, док је 1953. године износило 54,8% од чега жена 72,1%. Иако су резултати пописа показали изванредан напредак друштва на Косову и Метохији у периоду од претходног пописа, чињеница је да је у односу на Југославију и Србију простор Области остао изузетно неразвијен у погледу услова и квалитета живота тамошњег становништва.¹⁷⁴

¹⁷³ Информација о неким питањима двојезичне наставе у основним школама на национално мешовитим подручјима, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36; Основе допунских наставних планова и програма за школе припадника националних мањина, 16.4.1961, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36; О неким питањима двојезичне наставе, наставних планова и уџбеника у школама на подручју настањеним националним мањинама, 24.4.1961, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; Записник са састанка КНМ ИО СО ССРНЈ, 24.4.1961, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16; Стање и проблеми наставе шиптарског језика у школама и одељењима са српскохрватским наставним језиком, 1961, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36; Д. Бонцић, *Један документ о двојезичном школству на Косову и Метохији 1961. године*, Архив, 1-2, Београд 2008, 86.

¹⁷⁴ Према занимању, пољопривредника је у ФНРЈ било 2.517.981, у НРС 1.375.403, а у АКМО 82.668. Аналогно наведеном било је у ФНРЈ 2.947.884, у НРС 1.079.401 и у АКМО 103.569 рудара и индустријских радника; у ФНРЈ 922.081, у НРС 376.925 и у АКМО 37.809 стручњака и уметника; у ФНРЈ 890.691, у НРС 349.207 и у АКМО 27.058 запослених у управи и администрацији; у ФНРЈ 529.393, у НРС 189.250 и у

Документ ЦИА о Југославији, састављен 23. маја 1961. године, открива да су развијенији делови Југославије, у првом реду Словенија и Хрватска, били незадовољни партијском политиком изградње економски заосталих република и региона, попут Косова и Метохије, а уочено је и постојање *сепаратистичких сентимената* код извесних југословенских народа и мањина, као и *страх од српске доминације*. Такав амбијент био је погодан да у пролеће исте године дође до прве озбиљне полемике о националном питању између српског писца Добрице Ћосића (1921-2014) и словеначког универзитетског професора Душана Пирјеваца (1921-1977). Повод за дискусију била је Ћосићева критика слабе државне борбе против *повампирених националиста* чији су носиоци биле млађе генерације, док је Пирјевац бранио постојање и функције југословенских република. У позадини полемике стајала је Партија која ју је усмеравала не дозвољавајући да изађе из оквира социјалистичке демократије. Како је Ћосић записао – *Национална бирократија Словеније и Хрватске, удружена са својом националном интелигенцијом, уверена да јој не прети совјетска интервенција док Хрушчов влада Совјетским Савезом, проценила је да су увођење самоуправљања и његовом радикализацијом – од управљања предузећем до управљања републиком – државом, створени унутрашњи и спољни услови да одлучно убрзају претварање република с административним границама у републике – националне државе с државним границама, па је њихов идеолог и теоретичар самоуправног социјализма, Едвард Кардељ, домислио неопходност уставне реформе и доношење новог устава, у коме би самоуправни социјализам добио и своје државноправно утемељење. Насупрот Кардељу и његовој националистичкој групи која је тежила конфедерацији република – држава, стајао је Александар Ранковић с већином српских кадрова и функционера који су веровали у самоуправни социјализам југословенске структуре.*¹⁷⁵

Постоје индиције, да је полемика Ћосић-Пирјевац дала подстрека Е. Кардељу да учврсти своје гледиште о штетности унитаристичко-централистичких државних концепција по будућност Југославије. Иначе, А. Ранковић је замерио Ћосићу што је у расправама потегнуо питање југословенских Албанаца описавши их као *нож у слабини Југославије*, на шта је Ћосић одговорио да би *уколико се Југославија прекомпонује у садржајима националитета, државности и суверенитета албански народ поставио*

АКМО 15.027 запослених у услугама; у ФНРЈ 476.918, у НРС 190.445 и у АКМО 14.243 радника у трговини и у ФНРЈ 153.745, у НРС 60.163 и у АКМО 4.225 руководећег особља. Видети: *Попис становништва – друштвена акција*, Јединство, 6.3.1961; *Jugoslavija 1918-1988. Statistički...*, 35; *Развој република СФРЈ...*, 13; *Materijalni i društveni razvoj SFRJ...*, 79; *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije...*, 89; *Privredni i društveni razvoj SR Srbije...*, 55; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova...*, 49.

¹⁷⁵ *Dokumenti CIA...*, 209; К. Николић, *Србија...*, 230; Д. Ћосић, *Писци мог века*, Београд 2004, 336; Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1951-1968...*, 215.

питање свог положаја с обзиром да живи подељен у две државе. Ова полемика није утицала на Ј. Броза Тита да још једном у говору, одржаном у Крушевцу 5. јуна, укаже на потребу равномерног развијања животног стандарда свих радних људи у Југославији, критикује појаве зависти између поједних крајева и република у погледу веће развијености и похвали нови Петогодишњи привредни план који је приоритет давао неразвијеним подручјима. За то време КНМ ССРНЈ је упутила предлоге да се почне са припремањем телевизијских емисија за националне мањине, уз синхронизију филмских-журнала, документарних и научно-популарних филмова.¹⁷⁶

Крајем 1961. године је на састанку Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ П. Стамболић објаснио да у националној политици СКЈ нема никаквих промена, упркос томе што су последњих година у међунационалним односима испољени извесни видови национализма и шовинизма. У циљу отклањања тих појава он је затражио подизање привредног развоја неразвијених региона и даље инсистирање на политичкој равноправности свих грађана Југославије. О национализму је дискутовано и на састанку Идеолошке комисије ЦК СКС 8. јануара 1962. године када је истакнуто да *релативно заостали и економски неразвијени крајеви представљају погодно тле за развијње ових појава*. Тада је посебно критикован негативан утицај дискусије Ћосић-Пирјевац на културна збивања у Србији, али и чланци посвећени Косовском боју и Светом Сави који су објављивани у више наставака у НИН-у, у вези са којима је закључено да *без обзира на њихову научну истинитост, већ тематиком коју третирају могу постати повод различитим негативним схватањима и иступима*. Иста Комисија је крајем јануара разматрала новинско-издавачку делатност на албанском језику у АКМО, закључивши да би предност приликом објављивања требало да имају дела домаћих писаца албанске националности као вид *помагања развоја оригиналне шиптарске књижевности*. Иначе, на лагеру НИП *Рилиндје* налазиле су се књиге у вредности од 40.000 динара, чији је добар део био из жанра белетристике, док фонд књига у обласним библиотекама, у погледу језичког састава, није одговарао потребама и саставу читалаца – 71% су биле књиге на српскохрватском језику, 28% на албанском и 1% стране књиге.¹⁷⁷

¹⁷⁶ За синхронизацију филма *Капетан Леши* на албански језик издвојено 6 милиона динара из Фонда за културне делтности НРС. Видети: S. Ђukić, *Џовек и свом времену. Razgovori sa Dobricom Џosićem*, Beograd 1989, 121; J.B. Tuto, *Говори и чланци 12. IX 1960-29. VI 1961*, Загреб 1962, 398; Стање и проблеми развоја телевизије у ФНРЈ, 10.5.1961, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23; Информација о проблему синхронизације и титловања филмова на шиптарски и мађарски језик, АЈ, 507, XVIII-К-9/1-36; Информација о раду Комисије између два састанка, 29.12.1961, АЈ, 507, XVIII-К-2/1-16.

¹⁷⁷ Записник са састанка Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ, 26.12.1961, АЈ, 507, VIII, II/2-б-(147-161); Записник са састанка Идеолошке комисије ЦК СКС, 8.1.1962, АС, Ђ-2, К-6; Издавачка делатност на језицима националних мањина у НР Србији, 30.1.1962, АС, Ђ-2, К-15; Записник са састанка Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ, 23.2.1962, АЈ, 507, VIII, II/2-б-162-169, К-10.

Нарастајућу кризу у југословенском друштву додатно је оптеретио дебакл реформског курса у привреди, тако да је од 14. до 16. марта 1962. године одржана порширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ који је отворио Ј.Б. Тито подсетивши да је много крви проливано за јединство југословенских народа и критикујући појаве сепаратизма, губљења партијности и дисциплине, падања под утицај ситно-буржоаске стихије и националистичких кругова, занемаривање општих интереса југословенске заједнице и републичке грамзивости за инвестиционим улагањима која је водила изградњи непотребних објеката, при чему је изразио нарочиту забринутост због великих финансијских задужења Југославије у иностранству. На крају излагања Броз је поставио питање да ли би Југославија требало да се креће у правцу интеграције као социјалистичке заједнице или је кренула путем дезинтеграције. У дискусији, М. Тодоровић је указао да је југословенско руководство радило на подизању стандарда становништва, али да је у том послу било доста пропуста, *партикуларизма, окренутости себи, међурепубличке заоштрености, републиканизма* и тенденција *социјалдемократизма, опортунизма и бирократизма*. Указавши да кадрови из развијенијих делова Југославије говоре да *много дају, а у најмању руку претерују да много дају, исто као што претерују и они који добијају помоћ кад кажу да врло мало добијају*, он је објаснио да се гарантоване државне инвестиције за неразвијена подручја углавном финансирају из иностраних кредита чија је вредност у 1961. години била 240-250 милијарди динара. А. Ранковић је замерио на деловању републичких централних комитета који су се до те мере осамосталили да СКЈ сада личи на *коалициону партију* и констатовао да *недостаје борбе за спровођење партијских линија и закључака*. Ј. Веселинов је критиковао малограђански национализам, републички партикуларизам, подвојеност народа Југославије, покушаје стварања републичке аутохтоне привреде и светосавље као *барјак контрареволуције у Србији*, приметивши - *То нејединство које код нас постоји већ је прилично позната ствар. О томе се врло много дискутује, како у националним руководствомима, тако и око националних руководства. О томе дискутују наши кадрови. О томе дискутују, рецимо у Удби... Стално говоре, а то је и моје мишљење, да је питање братства и јединства, што идемо даље, све лабавије и слабије. Не само да постоје слабије везе, културне везе, додире између наших народа, већ постоје све већа размимоилажења и све већа неслагања у многим питањима нашег живота*. Е. Кардељ је указао да постоје две позиције и да се по једнима у републикама *зацарио један републиканизам, један национализам*, а по другима *испало је да су за све криве републике, да треба укинути републике и напустити ову здраву и једино правилну националну политику наше Партије*, нагласивши – *Ми не*

можемо да идемо даље ако не будемо јединствени и ми не можемо ићи даље ако не будемо до краја поштовали националну политику и самосталност република.¹⁷⁸

Дискусију на овој седници је пресекао Ј. Броз Тито рекавши: *Ја се већ годинама нарочито последње две године борим сам са собом. Шта да радим? Ја видим да неке ствари не иду... О томе је писано, ишла су и писма, упозоравано је на неке ствари, али то није постало крв и месо нашег СК у том смислу да се чврсто даље преносило, да би се по томе радило и мене је то декуражирало... Ја сам говорио о кризи СК, говорио сам и о кризи наше економике, а сада ми дозволите да кажем да постоји и извјесна криза у нашем руководству. Ја ту кризу не сматрам трагичном. Али, сматрао бих је трагичном ако би се продужило како данас иде. Међу нама, руководећим људима и на највишем врху, нема оне присности као што је некада било. Нема! Ми радимо сваки на свом сектору, некад се састанемо, понекад ћутимо, понекад разговарамо, а мени се чини да је то извештачено. Нема оне топлине, другарске топлине као што је некада било... Ја тражим другови да се у руководствама решавају разни спорови међусобних односа. Такав принцип треба да влада свуда: по републикама, у федерацији и у нашим организацијама. Комунисти не треба да буду затворени, зачаурени... У закључицима са описане седнице истакнута је неопходност јачања партијских органа и одговорности комуниста, односно спровођење јединствене линије СКЈ у даљој борби за развијање социјалистичких односа, продубљење братства и јединства и афирмацију равноправности југословенских народа. Заправо, иза партијских фраза криле су се озбиљне пукотине у јединству највишег југословенског руководства. Са једне стране Е. Кардељ је потенцирао самосталност и право на самоопредељење југословенских република као пут ка конфедералном државном уређењу, док су са друге стране српски кадрови настојали да очувају Југославију као централистичку федерацију са доминантном улогом СКЈ. На позицијама снажења друштвене улоге Партије налазио се и Ј. Броз Тито који је тиме чувао сопствени престиж. Осим тога, исход наведене седнице је деловао као привремени пораз Кардељеве политике, због чега је у први план истакнут А. Ранковић као Брозов најближи сарадник и потенцијални наследник.¹⁷⁹*

¹⁷⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 368; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, III..., 349; К. Николић, *Србија...*, 237; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 264; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Beograd 2012, 62; М. Bjelajac, *Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije marta 1962. godine*, Dijalog povjesničara-istoričara, 7, Zagreb 2003, 373; Đukić, *Čovek...*, 149; *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*, Beograd 1998, 7; Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 14-16.3.1962, АЈ, 507, III/88.

¹⁷⁹ Исто.

Проширена седница Извршног комитета ЦК СКС, одржана од 27. до 29. марта 1962. године, била је посвећена разматрању материјала са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ одржане од 14. до 16. марта. Том приликом је Ј. Веселинов као главне проблеме Косова и Метохије навео општу заосталост Области, нејакост радничке класе, културно-просветну неразвијеност, перманентну пропаганду из Албаније, покушаје инфилтрирања страних агентура и појаве иредентизма и шовинизма, указавши да је у АКМО *изграђен један добар политички кадар који се упорно бори против тих појава*. На то је Д. Мугоша пренео како се у Области прича да би развој железаре имао боље услове на Космету него у Македонији, да нема албанских кадрова у судству и тужилаштву и да се *душебрижњивост код појединаца Срба и Црногораца за судбину Срба на Космету јавља као последица развитка шиптарских кадрова с једне стране, али и као појава природне миграције становништва из појединих насеља*. Истакавши да извршан број чланова СИВ-а *може да оде у Канаду, а не нађе времена да дође до Косова и да се упозна са проблемима*, он је замерио појединим обласним функционерима који су отишли за Београд на негативном коментарисању стања у АКМО. Тако је у Закључцима са овог састанка истакнуто да *Извршни комитет треба већу пажњу да посвети Косову и Метохији, да са својим чврстим контактима са Обласним комитетом пружи више помоћи тамошњим кадровима у сагледавању проблема у тешкој борби коју они воде са заосталошћу и последицама које из ње произилазе, у борби против непријатељског деловања албанског руководства и разних активности шовиниста и иредентистичких елемената*.¹⁸⁰

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 3. априла 1962. године, донета је одлука да се партијском чланству упути поверљиво Писмо, о чијој садржини је Ј. Броз Тито јавно проговорио на митингу у Сплиту 6. маја критикујући расипање оскудних државних средстава и стварање локалних тржишта уместо заједничког југословенског. Како је рекао – *У посљедње вријеме има не мало таквих штетних појава као што су локализам и шовинизам, до којих долази из материјалних разлога и због небудности комуниста. Неки комунисти су заборавили на шире интересе читаве заједнице, они гледају само свој најужи круг, тако да је дошло до неправилности и до политичког незадовољства у појединим републикама. Ми смо море крви пролили за братство и јединство наших народа и нећемо никоме дозволити да нам дира или да нам изнутра руши то братство и јединство... Ни једна наша република, сама за себе, не би била ништа, да нисмо сви заједно. Јачајући и убудуће наше јединство, ми морамо створити*

¹⁸⁰ Записник са проширене седнице ИК ЦК СКС, 27-29.3.1962, АС, Ђ-2, К-3.

своју, југословенску социјалистичку историју, не дирајући у национално право појединих република да гаје своје традиције... Но, једном започет процес слабљења утицаја Федерације више није могао бити стопиран, а рад на припреми новог савезног устава био је само покушај да се нађе нормативни оквир који би очувао самоуправљање као кохезиони фактор одржања Југословенске државе.¹⁸¹

Током априла 1962. године је КНМ ССРНЈ констатовала да је Радио Приштина већи део програма, изузев једног сата дневно, посвећивала албанској и турској националности, при чему је коришћен веома лош албански језик и претерано хваљено политичко-економско стање на Косову и Метохији. Ј. Броз Тито је у говору 23. маја још једном исказао своје залагање за изградњу и упућивање помоћи неразвијеним југословенским крајевима, док је Народна скупштина НРС за новог председника Републичког извршног већа 9. јуна изабрала С. Пенезића Крцуна. Извршни комитет ЦК СКС је на седници 9. јула разматрао *Информацију о неким идејно-политичким проблемима на Космету* у којој је наглашено да је АКМО културно-привредно заостало подручје са slabим службеничким апаратом и националном осетљивошћу. Свега 3% грађана у Области је пратило домаћу штампу, а ка југословенској граници је било усмерено 9 релејних станица Радио Тиране. Деловање иредентистичког покрета оцењено је као *озбиљно* и оријентисано на припајање Косова и Метохије Албанији, уз слабу ангажованост Обласног и општинских комитета СК на сузбијању антијугословенске пропаганде. Стога је предложено да се обезбеди бржи економски развитак АКМО, организују акције масовног културно-хигијенског просвећивања становништва, поведе борба против неписмености, Област боље повеже саобраћајним везама са остатком Југославије, интензивирају контакти јавних радника и установа из АКМО са центрима у НРС и ФРНЈ, ојачају југословенска пропагандна средства, већа пажња посвети омладинским организацијама, проучи положај жена албанске националности, што шире обухвате деца осмогодишњим школовањем и прошири мрежа средњих школа, настави са стручним и политичким уздизањем просветних радника и техничких кадрова, форсира братство и јединство и борба против национализама и повећа праћење лица којима је суђено због непријатељског деловања према Југославији.¹⁸²

На основу ових смерница, Извршни комитет ЦК СКС је препоручио улагање више средстава у културно-просветни развитак Косова и Метохије са циљем да се до 1980.

¹⁸¹ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 3.4.1962, АЈ, 507, III/89; Љ. Димић, *Историја српске...*, 375; К. Николић, *Србија...*, 241; *Тито. Говори и чланци 1961/62...*, 222.

¹⁸² Информација о неким идејно-политичким проблемима на Космету, фебруар 1962, АС, Ђ-2, К-4; О радио-програмима намењеним националним мањинама и исељеницима, април 1962, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23; *Тито. Говори и чланци 1961/62...*, 275; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 9.7.1962, АС, Ђ-2, К-4.

године обавезним осмогодишњим школовањем обухвате сва деца од 7 до 14 година старости. Поводом хроничног проблема недостатка уџбеника за наставу на албанском језику, затражено је да републички и обласни органи заједнички присутпе изради привремених уџбеника како би се избегла даља употреба *разноразних затечених или из Албаније увезених лоших и политички штетних уџбеника и остале литературе*. Идеолошким радом са омладином планирано је да се формирају нове генерације које би постале *главни ослонац у борби за превазилажење заосталости и примитивизма*, док би се еманципацијом жена албанске и турске националности смањила њихова подложност *верском утицају и економској и културно-просветној заосталости*. У вези са појачавањем активности југословенске пропаганде предложено је оснивање института или комисије при обласним органима, чије деловање би било усмерено на систематско праћење и проучавање прилика у Албанији, уз сарадњу са одговарајућим републичким и савезним органима. Државна политика према националним мањинама у АКМО оцењена је као правилна и похваљен је национални састав политичких руководстава, премда је уочен кадровски дефицит који је требало решити системом стипендирања. При томе, акценат је стављен на уздизање кадрова албанске националности уз вођење рачуна да се у тај процес не укључују лица која су одговарала због непријатељских активности. Просветни кадар није задовољавао стручне стандарде и често је био *носилац иредентизма, национализма и шовинизма*. Веома експлицитно су наведене појаве притисака на српски и црногорски живаљ да се исељава са Косова и Метохије, због чега је затражено *врло брзо и врло ефикасно интервенисање по сваком случају исељавања под притиском и насиљем како ти случајеви не би штетили међунационалним односима*. У погледу спровођења политике бржег привредног развоја Области примећене су тенденције *регионалног аутархизма и затварања у себе* уместо да *развитак АКМО интегрира са читавом земљом*, при чему је истакнуто да *ни досадашњи ни будући привредни развитак не може апсорбовати вишак радне снаге*. Албанска национална мањина је окарактерисана као *тешко покретна* и са *ниским радним квалификацијама*, на шта се надовезивао проблем непостојања организованог прихватања радне снаге која би са Косова и Метохије одлазила у друге крајеве Југославије. На крају седнице је одлучено да се *Информација* пошаље Секретаријату ОК СКС за КМ.¹⁸³

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 19. јула 1962. године је истакнуто да би требало *јасније и више разрадити питање централних и републичких фондова и фондова предузећа* и да је *крајње време да се фиксира политика развоја неразвијених региона*.

¹⁸³ Записник са седнице ИК ЦК СКС, 9.7.1962, АС, Ђ-2, К-4.

Четврти пленум ЦК СКЈ је 22. и 23. јула констатовао продубљивање економске кризе у Југославији, али је и поред тога затражено да се *посебно размотрити проблем инвестиција у привредно неразвијеним подручјима* где би требало улагања усаглашавати и усклађивати са потребама оријентације на извоз и развијати и дограђивати капацитете за модерну производњу која ће одговарати потребама унутрашњег и спољњег тржишта. Како је Ј. Броз Тито рекао: *Шта ћемо постићи ако у неразвијеним подручјима стварамо разна мала предузећа не знајући да ли ће имати производи продају. Ми ћемо најприје утрошити неколико милиона, па можда и милијарде, а они ће послје „јести“ сваке године нове милионе, јер ћемо морати стално давати дотације. Дајмо тамо, неразвијеним подручјима, нешто друго, за неке друге опште радове, у културне сврхе итд, а не фабрике по сваку цијену које нас коштају, док их градимо и касније. Дакле, не градити више политичке фабрике, јер је то апсолутно штетно за читаву нашу заједницу... Показало се да је у неразвијеним крајевима продуктивност рада ријетко кад премашена 50% од продуктивности у развијеним областима. Ја знам – није било кадрова које треба подизати, али све то треба схватити. Нисам против тога да се у неразвијеним крајевима диже стандард живота, да их постепено подижемо, али не можемо тражити од другог да стоји на једном мијесту. Све су то ствари које морамо имати у виду ако хоћемо да наша заједница има унутрашњи мир и мирни развитак цјелокупног нашег друштвеног живота. У пленумским закључцима је наглашено да решавање проблема привредног развоја недовољно развијених подручја спада и даље међу наше најважније задатке, да је потребно да средства која Федерација издваја за ту намену постану стална пропорција у расподели националог дохотка, усклађена са могућностима и задацима наше привреде и потребама даљег убрзавања привредног развоја тих подручја, али и препоручено усавршавање система финансирања и инвестиционе изградње у тим подручјима у циљу веће заинтересованости за ефикасност и рационалност улагања.*¹⁸⁴

Јован Веселинов је на Шестом пленуму ЦК СКС 18. септембра 1962. године изнео податке да у неразвијеним подручјима НРС живи 2,4 милиона или око једне трећине становништва, због чега је апеловао да се почне са грађењем дугорочне политике како би се њихов животни стандард унапредио. Позвавши на ангажовање Завода за планирање, Фонда за неразвијена подручја, института, привредних комора и Секретаријата Извршног већа ЦК СКС у сарадњи са локалним органима, он је истакао – *Привреда ових подручја треба да буде интегрални део југословенске привреде, па решавање изградње*

¹⁸⁴ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 19.7.1962, АЈ, 507, III/92; Стенографске белешке са Четврте пленарне седнице ЦК СКЈ, 22.7.1962, АЈ, 507, II/22.

капацитета тамо мора да буде на линији решавања потреба целе привреде. Републички органи су дужни да обезбеде неопходну техничку помоћ, а треба и стимулирати предузећа развијених крајева да оснивају своје погоне на овом подручју у складу са својим и друштвеним критеријумима економске целисходности. Сузбијати локалистичка схватања и неодговорне поступке инвеститора или одбора, и појединих организација. А треба и испитати могућности даље изградње капацитета који немају своје економско покриће. Са друге стране, у Идеолошкој комисији ЦК СКЈ је 18. децембра одлучено да се, због рада на новом уставу Југославије, формира група која би се бавила националним односима, за чију координаторку је 28. децембра одређена Даница Милутиновић, уз констатацију да из југословенских република већ пола године није примљен никакав материјал о стању националних мањина.¹⁸⁵

Извршни Комитет ЦК СКС је 7. јануара 1963. године разматрао Друштвени план НРС у текућој години и закључио да ће инвестиције на Косову и Метохији бити за 9% веће него у 1962. години, али уз промену инвестиционе структуре у корист опремања објеката и пада укупне запослености. Планирано је да у грађевинарству дође до смањења броја запослених до 2.500 лица, док би се у секторима школства, здравства и привреде запослило 618 лица више него у 1962. години. При томе, оцењено је да ће проблема бити и у вези са довршетком започетих објеката, да се нови неће градити и да постоје велика финансијска прекорачења, те препоручено да се *избаци све оно што није нужно за пуштање у погон привредних објеката*. У циљу упознавања са развојем и проблемима АПКМ и припремама за израду Седмогодишњег плана, група руководилаца Извршног комитета ЦК СКС – Б. Стојановић, Ј. Нађ, М. Пешковић и Б. Јовић, боравила је на Косову и Метохији од 23. до 28. августа, где је посетила више привредних и општинских центара и присуствовала седници Одбора за план Покрајинског извршног већа. На основу прикупљених материјала констатовано је да је 1962. и 1963. године у АПКМ уложено око 83 милијарди динара, од чега је 75 милијарди отишло у привреду, односно 48 милијарди у индустрију, 9 милијарди у пољопривреду и 7,2 милијарде у саобраћај. Укупан број запослених лица је у 1962. години износио 76.000 и био за 95% већи него 1952. године када је било запослено 36.000 лица. Но, примећен је спорији пораст материјалне производње у Покрајини у односу на просек Југославије, али и констатни пораст становништва због високог природног прираштаја Албанаца. Тако је број лица која су тражила запослење у 1956. години износио 7.386, а 1962. године 19.682. У односу на

¹⁸⁵ Стенографске белешке са Шестог пленума ЦК СКС, 18.9.1962, АС, Ђ-2, К-7; Забелешка са састанка, 18.12.1962, АЈ, 507, VIII, II/4-а-1-48; Забелешка са састанка, 24.12.1962, АЈ, 507, VIII, II/4-а-1-48; Забелешка са састанка групе за израду Елабората о националним односима, 28.12.1962, АЈ, 507, VIII, II/4-а-1-48.

1947. годину дошло је до повећања учешћа индустрије у укупном националном доходу са 23% на 37,5% и смањења учешћа пољопривреде са 54% на 36%. Осим перманентног проблема недостатка стручних кадрова, због недовољне искоришћености новоизграђених привредних објеката и неекономичности производње у пројекцијама развоја Покрајине до 1970. године инсистирало је на убрзању привредног развоја како би се смањила њена неразвијеност у односу на остатак државе. Крајем 1970. године друштвени производ по становнику Покрајине планиран је да буде на нивоу југословенског просека из 1963. године или 58% од просека Југославије за 1970. годину, уз боље искоришћавање природних богатстава, проширење базичне индустрије и развој саобраћаја. Иначе, како је у међувремену недовољно рађено на испитивању стања националних мањина у Југославији, посебно на Косову и Метохији, одржан је 9. децембра 1963. године састанак Групе за националне односе при Комисији за идеолошки рад ЦК СКЈ на којем је констатовано да би деловање на састављању елабората о националним мањинама требало интензивирати. Сходно томе, одлучено је да се овај задатак повери руководиоцима К. Јончићу и Ј. Габору, док је као крајњи рок за завршетак посла назначен 20. фебруар 1964. године како би све било спремно за одржавање Осмог конгреса СКЈ.¹⁸⁶

Закључци Осмог конгреса СКЈ подстакли су партијско руководство да започне осмишљавање пројекција будућности Косова и Метохије са циљем извлачења ове Области из свеукупне друштвене заосталости. КНМ ЦК СКЈ је током 1959. године форсирала рад државних органа на унапређењу стања учбеника на албанском језику и доквалификацији наставника из редова националних мањина, што је потврдио Извршни комитет ЦК СКС похваливши појачан пријем у Партију из редова албанске националне мањине и указавши на потребу економског јачања Косова и Метохије. Проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ је 2. марта третирала проблематику националних мањина у Југославији уз наглашавање потребе привредног развоја АКМО како би се сузбила антијугословенска пропаганда из Албаније. Том приликом су критиковане *великосрпске* тенденције против уздизања кадрова из редова националних мањина на руководеће положаје, док је на основу става Е. Кардеља формулисано да су националне мањине део нације којој припадају и уједно мост за међунационално повезивање. Такође, одбачена је идеја формирања централне југословенске институције за праћење проблема националних мањина. Четврти конгрес СКС је почетком јуна потврдио политику

¹⁸⁶ Појаве слабог активирања уложених државних средстава и нерентабилности производње дошле су до изражаја у текстилној индустрији у Ђаковици и Приштини, Комбинату обуће и коже и Фабрици шећера у Пећи и Дрвном комбинату у Урошевцу који су пословали са губицима, док је у пољопривреди слабо функционисао систем кооперација. Видети: Записник са седнице ИК ЦК СКС, 7.1.1963, АС, Ђ-2, К-4; Извештај са пута из Косовско-метохијске покрајине, августа 1963, АС, Ђ-2, К-6; Забелешка са састанка Групе за националне односе при Комисији за идеолошки рад ЦК СКЈ, 9.12.1963, АЈ, VIII, II/4-а-1-48, К-21.

проширивања школске мреже, кадровске изградње и увођења двојезичне наставе у национално мешовитим срединама. Но, како су се државне инвестиције у АКМО слабо реализовале, одлучено је да Федерација покрије губитке за штампање гласила, уџбеника и литературе на албанском језику и да у наредним годинама финансирање ових потреба буде вршено уз учеће Федерације 50%, Републике 30% и Области 20%. На Другом пленуму ЦК СКЈ, 18. и 19. новембра, Ј. Броз Тито је поздравио политику улагања у развој привредно неразвијених подручја, док је на Петом конгресу ССРНЈ, одржаном од 18. до 22. априла 1960. године, КНМ ЦК СКЈ прешла под окриље ове организације. Ј. Броз Тито је 23. маја примио делегацију АКМО на челу са Д. Мугошом и Ф. Хоџом којима је обећао да ће Област и убудуће добијати материјалну помоћ Југословенске државе.

Попис становништва Југославије из 1961. године показао је да је број Албанаца у АКМО у десетогодишњем периоду повећан за више од 100.000 становника, што није био случај са другим националностима у Области. У исто време, продубљивање економске кризе у Југославији отварало је националне полемике, попут расправе Ћосић-Пирјевац, иза којих се скривао све већи јаз између привредно развијених и неразвијених република, односно тежња за јачањем самосталности република насупрот југословенском централизму и српској доминацији. Стога је Ј. Броз Тито на проширеној седници Извршног комитета ЦК СКЈ, средином марта 1962. године, затражио јачање партијског јединства, што је у први план избацило А. Ранковића као његов најближег сарадника. Наведено је подстакло Извршни комитет ЦК СКЈ да 9. јула расправља о ситуацији у АКМО, па је затражен њен даљи привредни развитак, повезивање са остатком Југославије, форсирање братства и јединства, еманципација жена, појачан рад са омладином, развој просвете и уздизање кадрова. Осим плана да се до 1980. године сва деца у Области обухвате основношколским образовањем, по први пут је експлицитно указано на појаве притисака од стране Албанаца на Србе и Црногорце да се иселавају са Косова и Метохије. Иначе, у периоду 1962-1963. године Југословенска држава је у Косово и Метохију уложила 83 милијарде динара, а број запослених се у односу на 1952. годину повећао за 95%. Планирано је да до 1970. године друштвени производ по становнику Косова и Метохије буде на нивоу југословенског просека из 1963. године или 58% просека Југославије у 1970. години. Интензиварање рада Групе за националне односе при Комисији за идеолошки рад ЦК СКЈ, основане још 18. децембра 1962. године, започето је 9. децембра 1963. године поводом припрема материјала о националним мањинама за потребе одржавања Осмог конгреса СКЈ на којем је дошло до отворања националног питања у Југославији.

2.3. Отварање националног питања 1964-1965. године

Почетни импулси отварања *националног питања* у Југославији могу се запазити још на седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној од 14. до 16. марта 1962. године, и током припремања Устава СФРЈ, усвојеног 7. априла 1963. године. С обзиром да је Југославија била вишенационална држава, у разматрању националне проблематике није могло бити заобиђено питање националних мањина, посебно албанске која је била доминантна на Косову и Метохији и условљавала креирање државне политике према овој Покрајини. Тако је у Идеолошкој комисији ЦК СКЈ 12. јануара 1963. године одржан састанак Групе за националне односе на којем је констатовано да од мартовске седнице Извршног комитета ЦК СК из 1959. године није рађена систематска анализа о националним мањинама у Југославији. Но, и поред тога констатована су четири главна правца њеног будућег рада – питање постојања разлика међу републичким уставима у теритрању националних мањина, питање привредно неразвијених подручја насељених националним мањинама, питање мањинске просвете, стипендирања и двојезичности, као и питање мањинског културног деловања. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 18. и 19. фебруара, Е. Кардељ је критиковао тенденције предратног *унитаристичког југословенства*, истакавши да *свако може да каже да је Југословен ако неће да се определи ни за једну постојећу националност, с тим да „Југословен“ не треба схватити националистички већ као припадност југословенској социјалистичкој заједници*. Током дискусије су критиковане појаве *национализма и републичке ускогрудости*, затражено подстицање зближавања националних култура југословенских република и дати предлози за пензионисање посланика Скупштине НРС М. Хоџе, упућивање у савезне органе Ф. Хоџе и именовања у АПКМ Д. Мугоше за секретара ПК СКС, И. Куртешија за организационог секретара ПК СКС, С. Аксића за председника Покрајинске скупштине, А. Шукрије за председника Покрајинског извршног већа, Ц. Ниманија за председника Покрајинског ССРН, В. Деве за председника Покрајинског Савеза синдиката и Б. Шкембаревевића за председника Комисије за идеолошки рад.¹⁸⁷

На састанку Групе за прораду теза за претконгресну активност, одржаног 27. и 28. фебруара 1963. године, истакнуто је да би било *опасно да се иде ка југословенству у било којој националној категорији* већ да се оно гради као *заједница радних људи која почива*

¹⁸⁷ Забелешка са састанка Групе за израду елабората о националним односима, 12.1.1963, АЈ, VIII, II/4-а-1-48, К-21; Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ, 18/19.2.1963, АЈ, 507, III/96; Предлог за пензионисање политичких и државних функционера, 1963, АЈ, 507, III/96; Посебни предлози. Другу Вељку Влаховићу шаље А. Ранковић, 1963, АЈ, 507, III/96.

на самоуправљању и социјализму, односно да се партијском чланству објасни да се *не иде на превазилажење нације да би се створила југословенска нација*. На наредном састанку ове Групе, 28. марта, највише пажње је посвећено питању *где је граница између нормалног националног обележја и националистичког*, у вези са чиме је закључено би требало подстаћи промену односа који *производе и репродукју одређене негативне појаве*. Иначе, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 23. априла отворена је дискусија о случају југословенског амбасадора у Софији – Предрага Ајтића, који је у припитом стању давао непримерене изјаве да се *свако може критиковати у Југославији и да тамо нема светаца*, да је *Тито продао Југославију Русима* и да ће се исписати из *Ранковићеве Партије*. Поводом Косова и Метохије, Ајтић је истакао како *не верује Шиптарима*, да је радећи на Косову и Метохији као други секретар Обласног комитета СКС имао *тешке ситуације* и да му је долазило да *плаче као мало дете*, док је Д. Мугошу описао као *стерилног и неспособног за акцију*. На крају је Контролна комисија је препоручила да се П. Ајтић казни искључењем из СКЈ.¹⁸⁸

Председник Комисије за идеолошки рад ЦК СКС Милојко Друловић је на саветовању о међунационалним односима у Југославији, одржаном 11. и 12. фебруара 1964. године у ЦК СКЈ, изјавио да у Србији постоје велике разлике у економској развијености, што је поткрепио мишљу – *На неким подручјима имамо услове за модерно привређивање и живот на нивоу европском, у другом се такорећи тек извлачимо из средњег века*. Сходно томе, затражено је да се постојеће разлике превазиђу продубљивањем социјалистичке свести о заједничким интересима свих народа Југославије, развијањем општејугословенског социјалистичког патриотизма и интернационализма, као и доследном борбом против свих националистичких или хегемонистичких схватања. Апеловано је да се сузбија присуство *националних митова и романтике у садржајима савременог стварања* и свако предимензионарање догађаја и личности из националне историје. Са друге стране, посланик Савезне скупштине Бранко Бокан је 17. фебруара подсетио да је још 16. новембра 1963. године упућен предлог

¹⁸⁸ Индикативна је анегдота коју је Д. Ћосић забележио марта 1963. године, а која се одиграла током неформалног разговора са председником Извршног већа НРС С. Пенезићем Крцуном и председником Извршног већа АКМО Ф. Хоћом. Како су се њих тројица задиркивала на националној основи, Ћосић је упитао Хоћу – *Признај ми, Фадиље, да ви Шиптари имате овакав план: остаћете у Југославији док се не индустријализујете, урбанизујете и просветите, па ћете онда, као напредан и демократски север, да ослободите и уједините заостали и недемократски југ – Албанију. Ви се сада спремате да Косово претворите у Пијемонт велике Албаније и остварите циљ „Призренске лиге“*. На то је Хоћа скочивши са фотеље и загрљивши Ћосића рекао – *Геџо, брате, како ти нас добро разумеш!* Видети: Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*..., 223; Стенографске белешке са састанака Групе у вези материјала за тезе за претконгресну активност, 27-28.2. 1963, АЈ, 507, II/23; Записник са састанка Групе за питања међунационалних односа, 28.3.1963, АЈ, VIII, II/4-а-1-48, К-21; Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ, 23.4.1963, АЈ, 507, III/97.

Просветно-културном већу у име шеснаест посланика са захтевом да се формира Савезни фонд за кредитирање културно-просветне делатности у неразвијеним крајевима или утврде средства у оквиру постојећег Фонда за кредитирање бржег привредног развитка недовољно развијених република и крајева за ове потребе. Б. Бокану је 14. марта одговорено да се из средстава Фонда за развој недовољно развијених подручја за период од 1961. до 1965. године могу вршити улагања само за привредне намене, односно да овај Фонд не би могао да преузме функцију финансирања потреба културно-просветне делатности, што су потврдили Савезни секретаријат за финансије и Савезни завод за привредно планирање.¹⁸⁹

Поводом припрема за одржавање Осмог конгреса СКЈ, на седници Извршног комитета СКЈ 21. фебруара је Ј. Броз Тито указао да је *важно да се на Конгрес изађе са извесним закључцима у којима би се још једном нагласила политика Партије у националном питању*, иза чега се крио притисак нарастајуће економске кризе у држави. Наиме, на прехранбене производе и становање се трошило око $\frac{3}{4}$ буџета породице, док су оне слабије плаћених радника на наведено трошиле 85-90% дохотка. Поједине породице су јеле месо само једанпут месечно када приме плату и биле веома задужене, што је доводило до коментара да се *много гради, да је наш положај у предузећу бољи него пре рата, иако нема оних права и правде о којима се прича, боље је у случају болести и незапослености, али се тешко живи*. Сходно томе, Извршни комитет ЦК СКС је 6. марта направио анализу о важнијим привредним објектима на подручју СРС о чијој изградњи је СИВ донео одлуке, па је на територији АПКМ истакнута неопходност изградње термоелектране *Косово III*, коју је финансирала Југословенска инвестициона банка, и затражена израда планова за подизање термоелектране *Косово IV* и развој рудника и топионице *Трепча* у Звечану.¹⁹⁰

Шести пленум ЦК СКЈ 16. марта 1964. године је био посвећен припремама за одржавање Осмог конгреса СКЈ, а уводни реферат поднео је Вељко Влаховић (1914-1975) у којем се заложиио за развијање демократског централизма који би био на *курсу постепеног али бржег пораста животног стандарда радних људи*. Поред тога, наглашено је да *друштвена заједница посвећује посебну пажњу бржем развоју производних снага у привредно недовољно развијеним републикама и крајевима*, односно да *обезбеђује средства и предузима друге мере да би се постепено смањивале разлике у*

¹⁸⁹ Саветовање о актуелним идеолошким питањима одржано у ЦК СКЈ, 11-12.2.1964, АЈ, 507, VIII, II/4-d (28-33), К-25; Кредитирање недовољно развијених, 1964, АЈ, 130, К-684; *Како планирати*, Политика, 26.2.1964.

¹⁹⁰ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 21.2.1964, АЈ, 507, III/100; О неким проблемима наше радничке класе, 19.2.1964, АЈ, 507, III/100; Важнији привредни објекти на подручју СРС, 6.3.1964, АС, Ђ-2, К-6.

*материјалним условима друштвеног живота и рада радних људи и да би се што складније развијала наша привреда као целина, у интересу како неразвијених тако и развијених подручја. При томе, средства која југословенска заједница одваја у ту сврху означена су као стална пропорција у расподели националног дохотка, усклађена са могућностима и задацима наше привреде и са потребама даљег убрзаног привредног развоја тих подручја, док би доношењем Седмогодишњег перспективног друштвеног плана био обезбеђен брз развој производње, продуктивности рада и националног дохотка. Колико је ситуација била озбиљна сведочи чињеница да по отварању дискусије нико од функционера није желео да се јави за реч, па је Ј.Б. Тито био принуђен да упути опомену - *Ако будете овдје шутили ко ће онда знати шта мислите о томе шта смо ми овде написали... Није доста казати само, „слажем се“, него треба изнети оно са чиме се не слажете, јер има ствари на које се различито гледа.*¹⁹¹*

У наставку Пленума, Мика Шпиљак (1916-2007) је приметио да се у југословенским фабрикама *гомила сувишна радна снага*, која узрокује ниску продуктивност и личне дохотке, а да радници *немају интереса да подижу норме с обзиром да за то нису ничим подстицани*. Како је рекао - *С једне стране осећамо да треба повећати личне дохотке и стандард, а на другој страни немамо дохотка, немамо одакле да повећавамо стандард*. У политици инвестирања Шпиљак је приметио да *највећи део свих објеката кошта више него што смо планирали* и да се рентабилност свуда показује *нижом него што је у елаборатима показана*. М. Друловић је објаснио да велики проблем на подручју Србије представљају ниски лични дохоци, односно да 38,5% запослених у привреди има дохотке испод 20.000 динара и 60% запослених у индустрији и рударству око 25.000 динара. Такође, он је истакао да на подручју СРС живи 55% сеоског становништва, у АПКМ 85% и у СР Словенији свега 27%. На крају пленума, Ј. Броз Тито је закључио да су у југословенској привреди годинама постојали пренапрегнути планови и да су се *плафони увек такорећи пробијали у инвестицијама, и у савезним, и у републичким и комуналним*, додавши – *Ми треба да имамо такву политику инвестиција која ће дати најбрже могућности за проширивање производње оних средстава која се највише траже у земљи... Ми имамо крајева где је висока продуктивност рада која је достигла европски ниво, али имамо и таквих где је врло ниска продуктивност рада и која није ни 50% од продуктивности у другом месту. Према томе, треба тамо где је продуктивност веома ниска предузети све да се та продуктивност повећа. Само, то није зависно само од радника него и од оних који*

¹⁹¹ Стенографске белешке са Шестог пленума ЦК СКЈ, 16.3.1964, АЈ, II/24.

руководе, који организују. Дакле, треба награђивати према заслуги. У Комисији за идеолошки рад ЦК СКЈ одржан је 28. марта састанак Групе за међунационалне односе на којем је саопштено да је у административној фази развоја социјализма постојала илузија о потпуном и дефинитивном решењу националног питања, али да је развитак друштвеног самоуправљања постепено почео да поново покреће питање националног односа. В. Влаховић је замерио што се ради решавања националног питања проблеми привреде товаре на читаву заједницу, уместо да се иде путем компромиса и јавног изношења проблема како би се нашао најбољи економски модел њиховог решавања, приметивши да је даљи развој неразвијених области један од крупнијих проблема.¹⁹²

Секретаријат ПК СКС за КМ упутио је 7. априла 1964. године *Писмо* Извршном комитету ЦК СКС у којем је наведено да је неопходно да се ово партијско тело *упозна са оштрином проблема* који проистичу из економско-политичке ситуације *ради заједничког сагледавања могућих решења и обезбеђивања потребне помоћи*. Поред тога, у *Писму* је наглашено да је АПКМ најнеразвијенији део СРС и СФРЈ, да је привредни развој Покрајине у периоду од 1945. до 1957. године био *спор и незнатан*, да се Југословенска држава тада налазила у тешкој ситуацији због чега нису покретана питања већих улагања и да је у периоду од 1957. до 1963. године Покрајина почела брже да се развија захваљујући инвестицијама које су довеле до запошљавања 38.400 нових радника и повећања националног дохотка за 9.440 динара по једном становнику. Међутим, стопа раста је у периоду 1957-1963. године остварена само 54%, од предвиђених 305 милијарди обезбеђено је 194 милијарди динара или 64% и од 71.655 планираних нових радних места омогућено је 55%. Стога је оцењено да је дошло до непотпуног остваривања државне политике према Косову и Метохији, што није било у складу са Програмом СКЈ, Уставом СФРЈ, Уставом СРС, друштвеним плановима и другим државним актима. Директне последице наведеног биле су заостајање и продубљивање разлике у развијености овог подручја у односу на друге југословенске крајеве и заостравање економског нерасположења маса и погоршње међунационалних односа. У наставку је наглашено да је руководство АПКМ често било у *неугодном положају да самостално истиче проблеме свог подручја не наилазећи на разумевање и подршку других*, пре свега републичких кадрова и политичких тела. Уз то, дати су статистички подаци који су показивали да је од 1945. до 1964. године на 1 становника у Југославији просечно инвестирано 604.320 динара и на Косову и Метохији 50% од тога, при чему је вредност основних средстава по

¹⁹² Стенографске белешке са Шестог пленума ЦК СКЈ, 16.3.1964, АЈ, II/24; Стенографске белешке са састанка Групе у Комисији за идеолошки рад ЦК СКЈ о међунационалним питањима, 28.3.1964, АЈ, 507, VIII, II/4-а-(1-48), К-21.

1 становнику у Покрајини износила свега 34,7% од просека у Федерацији. У АПКМ је годишњи прираштај становништва износио 24.000 лица, док је просечна годишња запосленост износила 3.750 лица. На запошљавање је званично чекало између 15.000 и 20.000 лица, а незванично се претпостављало да их има 3-4 пута више. Поред највећег природног прираштаја у Југославији, на Косову и Метохији је било највише пољопривредног становништва 64% (у СФРЈ 50%), највећа густина насељености од 88,9 становника на 1 km² према (у СФРЈ 72,4), најмање учешће активног становништва од 35% (у СФРЈ 55%), најмање учешће запослених у укупном броју становника од 8,4% према (у СФРЈ 16,8%), највећи број чланова домаћинства од 6,29 (у СФРЈ 3,98), највеће учешће младог становништва до 14 година 42,3% (у СФРЈ 31,5%), највећи број неписмених 43,3% (у СФРЈ 21,1%), највећа смртност становништва од 14,8 на 1.000 становника (у СФРЈ 9,9) и највећа смртност одјачади – 147 на 1.000 живорођене деце (у СФРЈ 83,9). Чести су били прекиди у напајању електричном енергијом, дотрајао је био стамбени фонд, пропусна моћ железничке пруге Краљево-Косово Поље-Скопље и Ниш-Косово Поље-Пећ била је веома ограничена, модернизација пута Пећ-Призрен и пруге Метохија-Призрен вршена је 14 година, а модернизација пута Косовска Митровица-Урошевац 10 година. Обухват деце од 7 до 12 година основним школом је био 89,3% и од 13 до 15 година 47,4%. Већина школа радила је у две до три смене због недовољног простора, при чему је школски простор по 1 ученику у основним школама у 1958/59. години износио 1,54 m² и 1962/63. године 1,42 m², а у средњим школама 3,72 m² напрема 3,28 m². Број болесничких постеља на 1.000 становника био је 1,4 (у СРС 4,1 и у СФРЈ 4,4), на једну амбуланту је долазило 12.507 пацијената (у СРС 7.030 и у СФРЈ 6.136) и на један диспанзер за децу 137.537 пацијената (у СРС 59.328 и у СФРЈ 33.409). Једино су забележени раст продуктивности од просечно 7% годишње и личних доходака за 6,5%, али је лична потрошња и даље остала испод просека за Југославију.¹⁹³

Петогодишњим планом за период 1957-1961. године био је предвиђен пораст производње од просечно 13,7% годишње и реализовано је 7,5%, а Петогодишњим планом за период 1961-1965. године 18% годишње и реализовано 9-10%. До краја 1965. године планирано је запошљавање 10.500 лица годишње, а до краја 1963. године реализовано је око 4.000 лица или 38%. Од планираних 33,3 милијарди из Фонда за развој неразвијених подручја одобрено је до краја 1963. године свега 12 милијарди динара. На крају *Писма* изложене су могућности и мере за бржи развој Косова и Метохије од 1964. до 1970. године, које нису предвиђале *политичке инвестиције* него ефикасније искоришћавање

¹⁹³ Писмо Извршном комитету ЦК СКС, 7.4.1964, АС, Ђ-2, К-7.

постојећих сировина у правцу њихове прераде и финализације. У АПКМ се налазило 64% југословенских резерви олова и цинка, 50% резерви лигнита, трећина резерви хрома и магнезита, као и велике количине никла, гвожђа, мангана, каолина, леуцита, мермера и азбеста. Како је Југославији било потребно 2,4 пута више електричне енергије, предложено је да се она производи у Покрајини, али и да се развија хемијска, метална, прехранбена, дрвна, текстилна, грађевинска, дуванска индустрија и индустрија коже и обуће, унапреди пољопривреда, изградње акумулације на Ибру и Лепенцу и прошири саобраћајна мрежа. Истакнуто је да би АПКМ до 1970. године требало да се развија по просечној годишњој стопи пораста производње од 18-19%, при чему би индустријска производња расла 25%, за шта су биле потребне инвестиције од 452 милијарде динара у привредне и 99 милијарди у непривредне делтности. Уколико би темпо пораста производње годишње био 23%, АПКМ би до 1970 године остварила доходак по становнику од 71% југословенског нивоа. Такође, затражено је да Покрајина задржи посебан третман у савезним и републичким плановима, законима и програмима развоја неразвијених подручја, да се расподела средстава Фонда за неразвијена подручја врши према степену неразвијености појединих подручја, да услови додељивања средстава буду много повољнији од општих услова у држави, да се усмере крупна предузећа да граде своје погоне на неразвијеним подручјима, да се подстакне извоз са подручја АПКМ и повећају геолошка испитивања и прошире капацитети школства, здравства, социјалног старања, културе и комуналне изградње.¹⁹⁴

Писмо ПК СКС за КМ стављено је на дневни ред седнице Извршног комитета ЦК СКС 22. маја 1964. године, када је констатовано да је у раздобљу до 1957. године инвестирано у бржи развој АПКМ 32 милијарде динара, да је просечна стопа раста производње је у периоду 1947-1956. године износила 3,5% и од 1957. до 1963. године 7,9%, да је повећано учешће индустрије у укупној привреди са 24% у 1948. на 38% у 1963. години и учешће друштвеног сектора са 43% на 65%, да је број запослених лица повећан је са 25.000 на 85.000 и национални доходак са 39.000 на 64.000 динара. Успоренији темпо развоја Покрајине оцењен је као последица наслеђене заосталости, високог природног прираштаја, недовољног и спорог инвестирања, тешкоћа у реализацији гарантованих средстава, отказивања кредита Југославији од стране Совјетског Савеза у периоду 1957-1961. године и кашњења у разради и доношењу прописа за спровођење мера и планираних пропорција развоја. Но, темпо развоја Косова и Метохије био је успорен не само у односу према постигнутом нивоу у Југославији, већ и према

¹⁹⁴ Исто.

недовољно развијеним републикама. Стога су критиковане појаве нескромности у захтевима инвеститора, неоправданих прекорачења одобрених инвестиција, слабе организације производње, недовољног коришћења капацитета, јавашлука, недисциплине и примитивизма, небриге и неправилног односа према стручном кадру, локалистичких и партикуларистичких тенденција, при чему је назначено да део одговорности сноси руководство Покрајине услед *несналажења и лутања, субјективних слабости и грешака што је знатно утицало на успоравање развоја и слабије опште ефекте уложених средстава*. Пошто је истакнуто да је развој АПКМ увек био примарни циљ политике руководства СРС, затражено је да се више искористе природни потенцијали Покрајине, да се исправе слабости и грешке у раду покрајинских, републичких и савезних органа, повећају обим и динамика инвестиција и да се у наредном периоду са представницима АПКМ размотре даљи кораци у овом правцу.¹⁹⁵

У дискусионом делу седнице, Ј. Веселинов је указао да *другови са Космета у Писму нису били довољно критични сами према себи*, док је С. Пенезић Крцун објаснио да политика даљег развоја неразвијених подручја није до краја дефинисана и да је Федерација један део помоћи упућивала самостално, а други део преко Републике који је у последње три године износио 10 милијарди динара. Д. Петровић Шане је позвао присутне покрајинске руководиоце Д. Мугошу и Џ. Ниманија да појасне *појаве отпора разних институција и органа, Федерације и Републике у спровођењу наше политике на Космету*, односно жалбе да се *Косово и Метохија не третира као јединствен део Србије у смислу добијања довољно помоћи*. На то је Д. Мугоша је одговорио да су покрајински функционери дуго размишљали да ли да напишу *Писмо*, али да су на тај корак одлучили због *целе ситуације, расположења маса и кадрова и нагомиланих противречности* са циљем да се Извршни комитет СКС заложи да се положај АПКМ боље третира у изради Седмогодишњег плана развоја и да се политичко руководство СРС детаљно упозна са свим тешкоћама са терена где владају *националне противречности и пропаганда из Албаније*. Пожаливши се да су код њега долазили *другови из Покрајине* са различитих државних нивоа да критикују стање у АПКМ и да укажу како немају довољно средстава и да се одуговлачи са решавањем најосновнијих питања, он је нагласио да је било случајева да су *републички органи и установе понекад гледали на сва питања која смо ми покретали са Косова и Метохије као да задиремо у нека права која нису наша или да смо досадили са покретањем тих питања*. Затим је Мугоша позвао *другове из Републике* да пошаљу стручњаке у Покрајину, да се олакша и подстакне спровођење планова уместо да

¹⁹⁵ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКС, 22.5.1964, АС, Ђ-2, К-7.

се наилази на *отежавање од стране појединих савезних и републичких органа* и да се ојачају и разраде органи друштвеног управљања и појача техничка помоћ од стране развијених предузећа, што је, пак, довело до општег међусобног критиковања учесника у дискусији, па је седница нагло приведена крају.¹⁹⁶

Закључке са описане седнице Извршни комитет ЦК СКС је упутио Организационо-политичком секретаријату ЦК СКЈ, указавши да је Партија у разматрању проблема АПКМ полазила са становишта развоја југословенске привреде у целини и да је због тога био успорен и знатно заостао развој Косова и Метохије, што је оцењено штетним за укупну југословенску заједницу. Такође, истакнуто је да би неотклањање наведеног стања само користило развоју иредентизма у Покрајини услед ширења економског незадовољства међу становништвом албанске националности. Тако је Извршни комитет ЦК СКЈ на седници, одржаној 6. и 7. јула 1964. године, оценио да су постигнути резултати развоја неразвијених крајева Југославије начелно повољни, али да је било и извесних слабости. Сходно томе, затражено је да се даљи развој ових подручја уклопи у општу развојну политику државе, а методи и инструменти развоја ускладе са јединственим привредним системом уз одређена специфична решења којима би били створени услови за њихов бржи развој. Но, остала су отворена три питања. Прво, да ли се може у одређеним роковима плански осигурати да развој неразвијених подручја буде бржи од просечног развоја Југославије или би то требало да буде стални задатак практичне економске политике који би се остваривао у складу са материјалним могућностима државе. Друго, да ли би Фонд за развој неразвијених подручја требало да послује као самостална установа која ће вршити усмеравање средстава на поједине републике у оквиру општих смерница политике развоја или да се усмеравање средстава на поједина подручја врши на основу одлука Скупштине, као и ко би требало да врши деобу средстава Фонда на поједине републике – Скупштина или Управни одбор фонда. Треће, да ли средства Фонда користити само за привредна улагања или и за подстицање непривредних делатности, и како решавати проблем презадужености на овим подручјима – да ли по општим мерилима за целу земљу или посебно. Дискусију је пресекао Е. Кардељ који је затражио да се што пре креирају дугорочни планови који би били у складу са могућностима југословенске привреде, односно да се одреде средства у Фонду и да се *онда види који је то максимум који може да учини наша привреда.*¹⁹⁷

¹⁹⁶ Исто.

¹⁹⁷ Преглед седница извршних комитета ЦК СК република, 3.7.1964, АЈ, 507, V, К-XX/1-44; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 6-7.7.1964, АЈ, 507, III/102.

У Нацрту Резолуције о смерницама за израду Друштвеног плана Југославије за период 1964-1970. године истакнуто је да се проблем развоја недовољно развијених подручја мора брже решавати, јер представља допринос успешном развоју југословенске привреде и даљем развијању економске основице равноправности југословенских народа. Предложено је низ мера попут проширења производње, повећања продуктивности рада и животног стандарда радника, подстицања економских интереса новоизграђених предузећа у неразвијеним подручјима и успостављања производне сарадње са предузећима из развијенијих крајева – тзв. интеграционих процеса у привреди. Како је наглашено – *Средства Федерације треба да користе за помагање убрзаног развоја недовољно развијених република и АПКМ. Повећана економска снага развијених република омогућиће им да помогну бржи развој појединих недовољно развијених региона на својим подручјима. Друштвеним плановима Југославије потребно је обезбедити и неопходна допунска средства Федерације за пружање помоћи недовољно развијеним подручјима за остваривање бржег развоја и оних непривредних делатности, пре свега школства, што је од значаја за постизање бржег пораста привреде и животног стандарда на овим подручјима.*¹⁹⁸

Секретаријат ПК СКС за КМ је 27. августа 1964. године разматрао последице хапшења 80 лица углавном албанске националности на Косову и Метохији због непријатељске делатности. Међу ухапшенима је било интелектуалаца, просветних радника, службеника, студената, ученика и политичких руководиоца, што је подстакло заоштравање међунационалне ситуације у Покрајини и довело до негативних реакција функционера Албаније и критика од стране западних медија који су пренели да се *спроводи терор над албанским живљем у Југославији*. Недуго затим, 29. септембра је Комисија за идеолошки рад ЦК СКЈ закључила да је и поред спровођења политике националне равноправности и ликвидације хегемонизма у Југославији дошло до *претеране заокупљености кадрова питањима економског положаја својих република, услед чега су поједини поступци и изјаве почели да се негативно рефлектују и подлежу националистичким деформацијама*. Колико је политичка ситуација у Југославији била ровита показује и седница Извршног комитета ЦК СКЈ од 28. октобра, на којој је Ј. Броз Тито истакао да се *мора мењати дух који влада у ЦК и да у југословенском руководству постоји криза која се мора решити до Конгреса*. Упутивши критику што у руководству Партије нема јединства, он је рекао: *Шовинизам се развија по републикама, а сви указују на Београд. Умешала се ситнобуржоаска стихија. Апсурдно је, али морамо данас поново*

¹⁹⁸ Исто.

да постављамо питање наших националних односа. Данас су многи наши и то руководећи комунисти ноциоци националистичких тенденција.¹⁹⁹

Дебата о Преднацрту закона о Фонду федерације за кредитирање недовољно развијених република и крајева вођена је 4. новембра Савезној скупштини са циљем да се омогући привредни раст и повећање друштвеног стандарда у мање развијеним регионима, односно да се они у што краћем року оснаже како би били у стању да сами даље развијају и финансирају сопствени развој. Фонд је требало да кредитира развој република Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније и АП Косова и Метохије до 1970 године, при чему је затражено да се јасно дефинише шта тачно држава жели да постигне и развија у неразвијеним подручјима. Два дана касније погинуо је у саобраћајној несрећи председник Извршног већа СРС С. Пенезић Крцун, а Савезна скупштина је на заседању 24. и 25. новембра усвојила Резолуцију о смерницама за израду Друштвеног плана Југославије за период 1964-1970. године. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 4. децембра Иван Гошњак (1909-1980) је затражио да се приликом састава будућег ЦК СКЈ води рачуна о националним мањинама, па је подржано да у ово тело уђу четири Албанца, два Турчина и један Мађар. Ј. Веселинов је нагласио да би у ЦК СКЈ требало узети што више људи са терена, из предузећа, општина и срезова, области културе и јавног живота, штампе и са универзитета, посебно указавши на Добрицу Ћосића, али је овај предлог одбачен уз опаску да су Ћосићеви ставови *нејасни о неким питањима* и да је било *доста примедба на неке његове иступе и чланке*. На крају седнице, Ј. Броз Тито је закључио да би било добро да републике предлажу кадрове за ЦК и друге органе СКЈ, а Ранковић да би у ова тела требало примати пре свега *истакнуте другове*.²⁰⁰

У таквим околностима одржан је Осми конгрес СКЈ од 7. до 13. децембра 1964. године у Београду, на којем је Ј.Б. Тито поднео реферат *Улога СК у даљој изградњи социјалистичких односа и актуелни проблеми у међународном радничком покрету и борби за мир и социјализам у свијету*. Изразивши мишљење да *Конгрес мора посветити пуну пажњу међунационалним односима, али не због тога што национално питање код нас представља проблем коју у принципу није решен*, он је апеловао да дође до превазилажења међунационалних противречности које су биле продукт брзог и свестраног развоја земље, посебно у сфери економије. Броз је затражио да се појаве шовинизма прате, откривају и проучавају, објаснивши да оне произилазе из

¹⁹⁹ Информација о појава непријатељске делатности у Покрајини Косово и Метохија, 22.9.1964, АЈ, 507, V, К-XX/1-44; Извештај о делтности Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ у периоду од Седмог до Осмог конгреса СКЈ, 29.9.1964, АЈ, 507, VIII, II/2-b-(185-190), К-14; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 28.19.1964, АЈ, 507, III/104.

²⁰⁰ *Прогрес недовољно развијених подручја – интерес читаве заједнице*, Борба, 5.11.1964; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 4.12.1964, АЈ, 507, III/106.

*етатистичко-бюрократских тенденција које спутавају међунационалне интеграције и унитаристичког игнорисања друштвено-економских функција република и аутономних покрајина уз затварање у своје границе, и критиковао све који се проглашавају за заштитнике националних интереса овог или оног народа. Заложивши се за развијање заједничке југословенске културе уз свестрани и слободни процват националних култура свих народа и народности удружених јединственим интересима и јединственим социјалистичким друштвеним системом, он је нагласио потребу економског осамостаљивања неразвијених република и аутономне покрајине Косова и Метохије како би сопственим снагама остваривали даљи економски развитак у интересу целе заједнице и позвао да се политика бржег развоја економски недовољно развијених подручја врши у складу са објективним могућностима целе привреде, уз реализацију улагања у до тада изграђене капацитете, пружање шире техничке и кадровске помоћи, форсирање еластичније кредитне политике и усмеравајућу улогу СК. У погледу политике према националним мањинама, Броз је подсетио на Закључке Извршног комитета СКЈ из марта 1959. године који су за полазну основу имали јединствен третман и једнак друштвени положај свих радних људи, без обзира на националну припадност, затраживши потпуно остваривање права свих националности, развијање и неговање пријатељске, добросуседске и што свестраније сарадње са земљама матицама, као и развој производних снага аутономних покрајина и других крајева где живе етничке групе. Како је највећа одговорност у сузбијању национализма била поверена Партији, он је истакао – *Ако не желимо да нам се јаве озбиљне тешкоће на нашем путу, ми морамо отвореним очима да гледамо на још увијек постојеће проблеме националних односа.*²⁰¹*

У наставку, Е. Кардељ је приметио да *свакодневни практицизам и мноштво различитих тренутних интереса чине понекад да људи од дрвећа не виде шуму*, односно да се не сме дозволити да се занемари генерална политичка линија СКЈ. Похваливши напоре партијске политике у подизању степена развијености недовољно развијених подручја, он је нагласио да није задовољан резултатима постигнутим на Косову и Метохији које је остало у развоју испод југословенског просека. Кардељ је објаснио да се *проблеми материјалне и друштвено-економске природе не могу решити простим револуционарним декретима ни силом ни притиском већ првенствено демократском сарадњом народа* и да СКЈ не намеће никакав модел идеалног социјалистичког друштва, *не успоставља никакве догме и не ствара никакве техонкратске конструкције*. А.

²⁰¹ *Osmi kongres SKJ. Stenografske beleške*, Beograd 1965, 311; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 378; К. Николић, *Србија...*, 244; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 352; Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1951-1968...*, 229; *Istorija SKJ...*, 268; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 277.

Ранковић је критиковао *псеудолибералистичка и малограђанско-анархистична схватања* која покушавају да дестабилизују СКЈ, заложивши се за јачање демократских односа, јавности рада, друштвене одговорности и јединства комуниста, док је В. Влаховић осудио мишљење да је *несрећа што је Југославија многонационална заједница*, указавши да је схватање по којем ће националне разлике ишчезнути после победе револуције научно неодрживо. Као делегат са подручја АПКМ, А. Шукрија је истакао да је у периоду између Седмог и Осмог конгреса СКЈ друштвени бруто-производ у Покрајини порастао је за 45%, национални доходак по глави становника за 33%, индустријска производња око 2 пута, број запослених за око 30.000 лица и однос укупне обрадиве површине са око 3% на око 10%. Но, општа продуктивност Косова и Метохије остала је испод југословенског просека, цене око 80% производа биле су под државном контролом и на граници куповне моћи становништва, недостајала је контрола реализације постављених планова и висок наталитет је узроковао вишак радне снаге. На крају излагања, он је изразио надање да ће бржи привредни развој АПКМ помоћи југословенска заједница кроз интервенцију материјалним и другим средствима у складу са прокламованом партијском политиком. С. Хасани је указао да је у периоду између два партијска конгреса подигнут број оквалификованих радника на 8.000, да је обезбеђено путем школовања око 17.000 стручњака са виском, вишом и средњом стручном спремом и да је сваки пети становник Покрајине био просветно обухваћен. Џ. Нимани је похвалио планове за формирање Фонда за кредитирање развита недовољно развијених подручја, а излагања, углавном посвећена друштвено-економској проблематици, имали су и И. Вакић, И. Куртеши, Ј. Шотра и В. Тадић.²⁰²

У Резолуцији Осмог конгреса СКЈ констатовано је да је у *протеклом периоду стално јачала и продубљивала се национална равноправност* у Југославији, на шта је позитивно утицао систем самоуправљања, премда је назначено постојање тешкоћа које су проистицале из *дубоких разлика у економској снази и могућностима развита разних националних подручја, административно-статистичких елемената у економским односима и субјективних слабости у редовима СК*. Одбачена су становишта да су *нације у нашем социјалистичком друштвеном развоју преживеле и да треба стварати јединствену југословенску нацију*, као израз *бирокуратског централизма и унитаризма практично испољаваног кроз игнорисање политичких, друштвених, економских и других функција република и аутономних покрајина*. Посебно је затражено да се негативне појаве не дозволе у образовању, науци, култури и уметности, да се непрестано ради на јачању

²⁰² Исто.

равноправност народа и народности Југославије и да се даље економски развијају неразвијене републике и АПКМ у интересу целе југословенске заједнице. Осми конгрес СКЈ је усвојио нови Статут Партије, док су из АПКМ у ЦК СКЈ изабрани Д. Мугоша, Ф. Хоџа, А. Шукрија, Т. Симић и В. Дева и у Контролну комисију И. Куртеши. Тако је на Осмом конгресу СКЈ, по први пут након Другог светског рата, дошло до посредног признања да Народна револуција није решила национално питање у Југославији увођењем федеративног облика државног уређења, уклањањем *великосрпске* хегемоније и форсирањем братства и јединства и равноправности народа и народности. Дефинитивним одбацивањем идеје фосирања југословенства од стране Федерације и подршком складном развоју сваког народа и народности, индиректно је подржана самосталност наступања и деловања југословенских република и покрајина. Осим тога, изабрани чланови ЦК СКЈ, њих 155, били јавно означени по националности или народности, при чему се име Ј. Броза Тита нашло на хрватској листи и касније било издвојено како би се избегле недоумице.²⁰³

На пленуму ЦК СКЈ 13. децембра 1964. године Ј. Броз Тито је једногласно изабран за генералног секретара СКЈ, док је Извршни комитет ЦК СКЈ предложио нову организациону поделу на три основне области деловања - развитак и политичко идејно деловања СК, идејни проблеми, и друштвено-економски и политички проблеми. У оквиру области за идејне проблеме била је садржана Група за међунационалне односе. Секретаријат, који је именован Извршни комитет ЦК СКЈ, имао је улогу у припремању седница Извршног комитета ЦК СКЈ и решавања текућих задатака који су произишавали из ставова и закључака ЦК СКЈ, при чему се успостављала боља сарадња између ЦК СКЈ, централних комитета република и покрајинских комитета. Иначе, за секретаре ЦК СКЈ изабрани су А. Ранковић, Е. Кардељ и В. Влаховић.²⁰⁴

Извршни комитет ЦК СКЈ је 28. јануара 1965. године за руководиоца Групе за развој међунационалних односа предложио Бошка Станковског, а за секретара Мира Тержана. Општи сабор Скупштине Србије, први такве врсте, усвојио је 10. фебруара Резолуцију о смерницама за израду друштвеног плана НРС до 1970. године, док је 15. фебруара Савезној скупштини достављен амандман групе посланика, на челу са Кадри Реуфијем, на Предлог закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја недовољно развијених република и крајева, у којем се тражило да се АПКМ уступе аунитети по кредитима из средстава Федерације у износу 2.800 милиона динара годишње, због тога што предвиђено учешће Федерације од 4.600 милиона динара у изградњи енергетских објеката није било довољно. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 26.

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ Записник са Прве седнице ЦК СКЈ, 13.12.1964, АЈ, 507, II/26.

фебруара Ј. Веселинов је подовом рада организације СК у ЈНА поставио питање *зашто се више не отворе врата за школовање кадрова из националних мањина* и констатовао да *на терену постоји осећај дискриминације према Шиптарима и Мађарима*, на шта му је И. Гошњак одговорио да дискриминације у војсци нема. А. Ранковић је приметио да постоји несразмера кадровског састава ЈНА у односу бројности појединих националности у Југославији, док је Ј. Броз Тито истакао да *у свему не би требало гледати само национални критеријум већ и неке друге*. На истој седници је одлучено да се за руководиоца Групе за развој међунационалних односа уместо Б. Станковског именује Киро Хаџивасилев, док је 4. марта на снагу ступио Закон којим је основан Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева. Но, већ 26. марта је пленум Централног већа Савеза синдиката Југославије подржао привремене мере СИБ-а о замрзавању цена и свођењу инвестиционе потрошње у планиране оквире, како би дошло до стабилизације тржишта и привредних кретања у држави.²⁰⁵

У таквим околностима одржан је Пети конгрес СКС од 11. до 14. маја 1965. године у Београду, на којем је изабран нови ЦК СКС и за секретара овог тела поново именован Ј. Веселинов. Конгрес је констатовао да се питање међунационалних односа *не може решити једном заувек и скинути са дневног реда*, нагласио пуну равноправност свих народа и народности уз поштовање њихових особености и даљег свестраног националног развитка, обавезао друштвену заједницу на стварање услова за развој привредно неразвијених крајева као економског интереса развитка целе државе и сваког народа посебно, указао да *само слободне и равноправне нације могу наћи прави интерес за заједнички живот* и истакао да се код народности *све више развија социјалистичка свест и уверење да је њихова судбина најтешње повезана са судбином народа Југославије*. Похваљени су напори Партије на искорењивању економске и друштвене заосталост у Косову и Метохији и позвани друштвено-политички радници да науче језик народности у средини у којој раде. Запажено је било излагање покрајинског делегата А. Фазлије који је критиковао национални романтизам, затвореност и аутархију у националним културама и заложиио се за стварање јаче материјалне основе друштва као претпоставке грађења социјалистичких и националних односа у АПКМ. Са подручја Косова и Метохије у Извршни комитет ЦК СКС су ушли Џ. Нимани и Т. Симић.²⁰⁶

²⁰⁵ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 28.1.1965, АЈ, 507, III/108; Амандман на члан 40, 15.2.1965, АЈ, 130, К-685; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 26.2.1965, АЈ, 507, III/109; *Hronologija radničkog...*, 243; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 5.5.1965, АЈ, 507, III/110.

²⁰⁶ У конгресној Резолуцији је затражено подизање релативно ниског дохотка по становнику Републике, одлучнији прелаз са екстензивног на интензивно привређивање, даље развијање самоуправљања, масовно

Извршни комитет ЦК СКЈ је 28. маја 1965. године закључио да без економских реформи није могуће донети Друштвени план Југославије до 1970. године, са чиме се Броз начелно сложио заложивши се за неукидање нерантабилних предузећа како се не би продубила незапосленост. Продубљивање економске кризе подстакло је СИВ и Савезну скупштину да 25. јула усвоје око 30 законских прописа којима је отпочело спровођење привредне реформе у Југославији. Тако су планиране општа ревизија цена, дефлациона политика и економско отварању државе према свету, што је пратило доношење Закона о паритету динара којим је извршена замена старих динара за нове у односу 100:1 и утврђен нови курс од 12,5 нових динара за 1 амерички долар. Како је у питању био веома амбициозно замишљен државни пројекат, Ј. Броз Тито је 8. августа указао на последице оличене у паду животног стандарда становништва. Крајем јуна је Савезна скупштина је именovala Управни одбор Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, формално основаног у фебруару 1965. године, на челу са М. Брецељем као председником и У. Видовићем као директором, док је један од чланова овог тела био В. Дева.²⁰⁷

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 12. и 13. новембра 1965. године, Броз је изнео незадовољство темпом спровођења привредне реформе, затражио да се нове инвестиције сведу на најосновније и најреалније основе и истакао да је за неразвијене републике и крајеве предвиђен Фонд од 800 милијарди динара. Приметивши да је по питању националних односа ситуација у Југославији гора него пре Осмог конгреса СКЈ, он је изнео идеју да се 75% капитала из фондова Федерације препусти републикама, како би се престало са државном централизацијом и критикама република на рачун Федерације. У дискусионом делу седнице, П. Стамболић је уочио да из економских проблема простичу међунационални сукоби, В. Влаховић указао да се у неразвијеним крајевима повећава страх за будућност расподеле средстава Федерације и да се слабо решавају проблеми у вези са концепцијом и улогом Фонда за развој неразвијених република и крајева, а Ј. Веселинов похвалио један од ретких рентабилних случајева процес кооперације између Фабрике *Црвена застава* у Крагујевцу и Фабрике амортизера у Приштини. М. Минић је пренео да се у Београду прича виц – *Шта ће бити*

образовање на научним основама, активније учешће омладине у свим друштвеним збивањима, позитиван развој међунационалних односа уз учвршћивање братства и јединства југословенских народа и остваривање принципа једнакости, као и подизање идејног и акционог јединства СК. Видети: *Пети конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске белешке*, Београд 1966, 23; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 381.

²⁰⁷ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 28.5.1965, АЈ, 507, III/111. *Hronologija radničkog pokreta...*, 247; *Модерна српска држава...*, 329; *Tito. Govori i članci*, XX, Zagreb 1970, 354; Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених крајева, 8.11.1965, АЈ, 130, К-685.

ако пропадне ова реформа? Доћи ће друга, док је А. Ранковић говорио о кризи међусобног поверења, деловању опозиционих група које користе нејединство у редовима комуниста, о слабом критеријуму за пријем у СК, одсуству дисциплине у спровођењу мера које су донете и појавама напуштања СК. Е. Кардељ је критиковао остатке унитаристичко-централистичких тенденција и великосрпског национализма у СРС, нагласивши – *Нисмо се ми у Југославији ујединили због Југославије, него смо се ујединили због социјализма*. Уз напомену да код мање развијених република постоји страх да ће децентрализације и децентрализације довести до смањења подршке Федерације њиховом развоју, он је указао – *Управо због тога што је Србија највећа наша република и српска нација највећа наша нација у Југославији, од њеног става и њене оријентације далеко више зависи него од става било које друге нације*. О економији је разговарано и на наредној седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 16. децембра, када је Ј. Броз Тито поставио питање оправданости доношења Петогодишњег друштвеног плана развоја Југославије до 1970. године у условима привредне реформе.²⁰⁸

Отварање националног питања у Југославији, у којем је била садржана проблематика националних мањина, подстакла је нарастајућа економска криза изазвана слабом одрживошћу државног система социјалистичког самоуправљања у привреди. Интензивирање партијских претконгресних активности од почетка 1963. године довело је до констатације да о положају националних мањина у Југославији није рађена свеобухватна анализа још од мартовске седнице Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године. Истовремено Југословенска држава није одустала од довршавања крупних привредних објеката у неразвијеним подручјима, попут Термоелектране *Косово III* у АПКМ. У таквим околностим, ПК СКС за КМ је 7. априла 1964. године упутио *Писмо* Извршном комитету ЦК СКС у којем је указано на лошу економску и политичку ситуацију на Косову и Метохији, да је привредни развој Покрајине био незнатан до 1957. године и да у периоду до 1963. године није дошло до потпуног остваривања државне политике бржег развоја Покрајине као најнеразвијенијег дела Југославије. Наведено је поткрепљено низом негативних статистичких показатеља, али и жалбом да ранији усмени апели покрајинског руководства нису наилазили на разумевање и подршку републичких кадрова. У мучној атмосфери, *Писмо* је разматрано на седници Извршног комитета ЦК СКС 22. маја када је део одговорности за неуспех државне политике на Косову и Метохији пребачен на покрајинске функционере и наглашено да развој АПКМ остаје

²⁰⁸ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 12-13.11.1965, АЈ, 507, III/113; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 16.12.1965, АЈ, 507, III/114; Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 381; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 353; D. Bilandžić, *Historija...*, 305.

примаран циљ СКС. Закључци са ове седнице упућени су Извршном комитету ЦК СКЈ који је на састанку 6. и 7. јула затражио да се развој Косова и Метохије уклопи у развојну политику Југословенске државе и то преко одговарајућег Фонда који би био формиран за ту сврху, што је потврђено и у нацрту Друштвеног плана Југославије за период до 1970. године.

На Осмом конгресу СКЈ, одржаном од 7. до 13. децембра 1964. године, Ј. Броз Тито је пружио подршку даљем развоју неразвијених југословенских република и АПКМ као интереса целе Федерације, али у складу са државним могућностима, уз пружање техничке и кадровске подршке и идејно усмеравање Партије. Уједно, потврђена је политика афирмације равноправности националних мањина и захтеван бржи развој подручја на којима су она већински живела. У погледу националног питања, Конгрес је потврдио да ово питање није било окончано Народном револуцијом и формирањем федеративне Југославије, односно да његово дефинитивно решавање неће ни бити могуће у догледној будућности. Поред тога, још једном је одбачена идеја стварања југословенске нације и исказана потреба развоја појединачних националних култура обједињених у социјалистичку Југославију. Са подручја АПКМ у ЦК СКЈ изабрани су Д. Мугоша, Ф. Хоџа, А. Шукрија, Т. Симић и В. Дева. Група за развој међунационалних односа реафирмисана је у оквиру Извршног комитета ЦК СКЈ 28. јануара 1965. године, а за њеног руководиоца именован је Киро Хаџи Василев. Закон којим је основан Фонд федерације за кредитирање привредно недовољно развијених република и крајева ступио је на снагу 4. марта, док су 26. марта подржане државне мере усмерене на замрзавање цена и свођење инвестиционе политике у реалне оквире. Пети конгрес СКС, одржан од 11. до 14. маја, потврдио је ставове Осмог конгрес СКЈ и похвалио напоре друштвене заједнице на искорењивању заосталости Косова и Метохије, изабравши у ЦК СКС покрајинске кадрове Џ. Ниманија и Т. Симић. Но, већ 25. јула Савезна скупштина је усвојила низ закона којим је започело спровођење привредне реформе и извршена девалвација динара. До краја 1965. године до изражаја су дошли појачано незадовољство и стрепња највишег југословенског руководства да ли ће економска криза довести до осетног пада стандарда становништва и додатно заоштрати међунационалне антагонизме, при чему они нису слутили да ће наредна година донети неочекиван политички обрт после којег више ништа неће бити исто у Југословенској држави и њеној политици према Косову и Метохији.

2.4. Партијски кадрови и државни чиновници

У процесу срастања државе и Партије у Југославији значајну улогу је имало партијско чланство. Пре Другог светског рата КПЈ је имала 12.000 чланова, док се тај број по његовом завршетку увећао на 141.066 чланова. При томе, на Косову и Метохији је 1945. године било 1.000 чланова Партије, од којих 300 албанске националности, а крајем 1946. године њихов број је нарастао на 5.509, од којих 45% Срба, 32% Албанаца и 19% Црногораца. У односу на укупну популацију у АКМО било је у наведено време у КПЈ 3,92% Црногораца, 1,6% Срба и свега 0,35% Албанаца. У наредним годинама Партија је настојала да бројно јача услед чега је спуштала критеријуме за пријем нових чланова, посебно из редова националних мањина како би их на тај начин јаче везала за Југословенску државу. Плански задржавајући карактер кадровске организације, КПЈ је настојала да спречи појаве анархије и попуштања дисциплине у својим редовима, док је преваспитавањем народних маса у духу нових, комунистичких вредности персонално продирала у све структуре државе, друштва, судства, просвете, војске, синдиката и осталих организација. У складу са прокламованом политиком националне равноправности, Партија је подстицала пропорционално укључивање припадника националних мањина у органе државне власти.²⁰⁹

Од 1944. до 1948. године на Косову и Метохији је постојала Нижа партијска школа кроз коју је прошло око 500 Албанаца, мада је 1949. године изведен податак да је у Области било 743 неписмена, 943 полуписмена и 1.409 самоуких чланова Партије. Укупан број чланова КПЈ износио је 1948. године 480.684, од којих је у НРС било 167.025. Сложене политичке околности у периоду од 1948. до 1952. године довеле су до пораста броја чланова КПЈ (СКЈ) на 779.382 или за 63%, чиме је она почела да се из кадровске претвара у масовну организацију. У исто време из Партије је искључено око 60.000 чланова, а новопримљени чланови су углавном били млађи кадрови. На Шестој Обласној конференцији СКС за КМ 1953. године саопштени су подаци да у АКМО делује 27.731 члан Партије, од којих 47,5% Албанаца. Осим одстрањених чланова СКЈ по ИБ линији, одлив аграрног дела чланства био је највећи, а од 1948. до 1956. године процесом децентрализације државне управе број савезних службеника је смањен са 47.300 на 10.328. Увођењем новог комуналног система 1955. године почела је да јача општинска и среска бирократија, што су пратиле тенденције локалистичког изолационизма, смањења

²⁰⁹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 29; *Istorija SKJ...*, 317; Ђ. Слијепчевић, *Српско...*, 342; Љ. Димић, *Istorija српске...*, 284; D. Bilandžić, *Historija...*, 113; К. Николић, *Србија...*, 189.

броја чланова ССРНЈ на око 5 милиона и умножавање чланства у придружним организацијама, удружењима грађана и синдикатима који су били под партијском контролом. Пораст броја запослених у друштвеном сектору са 2.283.000 у 1952. години на 2.820.000 у 1957. години, довело је до тога да је крајем 1957. године у чланству СКЈ било 244.592 службеника (32,4%), 243.819 радника (32,3%), 130.783 сељака (17,3%), 27.455 студената и ђака (3,6%) и осталих 108.417 (14,4%).²¹⁰

КНМ ЦК СКЈ је почетком 1957. године закључила да у националном саставу организација СК у АКМО Албанци предњаче са 11.204 или 45,2% (2,1% од укупног становништва Области), а затим долазе Срби са 9.374 или 37,8% (4,9%), Црногорци са 3.388 или 13,6% (9,9%) и Турци са 234 или 0,9% (0,7%). Према социјалном саставу било је 9.861 сељака (39,8%), 7.741 службеника (31,3%) и 5.279 радника (17,2%), док су Албанци чинили 61,5% искључених чланова. Од укупно 1.390 секретара основних организација СК Албанаца је било 746 (53,6%), Срба 470 (34,54%) и Црногораца 142 (10,2%), односно по социјалном саставу 716 сељака (51,5%), 482 службеника (34,6%) и 164 радника (11,79%). Од укупно 913 чланова општинских комитета СК Албанаца је било 365 (39,1%), Срба 331 (35,5%) и Црногораца 109 (11,6%), док је у среским комитетима СК било 69 Срба (42,8%), 57 Албанаца (35,4%), 30 Црногораца (18,6%) и 3 Турчина (1,8%). Од укупно од 43 члана ОК СКС за КМ било је 18 Албанаца (41,8%), 12 Срба (27,9%), 11 Црногораца (25,5%) и 2 Турчина (4,6%), односно по социјалној стурктури 34,8% радника, 34,8% интелектуалаца, 13,9% сељака и 16,2% осталих. У Обласном ССРН било је укупно 313.960 чланова, од којих Албанаца 213.391 (67,9%), Срба 80.310 (25,5%), Црногораца 13.528 (4,3%) и Турака 6.651 (2,1%). У Обласном одбору ССРН било је Албанаца 60 (53,6%), Срба 31 (27,6%), Црногораца 17 (15,17%) и Турака 4 (3,2%) чланова Пленума и 10 Албанаца, 6 Срба, 4 Црногорца и 2 Турчина чланова Председништва. У Обласној Народној омладини било је укупно 57.403 члана од којих 32.407 Албанаца (56,4%), 18.283 Срба (31,8%), 3.838 Црногораца (6,6%), 825 Турака (1,4%), а у ОК Народне омладине било је по 14 чланова Пленума Срба и Албанаца (по 41%), 4 Турака (11,7%) и 2 Црногорца (5,8) и у Председништву 5 Срба, 3 Албанца, 2 Турчина, 1 Црногорац. У Обласном већу Савеза синдиката од 45 чланова било је 24 Албанца, у среским синдикалним већима од 153 члана било је 68 Албанаца и у општинским синдикалним већима од 42 члана било је 22 Албанца.²¹¹

У народним одборима обласних општина било је 1.652 народна одборника Албанца (66,58%), 703 Срба (28,33%), 96 Црногораца (3,87%) и 30 Турака, а у народним

²¹⁰ Исто.

²¹¹ Национални састав АКМО, 7.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11.

одборима срезова је било 3 председника Албанца, један Србин и један Црногорац. У Народном одбору Области Албанаца је било у Обласном већу 43 (53,8%), Срба 20 (24,69%), Црногораца 14 (17,28%) и Турака 3 (3,7%), у Већу произвођача – Албанаца 20 (51,28%), Срба 11 (28,2%), Црногораца 7 (17,94%) и један Турчин (3,56%) и у Извршном већу – Албанаца 7 (53,8%), Срба 3 (23,7%), Црногораца 2 (15,3%) и један Турчин (7,6%). Службеника народних одбора општина укупно је било 1.330 од којих 569 Срба (42,78%), Албанаца 507 (38,12%), Црногораца 200 (15,04%) и Турака 54 (4,06%), док су службеници народних одбора срезова били Срби 186 (50,9%) од којих руководећи 38 (47,5%), Црногорци 92 (25,2%) од којих руководећи 30 (37,5%) и Албанци 87 (23,8%) од којих руководећи 12 (15%). У Народној скупштини СФРЈ било је 16 посланика Албанаца, а у Народној скупштини СРС 19. Томе би требало додати да је у водећим обласним радничким саветима предузећа било: у *Трпчи* 30 Срба, 27 Албанаца, 7 Црногораца, 1 Турчин и 2 остала; у *Ајвалији* 10 Срба, 6 Албанаца, 2 Црногороца, 1 остали; у *Косову* 35 Албанаца, 12 Срба, 3 Црногорца и 1 остали; у *Деви* 14 Албанаца, 3 Срба и 2 Црногорца; у *Голешу* 26 Албанаца, 8 Срба и 3 Црногорца; у *Новом Брду* 20 Албанаца и 4 Срба; у *Косовки* по 8 Срба и Албанаца, 3 Турчина и 2 Црногорца и у *Шару* 15 Албанаца, 4 Срба и 2 остала. У укупно 795 обласна школска одбора било је 3.800 Албанаца, 2.000 Срба и 200 Турака, у 14 домова народног здравља било је 64 Срба, 48 Албанаца, 10 Црногораца и 3 Турчина, а у 6 болница било је 31 Албанац, 27 Срба, 15 Црногораца и 2 Турчина. Поред *слабости идеолошке природе* које су се јављале услед велике заосталости Косова и Метохије, патријархалног и конзервативног начина живота, испољавања религиозности и потпадања под утицај национализма и иредентизма, Партија је приметила да *озбиљну сметњу за проширење састава чланова СКЈ Шиптарима представља српски шовинизам и коришћење чланства у СК од стране Албанаца као средства за сеоске, родовске и сличне разрачунае и обезбеђивање повластица за себе и своју родбину*. Тако је 31. децембра 1957. године у ФНРЈ било 16.727 (2,4%) Албанаца чланова СКЈ, у НРС 13.477 (4,8%) и у АКМО 12.058 (42,8%).²¹²

Ј. Броз Тито је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 6. фебруара 1958. године истакао да комунисти на руководећим местима у политичком, друштвеном и привредном животу државе *морају бити одговорни за оно што се ради и способни да спрече негативне појаве*. А. Ранковић је позвао на борбу против идејног утицаја *малограђанских елемената и остатака старе интелигенције*, док је Ј. Веселинов критиковао састав среских и општинских комитета СК рекавши – *Ми се много вртимо око пет-шест људи у*

²¹² Национални састав АКМО, 7.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11; Припадници националних мањина чланови СКЈ, 31.12.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11.

срезу још из рата не знам још кога, тако да је тај кадар врло узан и често не може да овлада проблематиком коју треба тамо решавати. На овој седници је заузет партијски курс растеређивања водећих кадрова од многобројних функција и подмлађивања руководства привлачењем *млађих, али политичких зрелијих кадрова*. У Писму које је свим организацијама и руководством СК тим поводом послато изражена је критика привилегија, протекционизма, неправилности у награђивању, партикуларистичких и шовинистичких тенденција, односно извршено је устројавање партијских кадрова пред Седми конгрес СКЈ.²¹³

Како је на Косову и Метохији је у току била предизборна активност за нове делегате НО АКМО, Републичке и Савезне скупштине, која је недвосмислено показивала утицај Партије на одабир и расподелу кандидата на државне функције, тим поводом сакупљани су подаци који показују да је у Области 1958. године било свега 24% висококвалификованих и квалификованих радника у индустрији, 24% у грађевинарству, 25,6% у саобраћају и 26% у трговини, док је око 40% свих запослених радника било без школе и 47% имало само основну школу. Због тога је постојала потреба за најмање 1.100 висококвалификованих и 3.700 квалификованих радника. Службеника без школске спреме је било 6,5%, са основном школом 40%, са нижом стручном спремом 35,3%, са средњом школом 14,9% и са факултетом 3,3%. У просвети је 56,5% наставничког кадра било без потребних квалификација, односно постојале су потребе за најмање 2.555 просветних радника до 1961. године. У здравству је недостајало 27% стручних кадрова, око 55% средњих медицинских кадрова и око 3.350 кревета у болницама. У државној управи од 2.200 службеника у среским и општинским народним одборима било је 6% са вишом и 23% са средњом школском спремом, односно планирано је да се до 1961. године оспособи 14.278 висококвалификованих и квалификованих службеника. Обласни народни одбор и срески и општински народни одбори стипендирани су 1957/58. школске године на факултетима и вишим школама 1.020 студената и 2.753 ученика средњих стручних школа, док су привредне и задружне организације стипендирале свега око 180 ученика средњих стручних школа, што је било недовољно. За перспективно решавање проблема школовања кадрова у Области била је до 1961. године потребна сума од 5 милијари и 935 милиона динара, при чему су срески фондови за кадрове у привреди били у могућности да подмире свега 10% овог износа и за осталих 90% очекивала се помоћ југословенске заједнице и више улагања од стране привредних и задружних организација.²¹⁴

²¹³ Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 6.2.1958, АЈ, 507, III/75.

²¹⁴ А.К, *Пред изборе*, Јединство, 6.1.1958; Д.М, *Политичку афирмацију жена потврдили су последњи избори*, Јединство, 20.1.1958; Р.Р, *Развитак кадрова*, Јединство, 20.1.1958.

Прва седница новоизабраног НО АКМО одржана је 8. априла 1958. године и на њој је П. Јовићевић поново изабран за председника, док је за председника Обласног извршног већа именован Ф. Хоџа. За председника Обласног већа поново је изабран И. Шаћири и за потпредседницу Катарина Патрногић Цица (1921-1971), а за председника Већа произвођача Милан Продановић, директор рудника азбеста у Рујишту, и за потпредседника Хусејин Бублица рудар. Тајним гласањем за посланике у Савезном већу Скупштине ФНРЈ одређени су Д. Мугоша, Ф. Хоџа, П. Јовићевић и Мехмед Малићи. Дан раније, на пленуму Обласног одбора ССРН за новог председника изабран је И. Шаћири. Седми конгрес СКЈ, одржан од 22. до 26. априла, позитивно је оценио друштвену улогу комуниста и то посебно на подручју *усклађивања појединачних, заједничких и општих, односно историјских интереса радничке класе*. У конгресном реферату Ј.Б. Тито је истакао да је задатак комуниста да *стално прате и изучавају цјелокупно друштвено кретање* и да *добро познају законе и уредбе* као би могли *усмјеравати њихову примјену у пракси*, односно да *даљи успјешан развитак производних снага и друштвеног самоуправљања зависи у првом реду од чланова СК*. Такође, он је похвалио процес децентрализације који је омогућио јачање народних одбора као основних органа власти у Југославији. Конгрес се заложио за јачање класне основе СКЈ, инсистирајући на подмлађивању чланства, и у новом Статуту СКЈ потврђена је партијска организација на принципу демократског централизма која је почивала на *јединству мисли и акције чланова и организација*. У конгресним документима констатовано је да је годишње у радничким саветима било преко 200.000 чланова Партије, да је исто толико комуниста било укључено у рад народних одбора општина и срезова где су настојали да државни органи управљања задрже што тешњу везу са бирачима како би могли *верно да одражавају тежње грађана и буду под њиховом сталном контролом*. Осим преко зборових бирача, активност чланова партије била је усмерена и на кућне савете и стамбене заједнице, савете потрошача, школске одборе, друштвене органе у издавачким предузећима, културним и уметничким установама, здравственим центрима и организацијама социјалног осигурања. Сви наведени органи су 1957. године бројали преко 310.000 грађана од којих је 94.000 било чланова СКЈ. На дан 31. децембра 1958. године постојало је 95 средњих и 1.187 општинских комитета, а СКЈ је укупно бројала 755.066 чланова. За разлику од ранијег административног периода, тежиште партијског деловања било је усмерено на идејно-политичко убеђивање и испољавање СК као организатора *практичне социјалистичке акције најширих радних маса*.²¹⁵

²¹⁵ Чланство у СКЈ било је неспојиво са схватањима и поступцима туђим социјализму и исповедањем

Питања кадровске политике на Косову и Метохији разматрана су на састанку КНМ ЦК СКЈ 13. октобра 1958. године када је К. Широка рекао: *До Другог светског рата могли су на прсте да се изброје Шиптари интелектуалци, то су била махом деца бивших трговаца, а деца сељака и радника нису ишла у школе. Ми школе имамо тек дванаест година... Ми чинимо велике напоре да створимо интелигенцију од неписмених или полуписмених људи. Ми углавном чинимо напоре да подигнемо људе који су били бивши чланови општинских или среских комитета. То су носиоци партијске политике.* Такође, он је додао да у обласној администрацији има Шиптара, али да нема факултетски образованих људи. О истом питању је КНМ ЦК СКЈ расправљала 24. децембра када је В. Лековић указао на постојање несразмере бројности Албанаца у рукавствима у односу на укупан број чланова СК те националне мањине. К. Широка је објаснио да је у АКМО примењиван блажи принцип пријема у Партију, посебно по питању вере, објаснивши – *Имамо на пример доброг радника кога смо у овом периоду звали да уђе у Партију, али он каже да ако буде примљен у Партију не може ићи у цркву односно џамију и зато неће у Партију. Мислим да је тај моменат јачи код неких националних мањина, нарочито у заосталим крајевима, чак се не зна шта је религиозност а шта је национализам, дотле се иде.* Поред тога, било је случајева да се у чисто албанским селима у Партију нису примали млађи људи, јер су се стари кадрови забарикадирани, а има и племенских, балистичких момената који утичу. На то је И. Рукавина приметио да *не може свуда у Југославији бити јединствен принцип пријема у СКЈ, јер нису сви крајеви на истом степену развоја, а посебно не код мањина – ту је битан принцип оданости и развијања марксизма.* На крају дискусије К. Јончић је закључио да је за две последње године у АКМО примљено преко 6.000 чланова Партије, али да *због услова пријема сада има проблема са искључивањем што ствара додатне проблеме и незадовољства.*²¹⁶

Бројно стање чланова СКЈ на крају 1958. године износило је у Србији 336.429 (40.54%), у Хрватској 176.017 (21,21%), Босни и Херцеговини 96.737 (11,66%), Словенији

религије, док су чланови били дужни да раде на подизању своје комунистичке свести и усвајању теорија марксизма-лењинизма, познају основна питања политике СКЈ и прате публикације СКЈ, раде на развијању социјалистичке свести радних људи, боре се за спровођење политике СКЈ, развијају активност и иницијативу грађана у свим облицима социјалистичке демократије, доприносе да одлуке друштвених органа и организација буду у духу социјализма, боре се за социјалистичке односе међу људима и изградњу социјалистичког морала, својим радом и држањем служе за пример и предњаче у извршавању свих друштвених обавеза, активно учествују у раду своје организације СК, да се потчињавају одлукама већине и дисциплиновано и доследно спороводе у живот одлуке СК. Видети: *Резултати избора за Савезну скупштину*, Јединство, 31.3.1958; М.С, *Изабрано Председништво Обласног одбора и Извршно веће*, Јединство, 14.4.1958; *Резултати избора су одраз расположења бирача*, Јединство, 14.4.1958; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 26.4.1958, АЈ, 507, III/79; D. Bilandžić, *Kongresi...*, 34; *Историја Савеза...*, 411; *Sedmi kongres SKJ. Stenografske...*, 36.

²¹⁶ Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 13.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са седнице КНМ ЦК СКЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-10.

53.786 (6,48%), Македонији 52.077 (6,27%), Црној Гори 26.733 (3,22%) и у ЈНА 88.174 (10,62%). Према подацима КНМ ЦК СКЈ у мају 1958. године је на Косову и Метохији било 37.275 партијских чланова од којих 17.831 Албанац (48,7%). Број чланова СКЈ албанске и турске националности по косметским стрезовима срезовима био је:

Назив СК СКС	Број чланова	Број Албанаца	Број Турака
Гњилане	4.866	2.338 (49%)	35 (0,7%)
Кос. Митровица	7.055	2.798 (40,1%)	30 (0,4%)
Пећ	8.401	4.418 (52,6%)	-
Призрен	4.917	2.950 (63,1%)	152 (3,1%)
Приштина	12.036	5.327 (45,1%)	101 (0,8%)
Укупно	37.275	17.831 (48,7%)	318 -

ОК СКС за КМ бројао је 43 члана, од којих 18 Албанаца (41,8%) и 2 Турчина (4,4%), Ревизиона комисија ОК СКС 9 чланова од којих 4 Албанца, Секретаријат ОК СКС 11 чланова (6 Албанаца), Организационо-политички секретаријат ОК СКС 9 чланова (4 Албанца), Кадровска комисија ОК СКС 7 чланова (4 Албанца), у Комисији за идеолошки рад 7 чланова (4 Албанца) и у Контролној комисији 5 чланова (3 Албанца). У 5 средских комитета СКС на Косову и Метохији било је 195 чланова од којих 78 Албанаца (40%) и 6 Турака (3,1%), а у њиховим секретаријатима од укупно 50 чланова су 20 (40%) били Албанци и 4 (0,8%) Турци. Средски комитети су посебну пажњу посветили подизању младих албанских кадрова, што потврђује податак да је од укупно 87 нових чланова средских комитета СКС у Области њих 44 (50%) било Албанаца и 4 Турака, а од укупно 18 новоизабраних чланова секретаријата средских комитета СКС 12 (66,6%) Албанца и 1 Турчин. У 65 општинских комитета СКС у АКМО са 1.365 чланова, њих 756 (55,3%) су били Албанци, а у секретаријатима општинских комитета СКС од 415 чланова било је 227 (54,7%) Албанаца. Од 1.515 секретара основних организација СКС у Области било је 851 (56,2%) Албанаца и 8 Турака. У Обласном већу НО АКМО од 100 чланова било је 56 Албанаца, а у Већу произвођача од укупно 65 чланова било је 52 Албанца. У четири комисије НО АКМО било је 20 чланова од којих 12 Албанца и 1 Турчин, док је у 16 комисија са 107 чланова Обласног већа и Већа произвођача било 61 Албанац и 3 Турчина. Председници НО срезова били су: у Пећи Аљуш Гаши, у Призрену Мехмет Малићи, у Гњилану Лазар Ивковић, у Приштини Шерафедин Сулејмани и у Косовској Митровици Кадри Реуфи. У 65 обласних општина било је 3.775 одборника од којих 2.312 Албанаца

(61,2%) и 43 Турака (2,8%), при чему је 18 председника НО општина било српске националности (27,7%), 2 црногорске (3,1%) и 45 албанске (69,2%). Од укупног броја службеника у државној управи АКМО који је износио 2.443 било је 682 Албанца (27,9%), од којих са нижом школом 539, средњом школом 112 и вишом школом или факултетом 31. У Скупштини ФНРЈ било је у Савезном већу 4 Срба, 4 Црногораца и 10 Албанаца и у Већу произвођача 1 Црногорац и 7 Албанаца, док је у Скупштини НРС било у Републичком већу 1 Турчин, 5 Црногораца, 6 Срба и 10 Албанаца и у Већу произвођача 1 Црногорац, 4 Срба и 7 Албанаца. У Секретаријату унутрашњих послова (СУП) од укупно 343 службеника 54 су били Албанци, а у Обласном секретаријату од 49 службеника било је 10 Албанаца. У средњим секретаријатима било је мало Албанца – у Приштини 9 од 76 службеника, у Гњилану 3 од 40 и у Косовској Митровици 9 од 58.²¹⁷

У Обласном ССРН је 1958. године од укупно 335.600 чланова било 238.296 Албанаца (71%), 78.923 Срба (23,3%), 12.946 Црногораца (3,8%) и 5.438 Турака. У Обласном већу Савеза синдиката од 51 члана 27 је било Албанаца и 2 Турчина, а у средњим синдикалним већима од 97 чланова био је 41 Алабанац и 2 Турчина. У Народној омладини је од укупно 66.303 члана било 38.759 Албанаца (58,3%), 20.000 Срба (30,2%), 4.174 Црногораца (6,3%), 990 Турака (1,5%) и 2.480 осталих (3,7%), при чему је од 51 члана Председништва СК Народне омладине било 27 Албанаца, 22 Срба, један Црногорац и један Турчин. У Обласном секретаријату Савеза женских друштава било је 9 чланова од којих 5 Српкиња и 4 Албанке, а у средњим секретаријатима од 58 чланова било је 15 Албанки. У Обласном одбору Савеза бораца било је 45 чланова од којих 24 Албанаца (53,3%), док је у Обласном одбору Црвеног крста било је 57 чланова од којих 31 Алабанац. Када су у питању просветни кадрови у Области, било је 152 Срба и Црногораца, 25 Албанца и 2 Турчина са факултетом; 58 Срба и Црногораца и 13 Алабанаца са несвршеним факултетом; 163 Срба и Црногораца, 69 Албанаца и 4 Турчина са Вишом педагошком школом (ВПШ); 142 Срба и Црногораца, 28 Албанаца и један Турчин са несвршеном ВПШ; 943 Срба и Црногораца, 547 Албанаца и 34 Турака са учитељском школом; 110 Срба и Црногораца, 41 Албанац и 3 Турчина са учитељском школом без дипломе; 684 Албанаца, 79 Срба и Црногораца и 40 Турака са I-IV разреда учитељске школе; 122 Срба и Црногораца, 25 Албанаца и 10 Турака са другим средњим стручним школама; 71 Албанац, 33 Срба и Црногораца и 7 Турака са гимназијском матуром; 246 Алабанаца, 8 Турака и 7 Срба и Црногораца са малом матуром и V-VII разреда; 51 Алабанац, 18 Срба и Црногораца и 7 Турака са квалификацијама испод мале

²¹⁷ Бројно стање и састав чланова СКЈ на крају 1958. године, 1959, АЈ, 507, V, К-ХIII/1-5; Документација о националном саставу СК, јуни 1958, АЈ, 507, ХVIII, К-11.

матуре. Укупно је било 28 квалификованих професора, 65 наставника и 547 учитеља, односно 12 неквалификованих професора, 28 наставника и 1.243 учитеља, при чему је 51% албанског наставног кадра био квалификован што је представљало напредак у односу на 1955. годину када је их било квалификовано 32%. Стипендије на факултетима примало је 1.020 студената од којих 574 Срба, 302 Албанца, 144 Црногораца, међу којима 108 студенткиња, као и 1.444 ученика средњих школа од којих 770 Срба, 563 Албанца и 11 Црногораца, међу којима 313 ученица. Од 1957/58. школске године биле су приметне интервенције од стране ОК СКС за КМ да се побољша национални састав стипендиста, посебно из редова мањина. У предузећима АКМО са преко 30 радника на чланове радничких савета Албанце отпадало је 42% и Турке 5,9%, док је у предузећима са мање од 30 радника, где је читав колектив чинио раднички савет, на Албанце отпадало 49,6% и Турке 8,2%. Приближно исто стање владало је и у саставу управних одбора у привредним организацијама.²¹⁸

На Једанаестом пленуму ОК СКС за КМ 12. новембра 1958. године Џ. Нимани је констатовао да је текуће године примљено близу 1.400 нових чланова Партије, што је било 5 пута мање него у 1957. години. При томе, највећи број новопримљених кадрова били су Албанци, од којих је три четвртине било старости до 25 година услед решености Партије да то махом буду лица формирана у социјалистичкој Југослвији, *на линији организационо-политичких актуелности и лишени конзервативних схватања*. Тако је крајем 1958. године удео албанске националности у чланству СК на Косову и Метохији износио 48,7%, што је представљало повећање у односу на 1954. годину када их је било 45%. Пријем Албанаца у СК спровођен је кампањски и неравномерно са јасним политичким импликацијама, о чему сведоче замерке ОК СКС за КМ на рачун организација СК у Призренском срезу где током 1958. године није примљен ни један нови члан из ове националне мањине.²¹⁹

На пленарном састанку ОК СК за КМ 19. јануара 1959. године реферат *О неким проблемима рада са омладином* поднео је С. Аксић у којем је указао да је био *карактеристичан напор да се омладина последњих година што шире укључи у друштвени живот и делатност политичких и друштвених органа и организација*, што је илустровао подацима да је за последње две године у чланство СК примљено око 12.500, за одборнике народних одбора изабрано 352 и у руководсто Социјалистичког савеза 250

²¹⁸ Документација о националном саставу СК, јуни 1958, АЈ, 507, XVIII, К-11; Националне мањине у Југославији, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-11; Елаборат, 9.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-3; Запослено особље у установама и надлештвима АКМО, децембар 1958, АЈ, 507, XVIII, К-11; *Пет и по милиона за потребе просвете*, Јединство, 17.11.1958.

²¹⁹ *Једанаести пленум ОК СКС за Косово и Метохију*, Београд 1959; Националне мањине у ФНРЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1.

омладинаца. При томе, Аксић је са жаљењем приметио да је око 29.000 омладинаца остало изван организације Народне омладине, што показује до које мере је Партија бдела над процесом формирања социјалистички одгојених нараштаја. На проширеној седници Извршног комитета ЦК СКС 27. јануара Ц. Нимани је изнео податке о односу броја Албанаца према другим националностима у државној управи по питању школске спреме на Косову и Метохији: са основном школом 285 Албанаца и осталих 318, без потпуне ниже школе 144 и осталих 247, са нижом средњом школом 136 и осталих 331, са непотпуном средњом школом 37 и осталих 109, док је слично стање владало у банкама, здравственим установама и удружењима грађана. У дискусионом делу седнице, Ф. Хоца је указао да у АКМО постоје потребе за око 700-800 службеника у администрацији и управи, али да се правилна пропорција не може поставити отпуштањем службеника Срба. У исто време донето је Решење о оснивању Комисије за уздизање кадрова при Извршном већу НО АКМО, чији је задатак био да врши увид у кадровску политику и остваривање кадровских планова код обласних органа управе и народних одбора срезова, да координира и покреће активност поменутих органа по кадровским питањима и да Обласном извршном већу даје одговарајуће предлоге за унапређење кадрове политике. За председника ове Комисије именован је Хусеин Прекази, док су чланови били И. Ђукић, С. Чановић, К. Лесковац, Р. Вукчевић, Г. Николић и С. Долашевић.²²⁰

КНМ ЦК СКЈ је 25. марта 1959. године закључила да састав службеничког апарата на АКМО кадровски *не задовољава*, јер Албанци чине свега 34% службеника у народним одборима општина и 10,9% у народним одборима срезова. Такође, код Албанаца је примећен мањак техничке интелигенције, односно само један Алабанц је студирао на Рударско-геолошком, 2 на Технолошком и чак 22 на Правном факултету. Приштински срез је стипендирао 60 студената и 152 ученика средњих школа, Пећки срез 41 студента и 52 ученика, Косовско-митровачки срез 22 студента и 50 ученика, Гњилански срез 8 студената и 22 ученика и Призренски срез 4 студента и 14 ученика. Општинске конференције које су припремале извештаје за потребе одржавања Четвртог конгреса СКС, закључиле су да је од 3.759 новопримљених чланова СК на Косову и Метохији током 1958. године њих 3.492 било испод 30 година старости, 830 је било радника, 1.800 сељака-произвођача и око 300 учитеља. На Четвртом конгресу СКС, одржаном од 4. до 6. јуна, саопштени су подаци да су од преко 3.650 стипендиста са АКМО 43% били Албанци. КНМ ЦК СКЈ је током током јуна приметила да је у срезу Пећ од 2.913 лица у

²²⁰ Р.Р, *Омладинци се афирмишу као друштвени радници*, Јединство, 26.1.1959; Записник са проширене седнице ИК ЦК СКС, 27.1.1959, АС, Ђ-2, К-2; *Решење о оснивању Комисије за уздизање кадрова*, Службени лист АКМО, 1, Приштина 1959.

државној управи и јавним службама Албанаца било 1.305 или 44,8%, при чему је Шиптарки било 75. У срезу Призрен у среском и окружном суду од укупно 17 судија – било је 6 Албанаца, мада је међу поротницима било 65% Албанаца, 17% Срба и 3% Турака. Иначе, већи део администрације на Косову и Метохији уопште није био вођен на албанском језику, а било је и случајева да су сами службеници Албанци пружали отпор вођењу администрације на албанском језику. У срезу Призрен је од 1. јануара 1959. године одборима било упућено 25.414 предмета, од чега на српскохрватском језику 22.856 и на албанском 2.558, при чему су сви народни одбори водили службене књиге на српскохрватском језику. У срезу Пећ је од 6.256 службеника у органима друштвеног самоуправљања било 4.064 Албанаца или 64%, а у срезу Призрен 61,81%. У срезу Пећ је организација СК у периоду 1956-1959. године нарасла на 2.294 члана, од којих је 1.186 или 54% било Албанаца, а у срезу Призрен је у периоду 1955-1958. године примљено 2.798 чланова СК, од којих је Албанаца било 1.829, Срба 629 и Турака 30. На подручју Среза Гњилане Албанци су чинили популацију од 52,3%, док их је у чланству СК било 47% и од 5.000 Турака у СК је било само 28. Партија је била резигнирана слабим пријемом нових чланова у Области током 1959. године, с обзиром да у једној четвртини организација СК није био примљен ни један нови члан.²²¹

У организацији ОК СКС за КМ је 7. августа 1959. године одржано саветовање посвећено проблему уздизања кадрова на којем је изнет план да се у току школске 1959/60. године издвоји 332.730.000 динара за стипендије, од чега би привредне организације дале 64.453.000 динара. На факултетима, вишим и средњим школама се 1959. године налазило 3.274 стипендисте из АКМО, од којих 1.677 Албанаца. Како је у индустрији владала веома лоша кадровска ситуација, зато што је од 21.535 запослених чак њих 9.000 било неквалификовано, разматрана је могућност оспособљавања 132 висококвалфикована и 611 квалификована радника и Обласни савет за просвету је 3. септембра усвојио препоруку да се отворе школе за стручно образовање запослених радника. На пленарној седници Обласног одбора ССРН 23. октобра саопштени су подаци да је за протеклих седам година број запослених лица на Косову и Метохији порастао за 76%, да је лична потрошња је увећана за 33,4% и да је промет на мало порастао за 99,4%. Електрификовано је преко 130 села, број радио-апарата се попео на преко 20.000, док је убрзано развијање школске мреже омогућило да сваки седми становник Области похађа неку школу. Но, веома је било лоше стање у погледу кадрова женског пола, односно у

²²¹ Актуелни проблеми националних мањина у Србији, 25.3.1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; *На дневном реду кадрови*, Јединство, 30.3.1959; *Шта су показале опитинске конференције*, Јединство, 30.3.1959; *IV конгрес СКС. Стенографске...*, 21; Стање на Косову и Метохији, јун 1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36.

руководствима ССРН било је 200, у радничким саветима 407, у школским одборима 267 и у народним одборима 250 одборница, редовним школовањем је било обухваћено 64.742 ученице и кроз здравствене течајеве је прошло преко 60.000 омладинки. Највећи проблем у подизању броја жена на руководећим местима било је неповерење и потцењивање које је произишло из патријархалног наслеђа и опште заосталости Области.²²²

На Другој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 18. новембра 1959. године изнети су подаци да је на дан 30. септембра 1959. године СКЈ бројао 899.310 чланова и да је од почетка 1958. године примљено 202.013 чланова махом непосредних произвођача, радника и млађих људи. Такође, препоручено је да се на подручјима са различитим националним саставом већа пажња обрати на национални састав руководстава СК, друштвених органа и предузећа зато што се показало да *невођење рачуна о националном саставу руководстава може изазвати и озбиљније политичке последице*. Пленум ОК СКС за КМ је 7. децембра истакао значај вечерњих политичких школа за подизање нових кадрова, којих је у Области било 6 са 13 одељења и око 900 полазника. Школа ОК СК за КМ је организовала три тромесечна семинара за чланове општинских комитета, а одржавана су и бројна партијска предавања кроз које је прошло око 26.000 комуниста и посебни семинари за просветне раднике.²²³

ОК СКС за КМ је априла 1960. године констатовао да је у четворогодишњем периоду примљено 21.876 нових чланова СК, од којих је 76% отпадало на млађе од 25 година. Број чланова Партије из редова албанске националности се са 10.500 у 1956. години попео на 18.000, односно они су чинили 53,1% свих новопримљених чланова. Крајем 1959. године организација СК на Косову и Метохији је бројала 37.942 члана, а било је 13 политичких секретара општинских комитета Албанаца, 11 Срба, 2 Црногораца и 2 Турчина. Од 28 председника општинских одбора ССРН 21 је био Албанац и 7 Срба, а међу председницима народних одбора општина било је 14 Албанаца, 12 Срба, један Црногорац, и један Турчин. Од укупног броја чланова који су први пут бирани у општинске комитете 64% су били Албанци и 1,4% Турци. У општинским комитетима је било 14% чланова са вишом и високом стручном спремом и 25,6% са средњом, док је 1956. године било 1,7% са вишом и 15% са средњом школом. Око 738 политичких радника је завршило средње стручне и више школе и 315 се налазило на школовању у вишим школама. Док је у 1956. години било у државној управи 94 службеника са високом и вишом спремом, 406 са средњом, 495 са нижом и 949 са основном школом, у 1959.

²²² *Још 2.500 стипендиста*, Јединство, 10.7.1959; *Кадрови и стипендије*, Јединство, 17.8.1959; *Значајне одлуке*, Јединство, 7.9.1959; *Велики резултати нашег развитка*, Јединство, 26.10.1959.

²²³ Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ЦК СКЈ, 18.11.1959, АЈ, 507, II/20; *Идеолошки рад – предуслов још већих успеха*, Јединство, 14.12.1959.

години је тај однос био 171 напрема 512 напрема 910 напрема 754. У 1959. години било је у народним одборима општина 41,8% службеника Албанаца и Турака, у народним одборима срезова 24,2% и у Обласном народном одбору 17,1%, што није одговарало њиховој националној заступљености у становништву Области. У 1958. години било је на факултетима и средњим школама 32,9% стипендиста Албанаца и Турака, а у 1959. години 48%.²²⁴

На саветовању у Обласном извршном већу, одржаном у јуну 1960. године, указано је да на Косову и Метохији 4.154 студента прима стипендије народних одбора, привредних организација и установа, као и да се преко 1.190 стипендиста налази на факултетима, 381 у вишим школама, 225 у средњим школама и 27 на специјализацији. Стручност кадрова у органима управе, привредним организацијама и просвети није била задовољавајућа, јер је од 316 службеника општинских народних одбора 72 било са високом, 70 са вишом и 403 са средњом стручном спремом. У месним канцеларијама стање је било још горе, односно преко 75% службеника је било само са основном школом. У привредним организацијама око 12% службеника било је са високом и вишом стручном спремом, 30% са средњом и 43,2% са нижом. Од 3.820 учитеља и наставника основних школа њих 1.485 није имало одговарајућу школску спрему, тако да је исказана је потреба за преко 2.400 нових висококвалификованих кадрова у просвети. Извршни комитет ЦК СКЈ је 12. јуна закључио да је за последње две године у Партију примљено око 250.000 нових чланова и да је 31. марта 1960. године у СКЈ било 960.726 чланова.²²⁵

Ц. Нимани је на пленуму ОК СКС за КМ 6. фебруара 1961. године приметио да је 60% чланова општинских комитета било из редова мањина – 58,3% Албанци и 1,7% Турци, као и да је више од 46% чланова општинских комитета завршило партијске школе и курсеве. При томе, он је истакао да је *уздизање кадрова из редова националних мањина био један од најважнијих задатака опште кадровске политике* на Косову и Метохији. Иначе, преко 150 чланова општинских комитета нису прошли кроз било какав вид марксистичког образовања. У Области је радило 55 директора трговинских предузећа од којих су са вишом управном школом и са факултетом била свега 3. План ОК СКС за КМ је био да се актуелно стање побољша додељивањем стипендија, мада је примећено да 28 трговинских предузећа у Области стипендира 58 лица у средњим, вишим и високим школама и да осталих 27 трговинских предузећа није давало стипендије. Секретаријат ОК СКС за КМ је на састанку 14. јуна похвалио рад 7 вечерњих политичких школа са 9

²²⁴ Извештај Обласног комитета о раду организације СКС на Косову и Метохији од VII до VIII Обласне конференције, април 1960, АС, Ђ-2, К-215.

²²⁵ *Преко 4.150 стипендиста*, Јединство, 6.6.1960; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 12.6.1960, АЈ, 507, III/84.

одељења – у Приштини 2, у Косовској Миторвици 2 и по једно у Призрену, Пећи, Урошевцу, Гњилану и Ђаковици. У програмима ових школа су били обухваћени радничко и друштвено управљање, привредни систем, економски развитак државе и актуелна питања социјалистичког преображаја села, премда су оне радиле у веома тешким условима по питању смештаја и снабдевања материјалом.²²⁶

Извршно веће НРС усвојило је средином јуна 1961. године Нацрт закона о отварању Правно-економског факултета у Приштини, чиме је планирано да се пружи допринос обезбеђивању 2.365 високообразованох стручњака у Области. Средином септембра Секретаријат Обласног одбора ССРН је приметио да у раду политичких и друштвених организација на Косову и Метохији активно учествује 9.193 интелектуалаца, у органима радничког и друштвеног управљања 4.757 и у органима власти 1.119, док је број интелектуалки био је 4.179. Иначе, у првом полугођу 1961. године било је у Партију примљено 1.100 нових чланова из АКМО. Материјали са пленума ОК СКС за КМ, одржаног 4. децембра, откривају нам веома лош положај жена на Косову и Метохији. Тако је у обласним радничким саветима било 392 жене, судија и поротница 115, у општинским и Обласном одбору ССРН 135 и у ССРН укупно 46%. У основним школама било је 66.159 ученица, у средњим школама 2.657 и на факултетима и вишим школама 260 студенткиња. У школама ученика у привреди било је 158 девојака од 1.517 ђака, у пољопривредним школама 140 од 1.052 и у стручним школама 148 од 1.087. У организацију Народне омладине било је учлањено преко 26.000 омладинки, док је око 3.000 девојака у последње 3 године учествовало у локалним, републичким и савезним радним акцијама. На око 900 чланова комитета НО било је свега 178 жена, од 3.749 чланова радничких света свега 250 радница или 6,6% и службеница 142 или 3,8%. Од укупног броја запослених грађана у Области, жена је било свега 10%. Највећи проблем је био садржан у чињеници да жене углавном нису биле квалификовани радници, да већина није имала ни најосновније образовање, као и да се њихов друштвени положај, посебно на селу, није битније мењао.²²⁷

Организационо-политички секретаријат ОК СКС за КМ је 7. јула 1962. године саопштио да је у првом полугођу текуће године на Косову и Метохији било 40.240

²²⁶ Велики успеси комуниста у јачању оцијалистичке демократије, Јединство, 13.2.1961; Организационо-политички секретаријат ОК СКС за КМ, 17.4.1961, АС, Ђ-2, К-218; Састанак ИО ОО ССРН, 10.5.1961, АС, Ђ-2, К-218.

²²⁷ Састанак Секретаријата ОК СКС за КМ, 14.6.1961, АС, Ђ-2, К-29а; У Приштини се отвара Правно-економски факултет, Јединство, 19.6.1961; Састанак Секретаријата ОК Социјалистичког савеза, 18.9.1961, АС, Ђ-2, К-29а; Повећана брига о чланству, Јединство, 16.10.1961; Припадници свих националности Косова и Метохије потпуно равноправно учествују у друштвеном животу, Јединство, 11.12.1961; Записник са 6. пленума ОК СКС за КМ, 4.12.1961, АС, Ђ-2, К-215.

чланова Партије, од којих 4.399 жена, што је представљало повећање од 113 лица у односу на 1961. годину. Међу 476 новопримљених чланова било је 257 Албанаца (53,15%), 179 Срба (37,6%), 34 Црногораца (7,14%), а 2 Турчина (0,4%) и 8 осталих (1,71%), од којих 40 жена (1,18%). Но, исказана је замерка што број примљених чланова није био у сразмери са националним саставом становништва Области, односно што је примљено 14% више Срба и 3% више Црногораца насупрот мањем пријему Албанаца за 14%, Турака за 2,3% и осталих за 0,8% него што су ове нације биле заступљене у укупном становништву Области. Констатован је успорен пријем чланства у организације СК на Космету, при чему је посебан проблем представљао висок број искључених чланова Албанаца (70,6%). У вези са наведеним индикативна је следећа табела:

Број чланова СК на Косову и Метохији по националности

Година	Број чланова СК	Албанци	Срби	Црногорци	Турци	Остали
1956.	23.255	10.546	8.998	3.126	171	378
1957.	37.275	17.831	14.049	4.399	318	678
1958.	36.254	17.335	14.409	4.572	386	522
1959.	37.942	18.997	13.871	4.776	306	692
1960.	41.267	19.937	15.505	4.703	348	774
1961.	40.127	19.370	14.937	4.742	227	863

На саветовању одржаном 3. августа у ОК СКС за КМ Б. Шкембаревић је критиковао организације СК које се нису састајале месецима, слабу активност комуниста у појединим областима друштвеног живота попут рада у школским одборима, заборавима бирача, саветима и комисијама у комунама, затраживши да се у подмлађују партијски комитети, државни органи и руководства друштвених организација *довођењем нових изграђених кадрова* и примењује систем кадровске ротације. На саветовању са секретарима општинских комитета СК организованом 16. октобра у ОК СКС за КМ И. Куртеши је указао да је од краја 1960. године број чланова Партије у Области опао за више од хиљду чланова, критикујући поједине организације СК које нису посветиле довољно пажње свом проширењу и раду на припремању младих кадрова.²²⁸

На проширеном пленум ЦК СКС за КМ, одржаном 16. и 17. јануара 1963. године, Д. Мугоша је истакао да у школским одборима има 60% Албанаца, а у органима друштвеног управљања Срба и Црногораца 52% и Албанаца и Турака 43,3%. Лекара Албанаца било је 29 или 13,6%, управника здравствених установа 14,3% и директора социјалног осигурања 33%. Албанци су чинили 66,5% одборника у општинским већима,

²²⁸ Информација о развоју организација СК у првом полугођу 1962, 1962, АС, Ђ-2, К-218; Комунисти се морају борити за бољи садржај рада друштвених организација и органа управљања, *Јединство*, 6.8.1962; Записник са саветовања са секретарима општинских комитета СК, 16.10.1962, АС, Ђ-2, К-213.

55% у већима произвођача и 62% у народним одборима општина. Службеника албанске националности у привреди било је 55,5%. У Обласном већу НО АКМО 59% одборника су били Албанци и Турци, у Већу произвођача 56,9%, док је укупно у НО АКМО било 55,2% Албанаца, 29% Срба, 10,9% Црногораца, 3% Турака и 1,8% осталих. Од укупног броја посланика Савезне скупштине са подручја АКМО било је 68,1% Албанаца, а у Републичкој Скупштини 47%. Од укупног броја службеника у обласним општинама Албанци су чинили 42%, а у обласним органима управе Албанаца и Турака је било 17,5%, што је оцењено незадовољавајућим. У судовима је свега 22 судија било албанске националности, у банкама 18% службеника, у шумским установама 37,4% и у општинским инспекцијама 22,5%. Од 28 председника народних одбора општина 17 или 60,5% су били албанске националности, од 28 секретара општинских комитета СКС 15 или 53,5%, од 28 председника општинских одбора ССРН и општинских синдикалних већа по 18, а од 98 управника земљорадничких задруга 41 или 42%. Завршно са 1961. годином је средње, више и високе стручне школе завршило 1.005 чланова СК од којих је Албанаца било 654. У општинским комитетима СК је од 650 чланова било 365 Албанаца, 213 Срба, 51 Црногорац, 7 Турака и 14 осталих, при чему је са средњом школом било 178, са вишом 150, високом 56, док је 327 завршило партијске школе. Од 28 политичких секретара СК било је 15 Албанца, 10 Срба, 2 Црногорца и 1 Турчин, а високу школу је имао 1, вишу 12, средњу 8 и нижу 7. Од 28 организационих секретара СК било је 13 Албанаца од којих је вишу спрему имало 9, средњу 8 и нижу 10. У организацији ССРН било је 378.920 чланова од којих 256.314 Албанаца, 91.314 Срба, 15.433 Црногораца, 4.545 Турака и 11.396 осталих, при чему су само 2 председника општинских одбора имали завршену високу школу, 7 више и средње и 13 ниже. Од укупног броја председника народних одбора високу школску спрему имала су само 2, вишу 8, средњу 8 и нижу 10. У радном односу је било око 10.000 жена од којих 2.335 Албанки. С обзиром да су 42,4% становништва Космета чинила деца до 14 година и 50,3% омладина до 17 година, оцењено је да је утицај жена као мајки био велики. Томе би требало додати и податак да је у Комбинату *Треча* 23% радника било неписмено од којих су 80% били Албанци.²²⁹

Ф. Хоџа је на седници Обласног извршног већа 2. марта 1963. године закључио да структура службеника општинских народних одбора на Косову и Метохији *не задовољава* зато што је 41,4% имало само основно образовање. У току 1962. године примљено је 1.058 нових чланова у Партију, али је по разним питањима искључено 1.225 чланова.

²²⁹ Посебан подстрек је дат превазилажењу одбијања да се склапају мешовити бракови између Срба и Албанаца, што се често у националним заједницама сматрало као *морални прекршај*. Видети: Материјали 8. пленума ОК СКС за КМ, 16-17.1.1963, АС, Ђ-2, К- 215; *Идејно-политички задаци Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију*, Приштина 1963, 7.

Тако је почетком 1963. године у 1.677 организација СК у Области било 39.700 чланова. Секретаријат ПК СКС за КМ је 13. септембра закључио да је отпочело спровођење политике подмлађивања партијских кадрова, што је поткрепљено подацима старосне структуре покрајинских секретара СК: до 25 година – 1, од 25 до 30 година – 2, од 30 до 35 година – 9, од 35 до 40 година – 10, од 40 до 45 година – 5 и од 45 до 50 година – 1. По школској спреми са 4 разреда основне школе био је 1, са осмогодишњом школом – 3, са школом ученика у привреди – 2, са средњом спремом – 5, са вишом – 15 и са високом школом – 2, док су према националном саставу били: Албанци – 16, Срби – 10 и Црногорци – 2. Бројност председника општинских скупштина према старосној структури је била: 4 до 30 година, 4 од 30 до 35 година, 9 од 35 до 40 године, 7 од 40 до 45 година, 2 од 45 до 50 година и 2 преко 50 година, а већина их је била примљена у Партију у периоду до 1948. године због чега су углавном имали ниже школске квалификације. Стога је упућен предлог да се број председника општинских скупштина са основном школом смањи са 13 на 8, односно оних са високом школом повећа са 10 на 13. Према националном саставу њих 16 је било Албанаца, 9 Срба и по један Црногорац, Турчин и остали. Бројност председника општинских одбора ССРН према старосној структури била је: до 25 година – 1, од 25 до 30 година – 2, од 30 до 35 година – 7, од 35 до 40 година – 8, од 40 до 45 година – 8 и преко 45 година – 2, док је број оних са основном школом смањен са 12 на 6, са средњом школом је било 7, са вишом 11 и са високом 3. Према националном саставу – 19 је било Албанаца, 8 Срба и један Црногорац.²³⁰

Секретаријат ПК СКС за КМ је на састанку 28. октобра 1963. године расправљао о бројним слабостима кадровске политике СК у Покрајини, у вези са чиме је истакнуто да се пријем нових чланова врши без довољно припрема, да критеријум и начин пријема није уједначен у свим организацијама, да је био недовољан пријем индивидуалних пољопривредних произвођача, да је примљено много неквалификованих радника, да је главни узрок искључивања из чланства на селу – религија, да је број искључених службеника мањи него у ранијем периоду и да су васпитне мере код њих биле блаже. Према националном саставу примљених чланова СК у првом полугођу 1963. године – 466 или 54% су били Албанци, 289 или 34% Срби, 76 или 9% Црногорци, 12 Турака и 14 осталих, а према годинама старости до 18 година – 1, до 25 година – 555, од 26 до 35 година – 263 и више од 36 година – 38. Иначе, на дан 31. децембра СКЈ је бројао 1.019.013 чланова, од који је било 36,1% радника из непосредне производње, 8,6% пољопривредних

²³⁰ *Усвојен извештај о раду у прошлој години*, Јединство, 4.3.1963; *Изградња организација – сталан задатак*, Јединство, 17.6.1963; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 13.9.1963, АС, Ђ-2, К-217.

произвођача, 38,1% службеника, 3,5% ђака и студентата, 5,8% у сталном саставу ЈА, 7,9% пензионера и домаћица, односно 16,8% жена.²³¹

Б. Шкембаревић је на пленуму ПК СКС за КМ 16. јануара 1964. године похвалио деловање Покрајинске политичке школе која је за последње две године извела 4 генерације редовних слушалаца и организовала семинаре за 285 активиста. У истом периоду је радило 7 вечерњих политичких школа са 15 одељења, које је 1963. године од 595 полазника са успехом заврило 460. Са друге стране, 70% службеника у трговинским организацијама Покрајине имало је завршену само основну школу, у угоститељству 64%, а од 802 радника у комуналним радним организацијама свега 20 је било висококвалификовано, 145 полуквалификовано и остали без квалификација. У Покрајини су од укупног броја чланова Партије жене чиниле 13,6%, у руководствима организација ССРН 12%, док међу 92 секретара основних организација СК није било ни једне жене. На пленуму Покрајинског одбора ССРН, одржаном 22. јуна, констатовано је да је од 49.384 радника њих преко 21.000 било неквалификовано, због чега је разматрана могућност да се стимулативно награђују доквалификације. Но, Привредно веће Покрајинске скупштине је 23. децембра усвојило одлуку о укидању Завода за унапређење организације рада и обучавање кадрова у привреди са образложењем да од 1960. године није успео да се консолидује, да се није бавио основном делатношћу због које је био формиран и да није успео да окупи неопходан број стручњака за извршавање поверених послова.²³²

Од 7. до 13. децембра 1964. године је одржан Осми конгрес СКЈ на којем је констатовано да је у периоду од 1958. године број чланова Партије нарастао са 755.066 на 1.030.041, број чланова Социјалистичког савеза са 5.395.000 на 7.545.000 чланова, Савез синдиката са 1.963.000 на 2.754.000 и Савез народне омладине са 1.256.000 на 1.807.000. Поводом кадровске политике, у конгресној Резолуцији је затражено оспособљавање што већег броја лица за друштвене функције, њихово афирмисање према резултатима рада, примењивање принципа кадровске ротације, ограничења поновног избора и вођење борбе против протекционизма, фамилијарности и каријеризма. На састанку Секретаријата ПК СКС за КМ одржаном 10. марта 1965. године, секретар ЦК СКС Ј. Веселинов је апеловао

²³¹ Од укупно 857 чланова СК примљених у току првог полугођа 1963. године њих 605 је било из групе привредних делатности (342 индивидуална пољопривредна произвођача, 195 радника, 58 службеника, 5 ученика и 5 занатлија и осталих), 177 из непривредних делатности (службеника 172 и радника 5) и 75 ван делатности (53 ученика, 1 студент, 1 ученик у привреди и остало домаћице). Видети: Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 28.10.1963, АС, Ћ-2, К-217; Стенографске белешке са Шестог пленума ЦК СКЈ, 16.3.1964, АЈ, II/24.

²³² Записник са проширеног пленума ПК СКС за КМ, 16.1.1964, АС, Ћ-2, К-216; Актуелна информација о положају и неким проблемима организација услужних делатности на подручју Косова и Метохије, 1964, АС, Ћ-2, К-218; Информативна служба ПК СКС и ПО ССРН, 14.5.1964, АС, Ћ-2, К-29а; *Више новина у школовању кадрова*, Јединство, 29.6.1964; *Укинут Завод за обучавање кадрова*, Борба, 24.12.1964.

да се политички кадрови из Покрајине шаљу на службовање у ЦК СКС и у ЦК СКЈ, одакле би се после 2-4 године враћали на Косово и Метохију, и саопштио да је ЦК СКС закључио да је *сазрело време* да секретар ПК СКС за КМ по националности буде Албанац. Стога је у Извршном комитету ЦК СКС донета одлука да се уместо Д. Мугоше, који је прешао на рад у Београд, за новог секретара ПК СКС за КМ постави В. Дева и за председника Покрајинског одбора ССРН Б. Шкембаревић, док би А. Шукрија остао на дужности председника Покрајинског извршног већа. Поред тога, Веселинов је поставио питање *има ли кадрова из Покрајине – Шиптара који би могли да иду у дипломатску службу*. Иначе, у првом тромесечју 1965. године у Партију на Косову и Метохији је примљено 1.007 нових чланова, што је у поређењу са претходном годином представљало повећање од 324 лица. Према националном саставу међу њима је било 545 Албанаца, 345 Срба, 95 Црногораца, 6 Турака, 5 Хрвата и 11 осталих, према старосној структури до 25 година било је 668, од 26 до 35 година 303 и преко 35 година 36, а по социјалној структури 381 индивидуални пољопривредни произвођачи и 314 радници у друштвеном сектору – 13 висококвалификованих, 99 квалификованих, 43 полуквалификованих и 77 некавалификованих, при чему 129 жена.²³³

Материјали са Девете Покрајинске конференције СКС за КМ, одржане од 14. до 16. јуна 1965. године, откривају да је од укупног броја запослених у привреди и друштвеним службама на Косову и Метохији било 52% Албанаца, 35,8% Срба, 8,1% Црногораца, 1% Турака и 3,1% осталих, док је у органима самоуправљања у привреди учествовало 52% Албанаца, 35% Срба, 8% Црногораца и 1,4% Турака. Сталних актива СК у Покрајини је 1964. године било 264, од којих 100 у просветним установама, 13 у здравственим и социјалним, 50 у друштвеним установама и правосуђу, 16 у банкама, 26 у трговачким предузећима, 12 у друштвеним, фискултурним и другим удружењима и 37 на селу. Од 1960. до 1964. године примљено је 9.848 чланова СК, тако да је почетком 1965. године у Покрајини укупно било 42.661 члан Партије, што је у односу на 1960. годину представљало повећање од 3.719 чланова. Број пољопривредних произвођача у чланству Партије смањен је са 13.657 у 1960. години на 9.264 у 1964. години или 13,7%. Од 1960. до 1965. године дошло је до већег пријема радника у СК и то 8%, а са инжењерима и

²³³ На Петом конгресу СКС, одржаном од 11. до 14. маја 1965. године, саопштено је да је у периоду од 1958. године у СКС примљено близу 100.000 нових чланова, али да критеријуми пријема нису били свуда усклађени и да је опао број пољопривредника. Други пленум ЦК СКЈ је 17. јуна 1965. године разматрао Извештај о раду организације СК у ЈНА из којег се уочава *неповољан национални састав питомца* који су већински били српске националности (67,5%), као и неусклађен национални састав сталног кадра у ЈНА у којем је Срба официра било 59%, а Албанаца свега 0,06%. Видети: *Osmi kongres SKJ. Stenografske...*, 19; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС КМ, 10.3.1965, АС, Ћ-2, К-217; Актуелна информација о пријему нових чланова у организацији СК, 16.4.1965, АС, Ћ-2, К-218; *Пети конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске...*, 23; Стенографске белешке Другог пленума ЦК СКЈ, 17.6.1965, АЈ, 507, П/2.

техничарима 11%. Док је број службеника 1960. године износио 10.321, у 1964. години их је било 15.491 или 37,2% више. Удео омладине до 25 година износио је 1964. године 14,7%, што је било мање за 6,7% у односу на 1960. годину. Но, повећано је учешће Албанаца у чланству СК за 0,6%, док је учешће Турака опало за 0,2%. Албанског становништва је на Косову и Метохији 1965. године било 67% и у СК 48,8%, а Турака 2,5% и у СК 0,6%. У периоду од 1960. до 1965. године примљено је у СК 889 жена, што је износило 9% од укупног броја новопримљених чланова, при чему је учешће жена у укупној структури чланства смањено са 12% у 1960. на 11% у 1964. години. Најлошије стање по питању пријема жена било је у сеоским организацијама СК, где их је било 1.072 или 5,6%. Кроз вечерње партијске школе је од њиховог формирања до 1965. године прошло 4.150 чланова СК. Од укупног броја секретара основних организација 27,5% су били радници, у предузетним колективима 51,7% и у општинским комитетима 15,4%, при чему је број секретарки у основним организацијама СК био 1,8% и у општинским комитетима СК 7%. Број стипендиста у средњим, вишим и високим школама у Покрајини је од 1960. до 1964. године порастао са 4.243 на 4.942, али је свега 45% директора косметских предузећа имало високу и вишу спрему, 34% средњу и 21% непотпуну или нижу стручну спрему. Број висококвалификованих лица албанске националности је од 1962. до 1964. године повћан са 34% на 50,7%, а оних са високом и вишом стручном спремом 1,5 пута.²³⁴

Секретаријат ПК СКК за КМ је 4. октобра 1965. године констатовао да на вишим и високим школама у Покрајини ради 353 наставних кадрова, од којих је 179 било хонорарно ангажовано, док је на два факултета у Покрајини било ангажовано 17 редовних професора, 36 ванредних, 31 доцент, 42 предавача, 39 асистената и 9 наставног особља. Од 1962. године је Завод за запошљавање радника у Покрајини стручно оспособио 12.577 радника, од којих у 1965. години 5.175. Пленум ПК СКК за КМ је 12. децембра саопштио да је током 1965. године у Партију примљено 2.682 нова члана, што је представљало релативно повећање у односу на претходну годину када је примљено 2.098 чланова. Према националности примљено је 1.425 Албанаца, 850 Срба, 338 Црногораца, 17 Турака и 52 осталих. Но, замерено је појединим организацијама СК, као нпр. у Качанику, Клини, Пећи и Приштини, што скоро уопште нису примале нове чланове и примећено је да је од 14.500 запослених жена у чланству Партије њих 5.130. Извршни одбор Покрајинског одбора ССРН прихватио је почетком априла 1966. године идеју да се оснује Матица исељеника Косова и Метохије, на челу са Ашим Мустафом, због тога што

²³⁴ IX pokrajinska konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju..., 5.

је процењено да се око 50.000 људи из АПКМ налази на раду у иностранству. Званично оснивање Матице исељеника КМ одиграло се 15. јуна, а у њене задатаке стављено је подстицање гостовања културно-уметничких друштава и ансамбала, књижевника, сликара и других културних стваралаца, као и решавање питања пензионог, здравственог и инвалидског осигурања покрајинских радника у иностранству. Скупштина АПКМ је 22. јуна констатовала непоходност да се до 1970. године повећа број стручњака на Косову и Метохији 2,8 пута и да је увећан број ђака средњих школа са 8.110 у 1958/59. години на 25.399. На Седмом пленуму ПК СКС за КМ, одржаном 12. и 13. октобра, И. Вакић је саопштио да у покрајини има 44.852 члана СК, од којих 48,8% Албанаца, 36,1% Срба, 12% Црногораца, 0,5% Турака и 2,6% осталих, што није одговарало националној структури становништва Покрајине која је износила – 70% Албанаца, 23% Срба, 3% Црногораца, 2% Турака и 2% осталих. По социјалном саставу било је 31,9% радника, 21,6% пољопривредника, 37,4% службеника, просветних радника, инжењера и техничара и 9,1% осталих занимања. Због претежно службеничког карактера СК, упућена је критика што у Партији нема више кадрова из редова радника и сељака.²³⁵

Партија је учвршћивање на власти у Југославији вршила путем повећања броја чланова, јер је то био најбољи начин да продре у све друштвене структуре нове државе. Тако је дошло до персоналног срастања државе и Партије услед поверавања партијским кадровима, као идеолошки подобним и провереним лицима, да уједно буду државни чиновници, при чему степен њихове стручности и способности за обављање поједних послова није био примаран. Како би се афирмисала национална равноправност, на руководеће положаје на Косову и Метохији су постепено постављани припадници националних мањина, претежно албанске националности као најбројније у Области. У том процесу Партија је нове кадрове слала у вечерње школе и на убрзане стручне курсеве како би на њих идејно утицала и везала их за Југословенску државу, а првенство је давано млађим лицима формираним у социјалистичкој Југославији. Од 1945. до 1958. године КПЈ/СКЈ се из кадровске претворила у масовну организацију у којој је квантитету даван примат у односу на квалитет, а послушности над професионалношћу кадрова. У АКМО је 1957. године било 45,2% Албанаца, 37,8% Срба, 13,6% Црногораца и 0,9% Турака

²³⁵ Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 4.10.1965, АС, Ђ-2, К-217; М.С, *Заводи за запошљавање оспособили 12.577 радника*, Јединство, 6.12.1965; Материјал за седницу пленума ПК СКС за КМ, 7.12.1965, АС, Ђ-2, К-216; *Пленум Покрајинског комитета Савеза Комуниста*, Јединство, 13.12.1965; З.В, *Основаће се Матица исељеника Косова и Метохије*, Јединство, 11.4.1966; *Одржан Шести конгрес ССРНЈ*, Јединство, 13.6.1966; *Основана Матица исељеника Косова и Метохије*, Јединство, 20.6.1966; *Амбициозна али и остварива предвиђања*, Јединство, 27.6.1966; Чланови ПК СКС за КМ и политички секретари општинских комитета СКС, септембар 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Стенографске белешке са 7. пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1.

чланова Партије, што није одговарало њиховој националној заступљености у Области. При томе, у народним одборима општина било је 66,8% Албанаца, 28,33% Срба, 3,87% Црногораца и свега 30 Турака. Током 1958. године 40% запослених радника у АКМО је било без школе, службеника са факултетом било 3,3% и са основном школом 40%, док је у просвети 56,5% наставника било без квалификација. Седми конгрес СКЈ потврдио је задатак комуниста да усмеравају државни прогрес на основама самоуправљања и неприкосновено се боре за спровођење линије СК. Средином наведене године било је на Косову и Метохији 37.275 чланова Партије, од којих 48,7% Албанаца, али је некритичко примање нових чланова доводило до великог броја искључивања. У 65 косметских општина било је 45 председника Албанаца, 18 Срба и 2 Црногорца, мада је Албанаца службеника у народним одборима општина било 34% и срезова 10,9%.

Почетком 1959. године основана је Комисија за уздизање кадрова при Обласном извршном већу на челу са Х. Преказијем, док је број стипендиста албанске националности са 32,9% у 1958. години повећан на 48%, односно сваки седми становник Косова и Метохије је похађао неку школу. Са комуналним променама, 1960. године је у 28 општина АКМО било 13 политичких секретара СК Албанаца, 11 Срба, 2 Црногорца и 2 Турчина, тј. 14 Албанаца, 12 Срба и по један Црногорац и Турчин председник народних одбора општина. Међу члановима који су први пут бирани у општинске комитете СК било је 64% Албанаца и 1,4% Турака, док је у месним канцеларијама било чак 75% службеника који су имали само основну школу. У 1961. години је 60% чланова општинских комитета СК у АКМО било из редова мањина, а у првом полугођу 1962. године Партија је на Косову и Метохији бројала 40.240 чланова, од којих 4.399 жена, при чему су током последњих годину дана Албанци чинили 53,15% новопримљених чланова. У Савезној скупштини је 1963. године било 68,1% посланика албанске националности, а у Републичкој скупштини 47%. У исто време је Обласно извршно веће упутило критику што је само 41,4% службеника општинских народних одбора у АПКМ било из редова Албанаца. Почетком 1965. године у ЦК СКС је сазрела одлука да се изабере секретар ПК СКС за КМ из албанске националне мањине, тако да је на ово место постављен В. Дева. На Косову и Метохији је тада било 42.661 члан Партије, а почетком 1966. године 44.852, при чему је заступљеност чланова албанске народности била 48,8% што је и даље било за око 20% мање од њихове бројности у становништву Покрајине. У наредним годинама, управо је ово питање постало један од кључних политичких проблема у политици Југословенске државе према Косову и Метохији.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

ДРЖАВА И ГРАЂАНИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – УГРОЖЕНА БЕЗБЕДНОСТ 1958-1966.

3.1. Југославија, Косово и Метохија и међународне прилике – локални оквири светских процеса

Односи Југославије са Совјетским Савезом и његовим лагером социјалистичких земаља били су у успону од потписивања Београдске декларације јуна 1955, а додатно су их учврстили Хрушчовљев Тајни реферат саопштен на XX конгресу КПСС фебруара 1956. и потписивање Московске декларације јуна 1956. године. Но, био је то својеврстан привид државне и партијске блискости, иза којег се крила намера Москве да врати Београд под своје политичко окриље како би додатно учврстила превласт међу комунистичким државама и сузбила југословенске тежње за самосталношћу у јеку Хладног рата. У тежњи за сузбијањем притисака како Истока, тако и Запада политичко руководство Југославије настојало да се окрене сарадњи са државама Трећег света, при чему је од краја 1954. године Ј. Броз Тито почео да формулише политичко начело активне мирољубиве коегзистенције, односно блоковског несврставања. У светлости изложеног, до првог привременог погоршања односа између Југославије и Совјетског Савеза дошло је поводом народних демонстрација у Мађарској које су октобра 1956. године прерасле у оружане борбе и довеле до интервенције совјетских војних трупа. Упркос начелном ставу да дешавања у Мађарској не би смела да доведу до рестаурације капитализма, Броз је затражио повлачење совјетских трупа, пруживши азил свргнутом председнику мађарске владе И. Нађу (1896-1958) у Амбасади Југославије у Будимпешти. Но, и поред Брозових гаранција, Нађ је са сарадницима био ухапшен по напуштању Амбасаде. С обзиром да Москви није одговарало да обновља нетрпељивости са Београдом, она је у првим месецима демонстрирала своју надмоћ одлагањем спровођења привредних споразума и подстрекивањем појединих држава из свог лагера социјалистичких земаља да крену у политичку кампању против Југославије.²³⁶

²³⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 357; D. Bilandžić, *Historija...*, 216; Đ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 19; М. Гелер, А. Некрич, *Умонуја...* 516; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 376; D. Bogetić, *Nova strategija...*, 23; В. Лакер, *Историја...*, 363; М. Pavlović, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983*,

Поред Кине, југословенско руководство је у овом периоду највише критиковала Албанија сугеришући да је СКЈ одступила од идеологије марксизма-лењинизма и принципа пролетерског интернационализма и почела да уводи капиталистичке тенденције, а што је имало посредан утицај на Косово и Метохију. Са друге стране, Југославија је настојала да негује односе са западним државама, у првом реду са САД, Великом Британијом и Француском, на основама узајамно-корисних принципа. Тако је по потписивању Московске декларације Броз изјавио да *греше они који тврде да је тиме Југославија прихватила совјетска гледишта*, већ да је у питању *последица еволуције совјетске спољне политике последњих година*. Запад је са подозрењем гледао на југословенско-совјетско приближавање, али је након обавештајних процена закључио да југословенско руководство настоји да очува независност и да би *Титов пример* могао имати утицај на остале државе у совјетском лагеру као опасан преседан. Левитирајући између Истока и Запада, Ј. Броз Тито је искористио насталу ситуацију како би од Вашингтона затражио помоћ у пшеници и војној опреми, што му је на инсистирање Д. Ајзенхауера (1890-1969) било одобрено новембра 1956. године. Но, знајући да ни једна помоћ није безусловна, Броз се све више окретао тражењу средњег пута, о чему сведочи састанак који је на Брионима 17. и 18. јула 1956. године организовао са премијером Индије Ц. Нехруом (1889-1964) и председником Египта Г.А. Насером (1918-1970), што се означава кључним моментом у процесу стварања покрета ванблоковских, тзв. несврстаних држава. Тада је донета Брионска декларација којом је осуђена подела света на блокове и афирмисано начело економске помоћи развоју неразвијених за маља.²³⁷

Захлађење у југословенско-совјетским односима трајало је до сусрета Броза и Хрушчова у Снагову код Букурешта почетком августа 1957. године када је потврђена актуелност Београдске и Московске декларације и постигнут договор да се идеолошки спорови не воде јавно. Наведено је подстакло јачање односа Југославије са осталим европским државама совјетског лагерa, при чему је једино заостајала нормализација односа са Албанијом. Истовремено, Н.С. Хрушчов је ојачавао свој политички положај у Совјетском Савезу, о чему сведочи уклањање из руководства некадашњих блиских Стаљинових сарадника – В.М. Молотова (1890-1986), Л.М. Кагановича (1893-1991) и Г.М. Маљенкова (1902-1988), док је октобра 1957. године био смењен маршал Г.К. Жуков (1896-1974). С обзиром да је Москви постајало јасно да не може директно да укључи Београд у свој социјалистички лагер држава, тражени су начини да се то учини

Београд 2009, 161; Д. Богетић, *Реакција Запада на процес југословенско-совјетског приближавања 1955-1957*, Историја 20. века, 2, Београд 2003, 161.

²³⁷ Исто.

неформално кроз међународна саветовања и скупове комунистичких партија. Тако је искоришћен јубилеј 40-тогодишњице Октобарске револуције да се у Москви организује саветовања радничких и комунистичких партија социјалистичких земаља на којем је требало да буде усвојена декларација у којој би се промовисало јединство и солидарност међународног радничког покрета (МРП), односно потврдила лидерска улога КПСС. Прозревши ову намеру, Ј. Броз Тито је у Москву послао југословенску државно-партијску делегацију на челу са Е. Кардељем, која од 14. до 16. новембра 1957. године није узела учешће у Саветовању и није потписала *Декларацију дванаест партија*. Уместо тога, југословенски представници су потписали *Манифест мира – Декларацију шездесет четири комунистичке и радничке партије*, која није имала адекватан политички значај. Пленум ЦК СКЈ, одржан 7. децембра, изразио је сагласност са радом југословенске делегације, док је наредних месеци наступило политичко затишје које је наговештавало велику буру у југословенско-совјетским односима. Хрушчов је овај период искористио како би се до краја обрачунао са остацима стаљинистичке струје, сменивши марта 1958. године Н.А. Булгањина (1895-1975), чиме је поред функције генералног секретара ЦК КПСС преузео и положај премијера.²³⁸

За то време, југословенско руководство је било заокупљено припремама за одржавање Седмог конгреса СКЈ. Са друге стране, Броз је био веома незадовољан писањем западне штампе која је Југославију сматрала *просовјетски оријентисаном*, али и отказивањем званичне посете САД услед противљења католичких кругова. Сарадња са Француском, која је била уздрмана од 1956. године услед Брозовог подржавања Египта у процесу национализације Суецког канала, додатно је 1957. године била оптерећена југословенским помагањем побуњеника у Алжирској кризи. Извесни знаци узлазних односа могли су се очитовати једино у контактима са Великом Британијом, мада је тамошња Лабуристичка партија дубоко била незадовољна поновним отварањем *Случаја Билас*. Посебан проблем представљало је признавање Немачке Демократске Републике (НДР) од стране Београда октобра 1957. године, због чега је Савезна Република Немачка (СРН) прекинула односе са Југославијом која је тако изгубила значајно извозно тржиште. У таквим околностима, југословенско руководство је дошло до закључка да војна помоћ САД почиње да штети престижу Југославије у свету, па је 9. децембра објављена заједничка сагласност о њеном обустављању, чиме је био завршен један период у односима ове две државе. Но, зависност Београда од западне помоћи остала је присутна у економском смислу наредних година, о чему сведочи потписивање Споразума

²³⁸ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija- SSSR...*, 58; В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 364; М. Гелер, А. Некрич, *Умонија...*518; G. Boffa, *Povijest...*, 378; V, Мићуновић, *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb 1977, 365.

Југославије и САД о пољопривредним вишковима 3. фебруара 1958. године. Удаљавање Југославије од Истока и од Запада подстакло је интензивирање односа са државама Трећег света, због чега су током 1957. године успостављени дипломатски односи са Мароком и Тунисом и унапређивана економска сарадња са Индијом, Египтом, Индонезијом, Сиријом, Бурмом и Етиопијом.²³⁹

Објављивање Нацрта новог програма СКЈ, који је уочи одржавања Седмог конгреса СКЈ преведен на више светских језика, Москва је искористила као повод за отварање сукоба са Београдом, иза чега се крила бојазан совјетског руководства да би специфични југословенски пут у социјализам могао да постане узор другим државама социјалистичког лагера. Уследило је отказивање доласка делегације КПСС на Седми конгрес СКЈ, о чему је ЦК СКЈ званично обавештен 5. априла 1958. године, при чему је ЦК КПСС оценио Нацрт програма СКЈ као супротан поставкама марксизма-лењинизма, капиталистичко-империјалистички оријентисан и усмерен на рушење МРП. Иако је Броз пристао на извесне корекције Нацрта програма СКЈ, у складу са совјетским примедбама, како би умирио ситуацију, ови напори нису били прихваћени у Москви. Хрушчов је одлучио да изврши снажан политички притисак на Југославију како би је довео у међународну изолацију и демонстрирао совјетску надмоћ. Следећи пример КПСС-а, све просовјетски оријентисане комунистичке партије такође су одбиле учешће на Седмом конгресу СКЈ, а бојкоту су се придружиле и западне социјалдемократске партије због поновног хапшења М. Ђиласа које је оцењено као недемократски чин југословенског режима. Напад на нови Програм СКЈ отпочео је у совјетској штампи већ 19. априла, што није спречило Седми конгрес СКЈ, одржан од 22. до 26. априла, да га усвоји. У конгресном реферату *О задацима СКЈ у вези са међународном ситуацијом* Ј. Броз Тито је истакао да је спољна политика Југославија базирана на принципима *мирољубиве и свестране међународне сарадње, активне коегзистенције између народа и држава без обзира на унутрашње друштвено уређење, на немијешању у унутрашња питања других земаља, на ријешавању разних међународних проблема мирним споразумевањем, на одбацавању употребе силе као начина за постизање разних циљева и на равноправности малих и великих земаља у свим областима сарадње*. При томе, он је указао на велики међународни углед Југославије и одбацио сваку могућност њеног приступања неком савезу који би имао *блоковски карактер*. Поводом односа са Совјетским Савезом и другим земљама народне демократије, Броз је похвалио одлуке XX конгреса КПСС,

²³⁹ D. Bogetić, *Nova strategija...*, 107; M. Pavlović, *Dokumenta CIA...*, 173; В. Лакер, *Историја...*, 382; Р.Ц. Кремpton, *Балкан...*, 173; М. Марковић, *Sumrak staljinizma*, I, Београд 1978, 149; Р. Милентијевић, *Политика САД према Југославији*, Зборник *Југословенска држава 1918-1998*, Београд 1999, 153; В. Dimitrijević, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958*, *Istorija 20. veka*, 1, Београд 1996, 101.

критиковао што се чланству СКЈ пребацује да нису интернационалисти зато што не припадају совјетском лагеру и заложиио се за *поштовање равноправних односа и заузимање другарског става према земљама које граде социјализам*.²⁴⁰

У новом Програму СКЈ су такође истакнути принципи међународних односа заснованих на поштовању независности, суверенитета, равноправности, територијалног интегритета и на немешању у унутрашње ствари других земаља. Све наведено изазвало је позитивне реакције на Западу и велико незадовољство на Истоку, што је нагнало Совјетски Савез да интензивира објављивање антијугословенских текстова у штампи и да активира пропагандно деловање својих *сателита*, на првом месту КП Кине (КПК) и ПРА. Тако је у источним гласилима Броз оптуживан да је *Американцима продао своју идеологију и програмска начела*, да је Југославија богато плаћена да буде *подришка америчким империјалистима у борби против СССР-а и социјалистичких земаља* и да нови Програм СКЈ *иде у прилог противника мира, безбедности народа и оних сила које се противе социјализму*. Ускоро су антагонизми са идеолошког били подигнути на међудржавни ниво, што је резултирало нотом владе Совјетског Савеза којом је 27. маја 1958. године једнострано одложено извршење инвестиционог уговора из 1956. године у износу од 285 милиона долара кредита за изградњу југословенске индустрије, што је Москва аргументовала недостатком средстава за домаће потребе.²⁴¹

Додатно заоштравање југословенско-совјетских односа наступило је после Хрушчовљевог говора на Седмом конгресу КП Бугарске 3. јуна 1958. године у којем је Југославија окарактерисана као *тројански коњ* међу социјалистичким државама ког финансирају *западни империјалисти*. Позивајући на *јединство и збијање редова марксистичко-лењинистичких партија*, он је похвално говорио о деловању ИБ-а и антијугословенској Резолуцији из 1948. године, чиме је извршио рехабилитацију стаљинистичких метода деловања и недвосмислено упутио позив свим комунистичким партијама на отпочињање сурове антијугословенске кампање, у којој су најоштрије биле Кина, Албанија и Бугарска, нешто блаже Румунија, Мађарска и Чехословачка, док су релативно уздржане биле Пољска и НДР. Антијугословенска кампања из Албаније имала је великог одјека међу становништвом албанске националности на Косову и Метохији, а у њој су се испољиле три основне карактеристике: указивање на угроженост *малог суседа* од стране *шовинистичке и империјалистичке* Југославије, брига за судбину Албанаца у

²⁴⁰ D. Bogetić, *Nova strategija...*, 184; Đ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 80; M. Marović, *Sumrak staljinizma, I...*, 156; V. Mićunović, *Moskovske...*, 435; *Sedmi kongres SKJ. Stenografske...*, 36; Д. Богетић, *Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције*, Историја 20. века, 2, Београд 2004, 123.

²⁴¹ Исто.

Југославији и отворено испољавање територијалних претензија према Косову и Метохији. Напади КПК били су усмерени против *југословенског националног ревизионизма* као средства за *цепање међународног комунистичког покрета*. Антијугословенска иступања Пекинга довела су до размене тешких увреда са Београдом и прекидања дипломатских односа. Ј. Броз Тито је 15. јуна покушао да током говора у Лабину демантује совјетске критике, док је вест о погубљењу И. Нађа резултирала потпуним прекидом односа између СКЈ и КПСС.²⁴²

Поклапање југословенских и совјетских ставова по питањима дешавања на Блиском истоку омогућило је да у другој половини 1958. године дође до извесног ублажавања пропагандних напада Москве и њених следбеника на Београд. Заправо совјетско руководство је извело закључак да политика притиска на југословенске функционере није довела до међународне изолације Југославије и до слабљења њиховог упоришта у бази СКЈ и међу широким слојевима становништва. Стога је тежиште совјетске пропаганде померено на научну и теоретску критику *југословенског ревизионизма*, што је Броз искористио да се 12. октобра током говора у Зеници заложи за превазилажење спора и грађење бољих односа са СССР-ом и осталим земљама социјалистичког лагера. Како није дошло до позитивног одговора Москве, у говору одржаном у Новом Месту 23. новембра Броз је совјетску политику притисака на Југославију саркастично назвао *ко је јачи, тај тлачи*, што је довело до обнављања веома заострених односа. Међутим, строго скриван од јавности у исто време је текао процес удаљавања Москве и Пекинга, иза којег се скривала тежња за доминацијом у комунистичком свету. Кинески вођа Мао Цетунг (1893-1976) настојао је да некадашњи култ Стаљина замени својим као *највећег теоретичара епохе*, због чега је 1958. године почео да карактерише односе између Москве и Пекинга *не као братске, већ као оне између оца и сина*, поручивши Хрушчову да *нико више не може да користи Кину за постизање својих сопствених циљева*.²⁴³

²⁴² У Кини је 1957. године била у јеку кампања *Нека цвета стотину цветова!* чији је циљ био да се пружањем привидних слобода изражавања и деловања открију сви антипартијски расположени елементи, тако да је објављивање новог Програма СКЈ извршено у моменту када су почеле осуде и прогони партијских неистомишљеника. Видети: D. Bogetić, *Nova strategija...*, 192; Đ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 84; V. Mićunović, *Moskovske...*, 449; Д. Богетић, *Други југословенско-совјетски...*, 141. М. Pavlović, *Dokumenta CIA...*, 197; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија...*, 529; Џ.Л. Гедис, *Хладни...*, 253; Ј. Чавошки, *Југославија и Далеки исток – Трећи свет између Југославије и Кине*, Зборник *Југославија у Хладном рату*, Београд 2010, 63; В.Љ. Цветковић, *Спољна политика Југославије и земље народне демократије у суседству 1953-1958*, Зборник *Југославија у Хладном рату*, Београд 2010, 77; Информација о совјетско-кинеским односима, 4.6.1957, АЈ, 507, IX, 119/III-1-48; Односи ФНРЈ-ИЕЗ, 1958, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 24.5.1958, АЈ, 507, III/80; Забелешка о запажањима Вељка Влаховића у вези са антијугословенском кампањом, 6.6.1958, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Извештај о међународним везама СКЈ и ССРЈ у 1958. години, 1958, АЈ, 507, IX, S/a-39-78.

²⁴³ Исто.

Отказивање кредита од стране Совјетског Савеза Југославија је покушала да надокнади зајмом из Фонда за економски развој (DLF), док је влада САД 3. октобра 1958. године саопштила да ће јој дати 99,8 милиона долара на основу Закона о пољопривредним вишковима, 10 милиона долара на име MSA закона и 1,8 милиона долара техничке помоћи, при чему је поздрављена спремност Вашингтона да *помогне очување југословенске националне независности и консолидовање њеног привредног система*. Југославија је тек 1959. године досегла производњу житарица из периода пре Другог светског рата, тако да је у наредним годинама, почевши од фискалне 1959/60, смањила њихов увоз из САД. Током маја 1959. године Југославија је одала јавно признање САД због помоћи пружене у одбрани њене независности, па је у наредним месецима из Фонда за економски развој Вашингтон одобрио Београду четири зајма, међу којима и кредит за изградњу термоелектране *Косово* у АКМО у вредности 9 милиона долара. Осим тога, југословенски руководиоци су полако припремали терен за отпочињање преговора са Међународном банком о добијању нових инвестиционих кредита. Крајем 1959. и током 1960. године добијено је право на 9 зајмова, међу којима и за поменуту термоелектрану *Косово* у износу од 23 милиона долара. Паралелно са описаним, Југославија је развијала односе са земљама Трећег света, тако да је јула 1958. признала Републику Ирак и од децембра 1958. до марта 1959. године Ј. Броз Тито је боравио у посети низу држава у Азији и Африци.²⁴⁴

На XXI ванредном конгресу КПСС, одржаном од 27. јануара до 6. фебруара 1959. године, Хрушчов је упутио критике на рачун *југословенског ревизионизма* и одређења за самосталани пут у социјализам. Оштро напавши југословенско приближавање Западу, он је Брзову посету несврстаним државама назвао *настојањима да се руководства ових земаља што више одвоје од социјалистичког лагера*. Незадовољство Москве довело је до интензивирања антијугословенске кампање, у којој су предњачиле Пекинг, Тирана и Софија. Руководство Албаније је подстицало пограничне провокације и критиковало *денационализаторску политику* и терор југословенских власти према албанској националној мањини, док је Радио Тирана пласирала вести како су *Титовци масакрирали 35.000 Албанаца* и да у Југославији постоје *логори пуни Албанаца*. Ова кампања је почела да губи на интензитету у априлу и мају 1959. године, нарочито од Хрушчовљеве посете Албанији, јер се Москва оријентисала на *на терен конкретних акција, а мање на бучне*

²⁴⁴ D. Bogetić, *Nova strategija...*, 237; *Dokumenti CIA...*, 199; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 370; D. Bilandžić, *Historija...*, 219; B. Лакер, *Историја...*, 383; D. Bogetić, *Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-tih godina*, Tokovi istorije, 3, Beograd 2010, 89; Д. Богетић, *Економска сарадња Југославије и САД у време другог југословенско-совјетског сукоба (1958-1959)*, Историја 20. века, 1, Београд 2005, 131.

галаме. С обзиром на силазну путању совјетско-кинеских односа, Москва је имала интерес да Београд веже уз себе као потенцијалног савезника у случају избијања отвореног сукоба са Пекигом. Тако је током друге половине 1959. године приметно опала пропагандна кампања Источног блока усмерена против Југославије, што је Хрушчов објаснио геслом да *на комарце не треба пуцати из тона*. Заправо, совјетско руководство није могло да допусти потпуни престанак антијугословенске кампање, јер би тиме демонстрирало сопствену слабост.²⁴⁵

Посета председника Централног већа Савеза синдиката Југославије С. Вукмановића Темпа Совјетском Савезу средином јануара 1960. године представљала је први међудржавни сусрет на високом политичком нивоу након дугог периода лоших југословенско-совјетских односа. Заправо, био је то увод у ново раздобље када су идеолошка спорења полако била стављана у други план, а истицана сарадња по спољнополитичким питањима око разоружања, статуса Берлина, односа према Кини и ванблоковској политици земаља Трећег света. Ново погоршање совјетско-кинеских односа било је изражено од јуна у вези са настојањима Хрушчова да се боље повеже са САД, чији је председник у новембру постао Џон Ф. Кенеди (1917-1963). Док је Броз радио на остваривању директних контаката са што већим бројем ванблоковских држава како би их повезао у савез који би се супротставио утицају Запада и Истока, Москва је припремала Саветовање комунистичких партија које је одржано у новембру без учешћа представника СКЈ. У *Изјави 81 партије* југословенско руководство је поново оптужено за *ревизионизам* и *међународни опортунизам*, што је изазвало оштре протесте Београда, мада је дугорочно гледано то била последња велика антијугословенска демонстрација Совјетског Савеза. У наредним месецима, Москва је почела да изражава заинтересованост за грађење бољих односа са Београдом, па је исказана спремност да се реализују дотада замрзнути економски, научно-технички и културни аранжмани. Совјетски Савез је почетком 1961. године чак наговестио могућност потписивања петогодишњег трговинског споразума са Југославијом за период до 1965. године, иза чега се крила бојазан од нарастајућег кинеског догматизма.²⁴⁶

²⁴⁵ Д. Триковић, *Jugoslavija- SSSR...*, 92; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 387; Пун текст говора Хрушчова на XXI конгресу КПСС, 6.2.1959, АЈ, 142, J-141-151; Односи Југославије са ИЕ земљама, фебруар-април 1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Забелешка, 25.5.1959, АЈ, 507, IX, 60/II-62-122; Хрушчовљева посета Албанији, 4.6.1959, АЈ, 142, J-141-151; Информација о кампањи за време и после Хрушчовљеве посете Албанији, 10.6.1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Информација о кампањи, јул-август 1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Неколико запажања у вези идеолошке кампање Лагера, 1.11.1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Билатерални односи међу балканским земљама и нерешена питања, 27.11.1959, АЈ, 142, J-141-151.

²⁴⁶ Москва је страховала да би Кина могла да произведе атомску бомбу, а постојало је и отворено питање дуге совјетско-кинеске границе у вези са којом је Пекинг истицао захтеве за ревизијом. Видети: D. Bogetić,

У таквим међународним околностима, организован је 11. фебруара 1961. године састанак југословенског државног и партијског врха код Ј. Броза Тита на којем је закључено да је, после Саветовања комунистичких партија у Москви, најављена промена политичког курса према Југославији *тактичног карактера и да има за циљ да неутралише акције Југославије према СССР-у, Лагеру и у вези са совјетско-кинеским спором*. О наведеном је расправљано и на састанку Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаном 18. фебруара, када је заузет веома опрезан државни став који је подразумевао непоказивање слабости и форсирање сарадње са СССР-ом у оним сферама у којима су постојали заједнички интереси, посебно у сфери економије.²⁴⁷

У наредним месецима 1961. године југословенско руководство је помно пратило претконгресне активности у Совјетском Савезу, заоштравање односа на релиџији Москва-Вашингтон у вези са војном интервенцијом у Заливу свиња на Куби и компликовање ситуације у Берлину током августа где је на линији разграничења испрва постављена бодљикава жица, а потом подигнут зид. За то време, Ј. Броз Тито је вршио опсежне припреме за организовање Конференције шефова држава и влада неангажованих земаља, која је одржана од 1. до 6. септембра у Београду уз присуство лидера 25 земаља. У питању је био својеврстан тријумф југословенске дипломатије, којим је створен нови Блок несврстаних држава као противтежа Источном и Западном блоку. Ову Конференцију Броз је искористио да би оштро критиковао *милитаризацију* Западног Берлина, што је у Москви дочекано са одушевљењем, а у Вашингтону изазвало незадовољство које је довело до погоршања југословенско-америчких односа. У Москви је од 17. до 31. октобра одржан XXII конгрес КПСС на којем је Н.С. Хрушчов изложио нови партијски Програм. Тако је дошло до продубљивања процеса дестаљинизације започетог још на XX конгресу КПСС, што је симболично било демонстрирано уклањањем Стаљинових посмртних остатака из Маузолеја на Црвеном тргу у Москви. Међутим, описано је резултирало незадовољством делегације КПК која је напустила Конгрес, чему би требало додати да је Хрушчов критиковао руководство Албаније које је *жалило за Стаљином*. Такав потез само је јаче гурнуо Албанију у загрљај Кине, која се представљала као њен нови заштитник од *југословенског ревизионизма* и доминације Совјетског Савеза. Прекидање односа Совјетског Савеза и Албаније крајем године није довело до опипљиве промене антијугословенског расположења руководства у Тирани,

Nova strategija..., 343; Ђ. Триповић, *Jugoslavija-SSSR...*, 106; В. Лакер, *Историја...*, 415; В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 365; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 430; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија...*, 532; Облици напада Лагера на Југославију, новембар-децембар 1959/ јануар 1960, АЈ, 507, IX, 119/III-1-48;

²⁴⁷ Ђ. Триповић, *Jugoslavija-SSSR...*, 106; Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ, 18.2.1961, АЈ, 507, III/85.

што је у погледу Косова и Метохије означило наставак иредентистичке пропаганде. Врх СКЈ упутио је директиву домаћим медијима да не коментаришу антијугословенска иступања на XXII конгресу КПСС, мада је у целини посматрано Конгрес позитивно примљен у Београду и оцењено да би требало пружити подршку Хрушчевљевој линији упркос неслагању са многим правцима совјетске политике.²⁴⁸

Ј. Броз Тито је 13. новембра 1961. године одржао говор у Скопљу у оквиру којег је критиковао *америчке капиталисте који се залажу за обустављање помоћи Југославији*, што је подстакло Кенедија да настави са политиком очувања југословенске независности. Континуирано побољшавање односа Југославије и Совјетског Савеза довело је до исказивања намере Москве да у Београд пошаље председника Врховног совјета и другог човека у совјетској политичкој хијерархији Леонида Брежњева (1906-1982), док је југословенско руководство на састанку код Ј. Броза Тита 12. априла 1962. године постигло договор да, не мењајући спољнополитичке ставове, предност у будућим преговорима да економској сарадњи. Након вишегодишње паузе, од 16. до 24. априла у посети Југославији боравио је високи совјетски руководилац Андреј Громико, који је у Хрушчовљево име позвао Броза на одмор у Совјетски Савез и отворио питање евентуалне обнове међупартијске сарадње СКЈ и КПСС. Нови совјетски курс према Југославији Хрушчов је потврдио у мају, када је позвао руководство Совјетског Савеза да развија сарадњу са Београдом по свим линијама, упркос идеолошким разликама.²⁴⁹

Југословенско-совјетско приближавање изазавало је подозрење САД, где се међу конгресменима ширило уверење да би америчка влада требало да сузи програм помоћи Београду, иако јој је у интересу било да очува Југославију као независну земљу. Неповољни наговештаји из Вашингтона само су подстакли Броза да интензивира односе са несврстаним државама, а односе Југославије са Западом додатно је компликовало и обнављање *случаја Ђилас*. Наиме, у САД је објављена нова политички провокативна књига М. Ђиласа *Разговори са Стаљином*, па је уочи Громикове посете Југославији уследило његово хапшење 7. априла 1962. године и судско изрицање казне од тринаест година робије. Наведено је појачало сумње на Западу да се Броз све више окреће Совјетском Савезу и да настоји да се обрачуна са либерално настројеним делом

²⁴⁸ G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 419; М. Гелер, А. Некрич, *Уједињење...*, 535; ; Ђ. Триковић, *Југославија- СССР...*, 110; D. Bogetić, *Nova strategija...*, 349; В. Лакер, *Историја...*, 387; Џ.Л. Гедис, *Хладни рат...*, 210; *Dokumenta CIA...*, 205; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 367; *Хрушчов о руководству Албанске партије рада*, Јединство, 23.10.1961.

²⁴⁹ У складу са Законом о пољопривредним вишковима у Вашингтону је у децембру 1961. године донета одлука да се Београду испоручи 500.000 t пшенице и 30.000 t уља у вредности од 45 милиона долара. Видети: *Тито. Говори и чланци 1961/1962*, Загреб 1965, 147; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Београд 2012, 13; D. Bogetić, *Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle Prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu*, Istorija 20. века, 2, Београд 2006, 71.

грађанства. Дуго најваљивана посета Брежњева Југославији одиграла се од 24. септембра до 4. октобра, а том приликом је изражена спремност обе стране да дође до обнове међупартијске сарадње. Но, баш 4. октобра Амерички конгрес је усвојио амандмане који су се односили на смањење економске помоћи Југославији, односно укидање клаузуле *највећег повлашћења*, што је изазвало напетост на релацији Београд – Вашингтон.²⁵⁰

У другој половини октобра 1962. године је дошло до врхунца Кубанске кризе, у вези са инсталирањем совјетских ракета надомак америчке територије, што је претило да доведе до избијања нуклераног рата на светском нивоу. Југословенско руководство се током ове кризе држало неутрално, не желећи да се замера ни Истоку, нити Западу, док је Броз 24. октобра позвао сукобљене стране да проблем реше уз посредство УН. Таква политика Београда била је добро примљена и у Москви и у Вашингтону, а пошто је криза успешно окончана уследило је 28. новембра потписивање Споразума владе ФНРЈ и САД о пољопривредним вишковима који је предвиђао куповину 1,2 милиона t пшенице и других производа. Недуго затим, Ј. Броз Тито је од 3. до 20. децембра посетио СССР, где је оценио да су идеолошке разлике сведене на минимум, највише се интересујући за унапређење економске и војно-техничке сарадње и обнову међупартијских контаката, док је Хрушчов истакао суштински социјалистички карактер југословенског уређења и указао на могућност практичне изградње различитих путева у социјализам. По повратку у Југославију, Броз је током говора у Железнику поручио Западу да се југословенска спољна политика неће мењати и да ће се односи са Москвом градити *на реалистичкој основи без неких претјераних очекивања*.²⁵¹

Током 1963. године југословенско-совјетски односи развијали су се узлазном путањом, мада је повремено долазило до критичких коментара у совјетској штампи у вези са идеолошким разликама и реформама у Југославији. Унапређивању односа Београда и

²⁵⁰ Од 19. јуна до 3. јула 1962. године су у Москви боравили високи југословенски руководиоци П. Стамболић, председник Савезне народне скупштине, и М. Тодоровић, потпредседник СИБ-а, који су водили разговоре о унапређењу југословенско-совјетске економске сарадње. Видети: Ђ. Триковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 127; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 52; M. Гелер, А. Некрич, *Умонуја...*, 536; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 392; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 367; D. Bogetić, *Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tоko 1962 – ukidanje statusa „najpovlašćenije nacije“*, *Istorija 20. века*, 1, Београд 2009, 87; D. Marković, S. Križevac, *Liberalizam od Dilasa do danas*, I, Београд 1978, 105; D. Marković, S. Križevac, *Zašto su smenjivani*, Београд 1985, 121; P. Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Београд 2010, 278; Посета Брежњева Југославији, септембар 1962, АЈ, 507, IX, 119/I-134-196.

²⁵¹ Вашингтон је на измаку 1962. године оценио да је главни фактор побољшања совјетско-југословенских односа ескалација совјетско-кинеског антагонизма, јер је управо током ове године дошло до првих инцидената дуж совјетско-кинеске границе, уз свођење привредне размене и билатералних односа на најнижу меру. Видети: Ц.Л. Гедис, *Хладни рат...*, 379; Ђ. Триковић, *Kubanska kriza i odnos Jugoslavije prema njoj*, *Istorija 20. века*, 2, Београд 2002, 89; Тито, *Говори и чланци 4. XII 1962-27. XII 1963*, Загреб 1966, 40; Односи Кина-СССР, 1962, АЈ, 507, IX, 119/III-1-48; Посета председника Тита Совјетском Савезу, децембар 1962, АЈ, 507, IX, 119/I-134-196.

Вашингтона доприносила је политика Кенедија која је била усмерена на враћање Југославији статуса *најповлашћеније нације* и проширење трговинских веза. Југословенско руководство је поздрвило ублажавање антагонизма између САД и СССР до којег је дошло од јуна када је Кенеди промовисао *стратегију мира* уз увођење директне телефонске линије између Кремља и Беле куће, тзв. *врुће линије*. У исто време дошло је до даљег совјетско-кинеског удаљавања у вези са кинеском платформом од 25 тачака – *Предлогом о општој линији међународног комунистичког покрета* и несупехом преговора две делегације у Москви, односно објављивањем *Отвореног писма* ЦК КПСС у којем је одбачен кинески концепт међународних односа. Критика кинеског руководства била је једна од главних тема разговора Хрушчова и Броза на Брионима, током посете лидера Совјетског Савеза Југославији од 20. августа до 3. септембра. Хрушчов је замерио Пекингу што се је запоставио развој индустрије на рачун пољопривреде и што намеће своје догматске ставове другим државама, док је Броз истакао да *стално треба разобличавати кинеске теорије* указавши да ће Југославија опширније одговарати на кинеске оптужбе и клевете. Иначе, још на Петом пленуму ЦК СКЈ 18. маја је оштро критикована антијугословенска политика Кине и њених сателита, у првом реду Албаније која је ширила негативан утицај на Косово и Метохију.²⁵²

На крају сусрета, Броз и Хрушчов су се сложили да су по питању доноса СКЈ – КПСС остале сасвим мале разлике, док су на народном митингу у Велењу 30. августа 1963. године изразили задовољство што у градњи социјализма у Југославији и Својетском Савезу постоји сагласност упркос различитим путевима на које се оно спроводи. Са друге стране, сусрет Броз – Кенеди уприличен 17. октобра, када је амерички председник прихватио Бровове ставове о позитивним променама политике совјетског руководства и Хрушчевљевој мирољубивој политици у свету. У сфери економских односа, Броз је указао на привредне проблеме Југославије и затражио да се превазиђу рестриктивне мере које су САД почеле да примењују после Београдске конференције. Већ 9. новембра је Амерички сенат потврдио право председника САД да затражи да се у трговини са Југославијом примењује принцип *најповлашћеније нације*, али је 22. новембра Кенеди убијен у атентату.²⁵³

²⁵² D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 99; Đ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 141; G. Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 434; M. Marović, *Sumrak staljinizma*, I..., 250; D. Bogetić, *Jugoslavija i SAD – od sporenja ka saradji. Iskustva na putu normalizacije odnosa tokom 1963*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2009, 115; Кратак преглед питања која су најшеће предмет кинеске пропаганде, 25.4.1963, АЈ, 507, IX, 60/II-123-158; Стенографске белешке са 5. пленума ЦК СКЈ, 18.5.1963, АЈ, 507, III/23; Осврт на садашњи развој кинеско-совјетских односа, мај 1963, АЈ, 507, III/23; Неке карактеристике развоја билатералних односа између СФРЈ и СССР, 22.6.1963, 507, 119/I-134-169; Информација о сукобу Кина-СССР, 14.12.1963, 507, IX, 119/III-1-48.

²⁵³ Исто.

Иницијатива за даље јачање односа између СКЈ и КПСС потекла је са совјетске стране почетком фебруара 1964. године када је упућен позив да *50 југословенских другова* дође на одмор и лечење у СССР и успостављена је пракса размене мишљења по најважнијим спољнополитичким питањима, посебно око деловања КПК. Москва се надала да би могла да приволи Београд да *коригује своје ревизионистичке ставове* у јеку припрема за одржавање Осмог конгреса СКЈ. У пролеће текуће године ЦК КПСС је обавестио ЦК СКЈ о намери организовања новог међународног саветовања комунистичких партија, које би било посвећено заузимању заједничког става према идеолошким поставкама и политици КПК. Одговор југословенског руководства је био уздржан, јер оно није желело да на дугорочним основама потпадне под утицај Москве. На састанку Броза и Хрушчова у Лењинграду 8. јуна, совјетски лидер је изразио забринутост због одушевљења румунског руководства према југословенском политичком систему, што није спречило Београд да подигне ниво политичке и економске сарадње са скоро свим источноевропским земљама, изузев са Албанијом. Са друге стране, тињале су противречности између југословенске политике мирољубиве коегзистенције и америчке политике интервенционизма у земљама Трећег света. Поред тога, Југославија је према САД имала дуг од приближно 1,5 милијарди долара, а сама је била захваћена економском кризом и очекивала је даљу помоћ Запада оличену у репрограмирању задужења и омогућавању повољних кредита. Но, администрација америчког председника Линдона Џонсона (1908-1973) је 18. фебруара донела одлуку да Југославији, због трговине са Кубом, обустави продају резервних делова за војну оперму, а није била спремна ни да одговори на југословенски захтев за 1,3 милиона t пшенице. Описано је нагнало југословенски политички врх да у јулу размотри даље изгледе југословенско-америчке сардње, у вези са чиме је закључено да Вашингтон није престао да буде заинтересован за очување Југославије и да највећи део кривице за погоршање односа сноси југословенско руководство са чије стране је дошло до опадања иницијативе. Такође, тада је констатовано да се без помоћи САД у пољопривреди, војним испорукама и инвестиционим зајмовима веома тешко може консолидовати домаћа привреда и спровести потребне реформе.²⁵⁴

У другој половини 1964. године Београд почео да чини напоре како би се односи са Вашингтоном побољшали и то кроз смањивање антиамеричке пропаганде у новинама и упућивање позива Џонсону да посети Југославију. Међутим, без претходне најаве је 14. октобра дошло до политичке смене Н.С. Хрушчова у Совјетском Савезу, што је изазвало

²⁵⁴ D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 155; В. Лакер, *Историја...*, 485; Ц.Л. Гедис, *Хладни...*, 318; Д. Трипковић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u promena na sovjetskom vrhu 1963-1964*, *Istorija 20. veka*, 1, Beograd 2009, 107; Забелешка о разговору приликом незваничног сусрета друга Тита и Н.С. Хрушчова, 8.6.1964, АЈ, IX, 507, 119/1-170-231.

велико подозрење у Београду услед бојазни ко ће га заменити и како ће наведено утицати на даљи развој југословенско-совјетских односа. Званична информација је била да се Хрушчов повукао због погоршаног здравственог стања и да га је на функцији првог секретара КПСС заменио Л. Брежњев, а у каснијим данима се открило да је политички ливидиран због грешака у привредној реформи, слабе сарадање са остатком совјетског руководства и доношења одлука без консултација. Ј. Броз у Титу су 11. новембра пренете поруке од Л. Брежњева и новог совјетског премијера А. Косигина да су односи две државе добри и да би у наредном периоду требало наставити са сарадњом. Иначе, у то време се председник СФРЈ интересовао за развој совјетско-кинеских односа, поводом доласка кинеског премијера Чу Енлаја у Москву на прославу Октобарске револуције. Када је сазнао да у совјетско-кинеским преговорима није било опипљивих резултата и да су Кинези тражили да се мења курс дестаљинизације заузет још на XX конгресу КПСС-а, он је то протумачио мишљу да су *кинески циљеви много већи*. Такође, Броз се пожалио да је Пекинг преко Тиране почео да шаље сигнале како би после смене Хрушчова требало рехабилитовати Стаљина, што није могло имати добре последице по развој политичких прилика на Косову и Метохији.²⁵⁵

У октобру 1964. године завршени су преговори између Београда и Вашингтона и затим потписан Споразум о продаји пољопривредних вишкова САД Југославији у вредности 104,7 милиона долара, као и Споразум о извозу југословенског памучног текстила у САД. Висина робне размене Југославије са САД је текуће године износила 9,4% укупне југословенске трговинске размене са иностранством. Поред тога, током јесени су потписани и значајни аранжмани између Југославије и СССР о трговинској размени и совјетским кредитима за обнову Скопља и изградњу хидроелектране *Бердан*, а висока совјетска делегација боравила је на Осмом конгресу ЦК СКЈ. Први месеци 1965. године били су обележени припремама за Брозову посету Совјетском Савезу, што је било праћено порастом трговинске размене која је била 30% већа него у претходној години, односно два пута већа него 1962. године. Председник СФРЈ је боравио у Совјетском Савезу од 18. јуна до 1. јула, када је позитивно оцењен напредак у билатералним односима две државе, мада су задржане идеолошке разлике у сфери партијских односа. Москва је настојала да Београд што више веже за себе, без наметања идеја силом, док је

²⁵⁵ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 152; М. Гелер, А. Некрич, *Умонуја...*, 557; G. Voffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II..., 434; М. Маровић, *Sumrak staljinizma*, I..., 254; Информација о утицају сукоба СССР-Кина на социјалистичке земље, 6.11.1964, АЈ, IX, 507, 119/III-1-48; Забелешка о разговорима друга Тита са совјетским амбасадором А.М. Пузановим, 11.11.1964, АЈ, IX, 507, 119/I-170-231; Забелешка о разговору Р. Генића, референта за Албанију, са Шеном, првим секретаром и Чаом, аташеом Кинеске амбасаде у Београду, 27.11.1964, АЈ, 507, IX, 60/II-123-158, К-8; Извештај о боравку делегације КПСС на Осмом конгресу СКЈ, децембар 1964, АЈ, IX, 507, 119/I-170-231.

Броз остајао уздржан следећи принципе политике несврстаности. Иако су се обе стране слагале по већини спољнополитичких питања, посебно у вези са негативним односом према политици кинеског и албанског руководства, интерес Совјетског Савеза био је да преко економске сарадње са Југославијом побошља снабдевеност својих грађана робом широке потрошње и да издејствује дозволу за прелет авиона преко југословенске територије. Отварање Вијетнамског рата у многеме је компликовало југословенско-америчке односе у текућој години, а незадовољству Вашингтона је допринео састанак шефова несврстаних држава у Београду 15. марта када је издат *Апел 17 несврстаних земаља* у којем је негативно оцењен уплив САД у војни сукоб у Вијетнаму. Но, очувању коректних односа Београда и Вашингтона у многеме је допринео нови југословенски министар спољних послова Марко Никезић (1921-1991) који је 24. априла заменио Кочу Поповића (1908-1992).²⁵⁶

У првој половини 1966. године настављен је позитиван развој односа између Југославије и Совјетског Савеза, па је на XXIII конгресу КПСС, одржаном од 29. марта до 8. априла, била присутна југословенска делегација на челу са А. Ранковићем чији је задатак био да делује у правцу продубљивање билатералне сарадње две државе. На овом Конгресу нису биле присутне делегације КПК и ПРА, док је КПСС изразио дефанзиван став према КПК за коју је речено да *кочи борбу против догматизма*. Четврти пленум ЦК СКЈ и смена Ранковића у јулу довели су до погоршања југословенског односа како са Западом, тако и са Истоком. ЦИА је наведени догађај окарактерисала као највећу кризу у Југославији од 1948. године, оценивши да нема индиција да је Ранковић намеравао да свргне Броза, већ да је само настојао да себи обезбеди политичку будућност његовог наследника. Заправо, Брионски пленум ЦК СКЈ означио је победу политичке струје која се залагала за јачање суверенитета југословенских република наспрам централистичког управљања државом, што је у први мах дочекано са симпатијама на Западу где је тумачено победама идеја либерализације и демократизације југословенског друштва. Но, Броз се убрзо постарао да одагна такве индиције, на шта се надовезало континуирано југословенско критиковање америчке интервенције у Вијетнаму, али Вашингтон због

²⁵⁶ Председник Спољнополитичког комитета Америчког сената Џ. Фулбрајт боравио је у Југославији од 6. до 14. новембра 1964. године, када је потписан Споразум о културној и просветној сарадњи две земље, док је у децембру постигнут споразум са Међународном банком за обнову и развој којим је Југославија добила 70 милиона долара за модернизацију железнице. Поред тога, Београд је, осим набавки индустријских делова и репроматеријала из СССР-а, био заинтересован за совјетско наоружање и војну опрему. Видети: Ђ. Триковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 169; М. Гелер, А. Некрич, *Умонуја...*, 566; Д. Вогетић, *Jugoslovensko-američki...*, 177; Д. Вогетић, *Početak Vijetnamskog rata i jugoslovensko-američki odnosi*, Istorija 20. veka, 1, Београд 2007, 91; Забелешка о упутствима и мишљењима, 23.3.1965, АЈ, 507, IX, 119/I-170-231; Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 2.7.1965, АЈ, 507, III/112; Информација о посети Ј.Б. Тита СССР, 7.10.1965, АЈ, 507, IX, 119/I-232-276; Забелешка са састанка Секретаријата ИК ЦК СКЈ, 9.10.1965, АЈ, 507, IV-К.1/1-21; Преглед билатералних односа СФРЈ-СССР, 20.10.1965, АЈ, 507, IX, 119/I-232-276.

вишегодишњих улагања и великих југословенских дуговања није био вољан да прекине односе са Београдом. Тако је Југославија до краја текуће године остварила рекордну трговинску размену са САД у вредности од 275,9 милиона долара, при чему је извоз износио 75 милиона долара. Међутим, Амерички конгрес је 21. октобра усвојио закон *Храна за мир* са тзв. Финдлијевим амандманом којим се ускраћивала америчка помоћ свим државама које тргују или имају сарадњу са режимима у Хавани и Ханоју, што је за последицу имало одбијање југословенских потраживања за пшеницом и другим пољопривредним производима у периоду до 1. јула 1967. године.²⁵⁷

Иако је политичка дешавања у Југославији званично оцењивала као њену унутрашњу ствар, Москва је настојала да искористи смену Ранковића, јачање националистичких тенденција и привредне проблеме у Југославији како би Београд јаче везала за себе. Стога је Броз покушавао да убеди Брежњева у личну одговорност Ранковића и нужност стављања СДБ под друштвену контролу, односно да га увери како у СКЈ постоји јединство по питању предузетих мера. Средином августа Кина је отпочела са културном револуцијом, који је касније следила Албанија још више се од новембра везујући за Пекинг успостављањем савезничких односа, а што је све са политичким импликацијама праћено на Косову и Метохији. Током посете Брежњева Југославији 23. и 24. септембра 1966. године изражена је совјетска резерва према програму и улози СКЈ, као и привредној реформи и продору западног капитала у Југославију. Москва је Ранковића сматрала заступником чврте линије у Партији и прибојавала се негативног утицаја југословенских дешавања на државу у њеном социјалистичком лагеру. Броз је оваква становишта совјетског руководства тумачио као покушај поновног притиска на Југославију, док је у новембру изражена забринутост Београда за очување југословенско-совјетске економске сарадње која је била од виталног интереса за будућност Југословенске државе.²⁵⁸

Од јуна 1955. године када је потписана Београдска декларација, југословенско-совјетски односи били су углавном у фази успона до новембра 1957. године када је југословенска делегација одбила да у Москви потпише *Декларацију 12 партија* којом се практично признавала политичка превласт Совјетског Савеза. За то време, Југославија је

²⁵⁷ D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 198; Đ. Tripković, *Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965-1967*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2010, 133; 23. конгрес КПСС, 29.3-8.4.1966, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301; Совјетско-кинески односи, мај 1966, АЈ, 507, 119/III-49-115.

²⁵⁸ Đ. Tripković, *Jugoslavija-SSSR...*, 182; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија...*, 570; А.Б. Едемски, *Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул-децембар 1966)*, Токови историје, 2, Београд 2012, 15; Запажања о најновијој ситуацији у Кини, 25.7.1966, АЈ, 507, IX/60, К-9; Саопштење о разговорима Тито-Брежњев, 25.9.1966, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301; Неки нови моменти у нашим односима са СССР и социјалистичким земљама после 4. и 5. пленума ЦК СКЈ, 24.11.1966, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301.

настојала да нормализује односе са свим европским државама совјетског социјалистичког лагера, чему се у једино опирала Албанија која је вршила иредентистичку пропаганду на АКМО. Истовремено, југословенско руководство је неговало односе са западним земљама како би издејствовало материјалну помоћ, док се у тежњи да сузбије притиске како Источног, тако и Западног блока све више окретало сарадњи за земљама Трећег света. Москва је искористила припреме за Седми конгрес СКЈ како би у априлу 1958. године започела интензивну антијугословенску кампању у којој је активирала своје савезнике, у првом реду Албанију и Кину. Насупрот принципима мирољубиве сарадње и активне коегзистенције које је Ј. Броз Тито прокламовао на Седмом конгресу СКЈ, Албанија је у антијугословенској пропаганди на Косову и Метохији пласирала ставове о *угрожености малог суседа*, изражавала бригу за тамошње Албанце и испољавала територијалне претензије према овој Области. У другој половини 1958. године пропагандни напади СССР на Југославију почели су да се преносе на теоретску критику *југословенског ревизионизма*, док се постепено отварао сукоб Москве и Пекинга око доминације у комунистичком свету. Како је Совјетски Савез маја 1958. године једнострано отказао кредит намењен Југославији, Београд је финансијски дефицит настојао да у 1959. години надокнади зајмовима од САД и Међународне банке за обнову и развој, при чему је део кредита коришћен за изградњу термоелектране *Косово*.

Посета С. Вукмановића Темпа Совјетском Савезу јануара 1960. године означила је отопљавање међудржавних односа, а југословенско руководство је почетком 1961. године заузело став да би са Москвом требало најпре форсирати економску сарадњу. Конференција шефова држава и влада неангажованих земаља у Београду, од 1. до 6. септембра 1961. године представљала је тријумф југословенске дипломатије, али је критика албанске делегације на XXII конгресу КПСС од стране Н.С. Хрушчова довела до њеног везивања за Кину крајем године, што је довело до наставка иредентистичке кампање у АКМО. Посета Л. Брежњева Југославији од 24. септембра до 4. октобра 1962. године подстакла је незадовољство САД које су укинуле Југославији економске повластице. Но, неутрално држање Београда у Кубанској кризи и заузимање Ц.Ф. Кенедија у многоструком допринели побољшању међудржавне сарадње. Током Брозове посете Совјетском Савезу од 3. до 20. децембра закључено је да је сарадња две државе могућа и поред различитих путева у социјализам, док је заоштравање совјетско-кинеских односа наишло на осуду обе стране током сусрета Хрушчова и Броза на Брионима од 20. августа до 3. септембра 1963. године, чему би требало додати изражавање негативних ставова југословенског руководства поводом распиривања иредентизма у АПКМ од

стране Албаније као кинеског штићеника. Смена Хрушчова 14. октобра и избор Л. Брежњева за новог лидера СССР није угрозило даљи развој односа Београда и Москве, мада су Кина и Албанија од Совјетског Савеза захтевале стопирање курса дестаљинизације. Политичка ликвидација А. Ранковића јула 1966. године довела је до незадовољства и Западног и Источног блока. Вашингтону су сметале југословенске критике војне интервенције у Вијетнаму, док је Москва настојала да искористи југословенске политичке и економске тешкоће како би појачала свој утицај на Београд. У таквим околностима, последице Културне револуције у Кини, која се 1967. године прелила у Албанију, су са подозрењем Југословенске државе праћене међу албанским становништвом АПКМ, што само потврђује у којој мери су светски процеси утицали на локална збивања на Косову и Метохији.

3.2. Држава на граници – Албанија као сусед

Албанија, као јужни сусед Југославије, имала је велики значај у погледу дефинисања југословенске државне политике на Косову и Метохији због бројности албанског становништва које је на овом простору живело, али и изразите антијугословенске делатности њеног руководства од 1948. године. Нормализација југословенско-совјетских односа од 1955. године била је праћена обнављањем сарадње Југославије са свим државама совјетског социјалистичког лагера, при чему је једино Албанија пружала отпор. Декларативна залагања највиших функционера Албаније за побољшањем односа са Југославијом била су у потпуности обустављена крајем 1956. године услед критичких ставова Ј. Броза Тита поводом совјетске војне интервенције у Мађарској. Тако су обновљене критике из Тиране на рачун мешања СКЈ (КПЈ) у унутрашње ствари Албаније од 1941. године, оптужено је југословенско руководство за *ревизионизам, империјализма и шовинизам*, извршено концентрисање војске и полиције у пограничним областима и подстакнута хапшења лица која су наводно обавештајно радила за Београд. На Пленуму ЦК ПРА, одржаном од 13. до 16. фебруара 1957, Е. Хоџа је оценио критике на рачун Југославије после 1948. године као исправне, замеривши југословенским функционерима што су *спекулисали албанском добром вољом*, настојали да рехабилитују К. Дзодзеа и развијали мрежу агентура на албанској територији. Совјетско руководство је начелно подржавало Хоџине критичке ставове, мада се није слагало са оштрином антијугословенске кампање. Стога је Н.С. Хрушчов покушао да одигра улогу помирителца спајајући 17. априла, пред новинарима и дипломатским кором, лидера Албаније Е. Хоџу и југословенског амбасадора у Москви Вељка Мићуновића (1916-1982), што је остало без ефекта. Иако је по повратку из Москве Хоџа изјавио како ће албанска влада следити политику развоја добросуседских односа на принципима коегзистенције, марксизма-лењинизма и пролетерског интернационализма, све је остало само на вербалним залагањима.²⁵⁹

²⁵⁹ А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 570; П. Бартл, *Албанци...*, 243; М. Коматина, *Енвер...*, 105; М. Гелер, А. Некрич, *Утопија...*, 509; V. Mićunović, *Moskovske...*, 267; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 219; *The History of Albania*, Tirana 1964, 326; Р. Zlata, *Enver Hodža. Politička biografija*, Beograd 1986, 190; Р. Рљаку, *Nasilje nad Albanskom revolucijom*, Beograd 1984, 136; Историја КП Албаније, АЈ, LZPP, К-1; Извод из новогодишње изјаве председника Албанске владе М. Шехуа, 4.1.1957, АЈ, 837, I-5-b/1-3; Преглед поште Посланства – Тирана, 23.1.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Резиме из извештаја О међународној ситуацији и задацима Партије, кога је поднео Пленуму ЦК ПРА Е. Хоџа, 18.2.1957, АЈ, 837, I-5-b/1-3; Преглед поште Посланства – Тирана, 19.2.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Посланство НР Албаније, 15.3.1957, АЈ, 837, I-5-b/1-3.

Југословенско-албанске односе је у мају 1957. године оптеретио пребег албанског генерала и министра рударства Панајота Пљакуа, који је страховао да ће бити ликвидиран. У јавности су кружиле гласине да је Пљаку са собом понео важна државна документа, док је Београд одбио његово изручење доделивши му политички азил и обавештајно се користећи његовим познавањем унутрашњих прилика у Албанији. Управо у ово време је дошло до првих озбиљнијих контаката Тиране и Пекинга због сличности политичких ставова и противљења процесу дестаљинизације у Совјетском Савезу. Е. Хоџа је био гост на Седмом конгресу КПК 1956. године, Албанију је почетком 1957. године посетила кинеска културна делегација, а средином 1957. године је у Кини боравила албанска парламентарна делегација. За разлику од Југославије у којој је процес дестаљинизације био кључан за побољшање односа са Совјетским Савезом, одсуство тежњи за променама у Албанији сликовито је демонстрирао грандиозни споменик Стаљину у центру Тиране, који партијско руководство није желело да уклони правдајући се да је управо он 1948. године спасио албанску независност.²⁶⁰

Користећи се променљивим односима између Југославије и Совјетског Савеза, Е. Хоџа је поводом јубилеја 40-тогодишњице Октобарске револуције 1957. године објавио брошуру *Утицај Велике октобарске револуције на Албанију*, у којој је изнео низ антијугословенских коментара од карактерисања повлачења српске војске преко Албаније 1915. године као окупације њене територије, преко представљања оснивања КПА као самосталног дела албанског народа, до негирања југословенске помоћи у послератној изградњи Албаније. Насупрот томе, он је у јавним наступима настављао да се декларативно залаже за јачање пријатељских и добросуседских односа са Југославијом, у складу са политичким директивама из Москве. Док је југословенско руководство стајало на становишту да би са Тираном требало најпре успоставити контакте у доменама просвете, културе и спорта, албанска страна је била више заинтересована за привредну сарадњу због веома лоше економске ситуације и предлагала је повећање обима југословенског увоза из Албаније, превасходно нафте ниског квалитета. Како би путем уступака допринео смиривању вишегодишњих напетости у односу са Тираном, Београд се свесно упуштао у посао у којем је лошије пролазио, али је то условљавао захтевом да албанска влада престане да политички експлоатише питање својих сународника на Косову и Метохији.²⁶¹

²⁶⁰ Исто.

²⁶¹ Ради лакше трговине између Југославије и Албаније отворен је гранични прелаз Ђафа Прушит код Ђаковице, потписан је у мају 1957. године међудржавни Споразум о водопривредним питањима, у септембру Протокол о робној размени за 1958. годину, у новембру Споразум о спречавању ширења биљних болести, зараза и биљном карантину и у децембру Споразум о спречавању ширења заразних болести у

Колико је антијугословенска пропаганда спровођена од 1948. године узела маха у Албанији, сведочи константан државни притисак на припаднике југословенских мањина у овој држави, који су били подвргавани проверама и тортурама Сигуримија. Током 1957. године ломљени су крстови на српском православном гробљу у Скадру и позиване хоће у партијске комитете где су им даване тезе за празничне проповеди у којима се албански народ позивао на одбрану од Југославије. Лист албанске политичке емиграције у Турској *Беса* писао је да *положај албанске националне мањине на Косову није био тежи ни за време бивше Југославије, да је Црна Гора са својих 300.000 становника добила своју Федерацију, док је Косово са више од милион становника остало везано за Србију, да Шиптари уживају подршку цивилизованих народа који се боре за људска права у свету, да такво стање не може друго трајати, да Косово са својим географским положајем представља саставни део Албаније, као и да се данас милион Албанаца налази под јармом словенских комунистичких управљача иако их за Словене не везује ни заједнички језик, култура, нити интереси.* У централном дневном листу Албаније *Зери и популит* објављивани су написи у којима се критиковао Лондонски уговор из 1913. године којим је милион Албанаца остало изван Албаније, истицало да чак ни српски краљеви нису радили оно што актуелна југословенска власт чини приморавајући путем економских и политичких притисака албанско становништво на исељавање у Турску, констатовало да се *Косово претвара у базу против албанске независности.* Општа нетрпељивост рађала је и повремене граничне провокације које више нису биле оружаном-терористичког типа, већ углавном вербалне попут оне када су три југословенска грађанина албанске националности у југословенско-албанском пограничном реону позивала сународнике у Албанији говорећи им – *Дођите овамо, јер тамо много патите, немате хлеба, а ми овамо имамо бели.*²⁶²

Отварањем другог југословенско-совјетског сукоба крајем 1957. и почетком 1958. године, Москва је препустила Албанији да буде једна од држава предводница у кампањи критиковања *југословенског ревизионизма* као главне претње МРП-у. Тако су из контекста извлечени и кривотворени догађаји из Другог светског рата и истицано да је Југославија најопаснији непријатељ албанског народа, док је СССР као награду Албанији упутио

пограничним зонама, а покушано је и да се преговара о ратификацији ПТТ конвенције. Видети: А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 572; Р. Златар, *Enver...*, 181; П. Бартл, *Албанци...*, 245; *Enver Hodžina Albanija*, Београд 1981, 86; Забелешка о разговору државног подсекретара Д. Видића са албанским послаником П. Кочијем, 15.3.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2.

²⁶² Забелешка о разговору са Јеленом Аста, 30.3.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Секретаријату за иностране послове, 19.4.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Забелешка о писању листа *Бесе*, 7.5.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-3; Преглед поште Посланства – Тирана, 9.7.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Југословенској страни Главне мешовите Југословенско-албанске комисије, 16.12.1957, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-3; Југословенско-албански односи 1955-1959, 1958, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

инвестиције за развој производње нафте и проширење извозне базе. Попут ЦК КПСС, ЦК ПРА је одбила да пошаље делегацију на Седми конгрес СКЈ уз оцену да нови Програм СКЈ садржи *ревизију марксистичких теза*. Приликом обраћања новом сазиву Скупштине Албаније Е. Хоџа је назвао југословенске руководиоце *издајницима и ренегатима* у служби *америчких империјалиста*, а у каснијим говорима албанских функционера наглашавано је да се кампања не води против југословенског народа према којем се гаје *пријатељска и братска осећања*. Паралелно са описаним, Албанија је настојала да на економском плану прошири робну размену са Југославијом, па је у другој половини 1958. године промет повећан за око 350.000 долара. Но, Хоџа је у јуну поново веома оштро критиковао Југославију у реферату *О антимарксистичким и антисовјетским гледиштима израженим још једном на Седмом конгресу СКЈ и у његовом програму*.²⁶³

Са друге стране, од 25. до 28. јуна 1958. године је одржан у Аустрији Конгрес Удружења Косовара са којег је поручено да је после Другог светског рата *на Косову ликвидирано 50.000 Албанаца без суђења под изговором да су сарађивали са окупатором*, да се сада власт тамо налази у рукама Срба и Црногораца, да су домове Албанаца који су емигрирали у Турску запосели Срби и Црногорци, да су за Албанце резервисани само најтежи послови, да власт настоји да кроз пописе умањи албанску етничку целину у корист Срба и Црногораца, да се приступа насилном декларисању Албанаца за Турке, да се под изговором оскудице у школском простору затварају албанске школе или спајају са српским, да се хапсе албански учитељи и професори и да је Албанаолошки институт у Приштини затворен без икаквог прихватљивог објашњења. Тако се албанска емиграција такође стављала у службу иредентизма, док је лист Демократског фронта Албаније *Башким* током септембра критиковао *војне мере, терор и угњетавање* албанског становништва у АКМО током 1955/56. године, навевши да се у тамошњим *болницама лечи на десетине Косовара тортурисаних од Удбе*, да је *стотине других умрло од тортуре* и да *београдски шовинисти прогоне и хапсе Косоваре за невине ствари*. Такође, пласирана је теза да је *минимум 400.000 Албанаца убијено или протерано у Турску*, приморано да се региструју као *Турци, муслимани, Македонци и католици (Италијани)*, уз констатацију да се *пола албанске земље и људи налази у Југославији*, од чега највећи део на Косову и Метохији. Информације источноевропских центара указују да је у овом периоду била велика слушаност Радио Тиране у АКМО.²⁶⁴

²⁶³ У фебруару 1958. године је ратификован Споразум о ПТТ саобраћају и транзиту између Југославије и Албаније и потписана ветеринарска конвенција, док је у мају закључен Уговор о пружању узјамне правне помоћи. Видети: А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 602; М. Коматина, *Енвер...*, 106.

²⁶⁴ Индикативна је статистика кретања приватних посета из Албаније у Југославију – 1956. године 778, 1957. године 48 и 1958. године 27 и приватних посета из Југославије у Албанију – 1956. године 114, 1957.

Југословенско вођство покушало је да одговори на антијугословенску кампању из Албаније деловањем Комисије за националне мањине (КНМ) ЦК СКЈ, али и појачавањем активности Комисије за идеолошки рад ЦК СКЈ која је на свом јунском састанку 1958. године приметила да се поводом албанске пропаганде у домаћој штампи *осећа просечност* и заузимање *одбранашких ставова*. Недовољно интензивном оцењена су иступања државних и партијских руководилаца и деловање друштвено-политичких организација. Тако је П. Стамболић на састанку Идеолошке комисије ЦК СКЈ 18. септембра замерио партијским кадровима на *млаким реаговањима* у југословенској штампи и slabим иступањима, истакавши неопходност да на *агресивне нападе из Албаније одговоре руководећи људи из Србије и са Космета*. Страхујући од појава *незадовољства на терену* и тенденција *потцењивања кампање* као мање значајне од оне из 1948. године, он је затражио да се одговори критиком албанског унутрашњег система и да се политичком активу у АКМО разјасне недоумице. Такође, Стамболић је констатовано да је на албанском језику издато по 8.000 примерака Програма СКЈ, Статута СКЈ и реферата са Седмог конгреса СКЈ. Сутрадан је на свечаности поводом почетка изградње Фабрике памучних тканина у Ђаковици потпредседник Обласног извршног већа А. Шукрија пред око 10.000 окупљених грађана оштро критиковао антијугословенску кампању из Албаније рекавши да она има за циљ да *помоћу исконструисаних неистина скрене пажњу албанских маса од унутрашњих потешкоћа* и *унесе пометњу и неповерење међу нашим народима* и *ослаби њихово јединство*, да *албанско руководство не крије своје шовинистичке побуде* и да је је у питању *повампирење и оживљавање политике коју су водили балисти и иредентисти под патролом Живела велика Албанија*. При томе, њему је посебно засметало настојање руководства Албаније да политику краља Александра I Карађорђевића изједначи са политиком Ј. Броза Тита, назвавши такве оцене *фалсификатима* и објаснивши да *свако дете на Косову и Метохији зна да је Шиптарима враћена сва за време бивше Југославије неправедно одузета земља*. Такође, Шукрија је критиковао написе листа *Башкими* да Албанци у Југославији раде само најтеже физичке послове, указавши како *они неће да знају за Шиптаре машинисте, инжењере, рударе, трактористе, професоре, директоре предузећа, чланове радничких савета и скупштина, народне одборнике и посланике који су израсли у социјалистичкој Југославији*.²⁶⁵

године 43 и 1958. године 150. Видети: Југословенско-албански односи 1955-1959, 1958, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Преглед листова *Зери и популит* и *Башкими*, 24.10.1958, АЈ, IX, 1/1-243-340, К-3; Пропагандна делатност ИЕ земаља међу припадницима националних мањина у ФНРЈ, 4.10.1958, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; ИЕ радио-станице о Југославији, 1958, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Бројчано кретање приватних посета између ФНРЈ и ИЕ земаља, 1.8.1958, АЈ, 507, XVIII, К-11.

²⁶⁵ Записник са састанка групе која прати антијугословенску кампању одржаног 2.6.1958, АЈ, VIII, II/4-а-(1-48), К-21; Шиптарска национална мањина у ФНРЈ, 4.10.1958, АЈ, 507, XVIII, К-3; Стенографске белешке са

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 23. септембра 1958. године П. Стамболић је истакао да руководство ПРА настоји да води *перфидну и најбеснију кампању према Космету у чему поред псовања користе и врло широко идеолошку кампању*, заложивши се за да се предузму хитне мере да се албанска национална мањина у Југославији боље упозна са суштином ове кампање, више издаје литература на албанском језику и делује преко радија и штампе у духу закључака Седмог конгреса СКЈ. Током обраћања на великом народном скупу у Рамљану поводом 16-тогодишњице од формирања Првог шиптарског партизанског одреда *Зајнел Ајдини*, члан ЦК СКЈ Ц. Нимани је настојао да укаже на висок ниво који је Југославија постигла у развоју албанске националне културе и просвете у АКМО, посебно у вези са повећањем броја Албанаца у државним и друштвеним органима власти. Оценивши да Албанци *равноправно учествују са братским народима Југославије у решавању најбитнијих питања наше унутрашње и спољне политике и пружају своју подршку напорима свих народа Југославије у изградњи социјалистичких друштвених односа*, он је критиковао руководство Албаније да *фалсификованим иступањима оживљава политику балиста и иредентиста* и да *тежи да ослаби позиције Југославије у свету и да је дискредитују*. Поводом обустављања совјетског кредита који је требало да омогући да се у Области изградбе комбинат угља и термоелектрана у Обилићу, рудник олова *Кишница* и фабрика суперфосфата у Косовској Митровици, Нимани је обећао да ће наведено бити *подигнуто сопственим снагама*. Иначе, на састанку Идеолошке комисије ЦК СКЈ 2. октобра изражена је потреба да формира посебна група за праћење антијугословенске пропагнде из Албаније, при чему је предложено да се на њено чело именује *друг који добро познају ту земљу*, по могућности А. Милатовић.²⁶⁶

Поводом опроштајног сусрета са Н.С. Хрушчовом, југословенском амбасадору у Москви В. Мићуновићу је послата инструкција од стране А. Ранковића у којој му је сугерисано да политички врх Југославије на верује како је иредентистичка кампања из Тиране изолована акција албанског руководства. У својим мемоарима Мићуновић је записао да је током сусрета са Хрушчовим 8. октобра 1958. године поменуо Албанију, али да се совјетски лидер држао неутрално одговоривши да *Ми* (совјетско руководство, прим. аут.) *говоримо једно, Албанци друго*. У наставку, Хрушчов је објаснио да не познаје прилике које владају између Југославије и Албаније и приметио како је *Југославија велика држава, а Албанија међу најмањима у свету*, чиме је посредно кривицу за сукобе

састанка Идеолошке комисије ЦК СКЈ одржаног 18.9.1958, АЈ, VIII, II/2-б-(99-113), К-6; *Повећаће се национални доходак комуне за четири милијарде*, Јединство, 22.9.1958.

²⁶⁶ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 23.9.1958, АЈ, 507, III/81; *Ми водимо самосталну политику*, Јединство, 29.9.1958; Записник са састанка Идеолошке комисије СКЈ, 2.10.1958, АЈ, VIII, II/2-б-(99-113), К-6.

сваљивао на југословенску страну, док је у вези са иредентистичким претензијама Албаније према Косову и Метохији указао да се са Е. Хоџом одавно није видео и да ће му *када га сусретне рећи да је неправилно покретати територијална питања у вези с проблемом мањина*. Сходно томе, већ од 13. октобра се могло очитовати смањивање антијугословенске кампање из Албаније, мада је тон критика остао исти. У пропагандне сврхе посебно су искоришћени јубилеји 50-годишњица од рођења Е. Хоџе и 41-годишњица Октобарске револуције. У новембру је југословенско руководство почело да заоштрава тактику сузбијања агитације из Албаније, па је током прославе 15-годишњице Прве косовско-македонске бригаде члан Извршног комитета ЦК СКЈ С. Вукмановић Темпо истакао да *није далеко време када ће тријумфовати идеја да свака земља изграђује социјалистичке односе какви одговарају њеном народу*, иронично приметивши да је у кампањи Совјетског Савеза против Југославије специјална улога дата Албанији иако су *југословенски народи одвајали од својих уста да би убрзали развитак Албаније*. На свечаности поводом 40-тогодишњице ослобођења Гњилана секретар ОК СКС за КМ Д. Мугоша је критиковао иступања Е. Хоџе и М. Шехуа у којима су *апеловали на светску јавност да се спрече крвопролића Шиптара на Косову и Метохији које врши југословенско руководство и југословенски комунисти*, истакваши да наведено не одговара стварности и да је Југославија од 1947. до 1958. године у АКМО инвестирала 91 милијарду и 628 милиона динара, да косметска индустрија даје три пута више производа него пре 1941. године и да је 10 милијарди динара уложено у развој пољопривреде.²⁶⁷

С. Хасани је на састанку са секретарима СК – народним посланицима 25. децембра 1958. године поднео извештај о стању албанске кампање у Гњиланском срезу, објаснивши да постоји стална веза са ОК СКС за КМ, да су пропагандни материјали налажени у најзабаченијим планинским селима, да је илегални материјал стизао и са Запада и да су забележни случајеви слушања Радио Тиране на јавним местима. Одговор партијских органа било је интензивирање прораде новог Програма СКЈ и организовање среског актива предавача од 80 чланова, при чему је критикован рад косметских гласила на албанском језику која су слабо деловала на сузбијању антијугословенске кампање. Стога је Радио Приштини сугерисано да емитује програм на албанском језику у трајању преко 1.200 минута и на турском преко 170 минута недељно, а планирало се да се при Одбору Југословенске радиодифузије оснује комисија за спољну пропаганду која би

²⁶⁷ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 92; V. Мићуновић, *Moskovske...*, 506; К-6; Забелешка о телефонском разговору референта за Албанију Д. Деновског са другом Алексићем из ДСУП ФРНЈ, 15.5.1958, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Забелешка са састанка групе која прати антијугословенску кампању, 13.10.1958, АЈ, VIII, II/4-а-(1-48), К-21; Секретаријату за иностране послове, 17.10.1958, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-3; Секретаријату за иностране послове, 7.11.1958, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-3; *Свечаност у Охриду*, Јединство, 10.11.1958; *Јединство наших народа и Савеза комуниста*, Јединство, 17.11.1958.

одређивала *линију програма, број емисија, њихово трајање и распоред*. Томе би требало додати да је руководство Албаније рачунало на родбинске и пријатељске везе, услед чега су сваког месеца косметским Албанцима стизала писма непријатељске садржине.²⁶⁸

Током 1958. године је КНМ ЦК СКЈ закључила да је одржавању стабилне ситуације у АКМО у многоме допринело искуство Југославије у борби са ИБ-ом од 1948. године и појачавање привредне активности у неразвијеним косметским срезовима Пећи, Призрену и Гњилану, премда је констатовано да *има извесних елемената који уносе нервозу и несигурност, подстичу националистичке и шовинистичке страсти, супротстављају поједине националности са шиптарском како би изазвали националну мржњу и развијају непријатељско расположење* и да је њихов циљ да *делују на колебљиве људе*. Спорадично су у Области на прометним местима и на зидовима школа исписиване антијугословенске паролe, попут – *Косово припада Албанији*, а било је и илегалног прештампавања пропагандног материјала који је био плењен и уништаван од државних органа. Пропаганда из Турске била је слабија од оне из Албаније и усмерена на јачање осећања на верској линији и агитовање за отварање исламских школа и богомоља, док је западна пропаганда била углавном емитована преко Радио Бариа. Константна пропаганда Радио Тиране је за основу имала критиковање историјског односа Србије и Југославије према албанској националној мањини на Косову и Метохији, сарадње Београда са Западом, изградње култа Ј. Броза Тита, слабе заступљености Албанаца у обласној администрацији, као и *издајничке активности* обласног руководства СКЈ албанске националности, у првом реду Ф. Хоџе. Стога је Југословенска радиодифузија децембра 1958. године донела одлуку да се повећа снага предајника Радио Приштине на 100 kw и радио одашиљачи усмере према Албанији.²⁶⁹

Крајем 1958. године године је Тирана престала са величањем Кине и њених достигнућа, што је довело до повећања совјетских инвестиција. Започињање изградње совјетске поморске базе код Валоне изазвало је забринутост Београда, док су написи и карикатуре којима су наносене грубе увреде на рачун Председника ФНРЈ Ј. Броза Тита посебно иритирале југословенско руководство. Од априла 1958. до јануара 1959. године у албанској штампи је објављено 520 чланака, коментара и карикатура против Југославије, а од децембра 1958. до марта 1959. године највиши руководиоци Албаније су у говорима чак 26 пута напали Југославију. Од јануара до марта 1959. године у листовима *Зери* и

²⁶⁸ Записник са састанка са секретарима СК – народним посланицима, 25.12.1958, АЈ, VIII, II/4-а-(1-48), К-21; Елаборат о нашој информативно-пропагандној делтности у иностранству, 1958, АЈ, VIII, II/2-б-(99-113), К-6.

²⁶⁹ Р.Ц. Гедис, *Балкан...*, 223; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 611; Извештаји Радио-Тиране, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-12.

популит и *Башкими* је објављен 61 антијугословенски чланак и карикатура, при чему су Централне теме у овој кампањи биле иредентистичке претензије према АКМО и критика *денационализаторске политике* југословенског режима према албанској мањини, уз описе Броза као *врховног слуге и агента империјализма, следбеника династије Карађорђевића и путујућег америчког амбасадора*. У циљу узвраћања удараца Тирани, пред Окружним судом у Приштини је 9. и 10. фебруара 1959. године организовано суђење албанском држављанину М. Хоци за којег је утврђено да је од стране Сигуримија био послат претходне године у АКМО како би *вршио шпијунске и субверзивне активности*, односно деловало на повезивању са диверзантским групама и илегалном пребацивању појединаца у сврху припајања Косова и Метохије Албанији. Од априла је у Албанији уведена пракса критиковања југословенске политике на састанцима локалних партијских организација, уз слања писама подршке ЦК ПРА и организовање пропагандних митинга по среским центрима. Но, најављивање посете Хрушчова Тирани резултирало је привременом обуставом антијугословенске кампање, иза чега се крила намера СССР-а да због појачаног војног присуства НАТО у Средоземљу привуче Београд на своју страну.²⁷⁰

Н.С. Хрушчов је у Албанији боравио од 25. маја до 4. јуна 1959. године, али су његови домаћини остали уздржани и сумњичави према совјетским плановима да се у овој земљи инсталирају ракетне базе и створи *цветна башта* источног економског савеза. Албанско руководство је било незадовољно што није потписан совјетско-албански споразум о међусобној одбрани, што је Москва била незаинтересована за куповину албанске нафте и што их је Хрушчов упућивао да производњу пшенице замене гајењем ловора, поморанци и индустријских житарица. Касније је у својим мемоарима Е. Хоца описивао совјетске аспирације према Албанији као према каквој *јужноамеричкој банана републици*, тј. *воћарској колонији*. Хрушчов и Хоца су се сложили да се са Југославијом граде односи *на бази узајамног поштовања, равноправности и немешања у унутрашње ствари*, што у наредном периоду није било остварено. Насупрот томе, албанско руководство је себе представљало као жртве напора да се односи нормализију и унапреде, замерајући југословенским колегама да их не прихватају за равноправне партнере, да се мешају се у унутрашњи живот Албаније и да убацују диверзанте и обавештајце на албанску територију. Током јуна, Хоца је обновио критике на рачун југословенског руководства називајући их *непријатељима* који сарађују са *империјалистима* на

²⁷⁰ Информација о антијугословенској кампањи ИЕ земаља и њеном утицају код маса Косовско-метохијске области, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-4; Посланству ФНРЈ, 14.1.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Забелешка, 17.1.1959, АЈ, 142, 141-151; Секретаријату за иностране послове, 24.1.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Деша ФНРЈ, 16.2.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Белешке о југословенско-албанским односима, 10.3.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Секретаријату за иностране послове, 27.3.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација, 26.9.1959, АЈ, 507, XVIII-К-10/1-23.

слабљењу комунистичког покрета и ревизионистима који су нанели много штете албанској партији и народу и хтели да ликвидирају Албанију као слободну и независну државу. Иако је на клеветничке нападе из Албаније оштро одговорио А. Ранковић нагласивши трајну опредељеност Југославије да гради и развија добросуседске однос, југословенски политички врх је био забринут због чињенице да је током лета завршена изградња својетске базе у Албанији у којој је било 12 подморница и више бродова за радарско осматрање. Намена овог војног објекта била је да Москва осигура своју позицију над Средоземљем и Јадраном у хладноратовском надметању са САД, мада је он могао бити употребљен и за ефективан напад на Југославију. Но, како је руководство Албаније настојало да се извуче из загрљаја Совјетској Савеза, са којим се често није слагало, у ово време је дошло до поновног успостављања срдачних односа између Тиране и Пекинга, што је за последицу имало обнављање антијугословенске кампање на јесен. Како би смирио страсти, у говору одржаном у Никшићу 20. септембра Броз је негирао постојање било каквих лоших намера Југославије према Албанији, а истог месеца су организовани југословенско-албански трговински преговори. Тако је у Тирани 29. децембра потписан Протокол о робној размени за 1960. годину између Југославије и Албаније у вредности око 2 милиона долара у оба правца.²⁷¹

У првој половини 1960. године настављен је процес албанско-кинеског приближавања, док је у односима са Југославијом Албанија задржала ранију дистанцу и чак исказивала додатно незадовољство због југословенског отказивања увоза хромне руде услед нередовних испорука. Онда се у ноћи између 30. и 31. августа одиграо инцидент када је група албанских држављана од 8 лица покушала да се илегално пребаци из Албаније у Југославију. Пошто су били ухваћени и стављени у статус избеглица под истрагом, Тирана је уложила протест и искористила случај како би појачала антијугословенску пропаганду. Са друге стране, уследило је смењивање Ј. Белишове са највиших функција у ПРА зато што је заступала политику наставка сарадње са Московим, при чему је Кина упутила Албанији 50.000 t пшенице како би је јаче везала за себе. У октобру су потписани споразуми о кинеско-албанској културној сарадњи и кинеској

²⁷¹ П. Баргл, *Албанци...*, 245; М. Коматина, *Енвер...*, 107; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 613; Д. Вогетић, *Nova strategija...*, 226; Р.Ц. Гедис, *Балкан...*, 223; *Енвер Ходџина...*, 88; *Тито. Говори и чланци (17.9.1959-11.9.1960)*, Загреб 1962, 19; Односи Југославије са ИЕ земљама, 1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Секретаријату за иностране послове, 15.5.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Антијугословенска кампања у Албанији и наша реакција, 22.5.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Информација о најновијој фази кампање, 1.7.1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Девето редовно заседање Главне мешовите југословенско-албанске комисије за граничне инциденте, 1-5.6.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Информација о кампањи, 1959, АЈ, 507, IX, 119/VI-95-142; Белешка у вези албанске кампање противу ФНРЈ и наших одговора, 25.11.1959, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; *Потписан југословенско-албански споразум о робној размени*, Политика, 31.12.1959;

економској помоћи, а вођени су и преговори о кинеско-албанској војној сарадњи. Истовремено, у албанским гласилима је настављено критиковање Југославије истицањем да никада неће бити дозвољено да Београд учини Албанију седмом југословенском републиком и да у њу *инфилтрира свој ревизинизам*, оптуживањем српских владара да су *уз помоћ империјалиста откинули од Албаније један део њеног тела – Косово* и указивањем да се *поступци југословенских ревизиониста према албанској мањини Косова могу упоредити са поступцима једног дивљег медведа у дућану стакларије* и да у АКМО постоје *логори и затвори* у којима се врше *мучења и убиства* албанског народа.²⁷²

Незадовољство Е. Хоџе односом совјетског руководства према Албанији довело је до инцидента на Конференцији представника 81 комунистичке партије, одржаној од 10. новембра до 1. децембра 1960. године у Москви. Том приликом је Хоџа у конфернцијском излагању одбацио Хрушчовљевоу тезу о мирној међународној коегзистенцији, zaloжио се за изградњу атомске бомбе у Кини, критиковао совјетско приближавање *ревизионистичкој* Југославији, похвалио албанску економију и пребацио совјетским функционерима да су одступили од линије марксизма-лењинизма. Пошто их је у одговору Хрушчов назвао *гомилем смећа*, Е. Хоџа и М. Шеху су напустили скуп, премда је албанска сагласност са ставовима већине била формално потписана на крају Конференције. Ускоро је Совјетски Савез обуставио уговорене кредите и повукао своје стручњаке и саветнике из Албаније, чему су се придружиле и остале земље социјалистичког лагера. Совјетски бродови су 4. јуна 1961. године трајно напустили албанске луке, док је Тирана почела да назива Хрушчова *водећим ревизионистом*, што је до тада био епитет искључиво намењен Ј. Броз у Титу. За то време у Београду се јављала бојазан од поновог избијања пограничних инцидената, посебно од фебруара када је на Четвртном конгресу ПРА Е. Хоџа оптужио Југославију да са Грчком и Шестом америчком флотом припрема *заверенички преврат у Албанији*. У таквим околностима је Броз затражио од Кардеља да преиспита опстанак дипломатских мисија у Београду и Тирани и албанског транзита преко Југославије, док је у априлу Државни секретаријат за иностране послове (ДСИП) ФНРЈ објавио *Белу књигу о непријатељској политици Владе НР Албаније према ФНР Југославији*. Састављена из два тематска поглавља *Југословенско-албански односи 1948-1961.* и *Југословенско-албански односи до 1948.* ова публикација потанко описује субверзивну делатност Албаније према Југославији, односно садржи изјаве албанских руководилаца и анализира међудржавне односе. Иначе, албански функционери

²⁷² *Саопштење СУП-а о пребегавању групе албанских држављана у Југославију*, Борба, 7.9.1960; *Нота владе ФНРЈ влади НР Албаније*, Борба, 11.9.1960; *Нота владе ФНРЈ Кини због клеветања Југославије поводом измишљеног инцидента на југословенско-албанској граници*, Борба 11.9.1960.

су настојали да увуку Југославију у сукоб са Совјетским Савезом пласирајући до тада незамисливу тезу о оправданости избора сваке државе на који начин ће градити социјализам, док је Другу управу Генералштаба ЈНА забрињавало концентрисање албанских војних снага на граници са Југославијом.²⁷³

У пролеће 1961. године је обновљена антијугословенска кампања из Албаније, на шта је Београд затражио да Тирана *престане са убацавањем иштијуна и диверзаната на југословенску територију*. До краја текуће године је, махом на Косово и Метохију, убачено 16 диверзантских и обавештајних група из Албаније које су стварале тајне организације и подстицале домаће албанско становништво на бекство у Албанију. Поред тога, у АКМО је повећано јавно слушање Радио Тиране и писања ђачких састава у којима се позивало на припајање Области Албанији, при чему је активност организација СКЈ на сузбијању ових појава била веома слаба. Како је у октобру дошло до новог таласа антијугословенске кампње из Албаније, Група ЦК СКЈ за међународна питања је 24. новембра закључила да је потребно прићи систематском изучавању писања албанске штампе и публицистике. Ровиту политичку ситуацију додатно је дестабилизovala одлука СССР да 9. децембра прекине дипломатске односе са Албанијом, па је организована стална размена информација између ДСИП ФНРЈ и Друге управе Генералштаба ЈНА о сукобу СССР-Албанија и могућим последицама по Југославију. Крајем 1961. године су односи Југославије и Албаније били сведени на најнижу меру, посебно што је у Тирани владало мишљење да Броз у сарадњи са Западом активно ради на рушењу режима Е. Хоце и да Београд користи совјетско-албански сукоб да се приближи Москви.²⁷⁴

Тирана је током 1962. године наставила да критикује како Југославију, тако и Совјетски Савез и чланице социјалистичког лагера, оптужујући их за *ревизионизам* и саботирање унутрашњих прилика у Албанији, док је Москва настојала да придобије Београд за заједничко деловање против Албаније. Ситуацију је компликованијом чинила тежња Запада да искористи овај сукоб како би подстакао даљи раздор у Источном блоку. Југословенско руководство није желело да продубљује напетости са Албанијом и било је

²⁷³ А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 626; П. Бартл, *Албанци...*, 246; М. Коматина, *Енвер...*, 107; Р. Златар, *Енвер...*, 198; *Енвер Хоџина Албанија...*, 88; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 224; *Dokumenta CIA...*, 218; *Bela knjiga o neprijateljskoj politici Vlade NR Albanije prema FNR Jugoslaviji*, Београд 1961; НР Албанија, 7.1.1960, АЈ, 142, Ј-141-151; Изводи из чланака албанске штампе, 31.5.-6.6.1960, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Последњи део чланка *Зери и популит*, 26.8, 1960, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; О југословенско-албанским односима, 26.11.1960, АЈ, 507, IX/1, К-3; Белешка о југословенско-албанским односима, 7.12.1960, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Преглед албанске штампе, 24-30.12.1960, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Белешка у вези са објављивањем *Беле књиге о Албанији*, 27.3.1961, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2.

²⁷⁴ Шифровани телеграм Ј.Б. Тита Кардељу са *Галеба*, 24.2.1961, АЈ, 837, I-5-b/1-4; Информација о третману неких проблема и појава утицаја стране пропаганде на територији Области Косова и Метохије, 4.4.1961, АС, Ђ-2, К-218; Појачана непријатељска активност на подручју Космета, 1961, АЈ, 507/IX, 1/1-243-340; Записник са састанка Групе ЦК за међународна питања, 24.11.1961, АЈ, 837, I-5-b/1-4; Најновије информације из Албаније, 1961, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

задовољно што у је у првим месецима текуће године дошло до опадања грубе антијугословенске реторике и територијалних претензија према Косову и Метохији. Но, процењујући да у Албанији долази до погоршања економске ситуације услед њене изолованости, Београд је у циљу пропагандног деловања међу домаћим Албанцима наложио НИП *Рилиндји* да објави брушуру *Данашња Албанија*, у којој је приказано сиромаштво и беда у овој земљи. Колики је био реални ефекат овог пропагандног потеза Југословенске државе сведочи иступ студената албанске националности са Свеучилишта у Загребу, који су у Сарајеву одржали *Вече шиптарске поезије* током којег су читали изразито националистичке песме, говорили како редовно слушају Радио Тирану, поздравили прекид односа Албаније са Совјетским Савезом и њено окретање Кини, похвалили ликвидацију К. Дзодзеа као албанског издајника, вршили инсинуације о југословенској повеазности са САД и Грчком у циљу рушења режима у Тирани и критиковали брошуру *Данашња Албанија* као *нетачну и лажну*.²⁷⁵

Отпор Е. Хоџе совјетској политици наилазио је на све више симпатија међу албанским становништвом АКМО, што су иредентисти настојали да додатно подстакну указивањем да је *Косово југословенска колонија* и да би југословенска влада одавно ликвидирала Албанце на овом подручју да није Е. Хоџе и М. Шехуа који преко међународних форума штите интересе албанске мањине у Југославији. Због одржавања избора за Народну скупштину НР Албаније, у јуну је у албанским медијима конструисано да Југославија у сарадњи са Совјетским Савезом планира да *прикупи Албанце са Косова и Метохије и нападне Албанију*. У септембру и октобру је истицано да су у АКМО *смртност и број обољења највећи у Југославији* и да се овом подручју *не поклања довољно пажње у односу на друге регионе*, док је Броз изјавио да *сматра да би требало да будемо чвршћи у нашој политици према Алабанији* и да не види *оправданих разлога да, поред свих познатих напада и клевета на нас од стране Албаније, ми треба да инсистирамо на некавој и широкој сарадњи са Албанијом*. Сходно томе, на колегијуму ДСИП ФНРЈ 19. октобра је заузет став да не би требало *улазити у превише објашњавања антијугословенске пропаганде како јој се не би придао превелик значај*, али да би требало ставити до знања да је Југославија са своје стране учинила све да југословенско-албански односи поправе. Такође, одлучено је да се повремено сазивају конференције за штампу,

²⁷⁵ У мају 1962. године су у албанским пограничним областима са Југославијом биле истакнуте увредљиве карикатуре на рачун Ј. Броза Тита на којима је он приказан како на униформи уместо одликовања носи кесе са доларима, како плови у *капиталистичке воде* и како испод његовог лика пише *45.000.000 долара – савремени југословенски ревизионизам*. Видети: Албанија, 1962, АЈ, ЛЗПП, К-1; Наши односи са лагером после XXII конгреса КПСС, 1962, АЈ, 507, 119/VI-143-175; Најновије информације о Албанији, 17.2.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Најновије информације о Албанији, 14.4.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Секретаријату за иностране послове, 19.8.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

упућују протесне ноте и активност на пропагандом плану усмери преко АКМО где би се давале одговарајуће изјаве. До кулминације антијугословенске реторике дошло је поводом прославе 50-тогодишњице проглашења независности Албаније 28. новембра када је истакнута борба албанског народа за независност против Срба и Црногораца, док је Е. Хоџа југословенском руководству упутио погрдне речи. На то је 20. децембра одговорио Д. Мугоша на општинској конференцији ССРН Приштине, критикујући Хоџу и Шехуа што распирују шовинизам код Албанаца на Косову и Метохији и приметивши да из страха од југословенске интервенције држе велику војску и полицију на граници.²⁷⁶

У јануару 1963. године констатовано је да је из Југославије у Албанију током претходне године пребегло 45 грађана из Србије, 18 из Црне Горе и 11 из Македоније, а да је у покушају бекства ухваћено 75. При томе, побегли из Србије су по националном саставу били – 41 Албанац, 2 Србина, један Македонац и један Мађар, по социјалном саставу – 19 земљорадника, 13 радника, 8 ученика, 4 службеника и једно лице без сталног занимања, а према мотивима – 7 из непријатељских побуда, 4 због утицаја родбине из Албаније, 5 због криминалних дела, 11 из авантуризма, 4 залутало и 12 из непознатих разлога. Број бекстава био је мањи у односу на 1961. годину када је побегло 114 особа, док је већина ухапшених сматрала да ће у Албанији боље живети и школовати се. Иако је била појачана диверзантско-шпијунска активност из Албаније, Југославија није намеравала да предузима никакве драстичне мере како не би још више погорашала односе. Са друге стране, албански емигранти из Белгије су писали сународницима на Косову и Метохији да не емигрирају на Запад зато што се *нигде не гледа добро на њих као у Југославији*. Од 27. априла до 1. маја у АПКМ је боравио трећи секретар Албанског посланства у Београду Андреј Шкодрани, где је посетио Приштину, Урошевац, Гњилане, Косовску Митровицу и Подујево, настојећи да оствари контакт са што већим бројем Албанаца како би прикупио податке о њиховом положају, привредној изградњи и развоју школства. Тако је за нови Устав СФРЈ рекао да је *негативнији од старог* зато што *дозвољава капиталистичку иницијативу и приватну својину над земљом*, да у *самоуправљању радници не смеју да критикују своје руководство*, да *нове станове добијају само директори*, да је у *Приштини изграђен центар да се не види како народ на Косову пати*, да у свим крајевима Југославије Албанци *раде најгоре послове и живе као*

²⁷⁶ Неки нови моменти у југословенско-албанским односима, 18.10.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Састанак колегијума ДСИП, 19.10.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 15.10.1962, АЈ, 507, III/93; Неки нови моменти из југословенско-албанских односа, 19.10.1962, АЈ, 507, IX, 1/I-341-389; Албанија, 22.11.1962, АЈ, 507, IX, 1/I-341-389; *Повећан национални доходак*, Јединство, 24.12.1962.

стока и да велики број Албанаца бежи у Албанију зато што *овде не могу живети и немају никаква права*, закључивши да је *Албанија ослободила Косово од окупатора*.²⁷⁷

У периоду од јануара до септембра 1963. године је Албанија извршила 19 граничних инцидената – 5 пребацивања пушчаних зрна, 7 повреда територије, једну ваздушну повреду, 2 осветљавања територије, једну повреду вода, једно фотографисање територије и 2 вербална испада. У исто време је из Албаније емигрирало 53 лица – по један лекар, инжењер, механичар и студент, по два учитеља, техничара, војника и детета, 3 чувара стоке, 5 домаћица, 14 радника и 18 земљорадника, док је бекство покушало 108 југословенских држављана у чему је успело 44 од којих 25 земљорадника, 13 ученика у привреди, 5 радника и један службеник. За разлику од ранијег периода када су углавном из Албаније бежали земљорадници, сада је то био случај са лицима различитих професија, од којих је 11 признало да су ангажовани да раде за Сигурими. Како су албански емигранти почели да представљају проблем за југословенске органе, на састанку код А. Ранковића је 20. новембра одлучено да се само малом броју избеглих лица дозволи останак у АПКМ, а да се млади Албанци укључе у омладинске радне акције и упуте на стручне курсеве како би стекли квалификације и били *изложени позитивним васпитним утицајима*. Поред тога, позитивно је примљен предлог Уреда високог комесара за избеглице из Женеве који је понудио да прими око 100 избеглица и расели их у западне земље, па су претежно упућена старија лица и *они који стварају проблеме*. У исто време је Идеолошка комисија ЦК СКС констатовала да је Радио Тирани појачала пропаганду према Покрајини и да је од јула до септембра Југославија 47 пута била предмет негативног писања албанске штампе, док су током обележавања годишњице Октобарске револуције у Тирани величани лик и дело Ј.В. Стаљина и клеветана политика Југославије. Иначе, робна размена између Југославије и Албаније је текуће године вршена у вредности од око 2 милиона долара у оба правца.²⁷⁸

²⁷⁷ Половином фебруара 1963. године је у Клубу уметника у Тирани отворена изложба око 50 антијугословенских карикатура, а почетком марта је на албанској територији у непосредној близини границе са Југославијом ситним белим камењем била исписана парола – *Доле Тито*. Видети: Информација о Албанији, 14.1.1963, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информације о Албанији, 9.3.1963, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информације о Албанији, јануар-јуни 1963, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информације о Албанији, 12.6.1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4.

²⁷⁸ Информација о албанској пропаганди поводом боравка Хрушчова у Југославији, 9.9.1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389; Информације о Албанији, 23.10.1963, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Албанији, 25.10.1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389; *Некролог Стаљину у Тирани*, Јединство, 11.11.1963; Информација о отвореним проблемима у односима између СФРЈ и НРА, 12.11.1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389; Забелешка у вези албанске емиграције, 20.11.1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389; Информација о неким видовима и утицају пропаганде из Албаније на масе шиптарске националности на Косову и Метохији, новембар 1963, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389.

Албанско посланство у Београду је од децембра 1963. до фебруара 1964. године растурало антијугословенски пропагандни материјал страним представништвима и новинарима, док је посета кинеског премијера Ч. Енлаја Тирани изазвала велико интересовање албанског становништва на Косову и Метохији које је веровало да Пекинг може помоћи просперитету Албаније. Због ТАНЈУГ-ове вести од 7. фебруара 1964. године о одласку 2.000 радника са АПКМ на рад у НР Словенију, уз статистичке податаке да је у претходној години из Покрајине упућено 12.500 и да се до краја текуће године планира слање још око 10.000 радника, у наредним месецима је руководство Албаније пласирало вести да албанска национална мањина у Југославији трпи денационализацију и да се приморава да напусти своја огњишта. Такође, у АПКМ је ширена пропаганда да ће у случају рата Кина послати десет милиона војника који ће за кратко време прегазити Југославију. Како би се одговорило на критике Тиране, југословенски органи су извели статистику да је од 1948. до 1963. године НРА у СФРЈ емигрирало 4.447 лица и у међувремену рођено 1.195 деце, односно по годинама: 1948-1950. године – 1.902 лица, 1951-1953. – 1.561, 1954-1956. – 308 и 1957-1963. – 676. Према политичком и социјалном саставу емигранти су били: чланови и кандидати ПРА 150, припадници Демократског фронта 305, балисти и одметници 110, агенти убачени у Албанију од стране западних служби (тзв. *надобранци*) 25, радници, службеници, чланови Армије, интелектуалци и други 647 и земљорадници 700 породица (или 90% укупног броја). При томе, од наведеног броја је на Запад од 1956. до 1963. године емигрирало 1.869 (легално 1.612, илегално 257), вратило се у Албанију 641 (легално репатрирано 263, илегално 219, полицијским путем 159), емигрирало у источно-европске земље 7, умрло 146. Дакле, око 50% албанских емиграната је напустило СФРЈ, док је у њој остало 2.819 од којих у АПКМ 1.361. Већина емиграната је била смештена по приватним кућама где су плаћали станарине, претежно по селима, и било је тешко обезбедити им запошљавање, а емиграцију је највише подстицао лош стандард живота у Албанији где су владали несташица прехранбених и других артикала, пад привредне производње, полицијска репресија и монтирана суђења.²⁷⁹

Крајем априла 1964. године је ДСИП СФРЈ затражио да се одлучније реагује на антијугословенска иступања и писања у Албанији и да се у том послу пре свега ангажују *шиптарски руководиоци са Косова и Метохије*. Сходно томе, до краја текуће године је

²⁷⁹ Р. Zlatar, *Enver...*, 215; Албанска емиграција у СФРЈ, 1.2.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Албанији, 10.1.1964, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Извод из записника са састанка Колегијума ДСИП, 21.2.1964, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Информације о НРА, 7.3.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Зери и популит* о положају Шиптара у Југославији, 19.3.1964, АЈ, 507, IX, 1/I-341-389, К-4; Албанска емиграција у СФРЈ, 19.3.1964, АЈ, 507, IX, 1/I-341-389, К-4; Тромесечни преглед информације о НРА за март-мај 1964, 10.6.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

дошло до великог броја пропагандних иступања југословенских руководилаца албанске националности из АПКМ на народним митинзима, који су критиковали функционере Албаније и објашњавали колико је Југославија учинила за афирмацију националне равноправности, развој просвете и стручно усавршавање домаћих Албанаца. Иначе, од јануара до септембра је било осуђено 11 држављана СФРЈ и један држављанин НРА због обавештајне и непријатељске делатности против Југославије, док је у НРА пребегло 39 Албанаца – 19 ученика, 11 земљорадника, 6 радника и 3 домаћице, и спречено бесктво 38 лица. Број бекстава био је у опадању у односу на претходну годину када је побегло 78 и спречено у бесктву 131 лице. После смене Н.С. Хрушчова у Совјетском Савезу, настављена је антијугословенска кампања из Албаније у склопу критика на рачун његове политике, посебно у вези са процесом дестаљинизације започетим на XX конгресу КПСС. Због тога је на састанку Извршног комитета ЦК СКЈ 23. новембра А. Ранковић затражио да се појача пропагандно деловање у југословенској штампи против албанског руководства, са фокусом на албански национални празник 28. новембар и привредне проблеме у Албанији.²⁸⁰

У косметском листу *Јединство* је почетком 1965. године почео да излази фељтон *Насиље над једном револуцијом*, чији је аутор био одбегли функционер ПРА Панајот Пљаку. На тај начин је југословенско руководство покушало да у очима домаће јавности разобличи антијугословенску политику Е. Хоџе и крене у активнију пропаганду према Албанији, мада је ДСИП ФНРЈ упутио примедбу да би наведени фељтон требало да излази у једном од централних југословенских гласила и критиковао лист *Рилиндју* што је одбила да га објави. У албанском листу *Зери и Популит* је 7. фебруара на три стране критикован Осми конгрес СКЈ уз опаске да у њему није било ни трага од марксизма-лењинизма, да је *Удба* карика која повезује организације и органе СКЈ и да се у Југославији изграђује социјализам уз помоћ америчког империјализма. Насупрот томе, Југославија и Албанија су почетком марта потписале Проткол о робној размени у вредности 4,1 милион долара у оба правца. У другој половини текуће године, југословенске обавештајне службе су дошле до сазнања да руководство Албаније планира да након Брозове смрти подигне народни устанак на Косову и Метохији, да приговара сународницима у Покрајини да су *тврдоглави и да не слушају савете из Албаније*, као и да у Албанији стално расте број кинеских стручњака који нису омиљени због чврсте

²⁸⁰ Нека запажања о ситуацији у Албанији, 24.4.1964, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Положај Албаније у свету и југословенско-албански односи, јуни 1964, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Тромесечни преглед информација о НРА за јули-септембар 1964, 15.10.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 23.11.1964, АЈ, 507, III/105; Белешка о нападима албанског руководства и штампе на СФРЈ, 4.12.1964, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4.

дисциплине и великих плата. Од јануара до септембра је из НРА у СФРЈ емигрирало 47 албанских држављана – по један официер, подофицир, војник, студент и музичар, по два службеника, учитеља и детета, 7 радника, 8 домаћица и 21 земљорадника. Бекства југословенских држављана у Албанију су била у опадању, тако да је пребегло 7 и спречено бекство 29 лица. Избијање рата у Вијетнаму је преполовило кинеску помоћ Албанији, па је у циљу скретања пажње јавности са привредних проблема и немаштине албанско руководство подстакло објављивање 353 антијугословенска чланака у листовима *Зери* и *Популит* и *Башкими* и 24 у партијском часопису *Руга партисе*, као и 41 карикатуре у хумористички лист *Хостени*, што је ипак било мање него претходне године када објављено 534 антијугословенска написа.²⁸¹

Почетком 1966. године ДСИП ФНЈР је приметио да је Тирана у кампањи против Југославије почела да се чува крајњих изазивања и да су престали најгрубљи видови субверзивне активности и повреде југословенске територије. Како би олакшала транзит робе кроз Југославију, албанска страна је покренула питање потписивања конвенције о друмском саобраћају, али је Београд упутио одговор да до нормализације југословенско-албанских односа може доћи само када наступе промене у албанској политици. Суштински посматрано, југословенско руководство је било спремно да настави тренд поступног отварања према Албанији и да развија међудржавне односе у мери у којој албанска страна искаже спремност, при чему је планирано да се користи албанска национална мањина у Југославији као *спона за развој у будућности пријатељских односа*. Међутим, југословенско-албански односи су се заштирили после Четвртог пленума ЦК СКЈ и смене А. Ранковића. У говору од 9. јула Е. Хоџа је окарактерисао СФРЈ као државу која *никада није била социјалистичка*, која је заправо *капиталистичка и политички колонијализована од стране Американаца* и у којој је дошло до *борбе вукова*, односно *сукоба хрватско-словеначке групе Броз-Кардељ и српске* на челу са Ранковићем. Указавши да је Југославија на штету својих народа ушла у *велики хаос и потпуну дегенерацију* и да се *ПРА годинама борила да демаскира и уништи многобројне ђаволске завере против Албаније, ПРА и међународног радничког покрета*, он је назвао Броза *ренегатом троцкиста* и југословенско државно уређење *блефом титоистичког*

²⁸¹ Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 174; Р. Zlatar, *Enver Hodžina...*, 222; Р. Zlatar, *Glasnik iz Tirane, Albanija u eri Envera Hoxhe*, 1, Zagreb 1984, 7; Белешка, 13.1.1965, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Телеграм из Тиране, 22.1.1965, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Телеграм из Тиране, 11.2.1965, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Посланству СФРЈ, 22.3.1965, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Робна размена СФРЈ – Албанија*, Борба, 30.3.1965; Информативни билтен о НР Албанији, април-јун 1965, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Белешка о разговору Р. Генића, 22.6.1965, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Телеграм из Тиране, 14.7.1965, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информативни билтен о НР Албанији, јул-септембар 1965, 15.10.1965, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4.

самоуправљања, при чему је истакао да ће Удба и даље бити свемоћна под руководством Тита како би чувала америчке капитале инвестиране у Југославији. Тако је током лета уследила серија антијугословенских текстова у албанској штампи, међу којима се посебно истакао редакцијски чланак *Титовска Југославија на раскрсници*, објављен у листу *Зери и популит* 3. августа, у којем се на најгрубљи начин вређало југословенско руководство, позивало на *оружану пролетерску револуцију* како би се Југославија спасила од катастрофе, укинула Федерација и формирала нова КПЈ. Албанско руководство је отказало део уговора којим је регулисан одлазак југословенских туриста у Албанију, није послата албанска екипа на спортско такмичење рвача у Љубљани и делегација на Међународни фестивал солидарности у Скопљу, остављено је решавање питања у вези са отварањем нових пограничних прелаза и конвенције о међународном друмском превозу робе и појачан је притисак на представнике југословенске амбасаде у Тирани.²⁸²

У уводнику листа *Зери и популит* од 31. августа 1966. године објављен је чланак *Ко је одговоран за злочине геноцида на Косову* у којем је истакнуто да се на Косову и Метохији спроводи најсвирепији и најкрвавији терор сакаћења и физичког уништавања албанског становништва, да је хиљаде невиних албанских сељака стрељано, изгорело у пламену, намерно заражено и умрло од *пегавог тифуса*, да је у периоду 1944-1948. године убијено бајонетима и отровним гасовима око 40.000 Албанаца, да се *распирује братоубичака борба* међу Албанцима, организују *отмице и силовања девојака и жена*, да су у акцији сакупљања оружја 1955-1956. године Албанци *варварски злостављани и до смрти тучени пендрецима, мучени помоћу електричне струје и остављани голи и боси по снегу и у канализацији са смрзнутом водом*, да је до 1959. године *исценирано око 30 лажних судских процеса* и да су албански крајеви у Југославији *претворени у затворе и концентрационе логоре масовног уништења*. Наведени чланак пренела је Радио Тирани у емисијама за иностранство неколико пута до 5. септембра. Антијугословенска кампања је настављена крајем септембра и почетком октобра у албанским медијима где је пласиран текст *Злочине геноцида на Косову извршила је читава титоистичка банда*, док је у продају је пуштена публикација *Провокације и завере против НР Албаније* у којој је оштро нападнута политика СФРЈ према овој држави. Како је руководство Албаније намеравало да питање југословенске политике *истребљења и денационализације* албанског живља у АПКМ покрене пред ОУН, Београд је појачао тумачење одредаба

²⁸² Шифровани телеграм из Тиране, 5.1.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о НР Албанији, 11.1.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Информација о најновијим кретањима у Албанији и њеним односима са Југославијом, 7.3.1966, АЈ, 837, 1-5-b/1-5; Информација о НР Албанији, 14.3.1966, АЈ, 130, К-617; Енвер Хоџа о Четвртном пленуму ЦК СКЈ, 9.7.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 3.8.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Белешка о најновијим албанским нападима на Југославију, 5.8.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2.

Шестог пленума ЦК СКС, одржаног у септембру, које су се односиле на политику поштовања равноправности националних мањина, посебно албанске. Заправо, руководство Албаније је настојало да искористи дестабилизовану политичку ситуацију у Југославији како би подстицало разбуктавање националистичких осећања и неповерења према Југословенској држави међу Албанцима на Косову и Метохији, приказујући себе као јединог заштитника интереса својих сународника.²⁸³

У Тирани је од 1. до 8. новембра 1966. године одржан Пети конгрес ПРА на којем је Е. Хоџа први пут изразио критику на рачун Стаљина замеривши му што *није обуздао претерану и непотребну пропаганду око своје личности, поготово када је знао да ужива велики углед*. Поред тога, он је критиковао југословенске функционере због припремања *завере против Албаније, ревизионистичких ставова, ширења хаоса и потпуне капиталистичке дегенерације*, на шта је Југославија одговорила упућивањем предлога да Телевизија Титоград, чији се сигнал најбоље видео у Албанији, преноси све емисије Телевизије Београд на албанском језику. У наредним месецима је албанска пропаганда уместо термина *Косово*, почела да користи израз *албански крајеви у Југославији*, пледирајући на тај начин да би Албанији требало да се прикључи не само АПКМ, већ и други делови Југославије у којима су живели Албанци. Такође, из Тиране је константно понављано да су југословенске власти над припадницима албанске мањине извршиле *тешке злочине*, да су признале само мали део *зверстава*, да им је земља насилно одузета и дата *српским колонизаторима*, да су насилно расељавани у Турску, да су затваране школе за албанску децу, да је епидемија малих богиња у Драгашу било средство геноцида и потенциране су унутрашње тешкоће у Југославији. Протокол о робној размени између Југославије и Албаније за 1967. годину, којим је било предвиђено повећање сарадње од 26%, био је потписан 28. децембра. Тако је почетком 1967. године југословенска државна политика према Албанији настављена на мирољубивим основама, уз испитивање могућности проширења трговинске сарадње и отварања културне сарадње. Београд је на антијугословенску пропаганду Тиране одговарао игнорисањем или упућивањем принципијелних одговара. У фебруару је албанској страни предата нота у којој је СФРЈ обзнанила да једнострано укида визе за грађане НРА за туристичка путовања, приватне посете и одласке на научне или културне скупове у Југославију до краја 1967. године.²⁸⁴

²⁸³ Белешка о нападима НРА против СФРЈ у периоду од 3. јула до 5. октобра 1966. године, 10.10.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 11.10.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о неким аспектима унутрашњег и међународног положаја Албаније и стању односа СФРЈ-НРА, 17.10.1966, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Шифровани телеграм из Тиране, 21.10.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2.

²⁸⁴ Југославија је углавном из Албаније увозила хромну и бакарну руду, цигле и црепове, вуну, воће и поврће, конзервирану свињетину и рибу, док је у Албанију извозила ваљане производе обојене металургије,

Нормализација односа Југославије и Совјетског Савеза средином педесетих година XX века подстакла је побољшање сарадње са државама совјетског лагера, изузев са Албанијом чије се руководство опирало том процесу. Декларативно се залажући за унапређење односа са Београдом, Тирана је наставила да у медијима шири антијугословенску кампању и исказује територијалне претензије према Косову и Метохији, при чему је једино изражавала заинтересованост за трговинску сарадњу. Избијањем другог југословенско-совјетског сукоба почетком 1958. године, Москва је препустила Албанији улогу једне од држава предводница у пропагандним нападима на Југославију. Тако су албански медији кривотворили историјске догађаје, вређали југословенско руководство и пласирали тезе о тортури и убијању Албанаца у АКМО. Због недовољне активности партијских органа на сузбијању антијугословенске кампање из Албаније, врх СКЈ је затражио од кадрова у Покрајини да се укључе у објашњавање праваца југословенске политике и да домаћим Албанцима скрећу пажњу на то колико је Југословенска држава учинила за њих на плану ширења националне равноправности, развоју привреде и отварању мањинских школа. Насупрот томе, у АКМО су антијугословенски леци проналажени у најзабаченијим селима, исписиване су иредентистичке паролe на прометним местима и јавно је слушана Радио Тирана, па је појачано деловање КНМ ЦК СКЈ и Идеолошке комисије ЦК СКЈ, организовани су срески активи партијских предавача и подигнута снага одашиљача Радио Приштине на 100 kw. Од априла 1958. до јануара 1959. године у албанској штампи је објављено 520 антијугословенских написа и карикатура у којима је посебно критикована *денационализаторска* политика Београда према Албанцима у АКМО. У другој половини 1959. године, југословенско руководство је настојало да омекша односе са Албанијом и потписан је Протокол о робној размени за 1960. годину вредан око 2 милиона долара. Антијугословенска кампања из Тиране настављена је у септембру 1960. године, а албанско руководство је, после критичког излагања Н.С. Хрушчова на Конференцији 81 комунистичке партије у Москви, почело да се окреће Кини.

С обзиром да се СССР у првој половини 1961. године повукао из Албаније, у Југославији је објављена *Бела књига о непријатељској политици Владе НРА према ФРНЈ* и

алуминијумске плоче, амонијум нитрат, ауомобилске гуме, ужад, пољопривреду опрему и машине. Видети: Информација о почетку рада Петог конгреса АПР, 3.11.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; V.Š, *Kongres Albanske partije rada – ponavljanje kleveta*, Narodna armija, 11.11.1966; Информација о Петом конгресу АПР, 14.11.1966, АЈ, 507, IX, 1/ II-218-247, К-11; *Петти конгрес Албанске партије рада*, Јединство, 14.11.1966; Шифровани телеграм из Тиране, 12.12.1966, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Белешка о нападима НР Албаније на Југославију у периоду од 5.10.1966. до 8.1.1967, 16.1.1967, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; *Потписан протокол о робној сарадњи са Албанијом*, Политика, 29.12.1966; Информација о стању односа између СФРЈ и НРА, 28.2.1967, АЈ, 130, К-617; Документација у вези са стањем односа између СФРЈ и НРА током 1965. и 1966. године, 28.2.1967, АЈ, 130, К-617.

до краја године је, претежно на АКМО, убачено 16 диверзантских и обавештајних група из Албаније које су се повезивале са тамошњим иредентистима. Како је почетком 1962. године у Албанији дошло до погоршања економске ситуације, Југославија је објавила брошуру *Данашња Албанија* у којој је приказала беду у овој земљи, али се међу албанском националном мањином у Југославији ширио талас подршке Е. Хоџи због супротстављања Москви и надања да би уз помоћ Пекинга Косово и Метохија могли бити припојени Матици. Од јануара до септембра 1963. године из Албаније је у Југославију емигрирало 53 лица, при чему нису више бежали само замљорадници већ лица свих професија. Београд је 1964. године закључио да је од 1948. године у Југославију емигрирало 4.447 лица из Албаније и рођено 1.195 деце, од којих је око 50% у међувремену напустило државу. Од априла су југословенске власти затражиле да се у сузбијање антијугословенске кампање активније укључе руководиоци албанске националности из АПКМ, а како је после смене Хрушчова дошло до појачане пропаганде Тиране Извршни комитет ЦК СКЈ је наложио веће деловање југословенске штампе, посебно покрајинске. У марту 1965. године је потписан Протокол о робној размени СФРЈ и НРА вредан 4,1 милиона долара и у наредним месецима је опала антијугословенска кампања. Смена А. Ранковића у јулу 1966. године је довела до новог заоштравања односа, јер је албанско руководство настојало да искористи дестабилизацију политичких прилика како би подстакло неповерење својих сународника према Југословенској држави. Уследила је серија антијугословенских написа, објављена је публикација *Провокације и завере против НРА* у којој је сугерисано да су Албанци у Југославији немилосрдно злостављани и убијани и уместо термина *Косово* почела је употреба израза *албански крајеви у Југославији* чиме су се исказиване шире територијалне аспирације. Но, Београд је био заинтересован да се међудржавне односи пацификују, па је фебруара 1967. године једнострано укинуо визе за грађане Албаније, чиме је политика Југословенске државе према Албанији ушла у нову фазу показивања добрих намера како би се приволео албански режим да попусти у својој крутости и створила повољнија политичка клима на Косову и Метохији.

3.3. Удба између заштите Југословенске државе и репресије

У процесу освајања власти у Југославији, КПЈ је борећи се против окупатора у Другом светском рату дефинисала догму о неопходности ликвидације свих политичких опонената, које је означила терминима: *реакција, пета колона, помагачи непријатеља и организатори противнародне борбе*. Оруђе и стуб остварења ових планова била је тајна полиција, која у свом деловању није презала од употребе прекомерне силе. Тако је Ј. Броз Тито 2. децембра 1942. године упутио наредбу о стварању јединствене обавештајне службе за целу Југославију, која је радила на прикупљању поверљивих података, а средином септембра 1943. године у Јајцу је формиран Одсек за заштиту народа при Врховном штабу НОВ и ПОЈ, на челу са Владимиром Велебитом (1907-2004). Наредбу о формирању Одељења заштите народа – Озна упутио је Броз 13. маја 1944. године, а карактерисала ју је централизованост организације са јединственим руководством за целу земљу. Озна се бавила борбом против продирања непријатељске агентуре, политичко-обавештајним и контра-обавештајним радом и хапшењем *народних непријатеља*, и њен први начелник био је члан Врховног штаба НОВЈ и организациони секретар ЦК КПЈ А. Ранковић Марко, чији је заменик био Светислав Стефановић Ћећа. Са приближавањем ослобођења Југославије, формирана су начелства Озне за различите делове земље, међу којима и за Косово и Метохију на челу са Спасојем Ђаковићем. Иначе, Озна која је деловала у Србији формирана је на Вису јуна 1944. године и њоме је управљао Слободан Пенезић Крцун (1918-1964). Пошто је Србија добила свој коначни статус у Југословенској федерацији, 1945. године су укинуте организације Озне на Косову и Метохији, у Војводини и Санџаку. Уследила су масовна хапшења, испитивања и стрељања сарадника окупатора и противника *Народне револуције*, при чему су методи рада Озне били крајње нехумани и безобзирни. Без икакве суштинске кривице ликвидирани су представници предратне елите, буржоазије и интелигенције који се нису слагали са идеолошким и политичким поставкама које је наметала КПЈ.²⁸⁵

У првој фази деловања до 1946. године, Озна је настојала да изврши чишћење армијских јединица од пребега који су сарађивали са окупатором или били идеолошки колебљиви. Сходно томе, С. Ђаковић је у јануару 1945. године затражио да се *не удара по невином становништву* Косова и Метохије како Озна не би постала *страх и трепет* у

²⁸⁵ К. Николић, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Београд 2013, 14; S. Svetković, *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, II, Београд 2011, 27; М. Лопушина, *Убиј ближњег свог. Југословенска тајна полиција од 1945. до 1997*, I, Београд 1997, 35; А. Дућаћек, *Ispovest obaveštjaca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Београд 1992, 9.

народу, да се контролишу придошли српски војници који су могли имати *прочетнички* приступ према Албанцима и да се сузбијају одмазде над албанским становништвом у складу са идејама револуције и бржег прихватања нове власти. Почетком 1946. године је на територији Југославије постојало 19 казнено-поправних домова и завода за присиљан рад и 49 окружних и 265 средњих затвора у којима је било 22.578 осуђеника. Од Првог и Другог одсека Озне формирана је 13. марта Управа државне безбедности (Удба), док је од Трећег одсека Озне при Министарству народне одбране створена Контраобавештајна служба (КОС) Југословенске армије. У састав републичких министарстава унутрашњих послова ушле су управе Државне безбедности (ДБ), управе Јавне безбедности и команде Народне милиције, док је на чело Министарства унутрашњих послова Србије постављен С. Пенезић Крцун. Централну организацију је чинила Управа ДБ у МУП-у ФРЈ (жаргонски *Удба за Југославију*) којој су биле потчињене управе ДБ на нивоу МУП-а република, а на терену су се налазила опуномоћства Удбе. Таква организација трајала је до 1949. године када су због сукоба са ИБ-ом формирана обласна одељења Удбе која су непосредно била везана за средња опуномоћства. Обласна одељења Удбе су укинута 1953. године и опуномоћства Удбе за срезове ушла су у састав секретаријата за унутрашње послове среза као организационе јединице, при чему озбиљнијих промена организације Удбе није било до 1966. године.²⁸⁶

У периоду сукоба са ИБ-ом од 1948. до 1953. године, рад Удбе је био усмерен на обрачун са тзв. *унутарпартијским непријатељем и остацима опозиције*, уз поштовање гесла: *Политички неистомисљеник је државни непријатељ*. Од 1948. до 1955. године је по линији борбе против ИБ-а искуљчено око 273.000 чланова КПЈ, ухапшено и евидентирано 55.663 и осуђено 16.288, при чему је велики број *сумњивих лица* послат на *преваспитавање* у посебно организоване логоре за мучење од којих је најпознатији био Голи оток. Служба државне безбедности (СДБ) је по Уставу ФРЈ до 1966. године била у искључивој надлежности Федерације, тако да је била јединствено организована за целу земљу и подељена на три сектора – оперативни, технички и аналитички. Сваки сектор је имао свог руководиоца који је уједно био помоћник савезног секретара и постојале су Комисија за савезне функционере, које су испитивале њихово порекло и детаље из биографије, и Истражни одсек, који је водио послове истраге одељења Удбе. Заправо, Удба је била истражни орган за одређену врсту кривичних дела, која је имала овлашћење да по службеној дужности покреће кривични поступак и води истрагу, док је на основу иследних материјала јавни тужилац покретао непосредну оптужницу и суд вршио

²⁸⁶ Исто.

техничке припреме за претрес и извршење пресуде. У методу рада, Удба је користила системе праћења, прислушкивања, контроле телефона и поштанских пошиљки, контраобавештајно деловање, тајно праћење и претресе, безбедноснош заштита савезних и републичких органа и институција, војну безбедност и монтирање судских процеса. Иако је прво признање политичких злоупотреба Удбе оличених у неправилностима приликом хапшења и бруталностима у обрачуна са грађанством исказао А. Ранковић у реферату на Четвртог пленуму ЦК КПЈ 1951. године, када је нагласио да је скоро половина ухапшених током 1949. године била невина, Удба је порицала сазнања да су на Голом отоку и другим логорима вршене тортуре и мучења. После 1953. године, Удба се углавном бавила праћењем *унутрашњег непријатеља* оличеног у остацима *грађанских, старих политичких и класних структура, ибеовцима и ђиласовцима*.²⁸⁷

Када је у питању простор Косова и Метохије, догађаји из 1948. године су проузроквали затварање границе између Југославије и Албаније, што је било праћено избијањем пограничних инцидената и убацивањем диверзаната и шпијуна. У периоду од 1956. до 1966. године Удба је открила 798 агената Сигуримија, ухапшено је 420 албанских шпијуна и 250 осуђено на затворске казне. При томе, скоро сви ухапшени су у својим исказима признали да су имали два главна иредентистичка задатка – да на Космету формирају илегалне групе за индоктринацију албанске омладине и да бирају и пребацују југословенске грађане у Албанију на обавештајну обуку и диверзантски рад. У таквим околностима, друштвено-политичке прилике у АКМО су током педесетих година XX века оптерећивала три крупна питања – процес исељавања Турака и Албанаца, акција сакупљања оружја и Призренски процес, у којима је Удба имала великог удела. Југословенске државне власти су турској националној мањини са Косова и Метохије и Македоније дозволила исељавање 1953. године за Матицу на основу споразума Београда и Анкаре. То је подстакло многе Албанце да се издају за Турке како би емигрирали, о чему сведоче статистички подаци да је 1948. године у Југославији живело 750.431 Албанац и 97.945 Турака и 1953. године 754.245 Албанаца и 259.935 Турака, односно док је 1948. године на Космету било 1.315 Турака њихов број је 1953. године нарастао на 50.000. Процентуално више Турака је живело у Македонији, тако да их је тамо 1948. године било 95.940, а 1953. године 203.938. Процес исељавања турског становништва, и са њима албанског које се изјашњавало као турско, текао је највише из гњиланског, каменичког, бујановачког, биштевачког и неродимског среза. Постоје индиције да су

²⁸⁷ Школска спрема милиционера била је веома ниска, о чему говоре подаци да је у Југославији њих 90% и у Србији њих 80% било само са основном школом или без икакве школе. Видети: S. Cvetković, *Između srpa...*, 36; M. Лошушина, *Убиј ближњег...*, 76; A. Duhaček, *Ispovest...*, 93.

државне власти преко Удбе вршиле притисак на Албанце са Косова и Метохије да се исељавају, тако да су им давана документа и упућивани су у Македонију одакле су се исељавали за Турску. Део Албанаца је подржавао такву политику, а део се противио сматрајући је покушајима денационалзације и рушења сна о стварању *Велике Албаније*. Описано стање је потрајало до 1956/57. године када је полако стопирано у складу са новим политичким приликама и апелима Албанске владе упућеним југословенским Албанцима да се више не исељавају, при чему прецизан број исељних лица и њихова стварна национална припадност нису историографски у потпуности утврђени.²⁸⁸

Како је на Косову и Метохији постојала је велика количина заосталог оружја још из Другог светског рата, Удба је крајем 1954. године покренула опсежну акцију прикупљања наоружања која је трајала до 1. октобра 1957. године. За прве две недеље деловања у пећкој области је заплелењено око 12.000 комада оружја, па је акција проширена на традиционална упоришта албанских одметника Суву Реку, Дреницу, Качаник и Витину. Иако је наоружање прикупљано подједнако од свих националности које су живеле у АКМО, у пракси је долазило до хапшења, физиког злостављања и различитих махинација, посебно према албанском становништву као најбројнијем. Биланс акције, која није испунила државна очекивања, било је 14.000 комада прикупљеног ватреног оружја од пиштоља до митраљеза, док Албанска влада није званично покретала ово питање. Са друге стране, од 12. до 17. јула 1956. одржан је у Приштини судски процес, тзв. *Призренски процес*, на којем је група од деветорице Албанаца оптужена за непријатељску делатност, шпијунажу, везу са Сигуримијем и дивезрантским групама из Албаније током 1950. и 1951. године. Судском процесу је претходило хапшење првооптуженог Нијаза Маљокуа, потпредседника Народног одбора Призренског среза, а поред њега окривљени су С. Дида, уредник листа *Рилиндја* у Приштини, Х. Шани, Д. Цехани, И. Мон, М. Реџеп, Б. Хасан, Е. Мухамед и С. Мехмед. Ова лица су добијала налоге од Судоки Хоџе, капетана Народне милиције који је побегао у Албанију после 1950. године и враћао се у АКМО као диверзант. *Призренски процес* можда не би привукао толику пажњу, у односу на слична суђења која су тих година вођена, да током судског претреса, који је убрзо по отварању затворен за јавност, окривљени нису поменули везе са највишим партијским и државним функционерима СКЈ албанске националности са Косова и Метохије. Тако су акценгована имена истакнутих кадрова

²⁸⁸ М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 222; А. Животић, *Југославија, Албанија...*, 494; *Косово и Метохија 1912-2010. Хорнологија...*, 110; Р. Imami, *Srbi...*, 315; Д. Богдановић, *Књига...*, 303; S. Hasani, *Kosovo...*, 165; С. Терић, *Стара Србија (XIX-XX век)...*, 294; Р. Радић, *Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1999, 143; Извештај о питању шиптарске националне мањине, 10.10.1952, АС, БИА, III-121.

Мехмета Хоџе, министра у влади НР Србије, Фадила Хоџе, Исмета Шаћирија, Џевдета Хамзе, Имера Пуље, Мазлум Ниманија и Авди Бакалија, односно компромитовано је око 50 лица међу којима је било доста чланова ОК СКС за КМ. Албанска влада је демантовала било какву умешаност у овај случај, док је истражни поступак водио лично начелник одељења Удбе за Југославију одговоран за Албанију – Едо Брајник. У заташкавању евентуалне умешаности партијских и државних функционера учествовали су највиши руководиоци у НРС – председник Извршног већа Србије С. Пенезић Крцун и секретар ЦК СКС П. Стамболић, а постоје индиције да је о свему био обавештен и Ј. Броз Тито. На крају процеса осуђено је 9 лица и највећу казну од 12 година строгог затвора добио је Н. Маљоку.²⁸⁹

Извештаји Удбе за 1956. годину потврђују да су *националистички елементи из редова шиптарске мањине* активно радили на протурању гласина да се у АКМО не гради као у другим деловима Југославије, да се смањује стандард становништва и да је сва власт сконцентрисана у рукама Срба, при чему су као главни носиоци иредентизма означени просветни радници албанске националности. Америчка читаоница упућивала је посебне билтене кроз које је деловала пропаганда Албанског комитета, па је Удба запленила око 300 примерака овог гласила. Исте године је у Приштини откривено деловање иредентистичке организације – Национал Демократик Шиптаре (НДШ) чији чланови су углавном били интелектуалци, тако да је ухапшено 16 лица на челу са студентом медицине Р. Љатифијем, похватане везе ове групе са организацијама на Западу и откривена албанска застава са текстом *Косово Шиптарима – Слобода или смрт*. Само у срезу Приштина било је 800 албанских политичких емиграната, од којих 37 *ибеоваца*, док су у домену просвете учитељи албанске националности ђацима *читали албанске националне песме, држали се заједно и нису се дружили са Србима*.²⁹⁰

На основу извештаја са терена, Удба је извела закључак да је од 1955. године дошло до појачаног буђења албанског национализма у АКМО, праћеног захтевима за искључивим одржавањем наставе на матерњем језику, већим изучавањем националне

²⁸⁹ У Призрену је 1956. године била осуђена и група шехова, старешина текија – првака дервишког реда, који су имали велики политички утицај, попут шеха Хасана, шеха Рама, шеха Муједина, и касније је утврђена њихова веза са *Призренским процесом*. Видети: С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век)*..., 293; *Косово и Метохија 1912-2010. Хорнологија*..., 109; А. Животић, *Југославија, Албанија*..., 495; D.T. Bataković, *Kosovo i Metohija: Nacionalizam*..., 258; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризмом*..., 117; S. Hasani, *Kosovo*..., 160; Lj. Bulatović, *Prizrenski proces*, Novi Sad 1988, 9; Р. Даниловић, *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, 185; В. Церовић, *Косово. Контрареволуција која тече*, Београд-Приштина 1989, 177.

²⁹⁰ Удба је закључила да би се, када би Југословенска држава то дозволила, око 95% турских и око 50% албанских породица иселило за Турску. Видети: Извештај о анализи по питању националне мањине на терену Испоставе Подујево, 10.3.1956, АС, БИА, III-121; Анализа шиптарске националне мањине. Испостава Урошевац, 20.3.1956, АС, БИА, III-121; Анализа у вези националних мањина на терену града Приштине, 23.3.1956, АС, БИА, III-121.

историје, отвореним коментарисањем да би Област требало да припадне Албанији и да југословенске власти врше притисак на Албанце да се исељавају у Турску, као и постављањем питања зашто се у пракси не уводи администрација на албанском језику. Исте године су појачани притисци Албанаца на српске породице у околини Дренице да се исељавају из Области. Поред тога, откривена је омладинска националистичка организација Албанаца у Урошевцу чији је циљ био оцепљење АКМО од Југославије, похапшена је *група непријатељских елемената* Шемси Османа, Енвер Таљија, Нијаза Страја и Адема Демаћија (1936), који су окарактерисани као *најзагриженији непријатељи југословенског система*, и уочено је појачано слање претећих писама секретарима општинских комитета СК албанске националности. У 1957. години је долазило до групног окупљања албанских политичких противника југословенског режима на кућним седељацима, посебно код А. Доде и Ј. Новоказија у Приштини и код 17 лица у Урошевцу из редова *шиптарске реакције* међу којима је било просветних радника, занатлија и трговаца. Непријатељску активност Албанаца у АКМО је Удба 1958. године окарактерисала као *јачу и разноврснију*, при чему је констатовала покушаје организованог деловања појединих просветних радника и млађих књижевника попут А. Демаћија, раширивање шовинистичке мржње по селима, притиске на насељеничке српске и црногорске породице да се исељавају, као и упућивање писама, штампе и публикација са Запада. Истовремено, Удба је критиковала Србе и Црногорце који су пласирали вести како су хапшења Албанаца у Области спречила иредентисте да подигну устанак на Дан Републике, 29. новембра, и дошла до података да се током текуће године за Турску ислелило 1.206 југословенских грађана. При томе, посебно је похваљена акција хапшења А. Демаћија у новембру, који се залагао за отцепљење АКМО од ФНРЈ и припајање НРА, чиме је осујећена непријатељска активност групе А. Гајтанија, С. Рафајла и А. Пашкуа и још 7 студената. Током испитивања, Демаћи је признао да је обавио разговоре са око 50 лица којима је износио своје идеје и да је позивао на плебисцит за одвајање Области или за подизање устанка.²⁹¹

У домену заштите југословенске безбедности значајан допринос је давала Југословенка армија, која је простор Косова и Метохије после Другог светског рата ставила у надлежност Пете армије са седиштем у Скопљу. По објављивању антијугословенске Резолуције ИБ-а 1948. године, војне јединице у АКМО су ушле у

²⁹¹ Индикативан је случај ухапшених учитеља албанске националности С. Ахметија и Џ. Хакије који су радили су на припајању Косова и Метохије Албанији, састављајући песме о тешком положају Албанаца у Југославији и критикујући највише југословенске руководиоце, при чему су у манастиру Грачаница у књизи утисака написали – *Редак примерак, али саграђен на туђем месту – Албанији*. Видети: Активност унутрашње реакције из редова шиптарске националне мањине 1955-1958, 1959, АС, БИА, III-121.

састав Осме армије Треће војне области са седиштем у Нишу. Реорганизацијом из 1956. године војне области су преименоване у армијске области са војним подручјима, па је АКМО припало Приштинском војном подручју. Нова концепција југословенске војне одбране под називом *Стратегија општенародног рата* увојена је 1958. године, када је на Космет упућена прва тенковска јединица. Наредне године је извршена реорганизација Југословенске народне армије (ЈНА), познате под називом *Дрвар*, којом је образовано Војно подручје Приштина и повећан број инжењерских и самосталних јединица. Како се у наредном периоду ова организација није показала довољно успешном, средином 1964. године је извршена нова реорганизација под именом *Дрвар II*. Иначе, у Трећој армијској области је 1958. године уочена неефикасност система ратног снабдевања и издавања одобрења, недостатак резервних делова и опреме и мањак официрског кадра и лекара. У војним објектима у Призрену су избијале епидемије дизентерије и кожних обољења, док је 56% старешинског кадра у гарнизонима АКМО провео на дужностима више од 6 година. Војни обавештајни органи су констатовали да је приликом путовања кроз АКМО 25. маја посланик НРА Пиро Кочи фотографисао војне касарне у Призрену, док је трећи секретар Посланства НРА у Београду настојао да се повеже са студентима албанске националности како би добио информације о војним објектима у Области. Команда Војног подручја Приштине је током 1959. године имала под непосредном командом 54 јединице и установе, а велика пажња је била посвећена морално-политичкој подобности војног кадра и сузбијању шовинистичких испада у вези са чиме су одржавани семинари и предавања и вршено описмењавање војника. У 1960. и 1961. години појачана је активност на обуци војних старешина и уиграности штабова и команди као целине, али је примећен лош национални састав појединих војних команди које су биле 70% попуњене припадницима националних мањина. Током 1963. и 1964. године било је уочено деловање АОС-а у АПКМ преко заграничних центара и канала дезертера, повратника и трговаца, као и ослањања на домаћи живаљ албанске националности.²⁹²

Поводом 15-тогодишњице формирања Озне, 13. маја 1959. године, Ј. Броз Тито је упутио честитке *дугу Ђећу* и похвале *другу Марку*, при чему је посебно истакао да је

²⁹² В.В. Dimitrijević, *Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945-1999*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 101; Извештај о бојевој готовости јединица и установа Треће армијске области, 27.2.1958, Војни архив (ВА), Прва управа ГШ ЈНА, К-21; Извештај о стању и проблематици војно-обавештајне службе ЈНА и криптографске у 1958, 11.5.1959, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-23; Извештај Команде 3. армије о борбеној готовости јединица за 1959, 7.5.1960, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-25; Годишњи извештај о бојевој готовости са прилозима јединица и установа 3. армије за 1960. годину, 16.4.1961, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-27; Преглед делатности обавештајних служби ИЕ земаља на прикупљању података у ФНРЈ од 1958. до 1960. године, 1.5.1960, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-48; Годишњи извештај о бојевој готовости јединица и установа 3. армије за 1961. годину, 28.2.1962, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-29; Извештај Команде 3. армије о бојевој готовости 3. армије за 1963. годину, 15.6.1964, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-34; Извештај Команде 3. армијске области о бојевој готовости за 1964. годину, 26.4.1965, ВА, Прва управа ГШ ЈНА, К-37.

квалитет Удбе садржан у њеној оданости револуционарној борби, чврстини, привржености народу и спремности да се интереси народа чувају. Истим поводом, Ц. Нимани је скренуо пажњу на велику улогу Службе безбедности у одбрани Југославије и нарочито АКМО од непријатељске делатности и пропаганде из Албаније. Како је истакао: *На челу ове Службе налазили су се и налазе се високо свесни партијски кадрови, марксистички образовани, који су све своје способности посветили искључиво интересима наших народа. То истовремено показује колико је висока идеолошко-политичка свест свих оних који раде у овој Служби. Поред нашег демократског система, и ово говори о томе колико је Служба унутрашње безбедности истински народна, увек неодвојива од народа и његових интереса.* На крају је Нимани закључио да је главни задатак СДБ у Области да своју активност усмерава на борбу против сваког покушаја слабљења братства и јединства наших народа, било да он долази споља или изнутра.²⁹³

Удба је 1961. године у АКМО констатовала повећан степен националистичких испада, о чему сликовито сведочи случај расправе између директора једног транспортног предузећа М. Поповића и продавца *Рилиндје* и члана ССРН у Гњилану Д. Ибраима током које се могло чути да у *Области нема братства и јединства и социјализма.* Поповић, српске националности, је тврдио да *Тито не чује шта Шиптари овде раде* и да за Србе има места само даље од *Ристовца*, док је Ибраим, албанске националности, истицао како се током Другог светског рата борио против режима који данас влада у Југославији и да му је брат стрељан зато што се борио за *Велику Шипнију.* Веома лоша ситуација по питању међунационалних односа примећена је у општинама Ораховац и Зјум, док је у општини Штрпце дошло до отворене свађе између два члана СК од којих је онај српске националности поручио партијском колеги албанске националности да *ако му овде није добро, може да иде за Албанију.* Националних тензија је било и у здравственим установама, посебно у Пећкој болници где су запослени албанске националности изјављивали да се у Албанији много боље живи и да *Миладин Поповић није заслужио да буде народни херој већ да је херој онај који га је убио зато што је Миладин учинио да се Космет не припоји Албанији иако је то било решено на заседању АВНОЈ-а.* На дочеку Нове године чули су се повици *Живела Албанија* и упозорења да ће доћи време када ће се поново клати. Тако се наведене године у АКМО одиграло 28 убистава, од којих су 13 извршена због нерешених имовинских односа, 10 из љубоморе, 3 из крвне освете и 3 из других разлога, док је био 61 покушај убистава, највише на подручју општина Приштина

²⁹³ Закључци ИК ЦК СКЈ о питањима националних мањина, 2.3.1959, АЈ, 507, III/82; М.С, *Частан јубилеј, Јединство*, 11.5.1959; *У служби народа*, Јединство, 18.5.1959; *Тито. Говори и чланци (17.9.1959- 11.9.1960)*, Загреб 1962, 307.

и Призрен. Због крвне освете се 91 домаћинство у Области налазило у кућном притвору и то на подручју општине Приштина 50, Пећ 12, Призрен 10, Косовска Митровица 10, Ђаковица 8 и Гњилане 1. Поред тога, забележен је 31 случај подметања пожара, од којих су били најдрастичнији они у Фабрици намештаја у Урошевцу са штетом од 300.000.000 и вагона на железницама са штетом од 10.000.000 динара. Окружни суд у Пећи је 25. јануара осудио на казну строгог затвора од 4 године албанског држављанина И. Беришу из среза Бајрам Цури, који је 27. фебруара 1960. године илегално пребачен у Југославију са задатком да прикупља обавештајне податке и наговара албанске емигранте да се врате у Албанију, док је 3. марта Окружни суд у Призрену осудио на 5 година и 6 месеци строгог затвора Кочинај Р. Шукрију из среза Призрен и Асани Ф. Ајдина из срез Вучитрн због шпијунске и субверзивне делатности у корист АОС-а. На интервенцију државног секретара С. Стефановића Теће је у септембру одржано суђење групи од 7 сарадника АОС-а на челу са Келменди Бајрамом из села Ресице који су ухапшени 15. јуна, док су у Скопљу пред суд изведени агенти АОС-а Т. Рустем, Ч. Беџит и М. Љуши који су сакупљали податке о политичкој ситуацији у АКМО и били потом осуђени на 5 до 8 година затвора. Млади књижевник А. Демаћи основао је у то време на Косову и Метохији тајну организацију Револуционарни покрет уједињења Албанаца чији је циљ био *ослобођење албанских крајева од Југославије и присаједињење мајци Албанији*, а која је бројала око 300 чланова у више места у Области.²⁹⁴

Током 1962. године је Веће Окружног суда у Београду осудило 10. фебруара Барију Бежетовића на 4 године строгог затвора због сарадње са АОС-ом, док је 17 лица албанске националности која су емигрирала из општине Пећ на Запад слало пакете и писма родбини у којима су истицали како раде на ослобађању Косова и Метохије. У Истамбулу је живело око 300 албанских емиграната на које је политички утицао уредник антијугословенског часописа *Беса* Ђазим Продани, а у Минхену су се окупљали *зогуовци* и припадници *Бали Комбтара* који су тражили помоћ од САД како би отцепили Косово и Метохију од Југославије ради стварања *етничке Албаније*. Средином 1962. године је *Беса* позвала Броза да дозволи *албанском народу Косова да се определи и оствари тежњу уједињења са Албанијом*, уз опаске да *народ Косова и Дукађина није домаћин у својој кући* и да је још увек *потчињен великосрпској арбитражи на челу са по злу чувеним Душаном Мугошом* који је назван *албаноктоном* (убицом Албанаца, прим. аут). Током посете

²⁹⁴ Информације о дневним политичким појавама, 19.6.1961, АС, Ђ-2, К-218; Преглед неких карактеристичних примера и видова пропаганде, 1961, АС, Ђ-2, К-218; Информација о неким политичким појавама у 1961. години, 16.12.1961, АС, Ђ-2, К-217; Забелешка, 31.1.1961, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Забелешка, 4.3.1961, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; *Иредентизам и шовинизам чине основу политике албанске владе у односима са Југославијом*, Јединство, 6.3.1961; Завршена истрага над групом сарадника албанске обавештајне службе на Космету, 8.9.1961, ДАСМИП, ПА, Алабнија, Ф-2.

родбини у Анкари, од 11. августа до 10. септембра, покушано је врбовање секретара општинског комитета СК из Пећи, када су му представници Албанског посланства саопштили да му је *дужност да се бори за ослобађање Космета и његово прикључење Албанији*, односно да *не сме да дозволи да Тито оствари план краља Александра* (Карађорђевића, прим. аут.) *о исељавању Шиптара у Турску*. Крајем наведене године су албански емигранти у Њујорку и Торонту основали две организације *Косовски савез* и *Трећу призренску лигу*, које су одржавале контакт са усташком емиграцијом и чији је циљ био *стварање етничке Албаније и потпуно ослобађање Косовара испод словенског ропства*. На челу *Треће призренске лиге* стајали су М. Враница и И. Бериша, а описано показује да су, и поред политичких разлика, Влада Албаније и албанска емиграција на Западу имале исте територијалне претензије када је у питању Косово и Метохија.²⁹⁵

Секретаријат унутрашњих послова (СУП) НРС је током јануара 1962. године констатовао да на територији Испоставе Гњилане од 257 учитеља албанске националности 64 непријатељски делује и да је у Испостави Призрен 65 учитеља судски гоњено због организоване антидржавне активности. Просветни радници су ученицима намерно постављали тенденциозна питања, подстицали их да бојкотују наставу на српскохрватском језику, да се туку са ученицима српске и црногорске националности и да беже за Албанију, карактерисали 1941. годину као *годину буђења националне свести и поноса када су Шиптари по први пут добили своја права*, величали Е. Хоџу и критиковали југословенске руководиоце. Индикативан је пример просветног радника албанске националности А. Брезнице који је изјавио да у Албанији *постоји пословица да су мали мишеви појели главу мачки* и да *по узору на просветне раднике делују и сељаци који се супротставају Србима*. Тако су се догађале појаве да ђаци намерно буду месецима остављани без учитеља који предају на српскохрватском језику како би се код њих радило на *буђењу националне свести и поноса Шиптара*, масовног слушања Радио Тиране у ђачким интернатима, истицања да Албанци у Југославији *живе под српским јармом*, упућивања захтева за преименовањем назива школа по албанским великанима и дистрибуције антијугословенске литературе из Албаније, нарочито песмарица у којима се величало *слободно Косово* и албански одметници А. Бејта и Ш. Полужа. Група од 40 ученика албанске националности из Средње пољопривредне школе у Приштини отишла је у Обласно извршно веће како би предала захтев да се настава изводи искључиво на

²⁹⁵ Албански шипијун осуђен на четири године строгог затвора, Борба, 18.2.1962; Најновије информације о Албанији, 19.5.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Најновије инфомрације о Албанији, 2.6.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Најновије информације о Албанији, 9.6.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информације о Албанији, 20.10.1062, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информације о Албанији, 10.12.1962, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Обавештајна делтност НРА против СФРЈ за јануар-септембар 1964, 15.10.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

албанском језику. Крајем 1961. у Гњилану је ухапшена група од 8 чланова, у којој је било 4 ученика Учитељске школе у Приштини, који су признали да су се на часовима илегално читала дела албанских писаца и дискутовало о ситуацији у Албанији, а слично је било и у другим просветним установама у АКМО.²⁹⁶

Ученици албанске националности су често исписивали непријатељске паролe по зидовима школа и на часовима намерно давали шовинистичке одговоре, на шта директори ових установа углавном нису реаговали. У Пећкој гимназији је евидентирано читање писмених састава са иредентистичким садржајем и долазило је до отвореног изражавања презира и малтретирања ученика Срба и Црногораца од наставника Албанаца. Директор осмогодишње школе у Сковљанима Д. Ислем одбио је да на Дан Републике 29. новембра истакне заставу Југославије уз објашњење – *Када нисмо истакли заставе и паролe за наш празник – 28. новембар нећемо ни за 29. новембар, јер то није наш празник.* У Пећи и Вучитрну је било случајева да су просветни инспектори албанске националности намерно настојали да из просвете удаље наставнике Србе и Црногорце како би их приморали да се иселе из Области, док се међу просветним радницима албанске националности говорило да би у оцењивању ученика Албанаца требало да се заузму блажи критеријуми како би *што већи број њих завршило школу и могли сами да руководе својом нацијом.* Просветни радници Срби и Црногорци су критиковали југословенске власти што су толерисале постављање на директорска места просветних установа Албанаца који су били искључени из СК због непријатељске делатности и толерисали изостанке ученика Албанаца са наставе током верских празника.²⁹⁷

Међу 200 студената албанске националности на Београдском универзитету 1962. године није било организоване непријатељске делатности, већ углавном појединачних иступа на иредентистичким основама. Активна је била литерарна дружина коју су водили Бериша Љатиф, Алија Али и Ујкани Цери протурајући иредентистичке идеје, што је коинцидирало са пропагандним нападима руководства Албаније на Југославију. Професорима на Албанолошкој групи Филолошког факултета је замерано да обрађују националистичке албанске писце попут Ђ. Фиште и да се њихови студенти по дипломирању враћају на Косово и Метохију где непријатељски делују. Нарочито интересовање за студенте албанске националности исказивало је Албанско посланство у Београду, а непријатељско деловање студената запажено је у Загребу, Новом Саду и Скопљу где се причало *како Удба хапси на Космету свакога ко је сумњив.* До

²⁹⁶ Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, 29.1.1962, АС, БИА, III-136.

²⁹⁷ Исто.

иредентистичких тенденција је долазило и на новоотвореним факултетима у Приштини – Филозофском и Правно-економском, где су студенти албанске националности тражили да се настава изводи на албанском језику и да се АКМО припоји Албанији. Продекан Правно-економског факултета Марк Краснићи је предлагао да су у потенцијалном сукобу Албаније и Совјетског Савеза држи албанска страна, професор Више управне школе Хасан Мекули је наговарао студенте да користе искључиво албански језик и међу студентима су се шириле гласине да је до отварања високих школа у Области дошло под притиском Албаније и да би њој требало да буду захвални. О негативним појавама код просветног кадра, студената и ученика средњих школа расправљано је 7. марта на састанку Секретаријата ОК СКС за КМ, када је уочена подвојеност наставног кадра на националној основи, да се екскурзије изводе посебно за ученика српске и албанске националности, да су учестала иступања против изучавања српскохрватског језика, да је у порасту потцењивање културе и језика националних мањина, да се цепају слике партијских и државних руководилаца, да се масовно одборава непријатељска политика Албаније према Југославији, да кружи литература иредентистичке садржине и да су учестале свађе и сукоби ученика Албанаца и Срба. Како би се ове појаве сузбиле затражено је да се ученици који покушају бекство преко границе не враћају одмах у школу, да се стипендистима који непријатељски делују укину стипендије, да се у просветну службу не примају и из ње уклоне непријатељски расположени просветни радници и да *органи СУП-а појачају праћење појава шовинизма не само код Албанаца већ и код Срба и Црногораца.*²⁹⁸

Све описано обједињено је у извештају *О непријатељском деловању и негативним појавама на Космету*, који је 9. јула 1962. године достављен Извршном комитету ЦК СКС. У овом Извештају је још наведено да је до 1961. године у Приштини деловала група од преко 50 интелектуалаца Албанаца које предводио Рамадан Хоџа познат по томе што је редовно давао извештаје Албанском посланству, док је диверзант убачен из Албаније Бељуљи Садрије живео две недеље на територији АКМО и контактирао око 20 лица пре него што је ухапшен 7. октобра 1961. године. Од 1960. године је АОС почео да примењује тактику одвођења иредентистички насторијених Албанаца из Области на обуку у Албанију, који су потом враћани у АКМО где су врбовали друга лица и прикупљали податке о распореду станица Народне милиције и гарнизонима ЈНА и бројности људства и наоружања у њима. У непријатељској делатности су хватана лица албанске

²⁹⁸ Извештај о непријатељској делатности и антисоцијалистичким појавама у срединама просветних радника, средњошколске и студентске омладине на Космету, 29.1.1962, АС, БИА, III-136; Записник са састанка Секретаријата ОК СКС за КМ, 7.3.1962, АС, Ђ-2, К-217.

националности запослена у Радио Приштини и листу *Рилиндџи*, а у Области су активне биле обавештајне службе САД, Турске, Грчке и Италије, као и утицај Ватикана преко католичког клера. Тако је 1961. године откривена илегална организација Антиревизионистички револуционарни комитет за ослобођење Косова, чији је задатак био да обједини рад свих илегалних група у Области и подигне оружани устанак, а водили су га Кадри Халими кустотс Музеја у Приштини, Али Алија који је био факултетски образован и Рамадан Хоџа библиотекар из Приштине. Ова група је успела да организује огранке у Приштини, Косовској Митровици, Гњилану, Урошевцу и појединим селима окупивши 52 лица са преко 50 јатака. У Косовској Митровици је откривена група на челу са А. Преказијем и Б. Кабашијем који су писали и растурали непријатељске пароле и планирали да изврше диверзију у руднику Трепчи, док су у Витини ухапшени судија Среског суда А. Гаши и службеник Ф. Иљмани који су обавили непријатељске разговоре са преко 50 лица.²⁹⁹

Поред наведених примера, у АКМО је Удба деловала на плану сузбијања јавних иступа попут певања националистичких песама на свадбама и другим свечаностима, ширења историјских интерпретација по којима су се Албанци први населили на Космет и да зато њима припада овај простор и намерног мењања слова у појединим речима у обласним гласилима како би се политички деловао, као нпр. у случају листа *Рилиндџа* поводом Брозовог путовања у земље Западне Африке када је уместо имена брода *Галеб* написана је реч *Габел* (чергар) и поред имена Броза уместо речи *круетари* (председник) писало је *круакери* (пенис) или поводом 15-тогодишњице смрти Миладина Поповића када је уместо речи *хероит* (херој) писало *хорит* (вуцибатина). Због наведеног су били процесуирани коректори, мада је било случајева да уредници гласила намерно нису хтели да објављују текстове у којима се критковала антијугословенска кампања из Албаније. На удару Удбе је био књижевник и главни уредник књижевног часописа *Јата е ре* Есад Мекули који је дозволио објављивање текста у којем је описано *ропство Албанаца у Метохији* и како ће *Космет бити припојен Албанији*, при чему је примењен образац акростиха где су почетна слова творила реченицу – *Космет етнолошки припада Албанији*. Уредништво часописа *Препарими*, на челу са Идриз Ајетијем и Али Хадријем, одбијало је да прими текстове на српскохрватском језику тврдећи да *не морају да буду монета за поткусуривање*, док је М. Краснићи је протествовао код Савета за просвету

²⁹⁹ У АКМО је 1960. године откривено 5 илегалних организација у којима је деловало 22 лица (9 земљорадника, 6 радника, 4 службеника од којих 3 са факултетом и 3 ђака) и у 1961. години 11 организација са 70 лица (29 земљорадника, 19 сузбеника од којих 7 са факултетом, 12 радника, 8 ђака, 2 домаћице и један хоџа). Видети: Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама на Космету, 9.7.1962, АС, Ђ-2, К-4.

АКМО што је дозвољено да у *Приручнику шиптарске историје* буде штампан текст уваженог историчара др Владимира Стојанчевића о Призренској лиги, тврдећи да је он *злонамеран, тенденциозан и шовиниста*. Негативних појава је било и у државним институцијама, тако да је на националној основи смењен судија Милош Сељевич у Дечану како би на његово место био доведен судија албанске националности који није имао потребне стручне квалификације, уз коментар – *И Тито нема неке нарочите школе, па је председник Републике*. Због свега наведеног, током 1962. године је кадровски и технички ојачан апарат Удбе и повећан број службеника Народне милиције за око 300-400 лица, а индикативна је и следећа табела:³⁰⁰

 Статистички преглед гоњених због политичког преступа у АКМО

Година:	1960.	1961.
Откривено илегалних организација	5	11
Хапшено и судски гоњено.....	60	123
Прекршајно кажњено.....	218	282

Хапшено и судски гоњено:		
Албанаца.....	42	108
Срба и Црногораца.....	18	10
Осталих.....	0	5

Прекршајно кажњено:		
Албанаца.....	166	222
Срба и Црногораца.....	45	48
Осталих.....	7	12

Југословенске пограничне власти су у организованој акцији 28. и 29. јуна 1963. године убиле албанског диверзанта Реџепа Дервиша Шабанаја и ухватиле другог албанског диверзанта Ђазима Салиловића, што је изазвало совјеврсну сензацију у југословенској штампи, док је почетком новембра Окружни суд у Пећи осудио 50-тогодишњег земљорадника Асана Буњакаја на 4 године строгог затвора због шпијунаже у корист АОС-а од 1948. године. Исте године је у АКМО регистровано 38 случајева јавног клицања Е. Хоџи (средношколци 14, земљорадници 11 и просветни радници 8) и 186 изјава на линији припајања Покрајине Албанији (земљорадници 68, просветни радници 29, службеници 25, средношколци 21), при чему је из редова албанске националности кривично гоњено 40 и прекршајно 198 лица. У периоду од 1960. до краја 1963. године ухапшено је због делатности у корист Албаније 227 лица (1960. године – 43, 1961. – 67,

³⁰⁰ Исто.

1962. – 48 и 1963. – 69), од стране југословенских судова осуђено 145 лица (1960. године – 30, 1961. – 53, 1962. – 23 и 1963. – 39), док је ликвидирано 4 наоружане дивизије (1961. године – 1, 1962. – 2 и 1963. – 1). Удба је успела да разбије омладинску непријатељску групу у Приштинској гимназији, чији је матурант Скендер Гаши признао да је крајем 1963. године писао непријатељске пароле на прилазним путевима и зградама у Приштини: *Шиптари уједините се са Албанијом, Албанија наша мајка, Живео шиптарски народ, Живео 28. новембар и Космет Албанији*. Ова група је себи дала назив *Организација националног ослобођења Исмаиљ Ђемајли* и сачињавали су је поред С. Гашија, матуранти Н. Сопи, Т. Хилми, Ш. Хоџа, Е. Ђара, Б. Диздари и Х. Ђиновци. Осим што је њихов рад је био усмерен на уједињавање албанског народа и прикључење Косова и Метохије Албанији, планирали су да изврше атентат на секретара ПК СКС за КМ Д. Мугошу и да побегну за Албанију.³⁰¹

Током 1964. године Удба је дошла у посед књиге Тахира Зајмија (1897-1971) *Друга призренска лига и херојска борба за одбрану Косова*, која је штампана у Бриселу са картом Велике Албаније и историјским фотографијама вођа иредентистичког покрета. Аутор је књигу посветио *Успомени палим борцима што са својом чистом крвљу бранише етничке границе и усталише име Шиптарског Космета које ни годишња доба, ни граничне вештачке бетонске пирамиде, као ни неправедни уговори неће моћи да икада униште и избришу*, док је као мотив њеног писања навео да је *намеравао да обелодани заузимљивост организације Друге призренске лиге око одбране етничких граница и херојско држање народа Косова који је самопрегором и изузетним јунаштвом ратовао на бојним пољима у првом реду противу шовинистичких српско-црногорских четника Драже Михаиловића, а затим противу словенско-комунистичких бригада Срба, Црногораца, Бугара, Македонаца, а најжалост и шиптарских током 1942-1945. године*. Поводом 20-годишњице формирања Службе унутрашње безбедности, 13. маја 1964. године је Ј. Броз Тито организовао свечани пријем на којем је указано на озбиљност безбедносне опасности која долази из НРА. Томе би требало додати да је поводом погибије С. Пенезића Крцуна, члана Извршног комитета ЦК СКС и председника

³⁰¹ Албанске власти спроводе интензивну субверзивно-диверзантску активност против СФРЈ, Борба, 12.7.1963; Протест Албанији, Јединство, 15.7.1963; М.М, Албански ипијун осуђен на четири године строгог затвора, Борба, 25.9.1963; В.Б, Због сарадње са Албанском обавештајном службом Асан Буњакај осуђен на четири године строгог затвора, Јединство, 4.11.1963; Информација о неким видовима и утицају пропаганде из Албаније на масе шиптарске националности на Косову и Метохији, новембар 1963, АЈ, IX, 1/1-341-389, К-4; Информације о НРА, 7.3.1964, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Обавештајна и друга непријатељска делатност НРА против СФРЈ, 16.1.1964, АЈ, IX, 1/1-341-389, К-4; Разбијање омладинске непријатељске групе у Приштини, 7.7.1964, АС, Ђ-2, К-214.

Извршног већа Србије, у аутомобилској несећи 6. новембра ПК СКС за КМ упутио је телеграм саучешћа ЦК СК Србије. У вези са описаним индикативна је следећа табела:³⁰²

Видови непријатељске делтности НР Албаније против СФР Југослвије					
Година:	1960.	1961.	1962.	1963.	Свега
Групна и појединачна убацавања наоружаних лица.....	29	32	29	28	118
Инфилтрирани агенти међу легално враћеним повратницима.....	5	9	7	5	26
Инфилтрирани агенти међу легално враћеним југословенским грађанима који пребегавају у Албанију.....	1	0	1	12	14
Откривени агенти међу емиграцијом из Албаније.....	9	14	6	3	32
Југословенски грађани врбовани на територији СФРЈ.....	20	30	16	7	73
Укупно откривено агената.....	64	85	59	55	263

Вероватно највећи успех Удбе у 1964. години било је хапшење 44 лица која су припадала илегалној организацији *Револуционарни покрет за уједињење Шиптара* и која су потом осуђена на затворске казне од 3 до 15 година, док је 36 особа прекршајно кажњено на два месеца затвора. Међу осуђенима је било 9 чланова Партије од којих два секретара основних организација СК, по квалификационој структури највише је било службеника, просветних радника, студената, занатлија, ученика и земљорадника, а још око 300 лица је било осумњичено да је помагало овај покрет. У Статуту наведене организације је наглашено да је – *Први и последњи циљ нашег покрета обезбеђење права за самоопредељење до оцепљења територија настањених већином Шиптара, које се још увек налазе под југословенском администрацијом, тј. први и последњи циљ нашег покрета је ослобођење шиптарских крајева, анексираних од Југославије и уједињење ових крајева са њиховом мајком – Албанијом*, као и да ће се у постизању овог циља користити сва средства и начини *од политичко-пропагандних до оружане борбе и опитенародног*

³⁰² Т. Зајми је критиковао историјско право српског народа на Косово и Метохију, др Владана Ђорђевића и др Јована Цвијића назвао *тенденциозним писцима* и настојао да објасни како су *Албанци прастановници Балканског полуострва над којима су Срби вршили вишевековни терор*. Видети: Материјал о Другој призренској лиги, 1964, АС, БИА, III-130; *На стражи безбедности*, Јединство, 11.5.1964; Пријем делегације Службе безбедности, 13.5.1964, АЈ, 837, II-2/153; Телеграм ПК СК Централном комитету СКС, Јединство, 9.11.1964.

устанка. Удба је средином године урадила анализу о кретању албанских осуђеника са АПКМ од 1961. године, који су казну издржавали у Казнено-поправном заводу (КПЗ) Ниш. У овом периоду је укупно Албанаца на одслужењу казне било 564, док је текуће године од укупно 2.200 осуђеника албанске националности било 318 који су углавном били окривљени за дела против народа и државе, против живота и тела и против народне привреде. Међу њима су се издвајале две групе: прва, коју су чинили припадници НДШ и ратни злочинци и друга, чији су припадници осуђени 1961. године због планова да насилним путем прикључе Косово и Метохију Албанији. Док је прва група у свом деловању ишла у дубоку илегалност и конспирацију, друга група је у непријатељском раду била дрскија отворенија и безобзирнија, при чему им је заједничко било што нису намеравале да мењају своје политичке ставове и што су се залагале за прикључење Космета са једним делом Србије, Македоније и Црне Горе Албанији.³⁰³

Секретаријат ПК СКС за КМ је 27. августа 1964. године разматрао проблеме који су настали појавом непријатељске делатности неких група, њиховим хапшењем и суђењем, у вези са чиме је констатовано је да је ухапшено и процесуирано 80 чланова непријатељских организација, махом интелектуалаца, просветних радника, службеника, студената, ученика и политичких радника албанске националности, али да је неке суд ослободио. Стога је критиковано судство у АПКМ што је појединим осуђеницима одредило мале казне до три године затвора, што хапшења нису боље објашњена у јавности и што су затајиле организације СК у средњим, вишим и високим школама. Према подацима Удбе, чак 16 од 34 новинара листа *Рилиндје* је било непријатељски и националистички оријентисано, 8 је хапшено и 4 су осуђивана, у листу *Јединство* су од 13 новинара само двојица хапшена по линији ИБ-а, а у Радио Приштини је од 47 новинара непријатељски деловало 6, један је хапшен и 5 осуђивано. У Удружењу књижевника у Приштини од 18 чланова су 4 хапшена и 11 је непријатељски деловало. У Покрајинску библиотеку и Библиотеку Филозофског факултета у Приштини стизао је часопис *Нандори* из Албаније, у којем је било антијугословенских текстова, а у ВПШ у Приштини су студентима стављане на располагање збирке песама и граматике албанског језика издате у Тирани са антијугословенским предговорима. Када је у питању албанска емиграција на Западу, најактивнија је била организација Национални комитет *Слободна Албанија* са радио-станицом *Слободна Албанија* и значајно је било и деловање *Бали комбтара* у Риму са огранцима у Турској, Француској и Белгији, блока *Индипендента* у Риму, групе *Легалитета*, *Партија катундаре* у САД, *Демократске партије* и *Савеза Косовара* у

³⁰³ Статут и Програм илегалне организације *Револуционарни покрет за уједињење Шиптара*, 1964, АС, БИА, III-124; Анализа о кретању осуђеника Шиптара са подручја АПКМ, 1.7.1964, АС, БИА, II-170.

Турској, *Призренске лиге* у Канади, као и војне формације *Ређименти Шиптар* у Западној Немачкој. Из Турске је у Југославију 1963. године приспело око 50.000 писама, 2.000 листова и публикација и 450 књига и у 1964. години око 57.000 писама, 3.600 листова и публикација и 2.950 књига. Током 1963. године преко 5.000 писама је размењени са Албанијом у оба правца, а у 1964. години око 4.000. Од септембра 1963. године са радом је отпочело Одељење за Албанију при ПК СКС за КМ у којем су се налазили: председник Ј. Келменди, секретар и председник Културно-просветног већа Покрајинске скупштине Е. Плана, директор и главни уредник листа *Јединство* В. Симић, главни уредник листа *Рилиндја* М. Шаља, главни уредник Радио приштине В. Тадић, представник СУП-а Н. Курсани, председник Покрајинске Културно-просветне заједнице А. Муља и С. Цановић. Ово Одељење је пратило антијугословенско деловање из Албаније и осмишљавало начине да се умањи албанска пропаганда и адекватно одговори на претње и оптужбе. Сходно описаном индикативна је следећа табела:³⁰⁴

Број лица албанске националности према којима су предузете мере због непријатељске делатности у 1964. години

	Смењено са положаја или функције	Просветни радници премештени	Остали без посла	Искључени из СКЈ	Искључени из ССРН	Искључени из Савеза омладине
Приштина	2	2	8	10	10	15
К. Митровица	3	0	3	3	4	0
Призрен	0	0	0	4	3	5
Гњилане	2	2	2	8	2	0
Ђаковица	0	5	10	2	20	5
Подујево	0	0	1	5	3	0
Укупно:	7	9	24	32	42	25

На Косову и Метохији је у првим месецима 1965. године регистрован боравак три наоружане групе из Албаније, док их је 1964. године било 7. У 1963. години откривено је у Покрајини 88 агената АОС-а и 1964. године 46 агената, а због шпијунаже је осуђено 18 лица на затворске казне до 12 година, 105 прекршајно кажњено и на саслушавање позвано 320. Током априла 1965. године је дошло до јачања активности албанске емиграције на Западу, која је у Њујорку на иницијативу Националног комитета *Слободна Албанија* (тзв. *Албанска влада у емиграцији*) одржала састанак око двеста албанских емиграната

³⁰⁴ Информација о појавама непријатељске делатности у Покрајини Косово и Метохија, 22.9.1964, АЈ, 507, V, К-22/1-44; Информација о појавама непријатељске делатности на Косову и Метохији, 1964, АС, Ђ-2, К-214; Албанска пропаганда и мере против њеног утицаја, јун 1964, АС, Ђ-2, К-217; Белешка, 30.10.1964, АЈ, 507, IX, 1/III-79-166, К-15; Шиптарска емиграција у Турској и њена активност према Космету, 5.11.1964, АС, Ђ-2, К-217.

различитих политичких опредељења. Том приликом су критиковани истакнути руководиоци СКЈ на Косову и Метохији – Д. Мугоша и Ф. Хоџа и под Рецепом Краснићијем, председником Националног комитета, планирано је организовање почетних акција у циљу обједињавања и стварања Демократско-монархистичке велике Албаније. Уједно, текао је процес приближавања албанске са усташком емиграцијом, што је било видљиво још од септембра 1964. године на Осмом конгресу Међународне сељачке уније и о чему је писала проушашка штампа позивајући се на идеју *зближавања ради истих интереса*, тј. стварања *слободних и демократских држава Хрватске и Албаније*. Током 1965. године основана је у Торонту организација *Слободно Косово*, под вођством браће Враница, која се залагала за оцепљење АПКМ и стварање посебне државе под називом *Етничко Косово*. У лето исте године дошло је до великог штрајка глађу Албанаца који су издржавали затворске казне у КПД *Ниси*, чији су организатори били политички затвореници А. Демаћи, Р. Шаља, Х. Шаља и Д. Бајрактари. Тада се у наведеном затвору налазило 570 осуђеника Шиптара, од којих је 99 било осуђено за кривична дела политичког криминала, док је глађу штрајковало 84 осуђеника од којих 66 политичких. А. Демаћи је био осуђен на 15 година строгог затвора и у овој установи се налазио од 22. марта када је почео да око себе окупља истомишљенике стварајући групу која је певала националистичке и иредентистичке песме и покушавала да врши саботаже кварећи затворске машине и опрему. Циљ штрајка био је да се уједине све албанске групе у затвору и да се путем медија скрене пажња на њихов положај, због чега су кажњени на месец дана самице. Како би се ситуација растеретила и група разбила, део затвореника Албанаца упућен је затворе у Зеници, Пожаревцу, Лепоглави и Старој Градишки.³⁰⁵

У Гимназији у Истоку су 16. и 17. децембра 1965. године на вратима зборнице наставничког већа освануле паролe непријатељске садржине – *Живела Албанија на челу са Енвер Хоџом и Чувајте се, ви Срби, јер ће доћи дан*. Одмах је реаговао Општински комитет СКС и откривен је починилац – ученик другог разреда који је дошао из Пећке гимназије где је слично деловао, а о овом догађају био је обавештен и сам Председник СФРЈ Ј.Б. Тито. Почетком 1966. године широм АПКМ су општински комитети СК расправљали о идејним и политичким проблемима међу средњошколском омладином, у вези са чиме је примећено да ђаци албанске националности *читају литературу која је*

³⁰⁵ Приликом испитивања, затвореници штрајкачи су остајали чврсто при својим политичким ставовима, као нпр. професор албанолигије Љ. Авнија, осуђен на 7 година затвора, који је изјавио - *Ја сам Албанац, срцем и душом, тамо сам и рођен и цео Космет је албански... Физички ви сте моментално победили, али морално никада. Сада смо вам показали, иако нас је мало, колика је наша снага, за коју ће знати и на Космету, а знаће и цео свет*. Видети: Посланству СФРЈ, 22.3.1965, ДАМСИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информативни билтен о НРА, април-јун 1965, АЈ, 507, IX, 1/1-341-389, К-4; Информација о непријатељском деловању политичких осуђеника Шиптара, август 1965, АС, БИА, II-172.

раније повучена из библиотека и забрањена, слушају Радио Тирану и исказују нетрпељивост према наставницима других националности. Поводом прославе Дана Службе безбедности, 13. маја је у Призрену свечано откривена спомен-плоча погинулим припадницима СУП-а и чуварима државне границе, док је Покрајинско извршно веће 4. јуна одало признање Служби милиције која је у 1965. години поднела 13.852 пријаве, на лицу места казнила 17.779 прекршилаца закона, ухватила 268 лица и открила 1.407 лица која су извршила кривична дела. Милиција је интервенисала у 862 случаја повреда у тучама, поплавама и несрећама, а од 1963. године нападнуто је 128 и повређено 22 милиционера који су у 1.066 случајева употребили средства принуде и само у 31 случају били позвани на одговорност због неоправдане примене силе. Месец дана пре одржавања Брионског планума ЦК СКЈ разбијена је непријатељска група у околини Приштине и покренута кривична пријава против земљорадника Ш. Сопјанија и Х. Сопјанија и радника Р. Гашија који су непријатески деловали од 1964. године у циљу припајања Косова и Метохије Албанији.³⁰⁶

У учвршћивању на власти, КПЈ је користила тајну полицију која није презала од употребе прекомерне силе и примене нехуманих поступака према противницима новог режима. Озна, формирана 13. маја 1944. године, трансформисана је 13. марта 1946. године у Удбу, којом је на југословенском нивоу управљао А. Ранковић Марко. Погоршањем југословенско-албанских односа од 1948. године, појачано је деловање Удбе у АКМО, која је од 1956. до 1966. године открила 798 убачених агената Сигуримија, ухапсила 420 албанских шпијуна и 250 лица упутила на издржавање затворских казни. Током педесетих година XX века политичке и друштвене прилике у АКМО су оптерећивала три крупна питања – процес исељавања турског и албанског становништва које се издавало за турско, државна акција сакупљања заосталог оружја током које је Удба починила низ злоупотреба и Призренски процес из 1956. године који је бацио сумњу на везе највишег обласног руководства албанске националности са антијугословенски оријентисаним режимом у Албанији. Главни носиоци иредентизма у АКМО су били интелектуалци, просветни радници, студенти и ученици завршних разреда средњих школа албанске националности, који су тајно читали забрањену литературу у којој се величало *слободно Косово*, захтевали да се настава изводи искључиво на албанском језику и подстицали нетрпељивости и сукобе на националној основи. Удба је 1958. године констатовала да је

³⁰⁶ Информација, 28.12.1965, АЈ, 837, II-4-b/13; Актуелне информације, 2.2.1966, АС, Ђ-2, К-50; У Призрену откривена спомен-плоча погинулим припадницима СУП-а, Јединство, 16.5.1966; М.С, Одато признање милицији, Јединство, 6.6.1966; Информације, 2.7.1966, АС, Ђ-2, К-22.

антијугословенско деловање међу Албанцима у АКМО постало *јаче и разноврсније*, а у наредним годинама су похапшене многе иредентистичке групе и појединци.

У периоду од 1960. до 1962. године појачана су суђења сарадницима АОС-а, али и деловање албанске емиграције на Западу коју је, мада је стајала на различитим политичким позицијама, за режим у Албанији везивала заједничка тежња да се Косово и Метохија отцепе од Југославије како би се формирала *Велика Албанија*. Паралелно са тиме текао је процес притисака на Србе и Црногорце од стране албанског становништва да напуштају Косово и Метохију, на шта државне власти углавном нису реаговале, док је до иредентистичких испада долазило на новооснованим високошколским установама попут Филозофског и Правно-економског факултета у Приштини. Извршном комитету ЦК СКС је 9. јула 1962. године упућен извештај *О непријатељском деловању и негативним појавама на Космету* који потврђује да је до иредентистичких активности долазило међу запосленима у судству, штампи, Радио Приштини, библиотекама и музејима, као и да је обавештајне податке прикупљало Албанско посланство у Београду. Током 1963. године је Удба ухапсила чланове непријатељске групе у Приштинској гимназији који су планирали атентат на Д. Мугошу, а 1964. године је ономогућено деловање *Револуционарног покрета за уједињење Шиптара* у којем је суделовао А. Демаћи. Но, Секретаријат ПК СКС за КМ је 27. августа 1964. године закључио да је велики број процесуираних чланова непријатељски организација био осуђен на мале затворске казне или ослобођен, при чему није био занемарљив процес повезивања албанске емиграције на Западу са усташким покретом 1965. године са циљем разбијања Југославије. Хваљена као заштитник безбедности Косова и Метохије, Удба је свој неприкосновени положај чувара југословенског режима и целовитости Југословенске државе имала до средине 1966. године, када је уследио њен суноврат о којем нико није могао слутити.

3.4. Брионски пленум 1966. године

Иако је почетком 1966. године економска криза у Југославији била у пуном јеку, мало шта је у политичком и друштвеном животу државе указивало да ће се ускоро одиграти један од преломних догађаја југословенске историје у другој половини XX века. На Трећем пленуму ЦК СКС 7. јануара критикована су настојања општинских комитета СК да по сваку цену подмладе руководеће кадрове, чак до 80%, јер је тиме онемогућаван континуитет у раду партијских организација. Три дана касније, Извршни комитет ЦК СКЈ је констатовао тенденције неусклађености и неравномерности развоја индустрије, смањења укупног националног дохотка привреде, нестабилности тржишта и инфлаторних кретања у платном билансу државе, што се одразило на састављање Буџета АПКМ за текућу годину који је предвиђао 6,2% мање средстава него претходне године, односно умањење буџета покрајинских општина за 15,4%. У таквим околностима, 24. и 25. јануара је одржана Седма Покрајинска конференција ССРН за КМ на којој је за председника поново изабран Б. Шкембаревих и за потпредседника С. Затрићи. Том приликом је примећено привредно заостајање Покрајине, смањење инвестиција и недовољно коришћење кредита и поред тога што је у 1965. години извоз повећан 17,5%, број запослених 6%, маса личних доходака за 46% и инвестициона потрошња за 21%.³⁰⁷

Трећи пленум ЦК СКЈ, одржан 25. и 26. фебруара 1966. године, разматрао је негативне тенденције у привредном и политичком животу Југославије. Како је Ј. Броз Тито приметио: *Ми смо говорили, другови, када смо пришли привредној реформи, да је стандард осигуран, да стандард неће пасти. А ја мислим да је стандард пао... То се осећа. Ми то даље дозволити не смемо... Ми смо једанпут за увек решили национално питање, за увек смо се одлучили да наши народи иду заједно у стварање социјалистичког друштва.* У наставку, он је је затражио одлучно решавање привредних тешкоћа које су узроковале националне проблеме, на шта се надовезао А. Ранковић рекавши: *Србија је највећа република, а српски народ је најбројнија нација у социјалистичкој заједници народа и народности Југославије. Отуда се сасвим оправдано намеће и већи степен одговорности за правилан развој међунационалних односа... Мислим да овде није потребно посебно говорити о апсурдности и штетности схватања и тежњи за централизмом у федерацији. Исто тако, негативне резултате имала би тежња за централизмом у*

³⁰⁷ Трећа пленарна седница ЦК СКС, 7.1.1966, АС, Ђ-2, К-8; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 10.1.1966, АЈ, 507, III/115; Покрајински буџет све мањи, Јединство, 17.1.1966; Одржана Седма Покрајинска конференција ССРН, Јединство, 31.1.1966.

оквиру републике, с обзиром да у Србији постоје аутономне покрајине у којима живе бројне народности, чија се равноправност, слободан живот људи и даље развијање афирмишу, пре свега, у доследном развијању новог система који почива на самоуправљању... У читавом послератном периоду, а поготово после доношења Устава, водили смо стриктно рачуна да у свим политичким форумима и телима где се изграђује политика нашег социјалистичког развитка и обезбеђује равноправност свих наших народа буду кадровски заступљени сви народи и народности. Због тога не смемо дозволити да једно суштинско питање равноправности и јединства наших народа разнишовинистички елементи злоупотребљавају и почињу они да брину о „националном кључу“. А. Шукрије је указао да у АПКМ највећи проблем представља незапосленост као оштро социјално и политичко питање, апелујући да се наставе државна улагања у подизање привредне развијености Космета и обећаваши да ће покрајински комунисти појачати активност како би се подигла продуктивност рада и екфикасније користили привредни ресурси.³⁰⁸

Други део Треће пленарне седнице ЦК СКЈ одржан је 11. марта 1966. године, када је Е. Кардељ објаснио да *привредна реформа није само привредна реформа у ужем смислу те речи, већ да је то истовремено дубока друштвена реформа*, критикујући све који мисле да је југословенски систем самоуправљања дошао у кризу. Он се заложио против појава национализма и затварања развијенијих република, промовишући принцип социјалистичке солидарности радних људи који треба да се *узајамно помажу и без обзира на економске рачунице*. У Закључцима са ове седнице наглашена је потреба даљег подизања животног стандарда радних људи, свођење инвестиција на реалне могућности, обуствљања или одлагања изградње започетих или планираних објеката за које нису била обезбеђена финансијска средства и давања приоритета модернизацији постојећих привредних капацитета. У међувремену, Извршни комитет ЦК СКЈ је 7. марта расправљао о реорганизацији Партије на основу Брозовог предлога да се формира Председништво, као политичко тело које би креирало партијску и државну политику, док би се Извршни комитет, као оперативно тело, бавио спровођењем одлука. На овај предлог примедбу је упутио Ранковић указавши да оваква реорганизација није у складу са Статутом СКЈ, посебно не у вези са трансформацијом функције генералног секретара Партије у председника СКЈ.³⁰⁹

³⁰⁸ Стенографске белешке са Трећег пленума ЦК СКЈ, 25.2.1966, АЈ, 507, II/27.

³⁰⁹ Стенографске белешке са наставка Треће седнице ЦК СКЈ, 11.3.1966, АЈ, 507, II/27; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 7.3.1966, АЈ, 507, III/116;

Комисија ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа је на седници 4. априла критиковала појаве националних ривалстава и суревњивости међу југословенским републикама, при чему је објашњено да *народи и народности нису створили своју Федерацију да би у њој имали замену за своју националну сувереност и самоуправност, већ као облик њиховог остваривања*. Дефинишући југословенство као *етничку категорију* и Југославију као *домовину за словенске народе и несловенске који улазе у њен састав*, Комисија је истакла да су *такве концепције југословенства које би припаднике народности третирали као грађане другог реда, као туђинце, недостојне комуниста*, да југословенство означава *заједницу засновану на таквим односима који ће максимално ослободити људе да искористе све могућности свог развитка и у економском и у друштвеном и културном погледу* и да југословенство *није ограничење већ је залога самоуправности људи, њихове слободе да се без обзира на националну припадност, развијају тако како то одговара њиховим условима, да обогаћују своје стваралаштво, културу, развијају језик, друштвену заједницу, општину, аутономну покрајину, републику и Федерацију*. Тако је 23. априла на пленуму ПК СКС за КМ, уз присуство организационог секретара ЦК СКС Војина Лукића (1919-1997), члана ЦК СКЈ Д. Мугоше и члана Извршног комитета ЦК СКС Џ. Ниманија, указано да је обим инвестиција у започете привредне објекте превазишао расположива средства за једну трећину, што је наметнуло потребу обустављања или одлагања њихове даље изградње, као и да је мало учињено на смањивању трошкова покрајинске администрације. Поводом међунационалних односа примећено је да је дошло до напетости у вези са плановима даљег привредног развитка АПКМ, одступањима од доследног спровођења партијских ставова о употреби језика националних мањина у администрацији и просвети и третирању одређених питања из албанске историје. Томе би требало додати да је Извршни комитет ЦК СКЈ 28. априла наставио дискусију о реорганизацији Партије, када је дошло до изражавања дисонантних тонова од стране ЦК СКС.³¹⁰

Почетком маја 1966. године ПК СКС за КМ је разматрао покретање полемике у јавности поводом докторске дисертације Марка Краснићија *Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији*, која је одбрањена у Љубљани 1960. и објављена 1963. године. Расправу је отворио етнолог Татомир Вукановић оспоривши Краснићију тврдње да се рударство на Косову и Метохији развило *искључиво захваљујући Сасима* – указавши на допринос српске династије Немањића, да је *великосрпска*

³¹⁰ СКЈ и проблеми националних односа, 4.4.1966, АЈ, 507, XXIII А-К.1/1-10; Материјали са Шесте пленарне седнице ПК СКС за КМ, 23.4.1966, АС, Ђ-2, К-1; Неки проблеми и задаци који произилазе из закључака Трећег пленума ЦК СКЈ, април 1966, АЈ, Ђ-2, К-1; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 28.4.1966, АЈ, 507, III/117.

хегемонистичка политика од 1912. до 1941. године мењала називе насеља на Косову и Метохији како би поробила Шиптаре – пруживши доказе да се тај процес одиграо под турском влашћу и да је новембра 1941. године дошло до одлучног супротстављања окупатору од стране шиптарских маса – што није одговарало историјској стварности. На вечери Салона уметности 9. марта Вукановић је Краснићијево дело окарактерисао као националистички обојено, посебно у вези са ауторовим потенцирањем да су четници истребљивали Шиптаре, при чему није навео ништа о делатности вулнетара и Ц. Деве против српског народа. На истом скупу су други учесници замерели Краснићију на искључиво политичком тумачењем миграција становништва Косова и Метохије без економских закључака, што није споменуо колонизацију становништва Космета у Војводини током 1945-1954. године и што није обрадио процес исељавања Турака у периоду од 1953. до 1957. године. У писаној изјави, историчар Богумил Храбак (1927-2010) са Филозофског факултета у Приштини није високо оценио наведено дело, указавши да је Краснићи није био на линији панишиптарских осећања, већ понесен личном преамбициозношћу и жељом да се албански интелектуалци боље пласирају као представници најбројније нације у Покрајини. У случај се умешала Комисија за идејна питања у области образовања, културе и науке ПК СКС за КМ саопштивши да је полемика изазвала озбиљне идејно-политичке последице у редовима интелектуалних радника Приштине и ван ње, да је расправа била ненаучно и некритички заснована, да су ширењу нездараве међунационане ситуације допринеле редакције Рилиндје, која је хвалила Краснићија, и Јединства, која је стала на страну Вукановића. У циљу смиривања ситуације, Секретаријат ПК СКС за КМ је сугерисао Заводу за друштвено-економска истраживања при Правно-економском факултету у Приштини да покрене изучавања националних односа на Космету и историјских тема од друге половине XIX века до 1941. године и препоручено је да се организује саветовање научних радника комуниста у Покрајини о проблемима научно-истраживачког рада у области друштвених наука.³¹¹

У ово време је зачет процес припрема за одржавање Четвртог пленума ЦК СКЈ или тзв. Брионског пленума, о чему сведочи седница Извршног комитета ЦК СКЈ, одржана 16. јуна 1966. године, када су на захтев Ј. Броза Тита разматрана нека питања из рада органа државне безбедности, као и појаве озбиљних злоупотреба ових органа у политичке циљеве од стране појединих функционера. Том приликом је Председник СФРЈ изразио сумњу да су просторије у којима је радио и становао биле годинама праћене путем прислушних уређаја, посебно Бели двор и резиденција у Ужичкој улици у

³¹¹ Актуелне информације, 7.5.1966, АС, Ђ-2, К-29а; Председнику Савезне скупштине, 15.6.1966, АЈ, 130, К-685.

Београду. Иако је постављање прислушних апарата урађено због вођења записника и мера сигурности, Броз је истакао да је недопустиво да се прислушкује *он као шеф државе и остали руководиоци државних институција*. Признавши да је Удба одиграла значајну улогу у прошлости, он је указао да је она годинама била под контролом А. Ранковића Марка и С. Стефановића Ђеђе, због чега је затражио да се формирају две комисије – једна са политичким карактером да испита и утврди чињенице и друга техничког карактера да истражи и прегледа инсталације. За председника Политичке комисије одређен је Крсте Црвенковски (1921-2001) и за чланове Д. Радосављевић Боби, Ђ. Пуцар, Б. Јовановић, Ф. Попит и М. Трипало. На то је Ранковић одговорио да му је тешко да поверује у исказано, да је то *прљава ствар*, да се осећа одговорним, да би требало одвојити две ствари – метод рада и политику која је вођена, као и да се у последњих неколико година није бавио радом Службе државне безбедности (СДБ) препустивши је Стефановићу. На крају састанка, Броз је предложио да Ј. Веселинов, В. Влаховић и К. Црвенковски обаве разговоре са руководиоцима Извршног комитета ЦК СКС, с обзиром да су носиоци завере били из редова српских комуниста. Сходно томе, сутрадан је одржана седница Извршног комитета ЦК СКС на којој је Веселинов упознао присутне са деловањем Удбе *изван демократског система* и њеном *стављању изнад Партије*, у вези са чиме је заузет став да наведено представља *озбиљну кочницу у раду и развоју југословенског система, кочницу у даљем развоју и демократизацији СК*. Тако је затражено да ЦК СКС *цео случај озбиљно испита*, с обзиром да је СДБ највише деловала на подручју Србије.³¹²

Наредних пет дана чланови Политичке комисије су обавили разговоре са низом кадрова СДБ и партијских руководиоца, док је на састанку политичког актива код Ј. Броза Тита 20. јуна 1966. године истакнуто је да су *деформације доста велике и Стаљинистичког типа* и да је озвучено више важних зграда. Пошто је Броз затражио да се *мења читав систем Удбе*, К. Црвенковски је указао да је Стефановић још 1962. године наредио да се озвучи мартовска проширена седница Извршног комитета ЦК СКЈ, да су тенденциозно *ЦК и Партија поистовећивани са Ранковићем*, да је пружан *отпор напорима за реорганизацијом СУП-а*, да је на захтев републичких органа из СРС вршено *прислушкивање истакнутих кадрова Шиптара* и да је Ранковић истицао да *има људи који хоће неке Србе да униште*. Веселинов је објаснио да Ранковић од овог случаја жели да направи *антисрпску кампању како се не би отворило ни једно питање*, док се Броз са жаљењем правдао да се две године бојао да предузме ово што се сада чини како се не би добило *антисрпско тумачење*. На то је Радосављевић затражио да се Ранковић стави у

³¹² Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 16.6.1966, АЈ, 507, III/118; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 17.6.1966, АС, Ђ-2, К-14; Ј. Kesar, Р. Simić, *Leka Aleksandar Ranković*, Beograd 1990, 54.

кућни притвор како не би утицао на људе, М. Никезић апеловао да би предмет истраге требало да буде и Државни секретаријат за иностране послове (ДСИП), С. Вукмановић Темпо приметно да је Удба *спроводила контролу одозго на доле и да је чекала погодно време да Тито умре како би Ранковић преузео власт*, П. Стамболић окарактерисао Ранковића као *носиоца српског шовинизма*, Веселинов потврдио да је Ранковић *мешетарио око постављања кадрова*, а Д. Стаменковић апеловао да се *не ствара атмосфера обрачуна са Србима*. На крају састанка Броз је закључио да овај проблем не би смео да се постави на националистичким основама, да је крив што је веровао Ранковићу, да је у Удби радило око 6.000 људи и да је прислушкивање вршило свега око 600 запослених, као и да *ће ствар бити најтеже примљена у Србији*.³¹³

Кроз два дана одржана је седница Извршног комитета ЦК СКЈ на којој је Броз објаснио да је Удба у почетку била *инструмент револуционарне борбе у борби пролетаријата против разних непријатеља*, а да се касније окренула у *инструмент борбе против прогресивног кретања*. Црвенковски је саопштио да је Политичка комисија испитала велики број лица укључујући Стефановића, али да *кадрове ДБ обавезује једна врста заклетве да оно што чују и сазнају у току рада никада и никома не смеју саопштити*, што није легализовано правним нормама и услед чега су испитаници *саопштавали и признавали углавном само оно до чега смо ми већ били дошли или су претпостављали да смо дошли*. Он је објаснио да се *особље Удбе добрим делом везало за поједина имена и личности*, мислећи на Ранковића, и да су коришћене методе прислушкивања, праћења, добијања извештаја од особља, шофера и куварица – на бази чега су даване оцене о појединим људима и формирана кадровска политика. Закључак Црвенковског је био да је Удба имала власт на друштвом у целини и да је Ранковић сакупљене материјале *често скривао од оних кадрова којим су они требали да служе у обављању одговорних функција*. На то је Ранковић затражио да се преиспита цео рад Удбе и истакао да не жели да се правда, да је увек иступао против свих неправилности и деформација, да је имао такав положај у ЦК СКЈ да су многи људи долазили код њега по разним основама и да је морао да решава различите проблеме, да је на његов рад пала *тешка сенка неповерења*, да се три године није бавио овим питањима зато што је престао да буде председник Одбора за унутрашњу политику, док је поводом прислушних апарата поновио да су они постављени ради хватања белешки са важних састанака. Броз му је

³¹³ Озвучене су зграда у Ужичкој улици број 16 (свака соба по 5 микрофона), просторије у СИВ-у (20 микрофона са појачалима), Бели двор (четири просторије са 12 микрофона), кабинет секретара Савезног секретаријата унутрашњих послова (ССУП), објект Карађорђево и станови Ј. Веселинова, Д. Радосављевића Бобија и Пека Дапчевића (1913-1999). Видети: Записник са састанка одржаног код друга Тита, 20.6.1966, АЈ, 507, III/119.

одоговорио да не жели разрачунавање са српским кадровима, предложивши му да остане члан ЦК СКЈ, али да буде разрешен функција потпредседника СФРЈ, секретара ЦК СКЈ и члана Извршног комитета ЦК СКЈ.³¹⁴

Извршни комитет СКС је 23. јуна 1966. године осудио деловање Удбе, затражио да се проблем не приказује као акција против српских кадрова, привремено суспендовао секретара за унутрашње послове СРС Животија Савића Србу и наложио председнику Републичког извршног већа Д. Стаменковићу да формира комисију са задатаком да одржава контакте са одговарајућом комисијом СИБ-а, при чему је посебно наглашена политичка осетљивост расправљања овог питања на Косову и Метохији *где може доћи до негативног односа према УДБ-и у целини и манифестација националистичког расположења*. Како је још 15. јуна ПК СКС за КМ обавестио Ј. Броза Тита о жељи руководства АПКМ да га посети, Председник СФРЈ је примио покрајинску делегацију 24. јуна, али са овог састанка није сачувана званична белешка. Према посредним изворима, делегација АПКМ је упознала Броза са проблемима даљег развоја Покрајине, који им је скренуо пажњу да је потребно да развијају ону производњу која омогућава пораст извоза и повећање продукције електричне енергије, али нема трагова да ли је том приликом расправљано о негативном деловању Удбе на Косову и Метохији. Наредних дана, одржане су затворене седнице централних комитета СК југословенских република, док је ЦК СКС једини одржавао састанке група од 25 до 30 чланова.³¹⁵

На једном од тих састанака, одржаном 26. јуна 1966. године, члан ЦК СКС и књижевник Д. Ћосић је изјавио: *Ако је Александар Ранковић или било ко повредио интегритет председника Тита и контролисао приватни живот, онда је то најобичнији криминал, који се суди по законима ове земље. Тај криминал не треба никако да постане идеолошки проблем СК. Међутим, очигледно није реч о томе. Реч је о покушају да се компромитује српски комунистички покрет, да му се стави хипотека национализма, хегемоније, стаљинизма и свих оних добро познатих атрибута из арсенала партијске пропаганде. Ако постоји сукоб између Тита и Ранковића у политичкој концепцији, а по свему постоји, онда о њему треба водити демократску партијску расправу и не увлачити Партију и друштво у нечувену срамоту криминалне афере*. Иако су партијски другови П. Стамболић, М. Тодоровић и Милентије Поповић (1913-1971) саветовали

³¹⁴ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 22.6.1966, АЈ, 507, III/120.

³¹⁵ Делегација АПКМ која је 24. јуна 1966. године посетила Ј. Броз Тита била је у саставу председник Покрајинске скупштине С. Аксић, секретар ПК СКС за КМ В. Дева, председник Покрајинског извршног већа А. Шукрија, директор НИП *Рилиндје* С. Хасани и председник Покрајинског одбора ССРН Б. Шкембаревић, а пријему су још присуствовали Д. Стаменковић и Б. Црнобрња. Видети: Пријем делегације Косова и Метохије, 24.6.1966, АЈ, 837, II-2/302; Председник Тито примио представнике Косова и Метохије, Јединство, 27.6.1966; Записник са седнице ЦК СКС, 23.6.1966, АС, Ђ-2, К-14.

Ћосићу да се више јавно не изјашњава и да ћути, он је ипак написао Брозу писму у којем је истакао: *Вама је добро познато да је А. Ранковић, после Вас, најауторитативнија морална и политичка личност југословенске револуције, да после Вас ужива највеће поштовање и љубав радничке класе и народа. Сви остали значајни људи стоје далеко иза њега... Што се посебно Србије тиче, она Ранковића види са Вама и увек поред Вас. У осећањима љубави и поштовања српског народа, после Вас, Ранковићу нико није раван... Политичким падом и крахом А. Ранковића започиње у Србији процес моралне, политичке, националне дезитнеграције и раскол који ће наша генерација тешко моћи морално да поднесе и превазиђе. После оваквог пада и краха А. Ранковића, бојим се да ни Тито више неће бити Тито, ни СКЈ оно што свет верује да јесте у авангардној ренесанси социјализма и превазилажења свега што чини стаљинистичку епоху.* Ј. Броз Тито је 29. јуна примио Ћосићево писмо које га је до те мере разочарало да је одбио да више зна за њега, док је полиција почела да га прати. Сутрадан је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ утврђено да прва тачка дневног реда Четврте седнице ЦК СКЈ гласи *Актуелни проблеми у вези са штетним деловањем органа безбедности и штетне последице тог деловања на развој система и рад ЦК* и одлучено је да се за даљу реорганизацију и развој СКЈ образује посебна комисија на челу са М. Тодоровићем, да се за члана Извршног комитета СКЈ предложи М. Поповић и на место С. Стефановића Ћеће у ЦК СКЈ кооптира Д. Радосављевић Боби.³¹⁶

Четврти пленум ЦК СКЈ, одржан 1. јула 1966. године, започет је излагањем Ј. Броза Тита који је подсетио на седницу Извршног комитета ЦК СКЈ из марта 1962. године када су *претресани разни проблеми који су се тицали односа у нашем руководству, односа у нашој Партији и уопште разних аномалија који се се догађале.* Изразивши жаљење што се тада није ишло до краја у решавању спорних питања, одмодно што се због *извјесних компромисних тежњи да се то не одрази на јединство наше Партије и на јединство нашег руководства, које је заправо већ онда било нарушено, стало на пола пута,* Броз је нагласио: *Ми смо, другови, погријешили што смо нашу државну безбедност у току двадесет и више година њеног постојања препустили тако рећи самој себи, а главни руководилац је био друг Ранковић... Морам да кажем да су људи почели да шапћу, да је створено неповјерење једног према другом, одозго до доље. А не сличи ли вам то на оно што је некада било код Стаљина? Ја мислим да то прилично сличи. Док је наш ијелокупни друштвени развитак ишао брзим темпом напријед, државна безбедност је не само стагнирала него је ишла натраг. Она је закржљала, није*

³¹⁶ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 30.6.1966, АЈ, 507, III/121; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*..., 248; S. Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Čosićem*, Beograd 1989, 162.

пратила токове нашег друштвеног развитка, већ је имала неке своје концепције, то јест да се стави изнад друштва. Сходно томе, он је закључио да су деформације неких органа СДБ основни узрочник неспровођења свих најважнијих одлука највишег партијског руководства, да је суштина проблема фракционашка борба за власт у држави и да је Брионски пленум сазван ради *оздрављења наше Партије.* Потом је К. Црвенковски прочитао извештај Партијске комисије, формулисан у тринаест тачака, у којем је указано да је СДБ постала *кочница даљег друштвеног развитка и опасност за његов даљи социјалистички развитак,* да ЦК СКЈ и Извршни комитет ЦК СКЈ сnose део одговорности за такво стање и да су *занемарене, непоштоване и недовољно развијене неке основне норме демократског понашања и демократске процедуре у формулима СК.* Како за кратко време свог деловања Комисија није била у могућности да у потпуности расветли све злоупотребе и деформације СДБ, она је предложила да ЦК СКЈ препоручи СИБ-у да се без одлагања приђе реорганизацији органа државне безбедности, односно да представничка тела у извршним органима власти обезбеде фактичку друштвену контролу над радом државне безбедности на бази уставних норми и постојећих законских прописа, да се истрага настави од стране за то посебно формиране државне комисије, да се председник Комисије за унутрашњу политику СИБ-а и председник Комисије за координацију служби безбедности С. Стефановић Ћећа, као непосредно одговоран за рад СДБ, искључи из СКЈ и разреши дужности члана СИБ-а, и да се прихвати оставка А. Ранковића на функције секретара ЦК СКЈ и члана Извршног комитета ЦК СКЈ.³¹⁷

Затим је дозвољено Ранковићу, који је у међувремену претрпео срчани удар, да се обрати. Указавши да је *изненађен и потресен изнетим подацима о озвучавању станова и радних просторија друга Тита и осталих другова,* он је објаснио да *већ дуго година није био непосредно одговоран за рад службе безбедности,* да она *не може и не сме постати фактор изнад друштва, СК и других политичких и друштвених органа,* да је после Резолуције ИБ-а из 1948. године отпочело примењивање *метода разрађивања не само класног непријатеља, већ и појединих чланова Партије* попут М. Ђиласа и В. Дедијера и да су све одлуке о томе доношене на састанцима Секретаријата Извршног комитета ЦК СКЈ. На крају излагања он је закључио да *за овакав рад и овакве поступке органа безбедности не сноси никакву одговорност, сем моралну одговорност која произилази из тога што је требало да покаже више будности, како раније када је непосредно руководио овом установом, тако и кроз свој рад у ЦК СКЈ.* По завршетку Ранковићевог излагања, развила се дискусија током које је С. Стефановић Ћећа саопштио да није могао

³¹⁷ Стенографске белешке са Четврте седнице ЦК СКЈ, 1.7.1966, АЈ, 507, II/28.

да замисли да ће му се ово догодити, да себе сматра револуционерем са 56 година живота и 40 година рада, да је живео у илузији да је радио добро и извршио свој задатак, да неће да прими *жиг срамоте на своја леђа*, да је државна безбедност од самог почетка првенствено радила на прислушкивању *непријатељских и социјализму туђих елемената ради сазнавања њихове активности* и да *није имала никаквог интереса да прислушкује и озвучава руководиоце без њиховог знања*. Обравивши се Броз, он је покушао да га увери да га Удба није прислушкивала, да му је без разлога на терет стављено да је прислушкивао још два функционера – С. Вукмановића Темпа и Мехмета Хоџу, да већ три године није радио у унутрашњим пословима и да *му се натоварује да је крив за све што не ваља у земљи*. У расправи која је потом уследила, Стефановићу је замерено да је радио на томе да Ранковић наследи Броза, док му је Ј. Веселинов пребацио да намерно скрива поверљиве податке. Поред тога, Веселинов је говорио о потреби *рашичићавања онога што је труло у Партији* указавши на деформитете СДБ у АПКМ: *Ми смо имали много тешкоћа на Косову и Метохији где смо врло тешко могли да изађемо на крај, јер је Удба сматрала да они кадрови тамо нису сигурни, да ови нису сигурни, и такорећи узела је власт. Отуда је и дошло до тога да су наши политички људи на Космету, који су учествовали у борби против Коминформа, који су касније учествовали у борби за изградњу били стално подвргнути неком саслушавању зато што је Удба сумњала у њих. То смо ми тешко могли да разрешимо, а то је имало и тежих политичких последица, јер се ту стварало несасгласје итд. Ту ме је један друг подсетио да смо ми пре четири-пет година на седници Извршног комитета расправљали о стању на Косову, на бази извештаја које су слали унутрашњи послови. Они су слали по тој линији, нама неки по другој, и када се све скупило – онда је то било база за расправљање код нас... Ми смо много пута неке ствари оценили, заузели ставове, чак смо хтели да предузмемо мере, али нисмо могли чак на најосетљивијим питањима да те мере спроведемо. Јер ми разговарамо једно, а неко спроводи нешто друго. Неко ко иступа, рецимо, на шовинистичкој линији па га ми позовемо на одговорност, тај исти добије подршку на некој другој страни. Он са нама и не разговара... У том смислу, у тој техници повезивања, давања разноврсне подршке, мислим да се то и може тако квалификовати како је и рекао друг Тито јутрос, да се ради о једној врсти перфидног групашења.*³¹⁸

На то је Д. Радосављевић Боби исказао уверење да је Удба, и савезна и републичка, у приличној мери у овим последњим политичким односима у свим републикама и у савезу играла значајну улогу у преношењу информација и дезинформација, да је Ранковићу

³¹⁸ Исто

указивао на *националистичке појаве у активу Србије*, посебно пред Пети конгрес СКС, на шта му је овај одговарао да *има то и код других* и да ништа није чинио по тим питањима. На крају Брионског пленума за реч се поново јавио Броз са захтевом да се поврати поверења народа у ЦК СКЈ и Партију уопште, да се иде напред у још снажнијем извршавању одлука Осмог конгреса СКЈ, да се *спрече разне приче и националистичке тенденције* које би могле да се појаве после овог Пленума и да су велики задаци испред Извршног комитета СКС који *треба да буде носилац спровођења одлука које ће се донети на овом Пленуму и да сузбија покушаје да се наше одлуке пребаце на националистичке трачнице*. Захваливши Ранковићу што је схватио своје грешке и замеривши Стефановићу што се *није држао као комуниста*, он је затражио да се не дозволе напади на државну безбедност и да се изврши њена реорганизација, односно да се Партија *очисти изнутра*. Тако је Четврти пленум ЦК СКЈ усвојио наведне предлоге Политичке комисије, при чему је М. Тодоровић изабран за секретара ЦК СКЈ, Д. Радосављевић Боби кооптиран у ЦК СКЈ и именована Комисија за реорганизацију СКЈ која је бројала 40 чланова.³¹⁹

У циљу разумевања утицаја Брионског пленума на редефинисање југословенске државне политике према Косову и Метохији, од значаја је сагледати деловање Политичке комисије Извршног комитета ЦК СКЈ, која је већ 18. и 21. јуна 1966. године испитивала С. Стефановића Ћећу у вези са прислушкивањем функционера албанске националности са АПКМ. Како је Стефановић описао: *Једно време је била ојачала акција иредентизма на Космету. Откривено је више група, а неке од њих су слале и одређене планове. Једна од њих је помињала Мехмета Хоџу да је незадовољан, колебљив. Прислушкивали смо и Албанску амбасаду. Ту је спомињан Хоџа и да на њега треба ићи. Као да је њихов, не до краја, али да треба пробати. Одредили су да се, када из Приштине дође за Београд, са њим контактира. Помињали су и његов стан у улици Страхињића Бана. Другови из Србије су тражили да се његов стан озвучи и ја сам дао за то одобрење. То је било пре седам-осам година. Стан је озвучен, а касније сам питао шта је са тим и до чега се дошло. Рекли су ми да се није ништа открило, да је он поштен човек и да је све било у нормалним оквирима, и да је озвучење повучено. На то је К. Црвенковски упитао да ли је прислушкиван и Ф. Хоџа, добивши негативан одговор.*³²⁰

У исто време је Комисија испитивала и помоћника савезног секретара за унутрашње послове Селима Нумића који је поводом прислушкивања стана М. Хоџе

³¹⁹ Исто.

³²⁰ Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 18.6.1966, АЈ, 507, II/28; Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 21.6.1966, АЈ, 507, II/28.

изјавио: *Код овог случаја позвао ме је друг Стефановић и лично ми дао задатак са образложењем да М. Хоџу посећују у стану неки људи са Космета, међу њима и функционери, за које се мисли да су им гледања и ставови иредентистички или шовинистички, па су можда на тој линији и активни. Сврха озвучавања је да се тим путем, ако је то могуће, рашири ствари. Речено ми је да одвојим два-три зрела и озбиљна службеника који ће задатак технички реализовати, а затим снимити и преводити. Друге није требало упознавати због деликатности задатка и евентуалног несхватања његове оправданости. Озвучавање је извршено из суседног стана у коме је становао Бранко Вучинић, садашњи југословенски амбасадор у Кипру... Служба је једно време преко микрофона контролисала стан М. Хоџе, не сећам се колико дуго, а затим престала јер није било резултата. Микрофони су остали уграђени у зиду, јер се претпостављало да се ствар може поново актуелизовати. Осим тога, није било ни услова за њихово повлачење, јер се у међувремену у стан Вучинића уселила друга породица. Нумић је даље објаснио: Пре два месеца по прилици позвао ме је заменик секретара савезног СУП-а Милосав Лукић и у присуству помоћника Републичког СУП-а за Србију, који води сектор државне безбедности, Драгослава Новаковића покренуо питање активирања микрофона у стану М. Хоџе. Рекао ми је да су за ту ствар заинтересовани другови из ЦК Србије ради утврђивања карактера контакта и разговора М. Хоџе са неким Шиптарима. Рекао сам да је то могуће... Том приликом је покренуто и питање озвучавања стана Шаћири Исмета, сада пензионера, и Пуље Имера, секретара за саобраћај Извршног већа Србије. На крају је договорено да се испитају могућности за озвучавање станова обојице, а за Пуљу и радног кабинета у згради Извршног већа, да им се одмах ставе под контролу телефони и да се снимање и превођење телефонских разговора врши у савезном СУП-у.³²¹*

Политичка комисија је 29. јуна 1966. године обавила разговор са В. Лукићем, који је од 1963. до 1965. године обављао дужност савезног секретара за унутрашње послове, током којег је затражено да објасни са којим циљем је из ЦК СКС била покренута иницијатива да се прислушкују М. Хоџа, И. Шаћири и И. Пуља. Како је Лукић рекао: *За Шаћирија је постојала притужба да је покушао силовање неке девојчице, па је ту ствар требало разјаснити. На томе је радила једна партијска комисија, а не СУП. У току рада око раширишавања тога у ЦК СКС, јер је мајка ове девојчице тамо дошла и пријавила ту ствар, другови из ЦК СКС су тражили од нас да им у томе помогнемо, јер су се плашили да Шаћири евентуално не побегне. То је мотив акције нас из СУП-а, јер сам ја тада био у*

³²¹ Исто.

Републичком секретаријату. То је било пре више година. И за Мехмед Хоџу је такође било давно. Он није био чист човек за време рата, био је један од грађанских политичара и слично. После рата је одржавао неке везе са људима који нису били чисти, а између осталих и са неким генералом Пљакуом. Помињао се у неком од тих материјала везаних за делатност неких група са Космета, па је донет закључак да се контролише. За Имер Пуљу се уопште не сећам да је икад било нешто слично нити га лично познајем и не знам где сада ради. Он је одбацио индицију да је последњих месеци поново активирано прислушкивање наведених функционера, јер они више нису били ни на каквим истакнутим политичким функцијама. Тако је Комисија дошла до сазнања да је М. Хоџа, бивши министар рударства НРС, члан ЦК СКС, председник Скупштинског одбора за буџет СРС и народни посланик за срез Ђаковички, био прислушкиван од 1956. године до краја 1964. године на захтев службе безбедности Космета и уз одобрење Савезне службе безбедности и да је његов стални гост био И. Шаћири, бивши члан ЦК СКС и народни посланик. Током Призренског процеса добијени су подаци да је Хоџин братанац деловао против Југославије као ИБ емигрант у Албанији, одакле је упадао на југословенску територију. Иначе, код Хоџе је долазио велики број сељака из среза Ђаковице по разним питањима, али и неки сумњиви Шиптари. Поводом прислушкивања И. Шаћирија, Комисија је сазнала да је то урађено на захтев партијске комисије ЦК СКС и организационог секретара Д. Петровића Шанета због истраге која је вођена због силовања девојчице од 15 година, чија мајка је тужила Шаћирија Обласном комитету СКС за КМ. Како је злочин доказан, он је кажњен сменом са функција и пензионисан.³²²

Ј. Броз Тито је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 2. јула затражио да се у истраге поводом деформација СДБ и спровођења закључака Четвртог пленума ЦК СКЈ укључи СИБ како би се видело ко све стоји ван СУП и ко се све ту мешао. Како је истакао: *Ја никако не могу да се отмам утиску да изван СУП постоји група која је радила читав низ година а за коју, морам да кажем, вероватно и Ранковић не зна. Ако ту ствар не доведемо до краја имаћемо опет након извесног времена такву ситуацију да ћемо морати тиме да се позабавимо.* Наредних дана широм Косова и Метохије одржани су бројни састанци партијских организација на којима су вршене прораде материјала са Брионског пленума и којима су присуствовали високи функционери СК попут члана политичког актива ЦК СКС Бахри Оручија, члана Контролне комисије ЦК СКС К.

³²² Супруга И. Шаћиријева је била у сродству са супругом потпредседника Албанске владе Абдуљ Келезија, док је његов син, који је живео у Приштини, био познат као велики иредентиста због чега је требало да буде ухапшен, али је захваљујући интервенцији из Београда остао на слободи. Видети: Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКЈ, 29.6.1966, АЈ, 507, II/28; V. Lukić, *Brionski plenum. Обрачун sa Aleksandrom Rankovićem. Sećanja i saznanja*, Beograd 1990, 57.

Филиповића и члана Кадровске комисије ЦК СКС Рефки Даутија. На овим састанцима су осуђене девијације и злоупотребе СДБ и изражена подршка ставовима Брионског пленума, мада им је присуствовао мали број партијског чланства зато што је у току била сезона пољопривредних радова.³²³

Извршни комитет ЦК СКС је 5. јула 1966. године констатовао да су одлуке *Четврте седнице ЦК СКЈ добро примљене међу комунистима и да није било потребе за интервенцијама органа јавног реда*. Ј. Броз Тито је похвалио комунисте у Србији да су се брзо снашли и организовали у свом деловању, указавши да је на њима велика одговорност и да највише морају допринети спровођењу пленумских одлука. На свечаности поводом обележавања 7. јула – Дана устанка народа Србије, одржан је митинг у Липовици на којем је председник Скупштине АПКМ С. Аксић критковао *штетно деловање Ранковића, Стефановића и других функционера неких органа државне безбедности*, који су покушали да *разбију јединство и углед СКЈ*. Он је похвалио одлуке Четвртог пленума ЦК СКЈ у којима су сагледане *друштвене стране опасности бирократске деформације и трасиран пут даљег развоја система самоуправљања*. Наиме, Брионски пленум је био последица сукобљених партијских концепција даљег државног и друштвеног развоја Југославије, при чему је поражена струја на челу са А. Ранковићем која се залагала за очување централистичких концепција решавања националног питања отвореног још на Осмом конгресу СКЈ. Поред тога, Броз, који је тада имао 74 године, страховао је од наводне Ранковићеве тежње да га *сукарнизује*, односно постепено удаљи из политичког живота и преузме функцију првог човека Југославије. Но, документа ЦИА потврђују да нема доказа да је Ранковић планирао да свргне Броза, иако не одбацују могућност да је он настојао да јача свој персоналани утицај. Политичком елиминацијом Ранковића највећи ударац је претрпела Удба код које је дошло до разбијања савезног јединства, услед чега је Броз у наредним годинама поверљиве информације добијао од војне службе безбедности. Иначе, на Брионском пленуму Ранковић није био оптужен за деформације у раду СДБ на Косову и Метхији, осим што су била уочена прислушкивања партијских кадрова албанске националности из АПКМ.³²⁴

³²³ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 2.7.1966, АЈ, 507, III/122; Кратка информација о проради материјала Четвртог пленума ЦК СКЈ, 3-5.7.1966, АС, Ђ-2, К-22; Кратка информација о обиласку организација СК на АПКМ, 8.7.1966, АС, Ђ-2, К-22; *Комунисти и радни људи осуђују све деформације службе безбедности*, Јединство, 11.7.1966.

³²⁴ Љ. Димић, *Историја српске...*, 385; К. Николић, *Србија...*, 251; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 382; *Dokumenta CIA...*, 223; J. Kesar, P. Simić, *Leka...*, 78; М. Павловић, *Срби у Југославији 1945-1974*, Историја 20. века, 2, Београд 2008, 182; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 5.7.1966, АС, Ђ-2, К-14; Телеграми упућени поводом Четвртог пленума ЦК СКЈ, 1.7-8.7.1966, АЈ, 507, II/28; Д.Р, *Наше друштво моћи ће да брже корача ка остварењу постављених циљева*, Јединство, 11.7.1966;

Ј. Веселинов је 5. јула 1966. године одржао састанак са најужим политичким руководством Косова и Метохије на којем је поручио да *за политичку и свеукупну друштвену ситуацију и целокупни друштвени развој* на подручју Покрајине одговара Покрајински комитет СКС и да у томе *нико не сме да га спречава, па ни ЦК СКС нити ЦК СКЈ*. На то је Ф. Хоџа одговорио – *Морамо се разјединити да бисмо се боље ујединили*. На састанку Секретаријата ПК СКС за КМ 12. јула, којем су присуствовали Ј. Веселинов, Џ. Нимани, К. Широка и Д. Глигорић, политички секретар В. Дева је поднео информацију о спровођењу одлука Четврте седнице ЦК СКЈ, потврдивши да је у *целини у свим организацијама и руководством СК изражено јединство и подршка ставовима и одлукама Пленума*, да су на састанцима истакнути *многи проблеми из рада Удбе* и њеног мешања у политичка, кадровска и просветна питања и да је *реаговање маса* оцењено као *позивитвно*. Но, он је указао и на неке негативне појаве оличене у запитаности српског народа *ко ће бранити Србију после одласка Ранковића*, изражавању *неповерења и резервисаности* код Албанаца, искоришћавању збивања од стране режима у Албанији који је појачао антијугословенску кампању и јавном певању песама посвећених Ранковићу у Обилићу и Косову Пољу. Уједно, два неименована члана ПК СКС за КМ су затражила су да се изврши анализа стања СДБ и њене делтности у вези са *Призренским процесом*, акцијом сакупљања оружја и злоупотребама оперативаца Удбе, а што је подржало неколико општинских комитета СК. Такође, примећено је да су у Покрајини 2. и 3. јула боравили припадници Удбе из Београда који су уклањали поверљиве материјале из Приштине и Ђаковице. На крају састанка је одлучено да на чело СДБ у Покрајини дођу: члан ЦК СКС Џевдет Хамза и чланови ПК СКС за КМ М. Шоши и Душко Ристић, као и да се изврше смене руководства СДБ у главним центрима и општинама Косова и Метохије. Истог дана је одржан састанак Комисије Извршног комитета ЦК СКС на којем испитиван сарадник Удбе Д. Новаковић који је признао да је по налогу ССУП-а активирао прислушне уређаје у стану М. Хоџе и да су били издати налози да се инсталирају прислушни уређаји у становима И. Шаћирија и И. Пуље, а да је касније саопштено да то тражи ЦК СКС.³²⁵

Председник Скупштине АПКМ С. Аксић је на састанку ПК СКС за КМ 13. јула 1966. године изнео мишљење да се, изузев ЦК СКС, други републички органи нису довољно бавили проблемима Покрајине, нарочито у вези са привредним тешкоћама. Тако је било запослено свега 9% становништва Покрајине, национални доходак је износио 35% југословенског и 37% републичког, низак је био ниво инвестиција у односу на савезне

³²⁵ Белешка са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 12.7.1966, АС, Ђ-2, К-5; Записник са састанка Комисије ИК ЦК СКС, 12.7.1966, АС, Ђ-2, К-5.

пројекције, постојало је незадовољство расподелом средстава из Фонда федерације за неразвијена подручја, слаба је била саобраћајна повезаност Покрајине са осталим крајевима државе и буџетска потрошња је била најнижа у Југославији, при чему је половина буџетских средстава одлазила на просвету и свега 14 динара по становнику издвајано за културу. С. Хасани је затражио да се о наведеним проблемима разговара на нивоу СКЈ, док је Ј. Веселинов захтевао да се разговори воде на релацији Извршни комитет ЦК СКС – Секретаријат ПК СКС за КМ. Наиме, Веселинов је настојао да умири покрајинско руководство обећањима да ће се радити на решавању проблема из домена просвете, културе и инфраструктуре, што је подржао В. Дева рекавши – *Ми не можемо преко ЦК СКС да вршимо притисак на Федерацију и ЦК СКЈ. Постоји Скупштина или државни органи где се морају ствари решавати.* Поводом националног питања, Веселинов је објаснио да *радници и сељаци Србије нису отишли у револуцију и Партију зато да би бранили српство већ зато да би извршили преображај целог друштва у Југославији* и критиковао *извесне гласове који се питају ко ће сада бранити српство и бити представник Србије у највишем руководству*, приметивши да су *таква гледишта наопака и да су односи у држави тако постављени да омогућавају правилан развитак свих народа Југославије.* У односима са Албанијом, он је изнео став да би требало развијати међудржавну сарадњу на принципу реципроцитета, указавши: *Уколико год се они више отворе ми ћемо се два пута шире отворити. Ми ћемо се према њима принципијелно односити*, оценивши да се *не могу вршити идејно-политички уступци* према НРА, али да се може размењивати литература *која нема карактер пропаганде.*³²⁶

Сутрадан је Савезна скупштина за новог потпредседника СФРЈ, уместо А. Ранковића, изабрала К. Поповића, док је за новог члана СИВ-а именован Риста Антуновић. Такође, у Извршном комитету ЦК СКС је одлучено да се оснују две комисије: прва, која би имала задатак да ради на синхронизовању акција и праћењу спровођења одлука Четврте седнице ЦК СКЈ, и друга, која би на основу информација из општина, срезова и покрајина направила збирну информацију за ЦК СКС. Скупштина АПКМ је 21. јула потврдила именовање Џ. Хамзе за новог секретара Покрајинског секретаријата за унутрашње послове, као и његових помоћника М. Шошија и Д. Ристића. Образложење смењивања дотадашњег секретара овог тела Мића Мијушковића дала је Т. Симић указавши да *ће та мера омогућити брзо трансформисање Службе безбедности у такав орган који ће по садржини и методима рада одговарати потребама социјалистичког друштва заснованог на самоуправљању радних људи и демократским односима.* Она се

³²⁶ Белешка са састанка ПК СКС за КМ, 13.7.1966, АС, Ђ-2, К-3.

заложила да се у СДБ побољша национална структура кадрова, нарочито из редова националних мањина, и да се усклади број њених службеника са задацима и потребама друштва. Сходно томе, наложено је да се из СДБ одстране сви сарадници који су заостали у стручном и политичком погледу, који не прате југословенски друштвени демократски развој и који су се запарложили политички и идејно. Два дана касније је Извршно веће Скупштине АПКМ образовало Комисију за припрему и спровођење организација у органима СДБ, на челу са А. Шукријом, која је добила задатак да утврди злоупотребе и неправилности ове Службе на подручју Косова и Метохије. Тако је 29. јула одржан проширени састанак са руководећим радницима свих служби Покрајинског и општинских секретаријата за унутрашње послове, којем су присуствовали политички секретар ПК СКС за КМ В. Дева, члан Извршног комитета ЦК СКС Т. Симић, секретар ПК СКС за КМ И. Вакић, члан Републичког извршног већа К. Широка и републички секретар за унутрашње послове Славко Зечевић. Тада је оцењено да је *нежно спровести извесне кадровске измене на неким руководећим местима у Покрајинском и општинским секретаријатима за унутрашње послове како би се СДБ што брже преоријентисала у духу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ*, а В. Дева је позвао комунисте да учине све да СДБ што пре поврати углед у јавности.³²⁷

Комисија за припрему и спровођење организације у органима СДБ на Косову и Метохији је са радом започела 5. августа 1966. године, када је извршен обилазак општинских комитета СК у седиштима основних органа СУП-а и општина. Највише примедба на рад СДБ било је у општинским комитетима СК: Дечане, Таковица, Призрен, Гњилане, Витина, Урошевац, Подујево, Косовска Митровица, Србица, Пећ и Приштина, где је узет велики број изјава чланова СК и грађана међу којима је било и непотписаних. На основу тих материјала требало је да буде одлучено који су сарадници Удбе прекорачили своју дужност и починили кривична дела. Тако је констатовано да је делатност СДБ у Покрајини махом била усмерена на албанску народност, да су прављени досијеи секретара ОО СКС, председника сеоских и месних организација ССРН, руководиоца привредних и радних организација, чланова општинских руководстава и највиших покрајинских руководилаца, при чему се број регистрованих грађана у органима СУП-а кретао између 10.000 и 20.000. У основне органе СДБ је кадар албанске националности ретко приман и био је заступљен до 20%, док су остали запослени били из

³²⁷ Белешка са састанка председника комисија ЦК СКС, 14.7.1966, АС, Ћ-2, К-5; *Ауторитет је само онај ко покреће демократски развитак напред*, Јединство, 18.7.1966; *Коча Поповић – потпредседник Републике*, Јединство, 18.7.1966; *Реорганизује се Служба безбедности*, Борба, 22.7.1966; *Служба безбедности мора се ослањати на радног човека*, Јединство, 25.7.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 1.8.1966; *Нежно је извршити извесне кадровске измене у Служби државне безбедности*, Јединство, 1.8.1966.

редова српске и црногорске националности. Међу оперативцима Удбе, посебно је критикован рад Мила Вујовића који се мешао у рад Општинског комитета СК у Дечану, а сличне појаве су уочене и у Ђаковици и Србици. Поводом акције сакупљања оружја уочене су бројне неправилности, малтретирања грађана и убиства, нарочито у Дечану и Ђаковици, али и неистражена самоубиства која су заташкивана. Поред тога, сарадници СДБ су оптужени за примање мита, отимања личних ствари грађана, коришћење службених возила за приватне потребе, вршење злоупотреба приликом лова и риболова, опијање на јавним местима, коцкање и организовање *оргија са лепим женама албанске националности које су ноћу приводили у станице милиције*. Једна од првих предузетих мера у правцу кажњавања сарадника Удбе било је хапшење оперативца Ибра Хаскаја, који је починио низ кривичних дела међу којима и убиство док је радио у Ђаковици.³²⁸

Одлука о оквирној систематизацији радних места у ССУП-у донета је 27. јула 1966. године, када је број службеника на пословима државне безбедности смањен за 295, јавне безбедности смањен за 45, пасошке и пограничне службе за 21, заједничких служби за 298 и батаљона милиције за 23, односно укупно 682. Како је у ССУП-у и његовим органима радило је 2.922 службеника, од којих је 50% означено као вишак, планирано је да остану само они кадрови који *испуњавају стандарде стручности и радне способности, по могућности млађи и најбољи*, док је за остале предвиђено пензионисање или распоређивање на послове ван ССУП-а. На проширеном састанку Секретријата ПК СКС за КМ 4. августа је разматран рад и држање комуниста у СУП-у на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ, у вези са чиме је уочена *резервисаност, затвореност и утученост једног броја кадрова*, да је СДБ практично престала да функционише и да 90% запослених у Покрајинском и општинским секретаријатима унутрашњих послова отишло на годишњи одмор како би се склонило. Кадрови су за слабости у раду СДБ *кривили врх*, истичући да су се *у свему што су радили стриктно држали онога како је постављано одозго*, мада је било случајева паљења документације Удбе у Приштини, Призрену и Ђаковици. Због *неповерења и сумњичавог односа према грађанима и кадровима шиптарске народности* од стране Удбе, затражена је ревизија судских процеса у Ђаковици, Дечанима и Пећи, док је у Дечанима и Србици *фронтално нападана СДБ*. Због такве ситуације на терену, Републички секретаријат за унутрашње послове је током августа констатовао да је *непријатељ консолидовао своје редове у циљу ширења шовинизма и иредентизма на Космету* и да се продубљују везе са АОС-ом, као и да је појачана пропаганда у Турској и албанске емиграције у Италији. У АПКМ је запажена

³²⁸ Информација о држању комуниста у СУП-у после IV пленума ЦК СКЈ, 5.8.1966, АС, Ђ-2, ССК, К-4; Информација, 1966, АС, Ђ-2, К-5.

активност 8 непријатељских група, које су углавном деловале *изоловано на линији припајања Косова и Метохије Албанији користећи се чињеницом да је Удба дезорганизована*. Долазило је до појава истицања албанских застава, оперативцима Удбе албанске националности су слата претећа писма, грађани су прилазили појединим милиционерима плујући их у лице и говорећи – *Умрла је Удба, шта хоћеш и Доле Удба и милиција*, а појачано је било и интересовање службеника Албанског посланства у Београду. Све наведено показује да је Брионски пленум произвео негативне последице у вези са безбедношћу у Покрајини и да је дискредитовао рад СДБ, што је довело до појачане антијугословенске пропаганде и деловања иредентиста на овом простору.³²⁹

Извршни комитет ЦК СКС је 13. и 15. августа 1966. године разматрао Извештај Комисије за испитивање политичке одговорности појединаца за рад СДБ и Информација о активности СКС у остваривању одлука Четврте седнице СКЈ. Тако је констатовано да није у потпуности објашњена веза А. Ранковић – С. Стефановић – В. Лукић – Животије Савић, да су испитивани одбили да признају или дају информације које су од њих тражене, да је рад Комисије потврдио деформације и злоупотребе у СДБ која је *без икаквих објективних основа оцењивала све што се у Србији радило и збивало*, да је СДБ прикупљала податке о републичким посланицима, радила на компромитовању појединих личности и у *пракси испољавала дубоко неповерење према припадницима народности у првом реду према Шиптарима*. СДБ у СРС је означена као *чврсто националистичко упориште* одакле су *распиривани и тровани односи међу народима, лансирана мишљења да је српско руководство једино без концепције о развоју српске нације*. Сходно томе, Ц. Нимани је апеловао да се убудуће отклони пракса неповерења према кадровима народности, посебно из редова албанске националности, али и да се испита прављење досијеа, праћење кадрова и акција прикупљања оружја у Покрајини. Подржавши овај предлог, Ј. Веселинов је затражио да се извештај са Косова и Метохије нађе на пленуму ЦК СКС. Осим тога, наглашена је могућност да у насталој ситуацији после Брионског пленума дође до *ескалације националистичких испада и организовања непријатељске делатности као спреге између домаћих и спољних националиста*.³³⁰

Иначе, приликом испитивања В. Лукића почетком августа 1966. године, једно од постављених питања се односило на објашњење терора који је спровођен над Албанцима у периоду 1953-1963. године, односно затражено је да објасни *да ли су сви Албанци били*

³²⁹ Информација о споровођењу одлуке о реорганизацији ССУП-а, 27.7.1966, АС, Ћ-2, К-21; Информација о даљем предузимању мера на спровођењу одлука Четврте седнице ЦК СКЈ ради уклапања службе безбедности у савремени друштвени систем, 9.8.1966, АС, Ћ-2, К-21; Информација о активности основних организација СК СУП-а у остваривању одлука Четврте седнице ЦК СКЈ, 10.8.1966, АС, Ћ-2, К-21.

³³⁰ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКС, 13. и 15.8.1966, АС, Ћ-2, К-14.

сумњиви за СДБ. Лукић је негирао да је неповерење постојало према свим Албанцима, истаквши да су у Служби радили *изванредни кадрови из ове националне мањине, али да су још увек била свежа сећања из Другог светског рата*. Такође, он је указао да су многи Албанци били против Е. Хоџе, али за припајање Космета Албанији, као и да је код *поштених Шиптара било буђења националне свести*. У првој половини августа смењени су са функција Ж. Савић Срба, републички секретар за унутрашње послове СРС, и Д. Новаковић, заменик републичког секретара, док су у Покрајинском секретаријату за унутрашње послове (ПСУП) АПКМ разрешени дужности: М. Мијушковић секретар ПСУП АПКМ, Станислав Грковић и Шабан Кајтази помоћници покрајинског секретара, Рајко Видачић начелник Удбе у ПСУП АПКМ, Светозар Богдановић начелник СУП СО Приштина, Илија Денић начелник Одељења државне безбедности СУП СО Приштина, Милорад Костић начелник СУП СО Пећ, Енвер Хоџа начелник СУП СО Ђаковица, Милосав Благовјевевић начелник СУП СО Призрен, Станислав Љамић начелник СУП СО Гњилане и Кариман Смаиљ начелник СУП СО Урошевац. Новопостављени руководиоци у Покрајини су били: Светислав Долашевић старешина органа унутрашњих послова (ОУП) СО Приштина, Метуши Балбан начелник ДБ СО Приштина, Живорад Топличевевић старешина ОУП СО Косовска Митровица, Адем Лукај старешина ОУП СО Пећ, Асим Бљута старешина ОУП СО Ђаковица, Мустафа Сефедин старешина ОУП СО Урошевац, Александар Перић старешина ОУП СО Гњилане и Жури Абдурахман старешина ОУП СО Призрен.³³¹

У Приштини је 1. септембра 1966. године одржано саветовање са секретарима општинских комитета на којем се расправљало о активности комуниста на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ, када је констатовано да је већини покрајинских организација СК стигао велики број анонимних пријава о неправилностима у раду СДБ и кршења самоуправних односа у радним колективима. На седницима Извршног комитета

³³¹ Значајно сведочење о атмосфери која у ово време владала у АПКМ оставио је Д. Стаменковић: *Смењени су многи кадрови ДБ на Косову и Србији ван покрајина. Међу њима је било пуно мојих ратних другова, храбрих, интелигентних и оданих нашој држави. Шиптарски руководећи кадрови су одмах захтевали да се ухапсе поједини Срби, руководиоци ДБ на Косову, наводно зато што су били одговорни за убиства неких лица у покушају илегалног пребега у Албанију. Тражили су уништавање свих полицијских досијеа. Такође, да се Ранковић учини одговорним за примену насилних метода код масовног разоружавања Шиптара на Косову 1955-56. Све је изнето мени, као премијеру Србије, али од тога нисам ништа прихватио, не питајући никога за сагласност, осим што сам ЦК и СИБ само обавестио да сам тако поступио. Дошло је до шиптарског незадовољства и негодовања. Чак су ме почели у кулоарима оптуживати да пружам отпор спровођењу ставова и одлука Четвртог пленума. Може се рећи да су на Косову Четврти пленум и скидање Ранковића схваћени малтене као дефинитивно ослобађање од „српског терора над Шиптарима“. Тада су на површину испливали они најжорелији шиптарски националисти и сепаратисти који су били на партијским и државним функцијама. Њихово понашање постајало је све агресивније, али их у томе нико није спречавао. Видети: Преглед разрешених и новопостављених радника у органима унутрашњих послова на територији СРС после одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ, 11.8.1966, АС, Ђ-2, К-22; К. Николић, *Србија...*, 260; Д. Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, 170.*

ЦК СКС 2. и 5. септембра разматран је извештај Комисије за испитивање политичке одговорности појединих руководилаца СДБ и започете припреме за одржавање Шесте седнице ЦК СКС. Том приликом је политички секретар ПК СКС за КМ В. Дева саопштио да су у Покрајини извршене крупне злоупотребе СДБ и СУП-а које су се састојале у малтретирању, премлаћивању и убиствима грађана углавном у периоду 1956-1960. године, указавши да постоје докази да су извршена убиства 50 Албанаца у која је непосредно било умешано 10 до 15 припадника СУП-а који се још увек налазе на својим дужностима. Такође, он је пренео да је Секретаријат ПК СКС за КМ заузео став да се *СК мора од свега тога оградити тако да свако мора одговарати за оно што је учинио*, да се *ове ствари не прећуткују него да се расправе на састанцима на којима су покренуте*, да се *у целини расветле ако треба и судским одлукама* и да се *суспендују из службе до коначне истраге сви они за које је утврђено да су учинили поједина дела*. Сходно томе, Извршни комитет ЦК СКС је препоручио да Покрајинска скупштина размотри и осуди ове злоупотребе, да објави став да ће се све злоупотребе испитати, да ће свако одговарати за почињена дела на основу закона, да ће непосредни кривци бити суспендовани са дужности до коначне истраге и да ће се потребни материјали предати Покрајинској комисији која врши испитивања у вези са радом СДБ, при чему је одлучено да Ј. Веселинов о свему информира Ј. Броза Тита. Осим тога, Извршни комитет ЦК СКС је прихватио да се партијска реорганизација ЦК СКС изврши по истом принципу као и ЦК СКЈ и одредио да се Шеста седница ЦК СКС одржи 14. септембра. Иначе, Комисија Извршног комитета СКС је 5. августа поново испитивала Д. Новаковића који је објаснио да су ликвидације лица на Косову и Метохији углавном вршене пре његовог доласка у Покрајину 25. децембра 1956. године и то за време акције прикупљања оружја. Он је потврдио да су за ту акцију знали В. Лукић и С. Пенезић Крцун, да је она извршена без довољне контроле, да је том приликом страдало 5 до 8 особа и то махом оних који су покушавали да пребегну у Албанију и да је сакупљено оружје било застарело и неупотребљиво. Поводом прислушкивања тројице функционера албанске националности у Београду, Новаковић је указао да се приликом хапшења многих иредентистичких група чуло име И. Пуље и М. Хоце као особа које помажу непријатељски настројене елементе.³³²

³³² У ово време је на нивоу Федерације смањен број службеника ССУП-а са 1.473 на 802 углавном образованија, стручнија и млађа, док је око 275 остварило услов за пензију. Видети: З.В. *Саветовање у Покрајинском комитету СК*, Јединство, 5.9.1966; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ћ-2, К-15; Извештај Комисије ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ћ-2, К-15; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 2.9.1966, АС, Ћ-2, К-15; Стенограм са седнице партијске Комисије ИК ЦК СКС, 5.6.1966, АС, Ћ-2, К-24; Изјава Д. Новаковића, 6.9.1966, АС, Ћ-2, К-24.

Наведена Комисија је свој извештај уобличила 8. септембра 1966. године, наводећи у њему да су *деформације и злоупотребе СДБ биле изразито тешке* на Косову и Метохији. На територији целе СРС је СДБ од 1960. године формирала 272 досијеа секретара и чланова општинских, средских и покрајинских комитета и руководилаца друштвено-политичких организација попут ССРН и Савеза бораца, 126 досијеа народних посланика, председника и потпредседника општинских и средских скупштина и председника савета у општинама, као и 9 досијеа осталих друштвено-политичких радника. У Републичком секретаријату унутрашњих послова није било ни једног Албанца, док је у служби Покрајинског секретаријата био само један Албанац. Сходно томе, закључено је да је на тај начин *развијан стални однос неповерења према народностима*, да су националне мањине занемариване у кадровској политици и да је идеолошка основа такве политике била заснована на *национализму и шовинизму*. Између осталог, В. Лукић је био окривљен за *националистички и шовинистички третман народности нарочито на Космету*, а Ж. Савић за *озвучавање руководиоца Шиптара*. Сутрадан је одржана седница Комисије Покрајинског извршног већа за реорганизацију СДБ на којој је констатовано да је СДБ била затворена, да се у њој развијао хијерархијски однос, да су пресудну улогу имали појединци и да није било контроле јавности и друштвено-политичких фактора. Метод рада СДБ се састојао у прикупљању информација и прављењу досијеа за бројне грађане и друштвено-политичке раднике, долазило је до злоупотребљавања власти и малтретирања грађана и вршене су преваре материјалне природе. Како би се детаљно испитали сви случајеви, Комисија је наложила да скупштине општина формирају своје комисије и то у седам центара: Приштини, Пећи, Призрену, Ђаковици, Косовској Митровици, Гњилану и Урошевцу. Такође, у току је било проучавање будуће организације, система радних места, стручне и националне структуре запослених СДБ, препоручено је доношење Основног закона о унутрашњим пословима и усвајање Теза за организацију Службе безбедности, док је планирано да се у скупштинама општина формирају одговарајућа тела која би била овлашћена да разматрају и остварују увид у рад СДБ.³³³

У таквим околностима је 14. и 15. септембра 1966. године одржана Шеста седница ЦК СКС, која је започела уводним излагањем политичког секретара ЦК СКС Ј. Веселинова у којем су критички размотрене злоупотребе и деформације СДБ у Србији, посебно активност *фракције Ранковић-Стефановић*. У наставку, Д. Радосављевић Боби је

³³³ Извештај Комисије ИК ЦК СКС за испитивање политичке одговорности појединих руководиоца везане за рад СДБ, 8.9.1966, АС, Ђ-2, К-23; *Припрема се реорганизација*, Јединство, 12.9.1966; Т.М, *Општинске комисије за реорганизацију службе безбедности*, Борба, 10.9.1966; Информација о предузетим мерама за смањење броја радника у ССУП-у, 12.9.1966, АС, Ђ-2, К-24.

указао на негативне појаве попут *распиривања националистичких расположења*, односно критиковао настојања појединаца да прикажу како су *закључци Четвртог пленума ЦК СКЈ били усмерени против Срба и како Србија више нема свог представника који ће заступати њене интересе*. Похваливши домете Брионског пленума, секретар ПК СКС за КМ В. Дева је изразио изненађење обимом, *врстом и карактером деформација у раду органа СУП-а и СДБ-а* класификујући их као *групашко-фракционашке усмерене против политичких руководстава, интригаиство и оговарање са опасним последицама против носилаца јавних функција, успостављање контроле над партијским организацијама и тешке материјалне злоупотребе*. Указавши да је у највишим руководствомима Удбе од савезних до општинских годинама *гајено неповерење према националним мањинама у Југославији, посебно према Шиптарима*, што је било у супротности са државном и партијском политиком афирмације народности, он је објаснио да у АПКМ постоји преко 25.000 чланова СК из редова албанске народности и да је *Удба радила на подгревању осећаја несигурности и опасности по социјализам у Покрајини*. СДБ је креирала око 120.000 досијеа грађана, од којих по линији Удбе 50.000, при чему је од 1960. године формирано пореко 900 кадровских досијеа *од села до савезних посланика*. Дева је нагласио да су посебне мере предузимане према албанској интелигенцији, да су у најтежем положају били наставници албанског језика, књижевности и историје који су *често позивани у Удбу где им је говорено шта треба да предају*, упркос програму који је одобрио Савет за просвету и културу СРС, завршивши излагање констатацијом да је Удба од 1953. до 1963. године починила бројна кривична дела на Косову и Метохији чиме су *створени проблеми у међуљудским односима и организацијама СК*.³³⁴

На то се надовезао А. Шукрија поставивши питање како су неправилности биле могуће поред општинских комитета СК, ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ. Указавши да су највеће злоупотребе вршене током акције прикупљања оружја 1955/56. године, он је приметио да *нигде у Југославији није спроведена једна таква акција, да су се људи жалили на све и да чланови СК нису реаговали*. Поред тога, Шукрија је објаснио да се дешавало да *Албанац буде изабран за председника општине и да због своје националности не може бити и председник народне одбране услед противљења Удбе, док када је у питању Србин одмах се добије сагласност*. Закључивши да је таквим начином рада Удба давала *најбољи материјал Сигуримију за пропагандно деловање против Југославије*, он је затражио *јавност и отвореност у даљем раду политичких органа како би народ увидео право стање ствари*. С. Аксић је пренео да је ПК СКС за КМ указивао да су се службеници

³³⁴ Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКС, 14. и 15.9.1966, АС, Ђ-2, К-1.

СДБ на Косову и Метохији мешали у све поре друштва од сетве и жетве до привредног управљања и друштвено-политичких организација, да су својом нестручношћу уносили у оцене много субјективног и нереалног, да су подручје Космета прогласили за најугорженије у Југославији, да је највећа оријентација у раду СДБ била усмерена на шиптарску народност, да су отварани бројни досијеи грађана и руководилаца, да су под сумњом држани грађани који су у својој породици имали неког са негативном прошлошћу, као и да су вршене материјалне злоупотребе. К. Широка се пожалио да су руководиоци албанске националности у Покрајини често били спутавани да о неком проблему јавно проговоре питајући се да ли су они једини ти који би требало да бране шиптарска права, односно да се не схавате као некакви барјактари. Џ. Нимани је методе деловања Удбе упоредио са стаљинистичким, изразивши жаљење што је у Покрајини постојала пракса да се подаци траже од Удбе уместо од СК. Окарактерисавши Призренски процес као вид борбе Удбе против утицаја кадрова албанске националности на Космету, он је још испричао о свом сусрету са С. Пенезићем Крцуном у којем је овај порицао да је деловање Удбе криминалитет. На крају дискусионог дела Шестог пленума ЦК СКС за реч се поново јавио Ј. Веселинов подржавши излагање В. Деве и осудивши активности Удбе у АПКМ. Како је рекао: *Било је случајева праћења, гоњења, малтретирања и на другим странама. Прављени су спискови људи који су праћени са циљем компромитовања, политичких уцена. То је јако велики списак. Ко зна ко се све налази из ове сале на том списку, али карактеристично је тамо да је то био фронтални шовинистички напад, сви су ушли у тај списак и настојало се да се кроз то компромитују највреднији кадрови на Космету, ти који су заједно са нама ратовали, који су прошли кроз све фазе које је прошла наша Партија и револуција.* Он је закључио да се сви чланови СК из Србије осећају морално одговорним за све што се у Покрајини дешавало, да аутономија има одређена права као заједница која живи посебним животом и има посебне проблеме и да однос републике и аутономије мора да буде стално преиспитиван, да се доводи у склад са југословенским развјетком.³³⁵

У пленумским Закључцима је наглашено да је А. Ранковић користио СДБ да би политички компромитовао личности са којима је долазио у сукоб и јачао свој утицај у креирању кадровске политике у Србији, да је свесно креирао атмосферу која је водила неповерењу према народностима и њиховим кадровима у Србији и да је са својом групом радио на пласирању националистичких парола да једино Србија нема јасну политичку концепцију, да Србија заостаје и да Србија као највећа нација треба да има утицајније

³³⁵ Исто.

место међу другим народима Југославије. Предложено је да се материјали и чињенице о одговорности и фракционашкој делатности Ранковића доставе ЦК СКЈ, да се препоручи Републичком извршном већу да убрза рад на преиспитивању деловања СДБ, да се у кадровској политици направи заокрет у правцу постављања кадрова из редова народности у СДБ, да ЦК СКС размотри место, улогу и начин рада СК у СУП-у и СДБ-у, да се установи за које све грађане и политичке функционере постоје досијеи и да се изврши ревизија тих докумената, да се В. Лукић искључи из ЦК СКС и чланства СК, да се Ж. Савић искључи из ЦК СКС и казни последњом опоменом и да се материјали из разговора са осталим функционерима СДБ ставе на располагање одговарајућим организацијама и руководством СК. Након гласања, прихваћено је да се В. Лукић и Ж. Савић заједно искључе из СК, прихваћен је предлог Спасеније Бабовић да се А. Ранковић искључи из СК, изабрана је Комисија за реорганизацију ЦК СКС на челу са Ј. Веселиновим и за једног од секретара ЦК СКС именован је Д. Радосављевић Боби. Заправо, Шести пленум ЦК СКС је даље трасирао политички правац јачања државотворности југословенских република и слабљења савезних институција, који је био заузет на Брионском пленуму. При томе, он је далекосежно одредио конципирање нове државне политике према Косову и Метохији, која је почивала на максималном излажењу у сусрет захтевима албанске националне мањине као већинске по бројности становништва у Покрајини. Како је ток Шестог пленума ЦК СКС описао Д. Ћосић: *Шиптарски комунисти су предводили фуриозни напад на Ранковића и српски национализам на Космету под његовим и Удбиним окриљем. Срби, чланови ЦК са Косова и Метохије, надметали су се са Шиптарима у осуди српског национализма. Мијалко Тодоровић је изјавио са се „диви државничкој мудрости друга Вели Деве“*. То је значило да су српски комунисти, по директиви добијеној од врха Партије, прихватили политичку кривицу за процес у који ни сами до краја нису веровали, односно да су једино Албанци на Косову и Метохији од 1953. године били систематски злостављани, прогоњени и онемогућавани у свом деловању до стране Удбе. При томе, евентуални терор над српским народом или другим националним мањинама није уопште ни разматран, али је зато јасно назначено да је све што је нажао учињено Албанцима потребно надокнадити. Тако је у наредним месецима започето спровођење државне политике којом су се исправљале грешке из прошлости и омогућавало да се негативне последице ублаже тако што су прихватане скоро све иницијативе албанских комуниста на Косову и Метохији.³³⁶

³³⁶ Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКС, 14. и 15.9.1966, АС, Ђ-2, К-1; D. Marković, S. Križevac, *Zašto su...*, 202; К. Николић, *Србија...*, 260; Љ. Димић, *Историја српске...*, 390; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1989*, III..., 385; М. Павловић, П. Марковић, *Косово...*, 222.

По завршетку Шестог пленума ЦК СКЈ, И. Вакић је издао саопштење да је Секретаријат ПК СКС за КМ донео одлуку да се пленум овог тела одржи 30. септембра и да се том приликом *оцени политичка и друштвена активност у спровођењу одлука Четврте седнице ЦК СКЈ и размотри извештај партијске Комисије о деформацијама у СДБ*. Поводом реорганизације органа СК, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 19. септембра је одлучено да се у Председништво ЦК СКЈ бира 35-37 чланова и у Извршни комитет ЦК СКЈ 9-11 чланова, односно да од укупно 46 чланова из Србије буде 11, Хрватске 9, Словеније 7, Босне и Херцеговине 7, Македоније 6 и Црне Горе 6. Такође, заузет је став да би у Председништву ЦК СКЈ један од делегата из Србије требало да буде *шиптарске националности*. Осим тога, Ј. Броз Тито је апеловао да се заустави *даље дезорганизовање Удбе* како би се спречило деловање *антипартијских елемената, криминала и непријатеља државе*, док је Е. Кардељ нагласио нужност да Удба престане да буде *политичка полиција, већ да постане стручни сервис редовних органа који чувају законитост у Југославији*. Према плану реорганизације СДБ, прикупљање података о делатностима непријатеља у земљи, страних обавештајних служби и политичке емиграције спадало би у делокруг служби безбедности социјалстичких република. Тако је замишљено да републички секретари за унутрашње послове извештавају савезног секретара за унутрашње послове о стању безбедности на подручју републике, а да ССУП има надлежност координације рада СДБ у републикама и непосредног прикупљања података у пословима од посебног интереса за целу државу. Директора СДБ у Федерацији и републикама би постављало Савезно односно републичка извршна већа и они би за свој рад одговарали савезном односно републичким секретарима за унутрашње послове, који би, пак, били одговорни скупштинама друштвено-политичких заједница и њиховим политичко-извршним органима. Друштвену контролу над радом СДБ би Савезна и републичке скупштине остваривале путем посебних тела у чији састав би, поред посланика, улазили и изабрани друштвено-политички радници.³³⁷

У другој половини септембра 1966. године је одржан низ седница Општинских комитета (ОК) СК на Косову и Метохији. Уз присуство Б. Шкембаревећа, проширена седница ОК СК у Ђаковици је констатовала да су одједи Брионског пленума допрели и *до најудаљенијих села на југословенско-албанској граници*, да је *економска и културна заосталост у овом крају погодовала негативном деловању појединих припадника СДБ*, да је настојано да се *по сваку цену оцрне честити кадрови* посебно из редова албанске

³³⁷ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 19.9.1966, АЈ, 507, III/123; Информација о предузетим мерама за смањење броја радника у ССУП-у, 12.9.1966; АЈ, 507, III/123; Тезе за реорганизацију СДБ; 14.9.1966, АЈ, 507, III/123.

народности и да се тврдило у СУП-у како су *општинска руководства састављена од националиста, шовиниста и непријатеља социјализма*. Посебно је критикован рад бившег начелника СУП-а у Ђаковици Јова Бајата, бившег начелника Удбе А. Вујовића, М. Илића, Р. Бабовића, И. Хаскаја, Н. Самарџића, Ж. Ђуришића, Д. Гашија и С. Славковића за које је речено да су *изгубили сваки осећај хуманизма и људског односа*, односно да су допринели да у протеклих 10 година буде ликвидирано 19 грађана у овој општини. На крају седнице је одлучено да се из ОК СК и чланства у СКС искључе М. Илић, Ж. Ђуришић, А. Вранеш и М. Цанхаси, док је за А. Вујовића, Ј. Бајата и Н. Самарџића упућен материјал организацијама СК у којима су се тренутно налазили са предлогом да се *узму на одговорност*. На седници ОК СК у Косовској Митровици, којој су присуствовали Џ. Нимани и К. Реуфи, исткануто је да је сарадник Удбе Муса Батали открио систем рада СДБ у овом крају захваљујући чему је доказано да се она *мешала у све области живота и стварала атмосферу неповерења међу људима*. СДБ је оптужена за стварање антисамоуправних појава у предузећу *Трепча*, за исељавање припадника албанске и турске националности, за шта су припадници СДБ узимали од 100 до 150 хиљада динара, и за убиства поједних људи приликом сурових испитивања, док су као носиоци ових појава означени Ј. Бајат, Е. Хоџа, В. Цветковић, К. Крстић и К. Суботић. Уз присуство А. Шукрије, на седници ОК СК у Приштини су осуђени *случајеви гажења уставних права Шиптара од стране припадника УДБ-е*, уз истицање да је СДБ пратила 6.489 лица од којих 3.850 Албанаца, да је постојало 122 досијеа за политичке активисте укључујући и чланове ОК СК, да је одлазак Срба и Црногораца са села *тумачен једино притиском Шиптара*, да је долазило до мешања Удбе у политику запошљавања по колективима, посебно у Комбинату *Косово*, да је намерно организована конфронтација на националистичкој основи поводом студије М. Краснићија, да је за албанске кадрове примењиван посебан критеријум приликом пријема на високе школе, да на Правно-економском факултету нису дозвољавана предавања и испитивања студената на албанском језику, да је централа НИП *Рилиндје* била озвучена, да је у школама међу албанским кадром стварана *атмосфера сумњичења и провоцирања* и да је вршен утицај на Јавно тужилаштво. Оптужени су сарадници СДБ К. Бајчница и В. Бојковић из Обилића као *декларисани непријатељски елементи и шпекуланти*. Скренувши пажњу да на удару нису били само *Шиптари већ и кадрови српске и других националности*, Шукрија је позвао комунисте да испитају злоупотребе и рашчисте настало стање.³³⁸

³³⁸ *Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI седнице ЦК СКС, Јединство, 26.9.1966.*

ОК СК у Гњилану је на седници, којој су присуствовали В. Дева и Д. Ристић, кривицу за деформације и злоупотребе СДБ приписао руководиоцима Удбе К. Крстићу и И. Денићу, оптуживши их да су се супротстављали предлозима да председник тамошњег Суда и тужиоци буду лица из овог града што су правдали образложењем да су *Гњиланци подложни фамилијарности*. Такође, они су иселјавање Срба из Гњилана оцењивали *опасношћу по опасанак српског народа у овом крају*, чиме су уносили раздор на националној основи. Уз присуство С. Аксића, ОК СК у Призрену је констатовао да је акција прикупљања оружја била селективна зато што је оружје узимано *само од Албанаца*, док су *реакционарни елементи остајали наоружани*. Навевши случај извесног Х. Шинка који је пребијен од стране сарадника СДБ зато што није хтео да им уступи место у биоскопу, Аксић је посебно критиковао претресе по кућама које су вршили *сарадници Удбе криминалци и психички неурачуљливе особе* и указао да је СДБ имала мрежу људи који су јој достављали поверљиве информације о раду појединих предузећа у овом крају. ОК СК у Урошевцу је, уз присуство Б. Радоњића, разматрао случајеве злоупотребе СДБ током акције прикупљања оружја у селима Трна, Камене Главе, Зборца, Лашке, Баре и Балићи, при чему је описано *нељудско поступање* оперативца Г. Морине у вези са мучењем једног Србина који је остављен да издахне на улици како би се скинула одговорност са Удбе. Том приликом је затражено испитивање сарадника СДБ У. Ристића, А. Синадиновића, Н. Васића и М. Бабића, као и неколицине милиционера. Уз присуство М. Звицера и Т. Симић, на седници ОК СК у Пећи је затражено да се из СДБ удаљи Г. Дончић и да Б. Вијатовић одговара за почињена дела, али и указано да СУП-у недостају инструкције за даљи рад. ОК СК у Вучитрну је истакао да је СДБ имала лош утицај на рад скупштинских органа, да је постојало неповерење према кадровима албанске националности, посебно према просветним радницима, и да је после пребијања члан Секретаријата Среског комитета СК Р. Абаз био принуђен да се са браћом исели за Турску, у вези са чиме су оптужени оперативци Ј. Стаменковић и Ђ. Мухарем. Уз присуство В. Богдановића, на седници ОК СК у Липљану је указано да се грађани прибојавају да отворено износе сазнања о злоупотребама СДБ и да у појединим предузећима сарадници СДБ и даље врше притисак на грађане. ОК СК у Клини је, уз присуство Д. Доброши, изнео став да су сарадници СДБ *већином компромитовани људи и непријатељи*, да ни један нови просветни радник није могао бити запослен без одобрења Удбе, да су кочене одлуке ОК СК и да су састанци овог тела тајно снимани. Највише критика је упућено на рачун бившег начелника СУП-а В. Војводића, М. Божовића, Б. Маљуа, Г. Дончића и Д. Павићевића. Док је на седници ОК СК у Косовској Каменици

највише критикован рад СДБ у вези са групашењем око запошљавања, на седници ОК СК у Сувој Реци је истакнуто да су многи људи, међу којима је било чланова СК и ССРН, тучени и малтретирани по лажним дојавама сарадника СДБ, да је мајка са малолетном децом приведена у затвор и да су Албанци терани да боси газе по снегу и батињани.³³⁹

На састанку комуниста Филозофског факултета у Приштини, којем је присуствовао А. Фазлија, констатовано је да се СДБ мешала у рад ове високошколске установе. Тако је уредник књижевног часописа *Стремљења* др Вук Филиповић указао да су сарадници СДБ вршили лаичке контроле текстова које су писали Албанци, док је др Дервиш Рожај је приметио да је постојао неједнак третман у пријему Срба и Албанаца на овај факултет и изразио чуђење што за предавача није примљен Али Хадри. Пошто је описан случај оперативца СДБ И. Хаскаја који је контролисао библиотеку на Албанолошкој групи, затражено је да се испита да ли је бивши декан др Брана Вељковић био сарадник СУП-а и апеловано да се повећа број Албанаца у Комсији за кадровска питања, да се омогући студентима Албанцима да уче на свом језику, да се администрација води на српскохрватском и албанском језику и да се обуставе ригорозне контроле кроз које су Албанци пролазили приликом уписа на факултет. На крају, Фазлија је објаснио да је *бирокупатски и шовинистички мач СДБ био нарочито уперен против шиптарске интелигенције*, да је она *издражала ту психозу посветивши се научном раду* и да је сада тренутак да у новим условима заједно са Србима они постижу још веће радне резултате.³⁴⁰

На заједничкој седници Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, одржаној 22. и 23. септембра 1966. године, разматрани су актуелни политички проблеми у АПКМ који су били последица деформација СДБ. У питању је била припремна дискусија за најављену седницу ПК СКС за КМ, а као најтеже злоупотребе СДБ у Покрајини су наведени: *Призренски процес*, акција сакупљања оружја, покушај политичког дискредитовања руководећих кадрова из редова *Шиптара*, толерантан однос према *великосрпској* реакцији, теза о нелојалности *Шиптара*, утицаји на иселјавање у Турску и бекства у Албанију, као и систематско развијање неповерења према *Шиптарима* у масама, СК и руководством. Тако је Ј. Веселинов оценио да је *све оно*

³³⁹ Ускоро су донета решења о превременом пензионисању за сараднике СДБ: М. Мијушковића, С. Грковића, Р. Видачића, М. Паралића, П. Чукића, Л. Маговчевића, М. Тркуљу, В. Вигневића, Д. Кркељића, В. Шилеговића, И. Денића, В. Лекића, М. Здравковића, А. Неранџића, М. Фурјанића, С. Шубратовића, А. Дамјановића, В. Чановића, М. Вујовића, Д. Зеленовића и Р. Спахије из Приштине; У. Ристића, П. Паића, А. Синадиновића, Б. Стевановића, М. Бабића и Ћ. Будимира из Урошевца; М. Благојевића, Ј. Покушевског, Д. Вауксановића, Б. Радића, М. Ђурића, С. Цуцуровића, М. Елезовића и В. Савића из Призрена и за још 40 других оперативаца из АПКМ. Видети: *Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ и VI седнице ЦК СКС*, Јединство, 26.9.1966; М. Лопушина, *Убиј ближњег свог*, I..., 112.

³⁴⁰ Исто.

што се радило на Космету било антипартијско и националистичко деловање и да је потребно да се испитају све злоупотребе СДБ, док је В. Дева је указао да испитивања и припреме материјала у вези са деформацијама Удбе у Покрајини споро теку, да се стално откривају нови случајеви негативног понашања из прошлости и да су злоупотребе биле махом сконцентрисане у Метохији. Д. Радосављевић Боби је истакао да су корени и основа свих ових појава били у бирократизму и великосрпском шовинизму, да је у пракси запостављена конкретна борба против национализма у Србији и да је потребно изједначити великосрпки и великоалбански национализам, па чак повести и јачу борбу против великосрпских тенденција због тога што су Срби велика нација и имају утицај у Републици. Ф. Хоџа је упитао у којој мери одговорност носе Секретаријат ПК СКС за КМ и Извршни комитет ЦК СКС за настало стање и у којој мери је великосрпски национализам и шовинизам изазивао шиптарски национализам и шовинизам. Он је указао да би требало мењати концепцију да је Југославија Шиптарима нешто дала, затраживши да се објасни да су се Срби и Албанци заједно кроз борбу изборили за оно што сада имају, да се промени став према албанској интелигенцији која је до сада сматрана носиоцима национализма и да се поведе рачуна о доследној примени двојезичне администрације, наставе и обележавања назива места у Покрајини. При томе, Хоџа је критиковао однос С. Пенезића Крцуна према распореду кадрова у АПКМ, замеривши што је дозволио да и секретар ПК СКС за КМ и председник Скупштине АПКМ буду Срби, затражио да се казне кривци за Призренски процес и осудио неадекватну употребу термина Албанац и Шиптар, поводом чега је рекао – Ми смо створили страшну збрку у главама комуниста у Југославији. Није редак случај да се каже: ниси ти Албанац, ти си Шиптар. Мислим да није случајно што је ова збрка настала у јавности, а да не говорим о том односу у грађанству и на другом месту где се сусрећу и наша деца и где има врло непријатних прилика. Мој син је имао два месеца да се бије у свом разреду, јер су били убеђени да је он Шиптар. Какав ти Шиптар, ти ниси Шиптар, Шиптар је тестераш и носач угља. То је цео разред мом сину говорио и он је настојао да убеди људе да је он Шиптар и да његов отац ради у Савезном извршном већу.³⁴¹

У наставку ове седнице К. Реуфи је подсетио да је се са Космета иселило 30.000 људи о чему никада није направљена студиозна оцена, док је Д. Петровић Шане исказао бојазан да ће доћи до повећања активности непријатеља на Косову и Метохији свих боја и врста и да је потребно више радити са кадровима из српске и црногорске

³⁴¹ Стенографске белешке са заједничке седнице ИК ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, 22-23.9.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-15; Оцена деформација у СУП и ДБ, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово решавање на Косову и Метохији, септембар 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-15.

националности како би они схватили суштину ствари и правилно се политички поставили у борби против великосрпских продора. К. Широка је нагласио да идејно питање назива Косова и Метохије од Другог светског рата није скинуто са дневног реда, да одређена уставна питања нису до краја разрађена и да би на нивоу Федерације требало размотрити и ублажити политику према Албанији. К. Патрногић је истакла да би сви комунисти требало да себи поставе питање *зашто су слегали раменима и активно прихватили извештаје Удбе у ранијем периоду*, Б. Радоњић је изразио жаљење што се сумњало у честите руководиоце Шиптаре и критиковао *појачану делатност четничке емиграције која позива на окупљање против Шиптара*, С. Аксић је затражио да се истраже исценирана суђења појединим лицима и поспеши сарадња са Албанијом, С. Хасани је омаловажио рад СДБ рекавши да је *око 70% случајева непријатељског деловања, диверзантских група и шпијуна открио сам народ* Покрајине, док је једино П. Јовићевић суздржано бранио СДБ да је *годинама деловала против стварних непријатеља Југославије* и да *није имала везе са подстицањем Албанаца да се исељавају из Покрајине*. Пошто је В. Дева изнео сазнање да је *група Ранковић-Стефановић хтела да оптужи Ф. Хоџу и Ц. Ниманија да су радили на убиству Миладина Поповића*, Д. Радосављевић Боби је наговестио да би у наредном периоду требало покренути питање *права шиптарске народности да користи своју заставу приликом светковина*, али да би по питању односа са Албанијом прво Тирана требало да ревидира своју политику према Југославији. Такође, Радосављевић је затражио да се предстојећи пленум ПК СКС за КМ не преноси преко телевизије и да се на њему конципира платформа будућих политичких задатака на Косову и Метохији.³⁴²

Комисија за реорганизацију ЦК СКС је 30. септембра 1966. године упутила ЦК СКЈ извештај у којем је заузела став да би у *Председништво ЦК СКЈ требало да се изабере по један члан из редова Шиптара и Мађара*, као и да би један члан из редова *шиптарске народности* могао да буде делегиран у Извршни комитет ЦК СКЈ. Тако је за члана Председништва ЦК СКЈ предложен члан ЦК СКЈ Ф. Хоџа, који је истог дана на великом народном митингу у Рамљану поводом 24-годишњице Шиптарског одреда *Зајнел Ајдини* изјавио да *нису сви органи унутрашњих послова и безбедности узрочници и носиоци деформација* и да се *не сме дозволити да реакционари користе садашње стање и политичке околности како би јачали раздор међу народима Покрајине*, при чему је објаснио да је пленум ПК СКС за КМ померен за 12. октобар. У то време је Општинска комисија из Пећи, која је испитивала деформације СДБ, завршила рад саопштивши

³⁴² Исто.

податке да је од 1946. године у овом граду под сумњивим околностима ликвидирано 26 лица албанске националности. Највећа одговорност приписана је бившим начелницима СУП-а Р. Видачићу и М. Костићу, због чега је предложено да се искључе из чланства СКЈ. На првој седници реорганизованог Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 3. октобра, за председника СКЈ је предложен Ј. Броз Тито и за секретара Извршног комитета ЦК СКЈ М. Тодоровић, док су из Србије у Председништво СКЈ предложени Ф. Хоца, Д. Петровић Шане, К. Поповић, М. Поповић, Д. Радосављевић Боби, П. Стамболић, П. Шоти и Ј. Веселинов. Сутрадан је одржан Пети пленум ЦК СКЈ на којем је констатовано да су метод и систем организације и деловања СДБ били исти у целој земљи, али да *огромна већина комуниста у СДБ није била уплетена у фракционашко-завереничку делатност*. Поред тога, на предлог Е. Кардеља је Ј. Броз Тито једногласно изабран за председника СКЈ, образовани су Председништво СКЈ од 35 чланова и Извршни комитет ЦК СКЈ од 11 чланова и из чланства СКЈ је формално искључен А. Ранковић. Поводом одјека Брионског пленума, Броз је затражио да се не дозволе даљи фронтални напади на СДБ зато што је она *потребна Југославији да би се заштитило друштво и правилни курс социјалистичког развоја*.³⁴³

У то време је свој рад завршила Комисија која је испитивала деформације СДБ на подручју Гњилана, утврдивши да је СДБ формирала 8.000 досијеа и доневши одлуку да се из СК искључе биши начелник СУП-а К. Крстић, бивши шеф одсека Удбе И. Денић и Б. Перовић, Ж. Михајловић, М. Стојановић и Д. Ћирковић. На пленуму ОК СК у Приштини је секретар ПК СКС за КМ И. Вакић констатовао да су многе радне организације и телефони у Приштини били озвучени, заложивши се за вођење сталне политике против *великосрпског шовинизма* као предуслова за равноправност свих народа у Покрајини. Критикујући појаве оговарања у кафанама да су *Албанцима дата велика права*, он је рекао – *Ми Шиптарима немамо шта да дајемо. Они су своја права извојевали за време рата, заједно са Србима и Црногорцима*. Том приликом је из чланства СК искључен руководилац СДБ С. Богдановић, дат предлог да се такође искључе В. Шиљековић, Л. Неранцић и В. Лекић и затражено да се оцени деловање С. Шурбатовића, М. Здравковића, В. Чановића и З. Авдије. ОК СК у Урошевцу је изнео податак да је од 1960. године у овој комуни вођена евиденција за 2.150 лица од којих 120 чланова СК и 77 друштвено-политичких радника, наложивши да се из СК искључи Шеф одсека СДБ У. Ристић због злоупотребе овлашћења приликом акције прикупљања оружја и бивши начелник СУП-а

³⁴³ Централном комитету СКЈ, 30.9.1966, АЈ, 507, VI/1; *Свечано прослављена 25-тогодишњица Шиптарског партизанског одреда „Зајнел Ајдини“*, Јединство, 3.10.1966; *Кривци кажњени*, Јединство, 3.10.1966; Записник са Прве седнице ИК ЦК СКЈ, 3.10.1966, АЈ, 507, IV/1; Стенографске белешке са Пете седнице ЦК СКЈ, 4.10.1966, АЈ, 507, II/29.

И. Кариман казни последњом опоменом. Поводом налаза Комисије за реорганизацију СДБ и утврђивање злоупотреба у њој, Покрајинско извршно веће је 10. октобра поздравило смењивање једног броја припадника СДБ који су се огрешили о своју дужност, препоручивши да део оперативаца буде пензионисан и део запослен у другим органима и организацијама, као и да се у покрајинском СДБ побољша национални састав и квалификациона структура запослених.³⁴⁴

Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12. и 13. октобра 1966. године, разматрала је активност СК на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ у АПКМ и извештај Комисије Секретаријата ПК СКС за испитивање одговорности чланова ПК СКС који су радили у органима државне безбедности у Покрајини. Тако је указано да је *фракционашка група Ранковић- Стефановић-Лукић била усмерена на гушење уставних права албанске националне мањине и креирање атмосфере неповерења*, док је као доказ да су Албанци трпели највећу тортуру СДБ узета чињеница да је из редова ове националности стигло више жалби на рад СДБ него од грађана српске и црногорске националности. Одбачена је одговорност ПК СКС за КМ за деформације у СДБ, при чему је критикована како *великосрпска реакција* што развија пропаганду да су активности у Покрајини *усмерене против српског живља који сада неће имати ко да заштити*, тако и *шиптарска реакција* што настоји да за деформације у СДБ *окриви цео српски народ и створи атмосферу притисака на Србе и Црногорце*. Констатована је појачана антијугословенска кампања из Албаније и емигрантских албанских организација са Запада које настоје да *распирују мржњу међу становништвом Покрајине позивајући Шиптаре да се боре против српског угњетавача*, као и активност лица раније кажњаваних због непријатељске делатности која покушавају да искористе насталу ситуацију како би била рехабилитована. Најтежом деформацијом СДБ означена је акција прикупљања оружја у зиму 1956. године, јер су *методи којима је акција спроведена прелазили све оквире уставних и законских права грађана – примењивано је малтретирање од шамарања до физичких ликвидација*. Са делатношћу СДБ је повезан процес иселјавања Турака и Албанаца за Турску *зато што се више нису осећали сигурно на Косову и Метохији*, у вези са чиме је закључено да је СДБ *тенденциозно приказала миграцију Срба и Црногораца са Космета као притисак албанског живља док је она заправо била производ економских потреба*. Такође, наведени су бројни примери негативног утицаја сарадника СДБ на запошљавање и отпуштање радника, цензуру

³⁴⁴ Р.Х, *Осам хиљада гњиланских досијеа*, Јединство, 10.10.1966; *Свуда уносити дух Четвртог пленума*, Јединство, 10.10.1966; А.Б, *Нездрави односи и у СУП-у*, Јединство, 10.10.1966; *Низ злоупотреба*, Јединство, 17.10.1966.

поште, уношење подела у општинске комитете СК, дељење чланства СК на *подобне и неподобне* и занемаривање спровођења политике националне равноправности.³⁴⁵

Комисија Секретаријата ПК СКС за КМ која се бавила испитивањем политичке и личне одговорности чланова ПК СКС за КМ који су радили у покрајинском СУП-у, а у којој су суделовали А. Шукрија, И. Вакић, С. Затрићи, Б. Љутица, С. Хасани, А. Фазлија, Б. Радоњић и К. Реуфи, је од 16. јула до 4. октобра 1966. године обавила разговоре са М. Мијушковићем, С. Грковићем, Ш. Кајтазијем и Р. Видачићем, као и са чланом ПК СКС за КМ Резак Шаљом који је до 1965. године радио у СДБ, на основу којих је саставила Извештај у којем је указано да је *делатност СДБ према шиптарској народности и креирање слике у јавном мњењу о посебној угрожености Косова и Метохије намерно вршена са циљем стварања нестабилности и сталног страха у Покрајини и држања службе у приправности*. Тако је установљено да је СДБ у АПКМ од 1960. године формирала 900 досијеа за политичке раднике, да су прислушкивани чланови СК и ПК СКС за КМ, редакције *Рилиндје* и *Препарими*, те Филозофски факултет и Завод за издавање уџбеника у Приштини. М. Мијушковићу, као члану ПСУП од 1960. године, је замерено да је био неискрен када је тврдио да прислушкивања у Покрајини није било, док је С. Грковић критикован што је, као начелник Испоставе СУП-а за Срез Гњилане, оперативно руководио акцијом прикупљања оружја и што је касније, као начелник СУП-а у Приштини, неоправдано вршио прислушкивања и формирао 56 досијеа друштвено-политичких радника међу којима је било шест чланова ПК СКС за КМ и ЦК СКС. Одговорност Ш. Кајтазија се састојала у томе што је, као командант милиције у Покрајини, од 1961. до 1965. године вршио бројне злоупотребе, а Р. Видачић је био оптужен за деформације које су се одиграле док је био начелник СУП-а у Пећи где је формирао 329 досијеа за чланове СК међу којима и за два члана ПК СКС за КМ. Иако је Комисија предложила да се Мијушковић и Кајтази казне искључењем из ПК СКС за КМ и изрицањем последње опомене и Грковић и Видачић искључењем из ПК СКС за КМ и из чланства СК, Пленум је донео одлуку да се сва четворица искључе и из ПК СКС за КМ и из Партије.³⁴⁶

Током дискусије на Седмом пленуму ПК СКС за КМ, Д. Ристић је указао да је Удба непрестано креирала слику да је *стање на Космету ровито и да се сваког дана може догодити нешто што би угорзило наш социјалистички развитак*, док је С. Хасани је критиковао што је од 401.000 књига у покрајинским библиотекама само 105.000 на

³⁴⁵ Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ћ-2, СКК, К-1; Активност СКС на Косову и Метохији на спровођењу одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ и наредни задаци, 12.10.1966, АС, Ћ-2, СКК, К-1.

³⁴⁶ Исто.

албанском језику и затражио да се практично примењује албански језик у администрацији почевши од најмањег обрасца и свакидашњег општења па до решења. Са тим се сложио М. Ковачевић, али је апеловао да се сузбијају коментари да је дошло до поновног ослобођења Шиптара зато што нису били у складу са прокламованом политиком СКЈ. К. Широка је позвао да се у српском народу јаве нови мислиоци попут Д. Туцовића, Р. Вранићи је говорио о негативном утицају Удбе на рад правосудних органа, а Д. Петровић Шане указао: *Дужан сам да кажем да је СК, радничка класа и народ Србије оштро осудио недемократске и нехумане поступке према Шиптарима, захтевајући истовремено да се предузму мере које ће отклонити сметње и обезбедити пун демократски развитак Шиптара и свих народности које живе у Републици Србији. Српски народ то тражи у интересу социјализма, у интересу развитака братства и јединства народна, у интересу осигурања своје сопствене слободе, дубоко свестан Марксове мисли да онај који угњетава друге народе – угрожава и своју сопствену слободу.* На то је Ц. Нимани приметио да је национализам код Шиптара био потхрањиван постојањем великосрпског шовинизма, који је дошао до израза у вези с разним девијацијама, што је потакло Ј. Шотру да му сугерише да је најпре у ЦК СКС рехабилитована шиптарска народност и њени кадрови од вишегодишњих оптужби СДБ за политичку нелојалност.³⁴⁷

Онда је Д. Мугоша елаборирао будуће смернице југословенске државне политике на Косову и Метохији: *Чињеница је да великосрпски шовинизам не мирује. Ми смо отклонили Ранковића и Стефановића, али великосрпски шовинизам није само у неколико личности, већ је он у схватањима, и ми смо дужни да се боримо против свих видова шовинизма. Ако комунисти Срби и Црногорци буду у ставу ишчекивања, онда ће изгубити битку, јер прихватају ставове непријатеља који покушавају да борбу против деформације Службе безбедности прикажу као атак на Србе, као борбу против српства. Комунисти су ти који треба да се боре против свих оних који кажу да Шиптари узеше велику власт. То значи да ми треба да објашњавамо да су Шиптари извојевали подједнака права заједно са Србима и Црногорцима. Комунисти треба да виде да у нашем законодавству није остало нешто неформулисано што би спречавало развој народности на Косову и Метохији. С друге стране, појављују се разни непријатељски елементи који настоје да неке појаве окарактерису као да то чини шиптарски народ. Против свих тих појава и девијација морамо се енергично борити.* На крају Пленума су усвојени Закључци у којима је затражена реорганизација СДБ у Покрајини, побољшање

³⁴⁷ Исто.

њеног националног и стручног састава, да комунисти у представничким телима убудуће врше друштвену контролу над радом СДБ, да се сузбијају *великосрпске шовинистичке тенденције*, да се мотри на опасност од *шиптарског шовинизма* који се ослања на иредентистичке тежње и политику руководства НРА, развијање равноправности, братства и јединства, демократизација политичког и друштвеног живота, ширење материјалне базе за боље вођење кадровске, просветне и културне политике, продубљивање социјалистичких друштвених односа, као и рад на привредној реформи кроз преиспитивање инвестиционе политике.³⁴⁸

Први радни састанак Комисије за реорганизацију ПК СКС за КМ одржан је 22. октобра 1966. године, када је В. Дева предложио формирање Председништва ПК СКС за КМ које би бројало 5 до 9 чланова, док је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 27. октобра изнета идеја да се А. Шукрија делегира за члана СИВ-а. Том приликом је Џ. Нимани апеловао да се при распореду за функције у Федерацији и Републици имају у виду кадрови из АПКМ, па је тако за потпредседника Скупштине СРС предложен С. Хасани, за председника Републичког већа Скупштине СРС С. Аксић, и за председника Главног одбора ССРНС Ф. Хоџа. Па ипак, током расправе на овој седници могла су се чути мишљења да је *потребно још времена да сазри равноправност нација* и да не би у овом тренутку било добро толико инсистирати на оваквој кадровској подели. Почетком новембра су партијски извештаји са обиласка терена Косова и Метохије обилovali подацима који су указивали да је и *без негативног деловања СДБ долазило до међунационалних трвења због неједнаког историјског развоја припадника српске и албанске националности*, да су национална питања међу Албанцима покретали искључиво интелектуалци и чиновници, да систем кадровског избора по националном кључу није одржив због тога што међу Албанцима нема довољно стручних и квалификованих лица за обављање појединих функција и да примена двојезичне администрације није свуда примењива због измешаности становништва и одбијања неалбанског становништва да учи албански језик.³⁴⁹

³⁴⁸ На Седмом пленуму ПК СКС за КМ је изабрана Комисија чији је задатак био да предложи реорганизацију ПК СКС за КМ и његових органа, а у чији састав су ушли М. Османагић, С. Батали, И. Вакић, Л. Влаховић, Р. Вулић, В. Дева, О. Димић, Е. Ђерђеку, Р. Махмути, О. Невзати, Б. Радоњић, К. Рефуи, А. Фазлија, А. Шукрија и Б. Шкембаревевић. Видети: Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1.

³⁴⁹ У ово време се у Приштини појавила публикација *Научни рад и научне публикације на Косову и Метохији* коју је у виду памфлета написао продекан Правно-економског факултета М. Краснићи, а која је обилувала увредама и дискредитацијама појединих људи на политичкој и националној основи. Заправо, то је био Краснићијев одговор на критике које су током марта текуће године биле упућене на рачун његове докторске дисертације. Видети: К. Николић, *Србија...*, 272; V. Lukić, *Brionski...*, 213; М.С, *Председништво и извршни орган*, Јединство, 24.10.1966; Записник са седнице ИК ЦК СКС, 27.10.1966, АС, Ђ-2, К-15; Нека запажања и утисци о међунационалним односима на Косову и Метохији, 2.11.1966, АС, Ђ-2, К-23.

Највећи број пријава у вези са деформацијама СДБ стигао је са подручја општина Србица – 164, Ђаковица – 114, Приштина – 112, Призрен – 50 и Пећ – 44, а односиле су се на незаконите поступке појединаца из милиције, Службе за сузбијање криминалитета, у вези са повредама уставних и грађанских права, малтретирањима, физичким сакаћењима, неразјашњеним самоубиствима и убијањима грађана. Међу подносиоцима пријава највише је било Албанаца – 763 и Срба – 51, док су припадници СУП-а који се били пријављени као починиоци злоупотреба по националности били 27,5% Албанци и 72,5% Срби. На крају истраге откривено је да је СДБ у Покрајини формирала 22.038 досијеа, од којих за лица албанске националности 15.501 или 70,4%, за лица српске националности 4.447 или 20,2%, за лица црногорске националности 1.398 или 6,3% и за остале 692 или 3,1%. За друштвено-политичке раднике оформљено је 240 досијеа, од којих за Албанце 173, Србе 38, Црногорце 21 и остале 8, а ту је било материјала који су се односили на 4 члана ЦК (сви Албанци), 16 чланова ПК (10 Албанаца, 3 Срба, 1 Црногорац и 2 Турчина) и 15 посланика свих скупштина (12 Албанаца, 1 Србин, 2 Црногорца). Као *посебно негативна лица* регистровано је 8.000 грађана, док је 116.328 лица било у евиденцији по питањима сузбијања привредног и класичног криминала од којих 468 друштвено-политичких радника. У покрајинској СДБ било је запослено 58,33% Срба, 28,34% Црногораца и 13,33% Албанаца, у Служби за сузбијање криминалитета 50,34% Срба, 26,22% Црногораца и 23,44% Албанаца, а у Милицији 60,8% Срба, 31,29% Албанаца, 7,86% Црногораца и 0,5% осталих. Према квалификационој структури, у СДБ је са високом стручном спремом било 4%, са вишом 26,6%, са средњом 28,2% и са нижом 53,7% запослених, а у Милицији са високом 0,3%, са вишом 0,9%, са средњом 1,9% и са нижом 96,9%.³⁵⁰

За председника ЦК СКС је 4. новембра 1966. године изабран Д. Радосављевић Боби и за секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњски, док су, између осталих, у Председништво ЦК СКС изабрани покрајински кадрови С. Аксић и Џ. Нимани и за секретара В. Дева. К. Широка је био један од чланова Извршног комитета ЦК СКС, Б. Шкембарвић је именован у Комисију за реорганизацију и развој СКС, Т. Симић у Комисију за односе међу републикама, К. Реуфи у Комисију за развитак социјалистичких економских односа, Р. Махмути у Комисију за активност СК на даљој демократизацији друштвено-политичког живота, М. Ковачевић у Комисију за деловање и развој СКС на селу, С. Хасани у Комисију за друштвено-политичка и идејна питања просвете, науке и културе, а у ЦК СКС је кооптиран П. Ајтић. Покрајинско извршно веће је 5. новембра

³⁵⁰ Извештај о раду Комисије за утврђивање деформација и злоупотреба и о предузетим мерама за реорганизацију у СДБ у АПКМ, 1.11.1966, АС, Ђ-2, К-22.

донело одлуку да упути предлог СРС да убудуће у целини уступа АПКМ приходе који се остварују на територији ове Покрајине, да подстакне стварање повољнијих услова за обезбеђивање права народности у школству, култури, органима управе и правосуђа, као и да се побољша финасирање високог школства, научноистраживачког рада и упуте допунска средства општинама. Скупштина АПКМ је 14. новембра разматрала деформације СДБ и мере за њену реорганизацију, у вези са чиме је А. Шукрија известио да је Покрајинској комисији за утврђивање злоупотреба и реорганизацију СДБ пристигло око 950 представки грађана, од којих 90% потписаних, и да је у току акција смањивања броја службеника за половину и припремања за отпочињање процеса побољшања националног састава СДБ у корист албанске националности за 46%. Истовремено се систематски радило на побољшању стручности службеника и уређивало се финасирање по територијалном принципу.³⁵¹

Два дана касније је Комисија за реорганизацију ПК СКС за КМ и његових органа усвојила предлог одлуке о новој реорганизацији према којој би ПК СКС за КМ требало да има председника, председништво од 15 чланова и извршни комитет од 7 чланова. Наведено је потврђено на Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ 26. новембра, када је за председника ПК СКС изабран В. Дева, за секретара Извршног комитета И. Вакић, а за чланове Председништва: С. Батали, Л. Влаховић, И. Османи, Р. Вранићи, Ш. Сулејмани, Ш. Мустафа, Ж. Кузељевић, С. Дева, Ш. Качикола, Х. Морина, Е. Ђерђеку, Р. Вулић, Ф. Мумини и М. Секуловић. У Извршни комитет су именовани: И. Бајра, М. Звицер, Б. Новобрдалија, О. Невзати, Х. Прекази и Н. Гаши. За председника Комисије за развој социјалистичких међунационалних односа изабран је Б. Радоњић, за председника Комисије за друштвено-политичка питања и идејна питања просвете, науке и културе А. Фазлија, за председника Комисије за развој и организационо политичку и идејну изградњу С. Затрићи и за председника Комисије за развијање социјалистичких друштвено-економских односа Р. Главих.³⁵²

На првој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 7. децембра 1966. године, Д. Радосављевић Боби је указао да у Савезној Удби постоји око 700 људи вишка, у републичкој и београдској Удби око 500 и у унутрашњости СРС око 300, односно укупно око 1500 људи, од којих је 95-98% био кадар

³⁵¹ Записник са седме пленарне седнице ЦК СКС, 4.11.1966, АС, Ђ-2, К-2; Р.Ђ, *Седница Извршног већа Косова и Метохије*, Борба, 6.11.1966; М.С, *Никада није било веће поверење у Савез комуниста него данас*, Јединство, 21.11.1966; Т.М, *У Служби безбедности Косова и Метохије све више службеника шиптарске националности*, Борба, 15.11.1966.

³⁵² З.В, *Усвојен предлог одлуке о новој реорганизацији*, Јединство, 21.11.1966; *Пленум ПК СКС за Косово и Метохију*, Јединство, 28.11.1966; Чланови Покрајинског комитета за Косово и Метохију, новембра 1966, АС, Ђ-2, СКК, К-7.

из СРС. Поводом ситуације у АПКМ он је истакао: *Знамо сви да је шиптарски народ као нација, захваљујући границама како су решене у своје историјско време, подељен. Милион и по живи у Албанији, а милион живи у Југославији. Највећи део живи на Косову и Метохији. Мислим, због присуства, због објективне ситуације која је делом наслеђена из рата, кретања и развијања народноослободилачке борбе и рата, друго, делом због ИБ-а и улоге Албаније према Југославији у тој борби против Југославије од стране ИБ-а, дали смо могућност да се ту укотви Удба са свим процесима, мешањима, итд. Упоредо је ишао и други процес. Ишао је процес демократизације наших односа. Ишао је процес пуне равноправности шиптарске националности, али су то два процеса упоредна која су се развијала на Косову и Метохији. Ситуација је данас, после Шесте седнице ЦК СКС таква – то се све разрешило. Шиптари доживљавају своју националну ренесансу. Они су, у ствари, у пуном успону једне нације која се афирмише. То нема ни код једне нације у Југославији... У даљој афирмацији Шиптара у Југославији поставља се проблем да ли је довољан оквир који је дат Уставом, тј. да ли се у оквиру Републике сви проблеми те нације решавају. Нама предстоји борба у том погледу да се ми у српској јавности изборимо за пуну афирмацију Шиптара на терену Републике, али мислим да то исто треба доследно спроводити и на нивоу Федерације.*³⁵³

Наведено дефинисање нове политике југословенске државе према Косову и Метохији поздравио је Ј. Броз Тито, затраживши даље решавање питања незапослености, повећање стандарда и завођење веће дисциплине међу комунистима. Иначе, Савезна скупштина је 9. децембра усвојила Извештај СИБ-а о злоупотребама у раду неких органа СДБ, чиме је практично био потврђен Брозов акт помиловања од кривичног гоњења за А. Ранковића и С. Стефановића, као и још шеснаест бивших функционера Удбе. Наведено је представљено као *израз хуманости или огледало снаге друштва које је способно да предузима потребне мере које ће онемогућити сличне појаве у будућности*, при чему су савезне институције себе оправдале од било какве одговорности за деформације СДБ-а. У овом Извештају су злоупотребе Удбе на Космету оцењене као *најтеже* и констатовано је

³⁵³ Д. Радосављевић Боби је том приликом још рекао: *Требало је другачију политику, бар последњих шест година да водимо према Косову и Метохији и Шиптарима у Србији и мислим, без обзира, на то ко је крив, да је суштина у томе да смо ми на Косову и Метохији били у политичкој дефанзиви. Ми, другови, имамо у Југославији, значи у Србији и у Македонији и у Црној Гори милион Шиптара, а према Албанији и том бирократском социјализму смо у дефанзиви. Ми се бранимо преко Удбе, преко хапшења, преко овог и оног, а оно што ми смемо дати и што стварно до краја треба да добије шиптарски народ својом афирмацијом у Социјалистичкој Југославији, да су ту наше предности за пуну политичку офанзиву против бирократског схватања социјализма и решења националног питања. То је генерално говорећи наша општа оријентација, том политиком идемо, али бих молио у том погледу да се размишља о том проблему и на нивоу Федерације. Видети: Стенографске белешке са прве заједничке седнице Председништа и Извршног комитета ЦК СКЈ, 7.12.1966, АЈ, 507, III/124; М. Mišović, *Ko je tražio...*, 97; D. Marković, S. Križevac, *Zašto su...*, 218; J. Kesar, P. Simić, *Leka...*, 128.*

да су оставиле *тешке последице на односе међу народима и народностима у Покрајини.*³⁵⁴

Прва седница Извршног комитета ПК СКС за КМ одржана је 8. децембра 1966. године и на њој је затражено сумирање оцена поводом активности покрајинских организација СКЈ после Седмог пленума ПК СКС за КМ и реорганизације апарата ПК СКС за КМ, док је на наредној седници овог тела 16. децембра расправљано о потреби стручног подизања покрајинских кадрова. На састанку секретара среских и покрајинских комитета СК 19. децембра дата је оцена опште политичке ситуације на Косову и Метохији, у вези са чиме је саопштено: *Појединци злоупотребљавају демократску атмосферу и иступима изражавају шовинизам паролама да је дошло време за Шиптаре, да је доста србовања. Оно што у свему овом забрињава је што у свим срединама нема правовременог реаговања комуниста и организација. Штетност од сличних појава има и из редова српске и црногорске реакције. Присутно је осећање угрожености, инсистирања СК на побољшању националних структура и састава. Постоји тенденција наглашавања наводног притиска на српски живаљ за њихово исељавање са Косова и Метохије, што су радили и пре Четвртог пленума ЦК СКЈ поједини припадници СДБ, не приказујући стање какво јесте. За ове међунационалне односе код нас карактеристично је и присуство турске народности и наша недовољна доследност у остваривању њених права, а што се огледа у проблемима њиховог школовања и дошколовавања, у обезбеђивању литературе, штампе и часописа. Било би добро да штампа мало популарише, истиче позитивна кретања која настају на Косову и Метохији и да пружи један приказ правог и стварног стања прилика и активности.*³⁵⁵

Поред тога, Покрајинско извршно веће је 20. децембра 1966. године констатовало да се у органима, организацијама и установама у АПКМ још увек доследно не спроводи уставна одредба о истовременом вођењу двојезичне администрације – на српскохрватском и албанском језику, за шта је првенствено окривиљен *немаран и неодговоран однос надлежних органа* и наведен пример Општине Србица у којој се, иако већину становништва чине Албанци, администарација и даље води искључиво на српскохрватском језику. Стога је дат је предлог да се Скупштини СРС упути иницијатива да донесе закон о условима за употребу матерњег језика народности. У Покрајинској скупштини је 26. децембра именован Иван Јурјевић за секретара у Покрајинском извршном већу и Ф. Ђураноли за секретара за народну одбрану. Томе би требало додати

³⁵⁴ Исто.

³⁵⁵ *Прва седница ИК ПК СКС за КМ*, Јединство, 12.12.1966; Записник са седнице ИК ПК СКС за КМ, 16.12.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Извод из дискусије са секретарима среских и покрајинских комитета СК, 19.12.1966, АС, Ђ-2, К-16.

да је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаној 28. децембра, В. Дева изразио задовољство спровођењем одлука Четвртог пленума ЦК СКЈ и Седмог пленума ПК СКС, премда је указао да процес промене националне структуре запослених, посебно у администрацији и радним организацијама, тече веома споро. Такође, том приликом је критикована неадекватна национална структура покрајинских ученика из редова националних мањина, почевши од виших разреда основних школа до факултета, чиме су наговештени правци будућег деловања југословенске државне политике на Косову и Метохији.³⁵⁶

Југословенско руководство је почетком 1966. године било заокупљено решавањем проблема који су произишавали из економске кризе, која је претила даљем континуираном привредном развоју Косова и Метохије. У том процесу, дошло је до појаве пукотина у јединству највиших партијских функционера поводом питања реорганизације СКЈ и односа у Федерацији. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 16. јуна отворена је афера у вези са постављањем прислушних уређаја у радне и приватне просторије Ј. Броза Тита, за шта су као инспиратори окривљени А. Ранковић Марко и С. Стефановић Ђећа. Посебно формирана Политичка комисија утврдила је низ злоупотреба и деформација СДБ, међу којима и њена настојања да остварује власт над југословенским друштвом у целини. Сходно томе, 1. јула је сазван Четврти пленум ЦК СКЈ, познат под називом Брионски пленум, на којем је Броз истакао да је СДБ својим деловањем кочила спровођење партијских одлука и да је фракционашка група на челу са Ранковићем хтела да преузме власт у држави. Том приликом је Ј. Веселинов указао да су злоупотребе СДБ у АПКМ биле велике, премда о томе није експлицитно расправљано. Ранковић и Стефановић су разрешени свих функција, Д. Радосављевић Боби кооптиран у ЦК СКЈ, М. Тодоровић изабран за секретара ЦК СКЈ и формирана Комисија за реорганизацију СКЈ. Брионски пленум је означио дефинитивни пораз партијске струје која се залагала за очвање југословенског централизма, мада нема индиција да је Ранковић заиста радио на свргавању Броза. У наставку свог рада Политичка комисија је открила да је СДБ вршила прислушкивање покрајинских руководилаца албанске националности М. Хоце, И. Шаћирија и И. Пуље, док је Секретаријат ПК СКС за КМ 12. јула затражио покретање истраге у АПКМ поводом злоупотреба СДБ и за секретара ПСУП именованог Џ. Хамзу.

Дискредитација водећих српских комуниста довела је до тога да на састанку ПК СКС за КМ 13. јула 1966. године први пут експлицитно буде изражена тежња покрајинског руководства да се проблеми даљег развоја АПКМ решавају не само у

³⁵⁶ Т.М, *Нестручна настава у основним школама*, Борба, 21.12.1966; М.С, *Усвојени закључци о буџетској потрошњи у овој години*, Јединство, 2.1.1967; *Веће акционо јединство комуниста*, Јединство, 2.1.1967.

Републици, већ и у Федерацији. Извршни комитет ЦК СКС је на седницима 13. и 15. августа закључио да је СДБ у Покрајини радила на ширењу неповерења међу националним мањинама, па је одлучено да се на дневни ред предстојеће седнице ЦК СКС стави питање злоупотреба СДБ у АПКМ. Тако је 14. и 15. септембра одржана Шеста седница ЦК СКС на којој је извршен оркестрирани напад покрајинског руководства, претежно албанске националности, на деловање Удбе на Косову и Метохији, од физичког терора над становништвом до онемогућавања остваривања уставних права националних мањина. Ове критике је подржао Ј. Веселинов указавши да Албанци нису заслужили такав третман, јер су се заједно са народима Југославије борили у Другом светском рату за изградњу социјализма. Сходно томе, на овој седници је уобличена нова државна политика према Косову и Метохији која је почивала на потенцирању моралне одговорности српских комуниста и максималном излажењу у сусрет захтевима Албанаца како би се исправиле грешке из прошлости. На заједничкој седници Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ 22. и 23. септембра отворена су питања у вези са злоупотребама СДБ у *Призренском процесу*, акцији сакупљања оружја, исељавању турског и албанског становништва у Труску, као и дискредитовањем кадрова албанске националности. Том приликом је Ф. Хоџа покренуо питање неадекватне употребе термина *Шинтар*, а Д. Радосављевић Боби права албанске народности на употребу своје заставе. Пети пленум ЦК СКЈ, на којем је Ј. Броз Тито изабран за председника СКЈ, формирао је Председништво ЦК СКЈ као нови орган у који је, између осталих, у име СКС делегиран Ф. Хоџа.

Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12. и 13. октобра 1966. године, одбацила је одговорност Покрајинског комитета за деформације СДБ на Косову и Метохији, истакавши да је албански национализам био подстицан *великосрпским* национализмом и затраживши да се кроз реорганизацију СДБ побољша њен национални састав укључивањем већег броја припадника националних мањина. Такође, из СК су искључени чланови ПК СКС за КМ М. Мијушковић, С. Грковић, Ш. Кајтази и Р. Видаковић који су били руководиоци у покрајинским органима СДБ. У наредном периоду је констатовано да је у АПКМ поднето 950 пријава грађана против СДБ у којима су у као као починиоци злоупотреба у 72,5% случајева наведени службеници српске националности, да је у Покрајини формирано 22.038 досијеа од којих 70,4% за припаднике албанске националности и да је у покрајинским органима СДБ било запослено свега 13,33% Албанаца. За председника ЦК СКС је 4. новембра изабран Д. Радосављевић Боби, док су у Председништво ЦК СКС ушли покрајински кадрови С.

Аксић, Џ. Нимани и В. Дева, у Извршни комитет ЦК СКС К. Широка и у ЦК СКС П. Ајтић. На Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ 26. новембра је за председника Покрајинског комитета изабран В. Дева и за секретара Извршног већа И. Вакић. Томе би требало додати да је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 7. децембра Радосављевић отворио питање да ли је довољан постојећи уставни оквир за остваривање свих права албанске националне мањине у Југославији, док је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 28. децембра исказано незадовољство националном структуром запослених лица и ученика виших школа и факултета из редова албанске националне мањине у Покрајини, што је све само наговештавало даље правце у којима је Југословенска држава планирала да изађе у сусрет Албанцима на Косову и Метохији. Тако је Брионски пленум уздрмао успавану друштвено-политичку праксу на Косову и Метохији и подстакао темељну промену југословенске државне политике према овој Покрајини, односно учинио да се историја овог простора дели на период пре и после наведеног Пленума.

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

ОД ЦЕНТРАЛИЗМА КА ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЈИ – ПОЧЕТАК УСТАВНО-ПРАВНОГ ПРЕОБЛИКОВАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ 1967-1970.

4.1. Демонтажа Службе државне безбедности и демократизација друштвеног живота

Историчар и сведок догађаја Душан Биланчић (1924) записао је 28. децембра 1966. године: *Ових шест мјесеци Југославију је захватила нека политичка грозница. Удба је у агонији. Партијски редови су поремећени. Одвија се прегруписавање политичких снага. Сви очекују нове политичке борбе, нове заплете и расплете с неизвјесним исходима... Већ пуних шести мејсеци Партија се понаша мазохистички. Пљујемо сами по себи – по свим руководствома. Пљују нас масе. Младе генерације нападају стару. Стара се поцијепала на разне струје. Падају митови, нема више ауторитета, руши се стари систем. Криза је потпуна, а рјешења нема. Врх је свјестан тога, али не може доћи до јединствене политике. Некада моћна КПЈ – данас је мртвац.* У таквим политичким околностима, средином јануара 1967. године је на Косову и Метохији боравио секретар за унутрашње послове СРС С. Зечевић, који је констатовао да је политичко стање у Покрајини *здравије и чистије него икад раније, а безбедност веома добра.* Оцена политичке ситуације у Југославији после Четврте и Пете седнице ЦК СКЈ разматрана је на Шестој пленарној седници ЦК СКЈ, одржаној 10. и 11. јануара, када је наглашен пораз *конзервативно-бирокупатских и етатистичких снага* и подор *најпрогресивнијих самоуправних односа* на линији Осмог конреса СКЈ, односно закључено да су после Брионског пленума *побеђене снаге које су кочиле демократски и социјалистички развитак Југославије.* У вези са наставком рада на привредној и друштвеној реформи затражено је од комуниста да се боре за повећање продуктивности рада, боље коришћење капацитета и ефикасније и економичније привређивање, као и да делују *против праксе оптерећене практицизмом у политичкој акцији и прагматизмом у идеолошком прилазу различитим друштвеним проблемима.* На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 23. јануара апеловано је на комунисте да се посебно посвете развијању политичке активности у срединама са

мешовитим националним саставом, јер је оцењено да би било *политички нецелисходно и недопустиво да у таквим срединама дође до подвајања на националној основи.*³⁵⁷

Извршни комитет ПК СКС за КМ је 20. јануара 1967. године критиковао појаве порслављања Православне Нове године 13/14. јануара од стране српског становништва. Наиме, констатовано је да је ранијих година ова прослава вршена са *религиозним карактером*, али да је сада добила *политички и националистички карактер као израз супротстављања одлукама Брионског пленума и Седме седнице ПК СКС*, односно да је кроз њу испољен *великосрпски национализам и шовинизам*. Такође, примећено је да прославе нису организоване спонтано већ да су *политички дискредитовани људи искористили празник за протурање нових политичких ставова*, да је међу онима који су празновали било чланова СКС и да се могу изазвати *политичке последице кроз служење реакционарним елементима из редова Шинтара да распирују шовинизам*. Међу песмама које су се том приликом певане биле су оне са стиховима: *Друзе Тито, сиви тићу, пусти престо Ранковићу и Све због братства и јединства, пољубих була триста, зато што нисам шовиниста*. Такође, узвикиване су пароле *Живела Србија, Напред Срби, Свети Сава – српска слава* и наздрављано је што је М. Ђилас пуштен из затвора. ПК СКС за КМ је наложио општинским комитетима СК да предузму кораке да се политички разобличе и објасне ове *штетне појаве примитивизма* и да се према члановима СК који су у њима учествовали предузму дисциплинске мере. Информација о прослави Православне нове године на Косову и Метохији достављена је Ј. Брозу Титу, при чему је апострофирано да се највише празновало у Приштини, Косовској Митровици, Обилићу, Косову Пољу, Урошевцу, Клини, Подујеву, Лепосавићу и Призрену, да су се Срби питали *зашто не могу да славе своју Нову годину када Шинтари славе Бајрам* и да је описано изазвало велико незадовољство и узнемиреност код Албанаца.³⁵⁸

На седници Комисије ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима 30. јануара 1967. године је одлучено да се поводом израде *Елабората о положају народности у светлу уставних принципа и програмских начела*

³⁵⁷ С обзиром да је 1967. година била изборна, у јануару је покренута предизборна активност у Покрајини, где су предложени: за председника Скупштине АПКМ Ф. Хоџа, за председника Покрајинског извршног већа И. Вакић, за различите функције у Покрајинској скупштини К. Реуфи, К. Патрновић Цица, М. Сефедин и В. Богдановић, за функције у Савезној скупштини А. Шукрија и Ц. Нимани и у Републичкој скупштини С. Хасани, С. Аксић и Т. Симић. Видети: D. Bilandžić, *Povijest...*, 55; S. Svetković, *Između srpa...*, 87; *Istorija SKJ...*279; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 327; *Борба за боље привређивање*, Јединство, 16.1.1967; Стенографске белешке са Шесте седнице ЦК СКЈ, 10-11.1.1967, АЈ, 507, II/30; Закључци са Шесте седнице ЦК СКЈ о непосредним задацима СКЈ, 10-11.1.1967, АЈ, 507, II/30; Записник са Шесте седнице ИК ЦК СКЈ, 23.1.1967, АЈ, 507, IV/6; *Предложени могући кандидати за истакнуте функције у Покрајини*, Јединство, 30.1.1967.

³⁵⁸ *Са седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СК*, Јединство, 30.1.1967; Неки актуелни идејно-политички проблеми и задаци у вези са њима, 23.1.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; Информација о прослави православне Нове године на Косову и Метохији, 24.1.1967, АЈ, 837, II-4-b/26.

СКЈ образује радна група у саставу: Л. Рехак, Д. Ромић, М. Тепавац, А. Јовановић, П. Ајтић и А. Фазлија, чиме је експлицитно истакнуто да ће питање националних мањина бити посебно третирано у оквиру предстојећих уставних промена. Такође, на седници наведеног тела 9. фебруара је примећено да се у јавности *Федерација претежно схвата као савезна држава, као државна структура, а мање као заједница народа и грађана*. Том приликом је закључено да је потребно покренути питања положаја аутономија у оквиру Федерације и федералне јединице, повести више рачуна о изради аутономних нормативних аката и посветити више пажње проучавању међунационалних односа, посебно у вези са проблематиком језика и образовања народности. О тематици положаја и остваривања равноправности народности у СФРЈ је дискутовано и у Комисији ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе, где је констатовано да је у АПКМ у друштвени сектор производње укључен сваки 12. становник, док је у Југославији то био случај са сваким 5, у Србији сваким 6. и у Војводини сваким 4. становником. Поред тога, упућена је замерка Федерацији што је *бригу за народности на пољу образовања и културе пребацила на републике, док републике настоје да те своје обавезе пребацују на покрајине и на општине*. Критикована је пракса да се у мештовитим срединама народностима дају *другоразредне функције*, што код њих *буди страх од угрожености*, дат предлог да се промени име Већу народа у Савезној скупштини због тога што *по свом карактеру и саставу у суштини представља веће република уместо народа и народности* и наглашено да би на подручјима где живи највећи број народности, као што су Косово и Метохија и Војводина, требало проширити аутономна права стога што у *бити установљења аутономија леже исти фактори који су довели до установљења републике, односно југословенске федерације*.³⁵⁹

Како је даље наведено: *Има се утисак да, јачањем самоуправљања, преношење функција са Федерације на републике није праћено и преношењем и јачањем аутономности покрајина... Нису ретка и мишљења у аутономним јединицама – да смо република другачије би се решило ово или оно питање. У тражењу решења за већу самоуправност покрајина, за пунију њихову садржину истичу се предлози мењања федеративне структуре, повезивањем аутономних јединица са Федерацијом, или успостављањем федеративне Србије, или слично. У бити свих размишљања која су често недограђена лежи захтев за већу самоуправност аутономних јединица, за веће ангажовање федерације у односу на њих, за подизање њиховог третмана на ниво*

³⁵⁹ Актуелне информације, 4.2.1967, АС, Ђ-2, К-50; Актуелне информације, 16.2.1967, АС, Ђ-2, К-50; Неки идејно-политички проблеми у односу на положај и остваривање равноправности народности у СФРЈ, фебруар 1967, АС, Ђ-2, К-40; Информација о седници Комисије ЦК СКЈ за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, 22.2.1967, АЈ, 837, II-3-а-2/230.

третмана федералних јединица југословенске федерације без обзира на формални назив ових јединица. Осим тога, разматрана су права народности на проширење образовања и културног деловања, у вези са чиме је уочено да се неким народностима попут Италијана и Словака дозвољава употреба националних застава, док се *употреба националне заставе Шинтара гонила и административно.* Слична питања постављена су и у вези са прославом националних празника народности у Југославији.³⁶⁰

Извршни комитет ЦК СКС је 13. фебруара 1967. године разматрао *Информацију о разговорима на Косову и Метохији* коју су поднели С. Дороњски и К. Широка. Наиме, они су, заједно са П. Стамболићем, Ф. Хоцом, Ц. Ниманијем и М. Радовановићем, боравили у АПКМ од 8. до 10. фебруара, где су приметили да највећи проблем представља незапосленост становништва, која је била последица опште привредне заосталости и високог природног прираштаја. Годишње се појављивало око 25.000 потенцијалних тражиоца запослења, док су реалне могућности запошљавања биле од 1.000 до 2.000 лица. Широка је посебно упозорио да се слабо разматрају проблеми који владају на селу, да у извештавању листова *Јединство* и *Рилиндја* долази до испољавања разлика и да не би смело да се дозволи да се политичке тенденције у Покрајини одражавају ван њених граница. Сходно томе, затражено је да чланови Извршног комитета ЦК СКС чешће одлазе на састанке у ПК СКС КМ како би *непосредно били укључени у процесе и токове који се развијају у Покрајини.* То је само било увод у појачано државно и партијско интересовање за Косово и Метохију, које је до пуног изражаја дошло у вези са отварањем дискусија поводом покретања измена Устава СФРЈ. Тако је на седници Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе 20. фебруара представник АПКМ А. Фазлија изнео мишљење да би уставне измене требало спровести на тај начин што би се *отишло корак даље у односу на Устав из 1963. године,* односно дозволи да се *пренесу права са Републике на њене аутономне покрајине као што су пренета права Федерације на републике.* Заправо, шири контекст оваквог размишљања је водио ка идеји непосредног везивања аутономних покрајина за Федерацију, што је правдано потребом да аутономне јединице остварују *потпунији садржај своје аутономије.*³⁶¹

У таквим околностима, Ј. Броз Тито је, уз присуство председника СКС Д. Радосављевића и секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњског, 23. фебруара 1967. године примио делегацију ПК СКС за КМ која је желела да га упозна са актуелним задацима и проблемима друштвено-економског и политичког живота и активности СК на

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ Љ. Димић, *Историја српске...*, 393; Р. Рајовић, *Аутономија...*, 287; Стенографске белешке са Девете седнице ИК ЦК СКС, 13.3.1967, АС, Ђ-2, К-16.

Косову и Метохији у вези са спровођењем друштвене и привредне реформе. На почетку састанка, Дева је скренуо пажњу Брозу да су на претходном састанку на Брионима разговарали о друштвеним и економским кретањима у Покрајини, а да су овог пута *дошли да га информишу о главним проблемима са којима се суочавају*. Тако је Дева истакао да су у Покрајини добро примљени и прихваћени ставови Брионског пленума, да су за организацију СК велики проблем представљали злочини и деформације СДБ, посебно они који су се односили на *протурање схватања о неправедности шиптарског народа*, да је пристигло 1.045 жалби грађана на рад СДБ, и то 44 од Срба и 995 од Албанаца, да су оптужена 382 лица од којих 143 припадника СДБ и да је утврђено да је Удба извршила 96 убистава (39 умрли од последица батињања), 7 самоубистава, 83 тешке телесне повреде и 591 тешке туче. При томе, он је изнео низ примера злостављања Албанаца од стране СДБ-а, као нпр. жене са одојчетом која је претучена на смрт у Сувој Реци, убиство учитеља чије је тело заварено у метални сандук и предато родбини уз тврдњу да је умро од заразне болести, јавног забрањивања вођења записника на синдикалним конференцијама на албанском језику, указивања професорима факултета у Приштини шта не смеју да предају, подметања пропагандног материјала и прављења инсинуација како би се одређена лица позивала на саслушања у станице милиције и физичког сакаћења и малтретирања људи приликом акције прикупљања оружја. Пошто је Дева констатовао да је *кроз руке органа СДБ у Покрајини прошло 30.000 људи*, Броз је бурно одреаговао рекавши – *То је криминал*.³⁶²

У наставку излагања, Дева је као најтежи облик деформације СДБ навео *Призренски процес* означивши га *почетком политичке ликвидације шиптарских кадрова*, смишљеног са циљем да се прикаже како су Ф. Хоџа, Џ. Нимани и други кадрови албанске националности организовали убиство Миладина Поповића. На то је А. Шукрија је указао да је током борбе против ИБ-а до 1955/56. године *мање скренуло Шиптара него Срба и Црногораца*, док је Дева подсетио на позитиван утицај седнице Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године посвећене националним мањинама, доношења Устава из 1963. године и подизања привредних улагања у АПКМ. У одговору, Броз је приметио да је у то време демократизација југословенског друштва схватана на тај начин да ће *сам развитак довести до тога да националне мањине дођу до својих права*. Затим је Дева указао да у Покрајини није довољно рађено на остваривању политике братства и

³⁶² Делегација ПК СКС за КМ је била у саставу: председник ПК СКС за КМ В. Дева, председник Покрајинског Извршног већа А. Шукрија, секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ И. Вакић, члан Председништва ЦК СКЈ Ф. Хоџа, председник Савеза синдиката Косова и Метохије К. Реуфи и члан Председништва ПК СКС за КМ и секретар Општинског комитета Приштине Лука Влаховић. Видети: Пријем делегације Косова и Метохије, 23.2.1967, АЈ, 837, II-2/316.

јединства и националне равноправности, нарочито у вези са употребом језика, издавачком делатношћу и учешћем народности у самоуправљачким организацијама од Републике до Федерације. У другу групу проблема он је ставио питања привредних кретања, запошљавања и стицања дохотка, указавши да је запослено свега 9,6% становништва Покрајине и да је структура запослених обрнуто пропорционална националној структури становништва. Објаснивши да је после Брионског пленума дошло до *буђења националне свести код Шиптара* и да је упоредо са тим порасло интересовање за удовољавањем основних потреба, посебно у вези са школовањем и додељивањем стипендија, Дева је указао да 28. новембра 1966. године први пут нису истицање албанске заставе, што је оценио као знак да је *порасло поверење према политици СК у спровођењу националне равноправности*. При томе, Дева је упутио критику Србима и Црногорцима поводом прославе Старе нове године, на шта је Броз рекао да је она била *уперена против нас горе*, док је на Девине жалбе поводом аболиције Ранковића одговорио да му *није опростио*.³⁶³

Председник СФРЈ је још истакао да *братство и јединство не сме да буде симболично већ да мора имати своју материјалну базу*, да је донедавно у Покрајини Удба водила политику коју СК није контролисао, да су му посредством Ранковића слати извештаји у којима су намерно вршена претеривања у вези са политичким стањем на терену и опасношћу која прети из Албаније, али и приметио да је било *ствари које су органи Удбе морали да раде у оно најтеже вријеме Коминформа*. Он је даље објаснио да је СДБ потребна југословенској заједници и да је у њој након смена дошло до појаве *бесперспективности и несигурности*, односно *пасивности што непријатељ извана невјероватно користи*. Потом је Броз рекао: *Разумије се, и у Скупштини и у влади, у свим изборним органима треба да буду представници свих народа и народности, сагласно броју становника. Наше народности морају имати сва грађанска права, као и сви други, и у свим изборним тијелима треба да долазе до изражаја преко својих представника. Свака другачија политика, свака дискриминација била би штетна на смо за вас, већ и за читаву нашу заједницу*. Поводом даљег развоја Косова и Метохије, Броз је истакао да ће југословенска заједница вршити улагања у границама својим материјалних могућности, да би кадрови из Покрајине требало заједно са члановима ЦК СКС да се потруде да се обезбеди већи број Албанаца у старешинском кадру ЈНА и подстакну оријентацију младих на средње индустријске школе и на она занимања са којима би лакше могли наћи посао, као и да је важно да чланови СК у Покрајини делују на чувању братства и јединства и старају се да састав Партије буде у складу са националном структуром

³⁶³ Исто.

становништва. На то је Ф. Хоџа приметио да *читава проблематика у Покрајини проистиче из наслеђа прошлости и неразвијеног привредног стања* и да непријатељи користе националну карту како би дестабилизовали Југославију, чиме је направио увод А. Шукрији који је поменуо да се са пажњом прате идеје уставних промена и процес децентрализације, да постоји потреба да се отворе поједине теме из албанске прошлости о којима би се више писало и да је неопходно да се унапреди културна сарадња са Албанијом на пољу увоза литературе. На крају састанка, делегација је позвала Броза да посети Косово и Метохију у марту поводом пуштања у погон новог дела *Тренче*, што је он начелно прихватио.³⁶⁴

На проширеном састанку Председништва и Извршног комитета ПК СКС 25. фебруара 1967. године чланови делегације која је посетила Ј. Броза Тита упознали су присутне са обећањима које су добили од Председника СФРЈ у вези са даљим развојем Покрајине и проширењем права албанске националности. Том приликом било је речи и о разликама које су се од Седме седнице ПК СКС за КМ испољиле у писању листова *Рилиндје* и *Јединства* поводом збивања у АПКМ. Тако је констатовано да је *Рилиндја* највише пажње посвећивала међунационалним односима, квалификационој и националној структури запослених, додељивању стипендија албанским студентима, примени двојезичне администрације, док су оба гласила адекватно реаговала на догађаје у вези са прославом Старе нове године. Међутим, редакцији *Јединства* је замерено што *не третира националну проблематику као један од аспеката друштвених односа, већ је узима изоловано од контекста друштвено-економских и историјских кретања без улажења у дубљу анализу*, а редакција *Рилиндје* је критикована због отварања полемика поводом књиге М. Краснићија, што себе *сматра позваном да води рачуна о решавању националних проблема Шиптара у Црној Гори и Македонији* и спорог реаговања на неке појаве које могу нарушити братство и јединство народа у Покрајини.³⁶⁵

Крајем фебруара 1967. године је, у складу са реорганизацијом СДБ-а, изабран Савет Покрајинског СУП-а у који је именовано 13 чланова, док је председник Покрајинске скупштине С. Аксић расписао изборе за посланике Скупштине АП Косова и Метохије за 9. април. Како је на претходним изборима *шиптарска народност* добила 62% посланичких места, планирано је да сада освоје 2% више мандата. У исто време је Скупштина АПКМ закључила да постоје проблеми у раду судова оличени у недостатку кадрова, простора и опреме, као и да се број незавршених предмета са 16.305 у 1965.

³⁶⁴ Исто.

³⁶⁵ Информација о писању листова *Рилиндје* и *Јединства* од Седмог пленума ПК СКС за КМ, 25.2.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; *Заједничка седница Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС, Јединство*, 27.2.1967.

години повисио на 23.807 у 1966. години. На седници Извршног комитета ПК СКС за КМ почетком марта је И. Вакић указао да се у *друштвеној пракси Покрајине јављају одређене политичке дилеме*, у првом реду према односу Покрајине, Републике и Федерације и употреби заставе Албанаца, у вези са чиме је истакао неопходност организовања састанка са Е. Кардељем. Он је на саветовању са секретарима покрајинских општинских комитета СК 11. марта затражио да се комунисти супротстављају свим појавама шовинизма и национализма, посебно критикујући комунисте Србе и Црногорце који су прослављали Православну нову годину, као и 444 лица исламске вероисповести која су отишла на хаџилук. Недуго затим, Ј. Броз Тито је обавио 20. марта консултације са Е. Кардељем, Кочом Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем Бобијем, П. Стамболићем, Д. Стаменковићем и В. Поповићем у вези са предстојећом посетом Косову и Метохији. На почетку разговора, Броз је исказао незадовољство информацијама о стању у АПКМ које су му достављене и објаснио да се пита *како да се помогне и даље усмјерава развој те још неразвијене и заостале Покрајине*. Посебно је указао на *тенденције да та Покрајина једног дана постане република*, те запитао какви су односи између републичког и покрајинског руководства и *има ли каквог заштитвања у тим односима*, односно *постоје ли какве теškoће и да ли Покрајина поставља неке захтјеве?* Броз је окупљене обавестио да намерава да током посете АПКМ говори о успесима у читавој Југославији, резултатима који су остварени у Покрајини, достигнућима привредне реформе и гласинама које колају да она *не иде брзином којом би требало*, међунационалним односима, као и о спољној политици.³⁶⁶

У наставку разговора, Д. Радосављевић Боби је изнео мишљење да би Космет требало да буде република, да је таквих дискусија било у Покрајини, да се ту ради о *једном процесу друштвеног и привредног развитка и афирмације Шиптара* и њихове равноправности, да се праве претпоставке како би Покрајина прошла у току протеклих двадесет година да је била република, при чему се врше поређења са СР Македонијом, да постоје мишљења да би *да су Шиптари имали републику имали више могућности у области школства, запошљавању на разним функцијама и стицању равноправности*, као и да је *порасло интересовање Шиптара за средњошколско образовање* и да питања школства добијају *национално обележје*. Он је закључио да у би оквиру садашњег друштвено-политичког система требало решавати питања даљег развијања *фактичке равноправности Шиптара због тога што они чине 67% становништва* у Покрајини, да

³⁶⁶ *Изабран нови Савет покрајинског СУП-а*, Јединство, 27.2.1967; *Избори за посланике Покрајинске скупштине одржаће се 9. априла*, Јединство, 6.3.1967; *Усвојени заључци о смерницама развоја*, Јединство, 6.3.1967; Записник са седнице ИК ПК СКС за КМ, 3.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-4; А.П, *Програм рада*, Јединство, 13.3.1967; Белешка о разговору друга Председника у Ужичкој улици 20.3.1967, АС, Ђ-2, К-7.

би им у Скупштини републике требало пружити могућност да говоре на матерњем језику и да би требало *гледати да се неки материјали припремају и дају на шиптарском језику*. На то је Броз приметио да *они не би могли добити више материјалних средстава кад би били република*, док је Кардељ констатовао да се *због Коминформа првих десет послератних година на Космету није ишло на изградњу индустрије* и да је ситуација почела да се поправља од 1957. године када је *дошло до заокрета*. Д. Стаменковић је указао да Република од Покрајине не тражи да учествује у финансирању републичких органа и да јој је оставила приходе од доприноса. П. Стамболић је нагласио да су поступци Удбе на Космету *били много драстичнији него у другим крајевима Југославије* и да је *70 људи убијено и 40 умрло од последица малтретирања*, али да је ова Покрајина на име помоћи добила више средстава него 70 општина у Србији, да давање већих средстава није могуће, да није реално очекивати да се обезбеди довољно средстава за средњошколско образовање све деце и да Покрајина учествује са свега 20% средстава у свом економском развоју. Поред тога, он је објаснио да у Покрајини постоји највећи природни прираштај у Европи и приметио да у *погледу положаја Шиптара има и неких схватања која су мутна*, односно да *Шиптари због своје бројности траже да добију своју заставу и национални празник, који би вероватно био 28. новембар, и да се Покрајина третира као република*.³⁶⁷

На то је Кардељ рекао да он није знао да *Шиптари* немају своју заставу и да *од тога не би требало правити проблем*, на шта је Стамболић наставио да објашњава како *погодну средину за развијање шовинизма представља једино интелигенција из редова Шиптара*, да може бити озбиљних проблема ако српски и црногорски кадрови на Космету не буду уверени у *правилност садашње политике*, да је *састав српских кадрова у Покрајини ослабљен и да то није добро*, односно да су сви *стари кадрови Срби повучени*. Он је даље указао да се *ништа неће постићи ако се на састанцима буду узимали шибер* и *гледало каква је где национална структура у односу на структуру становништва*, да је аболиција Ранковића једино у Покрајини схваћена као *враћање на старо* и да је *борба за братство и јединство централно политичко питање* у којем је потребно подједнако да учествују и српски и албански кадрови. На то се надовезао Стаменковић објаснивши да *тежње за бржом афирмацијом албанске националности доводе до нервозе и нереалних захтева* као што је отварање нових факултета и жељу за универзитетом, при чему у Покрајини нема ни довољно учитељских кадрова. Он је додао да је на Косову и Метохији у текућој години за потребе просвете издвојено 25% више средстава него претходне, док

³⁶⁷ Белешка о разговору друга Председника у Ужичкој улици 20.3.1967, АС, Ђ-2, К-7.

су у осталим републикама та повећања износила највише 14%. Јавивши се за реч, Радосављевић је рекао да су се *после Четвртог пленума ЦК СКЈ код Срба и Црногораца испољиле резерве, осећања потиштености и страх да то сада не доведе до доминације Шиптара*, затраживши да се то коригује и закључивши да је поправљен национални састав Удбе у корист *Шиптара*. Стаменковић је објаснио да није могуће административним путем мењати националну структуру запослених, успротививши се идејама да се под једнаким условима код пријема на посао предност даје лицима албанске националности и онима који знају два језика *зато што то ствара нервозу и појачава међунационалне тензије*, указавши на непостојање довољне стручне обучености албанских кадрова. Он је приметио и да један број старих кадрова планира да напусти Покрајину, али да за своја имања не могу да добију жељену цену, при чему им се поручује - *Даћеш ти то и бадава*.³⁶⁸

Насупрот томе, Радосављевић је указао да би *позитиван одјек могло да пружи давање имена бораца и датума из историје и револуционарне прошлости шиптарског односно албанског народа за разне називе улица, предузећа и слично*, док је Кардељ закључио да се *афирмација шиптарске народности не сме потискивати* и да би било добро да се за национални празник Покрајине узме неки датум који је *означио њихово укључивање у наш народноослободилачки устанак*. Поред тога, Кардељ је затражио да се *Космет активније увуче у све процесе нашег друштвено-економског развитака* и да се праве осврти на достигнућа из претходних десет година. Пошто је нагласио да *треба најзад видети који су то сада стварни проблеми, не сме се жмурити, већ треба сести и отворено се суочити са њима*, он је подржао наставак афирмације албанске националности на Косову и Метохији *уз братски споразум између Срба и Шиптара*. То је Радосављевић искористио да помене жељу *кадрова Шиптара* са Космета да се побољшају односи Југославије и Албаније и истакне да би поједине кадрове требало увести у ДСИП, док је Стаменковић констатовао да ни један саобраћајни пут није до краја завршен у Покрајини и да је за развој АПКМ из Фонда федерације издвојено 246 милијарди динара. Саслушавши примебде, Броз је закључио да се *ту очигледно ради о прилично примитивизму, да главни одговор лежи на комунистима* и да се *без улоге СК не могу решавати те противречности*. Он се похвално изразио о променама у апарату СДБ у Покрајини, закључивши да је *члановима делегације Космета рекао да не чачкају по стварима које су старе петнаест и више године, нарочито из оног времена када су*

³⁶⁸ Исто.

нам људи гинули на границама и кад се радило о одбрани наше социјалистичке заједнице.³⁶⁹

Тако је на састанку код Ј. Броза Тита дошло до подвојености међу његовим најближим политичким сарадницима, и то на прву струју која је повлађивала даљој афирмацији албанске националности на Косову и Метохији и којој су припадали Е. Крадељ, Д. Радосављевић и В. Поповић и на другу струју која је указивала да пут којим се кренуло није добар за српску и црногорску националност у Покрајини и коју су заступали Д. Стаменковић, П. Стамболић и М. Тодоровић. Па ипак, политички руководиоци из АПКМ : председник ПК СКС за КМ В. Дева, председник Покрајинске скупштине С. Аксић, потпредседник Покрајинске скупштине Џ. Нимани, председник Покрајинског извршног већа А. Шукрија, члан Покрајинског извршног већа Б. Радоњић, члан СИБ-а Ф. Хоџа и савезна посланица Т. Симић одлучили су да подршку за своје намере потраже код председника Савезне скупштине Е. Кардеља, којег су посетили 21. марта тражећи политичку помоћ. Уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКЈ М. Тодоровића, председника ЦК СКС Д. Радосављевића Бобија и председника Скупштине СРС Д. Петровића Шанета, В. Дева је на почетку састанка сумирао политичку активност СК у Покрајини после Четвртог пленума ЦК СКЈ, указавши да је дошло до *позитивних кретања и већег поверења и окупљања прогресивних снага шиптарске националности око СК*, док је код српског и црногорског живља приметио *извесну резервисаност* према неким одлукама Брионског пленума ЦК СКЈ и активностима после њега. Затим је указао да је ПК СКС за КМ разматрао питања *аутономије и националне афирмације Шиптара у ужој и широкој друштвеној заједници*. У вези са питањем аутономије, дошло се до оцене да ју је потребно *испунити новим друштвено-економским и политичким садржајем насталим дејством опитих друштвених кретања*, да Устав СФРЈ из 1963. године није унапредио положај аутономије и да га је чак у односу на Устав ФНРЈ из 1946. године у извесној мери уназадио, што је поткрепљено примером да је Покрајина у ранијем Уставу имала своју делегацију у Већу народа Савезне скупштине и да се сада покрајинска делегација налази у саставу делегације СРС због чега АПКМ *не може директно да покреће одређена питања у Већу народа*, посебно у вези са расподелом средстава из Фонда федерације где јој је неопходна сагласност Србије и Војводине *које за покретање поменутог питања немају директног интереса*. У вези са питањем националне афирмације Албанаца, Дева је указао да је много *проблематичних ствари* уклоњено после Брионског пленума, али да су *још увек доста широко присутна схватања и пракса*

³⁶⁹ Исто.

да проблеми афирмације шиптарске народности нису истог ранга и значаја као проблеми оних народа који имају своју државност. С тим у вези, он је затражио да се преиспита политика непомињања народности у политичким квотама и делегацијама СРС, да се посвети више пажње поправљању материјалног положаја Покрајине и да се кроз финансијска улагања подстакне веће укључивање Албанаца у средње школе у којима они тренутно чине 40% ученика.³⁷⁰

На то је Ф. Хоџа истакао да су нормативна права и овлашћења Покрајинске скупштине веома сужена и да она углавном доноси одлуке и препоруке, затраживши да се њена права прошире у складу са развојем система самоуправљања и демократизације читавог нашег друштва како би се омогућио развој школства, здравства и социјалне заштите. А. Шукрија се заложио за наставак деетатизације кроз преношење компетенција са Републике на аутономне покрајине, С. Аксић је говорио о потреби потпунијег остваривања права народности кроз ојачавање аутономности покрајина, при чему је похвалио предлог да делегација Покрајине делује у оквиру институција СРС и СФРЈ, Т. Симић је затражила већа материјална издвајања Федерације за потребе привредног, просветног и културног развоја Покрајине, Б. Радоњић је подсетио на потребу решавања питања односа шиптарске народности са матицом Албанијом због тога што у Југославији живи 38% Албанаца који не могу да развијају и обогаћују своју културу, док је Ц. Нимани указао да се под притиском старе праксе са разних страна изражава извесно изненађење због тога што се данас на Космету истичу многи проблеми, да национална права доживљавају потпунију афирмацију у целој земљи и да је нормално да до тога долази и на Космету, да не би требало да се изражава изненађење ако се покрећу проблеми у вези са националним симболима у Већу народа, да нема разлога да се покретање таквих питања посматра као тежња за отцепљењем од Србије или Југославије и затражио да се преиспитају одредбе Статута АПКМ и односи између Аутономије, Републике и Федерације.³⁷¹

Саслушавши све предлоге, Е. Кардељ је изјавио да је сувише мало пратио ова питања да би могао бити довољно компетентан у изражавању мишљења у вези са свим изнетим проблемима и додао да наведена питања нису актуелна само у Покрајини него и у другим деловима Југославије. Он је објаснио да је постојало мишљење да је национално питање у Југославији решено Револуцијом и да је то пракса оповргла због економског диференцирања, бирократског етатизма, великодржавних и унитаристичких интереса и републичког етатизма који је подстицао национализме и шовинизме, затраживши од

³⁷⁰ Разговор председника Савезне скупштине Е. Кардеља са делегацијом АПКМ, 21.3.1967, АС, Ђ-2, К-7.

³⁷¹ Исто.

комуниста да сложено делују и предводе своје нације у изграђивању братства и јединства. Како је рекао: *Са Четвртим пленумом ЦК СК у читавој Југославији, а нарочито на Косову и Метохији успостављен је нов практични однос према проблему међунационалних односа, јер начелно је он раније био решен и записан у Уставу. Сада та питања треба конкретно раширићавати, а дужност је комуниста на Космету да тај позитивни талас у шиптарским масама повежу са собом, да политичке резултате тих кретања упишу у своју корист и да не допусте да те тековине неке реакционарне групе сутра окрену против нас.* Кардељ се сложио са оценом В. Деве да је Устав СФРЈ из 1963. године учинио *корак назад* у погледу односа Федерације и аутономије, али да се *неке ствари могу сада мењати и неке се могу размотрити у току наредне дискусије о измени Устава, које ће се водити у току наредне две године.* Поваливши српске комунисте за све позитивно што је учињено на Косову и Метохији после Брионског пленума, он се заложио да се национално питање као централни проблем пренесе Републичким уставом у компетенције аутономије како би га она решавала, да се законом омогућити да Скупштина АПКМ може да ставља приговор Скупштини СРС по питању неких закона или прописа и да је оправдан захтев да Покрајина има самосталну делегацију у Већу народа Скупштине СФРЈ, што је прихватила Комисија за измену Устава СФРЈ. Па ипак, Кардељ је изразио резервисаност према идеји да Веће народа промени име у Веће народа и народности, истакао да *проблеме прошлости треба раширићавати али тако да не сечемо грану на којој седимо* и констатовао да средства која се издвајају за привредни развој Покрајине *нису мала* и да би у садашњој ситуацији било *тешко да се она повећавају без извесних већих националних потреса.*³⁷²

Поводом индиректног тражења покрајинске делегације да национални празник Косова и Метохије буде 28. новембар, Кардељ је овај предлог одбацио уз образложење да тај празник слави Албанија и да би се тиме могли *заострити политички процеси између Срба и Албанаца.* У вези са предлогом националног кључа у расподели кадрова, он је објаснио да механичка примена таквог принципа не би била добра и да би се на томе требало радити *уз обезбеђивање квалитета,* док се поводом проблема нормативних аката сложио да се на Покрајину пренесе право да их доноси у неким областима, попут просвете. Како је рекао: *Космет се није нашао у тежем положају зато што није имао статус републике, него због читаве ситуације у којој се развијала наша земља, а посебно и због стања и развоја на пољу међунационалних односа. Према томе, ако се сва ова питања раширисте и прецизирају за све друштвено политичке заједнице и нације у*

³⁷² Исто.

Југославији, онда ће се ситуација изменити и за Космети. Када су у питању односи са Албанијом, Кардељ је објаснио да је *тешко рећи да ли је, колико и где наша политика према Албанији имала грешака* и да ли би албанско руководство изменило свој однос према Југославији да грешака није било, заложивши се да се у наредном периоду уложи више напора са југословенске стране да се искажу конструктивне иницијативе. На крају састанка, Радосављевић је указао да би низ проблема могао бити решен на нивоу Републике, док је Тодоровић предложио да се размотри ревизија Републичког устава у погледу материјалних издавајања, друштвених служби и школства за АПКМ.³⁷³

После шеснаест година, од 25. до 28. марта 1967. године Ј. Броз Тито је, по други пут од краја Другог светског рата, посетио Косово и Метохију, снабдевен бројним подацима о становиштву, државним и партијским органима, привредним и друштвеним кретањима, стању просвете и културе и развоју општина у Покрајини. По доласку у Косовску Митровицу Брозу је добродошлицу пожелео А. Шукрија, обраћајући му се у *име Шиптара, Срба, Црногораца и Турака*, на шта му је Председник СФРЈ одговорио да *би Шиптари, Срби, Црногорци и Турци требало управо на тлу Косова и Метохије да реализују у пуној мјери принцип братства и јединства, што је одувijek било записано на застави наше КП и СК*. Броз је у овом граду посетио погоне *Трепче* и обавио разговоре са представницима општина Србица, Лепосавић и Вучитрн, након чега је закључио да Косово и Метохија спада у економски недовољно развијене крајеве којима треба помагати. Како је рекао: *Ви знате да имамо шест република и пет главних националности, имамо националне мањине и данас ми видимо да се није остварило оно што смо ми у току рата мислили да ће кроз пар година све то бити ријешено, национално питање ријешено и неће више бити тешкоћа. Дајте ви на овом терену покажите колико могу на једној тако релативно малој области са више националности, колико могу оне да створе оно јединство које је социјализму потребно. А социјализам заправо је далеко превазишао националне границе. Социјализам то значи стварање људима живота достојног човјека*. Потом се Броз упутио у Приштину где је примио представнике просветних, културних и научних радника, којима је поручио да су у *кратком року учинили велики и снажан корак напријед* и објаснио да *комунисти не командују него дјелују снагом убеђивања*.³⁷⁴

³⁷³ Исто.

³⁷⁴ Ј. Броз Тито је посетио АПКМ у пратњи супруге Јованке и чланова Председништва ЦК СКЈ Ј. Веселинова, В. Поповића и Ф. Хоце, као и председника Извршног већа СРС Д. Стаменковића, члана СИВ-а М. Неоричића, секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњског и генерал-пуковника ЈНА П. Бабића. Видети: Посета Председника Тита Косову и Метохији (Косовска Митровица, Звечан, Приштина, Призрен, Ђаковица, Пећ), 25-28.3.1967, АЈ, 837, II-1/130; *Tito. Razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1967, 3;

Другог дана посете, 26. марта, Председник СФРЈ је одржао говор на великом народном митингу у Приштини, којем је присуствовало више од 100.000 људи, скренувши пажњу да су приликом његовог претходног доласка *на тргу стајале дотрајале куће и уџерице, а да је данас Приштина израсла у модеран град са великим зградама и широким улицама*. Подсетивши да су *деценијама и столећима на Косову и Метохији живеле заједно различите националности*, он је критиковао предратну власт која *намерно није хтела да улаже у овај крај како би он остао неразвијен* и да је после рата *југословенска социјалистичка заједница мислила и о подизању Косова и Метохије из заосталости и налазила и давала своја средства*. Потом је изнео низ статистичких података из којих произилази да је АПКМ у југословенским оквирима учествовала у производњи електроенергије са 6%, у производњи угља са 8%, преради олова 80%, магнезитне руде 76% и сребра 90%, да је проценат пољопривредног становништва 1962. године износио 83,2% и да се у међувремену смањио на 64%, као и да је 1952. године било 36.500 запослених и да их сада има 92.000. Поводом природног прирашта Броз је рекао: *Број становништва и наталитет је овдје највећи, не само у Југославији него и у Европи. Мислим да просјечни годишњи прираштај у Југославији износи 12 наворођених на хиљаду становника, док је годишњи прираштај у овој Покрајини 29. То, наравно, ништа не смета, већ нас само обавезује да брже стварамо животне услове за све већи и већи број становника и овдје и у другим крајевима наше земље*. У наставку, он је говорио о привредним улагањима и успесима у развоју економије на простору читаве Југославије, затраживши да се настави интеграција у привреди и извоз југословенских производа на страна тражишта и позвавши да *народ буде будан и чини максималне напоре како би успела привредна реформа*. Броз је истакао и да никоме не брани да иде на рад у иностранство, али да настоји да се прави увид зато што *не можемо дозволити да наше људе у Западној Њемачкој, или негдје другде, експлоатишу на стари начин и да им се не пружају услови какве треба да имају*. На крају, Председник СФРЈ је нагласио значај развијања братства и јединства међу народима у Покрајини и борбе против *непријатеља социјалистичког поретка који прижељкују неуспех привредне и друштвене реформе*.³⁷⁵

Пошто је преноћио у Призрену, трећег дана посете, 27. марта, Броз је посетио цркву Богородицу Љевишку и Синан Пашину џамију, а затим се упутио за Таковицу где је разговарао са политичким активном и положио венац у Јандовици на споменик народних хероја Бора Вукмировића и Рамиза Садиква који су заједно погинули 1943.

Тито на Косову, Приштина 1979, 25; *Председник Тито на Косову и Метохији*, Јединство, 27.3.1967; *Завршена посета Председника Тита Косову и Метохији*, Јединство, 3.4.1967; *Dokumenta CIA...*, 233.

³⁷⁵ Исто.

године и представљали симбол јединства српске и албанске националности у Покрајини. Преноћивши у Пећи, последњег дана посете, 28. марта, Броз је обишао Пећку Патријаршију, манастир Високе Дечане и Руговску клисуру, а затим одржао разговор са политичким активом АПКМ. Том приликом је В. Дева указао Председнику СФРЈ да је поводом економских кретања у Покрајини дошло до отварања перспектива привредног развоја, да је уочен раст стандарда на бази расподеле према раду и да је дошло до јачања материјалне базе уз развијање самоуправљања. Критикујући *појаве преувеличавања тешкоћа у радним организацијама*, он је нагласио да се у друштвеној својини налази само 10% обрадивих површина, подвукао да се просечни лични доходи крећу између 30.000 и 35.000 старих динара месечно и заложиио се за *развијање братства и јединства кроз остваривање пуне равноправности и националне афирмације припадника шиптарске народности*. На то је Броз објаснио да у Покрајини постоје *схватања нагомилана током историје* и да *противречности имају основу у материјалној неразвијености*, затраживши борбу против *класног непријатеља, потпадања под утицај нама туђих схватања, догматизма и либерализма* и посебно против *шовинизма* за који је рекао да је *главни непријатељ социјализма*. Он је позвао развијене југословенске републике да и даље помажу крајевима који нису довољно развијени, истакао да је из Фонда федерације Покрајини намењено 250 милијарди динара и објаснио да наведена помоћ *није поклон него да ће од тога читава Југославија имати користи*. Поводом националних односа, Броз је критиковао неповерење према кадровима албанске националности, рекавши: *Разумије се да Шиптаре треба у све већем броју запошљавати и омогућивати им да се оспособљавају за производњу. Јер, колико сам могао да примјетим, на Косову и Метохији највише стручњака и квалификованих радника је српске и црногорске националности, док је Шиптара мање. То је наслјеђе прошлости када су припадници шиптарске народности потискивани. Сада им морамо помоћи да иду напријед и да постигну стварну равноправност, а не само на ријечима. Узалуд ћемо држати говоре о равноправности ако се у фабрици запосли прво Србин, а одбије Шиптар који тражи посао. Разумије се да тада мора доћи до огорчења. Или, ако би Шиптари извршили сада притисак и тражили да се они приме а Срби отпусте, опет би дошло до шовинизма. Тај проблем није лак и треба му веома суптилно прилазити. Потребно је много напора да би се оспособили шиптарски кадрови.*³⁷⁶

На крају разговора, Броз је затражио јединство чланова СК са Космета у спровођењу братства и јединства, афирмацији политике равноправности и остваривања

³⁷⁶ Исто.

привредне реформе. Документа ЦИА из овог периода показују да је суштински југословенски проблем било национално питање. Подгревање страхова од *великосрпског хегемонизма* и *притајених сецесионистичких тежњи* Хрвата и Словенаца оптерећивало је читаву политичку сцену, при чему је Броз проблемима растућег партикуларизма приступио прагматично и компромисно, излазећи постепено у сусрет тежњама да се обезбеди уравнотеженија национална заступљеност у највишим партијским органима, уводећи у политку млађе кадрове и допуштајући развијање процеса децентрализације у привреди. У тој светлости би требало посматрати Брозову посету Косову и Метохију, чији главни циљ је било популарисање југословенског доприноса развоју Покрајине и представљање нове државне политике која је настојала да изађе у сусрет тежњама Албанаца како би их подстакла да буду лојални грађани Југославије.³⁷⁷

Након избора, Скупштина АПКМ се конституисала 24. априла 1967. године, када је за њеног председника именован Ф. Хоџа, а за потпредседнике К. Патрновић Цица и К. Реуфи. За председника Покрајинског већа изабран је С. Затрићи и Организационо-политичког већа М. Секуловић. За председника Комисије за избор и именовање постављен је Т. Хоџа, Комисије за представке и притужбе Х. Халити, Комисије за прописе Р. Бејта и Административне комисије Д. Васић. За председника Покрајинског Извршног већа именован је И. Вакић, за потпредседника Р. Сапунџија и чланове Б. Димитријевић, К. Дева, Е. Ђерђеку, С. Нимани Ругова, Ш. Сулејмани, Р. Агај и Х. Сахити. За посланике Већа народа Савезне скупштине изабрани су П. Ајтић, Б. Радуновић и Х. Хоџа. У исто време на седници ПК СКС за КМ за секретара Извршног комитета ПК СКС за КМ изабран је Б. Радоњић, док је на захтев ОК СК у Пећи за новог члана Извршног комитета ПК СКС за КМ именован Л. Вујовић. За нове чланове Председништва ПК СКС за КМ изабрани су Б. Шкембаревић и М. Звицер, за председника Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ К. Реуфи, и за председника Комисије за идејне проблеме у СК М. Секуловић. На седници Покрајинске конференције Социјалистичког савеза Косова и Метохије, одржаној 13. маја, за новог председника овог тела изабран је И. Куртеши, за потпредседнике В. Богдановић и Х. Мустафа и за секретара М. Шешлија. У Савезну конференцију ССРН изабрани су М. Беграц, В. Филиповић, Н. Шемси, И. Ђукић, Т. Ђемаили, Р. Шабани, а у Републичку конференцију ССРН Б. Оручи, И. Шаћири, Б. Николић, М. Прекази и К. Филиповић.³⁷⁸

³⁷⁷ Исто.

³⁷⁸ *Покрајинска скупштина се конституисала*, Јединство, 1.5.1967; *З.В. Реформа се позитивно одразила на привреду Покрајине*, Јединство, 1.5.1967; *Пола милиона људи на предкандидационим зборовима*, Јединство, 15.5.1967.

Истог дана, на саветовању у ПК СКС за КМ су, под председништвом В. Деве, разматране *Тезе о реорганизације СК*, у вези са којима је констатовано да је после Брионског пленума ојачало јединство у редовима СК и да је *позитивне резултате дала борба против националистичко-шовонистичких схватања*, али да поједине организације СК још увек нису биле *на довољној идејној висини да би се до краја одупреле деловањима класног непријатеља*. Укупан број чланова СК у АПКМ је на дан 31. децембра 1966. године износио 45.678 лица, што је представљало повећање у односу на 1965. годину за 823 члана, мада је примећено успоравање у пријему чланства односу 1965. годину када се број чланова СК повећао за 3.189. Због упражњавања религиозних обреда и односа према цркви у 1966. години кажњен је 81 члан, због одступања од линије СК искључено 55 (11%), док је због политичке неактивности искључено 40%. Сами су напустили у 1966. години СК њих 75, од којих 18 радника, 13 службеника, 34 сељака и 10 осталих.³⁷⁹

Председник СФРЈ Ј. Броз Тито је 12. маја 1967. године примио делегацију Службе безбедности и органа унутрашњих послова, на челу са савезним секретаром за унутрашње послове Миланом Мишковићем, која га је известила да су после Брионског пленума рашчишћене деформације у СДБ и да је злоупотребе вршио мали број службеника. Но, премда је донет низ нових закона и прописа у вези са реорганизацијом СДБ, највећи проблем је представљало како јавности објаснити место и улогу СДБ после Брионског пленума, посебно што су се многи сарадници СДБ жалили да доживљавају дискриминације и да се на њих фронтално напада иако ни за шта нису били криви. Броз је изразио бојазан да није сувише кадрова склоњено из СДБ, на шта је добио уверавања да су остали само они најбољи и најстручнији. Поред тога, делегација је изнела незадовољство превеликим деловањем ЦИА на подручју Југославије, док је С. Зечевић информисао Председника СФРЈ да Д. Ћосић стоји на *шовинистичким позицијама и да се доста чува*. У то време је делегација СДБ, у којој су били покрајински секретар за унутрашње послове Џ. Хамза, Д. Ристић, М. Шоши, С. Долашевић, М. Церовић, М. Балабани, Д. Марић, Д. Дукић и К. Меленаши примљена код председника Скупштине АПКМ Ф. Хоџе и председника Покрајинског извршног већа И. Вакића. Ф. Хоџа је известио делегацију о случајевима напада на милиционере и њиховог потцењивања, објаснивши да у тим ситуацијама милиција *не сме да буде либерална, већ да одлучно предузима мере против прекршилаца јабног реда и мира*, док је Џ. Хамза истакао да је од Брионског пленума број запослених службеника СДБ у Покрајини смањен за око 40% и

³⁷⁹ Број чланова СК службеника на Космету је у 1966. порастао за 392, сељака за 6 и осталих 464, док се број радника смањило за 0,6% у односу на 1965. годину. Видети: *Саветовање у Покрајинском комитету*, Јединство, 15.5.1967; Седница Покрајинске Контролне комисије СК, мај 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

да *Служба успешно обавља своје задатке изграђујући методе деловања у духу Пленумских одлука.*³⁸⁰

Ц. Хамза је 17. маја 1967. године одржао конференцију за штампу на којој је саопштио да се реорганизација СДБ у АПКМ приводи крају и да је од четири службе – милиције, криминалистичке, саобраћајне и пограничне службе створена само једна Служба државне безбедности, чиме је *отклоњена досадашња компликованост и готово све компетенције у решавању разних питања из ове области пренете на општине.* Он је указао да је пензионисано 233 радника, да према новој систематизацији СДБ има 45 радника мање, као и да је побољшан национални састав службеника у корист албанске националности, односно да се њихова заступљеност у СДБ са 13,3% од пре Брионског пленума попела на 34%. У току прва три месеца текуће године у станице милиције је дошло 55,8% грађана који су пријавили разне случајеве злоупотреба, што је према Хамзи показало да се *међу народ вратило поверење у СДБ.* Истог дана конституисана је нова Савезна скупштина на којој је Ј. Броз Тито поново изабран за Председника СФРЈ, док су му у име Косова и Метохије честитке послали Ф. Хоџа, В. Дева, И. Вакић и И. Куртеши. Осим тога, Милентије Поповић је изабран за председника Савезне скупштине, док је за једног од потпредседника изабран Ц. Нимани. За председника СИБ-а изабран је Мика Шпиљак, а за једног од потпредседника А. Шукрија. У Србији је за председника Скупштине изабран Милош Минић, за председника Републичког извршног већа Ђурица Јојкић (1914-1981), за председника Републичког већа Скупштине СРС Драгослав Дража Марковић и за председника Републичке конференције ССРНС Драги Стаменковић.³⁸¹

Извршни комитет ЦК СКЈ разматрао је 8. јуна 1967. године спровођење одлука Четврте седнице ЦК СКЈ у СУП-у, закључивши да је СДБ *успешно превазишла извесна несналажења и лутања* која су наступила после Брионског пленума ЦК СКЈ и да је успела да се консолидује и изврши значајне реорганизационе и кадровске промене. Са друге стране, 12. јуна је одржана седница Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, уз учешће Извршног комитета ПК СКС за КМ, на којој је разматрана национална структура запослених и њихова квалификациона структура у Покрајини. Тако је закључено да у протеклих десет година пријем нових радника није био у складу са националном структуром становништва АПКМ, односно да је од укупног броја броја новозапослених на Албанце отпадало 55,7% (26.028) и на остале 44,3% (20.731), што је

³⁸⁰ Пријем делегације Службе безбедности и органа унутрашњих послова, 12.5.1967, АС, 837, П-2/323-а; М.С, *Фадил Хоџа и Илија Вакић примили представнике Службе*, Јединство, 15.5.1967.

³⁸¹ У својим мемоарима је Д. Стаменковић приметио да је, желећи да учврсти политичку позицију, М. Минић био попустљив према захтевима за проширењем аутономије АПКМ, због чега га је тамошње руководство свесрдно подржавало. Видети: Д.В, *Реорганизација СДБ приведена крају*, Јединство, 22.5.1967; *Тито поново Председник Републике*, Јединство, 22.5.1967; Д. Стаменковић, *Између...*, 171.

значило да је број запослених Албанаца растао 8,5% годишње и осталих националности 6,4%. У периоду од 1962. до 1966. године запажено је опадање броја новозапослених Турака. Од укупног броја запослених у 1966. години на жене је отпадало свега 17,2%, од чега на Албанке 24,4% и Туркиње 1,1%. У укупном броју запослених са високом спремом Албанци су учествовали са 21,7% и Турци са 0,6%, у укупном броју висококвалификованих радника Албанци са 38,1% и Турци са 1,7%. Од укупног броја новозапослених Албанаца 47,1% били су квалификовани, приучени и радници са нижом спремом, при чему је неквалификованих Албанки било 70%. Од укупног броја новоупослених осталих националности 23,6% је отпадало на неквалификоване, приучене и раднике са нижом спремом. У периоду од 1956. до 1962. године запослено је 33.913 лица или просечно годишње 5.602, од чега је на Албанце отпадало 18.983 лица или 56%. У периоду од 1962. до 1966. године успорен је пораст пријема новозапослених лица, којих је укупно било 12.846 или годишње 3.216 лица, од чега Албанаца 7.045 или 54,7%. У структури запослених број Албанаца се смањило са 52% у 1964. години на 51% у 1966. години услед смањеног пријема нових радника и одсуства потреба за запошљавањем високостручних лица, којих је иначе било мало у овој националности. Од укупног броја директора у привреди Албанаца је било 40,9%. Према плановима до 1970. године требало је да се запосли у Покрајини 23.000 лица, чиме би се број запослених Албанаца попео на 60,9%, што и даље не би одговарало односу националне бројности становништва на Косову и Метохији, где је албанског становништва било око 70%.³⁸²

Осим тога, уочено је да по завршетку основне школе опада број ученика албанске националности са 65,6% на 50%, док турске расте са 1,5% на 2,7% и српске и црногорске са 32,9% на 46,9%. Проблем је представљала и чињеница да је 87,89% наставног кадра који је предавао на албанском језику било неквалификовано. Од укупног броја ученика у школама другог степена који је износио 26.500, на ђаке српске и црногорске националности је отпадало 51%, албанске 46% и турске 1,9%. Од 4.746 студената у 1966/67. години на студенте из редова српске националности је отпадало 42%, албанске 39% и остале 19%. На крају седнице Комисија је извела следеће констатације: да учешће народности од 52% у укупној запослености Покрајине не одговара броју становништва које износи 69,8%, да је на једног запосленог Албанца у 1956. години долазило 3,8% са средњом, вишом и високом квалификацијом из осталих националности и да је у 1966. години тај однос смањен на 1,7%, да наведено утиче на стварање разлика у учешћу

³⁸² Према подацима Покрајинског завода за запошљавање 30. октобра 1966. године је посао тражило 20.000 лица од којих 73,2% Албанаца, при чему је нестручна радна снага износила 91,5%. Видети: Записник са 15. седнице ИК ЦК СКЈ, 8.6.1967, АЈ, 507, IV/15; Записник и пратећи материјали са седнице Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, 12.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

различитих националности Покрајине у фонду личних доходака и да су примања припадника народности на таквом нивоу који је немогуће одржати без материјалне интервенције државе, да привредна криза узрокује отпуштања неквалификованих радника што додатно отежава положај припадника народности, као и да је, иако је порастао број студената из редова Албанаца, дошло до *неразумљивог опадања ученика из редова Албанаца у школама другог ступња*. Упућена је критика ПК СКС за КМ, друштвено-политичким и радним организацијама што нису довољно организовано деловали да би се брже усклађивао број запослених лица и квалификациона структура са националном структуром становништва, али и извршено упоређивање са НР Македонијом која је у овом погледу боље стајала, иако је имала сличан историјски развој као и АПКМ.³⁸³

Иако је на Проширеној седници ПК СКС за КМ средином јуна 1967. године закључено да је *учињен крупан корак напред у развијању правилних међунационалних односа, а самим тим и јачању братства и јединства*, секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Б. Радоњић је критиковао штетно деловање појединих бивших припадника СДБ који настоје да *измишљеним причама дезинформишу о политичкој ситуацији на Косову и Метохији и дискредитују истакнуте кадрове*. Поред тога, он је упозорио да *класни непријатељи из редова албанских и српских шовиниста покушавају да свим снагама ослабе међусобно поверење припадника народности и народа у овом крају*, у вези са чиме је констатовано да у *неким срединама у Покрајини нема довољно доследности у решавању питања која се односе на равноправност народа и народности*, што нарочито долази до изражаја приликом пријема и отпуштања радника, додељивања стипендија и увођења двојезичне администрације. У исто време, Косово и Метохију су посетили М. Минић, Ђ. Јојкић и С. Хасани како би се упознали са текућим питањима и проблемима у спорвођењу привредне и друштвене реформе. Том приликом је Минић похвалио предлог Ј. Шотре да Скупштина СРС размотри развој АПКМ како би се *сагледало шта је урађено и докле се стигло*, односно да би се даљи развој Покрајине остваривао *онако како је прокламован*, при чему је односе између Републике и Покрајине окарактерисао као *скупчене* и заложиио се да се они *продубљују и развијају*.³⁸⁴

Десета проширена седница ПК СКС за КМ је одржана 23. јуна уз присуство председника ЦК СКС Д. Радосављевића и чланова Извршног комитета ЦК СКС К. Широке. Уводно излагање о идејним и политичким проблемима и задацима СК у побољшању националне структуре запослених поднео је К. Реуфи, који је указао да је

³⁸³ Записник и пратећи материјали са седнице Комисије за међунационалне односе ПК СКС за КМ, 12.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

³⁸⁴ *Јединство народа јаче него икада*, Јединство, 19.6.1967; *Предстоји стварање разноврснијих веза између Покрајине и Републике*, Јединство, 19.6.1967.

неопходно прићи проблему школства са аспекта припреме кадрова за мењање и побољшање укупне квалификационе и националне структуре запослених, јер је уочено да је услед ниже квалификационе структуре запослених из редова припадника народности мање и њихово учешће у формирању доходака. Он је навео пример *Тренче* где је од укупно 5.914 запослених на Албанце отпадало 3.165 или 63,5%, али да је њихово учешће у дохотку због ниске стручне спреме било свега 48,43%. Осим тога, на једног запосленог Албанца долазило је више издржаваних чланова породице него код других националности, па је затражена интервенција шире друштвене заједнице и спровођење испитивања *где се грешило у споровођењу партијске политике*. Од Седмог пленума ПК СКС за КМ примљена су у *Тренчу* 323 нова радника од којих је само 85 лица било албанске националности, а у Комбинату коже и обуће у Пећи од 105 новопримљених био је само 21 Албанац. У Извештају ПК СКС за КМ наведено је да је после Брионског пленума дошло до промене националне и квалификационе структуре запослених, али да је темпо запошљавања од 1964. године био *најнижи од ослобођења* и да је запослено само 500 нових радника. Број висококвалификованих и квалификованих кадрова се са 28% у 1956. години попео на 46,1% у 1966. години, али је свега 17.411 нових стручњака долазило из редова албанске мањине. Неповољној националној структури запослених поговарало је и то што је велики број стручњака довођен из других делова Југославије или Србије, тако да су се у рукама организација створили *управно-административни апарати са минималним бројем народности*. Предвиђања да ће до 1970. године бити запослено 23.000 нових радника показала су се неостваривим, јер је годишњи прилив радне снаге износио 16.000 људи и капацитети запошљавања од 2.000 до 5.000 лица. Процене су биле да је око 37.000 лица албанске и турске националности који су радили или тражили посао било без основне школе, при чему је број ученика Албанаца у школама другог степена опао са 51% у 1964. години на 48% у 1967. години. Током 1966. године у Покрајини је било 3.763 стипендисте од који 59% Албанаца и 1,3% Турака, док су материјални издаци за стипендије били смањени.³⁸⁵

Тако је на овој седници посебно замерено *шовинистима* из редова Срба и Црногораца што преносе гласине како су национално угрожени, да ће бити отпуштани са посла и да неће моћи да школују децу, док су *шовинисти* из редова Албанаца критиковани што врше нападе на политику СКЈ и социјалистички поредак окривљујући Партију за све тешкоће. У дискусији, К. Патрногић Цица се заложила за идеолошко и

³⁸⁵ *Даље развијање братства и јединства и националне равноправности најнепосреднији су задаци СК, Јединство, 26.6.1967; Идејно-политички проблеми и задаци СК у побољшању националне структуре запослених, Приштина 1967, 5.*

акционо јединство СК, при чему је посебно критиковала *великосрпски шовинизам иза којег се крију бирократско-шовинистичка схватања*. Г. Зајми је говорио о потреби проширења мреже школа као важног услова за побољшање националне структуре запослених, Х. Прекази се заложио да се више води рачуна о припадницима турске националне мањине, Б. Недељковић је указао да је у Покрајини запослен сваки 16. припадник албанске, 8. српске, 6. црногорске и 30. турске националности, Џ. Нимани је затражио да се у радним колективима издвајају већа средства за стручно оспособљавање припадника народности, а Ј. Шотра је навео да је у Југославији запослено 18,6% становника, у Словенији 20,4%, у Србији 17,1% и на Космету свега 8,1%, као и да 42.000 људи из Покрајине ради у другим крајевима Југославије. Индикативно је и излагање Д. Радосављевића Бобија који је националну структуру запослених у Покрајини означио *делом борбе за реализацију фактичке националне равноправности*.³⁸⁶

Закључци Десетог пленума ПК СКС за КМ представљали су наставак државне *афирмације равноправности права националних мањина* на Косову и Метохи, односно остварење тежњи покрајинских руководилаца албанске националности да у новим политичким приликама изборе што више благодети за нацију којој су припадали. Поред тога, они су били на линији смерница које је покрајинска делегација добила од Ј. Броза Тита и Е. Кардеља. Тако је у пленумским Закључцима затражено да се смање разлике у развијености и националној и квалификационој структури запослених међу народима и народностима у Покрајини, а све у циљу њиховог равноправног укључивања у социјалистички развитак. Позвани су комунисти да се боре за наведено, али и да развијају активност на оспособљавању радника из Покрајине за запошљавање у другим крајевима Југославије и у иностранству и да раде на обезбеђивању већих стипендија и стварању услова за шире школовање деце, иако није објашењено како се планирало да се то све практично спроведе. Већ сутрадан, 24. јуна, у ПК СКС за КМ одржано је саветовање којем су присуствовали чланови Председништва ПК СКС за КМ и руководиоци покрајинских организација и органа, а испред ЦК СКС Д. Радосављевић Боби. На саветовању је разматрана друштвена и економска садржина аутономије, у вези са чиме је В. Дева истакао да је потребно у будућности решити проблеме односа са Албанијом, питања језика, односа према историјским личностима, догађајима и симболима, културном наслеђу, као и према равноправности турске народности у Покрајини, нагласивши да је о свему наведеном разговарао са М. Минићем. Ф. Хоџа је указао да је, ради проширења аутономног система, пре неколико дана при ПК СКС за КМ формирана

³⁸⁶ Исто.

Комисија за проучавање Статута АПКМ, и да је у плану било формирање комисије која би се бавила међународним проблемима и стварањем оквира за размену мишљења и искуства са руководством АПВ. То је потакло Радосављевића да посаветује да се убрза рад на сагледавању проблема Покрајине како би се створили основи за ширу дискусију, да би у вези са питањем положаја покрајина требало везивати питање положаја општина и да савезно законодавство *не може да се мења од једном него да је то процес који ће трајати најмање две наредне године*. Ц. Нимани се заложио да се анализирају сви системски закони како би се видело шта се може пренети у надлежност аутономије, док је К. Широка приметно да је питање промене Устава СФРЈ *и раније постављано и да се од њега одустајало на највишем нивоу државе*. У наставку је Радосављевић поздравио иницијативе покрајинског руководства да се унапреде односи са НР Албанијом, нагласивши да то *не мора увек бити рађено на бази реципроцитета* и да би требало *искористити погодне моменте у вези са спортским и културним дешавањима*. Он је затражио активније деловање комуниста у циљу практичне примене језичке равноправности *од багера до школе, администрације и судства*, на шта је Ф. Хоџа изнео идеју да се *и српски и шиптарски језик уведу као обавезни за сву децу на Космету*. Поводом питања симбола и празника, Радосављевић је изразио извесну резервисаност шта тачно урадити и да ли стварати нека посебна знамења Покрајине која би била прихватљива за све нације које у њој живе и била прожета идејом Револуције. Схвативши да није добар час за решавање овог проблема, Ф. Хоџа је указао да то питање не поставља ни АПВ и закључио да *ту нема проблема зато што се албански празник 28. новембар поклапа са југословенским 29. новембром*.³⁸⁷

Седма седница ЦК СКЈ, одржана 1. јула 1967. године, констатовала је да је у претходној години СК укупно имао 1.046.108 чланова, што је значило благи пораст у односу на 1960. годину када их је било 1.006.286. Тенденција пораста броја чланова СК примећена је у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, а смањивања у Хрватској, Словенији и Македонији. Осим тога, на овом састанку је дат извештај о раду Комисије ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа, која се на челу са А. Хумом конституисала још 25. октобра 1966. године. У оквиру ове Комисије формирана је Радна група која је проучавала неке актуелне проблеме народности и која је у међувремену обавила бројне консултације са републичким и покрајинским руководством СК, док је Комисија ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима образовала Радну групу са задатком да изradi

³⁸⁷ *Идејно-политички проблеми и задаци СК у побољшању националне структуре упослених*, Приштина 1967, 91; Стенографске белешке са саветовања у ПК СКС за КМ, 24.6.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

*Елеборат о положају народности у СРС како би се регистровали домети организације СКС у реализацији националне политике и закључака Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године, уочиле слабости идејног и практичног ангажовања комуниста на овом подручју и утврдиле промене у положају народности у склопу решења привредних и друштвених проблема.*³⁸⁸

На пленуму ПК СКС за КМ 17. јула 1967. године председник Комисије за реорганизување СК С. Затрићи је указао да међу преко 45.000 чланова СК у Покрајини постоји 17.181 службеник, 14.256 радника и 9.699 индивидуалних произвођача, док је на крају пленума уместо њега за председника наведене Комисије именован Л. Влаховић. Иначе, у ово време је највише руководство Партије настојало да учврсти контролу одзога до доле, тако да је на Дванаестој седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 6. септембра, препоручено члановима овог тела да *чешиће одлазе у централне и извршне комитете СК република и покрајина*. Са друге стране, сутрадан је одржан састанак представника АПКМ и СР Македоније у Охриду на којем је разматран друштвено-економски и политички систем Југославије. Обе стране су се сложиле да је Федерација *без обзира на све потешкоће и сукобе, најпримеренија заједница равноправних народа и народности*. Председник ЦК СК Македоније К. Црвенковски је истакао да Македонија и Космет имају сличне проблеме у свим сферама друштвеног живота, па и у погледу националних мањина, и да се ти проблеми *не решавају ништа боље зато што су они Република*, док је В. Дева покушао да придобије македонску страну да подржи даље уставне промене у правцу јачања аутономија покрајина и тражења допунских средстава за развој неразвијених република и крајева. Црвенковски је прихватио даљу привредну сарадњу, али се успротивио предлозима В. Деве и Ф. Хоџе да се створи један централизован лист на албанском језику за целу Југославију, као и тежњи да се под Приштином обухвате сви Албанци у земљи.³⁸⁹

Група за проблем народности при Комисији ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе је 21. септембра 1967. године разматрала идејно-политичке проблеме у односу на положај и остварење права равноправности народности, у вези са чиме је закључила да у АПКМ постоје проблеми високог природног прираштаја

³⁸⁸ Магнетофонске белешке са Седме седнице ЦК СКЈ, 1.7.1967, АЈ, 507, II/31; Информација о току рада на Елаборату о положају народности у СРС у светлости уставних одредби и програмских начела СКЈ, 6.7.1967, АС, Ћ-2, К-40.

³⁸⁹ *Тезе о националном питању и односима*, Борба, 18.7.1967; Д.В, *Утицај СК порастао у политичком животу*, Јединство, 24.7.1967; Нека актуелна питања везана са досадашњом активношћу око реорганизације СК на Косову и Метохији, јул 1967, АС, Ћ-2, СКК, К-2; Информација о неким актуелним идејно-политичким кретањима у Покрајини, јул 1967, АС, Ћ-2, СКК, К-2; Записник са 12. седнице ИК ЦК СКЈ, 6.9.1967, АЈ, 507, IV/19; Белешка са разговора представника АПКМ и СРМ, 7.9.1967, АС, Ћ-2, К-5.

становништва, неразвијености привреде, незапослености и привредне неразвијености, при чему је наглашено да се *не оцртава ни ближа могућност решавања незапослености и мењања националне структуре упуслених у корист народности*. У Покрајини је просечан лични доходак запослених у 1966. години код Срба износио 66.500, Црногораца 65.000, Албанаца 53.000, Турака 53.000 и осталих 62.000 динара. Замерено је Федерацији што је бригу за народности пребацила на републике и поред јасног става у закључцима Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године да би Федерација требало да учествује у обезбеђивању средстава за ове сврхе, нарочито у оним републикама *где живе више и бројније народности*. Констатовано је да су представници народности пропорционално својој бројности укључени у представничка тела Федерације, али не и у извршне органе и управе Федерације, чак ни у републикама и покрајинама. Оштро је критиковано што у савезној управи *нема ни једног Шиптара*, док у републичкој управи Србије раде *двојица Шиптара*, а у командном кадру ЈНА *нема нимало или има врло мало припадника народности*. У дискусијама око садржине аутономије аутономних јединица изражене су две тенденције – прва да би требало усавршити *надograђености уставног и правног система како би се аутономним јединицама омогућило да стварно врше своја самоуравна права и као елемент југословенског федерализма и као елемент самоуправног система*, и друга да би требало *извршити правно мењање назива аутономних јединица, њиховим формалним проглашавањем као равноправних јединица са републикама чиме би се остварила пуна самоуправност*.³⁹⁰

Друга идеја је у старту одбачена зато што је закључено да би довела до *унутрашњих и међународних последица*, као и да је *много важнија суштина од форме*. У домену културно-просветног развоја албанске народности примећени су проблеми у вези са школовањем на матерњем језику у школама другог степена, програмом наставе, обезбеђивањем литературе и уџбеника и квалификационом структуром кадрова. У дискусији поводом равноправности језика народа и народности констатовано је да деца из редова народа не желе да уче језик који није матерњи и државни, а да се деца из редова народности жале да њихов језик нема равноправан третман зато што је факултативан. Такође, код Албанаца је примећен посебан проблем нејединства књижевног језика, односно уједначавања дијалекта који се користи у Албанији и у Југославији. Код интелектуалаца из албанске народности примећене су два становишта, прво да се *Албанији не може признати право матице, већ да би Шиптари у Југославији требало да буду звезда водилца развоја албанске културе*, и друго да се *једино треба ослањати на*

³⁹⁰ Стенографске белешке са састанка Комисије ЦК СКЈ за међунационалне и међурејубличке односе, 21.9.1967, АЈ, 507, ХХПА-К.3/1-8.

традицију и савремена кретања у Алабнији као матици и носиоцу развоја националне културе Шиптара у Југославији. Осим тога, за лоше односе Југославије и Албаније окривљено је негативно деловање СДБ, тако да је затражена *већа офанзивност у покушајима регулисања и стварања бољих односа са Албанијом* који се морају заснивати на принципу *узајамног интереса, равноправности немешања у унутрашње питања, толеранције разлика у гледањима на проблеме унутрашњег развоја и међународних збивања и на проналажењу питања и проблема где се може и треба сарађивати*. У погледу односа према турској народности, похављени су коректни међудржавни односи са Турском и апеловано на побољшање снабдевања литературом на овом језику. По питању остваривања пуних права у погледу употребе националне заставе и симбола, празновања националних празника и сећања на истакнуте личности и догађаје народности, није заузет јединствен став, осим што је примећено да је једино код албанске народности домаћа застава идентична застави Матице. На крају састанка је нарочито критикована појава да се у Србији припадници *шиптарске народности* називају *Шиптарима*, јер је у иностранству у употреби термин *албанска мањина*. Како је истакнуто: *Иако сами Шиптари себе називју Шиптарима у Југославији, а Албанију Шипнијом, на језицима других народа одомаћен је термин Албанци – Албанија за све Шиптаре. То ствара осећај код људи да се ради о две нације, у круговима шиптарске интелигенције ствара нервозу и узима се као тенденција негирања националне припадности Шиптара у Југославији и да су у питању иредентистичке предрасуде. У суштини ради се више о идејном рашичишавању појма, о потреби уношења схватања да је то једна нација, а да је ствар језичне природе сваког народа како ће сам себе или друге називати. При томе не сме се дозволити да поводом тога питања дођу до изражаја националистичке страсти и амбиције као и ускогрудост које су присутне када се о овом проблему расправља.*³⁹¹

Почетком октобра 1967. године, Ф. Хоџа је дао интервју медијима у којем се заложио за проширење надлежности и права аутономије АПКМ, побољшање националне структуре запослених и развијање односа Југославије са Албанијом, похваливши оснивање Комисије за разматрање Статута АПКМ. Пошто је указао да су и Република и Федерација изразиле пуну подршку и размевање за наведено, он је рекао: *То је корак напред, резултат досадашњих достигнућа. Такође, то је корак напред и у погледу јачања аутономије. Проширење надлежности аутономија значи омогућити Шиптарима, Србима, Црногорцима, Турцима и другим становницима Косова и Метохије да што*

³⁹¹ Исто.

самосталније уређују друштвене и националне односе, а то значи омогућити и пуну афирмацију свих. Поводом унапређења односа са Албанијом, Хоџа је објаснио да је то проблем који преокупира све нас и позвао се на изјаву председника Албанске владе о потреби нормализације односа са свим балканским државама. Како је истакао: *Уверен сам да данас постоје услови да се односи нормализују. Само, потребна је добра воља обеју страна, као и конкретне мере, да би се ово постигло. То је на корист оба народа... Различита идеолошка схватања, различити путеви социјалистичке изградње, па и различити системи друштвеног поретка уопште, не смеју бити препрека за нормалне односе, тим пре што су Југославија и Албанија суседи чије су привреде заинтересоване за свестрану размену, наравно уз обострано потпуно поштовање равноправности и суверенитета.* У наставку, Хоџа је додао: *Ми Шиптари Југославије, као и сви југословенски народи, желимо да постанемо мост зближавања између Југославије и Албаније. Достигнућа у области културе и образовања на Косову и Метохији, као и у целој заједници, веома су видна. Она су такође видна и у НР Албанији. Сарадња културних и просветних установа може бити веома корисна за уздизање Шиптара уопште. Неке институције са Косова и Метохије већ су предузеле мере у том правцу и верујемо да ће ова њихова иницијатива наићи на разумевање.* Поводом антијугословенских написа у албанској штампи он је указао да би нереаговање Југославије требало схватити као добру намеру наше земље да се атмосфера не погоршава, закључивши: *Греше они који мисле да то потиче отуда што смо ми слаби. Напротив, такав наш став је добронамеран и желимо да само тако буде схваћен.*³⁹²

У исто време, Кривично веће петорице Врховног суда Србије – Одељења у Приштини, под председништвом Рамадана Вранићија, потврдило је пресуду којом је бивши службеник СУП-а Радоје Милошевић осуђен на четири године строгог затвора, док је другооптуженом командиру Станице милиције у Великој Круши Миладину Митровићу смањена казна строгог затвора са пет на четири године. Њих двојица су одговарали за убиство 76-тогодишњег Авдије Дурака, земљорадника албанске националности из Велике Круше, којег су до смрти тукли у време акције прикупљања оружја 1956. године. Осим тога, Јавно тужилаштво је код Окружног суда у Пећи подигло 6. октобра оптужницу против Вуја Војводића због убистава и малтретирања низа грађана албанске националности која су почињена док је био начелник СУП-а у Пећи током 1956. године. У процесима који су вођени до краја 1967. и почетка 1968. године осуђен је на затворске казне мали број службеника СДБ из Покрајине, као на пример: И. Хаскај којем

³⁹² *Шира права аутономија*, Јединство, 9.10.1967.

је за кривично дело убиства пред Окружним судом у Пећи изречена казна од 8 година строгог затвора, Милан Ђурић којег је Окружни суд у Призрену осудио на 6 година затвора због кривичног дела сучесништва у убиству, док су остали углавном добили од три до четири године затвора. Поједини попут Ј. Бајата, бившег начелника СУП-а у Ђаковици и Косовској Митровици, Мирка Илића, радника СДБ у Ђаковици, Влада Дашића и Мила Вујовића, службеника СДБ у Пећи, провели су више месеци у затвору и због недостатка доказа пуштени на слободу. Индикативни су и случајеви оперативца Удбе Г. Дончића који је остао без посла зато што је у свом дому држао слику свог деде са Карађорђевог звездом на грудима и начелника СУП-а у Пећи Мила Костића који је такође изгубио посао због продаје једног ловачког карабина. Поред оперативца српске националности отпуштани су и они албанске националности само зато што су означени као *лојални грађани*, попут шефа СДБ у Пећи Шерифа Баљаја и руководиоца контраобавештајног одељења Удбе АПКМ Хајрија Ђота. Велики део службеника СДБ био је иселен из Покрајине, што је правдано рационализацијом радних места, при чему је око 80 оперативца добило станове у Београду. Почетком новембра је у скупштини АПКМ је саопштено да је квалификациона структура припадника СУП-а још увек неповољна, јер је 86,7% службеника имало непотпуну основну школу, као и да су радили по десет часова дневно и нису били адекватно материјално награђени за свој рад. До краја 1967. године у Покрајини је отпуштено 39 радника органа унутрашњих послова, а у својим мемоарима С. Зечевић наводи да су главни инспиратори описане реорганизације СДБ били Ф. Хоца и Ј. Веселинов.³⁹³

У контексту припрема за обележавање 500-годишњице смрти Скендербега и 60-тогодишњице оснивања албанског писма, албански интелектуалци су у југословенској штампи крајем 1967. године покренули питање да ли би албанска национална мањина требало да се назива *Албанцима* или *Шинтарима*. Иако је термин *Шинтар* био одомаћен као назив за Албанце који су живели у Југославији, све више се могло чути да је он увредљивог карактера и да би албанску националну мањину требало називати Албанцима, сходно називу земље Матице. Са друге стране, ПК СКС за КМ је 6. новембра донео одлуку да се крајем јуна 1968. године одржи Десета покрајинска конференција СКС КМ, док је 19. новембра на свечаности поводом 23-тогодишњице ослобођења Приштине у Другом светском рату С. Затрићи упутио замерке политичком руководству Албаније што се одупире наставку и продубљивању сарадње са Југославијом. Извршни

³⁹³ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 97; С. Цветковић, *Између српа и чекића*, II..., 348; С. Зећевић, *Сећања и казивања*, Београд 2004, 220; *Из Врховног суда Србије – Одељења у Приштини*, Јединство, 9.10.1967; Окружном јавном тужилаштву у Пећи, октобар 1967, АС, Ђ-2, К-22; *Недовољна награда за велико залагање*, Јединство, 6.11.1967; Информација о неким кадровским питањима, 1.12.1967, АС, Ђ-2, К-23.

комитет ЦК СКЈ је 5. децембра критиковао политичке последице које је изазвала полемика између гласила *Вјесника у сриједу* и *Књижевних новина* поводом приказа нове књиге С. Хасанија *Дечак са одликовањем*, објављеног у *Илустрованој политици* још 11. јуна. Наиме, расправа се развила око питања да ли постоји само једна албанска књижевност и да ли су књижевна дела на албанском језику у Југославији део књижевности у Албанији, при чему је *избегавано да се каже да је култура народности саставни део и културе и земље у којој живе и стварају припадници те народности*. Истог дана је у ПК СКС за КМ организован консултативни састанак чланова Извршног комитета ПК СКС за КМ, председника комисија ПК СКС за КМ, чланова ЦК СКС и чланова ЦК СКЈ, на којем је К. Широка известио о започињању припрема за одржавање Шестог конгреса СКС, планираног за јули 1968. године. Наведено су искористили В. Дева и Ф. Хоџа како би затражили да се у претконгресним активностима размотре идејно-политички аспекти развоја аутономије у СРС и њеном самоуправном систему.³⁹⁴

На измаку 1967. године је Ф. Хоџа дао изјаву медијима у којој је изразио надања да ће Федерација у 1968. години измирити у целини редовне обавезе према Фонду федерације, да ће се предузети мере да се средства Фонда федерације уредније достављају, да ће да се ради на стварању јединственог југословенског тржишта друштвених средстава уз даље стимулисање и преливање средстава у недовољно развијена подручја у већем обиму него раније и да ће Федерација ангажовати инострана средстава за убрзанији развој неразвијених подручја, подстицати изградњу магистралних саобраћајница и енергетских објеката и омогућити бољи пласман производа из неразвијених подручја. Он је посебно нагласио потребу промене Статута АПКМ у складу са новим условима социјалистичке демократије и у духу одредаба Брионског пленума, указавши да политички органи Покрајине *не седе скривених руку* већ да раде на даљем развијању двојезичне администрације, употпуњавању школских програма из историје и књижевности националних мањина, вођењу систематске кадровске политике засноване на пропорционалном учешћу националности у целокупном друштвеном животу и

³⁹⁴ Свечаност поводом 30-годишњице доласка Ј. Броза Тита на чело КПЈ одржана је 28. децембра 1967. године и том приликом је Е. Кардељ рекао да су се у историји људског друштва увек појављивали визионари који су маштали о томе каква би требало да буде будућност ослобођена тежоба садашњости. Кардељ је посебно нагласио дорпинос Броза на претварању Југославије у заједницу слободно уједињених народа на бази права на самоопредељење и равноправност, назвавши га водећом стваралачком личношћу Партије. Видети: *Zašto Šiptari, a ne Albanci*, *Vjesnik u srijedu*, 29.10.1967; Дванаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 6.11.1967, АС, Ћ-2, СКК, К-2; З.В, *Потпуна афирмација свих националних култура*, *Јединство*, 13.11.1967; З.В, *Свечаност у Приштини*, *Јединство*, 20.11.1967; Записник са 24. седнице ИК ЦК СКЈ, 5.12.1967, АЈ, 507, IV/24; Магнетофонске белешке са консултативног састанка у ПК СКС за КМ, 5.12.1967, АС, Ћ-2, СКК, К-2; Стенографске белешке са Свечане седнице ЦК СКЈ поводом тридесетогодишњице доласка друга Тита за генералног секретара КПЈ, 28.12.1967, АЈ, 507, II/33; *Титово име – симбол бораца и израз хуманистичке визије новог света*, *Јединство*, 1.1.1968.

обезбеђивању бољих услова за младе нараштаје с обзиром да је више од 50% становништва Покрајине испод 19 година старости. У то време је одржана и седница Покрајинског извршног већа на којој је истакнуто да се побољшава стање националне структуре кадрова у правосудним органима АПКМ, односно да је број Албанаца у судовима и тужилаштвима са 23-26% подигнут на 45-64%.³⁹⁵

И поред тога што је највише југословенско руководство почетком 1967. године изразило задовољство споровођењем одлука Брионског пленума, на Косову и Метохији је 13/14. јануара дошло до масовног прослављања Православне нове године од стране српског народа незадовољног новом државном политиком којом се излазило у сусрет Албанцима, што је, пак, показивало дубоку националну подељеност на овом простору. Сходно плановима за покретање уставних реформи, Комисија ЦК СКС за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима и Комисија ЦК СКЈ за међунационалне и међурепубличке односе почеле су да покрећу бројна питања у вези са афирмацијом народности, а која су се односила на положај аутономних јединица у оквиру Федерације, коришћење језика, права на образовање, кадровску заступљеност, употребу националне заставе, обележавање националних празника и друго. За то време, на Косову и Метохији су почеле да се истичу тезе да Устав СФРЈ из 1963. године није дао довољно права аутономним јединицама, да би покрајине требало јаче везати за Федерацију и да би АПКМ *боље прошла да је била република*. У таквим околностима је Ј. Броз Тито примио делегацију АПКМ 23. фебруара 1967. године која га је информисала да је на рад СДБ пристигло 1.045 жалби грађана, од којих 995 од стране Албанаца, изнела бројне примере злоупотреба СДБ над албанским становништвом, приказала *Призренски процес* као најтежи злочин СДБ са циљем дискредитовања покрајинског руководства албанске националности, затражила побољшање односа са Албанијом и указала на практично неостваривање националне равноправности и политике братства и јединства, слабу заступљеност Албанаца на руководећим местима и низак проценат припадника ове народности међу запосленим становништвом Покрајине. Броз је гостима одговорио да је одбачена замисао како ће социјалистички развитак Југославије довести до решавања проблема националних мањина, окривио А. Ранковића за приказивање стања у Покрајини тежим него што је оно било, заложиио се да представници народности буду заступљени у свим представничким телима, Партији и ЈНА сагласно броју становника и подржао даља материјална улагања у развој АПКМ.

³⁹⁵ У процесу друштвено-економског развоја Покрајине одвија се борба за јачање равноправности, Јединство, 1.1.1968; *Мере за успешније привређивање*, Јединство, 1.1.1968.

У вези са наведеним, Броз је одржао састанак са најужим партијским сарадницима 20. марта 1967. године на којем је дошло до политичке поделе на присталице повлађивања захтевима покрајинског руководства, које су предводили Е. Кардељ и Д. Радосављевић Боби, и на противнике радикалних промена на челу са П. Стамболићем и Д. Стаменковићем. Сутрадан је покрајинска делегација посетила Е. Кардеља, који је подржао предлог уставног проширења права и надлежности покрајина и њиховог јачег везивања за Федерацију у складу са развојем демократизације друштеног живота, мада је одбацио идеју да АПКМ прерасте у Републику. Од 25. до 28. марта Ј. Броз Тито је боравио у посети Косову и Метохији, где је популарисао југословенска улагања у развој ове Покрајине, обећао да ће се наставити државна помоћ њеном привредном напредовању и изразио подршку високом природном прираштају становништва, чиме је настојао да подстакне лојалност грађана албанске националности према Југославије. У априлу је за председника Скупштине АПКМ изабран Ф. Хоџа, Покрајинског извршног већа И. Вакић и ПК ССРН И. Куртеши, док је током јуна отворено питање неодговарајуће заступљености Албанаца у структури запослених у Покрајини од 51%, сходно њиховој бројности у укупном становништву АПКМ од 67%. Такође, постављено је питање опадања броја ученика албанске националности у покрајинским школама другог степена са 51% у 1964. години на 48% у 1967. години и први пут отворено изражен захтев да се Албанци у Југославији не називају *Шинтарима* зато што је овај термин оцењен увредљивим. Паралелно с тиме, текао је у АПКМ процес реорганизације СДБ у којем је број службеника смањен за 40% и национални састав запослених побољшан у корист Албанаца који су са 13,3% нарасли на 34%. Пензионисано је 233 службеника СДБ, махом српске и црногорске националности, део је исељен из Покрајине, отпуштено је 39 лица, док је веома мали број судски одговарао и био осуђен. Уједно, у судству је број Албанаца повећан са 22-26% на 45-64%. Описаним променама на Косову и Метохији подстакнути су процеси слабљења оперативног деловања СДБ, јачања осећаја угрожености неалбанског становништва и проширивања захтева Албанаца за правима и привилегијама, што је све наредне године довело до бурних друштвено-политичких дешавања.

4.2. Раскол у Централном комитету Савеза комуниста Србије

– Српско питање на Косову и Метохији

После Брионског пленума, највише југословенско руководство на челу са Ј. Брозом Титом дефинисало је политику потенцирања старих хипотека тзв. *великосрпског национализма*, како би се најбројнијој југословенској нацији – Србима негирани вишевековни напори у креирању државности и обједињавању свог националног бића унутар Југославије. У питању је био процес разградње централистички конципиране Федерације, која је једино одговарала српском народу, на рачун јачања значаја, улоге и права република, а са тиме и покрајина које су по свом саставу биле вишенационалне. Спровођењем уставних промена практично су била сужавана права и негирани интереси српског народа на рачун других југословенских народа и националних мањина, за шта је оправдање налажено у идеологији марксизма-лењинизма која је указивала на дужност најбројније нације да у развоју социјализма помаже афирмацију оних мањих и обесправљених. Тако је на основама братства и јединства форсирана вештачка национална равноправност у којој је толерисана национална неживљеност свих нација осим српске. За разлику од својих партијских другова у другим деловима Југославије, комунисти српске националности на Косову и Метохији су били подељени између очувања историјског наслеђа и физичког опстанка своје нације у Покрајини са једне стране и личних интереса одржања на руководећим партијским, државним и друштвеним позицијама са друге стране. Сходно томе, они су се у већини случајева показали невољним и незаинтересованим да подрже отварање *Српског питања* и да се супротставе нарастајућим притисцима комуниста албанске националности који су умели јединственије и успешније да се боре за остваривање интереса своје нације и да *Албанско питање*, засновано на тежњама за креирањем етнички чистог Косова и Метохије и његовом припајању матици Албанији, гурну у први план. Па ипак, било је и храбрих представника српског народа и чланова Партије који су се усудили да отворено и јавно искажу своје противљење неправедној и неприхватљивој националној политици Југословенске државе спровођеној на Косову и Метохији. Један од њих био је књижевник и члан ЦК СКС Добрица Ћосић, који је током 1968. године постао симбол српског отпора политици Ј. Броза Тита.³⁹⁶

³⁹⁶ Индикативна је Ћосићева дневничка забелешка од 16. децембра 1967. године: *Поново сам позван на партијску одговорност због учешћа на скупу посвећеном теми „Културна политика и путеви развоја у култури“, одржаном у Лесковцу 30. октобра ове године, који је у штампи назван „лесковачки случај“*. А

Одраније познат као *књижевник који скреће са партијске линије*, због чега је будно држан на оку највишег руководства СКЈ, Д. Ћосић 21. децембра 1967. године позван на разговор код председника ЦК СКС Д. Радосављевића Бобија и секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњског, који су га испитивали како разуме партијску политику у изградњи самоуправног друштва, како тумачи националну политику СКЈ и политику децентрализације друштвено-политичког система и какав је његов став према Брионском пленуму. После три сата, разговор, који је све време сниман, је изненада прекинут, а Ћосић остављен у ишчекивању да ли ће бити искључен из ЦК СКС. Онда су га на разговор позвали П. Стамболић и С. Дороњски 8. јануара 1968. године настојећи да га убеди како се његов сукоб са Партијом неће добро завршити и да би требало да се јавно дистанцира од *Лесковачког случаја*. Пошто је Ћосић одбио да се јавно самокритикује и негира своја становишта, Стамболић и Дороњски су му скренули пажњу да је формирана комисија у саставу Л. Перовић, В. Стамболић и А. Бакочевић која проучава његове јавне наступе и публицистичке текстове и да ће на наредном пленуму ЦК СКС доћи до обрачуна са *анархолиберализмом* у Србији. С обзиром да је Ћосић и даље остајао чврсто на својим позицијама, Стамболић је пријатељски покушао да му укаже да ће извршити своје своје *политичко самоубиство*, закључивши: *Ја сам, Добрице, до сада као комунист учествовао у партијском обрачуну са Жујовићем, Неиковићем, Ђиласом, Ранковићем... А најтеже ми пада обрачун са тобом. Али, не могу да га избегнем. Дијалектика класне борбе тако налаже...*³⁹⁷

Састанак групе чланова ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ на којем су разматране последице *Призренског процеса* одржан је 12. јануара 1967. године, при чему су из свих пратећих извештаја била намерно изостављена имена актера овог процеса са

тај „лесковачки случај“ инкриминисан је од ЦК СКС као идеолошки скандал, са следећом аргументацијом: култура је посматрана независно од других сфера друштвених делатности; критиковани су основни друштвени процеси; оспоравани су резултати привредне и друштвене реформе и изражена сумња у социјалистички карактер реформе; оспоравани су самоуправљање и демократизација; исказано је уверење да је нашим друштвеним процесима угрожен континуитет социјалистичке револуције и извршена коренита измена њених циљева и идеала; оспоравана је авангардна улога радничке класе и наглашена улога елите хуманистичке интелигенције; за лоше стање у култури одговорна је бирократија и примитивизам оних који воде културну политику; једном речју – на скупу интелектуалаца у Лесковцу негирана је основна платформа СК у култури. Прави контрареволуционарни пуч! И то у „социјалистичкој тврђави“ и „радничком граду“ Лесковцу! Миленције Поповић, наш марксистички жрец, с двојицом „асистената“, сутрадан по завршетку скупа, дојурio је у Лесковац да од „анархолибералистичких сватања“ спасава „класну свест лесковачке радничке класе“... Одржане су друге седнице Општинског комитета, осуђени сви учесници тог идеолошког злочина; Комунист нас је жестоко напао; ја сам са Михаилом Марковићем писао одбрану од тих напада, позван на разговор у ЦК, покушавао да их смирим и уверим да је та идеолошка кампања бесмислена, јер смо ми критиковали стање у култури са социјалистичких и хуманистичких позиција. Нисам другове разуверio! Скоро два месеца српски партијски идеолози и њихови службеници-новинари баве се „лесковачким случајем“. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-19188*, III..., 380; Љ. Димић, *Историја српске...*, 390; К. Николић, *Србија...*, 272; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 320; Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1951-1968...*, 319.

³⁹⁷ S. Đukić, *Čovek u svom...*, 179; Д. Ћосић, *Пишчеви записи 1951-1968...*, 320.

образложењем да би *дактилографи који прекуцавају материјале могли да неке ствари препричавају*. Тако се Ф. Хоџа интересовао за судбину шехова који су учествовали у *Призренском процесу*, питајући се да ли су они били сарадници Удбе с обзиром да су касније неки били отровани, а неки подлегли тортурама у затвору. Џ. Хамза је потврдио да су се документа о *Призренском процесу* налазили у каси Удбе, уместо да се чувају у суду, затраживши да се до краја расветли цео случај и презентује јавности, што су подржали В. Дева, К. Широка и Р. Вранићи. У наставку дискусије, закључено је да би пред судом требало обновити *Призренски процес*, али се поставило питање да ли би требало испитивати све појединости који се у њему помињу или само одређене, како се не би погоршавао положај лица која су у њему била осуђена и одслужила затворску казну, а *тренутно имају проблеме да се запосле и бивају жигосани у средини у којој бораве*. А. Шукрија је упитао да ли се у ЦК СКС или ЦК СКЈ налази неки материјал везан за овај процес, на шта му је С. Дороњски одговорио да нема ничега.³⁹⁸

Потом се за реч јавио Ф. Хоџа инсистирајући да се читав случај истера до краја зато што је *потребно да се спере љага са кадрова Шиптара*. Како је рекао: *Овде се види из материјала потпуно, и пре смо знали, да су ту настрадале неке ситне рибе, да би служиле као мамац за крупне рибе, које су требале да буду умешане у овај процес. То је сасвим јасно. Тај улов је имао једну политичку платформу, имао је одређени циљ, а тај циљ је био измонтирати један читав ланац процеса, где би се рекло да су кадрови Шиптари агенти обавештајне службе Албаније, где би се рекло да су неповерљиви, чак и људи који су учествовали у рату и који су сада најактивнији у раду*. Иако су у наставку дискусије покрајински руководиоци албанске националности бацали одговорност на смењене припаднике СДБ попут Ј. Бајата, Ч. Мијовића и В. Лукића и на поједине шехове, суштина обнављања *Призренског процеса* је била садржана у њиховој тежњи да себе скину све сумње и учврсте се у својим партијским и државним функцијама, као и да још једном потврде штетно деловање *великосрпског национализма* који је гајен у Удби. На крају састанка, Дороњски је апеловао да се *ништа не гради на претпоставкама* и да се *невини људи потпуно рехабилитују друштвено и политички*, али да се при томе води рачуна да се не изазове политичка нестабилност у Покрајини, односно како је истакао: *Не треба да почне једна контраофанзива и напад – Шиптаре непријатеље ослобађају, а ено суде Србе и Црногорце*. Такође, подржан је предлог Ф. Хоџе да се сав сакупљени материјал о *Призренском процесу* сведе на тридесетак страница и упути Покрајинском извршном већу како би оно издало саопштење за јавност, као и да Одељење Врховног

³⁹⁸ Магнетофонски снимак са састанка групе чланова ПК СКС, чланова ЦК СКС и чланова СК СКЈ, 12.1.1968, АС, Ђ-2, СКК, К- 4.

суда СРС у Приштини изнова покрене *Призренски процес* како би се скинула одговорност и политички рехабилитовали невино суђени људи.³⁹⁹

На Тринаестом пленум ЦК СКС 19. јануара 1968. године Д. Радосављевић Боби је похвалио акцију српских комуниста на спровођењу друштвене и привредне реформе и развијању равноправности народа и народности, а затим замолио да због здравствених разлога буде ослобођен дужности председника ЦК СКС. Тако је за новог председника овог тела изабран је П. Стамболић, док је Радосављевић остао члан Председништва ЦК СКС. За нове чланове Извршног комитета ЦК СКС изабрани су П. Ајтић, М. Милошевић и Д. Секић. Пошто су Одељење Врховног суда СРС у Приштини и Покрајински јавни тужилац поднели 17. јануара Републичком секретаријату за правосуђе и општу управу предлог за помиловањем 38 лица ухапшених и процесуираних пре Брионског пленума ЦК СКС, са чиме се није сложио Покрајински секретаријат за унутрашње послове, сазвана је 23. јануара проширена седница Извршног комитета ЦК СКС за КМ. Индикативно је да се међу предлозима за помиловање налазио и случај А. Демаћија осуђеног 1964. године због деловања у организацији Револуционарни покрет уједињења Албанаца са циљем прикључена Косова и Метохије Албанији. Поводом кривичног прогона појединих службеника СДБ, Ф. Хоца је скренуо пажњу да су највеће злоупотребе СДБ вршене у Пећи и Призрену и то од стране Ј. Бајата, В. Војводића и Б. Гајића, затраживши да се *пред суд изађе са шест-седам убистава за које постоје непосредни докази*. На то је опаску направио Б. Радоњић да би у вези са спровођењем судских процеса и њиховим презентовањем јавности требало водити рачуна да се *не створи утисак да СК политички делује изнад закона*, већ да се свему *приђе објективно и са неопходне дистанце*. Такође, он је критиковао инсистирања појединих чланова ЦК СКС за КМ албанске националности, попут Р. Шаље и Р. Вранићија, да се СДБ ангажује на разматрању свих случајева притварања Албанаца у периоду пре Брионског пленума, који су махом у затвору провели по неколико дана и били пуштени кућама, сматрајући да се на тај начин *беспотребно троше снаге и скреће са пута испитивања кључних злоупотреба СДБ*.⁴⁰⁰

Покрајинско извршно веће је 9. фебруара 1968. године размотрило извештај о *Призренском процесу*, поднет од стране Државне комисије за испитивање злоупотреба и

³⁹⁹ Исто.

⁴⁰⁰ Колико је ситуација у Покрајини била напрегнута показује и почетак суђења групи: Б. Шаља, Х. Грајчевци, З. Шаља, М. Хасани, З. Алија и Б. Илић, пред Окружном суду у Приштини крајем јануара, који су били оптужени да су подметнули пожар у сепарацији рудника *Косово* у Обилићу августа 1966. године. Са овим процесом се убрзо застало, јер су оптужени негирали кривицу, тврдећи да су пожар заправо подметнули дискредитовани сарадници СДБ. Видети: М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 102; Д. Марковић, *Живот и политика 1967-1978*, I, Београд 1987, 45; Записник са 13. пленарне седнице ЦК СКС, 19.1.1968, АС, Ћ-2, К-4; Магнетофонски снимак са проширене седнице ИК ЦК СКС за КМ, 23.1.1968, АС, Ћ-2, СКС, К-4; *Суђење подметачима пожара у руднику „Косово“*, Јединство, 29.1.1968;

реорганизацију СДБ, у којем је наглашено да процес *представља тешку злоупотребу положаја неких припадника СДБ у Покрајини*, да је *вешто и перфидно аранжиран од стране неких припадника и функционера државне безбедности који су злоупотребили СДБ за своје разбијачке циљеве против ставова и политике СКЈ и противу братства и јединства народа Косова и Метохије* и да су окривљени настојали да обезбеде и прибаве *исконструисане доказе против већег броја политичких и државних руководиоца, израслих и оданих кадрова из редова Шиптара у Покрајини како би их дискредитовали у очима Партије и народа, а са циљем да створе неповерење међу народима Косова и Метохије и да разбију јединство у СК*. У наставку је саопштено да су организатори процеса користили лажне сведоке, примењивали драстичне методе мучења, да су организовали накнадне истраге над осуђеним лицима како би изнудили додатне доказе о *тобожњој непријатељској настројености неких руководећих и политичких кадрова*, а чиме су се ставили *на исте позиције са класним непријатељима у Југославији*. На крају је примећено да *штешност и деструктивност Призренског процеса нису дошле до коначног изражаја на Космету захваљујући правилној политици ЦК СКЈ, ЦК СКС и тадашњег Обласног комитета СК, као и доследног држања кадрова, чланства СК и народа Косова и Метохије*. Сходно томе, Покрајинско извршно веће је закључило да је *Призренски процес исцениран и лажан* и да су се стекли сви услови и политичка потреба да се *обнови кривични поступак Призренског процеса*, па је у том циљу дата препорука правосудним органима и упућен предлог *одговарајућим политичким организацијама за рехабилитацију лица која су имала политичке последице из овог процеса*. У исто време, завршено је суђење бившем начелнику СУП-а у Пећи Вују Војводићу и бившем сараднику СДБ Бељу Мурићију, који су терећени за убиства Р. Абазија, Х. Тишуа и Ш. Муљаја 1956. године. Веће петорице Окружног суда у Пећи осудило је Војводића на три, а Мурићија на три и по године строгог затвора.⁴⁰¹

Уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњског, ПК СКС за КМ је 12. фебруара 1968. године разматрао политичко стање у АПКМ у светлости спровођења друштвено-економске реформе. У уводном излагању, В. Дева је оценио да је политичко стање у Покрајини *боље него што је било икада раније*, мада је потенцијалном опасношћу означио *српски и шиптарски шовинизам*, при чему је српском дао предност уз опаску да *настоји да стално одржава узнемиреност и било какве инцидентне ситуације*. Током дискусије, изнети су ставови да југословенска заједница *касни са пружањем помоћи за развој Покрајине* и да *садашња давања тешко могу надокнадити оно што је*

⁴⁰¹ „Призренски процес“ био је исцениран, Јединство, 12.2.1968; Из окружног суда у Пећи, Јединство, 12.2.1968.

пропуштено и замерено је на тендициозном приказивању појава одласка стручњака из Покрајине за шта је речено да су у питању *миграције у циљу тражења бољих услова живота, а не због тога што неко жели да побегне од међунационалних односа*. Заложивши се за даљи развој самоуправљања у Покрајини, С. Дороњски је указао да је *неопходно смањивати подручја деловања Федерације у корист република, али и Републике у корист покрајина, као и покрајина у корист општина, па све до радних организација и непосредних произвођача*. Ф. Хоца је говорио о перспективама развоја добросуседских односа са Албанијом указавши да *Југославија и са другим земљама има идеолошка размимоилажења и да поред тога одржава нормалне односе*, упитавши *зашто се они не би могли одржавати и са Албанијом* и позвавши руководство НРА да престане са антијугословенском кампањом и крене путем грађења добросуседских односа. Са друге стране, Извршни комитет ЦК СКС је 26. фебруара разматрао предлог мера за спровођење ставова о комуницирању у СКС на језицима народности, у вези са чиме је закључено да *ЦК СКС и покрајински комитети СК треба да обезбеде услове (материјалне и кадровске) да се документи ЦК СКЈ, ЦК СКС и покрајинских комитета СК, поред српскохрватског, објављују и на шиптарском и мађарском језику*, а да се на остале језике народности преводе само важнији материјали. Затражено је и да *се реализује ранији договор да у ЦК СКС дођу на рад одређени другови шиптарске и мађарске националности*, за шта би кадровске предлоге давали покрајински комитети СК.⁴⁰²

Дан касније, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ констатовано је да расте квалификациона структура и општи ниво образовања у СКЈ, па је затражено да се у наредним месецима упрости поступак пријема омладине у Партију. Иначе, крајем фебруара и почетком марта су у југословенској штампи учестали написи и полемике поводом питања да ли би припаднике албанске националности у Југославији требало називати *Шиптарима* или Албанцима. У расправи која је вођена у *Политици* критиковани су сви ставови који нису били на партијској линији да се припадници албанске мањине у Југославији називају Албанцима, док је у *Борби* аутор албанског порекла Мустафа Рушити објавио текст *Албанац или Шиптар?* у којем је указао да се *иза назива Шиптар крију штетне тенденције вештачког разликовања припадника ове нације настањене у Југославији од оне која живи у суседној Албанији*. Шеф Албанолошке катедре Филозофског факултета у Приштини др Идриз Ајети је објаснио да је термин *Шиптар* почео да се употребљава у Југославији после Првог светског рата и то зато што

⁴⁰² М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 105; Тринаести пленум ПК СКС за КМ, 12.2.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Пленарна седница Покрајинског комитета Савеза комуниста, Јединство, 19.2.1968; Записник са 54. седнице ИК ЦК СКС, 26.2.1968, АС, Ђ-2, К-19.

су сами Албанци себе називали Шћиптар и своју земљу Шћипнија, али да је тај назив погрешан због тога што за једну нацију прави два назива делећи Албанце, што не постоји нигде у свету. Како је рекао: *Мишљења сам да је једино правилан термин Албанац, албанска народност, албански језик, јер је он најадекватнији и једино могућ за правилно означавање албанског народа и албанске народности.* Исто су потврдили и секретар ОК СК у Приштини М. Бакали, председник Порсветно-културног већа Скупштине АПКМ С. Нуши, продекан Филозофског факултета у Приштини др Вук Филиповић, као и професор јужнословенске књижевности Асан Мекули.⁴⁰³

У ЦК СКС је 5. марта 1968. године одржан састанак на којем су разматране *резерве изражене од стране неких другова, чланова ЦК СКС са Космета, приликом консултовања о избору председника ЦК СКС.* Разговор је започео С. Дороњски који је, у вези са обнављањем *Призренског процеса*, саопштио да *не треба покретати судски поступак за организаторе процеса* и да је *заузет став да Контролна комисија изврши политичку рехабилитацију чланова СК који су искључени током тог процеса*, при чему је похвалио *мирно саопштење* које је тим поводом за потребе медија издао Извршни комитет ПК СКС за КМ. Очито незадовољан развојем ситуације, В. Дева је оштро протествовао указавши да *Призренски процес међу свим деформацијама Удбе има посебно место*, да је био организован као претходница обрачуна са највишим политичким кадровима из редова албанске националности, у првом реду са Ф. Хоцом и Џ. Ниманијем, да је његов циљ био да се расветли убиство Миладина Поповића и да је планирано покретање *Баковичког процеса* који је требало да окриви комунисте албанске националности из овог града да су *криви за убиство Бора Вукмировића и да су жртвовали Рамиза Садику.* Затраживши да се на посебну политичку одговорност позове Ч. Мијовић као главни организатор процеса, он је рекао: *У Покрајини су свесни тога да је време веома крупан фактор и да ови процеси сада можда делују тако као да се ради о неком друштву које „тера своје“, без обзира на то како се ствари у земљи одвијају. Међутим, постоји обавеза да се ове ствари истерају до краја. Та обавеза је дата по сугестији Извршног комитета ЦК СКС у Покрајинској скупштини после Четвртог пленума ЦК СКЈ.* Током дискусије, објашњено је да је *Призренски процес* предат на обнављање јавном тужиоцу са којим је постигнут споразум да се процес прогласи *лажним и исценираним* и да се донесе одлука о *рехабилитацији*, која би обухватила 9 осуђених лица од којих су 7 били чланови СК, након чега би се процес окончао и дало саопштење за јавност. Поред тога, *заузет је став да се лица умешана у овај процес*

⁴⁰³ Записник са 32. седнице ИК ЦК СКЈ, 27.2.1968, АЈ, 507, VI/32; *Неприхватљив дилентизам*, Политика, 2.3.1968; М.Р, *Албанац или Шћиптар?*, Борба, 4.3.1968.

позивају само на политичку, али не и на судску одговорност. Иако је првобитно планирано да пред суд изађе 280 лица, због застарелости и лажних оптужби одлучено је да се иде на што мањи број лица која би сведочила и да се убрза одржавање процеса како се не би омогућило демонстрирање разних националистичких елемената. Упућена је критика што се са обнављањем процеса одуговлачило, затражено је да се испита зашто Одељење врховног суда СРС у Приштини није поштовало политичке ставове ПК СКС за КМ да процес буде тајан и препоручено је да се у општинама АПКМ одрже састанци политичких актива на којима би се разјаснили партијски ставови поводом овог питања.⁴⁰⁴

У наставку састанка, В. Дева је је објаснио да је у АПКМ постојао јединствен став да Д. Радосављевић Боби не би требало да иде са функције председника ЦК СКС зато што се борио за спровођење ставова зацртаних Четвртим пленумом ЦК СКЈ, као и да поводом предлога да га замени П. Стамболић постоји противљење неименоване групе кадрова из АПКМ која замере Стамболићу што је био на челу ЦК када је спровођена акција прикупљања оружја, што приликом доласка у Покрајину није давао довољно подршке активностима СК и што после Брионског пленума није био довољно активан у јавности. Међутим, на то је одмах саопштено да је В. Дева на састанку са М. Тодоровићем и С. Дороњским у Приштини изјавио како *Стамболић спада у ону групу кадрова СК која се не слаже са оном политиком која се спроводи у Покрајини*. На ове исинуације Стамболић је одговорио да се *осетио погођеним када је чуо за свој однос о политици према Космету* и да је очекивао неке друге замерке, да је током акције прикупљања оружја био са Брозом у Етиопији, да није иступао у јавности зато што је већ дуго времена био у сукобу са Ранковићем и да се у СИБ-у супротставио захтеву Босне и Херцеговине и Косова и Метохије за новим дотацијама зато што је то била партијска политика. Он је отворено саопштио да је у разговору са А. Шукријом изразио своје резерве према идеји да Косово и Метохија постане *седма република*, као и да се на седници Спољно-политичког одбора држао мишљења да не би требало имати илузија да се односи са Албанијом могу брзо нормализовати. Састанак је завршен Стамболићевим апелом да се Ф. Хоџа и В. Дева заложу да се *обезбеди интегралност СК у целини и тела СК*, односно да се овај проблем *политички ликвидира*, те поруком да политичка самосталност и одговорност укључује договарање и да би требало да се ослободе *утиска инфериорности*.⁴⁰⁵

Под председништвом П. Стамболића, Председништво и Извршни комитет ЦК СКС су 25. марта 1968. године разматрали задатке СК у остваривању политике

⁴⁰⁴ Белешка о састанку који је одржан у ЦК СКС, 5.3.1968, АС, Ћ-2, К-22; Белешка о разговору Петра Стамболића, Вели Деве, Фадила Хоџе и Стевана Дороњског, 5.3.1968, АС, Ћ-2, К-3.

⁴⁰⁵ Исто.

националне равноправности и братства и јединства народа и народности на подручју СРС, у вези са чиме је наведено да је о овим темама расправљано и на седницама комисија за националне односе покрајинских комитета и на седници Комисије ЦК СКЈ. Тако је постављено питање да ли би требало користити термине *Албанац* и *албански језик* или *Шиптар* и *шиптарски језик*, поводом чега је без посебне дискусије заузет став да би се требало *определити тако како сами другови Шиптари сматрају да треба и како то мисле и другови са Косова и Метохије*, односно за термине Албанац и албански језик, са чиме се сложио и ЦК СК Македоније. У наставку, расправљано је о питању равноправне употребе термина народа и народности у различитим приликама на подручју Србије, за шта су се највише залагали Џ. Нимани, Д. Радосављевић Боби и Латинка Перовић (1933). Поред тога, Нимани је константно инсистирао на томе да кривица за лоше међудржавне односе Југославије и Албније не лежи само на Тирани, већ и на Београду. Са друге стране, Веће петорице Окружног суда у Призрену, под председништвом судије Н. Љумезија, донело је крајем марта решење којим је обустављен кривични поступак против оптужених Н. Маљокуа и С. Диде из Приштине, Ш. Хоџе из Ђаковице, Д. Цахина и М. Салхија из Рогова, И. Монија, Р. Мухадија и Х. Бајрамија из Дамјана код Ђаковице и М. Еминија из Кушнина, вођен по оптужници окружног јавног тужиоца у Призрену од 4. јуна 1956. године због кривичног дела шпијунаже и пружања помоћи учиниоцу кривичних дела против народа и државе, односно главнооптужених у *Призренском процесу*. Истовремено је, по захтеву окружног јавног тужиоца у Призрену од 29. фебруара 1968. године, укинута пресуда Окружног суда у Призрену од 19. јула 1956. године којом су оптужени у *Призренском процесу* проглашени кривим и осуђени на казне затвора од две до дванаест година.⁴⁰⁶

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС 16. априла 1968. године разматрани су задаци СК у остваривању политике равноправности и братства и јединства народа и народности у СРС, у вези са чиме је поднета информација да је Радна група, формирана на седници од 25. марта, саставила обиман материјал у којем је још једном осуђена *пракса дискриминације и безакоња која је пре Четвртог пленума ЦК СКЈ и Шесте седнице ЦК СКС владала према албанској народности и кадру на Косову и Метохији као драстичан вид антисоцијалистичке шовинистичке праксе*. Поред тога, указано је да смањивање и отклањање разлика у развијености АПКМ мора

⁴⁰⁶ Почетком априла 1968. године Веће петорице Окружног суда у Приштини је изрекло пресуду В. Милошевићу и М. Бабићу, бившим службеницима СУП-а у Урошевцу, који су се теретили за смрт Авдије Туше земљорадника из Сопотнице. Они су проглашени кривим и осуђени на пет и четири године затвора. Видети: Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 25.3.1968, АС, Ђ-2, К-11; *Брижљиво разматрати односе*, Борба, 26.3.1968; *Суђење из 1956. године – исценирано*, Јединство, 1.4.1968; *Изречена пресуда бившим службеницима СУП у Урошевцу*, Јединство, 8.4.1968.

бити један од битних циљева и сталних задатака борбе за социјалистичке самоуправне односе и да је потребно радити на *промовисању и развијању равноправности култура и језика народа и народности у Србији*, при чему су критиковане појаве *српског национализма* оличене у паролама да се запостављају и угрожавају интереси Србије, да се потискују српски кадрови, да је Србија превише окупирана проблемима народности, да се чине уступци на штету српског народа и да је српски живаљ угрожен на појединим територијама, пре свега на Косову и Метохији. На крају је закључено да би састављени материјал требало да се стави на дневни ред седнице ЦК СКС која би оријентационо била одржана око 10. маја. Иначе, велики народни збор одржан у Ландовици 20. априла, поводом 25-тогодишњице смрти револуционара Б. Вукмировића и Р. Садикуа, пропагандно је искоришћен како би се подстакло учвршћивање јединства између Срба и Албанаца у Покрајини. Тако је Ц. Нимани истакао да је од 1945. године у Покрајину инвестирано 425 милијарди динара и да је веома порастао број интелигенције из редова народности, затражио већу помоћ и залагање југословенске заједнице у спровођењу привредне и друштвене реформе и похвалио ставове Партије заузете током уставне дискусије поводом положаја, карактера и улоге аутономних покрајина као *кључних за ширење националне равноправности*.⁴⁰⁷

У Извршном комитету ЦК СКС је 6. маја 1968. године одржано саветовање са секретарима општинских комитета СКС на којем је, на иницијативу руководиоца са Косова и Метохије, разматрано питање права националних мањина на употребу националних застава, амблема и химни. Иначе, о овом проблему је први пут озбиљније дискутовано на седници Комисије ЦК СКЈ за међунационалне односе 10. и 11. јануара када су начелно заузети ставови да би заставе националних мањина требало да се разликују од застава њиховим матица, да их не би требало истицати на државним или друштвеним установама и да не би смеле да се употребљавају у *националистичке или манифестационе сврхе против државног уређења, јединства народа и државног интегритета*. Том приликом су остала нерешена питања да ли би истицање националних застава мањина у Југославији требало ограничити само приликом приватних светковина грађана или и приликом државних празника, док су руководиоци из АПКМ заступали идеје да не би требало модификовати заставу која се већ користи у НРА, да би албанску заставу требало признати као званичну у Покрајини и 28. новембар усвојити као традиционални празник народности на Косову и Метохији. Чак је било предлога да се употреба албанске заставе у Покрајини дозволи *тихо, без неког озбиљнијег политичког*

⁴⁰⁷ Записник са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 16.4.1968, АС, Ћ-2, К-11; *Неимари братства и јединства – живи и трајни узори поколењима*, Јединство, 22.4.1968.

*рада и без обнародовања у новинама, али је превагнуо став да би ово питање требало регулисати савезним и републичким законима. Тако је, на овим основама, П. Ајтић поднео уводни реферат у којем је истакао да је питање употребе националних застава превазишло постојеће позитивне прописе, посебно на Космету где је потпуно забрањена употреба албанске националне заставе. Такође, он је појаснио да, за разлику од других народности чије заставе су за основу махом имале заставе матичних земаља на коју је додата црвена петокрака звезда, проблем код албанске националне мањине представља чињеница да државна застава Албаније на себи већ има петокраку звезду, услед чега би се заставе тешко разликовале. У потоњој дискусији је К. Широка оштро бранио право Албанаца у АПКМ да слободно употребљавају своју заставу, правдајући то чињеницом да се одржава прослава 500-годишњице смрти Скендербега који је први пут употребио ову заставу, а заложио се и да се застава Албанаца у Покрајини не разликује од оне у Албанији како не би дошло до подела међу народом које не би биле у сагласју са поставкама марксизма.*⁴⁰⁸

Питање употребе националних застава од стране припадника народности у СРС било је разматрано и на седници Извршног комитета ЦК СКС 9. маја 1968. године, када је П. Ајтић информисао да је Радна група која је припремала овај материјал препоручила да истицање застава не треба да буде разлог за кривично или ма какво гоњење грађана, да је потребно да се обезбеди политичка активност и дејство СК како ово питање *не би добило видове који би могли да изазивају узнемирења код припадника других националности* и да у погледу доношења закона не би требало заузимати став на Извршном комитету ЦК СКС него препустити надлежним органима да о томе одлуче. У дискусији је поново најгласнији био К. Широка који је указао да је партијском директивом после Другог светског рата било забрањено Албанцима да истичу своју националну заставу на Косову и Метохији и да је ПК СКС за КМ заузео став да би требало одобрити истицање застава, мада није одлучено како би та застава изгледала и да ли би она могла да уједно буде Покрајинска застава. Пошто је позвао да се о томе што пре заузме партијски став, дошло је до полемике у којој је преовлађивало мишљење да је наведено питање предимензионирано. Но, на крају састанка је Извршни комитет ЦК СКС ипак одлучио да подржи предлоге Радне групе да се признају права приватне употребе националних застава припадницима народности, да републичка застава остаје званична и да би што пре требало да се одржи заједничка седница Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију и Извршног комитета ЦК СКС о актуелним идејно-политичким питањима у

⁴⁰⁸ Стенографске белешке са састанка у ИК ЦК СКС, 6.5.1968, АС, Ћ-2, К-20.

АПКМ. Са друге стране, на конференцији за штампу коју је покрајински секретар за унутрашње послове Ц. Хамза одржао средином маја истакнуто је да је углед СУП-а на Косову и Метохији *видео порастао* и да се СДБ модернизовала, да сада у њој ради 40% службеника албанске националности и да је 27% запослених са високом и вишом стручном спремом.⁴⁰⁹

У политичкој атмосфери наметања интереса албанске националне мањине, сужавања надлежности Србије над њеним покрајинама и нарастајуће бојазни српског народа да би у сопственој држави, посебно на Косову и Метохији, могао бити маргинализован, одржана је 29. и 30. маја 1968. године Четрнаеста седница ЦК СКС, чија је главна тачка дневног реда била – *Задаци СКС у остваривању политике националне равноправности у СРС*. У уводном излагању Радисава Недељковића нагашено је да *намера ЦК СКС да сада дискутује о националној равноправности у Србије није мотивисана неким ексцесима или продором стихије, већ да проблеме националне равноправности поставља на дневни ред развој производних снага и друштвених и демократских прилика*, као и да не би требало схватити да су међунационални односи и решења у овој области једном за свагда дати, *јер се они мењају с развојем друштва*. Поред тога, указано је да би *СК требало увек да буде отворен према овим питањима и спреман да на њих да одговоре, полазећи од самоуправних односа и своје нове улоге*, посебно што у Србији живи две трећине свих народности у Југославији, при чему је предложио да материјали са ове седнице и дискусија послуже као основа за резолуцију о политици националне равноправности која би била поднета на Шестом конгресу СКС. У пленумској дискусији, Косово и Метохију је први поменуо Д. Мугоша ставивши у први план борбу комуниста за пуну националну равноправност у Покрајини. Пошто је скренуо пажњу да на *Космету разни непријатељи социјализма немају вернијег савезника од шовинизма*, он је подсетио да су у Покрајини осуђене деформације СДБ као најтеже у читавој земљи и замерио свим *душебрижницима који су се забринули шта ће бити са српством* оценивши да њима заправо смета реализација политике СК.⁴¹⁰

Мугоша је критикујући *великосрпске шовинисте* рекао: *Не могу да поднесу да им неко из редова друге националности, на пример Шиптар, буде на руководећем месту. Они хоће својим необјективним мерилима да мере учешће у представничким органима, јавној управи, итд. Они не могу и неће да схвате наше друштво, наш самоуправни систем, нашу борбу за равноправност и за братство и јединство и на речима и на делу.*

⁴⁰⁹ Записник са 66. седнице ИК ЦК СКС, 9.5.1968, АС, Ћ-2, К-20; М.С, Углед Службе унутрашњих послова *видео је порастао*, Јединство, 13.5.1968.

⁴¹⁰ Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ћ-2, К-4.

Они се бране изазовом шовиниста из редова Шиптара. Они шире чак и такве приче да им је сада као 1941. године. Они су неуморни у изналажењу и измишљању грешака код Шиптара. Но, он је приметио да је застрањивања, грешака и шовинистичких манифестација било и у редовима албанске народности, али је наведене појаве ставио у други план објаснивши да је српски шовинизам утицао на развијање албанског шовинизма. Како је на крају излагања закључио: *На Косову и Метохији, у главама неких шовиниста из редова Срба, стално се врте мерила да се права деле на основу учешћа у Револуцији, а у главама шовиниста из редова Шиптара да на основу броја становника треба одредити и права. И једни и други се налазе на истим позицијама, јер хоће да стекну више права на рачун другог народа. Шовинистичка и националистичка стихија постаје опасна ако се против ње комунисти не боре упорно.* У наставку дискусије, М. Бакали је оценио да је СК у борби са национализмом *на правом путу*, похвалио политичке процесе у Покрајини од Брионског пленума ЦК СКЈ, али и нагласио да због свега наведеног на Косову и Метохији постоји *извесна нервоза*. Одбацивши ставове појединих политичких кадрова и директора српске и црногорске националности из АПКМ да се због увођења принципа реизборности и промовисања албанских кадрова приморавају да напусте Косово и Метохију, он је нагласио да су миграције последица *личних, материјалних, културних и сличних мотива*. Бакали је одао признање Партији што је подржала одржавање скупова поводом 500-годишњице смрти Скендербега и унифицирања правописа албанског језика, критикујући све оне који су због тога лансирали *пароле да су Албанци много дигли главу*, као и оне који су покушали да *искористе наведене манифестације у емоционално-националистичке сврхе*. Осим тога, он је критиковао *пароле Косово је албанско и Косово је српско*, указавши на значај покретања питања уставних промена као *крупног доприноса даљој борби СК за пуну националну равноправност народа и народности у Србији*.⁴¹¹

Онда се за реч јавио професор на Катедри за историју XX века Филозофског факултета у Београду Јован Марјановић (1922-1981) затраживши да се експлицитно покаже и утврди које то привилегије има једна нација, алудирајући на српску, за коју се стално понавља да *експлоатише друге*. Указавши да се *све чешиће чују питања колико је данас СКЈ чврст и јединствен као организација, на комунистичком програму добровољно уједињених људи, без обзира на њихову националну припадност*, он је рекао: *Поставио сам на једном састанку комуниста питање још одређеније: јесмо ли ми у СК Срби, Албанци, Мађари итд., или смо комунисти који делају у српској, албанској и мађарској*

⁴¹¹ Исто.

средини? Добио сам одговор да ја „не признајем нације“. Нације разуме се постоје, али треба да постоји и комунистичка свест. Она треба да нас уједињује јаче од националне свести. На основу марксистичких принципа, Марјановић је покушао да појасни како постоје знакови да јединство у СКЈ слаби и да републичка руководства „ради мира у кући“ иду на такве потезе и компромисе који зачуђују, критикујући при томе све јачу националистичку делатност СПЦ, али и активност Албанаца на Косову и Метохији који су више забављени правима за аутономну покрајину и националним амблемима и обележјима, него појавом да се због тешке националне атмосфере са Косова и Метохије повлачи део староседелачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције. На крају излагања, он је закључио да све то показује да у самом СКЈ нешто није у реду са схватањима о појединачним националистичким појавама и о јединству југословенских комуниста уопште, посебно означивши бесмисленим проглашење нове Муслиманске нације у Југославији и организовање Симпозијума о црногорској култури.⁴¹²

После Марјановића, за реч се јавио Д. Ћосић објаснивши да у југословенском друштву делује све снажнији бирократски национализми и да то ствара егоизам и мржњу међу људима и народима, односно да је у питању спрега бирократије и националног малограђанства против демократског социјализма која свако супротстављање одмах анатемисе као унитаризам, етатизам, великодржавни централизам, анархолиберализам и апстрактни хуманизам. Он је затражио да се комунисти више не понашају конформистички и нојевски гурају главу у шапирографисане папире, приметивши да је широке слојеве српског народа обузело незадовољство његовим развојем и положајем, односима према њему и изгледима за будућност, резигнација, осећање повређеног националног и историјског достојанства и некакав свеопшти гнев и закључивши да се наведено креће између примитивног српства и србовања и забрињавајућег антисрпског расположења које се широко у најразличитијим облицима испољава у извесним срединама, нарочито у Хрватској и Словенији. Ћосић је замерио онима који упорно тврде и верују да неко некога експлоатише и вара, да Србија одлама највеће комадине тог фамозног „југословенског колача“, да су Срби етатисти, унитаристи, асимилатори, централисти, конзервативни, односно да желе да потчињавају, владају и жандарису, апелујући да се критички размотри владајућа идеолошка концепција Партије у националној политици. Пошто је указао да су од стварања Републике Србије до данашњих дана руководећи политички форуми Србије према националним мањинама и етничким групама на свом подручју у целини и

⁴¹² Исто.

историјски гледано водили демократску и интернационалистичку политику, он је нагласио да су велика материјална и друга улагања извршена на Косову и Метохији за културни развој Албанаца и других националности, као и за њихово интегрисање у Србију и Југославију.⁴¹³

Ћосић је замерио што није извршена објективна анализа политичког стања у покрајинама, нарочито у АПКМ где је идентификовао да је дошло до заостравања односа између Албанаца и Срба, појава осећања угрожености код Срба и Црногораца, притисака за њихово исељавање и систематско потискивање са руководећих места, тежњи стручњака да напусте Покрајину, неравноправности пред судовима и непоштовања законитости, али и *уцена у име националне припадности*. Он је посебно критиковао *шовинистичко расположење у шиптарској народности које се пренебегавало*, али и деловање ПК СКС за КМ који описаним појавама није придао одговарајући значај. Потом је констатовао: *Уочљива је тежња да се самоуправна права националности реализују као права на успостављање државности и косовског суверенитета. У косовскометохијском простору могућна су у данашњим условима само два облика државности: југословенски и албански, односно један или други. Комбинација оба, бар у данашњим приликама, није могућа са позитивним исходима. Политички форуми Косова и Метохије, у ставовима исказаним у уставним променама, својим интенцијама и оријентацијама озбиљно су узнемирили социјалистичку јавност земље. Бюрократско-етатистички схваћена равноправност Шиптара у Србији и Југославији и развијање њиховог суверенитета, не може да се не заврши у иредентизму, у дубљењу политичких разлика међу народима Косова и Метохије и Албаније и Југославије, у перманентном и отвореном сукобу. На крају излагања Ћосић је поменуо снажну биолошку експанзију и бројну надмоћност Албанаца на Косову и Метохији, али и њихову видну етноцентричну енергију и у извесним слојевима тежњу или чежњу за уједињењем са својим сународницима у Албанију, при чему их је позвао да не забораве да су на овом простору вековима живели заједно са Србима, да су ту створена велика дела средњовековне српске културе и народни ослободилачки мит и да је српски народ дао велике жртве и средства за напредак Покрајине. Позвавши Србе и Албанце да у духу социјалистичког самоуправљања граде заједнички живот на Косову и Метохији, Ћосић је закључио излагање мишљу да поједини припадници албанске националности злоупотребљавају проширење аутономије за афирмацију права на самоопредељење које би водило оцепљењу, *на шта Срби никада не**

⁴¹³ Исто.

би својеволјно пристали, а што је у марксистичком смислу означило *ретроградним притиском за оживљавање идеје националних држава*.⁴¹⁴

Иако је после Ћосића излагање о привредним кретањима на Косову и Метохији у светлости развијања националне равноправности одржала Т. Симић, партијским идеолозима није било потребно много времена да констатују како су излагања Марјановића и Ћосића представљала директан атак на ставове СКЈ и да започну њихов политички линч. Тако се први за реч јавио Д. Радосављевић Боби окарактерисавши иступе Марјановића и Ћосића као *диверзију у раду ЦК СКС* и нагласивши да су говорили са *пуно полуистина, без озбиљног повезивања чињеница, примитивно и шупљоглаво, негирајући постојање рада у СК и дисквалификујући читав форум, посебно ПК СКС КМ*. Он је објаснио да, иако међунационални односи у Југославији нису идеалани, Партија иде путем превазилажења тешкоћа и проблема, док Ћосић *не види никакву перспективу у борби за социјализам на основама самоуправљања и непосредне демократије*. Одбацивши Ћосићеве ставове да је на делу проглашавање националног државног суверенитета на Косову и Метохији, он га је омаловажио истакавши да *плива на таласима ових бурних збивања или се без компаса вози чамцем*. Онда се Радосављевић обратио Марјановићу рекавши да *нема дилеме да ли су комунисти прво комунисти или Срби, Хрвати, Македонци, Албанци или неке друге националности, већ да се они и једно и друго* и закључивши – *Ја сам Србин и комунист, други је истовремено Албанац и комунист*. Пленум је, потом, уз гласну негодовање Ц. Ниманија и К. Широке накратко прекинут, да би у наставку, под председништвом В. Деве, започело систематско критиковање излагања Ћосића и Марјановића, и то прво од стране Александра Бакочевевића (1928-2007) који је оценио да је у питању *стари концепти друштвеног развитка* и Мирка Тепавца (1922) који је указао да *нема Србије без политике националне равноправности* и да када се каже за *Космет да је колевка српства онда за Албанце не остаје никаква друга алтернатива него да се осећају као подстанари у једној српској држави, да приме на знање да су грађани другог реда*. К. Патрновић Цица је истакла да на Косову и Метохији *нема политичког заоштравања и да су неосноване њихове тврдње о угрожености Срба и Црногораца и притисцима за њихово исељавање зато што годишње из Покрајине емигрира 10.000 људи од којих 9.000 Албанаца и 1.000 Срба*, док је В. Дева навео да *реакционарним снагама у Покрајини смета курс Брионског пленума и да оне постављају и потенцирају питање чије је Косово*. Дева је подсетио да је Албанцима пре Другог светског рата било забрањено школовање и употреба матерњег језика и пожалио

⁴¹⁴ Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ћ-2, К-4.

се да су Срби и Црногорци неупоредиво више запослени што не одговара њиховом националном уделу у становништву Покрајине, закључивши да Ћосићево излагање *изражава гледање подземља које није ни српско, ни црногорско, ни шиптарско*, и да оно *узнемирава масе својим поступцима, паролама, измишљотинама и полуистинама*.⁴¹⁵

У наставку Четрнаесте седнице ЦК СКС, подржан је предлог Р. Недељковића да се, на иницијативу М. Тепавца, ЦК СКС на крају дневног реда *политички и идејно дистанцира и постави у односу на излагања Марјановића и Ћосића*, а да се за проучавање материјала са њихових излагања одреди радна група у коју су изабрани М. Радовановић, Б. Симић, М. Тепавац, Б. Павловић, М. Поповић и М. Никшић. М. Никезић је нагласио да су се Ћосић и Марјановић *уморили од борбе за СК и самоуправљање* и да *то не значи крај српског народа*, при чему им је поставио питање *да ли заиста сматрају да оно што су изложили може бити платформа за заједнички живот народа и народности Србије*. Онда се за реч се поново јавио Ј. Марјановић изразивши своје запрепашћење што је у дискусији дошло до укупног квалификовања и оцењивања онога што је рекао, а да готово уопште није било расправе о самим проблемима које је дијагностификовао. Он је одбацио тврдње да је позивао на ревизију целокупне политике СКЈ и да заступа стаљинистичке концепције, негирајући индиције да се његова питања могу сматрати опозиционом платформом, на шта га је М. Бакали питао *одакле му податак да је несношљива и тешка национална атмосфера на Косову и Метохији и да се повлачи део староседелачког српског и црногорског живља, нарочито интелигенције*. Марјановић му је одговорио да те податке *није добио од једног човека, него од низа људи које је сретао и који су долазили са Космета и који нису нимало деловали реакционарно*, што је К. Патрногић Цица искористила да га нападне тражећи конкретна имена и тврдећи да му аргументи нису убедљиви. Потом је Д. Радосављевић усмерио оштрицу критике на Ћосића за којег је рекао да *већ дуже времена није активан у друштвено-политичкој активности СК* и да *потцењује борбу за националну равноправност иако се формално декларише за њу*, при чему му је нарочито замерио на излагању о Косову и Метохији назвавши га *увредом*. Он је поставио питање да ли иступања Ћосића и Марјановића *стварно доприносе СКЈ и целокупној јавности СРС*, односно да ли *доприносе разобличавању национализма, њихових корена, њихових облика или их подгрејавају*, поручивши Марјановићу да се *жртве Револуције не могу мерити на кантар*, да је народноослободилачка борба била заједничка и да су јој циљеви били социјализам и национална равноправност. У наставку су Марјановића и Ћосића највише критиковали С.

⁴¹⁵ Исто.

Аксић који је указао да је *недопустиво да било који појединац политичком руководству и СК Покрајине покушава да држи „лекције“*, М. Минић који је нагласио да у СК има људи који по својим схватањима потпуно заостали, оптужио за ширење шовинизма СПЦ зато што сања о националним романтичарима у стилу 19. века и о Душановом царству, оштро одбацио као малициозне тврдње о тежњама Шиптара за отцепљењем и затражио да се из назива Покрајине избаци реч *Метохија* и да се Албанцима омогући употреба националне заставе, као и П. Стамболић који је истакао да се *под заставом национализма окупљају противници самоуправљања* и одбацио као неистиниту тврдњу да *једна велика нација као српска може бити угрожена од неке народности*.⁴¹⁶

У поновном јављању за реч Д. Ћосић је покушао да објасни да је његово излагање било резултат дугог размишљања и да је веровао да је после демократских промена у друштву могао да каже оно што мисли, закључивши да ће и после свега *остати на уверењима које је и досада имао и које сматра комунистичим и хуманистичким*. Иначе, Ћосића је пре његовог последњег иступања пријатељски посаветовао Стамболић да каже како није био обавештен о стању на Косову и Метохији, што је овај одбио. На крају седнице дат је Закључак у којем се ЦК СКС оградио од ставова својих чланова Ј. Марјановића и Д. Ћосића, оценивши их као *супротне програмским начелима и позитивним тековинама СКЈ у националној политици*, као *дисквалфикацију напора комуниста Србије на отклањању недоследности, слабости и деформација испољених у периоду пре Брионског пленума и Шесте седнице ЦК СКС* и као *подстрек национализмима, сејању сумњи и вођењу нарушавања јединства у СК*, при чему су осуђене клевете упућене комунистима АПКМ. Индикативно је да Ћосић није био искључен из ЦК СКС, нити из Партије, већ је остао члан са замрзнутим статусом и није се појављивао на партијским форумима, чиме је власт желела да демонстрира своју демократичност. Осим тога, описани Пленум је кроз два дана пао у сенку новог проблема са којим је СКЈ морао да се суочи – отпочињањем студентских демонстрација на Београдском универзитету. Но, случај Ћосић-Марјановић је показао идејно нејединство у редовима Партије, посебно ЦК СКС, демонстрирао дубину *Српског питања* на Косову и Метохији и потврдио дефинитивни наставак политике растакања Југославије уз занемаривање интереса српског народа.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Исто.

⁴¹⁷ Љ. Димић, *Историја српске...*, 397; К. Николић, *Србија...*, 278; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 389; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 67; ; М. Mišović, *Ko je tražio...*, 117; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризмом...*, 128; Д. Богдановић, *Књига...*, 306; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)...*, 327; S. Đukić, *Čovek u svom...*, 185; Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29.5.1968, АС, Ђ-2, К-4.

Бунт студената је у Југославију дошао као појава са Запада, где је најизраженији био у Француској у којој су прво ступили у штрајк студенти Универзитета Нантера новембра 1967. године, а потом студенти у Паризу фебруара 1968. године тражећи да им се побољшају услови студирања. С обзиром да се студентима ускоро придружило грађанство, дошло је до захтева за реформом целокупног друштва. Тако се Француска у мају нашла пред вратима револуције, коју је вештим политичким маневрисањем спречио државник Шарл де Гол (1890-1970) поручивши *Реформе, да – нереди, не!* и затраживши од Француза да *бране Републику од претеће комунистичке диктатуре*. Студентски немири били су у мањој мери изражени и у Западној Немачкој, Италији, Шпанији и Британији, али су до лета 1968. године били углавном умирени. Југословенски студенти су пратили описана дешавања, са једне стране резигнирани неуспехом економске реформе, великом незапосленосћу, нарастајућим националним поларизацијама, појавама неједнакости у развоју друштвених односа и споросћу у решавању нагомиланих државних проблема, а са друге стране подстакнути *новом демократском атмосфером* коју је Партија промовисала после Брионског пленума. Студентске демонстрације започеле су 2. јуна 1968. године и распламсале се услед интервенције милиције која је добила наређење да их угуши, при чему су демонстранти узвикивали пароле *Посао свима и Тито – Партија*. У наредним данима, милиција је спречила студенте да са Новог Београда, где су били студентски домови, дођу у центар града, настављајући да употребљава силу, док су вође демонстраната саставиле *Проглас и Резолуцију* у којима су изразиле неслагање са негативним појавама у југословенском друштву, посебно са тенденцијама *богаћења на несоцијалистички начин*, развоја *бироократизма* и нерешавања лоших услова студирања. У штрајк је ступио и Београдски универзитет (БУ), а у згради Ректората је формирана слободна трибина са које су упућиване пароле *Свима посла, свима хлеба, Не верујте штампи, Доле црвена буржоазија, Систем самоуправљања на свим нивоима* и упућен предлог да се БУ назове *Црвени универзитет Карл Маркс*.⁴¹⁸

У међувремену, одржане су 3. јуна 1968. године две седнице Извршног комитета ЦК СКС на којима је оцењено да се на БУ распала партијска организација и да су студентске демонстрације *општејугословенски проблем*. Сутрадан је сазвана седница Извршног комитета ЦК СКЈ на којој је С. Дороњски повезао иступања Д. Ћосића и Ј. Марјановића са догађајима на БУ и објаснио да *ЦК СКС није био изненађен ставовима*

⁴¹⁸ В. Лакер, *Историја...*, 423; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 392; С.К. Павловић, *Србија...*, 213; D. Marković, S. Križevac, *Liberalizam...*, 143; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 68; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 163; M. Mišović, *Ko je tražio...*, 124; П. Симић, З. Деспот, *Тито строго поверљиво. Архивски документи*, Београд 2011, 244; S. Svetković, *Između srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, III, Beograd 2013, 151; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966-1969. Neslaganja*, Zagreb 1985, 277.

Тосића, али да је то био изненадни иступ који је представљао тешкоћу да се на њега у датом моменту одговори. Како би се студентске демонстрације умириле и спречило да радници изађу на улице, одржана је 9. јуна заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ на којој је Ј. Броз Тито указао да је нездовољство студената *резултат наших оклевања, колебања, разних компромиса, наше нејединствености и других слабости, резултат неспровођења одлука Осмог конгреса СКЈ.* Иако је приметио да су демонстрације искоришћене за *инфилтрирање антисоцијалистичких елемената од најреакционарнијих до најекстремнијих – лажно радикалистичких или анархолибералистичких, маоцетунговских, ранковићевских, Ђиласововских и других струја,* он је истакао да га радује што међу студентима није било парола на линији национализма и шовинизма. У потоњој дискусији, представници СКС су изразили незадовољство подршком која им је од СКЈ упућена у погледу спровођења ставова и одлука Брионског пленума и упутили замерке на рачун држања партијских другова из СК Хрватске. Броз је на то одговорио да се *нигде неће стићи ако се овде буду водили дуели између република,* посебно ако се буде тражило да *једна република буде „жртвени жарац“.* На крају састанка изабрана је редакциона комисија са задатаком да направи коначни текст Смерница о најважнијим задацима СК у развијању система друштвено-економских и политичких односа, у коју су изабрани Е. Кардељ, В. Бакарић, К. Црвенковски, В. Ђурановић, Ц. Мијатовић, М. Пејчулић, М. Поповић, М. Рибичич и М. Шпиљак. Истог дана, Броз се посредством телевизије обратио студентима објаснивши да демонстрације нису последица спољних утицаја, него нагомиланих слабости у држави, спорости у решавању проблема и недовољног јединства руководећих кадрова у спровођењу мера. При томе, он се ставио на страну студената оценивши њихове захтеве оправданим и апелујући да се ситуација смири како је не би злоупотребили противници југословенског режима и самоуправног социјализма. Тако је дошло до обустављања студентских демонстрација, које су у наредном периоду подстакле отварање нових универзитета у Југославији.⁴¹⁹

За то време, на Косову и Метохији су Покрајински савез студената, општински комитет СК и комунисти – студенти и наставници виших школа и факултета у Приштини подржали захтеве за побољшањем материјалног положаја студената и њиховог већег учешћа у друштвено-политичком животу, али нису одобрили демонстрације и nerede. То је потврђено на седници Председништва Покрајинског одбора Савеза студената 5. јуна 1968. године, којем су присуствовали М. Бакали, К. Дева, М. Секуловић, И. Бајрами и О.

⁴¹⁹ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКЈ, 4.6.1968, АЈ, 507, IV/40; Стенографске белешке са 9. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 9.6.1968, АЈ, 507, III/131.

Невзати. Сутрадан је на проширеној седници ОК СК у Приштини 6. јуна М. Бакали указао да се студенти *противе богађењу појединаца и неправилном спровођењу реизборности* и критиковао скупштине општина што не решавају материјалне и друге проблеме студената и професора. Поред тога, Бакали је позвао комунисте да прате описану ситуацију због појава мишљења која су *одударала од опитих ставова и била на линији опозиционих снага*. Разговор је са представницима факултета, виших школа и студената у АПКМ обавио и председник Покрајинског извршног већа И. Вакић истакавши напоре покрајинског руководства да реше њихове проблеме. Он је указао да је 1967. године за оспособљавање кадрова за рад на факултетима и вишим школама дато 12.5 милиона и 1968. године 61.5 милиона динара, за здравствену заштиту студената 10 милиона, за исхрану 80 милиона и око 50 милиона динара за издавање уџбеника на албанском језику, при чему је био реоснован Фонд за кредитирање студената са знатно увећаним средствима.⁴²⁰

Како се последице студентских немира у Београду нису у то време значајније осетиле на Косову и Метохији, покрајинско руководство је у свом раду дало приоритет критикама иступања Ј. Марјановића и Д. Ћосића на Четрнаестој седници ЦК СКС. Тако је у Старом Тргу 5. јуна организован народни митинг на којем је Ф. Хоџа оценио да је Четрнаеста седница ЦК СКС дала пуну подршку даљем јачању равноправности и братства и јединства народа и народности и да су у Покрајини сложено осуђени ставови Ћосића и Марјановића, али да је штета учињена зато што ће њихова излагања користити *реакционарне снаге и шовинисти са овог подручја за доказивање да се опет повампирује великосрпски шовинизам*. Похваливши излагања Радосављевића и Стамболића, он је искористио прилику да критикује антијугословенску кампању из Албаније и затражио да се *радничка класа Косова и Метохије више него икад раније политички мобилише у интензивној друштвено-политичкој активности против свих националиста и бирократско-етатистичких снага које покушавају да ометају стално јачање југословенског самоуправног друштва*. На крају Хоџа је закључио да се води *перфидна борба против комуниста да би се умањило поверење у њих* и да су комунисти били на челу *Револуције* и да се сада боре за *напредак целог друштва*. Рудари Старог Трга упутили су телеграм Ј. Броз Титу у којем су истакли да *одлучно и чврсто стоје на линији спровођења политике националне равноправности, даљег развијања самоуправљања и извршења циљева реформе*. Слична подршка упућена је и са састанка многих других

⁴²⁰ Информација о реаговању јавности на студентске демонстрације у Београду, 5.6.1968, АС, Ђ-2, К- 51; *И досад су улагани велики напори да се побољша материјални положај факултета и виших школа*, Јединство, 10.6.1968.

радних колектива у Покрајини, попут *Косовке*, ПИК *Космет-експорт*, рудника *Ајвалија*, РЕХК *Косово*, ГИК *Рамиз Садик*, Фабрике амротизера, железничара и угоститеља. На седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 9. јуна указано је на неопходност мобилизације свих руководстава и организација СК у општинама и радним организацијама Покрајине на даљем доследном спровођењу задатака привредне и друштвене реформе, оцењено да су комунисти и радни људи из свих редова народа и народности једнодушно подржали закључке Четрнаесте седнице ЦК СКС и оштро критиковани *деструктивни* иступи Д. Ћосића и Ј. Марјановића, уз наглашавање потребе ефикаснијег решавања питања животног стандарда и друштвеног положаја студената.⁴²¹

Средином јуна 1968. године је у Приштини одржан велики збор студената виших школа и факултета, уз присуство В. Деве, Ф. Хоџе, И. Вакића и М. Бакалија, на којем је председник Покрајинског одбора Савеза студената Ћенан Шаипи истакао да су речи Ј. Броза Тита упућене студентима *довољна гаранција за бољу и срећнију будућност студентске и целе омладине*. И. Вакић је подсетио студенте да је 1958. године у АПКМ постојала само једна високошколска установа – Виша педагошка школа у Приштини која је имала 93 редовна студента, а да тренутно у Покрајини студира преко 13.000 редовних и ванредних студената. Поред тога, он је указао да су у протеклом периоду изграђене зграде студентских домова у Призрену, Гњилану и Ђаковици, да су отворени ђачки домови и модернизовани студентски ресторани и да је за потребе уџбеника на албанском језику обезбеђено 50 милиона динара. Позвавши Србе и Албанце да заједнички решавају своје проблеме, Ф. Хоџа је рекао: *Више не идемо привидно у решавање националног питања. Сада је процес отворен и имамо пуну подршку свих радних људи. Чињеница је да је ово подручје било веома погодно за деловање свих националиста. Још има тога. Јављају се многи душебрижници који страхују за судбину Срба и Шиптара. Али, нека они гледају своја посла. Срби и Шиптари овде заједнички решавају своја питања. Њима не треба тоторство, јер су довољно идејно изграђени, а 99% становништва Покрајине даје пуну подршку нашој политици у спровођењу политике равноправности*. Стога је позвао Србе да се супротстављају српском и Албанце албанском национализму, подсетивши да југословенска заједница из Фонда федерације издваја 30% средстава за развој АПКМ. На то се надовезао В. Дева објаснивши да је *Четрнаести пленум ЦК СКС био наставак Четвртог пленума ЦК СКЈ и Шестог пленума ЦК СКС* и нагласивши Брозове речи упућене Ћосићу и Марјановићу да *нису напали комунисте Косова и Метохије, него да су*

⁴²¹ *Подршка исправним захтевима – а демонстрацијама не*, Јединство, 10.6.1968; *Стварамо још веће узајамно поверење*, Јединство, 10.6.1968; *Једнодушна подршка ставовима ЦК*, Јединство, 10.6.1968; С.Д, *Проширена седница Председништва и Извршног комитета ПК СКС*, Јединство, 10.6.1968.

напали нас - ЦК СКЈ и СК у целини, што је било пропраћено дуготрајним аплаузом присутних. Са скупа је послат телеграм Ј. Броз Титу у којем му је изражена захвалност за све што је учинио за студенте Косова и Метохије. Са друге стране, ПК СКС за КМ је 22. јуна организовао саветовање са секретарима општинских комитета на којем је расправљано о спровођењу Смерница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, у вези са чиме је секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Б. Радоњић указао да оне представљају *завршни период тешкоћа у спровођењу привредне и друштвене реформе* и да са њима *почиње обрачун са свим алтернативама које су с позиција туђих самоуправном социјализму нуђење нашем друштву*. В. Дева је позвао на акцију, а не кампању у остваривању Смерница, затраживши да се провери у свим организацијама да ли су постојећи политички ставови доследно на њиховој линији, при чему је навео пример директора Гимназије у Пећи којем је стигао антијугословенски пропагандни материјал из Канаде. У посети АКМО је 29. јуна боравио председник Савезне скупштине М. Поповић који је политичком активу говорио о суштини Смерница, док је 1. јула Извршни комитет ЦК СКС похвалио покрајинско руководство што је од почетка сугерисало студентима на Косову и Метохији да *на демонстрације не треба ићи*.⁴²²

Недуго затим, 11. и 12. јула 1968. године је одржана пленарна седница ПК СКС за КМ на којој су разматрани неки идејно-политички проблеми у вези са равноправношћу језика у Покрајини. У уводном излагању И. Бајре истакнуто је да су *СК и друге прогресивне снаге иницијатори и организатори дискусија о равноправности језика у Покрајини* и да је примећен напредак по овом питању у односу на претходни период, али да је и поред тога *очигледна неравноправност албанског и турског језика у односу на српскохрватски*. Указавши да се не предузимају никакве мере за обезбеђивање материјалних, кадровских, техничких и других услова за развијање језичке равноправности, он је приметио да у Покрајини не постоји суштинска двојезична и тројезична администрација, већ да делује тзв. *преводна администрација* са српскохрватског на албански језик. Због тога је Бајра закључио да постоји *пасиван отпор широких размера који се супротставља борби за обезбеђивање равноправности језика*, од чега *нису имуни* ни Покрајински комитет СКС за КМ, Покрајинска скупштина и други органи и друштвено-политичке организације у АПКМ, позвавши да се крене путем развијања пуне равноправности језика народа и народности у свим врстама школа у Покрајини, начела добровољности од стране припадника народа и народности за

⁴²² *Смернице се упућују сваком комунисти и целом друштву*, Јединство, 24.6.1968; *Милентије Поповић говорио покрајинском политичком активу*, Јединство, 1.7.1968; Записник са 73. седнице ИК ЦК СКС, 1.7.1968, АС, Ђ-2, К-20.

изучавање нематерњег језика и ставова да се младим генерацијама препроучује да знају нематерње језике *зато што ће им бити потребни у каснијем животу*. У дискусији је препоручено изучавање нематерњих језика зато што се *људи најбоље изражавају на свом језику и да би их други разумели треба да знају њихов језик*, затражено је да се у Уставу СРС, статутима радних организација и документима друштвено-политичких органа прецизније дефинише равноправност језика народа и народности критикована су као *националистичка* поједина гледања да је двојезична или тројезична администрација скупа и да Албанци и Турци већ знају српскохрватски језик којим се служе. У Закључцима је истакнуто да је до неравноправног третмана језика народа и народности у АПКМ дошло *због инертности, стихије, атмосфере коју су наметале конзервативне снаге осуђене на Четвртом пленуму ЦК СКЈ*, али и због недовољне доследности комуниста. Због тога је затражена свестрана употреба матерњег језика народа и народности у друштвено-политичком животу, администрацији, културно-просветним и јавним установама, остварење потпуног принципа равноправности српскохрватског, албанског и турског језика у срединама где живи већи бој припадника турске националности, поштовање принципа језичке равноправности *од Федерације до радне организације*, борба комуниста за стварање кадровских, техничких и материјалних услова, да се у представничким телима и другим самоуправним органима у Покрајини донесу нормативна акта у циљу обезбеђивања равноправности језика, да се оспособе кадрови за рад у администрацији на језицима мањина и да се подстакне познавање језика народности који се говоре у мешовитим срединама.⁴²³

Извршни комитет ПК СКС за КМ је средином јула 1968. године разматрао актуелне проблеме у даљем развоју турске народности у Покрајини, за које је наглашено да су у *прошлости решавани парцијално и остајали у сенци других проблема*. На Косову и Метохији је текуће године живело око 25.000 Турака, што је представљало 2,7% становништва Покрајине. Заправо, турска народност је призната тек 1951. године, при чему је примећено константно опадање броја ученика из ове националности у основним школама са 3.404 у школској 1958/59. години на 2.959 у школској 1967/68. години. Последњи разред на турском језику у Пећи укинута је 1967. године и у Косовској Митровици последње три године није вршен упис у први разред за ову националну мањину. У Приштини су радила два одељења са 50 ученика турске националности, а у Вучитрну једно одељење. У Приштинској гимназији су радила два одељења на овом

⁴²³ *Идеја о равноправности језика победила у идеологији комуниста*, Јединство, 15.7.1968; Неки идејно-политички проблеми у вези са равноправношћу језика у Покрајини, 1968, АС, Ћ-2, СКК, К-5; *Закључци ПК СКС за Косово и Метохију о задацима комуниста у вези с равноправношћу језика у Покрајини*, Јединство, 5.8.1968.

језику, у Призрену је постојало културно-уметничко друштво *Догри јол*, док је Радио Приштина емитивала 7% програма на турском језику. Због тога је афирмација турске народности названа *испитом из интернационализма радничке класе Покрајине*, при чему је затражено да се омогући афирмација и запослење кадрова из ове националне мањине, да се обезбеди потребна литература и уџбеници за школе и да се покрене једно гласило на турском језику.⁴²⁴

Извршни комитет ЦК СКЈ је на седници 29. јула 1968. године разматрао Писмо Извршног комитета ЦК СКС у вези са истицањем националних застава народности у СРС. Наиме, Извршни комитет ЦК СКС је предложио руководству СКЈ да се припадницима народности омогући *неофицијелно, када је то уобичајено, приликом њихових приватних свечаности* да истичу националне заставе *према сопственој жељи*, при чему те заставе не би требало да буду идентичне са онима које се користе у државама матицама. Тако је Извршни комитет ЦК СКЈ закључио да све народности у СФРЈ имају права да истичу своје националне заставе које су *израз националне припадности*. Међутим, како су у републикама постојале специфичности код појединих народности, остављено је да саме републике донесу о томе своје одлуке уз међусобни договор и уједначавање ставова када се ради о народностима које живе у два или три републикама, као што је то био случај са Албанцима. Но, како је време пролазило, а усаглашавање република у којима су живели Албанци поводом употребе заставе ове народности није извршено, од јесени је албанско становништво почело да масовно истиче државну заставу Албаније, која је и раније била тајно коришћена упркос противљењу југословенских органа. Осим тога, током августа је дошло до избијања кризе у Чехословачкој, која је имала свој утицај на политичке и друштвене прилике у Југославији, чиме су последице Четрнаесте седнице ЦК СКС биле додатно бачене у други план. Па ипак, проблеми националног незадовољства и неслагања су притајено тињали на Косову и Метохији чекајући прави тренутак како би поново избили на видело, односно потврдили многе ставове и сумње на које су у својим излагањима указали Д. Ћосић и Ј. Марјановић.⁴²⁵

Процес децентрализације југословенске федерације је крајем 1967. године почео све више да угрожава националне интересе српског народа, посебно на Косову и Метохији где је спровођена појачана државна политика изласка у сусрет захтевима албанске нације. У таквим околностима, 12. јануара 1968. године је одржан састанак групе чланова ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ на којем је донета одлука да се отвори

⁴²⁴ Д. В, *Обезбедити афирмацију турске народности*, Јединство, 22.7.1968.

⁴²⁵ П. Симић, З. Деспот, *Тито...*, 260; Записник са 47. седнице ИК ЦК СКЈ, 29.7.1968, АЈ, 507, IV/47.

питање *Призренског процеса* из 1956. године како би се рехабилитовали осуђени актери овог случаја. Заправо, иза тога се крила тежња покрајинских руководилаца албанске националности да са себе сперу одговорност и још једном потенцирају штетност деловања Удбе на основама *великосрпског шовинизма* у АПКМ. На пленуму ЦК СКС 19. јануара је уместо Д. Радосављевића Бобија за новог председника ЦК СКС изабран П. Стамболић, што је изазвало незадовољство албанских комуниста у Покрајини. Такође, највиши кадрови албанске националности у АПКМ су били огорчени партијском директивом да се поводом злоупотреба СДБ на Косову и Метохији не испитају и осуде сви случајеви, него само мањи број најважнијих како се не би додатно заоштравали међунационални односи. У исто време, они су се оштро борили за побољшање државних односа са Албанијом, веће упућивање кадрова албанске народности у органе Републике и Федерације, ширу и доследну употребу албанског језика у државним институцијама, укидање званичног коришћења термина *Шинтар* и форсирање равноправне употребе термина *народ* и *народност*. До краја марта поништене су судске пресуде поводом *Призренског процеса* и осуђена лица ослобођена сваке одговорности и даљих истрага. У мају је Извршни комитет ЦК СКС покренуо питање равноправне употребе заставе албанске народности, у вези са чиме су остала нерешена питања њеног изгледа, за који је препоручено да не сме бити идентичан застави Албаније, и приликама током којих се могла истицати.

Онда је 29. и 30. маја 1968. године одржана Четрнаеста седница ЦК СКС на којој је разматрано остваривање националне равноправности у Србији, а заправо дошло до отварања *Српског питања* од стране Ј. Марјановића и Д. Ћосића. Наиме, Марјановић је негирао тврдње да српски народ, с обзиром на своју бројност, има посебне обавезе у Федерацији и угрожава било коју нацију, указавши да је недопустиво да се права Срба спочитавају, док је поводом Косова и Метохије истакао да је покрајинско руководство више заинтересовано за проширење права Албанаца и самосталности АПКМ кроз уставне промене, него за решавање животних проблема и спречавање исељавања српског народа. Ћосић је затражио да се преиспита национална политика Партије и указао да су Срби у АПКМ изложени притисцима да емигрирају и да им се ускраћују многа права, на шта ПК СКС за КМ не реагује, а што води у ширење иредентистичког расположења код Албанаца, чији кадрови злоупотребљавају уставне промене како би издејствовали право на самоопредељење. Након оркестрираних критика на рачун Марјановића и Ћосића, ЦК СКС се оградао од њихових ставова, посебно осудивши становишта која су изнели о Косову и Метохији. Међутим, избијање студентских демонстрација у Југославији и

каснија војна интервенција Совјетског Савеза у Чехословакој довели су до потискивања Четранесте седнице ЦК СКС у други план. Савез студената Косова и Метохије је почетком јуна начелно подржао студентске захтеве за бољим условима студирања, али не и протесте, тако да није дошло до преливања студентских демонстрација у АПКМ. Истовремено, осуда отварања *Српског питања* на Четранестој седници ЦК СКС је била схваћена од стране покрајинског руководства албанске националности као подстрек у даљој борби за остваривање што већих права Албанаца. То је посебно дошло до изражаја на седници ПК СКС за КМ, одржаној 11. и 12. јула, када је затражено практично спровођење језичке равноправности у Покрајини, али и у органима Републике и Федерације. Извршни комитет ЦК СКЈ је 29. јула подржао право народности на истицање својих застава, док је у случају албанске националне мањине оставио да се о појединостима договоре АПКМ и заинтересоване републике. Но, како се се у наредним месецима одуговлачило са решавањем овог питања, на Косову и Метохији су Албанци почели самовољно да истичу заставу Албаније, што је само било увод у масовно изливање иредентизма до којег је дошло крајем 1968. године, а на шта су у својим излагањима на Четрнаестој седници ЦК СКС упозорили Марјановић и Ћосић.

4.3. Политика Албанске државе на Косову и Метохији – злоупотреба добрих намера и посезање за репресијом

Југословенска државна политика према Албанији је у 1967. години наставила да се одвија на основу закључака Колегијума ДСИП-а од 25. јануара 1966. године, који су налагали активније постављање у решавању практичних питања из међудржавне сарадње и поступност, обостраност интереса и реалност у изграђивању билатералних односа, уз евентуално покретање оних тема која су сазрела за разјашњавање. Иако је са албанске стране настављена је груба антијугословенска кампања, то није утицало на робну размену Београда и Тиране која је према Протоколу за 1967. годину била утврђена на 6,5 милиона долара у оба правца, што је представљало повећање од око 25% у односу на претходну годину. Сходно друштвеним променама које је донео Брионски пленум, члан СИБ-а и савезни посланик са Косова и Метохије Д. Мугоша се 25. јануара 1967. године обратио секретару СИБ-а др Миливоју Рукавини са питањем какво је стање југословенско-албанских односа, шта је учињено да се они нормализују и унапреде и какве су даље могућности у том погледу. При томе, он је констатовао да је недавно председник Албанске владе М. Шеху изјавио да је Тирана заинтересована за побољшање односа са Југославијом, али да све зависи од југословенске стране. У одговору Мугоши било је истакнуто да Југославија има добре односе са свим балканским државама и да једини изузетк чини Албанија, при чему је изражена нада да ће се *упркос свему односи унапредити и то на оним пољима која су обострано прихватљива*.⁴²⁶

Недуго затим, у ДСИП-у је одржан састанак, уз присуство представника извршних већа Србије, Македоније и Косова и Метохије, Комисије за међународне везе ЦК СКЈ, Савезног секретаријата за информације, Савезног секретаријата за спољну трговину, Редакције за емисије на шиптарском језику Радио Београда и Управе за информације, на којем је поводом југословенско-албанске сарадње исказана заинтересованост за покретањем привредних питања и унапређењем друмског саобраћаја, али и констатовано да би требало боље обезбедити границу због појачаног бежања Албанаца у Југославију. Поводом нормирања албанског језика, уочено је да је у Албанији усвојен тоскијски дијалекат и да се на Космету форсира гега дијалекат, у вези са чиме је закључено да би такво стање требало *мењати зато што је питање језика, граматике и изградње језика*

⁴²⁶ П. Бартл, *Албанци...*, 249; Информација о неким питањима из спољне и унутрашње политике Албаније и о стању односа СФРЈ–НРА, 19.1.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Питање посланика Д. Мугоше, јануар 1967, АЈ, 130, К-617; *Савезно веће*, Борба, 27.1.1967.

поље на којем је могућа најбржа сарадња. Осим тога, наложено је да се побољша програм на албанском језику Радио Приштине зато што *шиптарски сељак када хоће да слуша своју музику окрене Радио Тирану*, а да се за српски живаљ у Покрајини иде на релејно преношење програма Радио Београда. Са друге стране, Е. Хоџа је 6. фебруара одржао говор пред основном партијском организацијом у Тирани у којем је критиковао слаб рад омладинских организација на пољу борбе против верских предрасуда, чиме је, по узору на кинеске тенденције, интензивирана културна револуција у Албанији. Хоџин говор је инспирисао ученике и наставнике школе *Наим Фрашери* у Драчу да униште све богомоље, што је изазвало ланчану реакцију широм Албаније. У наредним месецима у држави је затворено 2.035 светилишта, односно 740 џамија, 530 текија и турбета, 608 православних и 157 католичких цркава, које су касније масовно уништаване или претваране у културне, спортске или магацинске просторе. Све описано је учинило Албанију јединственом атеистичком државом у Европи, која је релгију заменила популарисањем сопствене историје, истицањем националних особености и величањем култа личности Е. Хоџе.⁴²⁷

Упркос ретроградним процесима у Албанији, на састанку најужег колегијума ДСИП-а 25. фебруара 1967. године затражено је отварање Косова и Метохије према Албанији како би се побољшали југословенско-албански односи. У том процесу је значајна улога намењена албанској националној мањини у Југославији, за коју је наглашено да *нема само привредни него и културни интерес за сарадњу*. Поред тога, дата је подршка обележавању 500-годишњице смрти Скендербега у АПКМ као *прилика да се Албанији стварно покаже да ми конкретно желимо да мењамо политику према њима*, затражена је куповина превода светске литературе и класика марксизма-лењинизма на албански језик зато што *језик шиптарске мањине заостаје услед одвојености од Матице* и предложено је упућивање стручњака у Албанију ради бољег оспособљавања за наставу на албанском језику. Том приликом је државни секретар за иностране послове М. Никезић указао да је *Албанији главна преокупација прикључење Космета*, али је одвојио укупне односе између СФРЈ и НРА и специфичне интересе Албаније према Косову и Метохији објаснивши да би првенствено требало ићи на развијање економске сарадње како би Југославија Албанији постала *привлачан и рентабилан партнер*. Поводом културне сарадње, он је изразио уздржаност и затражио да Југославија *буде опрезна с обзиром на досадашње искуство*. На седници СИВ-а 8. марта закључено је да није дошло до битног помака у југословенско-албанским односима, да се настављају албанске

⁴²⁷ Стенограм са састанка о НРА одржаног у ДСИП-у, 30.1.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Говор Енвер Хоџе, 6.2.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

пропагандне активности према Југославији и да би требало продужити са исказивањем спремности да се решавају практична питања од обостраног интереса са нагласком на економској сарадњи.⁴²⁸

У то време је појачана антијугословенска пропаганда Радио Тиране била усмерена на приказивање како је *стање образовања бедно на Косову и Дукађинској равници*, како у редовима Покрајинског Савеза омладине постоји *40.000 лица која не знају да читају и пишу*, како у Покрајини постоји *90.000 неписмених од 14 до 35 година* и како се у први разред упише *само 35.558 ученика Албанаца док да осталих 27.242 остаје неписмено*, на основу чега су креиране процене да ће у *наредних десет година титоистичка Југославија произвести 300.000 неписмених омладинаца*. Критикована је *сурова колонијална политика коју спроводи великосрпска београдска клика према Албанцима Косова и Дукађинске равнице*, уз потенцирање да су после Брионског пленума *југословенски ревизионисти сву кривицу свалили на Ранковића како би са себе спрале тешко бреме злочина према Албанцима Косова, Македоније и Црне Горе*, да се *Титова клика чудила због десетина хиљада убијених или осакаћених Албанаца у концентрационим логорима* и да су *бајонетима вадиле албанским мајкама децу из утробе*. Југословенском руководству је поручено да је *живело на некој другој планети, а не у Југославији* и да *сада када су сазнали о стварности, она их је револтирала тако да су одмах иступили с демагогијом и са својом племенитошћу*. Из дана у дан су додаване нове пропагандне информације, попут оних да су *југословенски ревизионисти намерно оставили област Косова и Дукађинске равнице са преко 1.120.000 становника с бедном мрежом основних школа како би држали Албанце примитивним и конзервативним*, да се *косоварски малишани километрима пробијају кроз снег да би дошли до једне бедне школске зграде* и да је то је урађено на *темељу добро смишљеног плана у складу с мрачним, шовинистичким и националистичким циљевима београдских лидера*, као и да *империјалисти издашно дају доларе како би очували Титову клику*, да је *пораст криминалитета у Југославији последица капиталистичке дегенерације друштвеног поретка* и да је *незапосленост одраз заоштравања кризе у титоистичкој Југославији*.⁴²⁹

⁴²⁸ Записник са састанка ужег колегијума ДСИП-а, 25.2.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 10.3.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴²⁹ Истакнуто је и да *Албанци Косова и Дукађинске равнице никада нису гајили ни најмање илузије према наследницима Карађорђевића* и да су се *борили и боре се да уживају основна права која формално гарантује Устав свим националностима које живе у Југославији*. Видети: Аларамантни сигнали – Радио Тирана, 14.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Белешка о албанским нападима на Југославију у периоду 9.1-8.3.1967, 23.3.1967, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452; Радио Тирана, март и април 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Информативни билтен ПК СКС за КМ, 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

У складу са предлозима ДСИП-а, СИБ је у марту 1967. године одлучио да албанској страни покаже добру вољу Југославије једностраним укидањем ограничења кретања дипломатских представника НРА у СФРЈ, предлагањем размене амбасадора, позитивним одговором на захтев Тиране за извозом 30.000 тона кукуруза у Албанију, давањем инвестиционих кредита Албанији за реализацију водопривредних пројеката на граници, омогућавањем да се малогранични робни промет преко југословенских предузећа у пограничним градовима одвија без склапања међудржавних споразума и исказивањем спремности за успостављањем појединих видова културне сарадње. Упркос томе, антијугословенска кампања из Албаније је интензивирана поводом посете Ј. Броза Тита Косову и Метохији, када је Радио Тирана извештавала како је Председник СФРЈ дошао у пратњи жандара Удбе и осталих лакеја, да је настојао да привуче пажњу Албанцима ручковима и вечерама, да је држао демагошке говоре да би обмануо и уједно запретио Албанцима да одустану од својих праведних захтева, да нису тачне његове тврдње о братву и јединству разних националности у Покрајини зато што је тиме негиран дубоко албански карактер овог краја, да се и даље спроводи политика геноцида на Косову и Дукађинској равници и да је његова политика учинила да овај крај постане најзаосталији у односу на југословенске републике и да поприми типично једностран колонијалани развитак. Посебно је наглашено да је Броз заправо поручио Косоварима да у будућности не очекују ништа од Федерације и да јој дају велика подземна рудна богатства и да је позвао Косоваре да крену у друге крајеве Федерације или у иностранство, у емиграцију, у нади да ће тамо наћи минимум средстава за живот, јефтино продавајући своју радну снагу. Како је наведено: *Косовари виде да злочини који су у току ових година извршени над њима нису били само дело Ранковића, већ читаве Титове клике која гаји расистичку мржњу према читавој албанској националности у Југославији. Ови мржња и ови планови нису сахрањени као што проповедају титовске гласоноше после Четвртог пленума ЦК СКЈ.*⁴³⁰

Па ипак, према поверљивим информација ДСИП-а становници Албаније су кришом пратили Брозову посету АПКМ, док је СИБ 19. априла размотрио и 8. маја 1967. године усвојио предлог да се упути стални представник Савезне привредне коморе у НРА. У другој половини јуна је Тирана почела да показује скроман интерес за решавање питања у вези са границом, робном разменом и превозом страних туриста, при чему је појачала и подигла ниво свог посланства у Београду. Међутим, одбијане су иницијативе

⁴³⁰ Кабинет државног секретара, 17.3.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Реаговање албанске штампе на Титову посету Косову и Метохији, 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Белешка о албанском реаговању на посету Председника Тита Космету, 5.4.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 5.4.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

Београда за успостављањем културне и спортске сарадње, док је југословенско руководство замерало домаћој штампи на објављивању *подсмешљивих написа* о Албанији. У исто време, албански медији су критиковали лошу ситуацију у основним школама на Косову и Метохији и извештавали о недостатку средстава за борбу против заразних болести као *средства за спровођење геноцида* над албанским становништвом. Током лета је настављена антијугословенска кампања потенцирањем годишњице смрти Х. Приштине и распиривањем забринутости и страха код Албанаца у АПКМ како би се окренули против Југославије.⁴³¹

У септембру 1967. године је руководство Албаније критиковало привредну ситуацију у Југославији, указивало да је *Косово чисто албанска територија* и повећало број емисија Радио Тиране на српскохрватском језику. Упркос томе, на седници СИБ-а 27. септембра је разматрана информација о проблемима албанских избеглица у Југославији, у вези са чиме су донете препоруке да се на граници са Албанијом створи *што повољније стање и атмосфера*, да се ради на интегрисању избеглица и креирању услова за њихову самосталну егзистенцију и да се избеглицама које испуњавају услове олакша пријем у југословенско држављанство. На линији грађења добросуседских односа била су и настојања председника Скупштине АПКМ Ф. Хоце да се у медијима залаже за успостављање веће сарадње са Албанијом, а покренуте су и иницијативе за куповину књига из Албаније и из АПКМ упућивани позиви за гостовање ансамбала народних игара и песама Албаније и успостављање просветне сарадње. Током говора у Госпићу 3. октобра је Ј. Броз Тито изјавио: *Данас смо углавном окружени пријатељским земљама и можемо мирно да се посветимо изградњи свог бољег живота. Истина, у Албанији нас стално нападају, али на њихове нападе не треба ни одговарати. Албански народ ће једног дана сам рећи шта мисли о таквој политици, ми му не можемо сугерисати. Јер, тешко је једном народу да годинама буде изолован. А Кина је далеко.* Реакција Е. Хоце на овај Брозов говор била је веома негативна, тако да је оштрицу своје критике усмерио на распиривање мржње према српском народу у АПКМ и покретање питања да се ревидира граница Дебар-Пећ-Ћаковица. У таквим околностима је Спољнополитички одбор Савезне скупштине 25. октобра закључио да би ипак требало *наставити предузимање даљих напора за развој равноправне сарадње и успостављање добросуседских односа*, при чему је истакнуто да је у Албанији вишегодишњом пропагандом створено *уверење о опасности*

⁴³¹ Размотрен предлог, 19.4.1967, АЈ, 130, К-617; СИБ одлучио, 8.5.1967, АЈ, 130, К-617; Информација о међудржавном положају Албаније, 16.19.1967, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452; Информација о односима СФРЈ са НРА, 24.6.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, јун 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, јул-август 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Информација о албанском реаговању на иступе Председника Тита на 7. пленуму ЦК СКЈ, 20.7.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

споља и да је потребно да Југославија Албанце *стрпљивим напорима убеди у то да им са наше стране никаква опасност не прети*. Но, констатовано је и да се не би требало заносити илузијама о могућностима брзог побољшања односа са Албанијом, јер нам се то може у вези са шиптарском националношћу вратити као бумеранг. У то време је члан СИБ А. Шукрија затражио да се на границама Косова и Метохије омогући малогранични промет, нагласивши да *немамо чега да се бојимо у ширењу односа са Албанијом јер смо јачи од њих у сваком погледу*. На то му је М. Никезић одговорио да је са НРА потребно спроводити дугорочну политику нормализације односа по систему *малих корака*, засновану на прихватању Албаније *онаквом каква јесте* и указаивању да са југословенске стране основни мотив успостављања сарадње *лежи у нашој сигурности, у нашој безбедности*.⁴³²

Југословенско-албански трговински преговори за 1968. годину одржани су 9. до 15. новембра 1967. године и предвиђали су робну размену од 6 милиона долара у оба правца, што је било мање за пола милиона него у текућој години. По завршетку преговора, у гласилу *Зери и популит* је 16. новембра објављен чланак *Титоистичка демагогија не може прикрити отворене ране Косова* у којем је индиректно саопштено да албанском руководству не одговара нормализација односа коју форсира југословенско руководство. Албанци у Југославији су позвани да дигну побуну због тога што су им права угрожена од *титоистичких ревизиониста који спороводе генцид над њима* и наглашено је да Београд жели помирење са Албанијом због Косова и Метохије. Заправо, у питању је било правдање упућено Кини са циљем да се прикаже како је Албанија приморана да прихвати извесне југословенске иницијативе због ослабљеног међународног положаја и тешке унутрашње ситуације. Иначе, напори Југославије за побољшањем односа са Албанијом били су примећени на Западу, тако да су Радио Лондон и гласило *Тајмс* из Велике Британије и поједини листови у САД извештавали да Албанија избегава разговоре на политичке теме и да међу њеним руководством постоји узнемирење војним ударом у Грчкој, уз опаску да Албанци у Југославији *joш увек не говоре о својој сопственој републици, али то је оно што ће коначно њихови захтеви значити* и да желе да се ослободе онога што *сматрају српском доминацијом*. Такође, они

⁴³² Антијугословенски написи албанског радија и штампе, септембар 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Антијугословенски написи албанског радија и штампе, октобар 1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Забелешка са састанка Спољнополитичког одбора Савезне скупштине, 25.10.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Енверова брига*, Борба, 26.10.1967; *Југославија настоји да побољша односе са Албанијом*, Јединство, 26.10.1967.

су навели да је крајем октобра са главног трга у Тирани склоњен споменик Стаљину и да је на његово место постављен споменик Скендербегу.⁴³³

Без знања ДСИП-а, група професора из Приштине је 28. новембра 1967. године посетила Тирану на позив тамошњег Државног универзитета, где је била лепо примљена. Домаћини су гостима обећали да ће позвати делегацију албанолага са АПКМ на састанак у јануару 1968. године, док су приштински професори замолили своје тиранске колеге да узму учешће на Симпозијум поводом 500-годишњице смрти Скендербега у Приштини. Како је Југословенско посланство у Тирани у последњи мах сазнало за ову посету, упућен је предлог да се у природи свечани ручак или вечера, што је албанска страна децидно одбила. Следећи потез учинила је Албанија 12. децембра упућивањем писма Скупштини АПКМ од стране Албанског комитета за културу и пријатељске везе са иностранством, у којем се налазио позив за делегацију од 25 Албанаца који живе у СФРЈ на прославу 500-годишњице смрти Скендербега, од 11. до 17. јан. 1968. године. Како је наведено: *У овој делегацији желимо поздравити представнике Косова и осталих крајева СФРЈ у којима живе Албанци, почевши од старих патриота, па до представника албанских жена и омладине и, по могућству, да представници имају пристанак албанских радних маса. У ДСИП-у је ово писмо оцењено као провокативна инисунација и недозвољено мешање у југословенске унутрашње ствари, тако да је препоручено Скуштини АПКМ да пошаље одговор, одлучан али по форми врло смирен, у којем би се захвалила на позиву и објаснила да она равноправно представља све нације које живе на Косову и Метохији и да би сви они требало да буду заступљени у једној таквој репрезентативној делегацији, као и да она не представља и не може представљати СФРЈ према иностранству, односно да је спољна политика у надлежности владе СФРЈ. Но, ДСИП је дозволио професорима албанске националности са АПКМ да самостално оду на поменуту прославу у Албанију, с тим да се пре поласка са њима обави разговор у којем би им се скренула пажња да уколико дође до вређања Југославије и њеног руководства на прослави напусте исту и својим ставом покажу одлучност у одбрани интегритета земље. Иако је ДСИП описано писмо из Албаније оценио као дубоко примишљено и са националистичких позиција упућено, срачунато на одвајање Шиптара од осталих народа Југославије, ипак је закључено да би требало препоручити СИБ-у да Југословенски одбор за прославу годишњице смрти Скендербега позове Албанску владу да пошаље своју делегацију на ову прославу у мају 1968. године. Тирана није прихватила ни помоћ од југословенског*

⁴³³ Шифровани телеграм, 15.11.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1. Белешка о нападима *Зери и популит* на Југославију, 20.11.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Чланак *Зери и популита*, 16.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Иностране агенције о односима Југославије и Албаније, 27.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6.

Црвеног крста поводом санирања последица земљотреса у Албанији, док је Е. Хоџа је, обилазећи настрадала подручја 18. децембра, оштро критиковао однос СФРЈ према Албанцима у АПКМ. Тако је крајем текуће године ДСИП је закључио да се *албанска страна позитивно поставља једино у вези са трговинским преговорима и неким питањима од практичног значаја*, приметивши да Тирана настоји да *одређене политичке контакте и иницијативе каналише непосредно према АПКМ, што несумњиво као тенденција говори о њеном посебном интересу и циљевима према Космету*.⁴³⁴

Почетком 1968. године албански медији су наставили са антијугословенском пропагандом усмереном на доказивање како су средњевековни албански феудалци учествовали у Бици на Косову 1389. године и да је српски јунак Милош Обилић био албанског порекла. И поред тога што се Ф. Хоџа на пленуму ПК СКС за КМ 12. фебруара заложиио за унапређење југословенско-албанских односа, Тирана је захтевала да се Београд *јавно извини пред светом за досадашње односе према Албанији, престане са угњетавањем Албанаца и пружи им сва национална прва која им припадају*, да се више не меша у унутрашње ствари Албаније, *напусти ревизионистичку политику и прекине сарадњу са САД и другим империјалистичким силама*. Наиме, у ово време је постајало приметно да албанско руководство спољну политику према Београду гради на два колосека – према Југославији и према Косову и Метохији. Настојећи да заобиђе Југославију као државу, Тирана је у својим територијалним аспирацијама према АПКМ показивала спремност на одређене облике непосредне сарадње са овом Покрајином, при чему је истицала *ко нама може забранити да се боримо за нашу браћу Албанце који су на вештачки начин одвојени, ми ту браћу никада нећемо напустити*. У том процесу је посебно политички опасну тенденцију представљало стално постављење питања зашто АПКМ нема своју заставу.⁴³⁵

⁴³⁴ Југославија је настојала да искористи и спортске активности за побољшање односа са Албанијом, тако да је албанска фудбалска репрезентација почетком новембра 1967. године одиграла у Београду утакмицу са југословенском репрезентацијом у оквиру незваничног европског првенства. Том приликом је Градска скупштина Београда покушала је да албанским фудбалерима приреди свечани ручак, што су они одбили са образложењем да су спортисти и да су дошли због утакмице. Почетком децембра се југословенска одбојкашка екипа *Партизана* сусрела у Тирану са албанском екипом *Динама* у оквиру Купа европских шампиона. Томе би требало додати да је Београд био принуђен да сузбија појачану антијугословенску пропаганду албанске емиграције са Запада. Тако је у Аустралији 1967. године формирано албанско националистичко друштво *Бајрам Цури* на челу са Аземом Батићијем, које се залагало за *борбу против српског и црногорског окупатора и ослобођење поробљеног Косова*. Видети: Шифровани телеграм ДСИП-а, 28.11.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; В.С, *Успешна размена роба са НР Албанијом*, Јединство, 18.12.1967; Информација о односима са Албанијом, после заседања Спољнополитичког одбора Савезне скупштине од 25. октобра 1967, 21.12.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка о припремама за прославу 500-годишњице смрти Скендербега у НРА и код нас, 21.12.1967, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴³⁵ Приликом привредних преговора са југословенском страном албански делегати интресовали ко је *важнији руководилац В. Дева или Ф. Хоџа* и колико су косметски кадрови заинтересовани за унапређење односа са Албанијом. Видети: Шифровани телеграм из Тиране, 18.1.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Неки проблеми односа СФРЈ и НРА, јануар 1968, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; Проблеми односа СФРЈ и

У таквим околностима је од 11. до 17. јануара 1968. године делегација југословенских албанолага свечано примљена у Тирани поводом међународне конференције посвећене 500-годишњици смрти Скендербега, када им се Е. Хоџа обратио као *делегацији Шинтара*. Том приликом је на југословенску иницијативу покренуто питање специјализације студената са АПКМ у НРА, на шта је Е. Хоџа изјавио да је Албанија спремна да додели 200-300 стипендија за специјализацију покрајинских албанолага, иронично приметивши *уколико се ви са Косова изборите за дозволу*. Иако Албанија нија исказивала спремност да узврати посету упућивањем својих културних и научних радника у Југославију, током фебруара је ДСИП закључио да нема потребе да се избегавају и сужавају започети контакти и облици сарадње између АПКМ и НРА, да би требало повећати албански интерес и иницијативе за проширење робне размене и *ставити им до знања да не може бити успешније сарадње са Косовом и Метохијом док воде антијугословенску пропаганду*. Одједи Четранесте седнице ЦК СКС и студентски немири у Југославији су подстакли су Е. Хоџу да на митингу омладинских радних бригада градитеља пруге Рогожина-Фиер 28. јуна изјави како је *клика Тито-Ранковић од југословенских револуционара направила масакр* и да је у *Југославији заведена фашистичка диктатура*, на шта је Београд уложио огорчен протест. Недуго затим, на састанку ДСИП-а 11. јула, којем су присуствовали представници извршних већа из Србије, Македоније и Црне Горе, уз изостанак представника АПКМ Р. Сапунције, разматрани су проблеми билатералних односа две државе. Извештај је поднео Љубомир Хрњак, југословенски отправник послова у Тирани, објаснивши да је југословенска оријентација на нормализацију односа са Албанијом дала одређене резултате, али само у економским односима. Због различитог унутрашњег уређења и утицаја Кине, сем робне размене албанску страну нису интересовали други видови сарадње, а уочено је и појачано антијугословенско деловање у говорима албанских политичара и извештавању медија. Па ипак, на крају састанка је закључено да јубиларне годишњице и куповина књига и школских учила за потребе Албанаца у Југославији представљају *добру основу и почетне кораке у даљој међудржавној сарадњи*.⁴³⁶

НРА, 2.2.1968, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Информација о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23.2.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Стенографске белешке са седнице Председништва и ИК ЦК СКСЈ, 11-12.3.1968, АЈ, 507, III/130.

⁴³⁶ Информација о актуелном стању југословенско-албанских односа, 23.2.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 22.6.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка о нападу Е. Хоџе на СФРЈ, 5.7.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Преглед стања југословенско-албанских односа, 9.7.1968, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5; Закључци са састанка одржаног у ДСИП-у, 7.8.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

Описани односи између Југославије и Албаније владали су до 21. августа 1968. године када су здружене трупе Варшавског пакта – Совјетског Савеза, ДР Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске извршиле војну интервенцију и окупирале Чехословачку, што је југословенско руководство осудило као агресију и тежак ударац за принципе социјализма. Како је од разлаза са Совјетским Савезом формално остала чланица Варшавског пакта, Албанија је 5. септембра иступила из њега, о чему је известила Југославију. Уз подршку првог секретара ЦК ПРА Е. Хоџе, министар народне одбране Албаније Бећир Балуку је истакао да је Варшавски уговор *изгубио свој првобитни смисао*, да се претворио у *средство уцене и агресије* и да *нема ничег заједничког с интересима народа и земаља чланица*. Догађаји у Чехословачкој су изазвали подозрење СКЈ која је упутила позив грађанима да буду спремни на евентуалну одбрану државе, док је ПРА, због стратешког значаја Албаније као поморске базе према Средоземљу и дугогодишњих лоших односа са КПСС, била у страху да би Москва могла да и против ње војно интервенише. Тако је Тирана, настојећи да обезбеди савезника, обавестила Београд да би у случају совјетског напада подржала Југославију, на шта је југословенска страна, имајући вишегодишње лоше искуство са Албанијом, релативно уздржано реаговала. Гест албанског руководства је само поздрављен као иницијални корак ка будућој нормализацији односа две државе, али је остављено да време покаже да ли је у питању била искрена намера. Албански медији су од 3. септембра обуставили антијугословенску пропаганду и први пут су од 1947. године изражени ставови да Албанци у Југославији уживају сва права, равноправност и једнаке услове развоја. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 2. септембра је Ј. Броз Тито затражио да се *не запостављају евентуални контакти са Албанијом уколико постоје такве могућности*, али да би иницијативу требало препустити Тирани. У ДСИП-у су 19. и 23. септембра анализирани могућности проширења југословенско-албанске сарадње у доменима трговине, водопривреде и друмског саобраћаја, док је 26. септембра обављен разговор са представницима АПКМ и југословенских република које су се граничиле са Албанијом, са којег је издато упутство медијима да извештавају о Албанији у складу са новим околностима.⁴³⁷

Но, из разговора помоћника председника Савезног савета за образовање и културу П. Нушија са представником Албанског посланства у Београду крајем септембра, могло се наслутити да Тирана није одустајала од својих аспирација према Косову и Метохији,

⁴³⁷ А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка криза (1968-1971)*, Токови историје, 3, Београд 2012, 62; Стенографске белешке са 12. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 2.9.1968, АЈ, 507, III/135; *Албанија иступила из Варшавског уговора*, Јединство, 16.9.1968; Записник са 89. седнице ИК ЦК СКС, 27.9.1968, АС, Ђ-2, К-21.

јер је исказана бојазан да у Југославији *постоје они који одричу давање већих права* АПКМ и отворено речено да би Покрајина требало да *добije статус Републике*. Увидевши да више не постоји реална опасност од совјетске војне интервенције, албанско руководство је одлучило да обнови антијугословенску кампању 16. октобра 1968. године, поводом 60. рођендана Е. Хоџе, када је гласило *Зери и популит* напало СФРЈ и личност Ј. Броза Тита, док је у наредном периоду оштрица албанских критика била усмерена на питања положаја и права албанске мањине на Косову и Метохији. Упркос томе, Југославија и Албанија су 21. октобра потписале Протокол о размени робе за 1969. годину у вредности 8 милиона долара, што је било знатно повећање у односу на претходну годину. Осим потенцирања албанских медија да у случају агресије Совјетског Савеза на Југославију Албанци немају шта да бране и да ће их Албанија заштитити, постоје индиције да је у овом периоду дошло до јачег повезивања АОС-а са иредентистима у АПКМ, при чему је своје деловање интензивирала и албанска емиграција на Западу. О југословенско-албанским односима је било речи на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 14. новембра, када је закључено да је потребно да Београд *очува хладнокрвност и стрпљење*, односно да би требало наставити са *политиком тежњи за грађењем добросуседских односа*. Поводом одлуке југословенских државних власти да Албанци могу слободно да истичу своју заставу, лист *Зери и популит* је 24. новембра објавио чланак *Албанци Косова и национална застава* у којем је критиковано југословенско руководство што је дуго времена оспоравало право Албанаца на употребу националне заставе, назначено да је то био један од доказа како су *великосрпски шовинисти водили политику денационализације Албанаца* у Југославији и упоређено да је Броз дао сва права Македонцима одузимајући их Албанцима, уз наглашавање да ће АПКМ на дуже стазе бити припојено НРА.⁴³⁸

У избијању иредентистичких демонстрација 27. новембра 1968. године на Косову и Метохији, само дан пре државног празника Албаније, несумњив је утицај вишегодишње антијугословенске кампање из Тиране, мада је због недостатка извора недовољно јасна остала улога АОС-а. Извештаји СДБ потврђују да је крајем септембра у Покрајини боравила илегално убачена група од 7 албанских обавештајаца, међу којима су идентификована три југословенска политичка емигранта. Иначе, приликом откривања

⁴³⁸ Забелешка о разговору вођеном између Пајазита Нушија и представника Албанског посланства у Београду, 3.10.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о позицији НРА и односима са СФРЈ после агресије на ЧССР, 26.10.1968, АЈ, 837, I-5-b/1-5; Белешка о нападима на Југославију, 18.10.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Протокол о робној размени с Албанијом, Борба, 22.10.1968; Кина и интервенција у ЧССР, 5.11.1968, АЈ, 507, IX, 60/II, К-9; Стенографске белешке са 13. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 14.11.1968, АЈ, 507, III/136; Шифровани телеграм из Тиране, 20.11.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

споменика Скендербегу у Бриселу, током новембра, била је присутна једна фолклорно-уметничка група из Приштине, која је успоставила срдчане односе са албанском емиграцијом. У обраћању медијима, Ј. Броз Тито је 30. новембра у Јајцу саопштио да је прошла опасност од евентуалне совјетске агресије на Југославију, објаснивши да нема разлога да југословенско-албански односи буду лоши, али да то не зависи од Београда. Он је указао да је после интервениције Варшавског пакта у Чехословачкој Тирана испрва престала са антијугословенском пропагандом, што је било добро примљено у Југославији, а по смиривању ситуације наставила по старом, закључивши: *Према томе, никакву иницијативу ми не можемо дати када су њихови поступци такви да онемогућавају такве иницијативе.* Но, већ 22. и 23. децембра су избиле демонстрације Албанаца у Тетову, у СР Македонији, током којих су изражени иредентистички захтеви за припајањем ове општине Косову и Метохији и потом Албанији. Руководство Албаније се поводом демонстрација на Косову и Метохији и у Македонији није оглашавало, незванично одбијајући сваку могућу умешаност у ове догађаје. Затишје није дуго потрајало, јер је 25. децембра у листу *Зери и популит* објављено како је на митингу албанско-кинеског пријатељства високи албански руководилац Хисни Капо говорио о потреби пружања отпора југословенској државној политици од стране Албанаца који живе на Косову и Метохији и који су током целе своје историје увек били за то да је боље умрети него одступити од својих националних права и потреба. Иначе, југословенско-совјетски односи су после Чехословачке кризе били веома лоши, да би се од јесени 1968. године релативно стабилизовали, уз испољавање међусобног политичког неповерења и наставак економске сарадње. Иницијативу за унапређење односа је 12. фебруара 1969. године упутило руководство ЦК КПСС затраживши од ЦК СКЈ да пошаље своје представнике у радну групу која је припремала саветовање комунистичких партија о европској безбедности и сарадњи. Југословенско руководство је, као и ранијих година, одбило овај предлог сматрајући га наметањем утицаја Москве, због чега је ЦК КПСС није послао делегацију на Девети конгрес СКЈ, упутивши поздравно писмо.⁴³⁹

⁴³⁹ Совјетски Савез је током 1969. године заузео треће место у трговинској размени Југославије са иностранством, док је у новембру за југословенског амбасадора у Москви поново постављен В. Мићуновић, који је хладно дочекан и којег Л. Брежњев није примио на разговоре наредних 15 месеци. Почетком 1970. године саопштено је да би Брежњев могао да посети Југославију у наредним месецима, до чега није дошло, премда је вредност привредне сарадње две земље досегла 240 милиона долара и била за 15% већа него 1969. године. Видети: А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка криза...*, 62; ; Р. Златар, *Енвер...*, 229; М. Коматина, *Енвер...*, 111; Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 251; В. Мићуновић, *Московске године 1969-1971*, Београд 1984, 65; Р. Марковић, *Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године. Један документ*, Историја 20. века, 1-2, Београд 1999, 169; Шифровани телеграм из Тиране, 2.12.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Наша снага је у јединству наших народа одлучних да бране свој суверенитет, Јединство*, 1.12.1968; Шифровани телеграм, 27.12.1968, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о политици СССР према Југославији, 16.5.1969, АЈ, 507, IX, 119/1-344-394, К-9;

Са друге стране, САД су од краја 1968. године наставиле да изражавају спремност за продубљивањем односа са Југославијом, при чему је почетком 1969. године амерички председник Ричард Никсон (1913-1994) изазио жељу да посети Београд. Но, уместо у Југославију, Никсон је отпутовао у Румунију чиме је демонстрирао да је Београд почео да губи свој ранији значај у Хладном рату, иако је привредна сарадња две државе достигла вредност од око 200 милиона долара. На Трећој конференцији несврстаних земаља у Лусаки, одржаној од 8. до 10. септембра 1970. године, прихваћена је Брозова иницијатива да ова организација наступа јединствено по питању међународних односа. Увидевши снагу коју Југославија има у Покрету несврстаних, Никсон је постао први амерички председник који је посетио Југославију, од 30. септембра до 2. октобра, када се zaloжио за унапређење билатералне сарадње. Па ипак, он је том приликом начинио и својеврстан политички гаф када је затражио да посети Загреб, где је изјавио – *Живела Хрватска. Живела Југославија*, што је само погоршало ионако лоше међунационалне односе у Југославији. Томе би требало додати да су после вишегодишње стагнације југословенско-кинески односи од пролећа 1969. године почели да отопљавају.⁴⁴⁰

У забелешки коју је југословенски референт за НРА Б. Павловић сачинио након разговора са референтом за СФРЈ у Министарству иностраних послова НРА Ј. Михаљом, приликом преговора Југословенско-албанске комисије за водопривреду 17. јануара 1969. године, може се уочити да су албански руководици примећивали крхкост националног питања у Југославији, да су замерали покрајинским функционерима, у првом реду Ф. Хоџи, што су са демонстрацијама од 27. новембра 1968. године повезивали Албанију и да су замерали на довођењу војних јединица из других делова земље да гуше демонстрације. Током фебруара, југословенске власти су критиковале *Историју ПРА*, штампану у децембру претходне године на 535 страница по налогу ЦК ПРА, која је обилувала антијугословенском пропагандом и грубим нападима на Ј. Броза Тита. У овој публикацији је био истакнут став да су се Албанци са Косова и Метохије током Другог светског рата храбро борили против окупатора како би у оквиру социјалистичке револуције у Југославији извојевали право да сами одлучују о својој судбини, што им је касније онемогућено. Иначе, иредентистичке демонстрације у Покрајини је подржала албанска емиграција на Западу, указавши да ПРА није подстрекивала протесте, да се албанска омладина налази у ропству и да је потребно од Косова и Метохије формирати

Југословенско-совјетски односи, 22.8.1969, АЈ, 507, IX, 119/I-344-394, К-9; Материјал о посети А. Громике Југославији, 2-6.9.1969, АЈ, 507, IX, 119/I-344-394, К-9; Најновији поступци СССР према Југославији, 6.3.1970, АЈ, 507, IX, 119/I-395-475, К-10.

⁴⁴⁰ Д. Богетић, *Југословенско-амерички...*, 285; М. Марковић, *Sumrak staljinizma*, II..., 71; Народна Република Кина, 18.4.1971, АЈ, 507, IX, 60/II-159-214, К-9.

аутономну републику у оквиру Југославије која би се потом прикључила Албанији. Како је 11. априла потписан Споразум о друмском саобраћају којим је Албанији дато право кретања неограниченог броја возила у аутомобилском транспорту робе кроз Југославију, на седници Извршног бироа Председништва СКЈ (ПСКЈ) 15. априла је констатовано да су се створили повољнији политички услови за иницирање даље сардање Београда и Тиране. Но, у дискусији се Е. Кардељ zaloжио да се се не покреће превише иницијативе са југословенске стране како совјетски блок не би имао повода да додатно критикује Југославију, док је В. Бакарић изнео мишљење да ће Албанија бити кооперативна само докле Југославија буде штитила њену територију. На крају је закључено да би Југославија требало да прихвати сарадњу са Албанијом, али у *разумним границама и облицима*.⁴⁴¹

Током истраге публикација увезених из Албаније, која је после демонстрација поведена у Покрајини, у једном школском албуму је пронађена уводна реч Е. Хоца, тако да су те странице исцепане. Поред тога, трговачко предузеће *Исхрана* из Ђаковице обавестило је надлежне органе да је међу резбаријама из Албаније увезло и предмете са албанским двоглавим орлом и главом Скендербега, тако да су ти артикли као *непрепоручљиви за дистрибуцију* задржани на граници по захтеву Покрајинског СУП-а. Иако је снабдевање Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова (САПК) школским књигама и училима за наставу на албанском језику из НРА вршено преко НИП *Рилиндје* две године, југословенски државни органи су тек почетком маја међу увезеним публикацијама пронашли изводе из гласила *Зери и популит* у којима се критиковала СФРЈ и њено руководство, као и цитате Мао Цетунга. Због тога је секретар Комисије за економске односе са суседним земљама у Извршном већу САПК С. Манетовић затражио да се изврши контрола целокупног материјала на граничним прелазима према Призрену и Ђаковици. У то време су југословенске власти приметиле да повећавање присуства совјетске флоте у Медитерану изазива узнемиреност албанског руководства, као и да албански медији не извештавају о последицама иредентистичких демонстрацијама на Косову и Метохији. Па ипак, незванично су представници Албаније изражавали незадовољство тиме што је Југославија давала значај у медијима судским процесима у Приштини, Скопљу и Тетову против организатора демонстрација.⁴⁴²

Првих месеци 1969. године је у албанској шатмпи дошло до ублажавања антијугословенске пропаганде, премда је 3. марта Е. Хоца примио *старог родољуба са*

⁴⁴¹ Забелешка о разговору Б. Павловића, 17.1.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Историји ПРА, 7.2.1969, АЈ, 507, IX, 1/II-218-247, К-11; Белешка о активности албанске емиграције у иностранству, 5.3.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Записник са 4. седнице ИБ ПСКЈ, 15.3.1969, АЈ, 507, IV/66;

⁴⁴² Б.К. Павловић, *Албанизација...*, 218; Управа царина СФРЈ, 8.5.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Информација о садашњем положају НРА и њеним односима са СФРЈ, 13.5.1969, АЈ, 507, IX, 1/I-390-452, К-5; Увоз књига из Албаније, 19.6.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2.

Косова Реџепа Дуракуа, оца палог хероја Емина Дуракуа, који је допутовао у посету родбини у Албанију. У листу *Зери и популит* су 11. априла чак објављени релативно позитивни ставови о Југославији, али су већ 27. маја југословенски руководиоци изнова подвргнути критици због ревизионизма и пораста цена и животних трошкова. Такав однос по систему *топло-хладно*, иза чега се крила тежња Тиране да осигура југословенску подршку у случају интервенције СССР-а, није сметао југословенској страни да прихвати преговоре о проширењу робне сарадње, отварању нових граничних прелаза и ремонту албанских бродова у југословенских бродоградилиштима, а исказана је и спремност да се испитају могућности за подизање представништва две државе на ниво амбасада, са чиме се сложио СИВ. Током августа су у Њујорку и Паризу организовани заједнички скупови албанских емигрантских организација на којима је закључено да би требало деловати у правцу да САПК постане посебна југословенска република, а разматрана су и питања будућих граница *Велике Албаније* која је требало да обухвати Косово и Метохију и делове Македоније и Црне Горе. У Тирани је 7. октобра потписан Протокол о робној размени између СФРЈ и НРА за 1970. годину у вредности 8,3 милиона долара, при чему је констатован пораст југословенског извоза у Албанију у првих осам месеци текуће године за 137%. Но, већ 23. октобра је председник албанске владе М. Шеху, на прослави 25-тогодишњице Другог заседања Антифашистичког одбора националног ослобођења Албаније у Берату, критиковао *југословенски ревизионизам* и политику према Албанији у периоду 1944. године.⁴⁴³

У Београду је 19. новембра 1969. године одржан састанак Комисије за спољнополитичка питања Скупштине СРС, уз присуство члана Председништва СКЈ К. Широке и потпредседника Републичке скупштине С. Хасанија, на којем је поводом југословенско-албанских односа закључено да постоји обострани интерес за побољшање сарадње и изражена жеља да се представништва две државе подигну на ранг амбасада. Тако је Љ. Хрњак указао да Тирана показује интересовање за унапређење добросуседских односа и ширење контаката, да постоје могућности за проширење економске сарадње и да би требало радити на развоју малограничног промета. Такође, он се заложио за отварање нових граничних прелаза и за покретање веће културне сарадње за коју је истакао да се *joш увек одвија једнострано на бази југословенског увоза књига, уибеника и учила за потребе школа и образовних установа*. Па ипак, Председништво Покрајинске

⁴⁴³ Информација о односима и сарадњи са НРА, 2.7.1969, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Шифровани телеграм из Тиране, 11.7.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 26.8.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Повећање југословенско-албанске трговине*, Борба, 8.10.1969; Информација о југословенско-албанским односима, 20.10.1969, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Албанији, 11.11.1969, АЈ, 507, IX, 1/I-390-452, К-5.

конференције ССРН Косова је 19. децембра издало саопштење поводом једног инцидента који је веома експлицитно показао до које мере руководство Албаније није презало од злоупотребе добрих намера Југославије. Наиме, искоришћена је приватна посета једне групе грађана албанске националности која је из Ђаковице кренула у Албанију 19. новембра ради свадбе, на тај начин што су укључени у прославу 25-годишњице ослобођења Албаније током које је критикована Југославија, при чему су били представљени као *званична делегација Косова*. ПК ССРН Косова је оштро одбацила инсинуације да је упућена званична делегација Покрајине и критиковала владу НРА да је злоупотребила приватну посету грађана за *политичке спекулације*. То није утицало да Југославија *остане на линији грађења добросуседских односа*, премда је овај инцидент окарактерисан као *веома штетан и субверзиван*.⁴⁴⁴

Иако је Кина после догађаја у Чехословачкој повећала војну помоћ Албанији, Тирана је била незадовољна економском подршком Пекинга. Са друге стране, албанска штампа је наставила да објављује текстове о негативним појавама у Југославији, попут проблема у привреди, пораста цена, вишка радне снаге и међунационалних тензија, правдајући наведено идеолошким неслагањем са југословенским руководством. Мимо договора са југословенском страном, албанско руководство је подстицало одласке југословенских грађана албанске националности у Албанију, како би учврстило са њима везе, идеолошки и политички на њих утицало и добијало потребне информације о унутрашњим кретањима у САПК. Једина опипљива промена у југословенско-албанским односима испољавала се у прихватању представника Албаније да са југословенском страном разговарају на политичке теме, што је раније било избегавано. На састанку колегијума ДСИП-а 20. јануара констатовано је да унапређење југословенских односа са Албанијом остаје трајни интерес Југославије, да се Албанија сагледава као независна и суверена држава и да код Кине више не постоји интерес за очувањем затегнутих албанско-југословенских односа, мада је САПК означено као *лимитирајући фактор у односима*, због сталних територијалних претензија Албаније према овој Покрајини. Сходно томе, затражено је да се у наредном периоду предузимају одмерене иницијативе и да се сарадња са Тираном форсира у доменима од заједничког интереса.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ *Подршка унапређењу односа СФРЈ и Албаније*, Борба, 20.11.1969; *Побољшавају се односи са Албанијом*, Јединство, 24.11.1968; *Конференција за штампу у ДСИП*, Борба, 5.12.1969; М.Д, *У Албанији злоупотребљена приватна посета наших грађана*, Борба, 20.12.1969; Информација о посети групе грађана из Ђаковице Албанији и о њиховом третману тамо, 18.12.1969, АЈ, 507, IV-К.16/1-32; *Саопштење Председништва ПК ССРН Косова*, Јединство, 22.12.1969.

⁴⁴⁵ Информација о неким најновијим моментима међународног положаја албаније и југословенско-албански односи, 9.1.1970; ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф- 1; Резиме дискусије о стању југословенско-албанских односа, 22.1.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

О Албанији је разговарано и на седници Извршног бироа ПСКЈ 30. јануара 1970. године, када је примећено да ова земља има неоспоран војно-политички значај и да је у најтешњој геостратешкој вези са Југославијом. Са друге стране, ректор Државног универзитета у Тирани (ДУТ) упутио је телеграм подршке поводом оснивања Приштинског универзитета (ПУ), који је почетком марта био објављен у албанској штампи, а у којем је истакнуто да је у питању *важан догађај у културном животу браће Косовара* и да би ДУТ желео да у границама својих могућности помогне ПУ искуством и наставним плановима, програмима и скриптама. Гласило *Зери и популит* је 5. априла објавило чланак под насловом *Значај националноослободилачке борбе у историји народа Југославије*, у којем је први пут након више од 20 година на похвалан начин истакнут допринос југословенских народа у борби за ослобођење током Другог светског рата. Такође, наглашено је да *упркос постојању непомириљивих идеолошких разлика југословенски народи имају у албанском народу пријатеља који им жели добро и који ће увек бити на њиховој страни у случају да разни грамзиви империјалисти – заједнички непријатељи угрозе њихову отаџбину, слободу и независност*. Иако је овај напис у југословенским политичким круговима и штампи дочекан веома позитивно, индикативно је да је у њему, између осталог, албанска страна критиковала *тајни савез великоруских ревизиониста са великосрпским шовинистима*, у чему су се криле тенденције премаштање тежишта критике са југословенског руководства на српски народ. Сходно описаном, током маја је ДСИП препоручио да се настави оријентација југословенске политике према Албанији оличена у *малим и конкретним корацима*, али и да се не дозволи да евентуални негативни ставови Тиране према југословенским иницијативама утичу на ревидирање зацртаних ставова према тој држави.⁴⁴⁶

У говору Е. Хоце на митинзима у Куксу и Бајрам Цурију 28. и 30. маја 1970. године истакнута је бојазан албанског руководства од опасности која би овој држави могла да запрети од Совјетског Савеза и афирмисана политика добросуседства и немешања у унутрашње ствари Југославије, при чему је Београд посматран као потенцијални савезник у случају спољне агресије на Албанију. Тако је изражена спремност за даљи развој албанско-југословенских економских и културних односа, али и оних у *другим областима од обостраног интереса*. Уз јасно наглашавање права на различита мишљења, апострофиране су идеолошке разлике између руководства две

⁴⁴⁶ Записник са 33. седнице ИБ ПСКЈ, 30.1.1970, АЈ, 507, IV/95; Шифровани телеграм из Тиране, 2.3.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија Ф-2; *Борба народа Југославије драгоцен допринос победи над фашизмом*, Политика, 7.4.1970; Информација о неким најновијим моментима у југословенско-албанским односима, 30.4.1970, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Неке напомене о нашим односима са Бугарском, Грчком и Албанијом, 25.5.1970, АЈ, 130, К-617.

земље, односно наглашено да *југословенски функционери нису на поставкама марксизма-лењинизма* и да *следе ревизионистичку линију са свим њеним последицама*. Поводом Косова и Метохије, Хоца је објаснио да Албанија нема намере да се меша у унутрашње ствари Југославије, али да *има право да се интересује за судбину Албанаца и брани њихова права у Југославији*. Он је посебно истакао да је било периода у југословенској историји када су Албанци били *подвергавани неправедним и шовинистичким дискриминацијама*, да се *не може ћутати када се Албанци у Југославији терете политичким кривицама због тога што се интересују за развој у Албанији* и да се *не смеју гушити национална осећања Албанаца*. Поред тога, Хоца је похвалио процесе у којима *косовска браћа* све више учествују у развоју југословенске привреде и управљању земљом и негују националне вредности попут језика и школства, изразивши спремност да Албанија помогне САПК у развоју науке, образовања и културе, упути неопходне уџбенике, додељује стипендије и прихвати професоре на праксу и размену искустава. Одговор југословенског руководства уследио је 4. јуна, када је на конференцији за штампу у ДСИП-у представница овог тела Ана Ковачевић истакла да говор Е. Хоце представља значајно иступање и ствара утисак спремности Албаније за сређивање односа са Југославијом. Позитивно је оцењено што албанско руководство *никоме не негира право да има своје мишљење о Албанији* и што је изразило спремност да се односи две државе *не ограничавају само на економске и културне, већ да се побољшају у разним областима упркос идеолошким разликама*. Похваљена је намера ДУТ-а да снабдева ПУ уџбеницима за албанску мањину и пружа другу помоћ у вредности 160.000 долара.⁴⁴⁷

ДСИП је обавештен 26. јуна 1970. године да је Министарство просвете и културе НРА, *полазећи од жеље да допринесе припреми, квалификацији и специјализацији виоких и средњих албанских кадрова на Косову*, одлучило да додели за школску 1970/1971. годину 75 стипендија факултетима, и то из области: историја и филологија 25, медицина 20 и по 10 из природних наука, инжењерства и агрономије и ветерине, као и 50 стипендија школама за ученике средњих школа и то: педагошке, индустријске, пољопривредне и медицинске. До школске 1974/75. године Албанија је намеравала да годишње одобрава по 70 до 100 стипендија на ДУТ-у и 50 стипендија за средње школе у Албанији за ученике и студенте са САП Косова. Поред тога, одлучено је да се прима по 5 особа албанске националности ради одбране докторских дисертација и стицања научних

⁴⁴⁷ А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка...*, 78; С. Радовић, *Југословенски поглед на кинеску политику отварања у периоду 1970-72. године*, Токови историје, 2, Београд 2013, 225; Белешка поводом говора Е.Хоце у Бајрам Цурију 30. маја 1970, 8.6.1970, АЈ, 130, К-617; Информација поводом говора Е. Хоце одржаног у Куксу и Бајрам Цурију 28-30. маја 1970, 18.6.1970, АЈ, 130, К-617; Изјава на Конференцији за штампу у ДСИП-у 4. јуна 1970, 1970, АЈ, 130, К-617; *Конференција за штампу у ДСИП*, Борба, 5.6.1970.

звања и до 20 лица на праксу и специјализацију. Посебно је наглашено да наведеним могу бити обухваћени и албански омладинци/ке из СР Македоније и СР Црне Горе, као и *понеки омладинац/ка других југословенских националности које живе на Косову*, а предложено је и да делегација ПУ посети ДУТ ради конкретних договора и извршења програма. На позив ПУ, 29. јула је у посету овој установи стигла делегација ДУТ-а, коју је предводио заменик ректора професор Осман Краја. Током разговора изражена је спремност обе стране на даље развијање и јачање трајне сарадње између два универзитета, а представници ПУ су прихватили позив ДУТ-а да се разговори наставе у Тирани како би се утврдили конкретни правци сарадње. Међутим, због инсистирања албанског руководства да стипендије пружа првенствено Албанцима из Југославије, са усмереношћу на САПК, уследио је извештај прекид у државној културно-просветној сарадњи две земље, јер југословенска власт није била вољна да тако нешто прихвати. Па ипак, културна сарадња на релацији Приштина-Тирана настављена је индикретно, као својеврсно југословенско испитивање и подстицање Албаније на проширивање међудржавне сарадње. Из разговора Ђ. Вуколића, начелника за Источну Европу у ДСИП-у, са С. Коницом, начелником у Министарству иностраних послова (МИП) НРА, уочава се да албанска страна још увек није била спремна на уговорно регулисање односа две државе, јер јој је актуелна ситуација давала више маневарског простора да излази са предлозима у којима је имала једностран интерес. С обзиром да су у мају и јуну Југославија и Кина размениле амбасадоре, током лета 1970. године било је евидентно да Кина подстиче Албанију да унапреди односе са Југославијом, док је на Западу било сумњи да Ј. Броз Тито, нарочито након говора од 8. августа у којем се заложио за даље развијање југословенско-албанске сарадње, планира да на Балкану повеже Југославију, Румунију и Албанију како би се супротставио утицају СССР-а.⁴⁴⁸

На састанку представника СРС и САПК, почетком јула 1970. године, којем је присуствовао и државни секретар за иностране послове М. Тепавац, предложено је да се одржи састанак југословенских и албанских представника владиних органа за културне везе са иностранством, при чему је констатовано да и поред тога што представници ПУ благонаклоно гледају на понуђене стипендије ДУТ-а није у њиховој компетенцији да одлуче о њиховом прихватању, већ у државној. Но, Албански МИП је 10. септембра одговорио да није НРА спремна да потпише споразум о међудржавној културно-просветној сарадњи зато што такав споразум нема ни са једном земљом, али да жели да

⁴⁴⁸ Шифровни телеграм из Тиране, 29.6.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; *Делегација Тиранског универзитета у Приштини*, Јединство, 30.7.1970; *Завршени разговори делегација Тиранског и Приштинског универзитета*, Јединство, 3.8.1970; Забелешка, 16.7.1970, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Информација о одјеку говора Председника Републике, 14.8.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

закључи једногодишњи план културне сарадње по узору на оне које има са Француском, Турском и УАР. Поводом овог предлога, ДСИП је изнео мишљење да би га требало прихватити, с тим да стипендирање буде део програма сарадње у области културе и просвете и да се заснива на реципроцитету и подједнаком интересу обе стране. Томе би требало додати да је СИВ 14. октобра дао сагласност за вођење преговора и закључење дугорочних споразума између Југославије и Албаније о узајамној робној сарадњи за период 1971-1975. године, за шта је био овлашћен савезни секретар за спољну трговину Мухамед Хацић. Затим је делегација ПУ, на челу са ректором др Дервиш Рожајем, отпутовала у посету ДУТ-у, током које је 19. октобра потписала Протокол о сарадњи у наставно-научној области, који је подразумевао реципрочну размену кадрова у циљу стицања искуства, специјализација, консултација и припрема докторских дисертација.⁴⁴⁹

Но, пре одласка делегације ПУ у Тирану, одржан је 16. октобра 1970. године састанак представника САПК, Комисије за културне везе СРС и Савезне комисије за културне везе са иностранством на којем је заузет државни став да делегација не би смела да предузима *никакве обавезе у разговорима који би прејудицирали садржину предстојећег програма културне сарадње* и да не улазе у обавезе у погледу стипендија, односно да би посету требало свести на размену искустава о раду универзитета и изражавање мишљења о облицима сарадње. Сходно томе, може се поставити питања зашто је делегација ПУ, и поред јасних државних инструкција, ипак потписала наведени Протокол и зашто је реакција надлежних југословенских органа поводом овог случаја била млака. Наиме, ДСИП је почетком новембра упутио критику руководству САПК поводом непоштовања договора, док је Савет ПУ 7. децембра размотрио и усвојио Информацију о посети делегације овог Универзитета ДУТ-у у којој је констатовано да контакти два универзитета постоје још од 1967. године, када је извршена незванична посета делегације приштинских факултета Тирани ради набавке литературе и потом узвратна посета делегације ДУТ-а која је учествовала на Симпозијуму о Скендербегу 1968. године. Поменута је и честитка ДУТ-а упућена поводом оснивања ПУ почетком 1970. године, у којој је изражена жеља да се пружи помоћ и интензивира даља сарадња, као и боравак

⁴⁴⁹ Протоколом су предвиђена одржавања предавања, ангажовање у комисијама приликом одбране докторских дисертација, вршење заједничких научних истраживања, размена литературе и другог материјала, обезбеђивање потребних уџбеника на албанском језику, као и успостављање веза културно-научних институција у Тирани са Албанаолошким институтом, Заводом за историју Косова, Музејом Косова и другим институцијама из Покрајине. Видети: Белешка поводом предлога Албаније о додели стипендија, 16.9.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; СИВ, 6.10.1970, ДАСМИП, ПА Албанија, Ф-2; СИВ, 20.10.1970, АЈ, 130, К-617; Шифровани телеграм из Тиране, 29.10.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Д.И, *Потписан Протокол о сарадњи с Државним Универзитетом у Тирани*, Јединство, 2.11.1970; Информација о боравку делегације Универзитета Приштине у Албанији, 6.11.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-2; Информација о посети делегације Универзитета у Приштини Државном универзитету у Тирани, 21.12.1970, ПА, Албанија, Ф-2.

делегације ДУТ-а у Приштини од 29. јула до 6. августа када је разговарано о питањима научне сарадње и наглашено да политика стипендирања није у надлежности ПУ, односно да би питање стипендија требало регулисати путем међудржавне сарадње. Иако није децидно објашњено зашто је Протокол о сарадњи потписан и поред изричите сугестије државних органа, у Информацији ПУ је наглашено да ће путем стипендија, размене истраживача, научника и предавача, помоћи у изради научних дисертација, набавци уџбеника, литературе и учила и других видова сарадње бити *унапређен културно-научни развој Покрајине и албанске народности у целини*. Како је наведено било у складу са прокламованом политиком Партије, представници ПУ нису трпели никакве санкције због свог самовољног деловања, што их је само охрабривало да наставе са сличним деловањем и у будућности.⁴⁵⁰

Добре намере југословенског руководства још једном су биле изневерене од стране Тиране у периоду од 1. до 23. октобра 1970. године, када је албанска штампа поводом посете америчког председника Р. Никсона објавила 15 критичких написа о југословенском систему, привредној и друштвеној реформи, појави инфлације и националистичким тенденцијама. Са образложењем да им је циљ упознавање са албанским школством, у Албанији је од 26. октобра до 9. новембра, на сопствену иницијативу и у договору са Албанским посланством у Београду, боравило 11 радника Педагошког института из Пећи. Као гости Института за педагогију у Тирани, они су посетили низ градова и примио их је министар културе Х. Дума, о чему су нашироко извештавали албански медији. ДСИП је био резигниран што се ова делегација за одобрење није обратила ни једној југословенској институцији, а израчунато је да је у року од 2 недеље посетила чак 34 привредне и просветне организације у Албанији. Савезна комисија за културне везе са иностранством је 3. децембра разматрала Нацрт програма културне сарадње између СФРЈ и НРА за 1971-1972. године и предложила да га пре усвајања још једном размотре представници заинтересованих република, САПК и ДСИП-а. Тим поводом је 21. децембра одржан састанак којем су присуствовали представници САП Косова, СР Србије, СР Македоније, СР Црне Горе и ДСИП-а и на којем је дата сагласност да више од 90%, програма културне сарадње искористе институције и организације САПК, као и да њиме буду обухваћене просветна сарадња, организовање крупних манифестација у области музике и позоришта, размена стипендија, сарадња на издавању уџбеника, сарадња високошколских институција, сарадња у области књижевности и размена стручњака у области музеја, архива и завода за заштиту

⁴⁵⁰ Исто.

споменика. Но, како албански нацрт програма још увек није био добијен, југословенска страна није знала до које мере је албанска страна заинтересована за овако широко отварање, тако да је закључено да се *иде са оним што је југословенски интерес*. Прецизирано је да би требало ићи на размену стипендија за постдипломске студије и специјализације и да се због специфичности материје дозволи размена стипендија за редовне студије – језика, књижевности и историје, док је одлучено да се не иде на стипендије за средње школе. Такође, финансијске обавезе за наведено су биле пребачене са Федерације на републике и САПК.⁴⁵¹

У међувремену, 26. новембра 1970. године је потписан Протокол о размени робе у 1971. години између влада СФРЈ и НРА, који је предвиђао да Југославија извози у Албанију производе црне и обојене металургије, челик, ватростални материјал, хемијске и фармацеутске производе, прецизне инструменте, машине и опрему за индустрију и транспорт и ауто-гуме, односно да из Албаније увози производе хемијске, прерађивачке и прехранбене индустрије, бакар, хром, битумен, грађевински материјал, воће и поврће, дуван и производе домаће радиности. У ово време је покренуто питање размене филмова између студија *Нова Албанија* у Тирани и *Косово Филма* из Приштине, при чему је Југославија инсистирала да Албанија од двадесет понуђених филмова изабере филм *Неретву* са наглашеном југословенском пропагандом. Такође, представници *Југотона* су изразили спремност за сарадњу са Албанијом кроз публикување плоча са албанском народном музиком. У таквим околностима је на седници Извршног бироа ПСКЈ 10. децембра закључено да би односе са Албанијом требало развијати са више отворености и уз наглашавање да Југославија нема према њој никаквих претензија и да је заинтересована за постојање независне и суверене социјалистичке Албаније.⁴⁵²

Руководство Албаније је 21. јанара 1971. године донело одлуку да позитивно одговори на југословенски предлог да се дипломатска представништва у Београду и Тирани подигну на ниво амбасада и да се изврши размена амбасадора. Истог месеца је званично отворен гранични прелаз између Југославије и Албаније у сектору села Врбнице, што је поздравео секретар САПК за народну одбрану М. Малићи, јер је према подацима СУП-а у претходној години на овом просотру било је забележено око 1.200 прелазака границе. Поводом посете Ј. Броза Тита САП Косову од 12. до 14. марта, припремљена је посебна информација о југословенско-албанским односима, из које се

⁴⁵¹ Р. Zlatar, *Glasnik iz Tirane...*, 65; Белешка поводом учесталих негативних написа албанске штампе и радија о Југославији, 30.10.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 13.11.1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Белешка у вези Нацрта програма просветне и културне сарадње између СФРЈ и НРА за 1971. и 1972. годину, 1970, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴⁵² Записник са 67. седнице ИБ ПСКЈ, 10.12.1970, АЈ, 507, IV/129; Културно-просветна сарадња Југославије са суседним земљама, 28.12.1970, АЈ, 319, Ф-1; *Даље повећање робне размене*, Борба, 27.11.1970.

може видети да је Албанија и даље страховала од могућности совјетске војне интервенције, али да се, и поред извесног отварања и потписивања дугорочног споразума о економској сарадњи са Кином, њен међународни и економски положај није битно изменио. Кинеска заинтересованост за побољшање југословенско-албанских односа позитивно је окарактерисана у Београду, мада је закључено да Тирана настоји да међудржавну сарадњу каналише према САП Косову. Поводом југословенског предлога програма културне сарадње Тирана се огласила тек у априлу дајући свој нацрт који је био доста сужен у односу на југословенски и у којем се нудило 125 стипендија за студенте и средњошколце припаднике албанске националности на САПК, мада је начелно дат пристанак да известан број стипендија добију и друге југословенске националности, да Југославија додели Албанији 10 стипендија и да се обухвати спортска сарадња. Окарактерисавши га једностраним са тенденцијама свођења односа на искључиву сарадњу НРА и САПК, Београд је овај албански предлог одбио. Недуго затим, у Београду је 14. маја члан Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџа разговарао са отправником послова НРА Лик Сеитом, што је након више година представљао први сусрет представника две државе на тако високом нивоу. Сеита је пренео поздраве од Е. Хоџе који је захвалио на *јачању заједничких осећања у одбрани тековина и свих осталих права која припадају албанском народу САП Косова у оквиру Устава СФРЈ*, истакао потребу унапређивања културне и просветне сарадње две земље, изразио одушевљење резултатима пописа становништва који је показао велико повећање броја Албанаца у Покрајини и приметио да је научно-техничка сарадња између ДУТ-а и ПУ-а кренула у добром правцу. У одговору је Ф. Хоџа захвалио на лепим жељама и заложиио се за даље развијање сарадње кроз робну размену, саобраћај и туризам, при чему је нагласио да разлике у идеолошким гледањима на изградњу социјализма не би требало да представљају препреку унапређењу односа. Такође, он је констатовао да се обе државе налазе на *ветрометини* у погледу вођења политике самосталности и очувања независности, да и Западни и Источни блок теже да их угрозе и да је Југославија *животно заинтересована за слободну и независну Албанију*. Поводом САПК, Ф. Хоџа је поручио да оно не би морало да буде *јабука раздора између Југославије и Албаније*, да су кадрови у Покрајини спремни да дају свој допринос за успостављање добрих односа и да у том погледу постоји пуна подршка руководства СФРЈ и СРС, а да је сарадња културних и просветних институција САПК и НРА први корак у том правцу.⁴⁵³

⁴⁵³ Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 275; Шифровани телеграм из Тиране, 5.1.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 21.1.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; И.К., *У Врбници отворен гранични прелаз*, Јединство, 25.1.1971; Информација о међународном положају Албаније и неким

Истог месеца је појачан одлазак југословенских просветних радника албанске националности у Албанију, при чему чак 38 наставника и учитеља из школе *Скендербег* код Пећи, 21 наставник и педагог из Ђаковице и 100 наставника и учитеља из Дебра. Дугорочни југословенско-албански трговински споразум за период 1971-1975. године потписан је у Тирани је 20. маја 1971. године и њиме је било предвиђено значајно повећање робне размене у односу на ранији петогодишњи период, и то у вредности од око 110 милиона долара у оба правца. Указом Председника СФРЈ Ј. Броза Тита је 14. јуна за изванредног и опуномоћеног амбасадора СФРЈ у НРА именован Јован Печеновић, дотадашњи председник Скупштине општине Приштина, док је НРА за свог амбасадора у Београду именовала Деметера Ламанија. Но, преговори поводом програма културно-просветене сарадње две државе, вођени у Тирани од 28. јуна до 3. јула, били су прекинути на захтев албанске стране која се показала *тврдом и нееластичном* инсистирајући на давању 75 стипендија студентима албанске националности на САПК и свега 10 стипендија другим националностима, односно тражећи да *сарадња са САП Косовом буде изванредна како би помогла њен развитак*. У тежњи да заобиђе директну сарадњу са Београдом, Тирана је пристала на евентуално проширење стипендија на СР Македонију и СР Црну Гору где су живели Албанци, мада је југословенска страна после консултација са представницима свих југословенских република и покрајина то одбила са образложењем да је *неприхватљиво национално и регионално опредељивање корисника стипендија* и да југословенска страна жели сарадњу на бази реципроцитета. Наведено није погађало албанско руководство, јер је оно било свесно да је у повољнијем положају и да му се омогућава да и без формалног закључивања споразума спроводи своју културну, просветну и научну политику према САПК.⁴⁵⁴

У августу 1971. године је албанска штампа отпочела објављивање краћих информација о Југославији, у којима су се приказивале унутрашње потешкоће и сугерисала тесна везаност Београда са капиталом Запада. Суштински посматрано, Албанија је највише била заинтересована за очување своје безбедности и била јој је важна подршка Београда у колико би дошло до интервенције Совјетског Савеза, што је Југославија користила како би је придобила као партнера. У тој светлости би требало посматрати и пријем који је Ј. Броз Тито приредио 7. септембра албанском амбасадору Д. Ламанију, када су изражене обостране жеље за развојем међудржавне сарадње. Недуго

питањима југословенско-албанских односа, 8.4.1971, АЈ, 837, II-1-/201; Шифровани телеграм из Тиране, 16.3.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Прва реакција у светској штампи на Конгрес КПСС, 16.4.1971, АЈ, 507, IX, 119/III-49-115; Белешка о нацрту програма културне сарадње за 1971-1972. годину, 7.5.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о разговору Ф. Хоце са Л. Сеитом, 14.5.1971, АЈ, 507, IX, 1/1-390-452, К-5.

⁴⁵⁴ Шифровани телеграм из Тиране, 24.5.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

затим, у Југославији је боравио Л. Брежњев потврдивши совјетске тежње за побољшањем међудржавних односа и уверивши Броза да се у Москви није размишљало, нити се размишља о могућностима напада на Југославију. Посета Брежњева Југославији изазвала је кратотрајну забринутост и резерве албанске стране, што је одагнала подршка Београда пријему Кине у ОУН, који се надао извозу вишка робе на велико кинеско тржиште. Председник Покрајинске скупштине И. Куртеши и председник Покрајинског извршеног већа И. Вакић примили су 22. октобра у протоколарну посету амбасадора Ламанија, током које је разговарано о друштвено-економском развоју САПК. Амбасадору, који је положио венац испред зграде Филозофског факултета у Приштини на месту где су 1944. године стрељани борци из Албаније, приређен је свечани ручак.⁴⁵⁵

Идеолошка размимоилажења две државе дошла су до изражаја на Шестом конгресу ПРА, одржаном од 1. до 6. новембра 1971. године, када је Е. Хоџа критиковао самоуправљање у Југославији, поручивши највишим југословенским функционерима да су *прокрчили пут рађању нове буржоазије која доминира над радничком класом и народима Југославије*. Но, Хоџа је истакао жељу Албаније да гради добросуседске односе са околним државама, поменувши да се и поред идеолошких разлика са Југославијом непрекидно побољшавају државни односи, посебно у доменима трговине, културе и туристичке размене. Како је рекао: *Албански народ и југословенски народ су пријатељи и браћа. Ми желимо да се осећања пријатељства, која су се прекалила у антифашистичкој борби, развијају повољно на заједничко добро наших народа. Народи Југославије имаће увек у албанском народу пријатеља који жели да их види слободне, независне и суверене, и који се одлучно супротставља свим уценама, маневрима и претањама које би било која империјалистичка сила учинила према суседној Југославији*. У таквим околностима, почетком децембра су југословенски руководиоци изразили бојазан да би мемоари члана Савета Федерације Д. Мугоше, који су у виду фељтона *Када сам био у Албанији* излазили у *НИН*-у и били посвећени догађајима из албанске револуције током Другог светског рата, могли да створе утисак да *СКЈ жели да намерно обнавља неке ствари из прошлости*. Због тога је наложено да се одржи конференција за штаму на којој би Д. Мугоша изразио мишљење да су ставови изнети у мемоарима личне

⁴⁵⁵ А. Животић, *Југославија, Албанија и чехословачка...*, 79; Ђ. Трипковић, *Југославија и СССР...*, 281; Д. Вогетић, *Југословенско-амерички односи...*, 323; С. Радовић, *Југословенски поглед...*, 230; *Југославија и Албанија повећавају трговину*, Борба, 21.5.1971; *Јован Печеновић наименован за амбасадора у Албанији*, Јединство, 17.6.1971; Записник са 86. седнице ИБ ПСКЈ, 2.7.1971, АЈ, 507, IV/148; Информација о току преговора за програм културно-просветне сарадње са НРА, 6.7.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о НРА, 7.7.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм, 2.9.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Забелешка о разговору Ш. Вуколића са Д. Ламанијем, 13.9.1971, АЈ, 507, IX, 1/I-390-452, К-5; Материјали о посети генералног секретара КПСС Л.И. Брежњева Југославији, 22-25.10.1971, АЈ, 507, IX, 119/I-476-496, К-11; *Илијаз Куртеши и Илија Вакић примили амбасадора НР Албаније*, Јединство, 25.10.1971.

природе и да се не могу идентификовати са званичним оценама и ставовима Југославије. Протокол о робној размени СФРЈ и НРА за 1972. годину потписан је у Београду 21. децембра и био је вредан 20 милиона долара. Иначе, југословенска страна је изразила задовољство што је Тирана поздравила одлуке 21. седнице ПСКЈ, усмерене против сепаратистичких тенденција и нарастајућих национализама, и потврдила став да би се према Албанији требало односити као *према знатно мањој и неразвијенијој земљи*, отклањати *акумулирана неповерења* и чинити јој мање уступке. Но, неодрживим је оцењен развитак југословенско-албанских односа на бази јачања једностраних веза НРА и САПК, за шта је констатовано да би уколико то остане трајна албанска оријентација могло имати *негативне последице како у Југославији, тако и на даљи развој односа у којима албанска народност треба да буде мост сарадње и повезивања две државе*.⁴⁵⁶

Током разговора са чланом Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџом 22. фебруара 1972. године, албански амбасадор у Београду Д. Ламани је изразио жаљење што још увек није дошло до потписивања конвенције о културној сарадњи, покушаваши да пребаци одговорност на југословенску страну. Ламани је одбацио југословенски став о реципрочном уласку људи из НРА у СФРЈ и исказао задовољство стабилизовањем политичких прилика у Југославији истакавши да *стабилна и јака Југославија значи много за безбедност Албаније*. На то је Ф. Хоџа указао како на САПК *делује албански национализам који се често позива на руководство НР Албаније*, што је потакло Ламанија да одговори да Албанија нема никаквих територијалних претензија према Југославији, закључивши: *Лоши односи између Југославије и Албаније су били штетни за обе земље. Али последице лоших односа су се нарочито осетиле на Косову. Дуго смо се међусобно тукли, а када се људи туку не бирају се средства. На нашим границама чак се и пуцало и гинуло и са једне и са друге стране. То је имало огромне политичке, психолошке и материјалне последице*. На проширеној седници Извршног бироа ПСКЈ, одржаној 22. марта, Ј. Броз Тито је поводом НР Кине, коју је 21. фебруара посетио амерички председник Р. Никсон, указао да је важно да се југословенско-кинески односи развијају *сагласно томе како ће се они односити према нама*, док је у погледу југословенско-албанских односа приметио да *интерес Албаније за безбедност Југославије као битног предуслова њене властите независности пружа могућност за даљу нормализацију и сарадњу, али да је ту нужна опрезност и поступност због могућих подозрења и претензија на албанској страни*. Иначе, у овом периоду је у албанској штампи

⁴⁵⁶ Енвер Хоџа: *желимо свестране односе с Југославијом*, Борба, 2.11.1971; *Енвер Хоџа напао самоуправљање у Југославији*, Борба, 3.11.1971; Белешка о мемоарима Д. Мугоше, 8.12.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о НРА, 30.12.1971, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

настављена пракса необјављивања позитивних вести о Југославију, већ углавном оних које су се односиле на привредне проблеме, гостовања културних делегација и епидемију великих богиња на САП Косову.⁴⁵⁷

Председништво СКЈ је 12. априла 1972. године разматрало међународни положај СФРЈ, у вези са чиме је констатовано да је кинески амбасадор у Тирани пренео вест да Пекинг повољно гледа на развој југословенско-албанских односа и изразио наду да ће се тај тренд и убудуће позитивно развијати. У дискусији, И. Куртеши је истакао да су у сарадњи са НРА учињени *спори али значајни кораци*, објаснивши да ови односи са Албанијом *нису монопол САП Косова или било које друштвено-политичке заједнице, већ односи две државе*. Па ипак, он није заборавио да нагласи како је новим политичким системом било дозвољено републикама и покрајинама да у оквиру уставних овлашћења учествују у креирању спољне политике СФРЈ. Током боравка Броза у Москви, почетком јуна, совјетска страна је изразила спремност да буде толерантна према Југославији, пажљиво пратећи њена унутрашња кретања, економске слабости и борбу против национализма, либерализма и других девијација, али је албанско руководство веома негативно реаговало на ову посету. Сходно томе, током лета је у албанској штампи дошло до серије идеолошких критика на рачун СКЈ и истицања економских тешкоћа у Југославији. У септембру је дошло и до својеврсног дипломатског скандала када су албански медији објавили информацију да ће се у Тирани одржати први научни симпозијум *Илирске студије и порекло Албанаца*, на којем ће учешће узети 40 истакнутих научника из 13 европских земаља, међу којима је набројана и Југославија, док је на крају додато и *22 научника са Косова*. На ову провокацију, којом се САПК третирао као независна држава, југословенски државни органи су уложили протест.⁴⁵⁸

У Тирани је 17. септембра 1972. године потписан Протокол о наставно-научној сарадњи између ПУ и ДУТ-а за 1972/73 годину, а са чиме нису били упознати Савезни завод за међународно-научну, просветну и техничку сарадњу и Комисија СРС за културне везе са иностранством. На тражење југословенског амбасадора у Тирани Ј. Печеновића, делегација која је потписала Протокол упутила је објашњење да је сагласност добијена од Извршног већа САПК, да је са свиме упознато покрајинско руководство на челу са М.

⁴⁵⁷ Забелешка о разговорима члана ИБ ПСКЈ Ф. Хоџе са албанским амбасадором у Београду Д. Ламанијем на ручку у Гроцкој, 22.2.1972, АЈ, 507, IX, 1/I-390-452, К-5; Неке карактеристике друштвено-економских кретања и међународног положаја Албаније, март 1972, АЈ, 142, К-537; Магнетофонске белешке са 7. проширене седнице ИБ ПСКЈ, 22.3.1972, АЈ, 507, IV/167; Шифровани телеграм из Тиране, 31.3.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴⁵⁸ Магнетофонске белешке са 30. седнице ПСКЈ, 12.4.1972, АЈ, 507, III/166; Материјали о посети Ј.Б. Тита СССР-у, 5-10.6.1972, АЈ, 507, IX, 119/I-497-532, К-12; П.В. *Из прошлих времена*, Борба, 24.6.1972; Шифровани телеграм из Тиране, 3.7.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Шифровани телеграм из Тиране, 6.9.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Научници „из Југославије“ и „са Косова“*, Борба, 15.9.1972.

Бакалијем и да су одредбе Протокола већим делом биле исте као претходне године. Иако нису озбиљније реаговале, југословенске државне власти су биле незадовољне чињеницом да су предавачи из Албаније годишње држали на ПУ око 2.000 предавања, страхујући од идеолошког и политичког утицаја који су том приликом ширили међу Албанцима у САПК. Узнемиреност Београда је изазвала изјава ректора ДУТ-а 15. септембра, при отварању Симпозијума *Илирске студије и порекло Албанаца*, када је поздравио научнике из *редова албанске браће са Косова, Македоније и Црне Горе*, уместо да поздрави научнике из Југославије. У Тирани је 9. новембра потписан Протокол о трговинској размени између СФРЈ и НРА за 1973. годину вредан око 25 милиона долара у оба правца, што је било за око 20% више него у текућој години.⁴⁵⁹

У Тирани је од 20. до 25. новембра 1972. године одржан Конгрес о усклађивању основних правила правописа албанског језика, што су југословенске власти начелно подржале, док је са САПК овом догађају присуствовало преко 20 лица од којих се поједина уопште нису бавила лингвистиком. Организација пута је била поверена ПУ и Албаноолошком институту из Приштине, којима је скренута пажња да никако не дозволе делегатима да узму учешће у прослави 60-тогодишњице албанске независности која се у ово време одржавала. На овом Конгресу је нормиран јединствени албански књижевни језик за чију основу је узет јужни албански тј. тоскијски дијалект, тако да је у Албанији престало штампање публикација на гегијском дијалекту, а што су постепено почели да прихватју албански интелектуалци у Југославији под мотом *један народ – један језик*. До краја године је успостављена сарадња између Радио Приштине и Радио Тиране, Народне библиотеке у Приштини и Националне библиотеке НРА, Покрајинског историјског архива и Државног архива НРА, Удружења књижевника САПК и Савеза књижевника НРА, док су издавачка предузећа из Тиране почела да откупљују издања НИП *Рилиндје*. Албанска страна је упутила позив да се изврше преводи на албански језик дела И. Андрића, М. Крлеже и М. Селимовића и у Тирани су у оквиру Фестивала југословенског филма приказана остварења *Козара*, *Неретва* и *Не окрећи се сине*. Међутим, Секретаријат Извршног већа САПК није био у потпуности задовољан сарадњом са НРА која је

⁴⁵⁹ Председник Покрајинског извршног већа И. Вакић примио је 6. новембра 1972. године у протоколарну посету амбасадора Републике Турске у Београду Окрај Нксена који се интересовао за положај Турака у САПК, приметивши да они *уживају широку равноправност са осталим југословенским националностима*. Видети: Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 227; Шифровани телеграм из Тиране, 20.9.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација Амбасаде у Тирани о Првом међународном симпозијуму о илирским студијама и пореклу Албанаца, 6.10.1972, АЈ, 507, IX, 1/III-79-166, К-15; Белешка о потписивању Протокола о наставно-научној сарадњи између универзитета у Приштини и Тирани за 1972/73. годину, 12.10.1972, АЈ, 507, IX, 1/III-79-166, К-15; Информација са проширене седнице Секретаријата ПСКК, 1.11.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Потписан Протокол*, Борба, 10.11.1972; *Турска задовољна третманом Турака у Југославији*, Јединство, 9.11.1972.

искуљчиво била усмерена на економску, културну и пограничну, при чему је констатовано појачано антијугословенско деловање албанске емиграције на Западу, посебно организација *Призренске лиге*, *Бали Комбтара* и *Косоварета*. Иначе, током прославе 60-тогодишњице независности НРА, Е. Хоџа је позвао на стварање *независне Албаније која би у оквиру својих граница окупила албанске територије и читав албански народ са његовим обичајима, традицијом и заједничким језиком*, указао како су *Србија и Грчка биле империјалистичке силе које су 1913. године себи припојиле пола Албаније* и поздравио *еминентне научнике албанску браћу са Косова, из Македоније и Црне Горе који су дали допирнос у стварању правописа заједничког језика*.⁴⁶⁰

На заједником састанку Савезног секретаријата за иностране послове (ССИП) и Савезног завода за међународну културно-просветну, научну и техничку сарадњу 15. фебруара 1973. године је оцењено да је Нацрт програма просветне и културне сарадње СФЈР и НРА *богат али да пати од неких диспаратета*, односно да је усмерен на превелику сарадњу НРА са САПК и да постоји несразмера у броју понуђених стипендија. Том приликом је закључено да би требало *редуковати неке манифестације међудржавне сарадње* које су биле предложене од стране руководства САПК, док је остало отворено питање да ли би требало да се обухвате и спортске активности. Потпредседник Покрајинског извршног већа П. Нуши примио је 20. фебруара делегацију Средње педагошке школе *Луинђи Гуракући* из Елбасана, у Албанији, која је на САПК дошла као гост Учитељске школе *Миладин Поповић* у Приштини, а сусрет је искоришћен за испитивање могућности даље сарадње НРА и САПК у доменима просвете и културе. Месец дана касније дошло је до састанка Ј. Броза Тита са југословенским амбасадором у НРА Ј. Печеновићем, када је Председник СФРЈ указао да би са Албанијом требало градити добре односе, објаснивши да ранији лоши односи нису представљали југословенску кривицу. Како је рекао: *Албаници су нас стално нападали, и још и данас чине, иако можда не толико као пре. Албанско руководство пати од комплекса инфериорности, па због тога инсистирају на јачњу и афирмацији националног бића и свести, што може за последицу имати опасне националистичке деформације... Албански руководиоци су кратковиди, они не виде активности разних обавештајних служби са Запада против њих, исто као и против нас, и да им је у таквој ситуацији Југославија заиста сигуран и снажан ослонац*. У наставку, Броз је изразио потребу тактичности, коректног и флексибилног постављања према Албанији, избегавања разних ексцеса и

⁴⁶⁰ П. Бартл, *Албанци...*, 262; Информација о неким аспектима спољне политике и унутрашњег развоја НРА и југословенско-албанским односима, 20.11.1972, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Говор Е. Хоџе на прослави 60-тогодишњице независности Албаније, 25.12.1972, АЈ, 507, IX, 1/II-218-247, К-11.

уцењивања њиховим тешкоћама, апеловао да југословенска предузећа и представници не би требао да праве грешке и да медији не претерују са оценама о Албанији, већ да би требало да се *поставе у складу са жељом и политиком да са том земљом имамо добре односе*. Како је закључио: *Албанцима, с друге стране, мора бити јасно да такав наш курс, наша добра воља и спремност за сарадњу, не значи да ћемо ми толерисати њихове ставове или поступке који су у супротности са нашом унутрашњом и спољном политиком, са нашим развојем. Они исто тако не могу да рачунају да ћемо ми односе са њима градити на штету наших односа са трећим земљама или на антисовјетизму.*⁴⁶¹

У наредним месецима поведена је у Албанији широка кампања против страних утицаја, тако да су демонтиране све радио и тв антене усмерене ка Титограду и Скопљу, а омладинци приморани да *доведе у ред фризуру и одећу*. Југословенска страна је настојала да покаже крајњу суздржаност према дешавањима у Албанији, док се СИБ 16. маја 1973. године сагласио са југословенским Нацртом предлога просветне и културне сарадње између СФРЈ и НРА за 1973. и 1974. годину. С обзиром да наредних месеци албанска страна није дала одговор на југословенски Нацрт предлога о просветно-културној сарадњи, на јесен је ССИП закључио да Тирани *одговара нерегулисано стање у овом погледу како би ишла на што ширу реализацију својих планова*. С тим у вези, препоручено је руководству САПК да *иде на сужавање дотадашње стихијске сарадње са НРА и да прихвата само оне иницијативе које су неодложне*. Тако је Секретаријат ПК СКК 1. новембра донео одлуку која је обавезивала све културно-просветне институције и друштва из Покрајине да пријављују и траже одобрење за појединачне и групне посете НРА. Описаним корацима Југословенске државе је у извесној мери допринео и случај КУД *Шота Галица* из Гњилана, којем је ССИП забранио одлазак на Други национални фестивал фолклора у Ђирокастру, у Албанији, поводом 65-тогодишњице рођења Е. Хоџе, јер је оцењено да би овај догађај могао имати *националистички карактер*. Упркос томе, управа КУД *Шота Галица* је одлучила да приватно упути на овај Фестивал до 6. до 12. октобра два представника: Мурабију Битићи и Менот Каћија, о чему нису били информисани друштвено-политички органи САПК. По повратку, управа КУД *Шота Галица* се јавно дистанцирала од њиховог наступа и осудила га, након чега су руководилац оркестра и потпредседник избачени из КУД-а, док су нешто касније М. Битићи и њен супруг суспендовани из радног односа. Наведено је било у складу са

⁴⁶¹ М. Коматина, *Енвер Хоџа...*, 114; Р. Zlatar, *Enever Hodža...*, 241; *Dokumenti CIA...*, 251; Шифровани телеграм, 14.2.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Записник о разматрању југословенског Нацрта програма просветне и културне сарадње са НРА, 19.2.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Просветни радници Албаније код Нушија*, Јединство, 22.2.1973; ССИП, 15.3.1973, АЈ, 507, IX, 1/П-218-247, К-11; Белешка о разговору Председника Републике са амбасадором СФРЈ у Албанији Ј. Печеновићем, 4.4.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Осврт на албанско-кинеске односе, 20.4.1973, АЈ, 142, Ф-537.

тадашњом генералном линијом СКЈ која је настојала да поврати стару партијску дисциплину и утицај у Југословенској држави.⁴⁶²

У приватној посети Албанији, као гост југословенског амбасадора Ј. Печеновића, боравио је од 17. до 24. августа 1973. године председник Покрајинског извршног већа И. Вакић, што је МИП Албаније одлучио да искористи како би му омогућио да обиђе низ градова, индустријских и пољопривредних предузећа и културно-историјских споменика, а примио га је и потпредседник Албанске владе задужен за економски сектор Адил Царчани. Током разговора двојице високих представника, Царчани је нагласио да је Албанија спремна да помогне југословенском народу у случају да буде нападнут од великих сила и изразио задовољство развојем међудржавних односа, посебно сарадњом са САП Косовом, премда је задржао резерве према идеолошким разликама између руководства две земље. Амбасада СФРЈ у Тирани је ову Вакићеву посету оценила као *веома успешну и корисну*, док је Вакић у свом извештају Албанију описао као *joш увек веома затворену и сиромашну државу*. Но, ускоро је, поводом 30-тогодишњице Министарства унутрашњих послова НРА, објављена илустрована монографија *За народ, са народом* у којој су помињани изрази попут *Титова клика* и *југословенски титоисти* и штампане фотографије диверзантских пограничних напада Југославије на Албанију у периоду 1948-1958. године. Насупрот томе, боравак Ј. Броза Тита у Москви од 12. до 15. новембра дочекан је са подозрењем у Албанији, премда је посета била веома плодна, што показује податак да је југословенско-совјетска робна размена са 434 милиона долара у 1970. години подигнута на преко 700 милиона долара у текућој години. Протоколом о робној размени између СФРЈ и НРА, потписаним средином децембра, предвиђено је да обим спољнотрговинске сарадње достигне 25,4 милиона долара, при чему је вредност увоза електричне енергије из Албаније износила око 5 милиона долара. Па ипак, одлуком Програмског одбора од 1. јануара 1974. године Радио Приштина је једнострано и без обавештавања надлежних савезних органа укинула емитовање емисије на албанском језику намењену иностранству, као део југословенске пропаганде према НРА, коју је припремала Редакција Радио Београда и која је била емитована свакодневно од 21:30 до 22 часа. Одмах је реаговао СИБ који је упутио критику ПК СКК, тако да је председник ПК СКК М. Бакали сазвао 12. јануара састанак којем су присуствовали генерални директор РТВ Приштина И. Бајра, директор Радио Приштине С. Димић, покрајински

⁴⁶² Осврт на актуелна политичка збивања у Албанији, 10.5.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; ССИП, 24.5.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; ССИП, 27.8.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о присуству групе чалнова КУД *Шота Галица* на Другом националном фестивалу у Ђирокастру, 1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о неким аспектима спољне политике и унутрашњег развоја НРА и о југословенско-албанским односима, 1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

секретар за информације С. Сеферај и секретар СИБ-а Д. Будимовски. Том приликом је објашњено да је емитовање укинуте емисије био важан део југословенске пропаганде у надлежности Федерације, што је потврдила и Југословенска амбасада у Тирани, на шта је И. Бајра одговорио да је Радио Приштина од почетка 1974. године почела са спровођењем нове програмске шеме у којој емисије на албанском језику сачињавају преко 70% програма и да се повучена емисија *није више уклапала у целокупност програма*, односно да би њено враћање значило *преиспитивање целе програмске шеме*. Како би се проблем решио, он је предложио да Радио Приштина сама креира информативну емисију намењену слушаоцима у Албанији, што је навело Д. Будимовског да наведено уважи и апелује да се у будуће постигне већа координација са државним институцијама.⁴⁶³

Совјетска делегација је присуствовала приликом отварања Десетог конгреса СКЈ, одржаног од 27. до 30. маја 1974. године, када је била прва поздрављена, али Запад није био одушевљен закључцима овог Конгреса оценивши да је отпочео тренд *ауторитарнијег и централизованог облика управљања и активније улоге СКЈ* и да је Југославија држава *са знатно мање личних слобода него у 1971. години*, односно да је дошло до *враћања часовника уназад*. Тренд необавештавања Југословенске амбасаде у Тирани од стране руководства и надлежних институција у САПК настављен и у наредним месецима текуће године. Тако су без државног одобрења од 24. до 27. јуна у НРА боравиле делегације Покрајинског народног позоришта из Приштине и Аматерског позоришта из Ђаковице, које су присуствовале 30-тогодишњици формирања Народног позоришта у Тирани. Исте године НРА су посетиле различити музичко-фолклорни ансамбли, спортске екипе и групе просветних радника албанске националности са САП Косова, СР Македоније и СР Црне Горе, као и професори и научници са ПУ. Југословенска држава је на ове облике сарадње углавном гледала позитивно, као на ширење добросуседских односа, мада је страховала од идеолошког и националистичког утицаја из Албаније, посебно што су представници ове земље себе приказивали као *добротворе* који су пристали на сарадњу како би *помогли браћи на Косову*. Београд је примећивао да у Тирани *по месец и више дана бораве научници* са САП Косова и СР Македоније како би припремали магистарске радове и докторске дисертације махом из

⁴⁶³ Информација о приватној посети друга И. Вакића, председника ПИВ Косова, НР Албанији, 2.9.1973, АЈ, 837, I-5-b/1-6; М.Д. *Илија Вакић боравио у Албанији*, Борба, 26.8.1973; Шифровани телеграм, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о сарадњи СКЈ-СССР, 8.11.1973, АЈ, 507, 119/I-533-577, К-13; Материјали о посети Ј.Б. Тита СССР-у, 1973, АЈ, 507, 119/I-533-577, К-13; Белешка о стању преговора са НРА о просветно-културној сарадњи, 21.11.1973, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; *Потписан Споразум о робној размени с Албанијом*, Јединство, 17.12.1973; Информација о неким спољнополитичким ставовима Албаније, 9.1.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Информација о укидању емисије на албанском језику за иностранство Радио Приштине, 22.1.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Међупартијска сарадња КПК и питање њене сарадње са СКЈ, 30.1.1974, АЈ, 507, IX, 60/I-1-71, К-1.

књижевности, историје и друштвених наука, при чему није било довољно организованости да се са њима ступи у контакт. Чести су били случајеви нереаговања југословенских грађана и делегација на антијугословенске клевете и оптужбе које су приликом њихове посете Албанији упућивали тамошњи руководиоци, при чему је посебно незадовољство југословенских власти изазвало случај групе наставника из Призрена која је *без супротстављања у Албанији пратила предавање о ревизинистичким ставовима Југославије*.⁴⁶⁴

Средином 1974. године је ССИП донео препоруку да се у Албанију шаљу културне делегације из различитих крајева Југославије како би се приказала комплетна државна достигнућа и обуздале нарастајуће везе САПК и НРА. Председник Председништва САПК Ц. Нимани примио је 8. јула амбасадора НРА у Београду Д. Ламанија са којим је разговарао о могућностима проширења економске сарадње две државе. Амбасадора су током тродневне посете САПК примили и председник Покрајинског извршног већа Б. Недељковић и председник Покрајинске скупштине И. Куртеши, као и председник Општине Приштина Н. Мустафа. У Тирани је 18. октобра потписан Протокол о робној размени између СФРЈ и НРА за 1975. годину, чија вредност је износила 56 милиона долара и била 40% већа у односу на текућу годину.⁴⁶⁵

У говору од 3. октобра 1974. године Е. Хоџа је изразио спремност за грађење бољих односа са Југославијом и Грчком, што је протумачено потребом да Албанија донекле изађе из апсолутне изолованости. С озбиром да је у Тирани постојао стални страх од совјетске или америчке инвазије, Е. Хоџа је посебно нагласио да и Југославија и Грчка *не само да живе независне од Варшавског пакта и НАТО, него живе слободне и независне*, при чему је искористио случај покушаја стварања *Нове комунистичке партије Југославије* од стране информбировача у Југославији како би потенцирао опасност од Москве. Исказана жеља за сарадњом од стране руководства НРА дочекана је веома позитивно у врху Југославије, што је потврђено на седници Председништва СКЈ 17.

⁴⁶⁴ Ђ. Триковић, *Jugoslavija i SSSR...*, 287; Информација поводом доласка делегације КПСС на X конгрес СКЈ, мај 1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Забелешка о разговору између Председника СФРЈ и Председника СКЈ друга Ј. Б. Тита и члана Политбироа и секретара КПСС А. Кириљенка, 29.5.1974, АЈ, 837, II-3-a-1/250; Материјал о боравку делегације КПСС на X конгресу СКЈ, 27-30.5.1974, АЈ, 507, IX, 119/II-102-149, K-24; Свет о Десетом конгресу СКЈ, 25.5.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Шифровани телеграм, 3.7.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Просветно-културна сарадња са НРА, 28.6.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1.

⁴⁶⁵ У ово време је дошло до хлађена кинеско-америчких односа и јављања бојазни од ширења утицаја Совјетског Савеза, што је албанско руководство искоришћавало како би пласирало тезе да су југословенско-совјетски односи бољи него што су реално били. Иако је био бележен пораст робне размене између Југославије и Кине, Пекинг је са подозрењем гледао на југословенско унутрашње уређење и везе са Москвом и није давао иницијативе за било какав помак у међупартијској срадњи. Видети: S. Hasani, *Kosovo...*, 173; М. Чупић, *Омета...*, 106; P. Zlatar, *Enver...*, 245; Т. Липовски, *Четири тиранске године*, Београд 2008, 19; Информација о НР Кини и југословенско-кинеским односима, 15.7.1974, АЈ, 507, IX, 60/II-159-214, K-9; *Давид Нимани примио амбасадора НР Албаније*, Јединство, 11.7.1974; *Потписан протокол о робној сарадњи са Албанијом*, Борба, 20.10.1974.

октобра и обраћањем представника ССИП-а Милана Зупана који је упутио званичну подршку Београда даљем грађењу добросуседских односа. У таквим околностима је 21. октобра потписан Споразум о наставно-научној сарадњи ПУ и ДУТ-а за 1974. и 1975. годину, којим је било предвиђено проширивање сарадње. У циљу продубљивања односа са НРА, југословенско руководство је током октобра исказало спремност да се позитивно одговори на идеју повезивања железничког саобраћаја две државе преко Скадра и Титограда са пругом Београд-Бар, да размотри повезивање железничког саобраћаја преко Струге и да се омогући константно снабдевање Албаније прехранбеним производима. Поред тога, Београд није одустајао од потписивања међудржавног споразума о културној и спортској сарадњи и желео је да отвори питања изградње хидроцентрала на Дриму и исушивања Скадарског језера. Међутим, Тирана је била свесна да појачана улагања Југословенске државе у развој САПК слабе њену патронску позицију у односу према овој Покрајини, мада је руководство САПК, будући претежно албанске националности, непрестано инсистирало на већем повезивању са Албанијом као својом Матицом. Томе би требало додати да је 20. децембра Председништво САПК разматрало актуелна питања односа и сарадње између СФРЈ и НРА са посебним освртом на улогу САПК у даљем развоју добросуседских односа, у вези са чиме је закључено да се сарадња све повољније одвија и заснива на *међусобном поштовању, немешању у унутрашње послове и равноправности*.⁴⁶⁶

Колегијум ДСИП-а је почетком 1967. године потврдио заинтересованост Југославије за побољшањем односа са Албанијом, што је у наредним годинама остало трајно опредељење највишег југословенског руководства. У том процесу је коришћена стратегија отварања Косова и Метохије према Албанији како би тамошња албанска народност постала мост сарадње преко којег би се унапредили укупни државни односи Југославије и Албаније. Сходно томе, подржани су обележавање 500-годишњице смрти Скендербега на АПКМ и увоз литературе из Албаније, упркос константној антијугословенској пропаганди албанских руководилаца који су истицали да у АПКМ влада лоше стање образовања, оптуживали југословенски политички врх у вези са злоупотребама СДБ у АПКМ и намерно уместо назива Косово и Метохија користили

⁴⁶⁶ Говор Е. Хоце, 3.10.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Материјал о друштвено-економском развоју и спољној политици НРА, 15.10.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Забелешка о разговору потпредседника СИВ-а и савезног секретара за иностране послове М. Минића са Д. Ламанијем албанским амбасадором, 22.10.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; ССИП, 23.10.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о трговинским преговорима са НРА, 28.10.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; Материјал о друштвено-економском развоју и спољној политици НРА, 15.10.1974, ДАСМИП, ПА, Албанија, Ф-1; Информација о Југословенско-албанским односима, 15.10.1974, АЈ, 837, I-5-b/1-6; *Постоје услови за ширу сарадњу с Албанијом*, Јединство, 23.12.1974.

термин *Косово и Дукађинска равница*. У другој половини 1967. године покрајинско руководство албанске националности је започело вршење притиска на органе Федерације и Републике да се са Алабанијом успоставе бољи односи, посебно на плану културне сарадње и посета. Сходно томе, Спољнополитички одбор Савезне скупштине је 25. октобра потврдио да је потребно наставити са стрпљивом политиком тзв. *малих корака* у грађењу бољих односа са Албанијом, како би се Тирани демонстрирало да јој од Београда не прети опасност. На позив ДУТ-а је 28. новембра боравила група професора приштинских факултета у Тирани, док је на Конференцији поводом прославе 500-годишњице смрти Скендербега у Тирани, средином јануара 1968. године, делегација са АПКМ покренула питање специјализације покрајинских студената у Албанији. После интервенције трупа Варшавског пакта на Чехословачку 21. августа, код албанског руководства јавио се страх да би Албанија могла бити следећа мета, због чега је обустављена антијугословенска кампања како би се Београд придобио за потенцијалног савезника. Но, на јесен су обновљени пропагандни напади на Југославију, премда је вредност Протокола о робној размени ФНРЈ и НРА за 1969. годину повећана на 8 милиона долара.

Поводом иредентистичких демонстрација Албанаца на Косову и Метохији Албанија се није оглашавала, одбијајући било какву умешаност, при чему је почетком 1969. године дошло до извесног ублажавања критика југословенског режима. Иако је Споразумом о друмском саобраћу од 11. априла Југославија доста изашла у сусрет Албанији, у наредном периоду су односи између ове две државе текли по принципу *топло-хладно*. Комисија за спољнополитичка питања Скупштине СРС је 19. новембра дала подстрек даљем развоју односа са НРА, мада је у исто време албанско руководство злоупотребило добре намере југословенске стране тако што је групу сватова из Ђаковице, која је боравила у Албанији, укључило у прославу 25-тогдишњице ослобођења ове државе, представивши их као званичну делегацију САПК. Почетком 1970. године је Албанија исказала задовољство оснивањем ПУ, којем је ДУТ понудио помоћ и сарадњу, док је Е. Хоџа у говорима током маја подржао даљи развој међудржавних односа, задржавши право да се интересује за своје сународнике у САПК, што је начелно добро примљено у Београду. Делегација ДУТ-а је боравила у Приштини 29. јула, док су представници ПУ 19. октобра посетили Тирану где су, супротно препорукама државних органа, потписали Протокол о сарадњи у наставно-научној области са ДУТ-ом. Међутим, Југословенска држава је преко тога прешла, што је само дало подстрек многим културним, просветним и научним организацијама из САПК да без знања надлежних

органа у наредном периоду посећују Албанију. Дугорочни југословенско-албански споразум о трговинској сарадњи за период 1971-1975. године потписан је 20. маја 1971. године, при чему су дипломатска представништва две државе подигнута на ранг амбасада. За југословенског амбасадора у Тирани је упућен Ј. Печеновић, а за албанског амбасадора у Београду Д. Ламани.

Иако је вредност Протокола о робној размени између СФРЈ и НРА за 1972. годину подигнута на 20 милиона долара, 1971. и 1972. годину је обележило одбијање албанске стране да потпише протокол о културно-просветној сарадњи зато што јој је нерегулисано стање остављало много шире могућности за деловање према албанској мањини у Југославији, претежно у САПК. Наведено показује дипломатски гаф када су 22 научника са САПК, која су требала да узму учешће на међународном Симпозијуму о илирским студијама и пореклу албанаца септембра 1972. године, представљени као делегати независне државе, а не дела Југославије. Мимо посебног знања државних органа, 17. септембра је у Тирани потписан Протокол о наставно-научној сарадњи ПУ и ДУТ за 1972-1973. годину, док је Протокол о трговинској размени СФРЈ и НРА за 1973. годину повећан за 20%. Током сусрета са амбасадором Ј. Печеновићем, Ј. Броз Тито је 20. марта 1973. године начелно подржао тактичну и флексибилну политику унапређења сарадње Југославије са Албанијом. Па ипак, у другој половини 1973. године је ССИП препоручио САПК да сузи сарадњу са НРА, што је потврђено 1. новембра када су све покрајинске институције и појединци обавезани да пружају обавештења о посетама Албанији, што у наредном периоду није превише поштовано. Иначе, вредност протокола о робној сарадњи две државе је са 25,4 милиона долара у 1974. години повећана на 56 милиона долара у 1975. години. Изјава Е. Хоџе од 3. октобра 1974. године у којој се zaloжио за грађење бољих односа са Југославијом је била позитивно примљена у Београду, а уследило је и потписивање Споразума о наставно-научној сарадњи ПУ и ДУТ за 1974-1975. годину. У таквим околностима је руководство Албаније страховало да би појачана улагања Југословенске државе могла да ослаби покровитељску улогу Тиране према Албаницима у САПК, што није било превише реално. Заправо, у описаном периоду је Албанија успешно злоупотребљавала добре намере Југославије, у чему су највећи добитници били Албанци на Косову и Метохији, који су се јаче повезали са својом Матицом, учвршћујући одбојност према Југославији, али и наду да ће у будућности доћи до уједињења Косова и Метохије са Албанијом.

4.4. Демонстрације на Косову и Метохији 1968. године

– југословенски и светски контекст

После Брионског пленума из 1966. године захладнели су односи Југославије и Совјетског Савеза, што је потрајало до састанка Ј. Броза Тита и Л. Брежњева у Москви 30. и 31. јануара 1967. године, када је истакнуто да друштвено-политичке и привредне реформе у Југославији не би требало да постану кочница у даљем развијању сарадње две државе. Па ипак, неучествовање Југославије на саветовању комунистичких партија европских земаља које је одржано у Карловим Варима, у Чехословачкој, од 24. до 27. априла поново је довело до уздржаних односа Београда и Москве. Почетком јуна је Египат, као значајан савезник Југославије, доживео војни дебакл у Израелско-арапском рату, што је донекле дискредитовало престиж Блока несврстаних држава и нагнало Броза да прихвати учешће на Конференцији лидера социјалистичких земаља 9. јуна у Москви и на Састанку лидера социјалистичких држава 11. и 12. јула у Будимпешти. Тако је Израелско-арапски рат послужио као мост поновног политичког приближавања Југославије и Совјетског Савеза, што се добро рефлектовало на узајамну привредну сарадњу. У односима са САД, Броз је наглашавао да различитост ставова Београда и Вашингтона по спољнополитичким питањима, посебно у вези са кризом на Блиском истоку, не би требало да доводе до кварења међудржавне сарадње, одбацујући инсинуације да је Југославија почела да потпада под утицај СССР-а. Крајем године, изнова су почели да јењавају односи Југославије и Совјетског Савеза, што показује и случај да током боравка Броза у Москви 9. новембра, на прослави 50-тогодишњице Октобарске револуције, није уприличен његов сусрет са Брежњевим. Док је почетком 1968. године међународни положај Југославије био релативно стабилан, у Чехословачкој (ЧССР) је средином јануара смењен партијски лидер Антони Новотни и за генералног секретара ЦК КП Чехословачке (КПЧ) именован Александар Дубчек (1921-1992). У питању је била победа реформаторске струје, коју је Југославија свесрдно подржала не знајући да је то био почетак тзв. *Прашког пролећа*. У априлу је југословенско руководство почело да исказује тежње за јачањем односа са ЧССР, док је СССР страховао од јачања антисоцијалистичких снага у овој чланици Варшавског пакта.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷ Током посете Прагу, од 13. до 15. маја, савезни секретар иностраних послова Југославије М. Никезић је изјавио да текућа политичка кретања у ЧССР могу само да *учврсте њен и унутрашњи и међународни положај*. Видети: Ђ. Трипковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 195; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 212; *Dokumenti CIA...*, 244; Lj. Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3-4, Beograd 2005, 205;

Почетком јула 1968. године су партијска руководства Совјетског Савеза, ДР Немачке, Пољске, Мађарске и Бугарске упутиле писмо руководству КПЧ у којем су изазиле забринутост због друштвених превирања у овој држави и позвале је на заједнички састанак, што је Дубчек одбио. Уследио је одговор КПСС-а у виду Информације о ситуацији у Чехословачкој, која је 11. јула упућена свим руководством европских комунистичких партија у којем је постављено питање да ли ће ЧССР остати социјалистичка или не. На Деветој седници ЦК СКЈ сачињен је одговор Београда у којем је указано да би свака акција споља значила угрожавање чехословачког суверенитета, што би *потхранило политички утицај реакционарних снага на чехословачке народне масе*. Како је Брежњев на ове ставове негативно реаговао, Броз је, страхујући да Москва не прекине економску сарадњу, у наредном периоду настојао да умири ситуацију. Уједно, председник СФРЈ је био свестан да би превелика либерализација друштвених прилика могла да буде погубна по очување социјалистичких тековина у ЧССР, при чему је и сам имао лоше искуство са недавним студентским демонстрацијама у Београду. Са друге стране, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 2. јула, примећене су појаве идејне хетерогености у СКЈ и констатовано да већ дуже времена јача *збуњеност и конфузија* у југословенском друштву и Партији, да се шири *идејна дезоријентација и губитак перспектива* и да постоје *практицистички притисци са разних страна*, а што је све представљало погодно тле за деловање политичких противника југословенског режима. Расправа о наведеној теми је настављена на седници овог тела од 29. јула, када је М. Тодоровић указао да је *са процесом демократизације југословенског друштва дошло до лабављења власти* и да се не предузимају хапшења и друге акције против *изразито непријатељских иступа*. Сходно томе, затражено је доношење адекватних законских прописа и побољшање кадровске оспособљености СДБ. У таквим околности, Броз је боравио у посети ЧССР 9. и 10. августа настојећи да убеди Дубчека у потребу сузбијања опозиционих снага и очувања водеће улоге КПЧ, односно предлажући му да попут В. Гомулке у Пољској 1956. године преузме контролу и прекине да изазива Совјетски Савез, што је наишло на позитивне рекације у Москви.⁴⁶⁸

Пет држава Варшавског пакта – СССР, ДРН, Пољска, Мађарска и Бугарска почеле су да губе стрпљење поводом оклевања А. Дубчека и 21. августа 1968. године су

Делегација СФРЈ и СКЈ на прослави 50-тогодишњице Октобарске револуције, новембар 1967, АЈ, 507, IX, 119/I-302-343; Из разговора друга Тита са Брежњевим, 30.1.1967, АЈ, 507, IX, 119/I-227-301.

⁴⁶⁸ Ђ. Трипковић, *Jugoslavija-SSSR...*, 195; D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 212; *Dokumenti CIA...*, 244; Lj. Dimić, *Pogled iz Beograda na Čehoslovačku 1968. godine*, Tokovi istorije, 3-4, Beograd 2005, 205; Записник са 44. седнице ИК ЦК СКЈ, 2.7.1968, АЈ, 507, IV/44; Стенографске белешке са 9. седнице ЦК СКЈ, 16.7.1968, АЈ, 507, II/34; Записник са 47. седнице ИК ЦК СКЈ, 29.7.1968, АЈ, 507, IV/47. Информација о ставу КПСС и неких других КП према Кини, 16.9.1967, АЈ, 507, IX, 119/III-49-115.

извршиле војну инвазију на ЧССР, окупиравши је без већег отпора, што је југословенско политичко руководство најоштрије осудило као *чин агресије* и изразило солидарност са чехословачким народом истог дана на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ. Том приликом је Ј. Броз Тито затражио повећање будности чланова Партије према разним *непријатељским елементима*, којих, како је рекао, *има и са десна и са лева*, закључивши да је у Совејтском Савезу победила *мрачна снага* и идеологија која је окупацију прогласила *интернационалистичким дугом*. Наредних дана су широм Југославије одржани бројни партијски састанци на којима је објашњавана политика СКЈ у вези са кризом у ЧССР, предузете су мере војног карактера како би се осигурале државне границе у случају евентуалног напада Варшавског пакта и отпочело је побољшавање односа са Западом. На Десетој седници ЦК СКЈ 23. августа је демонстрирано партијско и народно јединство у одлучности да се брани самосталан пут развоја југословенског социјализма заснованог на самоуправљању, при чему је Броз приметио да Москва није желела да дозволи Прагу да крене својим путем у изградњи социјализма како њен пример не би следиле и друге социјалистичке земље. Међу дискутантима на овој седници био је и В. Дева који је указао да су *чланови СК и грађани са Косова и Метохије са великим огорчењем и гневом примили вест о окупацији Чехословачке* и да су широм Покрајине организовани зборови, нагласивши да је само током једног дана у Приштини одржано 62 збора којима је присуствовало 15.000 грађана и комуниста свих националности. М. Никезић је изнео мишљење да је своју *историјску лекцију* Југославија научила 1948. године и закључио да *ако комунисти не буду носили заставу националне независности – узеће је други*. У завршној речи, Броз је упозорио да Југославија *може и мора бити спремна у сваком погледу* и апеловао да се *мора учинити све како се не би изгубило поверење у социјализам*. Тако је састављена Резолуција у којој је изражен протест СКЈ због интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој, оцењено да се описана дешавања не тичу само ЧССР *већ развоја социјализма у читавом свету* и пружена пуна подршка руководству КПЧ. Насупрот томе, сви грађани АПКМ нису јединствено примили вест о совјетској окупацији Чехословачке, о чему сведочи случај иступања комуниста у Дуванском комбинату у Гњилану који су је јавно подржали. Па ипак, првих дана по саопштавању вести о догађајима у ЧССР, у Покрајини су накратко обустављени међунационални експеси, зато што је становништво из медија било бомбардовано вестима о неопходности народног јединства услед могућности да Југославија буде следећа мета војног напада. Генералштаб ЈНА је 25. августа покренуо хитне безбедносне

припреме на основу којих је креиран концепт Општенародне одбране и друштвене самозаштите, који је југословенска влада и усвојила 18. септембра.⁴⁶⁹

Тих дана је Броз радио на придобијању подршке Вашингтона за очување интегритета Југославије, ставивши до знања Москви да не може имати ексклузивно право у комунистичком свету да самостално процењује где је угрожен социјализам и да по својим нахођењима интервенише. Одговор Совјетског Савеза било је захлађење односа и отпочињање антијугословенске кампање како у својим, тако и у медијима земаља социјалистичког лагера. Крајем августа 1968. године, одржано је вишечасовно саветовање у ПК СКС за КМ, уз присуство секретара Извршног комитета ЦК СКС С. Дороњског и чланова ЦК СКС Ц. Ниманија, Т. Симић и К. Широке, на којем је констатована спремност грађана Покрајине да се *супротставе сваком покушају наметања туђе воље народима и државама*. Поред тога, како је за последњих шест месеци у АПКМ било је примљено 400 нових чланова СК, затражено је даље кадровско подмлађивање. Тек крајем септембра је почела да попушта затегнутост у југословенско-совјетским односима, при чему је Москва настојала да објасни како Југославији не прети војна интервенција и да су дешавања у ЧССР била нужност. У исто време, Вашингтон је позитивно примио југословенску иницијативу за јачањем односа, тако да је потпредседника југословенске владе Киру Глигорова (1917-2012) 4. октобра примио амерички председник Л. Џонсон потврдивши интерес САД да се *одржи југословенска независна позиција* и да се Београду упути економска помоћ. Но, Броз је негативно оценио споразум потписан 19. октобра између влада СССР и ЧССР који је предвиђао стационирање совјетских трупа у Чехословачкој, тако да су до краја године односи Југославије и Совјетског Савеза остали уздржани.⁴⁷⁰

Паралелно са описаним догађајима, општинске конференције ССРН у АПКМ су у августу 1968. године започеле са одржавањем скупова на којима су разматране уставне промене, чиме је практично отворена јавна дискусија о изменама Савезног и Републичког устава и Покрајинског статута. При томе, избор организација Социјалистичког савеза као места за одржавање дискусија о уставним променама требало је да створи утисак у јавности да се Партија дистанцирала од наметања решења и да су се сами грађани

⁴⁶⁹ В. Лакер, *Историја Европе...*, 423; М. Гелер, А. Некрич, *Ујонија...* 578; Ђ. Триповић, *Југославија- СССР...*, 225; Д. Богетић, *Југословенско-амерички...*, 247; З. Вуковић, *Од деформација...*, 199; Д. Богетић, *Југословенско-амерички односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968*, *Историја 20. века*, 2, Београд 2007, 75; Стенографске белешке са 11. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 21.8.1968, АЈ, 507, III/134; Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКЈ, 23.8.1968, АЈ, 507, II/35; Информације поводом догађаја у Чехословачкој, 23.8.1968, АЈ, 507, II/35; *На Косову и Метохији јединствена осуда агресије*, *Јединство*, 26.8.1968; *Поводом догађаја у Чехословачкој показано високо јединство маса*, *Јединство*, 2.9.1968; Информација о активностима у Покрајини у вези са догађајима у Чехословачкој, 5.9.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5; Преглед совјетских ставова и активности према СФРЈ и СКЈ од момента окупације ЧССР, 9.9.1968, АЈ, 507, IX, 119/I-344-394, К-9.

⁴⁷⁰ Исто.

изборили за поједине промене, док су у стварности партијски кадрови били позвани да врше усмеравања дискусија и да у расправама указују којим путем би требало поћи. Међутим, намере Југословенске државе да прошири корпус права и овлашћења аутономних покрајина и народности подстакле су Албанце у АПКМ да изнесу поједине захтеве који нису били у складу са партијском политиком, што је изазвало узнемирење српског становништва и довело до додатног компликовања ионако крхких међунационалих односа у Покрајини. Тако су се на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа могли чути захтеви да се Покрајина конституише у републику, да се термин албанска народност у Уставу СФРЈ замени изразом албански народ, да се уставно и законски омогући званична употреба албанске заставе, да уместо Статута Покрајина добије Устав, да у Већу народа Савезне скупштине АПКМ добије 20 представника по угледу на југословенске републике и да се Албанцима у Покрајини омогући право на самоопредељење, чиме је дискусија изашла из оквира које је утврдила Покрајинска комисија. Два дана касније су на састанку актива ССРН у Пећи изнета слична становишта, уз аргументацију да би требало да постоје две републике Албанца зато што већ постоје Северна и Јужна Кореја, Северни и Јужни Вијетнам и Западна и Источна Немачка. Индикативан је и састанак ОК СК у Косовској Митровици, одржан 3. септембра, када је примећено да је у Старом Тргу било захтева да се Покрајина конституише у републику која би била непосредно везана за Федерацију, о чему је било написа објављених у гласилу *Рилиндја*, док су Срби на то изјављивали да ће у том случају бити принуђени да се иселе из АПКМ. Такође, на овом састанку је изнета критика што организације СК касне са детаљним упознавањем грађана са партијском платформом поводом уставних промена и што слабо реагују на различите ексцесе током дискусија, дати су предлози да Покрајина добије заставу на којој би биле заступљене све њене нације и замерено је оним комунистима који предлажу да се по сваком спорном питању одржи референдум, при чему је члан ПК СКС за КМ К. Реуфи приметио да се по Косову и Метохији протурају вести да ништа није учињено на досадашњем развијању Покрајине и да не би било незапослености када би АПКМ била република.⁴⁷¹

На састанку актива Општинске конференције ССРН у Приштини 7. септембра 1968. године су изнети захтеви за конституисањем АПКМ у федералну јединицу и уставним гарантовањем права на самоопредељење уз образложење да би без тога *самоуправност била јалова*. Са друге стране, на заједничкој седници Председништва и

⁴⁷¹ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 133; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 255; М.С, *Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система*, Јединство, 9.9.1968; Записник са састанка Општинског актива СК Косовска Митровица, 3.9.1968, АС, Ђ-2, К-3.

Извршног комитета ЦК СКС 11. септембра је разматран Нацрт резолуције о задацима СКС у даљем развоју националне равноправности и братства и јединства народа и народности, што је заправо представљао покушај српских комуниста да ставове усвојене на Четрнаестој седници ЦК СКС уобличи и максимално појачају како би пред југословенском јавношћу показали исправност и широкогрудност у политици према националним мањинама. Такође, затражено је обogaћивање аутономије покрајина новим самоуправним и демократским садржајима, који би омогућили да *као друштвено-политичке заједнице још успешније врше улогу коју од свог оснивања имају у остваривању национале равноправности народа и народности.*⁴⁷²

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 16. септембра 1968. године разматране су неке идејно-политичке појаве у АПКМ, а у уводном излагању је Х. Прекази указао на јединство народа поводом догађаја у Чехословачкој и решеност да се бране границе Југославије и самоуправни систем, али и на потребу веће будности покрајинског руководства због константне непријатељске пропаганде са различитих страна. Како је рекао: *Разним дезинформацијама и гласинима настоји се да се стање прикаже крајње драматичним и створи ратна психоза, којој нема места.* Прекази је киритковао комунисте који су се нашли на позицијама супротстављеним Партији током дискусије о уставним променама, затраживши да буду позвани на одговорност. У наставку седнице је В. Дева настојао да одбрани чланове СК који су скренули са партијског курса, објаснивши да су после разговора они већином ревидирали своје ставове и да последице њихових излагања нису забрињавајуће. Тако се он заложио за *селекцију и различито одмеравање кривице појединаца из те групице*, зато што су многи од њих, *из необавештености или с најбољим намерама да нешто допринесу, нашли на позицијама које су туђе СК*, при чему је тражио да се примене оштрије мере према онима који су остали на својим почетним позицијама. У питању је било заташкавање грешака сопствене нације, с обзиром да се поменути комунисти били искључиво Албанци.⁴⁷³

Извршни комитет ЦК СКС је 19. септембра 1968. године разматрао Информацију о политичком стању на Косову и Метохији, као и Закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ о неким актуелним идејно-политичким питањима у вези са јавном дискусијом о Уставу који су усвојени 31. августа. У поменутиим Закључцима од 31. августа је било наглашено да је садашњи положај аутономије *превазиђен степеном*

⁴⁷² М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 133; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 255; Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 11.9.1968, АС, Ђ-2, К-12.

⁴⁷³ Стенографске белешке са седнице ИК ЦК СКС, 19.9.1968, АС, Ђ-2, К-21.

*самоуправног развоја друштва због чега су отворена питања места и положаја аутономије, њених права и овлашћења у циљу даљег развоја АПКМ на самоуправним основама. Такође, критиковани су националисти из редова српске и црногорске националности што покушавају да утичу да се ништа не мења у овлашћењима и положају аутономије, док су у други план стављена иступања Албанца са захтевима за републиком као јединим обликом за решавање националног питања и даљег материјалног развоја Покрајине. Информацију о политичком стању на Косову и Метохији поднео је К. Широка указавши да је једини документ који је стављен на јавну дискусију о уставним променама био предлог Савезне комисије за уставне промене, без републичких и покрајинских докумената. Пошто је нереаговање ПК СКС за КМ на захтеве супротне политичкој платформи Партије током уставне дискусије покушао да оправда *сезоном годишњих одмора због које су људи били одсутни* и актуелизацијом питања у вези са кризом у Чехословачкој, он је кривицу свалио на Социјалистички савез који је *без довољних припрема ушао у дискусију о врло осетљивим питањима*, осудио разматрања изнета на дискусијама у Ђаковици и Пећи, критиковао организације СК у Пећи и Приштини које нису у потпуности прихватиле Закључке ПК СКС за КМ од 31. августа, истакао да је због негирања Закључака искључено неколико чланова СК у Србици, да је примећено да су поједина руководства СК у Покрајини само формално прихватила Закључке и да у реализацији пружају отпор, закључивши да је због свега наведеног ПК СКС за КМ обуставио даљу уставну дискусију док се не изврше потребне припреме. На то је С. Дороњски затражио од комуниста у АПКМ да се уједине и следе ставове Партије по питању уставних реформи, као и да не дозволе да *српски националисти искористе настало стање за ширење своје пропаганде*. Такође, он је објаснио да Координациона тела Републичке уставне комисије интензивно раде на усаглашавању ставова између Републичке и Покрајинске уставне комисије пре него што се са конкретним предлозима изађе на савезни ниво и критиковао је иступања југословенских гласила које су дешавањима у Покрајини придала сензационалистички значај. На крају је Извршни комитет ЦК СКС заказао одржавање Шестог конгреса СКС за 21. новембар текуће године и усвојио нацрте резолуција о задацима СКС у развоју друштвено-економског система и самоуправних односа и о задацима СКС у даљем развоју националне равноправности и братства и јединства народа и народности.⁴⁷⁴*

Пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 23. септембра 1968. године, разматрала је политичко стање и идеолошко-политичка питања у вези с дискусијама о

⁴⁷⁴ *Закључци – својина свих комуниста и основа за даљу политичку акцију*, Јединство, 23.9.1968; *Шести конгрес 21. новембра*, Јединство, 23.9.1968.

изменама и допунама неких уставних одредаба, усвојивши одлуку да се Покрајинска конференција СК одржи 14. и 15. октобра текуће године. У уводној речи, Х. Прекази је поново исказао противљење СКЈ окупацији Чехословачке и оценио да је одбрамбено стање у Покрајини *на таквом степену готовости која обезбеђује организовани прелазак на ратну ситуацију*. Када су у питању појаве национализама, он је на прво место ставио *шовинисте* из редова Срба и Црногораца који говоре како *нису потребна већа аутономна права и да се она дају на уштрб ове националности*, док је *шовинисте* из редова Албанаца ставио у други план рекавши да су *појединци иступали на скуповима политичких актива ССРН сматрајући да планирана права нису довољна и да Покрајину треба конституисати у републику и народностима дати право на самоопредељење*. Прекази је посебно критиковао комунисте који *ћуте на скуповима када националисти и шовинисти говоре, уместо да им се супротстављају*, закључивши да *ћутљивци нису потребни Партији*. У наставку седнице је дошло до омањег инцидента када је Резак Шаља, покрајински јавни тужилац, тенденциозно отворио питање постављања захтева за конституисањем републике и давањем права народности на самоопредељење, одбивши да га због тога називају *фракционашем* и закључивши да *ни осталим људима који су слично говорили не би требало прилепљивати исту етикету*. Уследила је оштра партијска критика на његов рачун, након чега је позван да објасни своје ставове. Шаља је у поновном обраћању рекао да прихвата Закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС који су постали *својина целокупног чланства*, али је остао у убеђењу да није погрешно дискутовати о изнесеним захтевима. Због тога је В. Дева одредио радну групу да обави разговор са Шаљом и о томе поднесе извештај ПК СКС за КМ.⁴⁷⁵

Извршни комитет ЦК СКС је 27. септембра 1968. године расправљао о истицању националних застава припадника народности, у вези са чиме је, поводом АПКМ, извештај поднео П. Ајтић објаснивши да Извршни одбор Покрајинске конференције (ПК) ССРН и Извршни комитет ПК СКС за КМ имају примедбе на ставове Извршног комитета ЦК СКС. Наиме, он је указао да не би требало круто примењивати одредбу о приватној употреби застава националних мањина, навевши пример да би албанским културно-уметничким друштвима требало дозволити да истичу националну заставу, и да би било тешко модификовати заставу да буде различита од државне заставе Албаније, о чему је информисао председника ЦК СКС П. Стамболића. У контактима са руководиоцима из СР Македоније (СРМ) исказан је став да они немају проблема са истицањем националних застава Албанаца који живе у овој Републици, док су руководиоци из СР Црне Горе

⁴⁷⁵ Пленум Покрајинског комитета СК, Јединство, 30.9.1968;

предложили да би застава у горњем левом углу требало да садржи малу заставу Југославије и да не се не би смела истицати током прослава националног празника Албаније. На то се за реч јавио К. Широка објаснивши да је Извршни комитет ПК СКС за КМ *једногласно усвојио наведене ставове, али да на њима не инсистира*. Поред тога, покрајинско руководство је затражило да се народностима дозволи да саме бирају изглед своје заставе, док је поводом идеје црногорског руководства да се заставе не истичу за 28. новембар објашњено да је то у пракси немогуће зато што Дан Републике пада 29. новембра и да се не би знало којим поводом су заставе истакнуте. Томе би требало додати да је о овим разговорима и заузетим ставовима детаљно информисан Ј. Броз Тито.⁴⁷⁶

Председништво и Извршни одбор ПК ССРН за КМ су на проширеној седници 5. октобра 1968. године разматрали нека питања у вези са правом народности у АПКМ на употребу националних застава. У уводном реферату, И. Куртеши је похвалио Извршни комитет ЦК СКС што је још 9. маја усвојио предлоге на основу којих је Извршни комитет ЦК СКЈ заузео став да све народности у Југославији имају право да истичу своје националне заставе као израз националне припадности, додавши да Албанци и Турци у Покрајини доживљавају пуну афирмацију, да све више остварују право употребе матерњег језика у јавном животу и општењу са друштвеним органима и институцијама, да школовање на матерњем језику постаје пракса од основних до високих школа и да је културни живот на језицима народности попримио богатију садржину и национални карактер. На крају седнице су усвојени Закључци да припадници народности у Покрајини – Албанци и Турци имају право на истицање националних застава у свим приликама када то сматрају потребним, да народности употребљавају заставу матице чији су етнички део – Албанци црвену заставу са двоглавим црним орлом изнад којег стоји црвена петокрака оивичена жутиим штитом, а Турци црвену заставу са белим полумесеком и петокраком звездом у средини, да друштва, удружења и радне организације поред државне заставе имају право истицања националних застава Албанаца и Турака поводом државних празника и у другим пригодним приликама, да државни органи и руководства политичких организација могу да истичу само државне и партијске заставе, као и да ће се наведено право регулисати изменама Основног и других нормативних аката Покрајине. Такође, разматран је текст закључака о неким идејно-политичким питањима у Покрајини, у вези са чиме је закључено да је политичко стање на Косову и Метохији *позитивно*, да је исказано јединство и спремност народа да брани независност Југославије и тековине народноодбодилачке борбе и да је дошло до појачане демократизације друштвених

⁴⁷⁶ Записник са 89. седнице ИК ЦК СКС, 27.9.1968, АС, Ђ-2, К-21; Информација о 16. пленарној седници ПК СКС за КМ одржаној 23.9.1968, 27.9.1968, АЈ, 837, П-3-а-2/305.

односа и ширег укључивања свих друштвених слојева у самоуправни механизам. Неби Гаши је поднео извештај радне групе која је испитивала случај Р. Шаље, у којем је наведено да је Шаља *недвосмислено изразио да прихвата закључке Председништва и Извршног комитета ПК СКС* и да ће се свим својим бићем залагати за њихово доследно спровођење. Тако је утврђено да се Шаља није отворено супротстављао политици Партије, па је амнестиран сваке одговорности. Поред тога, члан Председништва ПК СКС за КМ Л. Влаховић је обзнанио да се припрема укидање Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ и стварање Секретаријата ПК СКС за КМ, као најужег тела ПК СКС за КМ које би бројало 7 до 9 чланова, док би у Покрајинску конфреницију СКС за КМ било бирано 50% нових чланова. Пошто је изражена жеља да на Десетом конгресу СКЈ Ј. Броз Тито поново буде изабран за председника СКЈ, усвојени су Закључци у којима је затражено да се чланству СК и народним масама *још интензивније и организоваоније квалитетно и дубински објашњавају* кретања у међународним односима, наставе припреме за евентуалну одбрану земље, да се продужи рад на реализацији друштвене реформе и Смерница, да се доследно спроводи политика националне равноправности, да се комунисти укључе у све активности око реализације уставних промена и њиховог објашњавања и да прате појаве и тенденције непријатељске активности и пропаганде и да им се супротстављају, као и да се млади људи што организованије укључе у СК и све акције које он спроводи.⁴⁷⁷

Са друге стране, 10. октобра 1968. године је одржано саветовање са секретарима општинским комитета СК у Покрајини на којем је расправљано о неким идејно-политичким појавама у вези са слободном употребом националних застава, када су посебно истакнута два ексцеса. Први се одиграо у Призрену 6. октобра, када је група студената Више педагошке школе и ученика Учитељске школе, којима су се придружила и друга лица, продефиловала градом са албанском заставом коју су окачили на зграду *Призренске лиге* узвикујући *пароле о Титу, Партији, републици и самоопредељењу*, односно *Хоћемо Устав и Републику!* Сви учесници, њих око 120, били су Албанске националности. Други ексцес се одиграо у Сувој Реци 8. октобра, на пазарни дан, када су *непријатељски настројени елементи*, на челу са учитељем Хаџи Бајрамијем, окупили *једну групу ученика Учитељске школе и са албанском заставом продефиловали кроз насеље* узвикујући *пароле Живео друг Тито, Живело братство и јединство, Живео Фадил, Хоћемо Републику и Устав*. Демонстранти су окачили заставу на једно стабло, на шта је реговао милиционер тражећи да она буде уклоњена, што је изазвало реакцију

⁴⁷⁷ Закључци Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова и Метохије, Јединство, 7.10.1968; Обезбедиће се политичка ефикасност руководећих тела, Јединство, 7.10.1968.

студента Незира Гашија који му се обратио оштрим тоном, након чега су се окупљени разишли. Похваљена је брза реакција ОК СК у Сувој Реци, док је критикован ОК СК у Призрену да није био ефикасан и није благовремено реаговао. Но, наведене злоупотребе права и слобода које је Албанцима у АПКМ даровала Југословенска држава биле су само увод у много крупније догађаје.⁴⁷⁸

Догађаји у Призрену и Сувој Реци су разматрани на заједничкој проширеној седници Извршног комитета ПК СКС за КМ и Извршног одбора ПК ССРН за КМ 22. октобра 1968. године, када је саопштено да је до негативних појава исте врсте дошло и у Косовској Митровици 13. октобра и у Пећи 19. октобра. Наиме, у Косовској Митровици је 10. октобра одржано литерарно вече у омладинском дому током којег је истакнута албанска застава, на шта је одмах реаговао ОК СК. Сутрадан је добијена информација да једна група студената Више техничке школе (ВТШ) припрема манифестације поводом слободне употребе националне заставе Албанаца и да врши отворену агитацију по другим школама. ОК СК Косовске Митровице је успео да осујети одржавање митинга заказаног за 12. октобар, док су као организатори наведени А. Души, Ш. Хоџа, Љ. Ахмет и Г. Муртеза студенти ВТШ. Упоредо са овим, група просветних радника са подручја Дренице и Косовске Митровице, којима се придружио и један радник Комбината *Тренча*, планирала је да 13. октобра одржи демонстрације на којима би истакла слике Броза, Бајрама Цурија и Скендербега уз албанске заставе, а настојали су да се повежу и са студентима ВТШ и групом од 20 студената из Приштине. ОК СК Косовске Митровице је такође успео да спречи ове демонстрације, тако да оне практично нису одржане. У Пећи је група 100-150 ученика старијих разреда Учитељске школе *Али Кељменди*, којој су се придружили просветни радници и бивши политички осуђеници, организовала демонстрације на којима је ношена албанска застава. Планирано је да им се придруже ученици Гимназије, а узвикиване су паролe *Живела Албанија* и *Живела Комунистичка партија Албаније, Република-Устав*. У центру Пећи је један ученик одржао унапред припремљен говор у којем је упутио захвалност СКЈ што је дозволила употребу националне заставе Албанаца и подсетио на историјат настанка заставе и заслуге Скендербега, а на крају су се демонстранти разишли окачивши албанску заставу на Учитељску школу. Касније је утврђено да су главни организатори били бивши ученици поменуте школе, а сада учитељи Ђ. Гаши у Главочици, Р. Бљакај у Трстенику и З. Незири у Клини, као и бивши осуђеници Е. Кастрати, Х. Баља и М. Шаља, али и два члана СК – Кадри Кељменди, наставник музике, и Бајрам Ахметђекај, наставник физике. Тако је

⁴⁷⁸ Информација о неким идејно-политичким појавама у вези слободне употребе националних заставе, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-5.

констатовано да описане појаве имају организован карактер и да су усмерене против јединства народа Косова и Метохије, самоуправног социјалистичког друштвеног система и свих позитивних и прогресивних процеса. Пошто је затражено *разобличавање* њихових организатора, закључено је да димензије демонстрација и број учесника није био велики, али да забрињавају пароле националистичке и сепаратистичке садржине – *Република-Устав, Живела Албанија, Хоћемо државу без граница и Живела Република Косово*, за које је наглашено да су *закамуфлиралне паролама о СК, другу Титу и Фадиљу Хоџи*. Покрајином су ширене гласине о овим демонстрацијама које су преувеличавале њихов значај и позивани су Албанци да им се придруже, док одговор комуниста *није био на потребној висини*. Због тога је затражено од школских колектива и савета да уз помоћ општинских и покрајинских органа за просвету оцене деловање просветних радника и да *оне који немају морално-политичке квалитете за рад удаље из просвете*.⁴⁷⁹

Заправо, осим декларативне осуде, југословенски државни и партијски органи нису довољно озбиљно схватили опасност иредентистичких демонстрација и нису предузели адекватне мере да их на време сузбију. О томе сведочи чињеница да је ОК СК у Пећи тек 30. октобра 1968. године издао званично саопштење у којем је осудио демонстрације, оценио да су их организовали *проблематични просветни радници уз помоћ бивших осуђеника*, објавио да су поједини организатори и учесници демонстрација изведени пред судије за прекршаје и позвао друштвено-политичке и радне организације да из својих редова одстране све оне који су учествовали у демонстрацијама, амнестирајући при томе ученике и студенте под образложењем да су *били заведени*. Са друге стране, на пленарној седници ПК СКС за КМ 23. октобра је разматран извештај о раду овог форума између две конференције, када је констатовано да је у последња три месеца интензивирана кампања примања нових чланова у СК. Тако је Партија у Покрајини постала богатија за 5.176 чланова, од којих су 4.114 били испод 25 година, а већина њих били су из редова произвођача и припадника албанске народности.⁴⁸⁰

Потпредседник Извршног већа СРС С. Аксић је још током лета 1968. године затражио пријем код Ј. Броза Тита, али је због описаних дешавања у вези са ЧССР до сусрета дошло тек током октобра. Том приликом је Аксић информисао Председника СФРЈ да после Брионског пленума ЦК СКЈ српски национализам на Косову и Метохији не представља проблем, али да зато буја *великошиптарски бирократски шовинизам* који

⁴⁷⁹ Информација са заједничке проширене седнице ИК ПК СКС и ИК ПК ССРН, 22.10.1968, АС, Ђ-2; *Коме службе провокације*, Јединство, 28.10.1968.

⁴⁸⁰ Т.М, *Опита осуда шовиниста*, Борба, 28.10.1968; Т.М, *Организатори – бивши политички осуђеници*, Борба 31.10.1968; Извештај о раду ПК СКС за КМ од Девете покрајинске конференције СК, 1968, АС, Ђ-2, СКК, К-3.

је преко професора и асистената на факултету почео да пласира идеје да је потребно да Покрајина прерасте у републику и да је то једини начин да дође до потпуне националне равноправности Албанаца у Југославији. Он је указао и на већ описана иступања Албанаца у вези са уставним променама на линији супротной платформи СК и ССРН, што су пренели покрајински листови стварајући додатно затегнуте националне односе у јеку Чехословачке кризе, при чему конкретне мере нису предузете и поред изнетих критика на партијским састанцима. Све наведено је, према Аксићу, само припремило терен за одржавање демонстрација у неким градовима Косова и Метохије. Такође, он је индиректно замерио В. Деви и Ф. Хоци да су на политичким састанцима давали подршку или се нису довољно супротстављали различитим захтевима по питању стварања републике, права на самоопредељење и дистанцирања од Албаније, што је изазивало нејединство у покрајинском руководству. Снабдевен информацијама, Броз је 24. октобра примио у званичну посету делегацију АПКМ. На почетку, В. Дева је рекао да су руководиоци из АПКМ затражили овај састанак из два разлога – прво, да би информисали Председника СФРЈ о постигнутим резултатима у Покрајини и тешкоћама на које наилазе и друго, да би му указали на неке *најкрупније проблеме* у Покрајини на чијем решавању би требало *активније да се ангажује шира југословенска заједница*.⁴⁸¹

Описавши политичко стање у Покрајини као *ипак добро*, он је као највећи проблем навео успорен раст производње, који је 1964. године износио 20%, 1965. године 15%, 1966. године 14% и 1967. године 2,8%, док је у први шест месеци стопа раста била око 5%. Поред тога, нису се остварила очекивања да ће се отворити 6.000-7.000 нових радних места, опао је број запослених и то посебно оних са средњом стручном спремом, осећао се недостатак висококвалификоване радне снаге и квалификованих радника је било 2,5 пута мање од југословенског просека, број неписменог становништва је остао на око 40% и само 5-6% становништва је имало завршену основну школу. Дева је као позитивне тенденције навео покушаје привредног повезивања Покрајине са организацијама у привредно развијенијим републикама, попут Словеније, указавши да социјално осигурање у АПКМ има дефицит од 2 милијарде динара, да се масовно појавила туберкулоза и да је укинут тзв. *косметски додатак* за стручне кадрове због чега многи од њих напуштају Покрајину *приказујући то као притисак и прогањање Албанаца*. Стога је он затражио од Броза да се Косово и Метохија третира као посебно подручје у односу на

⁴⁸¹ Делегација АПКМ била је у саставу: председник ПК СКС В. Дева, председник Покрајинске скупштине Ф. Хоца, председник Покрајинског извршног већа И. Вакић, секретар ПК СКС Б. Радоњић, председник ПК ССРН И. Куртеши и члан Извршног комитета ПК СКС Исмаил Бајрами, а пријему су присуствовали и председик ЦК СКС П. Стамболић и генерални секретар Председништва СФРЈ В. Поповић. Видети: В. Церовић, *Контрареволуција...*, 259; *Савез комуниста обогатен је новим искуствима*, Јединство, 28.10.1968; Пријем делегације ПК СКС за КМ, 24.10.1968, АЈ, 837, II-2/364.

друга неразвијена југословенска подручја и републике, скренувши му пажњу да у Покрајини од укупног броја становништва Албанци чине 70% и да је код њих дошло до *националног буђења које прате елементи националног роматизма*. Осудивши национализам код Срба и Црногораца као *веома штетан и усмерен да провоцира албански национализам*, Дева је упознао Председника СФРЈ са тиме да покрајински органи улажу напоре да побољшају међунационалне односе, посебно положај турске националне мањине. Онда је он прешао на проблематику уставних промена за које је рекао да су *нужне за обогаћивање садржаја АПКМ*, објаснивши да је током дискусија долазило до отварања различитих питања, чак и минорних попут тога да ли да се Покрајини да назив *Социјалистичка Аутономна Покрајина*, али и крупних неслагања са политиком СКЈ у вези са предлозима да се Покрајини да статус републике. Дева је искористио прилику да укаже Броз у како Албанци у АПКМ сматрају да би да су република добијали већа материјална средства и могли да обезбеде боље инвестиције, истакавши да ће поводом *манифестација* у неким градовима Покрајине, које су изазвале *бојазан код српских маса*, покрајинско руководство *истерати ствар до краја*.⁴⁸²

У наставку разговора, Ј. Броз Тито је изразио мишљење да АПКМ не може све *горуће проблеме* да решава сама и да је потребно шире ангажовање Федерације и Републике. Исказавши жаљење поводом привредних тешкоћа, он је објаснио да ће се наредне године изградити већи објекти инфраструктуре који ће запослити део становништва и поновио да је још приликом посете Покрајини 1967. године указао да се не могу отпуштати Срби и Црногорци да би се на њихова места запошљавали *Шинтари*, сложивши се да се даље запошљавање врши пропорционално националној бројности становника. Но, Броз је повезао лошу економску ситуацију у Покрајини са националним ексцесима, рекавши: *Идеја о давању Космету статуса Републике није на линији стварног решавања проблема. Са стварањем Републике Космет се ништа не би решило. Напротив, створио би се преседан и за Војводину, а можда би се још неко нашао ко би такође тражио статус Републике. Решење је у садржајном обогаћивању улоге, места, права и статуса АП Космета... Ако би се ишло на стварање Републике Космета онда би то изазвало и озбиљне међународне реперкусије. Створио би се утисак да се ради о две албанске републике, као што су две Немачке, два Вијетнама, две Кореје. Познато је да су подела Немачке, Вијетнама и Кореје последице Другог светског рата*. Председник СФРЈ је позвао руководство Србије да се више ангажује у помоћи Косову и Метохији, заложивши се да у свом називу Покрајина има термин *Социјалистичка* и затражио да се у даљим

⁴⁸² Пријем делегације ПК СКС за КМ, 24.10.1968, АЈ, 837, II-2/364.

уставним решењима полази од интереса јачања јединства народа, док је поводом демонстрација указао да је то очекивао и да ће тога још бити зато што *непријатељи Југославије споља роваре против наших интереса*. У сузбијању негативних појава Броз је затражио примену административних мера и појачавање активности СК, нагласио да је потребно *показати непријатељу да је Југославија способна да живи као вишенационална држава*, истакао да ће се заложити да се припреми детаљан подсетник о свим проблемима и тешкоћама које се односе на АПКМ и закључио да је у Покрајини неопходно развијати *такве услове живота да би народ био задовољан и да би се у пуном смислу осећао равноправним*. Потом се за реч се јавио П. Стамболић указавши да су проблеми у Покрајини тешки, да је њихово решавање ствар и Србије и читаве југословенске заједнице, објаснио да су најважније инвестиције у Покрајини усмерене на енергетику и индустрију широке потрошње и критиковао припаднике Јавног тужилаштва и Врховног суда који су иступали на националистичким позицијама и остали на радним местима, као и оне који тврде да за лоше односе са Албанијом део кривице сноси Југославија. Броз се сложио да Југославија нема кривице за лоше односе са Албанијом, на шта је бурно реаговао Ф. Хоџа правдајући се да оно што је Стамболић изнео није став ПК СКС за КМ, већ да су у питању била *појединачна мишљења*. То је искористио Стамболић да упуту критику на иступања Ф. Хоџе у вези са питањем права на самоопредељење, односно што је дозволио својим иступањима у медијима да се *идеја права самоопредељења народа прошири и пренесе на захтеве за право на самоопредељење народности*, означивши то *основом теорије Републике Косова и Метохије*. Одмах се за реч јавио В. Дева извињавајући се Брозу и оповргавајући тврдње да је покрајинско руководство стајало на становишту да Југославија сноси део кривице за лоше односе са Албанијом, на шта му је Стамболић одговорио да о тим стварима *не би требало сада расправљати пред Председником*, након чега је састанак приведен крају уз Брозову опаску да ће се упознати са предлозима уставних промена.⁴⁸³

Почетком новембра 1968. године је учестало одржавање састанака основних организација и огранака СК у Пећи на којима су критиковани организатори недавних демонстрација и закључено да су оне имале изразито непријатељски карактер, да је *оскрнављена* национална застава Албанаца и покушана да се осујети политика Партије у остваривању потпуне националне равноправности. На седници ЦК СКС 2. новембра су разматране неке измене у Нацрту Статута СКС, у вези са чиме је одлучено да се на предлог Боре Павловића, у име Председништва и Извршног комитета ЦК СКС, изврши

⁴⁸³ Исто.

омогућавање да покрајинске организације СК у АП Косову и Метохији и Војводини, у складу са политичким, економским, културним и националним условима и потребама развоја аутономних покрајина као ширих самоуправних друштвено-политичких заједница, самостално утврђују и остварују своје задатке. Тако је предвиђено да највиши форум СК у аутономној покрајини буде Покрајинска конференција СК, док би одлуку о облицима организовања СК у аутономној покрајини доносила Покрајинска конференција СК у складу са Статутом СКЈ и Статутом СКС.⁴⁸⁴

Десета Покрајинска конференција СКС за КМ одржана је 14. и 15. новембра 1968. године, а присуствовали су јој члан Председништва ЦК СКЈ Б. Темелковски, члан Председништва ЦК СКС Р. Недељковић и чланови Извршног комитета ЦК СКС Л. Перовић и Д. Глигоријевић. У уводном излагању, В. Дева је истакао значај борбе за спровођење привредне и друштвене реформе у периоду од претходне покрајинске конференције и похвалио остваривање политике националне равноправности народа и народности. Позитивно се изразивши о доприносу који су *прогресивне снаге Србије пружиле реализације линије СК у Покрајини*, он је констатовао да је дошло до привредног успона у АПКМ, што је аргументовао подацима да је за последње две године укупни друштвени производ порастао за око 12%, индустријска производања за 33%, производња електричне енергије за 29%, пољопривредна производња око 7,6% и животни стандард за 2,8%, али и приметио да се разлике у нивоу развијености Косова и Метохије и других подручја Југославије и даље повећавају. Тако је у Покрајини друштвени производ по становнику у 1965. години износио 36,5% друштвеног производа у Југославији, док је 1967. године опао на 35,5%. Нису се остварила предвиђања у погледу запослености, односно у Покрајини је било запослено 8% становништва у односу на 18% колико је било запослено у Југославији и 13% у свим недовољно развијеним подручјима, као ни прогнозирана просечна стопа инвестиционих улагања која је требало да буде 12-13% уместо остварених 3,2%. Лични доходи повећани су у периоду од 1964. до 1967. године за 127%, тако да је просечни лични доходак износио 727 динара, али је био истовремено

⁴⁸⁴ На седници ПК СКС за КМ 10. новембра 1968. године сумирана су кадровска питања, тако да је саопштено да је на општинским конференцијама СК изабрано је 45 делегата за Десети конгрес СКЈ, међу којима 28 Албанаца, 12 Срба, 4 Црногорца и 2 Турчина, од којих 12 радника из непосредне производње, 3 пољопривредника и 12 из непривредних делтности. Међу делегатима било је 8 испод 27 година старости. За делегате на Шестом конгресу СКС изабрано је 72 члана СК, међу којима 44 Албанца, 18 Срба и 7 Црногораца, односно 23 из производње, 21 из непривредних делтности, 18 политичких радника, при чему 17 испод 27 година старости. За чланове Покрајинске конференције СКС за Косово и Метохију изабрано је 209 лица, од којих 128 Албанаца, 56 Срба, 18 Црногораца, 5 Турака и 2 осталих, од којих је 57 било испод 27 година старости. Из редова СК на Косову и Метохији је за органе СКЈ предложено 54 кандидата међу којима 37 Албанаца, а за чланове и органе ЦК СКС 187 кандидата од којих 125 Албанаца и 58 Срба и Црногораца. Видети: *Усвојени предлози конгресних докумената*, Јединство, 4.11.1968; *Масовна осуда демонстрација у Пећи*, Јединство, 4.11.1968; *Боља национална и социјална структура руководства СК*, Јединство, 11.11.1968.

15% мањи од просека у Југославији. Такође, примећено је заостајање у пољопривреди, стагнација у једном броју привредних организација и обезбеђивање само једне трећине средстава за проширену репродукцију. Због тога је затражено да се брже прилагођава структура запослених потребама савременог пословања, унапреди техничка опремљеност и школују нови стручни кадрови, али и да се *повећа брига и помоћ заједнице у решавању сложених проблема развита* Покрајине, обрати више пажње на кретања на селу с обзиром да је одатле потицало 56% природног прираштаја и даље развијају друштвене службе, здравство, просвета и култура.⁴⁸⁵

Поводом међунационалних односа, Дева је позвао на учвршћивање братства и јединства народа и народности у Покрајини и похвалио идјено-политичке акције СК, нарочито у вези са отклањањем деформација СДБ, решавањем проблема националне и квалификационе структуре запослених, идејено-политичких проблема у култури и новог положаја аутономије Косова и Метохије. При томе, он је први пут одлучно критиковао изливе национализма од стране Албанаца у Покрајини рекавши: *Код једног броја припадника албанске народности приметан је нихилистички национализам. Он ничим није задовољан и негира све што је постигнуто, а за постојеће стање, па и за објективне тешкоће, окривљује СК, систем и социјалистички поредак, а посебно руководство које наводно, не води доследну борбу за националну равноправност. Упоредо са овим има и појава да се излази с нереалним захтевима, да се проблеми реше и стање промени независно од постојећих услова и могућности. Тиме се стварају илузије, шири незадовољство и неповерење, што, наравно, објективно води националној ускогрудости и не доприноси политичкој мобилизацији маса на конкретним задацима.* Но, Дева није заборавио ни национализам код Срба нагласивши: *С друге стране, међу припадницима српске националности присутан је национализам који има карактеристике великодржавног, унитаристичког национализма. Он негира потребу решавања многих проблема за обезбеђивање потпуније националне равноправности Албанаца и Турака, незадовољан је успесима и њиховом националном афирмацијом, које карактерише као угрожавање положаја и права српског и црногорског народа. Овај национализам напада и СКЈ што даје много права Албанцима и Турцима.* Дакле, икао је у други план ставио српски национализам, Дева му је дао већу тежину, што није одговарало реалности на терену. У наставку, он је позвао комунисте Покрајине да се одлучно боре против свих видова национализма и шовинизма, затраживши да се број припадника албанске и турске народности у основним, средњим и вишим школама и на факултетима доведе у склад с

⁴⁸⁵ *Deseta Konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1968, 5.

националном структуром становништва. Поводом спољне политике, Дева је упутио позив комунистима да буду спремни за *одбрану тековина револуције и југословенски савремени и самостални самоуправни пут у социјализам*, указавши да односи између Југославије и Албаније *нису такви какви би требало да буду*. Он је за лоше односе Београда и Тиране окривио политичко руководство Албаније, указао да су комунисти из Покрајине пружили значајан допринос да се ти односи поправе, да је престанак антијугословенске кампање у албанским медијама после окупације Чехословачке примљен са задовољством у Покрајини, али да је последњих недеља примећено обнављање пропагандних напада на политички систем Југославије.⁴⁸⁶

У наставку Десете Покрајинске конференције СКС за КМ, Л. Перовић је похвалила говор В. Деве, дијагностификујући као узрок свих наведених проблема велику заосталост Покрајине у многим сферама и закључивши да је *национализам заправо антикомунизам*. На Конференцији су усвојене три резолуције – *Борба СК за остварење националне равноправности на Косову и Метохији, Задачи СК на развоју социјалистичких друштвено-политичких односа у Покрајини и Резолуција о даљем развоју организације СК*, које су обиловале класичним партијским фразама и похвалама на рачун грађења самоуправног социјализма. Комунисти АПКМ су позвани да се *будније и енергичније боре против отпора политици СК и мерама за развој социјалистичких међунационалних односа и остваривање равноправности, а пре свега против великосрпског и црногорског национализма, који истиче заједно с бирократизмом и етатизмом да је превише учињено на том плану, да се права Албанаца и Турака остварују на штету Срба и Црногораца, чији је положај „угрожен“ и они се „потискују“ из Покрајине, као и против националиста из редова Албанаца и Турака, који потпуно негирају досадашње напоре и резултате на плану остваривања националне равноправности, тражећи да се она, тако рећи преко ноћи и без обзира на објективне и материјалне могућности, оствари у структури запослених, у стицању дохотка, у равноправности језика*. Заправо, стављањем у прави план *великосрпског и црногорског национализма*, који у овом периоду није имао никаквих посебних излива, и потенцирањем турске народности уз албанску, иако је она бројчано била готово занемарљива, настојано је да се прикрије прави извор проблема садржан у нарастајућем иредентизму. У нови ПК СКС за КМ је изабрано 25 Албанаца, 9 Срба, 5 Црногораца и 2 Турчина. У Секретаријат ПК СКС за КМ именовани су К. Реуфи као председник и чланови И. Бајра, Ш. Мустафа, М. Секуловић, Н. Стојановић, А. Муља и Р. Зогај. За чланове Председништва ЦК СКЈ

⁴⁸⁶ Исто.

изабрани су Ф. Хоџа, К. Широка и Ј. Печеновић. За стални део Конференције ЦК СКЈ делегирани су Х. Аземи, И. Бајра, Т. Симић, А. Шукрија и М. Звицер, а за члана Статутарне комисије ЦК СКЈ Ш. Сулејмани. За председника ПК СКС за КМ поново је изабран В. Дева⁴⁸⁷, а за секретара К. Реуфи.⁴⁸⁸

Недуго затим, од 21. до 23. новембра 1968. године је одржан Шести конгрес СКС, на којем је усвојено седам резолуција, нови Статут СКС и Закључци о даљим задацима СКС. У Резолуцији о националној равноправности истакнуто је да су за развој националне равноправности од пресудне важности друштвено-економски односи и политички систем, као и да равноправности не може бити без самоуправних социјалистичких односа и солидарности радних људи, народа и народности у превазилажењу постојећих разлика. Затражено је да се настави процес деетатизације друштва и привреде, обезбеди уједначавање општих услова привређивања и брже развијање неразвијених република и крајева и да се кроз развој политичког система обезбеђују услови за јачање националне равноправности. Промовисана је слобода развитка националних култура, доследна равноправност у области образовања, равноправност националних језика у пракси и слобода изражавања на матерњем језику. У вези са мањинама истакнуто је да им се у *пракси морају обезбедити задовољавајући услови за остваривање њихових специфичних потреба, складан и пропорционалан национални састав свих самоуправних органа и органа друштвено-политичких заједница и оспособљавање малдих кадрова*. П. Стамболић изнео податке да је друштвени производ СРС од 1964. до 1967. године порастао за 14%, индустријска производња 10,4% и пољопривредна производња 14%. На крају Конгреса, М. Никезић је изабран за новог председника ЦК СКС, Л. Перовић за секретара ЦК СКС, а у Секретаријат ЦК СКС од покрајинских кадрова П. Ајтић и О. Невзати. Такође, прихваћен је предлог да Ј. Броз Тито буде поново изабран за председника СКЈ. Тако је изменом у партијској структури комунистичког руководства Србије, био отворен пут за нова идејна и концепцијска решења нагомиланих државних, друштвених и партијских проблема.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Постоји индиција да је уместо В. Деве на место председника ПК СКС за КМ планирао да дође Ф. Хоџа, али је то осујетио председник Кадровске комисије ЦК СКС О. Невзати који је сматрао да је на том месту потребна особа која је *мање оптерећена старом политиком*. Видети: S. Ђukić, *Stom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd 1990, 254.

⁴⁸⁸ На првој седници ПК СКС за КМ изабрани су председници сталних комисија: за међунационалне односе И. Бајра, за друштвено-економске проблеме Ј. Шотра, за развој СК Х. Прекази, за село Л. Вујовић, за културу, просвету и науку Р. Сурој, за међународне односе М. Звицер, за материјално-финансијске односе М. Морина и Статутарне комисије М. Кртолица. Видети: Стенографске белешке са Десете Покрајинске конференције СКС за КМ, 14. и 15.11.1968, АС, Ћ-2, СКК, К-8; *Десета Покрајинска конференција СК за Косово и Метохију*, Јединство, 18.11.1968.

⁴⁸⁹ *Шести конгрес СКС*, Београд 1968, 7.

Први велики тест за новоизабране партијске руководиоце Србије искрсао је само неколико дана по завршетку Шестог конгреса СКС, када је 27. новембра 1968. године на Косову и Метохији дошло до иредентистичких демонстрација Албанаца. Немири су избили само дан пре националног празника Албаније и два дана пре југословенског Дана Републике, када је прослављан јубилеј 25-тогодишњице заседања АВНОЈ-а у Јајцу, због чега је већи део покрајинских и државних руководиоца био одсутан. Прве *стидљиве* демонстрације у АПКМ, одржане током октобра под мотом захвалности Југословенској држави за омогућавање слободне употребе албанске заставе, послужиле су за испитивање терена за много озбиљније деловање. Тако су иредентисти, углавном бивши осуђеници албанске националности, на састанку 25. октобра договорили организовање демонстрација у Приштини, Гњилану, Ђаковици, Косовској Митровици, Урошевцу, Трепчи и Прешеву за 27. новембар, с тим да оне у почетку буду мирне и да се касније, како се буде увећавао број демонстраната, истакну захтеви за стварањем републике, доношењем устава, усвајањем права на самоопредељење и отцепљење уз припајање матици Албанији. У каснијој државној истрази, значајним је означен 16. новембар када су организатори одржали састанак у Приштини на којем су поделили задатке и договорили се око садржине говора, захтева и парола, одлучивши да врбују што већи број студената и иредентистички расположених грађана за учешће у демонстрацијама. О резултатима пропагандног рада реферисано је на тајном састанку организатора демонстрација 23. новембра, а постоје индиције да је већ тада размишљано о слању емисара у СР Македонију. С обзиром на реформу СДБ, отпуштање великог броја проверених сарадника и запошљавање нових службеника, махом албанске националности, који нису имали довољно оперативног искуства, а понекад ни довољно воље да реагују, ослабио је надзор над општом безбедношћу Покрајине и довело до непредузимања одговарајућих мера да до демонстрација не дође. СДБ је добила извештај да једна група од 11 лица планира да организује протесте 19. новембра, поводом Дана ослобођења Приштине, али су од тога у последњи час одустали. Ако се изузме чињеница да је друштвено-политичка ситуација у АПКМ већ више месеци била под тензијом, покрајински руководиоци су несумњиво морали бити обавештени да се припремају нови, већи изливи незадовољства Албанаца који би могли ескалирати око 28. новембра, Дана државности Албаније. О томе сведочи чињеница да је месец дана пре почетка демонстрација помоћник републичког секретара за унутрашње послове Рајко Ђаковић упозорио В. Деву да се спремају нeredи, а да он по том питању ништа није предузео. Шеф СДБ Југославије Борче Самоников поверио 1971. године Ј. Брозу Титу да је СДБ у АПКМ знала за припрему демонстрација и да је

обавестила покрајинско руководство које им је одговорило – *То није ваше, стање није такво, ми одговарамо за то, ви радите своје послове и немојте да се секирате.* У време демонстрација у АПКМ је недостајало 20 оперативаца СДБ разних профила и око 200 милиционера.⁴⁹⁰

Демонстрације Албанаца на Косову и Метохији започеле су око поднева 27. новембра 1968. године испрва у Гњилану, а затим у Урошевцу, Подујеву и Приштини. У њима су учествовали студенти и ученици средњих школа којима су се придружили други грађани албанске националности узвикујући пароле *Република, Самоопредељење и отцепљење, Хоћемо Устав, Живео Енвер Хоџа, Тражимо присаједињење Албанији, Тражимо самоопредељење, Тражимо републику, Живео 28. новембар, дан националног ослобођења, Доле колонијалистичка политика према Косову, али и Живео Тито, Живео Фадил, Живео Резак Шаља, Живео Адем Демаћи, Минут ћутања за Грајчевци Фазлија* (преминуо у затвору 1964. године, прим. аут.) и *Хоћемо да Кадри Халими буде наш посланик* (недавно изашао са робије, прим. аут.). Сам ток демонстрација у Приштини детаљно је описао лист *Рилиндја* – демонстрације су почеле око 16 часова када се неколико стотина ученика и студената окупило испред зграде Филозофског факултета, који су потом кренули улицом Маршала Тита у центар града носећи албанске заставе и транспаренте непријатељске садржине и узвикујући пароле против платформе СКЈ. Испред Покрајинског позоришта се колона зауставила и двојица демонстраната су прочитала унапред припремљене говоре, а затим су се демонстранти упутили ка згради Покрајинске скупштине у коју су хтели да уђу. Тада је дошло до сукоба са органима јавне безбедности, који су били принуђени да интервенишу силом, односно да употребе цистерну са водом како би разбили демонстрације. Онда су демонстранти камењем напали милиционере, па су, повлачећи се према згради Филозофског факултета, разбијали излоге и прозоре, преврнули и разлупали око 20 аутомобила и демолирали једна ватрогасна кола. Вође демонстрација одржале су говор испред Филозофског факултета, а затим је маса поново кренула ка центру града и то ка Покрајинском секретаријату за унутрашње послове, када су се чули револверски хици. Органи јавне безбедности су употребили сузавац, тако да се колона упутила поново према Покрајинској скупштини и Гимназији рушећи све пред собом. Око 21 час демонстранти су се вратили пред зграду

⁴⁹⁰ У 1968. години је СДБ регистровала 48 случајева упућивања анонимних писама и памфлета покрајинском руководству и око 320 непријатељских иступа на линији национализма и иредентизма, док је проуштак емиграција са Запада организовала подметање бомби у Београду 23. маја на Железничкој станици, 13. јула у бископу 20. октобар и 25. септембра у гардероби Железничке станице, када је више лица повређено и једно погинуло. Видети: D. Bilandžić, *Povijest...*, 68; S. Cvjetković, *Između srpa i čekića*, III..., 168; Информација о демонстрацијама у АПКМ, 1968, АЈ, 142, I-302; P. Marković, *Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968. godine*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 169.

Филозофског факултета и ту су се улогорили планирајући да 28. новембра рано изјутра поново изађу на улице. Како би то спречио, Покрајински секретаријат за унутрашње послове Џ. Хамза је, на основу члана 8. Основног закона о јавним скуповима (*Службени лист СФРЈ* 16/1965) и чл. 8. и 12. Закона о унутрашњим пословима у СРС (*Службени гласник СРС* 52/1966), донео Решење о забрани јавних скупова на територији АПКМ. Према званичним подацима у нередима у Приштини повређено је 10 милиционера, 4 радника ватрогасне службе, 27 грађана је затражило лекарску помоћ од којих је 8 задржано у болницама и један учесник демонстрација је погинуо, док је незванично број повређених био већи.⁴⁹¹

У Урошевцу је званично потврђено да је повређено 7 радника СУП-а. Иначе, у овом граду су демонстрације почеле око 14 часова и поворка је била углавном састављена од ученика Техничке и Економске школе, уз присуство студената из Приштине, родом из Урошевца. Они су носећи албанску заставу и слику Ј. Броза Тита и скандирајући *Хоћемо самоопредељење, Хоћемо Републику, Хоћемо Устав*, стигли до зграде Скупштине општине где је председник општине покушао да их убеди да се разиђу. Како у томе није успео, они су отишли до зграде СУП-а коју су засули каменицама, на шта су припадници СУП-а интервенисали. Незванично, повређено је 10 припадника органа безбедности, од којих 3 теже, док је број повређених демонстранта остао неутврђен. Демонстранти су се потом упутили ка Учитељској школи настојећи да придобију ученике, али како се то није догодило услед физичког сукоба са наставницима, они су се на крају разишли. У Подујеву су демонстрације биле мањег интензитета, а скандирано је, између осталог, *НОБ није донела пуну слободу*. После прочитаних изјава о потреби омогућавања права на самоопредељење и тешком положају студената, демонстранти су се разишили, а слично је било и у Гњилану. Па ипак, оно што *Рилиндја* није саопштила било је да су југословенске војне јединице добиле појачање из Скопља одакле је упућена 243. оклопна бригада, тако да су 28. новембра од четири часа изјутра тенкови кружили улицама Приштине и војска запосела све јавне зграде. ПК СКС за КМ је забранио штампање ванредних бројева *Рилиндје* и *Јединства* док се не утврде званична државна и партијска саопштења, а међу Србима и Црногорцима је владала права паника и многи су тражили начине да се склоне из Приштине. Поводом демонстрација Албанаца, В. Дева је 27. новембра дао саопштење у којем је оценио да је *акција била организована од стране једне групе непријатељских*

⁴⁹¹ Љ. Димић, *Историја српске...*, 401; Д. Вилић, Б. Тодоровић, *Тероризмом...*, 133; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 212; М. Вилотић, *Ко је...*, 129; П. Симић, З. Деспот, *Тумо...*, 260; S. Cvetković, *Između Srpa i čekića*, III..., 165; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 261; P. Marković, *Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije...*, 169; М. Бјелајац, *ЈНА на искушењима 60-тих година прошлог века*, Зборник 1968. – 40. година после, Београд 2008, 408; Информација о демонстрацијама у АПКМ, 1968, АЈ, 837, II-4-b/35; „*Рилиндја*“ о демонстрацијама, Јединство, 1.12.1968.

елемената – заклетих противника нашег уставног поретка, социјалистичког друштва и самоуправљања, као и идеолошке и политике платформе СКЈ и братства и јединства, додавши да се платформа тих реакционарних снага не разликује ни у чему од платформе других реакционарних снага у Покрајини. Он је позвао младе људе да буду свесни да је ова делатност уперена против интереса албанског народа, политике равноправности и да представља опасност за даљи развој друштвених односа, а затим се обратио свим организацијама СК на Косову и Метохији затраживши да ступе у отворену и бескомпромисну борбу против описаних појава. По сузбијању демонстрација, широм Покрајине су организовани састанци радних колектива и друштвено-политичких организација на којима је осуђена непријатељска активност и захтевано да се против организатора и актера предузму оштре мере.⁴⁹²

У саопштењу ПК СКС за КМ, који је састанак одржао рано изјутра 28. новембра 1968. године, критиковане су реакционарне снаге које покушавају да злоупотребе и онемогуће демократизацију политичког живота да би наметнуле своје ставове, односно назначено да се снаге противне развоју социјализма и самоуправљања у Покрајини крију иза разних парола како би закамouflирале своје стварне циљеве. Као инспиратори демонстрација назначене су стране агентуре, остаци реакционарних снага и шовинисти и девијанти унутар СК, који су хтели да нанесу штету афирмацији Албанаца у југословенском друштву и унапређивању односа између народа и народности. Па ипак, уместо да се кривица јасно баца на припаднике албанске националности који су демонстрације организовали, прозвани су шовинистички елементи из редова српског и црногорског народа, за које је претпостављено да ће потхрањени овим настојати да изазивају мржњу и неповерење према албанском народу и његовим прогресивним снагама. Зато су позвани Срби и Црногорци комунисти да се боре против таквих појава унутар своје националности, док су инспиратори демонстрација окривљени да су искористили интелигенцију албанске националности и да су грађани и комунисти Албанци са огорчењем примили вест о реакционарним уличним нередима. Поред комуниста, затражено је и од радника и школске и студентске омладине у Покрајини да збију своје редове око СК и друга Тита и да следећи свете револуционарне традиције развијају будност, да се енергично разрачунају са шовинистичким елементима из редова свих народа и онемогуће њихово деловање. Премда нису сачувани стенограми са овог састанка, из сведочења Јована Жарковића, пуковника ЈНА који је у време демонстрација био члан ПК СКС за КМ и секретар Комитета СК у јединицама ЈНА на Космету, може се

⁴⁹² Информација, 28.11.1968, АС, Ђ-2, К-51; Наредба, Јединство, 1.12.1968; Изјава Вели Деве поводом демонстрација на Косову и Метохији, 27.11.1968, АС, Ђ-2, К-51.

закључити да је током расправе дошло до размимоилажења у ставовима чланова ПК СКС, при чему су они албанске националности желели да демонстрације прикажу као израз социјалних немира, по узору на дешавања у свету и у Београду, тежили да умање значај учешћа албанске омладине у демонстрацијама, истичући како је она *пренаглила у борби за националну афирмацију и еманципацију* с обзиром да је ово право могла да остварује тек од Брионског пленума, и настојали да замаскирају евидентни иредентизам истицањем да су организатори немира *реакционарни елементи свих боја*.⁴⁹³

Истог дана огласило се првим саопштењем Покрајинско извршно веће у којем су дате само штуре информације о протестима у Приштини и констатовано да је сличних појава било и у Урошевцу, Гњилану и Подујеву, због чега је закључено да је у питању била *организована и синхронизована непријатељска активност*. Тек у другом саопштењу овог тела, истакнуто је да је током демонстрација дошло до напада на раднике Службе јавне безбедности, због чега су они после више узорења били принуђени да употребе силу. За протесте у Урошевцу истакнуто је да су били *мањег обима*, а у Гњилану и Подујеву да су *протекли без других инцидената*. У Приштини је наведеног дана одржан заједнички састанак представника Савеза студената Косова и Метохије и Секретаријата Конференције СК виших школа и факултета на којем су подржани ставови В. Деве и позвани студенти и омладинци да *покажу своју високу свест и зрелост* и да се *свим снагама супротставе делатности непријатеља*. Политичком активу Србије се истог дана обратио председник ЦК СКС М. Никезић указавши на значајан развој и унапређење права Албанаца на Косову и Метохији које је Југославија форсирала од краја Другог светског рата, истакао да Албанци у Покрајини чине две трећине становништва, критиковао *великосрпске елементе којима је сметало убрзано унапређење положаја албанске народности*, али и нагласио да у насталој ситуацији *највећи терет носе комунисти Албанци* и да им руководство СКС мора изаћи у сусрет. Он је објаснио да се ту ради *не само о консолидацији прилика на Косову и Метохији, већ и о стабилности читаве југословенске заједнице*, позвавши комунисте да уједине своје снаге против непријатељског деловања.⁴⁹⁴

Поводом Дана Републике и годишњице формирања Шаљског партизанског одреда, у селу Баре код Старог Трга је 29. новембра 1968. године организован је велики народни збор на којем је говорио члан СИБ-а А. Шукрија указавши да су организатори

⁴⁹³ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 162; В. Нороват, *Kosovsko...*, 100; Л. Перовић, *Zatvaranje kruga...*, 80; *Саопштење Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију*, Јединство, 1.12.1968.

⁴⁹⁴ *Прво саопштење Покрајинског извршног већа*, Јединство, 1.12.1968; *Друго саопштење Покрајинског извршног већа АПКМ*, Јединство, 1.12.1968; *Позивамо студенте и омладинце да покажу своју високу свест*, Борба, 1.12.1968; Обраћање Марка Никезића на састанку политичког актива СРС, 28.11.1968, АС, Ђ-2, К-97.

демонстрација *провокатори који су покушали да нам зарију нож у леђа* и да су пароле о наводним интересима Албанаца заправо *само камуфлажа њихових иредентистичких тенденција против социјалистичке Југославије*. Сутрадан је одржана седница Секретаријата ПК СКС за КМ на којој се разматрано излагање М. Никезића пред политичким активном СРС, а у вези са чиме је констатовано да се покрајински руководиоци налазе пред великим изазовима шта даље да чине, како да се поставе и како да формулишу саопштења поводом албанских демонстрација. При томе, Џ. Нимани, В. Дева, Ф. Хоџа, И. Куртеши и М. Бакали су се залагали да се не иде по процедури и да саопштења буду што краћа како се поједина деликатна питања не би продубљивала, док су И. Вакић, Б. Радоњић и К. Реуфи тражили да се по свим питањима заузму ставови како на састанцима општинских комитета СК не би дошло до нејасноћа и изражавања ставова супротних политици СК. Б. Недељковић је инсистирао да се према свим организаторима и директним учесницима предузму оштрије мере од затворских казни у трајању од 15 дана, посебно према комуниста по узору на мере које су предузимане у време ИБ-а када су људи јавно осуђивани и искључивани из Партије. Како је рекао: *Стоји једно схватање у СК, као да неко прикрива, да ми знамо да тај и тај стоји на супротним позицијама СК, али да се против њега не предузима ништа из било којих разлога. Ми морамо рећи да смо рашчистили са онима који су били против позиција СК у уставној дискусији*. Такође, он је скренуо пажњу да је потребно објаснити учесницима да су албански ђаци и студенти били заведени како не би дошло до конфронтација. Ф. Хоџа је највећу кривицу за демонстрације бацио на просветне раднике и затражио да се учесници отпусте са посла, али да им се не објављују имена у штампи. Осим тога, он је захтевао да се рашчисти са непровереним гласнима да су Марк Краснићи и Дервиш Рожај учествовали у демонстрацијама, као и да се прави разлика између демонстрација у Приштини и у Гњилану где није било непријатељских паролa. Џ. Нимани је предложио да прве мере буду усмерене према школама и факултетима где би се обавили разговори са директорима и представницима колектива, како би се утврдило ко је и како деловао. К. Патрногић је критиковала тенденције да се демонстрације идентификују са албанском народношћу у целини и да се прикаже да је Ћосић био у праву, док је А. Шукрија указао да народ по Југославији доста коментарише присуство ЈНА у гушењу демонстрација као својеврстан преседан.⁴⁹⁵

Онда се огласио и сам Председник Републике Ј. Броз Тито на конференцији за штампу 30. новембра 1968. године у Јајцу, којој је присуствовало 56 листова, 15 светских

⁴⁹⁵ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 213; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 225; Д. Богдановић, *Књига...*, 306; *Организатори демонстрација су провокатори који су покушали да нам зарију нож у леђа*, Борба, 1.12.1968.

и националних агенција и пет радио-станица из света. Поводом ситуације на Косову и Метохији Броз је нагласио: *Мислим да се сувише те ствари драматизују, да није баш онако како то неки замишљају. Ми смо знали да тамо још постоје елементи старог, који су нам у прошлости, нарочито у току рата, много теškoћа задали. Још непријатељ тамо постоји, а с друге стране има мијешања и извана. Даље, ријеч је о једног групи, која је нахушкала један мањи број омладине и студената, који су разбијали излоге, као што то чине и на Западу, или у готово свим земљама. Мало ко нема таквих случајева. Шта сада ту треба драматизирати? Показало се да је руководство на Косову, састављено углавном од Албанаца, а у коме, наравно, има Срба и Црногораца, успјело да тај случај оконча. Не силом, него су просто објаснили људима о чему се ради. И данас је дошло до опште осуде тих поступака код народа. Дошло је до манифестација на којима је народ рекао да неће дозволити да му разни елементи онемогућавају правилан унутрашњи развој, то јест да разбијају братство и јединство на територији АПКМ. Покрајина Косово и Метохија је последњих година постигла огромне успјехе благодарећи учешћу и помоћи свих других развијених република, па и саме Републике Србије. Према томе, тамо се ништа трагично није догодило. Сада је све свршено и мислим да би било вијеме да се то не преувеличава. Овим је било јасно да врх Партије није намеравао да скрене са пута ширења равноправности националних мањина, зацртаног у уставним реформама, односно да је Албанцима на Косову и Метохији практично била опроштена побуна против Југословенске државе, коју су показали да не осећају као своју.*⁴⁹⁶

Председништво и Извршни комитет ПК ССРНС за КМ су 1. децембра 1968. године углавном поновили раније изречене ставове ПК СКС за КМ, закључивши да је велики утицај на одржавање демонстрација имала пропаганда из Албаније и позвавши школске колективе и њихове савете да оцене деловање појединих посветних радника и садржину њихове васпитно-образовне активности и да оне који немају морално-политичке квалитете за образовно-васпитни рад удаље из просвете. У дискусији, Ј. Шотра је рекао да народ никоме неће дозволити да се игра тековина Ревоулције и да су демонстрације представљале једну изоловану реакционарну појаву с којом су друштво и у ранијој политичкој пракси сусретало. И. Вакић је указао да су покрајински кадрови, комунисти и радничка класа довољно снажни да успешно превазиђу садашње стање, објаснивши: *Мала запосленост, велики проценат сеоског становништва, још недовољна економска развијеност објективно пружају могућност да омладинци који долазе на школовање из средина где је таква ситуација највише изражена покушају, а таквих појава већ има, да*

⁴⁹⁶ *Наша снага је у јединству наших народа одлучних да бране свој суверенитет, Јединство, 1.12.1968.*

своје незадовољство испоље у једном сасвим искривљеном виду, који их објективно одвлачи у антисоцијалистике воде. Због тога је он позвао на осмишљен и упоран идејно-политички рад међу омладином у недовољно развијеним срединама. И. Куртеши је одбацио могућност да и један покрајински друштвени орган дели одговорност са организаторима демонстрација и критиковао гласило на албанском језику *Бота е ре* које је објавило напис о Дану Република малим словима, а на другој страни великим црвеним словима о 28. новембру, затраживши да се испита деловање редакције како у овом листу тако и у гласилима *Шендети* и *Зани и ринис*. Ф. Хоца је поручио да се никоме неће дозволити да ствара раздор међу народима Косова и Метохије и критиковао *албанске националисте* што отежавају посао покрајинског руководства на демократизацији друштва и остваривању равноправности међу народима и народностима у АПКМ. Наводећи Бора и Рамиза као примере братства и јединства, он је указао да *неки људи настоје да предимензирају демонстрације и да неки покушавају да их умање*, покушао да одбрани албанску интелигенцију рекавши да је она део југословенске интелигенције и да стоји на позицијама социјалистичке изградње и упутио замерке наставницима који у свом раду нису довољно пажње посветили васпитању деце и који *трују младо поколење*, оценивши да *не заслужују да буду васпитачи ма којој националности припадали*.⁴⁹⁷

Редовна настава у свим школама и факултетима у Приштини почела је 2. децембра, док је сутрадан шеф информативне службе ПК СКС за КМ Мустафа Шаља саопштио да је Покрајини углавном нормализовано стање на факултетима и у средњим школама, при чему ситуација на Филозофском факултету у Приштини није била добра и настава није одржавана на Вишој педагошкој школи у Гњилану где су чланови СК улагали напоре да заведу ред. У таквим околностима, на Једанаестом пленуму ЦК СКЈ, одржаном 2. децембра без присуства Ј. Броза Тита, разматрани су Задачи СКЈ у даљој изградњи самоуправних друштвено-економских односа, у вези са чиме је Е. Кардељ елаборирао да *напредак у развију социјалистичког и самоуправног друштва слабе и угрожавају појаве унутрашњих слабости, недограђености, неразрешиване противречности, непотребне стагнације, недовољна радна и пословна ефикасност, честе једностраности, продор стихије, недовољни стимулаци и одговорност*. Он је објаснио да југословенско друштво не може такве тенденције и појаве успешно да савладава *само или претежно прописима и државним интервенцијама, као ни само политичким интервенцијама које се врло лако могу претворити у јалово поповање људима шта не смеју а шта смеју да раде*, затраживши изградњу аутоматских заштитних механизма.

⁴⁹⁷ Стенографске белешке са 3. седнице Секретаријата ПК СКС за КМ, 30.11.1968, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Свим општинским комитетима СК на Косову и Метохији, 1.12.1968, АС, Ђ-2, К-4;

Поводом убрзаног развита недовољно развијених крајева, Кардељ је истакао да *сама логика тржишта делује у правцу давања предности развијеној индустрији, односно развијенијим деловима земље*, заложивши се да се у систему расподеле створе такве законитости које не би дозволиле да развијенији делови Југославије експлатишу оне мање развијене. У наставку дискусије, Мирко Чанадановић (1936) је предложио да се председници покрајинских комитета СК уврсте у ред чланова Председништва СКЈ, на шта је М. Тодоровић упитао В. Девау какав је став по овом питању у АПКМ. Дева је одговорио да ће, уколико се усвоји Чанадановићев предлог, ПК СКС за КМ са тиме сложити, а потом, на сопствену иницијативу, поднео извештај о демонстрацијама на Косову и Метохији. Тако је објаснио да је у Гњилану протествовала група од 150-200 средњошколаца, углавном без наставног особља, којој се придружио један број грађана, да је у Подујеву изашло неколико разреда Гимназије којима се придружио један број занатлија, а да је у Урошеву демонстрирало 250-300 углавном средњошколске омладине и да је у овом граду, за разлику од Гњилана и Подујева, дошло до насртаја на органе јавне безбедности, државне просторије и постаје СУП-а, због чега је дошло до јаче интервенције органа реда и мира.⁴⁹⁸

У наставку излагања, Дева је поводом догађаја у Приштини описао ток демонстрација, уз опаске да је на почетку протеста било 300-350 омладинаца којима су се придружили грађани повећавају масу демонстраната на 700 до 900 лица, да проблеми студентског живота нису били покретач за окупљање и да су немири трајали око четири сата и да су при крају постали веома насилне, уз истицање парола које је назвао *гарнишом политичких ставова*. Он је похвалио брзи реакцију ПК СКС за КМ који је издао саопштење и покренуо на деловање преко 2.000 организација СК, од којих су *свега три или четири ставиле сумњу и изразиле другачије мишљење*, истакао значај подршке коју је упутио ЦК СКС и активности партијских организација на факултетима и вишим школама после демонстрација и затражио да ПК СКС за КМ у наредном периоду да *дубљу оцену* и истражи *дубље узроке* ових појава. Пошто је објаснио да *реакционарне снаге из редова албанског народа настоје да диквалификују СК као предводника у борби за афирмацију, права и равноравност Албанаца у Југославији*, Дева није пропустио да упутио критику и националистима уз редова српског народа нагласивши да *почињу да се дижу од колена где су били до ових догађаја и да стају усправни разни великосрпски шовинисти који желе да користе демонстрације ради тога да на ангро развијају неповерење према*

⁴⁹⁸ Почела редовна настава у свим школама и на факултетима, Борба, 3.12.1968; Народ осуђује све оне који желе да унесу раздор у наше међунационалне односе, Јединство, 6.12.1968; Извештај о догађајима на Косову и Метохији, 3.12.1968, АС, Ђ-2, К-51; Стенографске белешке са 11. пленума ЦК СКЈ, 2.12.1968, АЈ, 507, II/36.

Шиптарима у целини, али и СК у целини. Због тога је он затражио да се борба против национализма води паралелно на два фронта и против албанског и против српског, истаквши да се *највише боји отварања неповерења према Шиптарима и отварања неповерења Шиптара према свима.* На крају Пленума је у вези са догађајима на Косову и Метојихи, ЦК СКЈ изразио пуну подршку ставовима и активностима ПК СКС за КМ и ЦК СКС, позитивно оценивши деловање комуниста и радних људи у Покрајини против *антисоцијалистичких изреда* и њихово залагање за *афирмацију националне равноправности и учвршћивање братства и једниства Албанаца, Срба, Црногораца и Турака.* Иначе, наведени Пленум дао је подстицај да се преиспита уставно-правни положај АПКМ, а подржани су и ставови да се из назива Покрајине изостави термин *Метохија* и да се Албанци у Југославији више не називју *Шиптарима.*⁴⁹⁹

Друга пленарна седница ЦК СКС је 5. децембра 1968. године анализирала политичко стање на Косову и Метохији после демонстрација, а уводно излагање је поднео В. Дева објаснивши да чланови ПК СКС за КМ због *мало протеклог времена нису могли да дубље уђу у истраживање идејно-политичких, друштвених и других узрока у вези са збивањима, демонстрацијама и догађајима на Косову и Метохији* и да су после Брионског пленума ЦК СКЈ разматрани многи проблеми националне равноправности у вези са јачањем материјалне основе Покрајине, решавањем питања равноправне употребе језика, проблема у области културе, образовања, издавачке делатности, истицања националних симбола, јачања економске равноправности и побољшавања квалификационе и националне структуре запослених. Дева је за отпоре наведеним процесима окривио *националисте и шовинисте* из редова како Срба и Црногораца, тако и Албанаца, практично их изједначивши. Поводом језичке равноправности, он је указао да је у ранијем периоду албански језик третиран као споредан, што је изазивало велико и оправдано незадовољство међу Албанцима. Приметивши да су Албанци *20 година учили под морањем српскохрватски језик*, он је одбацио залагања једног дела албанских кадрова да се сада у Покрајини наметне учење албанског језика другим националностима. Прешавши на тему уставних промена, Дева је саопштио да су се у *дискусијама отворила бројна питања и створила диференцијације међу становништвом Покрајине, што су непријатељи социјализма искористили да утичу на необавештене и политички дезоријентисане људе.* Како је рекао: *Недавне демонстрације су унеле доста елемената потреса у политички живот, а последице су знатно веће него што се то по димезијама демонстрација могло закључити.* Узмениравајућа је у том смислу чињеница што се све

⁴⁹⁹ Стенографске белешке са 11. пленума ЦК СКЈ, 2.12.1968, АЈ, 507, II/36.

то одвијало у једној многонационалној средини, реалтивно заосталој у друштвено-економском развоју, у средини у којој бројно преовлађује сељаштво, са малобројном радничком класом, у средини која је бременита и другим проблемима због своје неразвијености. Ми ценимо да се елементи тог политичког потреса, који су у Покрајини доживели сви народи, још увек нису смирили. Они сигурно нису онакви какви су били непосредно у тим догађајима, али је ипак присутан једна степен узнемирености. При томе, Дева је посебно критиковао појаве дезинформисаности које се крећу у два правца – са стране Албанаца се оптужују Срби и Црногорци да су криви што су демонстрације узеле такав ток, а код Срба и Црногораца се говори да оно што су демонстранти радили није само њихово дело, већ да је за то одговорно руководство СК које је на кључне кадровске положаје довело Албанце. Он је још похвалио извештавање РТВ Београд и критиковао писање појединих југословенских гласила које је назвао неопрезним.⁵⁰⁰

У дискусији, О. Невзати је указао да је демонстрацијама нанета штета националним односима у Покрајини и да су дозвани *сахрањени духови и охрабрена реакција свих боја да се убаца у коло*, али да ће се томе СК одлучно супротстављати. Л. Перовић је истакла да су оцене ЦК СКС за КМ наишле на подршку партијског чланства и свих *прогресивних људи* у Покрајини, а да су у *СКС и шире демонстрације примљене као ударац оном процесу који је широко отворен – демократизацији политичких и друштвених односа и остваривању политике националне равноправности*. Она је дешавања на Космету ставила у контекст међународних догађаја, подсетивши да је СК после Чехословачке кризе више пута указивала да се *угрожавања безбедности наше земље неће вршити само оружаним силама на нашим границама него да ће противници нашег система покушати да га изнутра разједу и наруше* и објаснивши да се *ЦК СКС ослободио политичке илузије да је победом Револуције дефинитивно скинуто са дневног реда национално питање и да су једном за свагда регулисани односи између народа и народности, али да се каснило у остваривању елементарних права народности, што је код њих стоврило извесну резерву и одређено политичко расположење*. Перовићева је оштро одбацила гласине како су они који су упозоравали на појаве национализма на Косову и Метохији били у праву, при чему се мислио на Д. Ћосића и Ј. Марјановића, закључивши да је *национализам у редовима СК заправо један од видова антикомунизма, да се мора рашистити све оно што у садашњим условима позива на самоопредељење зато што то питање ствара конфузије* и да с обзиром да су главни учесници демонстрација били млади људи и студенти са њима мора више да се ради. П. Ајтић је

⁵⁰⁰ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 215; Стенографске белешке са 2. пленарне седнице ЦК СКС, 5.12.1968, АС, Ћ-2, К-71.

рекао да је *после Брионског пленума код Албанаца у Покрајини наступио широк процес националног буђења*, али да је у том позитивном процесу дошло и до неких негативних тенденција. Он је за наведено окривио недовољну обавештеност становништва у Покрајини о ставовима СК по појединим питањима, због чега су многи учесници демонстрација били заведени мислећи да се боре за прогресивне ставове када су тражили право на самоопредељење, републику и устав. Ајтић је још приметио да је требало одлучније реаговати да се такви људи на време осуде и искључе из редова СК, као и да су њихови ставови били идентични са ставовима пропаганде из Албаније. А. Шукрија је истакао да је *диференцијација неминован процес за комунисте албанске националности*, оценивши да ће у прве редове борбе за социјализам доћи они најборбенији и најпрогресивнији, и позвао да административне мере према учесницима демонстрација буду *бескомпромисне* и да у наредном периоду СК посвети већу пажњу бржем развоју економије Косова и Метохије, посебно снажењу радничке класе као ослонца Партије. М. Чанадановић се сложио са излагањем В. Деве укшаваши да се са извесним националним тешкоћама сусреће и руководство у Војводини, док је на крају дискусије М. Никезић образложио да је *економска заосталост база политичког конзервативизма* и позвао на *ослобађање од терета наслеђене прошлости*. Он је похвалио дотадашњу политику СК у Покрајини рекавши да она *једнима одузима илузије о некаквој надмоћности и привилегованом положају у држави, јер је то држава њихова али не и других* (Срби и Црногорци, прим. аут.), а другима одузима перспективу једне екстерне националистичке акције која би, *старајући се да се ниједно питање не реши за Албанце у Југославији, ишла на стварање таквог стања које би погледе Албанаца у Југославији усмеравала ван југословенске социјалистичке заједнице* (Албанци, прим. аут.). Никезић се заложио за давање истог положаја свим језицима и за боље третирање проблема Покрајине у штампи, затраживши од комуниста да не дозволе да се за описане демонстрације одговорност баци на целокупно становништво албанске националности.⁵⁰¹

После демонстрација грађани српске и црногорске националности Косова и Метохије су на састанцима партијских актива и друштвено-политичких организација најчешће постављали питања *Зар су демонстрације захвалност заједници за огромна средства која је друштво уложило у развој ове Покрајине, Каква права, демократију и слободу желе Шиптари када је наше друштво у том погледу постигло резултате који нису познати ни у једној многонационалној земљи на свету и Ко да верује, после овога, да нам Албанци који живе на Космету неће у некој тежој ситуацији окренути леђа*. Чак су

⁵⁰¹ Исто.

и изван Покрајине честе биле констатације да је *деградирана и ослабљена косметска СДБ* и да *није способна да ефискано делује против непријатеља*, да су Албанци *национално неуживљени* и да ЦК СКС да *није водио добру политику*. Посебно се приговарало ПК СКС за КМ да поједини руководиоци стоје иза демонстрација и да није реално приказивано стање у Покрајини, односно да су *или обмањивали или су на проблеме гледали кабинетски без познавања стања на терену или су били неспособни да процене стање*. Помињан је и случај националистичког испада Р. Шаље који руководство АПКМ није експлицитно осудило, као што је то учињено са иступањима Ј. Марјановића и Д. Ћосића у ЦК СКС. Критикован је В. Дева да је најодговорнији што је до демонстрација дошло и тражено је да се испита понашање Албанаца комуниста за време протеста. Могла су се чути и мишљења да је *Косову и Метохији више дато него Војводини* и да *Срби и друге републике развијају Покрајину уз одрицања док Албанци траже да се припоје Албанији*, као и изјаве *Ако им се не свиђа нека иду код Енвера и Ћосић је био у праву када је указивао на опасност од албанског национализма и шовинизма*. Ширене су гласине да се по Косову и Метохији истичу само албанске заставе, док се српске и југословенске спаљују, намерно склањају или остављају да висе прљаве. Тражено је први пут да се испита колико се Срба иселило са Космета после Брионског пленума ЦК СКЈ и указано је да земљорадници српске и црногорске националности масовно напуштају земљу због претњи Албанаца који их угрожавају и говоре им како је то њихова земља и да ту немају шта да траже. Отворено је питање да ли су деформације Удбе на Брионском пленуму биле предимензиониране и затражено је поновно увођење *чврсте руке*, при чему је истицано да *овакви догађаји не би били могући док је било Ранковића*. Наиме, изражено је доста критика и сумњи у оправданост политике коју је Југословенска држава водила у циљу бржег развоја Покрајине и вештачког креирања националне равноправности на штету српског народа.⁵⁰²

На Трећој пленарној седници ПК СКС за КМ 9. децембра 1968. године пажња је посвећена оцени демонстрација и мерама за политичко разобличавање организатора и учесника. Уводно излагање поднео је И. Бајра који је поновио све оно што је на ранијим

⁵⁰² Инострана штампа је у периоду од 27. новембра до 16. децембра 1968. године објавила 79 чланака, коментара и агенцијских вести о демонстрацијама на Косову и Метохији, од чега на Западу 47. За југословенске власти посебну неугодност изазвала је појава хитног упућивања страних новинара, који су се у Јајцу окупили на обележавању јубилеја АВНОЈ-а, у Покрајину по избијању демонстрација, одакле су слали своје извештаје из прве руке. У коментарима западне штампе, попут *Монда* и *Њујорк Тајмса* истакнуто је чуђење што ниједан југословенски званичник није објаснио узроке демонстрација и констатовано да *политика либерализма и децентрализације није дала резултате*, док је аустријска штампа изворе проблема видела у тежњи Албанца за стварањем Републике Косово и отцепљењем од Југославије. Видети: Збирна информација о догађајима на Космету, 16.12.1968, АС, Ћ-2, К-51; Магнетофонски снимак са секретарима општинских комитета СКС, 6.12.1968, АС, Ћ-2, СКК, К-16; Преглед писања иностране штампе о новембарским демонстрацијама на Косову од 27.11. до 31.12.1968, АС, Ћ-2, К-149.

партијским састанцима већ речено и затражио јединство и већу акцију комуниста у превазилажењу последица демонстрација, указавши да су Срби и Црногорци у Пећи цепали албанске заставе, да су из СР Црне Горе враћени сватови зато што су носили албанску заставу, да су албански националисти тенденциозно протурали вест да су Срби убили једног албанског ђака бацивши га са балакона током демонстрација и да су на то Срби одговарали да су деца албанских руководилаца учествовала у демонстрацијама. Одбацивши мишљење да је потребно враћање на *чврсту руку*, он је објасно да *демократија не ствара него открива негативне појаве и њихове носиоце* и апеловао да се омладина не поистовећује са учесницима нереда. У дискусији, К. Реуфи је рекао: *Овде више нису у питању ситни изгреди и подухвати, још мање неостварена права народности, већ отворени непријатељ који има своју тактику и циљеве. Сада некима смета што је јавно речено да се ради о непријатељу па покушавају, истина узалудно, да оборе ту једнодушну оцену широких маса. Не ради се више ни о каквом језику, ни застави ни о некаквим другим правима која су одавно легализована и прихваћена, него о крајње непријатељским циљевима и плановима. Истовремено, стварањем овакве напете атмосфере, непријатељ жели да нас одвуче од борбе за реализацију наших свакодневних задатака у даљој изградњи самоуправног социјалистичког друштва и привредног преображаја Покрајине.* В. Дева је затражио да се сви непријатељи идентификују и дисквалификују као борци за националну равноправност, како они себе желе да представе, зато што је њихова равноправност равна братоубилачком рату, поручивши да је потребно да се затворе сви вентили из којих могу да избију шовинизам и стихија. У закључцима са ове седнице констатовано је да националисти из редова Албанаца настоје да оцену непријатељске активности прикажу као нетачну, а своју активност у демонстрацијама као борбу за интересе и права албанске народности и себе као праве њихове представнике и вође, док је за српске и црногорске националисте наглашено да покушавају да за демонстрације окриве цео албански народ, пласирајући вести о угрожености српског и црногорског живља, што је окарактерисано као покушаји да се оживи великосрпски хегемонизам и величају снаге поражене на Брионском пленуму ЦК СКЈ. Како је наведено: *Као што су албански националисти у демонстрацијама извикивали пароле против руководства и најодговорнијих кадрова, пре свега своје националности, сада то исто чине честничко-ранковићевски елементи, истичући да је за демонстрације крив Брионски пленум.* Такође, критиковани су напади на СУП и покушаји реакционарних снага да врше утицај на омладину како би је дезоријентисали и ширили у њој национализам и да се приближе и врше утицај на селу и у радним колективима, те

одбачена свака могућност да СК скрене са курса *демократског развика друштва*, уз позив да се појача организована активност на социјалистичком и интернационалистичком васпитавању омладине у свим срединама. У наредним данима је, према сугестији Е. Кардеља, појачан рад на новим уставним решењима како би се створили механизми за заштиту социјалистичког развоја Косова и Метохије, чиме је заправо настављено државно излажењу у сусрет тежњама Албанаца у Покрајини, уместо да њихов смисао и сврсисходност буду преиспитани након иредентстичких демонстрација.⁵⁰³

Видевши да не могу да остваре своје циљеве у АПКМ, иредентисти су тежиште деловања пренели у СР Македонију, где су 22. и 23. децембра 1968. године у Тетову избиле демонстрације Албанаца. Према реконструкцији догађаја, немири су започели 22. децембра око 20 часова због тога што је Македонац Срећко Јаневски уклонио албанску заставу са кројачке радње Албанца Исмаила Ејупа, који није поштовао одредбу да албанска застава сме да се истиче само уз државну заставу, због чега је око 150 Албанаца упало у фотографску радњу Јаневског и потпуно је демолирало. На улице су изашли просветни радници, лекари и ученици албанске националности, који су се после интервенције политичких функционера разишли. Другог дана протеста, неколико стотина демонстраната албанске националности је око 13 часова почело да демолира аутомобиле и трговачке и занатске радње Македонаца, упавши у зграду Општинског комитета СК, при чему је било повређено шест особа од којих четири милиционера. Током демонстрација узвикиване су пароле: *Тито-Партија, Тито – Фадиљ Хоџа*, али и *Милиција – банда фашистичка, Дошло је време за грађански рат, Добијање заставе само је почетак, Тек треба извојевати битку, Удрите шовинисте, Ако их брани милиција, удрите и њу, јер је она наш непријатељ, Доле Ранковић и његова шовинистичка милиција, Доле банда и Доле Тито*, а тражено је и да се тетовска комуна прикључи АПКМ. Међу демонстрантима уочен је велики број бивших осуђеника и људи који су дошли са стране, а протести су разбијени око 18 часова после жестоке интервенције органа милиције. ОК СК за Тетово је одмах осудио описане догађаје, што је подржао Секретаријат ЦК СК Македоније окарактерисавши демонстрације као *шовинистичке и непријатељске и отворен напад на социјалистичко самоуправљање и интегритет СРМ и СФРЈ*. Касније

⁵⁰³ У иностраној штампи је почело да јењава интересовање за описане догађаје, односно у периоду од 16. до 31. децембра објављен је 41 напис, коментар и агенцијска вест, од чега 18 на Западу, 14 на Истоку и 9 у Афроазији. Док је бугарска штампа оценила је да су демонстрације последица слабости југословенског режима и његових лоших веза са омладином, америчка гласила – *Њујорк Тајмс* и *Вашигтон Пост* су објавила како је Косово и Метохија заостала област на којој је до 1966. године владао колонијални режим, да политика либерализације још није ступила на ово подручје и да се права истина о демонстрацијама скрива од јавности, што је пренела и британска штампа. Видети: Магнетофонски снимак Треће пленарне седнице ПК СКС за КМ, 9.12.1968, АС, Ћ-2, СКК, К-9; Преглед писања иностране штампе о новембарским демонстрацијама на Косову од 27.11. до 31.12.1968, 1969, АС, Ћ-2, К-149.

је утврђено да су подстрекачи и предводници демонстрација били – по два наставника, лекара и учитеља и по један студент из Београда, бивши учитељ и незапослени, тако да је крајем децембра ухапшено 20 лица албанске националности и учесници демонстрација су искључени са радних места у медицинском центру и школи у Тетову.⁵⁰⁴

У СРМ су биле поднете кривичне пријаве против 87 лица и 101 прекршајна пријава, а упозорено је 120 лица. Истрагом је утврђено да је у Тетову постојала илегална иредентистичка група која је одржала више састанака на којима је тражила национално јединство Албанаца у погледу *патриотизма, одбране заставе и васпитања омладине у духу национализма*. Слати су емисари да испитају расположење и врбују углавном просветне раднике и хоће по Тетову и Гостивару, али и по Косову и Метохији, да би се 28. новембра окупили у стану једног учитеља, којем је раније суђено за кривична дела против народа и државе, где су расправљали када и како да организују протесте. Почетком децембра стигло им је писмо из Ђаковице у којем су охрабрени да наставе са својим плановима како би издејствовали национална права, тако да је одлучено да се демонстрације одрже у Тетову, за шта је припремљено 6.000 летака, направљени тајни спискови учесника и наговарана неодлучна лица да им се придруже. Онима који су одбијали да пођу на демонстрације пређено је или су физички малтретирани. Описани случај само је потврдио да деловање иредентизма није било сведено само на простор Косова и Метохије, већ се преливало и на друге делове Југославије у којима су живели Албанци, односно да југословенске власти нису имале довољно разрађену стратегију како да ова дешавања стопирају. Органи јавне безбедности били много одлучнији у Макеоднији на разбијању демонстрација, него што су то били на Косову и Метохији.⁵⁰⁵

Скупштина АПКМ је 12. децембра 1968. године изгласала да се из имена Покрајине избрише термин *Метохија*, што је касније потврђено усвајањем уставних амандамана у Савезној скупштини 26. децембра када је Покрајина утврдила нови назив

⁵⁰⁴ У вези са наведеним драгоценом је и дневничка забелешка Д. Ћосића из описаног времена: *У свету каква јесте, у Југославији каква јесте, Шиптари имају сва права да се боре за уједињење своје раскомадане нације. Не може се спокојно живети у „заједници“ у којој влада економска, идеолошка, персонална и политичка словеначко-хрватска хегемонија; не може се мирно живети у „заједници“ у којој се конституише нова „самоуправна државност“ република и припадници једне вере – муслимани, проглашавају нацијом, а бранити југословенским Шиптарима да се уједине са својим народом – матицом. Заслуга ове југословенске „демократије“ јесте у томе што је југословенске Шиптаре на Косову учинила националном авангардом и Пијемонтом расутог албанског народа*. Видети: Р. Marković, *Služba državne...*, 174; Д. Ћосић, *Пишчеви записи (1951-1968)*..., 391; Информација о демонстрацијама у Тетову, децембар 1968, АЈ, 837, П-4-б/34; *Шовинистички Испад у Тетову*, Борба, 24.12.1968; *Омладина најоштрије осуђује демонстрације*, Борба, 26.12.1968; *Директан атак на братство и јединство*, Борба, 27.12.1968; *Демонстрације*, Политика, 27.12.1968; *Све оштрије мере*, Политика, 28.12.1968; *Траже се оштре казне за организаторе шовинистичких демонстрација*, Борба, 28.12.1968; Д.Н, *Све националности у мешовитим подручјима равноправно носе и права и одговорности*, Борба, 29.12.1968; Д.Н, *У Тетову ухапшено двадесет лица*, Борба, 3.1.1969.

⁵⁰⁵ Исто.

Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово (САПК). На Трећој седници ЦК СКС, одржаној 26. децембра, П. Ајтић саопштио да је у републичким органима у току израда предлога мера за даљи развој Покрајине и делова југоисточне Србије и Санцака као недовољно развијених крајева. Критикујући *шовинисте* из редова српског народа да *користе недовољну обавештеност у нашој политици и заосталу свест и шире сумње у оправданост бржег развоја Косова и аутономног статуса ове Покрајине*, он је истакао да СКС без резерви подржава усвајање амандмана на Савезни устав, којим се истичу *порасле улоге република и покрајина у животу наше Федерације и друштва, непосредније изражавају равноправности народа и народности и предузимају једнаке одговорности свих народа за политику југословенске заједнице*. Пајтић је посебно изразио задовољство што су *комунисти Србије били идејни иницијатори оних амандмана на савезни и републички устав који дефинишу аутономне покрајине као друштвено-политичке заједнице у систему Србије и Југославије*, при чему је приметно да је потребно сузбијати свако евентуално изражавање ставова неких посланика Савезне скупштине из СРС који не би били у складу са политиком СКС. Том приликом је потврђен избор Милутина Милошевића за председника Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, која је бројала 43 члана међу којима су из Покрајине били И. Бајра, Ј. Келменди и Б. Новобрдалија. Иначе, истог дана је после вишечасовне дискусије, раднички савет Фабрике бетонских елемената – *Бетоњерке* у Косовској Митровици донео одлуку да се поништи недавно донета одлука о смењивање руководећих кадрова српске националности и њиховом заменом кадровима из редова Албанаца, при чему је одлука о смени Срба оцењена као *непромишљен и непријатељски чин супротан платформи СК*. Два дана касније одржана је заједничка седница Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово, уз присуство чланова ЦК СКЈ А. Шукрије и Ане Симић, члана Председништва ЦК СКС С. Аксића и чланова ЦК СКС С. Хасанија и Б. Шкембаревевића, на којој је констатовано да се у Покрајини слободније и отвореније дискутује о проблемима међунационалних односа, али да нису постигнути крупни резултати у усклађивању националне структуре запослених са националном структуром становништва, изузев у јавној управи и администрацији радних организација. Неуспеси Партије у наведеном оправдани су *смањеним условима за запошљавање у току привредне реформе и појавама отпора са позиција шовинизма и национализма у неким срединама*.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 182; Стенографске белешке са 3. пленарне седнице ЦК СКС, 26.12.1968, АС, Ћ-2, К-71; Информативни билтен ЦК СКС, децембар 1968, АС, Ћ-2, К-147; Т.М, *Повучена одлука о смењивању руководиоца*, Борба, 27.12.1968; Заједничка седница Председништва и ИК ПК СКС за Косово, 28.12.1968, АС, Ћ-2, СКК, К-4.

Свечаном седницом Покрајинске скупштине 29. децембра 1968. године је обележена 25-тогодишњица оснивања АВНОЈ-а, АСНОС-а и првог НОО за Косово и Метохију, што је искористио Ф. Хоџа да укаже како уставним променама аутономне покрајине добијају *све карактеристике ширих друштвено-политичких заједница*. Он је посебно похвалио напоре на доношењу Уставног закона Покрајине као њеног највишег основног акта, којим Покрајина стиче Врховни суд и право да на својој територији остварује функције Републике, сем у областима права и дужности које се јединствено остварују на целој територији СРС, као и то што ће се у раду Савезне и Републичке скупштине обезбедити употреба албанског језика. Са друге стране, због учешћа у демонстрацијама у Приштини, Подујеву, Урошевцу и Гњилану, судије за прекршаје су казним 44 лица са 15 до 30 дана затвора, међу којима се налазило и 5 организатора демонстрација – Скендер Бериша, Тефик Читаку и Аслан Кастрати из Приштине и Ирфан Шаћири и Фатмир Саљију из Гњилана, а истрага се водила још против 15 лица. Покрајинско извршно веће је на седници 3. јануара 1969. године закључило да је у административно-казненом поступку пред општинским судијама за прекршаје број кажњених казном затвора од 15 до 30 дана због учешћа и организовања демонстрација повећан на 56 лица и да се против 20 лица се водио кривични поступак, па је препоручило да се спровођење поступака убрза. Међутим, почетком јануара се у ресторану друштвене исхране Дрвног комбината у Урошевцу одиграо инцидент када је радник албанске националности Агим Рамадани напао ножем инжењера српске националности Јована Додера зато што га је овај на састанку органа СК окривио за учешће у демонстрацијама. Колектив је одмах оценио овај акт као *злочиначки и терористичко застрашивање оних који осуђују непријатељске демонстрације и захтевају категоричне мере против њихових организатора и учесника*, а што су касније подржали и државни органи.⁵⁰⁷

О атмосфери која је на измаку 1968. године владала на Косову и Метохији сликовито сведочи дневничка белешка Д. Драже Марковића од 30. децембра: *Са Косовом за сада проблема такве врсте нема. Али зато тамо и даље траје стање опште затегнутости у коме иредента врши снажан притисак. Органи власти су млаки, недовољно ефикасни и то изазива пораст незадовољства у све већој мери. Нарочито то постаје проблем у Косову суседним крајевима Србије – Бујановац, Прешево, Блаце и др. Разуме се, ту има и чистог националистичког отпора према свакој политици равноправности, али и реакције на неоправдану толерантност према шиптарском*

⁵⁰⁷ Народима и народностима Југославије обезбеђена је пуна равноправност и национална афирмација, Јединство, 30.12.1968; Договор пред изборе, Јединство, 30.12.1968; Због учешћа у демонстрацијама кажњено 44 лица, Јединство, 30.12.1968; Седница Покрајинског извршног већа, Јединство, 6.1.1969; Радници траже оштре казне за изазиваче нереди, Јединство, 6.1.1969.

национализму. Велико је питање како ће се ствари даље развијати и неће ли односи добијати и облике још оштрије кризе. Свака непринципијелност и недоследност мора донети негативне последице. Па и ова. На састанцима организација СК у радним колективима САПК је до средине јануара 1969. године искључено 50 чланова Партије, а разним другим казнама кажњено њих 14 због учешћа у демонстрацијама. Међу искљученим било је 12 просветних радника, док је 10 суспендовано. Из радног односа је трајно искључено 12 лица. Општински суд у Тетову је до 9. јануара казнио 79 лица која су учествовала у демонстрацијама у овом граду и то казнама од 8 до 30 дана затвора. Покренут је поступак против 15 припадника албанске народности због тежих дела почињених приликом протеста, међу којима је било просветних радника, лекара, интелектуалаца и студената.⁵⁰⁸

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара 1969. године изражена је неопходност да се *проблеми у Србији и Македонији око албанске народности решавају правовремено и конкретно* зато што су то *веома осетљива питања* и да би у обема републикама требало *имати исти однос према овим појавама*. У дискусији, Л. Перовић је указала да према проценама ЦК СКС ситуација у Покрајини још увек није стабилна и да је потребно покренути *са једне стране одлучну политичку акцију, а са друге крајње суптилну политичко понашање и огромну политичку стрпљивост*. Она је одбацила потребу да се шаљу додатни кадрови из ЦК СКС у Покрајину, критиковала хрватско гласило *Вијесник у сриједу* да је давало коментаре о демонстрацијама који су били супротни оцени ПК СКС за Косово и закључила да *нико извана не треба од српских комуниста да спасава шиптарске комунисте у Србији*. К. Хаџи Василев је истакао да би догађаје на САПК и у СРМ требало схватити као *аларм који мора да послужи као основа за много свестраније и дубље сагледавање ових проблема*, приметивши да је велику улогу у догађајима одиграо *низак ступањ развијености ових подручја*. Он је одбацио као неодговарајуће примедбе да се на САПК и у СРМ примењују различите политичке тактике решавања насталих проблема, односно да је рекација у Покрајини према починиоцима била знатно блажа него у Македонији, објаснивши да то *не значи разлике у начелним политичким ставовима*. На крају седнице је поводом иредентстичких демонстрација закључено да ће СКЈ имати исти однос према њима и у Србији и у Македонији, а да је ствар републичких руководстава да усагласе политичке ставове.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 112; В.Н, *Највише замерки правосуђу*, Вечерње новости, 7.1.1969; М.К, *Из СК искључено педесет чланова*, Политика, 8.1.1969; *Тетово: кажњено 79 демонстраната*, Борба, 10.1.1969.

⁵⁰⁹ Стенографске белешке са 58. седнице ИК СК СКЈ, 10.1.1969, АЈ, 507, IV/57.

Институт за политичке студије Факултета политичких наука у Београду је од 11. до 13. јануара 1969. године, уз помоћ Секретаријата ЦК СКС организовао Дискусиони политиколошки семинар за политичке раднике на којем су разматрани политичка ситуација и међунационални односи у савременој фази социјалистичког развојка и даљи задаци СКС. Том приликом је П. Ајтић одржао предавање на тему *Особености друштвеног развоја албанске народности у СФРЈ и актуелни проблеми њеног даљег развојка* у којем је изнео низ индикативних података – да 75% Албанаца у Југославији живи у СРС, да је 53% Албанаца млађе од 19 година (код Срба 35%), да 34% Албанаца привређује (код Срба 51%), да индекс пораста албанског становништва у периоду 1921-1961. године износи 207% (свог становништва у Југославији као целини 148%), да се до 1961. године са САПК иселило 2% Албанаца (8% Срба), да у СР Србији у структури висококвалификованих радника Албанаца има 2% (Срба 8%), квалификованих 20% (Срба 37%), полуквалификованих 14% (Срба 16%) и неквалификованих 64% (Срба 40%), као и да је у Покрајини неписмено 53% Албанаца (25% Срба и 20% Црногораца). Ј. Перовић се посебно дотакла демонстрација Албанаца на САПК, иронично упитавши да ли би требало да се уважавају ставови који говоре – *Шта хоће Албанци? Сувише су добили. Незахвални су за све што је учињено у двадесетогодишњем периоду*, а затим објаснивши да то не могу бити ставови комуниста. Она је бранила право Партије да се брине о развоју и даљој афирмацији албанске народности у Покрајини, указавши на податке да је у САПК запослен сваки шести Црногорац, сваки осми Србин, сваки шеснаести Албанац и сваки двадесетчетврти Турчин. Објаснивши да је проблем САПК дугорочан, Перовићева није заборавила да истакне доприносе Брионског пленума, да критикује ставове Д. Ћосића изнете на Четрнаестој седници ЦК СКС и да укаже на *велику офанзиву српског национализма*, његове покушаје да се *укотви у СК* и *изазове свесно цепање у њему на националистичкој линији*. Како је закључила: *Ако би се ишло за тим да се са албанским национализмом, који је евидентан на Косову, може обрачунати одавде, из Србије, тиме што ће према њему бити истурен фронт српских националиста дошло би до потпуног беспућа. Зато, мислим, да смо управо на питању Косова, доследне равноправности која ће се на њему остваривати, на крупном испиту у СКС, и то је оно што би морало да буде фактор нашег уједињења и наше акције. За нас морају бити неодвојиве: борба за националну равноправност и борба за очување интегритета Југославије.*⁵¹⁰

У наставку, В. Дева је одржао предавање на тему *Међунационални односи и политичка ситуација на Косову* у којем је указао на све позитивно што је југословенска

⁵¹⁰ *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije*, Београд 1969, 103.

заједница учинила за развој Покрајине од 1945. године, при чему је настојао да се оправда за држање албанских кадрова током демонстрација. Сходно томе он је тенденциозно упитао да ли су деца руководиоца са Космета заиста учествовала у протестима, назвавши то *намерно протураним дезинформацијама* и објаснивши да је у демонстрацијама учествовало само дете једног посланика у Урошевцу које је ученик Средње економске школе и да није тачно да је син једног руководиоца ушао у кафану тражећи да му донесу *печену српску главу* (син Ф. Хоце, прим. аут.). Поводом питања да ли је на избијање демонстрација вршен утицај из Албаније, Дева је одговорио да је пропаганда из ове земље утицала на укупна кретања, али да је то *спољнополитички утицај* и да су *од прворазредног занчаја унутрашња кретања*. Он је још покушао да ублажи ставове албанске интелигенције према демонстрацијама, посебно иступања јавног тужиоца и члана СК Р. Шаље који је током уставне дискусије заступао ставове супротне партијског политици, указавши да је био *један од екстремиста у уставној дискусији*, али *да га не треба везивати за демонстрације*, да он *није на тој линији*, да је у потпуности прихватио ставове СК због чега је остао на својој функцији. Поводом питања истицања албанске заставе поред заставе Србије, Дева је закључио: *Мислим да је застава СР Србије истовремено и републичка и национална – српска. А ја сада постављам питање шта смета албанска поред српске? Зашто може да смета? Право да кажем, не бих могао да нађем ниједан аргумент који би говорио о томе да не треба да се ставља.*⁵¹¹

Павле Јовићевић, који је за време Другог светског рата био секретар ОК КПЈ за Косово и Метохију и први председник НО АКМО, упутио је 21. јануара 1969. године Ј. Броз у писмо у којем је указао да после демонстрација у Покрајини готово никакве конкретне политичке акције нису спроведене, односно да се иредентисти свете онима који су се против њих некада борили, да се малогранични промет између Албаније и Космета скоро уопште не контролише, да је народ наоружан, да је угрожена безбедност државе зато што се непријатељске групе не откривају на време и да је, упркос својим проиредентистичким ставовима, на функцији остао јавни тужилац (Р. Шаља, прим. аут.) који не покреће судске поступке против организатора и учесника демонстрација. Он је навео изјаву Р. Ђаковића да се, на основу расположивих података СДБ-а, политичка и друштвена ситуација у Покрајини процењује као *ровита до те мере да и најбаналнија ствар може да изазове гужву и ексцесе*, потврдивши да већина националиста из редова албанске народности имају превагу над онима који су за политику Партије. Студенти албанске националности су слати у Македонију, Црну Гору и Херцеговину где су

⁵¹¹ Исто.

покушавали да се повежу за ствар иреденте тражећи самосталност, републику, устав и слободу од ранковићевске Србије, вршен је и притисак да се из затвора пусте учесници демонстрација и долазило је до бојкота наставе од стране албанских ученика. Потврдивши да је српски живаљ у Покрајини веома узнемирен и да су повећане намере за његовим исељавањем, да се масовно порслављао Божић као одговор на појачане притиске Албанаца и да се на Унивезитету у Приштини говори искључиво на албанском уз поручивање Србима да ако не говоре албански језик напусте наставу, Јовићевић је деловање партијских органа у САПК описао као слабо и недоследно, приметио да у партијском чланству има резистенције и страха од освете што су искористили албански интелектуалци да би подржали захтеве изнете на демонстрацијама, и закључио да се систематски лансирају тврдње како су демонстрације биле дело *мрачне непријатељске силе која је завела омладину*, при чему није извршено адекватно разрачунавање са организаторима. Он је још констатовао да у Партији нема довољно смелости да се оцене иступања и деловања појединих партијских функционера албанске националности, попут Ф. Хоџе и Џ. Ниманија, који су допринели распламсавању ситуације, да су партијски органи у Макеоднији много одлучније реаговали у обрачуну са демонстрантима и да описани проблем *није више само српска ствар него заједничко питање интегритета Југославије*.⁵¹²

Председник СФРЈ Ј. Броз Тито примио је 24. јануара 1969. године на Брионима делегацију СРС са жељом да се пре одржавања Девог конгреса СКЈ *рашчисте сви појмови и ставови око најбитнијих питања друштвене и политичке ситуације* како на Конгресу *не би дошло до конфронтирања*. У вези са питањем Фонда Федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, Броз је објаснио да је неопходно да, и поред притиска појединих развијених република, он остане стабилан извор прихода, што је било веома значајно за економску будућност САПК. Д. Марковић је информисао Председника СФРЈ шта је све уставним амандманима измењено у положају Покрајине, док је В. Дева елаборирао активности ПК СКС за

⁵¹² У вези са наведеним је и дневничка белешка Д. Ћосића у којој је он навео да се српски народ осећа угроженим и да је Православна нова година 13. јануара 1969. године прославаљана навелико уз певање српских националних песама, при чему је поводом ситуације у Покрајини истакао: *Партијски комитети на Косову људе који се супротстављају угњетавњу и обесправљењу Срба карактеришу као четничко-ћосићевске снаге, ранковићевско-ћосићевске снаге. Латинка Перовић, секретар ЦК СКС, преамбициозна политичарка и егзекутор титоизма, на партијским саветовањима теоријски разрађује и квалификује моја схватања као православу светосавску доктрину. То је њен крусни доказ да сам српски националист... Обичан свет друкчије мисли: примам честитке из читаве земље. Срби из Приштине први ми телефоном честитају Нову годину: зову ме студенти, пишу ми радници. Од мене се захтева оно што не желим и што не могу да будем. Али ми се преносе и претње. Тито и његова олигархија не могу да поднесу да било ко у овој земљи каже људима истину. Видети: М. Вилотић, *Ко је и зашто...*, 134; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 271; К. Николић, *Занемарени аспекти косовске кризе*, Зборник *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, Београд 2007, 220; Д. Ћосић, *Историја једног доба. Време отпора 1969-1980*, Београд 2009, 9.*

Косово у периоду након демонстрација Албанаца, хвалећи покрајинско руководство да је током децембра 1968. године спречило избијање ексцеса у неким већински албанским срединама попут Ђаковице. Па ипак, он је указао да *уздрмано међунационално поверење користе националисти* и то пре свега из редова Срба и Црногораца који *цепају албанске заставе ноћу*, иако су оне уредно истакнуте уз југословенске, а да Албанци на то реагују тако што *непрестано организују страже које чувају заставе*, при чему је окривио Србе да избегавају да долазе на састанке партијских организација. Иако Дева није могао да одговори на питање шта ће се даље догађати у Покрајини, он је уочио процес смиривања националних напетости после Нове године и закључио да је дужност чланова СК да објашњавају ствари. У одговору, Броз је истакао да демонстрације у Македонији, за разлику од Космета, нису имале економски карактер, окривио је А. Ранковића и некадашњи монопол Удбе у Покрајини за све лоше што се тамо дешавало, похвалио је владу Србије што је инвестирала у ово подручје и позвао да се развија прерађивачка индустрија како би се становништво запослило, док је повдом питања употребе заставе албанске народности рекао – *Ми смо требали на Косову да усвојимо специјалну заставу, у којој би се изразила албанска националност, али која не би била чисто албанска застава. Јер, застава је симбол државности, суверенитета, а у овом случају имамо албанску заставу исту каква је у Тирани.*⁵¹³

У наставку разговора, председник СФРЈ је истакао да би по питању *Републике на Косову* као елементу националног питања требало заузети став на Деветом конгресу СКЈ. Он је указао да су Срби и Црногорци постали одавно мањина на САК, али да се зато Албанцима не може дозволити право на отцепљење, како је рекао – *Уосталом куда отцепљење? Ка Албанији? Присаједињење Албанији која је на далеко нижем нивоу него што је Југославија? Огромна је разлика у могућности развитка Косова у склопу Албаније или у склопу Југославије. У Југославији Косово то јест шиптарски народ може да се развија.* Броз је објаснио да би у Покрајини доминирајућу улогу требало да добије *питање социјалистичког развоја, а не национално питање* и да би са јачањем економске базе требало јачати борбу за социјализам, критиковао је комунисте Србе и Црногорце који не желе да долазе на партијске састанке са комунистима Албанцима, апеловао да се Покрајини *мора омогућити да се економски развија* и да је са тим у вези неопходно наћи стабилне изворе финансирања Фонда федерације, као и констатовао да је потребно активније деловање комуниста на објашњавању шта је све Југославија урадила за развој

⁵¹³ У саставу делегације СРС били су М. Никезић, Ј. Перовић, М. Минић, Д. Марковић, Ђ. Јојкић, Д. Глигоријевић, Д. Стаменковић, Д. Богданов, М. Марковић, М. Тепавац, И. Рајачић, В. Дева, Ф. Хоџа, С. Затезало, Б. Пешић, П. Стамболић, Д. Радосављевић, М. Јовановић и Ђ. Лончаверић, као и М. Тодоровић. Видети: Забелешка са пријема делегације СР Србије, 24.1.1969, АЈ, 837, II-2/379.

САПК. Ф. Хоџа је захвалио Брозу на подршци и истакао да је ПК СКС за Косово *кренуо у офанзиву да нормализује у потпуности стање у Покрајини*, да су на САПК *нагомилани проблеми, наталожене ствари и оците противречности*, да је велики утицај пропаганде из Албаније и да је потребно кривце за демонстрације извести пред суд како би се ојачало поверење код Срба и Црногораца. М. Никезић је углавном потврдио ставове Ј. Броза Тита, В. Деве и Ф. Хоџе, при чему је указао да руководство из Албаније тежи да преко побољшања привредне размене утиче на национално питање Албанаца у Југославији и да на југу уже Србије такође постоје проблеми са албанском мањином. На крају разговора, Никезић се заложио да се у наредном периоду кроз законске оквире боље формулише и реши питање равноправности албанске мањине у Србији и Југославији како би се *они осетили стварним делом југословенске социјалистичке заједнице*.⁵¹⁴

Скупштина СРС је 29. јануара 1969. године усвојила амандмане на IV-VIII на Устав СРС, док је сутрадан на проширеној седници Секретаријата ПК СК за Косово започето састављање извештаја за Ј. Броза Тита о основним проблемима и ставовима покрајинског руководства поводом ситуације у САПК. Том приликом се В. Дева заложио да извештај буде што краћи, зато што *друг Тито не би имао времена да чита све што бисмо му написали, већ жели да зна то што је најглавније, што је прихваћено*. Он је пренео утиске са посете Председнику СФРЈ рекавши да *ни по једном питању није дошло у питање једниство руководства Србије када се ради о догађајима о стању у нашој Покрајини*, да је Броз разговарао о стању у Покрајини са свим делегацијама југословенских република које су га посетиле, да се интересовао не само за политичке него и за привредне проблеме Покрајине, да је неколико пута *подвлачио да Косово није ничије већ да је оно југословенско* и да је инсистирао на томе да *комунисти треба да држе ситуацију у својим рукама*. Осим тога, на овој седници је разматрано и питање формирања једног одељења при ПК СКС за Косово које би се бавило односима са Албанијом, а које би било састављено до 3 до 4 члана овог тела. Тако је у овом одељењу, за економска питања предложен Ђимшит Дурићи, шеф кабинета В. Деве, за културно-просветна питања Рамо Алихајдарај, а за политички систем Ибрахим Мушкољај, сви албанске националности.⁵¹⁵

На Дванаестој седници ЦК СКЈ 4. фебруара 1969. године усвојени су Закључци о актуелним питањима остваривања политике равноправности народности, при чему је истакнуто да *остваривање и стално продубљивање равноправности народа и*

⁵¹⁴ Исто.

⁵¹⁵ Магнетофонски снимак са проширене седнице Секретаријата ПК СК за Косово, 30.1.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14.

народности представља за југословенску друштвену заједницу витално питање и једну од основних компоненти програма и политике СКЈ. У дискусији, Т. Симић указала да је деловање албанског национализма и иредентизма дало много хране и подстрека за офанзиву непријатељских снага из редова Срба и Црногораца, што је довело до стварања устиска да је за ситуацију у Покрајини више крив српски фактор, него албански национализам који је тежио стварању етнички чисте Покрајине и њеном припајању Албанији. Тако је Симићева изнела податке да је периоду 1958-1968. године број запослених у Покрајини растао са индексом 162, уз пораст броја запослених Албанаца од 183,2%, и да је повећано учешће висококвалификованих кадрова 9 пута и средњеквалификованих кадрова 5 пута из редова албанске народности. У годинама привредне стагнације од 1966. до 1968, број запослених је порастао 100,06%, при чему се број запослених Албанаца повећао 2,7%, а број осталих смањио на 98,2%. Захваљујући констатном порасту учешћа Албанаца у структури стипендија на факултетима и средњим школама на чак 70%, од 1958. до 1968. године се број висококвалификованих лица из ове народности повећао са 294 на 2.645. Насупрот томе, подаци Привредне коморе су показивали да је у 1968. години отишло 200 стручњака из 13 покрајинских привредних организација, који су били махом српске и црногорске националности. У Закључцима са ове седнице апострофирани су закључци Извршног комитета ЦК СКЈ из 1959. године по питању националних мањина, ставови из Устава и закона који се односе на права слободног изражавања народности и њиховог учествовања у друштвеном и политичком животу земље, као и допринос Осмог конгреса СКЈ из 1964. и Брионског пленума из 1966. године. Наглашено је да ће политика убрзаног развоја привредно неразвијених република и крајева помоћи напретку народности на свим пољима, али да је *степен са којег су кренули у свој развитак стварањем социјалистике Југославије био толико низак да се није могла и још се не може савладати неповољна ситуација релативне неразвијености, како у односу на њихову материјалну снагу и животни стандард, тако и у односу на могућности запошљавања и националну структуру уопслених*. Критиковано је непријатељско деловање које *помажу буржоаске, реакционарне, бирократско-конзервативне и националистичке снаге* и оне из иностранства, осуђене демонстрације на Космету и у Македонији, при чему је акценковано да *организатори оваквих акција немају пред очима интерес албанске народности* и да их *инспирише само жеља да нанесу ударац југословенском друштву, подрију југословенску заједницу и њен углед у свету*. На крају је констатовано да се СКЈ залаже за слободно манифестовање свих националних интереса на бази самоуправних друштвено-политичких односа, против

дискриминаторског односа према припадницима било ког народа и народности и за искорењивање национализма и шовинизма кроз даљи развитак материјалне основе друштва, промовисано право сваке народности да слободно комуницира са својим матицом у погледу друштвених, материјалних и културних унапређивања, критикована политика владе Албаније која не жели да у том правцу развија сарадњу са СФРЈ, указано да уставне промене омогућавају адекватније остварење права народности, највише у оквиру аутономних покрајина где је речено да ће Албанци у САПК моћи да користе *благодети привредног улагања целе југословенске заједнице како би се ова заостала Покрајина најбрже развијала* и закључено да је *сваки национализам опасан, али да је најопаснији онај пред којим прогресивне друштвене снаге узмичу ма из којих разлога.*⁵¹⁶

У наредним месецима 1969. године одржани су бројни судски процеси организаторима и учесницима демонстрација, као и оним лицима која су деловала на распиривању међунационалних антагонизама, из чега се уочава да је на сузбијању иредентизма озбиљније деловано у Македонији него на Косову и Метохији. На састанку Предузетне конференције СК РЕХК *Косово*, одржане 1. фебруара, искључени су из СК учесници демонстрација – И. Пирева, Х. Абази, И. Ређа и А. Љођу, док су јавно критиковани Х. Љатић и А. Добрај који нису били чланови СК. Из СК су искључени и И. Идризи, И. Велић, С. Дабић, Р. Инић и М. Дутина због неприхватања ставова и оцена СК о демонстрацијама, док је затражено да се испита делатност чланова СК С. Васића, П. Попића, К. Пренићија, С. Салихија, Б. Јерлијија и Х. Раковице. Осим тога, усвојена је одлука о *сузбијању неконтролисаног и неодговорног одлива стручњака из Колектива*, а одлуком радничког савета РЕХК *Косово* повећане су плате стручњацима и то: радницима са факултетском спремом за 20%, са вишом спремом за 14% и висококвалификованим радницима за 10%. Јавно тужилаштво је крајем фебруара подигло оптужницу против организатора и учесника демонстрација у Приштини од 27. новембра 1968. године, док су органи СДБ 13. марта у Пећи ухапсили Вишај Селмана, земљорадника, који је код себе имао пропагандни материјал Амабасаде НРА против СФРЈ, који је делио у селима око Пећи и Ђаковице.⁵¹⁷

⁵¹⁶ Стенографске белешке са 12. седнице ЦК СКЈ, 4.2.1969, АЈ, 507, II/37.

⁵¹⁷ Због ширења и изазивања националне и верске мржње кривично веће скопског Општинског суда је 6. фебруара 1969. године осудило на по три године затвора студенте албанске народности М. Бектеша, Р. Бекрија и Л. Осмаила, који су 24. новембра 1968. године истакли у спаваоници интерната Педагошке гимназије у Скопљу албанску заставу и натерали свог друга македонске националности да се пред њом клања. Општински комитет СК у Качанику је 21. фебруара због фракционашке делатности, политичког екстремизма, идејних застрањивања и других недозвољених поступака, казнио последњом опоменом петорицу својих чланова и општинских функционера албанске националности – С. Бајра, Б. Кучука, Х. Шехуа, С. Долошија Џ. Краснићија зато што су својим деловањем створили нездраву ситуацију у овом крају на националној и политичкој основи. Видети: М. Мишовић, *Ко је...*, 230; *Конференција СК РЕХК*

Скопски окружни суд је 15. марта осудио на седам година строгог затвора 20-годишњег баравара албанске народности Ш. Фетаја из Тетова као једаног од иницијатора демонстрација у овом граду, док је 19. марта на 5 година строгог затвора осуђен 43-годишњег новинар, књижевник и бивши уредник часописа *Детска радост* Мехмед Али Хоџа због ширења националне мржње, при чему му није као олакшавајућа околност узето пијанство током којег је јавно износио антијугословенске и националистичке ставове. Веће истог Суда је 22. марта изрекло казне већој групи албанске народности из Гостивара која је деловала на непријатељској и националистичкој основи, осудивши их на казне строгог затвора у трајању од три до шест година. Наиме, они су у периоду од 28. новембра до 1. децембра 1968. године у Гостивару и неким селима ове општине махали албанским заставама, узвикивали непријатељске паролe, изазивали националну мржњу и нетрпељивост међу становништвом, а међу осуђенима су се налазили наставници, учитељи и студенти. На 5 година строгог затвора је 25. марта осуђен 34-годишњи З. Љатифовић као један од иницијатора демонстрација у Тетову.⁵¹⁸

Пред Већем тројице Окружног суда у Приштини, под председништвом судије Назима Јуникуа, 4. априла 1969. године је завршен претрес деветорици организатора и учесника у непријатељским демонстрацијама 27. новембра 1968. године. Окружни јавни тужилац Саит Мераку из Пећи је на основу Члана 118. Став 1. Кривичног законика за дела непријатељске пропаганде оптужио студенте Османа Думошија, Хасана Дермакуа, Селатина Новосела, Африма Лођу, Скендера Кастратија и Скендера Мучолија, новинара Адиља Пиреву, машинског техничара Илијаза Пиреву и наставника Џеладина Рекалија да су позивали и подстицали грађане на насилну и противуставну промену државног уређења и на разбијање братства и јединства народа Југославије, при чему им је посебно замерено на пропагандном деловању међу студентима и ученицима и истицању

„Косово“, Јединство, 2.3.1969; *Повећане плате стручњацима*, Јединство, 10.2.1969; *Осуђени због изазивања националне мржње*, Борба, 7.2.1969; Магнетофонски снимак са седнице Секретаријата ПК СКС за Косово, 21.2.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Т.М, *Кажњени функционери из Качаника*, Вечерње новости, 22.2.1969; *Свечаност у Великој Јабланици*, Јединство, 17.2.1969; *Деветорица организатора демонстрација у Приштини ускоро пред судом*, Јединство, 3.3.1969; *Ухваћен са непријатељским пропагандним материјалом*, Борба 14.3.1969.

⁵¹⁸ Због ширења и изазивања националне мржње, кривично веће скопског Окружног суда је 25. марта 1969. године осудило 43-годишњег бившег учитеља К. Фејдијуа на 7 година затвора зато што је намерно међу студентима изазивао националне нетрпељивости и служио се пропагандним радом у корист Албаније, док је Кривично веће петорице у Битољу је 27. марта осудило на 4 године затвора маханичара И. Влашија због непријатељске пропаганде против Југославије, зато што је у Бечу организовао одласке југословенских радника албанске националности у Амбасаду НРА. Приликом хапшења, код њега је нађен албум о Скендербегу са посветом Е. Хоџе. Видети: *Прва пресуда због учешћа у тетовским демонстрацијама*, Политика, 16.3.1969; *Мехмед Али Хоџа осуђен на 5 година затвора*, Борба, 20.3.1969; *Актерима гостиварског случаја од 3 до 6 година строгог затвора*, Борба, 23.3.1969; *Фејдију осуђен на 7 година строгог затвора*, Борба, 26.3.1969; *Пет година строгог затвора иницијатору нереда у Тетову*, Политика, 26.3.1969; *За непријатељску пропаганду 4 године затвора*, Борба, 28.3.1969.

непријатељских парола – *Доле колонијалистичка политика, Хоћемо присаједињење крајева насељених албанским становништвом Косову, За наша права крв ће се проливати, У једној руци пушка у другој крамп* (прокинеска парола која је често истицана у Албанији, прим. аут.). Наглашено је да су оптужени својим деловањем угрозили животе многих људи, да је погинуо ученик Мурат Мехмети и повређено или рањено 16 лица, и да је причињена материјална штета од преко 43 милиона динара. Оптужени су се бранили да су организовали студентске демонстрације са социјалним захтевима, на шта су упитани зашто су онда у демонстрацијама учествовали само студенти албанске народности, при чему је читав процес вођен на албанском језику. Због свега наведеног, 7. априла су О. Думоши, Х. Дермаку, С. Новосела и А. Пирева осуђени на по пет година строго затвора, С. Кастрати и Џ. Рекалиу на по четири године, а И. Пирева, С. Мучоли и А. Лођа на по три године. У Општинском суду у Подујеву изречене су 10. априла пресуде организаторима демонстрација од 27. новембра 1968. године и то берберину А. Ибрахимију на 16, студенту С. Суљи на 14 и учитељу А. Шехолију на 12 месеци затвора. Истовремено, Веће општинског суда у Урошевцу је осудило на затворске казне наставника А. Мехметија на 12 и студенте Техничког факултета из Приштине И. Рамаданија и Х. Абазиија на по 10 месеци затвора. Но, дан раније је савезни јавни тужилац П. Марина изјавио на седници Организационо-политичког већа Савезне скупштине да *ни један човек на Косову и у Македонији није осуђен због учешћа у демонстрацијама, већ да је суђено само појединцима због непријатељске делатности, повезивања са непријатељским службама из иностранства или због ширења националне нетрпељивости*. У питању је био одговор на написе у страниј штампи у којима је критикована слобода говора и деловања у Југославији, чиме је долазио до изражаја светски контекст демонстрација.⁵¹⁹

СУП у САПК је почетком јуна 1969. године саопштио да су физички напади и убиства све чешћи у САПК и да око 600 породица са 5.647 чланова домаћинства живе у кућном притвору због крвне освете. У последњих 10 година се на САПК догодило 511

⁵¹⁹ До специфичног покушаја преливања иредентичких манифестација и на територију СР Црне Горе дошло је 3. јуна 1969. године када је на улице Улциња изашло око 30 деце албанске националности, узраста од 7 до 15 година, који су носили албанску заставу и портрет Скендербега, певали националне песме и узвикивали пароле о *Великој Албанији* и Енвер Хоци. Због тога је ОК СК одмах одржао седницу на којој је одређена Комисија да испита догађај. На крају истраге је закључено да су ове демонстрације биле плански организоване, да представљају наставак демонстрација са Космета и из Македоније и да су носиоци били ученици основне школе из Глоговца са САПК који су дошли у Улцињ на екскурзију и наговорили домаћу децу да им се придруже. Видети: *Пресуда данас*, Јединство, 7.4.1969; Т.М, *Осуђени организатори непријатељских демонстрација у Приштини*, Борба, 8.4.1969; *Три до пет година строгог затвора*, Јединство, 14.4.1969. *У Урошевцу и Подујеву осуђени организатори шовинистичких демонстрација*, Борба, 11.4.1969; *Никоме није суђено због демонстрација*, Вечерње новости, 10.4.1969; И.Л, *Деца демонстранти*, Вечерње новости, 14.6.1969.

убистава, претежно на селу, при чему је 48,2% извршено ватреним оружјем. За прва 4 месеца 1969. године убијено је 31 лице и то највише због имовинских односа, љубоморе и крвне освете. У Окружном суду у Скопљу су 18. јуна изречене пресуде учесницима демонстрација у Тетову – С. Зулбери осуђен је на 5 година, Н. Мислими на 3 и Г. Мислими на 18 месеци строгог затвора. Током истражног поступка саслушан је велики број сведока и децидно саопштено да су демонстрације имале *антидржавни карактер са циљем цепања НР Македоније и одвајања делова САП Косова из Југославије*. Кривично веће петорице изречло је 25. јуна пресуде Албанцима из Тетова и Ђаковице оптуженим за делатност против народа и државе, при чему су осуђени М. Муртезани на 7 година, Д. Мустафаик на 5,5, А. Јака на 2,5, И. Руди, Р. Синани, С. Рудати и И. Шарифи на по 2 године, А. Сељами, Р. Мурати и Н. Незмири на по 1,5 годину строгог затвора. Веће скопског Окружног суда је осудило 30. јуна другу групу организатора демонстрација у Тетову и то лекара Х. Јакупија на 5 година строгог затвора, наставника С. Хусеина и лекара М. Бајрактерија на 4 године и наставника А. Усеинија на 18 месеци строгог затвора. Јакупи и Бајрактери су на главног тргу у Тетову држали непријатељске говоре, док је Хусеини предводио ученике. Томе би требало додати да је на седници Извршног бироа ПСКЈ 11. јула констатовано да због недостатка финансијских средстава нема довољно припадника милиције на терену, мада је похваљен обавештајни рад и деловање против стране пропаганде и диверзаната. Ф. Хоца је објаснио да на време нису похапшени организатори демонстрација на САПК зато што су постојали *недостаји у прописима који делују на ефективност службе безбедности у практичном раду* и да током сузбијања демонстрација није постојало довољно координације између служби у Покрајини и у Македонији, при чему је посебно критиковао наводе да су *превремено пуштани на слободу осуђени иредентисти са Косова*.⁵²⁰

У Скупштини САПК је 21. јула 1969. године усвојен Закон о оснивању Савета народне одбране и Штаба народне одбране, а за начелника Покрајинског штаба народне одбране именован је потпуковник ЈНА Јанко Ненезић. Осим тога, констатован је повећан број напада на милиционере у Покрајини, при чему је наведено да је у 1968. години забележено 223 таква напада, што је било 25,3% више него у 1967. години. Преко 45% службеника Покрајинског и општинских СУП било је запослено током 1968. и 1969. године, док су од укупног броја запослених у Служби јавне безбедности 64,36% и у СДБ 50% били Албанци. На седници Комисије ЦК СКС о међунационалним односима,

⁵²⁰ М.С, *Насилништво угрожава безбедност грађана*, Јединство, 9.6.1969; И.Т, *Осуђени демонстранти с бомбама*, Борба, 19.6.1969; *Изречене пресуде организаторима демонстрација у Тетову*, Борба, 26.6.1969; *Кажњена и друга група организатора демонстрација*, Борба, 1.7.1969; Стенографске белешке са 14. седнице ИБ ПСКЈ, 11.7.1969, АЈ, 507, IV/76.

одржаном средином октобра, констатовано је да су појаве национализма и шовинизма у Републици у опадању, али да има појединих крајева где она још увек цвета. Учествујући у дискусији, Р. Суроји је упутио критику што је у извештају припремљеном за ову седницу дата *једнострана слика* о САПК у којој је изнето *све оно што не ваља у Покрајини*. Он је међунационалне инциденте у Покрајини описао као *појединачне инциденте* и затражио да се *од тога не праве сензације*. Извршни биро ПСКЈ је 3. децембра одржао седницу на којој је К. Црвенковски информисао да су поводом годишњице демонстрација у Покрајини око 28. новембра извршена превентивна хапшења сумњивих лица у Подујеву и Приштини, закључивши да се политичка ситуација у САПК *променила на боље*. На то се за реч јавио Ф. Хоџа који је похвалио мобилизацију покрајинског руководства на сређивању политичке ситуације на САПК, указавши да је било покушаја да се штампају пропагандни леци у 300 примерака у којима би се позивало на нове демонстрације, за шта је покушано да се искористи годишњица погибије албанског ученика, али да је СДБ то на време открила и спречила. Студенти српке националности су 28. новембра напустили факултете отишавши кућама због прославе Дана Републике 29. новембра, док су студенти албанске националности већином остали, што је Ф. Хоџа протумачио *жељом да спрече евентуално одржавање нових демонстрација*.⁵²¹

У 1968. години дошло је до низа крупних историјских догађаја у Југославији попут рада на уставном преобликовању Федерације, демократизације друштва кроз афирмацију националне равноправности народа и народности, суочавања са последицама економске кризе, отварања *Српског питања* на Четрнаестој седници ЦК СКС, студентских демонстрација које су показале да се омладина може ујединити око питања своје будућности и последица Чехословачке кризе на осећај опште безбедности грађана, што је све довело до погоршања ионако лоших међунационалних односа на Косову и Метохији. У таквој атмосфери је широм АПКМ, у организацијама ССРН, током августа отпочело одржавање дискусија о уставним променама, када су у Ђаковици, Пећи, Косовској Митровици и Приштини Албанци изразили ставове и захтеве супротне политичкој платформи Партије. Тако је тражено да се Покрајина конституише у републику са својим уставом, давање права Албанцима на самоопредељење и омогућавање званичне употребе албанског језика и симбола. Ове тенденције су критиковане 16. и 19. септембра на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ и на седници Извршног комитета ЦК СКС, мада су партијски руководиоци албанске националности

⁵²¹ Т.М, *Основан Савет народне одбране*, Борба, 22.7.1969; Д.В, *Основан Савет и Штаб народне одбране*, Јединство, 28.7.1969; Д.П, *Одлучна борба против национализма*, Јединство, 13.10.1969; Стенографске белешке са 26. седнице ИБ ПСКЈ, 3.12.1969, АЈ, 507, IV/88.

настојали да умање значај иредентистичких манифестација, оправдају своје сународнике да нису били довољно информисани и за ситуацију окриве *српски национализам* који се противио давању већих права Албанцима. У вези са тиме било је иступање покрајинског јавног тужиоца Р. Шаље на пленарној седници ПК СКС за КМ 23. септембра када је подржао захтеве за републиком и правом на самоопредељење, због чега је формирана радна група која је испитала његово држање и утврдила да је ревидирао своје ставове, чиме је овај случај заташкан. Осим тога, покрајински руководиоци су на седници Извршног комитета ЦК СКС 27. септембра захтевали да се што пре омогући право на истицање албанске заставе и противили се да она буде различитог изгледа од државне заставе Албаније.

У таквим околностима је 6. и 8. октобра у Призрену и Сувој Реци дошло до првих демонстрација Албанаца који су носили албанску заставу и узвикивали пароле у којима су тражили републику, а што је 13. и 19. октобра у мањој мери организовано у Косовској Митровици и Пећи. Осим декларативне осуде партијских и државних органа Покрајине, ништа конкретно није учињено да се ови случајеви у потпуности испитају и предупреду нови ексцеси, чему је у прилог ишла реорганизација СДБ којом су са кључних места били уклоњени искусни оперативци и постављени махом албански кадрови. У исто време, Ј. Броз Тито је примио С. Аксића који га је известио да у АПКМ буја иредентизам и да В. Дева и Ф. Хоца нису ништа предузели да то спрече. Већ 24. октобра је Председника СФРЈ посетила званична делегација АПКМ која му је обећала да ће се испитати протесте Албанаца, док је Броз узвратио обећањем да ће Федерација наставити привредна улагања у Покрајину, одбацио идеју стварања републике и подржао да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка*. Десета конференција СКС за КМ је 14. и 15. новембра поржала Бровове ставове и за председника ПК СКС за КМ поново изабрала В. Деву, а за секретара К. Реуфија. На Шестом конгресу СКС, одржаном од 21. до 23. новембра, пружена је подршка даљој афирмацији албанске народности и наставку улагања у развој Покрајине, док је за новог председника ЦК СКС изабран М. Никезић и за секретарку Л. Перовић. Онда је 27. новембра дошло до масовних демонстрација Албанаца у Гњилану, Урошевцу, Подујеву и Приштини усмерених на одвајање Косова и Метохије из састава Југославије. После интервенције јединица ЈНА и смиривања ситуације, албански руководиоци у Покрајини су настојали да демонстрације прикажу као социјалне немире и да их заташкају, усмеравајући агресивни напад на *великосрпски национализам*. Подршка покрајинским функционерима је стигла како од Никезића, тако и од Броза који је 30.

ноембра апеловао да се догађаји *не драматизују*, чиме је практично Албанцима била опроштена антидржавна побуна.

Једанести пленум ЦК СКЈ је 2. децембра подржао захтеве да се из назива Покрајине uklони термин *Метохија* и да се Албанци више не називју *Шинтарима*, што показује да су иредентистичке демонстрације дале подстрек усвајању уставних решења која су ишла у корист Албанцима. Друга пленарна седница ЦК СКС је 5. децембра осудила становишта да је сво албанско становништво криво за демонстрације и да су Д. Ћосић и Ј. Марјановић били управу. Иако је у периоду од 28. новембра до 1. децембра било истицања албанских застава у Гостивару, до преливања масовних демонстрација Албанаца дошло је у Тетову 22/23. децембра, када је затражено да се ова македонска општина припоји Косову и Метохији и касније прикључи Албанији. Међутим, у обрачуну са иредентизмом су надлежни државни органи били много одлучнији у Македонији него на Косову и Метохији. Док је почетком 1969. године у Покрајини било затвором до 30 дана кажњено 56 лица и против 20 се водила истрага, у Македонији је то био случај са 79 односно 15 лица. Од значаја је истаћи писмо П. Јовићевића упућено 21. јануара Брозу у којем је указао на узнемиреност Срба и Црногораца у Покрајини и одсуство воље да се испита одговорност покрајинског руководства за описане догађаје, а што је оценио угрожавањем интегритета Југославије. Но, током пријема делегације СРС 24. јануара Броз је још једном пружио подршку покрајинским функционерима, што је учинио и Никезић наглашавајући значај даљег развијања равноправности Албанаца. Деветорица организатора демонстрација у Покрајини су осуђена 4. априла на казне затвора од 5 до 3 године, док су знатано блаже казне добили организатори немира у Урошевцу и Подујеву. Тако је, уместо да преиспита државну политику према Косову и Метохији, посебно према албанској националној мањини, југословенски политички врх прешао преко излива иредентизма и чак наградио Албанце повољним уставним решењима о чему ће више речи бити у наставку.

4.5. Уставни амандмани из 1967. и 1968. године – почетак једног процеса

Брионски пленум из 1966. године је отворио пут за отпочињање процеса политичког декомпоновања Југославије, јачањем права и надлежности њених република и аутономних покрајина, уз форсирање равноправности националних мањина. Тако је Југословенска држава, у складу са идеолошким начелима Партије, настојала да на Косову и Метохији ојача права и положај албанске народности, која је на овом простору представљала већинско становништво, како би се исправиле грешке из прошлости у вези са злоупотребама СДБ и очувао међунационални мир кроз даљу изградњу самоуправног социјализма у који је све мањи број грађана искрено веровао. Прелазак са речи на дело требало је да означи законско кодификовање друштвених промена, које није било могуће без измене најважнијег правног документа – Устава СФРЈ. Међутим, Ј. Бриз Тито није био спреман да прихвати доношење потпуно новог устава, већ се према саветима Е. Кардеља одлучио за усвајање амандмана на постојећи Устав СФРЈ. Сходно томе, Веће народа Савезне скупштине именовало је 26. јануара 1967. године Радну групу која је била задужена да се бави проучавањем проблема у вези са променом Устава СФРЈ и која се на састанцима 31. јануара и 8. фебруара упознала са материјом и уобличила текст иницијативе за покретање поступка уставних измена. У јавности су разлози за промене у Уставу СФРЈ објашњене потребом да се кодификују решења која су заживела у пракси и била у складу са потребама даље демократизације друштвеног живота. На седници Већа народа Савезне скупштине 17. фебруара прихваћен је предлог Радне групе да се покрене поступак за промену појединих одредаба Устава СФРЈ, које су се односиле на функције и делокруг рада Већа народа, избор његових чланова, састав СИВ-а, положај савезних органа управе и везе Федерација – републике, што је отворило простор кадровима албанске националности са Косова и Метохије да активно крену у политичку борбу за проширивање права АПКМ и своје народности. У том послу били су најгласнији Ф. Хоџа, В. Дева и Џ. Нимани, који су код савезних и републичких органа инсистирали да се подстакне решавање статуса делегације АПКМ у Већу народа, отвори питање заступљености појединих народа и народности у телима Савезне скупштине, прошире материјална улагања у Покрајину, повећају нормативна права и овлашћења Покрајинске скупштине и преиспитају многи републички прописи.⁵²²

⁵²² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 388; Љ. Димић, *Историја српске...*, 392; К. Николић, *Србија...*, 272; В. Стојанчевић, Ћ. Борзан, Љ. Димић, *Земља...*, 270; Р. Рајовић, *Аутономија...*, 279. В. Petranović, М. Зећевић, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 396; Б. Мајданац, *Народна скупштина Србије...*, 125;

Југословенски политички врх је пажљиво ослушкивао захтеве покрајинског руководства, посебно оне у вези са приговорима да је Устав СФРЈ из 1963. године сузио права АПКМ у односу на онај из 1946. године, настојећи да им максимално изађе у сусрет све докле њихове тежње не би почеле да угрожавају идеолошке постулате Партије и опстанак Југословенске федерације. Како је Радна група Већа народа сматрала је да би промене Устава СФРЈ требало извршити путем доношења уставних амандмана, који би били формулисани и нумерисани независно од важећег уставних одредби, Савезна скупштина је 18. априла 1967. године започела уставну реформу доношењем Одлуке о проглашењу Уставних амандмана I-VI, којима је Веће народа стекло значајне компетенције у решавању питања равноправности народа и народности и равноправности југословенских република. Заправо, Веће народа је почело равноправно са Савезним већем да врши све послове који су до тада били у самосталном делокругу Савезног већа. Скупштина сваке југословенске републике је на заједничкој седници бирала у Савезно веће по 10 посланика, изузев у случају СРС која је због своје две аутономне покрајине бирала из сваке од њих још по једног посланика. Поред тога, амандманима је редукована могућност Федерације да финансира инвестиције, а заштита уставног поретка од стране СДБ више није била у искључивој надлежности Федерације, већ и република. Наведени уставни амандмани чинили су саставни део Устава СФРЈ и ступили су на снагу даном њиховог проглашења. У складу са савезним амандманима, Скупштина СР Србије је 20. априла усвојила амандмане I-III на Устав СРС, који су предвиђали да се у Веће народа Савезне скупштине бира 10 посланика и по 5 посланика скупштина аутономних покрајина, док су за посланике могли бити изабрани чак и грађани који нису били републички или покрајински посланици. Па ипак, приликом избора делегата било је пресудно мишљење ССРН Србије.⁵²³

У Новом Саду је од 8. до 10. јуна 1967. године одржан Симпозијум о друштвено-политичким и правним аспектима аутономних покрајина у Југославији, на којем је расправљано о питањима даљег јачања и продубљивања права АП Војводине и АП Косова и Метохије. Симпозијум су организовали Правни факултет из Новог Сада, Институт за упоредно право из Београда, Правно-економски факултет из Приштине и Завод за јавну управу из Новог Сада. Тематски посматрано, током овог скупа отворене су и размотрене четири крупне групе питања. Прва група питања односила се на уставно-правни и статутарни положај аутономних јединица, поводом чега је дошло до спорења

М. Bešlin, *Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963-1974)*, Zbornik Tito – viđenja i tumačenja, Beograd 2011, 71.

⁵²³ *Ustavni amandmani na Ustav SFRJ*, Službeni list SFRJ, 18, Beograd 1967; *Odluka o proglašenju ustavnih amandmana*, Službeni glasnik SPS, 16, Beograd 1967.

око тога да ли су аутономије вид локалне самоуправне јединице или јединице федералног карактера. Друга група питања односила се на нормативне функције покрајинских органа, при чему је Правно-економски факултет у Приштини закључио да се слабости у овом домену односе на уздржаност републичких органа у давању права органима аутономија да зависно од посебности покрајина регулишу својим прописима одређена питања, а истакнут је и недостатак материјалних средстава за остваривање аутономија. Због тога је затражено да се омогући Покрајинама да у оквиру својих нормативних овлашћења доносе покрајинске законе, што је поткрепљено примерима аутономија у Италији и Енглеској. Трећа група питања односила се на положај народности и на међунационалне односе, у вези са чиме је Хајредин Хоџа истакао специфичност албанске националне мањине којој је *афирмација била могућа само у оквирима проширења права аутономије Косова и Метохије*. Тако су посебно истакнута права народности на свестранији развој, сарадњу са припадницима других народности и нација, однос са матицом и равноправну употребу језика. Четврта група питања односила се на економски положај аутономних јединица, па је тако закључено да би проширивањем овлашћења и садржине рада дошло до обезбеђивања бољег прилива материјалних средстава у аутономијама.⁵²⁴

Проширења аутономних права АПКМ путем измена устава СФРЈ и СРС на овом симпозијуму здушно су подржавали Газменд Зајми и Х. Хоџа, релативно су били уздржани С. Аксић, Бранислав Мркић и Есад Ставилеци, док је једино С. Таковић изнео резерве према наведеном поставивши питање: *Шта би то значило – Аутономна република Војводина и Аутономна република Косово и Метохија?* Заправо, симпозијум је био стручни увод у оно што су највише државне и партијске структуре планирале да постигну у наредном периоду, а за шта је требало дати правну аргументацију и задобити подршку ширег јавног мњења Југославије. У то време је дошло и до постепеног повезивање руководства АПКМ и АПВ у жељи за проширењем аутономних права. У случају Војводине, захтеви су се сводили на тежњу за сопственим управљањем расподелом средстава, односно утврђивањем висине прихода, засебним институционалним системом власти, самоуправном организацијом Покрајине по узору на републичку, као и самосталним финансирањем образовања, културе, информисања, здравства и социјалне заштите.⁵²⁵

⁵²⁴ Љ. Димић, *Историја српске...*, 396; В.М, *Права аутономија произилазе из система самоуправности*, Политика, 10.6.1967; *Путоказ научној раду*, Дневник, 11.6.1967; Е.С, *Шира овлашћења аутономним покрајина*, Јединство, 19.6.1967; *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji. Društveno-politički i pravni aspekti*, Београд 1967, 3; Извештај о раду Симпозијума *Аутономне покрајине у Југославији – друштвено политички и правни аспекти*, 15.6.1967, АС, Ћ-2, К-40.

⁵²⁵ Исто.

На седници Комисије за Статут АПКМ 21. фебруара 1968. године председник Покрајинске скупштине Ф. Хоџа је указао да су у *последње време у читавој политичкој и друштвеној јавности отворена питања која се тичу остваривања Устава или захтевају промену неких његових одредаба*, позвавши се на Симпозијум у Новом Саду где су посебно продубљена питања у вези са *положајем аутономија у југословенском систему и указано на оправданост покретања неких питања*. Он је указао да у том процесу не би смело да дође до *јачања покрајинског централизма и етатизма*, већ само *јачања положаја Косова и Метохије у борби против републичког и федералног етатизма и централизма*, при чему је констатовао да, иако се налази у саставу СРС, Покрајина уједно представља и *елемент југословенског федерализма*. Тако је Хоџа предложио разматрање три основне групе питања у вези са: остваривањем и потребом промене појединих одредаба Устава СФРЈ у односу на АПКМ, остваривањем и потребом промене појединих одредаба Устава СРС и применом начела Устава СФРЈ у Уставу СРС о АПКМ, и проучавањем Статута АПКМ поводом одређених његових измена и допуна. Поред тога, он је нагласио да активност наведене Комисије не би требало да се *исцрпљује само на изучавању питања у вези са Статутом АПКМ*, него да би истовремено требало да *пружи сарадњу и учешће у раду савезне и републичке Комисије за уставна питања*. На седници Комисије за проучавање питања у вези са изменама и допунама Статута АПКМ, одржаној 12. марта, образоване су четири радне групе – за друштвено-политички систем, за националне односе и равноправност језика, за друштвено-економске односе и за друштвене службе.⁵²⁶

У наставку разматрања, 16. марта 1968. године покренуто је питање назива АП Косова и Метохије, у вези са чиме је Ф. Хоџа образложио да би Покрајина требало да се зове *Косова* на албанском и *Косово* на српско-хрватском језику, док би се термин *Метохија* одбацио као *доста узак појам*. Том приликом су били изнети предлози да се у називу Покрајине нађу оба термина *Косова-Косово* и да се убаци одредница *Социјалистичка АП* зато што она стоји у називу југословенских република и представља развијање братства и јединства. Но, Хоџа се упитао *хоће ли бити реаговања, у којој мери, каква ће та реаговања бити, и зашто би била*, истакавши да *неки Црногорци, који чак не живе на Косову и Метохији, не могу то да прихвате и схвате да буде само Косово*. Џ. Нимани је посебно критиковао *збрку* насталу скраћивањем назива Покрајине у кованицу *Космет*, док је К. Патрногић Цица је указала да је *метох* – црквени феудални посед и да би га као таквог требало одбацити у консултацији са историчарима и географичарима. У

⁵²⁶ Комисија за Статут АКМО, 21.2.1968, АС, БИА, III-120; Статутарна Комисија АКМО, 12.3.1968, АС, БИА, III-120; *Образоване четири радне групе*, Јединство, 18.3.1968.

наставку седнице, расправљано је о питањима односа Федерација-република, права на истицање албанске заставе и амблема и двојезичности администрације. Поводом питања аутономије судства наглашено је да би требало формирати Уставни суд у Покрајини, осамосталити Врховни суд Покрајине који би био равноправан са Врховним судовима у Београду и Војводини и омогућити пуну аутономију редовних судова. По питању језика, Хоџа је закључио – *Пошто је српски језик обавезан за Шиптаре, ако смо за равноправност језика, онда треба и шиптарски језик да буде обавезан за Србе... Међутим, ми смо сада еволуирали и узели смо нашег старог друга Леђина и рекли добровољност. Према томе ту добровољност смо узели као начело, он важи и за једне и за друге.* На седници Статутарне комисије 3. априла К. Патрногић Цица је известила да је питање назива Покрајине дато на обраду групи научника, изразивши бојазан да би се, ако до промена дође, *конзервативни елементи могли бунити и упутити критике о недоследности рада Комисије.*⁵²⁷

На седници Статутарне комисије Косова и Метохије 4. априла 1968. године Ф. Хоџа, К. Патрногић Цица, Ђуро Трбовић и Хајредин Хоџа су расправљали о питању да ли би аутономне покрајине требало укључити у структуру Федерације, наглашавајући да је *важна суштина, а не форма.* Они су се сложили да би у документима где је написано *народи Југославије* требало да стоји *народи и народности Југославије*, а где је наведено *радни људи у покрајинама* да стоји *радни људи и народи и народности Југославије.* Сходно начелу да народи права остварују у оквиру република, Х. Хоџа се заложиио за идеју да народности права остварују у оквиру покрајина где већински живе, док је једногласно подржано да назив Покрајине буде промењен у *Косово* (Ф. Хоџа, Ђ. Трбовић, К. Патрногић, Х. Хоџа, К. Реуфи, Р. Вранићи, М. Секуловић, С. Затрићи, Драгољуб Савовић, Јовица Иванчевић и Милутин Арсић). По питању права на самоопредељење покрајина, Х. Хоџа је указао да је АПКМ настала на бази самоопредељења народа Косова и Метохије, позвавши се на резолуције Другог заседања Покрајинске конференције и Трећег заседања АВНОЈ-а и одлуку Народне скупштине Србије, на основу којих је закључио да би *добивањем права на самоопредељење биле потврђене историјске чињенице.* Одмах се за реч јавио Ф. Хоџа објаснивши инсинуације да *када се говори о самоопредељењу то подразумева само по себи отцепљење.* Он је цитирао В.И. Леђина који је рекао да *самоопредељење укључује сва права и затражио да се много не акцентира то отцепљење, посебно због свих ових момената косовских не би требало и није опортуно да ми то форсирамо у таквој мери.* У наставку седнице, Ф. Хоџа је указао да у

⁵²⁷ Седница о Статуту Покрајине, 16.3.1968, АС, БИА, III-120; Статутарна комисија, 3.4.1968, АС, БИА, III-120.

Југославији постоје само две аутономије и да стога *нема потребе ићи у неки историцизам како су настале*, на шта је Х. Хоџа поставио питање формирања и укидања републике, рекавши – *Ми смо пошли од чињенице каква је Југославија. Шта ће бити са њом, она може да буде и конфедерација са неким другим, она је отворена... Према томе, ми не прејудуцирамо, никоме не смета да она може да формира нове републике и нове покрајине, нову заједницу народа Балкана*. То је подстакло К. Реуфија да изнесе предлог да се у уставним решењима наведе да у *СР Србији постоје АП Војводина и Косово и Метохија на основу изражене воље становништва Југославије и Србије, тако и тих подручја, засноване на праву самоопредељења*. Наведеном решењу се успротивио Ф. Хоџа због наглашавања да је *Космет у саставу Србије*, аргументујући то да се народ Покрајине није одлучио да буде у саставу Црне Горе зато што је она *сиромашна и треба да их хранимо*, није ушала ни у састав Македоније зато што су *они као и ми сиротиња*, него је одлучено – *Идемо ми са Шумадијом, са богатом, имаћемо жита*. К. Патрногић Цица је изразила мишљење да је АПКМ конститутивни део Федерације, јер је одлучено да се Космет прими у заједницу народа Југославије на Трећем заседању АВНОЈ-а, на шта је Ђ. Трбовић упитао – *Хоћемо ли да изједначимо покрајину са републикама?* С. Затрићи је инсистирао да се у уставна решења унесе одредба да се територија АП не може мењати без пристанка покрајине, након чега се расправа отела контроли, односно учесници су почели да говоре у глас и једни другима упадају у реч. Тако је на овом скупу било могуће уочити две тенденције – недовољну стручност и припремљеност учесника расправе за дискусију о веома озбиљним питањима и повремену одлучност учесника албанске националности да за своје сународнике издејствују што више права и уступака проширењем норматива АПКМ.⁵²⁸

Други део састанка био је посвећен питању употребе националних симбола и равноправност језика, при чему се С. Затрићи одмах позвао на *заједничку борбу народа и народности Покрајине у Револуцији и занемаривање права Албанаца у смислу националне заједнице, употребе националних симбола и прослављању празника*. Ј. Иванчевић је указао да је питање симбола предмет Републичког устава, док се М. Арсић заложио за слободну употребу албанске заставе у Покрајини рекавши – *За мене је апсурд да се један национални празник који се слави из историје албанског народа на Косову и Метохији, да се не може застава истаћи, да неко нема право на ту заставу код неких светковина, свечаности*. Ф. Хоџа је објаснио да је право употребе националних застава политичко питање и да се он заузео у Савезној комисији за међунационалне односе да се ово питање

⁵²⁸ Статутарна Комисија АКМО, 4.4.1968, АС, БИА, III-120.

размотри, како би се заузео став на нивоу Федерације. Он је пренео став Е. Кардеља да то питање треба решити између *кадрова Покрајине и других из Србије*, констатујући да се са руководством Србије о томе још није подробно разговарало. Ф. Хоџа објаснио да је забрана употребе албанске заставе била *флагрантна грешка*, односно *узурпирање једног права албанског националног бића*, затражио да се прецизира да ли ће албанска застав убудуће бити равноправна са српском заставом и изразио задовољство што се већина југословенских празника поклапа са албанским празницима попут 1. маја или Нове године, истакавши да код прославе дана државности постоји мала разлика од једног дана 28. новембар – 29. новембар. Па ипак, К. Реуфи и К. Патрногић Цица су указали да би требало правити разлику између 28. новембра и 29. новембра, зато што је 28. новембар национални празник Албанаца, као што је нпр. *почетак Првог српског устанка под Карађорђем национални празник Срба*, али се он не прославља на државном нивоу. На крају састанка, Х. Хоџа је дао предлог да се у Покрајини равноправно употребљавају албанска и српска застава са петокраком, док је Ф. Хоџа указао да то питање *није тако једноставно* и да може довести до *побуне српског народа*, заложивши се да се *не прави неки посебан датум као национални дан Покрајине него да сваки народ приватно прославља свој национални празник*.⁵²⁹

О уставним питањима било је речи и на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКС, одржаној 12. априла 1968. године, када је председник Републичког већа Скупштине СРС Д. Марковић указао да је неопходно извршити нове уставне промене како би се обезбедила *даља афирмација и јачање улоге аутономних покрајина сходно започетим процесима демократизације*. Иако је у том смислу постигнута сагласност по већини питања, остало је отворено да ли би требало покрајинске статуте називати *уставима*, да ли би покрајине требало да се називају *социјалистичке*, да ли би требало да се покрајинске одлуке замене термином *покрајински закони*, као и у којој мери би аутономија присвајала елементе државности које су до сада имале само Федерација и Република. Питање употребе националних симбола остављено је да се реши у оквиру Републике, при чему су као проблем наведена и питања равноправне употребе језика народности и доследнијег изражавања концепције да је СФРЈ *заједница народа и народности*. У дискусији су заузети ставови да би требало разграничити однос између Федерације и Републике на тај начин што би Федерацији у надлежности остали економски и политички систем, одбрана независности, обезбеђење социјалистичког поретка и спољни послови, док би се по питању регулисања статуса покрајина у савезном

⁵²⁹ Исто.

и републичком уставу ишло на решења која би обезбедила *пунији развој самоуправних аутономија у оквиру Републике*, односно да би питање односа Република-покрајине требало решавати пре свега у Србији. Па ипак, индикативно је излагање Ф. Хоце који је нагласио да се *национална структура са најбројнијим становништвом албанске народности налази у основи настанка АП Косова и Метохије*, због чега је затражио да се у Уставу СФРЈ боље изрази положај народности, посебно у вези са употребом језика, али и да се кроз уставна решења констатује да су аутономне покрајине саставни делови не само Србије него и југословенског федерализма. На то је П. Стамболић објаснио да се *сва питања у вези са положајем Покрајина морају сталожено и мирно решавати у ЦК СКС*, посебно у вези са проблемима *мајоризације и евентуалног прегласавања*.⁵³⁰

Извршни комитет ПК СКС за КМ је 22. и 23. априла 1968. године расправљао о положају аутономних покрајина, када је донета одлука да се предлози за измену Покрајинског статута крајем октобра или почетком новембра текуће године дају на јавну дискусију. Поводом односа Федерација–Република–Покрајина закључено је да је *неке статутарне и уставне поставке из 1963. године живот оставио иза себе и да би их требало заменити погоднијим како ти основни акти не би постали кочница у даљем развоју Косова и Метохије*, односно да су предлози промена сачињени са становишта *пледирања за виши степен аутономности и равноправности народа и народности*, увођења новина које би се огледале у томе да Покрајина врши законодавну делатност, има свој устав и могућност да доноси законе којима би регулисала унутрашњи живот са свим његовим специфичностима. Такође, предложено је да Покрајина има судску аутономију – Врховни суд и Врховни привредни суд, при чему није искључена могућност постојања и Уставног суда, да се у уставима СФРЈ и СРС боље регулише статус Покрајине као *федералне јединице у циљу њеног извлачења из заосталости* и да се прецизније уреде питања равноправне употребе језика и писма народности. Све наведено подржао је Ф. Хоца који је инсистирао да се први пут на државном нивоу покрене питање измене назива Покрајине, у вези са чиме је истакао: *Сматра се да је читаво подручје Покрајине познато из давнина не само у нашој земљи него и у иностранству као Косово, док се под појмом Метохија подразумева само Пећ са околином, што значи да не одражава шире подручје, па нема разлога да не биде заступљен у називу Покрајине. У вези с тим, Покрајинска комисија је прибавила мишљења географа, етнолога и других научника и зато предлажем да се мења досадашњи назив*. Осим тежње да се Покрајина

⁵³⁰ Љ. Димић, *Историја српске...*, 397; К. Николић, *Србија...*, 278; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 257; М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 183; Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 12.4.1968, АС, Ђ-2, К-11.

убудуће зове *Косово*, Хоџа је изнео мишљење да не би требало *измиљати неку нову заставу* Покрајине него да би као службену требало употребљавати *шиптарску албанску заставу*. Поводом питања прерастања Покрајине у републику, он се није децидно изразио против, нагласивши да је то *доминатно расположење међу комунистима албанске националности*, при чему је затражио да сви комунисти у Покрајини буду јединствени око ставова који ће у наредном периоду бити разматрани.⁵³¹

Заједничка седница Председништва и Извршног комитета ЦК СКС је 27. маја 1968. године била посвећена односу Федерација-Република-Покрајина, у вези са чиме је Д. Марковић истакао да је став Комисије за уставна питања да би у Савезном уставу требало нагласити пуну равноправност језика народа и народности, уз опаску да ће свака друштвено-политичка заједница према својим националним и другим специфичностима одредити степен, употребу и услове остваривања тог принципа. Поводом питања да ли би аутономне покрајине требало да се зову социјалистичке, он је указао на два мишљења – прво, по којем би то значило успостављање вишег степена друштвено-политичке афирмације аутономних покрајина и обогаћивање њиховог садржаја и друго, по којем су се иза тога криле аспирације за осамостаљивањем и креирањем етатистичке концепције аутономних покрајина. У вези са питањем да ли би нормативни акти покрајина требало да се називају уместо Статута *Уставом* и одлуке *законима*, у дискусији су изнета мишљења да највиши нормативни акт покрајине није исто што и статут општине, али да исто тако није ни исто што и устав републике или Федерације, док је у вези са питањем да се Покрајина зове *Косово* заузет став да је то *самоуправно право аутономне покрајине и њених политичких институција и других тела*. У вези са предлогом делегације аутономне покрајине у Већу народа Савезне скупштине остало је отворено питање да ли је то самостално изабрана делегација у Већу народа која има право независног иступања или је саставни део делегације СРС или су то три самосталне делегације – Србије, Војводине и Косова и Метохије које на бази договора заједнички иступају. Уставна комисија није желела да разматра питања националних амблема заузевши мишљење да се то не тиче, док је као полазна премиса у свим даљим дискусијама узет став да је *СР Србија јединствена и недељива и да у свом саставу има две покрајине*. Па ипак, Д. Марковић је изнео закључак да по питању односа Република-покрајине постоји доста конфузија и да се шире политичке дезинформације, тако да је позвао да се заузму јединствени ставови са којима би се изашло пред грађане. Он је критиковао мишљења појединих комуниста из

⁵³¹ Аутономна покрајина и проблеми у вези са остваривањем Устава и променама уставних одредби, 23.4.1968, АС, Ђ-2, СКС, К-6; *Потпунија аутономија и нови назив Покрајине*, Јединство, 29.4.1968.

АПКМ да би уместо Покрајине требало конституисати републику и да би требало записати начело самоопредељења до оцепљења, позвавши да се у Уставу изрази да грађани, без обзира на националну припадност, *осећају Југославију и Србију као своју заједницу*. Ставовe Д. Марковића је подржао П. Стамболић, док је Ф. Хоџа, очигледно нездовољан изнетим закључцима, критиковао што се по новинским написима његово име провлачи у негативном контексту и наглашава да су седнице Покрајинске комисије за Статут затворене без присуства медија.⁵³²

На састанку Статутарне групе са посланицима Већа народа са Косова и Метохије 27. јуна 1968. године је разматрано какав ће наступ имати покрајински посланици Већа народа у Савезној скупштини током дискусија о променама Устава. Тако је Ј. Иванчевић истакао да је за представнике Покрајине неприхватљиво да се Републичким уставом утврђују аутономна права и дужности и основна начела организације аутономних покрајина, затраживши да аутономне покрајине самостално утврђују своја права и дужности у складу са Републичким уставом, односно да се обезбеди да аутономне покрајине својим највишим актом утврђује своја права и дужности у складу са Уставом СФРЈ и Уставом СРС. Х. Хоџа је инсистирао на томе да аутономне покрајине истовремено буду и елемент Федерације и елемент Републике, на шта му је Б. Радоњић одговорио да би онда практично испало да *Република не постоји него да се она састоји од три аутономне покрајине – Војводине, Косова и Метохије и Ужве Србије*. На то је В. Дева рекао: *Никаква угроженост Србије није ако се две покрајине тако афирмишу у Уставу, да су део федералног уређења Федерације, али у саставу СР Србије... Шта има, бога ти, човек у ужој Србији да се буну, да каже – зашто се помиње покрајина у саставу Србије у Федерацији. Шта има да га угрози?... То би био сасвим чист рачун и за јавност Југославије и за нашу јавност би било то огромно*. На то је Х. Хоџа изнова инсистирао на питању самоопредељења, што је потакло В. Деву да затражи да се састави историјска генеза настанка аутономије Косова и Метохије и да укаже како ће се све одлуке о изнетим питањима доносити у Савезној скупштини и да је у том погледу кључна подршка СР Србије, закључивши - *Добро би било да ми водимо рачуна о конкретним политичким односима и о конкретном стању, а не само да истуримо конопац тамо де нема коца, где немаш где да га вежеш*. Заправо, Дева је желео да укаже руководиоцима Покрајине да не би требало инсистирати на питању самоопредељења зато што за њега Србија никада неће дати подршку, а чиме би се могло угрозити добијање других погодности на које републичко руководство није имало замерки. Позвавши да се *реално види оно где желимо*

⁵³² Стенографске белешке са заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКС, 27.5.1968, АС, Ђ-2, К-12.

да се заштитимо федералном заштитом, он је још додао да албанска реакција говори како ова држава није ваша и упитао: *Хоћемо ли ми то записати, да ова држава није наша. И где је држава Шиптара онда, ако ово није држава моја, где идем у војску, где припадам као поданик и као човек. Где је држава наша?*⁵³³

Катарина Патрногић Цица је на седници Статутарне комисије АПКМ 12. јула 1968. године предложила да се *размотри нацрт мишљења које би се презентовало Комисији за уставна питања Савезне скупштине*. У дискусији, Џ. Нимани је инсистирао на додавању термина *воље и права на самоопредељење народа за остваривање аутономије*, на шта му је В. Дева скренуо пажњу да је у Србији прошла формулација *на основу изражене воље становништва*, али да није прихваћено *на основу самоопредељења*. Поред тога, Нимани је тражио да Комисија *по сваку цену остане сложна око тога да се у Члану 2. Устава СФРЈ каже да се у оквиру СРС налазе две аутономије као елементи Федерације, па макар други нивои хтели другачије*, нагласивши: *Ми нисмо дигли руке од принципа самоопредељења, али смо га поставили као питање које треба да се дискутује*. При томе, он је критиковао Ф. Хоџу, који због болести није присуствовао састанку, што је прихватио да се наведе *воља народа* и избегне реч *самоопредељење*. Иако су Патрногићева и Дева стали на Хоџину страну, Нимани је остао чврсто при свом ставу истакавши: *Сматрам прво да ми треба да кажемо да у Уставу нису, по нашем мишљењу, доследно решени полагај народности, као равноправне у односу на народе и укажемо онда на шта то мислимо*. Три дана касније, на седници Покрајинске комисије за Статут дошло је нове полемике око уношења у уставне промене права на самоопредељење народности, чему су се оштро супротставили М. Секуловић, Б. Недељковић и Ђ. Трбовић, а за шта су се отворено залагали Р. Вранићи, С. Пуповци, С. Затрићи и Б. Чауши. Како би донекле умирио супротстављена гледишта, И. Куртеши је предложио да од Комисије потекне иницијатива да се *принцип самоопредељења остави отвореним као питање које је потребно научно проучити и у вези са којим је потребно ступити у одређене контакте*. На крају је председавајућа К. Патрногић Цица одлучила да се *повинује вољи већине* и усвоји мишљење да се наведено питање не покреће у расправи о уставним променама. Описани састанци показују дубока размимоилашења у ставовима са једне стране кадрова српске и црногорске, а са друге стране албанске националности, али и појаву аутоцензуре највиших покрајинских руководилаца како не би изазвали револт највиших југословенских функционера и угрозили борбу за друга права.⁵³⁴

⁵³³ Статутарна комисија са посланицима Већа народа Косова, 27.6.1968, АС, БИА, III-120.

⁵³⁴ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 190; Статутарна комисија АПКМ, 12.7.1968, АС, БИА, III-120.

Тако је на седници Већа народа Савезне скупштине 17. јула 1968. године Вида Томшич (1913-1998), председница овог тела, саопштила да је на основу Члана 20. Става 3. Устава СФРЈ одлучено да се *приступи решавању о промени Устава у смислу предлога Већа народа за покретање иницијативе за промену неких одредаба Устава*, при чему се међу задацима који су дати на решавање Заједничкој комисији свих већа Савезне скупштине на шестом месту налазило питање уставног положаја и функција аутономних појава и на седмом месту остваривање права народности. Крајем јула, предлози су били стављени на јавну дискусију која је планирана да буде окончана до 25. септембра текуће године, на основу чега би се сачинио коначан текст уставних амандмана на Устав СФРЈ, који би био поднет Савезној скупштини на разматрање. У ПК ССРН Косова је 2. августа одржано саветовање са председницима општинских конференција о задацима Социјалистичког савеза у организовању дискусија о Основама за промене неких одредаба Устава СФРЈ, чиме је потврђено да ће ССРН бити носилац политичке активности у АПКМ у вези са јавном дискусијом о уставним променама. У наредном периоду су општинске конференције ССРН у Покрајини организовале скупове на којима су разматрана уставна питања, али је на њима убрзо дошло до испољавања неслагања и изношења предлога супротних платформи СКЈ, што је посебно дошло до изражаја на састанку актива ССРН у Ђаковици 16. августа и затим у Пећи, Косовској Митровици и Приштини. Наиме, учесници албанске националности су захтевали да се Покрајина конституише у републику, да се термин *шиптарска народност* у Уставу СФРЈ замени са *албански народ*, да се уставно и законски регулише званична употреба албанске заставе, да уместо Статута Покрајина добије *Устав*, да Покрајина у Већу народа Савезне скупштине има 20 представника као републике и да се у Устав СФРЈ унесе право народности на самоопредељење. Изнета су мишљења да би сходно постојању Северне и Јужне Кореје, Северног и Јужног Вијетнама, Западне и Источне Немачке могле да постоје и две републике Албанаца, чиме су уставне дискусије почеле да појачавају међунационалне антагонизме и угрожавају даљи опстанак Југословенске државе.⁵³⁵

На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 31. августа 1968. године разматрана су идејно-политичка питања у вези са јавном дискусијом о уставним променама. Покрајинско руководство је дало безрезервну подршку ставовима Партије и Ј. Броза Тита, како би се оправдало за испаде Алабанца на састанцима у ССРН који су окарактерисани као *дела реакционарних, антисоцијалистичких, каријеристичких,*

⁵³⁵ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 407; *Широке дискусије о уставу и изборном систему*, Јединство, 5.8.1968; М.С. *Почела јавна дискусија о предлогу за измену неких одредаба Устава СФРЈ и изборног система*, Јединство, 9.9.1968.

*бюрократско-етатистичких и националистичко-шовинистичких снага. Поред тога, још једном је истакнуто да је актуелни положај аутономије превазиђен степеном самоуправног развоја југословенског друштва и да је сазрело време да се отворе питања места и положаја аутономије, њених функција, права и овлашћења. Током дискусије, у први план критика су стављени националисти Срби и Црногорци за које је наглашено да се *противе променама положаја аутономија* и да сматрају да у њеним овлашћењима *ништа не би требало мењати*, док су у други план потиснути националисти Албанци за које је указано да наступају са захтевом за републиком као јединим обликом решавања националног питања и материјалног развоја Покрајине, при чему је закључено да се неће дозволити да *било ко уноси смутњу у масама и делује у правцу супротном од позиција развоја социјализма.*⁵³⁶*

Ф. Хоца је на проширеној седници Председништва и Извршног одбора ПК ССРН Косова 13. септембра 1968. године истакао да је Покрајинска комисија покренула питања да се у Уставу СФРЈ јасније и потпуније изрази функција АП као шире друштвено-политичке заједнице, да кроз Члан 2. Устава СФРЈ Покрајина буде дефинисана као саставни део југословенског федерализма, да се територија АП не може мењати без њене сагласности, да АП буде непосредно представљена у Већу народа Савезне скупштине и да се обезбеди равноправан положај њене делегације, да се у уставним одредбама потпуније изрази основно начело о равноправности народа и народности и њиховог језика и писма, да се регулише питање симбола за народности, посебно права на истицање националне заставе, да се обезбеди адекватна кадровска заступљеност АП како у органима на нивоу Федерације тако и на нивоу Републике, да се утврди самосталност АП у утврђивању врсте и извора прихода, да се знатно прошире законодавна овлашћења АП уз право доношења покрајинских закона, да у области организације правосуђа АП добије пуну самосталност и да има свој Врховни суд, да се утврди право АП на самоорганизовање и да самостално својим највишим актом утврђује своја права и дужности у складу са начелима Савезног и Републичког устава, да се измене термин *Покрајински статут* и назив Покрајине и уведе израз *Албанац* као адекватни, да се обезбеди самосталност у спровођењу политичко-извршних и управних функција, као и да се омогући да Покрајинска скупштина, Покрајинско извршно веће и Врховни суд могу покретати уставни спор пред Уставним судом СФРЈ и Уставним судом СРС. Како је у наставку објаснио: *Први пут од свог настанка АП и формално постаје социјалистичка и демократска заједница. Самим тим, мења се њен карактер, а у складу са тим – њене функције постају богатије и*

⁵³⁶ Магнетофонске белешке са проширене седнице Председништва и ИК ПК СКС за КМ, 31.8.1968, АС, Ћ-2, СКК, К-3.

садржајније. АП ће у оквиру својих права и дужности, својим законима утврђивати друштвене односе, усмеравати развитак привреде и посебно друштвених служби – просвете, културе и здравства, организовавати своје органе власти самоуправљања и у пуном смислу речи обезбеђивати равноправност народа и народности. Хоџа је истакао да су прихваћени предлози да се АП наведе у Глави 1, Члану 2. Устава СФРЈ, где се наводе и републике, које као државе сачињавају Федерацију, да АП самостално бира своју делегацију од 10 посланика у Веће народа Савезне скупштине у циљу обезбеђивања равноправности народа и народности, да АП самостално утврђује врсте и изворе прихода уместо до то и даље буде чињено из дела прихода Републике, да АП у области потпуног, основног и општег законодавства самостално доноси своје законе, при чему ће се покрајински прописи називати *покрајинским законима* и да АП има свој Врховни суд уместо Одељења Врховног суда Србије. Такође, АП је дозвољено да одреди орган који би оценио сагласност прописа и општих аката донетих у АП са покрајинским законом и покрајинског закона са највишим актом АП, при чему би тај орган уствари вршио функције Уставног суда. По питању имена АПКМ, Хоџа је указао да је остављена слобода Покрајини да о томе сама одлучи, саопштивши да је постигнуто мишљење да је *адекватније употребљавати термин Албанац уместо Шиптар, што је већ на свим политичким нивоима и у друштвеном животу прихваћено*, и да ће се највиши акт Покрајине уместо Статута звати *Основни закон*.⁵³⁷

У наставку наведене седнице, Ф. Хоџа је истакао да је *на највишим државним нивоима заузето становиште да нека од покренутих питања нису довољно политички и теоретски сагледана да би се одмах могло прићи њиховом решавању и изменама уставних одредаба*, навевши да су то питања: да ли би у Уставу СФРЈ требало да буде заступљено решење којим се народностима признаје право на самоопредељење, односно да се наведе да је настанак АПКМ извршен на основу права на самоопредељење народа и народности који у њој живе. Начелно је био прихваћен предлог да се у Уставу СФРЈ где се помињу народи допише *и народности*, док је остало отворено питање да се албански језик уведе у употребу Савезне скупштине и њених органа. Затим је Хоџа прешао на критику *појединих зборов* на којима су се разматрала питања уставних промена у Покрајини, објаснивши да је на њима *долазило до уношења смутњи и са антисоцијалистичких позиција напада на материјале и покушавано да се ток дискусије скрене у супротном правцу*. Пошто је приметио да *и на српској и на албанској страни*

⁵³⁷ Уставне одредбе обезбедиће потпуну равноправност народа и народности, Јединство, 16.9.1968; Деловати организовано и с пуно одговорности, Јединство, 23.9.1968; М.С, Интензивније ће се радити на припремању највећег акта Покрајине, Јединство, 23.9.1968.

постоје они који пласирају приче како су уставне промене усмерене против интереса једне или друге националности, он је рекао: *Ако један или пет или десет таквих елемената изађу, па на једном збору брбљају свишта – ми то морамо осудити, наша штампа то мора осудити, јер тако наш народ не мисли, тако не мисле наши комунисти.* Хоџа је замерио грађанима и комунистима што у негативан контекст стављају имена појединих покрајинских функционера поводом њихове борбе за уставне промене, посебно критикујући оне који пласирају вести *да смо република, не бисмо били заостали, да смо република, не бисмо имали незапослене, да смо република, не бисмо имали ово или оно.* Такође, он је осудио Србе и Црногорце који говоре – *Ево, ми смо вам говорили о томе, ми смо вам одавно рекли да су Албанци неповерљиви елементи,* закључивши да га боли не то што се прича него то што комунисти не реагују. Изнетим примедбама се придружио И. Куртеши рекавши: *У наредном периоду не смемо дозволити да Социјалистички савез буде трибина свакојаких, иако је он организација свих грађана. Борбом комуниста и прогресивних снага морамо овом и другом приликом да стварамо од Социјалистичког савеза место где ће се прогресивна мишљења размењивати и где ће се идејном борбом и демократском атмосфером онемогућавати учешће различитим појединцима којима су туђи изградња социјализма и учвршћивање братства и јединства наших народа.* В. Дева је истакао да и поред деловања туђих снага нема места ни за какву панику на Косову и Метохији, потенцирајући да партијски и државни органи све успешно држе под контролом, при чему је закључио: *Истина је да је за прилике у Покрајини тешко употребити речи народ и народност, јер је овде однос обрнут – народност у овој Покрајини чини већину, а припадници народа су у мањини. Али за нас комунисте од огромног је значаја реч друга Тита на митингу у Приштини да не сме да буде већине ни мањине, већ да морају бити равноправни људи и народи.* И. Вакић је објаснио да пуна национална равноправност подразумева употребу националне заставе и у случају албанске и турске народности, указавши да је употреба заставе Матице у ствари само знак припадности једној народности, а никако знак државне припадности. Тако је на крају седнице, уместо осуде испољавања иредентизма, закључено да је у досадашњем току дискусије о изменама и допунама неких одредаба Устава СФРЈ испољено јединство прогресивних снага, уз констатацију да су у неким дискусијама провејавале тенденције супротне платформи СК и интересима јединства народа Косова и Метохије које су се свесно или несвесно нашле на бирократско-етатистичким и националистичким позицијам. Такве појаве су углавном биле осуђиване, али је у појединим случајевима недостајало енергичније супротстављање, благовремено

реаговање и био присутан пасиван односе према идентификовању њихових носилаца. Заправо, покрајинско руководство је практично прикрило и ублажило испољавања незадовољства Албанаца на Косову и Метохији, што је средином септембра омогућило Комисији за изучавање, измену и допуну Статута АПКМ да интензивира свој рад усмеравајући га на питања обезбеђивање пуне равноправности народа и народности и њиховог језика и писма, организацију покрајинских органа и њихова овлашћења, структуру Покрајинске скупштине и изборни систем, као и питањима друштвено-политичких, економских, самоуправних односа.⁵³⁸

Седница Координационе комисије АПКМ је 18. септембра 1968. године протекла у расправама око потребе да се усагласе ставови покрајинског руководства о уставним променама пре него што се са њима изађе у јавност, како не би изнова дошло до негативних реакција и иступа грађана који би били у супротности са државном политиком. Тако је Ф. Хоџа истакао да се по важним питањима не може одлучивати по принципу *јеси ли ти за „Партизан“ или за „Црвену звезду“*, заложивши се да се дискусија каналише и да се не дозволе нова истицања захтева за републиком и самоопредељењем. При томе, он се обратио Х. Хоџи рекавши: *Видиш, Хајредин, нама се то сада инсистира свуда. Створена је атмосфера на Косову код низа другова и они сматрају ако то не уђе негде, то самоопредељење, онда је све пропало. Па не можемо ми такву дискусију прихватити... Немају право неки другови када кажу – ако није принцип самоопредељења до оцепљења заступљен, онда нема равноправности*. Потом се за реч јавио Р. Вранићи који је рекао: *Ево шта ми тражимо. Тражимо да покрајине, односно народности, да су за ову Федеративну Социјалистичку Југославију допринеле и народности у њеном конституисању као такве и да су и оне учествовале и на основу самоопредељења и оне чине конститутивни део, а не само народи Југославије. То желимо. Да Југославија није само заједница народа, него заједница и народности*. Потом се развила дискусија у којој је Ф. Хоџа покушао да укаже да је тај предлог немогуће спровести у дело зато што *сутра нека од народности може тражити да се укључи у своју државу матицу, што би водило разбијању Југославије*. Ставова Ф. Хоџе подржао је В. Дева указавши да се иступањима Р. Вранићија, Х. Хоџе и Г. Зајмија заправо *сужава простор за многа уставна решења која би афирмисала народности и прави штета албанској нацији*.⁵³⁹

Крајем септембра 1968. године је у Скупштини АПКМ усвојен извештај о раду Комисије за изучавање Статута Покрајине, као и решења Комисије за измену и допуну

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Седница Координационе комисије, 18.9.1968, АС, БИА, III-120.

неких одредаба Устава СФРЈ у вези са положајем, правима и дужностима Покрајине. Том приликом је Ф. Хоџа указао да је послао писмо Комисији за уставна питања Републичке скупштине са обавештењем да је Покрајинска скупштина размотрила и прихватила њен извештај. На седници Комисије за Статут Покрајине 15. октобра је дискутовано о Нацрту уставних амандмана на Устав СРС и предлог за допуну основа за промену неких одредаба Устава СФРЈ. Пошто је известио да је велику подршку уобличавању одредаба које се односе на начела равноправности народа и народности око писма и језика пружио М. Минић, Ф. Хоџа је објаснио да је на републичком нивоу дошло је до спорења око термина *Социјалистичка* у будућем имену АПКМ зато што су поједини руководиоци оценили наведено као *елемент државености*. Такође, предлогу да покрајине по броју делегата у Већу народа Савезне скупштине буду изједначење са републикама успротивиле су се поједине републике сматрајући да ће на тај начин СРС добити превласт у овом органу. У разговорима са представницима АПВ, Хоџа је потврдио свој став да уставним изменама *не могу све жеље и потребе да се дефинишу*, односно да је потребно *постављати се еластично*. На крају седнице је он констатовао да постоји пет питања која су остала отворена. Прво од њих било је питање будућег назива покрајинског Статута, да ли да се зове *Устав* или *Уставни закон* или *Основни закон*, мада су руководиоци из АПВ инсистирали да се и даље зове Статут. Како је Хоџа рекао: *Пошто Војвођани мисле да га зову Статут, а за нас је потпуно неприхватљиво Статут, ми ћемо га звати Покрајински Устав*, при чему се оградао да то вероватно неће прихватити Уставни суд Србије. Друго нерешено питање односило се на назив Покрајине – *Социјалистика АП* или само *АП*, у вези са чиме је Хоџа истакао да *Војвођани подржавају, не инсистирају, али подржавају наш став, а ми инсистирамо на САП*. Треће питање било је број делегације покрајина у Већу народа Савезне скупштине, четврто употреба језика народа и народности и пето надлежности Републике. Ф. Хоџа је објаснио да се од питања самоопредељења одустало на политичком нивоу, док је поводом идеје избацивања термина *Метохија* из назива Покрајине приметио: *Ја лично мислим да ће нам Црногорци то тешко прихватити. Лично мислим. Можда и Срби, мада нисам уверен у толикој мери. Али ће нам Црногорци у Пећи исто тешко прихватити. И прихватиће нам, можда, и неки кадрови стари, тешко*. Стога је он дао предлог да се у случају неслагања подржи идеја да се Покрајина на српскохрватском зове *Косово и Метохија*, а на албанском *Kosova*. У даљој дискусији су Х. Хоџа и Г. Зајми поново инсистирали да се у Савезном уставу покрајине дефинишу као елементи Федерације, на шта је С. Пуповци приметио: *Наша су становишта одавно то и кажем јасно, да крочиш једном ногом у Федерацију*.

Ми то не кријемо. Једном ногом крочимо, а другом си овамо. То не треба да кријемо. Не виримо у Федерацију, него смо ушли једном ногом. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 15. октобра је предложено осамостаљивање Већа народа Савезне скупштине и његово трансформисање у општеполитичко веће. Комисија за уставна питања је предложила даље позитивно мењање статуса аутономних покрајина у складу са јачањем права народа и народности, мада је критиковала све екстремне захтеве.⁵⁴⁰

До средине октобра 1968. године процењено је да је у дискусијама поводом уставних промена у општинама АПКМ учествовало око 90.000 грађана и да су предложена различита решења, нпр. да се највиши правни акт Покрајине зове *Устав* или *Основни закон*, да се питања равноправности језика и писма народности регулишу Уставом СФРЈ, да албански језик буде равноправан са свим језицима којима се служе народи Југославије и то у раду органа и тела, да се законодавне активности објављују у *Службеном листу* на албанском језику и да у деловима Устава СФРЈ где стоји *народи* убудуће буде писано *и народности*, а где се помињу *републике* стоје *и покрајине*. Посебно је разматрано питање да ли да се АП Косово и Метохија убудуће зове *АП Косово*, *Социјалистичка покрајина Косово и Метохија* или *Социјалистичка покрајина Косово*. Практично, тиме су се расправе које су вођене на највишем политичком нивоу Покрајине биле спуштене на ниво грађанства, чиме су отворене нове националне поделе и извршена дестабилизација безбедносних прилика. О томе сведочи избијање иредентистичких демонстрација током октобра у Призрену, Сувој Реци, Косовској Митровици и Пећи на којима је скандирано *Хоћемо Републику*, *Хоћемо Устав*, *Живела Албанија* и које су биле само наговештај много озбиљнијих догађаја. У таквим околностима је на састанку чланова Извршног комитета ЦК СКЈ 22. октобра код М. Тодоровића разматрано усаглашавање ставова поводом одржавања седнице Савезне уставне комисије 31. октобра. Изразивши забринутост што су се у вези са дискусијом о уставним питањима у АПКМ испољили одређени политички проблеми, Тодоровић је затражио да се о томе обаве разговори са Хоцом и Девом и о свему информише Броз.⁵⁴¹

На проширеној седници Бироа Председништва ЦК СКЈ, одржаној 31. октобра 1968. године под председништвом Ј. Броза Тита, П. Стамболић је указао да су питања уставних промена у вези са покрајинама постала *политички проблем* и да се о томе доста дискутује у јавности и штампи. Он је посебно критиковао јавно испољавање ставова

⁵⁴⁰ М. Мишовић, *Ко је тражио...*, 198; *Предложена решења за измену неких одредаба Устава су у интересу даљег развоја самоуправљања и јачања братства и јединства*, Јединство, 30.9.1968; Разматрање Нацрта амандмана на Устав СРС, 6.10.1968, АС, БИА, III-120; Седница за Комисије за Статут, октобар 1968, АС, БИА, III-120; Записник са 52. седнице ИК ЦК СКЈ, 15.10.1968, АЈ, 507, IV/52.

⁵⁴¹ Л.В. *Радничка класа вуче нови потез*, Јединство, 14.10.1968; Белешка о разговору чланова ИК код друга Мијалка Тодоровића, 22.10.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22.

супротних партијској линији и тражење да се права на самоопредељење дају народностима на Косову и Метохији, ставивши изјаве Ф. Хоџе медијима у негативан контекст. Броз је на то одговорио да се слаже да се покрајине назову *Социјалистичким*, а да се други процеси у вези са развијањем равноправности народности *препусте даљем процесу развитка*, односно да се у наредним годинама то питање *прати и не скида са дневног реда*. Председник СФРЈ је указао да је у односу на албански много штетнији великосрпски шовинизам и да га *непрестано треба онемогућавати и сузбијати*, при чему је у прави план ставио економске проблеме у Покрајини за које је нагласио да их је неопходно решавати у наредном периоду. Е. Кардељ је позвао да се *другови у руководству Србије и у руководству Косова лате да се косовска аутономија развија свестрано на линији привредног, културног развоја и афирмацији шиптарског народа*, што је В. Дева поздравио оптужујући за покрајинске проблеме *великосрпски шовинизам који је годинама био сумњичав према албанској народности*. Недуго затим, код П. Стамболића је 4. новембра одржан састанак на којем су претресана спорна питања у вези са уставним променама. Том приликом су Ф. Хоџа и В. Дева инсистирали да се повољно по Покрајину реше питања – да ли у Савезном уставу, код набрајања република које сачињавају СФРЈ, треба да стоје и покрајине, да ли поставити једнак број делегација Републике и аутономних покрајина у Већу Народа Савезне скупштине, да ли да се статут аутономних покрајина зове *Устав* или *Статут* или нешто треће, при чему је термин *Устав* оцењен као израз уставотворности и државности које покрајине немају, и да ли да у називу аутономних покрајина стоји термин *Социјалистичка* који је до раније био резервисан за Федерацију и републике са конотацијом државног суверенитета. Након опсежних дискусија и уз потврду М. Поповића и М. Тодоровића из ЦК СКЈ и С. Дороњског, Б. Радосављевића, Д. Стаменковића и С. Аксића уз ЦК СКС, одлучено је да се АП назову *Социјалистичке*, док су представници АПКМ су одустали да захтева за истим бројем посланика у Већу народа Савезне скупштине, паралелним навођењем република и покрајина у Уставу СФРЈ и захтева да се Статут Покрајине зове *Устав*.⁵⁴²

Статутарна комисија АПКМ је 6. новембра 1968. године разматрала Нацрт амандмана на Устав СРС и том приликом је Ф. Хоџа саопштио резултате наведеног састанка код П. Стамболића, на шта је Х. Хоџа инсистирао да се провери да ли ће у Уставу СФРЈ бити наведено да су покрајине у саставу Србије и у саставу Југославије. Ф. Хоџа је на то одговорио да је договорено да се наведе код набрајања република – *СР*

⁵⁴² D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 98; Стенографске белешке са проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ, 31.10.1968, АЈ, 507, III-К.1; Стенографске белешке са састанка код друга Петра Стамболића у вези уставних питања, 4.11.1968, АС, Ђ-2, К-21.

Србија са САП Војводином и САП Косовом, чиме би се посредно изразило да су покрајине елементи Федерације. Током састанка се Ф. Хоџа правдао и извињавао члановима Комисије зато што није успео да издејствује све што су они желели, чак приметивши да му је српско руководство замерило да се *ценка*. Недуго затим, на Косову и Метохији су 27. новембра избиле иредентистичке демонстрације албанског становништва које су описане у претходном поглављу, а током којих су истицане пароле – *Хоћемо Устав, Хоћемо Републику, Хоћемо самоопредељење и отцепљење, Тражимо присаједињење Албанији* и слично. Како би умирила албанске масе, југословенска државна власт је, уз подршку руководства Србије, одлучила да изађе у сусрет Албанцима и убрза усвајање одређених уставних одредби о којима током дискусије није био заузет коначан став. Тако су на седници Председништва Републичке конференције ССРНС 4. децембра подржане оцене, ставови и мере које су предузели покрајински и општински форуми политичких и друштвених организација и представнички органи на Косову и Метохију у вези са сузбијањем демонстрација, на основу чега је одлучено да се, упркос отворено исказаној антијугословенској опредељености Албанаца, настави са спровођењем предложених промена Устава СФРЈ и СРС и Статута АПКМ, посебно оних чланова у вези са афирмацијом равноправности народа и народности. Но, препоручено је да се у наредном периоду потпуније објасни суштина уставних промена како би се *одбациле идејне спекулације*.⁵⁴³

Први текст Преднацрта Уставног закона Покрајине разматран је у првој половини децембра 1968. године на седници Комисије за Статут АПКМ, када је указано да ће се из назива Покрајине избацити термин *Метохија*, да ће се обезбедити равноправност народа и народности, њихово међусобно зближавање и развијање братства и јединства с народима и народностима у СРС и СФРЈ и да ће се отворити *даљи процеси развоја Покрајине као социјалистичке демократске друштвено-политичке заједнице у складу с начелима устава СФРЈ и СРС*. Но, током дискусије је дошло до критика на рачун употребе израза *народност* као инфериорног у односу на термин *народ*, што је Ф. Хоџа пресекао рекавши: *Народ је у Југославији свака она нација и народ, која има матицу и све друго у Југославији, и која је један од оснивача Југославије. Под појмом народности, узели смо термин да је свака она националност која матицу има ван југословенске заједнице, а кроз борбу, НОБ, учешће у тој борби и све друго, она је заједно са народима Југославије и оснивала ту заједницу, и дала свој допринос за целокупну ту револуцију. То не може*

⁵⁴³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 389; М. Mišović, *Ko je tražio...*, 201; Разматрање Нацрта амандмана на Устав СРС, 6.11.1968, АС, БИА, III-120; Ж.М. Непристрасна „црвена књига“, Политика, 5.12.1968; М.С. *Предстоји јавна дискусија о нацрту Уставног закона Покрајине*, Јединство, 16.12.1968.

уопште да укључи питање инфериоритета или другог степена. То су само два појма таква. На крају састанка изнети су планови да прва верзија Уставног закона Покрајине буде разматрана у Покрајинској скупштини на свечаној седници посвећеној прослави 25-годишњице АВНОЈ-а, АСНОС-а и формирања првог НО Косова и Метохије 29. децембра, након чега би она била дата на јавну дискусију. Међутим, Скупштина АПКМ је 12. децембра, без посебних најава у јавности, једногласно усвојила предлог да се измени назив Покрајине у *Социјалистичку Аутономну Покрајину Косово*. Како је истакла К. Патрногић Цица, у питању је био *општи став Социјалистичког савеза и консензус свих радних људи у Покрајини – Албанаца, Срба, Црногораца и Турака*. Термин *Социјалистичка* означен је неспорним, док је уклањање термина *Метохија* објашњено да је извршено *сходно гео-политичким и топономографским и практичним разлозима*. Патрногићева је указала да *геополитички не постоји никаква битна разлика између делова садашње Покрајине, која се назива Косово и Метохија и да уколико уопште има такве разлике, она је толико безначајна да не заслужује да нађе израз у посебним терминима*, рекавши да *топономографски гледано код Албанаца уопште не постоји појам Метохије ни у ужем опсегу и да овај појам постоји само у схватању српског становништва Покрајине и у свим студијама, уџбеницима и документима до Другог светског рата*, односно да је *област коју Метохија обухвата сувише уска да би била изражена у имену Покрајине (Подримље, Призренска котлина, Подгорје, Гора, Ђаковица, Хас, Река, Опоље и Средска)*. Образложивши да појам *Косово* има много шире географско значење тако да *практично обухватао већи део Покрајине*, Патрногићева је приметила да *Косовом Албанци називају целу Покрајину и да су Турци називали овај крај Косовски вилајет* и да су се *током Другог светског рата народноослободилачке јединице у којима су биле све националности називале косовским бригадама*. На крају она је закључила да је *изнет читав низ убедљивих аргумената који иду у прилог промени назива Покрајине*, као и да је *о томе већ било речи у ранијем периоду када је усвајан Статут АКМО*. У дискусији је једино посланик из Пећи Иво Марковић изнео мишљење да још увек постоје нејасноће и да би требало подробније објаснити грађанима потребу измене назива Покрајине, што није утицало да се описани предлог потом једногласно усвоји.⁵⁴⁴

Комисија за развој социјалистичких међунационалних односа у ПК СКС за Косово је на састанку 18. децембра 1968. године разматрала положај народности у светлости уставних одредаба и програмских начела СКЈ, у вези са чиме је начелно закључено да ће се у *наредном периоду велика пажња посветити зближавању југословенских народа са*

⁵⁴⁴ Разматрање преднацрта Уставног закона АПКМ, 1968, АС, БИА, III-120; *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*, Јединство, 16.12.1968.

народностима у Покрајини, постизању економске равноправности народа и народности, као и борби против примитивизма и назадних обичаја. На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 24. децембра је Л. Перовић критиковала један део посланика из Србије који су у Савезној скупштини заступали изразито националистичке позиције у дебати око уставних промена, навевши да су покрајински посланици били врло јединствени у подршци уставним променама, али је до разлика дошло у држању посланика из Ужје Србије. Како је рекла: *Ми сматрамо да нема ништа незаконито у томе да велики желе да врше мајоризацију, али мислимо да има много супротног у основној политици у идејним и политичким ставовима СК и што се нас тиче ми ћемо о томе развити широку дискусију и политичку акцију у Србији.*⁵⁴⁵

У таквим околностима је Савезна скупштина 26. децембра 1968. године усвојила амандмане VII-XIX на Устав СФРЈ, којима је била ојачана државност југословенских република и проширена права аутономних покрајина. Амандманом VII, који је заменио Члан 2, Став 1. Устава СФРЈ, формулисано је да Југославију сачињава шест република, док је при набрајању наведено – *Социјалистичка Република Србија са Социјалистичком Аутономном Покрајином Војводином и Социјалистичком Аутономном Покрајином Косовом које су у њеном саставу*, чиме је практично означено да су, иако у саставу Србије, аутономне покрајине истовремено и равноправни субјекти Федерације, односно *конститутивни елемент југословенског федерализма*. Овим амандманом су покрајине промениле називе у *Социјалистичке аутономне покрајине*, док је из имена АП Косова и Метохије избачен термин *Метохија*, тј. остало само *Косово*. Амандманом VIII уведено је Веће народа као самостално и општенадлежно веће у саставу Савезне скупштине и укинути су Савезно и Организационо веће уместо којих је формирано Друштвено-политичко веће. У Веће народа су републике делегирале по 20 и покрајине по 10 посланика, с тим што покрајинске делегације више нису биле у саставу делегације СРС. Амандманима IX-XVI утврђени су организација и функционисање Савезне скупштине, поступак промене Устава СФРЈ у којем је пресудну улогу добило Веће народа, као и уставне позиције органа самоуправљања у радној организацији и уставне позиције градова. Амандман XVIII одредио је на нов начин позицију аутономних покрајина као *конститутивних елемената југословенског федерализма* и ускраћена је могућност стварања нових покрајина и укидања постојећих, при чему је легитимитет за наведено нађен у *заједничкој борби и слободно израженој вољи народна и народности са ових*

⁵⁴⁵ Стенографске белешке са састанка Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама и народностима, 18.12.1968, АС, Ђ-2, К-132; М.С, *Комисија за међунационалне односе разматрала програм рада*, Јединство, 23.12.1968; Записник са 56. седнице ИК ЦК СКЈ, 24.12.1968, АЈ, 507, IV/56.

територија. Поред тога, овим амандманом је наглашено да Уставом утврђена права и дужности покрајина непосредно штити Федерација, а основна начела о организовању аутономних покрајина нису више била одређена Уставом СРС већ покрајинским уставним законом. Све наведено било је поткрепљено стереотипима и фалсификатима о заједничкој борби народа и народности против окупатора у Другом светском рату и успостављању аутономија пре њиховог уласка у састав Србије на бази слободно изражене воље народа и народности. Амандманом XIX утврђена је равноправност народа и народности, чиме су народности стављене у исти ред са народима. Наведеним амандманима заправо је започета суштинска реформа југословенске федерације са далекосежним политичким последицима. Покрајине су тако, заједно са републикама, попут некаквих *парарепублика* постале одговорне за функционисање југословенске заједнице и преузимале бригу за њен укупни друштвени развој. Осим тога, покрајине су добиле право на доношење свог уставног закона којим су утврђивала права и дужности, могле су да доносе законе и добиле су Врховни суд који је у погледу покрајинских закона и прописа имао функцију уставног суда. На тај начин СРС је била доведена у апсурдну ситуацију да није имала ингеренција над одлукама покрајинских органа, док је за сваку одлуку или предузету меру била у обавези да тражи сагласност аутономних покрајина.⁵⁴⁶

У Скупштини САПК је 30. децембра 1968. године разматран Преднацрт Уставног закона Покрајине, који је образложила потпредседница овог тела К. Патрновић Цица објаснивши да се изради Преднацрта приступило пошто су усвојени амандмани о статусу, правима и дужностима Покрајине, те да ће кроз њих Покрајина самостално дефинисати односе у привреди и другим областима живота, имати свој Врховни суд и делегацију у Већу народа Савезне скупштине и регулисати питања из области равноправности народа и народности, употребе њиховог језика и писма, а све у духу одлука и ставова Партије. Посланици су подржали Уставни закон САПК, након чега је он изнет на јавну дискусију у трајању од месец дана. На Четвртој пленараној седници ПК СКС за Косово 6. јануара 1969. године разматране су почетне дискусије о Нацрту Уставног закона САПК и констатовано да постоје изгледи да ће се на њега *устремити шовинисти разних боја покушавајући да га обезвреде*, при чему ће се *слаткоречиво представљати као једини и прави борци за права својих народа без обзира на методе којима се служе*. Због тога је затражено потпуно јединство комуниста у прихватању политике ПК СКС за Косово и

⁵⁴⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 396; Љ. Димић, *Историја српске...*, 406; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 330; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski...*, 408; R. Rajović, *Autonomija...*392.

њихово активно деловање како на састанцима Социјалистичког савеза, где су дискусије одржаване, не би дошло до понављања ексцеса из претходне године.⁵⁴⁷

Скупштина СРС је 29. јануара 1969. године једногласно усвојила амандмане IV-VIII на Устав СРС. Амандманима IV и V дефинисана су права и дужности Републике у складу са амандманима VII, XVI и XVIII на Устав СФРЈ, али и дефинисано да је Република одговорна за вршење послова из области искључивих права Федерације под којима су подразумевани међународни односи, народна одбрана и државна безбедност. Све остале домене су органи и организације аутономних покрајина могле да уређују самостално, док је амандман V утврдио материју из раније описаног амандмана XVIII на Устав СФРЈ који је регулисао односе између републичких и покрајинских органа. Тиме је практично био редефинисан ранији Члан 129. Устава СРС којим су права и дужности покрајина биле утврђиване у оквиру права и дужности Републике. Иначе, током дискусије о нацрту Уставног закона САПК највише је испољено интересовања грађана у вези са питањима зашто Уставни закон није назван *Уставом*, зашто су остале разлике у терминима *народност* и *народ* и зашто се набрајају народи по абecedном реду уместо по структури становништва, а захтевано је и да се поостре мере у Кривичном закону за убиство, да се не дозволи иселјавање становништва и да се споје Социјално-здравствено и Културно просветно веће. Осим тога, доста речи је било о употреби албанске заставе, изучавању језика народности, надлежности Врховног суда и економским односима Покрајине, Републике и Федерације. На састанку Комисије за Уставни закон САПК 14. фебруара, дата је коначна редакција Уставног закона САПК, који је потом упућен на разматрање Покрајинском већу Покрајинске скупштине и то на три језика – српскохрватском, албанском и турском.⁵⁴⁸

Три дана након што је Скупштина САПВ прогласила Уставни закон САП Војводине, Скупштина САПК је 24. фебруара 1969. године усвојила Уставни закон САП Косова, који је на снагу ступио даном објављивања у *Службеном листу САПК*. На свечаној седници су били присутни посланици Већа народа Савезне скупштине са САПК, чланови Комисије за израду Уставног закона САПК, председник ПК СКС за Косово В. Дева, председник ПК ССРНК И. Куртеши, председник Покрајинског већа Савеза синдиката Косова Б. Недељковић и председник ПК Савеза омладине Косова И. Бајрами. Експозе је поднео председник Покрајинске скупштине Ф. Хоца, а по усвајању Уставног

⁵⁴⁷ R. Rajović, *Autonomija Kosova...*, 294; Љ. Димић, *Историја српске...*, 468; D. Marković, *Život...*, 121; *Нацрт Уставног закона Покрајине дат на јавну дискусију*, Јединство, 6.1.1969; З.В, *Пленум Покрајинског комитета СК*, Јединство, 13.1.1969.

⁵⁴⁸ Љ. Димић, *Историја српске...*, 468; *Одлука о проглашењу уставних амандмана*, Службени гласник СРС, 5, Београд 1969; *Испољено живо интересовање*, Јединство, 3.2.1969; *Ускоро проглашење Уставног закона Покрајине*, Јединство, 17.2.1969.

закона донет је и закон о спровођењу Уставног закона. Тако је Ф. Хоџа подсетио да је од Прве конференције Обласног НОО за КМ прошло 25 година, истакао да је ово историјски догађај и критиковао антијугословенску политику Албаније рекавши: *Које и чему служи антијугословенска хајка из Тиране? Албанском народу свакако – не!* Заложивши се за даље развијање добросуседских односа са Албанијом, он је два дана касније расписао изборе за посланике Покрајинске скупштине за 23. април, док је на састанку ПК ССРНК упућен предлог да он и И. Вакић остану на дотадашњим функцијама. Уставни закон САПК имао је седам глава и 153 члана, а позивао се на социјалистичко друштвено, економско и политичко уређење Покрајине и на равноправност Албанаца, Срба, Црногораца и Турака, њихово међусобно зближавање и развијање братства и јединства са народима и народностима СРС и СФРЈ.⁵⁴⁹

У Основним начелима, као уводу Уставног закона, описан је историјски настанак Покрајине кроз повезаност, заједнички живот и стремљење за слободу и социјални прогрес Албанаца, Срба, Турака и Црногораца, при чему је објашњено да је САПК *рођена у заједничкој борби народа и народности Југославије у Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији и на основу слободно изражене воље становништва овог краја*. У првој глави исказано је да су права и дужности САПК утврђена овим Уставним законом у складу са начелима Устава СФРЈ и Устава СРС, да су извори финансирања Покрајине самостални, да се територија Покрајине не може мењати без сагласности Скупштине САПК, да је загарантовано право употребе албанског, српско-хрватског и турског језика и писма, као и право Албанаца и Турака да употребљавају националну заставу, да је дужност сваког грађанина Покрајине да јача и развија братство и јединство народа и народности и да је главни град Покрајине Приштина. У другој глави наведено је да је највиши орган власти и орган друштвеног самоуправљања у оквиру права и дужности Покрајине – Покрајинска скупштина, да је политичко-извршни орган Покрајинске скупштине Покрајинско извршно веће, да за вршење послова државне управе Покрајинска скупштина образује покрајинске органе управе, да се Покрајина стара о сузбијању крвне освете и народних обичја и односа у браку и породици, да Покрајина уређује покрајинским законима и другим прописима и општим актима питања од заједничког интереса за друштвено-економски, политички и културни живот, да се у САПК равноправно примењују албански и српско-хрватски језик и писма, а да на поручјима на којима живе Турци и турски језик, да је равноправна употреба језика

⁵⁴⁹ М. Мишовић, *Ко је...*, 203; *Проглашен Уставни закон Покрајине Косово*, Јединство, 3.3.1969; *Избори за посланике Покрајинске скупштине одржаће се 23. априла*, Јединство, 3.3.1969; *Одлука о проглашењу Уставног закона САП Косова*, Службени лист САПК, 6, Приштина 1969.

загарантована у свим органима, установама, радним и другим организацијама Покрајине, као и на свим школама и на факултетима, да се установљава Врховни суд Покрајине са посебним Уставно-судским одељењем које има задатак да оцењује сагласност покрајинских закона са покрајинским Уставним законом. У главама III-VI описан је рад и надлежности Покрајинске скупштине, Покрајинског извршног већа, покрајинске управе и Врховног суда Косова, а у последој глави дате завршне одредбе.⁵⁵⁰

По проглашењу Уставног закона САПК, отпочеле су опсежне припреме за одржавање Девог конгреса СКЈ, о чему је посебно расправљано на Тринаестој седници ЦК СКЈ 28. фебруара 1969. године, када је А. Шукрија инсистирао да се у историјски преглед делатности и достигнућа КПЈ/СКЈ свуда где се помињу народи додају и термин *народности* са објашњењем да су комунисти из редова националних мањина учествовали у раду и борби Партије од њеног оснивања. Девети конгрес СКЈ, којем је присуствовало 1.100 делегата и око 70 иностраних делегација, почео је 11. марта у Београду свечаном седницом посвећеном 50-тогодишњици ЦК КПЈ, а завршен је 15. марта. Реферат Ј. Броза Тита – *Педесет година револуционарне борбе комуниста Југославије* евоцирао је успомене на све значајне догађаје кроз које је Партија прошла од 1919. године, привредне успехе у обнови и изградњи државе, успостављање и развијање система социјалистичког самоуправљања, али и борбу за независност Југославије у периоду 1948-1953. године и против *бюрократских и догматских* снага на Брионском пленуму 1966. године. Броз је замерио критичарима југословенског система што прећуткују остварене резултате у социјалистичкој изградњи, критиковао појаве *анархолиберализма и стихије*, позвао да се почне са припремама за нови средњорочни план развитка државе, затражио да се отклањају слабости и неефикасности у раду друштвено-политичких заједница и да се улога општина, покрајина, република и Федерације непосредније заснива на интересима удруженог рада, грађана, народа и народности. Истакавши да ће се у развојној политици ићи на бржи развој привредно недовољно развијених подручја у складу са начелима Програма СКЈ и Устава СФРЈ, он је похвалио делатност Фонда федерације, док је поводом уставних промена објаснио да оне *ојачавају кохезију југословенске социјалистичке заједнице и учвршћују равноправност*.⁵⁵¹

По питању међунационалних односа Броз је рекао: *У последње вријеме дошло је до познатих националистичких диверзија од стране политичких непријатеља из редова једног малог дијела албанске народности. Циљеви организатора тих диверзија нису били*

⁵⁵⁰ Исто.

⁵⁵¹ Стенографске белешке са 13. седнице ЦК СКЈ, 28.2.1969, АЈ, 507, II/38; *Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške*, I, Београд 1970, 6.

стварни интереси албанске народности, већ подривање наше заједнице и њеног угледа у свијету и угрожавање интегритета наше земље. Са тим непријатељима одлучно су се обрачунали комунисти и радни људи албанске народности. Интегритет наше земље, социјалистичке заједнице самоуправљача, не може нитко довести у питање, па ни реакција и иредентисти и реакционари других националности не могу довести у питање пуну равноправност и слободу албанске народности. Судбина Албанаца у Југославији је тјесно повезана са судбином свих народа наше социјалистичке заједнице. Обавеза је наше заједнице да у сваком погледу омогућимо бржи развитац Косовске Аутономне Покрајине. У наставку, Броз је истакао да су из времена предратне Југославије наслеђени тешка економска и друштвена неразвијеност и велики национални антагнизми на САПК, а да је нова Југославија радила на уклањању тог тешког наслеђа, да се напори и средства која су том циљу уложена не смеју потцењивати, да је било грешака до Брионског пленума и да су осуђени догматски елементи који су имали монопол у овој Покрајини, као и да је било запостављања интереса албанске народности, самовоље и неодговорних поступака чије се последице још увек осећају, али да се настоји да се оне што пре отклоне. Нагласивши да у САПК није довољно само приповједати социјализам, већ да треба развијати економску основу, он је закључио: *Што се тиче заставе, о којој је доста било говора, Албанци у нашој земљи треба да је имају, али та застава мора да буде у складу са државним суверенитетом и интегритетом Југославије и о томе треба да се донесе један пропис.* На крају Конгреса, Ј. Броз Тито је изабран за председника СКЈ и усвојене су три резолуције *Социјалистички развој у Југославији на основама самоуправљања и задаци СК, Идејно-политички основи даљег развитака СКЈ и СКЈ у борби за равноправну међународну сарадњу, за мир и социјализам.*⁵⁵²

Током Деветог конгреса СКЈ о проблемима САПК је први говорио Џ. Нимани, који се заложио за наставак државне политике бржег развоја недовољно развијених подручја, указавши да је у међуконгресном раздобљу у Покрајини укупан друштвени доходак повећан три пута, да за издржавање и развој покрајинских друштвених служби одлази око 60% буџетских средстава које дају Федерација и Република, да је индустријска производња повећана 7,5 пута и пољопривредна 4 пута и да у основним и средњим школама учи око 250.000 ђака, од којих око 150.000 Албанаца. Затраживши одлучан обрачун са појавама национализма и шовинизма, он је рекао: *Комунисти из редова албанске народности дужни су да буду у првим редовима борбе против албанског национализма, а комунисти из редова српске и црногорске националности, у складу са*

⁵⁵² *Deveti kongres SKJ, Stenografske beleške*, I, Beograd 1970, 6.

ставовима ЦК СКС, треба да буду носиоци борбе против великосрпског национализма, који настоји да међу српским и осталим народима Југославије шири неповерење према албанској народности. Основно они настоје да идентификују албански народ са албанским националистима и непријатељима, тј. да рехабилитују схватање и појаве које су Четврти и пленум ЦК СКЈ и Шести пленум ЦК СКС осудили и разобличили. О бржем развоју недовољно развијених република и крајева говорила је Т. Симић која је, алудирајући на САПК, затражила да се обезбеди бржи привредни и општи развој од просечног југословенског уз најбржи развој оних подручја која највише заостају, док је Хаљиљ Хаљиљај је апеловао да се пољопривредном становништву Покрајине, као већинском, обезбеде олакшице од различитих намета. Ф. Хоца је указао да се у Покрајини улажу напори да све оно што је старо и примитивно нестаје и да се ново и савремено рађа, похваливши домете Брионског пленума и Шестог пленума ЦК СКС и оградивши се од иредентистичких демонстрација за које је објаснио да су биле *напад непријатеља на братство и јединство у процесу креирања уставних промена*. Д. Мугоша је критиковао антијугословенске и сепаратистичке паролe које су се могле чути на демонстрацијама Албанаца, оценио да је *најопаснији онај шовинизам пред којим се одступа* и затражио убрзанији развој Покрајине, што је у свом излагању парафразирао и М. Звицер. А. Шуркија је указао да би *националне мањине тебало да буду мост сарадње са суседним земљама*, објаснивши да Југославија жели да нормализује односе са Албанијом, али да њено политичко руководство то констатно одбија ширећи антијугословенску пропаганду. Он је похвалио политику СКЈ у борби за равноправност народа и народности у СФРЈ, закључивши да *интегритет Југославије нико не може довести у питање*.⁵⁵³

Девети конгрес СКЈ је потврдио процес слабљења међурепубличких веза у Југословенској федерацији кроз осликавање уставних амандамана на реформу Партије у којој је дошло до осамостаљивања партијских организација у републикама и покрајинама, при чему је и формално потврђено стварање Савеза комуниста Војводине и Савеза комуниста Косова (СКК) чије везе са СКС су значајно смањене и организационо пребачене на СКЈ. Тако је уместо ЦК СКЈ формирано Председништво СКЈ (ПСКЈ) као највиши партијски орган и највиши извршно-политички орган постао је Извршни биро Председништва СКЈ, док је између два партијска конгреса заседала Конференција СКЈ чији стални део је биран на конгресу по принципу паритета, а променљиви део према броју чланова СКЈ. У Извршном бироу ПСКЈ су све републичке организације СК биле су заступљене са два и покрајине са по једним чланом, при чему је делегат САПК био Ф.

⁵⁵³ Исто.

Хоџа. У Председништво СКЈ је изабрано 52 члана, од којих са САПК Ф. Хоџа, Ј. Печеновић и К. Широка. Овом реформом је постало јасно да како Југословенску државу, коју су разједали републички етатизми, партикуларизми и супротстављени национални интереси уз продубљивање разлика између развијених и неразвијених крајева, тако и Партију кохезионо окупља личност Ј. Броза Тита. На другој седници Извршног бироа ПСКЈ, одржаној 1. априла, закључено је да је Девети конгрес СКЈ утицао на даљу стабилизацију политичке ситуације у Југославији и да би у погледу решавања међунационалних проблема акцију требало усмерити на *откривање узрока ових појава, а не само на сузбијање последица*. Препоручено је да се инсистира на оним акцијама које доводе до међунационалног упознавања и зближавања, посебно на пољу културе, како би се у свим републикама и покрајинама оснажило осећање тежње ка интеграцији југословенског друштва.⁵⁵⁴

На Шестом пленуму ПК СКК, одржаном 5. априла 1969. године уз присуство члана Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџе и чланова ПСКЈ К. Широке и Ј. Печеновића, разматрана су нека актуелна идејно-политичка питања комуниста САПК на основу информација сакупљених из 22 општинска комитета Покрајине. У уводном излагању, И. Бајра је оценио да је *политичко стање у Покрајини позитивно, без обзира на то што нека жаришта у неким ситуацијама и у неким срединама чине нешто компликованијом ту политичку ситуацију*. Указавши да су захваљујући делатности комуниста *антисоцијалистички елементи потиснути*, да се организаторима демонстрација суди и да су антисамоуправне појаве доживеле осуду свих *прогресивних снага*, посебно од припадника албанске народности, он је поновио тезу да су учесници демонстрација *већином били заведени, неупућени и неинформисани о карактеру и суштини протеста* и да су *данас свесни правог карактера тих демонстрација*, чиме је настојао да амнестира Албанце од кривице. У наставку, Бајра је критиковао све који користе проблеме у привреди да би *изрицали негативне оцене о друштвеном самоуправљању* и приметио да се *нагомилани нерешени проблеми у пољопривреди негативно рефлектују на политичко стање на селу и расположење људи*. На Пленуму је било речи и о миграционим кретањима становништва из Покрајине за која је закључено да су *узрокована мноштвом фактора*, пре свега неразвијеношћу и пренасељеношћу овог подручја, економским, социјалним, политичким и друштвеним факторима, тешким положајем једног броја

⁵⁵⁴ Љ. Димић, *Историја Југославије...*, 409. В. Petranović, *Istorija jugoslavije 1918-1989*, III..., 390; R. Rajović, *Autonomija...*, 296; К. Николић, *Србија...*, 265; D. Bilandžić, *SKJ 1945-1982. Kongresi*, Beograd 1982, 39; L. Perović, *Zatvaranje kruga...*, 85; P. Imami, *Srbi i Albanci...*, 319; Д. Стаменковић, *Између...*, 179; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 279; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966-1969...*, 505; *Deveti kongres SKJ. Stenografske beleške*, III..., 3; Стенографске белешке са Прве седнице ПСКЈ, 16.3.1969, АЈ, 507, III/137.

радних организација у условима реформе, ниским личним дохоцима, органиченим могућностима стручног усавршавања, отпорима стручњацима које даје *занатско-сељачки и примитивистички менталитет*, створеном атмосфером после *новембарских догађаја*, активирањем разних *екстремистичких и непријатељских елемената из редова националиста*, покушајима *шовинистичких елемената* из редова албанске народности да се нека питања из међунационалних односа решавају *вештачки и преко ноћи*, отпорима од стране српског и црногорског шовинизма у вези са решавањем појединих питања из области националне равноправности народности, као и појавама *кабадахилука и силеџијства* и ремећења јавног реда и мора од стране група и појединаца. Но, да слаткоречива оцена политичке ситуације у САПК само неколико месеци после иредентистичких демонстрација није одговарала стварности потврђује информација Секретаријата ПК СКК састављена почетком априла, у којој је наведено да је 17. марта група албанских ученика положила венац на гроб Ђака који је изгубио живот у демонстрацијама и да су постојале индиције да је за 27. март припреман излазак велике групе студената и Ђака у виду демонстрација на поменуто гробно место. Осим тога, у Приштини је тих дана у ресторану, на очиглед јавности, убијен борац из Другог светског рата и дугогодишњи друштвено-политички радник Перо Решетар, због чега је протест изразио Општински одбор СУБНОР-а. У питању је била освета сина једног Албанаца којег је Решетар убио пре више година у самоодбрани, а претње од стране Албанаца борцима из Другог светског рата биле су веома честе од Брионског пленума. Такође, ни смена Р. Шаље са функције Покрајинског јавног тужиоца није променила његов статус у друштву, нити је он трпео последице свог антидржавног деловања. На другој седници ПСКЈ 10. априла Ј. Броз Тито је захтевао политичко јединство унутар партијских редова, премда је М. Никезић указао на пораст антагонизма између српског и хрватског политичког руководства. Никезић је стајао на становишту да се не сме дозволити да бујање хрватског, албанског и других националиста у Југославији да подстицаја ширењу национализма код српског народа, где су већ постојали гласови како српско политичко руководство не води довољно рачуна о интересима Срба расејаних по целој југословенској заједници.⁵⁵⁵

Након одржаних избора, за посланике Друштвено-политичког већа Савезне скупштине изабрани: А. Перић у Гњилану, у Косовској Митровици М. Драгај, у Пећи Р. Муљаку, у Призрену Д. Дукађини, у Приштини Н. Гаши и у Урошевцу С. Саити. За

⁵⁵⁵ М. Мишовић, *Ко је...*, 228; Записник са Друге седнице ИБ ПСКЈ, 1.4.1969, АЈ, 507, IV/64; Материјал са Шесте пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; Стенографске белешке са 2. пленарне седнице ПСКЈ, 10.4.1969, АЈ, 507, III/138.

посланике Републичког већа Републичке скупштине су изабрани: И. Дема (Витина са Качаником), Р. Бејта (Вучитрн и Србица), А. Гаши (Исток и Клина), М. Милановић (Косовска Митровица и Лепосавић), М. Балабани (Липљан и Глоговац), П. Брајковић (Пећ), М. Хоџа (Подујево), Р. Даути (Призрен и Драгаш), М. Лазић и О. Јусуфи (Приштина), Т. Радић (Урошевац) и М. Грезда (Ђаковица и Дечане). Покрајинска скупштина новог сазива се конституисала 7. маја изабравши за новог председника И. Куртешија и потпредседнике Бошка Димитријевића и Б. Новобрдалију, за председника Покрајинског већа С. Затрићија, Привредног већа П. Цуцкића, Просветно-културног већа Д. Доброши, Организационо-политичког А. Аземија и Социјално-здравственог М. Беграца. Тајним гласањем је изабрано 10 посланика Већа народа Савезне скупштине – Исмаил Бајрами, М. Ковачевић, др Фериз Краснићи, Ашим Мустафа, Шефхет Мустафа, Мушерефе Мустафа, Џ. Нимани, Б. Шкембаревевић, Ј. Шотра и А. Шукрија. За председника Покрајинског извршног већа поново је изабран И. Вакић, за потпредседнике Б. Радуновића и Р. Суројија, док су нови чланови овог тела били И. Илијази, Д. Чукић, А. Казази, Б. Лони, С. Ругова и З. Робај. За покрајинске секретаре су именовани: за народну одбрану М. Малићи, за унутрашње послове Џ. Хамза (заменици М. Шоши и Д. Ристић), за законодавство и правду Р. Махмути, за финансије Р. Вулић, за привреду инж. Е. Прешева, за пољпривреду Р. Савић и за здравство и социјалну политику Ф. Кајтази. На пленарној седници ПК СКК, одржаној 31. маја, констатовано је да национална структура новоизабраних посланика *задовољава*, односно да су од 34 посланика изабраних у Савезну скупштину 22 Албанци, 7 Срби и 3 Црногорци. За Републичку скупштину од 55 изабраних посланика 38 су били Албанци, 14 Срби, 2 Црногорци и нешто мање од 2% Турци. Од 270 посланика Покрајинске скупштине 174 су били Албанци, 73 Срби, 14 Црногорци и 3 Турци. Побошљана је и квалификациона структура посланика – док је раније било 12 инжењера сада их је било 23, уместо 9 економиста 21, уместо 9 правника 22, док је лекара сада било око 60. Иначе, за председника Скупштине СРС изабран је Дража Марковић, а за председника Извршног већа СРС Миленко Бојанић.⁵⁵⁶

Савезна скупштина је током заседања 24. и 25. априла 1969. године усвојила Резолуцију о остваривању уставних начела о равноправности језика и писама народа и

⁵⁵⁶ Нови председници општинских скупштина у САПК су били: у Витини Ђ. Ђерими, Вучитрну И. Меровици, Глоговцу И. Богићи, Гњилану С. Трајковић, Дечанима С. Маља Чекај, Драгашу Н. Куртеши, Ђаковици С. Бакали, истоку С. Кабаши, Качанику С. Бајра, Клини О. Краснићи, Косовској Камнеици О. Крчелји, Косовској Митровици Б. Вавић, Лепосавићу М. Милојевић, Липљану Ш. Хазири, Ораховцу Х. Бујуши, Пећи С. Мераку, Подујеву Р. Рама, Призрену А. Бећири, Приштини Ј. Печеновић, Србици Х. Мифати, Сувој Реци А. Краснићи и Урошевцу С. Сахити. Видети: *Изабрани посланици за Савезно и Републичко веће*, Јединство, 21.4.1969; *Прошле недеље у Покрајинској скупштини*, Јединство, 28.4.1969; М.С, *Покрајинска скупштина се конституисала*, Јединство, 12.5.1969; *Пленарна седница ПК СК*, Јединство, 2.6.1969.

народности Југославије у савезним прописима и раду савезних органа, уз наглашавање да описано произилази *из самог друштвеног бића Југославије као социјалистичке и вишенационалне заједнице равноправних народа и народности*. За нове чланове ПК СКК су 8. маја изабрани М. Звицер, К. Салиу и Х. Прекази, док је за секретара Секретаријата овог тела уместо К. Реуфија именован М. Звицер. За председнике комисија су одређени: И. Бајра за међународне социјалистичке односе, А. Шкрељи за друштвено-политичка и идејна питања у образовању, науци и култури, Ј. Шотра за развој друштвено-економских односа, Б. Новобрдалија за међународне односе и сарадњу с међународним комунистичким и радничким покретом, М. Секуловић за развој политичког система, Н. Стојановић за развој СК на селу и Т. Хоџа за финансијска питања.⁵⁵⁷

Током састанка представника република и покрајина у Савезној конференцији ССРНЈ 21. маја 1969. године је разговарано о заставама народности и изражено јединствено мишљење да нема ни уставно-правне, нити идејно-политичке сметње за употребу застава народности у национално мешовитим срединама. Па ипак, остало је неусаглашњено питање употребе националне заставе албанске народности, зато што је она била идентична са државном заставом НРА, при чему је наглашено да је то *стицај историјских околности из времена Другог светског рата*. Иако су представници СР Македоније и СР Црне Горе дали предлог да се на заставу албанске народности додају траке републичке или државне тробојке, И. Куртеши је, као делегат САПК, то децидно одбио сматрајући да *народ то не би прихватио*, односно да би *свака промена изазвала политичке проблеме*, са чиме су се сложили и представници СРС на челу са К. Филиповићем. Том приликом је наглашено да је још на седници Извршног комитета ЦК СКС, одржаној 9. маја 1968. године, постигнута сагласност да је истицање застава народности једно од битнијих питања њихове националне припадности, да би припадницима народности требало омогућити да неофицијелно истичу националне заставе према сопственој жељи и тиме изражавају своје националне осећање и опредељење. Извршни комитет ЦК СКЈ се на седници, одржаној 29. јула 1968. године, сложио да све народности у СФРЈ имају иста права на истицање своје националне заставе, али да је с обзиром на специфичности сваке народности потребно да саме

⁵⁵⁷ На седници Извршног бироа ПСКЈ 20. маја 1969. године је констатовано да је број чланова СКЈ са 829.953 у 1958. години порастао на 1.146.084 у 1968. години. У 1968. године је било 50,79% (582.126) чланова српске националности, 17,34% хрватске, 6,51% македонске, 6,29% (72.140) црногорске, 6,11% словеначке, 3,93% Муслимана (етничка припадност), 3,27% албанске, 3,23% (37.455) Југословена (неопредељени), 1,22% мађарске и 0,15% (1.750) турске националности. У СРС је 1968. године било 86.324 чланова Партије, док је 1959. године било 96.995, што је указивало на тренд опадања чланства. Видети: *Стечена су драгоцене искуства*, Јединство, 12.5.1969; З.В., *Седница Покрајинске конференције СК*, Јединство, 12.5.1969; Записник са 8. седнице ИБ ПСКЈ, 20.5.1969, АЈ, 507, IV/70.

републике донесу своје одлуке уз међусобни договор и уједначавање ставова када се ради о народностима које живе у више република, попут Албанаца. Председништво и ИО ПК ССРНК су на проширеној седници, одржаној 4. и 5. октобра 1968. године, закључили да Албанци и Турци имају право на истицање националних застава у свим приликама када то сматрају потребним, да друштва, удружења и радне организације поред државне заставе имају право на истицање националних застава народности поводом државних празника и у другим приликама, а да државни органи и руководства политичких организација истичу само државне и партијске заставе. Сличну одлуку је донело и Републичко веће Собрања СРМ 26. децембра 1968. године, с тим да за разлику од САПК није дало право самоуправним привредним организацијама и друштвеним институцијама да истичу заставу народности, већ само државну. Извршни биро ПСКЈ је 24. јуна подржао став Извршног комитета ЦК СКЈ да је право сваке народности да се слободно опредељује о својим симболима. Међутим, поводом албанске народности закључено је да ово питање не би требало регулисати савезним законом, већ да би решење требало постићи кроз договор СРС, СРЦГ и СРМ у којој ова национална мањина живи, уз апеловање да штампа не подгрева ова питања. Сутрадан је питање употребе заставе народности разматрано у Секцији за међурепубличку сарадњу и међунационалне односе СК ССРНЈ, када је закључено да је наведено питање неодвојиво од политике националне равноправности у Југославији. Но, том приликом су изражена различита гледишта поводом суштине истицања заставе народности, тако да су руководиоци из СРМ сматрали да би застава народности требало да се разликује од заставе Матице како би истовремено истакла специфичности народности и њену припадност југословенској заједници, док су представници СР Словеније и САПК заступали ставове да су заставе народности историјске категорије и да би уношење било какве промене довело до *супротног ефекта и кварења политичке атмосфере у одређеним срединама*.⁵⁵⁸

ПК ССРНК је 17. јула 1969. године за председника изабрала Аслана Фазлију и за секретара Милана Шешлију, док су за чланове РК ССРНС делегирани К. Филиповић, Б. Николић, М. Хоџа, Е. Бабиу и Р. Вранићи. Иначе, почетком јула је у посети САПК боравио члан Извршног бироа ПСКЈ Е. Кардељ, који је уз члана Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџу присуствовао седници Секретаријата ПК СКК. Пошто се упознао са привредним, друштвеним и политичким стањем у Покрајини, Кардељ је похвалио СКК на дотадашњем раду и заложиио се да се повећају материјална издвајања југословенске заједнице како би се пружила помоћ убрзанијем развоју Покрајине. Кардељ се покрајинском руководству

⁵⁵⁸ Информација о разговору у Савезној конференцији ССРНЈ о заставама народности, АЈ, 837, II-4-6/38; Записник са 12. седнице ИБ ПСКЈ, 24.6.1969, АЈ, 507, IV/74; Информација, 25.6.1969, АЈ, 837, II-4-b/38.

извињавао што је било мало времена да се припреме и спроведу све уставне промене које би по њему биле потребне, тако да су оне *ограничене само на један ужи круг у складу са променама које су наступиле после Брионског пленума*. Због тога је он наговестио да рад Уставне комисије није завршен и да ће га она наставити у току наредних година, указавши да је потребно рашчистити питања која се *тичу сфере економских односа, шта је ствар државних органа, а шта Федерације*, даље развијати равноправност народа и народности, боље дефинисати системе расподеле вишкова рада и финансирање Федерације и обезбедити складан развитак односа у Федерацији. Заложивши се за даље *ослобађање демократских утицаја одздо према горе*, Кардељ је одбацио инсинуације да југословенски комунални систем заостаје и похвалио остваривање Закључака Деветог конгреса СКЈ. Међутим, стварну ситуацију у Федерацији показује избијање тзв. Цестне афере у Словенији поводом незадовољства владе СР Словеније расподелом средстава међународног зајма за градњу путева у Југославији. Наиме, Словенија је спадала у ред најразвијенијих југословенских република и била је незадовољна великим улагањима Федерације у недовољно развијене републике и подручја. У питању је било прво супротстављање владе једне југословенске републике Федерацији, тако да су крајем августа заседала сва југословенска партијска и државна руководства како би размотрила овај проблем. Иако није дошло до интервенције у унутрашњи живот Словеније од стране Федерације, политичко руководство СРС је изнело став да би сличне спорове убудуће требало решавати у оквиру надлежних државних институција, попут СИБ-а и Савезне скупштине, а мање у врху СКЈ.⁵⁵⁹

У таквим околностима, Ј. Броз Тито је 25. септембра 1969. године примио представнике СРС, предвођене М. Никезићем, са жељом да се упозна са ситуацијом на терену и сагледа одакле проистичу политичке несугласице, највише по економским питањима. Том приликом је Никезић скренуо пажњу Брозу на написе у новинама у којима се говори *како нема националне независности и суверенитета без комплетне националне привреде*, на шта му је Председник СФРЈ одговорио да стоји на становишту заједничког југословенског тржишта, да ни од једне републике не жели да чује *могу ја без вас* и да се не слаже са идејама да би свака република требало да има своју војску зато што би то водило дезинтеграцији Југославије. Броз је још истакао да су у *јединству Југославије окоснице Србија и Хрватска*, а затим упитао како је стање у покрајинама. И. Вакић је информисао Председника СФРЈ да у САПК није остварен планирани раст поризводње, да у заводима за запошљавање има око 30.000 евидентираних лица које

⁵⁵⁹ D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 360; *Прва седница новоизабране Покрајинске конференције ССРН*, Јединство, 23.6.1969; *Посета Едварда Кардеља Косову*, Јединство, 14.7.1969.

траже посао и да се рачуна да заправо посао тражи око 120.000 људи, а затим затражио олакшице у вези са кредитирањем даљег развоја индустрије и пожалио се на нередовно притицање средстава из Фонда федерације. Похваливши уставне промене које су омогућиле преношење значајних овлашћења на Покрајину и процес друштвене демократизације после Брионског пленума, он је приметио да нема довољно стручних кадрова за све потребе и известио да су покрајински органи предузели мере за кажњавање учесника демонстрација. Поводом међунационалних односа у САПК, Броза је информисао В. Дева који је оценио да се политичка ситуација на терену стабилизује, посебно од фебруара када је ПК СКК *потпуно овладао ситуацијом*, и објаснио да је код руководилаца у Покрајини постојао страх од суђења организаторима демонстрација да се *не дигне температура још једном и то од обе струје и од шиптарске реакције и шиптарских шовиниста и од српске реакције и српских шовиниста*, али да је читав процес контролисано и успешно протекао. Пошто је дијагностификовао да је у јулу дошло до *смиривања напетости и повратка сигурности и поверења у стабилност политичког система и у политику СК од стране већине грађана* у Покрајини, он је указао да је присуствовао састанку ОК СК у Глоговцу, као *центру албанског екстремизма у појасу Дренице*, са кога је *изашао охрабрен и уверен да су тамошњи кадрови сагледали и прихватили позиције СК*. Апелујући да се у Покрајини мора више радити на подизању борбености комуниста који *западају у апатију зато што су на нишану национализма своје нације* и да се не сме дозвољавати да штампа предимензионира ексцесе придајући им *непотребну важност*, Дева се заложио да се обезбеди и настави континуирана помоћ Федерације привредном развоју Покрајине како би она изашла из заосталости. На то је Броз уверио Деву да се Фонд федерације неће укидати и да ће се Федерација тражити нове могућности за проширивање инвестиција.⁵⁶⁰

Председништво Скупштине СРС је 1. октобра 1969. године подржало ставове Председништва Извршног већа САПВ о потреби бржег реализовања у пракси уставних одредаба о активнијем положају покрајина, што је подржало и Председништво Скупштине САПК. Војвођанско руководство је затражило да покрајине остварују непосредну сарадњу са Федерацијом у областима основног и општег законодавства, народне одбране и јавне безбедности, у раду Савезне скупштине, у спровођењу кадровске политике и да буду укључене у систем редовног информисања. На Десетој седници ЦК СКС 3. октобра се Ј. Перовић осврнула на појаве националиста у СРС затраживши да се *елиминирају узроци сукоба кроз јачање идејне јасности у СК* и приметивши да *свако*

⁵⁶⁰ L. Perović, *Zatvaranje...*, 102; Магнетофонске белешке са разговора Председника Републике са представницима СРС, 25.9.1969, АС, Ђ-2, К-97.

попуштање национализму води испољавању унитаризма, сепаратизма, порицања других култура и свађа око историје и прошлости, што је означила директним ударом на социјализам. Заправо, њено излагање се надовезивало на закључке Комисије за међунационалне односе ПК СКК са краја септембра када је констатовано да се у јавности појачавају притисци и шире приче чије је Косово и ко има права на њега. Са мишљењем Перовићеве су се сложили И. Бајра и М. Бакали, који су критиковали појаве национализма како са албанске, тако и са српске стране, указавши да је кључ решења овог проблема у перманентном раду Партије. На састанку ЦК СКС 17. октобра изнети су подаци да у САПК Албанци чине 67,1% и Срби 23,5% становништва, да је национални доходак у Покрајини мањи за 59% него у другим деловима државе, да је запосленост 7,8% док је у остатку земље 17,8% (у СР Словенији 30%) и да пољопривредно становништво чини 71% становништва Покрајине.⁵⁶¹

Члан Извршног бироа ПСКЈ М. Тодоровић боравио је у посети САПК од 22. до 24. октобра 1969. године када је изразио задовољство што је Партија у Покрајини у пуној политичкој офанзиви и што има доста младих у чланству СК. Под председништвом В. Деве је 28. октобра одржана пленарна седница ПК СКК, уз присуство К. Широке и П. Ајтића, на којој су разматрана актуелна идејно-политичка питања остваривања друштвене реформе. Том приликом је Х. Прекази оценио да је ситуација у погледу међунационалних односа у Покрајини *све повољнија* и да ставови СК по овом питању *све више продиру у масе*, затраживши да се приликом избора нових руководства именују *они људи који су се афирмисали у свакодневной борби*. На седници Покрајинског већа Покрајинске скупштине 31. октобра изабране су судије Уставно-судског одељења у склопу Врховног суда САПК – за председника Н. Гаши и чланове Т. Дибрани, М. Секуловић, Н. Вујиновић и Ћ. Зенуни. Поводом 25-годишњице ослобођења, у Пећи је 16. новембра одржан народни збор на којем је Л. Перовић истакла да *комунисти, радничка класа, интелигенција и омладина морају увек имати у виду да нема цене коју не би ваљало платити за очување и развијање братства и јединства народа и народности у Југославији*.⁵⁶²

Комисија за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе ПСКЈ је 30. октобра 1969. године закључила да нема ни уставно-правне нити идејно-политичке сметње за равноправну употребу застава народности у национално-мешовитим

⁵⁶¹ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 319; *Скупштина Србије*, Јединство, 2.10.1969; Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКС, 3.10.1969, АС, Ђ-2, К-72; Информација о 10. седници ЦК СКС, 3.10.1969, АЈ, 837, П-3-а-2/348.

⁵⁶² *Радни човек – господар свог рада*, Јединство, 23.10.1969; Недељне информације, 12.11.1969, АС, Ђ-2, СКС, К-16; Материјали са 10. пленарне седнице ПК СКК, 28.10.1969, АС, Ђ-2, СКС, К-9; *Пленарна седница Покрајинског комитета*, Јединство, 30.10.1969; *Усвојен програм рада до наредног лета*, Јединство, 3.11.1969; *Велики народни збор у Пећи*, Јединство, 17.11.1969.

средионама, да се тиме развија равноправност народа и народности, учвршћује поверење и доприноси јачању братства и јединства, али да постоје разлике у практичном споровођењу ових ставова које се огледају у нејасноћама ко све има право или обавезу да истиче заставу народности, у којим приликама и поводом каквих догађаја. Зато је донета препорука да би требало поштовати право да друштвено-политичке заједнице, организације и радне заједнице у национално мешовитим средионама истичу поред заставе СФРЈ и социјалистичке републике и заставу народности зато што су припадници народности равноправни чланови Југославије и републике у којој живе. Такође, оцењено је да би требало сматрати *не само допуштеним, већ и корисним* да се паралелено истичу заставе на јавним зградама како би се изразила пуна равноправност и доследност у политици афирмације народности. Поводом изгледа и облика застава народности, закључено је да се не може спречити да она буде иста као државна застава њене матице, али да би требало да увек има истакнуту звезду петокраку као симбол која је за време НОБ-а била једнодушно прихваћени симбол партизанских бригада свих народа и народности, а сада представљала *општи симбол заједничког живота*. Тако је практично било допуштено да албанска народност у Југославији има исту заставу као НРА, што је оправдано тиме да *је застава првенствено национални симбол независно од тога што се она користи и као државни симбол*. Наглашено је да употребу застава народности не би требало *кампањски форсирати или ометати и одлагати*, него следити политички курс, уз поштовање локалних обичаја, традиције и добрих међунационалних односа, да ово питање спада у ред непрестаног унапређења међунационалних односа, развоја равноправности и као пут зближавању народа и народности. При томе је одбачено да би ово право могло бити злоупотребљено од стране националиста, шовиниста и иредентиста, односно закључено да је то *једини исправни пут* и да је задатак комуниста да се старају да се заставе народа и народности узајамно поштују, паралелно и равноправно истичу како би се припадници народа и нација још више повезали и ујединили.⁵⁶³

Тако је Комисија ПК СКК 5. децембра 1969. године разматрала материјал у вези са ставом СКЈ према заставама народности, у вези са чиме је затражила да органи Федерације јединствено за целу земљу утичу да се одговарајући органи република, покрајина, општина и радних организација што пре договоре о заједничким прописима на ову тему. Комисија за рад ЦК СКС на развијању односа међу републикама, народима и народностима је 10. децембра разматрала материјал *Употреба застава народности*,

⁵⁶³ Став СКЈ према заставама народности, 30.10.1969, АС, Ђ-2, К-132; Преглед ставова комисија за међунационалне односе република и покрајина о употреби застава народности, децембар 1969, АЈ, 507, XXIIIС-К.1/1-5.

подржавши предлоге СКЈ да се заставе народности равноправно истичу са југословенском и републичком заставом у свим приликама када је уобичајно и на свим јавним заградама у национално мешовитим срединама, уз инсистирање да се ова материја законски регулише на нивоу Федерације како би се постигла јединствена решења за целу Југославију. За разлику од руководства СРС, у Комисији ЦК СКМ за односе међу републикама, нацијама и народностима је 4. децембра изражена извесна скепса према наведеним решењима. Тако је закључено да се заставе народности могу истицати у приватном животу, у случајевима прославе државних празника и у друштвено-политичким заједницама, друштвено-политичким организацијама и радним заједницама у мешаним срединама заједно са заставом СФРЈ и СРМ, али да би ова материја требало да се регулише савезним законодавством и да се из формулација избаци термин *обавеза* и остави *право* на истицање застава народности. Сличног мишљења била је и Комисија СРЦГ за политички систем, међунационалне и међурепубличке односе која је заседала 15. децембра, сложивши се са ставом руководства СРС да би на заставама народности обавезно требала да стоји звезда петокрака као *симбол традиције јединица НОБ свих народа и народности*.⁵⁶⁴

Седма седница ПСКЈ, одржана 15. децембра 1969. године, разматрала је проблеме даљег развоја и активности СКЈ, што је искористио К. Широка да објасни како се САПК нашло пред *крупним и компликованим задацима* на почетку реорганизације СК услед младе радничке класе и суочавања са *оштрим и грубим манифестацијама спреге шовинистичко-бирокупатских и унитаристичко-сепаратистичких снага*. Па ипак, он је закључио да се руководство Покрајине успешно изборило са овим појавама пратећи инструкције и увек стојећи на позицијама које је утврдио СКЈ и СКС. У исто време су на седници ПК СКК разматрана прва искуства у преображају СКК, у вези са чиме је затражено да се све организације СК и комунисти *отворено и активно супротстављају негативним појавама*, посебно онима које *кваре међунационалне односе*. Том приликом констатовано је да је број чланова СК у Покрајини повећан са 44.000 у 1966. години на 51.180 у првом полугођу 1969. године, при чему је жена било 5.367. Према националној структури 1969. године у САПК је чланова Партије било: 28.235 Албанаца (884 жена), 15.971 Срба (2.899 жена), 5.292 Црногораца (1.311 жена), 368 Турака (43 жена) и 1.314 осталих (230 жена). Према социјалној структури било је: 14.599 радника (828 радница), 12.092 пољопривредна произвођача (44), 16.530 службеника (2.457), 1.228 студената

⁵⁶⁴ Стенографске белешке са седнице Комисије за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима, 10.12.1969, АС, Ђ-2, К-132; Преглед ставова комисија за међунационалне односе република и покрајина о употреби застава народности, децембар 1969, АЈ, 507, XXIIIС-К.1/1-5.

(215), 1.310 ученика (282) и 5.421 осталих (1.488). Према старосној структури било 3.315 до 20. године старости, 6.929 од 21. до 25. године, 4.387 од 26. до 27. године, 14.640 од 28. до 35. године, 9.621 од 36. до 40. године, 5.997 од 41. до 45. године, 3.297 од 46. до 50. године, 1.647 од 51. до 55. године и 1.347 преко 56. године старости. Опао је број чланова СК српске националности са 35,4% у 1966. години на 31,4% у 1968. години, као и број чланова црногорске националности са 11,8% на 10,4%. Број чланова СК турске националности остао је око 0,7%, док је број чланова албанске националности порастао са 49,9% у 1966. години на 55% у 1968. години. Национални састав чланова општинских комитета био је у 1968. години: 67,1% Албанаца, 23,5% Срба, 3,9% Црногораца, 2,7% Турака и 2,8% осталих. На седници Извршног бироа ПСКЈ 23. децембра усвојен је предлог председника ПК СКК В. Деве, уз подршку ЦК СКС, да се на једној од наредних седница на дневни ред стави информација о неким актуелним друштвено-економским питањима и политичкој ситуацији на САП Косову.⁵⁶⁵

Прва конференција СКС одржана је 23. и 24. децембра 1969. године и на њој је разматран развој СКС, оцењени резултати у спровођењу одлука Девог конгреса СКЈ и Шестог конгреса СКС и усаглашен Статут СКС за Статутом СКЈ. У уводној речи, председник ЦК СКС М. Никезић је указао да се кренуло путем изласка из привредне стагнације, да је Федерација са инвестицијама у СРС учествовала са 11% и то у изградњи великих објеката и да се републичко руководство определило за тржишну привреду, приметивши да је *пут ка социјалистичкој једнакости само онај који све подстиче ка већој продуктивности*. Он је посебно истакао: *Социјалистичка држава, по нама, није сила изнад друштва, али она није ни неутрална снага која може да стоји по страни. А управо тако се сад понегде расуђује: пошто је прошло време државног социјализма, социјализам није више ствар државе, па и представничка тела и државни органи могу да се држе неутрално-објективистички, уместо социјалистички опредељено. Држава у свим друштвима и у свим временима штити одређени основни друштвени однос. Уколико више код нас преовлађује самоуправљање, утолико више заштита самоуправних односа постаје обавеза социјалистичке државе. Да би се та схватања претворила у праксу, биће потребна и даља еволуција наших институција, посебно скупштине, како би од највиших органа власти преузетих из једног у суштини представничког система, постала нераздвојни део самоуправљања*. Поводом проблема националне равноправности, Никезић је подсетио да ово питање *није скинуто са дневног реда у*

⁵⁶⁵ Стенографске белешке са 7. седнице ПСКЈ, 15.12.1969, АЈ, 507, III/143; Информација о неким актуелним проблемима развоја СКК, децембар 1969, АС, Ћ-2, СКК, К-16; *Постигнути значајни резултати у реорганизацији СК*, Јединство, 18.12.1969; Записник са 28. седнице ИБ ПСКЈ, 23.12.1969, АЈ, 507, IV/90.

Револуцији и истакао да за српске комунисте не може бити разумевања ни за једну варијанту српског национализма. Заложивши се за борбу против великосрпског национализма учвршћивањем водеће политичке улоге радничке класе Србије, он је закључио: *Заједно на традицијама наше борбе и са нашим политичким опредељењима, модернизација привреде и јединство тржишта све више ће бити чиниоци јединства Југославије заснованог на слободно и непосредно израженом интересу свих грађана и свих нација које је чине.* На овој Конференцији учествовало је 16 делегата са САПК, а међу дискусијама требало би издвојити излагања Азема Шкрељија који је критиковао националисте из редова свих југословенских народа и народности поручивши да *им нико није дао аришин за мерење и распоређивање вредности културне баштине* и Махмута Бакалија који је хвалио политику ПК СКК у борби против екстремистичких схватања и закључке Брионског пленума, Шестог конгреса СКС и Деветог конгреса СКЈ. Прва конференција СКС је потврдила да партијско руководство СРС свесрдно подржава политику СКЈ и да у наредном периоду планира да постигне идејно-политичко јединство путем отварања општих политичких дебата и проширивањем учешћа чланства у изграђивању партијске политике.⁵⁶⁶

Формирањем Радне групе Већа народа Савезне скупштине 26. јануара 1967. године отпочео је рад на креирању амандамана на Устав СФРЈ, којима је стваран нови лик Југословенске федерације. Прва група амандамана I-IV на Устав СФРЈ, усвојена 18. априла, омогућила је проширење компетенција Већа народа, док је Скупштина СРС 20. априла прогласила амандмане I-III на Устав СРС према којима се у Веће народа Савезне скупштине бирало по пет делегата из покрајина. Симпозијум о друштвено-политичким и правним аспектима аутономних покрајина у Југославији, одржан у Новом Саду од 8. до 10. јуна, указао је да би у предстојећи уставним изменама покрајине требало да постану елементи Федерације, да стекну право да доносе законе и да им се прошире компетенције како би афирмисале равноправност народности и имале економску самосталност. Комисија за Статут АПКМ је у првој половини 1968. године покренула питања промене назива Покрајине кроз уклањање термина *Метохија* и додавање израза *Социјалистичка*, чиме је она приближавана републикама, указала на потребу осамостаљивања Врховног суда, писања термина *народност* свуда у уставним документима где се помињу народи, употребе албанске заставе, али и давања права народностима на самоопредељење. Извршни комитет ПК СКС за КМ је начелно подржао ова решења, док су Председништво и Извршни комитет ЦК СКС изразили уздржаност 27. маја поводом идеје да се Статут

⁵⁶⁶ Стенографске белешке са Прве седнице Републичке конференције СКС, 23. и 24.12.1969, АС, Ђ-2, К-66; Информација и материјали са Прве конференције СКС, 23. и 24.12.1969, АЈ, 837, II-3-а-2/365.

АПКМ назове *Уставом*, препуштајући покрајинском руководству да одлучи о будућем називу Покрајине. Стога су представници Комисије за Статут АПКМ покушали 27. јуна да утичу на савезне посланике како би се у будућим уставним изменама јаче везали за Федерацију, односно ојачали надлежности Покрајине заобилажењем ингеренција Републике. Поред тога, Ф. Хоџа, В. Дева и К. Патрногић Цица су утицали на Џ. Ниманија, Х. Хоџу и Р. Вранићија да не инсистирају на давању АПКМ статуса републике и права на самоопредељење народности како не би угрозили потврђивање других права којима је Југословенска држава излазила у сусрет Албанцима. Крајем јула је предлог уставних промена стављен на јавну дискусију, чији су носиоци у Покрајини биле организације ССРН, у којима је од стране Албанаца дошло до изношења ставова супротних политичкој платформи Партије. Ове појаве су осуђене на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 31. августа и на седници Председништва и ИО ПК ССРНК 13. септембра када је покрајинско руководство албанске националности настојало да ублажи изливе иредентизма и изједначи албански и српски национализам.

Уследиле су прве уздржане демонстрације Албанца у АПКМ, док је 31. октобра 1968. године Ј. Броз Тито подржао предлог да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка*. На састанку најужњег руководства СРС код П. Стамболића 5. новембра су покрајински функционери одустали од захтева за истим бројем посланика покрајина и република у Већу народа Савезне скупштине и преименовања Статута АПКМ у *Устав*. Онда је 27. новембра дошло до масовних иредентистичких демонстрација у АПКМ, које су утицале на убрзавање прихватања поједних уставних решења која су додатно ишла у прилог албанском становништву у Покрајини. Тако је Скупштина АПКМ 12. децембра једногласно одлучила да се из назива Покрајине уклони термин *Метохија* и да њен пун назив убудуће гласи *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*. Савезна скупштина је 26. децембра усвојила амандамане VII-XIX на Устав СФРЈ којима су покрајине постале *конститутивни елементи југословенског федерализма*, са правом да у Веће народа Савезне скупштине делегирају по 10 посланика и доносе свој *уставни закон*. Тако СРС више није имала ингеренције над одлукама покрајинских органа, али је од њих била обавезна да тражи сагласност по многим питањима. Скупштина СРС усвојила је 29. јануара 1969. године амандамане IV-VIII на Устав СРС, док је Скупштина САПК 24. фебруара усвојила Уставни закон САПК који је предвиђао да територија Покрајине не може бити мењана без сагласности Скупштине САПК, формирање Врховног суда САПК и право на употребу албанског и турског језика и симбола.

Девети конгрес СКЈ, одржан од 11. до 15. марта 1969. године, потврдио је наведене промене и намеру Федерације да даље улаже у развој САПК. Ј. Броз Тито је изабран за председника СКЈ, формирано је Председништво СКЈ у које су ушли покрајински руководиоци Ф. Хоџа, Ј. Печеновић и К. Широка и креиран је извршни орган Извршни биро ПСКЈ у који је делегиран Ф. Хоџа. Такође, образован је Савез комуниста Косова који је организационо био изузет из ингеренције СКС. За председника Скупштине САПК изабран је 7. маја И. Куртеши, а за председнике Покрајинског извршног већа и ПК ССРНК И. Вакић и А. Фазлија. Током посете Покрајини почетком јула Е. Кардељ је указао да уставне промене нису завршене, док је Броз на састанку са руководством СРС 25. септембра још једном потврдио да ће се наставити државно инвестирање у САПК. Иначе, број комуниста СКК је са 44.000 у 1966. години порастао на 51.180 у првој половини 1969. године, при чему се број чланова албанске националности повећао да 49,9% на 55% и износио 28.235. На тај начин је на измаку 1969. године затворено једно бурно поглавље у историји Косова и Метохије и отворено наредно које је од 1970. године почело да доноси нове турбуленције, промене и међунационалне антагонизме, уз наставак политичког излагања у сусрет Албанцима у Покрајини од стране Југословенске државе.

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

ОД ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ КА ДЕЗИНТЕГРАЦИЈИ – КОСОВО И МЕТОХИЈА КАО КОНСТИТУТИВНИ ЕЛЕМЕНТ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ФЕДЕРАЦИЈЕ 1970-1974.

5.1. Српско политичко руководство и перцепција *Косовског питања*

Брионски пленум из 1966. године довео је до извесне демократизације друштвеног живота у Србији и отворио је процес промена унутар политичког руководства СКС, тако да су 1969. године на кључне партијске позиције дошли млађи и школовани партијски кадрови на челу са Марком Никезићем, председником, и Латинком Перовић, секретарком ЦК СКС. Неоптерећени прошлошћу, креативни и свесни савремених кретања у држави и свету, они су изразили спремност да отворе бројна питања и решавају нагомилане проблеме у политици, друштву и привреди, посебно у вези са реорганизацијом Југословенске федерације. Промовисање модернизације, примене нових технологија, материјалног напредовања Србије уз форсирање тржишне економије, равноправне сарадње са другим југословенским републикама и ослобађања тенденција *српског југословенства* учинило је да се новом руководству СРС надене колоквијални назив *српски либерали*. Одбијајући да се мешају у унутрашња питања других југословенских република и инсистирајући да се заједничка питања решавају на савезном нивоу, они су били противници *српског национализма*, за који су сматрали да се јавља у два облика – као као *унитаризам* који је тежио да стави Југославију под *српски хегемонизам* и као *сепаратизам* који се залагао за стварање *Велике Србије*. Како је потврдила Л. Перовић, жеља српских либерала била је да се Србија ослободи *жига унитаризма и централизма*, односно да се креће путем сопствених интереса унутар Федерације, уз успостављање мостова са другим југословенским републикама и економско снажење, а на основу чега је требало да буде решавано и *Косовско питање*.⁵⁶⁷

Поводом *Српског питања*, М. Никезић је изражавао мишљење да *је стварањем Југославије био потпуно решен проблем српског народа*, док се у погледу реформе Федерације залагао се за јачање одговорности република и развој демократских односа,

⁵⁶⁷ Љ. Димић, *Историја српске...*, 412; К. Николић, *Србија...*, 287; С. Ђукић, *Слом српских либерала. Технологија политичких обрачуна Јосипа Броза Тита*, Београд 1990, 20; Л. Перовић, *Затварање круга...*, 101; З. Вуковић, *Од деформација...*, 335; Д. Биландžић, *Историја СФРЈ...*, 349.

упозоравајући да разбијање савезног централизма неће имати смисла ако буде било замењено успостављањем републичких и покрајинских етатизама. Не дозвољавајући да се СРС доживљава као експонент Југословенске федерације, српски либерали су убрзо навукли како гнев руководства СР Хрватске (СРХ) у којој је почео да буја национализам и одакле су упућиване замерке на рачун *рестаурације капиталистичких тенденција* у Београду, тако и неповерење врха Федерације, посебно Ј. Броза Тита који је страховао да би политичко руководство Србије могло да се осамостали у односу на партијски центар и угрози његову неприкосновену позицију југословенског вође. У погледу односа према САП Косову, српски либерали су водили веома тактичку и попустљиву политику засновану на демократској основи. Пошто нису доживљавали покрајинску аутономију као пуку формалност, они су избегавали употребу административних надлежности и изражавали став да покрајине не би требало да буду републике, али ни провинције у оквиру СРС. Међутим, схватање српских либерала да вишенационални састав не представља камен спотицања Србије, убрзо се показало као политички неодрживо. То је дошло до изражаја после Десете седнице ЦК СК Хрватске (СКХ) када су покрајине почеле да се супротстављају политици Србије, односно да уз подршку Федерације утичу на Републику да она са њима усклађује своје интересе, уместо да буде обрнуто.⁵⁶⁸

У СРХ је партијско-политичко руководство на челу са председницом ЦК СКХ Савком Дабчевић Кучар (1923-2009) и чланом Извршног бироа ПСКЈ Миком Трипалом (1926-1995) почело да попушта под притиском хрватског национализма који је изражавао вишевековну тежњу за стварањем самосталне државе, при чему је пласирана теза о експлоатисању Хрватске од стране Србије унутар Југославије. У таквој атмосфери је потпредседник Савезне скупштине и члан ЦК СКХ Милош Жанко (1915-2000) објавио током 1969. године низ текстова у *Борби* у којима је критиковао успон хрватског национализма. Због тога га је политички врх СРХ означио унитаристом, чиме је био отворен тзв. *Случај Жанко*. У циљу рашчишћавања ситуације сазвана је Десета седница ЦК СКХ од 15. до 17. јануара 1970. године, чији значај се огледа у томе што је уз подршку Ј. Броза Тита први пут дозвољено једном ужем партијском руководству да на себе преузме одговорност доношења оцена и заузимања ставова који су по партијској хијерархији припадали СКЈ и тicali се Федерације као целине. Како су највиши функционери СРХ сматрали да иза Жанкових текстова стоје српски руководиоци М. Поповић и М. Тодоровић, главни организатор седнице и близак Брозов сарадник Владимир Бакарић (1912-1983) је изнео тврдње да у СКХ никада није постојао хрватски

⁵⁶⁸ Исто.

национализам, али да је егзистирао југословенски национализам. Уље на ватру је долила С. Дабчевић Кучар истакавши да у Југославији постоји страх од помињања свега што у себи има *предзнак хрватско* у смислу *оживљавања нездравих авети прошлости или угрожавања других народа*.⁵⁶⁹

Тако су у Закључцима са ове седнице идентификовани *великосрпски централизам и империјализам* као кључне опасности и проблеми Југодславије и критиковано што Срби у Хрватској учествују са 70% кадрова у вршењу власти. Ј. Броз Тито имао је благонаклон став према описаној седници и није се успротивио кажњавању Жанка смењивањем са дужности потпредседника Савезне скупштине. За разлику од српских либерала, руководиоци албанске националности са САПК су подржавали Закључке Десете седнице ЦК СКХ надајући се да ће у наредном периоду за Покрајину и своје сународнике издејствовати већа права и надлежности унутар Федерације, која је почела да бива све нестабилнијом и коју је Д. Ћосић назвао *амандманском Југославијом*. У таквим околностима српски либерали су били притискани да појачају борбу против *великосрпског национализма* и форисирања југословенства како не би били оптужени да настављају централистичку политику А. Ранковића.⁵⁷⁰

Извршни биро ПСКЈ је 18. и 19. јануара 1970. године расправљао о активности унутрашњих и спољних непријатеља, закључивши да је на територији САПК и СРМ дошло до појачаног деловања иредентизма који подгревају руководство НРА и албанска емиграција на Западу. У вези са наведеним било је и деловање америчке и бугарске обавештајне службе и усташке емиграције, које су у националном нездовољству Албанаца тражиле савезника за дестабилизацију Југославије. Том приликом је Ј. Броз Тито указао да се *сувише критички гледа из једне републике на другу републику* и да нарастајуће неповерење *штети кохезији југословенске заједнице*, док је М. Никезић поводом САПК истакао да је политичко стање у Покрајини *растући проблем како за Србију, тако и за Југославију* и објаснио да је током протеклих десет година број сеоског становништва порастао за 100.000, закључивши да на овом простору постоје *фактичке противречности*. В. Влаховић је приметио да велике силе подстичу национализме у Југославији, посебно *великоалбански како би повезали Албанију и Косово ради изласка*

⁵⁶⁹ У мемоарима је Д. Стаменковић потврдио да је Х седница ЦК СКХ представљала *стаљинистичко исказивање монолитног партијског јединства* и да је потом Загреб почео да ствара *атмосферу неповерења* у Партији. Видети: К. Николић, *Србија...*, 292; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 465; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 361; S. Đukić, *Slom...*, 33; *Историја СКЈ...*, 448; Д. Стаменковић, *Између...*, 180; D. Bilandžić, *Povijest izbliza...*, 90; L. Perović, *Zatvaranje...*, 116; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 335; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 171; М. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990, 110; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 187; Д. Ћосић, *Историја једног доба. Време отпора 1969-1980*, Београд 2009, 23.

⁵⁷⁰ Исто.

према Медитерану. Ф. Хоџа је изразио незадовољство што се САПК *сматра једним од наших алергичних подручја*, указавши да је покрајинско руководство увек било на линији очувања југословенске заједнице и борбе против национализма. Пошто је објаснио да се каснило са упућивањем на издржавање затворских казни организатора демонстрација из 1968. године, да су пресуде биле неадекватне и неефикасне, да је настављен заверенички рад кроз стварање затворених група и врбовање нових сарадника и да у сузбијању тих процеса недостаје координације одговорних државних фактора, он је нагласио да у Покрајини са једне стране делује *енверовска пропаганда* која за модел узима кинески и албански државни социјализам, а са друге *ранковићевска пропаганда* која се диви совјетском централистичком социјализму. Изједначивши албански и српски национализам, Хоџа се похвално изразио о појавама повећаног одласка Албанаца из САПК у посету рођацима у НРА, заложивши се да се што више продубљују југословенско-албански односи.⁵⁷¹

Саветовање са активистима СК, одржано у Качанику 8. фебруара 1970. године уз присуство председника ПК ССРНК А. Фазлије и потпредседника Покрајинске скупштине М. Шошија, било је посвећено претресању међунационалних односа. Тада је уочена појава ширења тзв. *покрета шћиптаризације*, чији представници су били носиоци иредентизма и себе називали *браниоцима интереса албанског народа*, али и тенденције *србизама* иако се оне нису ни у приближној мери отворено испољавале. Саветовање о међунационалним односима је одржано и у Пећи 24. фебруара, када је дошло до инцидента који је изазвао Аљуш Гаши критикујући партијску политику у доменима привредног развоја Покрајине, запошљавања, развоја кадрова, додељивања стипендија, односа са Албанијом и положаја Албанаца. У Гашијевом иступању посебно је индикативна била изјава да недавно основани ПУ *није отворен за решавање проблема Срба у Југославији*, већ да би требало да решава проблеме Албанаца и да се Срби могу школовати на другим универзитетима. Како на самом саветовању није дошло до категоричког побијања Гашијевих тврдњи супротних платформи СКЈ, његово иступање је постало тема проширене седнице Секретаријата ПК СКК 14. марта. Иако је Гашијево

⁵⁷¹ Неколико дана касније, Савезна комисија за верска питања критиковала је деловање СПЦ у вези са преносом земних остатака српског цара Душана Силног у цркву Св. Марка у Београду, које су биле пре Другог светског рата пронађене у његовој задужбини манастиру Св. Архангели код Призрена, оценивши их као *манифестовање старе српске хегемонистичке аспирације на ширем политичком плану* и закључивши да СПЦ настоји да се представља као *заступник српства у Јужној Србији*. С тим у вези је било и иступање Станета Доланца (1925-1999) на седници Извршног бироа ПСКЈ 28. јануара, када је похвалио критике М. Никезића упућене *српским националистима* и указао на још увек активно деловање *ранковићевитине* и *анархолиберализма*. Видети: Стенографске белешке са 30. седнице ИБ ПСКЈ, 18/19.1.1970, АЈ, 507, IV/92; Информација о неким аспектима деловања верских заједница у Југославији, 25.1.1970, АЈ, 144, К-131; Стенографске белешке са 32. седнице ИБ, 28.1.1970, АЈ, 507, IV/94.

иступање оцењено као *једнострано, негаторско* према државним дотигнућима у Покрајини, *демагошко и национално оптерећено*, односно закључено да је његово деловање оставило *негативне последице на стање и односе у организацији СК општине Пећ*, он није био кажњен, већ му је наложено да *својом конкретном и практичном активношћу у пећкој организацији докаже своју сагласност са оценом Секретаријата и да тиме допринесе отклањању негативних импликација проузрокованих њиховим иступањем*. Описано показује до које мере су тињале националне тензије у Покрајини, али и спровођена партијска политика излажења у сусрет становништву албанске националности.⁵⁷²

Са друге стране, на седници ЦК СКС 20. фебруара 1970. године је М. Никезић истакао да су са *еволуцијом односа у југословенској федерацији у правцу даље афирмације интензитета и равноправности свих југословенских нација и са даљим учвршћивањем самоуправљања створени услови да се спречи деловање оних снага које се залажу за потискивање или замену деловања Југославије као целине са националистичких гледишта*, нагласивши да руководство СРС код своје куће поступа у складу са тезом о *обавезама развијених да помажу неразвијеним деловима земље*. У дискусији, М. Звицер је објаснио да на САПК постоји недовољно развијена материјална основа која је узрочних свих осталих проблема и да се покрајинско руководство залаже за превазилажење остатака форумског рада које карактерише затвореност. Указавши да у Покрајини још увек постоји хијерархијски однос рада у Партији, он је истакао да је ПК СКК покренуо акцију да се локални кадрови оспособе да самостално и одговорно заузимају ставове по друштвеним питањима и развијању система самоуправљања, чиме је најавио даље осамостаљивање у раду покрајинског руководства.⁵⁷³

Извршни биро ПСКЈ је 24. фебруара 1970. године, под председништвом Ф. Хоџе, на основу предлога ПК СКК који је био подржан од ЦК СКС разматрао актуелне економске и политичке проблеме у развоју САП Косова. Уводно излагање поднео је В. Дева указавши на проблеме који су произилазили из знатног степена заостајања Покрајине у друштвеном, економском и политичком развоју у односу на просек развоја како Југославије, тако и осталих неразвијених подручја. Пошто је навео да главну одговорност за опште стање у Покрајини сноси Партија и да би проблеми Покрајине по

⁵⁷² Након изненадне смрти, 22. фебруара 1970. године је сахрањен у Београду, у Алеји заслужних грађана на Новом гробљу, истакнути покрајински руководилац др Станоје Аксић. Видети: М.Р, *Национална питања морају бити свакодневна тема у раду комуниста*, Јединство, 9.2.1970; Оцена секретаријата ПК СКК о дискусији Аљуша Гашија на политичком активу у Пећи, 1970, АС, Ћ-2, СКК, К- 16; *Опроштај са Станојем Аксићем*, Јединство, 23.2.1970.

⁵⁷³ М.С, *Са XIV седнице ЦК СКС*, Јединство, 23.2.1970; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 347; М. Мишовић, *Ко је...*, 321.

свом значају требало да буду брига целокупне југословенске заједнице, он је апеловао да се убрзаним развојем САПК што пре извуче из заосталости, да се смањи јаз између Покрајине и осталих делова Југославије и да се јачањем материјалне основе реше друштвене противречности и подстакне национална равноправност. Дева је нагласио да су Албанци најбројнија народност у држави, док је као прекретницу означио 1957/58. годину када је *заустављена деценија заостајања у развоју Косова*, рекавши да би даљим продубљивањем разлика у развијености Покрајине и других југословенских подручја био угрожен развој Југославије као целине. При томе, он је навео да је национални доходак по становнику Покрајине опао од 52% у 1947. години на 34% у 1968. години, да на преко милион становника Покрајине постоји 94.000 запослених у друштвеном сектору што чини свега 8% становништва, да је протекле четири године запошљавано по 1.200 лица што је било недовољно с обзиром да годишњи прираштај радно способних лица износи око 17.000, да на бироу рада посао чека око 33.000 лица, да се на селу повећава број становништва и уситњава сеоски посед тј. да преко 30% сеоских домаћинстава има посед до 2 ха, да 69% становништва Покрајине умире без лекарске помоћи зато што на једног лекара долази 2,5 више становника него што је просек у Федерацији, да на једног педијатра долази 16.000 деце до 6 година (у ФНРЈ 2.100), да на један диспанзер долази 82.000 жена (у ФНРЈ 17.000) и да је сваки пети регрут ЈНА из Покрајине стално или привремено неспособан од којих 30% због неухрањености и лоших услова живота.⁵⁷⁴

И поред одсуства Ј. Броза Тита, Извршни биро ПСКЈ је подржао Девино излагање уз констатацију да је оправдано што је ова тема отворена. М. Никезића је оценио да је *Косово било пасторче административног периода* и да је у Покрајину недовољно инвестирано у претходних десет година због чега Република и Федерација сnose *неизбрисиву одговорност*, подржавши идеју да Фонд федерације за кредитирање привредног развика привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд Федерације) упуту допунска средства за развој Покрајине. Такође, он је истакао да СРС даје Фонду федерације 37% средстава и да САПК из њега добија 30% средстава, као и да је СРС помогла отварање ПУ на којем студира око 13.000 студената који чине кадровски потенцијал Покрајине. У наставку седнице је констатовано да је однос целе југословенске заједнице према проблемима развоја САПК *не само пробни балон према неразвијенима, него и показатеље става према стварној равноправности албанске народности која чини већину у Покрајини*, да би у разради средњорочног друштвеног плана требало настојати да се конкретизују закључци Десетог конгреса СКЈ у вези са развојем Покрајине и да би у

⁵⁷⁴ Стенографске белешке са 36. седнице ИБ ПСКЈ, 24.2.1970, АЈ, 507, IV/98.

развоју Покрајине требало да поред Федерације и СРС учествују и све остале југословенске републике. С обзиром да је констатовано да Покрајина представља један од највећих унутрашњих проблема Југославије, дате су препоруке да се САПК у наредном периоду повећа укупна помоћ југословенске заједнице, повећају издвајања из Фонда федерације уз сагласност осталих неразвијених подручја, упути више материјалне и друге помоћи из СРС, пошаље техничка и кадровска помоћ, обезбеде посебне стимулације за интеграционе процесе, пословно повезивање и кретање капитала и омогући смањивање задужености. На крају је одлучено да се за седницу Председништва СКЈ припреме закључци о актуелним друштвено економским и идејно-политичким проблемима у развоју САПК и задацима СК, а за тај посао формирана је Комисија у саставу: К. Глигоров, М. Тодоровић, С. Доланц, М. Трипало и Ф. Хоџа.⁵⁷⁵

У посети САПК је 4. и 5. марта 1970. године боравио председник РК ССРНС Д. Стаменковић како би се упознао са политичком и економском ситуацијом и испитао могућности улагања средстава Републике у оне објекте који брзо могу дати резултате, повезивања Покрајине са развијенијим деловима Југославије и довођења стручне радне снаге. Са друге стране, Ј. Броз Тито је на седници Извршног бироа ПСКЈ, одржаној од 16. до 18. марта, критиковао тежње републичких партијских руководстава за идејно-политичким осамостаљивањем. Како је рекао: *Ако ништа у Југославији мора бити јединствено, онда је то СК. Иначе ми социјализам другим путем стварати не можемо. Данас се све више и више тежи не само осамостаљивању, већ републике без мало као да желе постати самосталне државе, политички се отцијепити од Федерације. Федерација за неке данас већ скоро ништа не значи, она се све мање и мање респектира, а име Југославије више служи као парола и то парола која постепено тамни.* Приметивши да Југославија све више личи на *неку конфедерацију*, Броз је затражио јачање Партије како би она постала *центар који усмерава развој југословенског социјалистичког друштва*. На то је М. Никезић указао да је у Југославији дошло до сукоба интереса, да постојећи Устав СФРЈ никога не привилегује и да ће сваки удар на Устав СФРЈ руководство СРС сматрати *ударом по њима самима*. У околностима евидентне кризе у највишем партијском руководству државе, одржана је 30. марта седница Извршног бироа ПСКЈ на којој је разматран Нацрт закључака Председништва СКЈ о актуелним друштвеним, економским и политичким питањима развоја САП Косова. Пошто су сумирана општа тумачења, затражено је од руководства СРС да их размотри и евентуално допуни. На пленарној седници ПК СКК, одржаној 1. и 2. априла, критикована

⁵⁷⁵ Исто.

је делатност четника, балиста, информбироваца, ранковићеваца и осталих класних непријатеља и затражена стална борба комуниста против иностране пропаганде. Такође, подржан је увоз публикација из НРА и апеловано да се *не повезује перманентна борба против пропаганде из Албаније са раширивањем националистичких осећања код домаћих Албанаца*, уз констатацију да није увек нужно инсистирати на доследној политици реципроцитета у сарадњи са НРА. Поред тога, дата је препорука да се почне са разматрањем новог средњорочног плана развоја Покрајине од 1971. до 1975. године, у којем је акценат требало да буде стављен на развијање и унапређивање оних привредних делатности које омогућавају убрзанији развој САПК. Како су у средњорочном плану до 1970. године инвестиције износиле 580 милијарди динара, планирано је да до 1975. године оне износе чак 1.160 милијарди динара.⁵⁷⁶

У исто време, Комисија за ревизију закона о неразвијеним подручјима расправљала је о две концепције будућег функционисања Фонда федерације. Представници Словеније и Хрватске су се залагали за идеју да Фонд послује као пословна банка која прикупља средства путем обавезних зајмова целе друштвене привреде и банака уз нормалну тржишну камату и рокове враћања и пласира их у неразвијена подручја под истим условима, што је представљало концепцију засновану на комерцијалним принципима и ограничавању повољних кредита Фонда само за инфраструктуру. Насупрот томе, остале југословенске републике залагале су се да Фонд и даље добија средства под повољнијим условима и пласира их такође под повољнијим условима водећи рачуна о пословној ефикасности улагања. О проблемима економског развоја неразвијених општина разговарано је и на саветовању секретара општинских комитета СКС 7. и 8. априла 1970. године у Београду, када је Ј. Перовић затражила да се овим питањима убудуће посвети више пажње, посебно у вези са САПК.⁵⁷⁷

У Приштини је 15. априла 1970. године одржана заједничка седница Комисије за план и друштвено-економске односе свих већа Скупштине САПК и Одбора за друштвено-економске односе Већа народа Савезне скупштине на којој су разматрани проблеми развоја недовољно развијених подручја и могућности развоја САПК до 1975. године. Том приликом је констатовано да је Покрајина најнеразвијеније подручје у држави и да би јој требало дати посебан третман у наредном средњорочном плану, као и да у текућем Средњорочном плану политика развоја недовољно развијених подручја није реализована

⁵⁷⁶ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 351; *Косово заостаје за развојем Југославије*, Јединство, 26.2.1970; Стенографске белешке са 39. седнице ИБ ПСКЈ, 16-18.3.1970, АЈ, 507, IV/101; Стенографске белешке 40. седнице ИБ ПСКЈ, 30.3.1970, АЈ, 507, IV/102; *Пленарна седница Покрајинског комитета СКС*, Јединство, 2.4.1970; *Привреда Косова мора се више повезивати са светском*, Јединство, 6.4.1970; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 9.4.1970.

⁵⁷⁷ *Две концепције о Фонду за развој*, Борба, 8.4.1970; *Саветовање у ЦК СКС*, Јединство, 9.4.1970.

у потпуности. Ради поспешивања бржег развоја неразвијених подручја, предложено је и да се средства Фонда федерације додељују према степену неразвијености, што би погодновало развоју САПК где је национални доходак био најмањи, односно износио 35% југословенског просека. Осим тога, примећено је да је за протеклих 20 година у Покрајину уложено два пута мање капитала него у било које друго неразвијено подручје Југославије и да због тога у Покрајини постоји низак степен запослености од 8,3% у односу на друга подручја где је овај степен износио 13%. Републичко извршно веће је планирало да Покрајини уступи ануитете на све кредите из Фонда федерације од 1966. до 1970. године, а предложено је и да Федерација учествује са неповратним средствима у финансирању водопривредних система и саобраћајница у Покрајини и да се донесу систематска решења којима би се обезбедили инострани зајмови и стимулисале домаће банке и радне организације да средства пласирају у Покрајину. СРС је планирала да помогне развоје друштвених делатности на САПК тако што би неповратно уложила око 500 милиона динара за развој школства, здравства и дечје заштите и у кредитима обезбедила још око 700 милиона динара.⁵⁷⁸

На Осмој седници Председништва СКЈ 22. априла 1970. године разматрана су актуелна друштвена, економска и политичка питања развоја САП Косова, у вези са чиме је уводно излагање поднео члан Извршног бироа ПСКЈ Киро Глигоров, који је истакао да је постигнута сагласност да се поспеши бржи развитак Покрајине. Како се САПК у периоду од 1952. до 1969. године развијало спорије од остатка државе, оцењено је да је убразни развој Покрајине *са политичког и економског аспекта суштински за даљи развој Федерације* и констатовано да су се недовољно развијене републике сложиле да за те потребе узму већа издвајања из Фонда федерације и да је СРС пристала да у том смислу *поднесе посебне напоре*. Такође, за САПК су планиране привредне олакшице, већи прилив иностраних средстава, упућивање техничко-технолошке помоћи, јачање кадровске базе и стимулисање великих југословенских предузећа да врше привредна улагања. Циљ је био да се у САПК не развија само сировинска индустрија, већ и прерађивачка која би упошљавала више радника. Приметивши да *не би требало имати илузија да се у кратком року могу остварити темељније промене садашње ситуације*, Глигоров је закључио да је потребно створити *политичку атмосферу у којој би се кроз разумевање и сарадњу изналазила потребна решења, док би конкретни инструменти и мере економске политике и квантитативна димензија проблема у Покрајини били задатак*

⁵⁷⁸ М.Д, *Редован прилив средстава за неразвијене*, Борба, 16.4.1970; *Неразвијена подручја заслужују посебан третман у петогодишњем плану развоја земље*, Јединство, 16.4.1970; *Развојне могућности република и покрајина у периоду 1971-1975. године*, 15.4.1970, АЈ, 130, К-684; *Остварени развој образовања и културе у САП Косову и основне пројекције развоја до 1975. године*, април 1970, АЈ, 319, Ф-18.

законодавних и извршних органа државе. У дискусији, В. Дева је нагласио да захваљујући великим државним улагањима Косово више није оно што је некада било, К. Црвенковски је предложио да се као један од видова помоћи Покрајини омогући веће кредитирање студената са њене територије, а М. Никезић је указао да је руководство СКС обавило разговор са колегама из СКК из којег је произашао договор да Србија настави да улаже у Покрајину, при чему је истакао да је нето прилив средстава у протеклих пет година био око 600 милиона динара и да је преко банака уложено преко 300 милиона динара. Како убудуће не би долазило до неадекватног прилива инвестиција, Никезић је затражио да се детаљно регулишу планови и утврде концепције даљег развоја Покрајине.⁵⁷⁹

У једногласно усвојеним Закључцима о актуелним друштвеним, економским и политичким питањима развоја САП Косова истакнуто је да су у Покрајини, нарочито од 1957. године, напорима радних људи и уз помоћ и подршку читаве југословенске заједнице и СРС постигнути значајни резултати у друштвено-економском и политичком развоју, јачању националне равноправности народа и народности, нарочито албанске народности, и развијању социјалистичких самоуправних доноса. Председништво СКЈ је указало на текуће процесе, попут убрзане индустријализације, изградње савремене друштвено-економске структуре, јачања тржишних односа, нестајања патријархалног начина живота, притисака за прелазак са села у градове и захтева за повећање стандарда живота. Па ипак, и поред постигнутих резултата још једном је констатовано да није остварена утврђена политика бржег развоја Покрајине у оквиру развоја недовољно развијених југословенских република и крајева, да је Покрајина заостајала у односу на општи југословенски развој и да нису били решени проблеми неповољне привредне структуре, ниског нивоа запослености, неповољне квалификационе структуре, аграрне пренасељености, експанзије становништва, устињености сеоског поседа и развоја ванпривредних делатности. С обзиром на вишенационални састав становништва САПК, примећено је да ова питања добијају *специфична политичка и међунационална обележја* и констатовано да би *свако закашњавање у правцу бржег развоја Покрајине вукло унатраг развој и стварало убудуће такве проблеме који би се са неупоредиво више средстава и напора тешко могли савладати*. Стога је затражено да се у Друштвеном плану Југославије од 1971. до 1975. године утврди таква политика развоја Покрајине која би обезбедила да се заустави заостајање у њеном развоју и постепено доведе до смањивања разлике у њеној развијености у односу на друга подручја, да се осигура већи обим средстава и веће учешће САПК у средствима Фонда федерације и већи обим

⁵⁷⁹ Стенографске белешке са 8. седнице ПСКЈ, 22.4.1970, АЈ, 507, Ш/144.

дотација из буџета Федерације, да СРС у наредном периоду обезбеди већу подршку и помоћ Покрајини и то не само материјалну него и кадровску, технолошку, техничку и програмску, а позване су да помоћ пруже и све радне организације, коморе, банке, научне установе и друге институције из свих делова Југославије.⁵⁸⁰

Председник СФРЈ Ј. Броз Тито приредио је 27. априла 1970. године пријем за делегацију САПК уз присуство члана Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџе, председника ЦК СКС М. Никезића, председника Републичког извршног већа М. Бојанића и саветника Председника СФРЈ за економска питања М. Врхунца. На почетку разговора, В. Дева је информисао Броза о постигнућима у Покрајини и најактуелнијим проблемима њеног развоја, захваливши му на великој помоћи и позвавши га да још једном посети САПК. При томе, Дева је указао да се политичка ситуација у Покрајини смирила од новембра 1968. године и да је наступило време *одвијања позитивних политичких процеса*, премда је приметио да постоје привредне потешкоће. Указавши да покрајинско руководство није у могућности да се самостално избори са проблемима велике незапослености, он је посебно похвалио недавно усвојене Закључке ПСКЈ о Покрајини. На то је Председник СФРЈ одговорио да у Партији постоји јединство у намери да *развитак Покрајине иде брже напријед него што је било до сада*, подсетио на велика и још увек неискоришћена природна богатства Покрајине, захтевао да се поред Федерације и СРС на задатку бржег развоја Покрајине ангажују све југословенске републике и објаснио да се у кратком року не може постићи брже оспособљавање стручних кадрова у Покрајини и не може очекивати скок у запошљавању неквалификовне радне снаге. Броз је одао признање СКК на савладавању многих проблема и правилној политичкој усмерености, закључивши да је бржи развој САПК у интересу читаве југословенске социјалистичке заједнице. Потом је И. Вакић истакао да покрајинско руководство ради на изградњи нових медицинских центара и отварању Медицинског факултета, да се и поред проблема студентског стандарда, смештаја и исхране повећавају студентске стипендије, као и да се састављају планови за решавање проблема инфраструктуре, водосистема, саобраћајница, електрификације, општенародне одбране, пољопривреде и експлоатације руда. Ф. Хоџа је указао на проблеме отпуштања вишка радне снаге, махом Албанаца, на чињеницу да је 51% становништва Покрајине млађе од 19 година и да стасава за рад и на сталну борбу против национализма и шовинизма. Он се посебно заложио да се настави са политиком грађења добросуседских односа са НРА, са чиме се Броз сложио обећавши да ће се све чинити да руководство Албаније *неће имати никаквог разлога да се на нас љути и да*

⁵⁸⁰ Исто.

прави тешкоће. На крају разговора Броз је истакао потребу решавања питања равноправне употребе језика народа и народности на свим нивоима, закључивши: *Ја сматрам да ми немамо никаквог разлога за бојазни за нашу будућност, ако ћемо ми нашу заједницу градити даље на оним темељима које смо ми поставили, а који треба сада да расту, да израсте једна збиља јединствена заједница са правима сваке националности, свим оним правима која њој припадају. Али у исто вријеме да расте и једна јединствена социјалистичка интегрисана заједница.*⁵⁸¹

Сутрадан је заједничку седницу одржала Комисија ЦК СКС за рад на развијању односа међу републикама, народима и народностима и Комисија републичке конференције ССРНС за међурепубличку сарадњу и међунационалне односе, на којој је расправљано о Закону о равноправној употреби језика народности. Том приликом је закључено да југословенска заједница не прихвата категорију *државног језика*, већ да се подстиче право припадника народности да употребљавају свој језик. Оцењено је да су правни акти из ове проблематике *само формално, али не и суштински* усклађени са уставним амандманима, да постоји доста проблема у пракси, да искрсавају проблеми финасирања остваривања овог права, да нема довољно стручних кадрова за комуницирање на језицима народности и да има споровности око усвајања нормативних аката. На крају је дата је препорука да се комуницирање на више језика прихвати у организацијама СК и ССРН.⁵⁸²

Трећа седница Покрајинске конференције СКК одржана је 11. и 12. маја 1970. године и на њој су сумирани ставови пред доношење средњорочног плана развоја Покрајине. Тако се В. Дева заложиио за *даље јачање кохезионе снаге југословенске социјалистичке заједнице кроз ублажавање разлика у степену развијености Косова у односу на друга подручја* и истакао признање које је Ј. Броз Тито одао СКК-у током посете покрајинске делегације. У наставку, констатовано је да су у послератним годинама укупна производња и доходак Покрајине повећани 4 пута, просечна годишња стопа раста дохотка у привреди 6,1%, индустријска производња 7,5%, производња пољопривреде 3 пута, грађевинарства, саобраћаја, трговине, угоститељства и занатства око 4 пута, учешће пољопривредног становништва смањено са 83,5% на 60%, учешће активног становништва

⁵⁸¹ У делегацији САПК били су: председник ПК СКК В. Дева, председник Покрајинске скупштине И. Куртеши, председник ПК ССРНК А. Фазлија, председник Покрајинског извршног већа И. Вакић, секретар ПК СКК М. Звицер, председник Покрајинског већа синдиката Б. Недељковић, председник Председништва покрајинског СУБНОР-а Б. Дрмончић, члан Председништва ПК омладине Косова Р. Морина, председник Привредне коморе Косова А. Бакали, ректор ПУ Д. Рожај, председница Конференције за друштвену активност жена Косова Р. Шабани и председник Општинског одбора ССРН Приштине Ш. Сулејмани. Видети: Пријем делегације САП Косова, 24.4.1970, АЈ, 837, II-2/459.

⁵⁸² Стенографске белешке са састанка Комисије за међунационалне односе ЦК СКС, 28.4.1970, АС, Ђ-2, К-132; Д.П, *Равноправна употреба језика*, Јединство, 7.5.1970.

повећано са 27% на 33%, а запосленост повећана са 25.000 на око 100.000 или 4 пута. У Покрајину је инвестирано 8.120 милиона динара од чега 83% за развој привреде, при чему је југословенска заједница уложила у Покрајину близу 65% укупних улагања. Па ипак, доходак по становнику Покрајине износио је 36% од просека Југославије, пољопривреда је учествовала са преко 32% у структури друштвеног производа, рапидно се повећавало пољопривредно становништво, инфраструктура је слабо развијана, у индустрији је доминирала сировинска и енергетска производња, недовољна је била развијеност стручних служби и мали је био број квалификованих кадрова. Дева је посебно указао на проблеме великог природног прираштаја, аграрне пренасељености, уситњавања поседа, слабе развијености друштвених служби, ниске акумалтивне и репродуктивне способности привреде и постојања нерешених социјалних питања, због чега је затражио веће коришћење природних богатстава Покрајине, фиксирање стопе раста између 13,5% и 14%, годишњи национални доходак по становнику од 420 долара или 5.250 динара, запошљавање 50.000 лица, веће повезивање са привредом Југославије, даљу индустријализацију, развитак инфраструктуре, подизање нивоа продуктивности, оспособљавање и стручно усавршавање кадрова, смањивање губитака у привреди, даљи развој пољопривреде и интензивније унапређивање образовања, науке, културе, здравства и социјалне заштите. Све ове мере требале су да доведу до тога да 1975. године САП Косово достигне 42% нивоа развијености Југославије.⁵⁸³

У дускусији на овој седници, А. Шукрија је указао да је Фонд федерације уложио у развој неразвијених подручја 820 милијарди динара, од чега 240 милијарди у развој Покрајине, и да покрајинско руководство *стоји на становишту изграђивања самоуправне социјалистичке заједнице равноправних народа и народности, а не некакве конфедерације која би слабила југословенско јединство*. При томе, он се заложио се за примену принципа паритета у кадровском саставу државних органа и постојање више центара друштвеног и политичког одлучивања над којима стоји СКЈ као кохезиони фактор. М. Никезић је похвалио ставове ПСКЈ, као резултат еволуције политичких и националних односа односа у Југославији, и кретање читаве заједнице ка реформском курсу и јединству привреде, тржишта и система. Подржавши бржи развој САПК и нагласивши да резултати не зависе само од обима средстава, он се заложио за покретање процеса модернизације и преокрета постојећег стања које није дало жељене резултате. Како је рекао: *Ми смо имали до сада веома скромна средства, али не мали број*

⁵⁸³ М. Мишовић, *Ко је...353; Комунисти у даљем друштвено-економском развоју Косова*, Приштина 1970, 9; Закључци о друштвено-економским и идејним задацима развоја Покрајине у наредном периоду, 12.5.1970, АС, Ђ-2, СКК, К-8.

промашаја, којих је било свуда у Југославији. То показује да је средстава још увек било више него знања да их употребимо. Никезић је подржао развој прерађивачке индустрије у Покрајини, пре свега индустрије која би повезала САПК са развијеним центрима у Југославији, објаснио да је СКС против затварања привреде у републичке границе и формирања од Покрајине одвојене економске целине, затражио да се *постепено и истрајно стварају кадровске основе* у Покрајини и закључио да руководство СРС, поготово после Закључака Председништва СКЈ, стоји на позицијама да се *проблеми Косова решавају на истим принципима на којима почивају економски и друштвени односи у целој земљи.* У Закључцима Покрајинске конференције СКК главни акценат је стављен на интензивирање процеса индустријализације, оријентацију ка прерађивачкој индустрији, развој пољопривреде, повећање запослености, развијање инфраструктуре, повећање извоза, развој друштвених делтности, интензивирање образовања, културног стваралаштва и здравства, поспешивање интеграционих процеса, равномернији регионални развој унутар Покрајине и подизање животног стандарда. Поред тога, једногласно је усвојен Статут СКК.⁵⁸⁴

У Скупштини САПК је 20. маја 1970. године одржано саветовање о припремама за општи попис становништва, који је најављен за период од 1. до 10. априла 1971. године, када је истакнуто да он има велики политички значај због примене начела о равноправности језика и писама народа и народности и стварања атмосфере да се становништво слободно изрази о својој националној припадности, те затражено да се строго води рачуна о морално-политичким квалитетима пописивача како ни на који начин не би утицали на изјашњавање грађана. Истог дана, Ј. Броз Тито је примио делегацију СРС, у саставу: М. Никезић, Л. Перовић, В. Дева, Д. Марковић, М. Бојанић, И. Рајачић и Б. Павловић, чија намера је била да га извести о друштвеној и привредној ситуацији и даљим политичким плановима. Поводом САПК, Никезић је информисао Председника СФРЈ о резултатима Покрајинске конференције СКК, рекавши: *Линија са којом наступа Покрајински комитет... то је једна реалистична, зрела линија, која је резултат у ствари свих консултација и југословенских и републичких.* Мислим да се осећа, имао сам тај утисак, морам рећи, слушајући дискусију, да још има извесних аутархичних схватања у том смислу, да се може направити једна заокружена комплетна и у ствари затворена привредна целина. На то је Броз одговорио: *То је добро. Али, не окретати се сувише да се затварате у свој косовски рејон. Треба, напротив, све више повезивања. Иначе би било заостајање у развоју. Ми смо тек успјели у последњих*

⁵⁸⁴ Исто.

*пар година да се иде ван републичких граница. Прије је било не само републичких, него и општинских оквира и ми то једва разбијамо. У наставку разговора, Дева је похвалио привредно повезивање гњиланског краја, где је живела петина становништва Покрајине или око 200.000 људи, са индустријама у Врању, Лесковцу и Нишу, али се поводом идеја да се у Покрајину преместе одређени застарели индустријски погони пожалио објаснивши: *Наравно ту сада има тенденција да пошто је Косово жедно за развојем, бар осетио сам тенденцију неких да почисте свој круг и да би то сместили, ту нечистоћу на Косову. Ми нисмо спремни на то. Стара постројења, отпад. Ево ви имате радне снаге, па да је запослите. Па нама не треба запослење радне снаге ако то не може да обезбеди доходак и продуктивност рада. Иначе ћемо укупно заостајати. Нама треба развој који вуче све, па да вуче и нас.*⁵⁸⁵*

Недуго затим, 1. и 2. јуна 1970. године одржан је први део Друге седнице Републичке конференције СКС, на којој је минутом ћутања одата пошта преминулом покрајинском функционеру С. Аксићу. Основна тема овог скупа били су даљи планови у вези са *стварањем услова да самоуправни односи постану интегрални систем друштва СРС*, што је Никезић искористио да одбаци могућност да СКС буде *арбитар у одлучивању шта треба и где треба градити*, негирао је сваку помисао на рестаурацију система државног социјализма, заложио се за *мешавину државног и самоуправног социјализма* и истакао да *Србија не очекује било какав положај који би се разликовао од положаја других југословенских република*. Он је изразио разумевање за постојање *централистичких рефлекса да савезне институције суде и решавају послове које припадају републикама*, изразивши наду да ће такво стање ускоро бити превазиђено. Председник Републичке скупштине Д. Марковић говорио је о уставним променама, објаснивши да су републике добиле могућност да буду *креатори политике у Федерацији* и да се Југославија не може развијати као *нека супернационална творевина супердржава него као социјалистичка самоуправна заједница радних народа*. Како је рекао: *Наше уверење је да Србија нема и не може да има посебан интерес ни посебну одговорност, дакле, другачију од осталих република, за начин организовања југословенске заједнице. Према томе, не може бити никакве сумње да ће онај облик организовања југословенске заједнице који одговара осталим народима и народностима Југославије у подједнакој мери одговарати и српском народу*. Други део Друге Републичке конференције СКС, одржан 29. и 30. јуна, био је посвећен питањима друштвено-политичке основе и смерница

⁵⁸⁵ D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I., 201; L. Perović, *Zatvaranje...*, 133; M.C., *Ускоро ће почети припреме за попис становништва*, Јединство, 21.5.1970; Пријем делегације СР Србије, 20.5.1970, АЈ, 837, II-2/466.

развоја СРС у периоду 1971-1975. године, при чему је решавање проблема складног регионалног развоја, у првом реду САП Косова, ушло у пет основних задатака. Том приликом је Никезић рекао да *привреда Србије као целина нема никаквог интереса у очувању статуса кво, али да њој нису у интересу ни ма које промене*, заложивши се за развој слободног тржишта и закључивши да *нико није успео да буде прогресиван у политици, ако је био конзервативан у економији*.⁵⁸⁶

На седници Извршног бироа ПСКЈ 13. јула 1970. године отворено је питање стварања новог највишег политичко-извршног државног органа Федерације – Председништва СФРЈ, чија улога је требало да буде усмерена на стабилизацију политичких прилика у држави, посебно на ублажавање антагонизама међу републикама, и решавање питања наследника Ј. Броза Тита који је залазио у дубоке године. Председништво СКЈ, као колективни орган, требало је да окупи најодговорније и најутицајније људе из политичког живота Федерације, република и покрајина, имало би права и дужности које по Уставу СФРЈ припадају Председнику СФРЈ, предлагало би избор чланова СИБ-а и сугерисало Савезној скупштини правце политике у области спољне политике, народне одбране, државне безбедности и јединства друштвено-економског, политичког и уставног система. Иако је отворено остало питање система по којем би се бирали чланови овог тела, радило се о уводу у нове уставне промене. То је подстакло руководство СРС да 7. септембра сазове консултативни састанак у ЦК СКС са темом евентуалних политичких промена у Федерацији, на којем је Д. Марковић констатовао да се *без јасног концепта о карактеру Федерације у самоуправној социјалистичкој државној заједници не може имати ни став око Председништва СФРЈ*. Д. Стаменковић је указао да је СКЈ преузео превише државних функција и да у њему не постоји јединство, да се у републикама креирају различите политике о чему се не разговара на нивоу највишег партијског руководства и да је дато право партијама шест република да аутономно дискутију *о питањима југословенских размера*.⁵⁸⁷

У наставку консултативног састанка, М. Никезић је истакао да је у наредном периоду најважније посветити се *националном питању* и даљим процесима демократизације друштва, да би било *опасно створити уверење у масама да је Комунистичка партија власт и да је све остало кулиса* чиме би се компромитовале државне институције, али да руководство СРС неће ништа учинити што би спречило

⁵⁸⁶ Магнетофонске белешке са Друге конференције СКС, 1-2.6.1970, АС, Ћ-2, К-66; Магнетофонске белешке са другог дела Друге седнице Конференције СКС, 29-30.6.1970, АС, Ћ-2, К-66; Информација о Другој конференцији СКС, 1970, АЈ, 837, П-3-а-2/388.

⁵⁸⁷ Стенографске белешке са 53. седнице ИБ ПСКЈ, 13.7.1970, АЈ, 507, IV/115; Стенографске белешке са консултативног састанка, 7.9.1970, АС, Ћ-2, К-3.

даљи развој и изградњу Југословенске државе. Ф. Хоџа је приметио да се о наведеним процесима слабо говори и зна у САПК и да би требало имати на уму искуство из 1968. године када је *СК средио ситуацију захваљујући концентрацији на акцију и држању ствари у рукама*, на шта је Л. Перовић нагласила да *једна националистичка и републичка државност не ствара никакав простор за аутономне покрајине*. Хоџа је одговорио да у Покрајини постоји код руководилаца албанске националности *извесна уздржаност према Србији као рефлекс када су на власти били А. Ранковић и С. Стефановић који су били симбол Републике*, док са друге стране према Федерацији постоји *извесно одушевљење*. Како је рекао: *Желим да проверим и своја мишљења у томе зашто се иде на Косову у правцу ка једном не баш са загрејаношћу сагледавању заједничких интереса са Републиком Србијом, а да је у погледу на Федерацију сасвим доминирајуће да су интереси и код кадрова и код већине становништва у томе да у Федерацији нађу израз своје националне слободе, своје аутономије и могућег даљег развија*. Тако је Хоџа отворено саопштио да у руководству САПК постоји намера да се у даљем редефинисању односа у Југословенској држави Приштина јаче веже за Федерацију, заобилазећи Републику. На крају састанка М. Никезић је констатовао да међу Србима и Албанцима постоје нагомилани историјски односи, али да Албанци *не могу градити добро разумевање са Љубљаном и Загребом ако се прво не могу споразумети са Србима, Македонцима и Црногорцима као својим суседима* унутар југословенске заједнице.⁵⁸⁸

Председник ЦК СКС М. Никезића је стајао на становишту да *ЦК СКС није никакав чувар Југославије*, да је неопходно разговарати о свим проблемима и трезвено сагледати узроке појава и да не би требало ићи у правцу креирања југословенског унитаризма, односно заговарао је *чврсту демократску социјалистичку оријентацију у Србији*. Заједничка Југословенска држава је, по њему, представљала најбољи модел за повезивање српског народа расутог широм земље, док је уједињавање југословенских народа на националној основи сматрао фаталним. Никезић се противио прављењу аналогја између Србије и Федерације, био сумњичав према уплитању савезних органа у унутрашња питања Србије и тражио је излаз из привредне кризе у општем убрзаном развоју државе, слободној тржишној економији и јачању економске позиције Србије у Југославији, при чему је истицао да се *не може имати један тип странке, други тип државе и трећи тип економије*. У наведеном би требало тражити клицу отпора који се јавио будућим уставним променама у врху политичког руководства СРС, што је заједно са прокламованом политиком окретања сопственим републичким интересима довело до

⁵⁸⁸ Исто.

јављања подозрења Ј. Броза Тита према српским либералима. Председника СКЈ је плашио Никезићев концепт реформисања Партије по истом принципу као и државе – федералном, што би за последицу имало стварање савеза партија и урушавање његовог личног престижа. У таквим околностима је критичко гледање на формирање Председништва СФРЈ од стране српских либерала дошло до изражаја током сусрета са Е. Кардељем у септембру 1970. године, када је Л. Перовић приметила да би често постављање питања Брозовог наследника могло *отворити процесе који ће разбуцати Југославију*. Посебно проблематична је била сугестија руководства СРС да би можда требало раздвојити функцију Председника СФРЈ од Председника СКЈ, док су у наредним данима потврђени ставови о одбацивању посебног положаја и одговорности Србије као највеће републике у Југославији.⁵⁸⁹

На седници ПСКЈ 18. септембра 1970. године су представници СРС указали да се не може очекивати већи степен јединства у Партији од оног који постоји у друштву и затражили су да се Федерација оспособи да подстиче развој југословенских народа. Већ 25. септембра је на седници Извршног бироа ПСКЈ подржана иницијатива Броза да се образује Председништво СФРЈ, у вези са чиме је Кардељ изјавио: *Немам илузија да Председништво СФРЈ може само по себи отклонити проблеме и конфликте који леже у структури интереса у нашем друштву и посебно међу републикама*. Броз је објаснио да кадрови у овом телу неће бити *републиканци, него најбољи људи из република у које ће народ имати највише повјерења*, на шта је Ф. Хоџа упитао какво је место покрајина у конституисању Председништва СФРЈ и исказао жељу САПК да учествује у изради концепције и смерница политике Федерације, односно да *подели одговорност са осталим републикама и друштвено-политичким факторима у држави*. Кроз његово излагање провејавала су и питања будућег дефинисања односа између Покрајине и Републике и даље афирмације Албанаца у Федерацији.⁵⁹⁰

Председништво Скупштине САП Косова је средином септембра 1970. године разматрало Нацрт резолуције о остваривању кадровске политике из надлежности Савезне скупштине и њених тела, у вези са чиме је закључено да је Покрајина у органима Федерације кадровски недовољно заступљена – у органима Савезне скупштине са 4% и у СИВ-у и органима свезне управе са само 0,3%. Стога је затражено да се примењује принцип паритета у постављању кадрова, односно да покрајине дају исти број

⁵⁸⁹ Поверљиви човек Ј. Броза Тита у врху руководства СРС био је републички секретар за унутрашње послове С. Зечевић. Видети: Ј. Димић, *Историја српске...*, 416; К. Николић, *Србија...*, 298; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 385; L. Perović, *Zatvaranje...*, 318; D. Marković, *Život i politika 1967-1978, I...*, 216.

⁵⁹⁰ Стенографске белешке са 11. седнице ПСКЈ, 18.9.1970, АЈ, 507, III/147; Стенографске белешке са 58. седнице ИБ ПСКЈ, 25.9.1970, АЈ, 507, IV/120.

представника као и републике. О овој теми било је речи и на седници Извршног бироа ПСКЈ 29. септембра када се Ф. Хоџа заложио да се поштује принцип да се *доследно свуда где се помињу републике додају и покрајине*. Тако је у Закључцима са ове седнице наглашено одредба о потреби равномерније заступљености република и покрајина у стручним службама политичких тела и органа Федерације. Недуго затим, Председништво СКЈ је 3. октобра потврдило потребу за конституисањем Председништва СФРЈ, када је Е. Кардељ упутио критику што *сви очекују да се све одлуке доносе само у СКЈ*, уместо да *предузму одговорност и доносе одлуке у вези са својим материјама*. М. Никезић је истакао да су потребне *чисте ситуације зато што ишчекивања рађају пасивност* и позвао на стварање јединственог друштвено-економског система и тржишта, означивши Председништво СФРЈ органом који ће омогућити ефикасан и демократски начин доношења одлука. Како је рекао: *Сложеном бићу Србије, са двама покрајинама, са више народности, двама најбројнијим – албанском и мађарском – једино одговара политика пуне националне равноправности, без чега нема доследног развоја социјалистичке демократије ни социјалистичких друштвених односа у Републици*. В. Дева је потврдио да је током консултација у САПК изражена пуна сагласност са идејом формирања Председништва СФРЈ. Скренувши пажњу да *нико не жели да буде у положају државне провинције*, он се заложио да Албанци имају једнака права у свему са осталим народима у Југославији и изразио наду да ће Председништво СФРЈ повести рачуна о неразвијеним републикама и посебно САП Косову, односно да даље промене у политичком систему државе неће довести до промена у раније зацртаној политици према овој Покрајини.⁵⁹¹

М. Звицер је на проширеној седници ПК СКК 7. октобра 1970. године истакао да је политичка ситуација у САПК *позитивна*, упркос *не превише повољној привредној ситуацији*. У дискусији, Л. Перовић је указала да није довољно учињено да се Закључци Председништва СКЈ о потреби даљег развоја САПК конкретизују, објаснивши да *Закључци нису били никакав тактички потез него почетак дугорочне политике развоја неразвијених, а посебно Косова*. Стога је она позвала да се у Републици *размотре стварне потребе Косова и утврди шта се може учинити за његов оптимални развој* и нагласила да кадрови неће доћи у Покрајину *само због станова и личних доходака, већ ако постоји програм развоја и стабилна економска и политичка ситуација*. На крају седнице је В. Дева закључио да је нужно да СКК почене да остварује политичке акције и да ће подршку СКК имати *све оно што је прогресивно у Југославији*, при чему је истакао да *сваки*

⁵⁹¹ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 400; L. Perović, *Zatvaranje...*, 150; *Више кадрова из Покрајине у органима Федерације*, Јединство, 24.9.1970; Магнетофонске белешке са 59. седнице ИБ ПСКЈ, 29.10.1970, АЈ, 507, IV/121; Магнетофонске белешке са 12. седнице ПСКЈ, 3.10.1970, АЈ, 507, III/148.

ентузијазам може бити као пена од сапуна, али да постоје шансе да се он претвори у енергију. Поред тога, на овој седници је за председника Комисије за организацију и развој изабран Махмут Бакали уместо Неби Гашија, а за новог члана Секретаријата ПК СКК именован Сефедин Батали.⁵⁹²

Републичко извршно веће је 13. октобра 1970. године усвојило Нацрт закона којим су се утврђивале обавезе СРС за обезбеђивање неопходних услова за остваривање права припадника народности на употребу матерњег језика и писама код републичких органа и организација, док је покрајинама остављено да ове законе саме регулишу на својим подручјима. У питању је био још један корак ка афирмацији народности и њиховом изједначавању у правима са југословенским народима, али и показатељ практичне самосталности покрајина у односу на републичко законодавство. Двадесет друга проширена седница ЦК СКС, одржана 21. и 22. октобра, била је углавном посвећена политичкој ситуацију у Републици и припремама за Прву конференцију СКЈ. У уводном излагању, Л. Перовић је поводом реорганизације Федерације објаснила да се српско руководство залаже за даљу изградњу стабилне и демократске заједнице у којој би били затворени извори сваке хегемоније и наметања било чијих посебних интереса целој заједници, приметивши да *једино народи који су слободни од сваког наметања унутра могу да буду јединствени и у одбијању спољних притисака*. У погледу аутономних покрајина, она је прокламовала наставак развијања њихових функција као *друштвено-политичких заједница и трајних компоненти укупног југословенског развоја* и подржала доследно спровођење политике националне равноправности. Како је рекла: *У националној сложености која постоји у Србији, са три четвртине становништва народности у Југославији, са тако бројним као што су албанска и мађарска, ниједна друга политика не може бити наша, осим политике пуне националне равноправности... Политика која би данас водила рачуна о личним слободама, а занемаривала положај народности не би била демократска, а поготову не би била социјалистичка*. Стога је Перовићева затражила да СКС учини све да олакша покрајинским органима да се више ангажују на пословима програмирања развоја, кадровске политике, подстицања привредног развоја, ликвидације губитака, проширивања функција аутономних покрајина и противљења национализмима, посебно оном из редова српског народа. Како је закључила: *Парола свако у својој кући пре свега значи борбу против национализма у сопственој нацији*.⁵⁹³

⁵⁹² М.С, *Стабилнији политички односи у Покрајини*, Јединство, 8.10.1970; *Из дискусија на седници Покрајинског комитета*, Јединство, 12.10.1970.

⁵⁹³ L. Perović, *Zatvaranje...*, 158; Т.М, *Седница Извршног већа Србије*, Борба, 14.10.1970; Магнетофонске белешке са 22. седнице ЦК СКС, 21. и 22.10.1970, АС, Ђ-2, К-76; Информација о 22. седници ЦК СКС, 21. и 22.10.1970, АЈ, 837, II-3-а-2/399.

Ставова које је том приликом изрекла Перовићева подржали су чланови ЦК СКС са предлогом да они буду основа за припрему Прве конференције СКЈ, док се у дискусији М. Никезић заложио за пуну равноправност народа и народности и поштовање различитих култура и традиција, нагласивши заинтересованост СРС да се очува Фонд федерације из којег се финансирао развој САПК. С. Хасани је истакао да се проширење права аутономних покрајина *одразило позитивно на даље јачање самоуправљања народности и народа и на обogaћивање разноврсне нормативне активности* и да у САПК постоји велика заинтересованост за формулисањем политике равноправности народа и народности и реализацију економске и политичке функције Федерације у односу према Покрајини. Затраживши пуно ангаживање Републике на тим задацима, он је је приметио да постоји *утисак о недовољним заједничким напорима Републике и Покрајине да у Федерацији што потпуније афирмишу елементе и обележја које аутономне покрајине и народности тамо имају у виду права и обавеза* и нагласио да се залаже за равноправно учешће аутономних покрајина са републикама у органима Федерације. Поводом језичке равноправности, Хасани је указао да *би било илузорно захтевати тако нешто тамо где је мали број заступљености одређене народности, а да би било несхватљиво да се то не примени где дотична народност живи, где активно учествује у друштвено-политичком животу*, затраживши веће ангажовање кадрова из Покрајине у Републици и Федерацији како би се *сузбили осећаји инфериорности или супериорности одређене националности*.⁵⁹⁴

Заједничка седница Председништва Скупштине СРС и Републичког извршног већа, одржана 22. октобра 1970. године, била је посвећена будућој улози, задацима и функцијама Федерације, при чему се пошло од потребе да се њени прерогативи сведу на обезбеђивање и развијање јединственог друштвено-економског и политичког система заснованог на друштвеном власништву над средствима за производњу, самоуправљању и расподели дохотка према раду, заштиту равноправности народа и народности, обезбеђивање јединственог тржишта и доношење инструмената који условљавају јединство и обезбеђивање материјалних средстава за убрзанији развој неразвијених република и САПК. Тако су српски либерали затражили да трајна функција Федерације буде помагање бржег развоја САПК, а да средства за функционисање Федерације обезбеђују републике и покрајине сразмерно свом националном дохотку, што је практично значило да би у надлежности Федерације остали само послови од заједничког интереса за све републике и покрајине. У таквим околностима Ј. Броз Тито је 28. октобра

⁵⁹⁴ Исто.

уприличио пријем за делегацију СРС којем су присуствовали М. Никезић, Ј. Перовић, Д. Марковић, М. Бојанић, Д. Стаменковић, В. Дева, М. Чанадановић, Б. Павловић и М. Врхунец. На почетку разговора, Никезић је истакао да за руководство Републике *интерно и у југословенским размерама остаје тежиште на борби против великосрпског национализма* и да је значајна пажња посвећена обезбеђивању доследне политике равноправности у односу на све народности, посебно на албанску и мађарску као најбројније. Заложивши се за што боље међурејубличке односе и приметивши да *ако унутра шкрипи, онда сви то осећамо*, он је рекао: *Сада, код преласка на систем у коме ће заиста минимум функција бити у рукама Федерације, важно ће бити да сви водимо рачуна да то не доведе до економског, културног и политичког затварања. А има извесних знакова. То Републици Србији не би одговарало, а уверени смо да не би могло одговарати ни другима... За нас ће бити посебно питање неразвијених крајева. То ће бити проблем, разуме се, и Југославији као целини, ако идемо на политику чистих рачуна, морамо водити рачуна да се њихова ситуација не погорша. То се може регулисати посебним одлукама... Прво предстоји даља конкретизација одлука о Косову. О томе је расправљано, мораће се још расправљати и тачније видети њихов конкретни положај.* На то се за реч јавио В. Дева оценивши да је политичка ситуација на САПК *добра у смислу који подразумева све проблеме*, указавши да је раније у иностранству запослено око 10.000 лица и током 1970. године још око 7.000-8.000, док је широм Југославије запослено око 3.500. лица из Покрајине. Пошто је Дева као суштински проблем у Покрајини истакао велику незапосленост, с обзиром да је око 33.000 лица чекало посао на бироу рада, Броз је лаконски одговорио - *Главно је да не стагнирате, него да идете напред.* Иначе, Председник СФРЈ се током разговора са делегацијом СРС заложио против сваког сепаратизма и процеса дезинтеграције Федерације.⁵⁹⁵

Прву конференцију СКЈ, одржану од 29. до 31. октобра 1970. године, обележило је излагање Ј. Броза Тита, који је указао да се поједине тешкоће, слабости и деформације у држави сувише драматизују, односно да се *од дрвећа не види шума*. Критикујући спорост у решавању проблема, посебно у привреди, он је оштро негирао мишљења да ће *самоуправљање у у Југославији крахирати*, да југословенско друштво *стагнира или иде унатраг* и да ће доћи до *разбијања државе и националног разилажења*. Тако је у наставку Конференције затражено смањење потрошње и одржавање обавеза Федерације у оквирима прихода, а у Закључцима наглашена потреба јачања националне равноправности, која је означена *кључем пораста улоге и одговорности република и*

⁵⁹⁵ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 409; Т.М, *Федерацији само најнеопходније економске функције*, Борба, 23.10.1970; Пријем представника СР Србије, 28.10.1970, АЈ, 837, II-2/489.

покрајина у пословима читаве заједнице, и наставак политике бржег развоја неразвијених република и посебно САП Косова. С тим у вези је од значаја истаћи излагање И. Бајре који је истакао да *разлога за заостајање Косова има много, да је чињеница да није било довољно напора да се конкретизује политика бржег развоја Косова* у одговарајућим органима Федерације и Републике и да није било довољно доследности у реализацији политике усвојене на Деветом конгресу СКЈ. Он се заложио за што скорије доношење Закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја недовољно развијених република и Покрајине Косово како би се обезбедило редовно притицање сталних и стабилних средстава, обезбеђивање већег обима средстава путем дотација из буџета Федерације ради решавања проблема у друштвеним службама, проналажење дугорочнијих решења којима би се олакшао тежак положај привреде Покрајине у погледу велике презадужености и неповољних рокова отплата и конкретизовање ставова Председништва СКЈ о техничкој помоћи Покрајини и стипендирању и школовању покрајинских кадрова.⁵⁹⁶

Секретаријат ПК СКК је 13. новембра 1970. године подржао спровођење Закључака Прве конференције СКЈ, док је на наредној седници овог тела 21. новембра М. Звицер истакао да Закључци сами по себи нису отклонили многе противречности, али да представљају заједничку платформу која указује на путеве за бржи развитак Покрајине. Том приликом је поновљена потреба да САПК добије посебан третман у односу на друга југословенска неразвијена подручја, што је оцењено интересом даљег развоја Републике и Федерације, похваљено што постојање Фонда федерације није доведено у питање, затражио да се помоћ Покрајини не своди само на дотације Фонда за неразвијене, али и наговештено да ће се у дискусијама око редефинисања односа у Федерацији отворити начелна питања односа Република-покрајине. На крају седнице, В. Дева је затражио да се у наредном периоду изврши активирање и стабилизација привреде САП Косова, означивши то централним питањем у Покрајини. Сходно томе, на проширеној седници Председништва Скупштине СРС 24. новембра су разматране могућности убрзања друштвено-економског развоја САПК у периоду од 1971. до 1975. године. Тако је предложено да средства СРС у овом петогодишњем раздобљу износе 1.300 милиона динара и буду 57% веће него у периоду од 1966. до 1970. године. Међутим, како су се

⁵⁹⁶ На седници Скупштине СРС 5. новембра 1970. године расправљано је о предстојећим изменама политичког и економског система, што је искористио председник овог тела Д. Марковић да најави да ће се довршити послови у вези са образовањем Председништва СФРЈ и рашчишћавањем економских функција Федерације и да ће се уобличи друштвено-политички систем у целини од општине до Федерације. Видети: Л. Реговић, *Zatvaranje...*, 166; Магнетофонске белешке са Прве конференције СКЈ, 29-31.10.1970, АЈ, 507, Ia/I-(1-12), К-1; Т.М, *Седница Председништва Скупштине Србије*, Борба, 6.11.1970.

поводом расподеле средстава и праваца даљег привредног развоја Покрајине појавили дисонантни тонови, одлучено је да се дискусија настави током децембра.⁵⁹⁷

Председник Комисије за активност комуниста СК М. Секуловић је на седници ПК СКК 14. децембра 1970. године критиковао појаве да се САПК изједначује са друштвено-политичком заједницом Албанаца и *настојања неких националиста из редова српског и црногорског народа да спочитавају како је држава отишла сувише далеко у давању самосталности Покрајини на штету Срба и Црногораца*, при чему су у други план стављена незадовољства и непрестана тражења националиста из редова Албанаца за давањем нових и све већих права. Сутрадан је одржан састанак Секретаријата ПК СКК на којем су критиковани *различити ставови који су дошли до изражаја на седници Председништва Скупштине СРС од 24. новембра* у вези са проблемима убрзанијег друштвено-економског развоја САП Косова. Заправо, у питању је био покушај покрајинског руководства да наметне политичком врху Федерације отварање теме будућности Покрајине, како би оно утицало на руководство Републике да у што већој мери изађе у сусрет потребама САПК, при чему је о наведеном случају упућен допис Ј. Броз Титу. Тако је већ 17. децембра одржана седница ЦК СКС на којој је похваљена политика бржег развоја привредно недовољно развијених крајева, у првом реду САПК, што је оправдано економским интересом развоја Југославије и реализацијом политике националне равноправности. Подржано је повећано учешће у Фонду за развој неразвијених, усвајање различитих систематских олакшица и стимулација у привреди, поспешивање буџетских дотација и утврђивање допунских средстава за развој Покрајине, што је представљало подилажење захтевима руководства САПК. У допису Л. Перовић Секретаријату ПК СКК образложено је да су на седници Секретаријата ЦК СКС од 23. децембра разматани Закључци са проширене седнице ПК СКС у вези са чиме је договорено да се *одмах приступи припреми седнице ЦК СКС на којој би се размотрили проблеми развоја економски неразвијених крајева и САП Косова*.⁵⁹⁸

На седници Извршног бироа ПСКЈ 24. децембра 1970. године је Ф. Хоџа упозорио на *нарастајућу неизвесност и нерасположење у Косову поводом остваривања Закључака Председништва СКЈ о посебном третману Косова у политици бржег развоја привредно недовољно развијених република и Косова*, што је поткрепио подацима да је ниво

⁵⁹⁷ З.В, *Седница ПК СКК 21. новембра*, Јединство, 16.11.1970; Материјали са 19. проширене седнице ПК СКК, 21.11.1970, АС, Ђ-2, СКК, К-10; Информација о проширеној седници Председништва Скупштине СРС, 24.11.1970, АЈ, 837, II-3-а-2/412.

⁵⁹⁸ *Пленарна седница ПК СКК*, Јединство, 17.12.1970; Информација о 23. седници ЦК СКС, 17.12.1970, АЈ, 387, II-3-а-2/510; *Закључци проширене седнице Секретаријата ПК СКК*, 15.12.1970, АЈ, 837, II-3-а-2/412; *Комунисти и стабилизација*, Јединство, 21.12.1970; Секретаријату ПК СКК, 28.12.1970, АЈ, 837, II-3-а-2/412.

националног дохотка по глави становништва у Покрајини током текуће године опао за око 6 поена у односу на југословенски ниво. Како је Хоџу нарочито узнемирила одлука да се усвајање Средњорочног плана развоја Југославије за 1971-1975. годину помери за 1971. годину, прихваћене су његове сугестије да се предлози руководства САПК што пре размотре. Иначе, Скупштина САПК је 28. децембра усвојила Закон о остваривању равноправности језика и писма, који је прописивао да сваки припадник народа и народности у Покрајини има право да употребљава у свакој ситуацији свој језик, док су сви органи власти и други друштвени органи били обавезни да обезбеде грађанима остваривање овог њиховог права стварањем одговарајућих услова. Поступци у правосудним органима и администрацији могли су се по жељи странке водити на језику и писму изјашњене националности, при чему је констатовано да ће *протећи још времена док ове одредбе свуда не буду биле у пракси могуће за конкретно спровођење*. Поред тога, Закон је предвидео обавезу школовања и студирања на матерњем језику од основне школе до факултета, а учење нематерњег језика је препуштено добровољном опредељењу ученика и њихових родитеља.⁵⁹⁹

Почетком 1971. године рад на усаглашавању и усвајању амандмана на Устав СФРЈ добио је нови полет и заострио односе међу југословенским политичким чиниоцима, што је избацило на чистину сву различитост ставова између руководства СРС и САПК. Југословенска држава је све више у пракси постајала *заједница народа и народности*, а све мање *друштвено-политичка заједница* како је то прокламовано на партијским форумима. Српским либералима је пребацивано да се Србија све више идентификује са Југославијом, док је део српских интелектуалаца у уставним променама наслућивао пут ка распарчавању не само Федерације, већ и Републике. Како би умирили духове прошлости, који би се увек изнова пробудили са помињањем Брионског пленума, српски либерали су се често бранили критиком *великосрпског национализма*, премда је у тој самокритици било и доста идеолошких убеђења. Иако су имали велико разумевање за тежње руководства појединих југословенских република да прошире своју државност, сматрајући те појаве *историјском неживљеношћу*, српски либерали су чврсто стајали на позицијама чистих рачуна у привреди, самосталности у одлучивању о сопственим интересима и равноправности у решавању питања од заједничког интереса. Суштински посматрано, М. Никезић је сматрао да је економија та која може довести до кохезије интереса уже Србије са њеним покрајинама како би се очувао републички интегритет. У

⁵⁹⁹ Магнетофонске белешке са 69. седнице ИБ ПСКЈ, 24.12.1970, АЈ, 507, IV/131; *Закон о остваривању равноправности језика и писама у САП Косову*, Службени лист САПК, 34, Приштина 1970; *Из Покрајинске скупштине*, Јединство, 31.12.1970-4.1.1970.

таквим околностима је 8. јануара 1971. године одржан у Скупштини СРС састанак на којем је И. Вакић⁶⁰⁰ указао да је привредна ситуација на САПК тешка и да би ова Покрајина требало да има повлашћен положај у односу на остала неразвијена подручја. На то се надовезао В. Дева истакавши да Покрајина није довољно напредовала у последњих 25 година и да СРС *није у потпуности сагледала своју улогу и одговорност* у том процесу. На основу тога је затражио веће ангажовање Републике, нагласивши да му *тешко пада када се поставља питање шта Косово хоће.*⁶⁰¹

У одговору, Л. Перовић је рекла да разуме бриге покрајинског руководства, али да се поставља питање и других неразвијених региона у Србији. Како је објаснила: *Не можемо искључити друге регионе у Републици. Можемо разумети када Косовци то искључују, али ми као републичко руководство то не можемо. Може се разумети притискање на Федерацију и Републику, али смо дошли до границе када другови са Косова морају све више истицати своју оријентацију и свој програм, јер је то допринос атмосфери поверења. Ово руководство не може носити одговорност за протеклих 25 година, иако, наравно ни то не можемо сасвим искључити. Основно је доћи до реалног програма развоја који би водио релативном смањивању заостајања у развоју.* Са тиме се сложио и М. Никезић, који је као кључно питање истакао економско повезивање, али и приметио да је дуго времена код покрајинског руководства *стварано осећање да је Србија излишна и да само треба да плати дугове.* Тиме је он практично позвао покрајинске функционере да се укључе у рад републичких органа како би заједно креирали политику и решавали проблеме, што је В. Дева дочекао веома непријатељски рекавши да су разлике *непремостиве* и да код Никезића постоји *лична незрелост.* У даљој дискусији су на површину испливале и информације о *антирепубличком расположењу* код Ф. Хоце и мишљењу да покрајинско руководство *прави договоре са руководством СР Хрватске,* на шта је Никезић уздржано реаговао објаснивши да би све југословенске републике требало да сарађују по питању развоја САПК.⁶⁰²

Недуго пошто је описани састанак, који је протекао у мучној атмосфери, био завршен, Л. Перовић је посведочила да јој је телефонирао В. Дева са намером да се *коригује утисак који је настао после разговора,* што она није прихватила сугеришући да је потребно да се *начелно отворе питања односа између политичких институција у Србији.* Тако је предложено организовање шире расправе о развојној политици САПК на седници ЦК СКС, што су прихватили Секретаријат и председник ЦК СКС. Међутим,

⁶⁰⁰ Поред И. Вакића су још били присутни из руководства САП Косова – В. Дева, И. Куртеши, А. Фазлија, Б. Недељковић и М. Бакали, видети: D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 247.

⁶⁰¹ Љ. Димић, *Историја српске...*, 421; L. Perović, *Zatvaranje...*, 171; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 438.

⁶⁰² Исто.

постављање Покрајине на место које јој је припадало унутар ингеренција СРС озлоједило је покрајинско руководство, посебно кадрове албанске националности, због чега је дошло до захлађења односа и отпочињања праксе да Приштина игнорише покрајинске представнике у Секретаријату ЦК СКС – П. Ајтића и О. Невзатија, као и члана ЦК СКС и председника Комисије за развој СК Б. Радоњића, којима је отворено стављено до знања да нису добродошли на САПК. Упркос томе, српски либерали су наставили да о свим политичким акцијама обавештавају и консултују покрајинско руководство и да одлазе на покрајинске форуме. На Двдесет петој седници ЦК СКС, одржаној 8. и 9. фебруара 1971. године, разматран је развој неразвијених региона и САПК, а уводно излагње је поднео члан Секретаријата ЦК СКС Михаљ Шефер у којем је указао да ће *проблем неразвијених, посебно САП Косова, још дуго времена бити снажна компонента у свим токовима политике како у Југославији, тако и у Србији*. Нагласивши да се дискусијом не прави никакав заокрет у политици СК о наведеном питању, он је објаснио да ЦК СКС следи утврђену политику, посебно Закључке Председништва СКЈ о развоју САП Косова, али и да жели да разреши проблеме који представљају *кочницу за интензивнији и бржи развој овог подручја*. Шефер је закључио да је *бржи развој привредно недовољно развијених крајева и Покрајине Косово ствар не само њих самих, већ читавог друштва, зато што од темпа превазилажења заосталости зависи развој заједнице као целине*. У дискусији, О. Невзати је нагласио да су *погрешна, идејно-политички искључива и штетна схватања која говоре да је доста урађено у Покрајини и да је потребно решавати питања неразвијености у другим деловима Србије*, изразивши мишљење да постоји тежња да се кроз такве ставове умањи одговорност Републике за убрзанији развој Покрајине и назвавши описано *конзервативном идеологијом и политиком етатизма*. Насупрот томе, Ј. Печеновић је приметио да је много пута расправљано о проблемима САПК на партијским форумима и да је СРС пружила велики допринос развоју Покрајине, али да су се у партијским структурама *јављали злонамерни људи који су настојали да умање или негирају те резултате*. Он се сложио да је Покрајини потребно дати посебан третман у даљем развоју неразвијених, објаснивши да на овој територији живи око 80% свих Албанаца у Југославији што проблему даје *национални аспект*. М. Бакали је затражио да се *прецизно формулише идејно политичка позиција којом би се изразила сагласност да се привредни потенцијали Србије као друштвено-политичке заједнице интензивније ангажују у бржем развоју недовољно развијених делова ове Републике*, при чему би САПК задржало посебан третман у односу на друга неразвијена подручја СРС.⁶⁰³

⁶⁰³ L. Perović, *Zatvaranje...*, 179; Стенографске белешке са 25. седнице ЦК СКС, 8. и 9.2.1971, АС, Ђ-2, К-77;

У наставку ове седнице, М. Никезић је настојао да помири супротстављена мишљења, указавши да *за југословенску заједницу народа, за социјалистичко друштво и за комунисте као политички покрет проблем неразвијености спада у ред фундаменталних питања* и да је по својој садржини то *и економски проблем и проблем равноправности нација и проблем социјалних разлика*. Како је рекао: *Корени неразвијености леже у економској области и у њој се морају подсећи... Питање како помоћи неразвијенима, у ствари је део ширег плана – како усмеравати развој и водити социјалистичку политику у тржишној привреди; како плаћати према раду, а помоћи мање продуктивне. Како уз политичку обезбедити у што краћем року и у што потпунијој мери и стварну равноправност међу њудима, међу нацијама*. Никезић је описао неразвијеност САПК као *јединствену када се ради о целом једном региону, а која у себи носи националну димензију с обзиром да је Покрајина насељена Албанцима*, подвукавши да у СРС постоје и друге неразвијене области у којима живи око 2 милиона становника и којима би такође требало посветити пажњу. Сходно томе, он је констатовао да ће развој неразвијених крајева *зависити од онога што ће се дешавати у развијенијим деловима Републике и од онога што ће неразвијени моћи сами за себе да ураде*, при чему је затражио да се за средства која ће обезбедити Федерација и Република утврде јасни програми и обезбеде стручни кадрови који ће их спроводити. Како је на крају закључио: *Многа теоретска питања у области неразвијености остају отворена, не само у Југославији, а ми остајемо отворени за решења. Догматске расправе не могу и неће решити та питања, као што нису решила ни друга. То ће решити само предузимљиви људи, спремни да поднесу ризик и одговорност*. У Закључцима са ове седнице истакнута је потреба даљег стимулисања притицања средстава у неразвијена подручја, посебно САП Косово, највише кроз повезивање привреде са крупним радним организацијама из развијених подручја. Саставним компонентама развоја означено је унапређивање стања науке, образовања, културе, здравства и кадрова, за шта је констатовано да је у питању дугорочан процес. Поводом САПК, које је означено *најнеразвијенијим делом не само Србије, већ и Југославије*, одлучено је да се као циљ у наредних пет година постави привредни развој по стопи раста изнад просека за Републику и Федерацију, да Покрајина у оквирима економске политике има посебан третман и да се у наредном периоду одговарајућим законским решењима позабави Републичка скупштина.⁶⁰⁴

Председник Републичког извршног већа М. Бојанић боравио је у Приштини 22. фебруара 1971. године, када је разговарао са покрајинским руководством о првој верзији

Информација о 25. седници ЦК СКС, фебруар 1971, АЈ, 837, П-3-а-2/420.

⁶⁰⁴ Исто.

теза о економским функцијама САПК, о пословима од заједничког интереса за Покрајину и Републику и даљим мерама за убрзанији развој Покрајине до 1975. године. Том приликом се председник Покрајинског извршног већа И. Вакић заложио за даље процесе децентрализације и децентрализације, поздравивши планове да се смање трошкови Покрајине у финансирању заједничких потреба са Републиком, уступање доприноса и друге повољне економске мере. Бојанић му је узвратио истицањем предлога да се у односе Републике и Покрајине унесе више кохезије у раду, објаснивши да ће се у наредном периоду конкретизовати сва помоћ Републике САП Косову. На Четвртој покрајинској конференцији, одржаној 19. фебруара, проширен је број чланова овог тела са 41 на 45, сходно чему су за нове чланове Скеретаријата ПК СКК изабрани Бајрам Селими, Зејнула Круља и Мурат Хасани. Током дискусије, која је махом била усмерена на просветне проблеме, В. Дева је на замерке да у Покрајини постоји неповољна демографска ситуација, односно превелики природни прираштај албанског становништва, оштро реаговао рекавши: *На демографска кретања на Косову не гледам као они који сматрају да се проблем раста становништва може решавати контрацепцијом, џилуком. Ти проблеми решавају се само развојем производних снага.* Но, проблем огромног популационог раста Албанаца у Покрајини није био ни мало занемарљив зато што је представљао вид друштвеног и економског притиска како на друге националности које су живеле на овом простору, тако и на државне органе. С тим у вези била је усвојена резолуција на Савезној конференцији ССРНЈ 17. марта, у којој је наглашено да би заставу албанске народности требало истицати као симбол народности, али да *није препоручљиво да се она претвори у симбол Косова.*⁶⁰⁵

Републичко извршно веће је 15. марта 1971. године разматрало и упутило Скупштини СРС на усвајање Закључке о путевима, мерама и методама убрзанијег развоја САП Косова, како би се што пре смањиле разлике у развијености Покрајине и других делова земље. Основни планови предвиђали су да се у Покрајини промени привредна структура како би била способна да подстиче пораст дохотка, запослености и развој свих делатности, да се унапреди метална и електро-индустрија и да се граде водопривредни објекти, посебно хидростистем *Ибар-Лепенац*, како би се подстакло развој пољопривреде и прехранбене индустрије. Извршено веће СРС дало је предлоге да се повећа проценат издавања дела укупног друштвеног производа који је намењен неразвијеним подручјима

⁶⁰⁵ Долазило је до честих појава истицања албанске заставе у САПК без заставе СФРЈ и СРС или само са заставом СФРЈ, да је приликом истицања са државном или републичком заставом албанска застава знатно већих диманезија и да се тенденциозно поставља у средини, као и да је у многим албанским селима албанска застава истакнута без звезде петокраке. Видети: М.С, *Треба успоставити више елемената кохезије између покрајина и Републике*, Јединство, 25.2.1971; *Образовање је интегрални део друштвено-економске репродукције*, Јединство, 22.2.1971; *Већа средства за развој Косова*, Јединство, 25.3.1971.

са 1,85% на 1,94%, при чему би највећи део ових средстава ишао за САПК, да се средства из Фонда федерације одобравају Покрајини под условима који би били 25% повољнији него за друга неразвијена подручја, да Федерација уступи Покрајини ануитете ранијих кредита од 1966. до 1970. године, приходе од пољопривредног становништва и доприносе на личне дохотке, као и да се омогући право приоритета Покрајини код коришћења иностраних зајмова. Република је требало да, поред свог удела посредством Федерације, обезбеди износ од 600 милиона динара за бесповратно финансирање одређених потреба развоја Покрајине, махом за изградњу великих објеката у инфраструктури и привлачење капитала, а било је предвиђено и да се у наредних пет година у виду кредита уложи око 800 милиона динара у Покрајину кроз издвајања радних организација и банака у СРС, при чему се највећа помоћ очекивала од предузећа *Црвена застава*, *Електронска индустрија* и *Минел*. Ови предлози су званично били усвојени 30. марта у Републичкој скупштини, што су у исто време потврдили на заједничкој седници Веће народа и Друштвено-политичко веће Савезне скупштине. Тиме су српски либерали испунили обећање да ће економски помоћи развој Покрајине, иако је то заправо била форсирана солидарност коју је наметало највише руководство Федерације на челу са Ј. Брозом Титом.⁶⁰⁶

Значајно је приказати и резултате државног пописа који је током априла 1971. године спроведен на САПК, а током којег су Албанци вршили притисак на Роме и Горанце да се изјашњавају да су албанске националности како би увећали своју бројност у Покрајини. Због тога је дошло до негодовања Рома у Ђаковици, Подујеву и Вучитрну, којима је прећено да ће уколико се не изјасне као Албанци бити протерани из Покрајине. Попис становништва показао је да је број становника у СРС од 1961. године порастао 10,4%, при чему на територији уже Србије 8,7%, у САПВ 5,1% и на САПК чак 29,1%. СФРЈ је 1971. године имала 20.522.972 становника, СРС 8.446.599 и САПК 1.243.693, при чему је у СФРЈ било 80,2 становника на 1 км², у СРС 95,6 и на САПК 114,2. На једно домаћинство је у СФРЈ долазило 3,82 лица, у СРС 3,76 и на САПК 6,61, а природни прираштај је у СФРЈ био 8,2‰, у СРС 5,9‰ и на САПК чак 27,6‰. Значајан раст природног прираштаја на САПК забележен је од 1955. до 1966. године и то са 25,4‰ на 29,6‰, да би потом стагнирао и поново доживео раст у периоду 1970-1980. године са 27,6‰ на 28,5‰. У СФРЈ је према националности било 8.143.246 Срба, 1.309.523 Албанаца, 508.843 Црногораца и 127.920 Турака, у СРС је било 6.016.811 Срба, 984.761 Албанац, 125.260 Црногораца и 18.220 Турака, а на САПК је било 228.264 Срба (18,4%), 916.168 Албанаца (73,7%), 31.555 Црногораца (2,5%), 12.244 Турака (1%), 26.357

⁶⁰⁶ *За неразвијене – 1,94% друштвеног производа*, Борба, 30.3.1971; М.С, *Усвојени закључци о убрзанијем развоју Косова*, Јединство, 1.4.1971.

Муслимана у смислу народности (2,1%), 14.593 Рома (1,2%) и осталих 1,1%. Број Албанаца се на САПК повећао између два пописа 1961. и 1971. године за 42% или за 269.563 становника. Активног становништва у СФРЈ је било 8.889.816, у СРС 3.859.320 и на САПК 322.987, при чему су Албанци учествовали у укупном броју запослених на САПК са 55,1% , Срби са 33,4%, Црногорци са 7,3% и Турци са 1,3%, док су лични дохоци у динарима износили у СФРЈ 1.432, у СРС 1.347 и на САПК 1.179. На САПК од укупног активног становништва било је запослено у пољопривреди и шумарству 52,8%, у индустрији и рударству 11,7%, у култури и социјалним делатностима 6,6%, у грађевинарству 6,1%, у занатству 3,7%, у трговини и угоститељству 3,3%, док је на привременом раду у иностранству били 6,5% или 20.992 становника. Услови становања показивали су да је 1971. године од укупно 181.000 станова у Покрајини 59,1% имало струју, 13,4% и струју и воду и свега 10,6% било са купатилом, односно да је у преко 47% станова живело 7 и више лица и у 25,3% станова 5 или 6 лица.⁶⁰⁷

Просечна породица у САПК је имала 6,61 члана по домаћинству, при чему је био највећи број породица са шест и више чланова домаћинства – 55,8%. Учешће неписменог становништва старог 10 и више година опало је са 62,2% у 1948. години на 31,5% у 1971. години, што је био резултат већег обухвата деце основним школством, при чему је број основних школа у Покрајини износио 847. Број ученика у основним школама је са 198.968 у 1965/66. години порастао на 239.393 у 1970/71. години, али је био низак обухват ученика средњим школством, при чему је од укупно 31.321 ђака школа другог степена у 1970/71. години Албанаца било 61%. Исте године било је у Покрајини 16,193 студента, од којих 3.241 женског пола, односно 8.587 Албанаца, од којих 386 Албанки. Када је култура у питању, број биоскопа се у Покрајини повећао са 16 у 1947. години на 39 у 1972. години. Број позоришта се није повећао, али јесте број гледалаца са 53.000 у 1956. години на 44.000 у 1971. години. Број радио претплатника повећан је са 9.000 у 1957. години на 43.000 у 1972. години, а укупан број спортских организација износио је у 1971. години 208 са 22.436 чланова. Када је у питању здравство, у 1971. години је у Покрајини радило 500 лекара или 42 пута више него 1945. године, 81 стоматолог и 53 фармацеута, при чему

⁶⁰⁷ Према студији Центра за демографска истраживања из Београда, спроведеној 1970. године, на питање *Ако не желите више деце, а затрудните, да ли ћете родити?* само је 16,3% Албанки оговорило да би абортирало, што је указивало на велику традиционалост у погледу рађања, на коју је и исламска вера, као преовлађујућа, имала значајан утицај. У истом истраживању је 50% Албанки изјавило да никада није чуло за средства контрацепције. Видети: *Ближи се попис, предстоје послови*, Јединство, 4.3.197; Р.З, *Да ли се врши притисак на Роме?*, Јединство, 1.4.1971; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 476; M. Vučković, G. Nikolić, *Stanovništvo Kosova u razdoblju od 1918. do 1991. godine. Sa osvrtom na prethodni istorijski period*, Minhen 1996, 107; *Jugoslavija. Statistički...*, 35; *Privredni i društveni razvoj SAPK...*, 49; *Materijalni i društveni razvoj SFRJ...*, 79; *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije...*, 89; *Privredni i društveni razvoj SRS...*, 55; *Развој република...*, 84.

је било 140 лекара, 22 стоматолога и 18 фармацеута албанске националности. Број становника на једног лекара је исте године износио 2.155 (1952. године износио 8.526), а број становника на једну постељу 368 (1952. године износио је 606). Повећао се број корисника додатка на децу са 190.000 у 1967. години на 202.000 у 1971. години, односно са 145.000 деце на 156.000 деце која су уживала ово право. Па ипак, висока је остала смртност одојчади од 89,6% у САПК, док је у СРС износила 53,1%. Индикативна је и следећа табела, која показује пораст чланова Партије из редова Албанаца и пад броја чланова из редова Срба и Црногораца у Покрајини.⁶⁰⁸

Број и национални састав чланова СК на САП Косову

Година:	Укупно:	Албанци:	Срби:	Црногорци:	Турци:	Роми:	Остали:
1969.	48.266	27.448 (56,9%)	14.406 (29,8%)	4.902 (10,2%)	371	-	1.139
1970.	45.004	26.410 (58,7%)	13.062 (29%)	4.421 (9,8%)	197	-	914
1971.	44.512	26.545 (59,7%)	12.460 (28%)	4.120 (9,2%)	194	-	1.191
1972.	43.916	26.256 (59,8%)	12.009 (27,3%)	3.878 (8,8%)	301	117	1.355
1973.	47.791	29.507 (61,7%)	12.515 (26,2%)	3.824 (8%)	372	205	1.368

Крајем 60-тих и почетком 70-тих година XX века на власт у СР Србији је дошла група млађих политичара на челу са М. Никезићем и Л. Перовић као председником и секретарком ЦК СКС. Колоквијално названи *српским либералима*, они су се залагали за немешање у унутрашња питања других југословенских република, изграђивање тржишне економије и ослобађање СРС жига централизма и унитаризма. Према САП Косову су српски либерали настојали да воде избалансирану политику у којој су покрајинском руководству излазили у сусрет по већини захтева, осим оних који су водили дезинтеграцији СРС. Међутим, временом су разлике између руководства СРС и САПК почеле да се продубљују, посебно после Десете седнице ЦК СКС, из јануара 1970. године, када је отворена могућност да републике самосталније воде политику унутар Федерације. Видећи у томе шансу за већом самосталношћу САПК, покрајински кадрови албанске националности су на највишим партијским форумима захтевали већа права за своје сународнике, указујући на постојање остатака *ранковићевитине*. Хипотека Брионског пленума обавезивала је српске либерале да појачавају критике *великосрпског национализма* и да ћутке прелазе преко појава *великоалбанског национализма*. На седници ЦК СКС 20. фебруара је покрајинско руководство означило питање привредне

⁶⁰⁸ Исто.

неразвијености САПК узрочником свих проблема у овој Покрајини, о чему је расправљано и на седници Извршног бироа ПСКЈ четири дана касније када је затражена већа економска помоћ Федерације и констатовано да САПК представља један од највећих унутрашњих проблема Југославије.

Тако је ПСКЈ 22. априла 1970. године дало сагласност да се поспеши убрзани развој САПК издвајањем већих средстава Фонда федерације и повећањем помоћи од стране СРС, што је оправдано интересом укупног развитка Федерације, афирмацијом националне равноправности и сузбијањем национализма. Током пријема делегације САПК 27. априла, Ј. Броз Тито је наведено потврдио, подржавши рад покрајинских органа. Извршни биро ПСКЈ је 13. јула отворио питање формирања Председништва СФРЈ, што је подстакло припреме за покретање новог таласа уставних промена. Тим поводом је 7. септембра одржан консултативни састанак у ЦК СКС, када је Ф. Хоџа указао да у САПК постоји уздржаност према Републици и одушевљење према Федерације, при чему је код Броза почела да се јавља бојазан да би српски либерали могли да затраже децентрализацију Партије по истом принципу као што је то урађено са Федерацијом. У таквим околностима су Председништво Скупштине и Извршно веће СРС одржали 22. октобра заједничку седницу на којој је затражено да једна од сталних функција Федерације буде помогање бржег развоја САПК, што је потврђено приликом сусрета Броза и руководства СРС 28. октобра. Прва конференција СКЈ, одржана од 29. до 31. октобра, подржала је политику бржег развоја САПК, мада су покрајински кадрови инсистирали да се она конкретизује. Сходно томе, Секретаријат ПК СКК је на седницама 13. и 21. новембра формулисао захтев да САПК, као најнеразвијенији део Југославије, добије повлашћен положај у односу на друга неразвијена подручја. Међутим, на проширеној седници Председништва Скупштине СРС 24. новембра је дошло до размимоилажења око дефинисања конкретних праваца бржег развоја Покрајине, што је наишло на осуду Секретаријата ПК СКК 15. децембра. Ф. Хоџа је 24. децембра на седници Извршног бироа ПСКЈ указао на нерасположење у САПК поводом одсуства конкретних мера за развој Покрајине, што је представљао покушај вршења притиска на српске либерале, док је у Скупштини САПК 28. децембра усвојен Закон о остваривању равноправности језика и писама на територији Покрајине.

Иако су српски либерали настојали да кроз економију јаче вежу САПК за СРС, покрајинско руководство је 8. јануара 1971. године у Републичкој скупштини затражило већу помоћ СРС у даљем развоју Покрајине, на шта су добили одговор да у Републици постоје и друга неразвијена подручја осим САПК. То је довело до хлађења односа између

руководства САПК и СРС и све већег окретања Покрајине ка Федерацији. На Двдесет петој седници ЦК СКС, одржаној 8. и 9. фебруара, са једне стране су упућене замерке републичком руководству да помињањем других неразвијених крајева није желело да се посвети проблемима САПК, док је са друге стране истакнуто да је СРС много учинила и да покрајинско руководство не може само очекивати помоћ других за свој развитак. Па ипак, прихваћен је захтев за посебним третманом САПК у даљем развоју, са идејом да се у наредних пет година у Покрајини оствари привредни раст већи од Републике и Федерације. Тако је 30. марта Републичка скупштина усвојила Закључке о путевима, мерама и методама убрзанијег развоја САПК, што је потврдила и Савезна скупштина, а чиме су заправо српски либерали под притиском Федерације максимално изашли у сусрет Покрајини. Међутим, покрајинско руководство није на томе намеравало да се заустави, посебно што су резултати пописа одржаног у априлу показали да се у периоду од 1961. године албанска популација у САПК повећала за 269.563 лица или 42%, чинећи 73,7% покрајинског становништва.

5.2. Уставни амандмани 1971. године – наставак једног процеса

Усвајањем амандмана на Устав СФРЈ током 1967. и 1968. године било је започето преобликовање Југословенске федерација, која је све више почињала да поприма облике конфедералног уређења крећући се ка сопственој дезинтеграцији, што је било праћено економским проблемима, нарастањем национализама и опадањем утицаја централне власти. У тзв. *Амандманској Југославији*, као прелазаном облику југословенске државности, нерешени односи унутар Федерације подстицали су нарастање нетрпељивости међу републикама, што се осликавало на односе СР Србије и САП Косова. Покрајинско руководство, посебно оно албанске националности, видело је шансу да се у даљим уставним променама избори за допунско проширење нормативних овлашћења САПК, не би ли се Покрајина у својим правима што више изједначила са републикама. Председништво СКЈ је о уставним промена почело да расправља 22. априла 1970. године на Осмој седници, док је током лета започет активан рад на формирању Председништва СФРЈ, као колективног органа који би после смрти Ј. Броза Тита преузео функцију председника Југославије. Грубо наметање овог предлога изазвало је изванредан отпор код српских либерала, док је Д. Ћосић Председништво СФРЈ назвао *титоистичким сенатом, без икакве власи и без дужности и обавеза*, мада се суштински посматрано Броз креирањем овог тела определио за систем, а не за конкретног наследника. Извршни биро ПСКЈ је 25. септембра прихватио Брозов предлог о потреби образовања Председништва СФРЈ, при чему је Председник СФРЈ поводом будућих уставних измена истакао да се *ту неће много мијењати* и да ће *основне поставке Устава СФРЈ остати*. Председништво СКЈ је 3. октобра усвојило основне правце даљег рада на реформи политичког система и потврдило потребу за конституисањем Председништва СФРЈ, што је са собом повлачило одговарајуће уставне промене у којима би се прецизирала права република, њихов однос према Федерацији, као и сама улога Федерације. Наведено је додатно појаснио Е. Кардељ на седници Извршног бироа ПСКЈ 26. октобра рекавши да се одговарајуће уставне промене *морају обавити и формално усвојити почетком априла 1971. године*, док је Ј. Броз Тито на Првој конференцији СКЈ, одржаној од 29. до 31. октобра, затражио да се *убрза рад на припремама промена у државном врху* објаснивши да то *не значи промену Устава СФРЈ у целини*.⁶⁰⁹

⁶⁰⁹ Како је Д. Ћосић забележио 5. марта 1970. године: *Пре неколико дана објављен је нацрт нових уставних амандмана. Мислећа, социјалистичка, критички и југословенски настројена јавност је шокирана. Републике постају државе! Покрајине – Војводина и Косово постају републике са елементима државног*

Савезна скупштина је крајем октобра 1970. године образовала Комисију за уставна питања, која је имала задатак да изради Нацрт уставних амандмана, а на чијем челу се поново налазио Е. Кардељ. На четвртој заједничкој седници свих већа Савезне скупштине 18. новембра, Броз је добио сагласност о основном правцу усавршавања политичког система Југославије, који је назвао *потребом данашњег тренутка и значајним кораком у даљем развоју државе*. Пошто је покрајинско руководство наслутило да би формирање Председништва СФРЈ могло да отвори питање редефинисања односа између Републике и покрајина, на седници ПК СКК 21. новембра се М. Звицер заложио да се у раду уставних комисија и радних група, као и у свим јавним дискусијама, непосредно ангажују представници САПК. Како је рекао: *У свим дискусијама о функцији и организацији Федерације, о функцији, организацији и саставу свих институција Федерације, полазна основа наших позиција морају бити Закључци Прве Конференције СКЈ, и као саставни део тога, став да су покрајине елемент Федерације које по усвојеном принципу паритета треба да буду заступљене у свим органима Федерације... Однос Република и покрајина у садашњим кретањима и изменама у политичком систему, треба да има онај правац који значи нов степен самоуправног обogaћивања покрајина, даљег преношења многих компетенција Федерације непосредно и на Покрајину, у циљу даљег обogaћивања самоуправне садржине и националне равноправности у њој*. Председништво СКЈ је на седници, одржаној 3. и 4. децембра, затражило да се у Савезној уставној комисији и одговарајућим телима република *форсирано ради на припремању уставних промена о питањима политичког система*, нарочито у вези са образовањем Председништва СФРЈ, рашчишћавањем економских функција Федерације и развијањем равноправних националних односа.⁶¹⁰

*суверенитета! Федерација југословенских народа и република претвара се у конфедерацију држава република и покрајина. Никаква кардељевска реторика о некаквим „правима“ и „заједници радних људи“ не може да прикрије антијугословенску и конфедералистичку суштину амандмана и уставно реформисање Југославије, која убрзано бива све мање Југославија. Тим амандманима се уставноправно и трајно дезинтегрише српски народ. Срби ван Републике Србије биће држављани републике у којој живе; биће националне мањине у Хрватској и Босни и Херцеговини. А они у покрајинама биће покрајински Срби, супротстављени матици и остваљени од ње. Ћосић је још приметно да партијско руководство Србије у односу према покрајинама подржава пуну законодавну и управну равноправност и одговорност покрајина и пуну самосталност њихове развојне политике. Видети: Љ. Димић, *Историја српске...*, 416; К. Николић, *Србија...*, 298; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, III..., 396; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 373; *Историја СКЈ...*, 450; Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време отпора 1969-1970...*, 23; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 385; L. Petrović, *Zatvaranje...*, 138; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 211; M. Tripalo, *Hrvatsko...*, 129; Д. Стаменковић, *Између...*, 181. Стенографске белешке са 58. седнице ИБ ПСКЈ, 25.9.1970, АЈ, 507, IV/120; Магнетофонске белешке са 12. седнице ПСКЈ, 3.10.1970, АЈ, 507, III/148; Магнетофонске белешке са 61. седнице ИБ ПСКЈ, 26.10.1970, АЈ, 507, IV/123; Магнетофонске белешке са Прве конференције СКЈ, 29-31.10.1970, АЈ, 507, Ia/I-(1-12), K-1.*

⁶¹⁰ Љ. Димић, *Историја српске...*, 419; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 418; Материјали са 19. проширене седнице ПК СКК, 21.11.1970, АС, Ђ-2, СКК, K-10; Магнетофонске белешке са 15. седнице ПСКЈ, 3-4.12.1970, АЈ, 507, III/151.

У таквим околностима је средином децембра 1970. године, на састанку Координационе комисије за уставна питања, Ф. Хоџа поставио питање могућности да представник САПК буде председник Председништва СФРЈ, оценивши да би *недавање те могућности представљало тешку дискриминацију*. Председник Републике Ј. Броз Тито је на заседању 14. и 15. децембра поднео Савезној скупштини Предлог о промени Устава СФРЈ, у којем је било предвиђено стварање Председништва СФРЈ као самосталног органа Федерације састављеног од подједнаког броја представника сваке републике и одговарајућег броја представника покрајина, а којем би се повериле функције које по постојећем Уставу припадају Председнику СФРЈ. Поред тога, планирано је да Председништво СФРЈ предузима политичке и законодавне иницијативе, предлаже мере и доноси одлуке по питањима односа међу републикама и покрајинама, народне одбране и спољне политике, док је Федерацији остављено да обезбеђује средства за Фонд федерације за привредни развој привредно недовољно развијених република и Покрајине Косово (Фонд федерације). Сходно томе, у новогодишњем обраћању грађанима Југославије Ј. Броз Тито је најавио одговоран рад на промени Устава СФРЈ и реорганизацији државних органа у наредним месецима.⁶¹¹

Председник скупштине САПК и Комисије за питања Уставног закона И. Куртеши је на проширеној седници Председништво ПК ССРНК 7. јануара 1971. године пружио пуну подршку ставовима Председништва СКЈ и Прве конференције СКЈ, оценивши да ће промене у политичком систему Југославије допринети *даљем развоју међунационалних односа, испољавању пуне националне индивидуалности и заједничког интереса сваког народа и народности*. У наставку је изражена пуна подршка конципирању Федерације тако да она представља *заједницу република и аутономних покрајина као самоуправних социјалистичких заједница радних људи и грађана*, односно *израз државности република и аутономности покрајина*, и похваљени предлози да Федерација задржи функцију обезбеђивања услова и средстава за бржи развој САП Косова, да републике делегирају у Председништво СФРЈ по три и аутономне покрајине по два члана и да се председник и потпредседник овог тела бирају из редова чланова на период од једне године и то по реду из сваке републике и покрајине. Сутрадан је Председништво РК ССРНС разматрало предстојеће уставне промене, у вези са чиме је Д. Марковић истакао да *не може бити спорно да су социјалистичке аутономне покрајине саставни и нераздвојни део Србије и да суверенитет и државност ових делова Републике могу бити остваривани кроз суверенитет и државност Србије у целини* и констатовао да су покрајине елемент

⁶¹¹ D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I, 240; *Функције Председништва СФРЈ*, Борба, 15.12.1970; *Стабилизација привреде*, Јединство, 31.12.1970-4.1.1971.

Федерације, али да нису федералне јединице, одбацивши могућност да се Уставом СФРЈ и друштвеним договором република регулишу питања односа СРС и аутономних покрајина у њеном саставу. Указавши да је наведено могуће учинити само путем друштвеног договора народа и народности СРС и њених радних људи и грађана, он је рекао: У оној мери у којој наше југословенско друштво политички прима као прихватљиво да се социјалистичке републике дефинишу као националне, суверене државе, одговарајућих народа Југославије, у тој истој мери Србија мора бити схваћена као држава српског народа и као равноправна заједница народа и народности који у њој живе. Марковић је закључио да аутономне покрајине представљају најуспешнији облик решавања положаја народности, али да то није једини облик решавања тог питања с обзором да народности живе и ван аутономних покрајина. Насурпот томе, А. Фазлија је указао да је немогуће и нереално миомоићи категорију аутономних јединица у условима када се промене врше у правцу осамостаљивања пуне суштине и садржаја свих друштвено-политичких заједница, нагласивши да се не слаже са тезом Марковића да се о аутономијама може разговарати само у СРС и закључивши да је таква теза превазиђена је још у прошлим уставним дискусијама и да ју је пракса демантовала. М. Чанадановић је објаснио да је САПВ настала као саставни део СРС и да је она уједно конститутивни елемент Федерације, али да не види основу нити озбиљан повод да се дискутује о томе да ли Војводина жели да се испише из Србије, из њене средине, из суверености и државности која се њоме оличава и изражава, и која је њој гарантована, да би се дефинисала само као федерална јединица.⁶¹²

У наставку седнице Ф. Хоџа је приметио да *политичка еволуција и положај Федерације и република ни у ком случају не могу мимоићи еволуцију покрајина и да Косово не жели да буде равно Србији или да буде изван Југославије, закључивши: Чудно је да се у сваком захтеву за афирмацију Косова проналази нека тежња за сепаратизмом. Често смо били у незахвалном положају. Говорили су нам да будемо толерантни, а одбијали су наше захтеве. У сваком нашем захтеву као да се проналази нешто сепаратистичко, антијугословенско, антисрпско. Онда је то, не само нетолерантност, то је нешто још горе. Већом афирмацијом покрајина ће наводно бити окрњен углед и интегритет Србије, за шта нема аргумената и то нико од нас не би желео... Не желим да полемишем са оним људима који су нас увек сматрали за подстанаре, иако се ми тако никада нисмо осећали. Ми смо у сопственој кући, имамо иста права и исте обавезе као и сви други*

⁶¹² Љ. Димић, *Историја српске...*, 419; L. Petrović, *Zatvaranje...*, 173; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 437; M. Mišović, *Ko je...*, 357; *Са седнице Председништва ПК ССРН*, Јединство, 11.1.1971; *Јединство Републике витални интерес народа и народности*, Јединство, 11.1.1971.

грађани. Хоћемо да нас тако схвате и сви комунисти Југославије и комунисти Србије. Ми смо везали сопствену судбину са народима Југославије и та веза је нераскидива. Изложено је потакло Ј. Перовић да укаже како нико није оспоравао да аутономне покрајине представљају демократску тековину социјалистичког развоја Србије и да нема аргумената за ставове да постоји жеља за задржавањем постојећег стања или враћањем унатраг, али да су покрајине интегрални део Србије и да је то политичка суштина и степен сагласности који постоји у СКС. На крају седнице, М. Никезић је закључио да је потребно да покрајине саме кажу где стоје у Србији и у Југославији, да је чињеница да су оне саставни део Републике и да их то не спречава да остварују пуну самосталност у законодавној, управној и развојној политици, али да самосталност подразумева и одговорност.⁶¹³

На заједничкој седници Секретаријата ПК СКК и Извршног одбора ПК ССРНК 14. јануара 1971. године су критиковани националисти из редова српског народа који су постављали питања шта хоће покрајинско руководство кад Србија учествује са преко 37-40% у развоју Косова и кад издваја огромна средства за развој у Југославије и за развој Косова, а констатовано је и да покрајински листови *Рилиндја* и *Јединство* неретко имају различите ставове поводом друштвених и политичких догађаја. Неђо Борковић је приметио да је у Гњилану било неких затворених разговора код неких група албанске народности и да су албански националисти позитивно оценили говор Ф. Хоџе у којем је рекао да Албанци нису *подстанари* у Србији, из чега су извукли закључак да ће можда доћи до прерастања Покрајине у републику. Сутрадан је одржана седница ЦК СКС на којој исказана пуна подршка формирању Председништва СФРЈ као израза новог положаја република и покрајина, односно фактор кохезије путем којег би се усаглашавали ставови република и покрајина и омогућило превазилажење свих разлика и противречности. Заступљеност покрајина у Федерацији оцењена је као повољна околност за самоуправну Србију, а даље самоуправно развијање и јачање покрајина као део демократског развоја Србије. М. Никезић је објаснио да, после окончања рада на решавању питања политичких односа у Федерацији СКС чека посао организовања Републике, покрајина и општина и сређивање друштвено-економске ситуације, а да су ставови изнети од стране председника Скупштине СРС и председника Уставне комисије СРС Д. Марковића на проширеној седници Председништва РК ССРНС *опитеприхваћени* и да је руководство СРС заинтересовано за даљу еволуцију политичког система Југославије. Како је закључио: *За нас у Србији би, природно, била неприхватљива ма чија претензија да*

⁶¹³ Исто.

посебно и више од нас у Србији брине и одговара за јединство и добробит Југославије. Али је исто тако неприхватљиво да се ма ко у Србији појави са том претензијом. Националистичка суштина таквих претензија не може се данас, као ни у ма ком другом периоду живота југословенске заједнице, ничим прикривати. Представници САПК нису били вољни да прихвате став руководства СРС да се о будућем положају аутономија разговара само у Републици, док су функционери САПВ 21. јануара изазили незадовољство превеликим издвајањима ове Покрајине од 22 милиона за потребе развоја САПК.⁶¹⁴

Е. Кардељ је на седници Извршног бироа ПСКЈ 17. јануара 1971. године изразио задовољство радом Координационе комисије Уставне комисије Савезне скупштине приметивши да постоје и *оне снаге које се опиру променама или настоје да их окрену у правцу који је супротан СК*, а које стоје на *великодржавним и националистичко-сепаратистичким позицијама* и сарађују са снагама из иностранства. То је искористио Ф. Хоца да укаже како у партијским редовима има *оних који скупа са непријатељем желе да створе једну психозу која говори како прети опасност Републици Србији*, објаснивши: *Ми сматрамо да процес даљег развоја не значи стагнацију за аутономне покрајине, него да се ради о потреби да се чине напори и корак даље у Уставу, који значи преношење надлежности и задатака на републике, па према томе и на аутономне покрајине. Међутим, нама се кроз материјале, па и корз дискусије приписује да се тражи ово или оно. Ми смо сматрали да би то могло потхранити оне снаге на Косову или ван Косова, које би желеле да се створи једна конфликтна ситуација на Косову.* С тим у вези је била констатација на проширеној седници Секретаријата ПК СКК и Извршног одбора ПК ССРНК 21. јануара да *међу албанским националистима преовлађује становиште да Покрајина не би требало више да буде присутна у Републици, већ да директно буде везана за Федерацију*, што је изазивало велико узнемирење српског и црногорског становништва. О несугласицама поводом уставних амандмана мишљење је изнео Ј. Броз Тито на седници Извршног бироа ПСКЈ 23. јануара, када је указао да *између аутономних покрајина и република постоје спорења*, али да би све стране требало да сагледају шта ће

⁶¹⁴ У међувремену, 12. и 15. јануара 1971. године су одржани зборови комуниста, студената и радних људи на Правном факултету БУ на којима се расправљало о питањима промена у политичком систему и изражена дубока забринутост што се о тако важној теми доносе одлуке без ширег учешћа партијског чланства и што не постоји ни минимум обавештености која би омогућила отварање дебата, што је практично био увод у изражавање незадовољства интелектуалаца Србије предстојећим уставним изменама. Видети: Љ. Димић, *Историја српске...*, 421; Л. Реговић, *Zatvaranje...*, 177; Магнетофонски снимак са заједничке седнице Секретаријата ПК СКК и ИО ПК ССРНК, 14.1.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Информација о 24. седници ЦК СКС, 15.1.1971, АЈ, 837, II-3-а-2/414; *За Косово 25 милиона динара*, Борба, 22.1.1971; Отворено писмо Председништву СКЈ, 15.1.1971, АЈ, 507, IV-К.19/1-47.

бити корисно за нашу целину и наше јединство, односно да не би требало да гледају само себе и да је сазрело време да дође до дубљих промена.⁶¹⁵

У описано време дошло је до састанка Д. Марковића и М. Никезића са Ј. Брозом Титом, који је одбио да организује заједнички пријем за делегацију СРС и САПК и истакао да не види могућност да представник Покрајине председава Председништву СФРЈ, али да би неко од њих могао бити потпредседник. Гости су објаснили Председнику СФРЈ да покрајинско руководство све слабије сарађује са руководством СРС и да В. Дева, као председник ПК СКК, одбија да говори на седницама ЦК СКС зато што га не сматра својим комитетом, при чему је Никезић нагласио да се стиче утисак да Броз има некакав споразум са представницама Покрајине и рекао: *Што се Косова тиче, Србија има јак стомак па може да свари и то да Косово буде република, и ако сви у Југославији мисле да то треба да буде, нека буде, али морате рачунати да ће се Србија дезангажовати, а да ће Београд да стане у заштиту мањина на Косову*. Одговоривши – *Немој молим те то, па то је још једна албанска република*, Броз је негирао да има било какав споразум са представницима САПК и указао да представници Покрајине не схватају да би после актуелног руководства СРС могла да дође *много тврђа гарнитура* и да се они *нађу у тежој ситуацији*. На крају, Марковић је закључио да СРС планира да законским путем обезбеди права Срба и Црногораца као мањина у Покрајини.⁶¹⁶

ПК СКК је на седници 25. јануара 1971. године донео одлуку да се Четврта Покрајинска конференција СКК заказана за 29. јануар одложи за 19. фебруар, док је М. Звицер критиковао појаве неповерења између републичког и покрајинског руководства, посебно тежњи да се *дисквалификују појединци из републичког руководства или цело руководство да би се створили јаз и неповерење између Републике и Покрајине*. Како је рекао: *Најекстремнији из редова албанских националиста на испољеним разликама настављају своју стару тезу неповерења у српску нацију, наравно, националистичку тежњу о потреби везивања директно Косова са Федерацијом и о издвајању из Србије. Екстремисти из редова српског и црногорског народа приписују покрајинском руководству закулисне игре, тражење ослоња за своје политичке комбинаторике и циљеве у другима ван Србије у неком савезу са руководством и друговима из других република, приписују им се тенденције одвајања Косова од Србије и под тим другим фамозним кораком сматрају да је даља тежња отцепљење*. У питању је био почетак јачања поларизације међу самим члановима ПК СКК поводом политичких промена у

⁶¹⁵ Магнетофонске белешке са 71. седнице ИБ ПСКЈ, 17.1.1971, АЈ, 507, IV/133; Магнетофонски снимак заједничке проширене седнице Секретаријата ПК СКК и ИО ПК ССРНК, 21.1.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Магнетофонске белешке са 72. седнице ИБ ПСКЈ, 23.1.1971, АЈ, 507, IV/134.

⁶¹⁶ Z. Vuković, *Od deformacija...*, 448.

Југославији, и то на линији националне припадности. Почетком фебруара је Савезна уставна комисија изнела становиште да покрајине не могу постати републике и да се народностима не може дати право на самоопредељење, што је било директно супротстављено жељама руководства САПК албанске националности. Како је Д. Марковић тада забележио: *Косово је увек против ставова Србије, а вероватно и на линији која може да значи слабљење Југославије, у том погледу се оријентишу скоро инстинктивно, без погрешке.*⁶¹⁷

У таквој атмосфери је 1. фебруара 1971. године председник ПК ССРНК А. Фазлија одржао предавање просветним радницима у Гњилану о предстојећим променама у политичком систему, у којем је истакао да је *једина могућност за препород Покрајине садржана у изграђивању Југословенске федерације на бази самоуправљања и самоуправности свих њених становника*, те да САПК у таквој Федерацији *жели да има своје место, улогу и учешће у креирању и реализацији политике уз одговорност и пуно аутономност да самоуправно и самостално решава своје друштвене и развојне проблеме*. Заложивши се да се покрајине обавезно укључе у разговоре о улози, положају, правима и обавезама покрајина у Федерацији, и то у *мери која одговара карактеру аутономије у систему и националним карактеристикама*, он је одбацио спекулације да САПК жели да се одвоји од Републике и фомира као посебна федерална јединица. Како је рекао: *Неки написи у штампи, јавна расправа у Уставној комисији Србије и Социјалистичком савезу Покрајине и Републике, поред интересовања, изазивали су извесну забуну код добронамерних и нервозу и злосутњу код злонамерних људи. Ови други одмах су пожурили да ту нервозу шире у масама, покушавајући да нађу оправдање за своје националистичке позиције и да уочи уставних дискусија створе атмосферу узбуне и нетолеранције*. Стога је Фазлија позвао на *јединство прогресивних снага како би се сузбиле све националистичке и шовинистичке позиције* и одбацила *платформа неповерења према СК и југословенском систему*. У то време је дошло и до притиска Ф. Хоце и И. Куртешија на органе Федерације да САПК добије могућност да даје председника Председништва СФРЈ, о чему су разговарали са Е. Кардељем. Како је Д. Марковић записао: *Ф. Хоца је поново употребио сву „политичку артиљерију“ и хтео драматично да представи положај Албанаца у Југославији. Одговорио сам овога пута, како сам му обећао и на Брионима, свим оружјима и апеловао на уважавање положаја српског народа и на Косову и ван њега.*⁶¹⁸

⁶¹⁷ Д. Стаменковић, *Између...*, 182; Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978*, I..., 251; Магнетофонске белешке са 22. седнице ПК СКК, 25.1.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-14.

⁶¹⁸ Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978*, I..., 253; *Покрајинама пуна самосталност*, Јединство, 4.2.1971.

Средином фебруара 1971. године Е. Кардељ је саопштио да је Координациона комисија привела крају посао на форумилсању Нацрта амандмана на Устав СФРЈ, упутивши предлог да се мандат Председника СФРЈ продужи до августа текуће године због тога што је рад Комисије трајао дуже него што је било планирано. Уставним амандманима се предвиђало да Југославија буде дефинисана као савезна држава, заједница добровољно уједињених народа и њихових социјалистичких република и социјалистичких аутономних покрајина Војводине и Косова које су у саставу СР Србије, а заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи. У питању је била дефиниција Југославије као самоуправне заједнице радних људи и грађана, равноправних народа и народности, при чему су покрајине биле означене као аутономне социјалистичке самоуправне демократске друштвено-политичке заједнице у којима радни људи, народи и народности остварују своја суверена права. Уз постојање јединственог југословенског тржишта, функције Федерације су биле сужене на обезбеђивање независности, територијалне целокупности, заштиту суверенитета у међународним односима, утврђивање основних друштвено-економских и самоуправних односа заснованих на друштвеној својини и удруженом раду и организацију и уређење ЈНА и команди. Председништво СФРЈ требало је да представља Југославију у земљи и иностранству, усклађује заједничке интересе република и покрајина у остваривању права и дужности Федерације, предлаже Савезној скупштини кандидата за председника СИБ-а, састав СИБ-а и стављање поједних питања на дневни ред СИБ-а, поставља и опозива амбасадоре, генерале и амдрале и уређује основне планове за одбрану земље.⁶¹⁹

На проширеном састанку Председништва СРС 26. фебруара 1971. године Д. Марковић је указао на проблем положаја покрајина у новом политичком систему, објаснивши да је остало отворено питање зашто је у Предлогу амандмана на Устав СФРЈ по аутоматизму прихваћен принцип да се свуда где стоје републике дописују и покрајине, приметивши да у извесном броју случајева то није оправдано и у складу са уставним положајем покрајина. Такође, он је затражио и одговор на питање зашто амандмани у економској сфери третирају СРС као нејединствено подручје, односно као територију која због покрајина има ограничену државност у односу на све остале југословенске републике. Марковић се заложио за формирање јединствене републичке делегације на савезном нивоу када се ради о јединственим интересима СРС, што би било унето у Републички Устав и уставне законе покрајина. Но, у дискусији је И. Куртеши, као представник САПК, изразио незадовољство Марковићевим примедбама и затражио да се

⁶¹⁹ Р. Чолаковић, *Дневник 1971-1972*, Бањалука-Бијељина 2008, 58; *Политичка сагласност*, Јединство, 15.2.1971.

у јавност не износе негативни ставови о уставним амандманима. Индикативна је и чињеница да је В. Дева у исто време на партијским састанцима говорио да је *створен оптимизам* у Покрајини поводом уставних решења, који *не би било добро да руководство Србије развејава како не би били подгрејани покрајински национализми*. Тако је већ на проширеној седници Председништва Скупштине САПК 28. фебруара И. Куртеши, као члан Координационе савезне уставне комисије, поднео информацију о променама уставног и политичког система Југославије, након чега је Покрајина упутила пуну подршку уставним амандманима.⁶²⁰

Председништво СКЈ је 2. марта 1971. године разматрало уставне амандмане и на тај начин практично отворило јавну дискусију. У уводном излагању Е. Кардељ је оценио реформу Федерације као неопходну *како би се уклонили узроци који су изазивали неповерење међу републикама* и створили услови за развитак демократије која *не би почивала на принципу принуде него добровољном сагледавању заједничких интереса и потреба*. Ј. Броз Тито је уставне промене назвао *дјелом које заслужује пуну пажњу и пуно признање*, пожелевши да будућа јавна дискусија о уставним амандманима буде *јединствена и мирна*, односно да се *не дозволи да се дискусија извитопери*. У дискусионом делу седнице, В. Дева је пренео *одушевљење народа САПК уставним променама*, указавши да у Покрајини постоји највеће интересовање за место и функцију покрајина у југословенском друштву и политичком систему. Но, он је искористио прилику да укаже *како постоје неки руководећи људи који јединствено учествују у изграђивању идејно-политичких позиција СК, али у пракси и у иступима делују супротно томе*, затраживши да се против таквих поведе *бескомпромисна борба*. У исто време је одржана и седница Комисије за питања Уставног закона САПК на којој је председавајући И. Куртеши нагласио да *амандмани представљају солидну основу за јавну дискусију која ће трајати два месеца и у којој ће се радни људи и грађани не само упознати са иначе крупним новинама, већ и изјаснити о њима дајући своје примедбе и предлоге да се поједина решења још потпуније и одређеније изразе*. Он је похвалио што се у уставним амандаманима покрајине као елементи југословенског федерализма помињу скоро свуда где и републике, приметивши: *Има мишљења да се због тога покрајине изједначавају са републикама. Ми не сматрамо тако, већ помињање покрајина из решења која се тичу република схватамо као тежњу да се амандманима потпуније изразе аутономна права покрајина*.⁶²¹

⁶²⁰ D. Marković, *Život...*, 259; *Сужене функције Федерације*, Јединство, 1.3.1971.

⁶²¹ D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 374; L. Perović, *Zatvaranje...*, 191; Магнетофонске белешке са 16. седнице ПСКЈ, 2.3.1971, АЈ, 507, III/152; *Желим да јавна дискусија буде јединствена и мирна*, Јединство, 4.3.1971.

Описана атмосфера довела је до спорења на седници Савезне уставне комисије 4. марта 1971. године када је разматран и усвојен Нацрт амандмана на Устав СФРЈ. Том приликом су представници СРС Д. Марковић и професори др Најдан Пашић и др Радослав Ратковић изнели становиште да се у предложеном Нацрту изједначавају републике и покрајине у правима, што је наишло на оштро противљење К. Црвенковског и Е. Кардеља који су нагласили да је предложени документ *резултат заједничког рада и договора који је једногласно прихваћен*. Четири дана касније о статусу покрајина расправљала је и Уставна комисија СРС када је Мирко Поповић изразио мишљење да се регулисањем статуса покрајина кроз Нацрт уставних амандмана на Устав СФРЈ прејудуцирају решења о којима би требало да одлучи СРС, док је Д. Марковић нагласио да се осећа прозваним и да остаје при ставу да покрајине нису федералне јединице. Међутим, уследио је оштар притисак руководства САПК, које је добило подршку осталих југословенских република свесних да ће то значити слабљење устицаја СРС у СФРЈ.⁶²²

ПК СКК је 5. марта 1971. године разматрао идејно-политичке задатке СК у спровођењу Закључака Председништва СКЈ о предстојећим уставним променама, у вези са чиме је уводно излагање поднео М. Звицер назвавши уставне амандмане *фактором кохезије и јединства социјалистичке заједнице и афирмацијом националног индивидуалитета и прогресивног развоја сваке нације и народности*. Како је рекао: *Само формална логика оптерећена бирократским и другим хипотекама и бирократском и догматском свеићу може из тих наших потреба и захтева за даљим обогачивањем аутономности Покрајине и њеном даљом афирмацијом на нивоу Републике и Федерације извличити закључке о томе да то води аутархији и јачању покрајинског етатизма или ка сепаратизму*. Звицер је закључио да *свако негирање везе Покрајине са Федерацијом као њеног елемента, као и свака сепаратистичка тежња одвајања из система Србије, представља негирање револуционарних и самоуправних социјалистичких тековина Покрајине и у супротности је са идејно-политичком позицијом СК*. У питању је била јасна критика ставова српских либерала, због чега је одржано неколико затворених састанака руководства СРС на којима је одлучено да на Трећу конференцију СКС изађу са ставовима који ни би значили супротстављање покрајинама.⁶²³

Тако је на Трећој конференцији СКС, одржаној 9. и 10. марта 1971, године, у уводном излагању посвећеном развоју политичког система П. Ајтић указао на *снажан процес еманципације народа и народности* на линији Партије, оценивши да СРС све

⁶²² Исто.

⁶²³ L. Perović, *Zatvaranje...*, 192; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I.,..., 265. Материјали са 23. седнице ПК СКК, 5.3.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-10.

одређеније исказује сопствени идентитет, интерес и опредељења и да развојем демократије и самоуправљања покрајине постају све значајнији фактор у политичком систему, успешно се афирмишући као *оптимални оквир за испољавање специфичности интереса људи који у њима живе и фактор кохезије републичке и југословенске социјалистичке заједнице*. Пошто је потврдио да су покрајине уједно саставни делови СРС и елементи југословенског федерализма, он се заложио за наставак политике убрзаног развоја САПК, уз одбацивање примене било каквих административних метода и решења, и развијање националне равноправности. У дискусији, М. Чанадановић је објаснио да САПВ одговара само чврсто јединство са СРС, док је Н. Пашић нагласио да се дискусије о Нацрту уставних амандмана који се тичу положаја покрајина у структури Федерације *понегде воде у помало нервозној атмосфери што ствара утисак да о истом питању постоје различита становишта у покрајинама и у Републици*, одбацивши наведено као *нереално*. Л. Перовић је нагласила да у Партији постоји пуно јединство да се иде на децентрализацију економских функција Федерације, са изузетком Фонда федерације за неразвијене, при чему је објаснила да *републичка државност не значи сужавање основних и политичких права покрајина* и да *није оправдано инсистирање покрајина на пуној економској и политичкој самосталности са циљем добијања државности од Републике*. Д. Марковић је објаснио да се развијањем аутономности покрајина обезбеђују *специфични интереси ових подручја*, док је И. Куртеши, не скривајући задовољство, приметио да се променама политичког уређења стварају *још повољнији услови за развој положаја народности на Косову*. Суштински посматрано, Трећа конференција СКС је потврдила да су се српски либерали сложили са државном политиком даљег унапређивња права аутономних покрајина и то у доменима развојне, законодавне, управне и делимично економске политике.⁶²⁴

Ј. Броз Тито је 11. марта 1971. године примио у радну посету М. Никезића, када га је, у присуству чланова Извршног бироа ПСКЈ М. Трипала, Ц. Мијатовића, С. Доланца и В. Влаховића, упитао да ли је потребно послати централним комитетима република депешу о обустављању дискусија о уставним амандманима због великог отпора СРС. Нашавши се у непријатној ситуацији, Никезић је овај предлог одбио, али и понуде да пређе на рад у Председништво СФРЈ и да узме учешће у смењивању Д. Марковића који је био трн у Кардељевом оку. Четири дана касније, Броза је посетила званична делегација СРС у саставу М. Никезић, Л. Перовић, Д. Марковић, М. Бојанић, Д. Стаменковић, М. Печујлић, М. Тодоровић и Д. Богданов која се супротставила предлогу да Србију у

⁶²⁴ Материјали са Треће седнице Републичке конференције СКС, 9-10.3.1971, АС, Ђ-2, К-68; Информација о Трећој конференцији СКС, 9-10.3.1971, АЈ, 837, П-3-а-2/426.

Председништву СФРЈ представља М. Минић, предложивши М. Годоровића. Указавши да је СРС највећа југословенска република и да стога има већу одговорност, Председник СФРЈ је упутио гостима критику на рачун затварања СРС и изразио сагласност да се Председништво СФРЈ састоји од по три представника република и по два покрајина. На то је Броз у предочено да СРС може имати само једнаку одговорност са осталим републикама и да се неће прихватити *ничја манипулација са покрајинама да би се ослабило јединство Србије*. О овом састанку су Никезић и Перовићева информисали ЦК СКС 17. марта, указавши на нарастање политичких интрига у Југославији и усмереност функционера других република, оптерећених *србофобијом*, на остваривање замисли по којој је СРС требало *узети покрајине и сабити је између Београда и Ужица*.⁶²⁵

На проширеној седници Председништва Покрајинског већа Савеза синдиката Косова средином марта 1971. године Б. Недељковић је истакао да присуство покрајина у Федерацији не слаби положај СРС, нагласивши: *Напротив, њихово присуство у Федерацији јача положај Србије, а у интересу је свих народа и народности ове Републике да се даље развијају и обогаћују права и одговорности покрајина*. На то се надовезао А. Фазлија указавши да су покрајине *добиле оно што су желеле*, односно да је додатно утврђен корпус три важна питања – место покрајина у Федерацији, место покрајина у Републици и аутономност покрајина. У Приштини су 23. марта боравили секретарка ЦК СКС Л. Перовић и члан Секретаријата ЦК СКС О. Невзати како би са покрајинским руководством разговарали о актуелним друштвено-политичким проблемима. Том приликом, Перовићева је истакла да уставне промене *нису резултат промашаја 25-годишњег развоја Југославије*, закључивши: *Огроман је интерес Србије и покрајина да у Федерацији покрајине буду непосредно заступљене у првом реду кад је реч о економским питањима. Покрајине су елемент федерализма, али су и интегрални део Републике Србије. У Србији, вишенационалној заједници, још јаче ће доћи до изражаја политика*

⁶²⁵ У таквим околностима су 18, 19. и 22. марта 1971. године вођене дискусије поводом уставних амандмана у оквиру заједничког програма СК, Савеза студената и Удружења универзитетских професора БУ, када је на Правном факултету дошло до изражавања ставова супротних линији Партије. Тако је професор Михаило Ђурић изнео тезе да је уставним амандманима СРС угрожена, да је у целом послератном периоду била у подређеном положају и да би у процесу *подизања чврстих граница између југословенских република* требало да се обезбеде политичка права српског народа који живи ван СРС, а којих је било око 40%. Поред тога, постављено је и питање зашто се статус покрајина дефинише у Савезном уставу, док је професор Стеван Ђорђевић критиковао поновно кандидовање Ј. Броза Тита на место Председника СФРЈ. Овакви опозициони ставови београдских професора наишли су одмах на осуду Организације СК на Правном факултету, Савеза студената Универзитета у Београду и Градског комитета СК Београда, док је М. Ђурић потпао под удар Кривичног закона и био осуђен на вишемесечну казну затвора. Видети: Љ. Димић, *Историја српске...*, 427; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 467; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 267; S. Đukić, *Slom...*, 53; D. Marković, S. Križevac, *Stalinizam. od Đilasa do danas*, II..., 71; M. Pavlović, *Osamostaljenje – konačni cilj Albanaca u SFRJ*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 21; Магнетофонске белешке са 26. затворене седнице ЦК СКС, 17.3.1971, АС, Ђ-2, К-77; Информација о расправама на Правном факултету у Београду поводом уставних амандмана, 6.4.1971, АЈ, 837, II-4-b/52.

националне равноправности. Та политика је прихваћена у Србији, али док је до тога дошло СК је морао да издржи доста судара са конзервативним и националистичким снагама. У исто време је у ПК СКК одржано саветовање, када је М. Звицер затражио да се током организовања дискусија о уставним амандманима заузму јединствени ставови по свим питањима, односно апеловао да се *сузбијају све гласине о томе ко је и како утицао на дефинисање уставних амандмана*, посебно оне у којима се тврдило да су амандмани *једино добитак за албанску и друге народности у Србији*. Томе би требало додати да је Извршни биро ПСКЈ 23. марта разматрао непријатељску делатност против СФРЈ, у вези са чиме су критикована настојања да се руководство СРХ дисквалификује пласирањем прича о повезаности са усташком емиграцијом. То је искористио Ф. Хоџа како би подсетио на неправде које су Албанци доживљавали од стране Удбе после Другог светског рата, да истакне значај Брионског пленума из 1966. године и да укаже да *кад год се врши неки преокрет у политичком и друштвеном развоју државе на САПК долази до акција раскринкавања било појединаца, било целог албанског руководства*. Ова опаска била је упућена српским либералима, који су упоређени са влашћу из доба А. Ранковића, при чему је поручено да покрајинско руководство није желело да заоштрава ситуацију, али да је констатно принуђено да се обрачунава са *великосрпским национализмом*.⁶²⁶

Недуго затим, уследила је трећа посета Ј. Броза Тита САП Косову, од 12. до 14. априла 1971. године у пратњи супруге Јованке и политичара М. Никезића, Д. Марковића, Д. Стаменковића, Ф. Хоџе и А. Шукрије. Пошто је плавим возом стигао у Косовску Митровицу, Председник СФРЈ је посетио рударе Старог Трга поручивши им да *буду јединствени у стварању лепше будућности* и да у погледу јединства *дају примјер свим нашим народима*. Рудари су обећали Брозу да *ће чувати тековине Револуције и братство и јединство народа и народности*, на шта је Броз одговорио да *ће уставним амандманима радничка класа добити оно дејство какво треба да има*, да *сваки од југословенских народа може да буде задовољан само ако има право да сам собом управља* и да неће дозволити да се у Партији стварају фракције, односно да је *линија СК једна без обзира на републике*. Потом се Председник СФРЈ упутио ка Звечану, где га је председник Покрајинског извршног већа И. Вакић упознао са развојем и перспективама САПК, нагласивши велику неразвијеност Покрајине и захваливши на разумевању да она добије посебан третман у даљем развоју. На то је Броз указао да Фонд федерације за неразвијене није довољан и да је потребно у Покрајину инвестирати капитал не само из СРС, него и из других

⁶²⁶ L. Petrović, *Zatvaranje...* 203; Д.В, *Присуство покрајина у Федерацији не слаби положај СР Србије*, Јединство, 22.3.197; *Савез комуниста - фактор кохезије југословенске заједнице*, Јединство, 25.3.1971; Стенографске белешке са 77. проширене седнице ИБ ПСКЈ, 23.3.1971, АЈ, 507, IV/139.

југословенских република, унапређивати стручне квалификације запослених како би се повећала продуктивност рада и оријентисати се на развој оне индустрије која би омогућила да се запосли што већи број људи, приметивши да је *потребно да се економски, политички и друштвени односи уреде тако да народи Покрајине Косова осјете све благодети свога рада*. По доласку у Приштину, Броз је још једном истакао да је у Покрајини много учињено и позвао на непрестано развијање братства и јединства између Албанаца, Срба, Црногораца, Турака и осталих становника САПК, док се другог дана посете упутио у Гњилане, где је окупљеном народу објаснио да Југославија још увек није богата земља због великих разарања из Другог светског рата и да је потребно да стрпљиво и вредно раде како би се држава и даље развијала и јачала. У поподневним часовима Броз је стигао у Урошевац.⁶²⁷

Трећег дана посете САПК, Председник СФРЈ је разговарао са представницима просветних, културних и здравствених радника Покрајине у Призрену, када га је А. Фазлија упознао са достигнућима културне размене са НРА на принципима развијања добросуседских односа. Председница Просветно-културног већа Покрајинске скупштине Д. Доброши изнела је податке да свега 3,3% становника Покрајине има средњу стручну спрему, што је било неупоредиво мање него у остатку државе, на шта је Броз рекао да је пре Другог светског рата било неписмено више од 85% становништва Покрајина и да је од тада учињен велики напредак. Поред тога, он је констатовао да су лични дохоци наставног кадра ниски и нагласио да се мора поштовати специјални положај САПК када се буду додељивала средства за развој културних, просветних и здравствених прилика. Потом се Броз упутио ка Приштини, где је посетио ПУ и примајући Повељу ове институције поручио да она треба да буде *треба да буде расадник братства и јединства*. Поред тога, поводом уставних амандмана он је рекао: *Ви сте споменули уставне амандмане које прихватају сви наши народи. Ми настојимо да наше унутрашње односе, међурејубличке и међунационалне и народности да их ставимо збиља на онај ниво који захтијева правилно марксистичко решавање националног питања. Није само доста говорити о решењу националног питања зато што си стекао ту привилегију да имаи своју републику... Не може ту имати нација као највећа, најбројнија већа права него што их имају, рецимо, народности које постоје.*⁶²⁸

⁶²⁷ *Тито на Косову*, Приштина 1979, 63; *Посета Косову, Новом Пазару, Нишу, Куршумлији и Прокупљу*, 12-16.4.1971, АЈ, 837, II-1/201; *Добро нам дошао, друже Тито!*, Јединство, 12.4.1971; *Најважније је сачувати братство и јединство*, Јединство, 15.4.1971; *Косову треба помоћи да се брже развија*, Јединство, 19.4.1971.

⁶²⁸ Исто.

Пре него што је напустио САПК, Ј. Броз Тито је провео 14. марта 1971. године више од три часа у разговору са највишим покрајинским политичким руководством, када га је В. Дева информисао да 64% становништва Покрајине живи на селу и врши стални економски притисак на индустрију и друге делатности и да око 100.000 лица незванично тражи посао, премда је званично било регистровано око 30.000 лица. Ј. Печеновић је указао да *постоје извесне, ретке појаве неповерења у СК* против којих се чланови СКК боре, док је И. Куртеши истакао да се *свођењем функција Федерације стварају услови за честитије односе између Републике и покрајина*. Павле Јовићевић, члан Савета Федерације, указао је да је у пракси потребно обезбедити пуну националну равноправност, објаснивши да су *неприхватљиве тезе на линији национализма по којима се покушава да се у амандмане шверцује да је Косово превасходно друштвено-политичка заједница Албанаца*, али да су *исто тако неприхватљиве и позиције великосрпског национализма које се супротстављају даљем самоуправном развоју Покрајине*. Он је одбацио *свако спекулисање са бројчаним фактором заступљености албанске националности у Покрајини и српске националности у Србији*, означивши их супротним ставовима Партије и са негативним последицама на развој братства и јединства, и заложиио се за *онемогућавање сваке националне мајоризације*. К. Патрногић Цица је нагласила да су уставни амандмани наишли на пуну подршку свих националности у Покрајини, објаснивши да су неке дискусије на Трећој конференцији СКС *изазвале забуну код поштених људи и омогућиле да се на политичкој сцени појаве они који су својевремено отпали, а сада хоће да се покажу као заштитници српског народа*. Све то је навело Броза да истакне: *Сада је у току јавна дискусија о уставним промјенама. У тој дискусији не треба се много обазирати на појединце о којима је мало прије говорила једна другарица. То су заиста појединци или мање групе. Ми амандмане треба чим прије да усвојимо, и то најкасније до краја јуна*. У наставку он је истакао да никада није био присталица *претераног либерализма*, изразио наду да ће се након усвајања амандмана републике *флексибилније поставити* у погледу пружања помоћи недовољно развијенима, посебно САП Косову, и затражио јединство у редовима комуниста. Међутим, наведено иступање П. Јовићевића је веома погодило покрајинске руководиоце албанске националности и подстакло нова незадовољства.⁶²⁹

Са друге стране, 21. и 22. априла 1971. године одржана је затворена проширена седница ЦК СКС на којој је М. Никезић саопштио да је Броз изразио забринутост због заоштравање односа између Београда и Загреба и појава национализма. Председник ЦК

⁶²⁹ Исто.

СКС је објаснио да је настојао да увери Председника СКЈ да СКС води борбу против *великосрпског национализма* на исти начин на који је вођен у НОБ-у, али да још увек има доста кадрова који *идентификује Србију са Југославијом*. Поводом покрајина, Никезић је указао Брозу да се у Београду, у републичком центру ништа неће одлучивати посебно о покрајинама, да оне све држе у својим рукама и да је битно да оне саме кажу где стоје – да ли су у републици или негде друге, при чему је подвукао да нико ван СРС не треба да мисли да ће покрајине моћи да буду средство помоћу кога би се манипулисало политиком СРС. Потом је И. Куртеши замерио руководству СКС на недовољној обавештености СКК у вези са припремама за ову седницу, на шта му је Л. Перовић одговорила да су били обавештени и да су упутили одговор да су заузети посетом Ј. Броза Тита Покрајини. На то је В. Дева је приказао ситуацију у Републици као *веома политички лошу* и одлучно бранио ставове Ф. Хоџе изнете у Извршном бироу ПСКЈ 23. марта. На крају седнице, Никезић је закључио да би у Југославији српски национализам прво угушио Србију, не само СК него и стварну левицу, и шансу развоја модерне Србије, нагласивши: *Уставне промене треба још једном да потврде принцип и односе равноправности. Хегемонија и наметање су ван закона у социјалистичкој Југославији, али их, очигледно, сам закон не може искључити из друштвене праксе. Да ли се хегемонија тражи у име броја или развијености, историјских заслуга или прогресивности, обећања за будућност, то не мења ствар. Одбијамо да сведемо југословенске проблеме на српско-хрватске односе.*⁶³⁰

Због оптужби ЦК СКХ да се из Београда организује завера против руководства СРХ и Ј. Броза Тита, сазвана је на Брионима Седамнаеста седница Председништва СКЈ, од 28. до 30. априла 1971. године, тзв. *Брионска седница*. У међувремену, 26. априла је одржана затворена седница ПК СКК на којој је разматран извештај са последње седнице Извршног бироа ПСКЈ и политичка ситуација у Покрајини после посете Ј. Броза Тита. Тако је указано економске тешкоће – пораст трошкова живота и цена, као и ниска и нередовна лична примања. У дискусији се М. Секуловић заложио да се санкционишу националне неправедности у предузећима како не би долазило до *појава мајоризације и дискриминације*, посебно према неалбанском становништву, и похвалио предлог да покрајине у Председништво СФРЈ дају по два представника чиме би *вишенационална структура Косова била изражена кроз представнике двеју националности*. То је потакло М. Бакалија да Секуловићеву тезу назове *непоштеност*, да истакне како се као комуниста одувек борио против сваког облика национализма и да нагласи како тврдње о албанској мајоризацији нису тачне. На то се надовезао Ф. Хоџа који се пожалио да га карактеришу

⁶³⁰ Р. Чолаковић, *Дневник...*, 95; Л. Перовић, *Zatvaranje...*, 208; М. Мишовић, *Ko je...*, 367; З. Вуковић, *Od deformacija...*, 500; Материјали са 27. затворене седнице ЦК СКС, 21-22.4.1971, АС, Ђ-2, К- 77.

као *усташког агента* и критиковао изјаву италијанског амбасадора да *албанско руководство Косова ради под директивом и под непосредним утицајем Тиране*. Наведено је потврдило да у СКК постоји дубока политичка подвојеност на националној основи, коју је подгревала промена политичког система Југославије.⁶³¹

На тзв. Брионској седници ПСКЈ дата је подршка уставним амандманима, према је Ј. Броз Тито критиковао републичка руководства да *провоцирају грађански рат и подупиру дезинтеграцију државе* и затражио да се Партија *озбиљно очисти од оних који су се утрпали у наш Савез и од оних који су изгубили смисао за дисциплину и демократски централизам у СК*. У име ЦК СКС, Ј. Перовић је затражила очување система јединственог југословенског тржишта и политике чистих републичких рачуна, одбацила тезу да је СРС центар отпора променама истаквши да ова Република нема ни једну примедбу на уставне амандмане, прокламовала наставак борбе против национализма и заложила се за изналажење трајног решења за националне односе у Југославији како би се *избегле могуће експлозије у њима*. Поводом покрајина, она је скренула пажњу да се преко њих *прелама поглед на унутрашњу оријентацију саме Србије*, да су покрајине конститутивни елементи Југословенске федерације и интегрални део Републике и да *за све друго покрајине саме треба да кажу где стоје*. Но, оно што је Брозу засметало у говору Перовићеве било је инсистирање на тезама да се руководство СРС противи сваком облику хегемоније и да је потребно након реформе Федерације трансформисати и саму Партију како би се спречило да она постане *средство за очување централизма или нека врста принуде над нацијама*. В. Дева је истакао да страхује како би тренутна ситуација могла да *оживи активност елемената и разних снага против промена и предложених решења* и указао на веома лош економски положај Покрајине, чиме је практично изразио жељу за што скоријим усвајањем и спровођењем уставних амандмана и што већом економском помоћи државе у извлачењу Покрајине из заосталости. И. Куртеши је изразио незадовољство што штампа различито интерпретира ситуацију у Покрајини, док је Ф. Хоџа нагласио да је задовољан реформом Федерације, да албански народ у Покрајини *формира и јача свест да је равноправан и слободан* и да је потребно наставити борбу против *националиста који се противе усвајању уставних амандмана*, при чему је подржао поновни избор Ј. Броза Тита за Председника СФРЈ.⁶³²

⁶³¹ Љ. Димић, *Историја српске...*, 425; К. Николић, *Србија...*, 303; Л. Перовић, *Zatvaranje...*, 245; Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978, I...*, 276; М. Мишовић, *Ко је...*, 369; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 261; Материјали са 26. проширене седнице ПК СКК, 26.4.1971, АС, Ћ-2, СКК, К-10.

⁶³² Недељу дана касније, изненада је преминуо председник Савезне скупштине и члан Председништва СКЈ Милентије Поповић, што је потом довођено у везу са овом седницом. Видети: Магнетофонске белешке са 17. седнице ПСКЈ, 28-30.4.1971, АЈ, 507, III/153; *Прерана смрт*, Јединство, 10.5.1971.

Почетком маја 1971. године је у Извршном одбору ПК ССРНК изражено задовољство што су *радни људи и грађани САП Косова дали безрезервну подршку уставним амандманима* и потврђено да су дискусије у Клини, Урошевцу, Призрену, Сувој Реци, Приштини, Косовској Митровици и Србици биле у почетној фази, док су Пећи, Дечанима, Косовској Каменици и Ђаковици привођене крају. Секретар овог тела М. Шешлија објаснио је да се *анационалност не може проглашавати за интернационализам и да се национализам не може бранити националном еманципацијом*, при чему је одбацио могућност да се национална бројност узима као аргумент за одређивање националних права. Но, он је изразио разумевање за тежње албанске нације, рекавши: *Истицање бројности албанске народности на Косову и упоређивање те чињенице са бројчаним односом народа у матичним републикама не мора само по себи да буде схваћено као захтев за конституисањем заједнице у којој би најбројнија народност представљала државотворну нацију*. Од 5. до 8. маја одржан је у Сарајеву Други конгрес самоуправљача Југославије, на којем је Ј. Броз Тито критиковао све који имају *мегаломанске тежње да постану највиши руководиоци земље*, позвао самоуправљаче да *пазе да се у некој републици не појави републички етатизам* и поручио републичким руководиоцима да *пазе да их не заведеу неке аутархичне тежње и мишљења да ће сами боље напредовати*, затраживши реорганизацију Партије како би се из ње *уклонили сви они којима у њој није мејсто*. Међутим, током овог Конгреса је Броз одржао поверљив разговор са групом чланова Извршног бироа ПСКЈ – Е. Кардељем, В. Бакарићем, Ц. Мијатовићем, К. Црвенковским и В. Влаховићем, без представника СРС, када је констатовао да је ситуација у држави гора него пре Брионске седнице и да није задовољан руководством Србије. У питању је била демонстрација Брозове склоности да мимо званичних партијских састанака и прокламоване политике, тражи решења и путеве за одржање свог престижа. С обзиром да је био свестан да се у Београду налази центар економске моћи и отпора променама југословенског државног уређења, он је страховао да би могла бити покренута његова одговорност за стање у Федерацији, јер је подржавао руководство СХС које је тежило дезинтеграцији Југославије. Томе би требало додати да је Броз поручио М. Поповићу пред смрт да се у *Београду налази центар контрареволуције и да је о томе обавишен*, а у игру је убачена и Москва са којом је тобоже руководство СРС одржавало везе. Тако је продубљено неповерење Председника СФРЈ према руководству СРС, које је временом само нарастало.⁶³³

⁶³³ Д. Стаменковић, *Између...*, 187; Л. Пековић, *Zatvaranje...*, 254; З. Вуковић, *Od deformacija...*, 518; Б.Ј. Подршка уставним амандманима, Јединство, 6.5.1971; *Заједничка еманципација и заједнички интереси*, Јединство, 6.5.1971; *Коријене самоуправљања нико не може ишчупати*, Јединство, 10.5.1971.

Наслутивши незадовољство Ј. Броза Тита, 18 највиших функционера СРС га је посетило 11. маја 1971. године у Белом Двору, када је М. Никезић на почетку разговора затражио да се Србија *ослободи туторства*. На то је Председник СФРЈ одговорио да Никезић *атакује на њега* и затражио да се укључи магнетофон. У наставку, Броз је изразио чуђење што делегација СРС покреће крупна питања пре седнице Извршног бироа ПСКЈ, саопштио да има информације како су Совјети изјавили да ће интервенисати уколико то затражи српска влада и да се спрема за заверу српских генерала, објаснио да су му затворени састанци руководства СРС били чудни и указао да је М. Тодоровић на једном састанку са Совјетима изјавио да стање у Југославији није добро. На ове тврдње веома оштро је реаговао М. Тодоровић тврдећи да су интриге усмерене на разбијање партијског јединства и стварање неповерења, на шта је Броз замерио руководству СРС изјаве у којима су критиковали туторство СКЈ над СКС и затражио да се смене људи са БУ који су деловали против уставних амандмана. Како је рекао: *Ја сам за демократију, али не богами демократију која растаче као црв друштвени организам. Па не може то. Ако смо револуционари онда будимо револуционари. Онда нека онај ко криши социјалистичку демократију, нека осјети ту демократију са друге стране*. Никезић му је узвратио да је СРС *са стране свих крајева Југославије који су нешто раније почели посебно собом да се баве и да се не идентификују са савезним центром, увек гледана као главна резерва југословенског централизма*, да би требало да постоје заједничка правила којих се сви придржавају и да се не може дозволити да постоји *таква врста принудне управе у којој би све републике биле равноправне, а Србија, пошто је мало бројнија и већа, нека буде под мало тврђим режимом*. Он је још додао да многи у СРС идентификују Броза са таквом линијом и називају руководство СРС *мутавим*, на шта му је Председник СФРЈ замерио да руководство СРС ништа не чини поводом кампање која се у Београду води против њега, поменувши М. Ђурића и Д. Ћосића.⁶³⁴

У наставку разговора, Л. Перовић изјавила како је *одлучила да буде самокритична*, рекавши: *Ја се извињавам што ћу Вам нешто рећи, али сувише Вас поштујем да бих некако пропустила да то овог пута кажем. Ми смо често разговарали о томе и имамо једно дубоко уверење да постоји читав систем информација које желе представити ствари да је Београд, да је Србија, да смо ми против Вас. Морам рећи да су то заиста безумне ствари и цитираћу мртвог Миленција Поповића и Плавог (М. Тодоровић, прим. аут.) који су се увек на то враћали у свим нашим политичким консултацијама. Ми смо*

⁶³⁴ К. Николић, *Србија...*, 305; Д. Стаменковић, *Између...*, 188; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 521; D. Marković, *Život i politika 1967-1978, I...*, 282; Разговор Председника Тита са представницима СРС, 11.5.1971, АС, Ћ-2, К-97; Пријем представника СРС, 11.5.1971, АЈ, 837, II-2/520.

сваку провокацију против Вас у Београду, у Србији, доживљавали као провокацију против себе и против наше политике. Алудирајући на изненадну смрт М. Поповића после разговора са Брозом, она се на крају запитала да ли ћемо заиста о српким кадровима добро говорити само у некролозима или ћемо кроз нашу заједничку акцију стварати основе поверења. П. Стамболић је подсетио Броза како је руководство СРС сложено и радикално радило на ликвидацији А. Ранковића и да очекује резултате од усвајања уставних амандмана, скренувши му пажњу да може да се поузда у актуелно руководство СРС и да су други крпе бирократске и отпаци, на шта је Ф. Хоџа реаговао хваљењем уставних амандмана и исказивањем пуног поверења другу Титу. Па ипак, он је искористио прилику да упути замерку руководству СРС што су износили критичке ставове поводом уставних амандмана који се тичу покрајина, јер је то злоупотребила штампа, пре свега *НИН*, *Јеж* и *Студент*, како би пласирала негативне текстове о руководству САПК. Такође, Хоџа је истакао да би био срећнији када би руководство СРС јаче, ефикасније и конкретније наставило борбу против великосрпског национализма у Покрајини. На крају састанка су оптужбе против М. Тодоровића стављене *ad acta* и он је од стране српских либерала предложен да на функцији замени преминулог М. Поповића, упркос Брзовом залагњу да то буде М. Минић, који у Републици није био омиљена фигура. Јединствени наступ српских либерала донекле је збунио Председника СФРЈ, тако да му је било потребно време да о свему поразмисли.⁶³⁵

Седницу ЦК СКС, одржану 14. маја 1971. године, искористила је Л. Перовић како би критиковала појаве великосрпског национализма за који је рекла да се храни национализмом из других средина и антисрпским расположењем, да се темељи на угрожености не само Србије, него и српства у целини, да пружа отпор уставним амандманима и да има старатељске претензије према Србима у другим републикама и аутономним покрајинама. Истакавши да великосрпски национализам гради своју позицију на ширењу нерасположења према националним мањинама, посебно албанској и мађарској, она је констатовала да српски комунисти нису показали довољно разумевања и да су несвесно отежали борбу албанских и мађарских комуниста против наведених појава. Како је рекла: *Ми морамо имати у виду да је албанска народност по први пут у социјалистичкој Југославији стекла права да сама пресудно утиче на свој економски, друштвени и политички положај у Покрајини, Републици и Федерацији. Албанци данас са Србима, Црногорцима и Турцима на Косову имају своје демократске институције, имају своје достојанство и сувернитет. Тачно је друг Никезић једном рекао да управо наши*

⁶³⁵ Исто.

*однос према тој народности и представља најтамнији део наше историје. М. Никезић је објаснио да Југославија није више иста као пре 25 година, да политика и методи Партије стално еволуирају и да проблем независног живота и државности српског народа не може бити решаван кроз великосрпски национализам зато што он представља агресивну концепцију решења тог питања, затраживши да се подржи социјалистичка Федерација као опција која даје једнаке могућности свим народима и народностима.*⁶³⁶

Сутрадан је М. Звицер на седници ПК СКК указао да значајно жариште привредне нестабилности у Покрајини чини пораст губитака који су досегли 238 милиона динара и да нису занемрљиви проблеми великвидности предузећа, пораст цена и трошкова живота и ниски лични доходи. Поводом међунационалних односа он је рекао: *У нашој средини имамо последице извесних етикетирања и неповерења које се зачело раније, а које је бујало у време почетака уставних дискусија. Било је етикетирања појединаца и руководстава. Осудивши ове појаве као штетне, Звицер је објаснио да ни једна национална групација не може имати право предводника зато што би то значило хегемонију, али и да нико не може да доводи у питање оно што ради СКЈ. У дискусији је И. Бајра критковао извесне пунктове национализма у Покрајини, посебно писање студентских листова *Бота е ре* и *Нови свет*, за које је рекао да директно подривају поверење међу народима и народностима и не служе општим стремљењима нити политици СКЈ, док је В. Дева указао да су комунисти Косова успешно положили испит интернационализма и констатовао да су корени тренутне кризе привредног карактера. Но, на овој седници је представник турске националности у Покрајини К. Реуфи направио инцидент одлучно изјавивши да су резултати државног пописа показали да покрајинско руководство током протеклих десет година није водило добру националну политику према *турској мањини* и да се она драстично смањила, због чега је изјавио да ће напустити ПК СКК. Пошто је оптужио В. Деву да није хтео да га прими током протеклих годину дана, нити да покрене разговоре о положају турске националности у Покрајини, он је закључио да ће ако се *продужи постојећа друштвена атмосфера у односу на припаднике турске националности доћи до дана када ће она нестати*, а затим напустио седницу. Иначе, на проширеној седници Извршног бироа ПКСЈ 17. маја је Ј. Броз Тито поднео информацију о разговорима са руководством СРС објаснивши да *није био добро и довољно информисан* и упутивши критику појавама национализма у СРС, што је довело до краткотрајног смирења политичке ситуације.*

⁶³⁷

⁶³⁶ Магнетофонске белешке са 29. седнице ЦК СКС, 14.5.1971, АС, Ћ-2, К-78.

⁶³⁷ Магнетофонски снимак 26. седнице ПК СКК, 15.5.1971, АС, Ћ-2, СКК, К-10; Магнетофонске белешке са 80. седнице ИБ ПСКЈ, 17.5.1971, АЈ, 507, IV/142.

На проширеној седници Покрајинске конференције ССРНК 24. маја 1971. године А. Фазлија је саопштио да су одбачени захтеви да изједначавањем термина народа и народности као *неприхватљиви са научног, историјског и политичког аспекта*, али и да се одустало од предлога покрајинског руководства борачких организација да се при кандидовању чланова Председништва СФРЈ води рачуна о вишенационалној структури САПК, што је довело до опречних коментара. Тако су се са једне стране могла чути мишљења да је *борачки предлог* једино правилно гледиште у циљу спречавања да само Албанци, као већинска националност у Покрајини, буду заступљени у Председништву СФРЈ, а са друге стране да је према предвиђеној процедури председник Скупштине САПК по дужности члан Председништва СФРЈ, да је стицај околности што је он Албанац и да се избор другог члана не може условљавати националном припадношћу. На крају седнице је констатовано да су амандмани на Савезни устав у јавној дискусији, која је у Покрајини вођена од 15. априла до 15. маја, добили *пуну подршку радних људи из редова свих националности*, истакнута је потреба да се *амандмани донесу што је пре могуће* и изражена жеља да се Ј. Броз Тито поново изабере за Председника СФРЈ. Предлози и мишљења који су дати на амандмане на Устав СФРЈ у току јавне дискусије били су тема заседања Комисија Скупштине САПК за уставна питања 27. маја, када је И. Куртеши указао да је у наведеном процесу било јављања *екстремистичких унитаристичких и сепаратистичких гледишта*, али да су се *грађани томе одлучно супротставили*. Истакавши да након усвајања уставних амандмана следи друга фаза изградње уставног система, односно рад на измени и допуни Уставног закона САПК, он је објаснио да је у плану избор посебне радне групе са задатком да изради предлог основа за промену Уставног закона САП Косова. Дан касније, на седници Председништва РК ССРНС дата је пуна подршка уставним амандманима, док је поводом положаја покрајина Д. Стаменковић рекао да је у дискусијама било *много неразумевања и конзервативизма и поларизације на великосрпски национализам и националистичко-сепаратистичке тенденције*, закључивши да руководство СРС сматра да је *јачање аутономности покрајина и њихове самосталности и одговорности у економској и законодавној политици неопходно и од огромне важности за развој Републике и остваривање пуне равноправности народа и народности*. Ово становиште српских либерала је са одушевљењем поздравио А. Фазлија, додавши да су уставни амандмани *израз животних потреба радних људи*.⁶³⁸

⁶³⁸ З.В, *Јавна дискусија је била општенародни дијалог о свим актуелним питањима*, Јединство, 27.5.1971; *Радни људи и грађани подржали нова уставна решења*, Јединство, 10.6.1971.

Седница Савезне конференције ССРНЈ је 9. јуна 1971. године дала позитивну оцену о јавним дискусијама на рачун уставних промена и извршила промену Статута, којом је смањен број чланова Савезне конференције ССРНЈ на по 20 делегата република и по 10 делегата покрајина. Но, дискусије о уставним амандманима подстакла су Србе и Црногорце у руководству САПК да први пут озбиљно отворе питање угрожености српске и црногорске националности, односно притисака од стране Албанаца да напуштају Покрајину. Тако је чак 12 часова на седници ОК СК у Приштини 20. јуна разматрана политичка ситуација у овој општини. Иако је у уводном излагању секретара ОК СК Ј. Келмендија политичка ситуација оцењена као *релативно добра*, у дискусионом делу је дошло до полемике о међунационалним односима и то највише поводом тезе да се национална равноправност у Покрајини води на штету малобројних неалбанских нација и народности. Потпредседник СО Приштина Борислав Божовић отворено је проговорио о табу-теми миграција неалбанских стручњака из Покрајине, навевши да је у последњих 4-5 година емигрирало из Покрајине 368 стручњака са високом спремом српске и црногорске националности, при чему је само из рудника *Ајвалија-Кишиница* отишло њих 167. Он је изнео тезу да стручњаци не одлазе само из економских разлога, већ и *из немогућности да задовоље своје културне потребе, школују и запошљавају децу и изразе своју националност*. Како је закључио: *Ако СК буде пасиван према тој појави онда је неминован закључак да афирмација Албанаца није праћена и адекватном афирмацијом Срба и осталих националности*. Описаном мишљењу се оштро успротставио Хајредин Хоџа, што је подстакло Ш. Сулејманија да подсети како прве анализе пописа турске националности показују да се она *налази у веома лошем стању и да нема никакву перспективност у Покрајини*, додавши да се не спроводи доследно одлука о равноправности језика и писама. На то је Благоје Николић констатовао да од 1966. године стагнира или се постепено смањује број запослених Срба и Црногораца у Покрајини, да су појаве неравноправности забележене у култури и образовању и да лист *Јединство* добија знатно мања средства од листова на албанском језику. Он је још приметио да је у *последњих 10 година природни прираштај српског становништва нестао*, оценивши да *то питање није национализам покретати и да би било врло опасно прећуткивати га*. На то су комунисти албанске националности бурно протествовали, а међу њима најгласнији је био Н. Гаши који је затражио конкретна имена и доказе о миграцијама стручњака, нагласивши да се *ствари често измишљају*. Седница је завршена у напетој атмосфери и представљала је увод у много озбиљније полемике међу покрајинским руководством.⁶³⁹

⁶³⁹ М. Мишовић, *Ко је...*, 374; *За отворен и конструктиван дијалог*, Јединство, 21.6.1971; Актуелне

Члан Секретаријата ПК СКК Л. Вујовић је на Двадесетосмој проширеној седници ПК СКК, одржаној 21. и 22. јуна 1971. године, указао да је у Покрајини у *проткелим годинама дошло до осетног пораста запошљавања Албанаца и до извесног пада запошљавања Срба и Црногораца*, а што је правдано *флукуацијом стручних кадрова и економским мотивима миграција ка друштвено развијенијим центрима ван Покрајине*. Па ипак, он се усудио да констатује да Срби и Црногорци напуштају САПК највише због *подстицања од стране неких екстремних елемената који су насртали на имовину, узнемиравали, уцењивали и вређали људе*, при чему је непрестано избегавао да каже да су *ти екстремни елементи* били Албанци. Сложивши се да је у сузбијању појава миграција недостајало акције свих друштвених чинилаца, Вујовић је закључио да већину чланова друштвених, државних и партијских организација чине Албанци којима није у интересу да Срби и Црногорци остану на својим позицијама. Током дискусије, Новица Стојановића се успротивио ставовима да се питање иселјавања Срба и Црногораца *тенденциозно предимензионира и драматизује*, позвао СК да се, као најпозванији, позабави овим проблемом и истакао да је попис становништва показао да је након 10 година број Срба у Покрајини у стагнацији и да је број Црногораца и Турака знатно смањен, док је број Албанаца порастао за 42%. Фактичко смањење број Срба за 46.500 и Црнограца за 14.400 у Покрајини он је окарактерисао као *озбиљна померања*, чему је додао да је смањење броја запослених из редова ових националности довело до њихове *узнемирености и губљења перспективе*. Стојановић је још нагласио да у радним организацијама долази до отпора доследном спровођењу политике СК у области запошљавања, тако да национална структура запослених зависи од националне структуре директора радних организација. У наставку дискусије за реч се јавио Сретко Трифуновић из Косовске Митровице који је покушао да оповргне Стојановићеве наводе, правдајући миграције *менталитетом Срба и Црногораца који теже већој покретљивости* и бранећи Албанце од *душебрижника који се забрињавају да опада број Срба и других националности у Покрајини*. Како је рекао: *Ја као члан СК не могу дозволити да ми будемо ти који треба да водимо бригу о Србима, јер би у том случају Албанци били задужени за бригу о припадницима своје народности. Такве дискусије могу да нас одведу на слепи колосек*. Б. Радоњић је истакао да *шовинисти из редова српске и црногорске националности користе резултате пописа како би раширивали осећање несигурности и паролу како у Покрајини нема места за Србе и Црногорце*, констатујући: *Националистичко православље, четничтво, коминформизам и унитаристи све што нуде Србима и Црногорцима на Косову јесте бежање, стварање*

*панике, развијање мржње према Албанцима. Вршећи психолошки притисак за исељавање с Косова, они настоје да докажу анационалну политику СКС и СКЈ у целини. У свему томе обилато помажу албански национализам својом агресивношћу.*⁶⁴⁰

Како је ток описане седнице почео да скреће ка проглашавању Срба и Црногораца кривцима за сопствено исељавање и негирању албанских притисака, за реч се јавио М. Секуловић објаснивши да је у политици запошљавања било пропуста и намерних доношења уредби по којима су радна места могли да добију само они који су познавали два језика, при чему се *ишло толико далеко да је двојезичност прописивана и за возаче аутобуса*. Проговоривши и о покушајима затварања појединих просветних одељења на српскохрватском језику и притисцима са којима су се ђаци Срби и Црногорци непрестано сусретали, он је рекао: *Док се на једној страни покушава с ограничавањем уписа студената српске и црногорске националности, дотле се планира упис већег броја студената албанске националности него што има потенцијалних кандидата*. Такође, Секуловић је указао да је опао број српских и црногорских ђака у основним школама са 63.501 пре четири године на 50.667 и турских ђака са 3.102 на 2.413, док се број албанских ђака повећао са 136.602 на 177.197. У школама другог степена број ученика Албанаца је био удвостручен, док је број ученика Срба, Црногораца и осталих порастао само за 2.700. Слична тенденција владала је и на ПУ. Опадао је развој културног живота Срба, Црнограца и Турака на рачун Албанаца и све ниже су биле дотације гласилима *Јединство, Стремљења и Тан* у односу на она на албанском језику. Сходно томе, Секуловић је заључио да *излаз из ових проблема није у ревизији политике, већ у њеној реafirмацији у свим оним срединама и на свим оним тачкама где она под утицајем било ког национализма није доследно остваривана*. Пошто је Б. Оручи, у име ЦК СКС, подржао ставове С. Трифуновића, Милош Џудовић, у име борачких организација, указао да у Покрајини *расту антисоцијалистичке појаве на које милиционери не реагују* и да је у овом тренутку *најагресивнији албански национализам који се највише испољава у притисцима на српске и црногорске породице да напуштају села* у Покрајини, при чему је истакао пример села Танкосића где су мештани српске националности изјавили да им је *слобода у 1971. години равна оној у 1943. години*. Покушавши да умири ситуацију, Б. Недељковић истакао да *онај комуниста који се не бори за права своје нације, али не као Србин или као Албанац, већ као коминиста, не може да се бори ни за права друге нације*, појаснивши да *оно што комунисту чини интернационалистом јесте његова доследна борба за права свих народа и народности*. На то му је Сулејман Брина одговорио да је

⁶⁴⁰ Магнетофонски снимак 28. седнице ПК СКС, 21-22.6.1971, АС, Ђ-2, СКС, К-11.

турска националност у Покрајини преполовљена са 25.000 у 1961. години на 12.000 у 1971. години и да нико од надлежних руководилаца није дао објашњење како је до тога дошло, кририкујући Комисију за међунационалне односе ПК СКК да се није довољно ангажовала на расветљавању овог проблема. Уз то, он је нагласио да код Турака постоји највише проблема у вези са запошљавањем, да је мало урађено на побољшању њиховог школства и да њихова културно-уметничка друштва добијају најмање дотација.⁶⁴¹

Потом се за реч јавио Ј. Печеновић који је, сложивши се са излагањима Стојановића и Секуловића, изнео податке да је *од 1966. до 1970. године у Приштинској општини запослено 34 Србина, Црногорца и Турчина насупрот 2.600 Албанаца*. Пошто је објаснио да наведене појаве кваре међунационално поверење, он је истакао да се *не може лако прећи преко бројки о миграцији становништва*, да су комунисти дужни да расветле све појаве, да се *не може дозволити да покрајински кадрови од Извршног бироа Председништва СКЈ до Савеза омладине буду само из редова албанске националности* и да је у атмосфери пуне политичке афирмације потребно имати више смисла и слуха и за Србе, Црногорце и Турке. Своје излагање закључио је констатацијом да му се *не може одузети право да се као припадник српског народа о њему брине*, да није *душебрижништво* ако покреће питања положаја нације којој припада, посебно не ако у кругу комуниста покреће та питања, при чему је приметио да је *и дужност комуниста Албанаца да покрећу та питања*. То је подстакло К. Салиуа да објасни да је значајно побољшана национална структура на ПУ у корист Албанаца са 50,6% у 1967. години на око 60% у 1971. години, оценивши да *упркос том успеху на линији политике СК постоје они који настоје да га девалоризују*, и да је у Покрајини 1960. године било запослено 51% Албанаца, чија је заступљеност у укупном становништву САПК износила 67%, док се број запослених Албанца у 1971. години попео на 55% напрема уделу у становништву Покрајине од 73,8%. А. Шукрија је истакао да су Албанци доскора били аналфабете и да је била *дужност југословенске заједнице да их изведе из заосталости*, приметивши да *сви вентили од Косова према Србији и Југославији морју бити отворени за сва напредна, социјалистичка струјања*. М. Бакали је указао да после Брионског пленума не могу у Покрајини да постоје *две оцене политичког стања – једна добра и једна лоша*, односно да се не сме дозволити плурализам партијских платформи, критиковао све оне који мисле да је покрајинско руковдство *издало идеале Револуције* и супротивио се мишљењу по којем би требало *реафирмисати политику СК*, оценивши да би то значило *враћање унатраг*.⁶⁴²

⁶⁴¹ Исто.

⁶⁴² Исто.

Онда је уследило излагање И. Бајре у којем су оштро нападнути ставови М. Секуловића, тј. упућена критика да је пружао отпор уставним променама из 1968. и 1971. године, да се није сложио са недавним предлогом да се Ј. Броз Тито поново изабере за Председника СФРЈ и говорио да се у Покрајини *легализују хегемонизам и мајоризација Албанаца*. Поред тога, Бајра је напао и ставове члана Савета Федерације и народног хероја П. Јовићевића, оптуживши га да је уочи Седмог пленума ПК СКК јавно изражавао неслагање са неким аспектима новог курса у Покрајини, да је правдао нека убиства која су у Покрајини извршена пре Брионског пленума, да је пре две године апеловао на Србе и Црногорце на бунт против Албанаца и да је позната његова политичка диверзија током разговора које је покрајинско руководство одржало са Брозом током његове недавне посете САПК. Како је рекао: *Друг Павле Јовићевић, дакле, стално без ваљаних овлашћења од стране свог народа и осталих народа, постао је барјактар неговања антинационалних интереса српског и црногорског народа на Косову*. Такође, Бајра је критиковао и уредништво листа *Јединство* да подржава *информбировске и националистичке снаге*, похваливши лист *Рилиндју* чији је био генерални директор. У наставку дискусије, Ј. Шотра се сложио са констатацијама да су пре 1966. године Албанци били дискриминисани, али и поручио да се *не сме дозволити да у процесу њихове афирмације дође до сужавања права Срба и Црногораца*, приметивши да постоје скретања са тог курса Партије. Ф. Хоца је подсетио присутне да Партија почива на *јединству циљева, самоуправним односима, слободи и самосталности свих народа и народности и заједничком интересу да се брани суверенитет и независност социјалистичке заједнице*, при чему је затражио да се *одлучно до краја рашчисте све појаве скретања са линије СК, ма ко да их чини, и да се одговорни искључе из СК*. Апелујући да се афирмација било које националности не врше на штету других, он је објаснио да су миграције становништва *економске природе*, да се *не могу спречити* и да ће бити *још веће у будућности*. Са тиме се сложио К. Широка указавши да би било *жалосно да се истичу само неке црне црте великог развитака Покрајине* и да је питање миграција становништва потребно *проучити у комплекску целокупних кретања друштва* и Р. Вранићи који је, настојећи да негира исељавања Срба и Црногораца, инсистирао да се конкретно каже *ко је из Покрајине отишао због притисака* и критиковао становишта Ј. Печеновића и М. Секуловића да на нивоу Федерације нема кадрова из Покрајине који нису Албанци.⁶⁴³

⁶⁴³ Исто.

У завршној речи на бурној Двдесетосмој седници ПК СКК председник овог тела В. Дева је апеловао да се учини све да се *очува јединство и братски односи у СК између свих националности*, истакао да *нема места предимензионарању појава* са којима је потребно изаћи на крај и приметио да *СК није ту да узнемирава народ него да ради како би доказао да су сви народи и народности које живе у Покрајини равноправни и имају светлу перспективу*. Осудивши деловање *и албанских и српских шовиниста*, он је одбацио тезе о мајоризацији од стране Албанаца, за коју је објаснио да ју је покренуо др Бранко Бошковић, асистент на ПУ, чланком у листу *Нови свет*, и истакао да *никаквог подвајања на националној основи не може бити*. Поводом пописа становништва, Дева се сложио да је било *притисака екстремних Албанаца да се Роми, Муслимани и Горанци изјашњавају као Албанци*, али да су то *усамљени случајеви који не могу да утичу на укупне резултате пописа*. У Закључцима са ове седнице, политичка ситуација у САПК је оцењена као *позитивна*, истакнуто је да СК својим активностима настоји да превазиђе све тешкоће и слабости и указано да је потребно даље радити на јачању материјалне базе и идејно-политичком деловању СК зато што је у конкретизацијама долазило до случајева *несналажења, стихије и недоследности*. Похваљене су уставне промене *као пут даље афирмације Покрајине, народа и народности и самоуправљања како у оквиру Србије, тако и у оквиру Југославије*, док су као негативне појаве наведени отпори спровођењу политике СК у оствривању националне равноправности, запошљавању, школовању и стипендирању. Поводом резултата пописа констатована су *одређена померања у националној структури становништва* Покрајине, али је одбачена свака могућа кривица СК у том процесу. Слично је било и у вези са питањем *миграционих кретања*, за које је наглашено да су узрокована економским мотивима и процесима који су карактеристични за целу земљу, при чему је подвучено да је од укупно 13.500 радника са САПК који су 1970. године отишли на рад ван Југославије 80% били Албанаца. На крају су осуђене појаве *мирења са национализмом и шовинизмом у свакој националности*, затражена борба СК против свих *неаргументованих и неодговорних оцена и дезинформација* на јавним скуповима, у форумима и у средствима јавног информисања која уносе *забуну и узнемиреност* код грађана, односно *поткопавају братство и јединство*, и закључено да ће СКК остати доследан у спровођењу својих принципијелних ставова о националној равноправности у свим сферама, посебно у вези са остваривањем равноправности турске националности. Поводом оптужби које је И. Бајра током описане седнице изнео на његов рачун, П. Јовићевић је 10. јула упутио жалбу ЦК СКС у којој је навео да покрене то

питање зато што га у међувремену *партијски форуми нису ни узели у заштиту, нити позвали на одговорност.*⁶⁴⁴

Тако је XXVIII седница ПК СКК утицала да већ 28. јуна 1971. године буде одржана наредна седница ПК СКК на којој је уместо В. Деве за новог председника Покрајинског комитета СКК изабран Махумт Бакали, познат по својој оштрој реторици. Том приликом је секретар ПК СКК М. Звицер објаснио да су овој одлуци претходиле консултације у општинским комитетима СК у САПК, који су већином изразили слагање, осим у Ђаковици где је констатовано да *нема потребе за променом до садашњег председника* и у Пећи где су *истакнути и неки други кандидати*. Звицер је период председавања В. Деве оценио као *веома успешан у изванредно сложеним условима демократизације друштвених односа и афирмације покрајине у самоуправном социјалистичком систему Југославије*, док је у свечаном обраћању М. Бакали истакао да његов избор представља *прузање поверења читавој плејади младих који се боре за изградњу социјализма и који су прихватили политику СК*. Бакали је као приоритете у свом мандату навео: рад на стабилизацији привреде, борбу за даље обogaћивање покрајинске аутономије на линији постбрионске оријентације, супротстављање покрајинском затварању, афирмацију свих нација које живе у Покрајини како би се осећале равноправнима, даљу борбу против национализама, политику већег пријем радника и млађих људи у СК, као и за тешњу сарадњу са ЦК СКС, Председништвом СКЈ и централним комитетима осталих република.⁶⁴⁵

Скупштина САП Косова је 25. јуна 1971. године усвојила Предлог амандмана од XX до XLII на Устав СФРЈ, који јој је упутило Веће народа Савезне скупштине, док је И. Куртеши истакао да се *овим чином и практично остварује принцип који утврђује да се промене у Уставу врше уз сагласност републичких и покрајинских скупштина*. Тако је Покрајинска скупштина за председника Председништва СФРЈ предложила Ј. Броза Тита и за чланове В. Деву и И. Куртешија – обојицу Албанце, а усвојен је и предлог Уставног закона за провођење уставних амандамана. Затим су 30. јуна у Савезној скупштини усвојени амандмани XX – XLII на Устав СФРЈ, који се могу груписати у три целине. Прву целину су чинили амандмани којима је уређивана област удруженог рада XXI-XXIV, тзв. *раднички амандмани* и друштвено-економски односи. Другу целину чинили су

⁶⁴⁴ М. Мишовић, *Ко је...*, 375; Магнетофонски снимак 28. седнице ПК СКК, 21-22.6.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-11; Писмо члана Савета Федерације П. Јовићевића упућено ЦК СКС, 10.7.1971, АЈ, 507, IV-К.19/1-47.

⁶⁴⁵ На седници ПК ССРНК 23. јуна 1971. године су изабрани делегати овог тела у Савезној конференцији ССРНЈ – председник ПК ССРН А. Фазлија, члан СИВ-а А. Шукрија, члан Секретарија ПК СКК Н. Борковић, Б. Јовановић, И. Хацију, Б. Барли, О. Имами, Б. Новобрдалија, Ђ. Трбојевић и М. Осека. Видети: Материјали са 29. седнице ПК СКК, 28.6.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-11; М.Б, *Више пажње*, Јединство, 28.6.1971.

амандмани у вези са карактером и садржајем федеративног уређења и економским функцијама Федерације, при чему је амандман XX прописао да *радни људи, народи и народности остварују своја суверена права у социјалистичким републикама и у социјалистичким аутономним покрајинама у складу са њиховим уставним правима, а у СФРЈ кад је то у заједничком интересу Уставом утврђено*. За разлику од Устава СФРЈ из 1963. године, сада је у дефиницију социјалистичке републике била уграђена и тзв. *национална компонента*, зато што је држава била заснована на *суверености народа и на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи*. Амандмани су ојачали покрајине у њиховој уставној позицији у Федерацији, односно аутономне јединице су стекле право да заједно са републикама, са којима су имале иста права, одлучују о пословима Федерације на принципу консензуса, дају сагласност на промене Устава СФРЈ и буду одговарајуће заступљене у органима Федерације као нпр. у Већу народа Савезне скупштине и Председништву СФРЈ. Тиме су покрајине уставноправно и фактички стекле значајан елемент суверености, односно државности, са већим делом атрибута република, премда су остале у саставу СРС. У амандманима XXV-XXVII дефинисане су економске функције Федерације и економски односи унутар Федерације стављањем акцента на јединствено тржиште и пружање помоћи развоју неразвијених република и посебно САПК, уз обавезну сагласност република и покрајина приликом закључивања међународних уговора. Трећа целина амандмана односила се на измене у организацији и органима Федерације и на народну одбрану и оружане снаге, при чему је највећу новину донео амандман XXVI којим је установљен колективни орган Председништво СФРЈ, а које су сачињавали председници скупштина република и покрајина, по два члана из сваке републике и по један из сваке аутономне покрајине. Чланове Председништва СФРЈ су бирале републичке и покрајинске скупштине, док је ово тело имало, поред функције шефа државе, право и дужност да усклађује заједничке интересе република и покрајина ради остваривања равноправности народа и народности, као и да предлаже Савезној скупштини основне правце политике и доношење закона и других општих аката.⁶⁴⁶

Уставни амандмани су омогућили да Ј. Броз Тито буде изабран за председника Председништва СФРЈ, док је за потпредседника Председништва СФРЈ изабран К. Црвенковски. Чланови Председништва СФРЈ из СРС били су Д. Марковић, К. Поповић и Д. Стаменковић, а из САПВ Илија Рајачић и Маћаш Келеман. У СРС су уставни амандмани дочекани са подозрењем, а од стране албанског дела руководства САПК са

⁶⁴⁶ R. Rajović, *Autonomija...*, 302; V. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1989*, III..., 396; Љ. Димић, *Историја...*, 429; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 378; M. Tripalo, *Hrvatsko...*, 134; V. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 421. В.С, *Амандмани обезбеђују даљи развој*, Јединство, 28.6.1971; Уставни амандмани XX–XLII, Службени лист СФРЈ, 29, Београд 1971.

великим симпатијама зато што су они суштински значили преношење државности са Федерације на републике и покрајине, отварање процеса оснаживања република и покрајина као националних држава и економски стварале основ за привредно затварање република и покрајина, тј. формирање националних економија. По усвајању амандмана на Устав СФРЈ уследиле су са једне стране припреме за усклађивање нових уставних решења са уставима република и уставним законима покрајина, а са друге стране формирање и почетак рада нове Координационе комисије, на челу са Е. Кардељем као председником, која је била састављена од по два представника република и по једним из покрајина. Ова Комисија координирала је рад осам радних група које су имале задатак да израде тезе за даље уставне промене којима се практично ишло на доношење новог Устава СФРЈ. Координациона комисија је своје састанке одржавала на Брионима до краја 1972. године, омогућивши тек од фебруара 1972. године медијима да веома ограничено извештавају јавност.⁶⁴⁷

У Витомирици је 25. јуна 1971. године одржан састанак огранка СК на којем је осуђен напад И. Бајре на П. Јовићевића и затражено да се он узме на партијску одговорност, а сличан став је изнет и на седници Председништва Општинског одбора Савеза бораца у Пећи 29. јуна. Евидентан је био раскорак у политичким концепцијама између руководства СРС и албанског дела руководства САПК. Српски либерали нису имали утицај на избор М. Бакалија за председника ПК СКК, односно могли су само да констатују политичку ротацију кадрова албанске националности на највишој партијској функцији у Покрајини. Поред тога, на састанку са Д. Марковићем Ј. Броз Тито је истакао да је незадовољан М. Тодоровићем, М. Никезићем и Ј. Перовић, што им је Марковић пренео 4. јула. Председник СФРЈ је председнику Скупштине СРС објаснио да у руководству СРС *има људи који се не слажу са њим*, што је била веома тешка политичка квалификација, док је у погледу САПК рекао да зна да је тамо тешка ситуација и да је нови председник ПК СКК М. Бакали добар избор. Наиме, крајем јуна је ехо XXVIII седнице ПК СКК стигао до Брозових ушију, у вези са чиме је он затражио да му се достави детаљна информација и да га потом посети делегација САПК. То је створило велику ужурбаност у Секретаријату ПК СКК, тако да је информација за председника СКЈ усвојена *под притиском ауторитета ван Секретаријата* и пружала *искривљену слику о току и резултатима описане седнице* у складу са интересима Албанаца.⁶⁴⁸

⁶⁴⁷ Исто.

⁶⁴⁸ М. Мишовић, *Ко је...*, 390; Л. Пековић, *Zatvaranje...*, 281; З. Вуковић, *Od deformacija...*, 553; К. Михаиловић, *Занемарени аспекти косовске кризе*, Зборник Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 222; Р.М, *Слабости се споро отклањају*, Јединство, 1.7.1971; М.Х, *Борци траже одговор*, Јединство, 1.7.1971; *Саветовање новинара – комуниста*, Јединство, 1.7.1971.

Састанак Председника СФРЈ са делегацијом САПК, коју је предводио М. Бакали уз Ф. Хоцу и И. Вакића, уприличен је 1. јула 1971. године, када су Брозу дата објашњења поводом иступања М. Секуловића, Ј. Шотре, Н. Стојановића и К. Реуфија који су упозорили на јачање албанског национализма, тенденције ка сепаратизму, занемарен положај турске националне мањине и притиске да се српско и црногорско становништво иселава из Покрајине и неалбанске мањине током пописа изјашњавају као Албанци. Бакали је заузео став да је на описаној седници ПК СКК дошло до *пуног јединства у оцени иначе веома осетљивих међунационалних односа*, а да су од тог јединства *одударали ставови и мишљења неколицине дискутаната* и да су њихова становишта била *одбачена у демократској дискусији*. Поводом пописа становништа, он је покушао да убеди Броза да је СКК учинио све да се свака националност слободно изрази, али да је, и поред тога, било притисака да се Горанци око Драгаша изјашњавају као Турци или Муслимани и да се Роми изјашњавају као Албанци, Срби или Турци, при чему је избегавао да наведе да ко је вршио притисак на њих, односно да каже да су то чинили Албанци. Председник ПК СКК је форсирање Срба и Црногорца да препусте своја радна места Албанцима представио као *појединачне ексцесе* које су критичари подигли *на ниво једног општег владајућег стања*, док је у вези са иселавањем ових националности указао да Покрајина *не располаже подацима у демографском и социолошком смислу*, али да је *очигледно да процес емиграције постоји*. Како је рекао: *И научна и политичка логика нас тера да размишљамо о томе да су узроци у неким економским кретањима, нормалном кретању неразвијених ка развијенима*. Броз је на то поставеовао покрајинско руководство да се *оштро супротстави деобама по националној основи* и практично амнестирао Албанце одговорности исакзивањем тврдње да *национализам није израстао унутар Партије гдје постоји у мањим размерама, него као одраз разбукталог национализма из других република*, посебно из две највеће. Тако је за ситуацију у САПК Броз посредно окривио СРС, при чему у покрајинској делегацији није био ни један од чланова ПК СКК који су на Двадесетоосмој седници ПК СКК критиковали политичке процесе у Покрајини.⁶⁴⁹

На саветовању са представницима свих друштвено-политичких организација у ПК СКК 9. јула 1971. године М. Бакали је укратко информисао да је одржан састанак покрајинске делегације са Ј. Брозом Титом који им је *дао пуну подршку, позитивно оценио политички рад ПК СКК и уверио их да су тенденције које су се јавиле у Покрајини саставни део оних тенденција у целој Југославији које се супротстављају политици СКЈ*

⁶⁴⁹ Исто.

и настојањима за стабилизацију стања у Југославији. Указавши да је Председник СКЈ инсистирао на најоштријим идејно-политичким мерама против свих оних који делују мимо или против закључака ПК СКК, Бакали је закључио: Ако неко на овом питању није са нама, ако се неко од комуниста на овим питањима међунационалних односа не слаже са нама и са овом платформом, онда без икаквог поговора таквог члана треба искључити из СК. Ма колико се тај члан СК позивао на демократско право да износи своје мишљење у СК и ма колико вас уверавао да је у другим питањима – с вама сам сагласан, само у овом нисам, јер различита схватања у међунационалним односима су круцијална. То значи да ако се ту не слажемо, не можемо се слагати ни у другим питањима која залазе у разне наше друштвене односе. Не можемо рећи да се слажемо у привредној реформи и развоју других односа, али се ето ту не слажемо. То је питање на којем се ми морамо развенчати. То је значило да је Броз својим ауторитетом Бакалију дао одрешене руке да се супротстави и казни све који се не буду слагали са државном политико излажења у сусрет захтевима Албанаца у Покрајини.⁶⁵⁰

У таквим околностима одржана је Тридесета проширена седница ЦК СКС 12. јула 1971. године на којој су разматрана актуелна питања развоја СКС. Уводно излагање поднео је председник Комисије за развој ЦК СКС Б. Радоњић који је нагласио да се у процесу уставних промена СК сукобљавао са супротним схватањима, међу којима је посебно критиковао она која су се противила даљој афирмацији самосталности покрајина. Радоњић је указао да СКС сматра да је *афирмација аутономних покрајина битан моменат у изградњи политичког система и јачању јединства и стабилности Србије и Југославије на основу самоуправљања и пуне равноправности народа и народности*, као и да би требало наставити развијање недовољно развијених подручја, посебно САП Косова као најнеразвијенијег. Због свега описаног он је затражио *борбу СКС против национализма и јасно разграничавање према деловању националиста*, апелујући да се врати јединство ставова у Партију на ниво *монолитности која је владала у време илегалне борбе и оружане револуције*. У дискусионом делу седнице, М. Звицер је настојао да објасни суштину дилема које су се јавиле током XXVIII седнице ПК СКК, истакавши да *неке политичке снаге желе да прикажу ситуацију у Покрајини као нестабилну и несношљиву како би оправдале своје антипартијске поставке, али да је и поред тога дошло до јединства по свим битним ставовим у споровђењу политике СК*. По њему, и најмањи ексцеси у Покрајини доводили су до великих међунационалних спорова, док су комунисти на поменутој седници ПК СКК *другарски поразговарали о свим питањима*

⁶⁵⁰ Саветовање са представницима свих друштвено-политичких организација, 9.7.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-16.

што је штампa злоупотребила да поједине изјаве истргне из контекста како би приказала да је на седници дошло до деобе комуниста. Одбацивши мишљења како резултати пописа показују да је дошло до појачаног притиска албанске националности на остале становнике Покрајине, Звицер је затражио да се о резултатима пописа ураде аргументоване научне студије и демантовао да се миграције Срба и Црногораца из Покрајине дешавају услед притисака Албанаца.⁶⁵¹

Подстакнут Звицеровим излагањем, за реч се у наставку XXX седнице ЦК СКС јавио К. Реуфи истакавши да и поред великих успеха постигнутих у Покрајини није теоретски одрживо да се неразвијеност Косова узима као једино мерило за све међунационалне проблеме и да ствари нису настале у току ноћи. Он је затражио да се о међунационалним односима што више разговара у Партији, рекавши: *Управо у тим моментима потребно је да будемо довољно храбри, демократични и да можемо слободно да износимо своја мишљења и не страхујући да ћемо због тога бити етикетирани.* Поводом пописа становништва, Реуфи је приметио да је било притисака на турску националност, нагласивши: *Кад би попис дао следеће резултате - да су припадници албанске националности смањени за 60% како би се поставио ПК СКК, читава руководства? Ја мислим да би то било страшно узбуђење, јер смо се ми узбуђивали више због питања заставе, него на питању турске националности. Или, да је број припадника српске националности опао за 60% изазвало би исту сумњу.* Он је затим указао да је број Турака у Покрајини за једну деценију опао са око 30.000 на 10.000-12.000, што је описао као трагедију ако партијско руководство не увиди то као друштвени проблем и не тражи узроке. На крају излагања, Реуфи је закључио: *Ако сам ја рекао да се не слажем са стањем које се даје, које је дато и на седници ЦК од представника ПК, да је код нас на Косову све у реду, онда се од мене траже аргументи. А онај ко тврди да је тако, не даје никакве аргументе.* На то је одмах реаговао М. Бакали који је објаснио да је Реуфи на једној од последњих седница ПК СКК изнео исте тврдње, да је поднео оставку и напустио седницу не чекајући да се о његовим ставовима демократки расправља и да су по завршетку расправе донети Закључци који обавезују све чланове ПК СКК. Сугеришући да комунисти у Покрајини нису заборавили да албански национализам врши притисак на турску националност и да су оцене Реуфија потпуно супротне са ставом ПК СКК, он је затражио да се ЦК СКС огради од Реуфијевих ставова или да Реуфијева реч у дискусији не буде објављена.⁶⁵²

⁶⁵¹Магнетофонске белешке са 30. седнице ЦК СКС, 12.7.1971, АС, Ђ-2, К-78.

⁶⁵² Исто.

У дискусији која се потом развила, Мирко Поповић је објаснио да је тешко одредити се на основу информација ПК СКК и излагања која су саслушана на седници, Здравко Вуковић је истакао да нема елемената за изјашњавање о Реуфијевом излагању зато што то није био предмет расправе на седници и да ЦК СКС нема права да забрањује да се мишљење објављује у штампи, Предраг Глигорић је указао да је рад ЦК СКС јаван и да подлеже контроли јавности, М. Вујаковић је нагласио да је присуствовао седници ПК СКК и да је Реуфи тада требало да саслуша сва излагања уместо што је напустио седницу ПК СКК, Гордана Јовановић је рекла да предлог Бакалија враћа ЦК СКС уназад, Петар Јоловић је саопштио да је Реуфи имао права да исказе као члан ЦК СКС шта осећа, а са чиме се сложио и Рајко Кеџман. За Бакалијев предлог био је члан ЦК СКС албанске националности Ј. Кеменди који је оптужио Реуфија да је наведене ставове изнео услед незадовољства што је својевремено био премештен са положаја секретара Извршног комитета ПК СКК на другу дужност. О. Невзати је упитао зашто би се ЦК СКС изјашњавао о Реуфијевим излагањима када то није учинио ни ПК СКК, успротививши се забрани да се његово говор штампа. Онда се за реч јавила Л. Перовић која је подсетила да ЦК СКС није расправљао о Закључцима ПК СКК и да је то самосталан форум који одговара за своје ставове, да је Реуфи члан ЦК СКС и да има права да изнесе своје ставове, а да их ЦК СКС нити подржава нити одбацује. Како је рекла: *Не мора чак ни да буде тачно све оно о чему је говорио друг Кадрија. Управо зато треба његове оцене да буду доступне јавности. Она треба да их верификује или одбаци.* Б. Радоњић је замолио Бакалија да бар мало коригује свој предлог, апелујући за *више осетљивости према најмалобројнијој народности* на САПК, односно Турцима, негирајући Реуфијев песимизам да на следећем попису уопште неће бити Турака у Покрајини. За Бакалијев предлог био је још Азем Шкрељи, албанске националности, док су се против изјаснили С. Затезало и М. Летић. На крају се присутнима обратио М. Никезић који је предложио да се *не гласа о предлогу за оградом од ставова Реуфија, зато што се тиме не би добило ништа корисно.* Он је одбацио дисциплинске и статутарне мере и заложио се за стални дијалог и разговор како би се проблеми решили, односно нагласио да *ЦК СКС не сме бити затворен ни за једну врсту разговора, ни за једну тему, па ни о положају народности.* ЦК СКС је потом једногласно подржао Никезићев предлог, чиме је рад седнице окончан, а јаз између руководства СРС и САПК постао још дубљи.⁶⁵³

У Скупштини САПК 19. јула 1971. године су једногласно подржани предлози да се Ј. Броз Тито изабере за доживотног Председника СФРЈ и да уједно може бити председник

⁶⁵³ Исто.

Председништва СФРЈ и да се покрене иницијатива за измену Уставног закона САПК у складу са променама које су донели аманадмани на Утав СФРЈ. Сутрадан је у Покрајинској скупштини усвојен Нацрт предлога за приступање промени Уставног закона САПК, док је образложење поднео Б. Новобрдалија објаснивши да *ново опредељење положаја и улоге аутономних покрајина у Уставу СФРЈ указују на потребу да се у Уставном закону Покрајине изврше одговарајуће промене, посебно у одредбама које дефинишу положај, права и дужности Покрајине с општинама, организацијама удруженог рада и осталим самоуправним организацијама*. Одређена је Комисија Покрајинске скупштине за уставна питања да припреми текст нацрта за промену Уставног закона Покрајине, уз препоруку да координира сарадњу са Републичком и Савезном комисијом за промену устава. Са друге стране, у складу са препорукама које је покрајинско руководство добило од Броза, одржана је 21. јула седница ПК СКК на којој је констатовано да је потребно *још одлучније радити на борби комуниста и свих прогресивних снага за даље остваривање политике националне равноправности и братства и јединства*, али и *појачати деловање против носилаца антисамоуправних, националистичких и шовинистичких појава*. Но, прави мотив сазивања ове седнице било је покретање питања политичке одговорности К. Реуфија, тако да су једногласно осуђене његове оптужбе на рачун ПК СКК и *дезинформације* које је изнео на Тридесетој седници ЦК СКС. Тако је оцењено да је Реуфијево понашање у *директној супротности са политиком и ставовима СКК и његовог Покрајинског комитета и да је израз бирократско-каријеристичких антипартијских позиција*, да се он *служи манипулацијама како би камуфлирао своје политичке позиције служећи се проблемима турске националности* и да се *питање положаја турске народности не може везивати за демагошко душебрижништво К. Реуфија чији је циљ једнострано приказивање политичког стања и међунационалних односа на Косову*. Сходно томе, једногласно је прихваћена оставка К. Реуфија и затражено да се покрене питање његовог мандата у Покрајинској конференцији СКК и да се у матичној организацији СК размотри његова политичка одговорност за деловање против ставова и закључака ПК СКК, што је био почетак партијског обрачуна са свима који су стајали на путу албанизације САПК у име партијске политике.⁶⁵⁴

О раду на измени Устава СРС и уставних закона покрајина, говорио је М. Никезић на саветовању са секретарима општинских комитета у ЦК СКС 16. септембра 1971. године, када је затражио да покрајине постигну *максимум организованости у заштити*

⁶⁵⁴ *Тито предложен за Председника Републике*, Јединство, 22.7.1971; *Предстоји измена Уставног закона Косова*, Јединство, 22.7.1971; *Осуђени поступци Кадри Реуфија*, Јединство, 22.7.1971.

сопствених интереса, указао да ће СКС *охрабривати покрајине да слободно изражавају своје економске интересе* и закључио да *равноправно одлучивање не може бити замењено политичким притиском*. Средином октобра, председник Републичке скупштине Д. Марковић је објаснио је да је усвајање савезних уставних амандмана довело до потребе прилагођавања постојећих амандмана IV и V на Устав СРС којима се регулисало разграничавање законодавних надлежности Републике и покрајина, али да поводом овог питања постоје различита мишљења. Са једне стране стајала су становишта да би ову тему требало одложити за наредну фазу уставних измена када *целовита физиномија Републике и покрајина буде уставно опредељена*, док је са друге стране истицано да би било немогуће вршити уставно разграничавање законодавних функција Републике и покрајина без претходно утврђене уставне дефиниције Републике и покрајина. Тако је заузет став да би требало приступити прилагођавању наведених амандмана у Уставу СРС, али *без претензија за коначним и конкретним решавањем овог проблема*. У другој фази планирано је да се донесе нови Устав Републике, при чему су смернице за овај посао требало да буду усвојене на Општем сабору СРС у новембру 1971. године.⁶⁵⁵

Координациона комисија за уставна питања Скупштине САПК је 26. октобра 1971 године почела разматрање предлога Нацрта амандмана од I до X на Уставни закон САПК. Иначе, у то време је Комисија ПК СКК за организационо-политичку и идејну изградњу констатовала стагнацију у партијском чланству, односно да је пре пет година у Покрајини било 45.679 чланова СК, да је тај број 1968. године порастао на 50.316, али да је крајем 1970. године опао на 45.064. Према стурктури чланова СК у Покрајини су радници чинили 26,8% и службеници 35,4%, док је у последње три године у СК је примљено 2.298 и искључено 1.076 радника или 42,9% укупног броја искључених. Од 1968. до краја 1970. године број чланова Партије из редова пољопривредних произвођача смањен је са 11.785 на 9.780. Покрајинска комисија за уставне промене сугерисала је 4. новембра да се Нацрт амандмана на Уставни закон САПК упути на јавну дискусију у другој половини текућег месеца, при чему је у њему први пут, поред Албанаца, Срба, Турака, Црногораца и других народа и народности, био унет термин *и етничких група*. Планирано је да Покрајина учествује у утврђивању и спровођењу спољне политике СФРЈ и њених односа са другим државама, међудржавним и међународним организацијама, да се оснују нова тела попут Председништва Скупштине САПК, које би чинили председник Скупштине, председници скупштинских већа и председник Покрајинског извршног већа, као и да се редефинише делокург рада Покрајинског извршног већа чији би чланови убудуће били на челу

⁶⁵⁵ Д.П, *Одлучивање без притисака*, Јединство, 20.9.1971; *Савезни амандмани захтевају неке неопходне измене у Републичком уставу*, Јединство, 16.10.1971.

одређених ресора и имали право да буду бирани за посланике Покрајинске скупштине. Уставно-судско одељење при Врховном суду Косова прерасло би у Уставни суд САПК, основала би се Народна банка Косова и утврдио нов систем прикупљања пореза.⁶⁵⁶

Покрајинско веће Скупштине САПК је 22. новембра 1971. године разматрало и увојило Нацрт десет амандмана на Уставни закон Покрајине, а тим повдом је експозе поднео председник Скупштине САПК и Комисије за уставна питања И. Куртеши који је истакао да се тиме стварају *још повољнији услови за даљи развој самоуправљања, за демократизацију друштвених односа и пунију националну равноправност*. Пошто је упутио критику свима који покушавају да *оспоре правилност зацртаног пута* и да *самоуправни развој прогласе за анархију и правац друштвеног развитка за ревизионизам*, он је проговорио *о гласовима који упозоравају на мајоризацију од стране најбројније националности у Покрајини, закључивши да они заправо желе да интересима своје нације подреде све остале* и да се *под видом борбе против мајоризације често може крити тежња за хегемонијом*. У складу са максимумом да је напад најбоља одбрана, Куртеши је на овај начин пажњу са хегемоније албанске нације пребацио на српску нацију као узрочника свих проблема у Покрајини. На седници Председништва ПК ССРНК, одржаној крајем новембра, одлучено је да се јавна дискусија о нацртима амандмана на Устав СРС и Уставни закон САПК води истовремено током децембра, при чему би организатор и носилац био Социјалистички савез. Међутим, у исто време је избио велики штрајк студената Свеучилишта у Загребу, што је практично представљало експлозију тзв. МАСПОК-а (*Масовни покрет*), који је тињао још од Десете седнице ЦК СКС из 1970. године. МАСПОК је представљао отелотворење хрватског национализма усмереног на осамостаљивање Хрватске државе из Југославије, а подржавали су га хрватски интелектуалци и Матица Хрватска. О ситуацији у СРХ расправљало се на Двадесетпрвој седници ПСКЈ 30. новембра и 1. децембра у Карађорђеву, на којој је Председник СКЈ критиковао руководство СРХ да *није дало отпор националном покрету и контрареволуционарним групама које су иза њега стајале*, истаквши да се *радничка класа не може одвајати по републикама, јер је она југословенска*.⁶⁵⁷

⁶⁵⁶ З.В, *Скраћени спискови СК*, Јединство, 25.10.1971; *Мења се Уставни закон Косова*, Јединство, 28.10.1971; М.С, *Већа права и обавезе Покрајине*, Јединство, 8.11.1971.

⁶⁵⁷ На Двадесеттрећој седници ЦК СКХ, одржаној 12. и 13. децембра 1971. године, оставке су поднели председница ЦК СКХ С. Дабчевић Кучар и секретар Извршног комитета Пера Пиркер, док је функционер савезних органа М. Трипало поднео оставку директно Брозу. До априла 1972. године из СКХ је било искључено 741, смењено 131 и оставке поднело 280 чланова. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 404; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 421; Р.Ц. Кремpton, *Балкан...*, 190; М. Tripalo, *Hrvatsko...*, 183; Информација о остваривању уставних амандмана, 1971, АЈ, 507, IV-К.19/1-47; *Усвојен Нацрт уставних амандмана*, Јединство, 25.11.1971; М.С, *Седница Председништва ПК ССРН*, Јединство, 27.11.1971.-2.12.1971.

Хрватско пролеће је утицало на успоравање дискусија о спровођењу уставних амандмана у СРС и САПК, док је бунт хрватских студената дао подстрек студентима српске и црногорске националности у Покрајини да иступе са захтевима да им се омогуће једнака права са студентима албанске националности. У питању је био покушај да се државним и партијским органима скрене пажња на притиске којима су Срби и Црногорци у Покрајини били изложени услед све присутније албанске мајоризације. Поводом обрачуна Ј. Броза Тита са руководством СРХ, М. Никезић је констатовао: *Мислим да је он сматрао да су они његов чекић којим може да лупа по свима нама. Када је видео да се то похабало, просто их је одбацио. Уплашио се њихових великих претензија: спољна политика, војска. Просто их је жртвовао. И они су се осећали изданим. Тито је са задовољством интервенисао да би спасао Југославију. И успео је.* Иначе, током XXI седнице ПСКЈ у Карађорђеву Ф. Хоџа је поздравио Брозове оцене и предлоге, затраживши да се *стане на пут антисоцијалистичким појавама.* Он је изједначио деловање непријатеља током демонстрација у Београду, Приштини и Тетову 1968. године, што је било неупоредиво, и похвалио политичке и административне мере Партије које су тада предузете.⁶⁵⁸

На проширеној седници Секретаријата ПК СКК 4. децембра 1971. године је разматрано спровођење XXI седнице ПСКЈ и дата пуна подршка ставовима Ј. Броза Тита. Почетком децембра је у Савезној скупштини дошло до инцидента, који је показао одлучност покрајинског руководства да се бори за своје интересе, када је председник СИВ-а Џемал Биједић (1917-1977) предложио измену Закона о СИВ-у према којој би се његов кабинет проширио са још по једним представником из сваке републике, што је наишло на противљење посланика са САПК Мустафе Ашима који је тражио да и покајине добију могућност да упуте свог делегата. На крају је влада била приморана да замоли Ашима да одустане од свог амандмана како се не би паралисао рад државних органа. У исто време је за потпредседника Републичке скупштине изабран Даути Рефкија са САПК, уместо С. Хасанија који је упућен за амбасадора СФРЈ у Данској. За члана РИВ-а изабран је Сали Нуши, уместо Имер Пуље који је постао члан СИВ-а. Дешавања у СРХ нису утицала на српске либерале да промене своје ставове, што је потврђено на састанку политичког актива СКС 5. децембра, када је Никезић истакао да се национализам у СРХ и у остатку СФРЈ *може тући само на демократском курсу, а не на курсу бирократског централизма*

⁶⁵⁸ Индикативно је што је Председник СФРЈ смену руководства СРХ извршио у месту које носи назив Карађорђево и то баш 1. децембара – на дан када је створено Краљевство СХС, чиме као да је хтео да поручи да иза свега стоји руководство СРС. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 408; Љ. Димић, *Историја српске...*, 432; К. Николић, *Србија...*, 307; С. Ђukić, *Stom srpskih...*, 81; L. Perović, *Zatvaranje...*, 317; Магнетофонске белешке са 21. седнице ПСКЈ, 1-2.12.1971, АЈ, 507, III/157.

или конзервативизма, нити враћањем на раније односе било у чему и било којим путем. Л. Перовић се на то надовезала нагласивши да СКС и СРС не би требало да траже у Југославији *никаква посебна права, нити у њој преузимају специјалне обавезе*, односно да би требало да демонстрирају да су за *такве односе у Федерацији који елеминишу свуда и сваки извор хегемонизма и сепаратизма*. Предлог уставних амандмана IX-XVI на Устав СРС утврђен је у Уставној комисији СРС 7. децембра, док је М. Никезић поводом ситуације у САПК 16. децембра изнео приватно мишљење да ће у Покрајини још дуго времена бити проблема и пренео да је покрајинском руководству рекао да је *друга ствар била када су они представљали мањину у Србији и када су могли да врше притисак на друге, а да је друга ситуација данас када носе пуну одговорност и кад у сопственој средини имају мањину која тражи равноправан положај*, мислећи на Србе. Он је одбацио да се било шта може постићи притиском, при чему је истакао да му се ново руководство СКК на челу са Бакалијем чини *реалнијим и способнијим* и да му је драго што је оно, и поред почетних противљења, прихватило кандидатуру П. Ајтића на место председника РК ССРНС.⁶⁵⁹

М. Звицер је на Тридесеттрећој седници ПК СКК, одржаној 21. и 22. децембра, истакао да *СК не може бити арбитар између национализама, већ да мора водити доследну борбу против сваког национализма*, да су студентски зборови Срба и Црногораца били организовани на начин *супротан југословенском политичком систему и политичкој пракси* и да су *националистичке и антисамоурправне снаге искористиле стварне материјалне и друге проблеме студената како би ови изашли са тезама које су неприхватљиве за СК и које воде националном подвајању и сукобима*. Нагласивши да *национализми не проистичу само из економске сфере, већ да имају своје основе и у идеологији српског и албанског национализма и буржоазије XIX века и међуратног периода*, он је затражио да се омладина даље васпитава у духу братства и јединства и да се обогате наставни садржаји и ваннаставне активности. Звицер је посебно критиковао појаве нејединства и подвојености у редовима покрајинских комуниста, *ширење либералистичког односа према битним питањима живота и међунационалних односа* и честе појаве *неодговорности и недоследности*. У дискусионом делу, Ц. Нимани је апеловао да се у циљу *довођења у склад прокламованих принципа и свакодневне политичке акције не би требало суздржавати од коришћења административних мера*

⁶⁵⁹ У наведено време се Покрајина опростила од функционерке Катарине Патрногић Цице која изненада преминула. Видети: Л. Реговић, *Zatvaranje...*, 328; З. Вуковић, *Od deformacija...*, 627; Р.З, *Пуна подршка излагању друга Тита*, Јединство, 6.12.1971. И.К, *Сахрањена Катарина Патрногић – Цица*, Јединство, 6.12.1971. *Из Савезне скупштине*, Јединство, 6.12.1971. *Јединствена подршка и пуно поверење у СКХ*, Јединство, 9.12.1971.

када је то неопходно, чиме је желео да нагласи да би требало казнити студенте српске и црногорске националности који су се борили за своја права. Подстакнут овом констатацијом, Ј. Шотра је указао на речи Ј. Броза Тита у вези са позивом на самокритичност хрватског руководства, запитавши се да ли би руководство ПК СКК такође требало да буде самокритично. Пошто је затражио да се М. Бакали и М. Звицер изјасне о Закључцима XXVIII седнице ПК СКК и њеним последицама у Покрајини, он је апеловао да се утврди да ли због збивања на ПУ одређену морално-политичку одговорност сноси Универзитетски комитет СК. Приметивши да *ситуација на Универзитету није свестрано сагледана ни на једном партијском форуму како би се дала комплетна слика тамошњег стања*, Шотра је рекао: *Мени изгледа смешно излагање појединих другова. Када слушам шта се тамо дешавало и шта се дешава у односима према Србима, Црногорцима и другима. Интересантно би било рећи шта се дешава по питању интерната, бирања у комисије и поткомисије, у факултетске одборе и у све друге форуме*. На крају обраћања, он је поставио питање да ли још постоје и делују снаге које су довеле до демонстрација из 1968. године, приметивши да у последње време долази до испољавања *великоалбанског шовинизма* и да се не чини довољно на афирмацији нових права и функција Покрајине, посебно у сфери кадровске политике. На то је, у име Универзитетског комитета СК ПУ, К. Салиу објаснио да су зборови студената српске и црногорске националности били веома организовани и да је на неким факултетима велики борј наставника Срба и Црногораца био неактиван.⁶⁶⁰

У наставку дискусије, Н. Стојановић је отворио питање исељавања становништва из Покрајине и подела међу комунистима на *врсне, добре и недобре*, док се А. Власи заложиио да се догађаји на ПУ *не ублажавају зато што би то још више компликовало ситуацију* и објаснио да је од укупно 1.630 расположивих места у студентским домовима смештај добило 1.400 студената албанске и 230 српске, црногорске и других националности, док је без места остало 1.400 студената албанске и 300 других националности. Потом је М. Бакали одговорио Шотри рекавши: *Не верујем да се на нас односе речи које је друг Тито упутио руководству Хрватске. Нас обавезује дух Титових речи и ставова XXI седнице. Нећу ништа да кажем. Покрајински комитет је управо на окупу и нека сам каже*. Бакали је признао да му се група чланова ПК СКК српске и црногорске националности, на челу са Шотром, обратила за пријем, али да је он одбио да са њима разговара због тога што *као председник ПК СКК није желео да почиње разговор са одвојеним групама ПК СКК разних националности*. Како је рекао: *Јер у том случају*

⁶⁶⁰ Исто.

боље да ми одузмете маднат као председнику ПК, него да ја личим на шефа једне коалиционе владе у којој има група албанских и група црногорско-српских кадрова. Пошто је изразио незадовољство јединством овог форума, Бакали је истакао да њему нису познате ни хајке нити квалификације које су се тобоже јавиле после XXVIII седнице ПК СКК и да ако је потребно препушта да се закључци и информације са те седнице поново отворе. Како је закључио: *Чињеница да је на једном месту избио српски национализам ниједног тренутка на Косову, на Универзитету, у некој другој средини није била борба усмерена само против српског национализма, него једнако против и албанског и српског, истим интензитетом јер су оба опасна за наше јединство. Ниједног тренутка нигде није потцењен значај опасности од албанског национализма и мислим да оно што је Јова рекао да је сувише преоптерећен ових дана, да се у ствари у целој овој ствари ради само о озбиљним манифестацијама великоалбанског национализма, а са њим сам такође и ја преоптерећен, али једнако очекујем да ће и Јова такође да буде преокупиран и чињеницом да се ради о српском национализму на Косову. И докле год не будемо тога свесни и будемо више преокупирани „својим национализмом“ тешко ћемо моћи да будемо ефикасни у борби против национализма, а то нам је заједнички циљ.*⁶⁶¹

После 12 часова расправе на Тридесеттрећој седници ПК СКК за реч се јавио М. Секуловић који је истакао да је национализам био и остао присутан у свим друштвено-политичким збивањима у САПК и да су после Брионског пленума главна опасност били унитаризам и централизам који су се испољавали кроз великосрпски шовинизам, али да није било нејасноћа да је, када је сепаратизам кроз албански национализам кулминирао 1968. године у виду захтева за републиком и непријатељских демонстрација, у питању централна опасност. Он је даље објаснио да је опасност од албанског сепаратистичког национализма у ескалацији, да представља један од узрока политичке нестабилности и да тај проблем није у потпуности сагледан, односно да су девијације политике националне равноправности ишле правцем који их је гурао у сепаратистички национализам. На крају излагања он је упоредио ситуацију у САПК са оном у СРХ и закључио: *Осећам то и као комуниста морам да кажем да албански национализам потпомогнут српским и црногорским национализмом озбиљно успорава даљи развој самоуправљања и учвршћивања братства и јединства. На то је одмах реаговао Ф. Хоца који је рекао да тамо где преовладавју националистичке страсти не може бити комунистичког дијалога, конструктивних констатација и закључака, да се не може тражити помирење са онима који унутар СК не прихватају Програм и изнутра роваре и да је потребно*

⁶⁶¹ М. Мишовић, *Ко је...*, 10; Материјали са 33. седнице ПК СКК, 21-22.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Информација о 33. седници ПК СКК, 27.12.1971, АЈ, 837, П-3-а-2/477.

ослободити се оних комуниста који су се увукли унутра да би се лакше борили против Програма СК и изградње социјализма. Након овог позива на политички линч Секуловића, седница је прекинута. Другог дана заседања, 22. децембра, већина дискутаната је оценила неприхватљивим оставове које је М. Секуловић изнео, посебно А. Шукрија који је указао да се непрестано помиње нека групација Срба и Црногораца, затражио да се објасни о каквој се то групи ради и да ли су њени чланови почели да се боре за национална права Срба и Црногораца чиме су исклизнули са линије СК. Како је рекао: *Интереси сваког народа и сваке народности, морају пре свега бити заштићени јединством СК у оквиру својих народа и народности.* М. Звицер је констатовао да постоји деловање албанског сепаратизма, али да су и други национализми исто тако опасни и да су ставови Секуловића поједностављени до те мере да оптужују за нестабилност само један национализам. Он је додао да су кадрови српске и црногорске националности у Покрајини стављени пред тешка искушења зато што им се се стално пребацује да *раде за туђу кућу и туђе газде*, као и да је на ПУ било руководилаца који нису уважавали интересе српске и црногорске националности. М. Секуловић је покушао да се оправда да није негирао основне поставке уводног излагања М. Звицера, већ да је оцена политичке ситуације у Покрајини могла бити оштрија. Одговарајући на алузије Шукрије повдом *групе Срба и Црногораца*, он је објаснио да се не ради ни о каквој конструисаној групи него о неколико чланова ПК СКК који су погођени истим квалификацијама одлучили да се *заједно обрате не улици, већ председнику Партије.* Секуловић је одбио да му се импутира оно што није рекао назвавши тај метод *ранковићевским* и истакао да прихвата критике на рачун једностраности у ставовима и на недовољно истицање опасности од српског и црногорског национализма, при чему је закључио: *Морам, међутим, рећи да остајем при основном значењу својих оцена, јер сматрам да њима нисам дошао у сукоб са политиком СК. Енергично одбијам квалификације да сам током дужег времена формирао комплетан однос супротан политици СК и да сам у том смислу изградио своју целовиту палтформу.*⁶⁶²

На крају описане седнице, М. Бакали је указао да *албанска националност као најбројнија у Покрајини мора да се мобилише да не дође ни до какве обесправљености других нација*, али да не жели да прихвати тезу да је *национализам ове или оне нације опаснији*, нагласивши да је *национализам једнако опасан ма из које нације долази.* Поводом стања на ПУ, он је нагласио да *не могу у Савез студената ући они који су учествовали у демонстрацијама 1968. године, али ни они који су били учесници недавних*

⁶⁶² Исто.

зборова на факултетима. Поводом деловања М. Секуловића он је рекао: *Према понашању чланова ПК ћемо морати да будемо веома критични и онолико демократски колико у нашем ПК то можемо.* Бакали је констатовао да се Секуловић није понашао самокритично у духу XXI седнице ПСКЈ и да су његови ставови доживели општу осуду, на шта су Џ. Хамза, Ј. Келменди и В. Шаљин затражили да се са седнице изађе чистих рачуна и да се иступање Секуловића осуди. Стога је Бакали одлучио да се формира предлог за Секуловићево искључење из ПК СКК, са образложењем да се он *прецизно издиференцирао од остатка чланова овог форума.* На то је реаговао Звицер објаснивши да овај форум не би смео да дозволи *подизање температуре* које би онемогућило људе да јавно износе своје ставове, да се он не слаже са Секуловићевим наводима, али да је *самокритички прихватио неке ствари које су речене*, тако да је предложио да се ПК СКК ограда од Секуловићевих ставова и да се овај не искључује из ПК СКК. На то је Бакали констатовао да је сасвим нормално да се ПК СКК ограда од Секуловићевог иступања, али да се не ради о *случајно изреченом мишљењу* и да је потребно да се прихвати његов предлог о Секуловићевом искључивању. За искључење Секуловића гласало је 27 од присутна 42 члана ПК СКК, 5 је било против и један се издржао од гласања, чиме је заправо Бакали почео да спроводи у живот директиве које је добио од Ј. Броза Тита. Секуловићев случај представљао је јасан показатељ у ком правцу се кретала Југословенска државна политика према Косову и Метохији. У питању је било прећутно одобравање иредентизма и притисака Албанаца на све друге националности у борби за животни простор, а све у име интернационалистичких догми марксизма-лењинизма.⁶⁶³

На седници Председништва СК ССРНЈ 24. децембра 1971. године, председник ПК ССРНК А. Фазлија је указао да политичко руководство САПК делује у три основна правца – развој међунационалних односа, доградања и оспособљавање механизма политичког система и решавање проблема у привреди. Поводом националистичких појава, он је истакао деловање албанског национализма који настоји да се *инфилтрира у органе и организације од утицаја на друштвена кретања да би под паролом борбе за равноправност протурао своје антисамоуправне ставове* и на деловање српског и црногорског национализма који тежи да *очува status quo у развијености националне равноправности и истиче пароле о угрожености Срба, потреби паритетног састава свих тела и органа и борби против албанске мајоризације.* Недуго затим, на седници РК ССРНС 27. децембра за новог председника овог тела је изабран Предраг Ајтић, члан Секретаријата ЦК СКС, уместо Д. Стаменковића који је именован за члана

⁶⁶³ Исто.

Председништва СФРЈ. Истог дана одржана је седница ПК СКК на којој је А. Муља истакао потребу јединства СКК *без чега ни једна акција не би мога да се спроведе*, али и потребу сталног *ослобађања од колебљивих и неодлучних чланова*, посебно оних којих су *оптерећени национализмом и шовинизмом*, чиме је алудирао на претходну седницу ПК СКК. У Закључцима је затражено да организације и руководства СКК изложе критици и другим идејно-политичким и дисциплинским мерама све оне који *толеришу национализам у својој средини* и да *активне носиоце национализма искључују из СК*. Такође, иницирано је покретање испитивања слабости у раду ПУ.⁶⁶⁴

Но, председник Комисије за друштвено-економске односе ПК СКК Ј. Шотра је 28. децембра 1971. године упутио Ј. Броз Титу *Информацију о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења Закључака XXI седнице ПСКЈ*, која је представљала својеврсну опомену да се идејна и политичка кретања у САПК не спроводе у складу са прокламованом политиком Партије и да је нарушено партијско јединство. Шотра је указао да се ни једно партијско руководство у држави није више бавило проблемима међунационалних односа од ПК СКК, да је *великоалбански шовинизам* после Брионског пленума из 1966. године констатно јачао и приказао се у свом *најдрастичнијем облику* током демонстрација 1968. године, да ни тада нити касније нису разобличене идејно-политичке поставке *сепаратистичких тежњи* Албанаца и да нису уклоњени *материјални извори* на које су се ослањао, да је у последње време поново у *офанзиви албански шовинизма и национализам* у склопу друштвено-политичких промена и изградње привредног система у којима је предност дата развоју Покрајине и да је изостала будност Партије у супротстављању наведеном. Шотру је посебно забрињавало што су албански националисти злоупотребљавали захтеве Срба и Црногораца за равноправнијим положајем у Покрајини оквалификујући их као *повампирење великосрпског шовинизма*, при чему је навео да су те тенденције примећене и у општинским комитетима у Приштини, Пећи, Урошевцу, Призрену, Клини и организацији СК Савеза бораца у Пећи и Урошевцу. Своје тврдње он је аргументовао резултатима пописа становништва, при чему је још указао на појаве неравноправности неалбанаца приликом запошљавања, занемаривање њихових гласила и скрнављење гробаља. Срж Шотриних критика била је усмерена на XXVIII седницу ПК СКК, уз наглашавање како су покрајински руководиоци албанске националности на партијским састанцима и седницама намерно избегавали отварање тема које нису ишле у прилог њиховом национу. Он је посебно критиковао рад В. Деве за којег је навео да је *вршио притиске на*

⁶⁶⁴ *Агресивни национализам*, Јединство, 27.12.1971; *За већу диференцијацију у СК*, Јединство, 30.12.1971-3.1.1972; *Предраг Ајтић – нови председник ССРН Србије*, Јединство, 30.12.1971-3.1.1972;

покрајинске кадрове да по обиласку терена ублаже констатације и да избегавају доношење закључака, да је под притиском поједних ауторитета ван Секретаријата ПК СКК писана и усвајана информација о XXVIII седници ПК СКК за Ј. Броза Тита која је пружила искривљену слику њеном о току и резултатима, да у делегацији која је посетила Броза није било кадрова српске и црногорске националности који су изнели примедбе на овој седници и да је у Вјеснику у сриједу намерно објављен чланак Тко се и зашто сели са Косова у којем је саопштено да се из Покрајине иселило 283.000 Албанаца за Турску уместо стварних 16.000.⁶⁶⁵

У својој Информацији Шотра је критиковао и новог председника ПК СКК М. Бакалија да је на XXX седници ПК СКК износио *конструкцију информација и оцена* које су презентирале другу Титу, у којима ток XXVIII седнице ПК СКК није реално приказан, односно да је тенденциозно истакнуто да је цео случај *измислила група дискутаната из редова Срба и Црногораца чији су ставови одударали од закуљчака и да су се после тога на крају повукли*. Како је Шотра навео: *Према томе, не само поменути другови, већ и сви они који би покретали сличне теме стављају се на слободан одстрел, као континуирани носиоци контралиније која је део мрачних непријатељских снага. Истовремено се даје зелено светло даљој есклацији шовинизма и опет претежно оног који је био у полету. Посебно се дају и изјаве да је прича о мајоризацији измишљена, уз истовремено затварање тема које би водиле ка усмеравању активности СК на унапређење равноправности... Иде се једним путем који више личи на коришћење политичке моћи ради гушења демократских расправа у међунационалним односима, при чему се грубо дезинформише друг Тито и злоупотребава његов углед и особина да верује сопственим сарадницима и најодговорнијим људима*. Шотра је још обавестио Председника СФРЈ да је слично мишљење заступао и Ј. Печеновић, који је упућен за амбасадора СФРЈ у НРА, као и да је замолио М. Никезића да га прими што је овај одбио. Он је апеловао на Броза да се укупна ситуација у Покрајини не гледа кроз призму дешавања на ПУ, коју је начелно осудио, да су кадрови албанске националности кроз потенцирану осуду српских и црногорских студената заправо покушали да заташкају сопствени национализам, да је у руководство Савеза студената ушао један број лица која су учествовала у демонстрацијама 1968. године и да је Сурија Поповци, нови проректор, био један од *протагониста националистичког приступа уставној дискусији 1968. године*. Шотра је још рекао: *Пада у очи чињеница да је код прослава јубилеја појединих историјских личности из историје албанског народа, затим приликом гостовања појединих*

⁶⁶⁵ Информација о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења Закључака 21. седнице ПСКЈ, 28.12.1971, АС, Ћ-2, К-3.

уметничких и спортских дружина из Албаније долазило до масовног окупљања на чисто националној основи, којом приликом је било и националистичких иступа. Мора се напоменути да су догађаји овакве врсте по правилу, пролазили без икакве јавне критике и политичког усмеравања. Такође, нико није посебно реаговао на чињеницу да су омладину Коосва на прослави Дана младости представљали омладинци и омладинке обучени у потпуно једнообразној албанској националној ношњи. Или пак није јавно реаговано што у Приштини постоји студентско-спортско друштво Фјамутар које има чисто национални карактер. На крају свог извештаја Шотра је указао и на једну појаву која би се могла описати као стварање албанске руководеће елите, односно врхушке која неформалним путем намеће своја гледања о многим битним питањима у друштвено политичком животу Покрајине, а што је са собом повлачило фамилијарност у избору нижих кадрова и монопол у сфери кадровске политике од Федерације до радних организација. У томе су се крили узроци противречних интереса који су постојали између руководства СРС и САПК, а који су се кретали између две крајности – републичког централизма и покрајинског сепаратизма, при чему није постојала добра воља да се разговара и заједнички нађу дугорочна решења. Шотра је Информацију завршио податком да је у периоду од 1968. до 1970. године од 5.312 искуљчених из СК 76,7% било припадника неалбанских националности.⁶⁶⁶

О борби против национализма било је речи на седници Извршног бироа ПСКЈ 6. јануара 1972. године, када је М. Бакали истакао да су речи *Ј. Броза Тита и ставови ХХИ седнице ПСКЈ схваћени и прихваћени у СКК као обавеза за интензивирање и енергичније деловање у сопственој средини*. Он је нагласио штетност зборова које су на ПУ одржали студенти српске и црногорске националности, назвавши их *предигром за шире међунационалне конфликте и немуре* и оценивши да су били *организационо и програмски повезани са пунктовима ван Универзитета и ван Покрајине*, док је бојкот ученика српске националности у Гимназији у Косовској Митровици објаснио последицом прославе 80-тогодишњице ове школе током које је откривена биста географа Јована Цвијића и одржан говор у којем нису поменути социјалистичка изградња и заслуге Ј. Броза Тита. Иступање М. Секуловића на ХХХИ седници ПК СКК Бакали је описао као *неодговорно и непартијско*, а Информацију Ј. Шотре упућену Брозу и ЦК СКС назвао *личном*, замеривши му што се претходно није консултовао са ПК СКК и објаснивши да не намерава тим поводом да сазива седницу ПК СКК, већ да чека рекацију органа којима се Шотра обратио. На крају излагања, Бакали је закључио да постоје *смешљене тенденције*

⁶⁶⁶ Исто.

да се разбије јединство кадрова и народа и народности САПК, због чега је у ПК СКК одлучено да се оштро реагује, како је рекао: *Без обзира да ли неком то изгледало сувише демократски или не. То питање јединства нам је камен спотицања.* Заправо, председник ПК СКК није желео да дозволи да се у САПК догоди смена највишег руководства, као што је то био случај у СРХ, а на шта је Шотра позивао.⁶⁶⁷

У наставку ове седнице, М. Никезић је указао да појаве национализма у СРС *не могу бити елиминисане са конзервативних позиција* и да у националним односима *нема коначних решења*, при чему је позвао да се на једној од наредних седница ЦК СКС расправља о свим народностима у СРС, *а не само о правима стеченим за Албанце и Мађаре* и да се отвори питање САП Косова због појаве сепаратистичких тенденција. Како је рекао: *Очигледно је да на Косову има реалних проблема. Бакали је исто то споменуо. Мислим да су код неизбежног прилагођавања, у време када Косово, посебно Албанци, треба да напредују да би се приближили условима живота и имали исте односе који владају иначе у Југославији, неизбежни и спорови и судари. Руководство на Косову има тежак задатак да изграђује јединство, како у руководећим органима, тако и још важније, у народним масама. А врло је сложено обезбедити напредак у равноправности у материјалном сиромаштву и у културној заосталости, где и промене у пропорцијама учешћа у запослености и школовању и у свим другим стварима, Срби и Црногорци, који су били у повољнијем положају као средина развијенија економски и иначе, виде као своје потискивање. ЦК СКС је увек сматрао да је важно да руководству на Косову буде омогућено и да буде потпомогнуто да самостално решава ствари, разуме се, уз пуну одговорност. Врло је важно да СК на Косову успешно пређе на практичне ствари, да не би били приморани да се доказују националистима једне и друге стране. Јер онда се може стајати у месту.* Описано је било тема и седнице ПК СКК 15. јануара, када је Бакали изједначио албански национализам са српским и црногорским, затраживши одлучну и подједнаку борбу СКК против сваке појаве национализма и шовинизма. Такође, он је апеловао да се у партијска руководства бирају комунисти који су *одлучни и доследни у борби против наведених појава, идејно чисти и уживају подршку свих националности у својој средини.*⁶⁶⁸

У Приштини је 18. јануара 1972. године одржан заједнички састанак Секретаријата ЦК СКС и Секретаријата ПК СКК, на којем су уводна излагања поднели секретари ових тела Л. Перовић и М. Звицер. У излагању Звицера акценат је стављен на привредни

⁶⁶⁷ Магнетофонске белешке са 96. седнице ИБ ПСКЈ, 6.1.1972, АЈ, 507, IV/158.

⁶⁶⁸ Магнетофонске белешке са 96. седнице ИБ ПСКЈ, 6.1.1972, АЈ, 507, IV/158; *Ми комунисти Албанци бићемо још енергичнији у борби против албанског национализма*, Јединство, 17.1.1972.

развитак Покрајине, односно истакнуто да је у 1971. години привреда САПК у односу на претходну годину остварили повећање укупног прихода за 25% (у СРС за 35%) и дохотка за 34% (у СРС за 33%), али да већи део радних организација није био у могућности да издвајањем за личне дохотке прати пораст трошкова живота. Пошто је похвалио Нацрт амандмана на Уставни закон САП Косова, он је критици подвргао *великосрпски национализам* као претњу даљем развоју Покрајине и остваривању националне равноправности Албанаца, Турака и осталих етничких група, нагласио да се политика СКК у међунационалним односима *не заснива на фаворизовању било чијих особитих интереса* и указао да *код неких комуниста постоје два аришина и два схватања национализма, предрасуда или схватања о доброћудности једног и злоћудности другог национализма, што објективно води у националистичке воде, у губљење критеријума и компаса у политици*. Звицер је српски и црногорски национализам окарактерисао као *прожет бројним предрасудама на језичком, културном и духовном плану*, објаснивши да он у корацима који се чини у побољшању односа са НРА *проналази наводни сепаратистички курс руководства Косова* и да друштвене промене и даљи развој аутономности покрајине *напада као искључиви и сепаратни интерес Албанаца и прологомену за издвајање из Србије и даље из Југославије*. Поводом албанског национализма, он је уздржано приметио да се он испољава кроз притиске на националну структуру у процесу запошљавања и негирао да долази до албанског условљавања при продаји земљишта од стране неалбанских националности, оценивши овакве констатације као *политички штетне за даљи развој братства и јединства* и свевши албански национализам на *национални романтизам у пренаглашеном виду*.⁶⁶⁹

У свом излагању, Ј. Перовић је истакла да се *СКС чувао да не манипулише личношћу Председника Тита* и да *није покушавао да га придобије за своју политику*, већ да је *стварао могућност да он као шеф државе и Партије буде у ситуацији да објективно суди о приликама у земљи и СКЈ*, а што је често било погрешно тумачено од других република. Поводом САПК, она је објаснила да је *главни напор СКС био усмерен на то да се задржи стабилност у односу на проблеме Покрајине и њен положај у Федерацији и у Србији*, али да је *неки пут изгледало да притисак дневних тешкоћа чини да та линија осцилира* и да је, стога, добро да се *о свему критички разговара*. Највећим проблемом Покрајине она је означила економско заостајање, док је као последицу привредних тешкоћа навела појаве *великосрпског национализма* који се јавља у два вида – централизам који је *третирао Покрајину као већи срез у оквиру Републике губећи из вида*

⁶⁶⁹ М. Мишовић, *Ко је...*, 397; Магнетофонске белешке са заједничке седнице Секретаријата ЦК СКС и Секретаријата ПК СКК, 18.1.1972, АС, Ћ-2, СКК, К-14.

историјску функцију и националну димензију покрајина и сепаратизам који је хтео да Покрајини дозволи прерастање у Републику са тим да им се затворе све славине, односно Србија себе лиши економских обавеза према развоју Покрајине, и онда постави питање положаја српске мањине. За Перовићеву афирмација албанске народности није био само политичко питање, него и људско питање због њихове огромне заосталости, тешке историје и бројности, које није било правилно схваћено ни у Србији, нити у Југославији. Она је осудила националистичко деловање српских и црногорских студената кроз организовање збора само дан након XXI седнице ПСКЈ, констатујући да се са њима манипулисало и приметивши да комунистима само остаје да мисле у чијим су рукама све конци били. Уз то, она је затражила да се јединство Републике гради на економском плану, заједничкој оријентацији у политичким односима и преношењем законодавства на покрајине, а не на административним основама и централистичким притисцима.⁶⁷⁰

У дискусионом делу наведене седнице, М. Бакали је истакао посебну одговорност и обавезу коју имају комунисти албанске националности у Покрајини поводом спровођења политике националне равноправности и даље афирмације аутономности САПК кроз спровођење у живот уставних амандмана, док је за појаве албанског национализма окриво *некритичко и либералистичко понашање чланова СК*. Он је одбацио наводе да се СКК није борио против албанског национализма, да је са њим *шуровао* и да је овај национализам доминирајући фактор у политичком животу Покрајине, при чему је нарочито критиковао свако упоређивање стања на САПК са оним у СРХ оценивши да је у питању *жеља да се преко хипертрофирања албанског национализма и стања на Косову избегне да се сагледа сопствени национализам*. Бакали није негирао постојање сепаратистичких тежњи у оквиру албанског национализма, али је настојао да објасни како ове тенденције *не причињавају реалну опасност по југословенску стабилност, јединство и интегритет*. М. Никезић је приметио да је развој САПК могућ *само као део целокупног југословенског развоја*, позвао руководство Покрајине на сопствену акцију у циљу обезбеђивања напретка свих народности и указао да је потребно довести до *зближавања младих генерација различитих националности као показатеља успеха у националној политици СК*. На крају састанка изражени су јединствени ставови два секретаријата поводом оцена друштвено-политичког стања у САПК и СРС и затражено да се међунационалним односима *убудуће плански и на научним основама бави Завод за друштвено-економске односе при Правном факултету у Приштини.*⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ Исто.

Током јануара 1972. године је на таласу Закључака XXI седнице ПКСЈ дошло до откривања различитих слабости и малверзација у покрајинским радним организацијама попут *Косовотранса*, *Електрокосмета*, Завода за издавање уџбеника и Завода за економску пропаганду у Приштини, док је у Косовској Митровици то био случај са трговинским предузећем *Лукс* где је оцењено да је било групашења, проневере државних средстава и излива албанског и српског национализма. ОК СК у Србици разрешио је чланства начелника Одељења за унутрашње послове А. Хазерија, јер је утврђено да је са својом групом радио мимо државних планова и чинио проневере у вези са доделом стипендија и стамбених кредита, а критикован је и И. Зенули директор Шумског газдинства због бесправне сече шума. ОК СК у Клини је оценио да је дошло до пораста утицаја религије и из својих редова је искључио више директора, просветних радника и милиционера због непоштовања службених прописа. У таквим околностима одржан је први део Пете Покрајинске конференције СКК 21. јануара, на којем је М. Бакали истакао да *обогаћена аутономност значи и већу одговорност за сопствени развој* и да СКК има *историјску одговорност за трајно обезбеђивање равноправности и јединства*, при чему је указао на значај сарадње комуниста српске и црногорске националности са комунистима Албанцима у борби за пунију афирмацију албанске и турске националности. У Закључцима са ове Конференције констатовано је да промене у политичком систему Југославије обогаћују аутономност Покрајине која постаје одговорнија за бржи сопствени развој и јачање националног јединства. СКК је у том процесу означен *носиоцем афирмације самоуправљања и демократизације друштва*, посебно у вези са даљим привредним развојем, побољшањем материјалног положаја становништва, оспособљавањем стручних кадрова, складнијим развојем културе и формирањем социјалистичке свести омладине. На крају су изабрани нови чланови ПК СКК: Д.Зоговић, С. Долашевић, Е. Чологлија, М. Петровић и Р. Јанићијевић. Уместо Ј. Печеновића, који је отишао на дужност амбасадора СФРЈ у НРА, за члана Председништва СКЈ са САПК изабран је Душко Ристић, заменик покрајинског секретара за унутрашње послове.⁶⁷²

Расправљајући о активности пред Другу конференцију СКЈ, О. Невзати је на седници ЦК СКС 22. јануара 1972. године указао на значај даљег развоја САПК и истакао да се *однос СКС према националном питању у Југославији мери по доследности српских комуниста према решавању овог питања у Републици*, посебно похваливши резултате

⁶⁷² *Комунисти у акцији*, Јединство, 20.1.1972; *Већа одговорност за сопствени развој*, Јединство, 24.1.1972; *Пета седница Покрајинске конференције СКК*, Приштина 1972, 3; Извештај о раду ПК СКК и његових тела од Треће до Пете седнице Покрајинске конференције СКК, јануар 1972, АС, Ђ-2, СКК, К-8.

заједничког састанка секретаријата ЦК СКС и ПК СКС. Са тиме се сложила Л. Перовић, позвавши да се *чупају материјални корени и затварају извори националистичких појава*. Друга конференција СКЈ одржана је од 25. до 27. јануара и на њој је Ј. Броз Тито негирао да постоји било каква криза у држави, апеловао на комунисте да консолидују своје редове и критиковао што се у *реформи СКЈ до данас није постигло готово ништа*. Том приликом је М. Бакали образложио да СКК доследно спроводи линију и ставове СКЈ и да се бори против свих антисоцијалистичких појава које нарушавају јединство и слабе улогу Партије, посебно против српског и албанског национализма, док је И. Вакић позвао на доследно споровођење закључка о бржем развоју САПК. У завршном обраћању, Броз је истакао да *и поред свих слабости у СК нема такве кризе као што смо раније мислили*, односно да се *криза испољава у неслагању и слабостима у рукавствима* и да се *може лако отклонити*. Он је нагласио да ће Партија *бити будан чувар свега оног што креће друштво напред, али без командовања*, односно да нема *враћања чврстој руци* у Партији, и позвао комунисте на постизање јединства како се не би створило *неколико центара који би радили шта хоће против интереса СКЈ*.⁶⁷³

Крајем јануара 1972. године приведена је крају јавна дискусија о амандманима на Устав СРС и Уставни закон САПК, која је према оцени ПК ССРНК *прошла без ексеца* и са *безрезервном подршком* народа и народности амандманима. Индикативно је приметити и извесне предлоге за допуну амандмана, попут оних да се при набрајању народа и народности додају још *Муслимани* и *Роми*, да се нагласи да покрајински органи не могу без сагласности општина да доносе законе за оне области које спадају у надлежности општина, да се Покрајина због своје велике неразвијености ослободи обавеза за финансирање заједничких потреба Републике и Федерације и да Уставни суд Косова буде овлашћен да решава и другостепене жалбе. Резултати јавне дискусије размотрени су на седница Координационе комисије за уставна питања Скупштине САПК 27. јануара и на којој је утврђен Нацрт предлога амандмана I – X на Уставни закон САПК и Предлог закона о њиховом спровођењу. Сходно првој фази уставних промена, планирано је да Скупштина САПК добије ново Извршно веће и покрајинске органе прилагођене актуелним уставним решењима. Тако је Извршно веће требало да буде засновано на ресорном принципу и да има стручне службе за покрајински буџет и за односе са иностранством, а чланови овог тела не би могли бити из редова посланика. Планирано је оснивање секретаријата за урбанизам, стамбене и комуналне делатности, као и управе за

⁶⁷³ L. Perović, *Zatvaranje...*, 356; *Потребан је способан политички центар*, Јединство, 24.1.1972; *Прекретница у реформи СКЈ*, Јединство, 27.1.1972; *Друга Конференција СКЈ*, Београд 1972, 5; Магнетофонске белешке са Друге конференције СКЈ, 25-27.1.1972, АЈ, 507, Ia/II-(1-14), К-6.

имовинске послове. Покрајинско извршно веће је утврдило Предлог закона о Уставном суду Косова, којим је дотадашње Уставно-судско одељење требало да прерасте у Уставни суд Косова, док је Координациони одбор за кадровску политику ПК ССРНК 4. фебруара поново предложио И. Вакића за председника Извршног већа САПК.⁶⁷⁴

Покрајинско извршно веће је 7. фебруара 1972. године потврдило Предлоге амандмана I – X на Уставни закон САПК, када је Ђ. Трбовић објаснио посебан значај захтева да се адекватније изрази национална структура Покрајине. Тако је у амандману I поред *Албанаца, Срба, Црногораца, Турака и припадника етничких група* додато да Покрајину Косово чине и *Муслимани*. Измене и допуне амандмана II односиле су се на законодавне функције, а у амандману III сведене су функције Председништва Скупштине САПК уз остављање права да предлаже мандатара Покрајинског извршног већа. У амандману V повећан је број чланова Уставног суда Косова са 5 на 6, те уређена питања употребе застава и националних симбола. Међутим, Комисија није прихватила предлог да се имена народа и народности наводе према њиховој бројности, као ни да се Покрајина дефинише као *економска заједница*. Са друге стране, Уставна комисија Скупштине СРС утврдила је 8. фебруара текст Полазних основа уставних промена у СРС, који је потом изнет на јавну дискусију. У својим мемоарима председник ове Комисије и председник Скупштине СРС Д. Марковић посведочио је како је на консултативном састанку дошло до мањег сукоба са М. Никезићем и Ј. Перовић у погледу аутономних покрајина, зато што су њихови ставови *нагињали жељом за миром по сваку цену*. Такође, Никезићу и Перовићевој је замерено што на састанку два секретаријата у Приштини нису говорили о случају М. Секуловића и Ј. Шотре и држали се сувише начелно и опште око питања албанског сепаратизма. На седници Комисије за међунационалне односе ПК СКК 10. фебруара разматрани су задаци СКС и СКК у даљем развијању и остваривању политике националне равноправности. Том приликом је закључено да *корени националних тензија леже у неразвијености Косова*, а критиковани су и поједини написи у југословенским гласилима *Вечерњим новостима*, *Политици* и *НИН-у* за које је речено да су у *кривом светлу приказивали националне односе на Косову и тиме потхрањивали национализам*.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴ Информација о јавној дискусији вођеној о нацрту амандмана на Уставни закон САПК и Устав СРС, 21.1.1972, АЈ, 142, К-398; Д.В, *Безрезервна подршка амандманима*, Јединство, 27.1.1972; Програм рада ПК ССРН Косова и њених органа, 28.1.1972, АЈ, 142, К-398; *После договора – акција*, Јединство, 31.1.1972; *Уставни амандмани – средином фебруара*, Јединство, 31.1.1972; *Илија Вакић поново предложен за председника Извршног већа Косова*, Јединство, 7.2.1972.

⁶⁷⁵ Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978*, I..., 333; *Ускоро ново Извршно веће*, Јединство, 10.2.1972; *Ускоро дебата о уставним променама у Србији*, Јединство, 10.2.1972; *Утврђени предлози уставних амандман*, Јединство, 10.2.1972; Д.И, *Неразвијеност – кочница равноправности*, Јединство, 14.2.1972.

Скупштина САПК је 17. фебруара 1972. године усвојила амандмане I-X на Уставни закон Покрајине и Закон о спровођењу уставних амандмана, те изабрала ново Покрајинско извршно веће од 17 чланова. Тим поводом председник Покрајинске скупштине и Покрајинске уставне комисије И. Куртеши је изјавио да се овим чином завршава рад на првој фази уставних промена. Тако је у Амандману I било наведено да је САПК *аутономна социјалистичка демократска друштвено-политичка и самоуправна заједница радних људи и грађана, равноправних Албанаца, Муслимана, Срба, Турака, Црногораца и припадника других народа и народности и етничких група*. У Амандману II била су дефинисана питања која су се односила на право Покрајине да утврђује политику и доноси законе и друге акте, у Амандману III је био регулисан порески систем и обавезе Покрајине у финансирању функција Федерације, Републике и државних органа у самој Покрајини, док су у Амандману IV била побројана права и обавезе Народне банке Косова која је у аутономности вођења монетарне политике имала дужност да сарађује са народним банкама Републике и САПВ. Амандман V је предвидео установљавање новог тела – Председништва Покрајинске скупштине чија улога је била усмеравајућа и координишућа, односно овај орган је могао да разматра питања од значаја за друштвено-политички и друштвено-економски развој Покрајине и покреће иницијативе за претресање питања у Покрајинској скупштини и другим покрајинским органима, а сачињавали су га председник и потпредседници Покрајинске скупштине, председници већа Покрајинске скупштине и председник Покрајинског извршног већа. У Амандману VI садржана је новина у прерастању Покрајинског извршног већа у политичко-извршни и стручни орган Покрајинске скупштине заснован на ресорном принципу. Амандмани VII, VIII и IX покривали су односе Скупштине САПК са скупштинама Федерације и Републике и сарадњу Покрајине са југословенским републикама и САПВ, при чему је од значаја нагласити да су покрајине имале право да са републикама учествују у утврђивању и спровођењу спољне политике СФРЈ, давале сагласност на закључивање међународних уговора и имале право да остварују сарадњу и развијају односе са органима и организацијама других држава и међународним органима и организацијама у оквиру утврђене политике СФРЈ. Амандман X је омогућио прерастање Уставно-судског одељења у Уставни суд Косова. Иначе, за председника Покрајинског извршног већа поново је изабран И. Вакић, за потпредседнике Б. Бојић и П. Нуши, док су секретари били: за унутрашње послове Џ. Хамза, за општенородну одбрану В. Шаљић, за законодавство и организацију Е. Рецепи, за правосуђе и општу управу Ђ. Трбовић, за финансије И. Иљази, за привреду А. Абаши, за пољопривреду, шумарство и водопривреду И. Хажну и за

туризам, стамбене и комуналне делтности М. Бељули. Међу члановима Покрајинског извршног већа по националности је било 11 Албанаца, 3 Србина, 2 Црногорца и један Турчин. За члана Савета за народну одбрану изабран је М. Малићи. На крају седнице Скупштине САПК, И. Куртеши је промовисао наредну фазу уставне изградње, рекавши: *У другој фази промена још јасније треба изразити нека од питања која морају бити уставним документима и законима формулисана, а то је део веома значајног посла који нам предстоји.*⁶⁷⁶

Скупштина СРС је 24. фебруара 1972. године усвојила и прогласила осам амандмана од IX до XVI на Устав СРС, чиме се Устав СРС ускладио са променама извршеним у Уставу СФРЈ. Поводом аутономних јединица, Амандманом IX је одређено да покрајине могу уређивати питања која нису дефинисана републичким законом јединствено за целу територију Републике и да могу доносити своје законе ако је то од интереса за остваривање њихових права и дужности, чиме су покрајинама дате одрешене руке у погледу законодавства. Амандманом X је прописано да се могу уводити порези из дохотка основне организације удруженог рада или из личног дохотка радника за бржи развој недовољно развијених подручја и САПК, док је Амандманом XIII дефинисано објављивање републичких закона и других општих аката на албанском и мађарском језику. Но, управо је у време усвајања наведених амандмана дошло до испољавања неслоге у политичком руководству СРС, односно удаљавања Д. Марковића од М. Никезића и Л. Перовић, али и до упућивања замерки Никезићу од стране руководства осталих југословенских република да скреће са курса XXI седнице ПСКЈ и да настоји да његова реч увек буде последња.⁶⁷⁷

У таквим околностима је 7. и 8. марта 1972. године одржана заједничка седница ЦК СКС и РК ССРНС, на којој је разматрано питање националне равноправности народа и народности у СРС. У уводном реферату Велимира Матића, председника Комисије ЦК СКС за међунационалне односе, истакнуто је да су комунисти Срби, као припадници већинског народа у Републици, *најодговорнији за исправан развој међунационалних односа, обезбеђивање стварне равноправности народа и народности и за борбу против великосрпског национализма*, док је у дискусионом делу Д. Марковић указао да је

⁶⁷⁶ Покрајинска Координациона комисија за уставне промене већ 28. фебруара 1972. године разматрала методе и организацију рада на даљим уставним променама у САПК, у вези са чиме је донета одлука да поткомисије овог тела припреме прве извештаје за 15. март и да се највише пажње посвети разради функције комуне и организације удруженог рада, док је предвиђено да читав посао буде завршен до јуна 1972. године. Видети: *Усвојени амандмани на Уставни закон*, Јединство, 21.2.1972; *Амандмани I-X на Уставни закон САП Косова*, Приштина 1972; *Друга фаза уставних промена на Косову*, Јединство, 3.3.1972.

⁶⁷⁷ Д. Марковић, *Живот и политика 1967-1978*, I..., 340; З. Вукović, *Од деформација...*, 648; Д. Стаменковић, *Између...*, 195; *Проглашени уставни амандмани*, Јединство, 28.2.1972; *Уставни амандмани IX-XVI на Устав СР Србије*, Службени гласник СРС, 8, Београд 1972.

уставним амандманима и спровођењем нових односа у Федерацији до краја решено питање равноправности свих народа Југославије, закључивши да *величина једне народности не сме бити фактор који утиче на већи или мањи степен равноправности с другим народима и народностима у земљи*. М. Никезић је нагласио да је *проблем односа међу нацијама увек само део укупног проблема социјализма и демократије* и да за *народности не би било перспективе у Југославији раздираној борбом национализама, где би у општој искључивости оне биле прве на удару, али ни у централистички уређеној заједници у којој ни народи Југославије не би имали у републикама и покрајинама данашњи степен самосталности*. Он је за централистичке тенденције у СРС окривио великосрпски национализам који истиче тезу да *треба да бира између очувања Југославије и самосталности република*, приметивши да стварни положај народности у СРС зависи од услова и темпа укупног привредног развоја Југославије и Републике и крајева у којем оне живе. Члан Секретаријата ПК СКК Мурат Хасани је објаснио да се учешће САПК у инвестицијама Федерације са 5,7% у периоду од 1966. до 1970. године смањило на 4% и да учешће Покрајине у укупним издацима друштвених и јавних служби у држави износи око 3% иако у укупном становништву учествује са 6%. Секретар Универзитетског комитета СКК ПУ К. Салиу је нагласио да 1.613 лежајева у студентским домовима у Покрајини не обезбеђује ни 30% потреба, да се у мензама чији су капацитети 1.300 obroka храни преко 3.000 студента, да је 80% студената из сељачких породица и да свега око 50% има стипендију или студентски кредит. Он је још додао да је у протеклих пет година побољшана национална структура студената и да сада албанска народност чини 63% студената на ПУ, али да је обезбеђено само 60% наставе на албанском језику. Милош Вујаковић, секретар Комитета СК у *Тренчи* изнео је податке да је национални доходак по становнику САПК 3,3 пута мањи од САПВ и 3 пута мањи од СРС, односно да износи 2.114 динара. К. Реуфи је настојао да у свом излагању истакне проблеме турске народности, указавши да је у Приштини у први разред основне школе уписано свега 6 Турака, док је Менекше Шајт, представник Друштва *Ром* из Призрена, апеловао да се спрече албански шовинисти који настоје да Роме прогласе Албанцима и поставио питање зашто се Роми не укључују у представничка тела државе.⁶⁷⁸

Друга седница Пете Покрајине конференције СКК завршила је рад 16. марта 1972. године и том приликом је И. Вакић истакао да је основни задатак комуниста да се боре за највећу стопу привредног раста у САПК, док је Ф. Хоца објаснио да *постоје унутрашње и спољне снаге које желе другачију Југославију* затраживши да се код свих грађана Косова

⁶⁷⁸ Стенографске белешке са заједничке седнице ЦК СКС и Председништва РК ССРНС, 7-8.3.1972, АС, Ђ-2, К-81.

изгради свест да само у заједници могу да изграде бољи и срећнији живот. Такође, он је указао да се комунисти у СРХ успешно боре против национализма, пославши на тај начин поруку српским либералима да недовољно добро раде свој посао. Међутим, у то време је у САПК избила епидемија великих богиња, која је у наредним месецима паралисала рад државних и партијских органа и изазвала велику панику у остатку Југославије с обзиром да се болест проширила ван граница Покрајине. Почетком априла, у Координационој комисији за уставна питања САПК разматран је почетак рада на другој фази уставних промена у Покрајини, у вези са чиме је закључено да се уставне измене врше синхронизовано са онима у Уставима СФРЈ и СРС, док су у циљу бољег деловања основане четири поткомисије – за општа питања политичког система, за друштвено-економски систем, за комунални систем и за скупштински систем. Како је друга фаза уставних реформи била знатно обимнија од прве, постављено је питање *да ли је целисходније ићи на нови текст Уставног закона САПК.* На седници Секретаријата ПК СКК 7. априла, посвећеној активностима СК и других друштвено-политичких организација и органа у Покрајини на остваривању ставова XXI седнице Председништва СКЈ у борби за сузбијање непријатељског и антисамоуправног деловања на подручју Покрајине, закључено је да *различити ставови неких руководећих људи нису производ неслагања и неприхватања партијских ставова, већ израз разлика у личним гледиштима код усаглашавања ставова СК.*⁶⁷⁹

Са друге стране, Ј. Броз Тито је 11. априла 1972. године на Брионима примио представнике СРС: М. Никезића, Д. Марковића, Л. Перовић, П. Ајтића, М. Бакалија М. Бојанића, Д. Богданова, М. Чанадановића, Б. Павловића и Б. Пешића, који су желели да га информишу о политичкој ситуацији после XXI седнице ПСКЈ и Друге конференције СКЈ. Пошто је Председнику СФРЈ објаснио да је делатност руководства СРС била усмерена на сузбијање српског национализма *који је настојао да делује у правцу довођења у питање уставних амандмана* и на решавање економских и друштвених проблема, Никезић је поводом САПК истакао да је било мишљења да се на дневни ред ЦК СКС ставе питања у вези са овом Покрајином, али да су *успели да разочарају националисте у Србији заузимањем става да би покрајинско руководство требало да се бави питањима национализма на свом терену* и да је, стога, ПК СКК реаговао *критикујући све национализме подједнако.* М. Бакали је највише говорио о напорима СКК да се заустави

⁶⁷⁹ Д. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 348; *Равноправност – суштина слободе*, Јединство, 9.3.1972; *Економски развој – основа равноправности*, Јединство, 13.3.1972; *Комунисти пред одговорним задацима*, Јединство, 20.3.1972; *Појава великих богиња*, Јединство, 20.3.1972; М.С, *Друга фаза уставних промена*, Јединство, 6.4.1972; *Организовање против непријатеља*, Јединство, 10.4.1972; З.В, *Комунисти у привреди затајили*, Јединство, 17.4.1972.

епидемија великих богиња у Покрајини, негативно се изразивши о бојкоту робе са САПК од стране СРЦГ и СРМ услед страха од ширења заразе, што је за последицу имало гомилања вишкова у фабрикама у Пећи, Призрену и Ђаковици. Прешавши на политичке теме, он је критиковао зборове српских и црногорских студената на ПУ организоване почетком децембра 1971. године, као и деловање Ј. Шотре зато што је упоредио ситуацију у САПК са оном у СРХ, одбацио све наводе да је у Покрајини *контрареволуција* *веома организована* и покушао да нађе оправдање зашто Информација на 25 страница коју је он упутио Брозу није разматрана на ПК СКК пребацивши кривицу на Информацију коју је Шотра упутио Брозу, а коју је назвао *дезинформацијом*. Бакали је објаснио да је ПК СКК предузео мере да се среди стање на ПУ и исправе бројне неправилности и да су извршене смене појединих управника културних институција у Покрајини, чак и у руководству Савеза књижевника Косова, како они *не би евентуално подлегли национализму који би у следећој етапи тежио да се увуче*, закључивши да је у последња три месеца је *педесетак људи смењено са својих положаја широм Покрајине због деловања против СК и државе и националистичких парола*. Л. Перовић је истакала да су се српски комунисти *још увек нису приближили неком стању које би их испунило самозадовољством* и да је њихова линија *стално изложена великом притиску*, док је Д. Марковић критиковао појаве *великосрпског национализма као кочнице сређивања економских и друштвених проблема*. Потом је реч узео Ј. Броз Тито објаснивши да замера руководицима СРС што су *олако пришли* решавању националних испада на БУ, посебно у вези са деловањем професора М. Ђурића, *зато што се ту васпитава југословенска омладина*, те затражио је да се *јавно раскринкају ранковићевци и сви противници социјализма*, нарочито Д. Ћосић којег је окарактерисао као *опасног великосрпског националисту*. Но, Брозу је највише сметало што су се српски либерали индиректно конфронтирали са њиме у неким говорима и полемикама, због чега им је ставио до знања да *зна да чита између редова*, да је био против тога да се тешка ситуација у Југославији решава тиме што би Партија поново постала *бог и батина* већ да је за концепцију да Партија буде *идејни носилац* и да жели да се у СК постоји јединствено гледиште комуниста. Практично, Председник СКЈ је гостима поручио да морају следити његову политику или више неће бити у Партији, што је представљало почетак краја владавине српских либерала.⁶⁸⁰

На затвореном састанку ЦК СКС 13. априла 1972. године, са којег нису сачувани стенографски записи, анализирана је информација о сусрету руководства СРС са Ј. Брозом Титом. Тим поводом је штуро излагање поднела Л. Перовић истакавши да

⁶⁸⁰ Пријем представника СР Србије, 11.4.1972, АЈ, 837, II-2/551.

разговор са Брозом спада у редовне облике комуницирања и да није овлашћена да даје детаљне информације, односно да ће се *права садржина разговора најбоље видети из даљих акција*. Осим тога, ЦК СКС је оценио да ће се национализам у СРС *најпре манифестовати у односу према покрајинама* и према Србима ван СРС, а да се у циљу његовог сузбијања *мора водити стална борба за промену свести маса и потискивање унитаристичких и централистичких тенденција*. Дан касније, одржана је седница Извршног бироа ПСКЈ на којој је констатовано да се недоследно спроводи политика бржег развоја привредно недовољно развијених република и САПК, уз наглашавање да је *то једно од основних и стратешких питања југословенског свеукупног развоја*. У околностима јачања неповерења Ј. Броза Тита према руководству СРС, одржана је Четврта конференција СКС 26. и 27. априла на којој је истакнут допринос СКС афирмацији политике националне равноправности, док је М. Никезић одбацио инсинуације да ова Конференција представља *прокламовање новог политичког курса*. Из ЦК СКС су на друге дужности отишли С. Хасани, П. Ајтић, М. Бакали и М. Шефера, а на њихова места су изабрани Х. Аземи, Ј. Коменди, Ј. Шредер и Л. Вујовић. Но, колико су се разилазила становишта руководства СРС и САПК, показује интервју који је М. Бакали дао листу *Рилиндја* крајем априла, а у којем је поводом односа Република-Покрајина нагласио да је покрајинско руководство *против концентрације многих заједничких функција, посебно на пољу економских односа зато што би таква пракса довела до хегемонистичког односа и стварања политичке нестабилности*. Подвукавши да је САПК конститутивни елемент Федерације и субјект који је непосредно одговоран за стање у целој држави, односно изједначивши значај САПК са југословенским републикама, он је уздржано приметио да се Покрајина налази у СРС где представља *креативни чинилац и један од носилаца одговорности за демократске самоуправне односе и за социјалистички развој*. Почетком маја је, поводом физичког напада на генералног секретара Савезне конференције ССРНЈ А. Шукрију, одржана проширена седница Извршног одбора Председништва ПК ССРНК на којој је овај инцидент оштро осуђен и оцењено да има политичку димензију. Но, на крају састанка је ипак затражено да се догађај *не драматизује* како не би дошло до националистичких испада у Покрајини.⁶⁸¹

Током посете западној Србији, Ј. Броз Тито се 8. маја 1972. године у Титовом Ужицу критички осврнуо на Четврту конференцију СКС, изразивши став о посебној

⁶⁸¹ L. Perović, *Zatvaranje...*, 367; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 654; D. Marković, S. Križevac, *Liberalizam...*, II..., 123; Информација о седници ЦК СКС одржаној 13.4.1972, 24.4.1972, АЈ, 837, II-3-a-2/490; Магнетофонске белешке са 10. седнице ИБ ПСКЈ, 14.4.1972, АЈ, 507, IV/170; Магнетофонске белешке са Четврте конференције СКС, 26-27.4.1972, АС, Ђ-2, К-69; *Интервју Махмута Бакалија „Рилиндји“*, Борба, 30.4.1972; *Осуда напада на Али Шукрију*, Јединство, 8.5.1972.

одговорности СРС унутар СФРЈ, а што је било у супротности са становиштем српских либерала који су тврдили да СРС има исту одговорност као и остале југословенске републике. Председник СФРЈ је упутио критику руководству СРС да *није следило класну борбу и револуционрану оријентацију* и да се није довољно активно борило против критичара самоуправљања и остатака четништва, информбироваца и ранковићеваца. На потоњој свечаној вечери, Д. Марковић је, дистанцирајући се од српских либерала, одржао здравицу Ј. Броз Титу у којој је истакао да је СРС највећа република у социјалистичкој југословенској заједници и карактеристична по врло сложеној вишенационалној заједници, те да, стога, она има посебну одговорност за очување СФРЈ. У одговору Броз је рекао: *Ваша Република је највећа, вас је највећи број и зато морате бити у првим редовима и помоћи да између Србије и других република буду што бољи односи... Дошло је до тога да сам ја морао рећи: доста, сада нема никакве милости према онима који неће да схвате своје задатке и који иду мимо нашег курса.* У дневничким белешкама је Д. Марковић записао како му је Броз рекао да је незадовољан ситуацијом у СРС и да *не може да прими Никезића, Кочу, Тепавца и Латинку*, што је указивало да је на помолу смена српских либерала. Марковић је такође забележио да је разговарао са Д. Мугошом о ситуацији на САПК, који је изразио незадовољство државном политиком која се води према овој Покрајини и истакао да је покрајинско руководство *потпуно изоловало и њега и остале кадрове Србе и Црногорце који се налазе са службом у Београду.*⁶⁸²

На седници Председништва СКЈ 11. и 12. маја 1972. године разматрана је Информација о неким актуелним питањима политичке ситуације на САПК и активностима СКК на остваривању ставова XXI седнице ПСКЈ и Друге конференције СКЈ. У Информацији је саопштено да је ПК СКК на XXXIII седници *јединствено и прецизно одредио акционе задатке деловања СКК у борби против оних снага и тенденција које су разобличене на XXI седници ПСКЈ*, односно да је морао енергично да се огради и одбаци *нереалне, једностране и злонамерне оцене појединаца које су хипертрофирале позиције и опасности од национализма искључиво једне или друге националности и покушаје да се политичко стање на Косову у потпуности идентификује са стањем у неким другим деловима Југославије*. Тако су предузете мере да се санира стање на ПУ путем јачања утицаја Партије, отклоне неправилности у студентској организацији, изврше промене у руководству Савеза студената и саставу редакција студентских листова и казне организатори и носиоци *националистичких*

⁶⁸² У то време, ЦК СКХ је однео одлуку о искључењу из Партије С. Дабчевић-Кучар, М. Трипала и П. Пиркера, што је само додатно појачало нервозу руководства СРС. Видети: Д. Стаменковић, *Између...*, 197; L. Petrović, *Zatvaranje...*, 376; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 663; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 356; Информација, април 1972, АЈ, 507, III/168.

диверзија. Секретаријат ПК СКК се ангажовао у редакцијама свих средстава јавног информисања у Покрајини, слате су посебне групе чланова ПК СКК у општинске комитете и културне, уметничке и научне институције, организовани су семинари са просветним радницима како би се *реафирмисале и јачале морално-политичке вредности*, анализирана је и позитивно оцењена сарадња са НРА, поштрене су мере гоњења и пријављивања оних лица која су починила *политичке деликте националистичке и непријатељске природе* и поднете су кривичне пријаве против 36 лица и прекршајне против 153 лица.⁶⁸³

Седница Извршног бироа ПСКЈ, одржана 1. јуна 1972. године, била је посвећена питањима борбе против национализма, што је Ф. Хоца искористио да критикује појаве српског национализма за који је рекао да је *углавном антиалбански и да делује против права Албанаца на њихову националност*. При томе, он је изнео мишљење да у СКК постоје чланови који су *носиоци национализма* и представљају се као *защитници националних права своје нације*, али и да има оних који су се *јакко отуђили од друге нације*. Насупрот томе, Хоца је појаве албанског национализма настојао да оправда сталним наглашавањем њиховог ранијег тешког положаја, неразвијености и *гледању на нацију са романтичарским илузијама*, док је поводом односа са НРА указао да је пријатељско расположење руководства Тиране *позитивно деловало на сузбијање албанског национализма*, зато што Албанци са САПК могу да путују у НРА и увиде *колико се у Југославији боље живи*. Иначе, истог месеца су одржане чак три седнице ЦК СКС, што је показивало да је нарастала криза у руководству СРС. Прва у низу седница ЦК СКС одржана је 6. јуна, када је критиковано испољавање *великосрпског национализма* у формама поистовећивања Србије са Југославијом, оспоравања статуса покрајинама и захтевима за територијалним јединством Срба, као и изражавање националистичких ставова о неким народима и народностима, посебно о Албанцима. За то време, на САПК је настављено спровођење Закључака XXI седнице ПСКЈ, у вези са чиме је на састанку ОК СК у Подујеву, уз присуство члана Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоце, констатовано да међунационални односи у овој општини нису добри, да јача деловање емигрантских организација преко радника привремено запослених у иностранству, да су забележени случајеви достављања антијугословенске пропаганде појединим школама и да је долазило до подвајања ученика српске и албанске националности приликом школских прослава.⁶⁸⁴

⁶⁸³ Стенографске белешке са седнице ПСКЈ, 11-12.5.1972, АЈ, 507, III/168.

⁶⁸⁴ К. Николић, *Србија...*, 312; П. Симић, З. Деспот, *Тито...*, 314; Магнетофонске белешке са 16. седнице ИБ ПСКЈ, 1.6.1972, АЈ, 507, IV/176; *Национализам као идеологија класног непријатеља*, Борба, 9.6.1972.

У таквим околностима је одржана заједничка седница Извршног одбора и Секције за друштвено-политички систем ПК ССРНК на којој су разматране полазне основе и правци уставних промена у СРС. Том приликом је затражено да се Устав СРС измени тако да се нагласи да је *СР Србија држава српског народа, народности и делова других народа који живе у њој* и да се у тачки која се односи на *добровољно удружених народа* дода реч *народности*. Координациона комисија за уставна питања Скупштине САПК је 16. јуна подржала наведени предлог ПК ССРНК и додала да је у Уставу СРС неопходно боље дефинисати економске функције Републике, покрајина и општина у погледу друштвеног развоја, јединственог тржишта и пореске политике. На наредној седници ЦК СКС 22. јуна истакнуто је да се *коминформизам, ранковићевитина и анархолиберализам сливају у великосрпску националистичку струју* и критикована СПЦ као *носилац националистичке тезе о угрожености Срба*. Сутрадан је дошло до интерне расправе у руководству СРС, током које се П. Стамболић сврстао на страну Д. Марковића, а Славко Зечевић упутио Ј. Брозу Титу тајни извештај под насловом *Неки елементи процене ситуације у Београду и СР Србији* у којем му је саопштио да се српски либерали на челу са Никезићем и Перовићевом супротстављају његовом мишљењу, да нису вољни да посежу за репресивним средствима према онима који другачије мисле, посебно према опозицији на БУ, и да нису желели да прихвате оцене СУП-а у Србији поводом извесних непријатељских активности. Нарочито опасан био је Зечевићев закључак у којем је он указао Председнику СКЈ да руководство СРС *намерава да га осуди као ранковићевца*, да је Никезић *напустио марксистичку идеологију* и да се *не сме чекати Конгрес СКС да би се српски либерали сменили*.⁶⁸⁵

Последња у низу од три поменуте седнице ЦК СКС одржана је 30. јуна 1972. године и на њој је Л. Перовић нагласила да борба против *великосрпског национализма* не почиње са Четвртим пленумом ЦК СКЈ из 1966. године, чиме је она започела преиспитивање односа ЦК СКС према Брионском пленуму. Тако је она указала да су тек са Шестим пленумом ЦК СКС *отворена питања положаја мањина, посебно Албанаца*, а да је ЦК СКС у време рада на уставним амандманима *морао да издржи двоструки притисак, са једне стране националиста и конзервативаца у Србији који су тежили да спрече споразум о променама у природи Федерације и са друге стране са националистима у другим нацијама који су СРС и СКС хтели да прикажу као опредељење против уставних промена*. Пошто је објаснила да је после XXI седнице

⁶⁸⁵ М.Д, *Још одлучније против национализма*, Јединство, 15.6.1972; *Подржани правци уставних промена*, Јединство, 19.6.1972; *Подршка суштини уставних амандмана*, Борба, 17.6.1972; *О даљим променама у Уставу СФРЈ*, Јединство, 19.6.1972; *Непријатељ не мирује*, Јединство, 26.6.1972.

ПСКЈ, ЦК СКС настојао да онемогући националистичка реаговања у СРС усмерена на тражење реванша за Брионски пленум, она је закључила да су *корени национализма у Југославији историјски и савремени*, а да је *национализам у Србији оптерећен централизмом, хегемонизмом, традиционализмом, православљем и србовањем*. У дискусионом делу, Д. Ристић је изнео уверење да би комунисти Срби на САПК имали више успеха у борби против национализма ако би имали више разумевања и већу подршку међу комунистима Србима ван Покрајине, док је С. Сахити истакао да је до XXI седнице ПСКЈ српски национализам био много агресивнији од албанског. М. Никезић је објаснио да се СКС мора борити против свих видова националне искључивости и да постоји опасност да националисти искористе већу самосталност свих југословенских република, закључивши да је *национализам најопаснији када продре у СК*. Недуго затим, 5. и 6. јула је у Скупштини СРС одржан састанак најужег руководства СРС на којем је дошло до дефинитивног расцепа поводом Никезићевог излагања у којем се заложиио за даљу либерализацију друштвених прилика у држави, подизање животног стандарда и веће учешће грађања у одлучивању, обзнанивши да је у своје време одбио Брозев захтев да се Д. Марковић смени са функције председника Скупштине СРС. На то су Д. Марковић и П. Стамболић упутили критике на рачун политичких кретања у ЦК СКС и отворено указали да у овом телу више не постоји јединство гледишта на друштвене и економске процесе. Паралелно са описаним, 5. јула је одржана седница Извршног бироа ПСКЈ на којој је Е. Кардељ учврстио тезу о потреби борбе против технократско-бюрократско-менаџерске идеологије, почевши да за наведено окривљује српске либерале. Уосталом, Кардељ је Никезићу и Перовићевој на састанку одржаном током маја јасно ставио до знања да је *време да кажу шта неће*, да у *Србији јачају центри отуђене моћи*, да су *пасивни у односу према технократизму и национализму*, да *не схватају однос снага* и да је потребно да *појачају напоре како би ситуацију у Републици држали под контролом СК*. На то му је Перовићева одговорила: *Ако Вас добро разумем, Ви тражите да ми будемо стаљинисти да то не би постао неко други. Али, зар је стаљинизам алтернатива за Југославију? Ви сте били творац система, а сада не верујете у њега. Не можемо дозирати демократију.*⁶⁸⁶

Седница ПСКЈ, одржана 11. и 12. јула 1972. године, била је посвећена активности СКЈ у борби против национализма и на њој је саопштено да Партија није била довољно *борбена и јединствена* у тој акцији и да је у многим срединама недостајала конкретна

⁶⁸⁶ К. Николић, *Србија...*, 314; Л. Перовић, *Zatvaranje...*, 398; Д. Биландџић, *Povijest izbliza...*, 123; Д. Стаменковић, *Између...*, 198; Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978, I...*, 371; Магнетофонске белешке са 41. седнице ЦК СКС, 30.6.1972, АС; Ђ-2, К-82; Стенографске белешке са састанка одржаног у Скупштини СРС, 5.7.1972, АЈ, 837, II-3-а-2/498.

борба против носилаца национализма. На то је Л. Перовић истакла да *није правично тврдити да је борба против великосрпског национализма почела са Четвртим пленумом ЦК СКЈ 1966. године*, већ да она не би била могућа без доприноса који су пружили српски комунисти у борби против централизма. Иначе, у извештају који је за потребе ове седнице стигао са САПК објашњено је да ПК СКК води примарну борбу против албанског и српског национализма. За албански национализам је назначено да се испољава *од романтичарског или нихилистичког вида до националистичке искључивости, аутархичности, самодовољности, прикривених или грубих примера нетолерантности до притисака, потцењивања или негирања потреба, интереса и прогресивних тежњи других нација, тежи да се повезује са албанским национализмом у другим крајевима, ступа у сарадњу са емигрантским снагама, пропагира идеологију социјализма у Албанији и да се изражава у својим сепаратистичким видовима*. За српски национализам је указано да се *супротставља политици националне равноправности, ствара антиалбанско расположење, политику СК о националној равноправности проглашава антисрпском, подстичке великосрпске тежње и митове о Косову, тежи негирању улоге Покрајине, залаже се за централистичко-бюрократска решења у Републици, игнорише уставне амандмане, подржава и подстиче ранковићевске и информбировске снаге и повезује се са реакционарним делом СПЦ*. Поводом црногорског национализма објашњено је да се *везује за великосрпски национализам*, док је за турски национализам наведено да је *агресиван када тражи савезништво са национализмом других нација*.⁶⁸⁷

У Председништву Скупштине СРС одржан је 15. јула 1972. године састанак на којем је руководство СРС упознато са стенограмом са описаног састанка од 5. и 6. јула, а Д. Марковић потврдио да *колају приче о подели у руководству Србије* и изразио мишљење да протекле две седнице ЦК СКС нису допринеле сузбијању тих појава. Већ 19. јула је одржан разговор чланова ЦК СКС који је трајао до пола ноћи, приликом којег је постало јасно да се ради о *сукобу централне линије СКЈ и политичке праксе СКС*, док су током лета многи кадрови општинских комитета СК почели да шаљу поверљиве информације Секретаријату ЦК СКС у којем су износили ко је, када и шта говорио поводом различитих политичких тема, чиме се додатно стварала веома напета политичка ситуација. Код Ј. Броза Тита јавило се уверење да је у ЦК СКС дошло до *активизирања ранковићевских снага које излазе са паролама да су грешке А. Ранковића биле неупоредиво мање од смењених руководиоца у СРХ*, при чему је српским либералима

⁶⁸⁷ Стенографске белешке са 34. седнице ПСКЈ, 11-12.7.1972, АЈ, 507, III/170.

посебно замерао да су се супротстављали спровођењу уставних амандмана и увођењу пуне централизације партијске власти.⁶⁸⁸

Руководство САПК је 6. септембра 1972. године расправљало о стенограму са састанка руководства СРС од 5. и 6. јула, закључивши да дисонантни тонови у врху Републике представљају шансу за Покрајину да наметне и учврсти своје политичке ставове и интересе у Федерацији. Сходно томе, Секретаријат ПК СКК је затражио енергичнију бробу против свих анархо-либералистичких и бирократско-догматских опредељења, спровођење критичке анализе укупне политичке праксе и односа у СРС и нескретање са линије коју су трасирали Четврти пленум ЦК СКЈ и Девети конгрес СКЈ. Такође, назначено је да су *девијације у политичкој пракси Србије имале посебне импликације на односе између Републике и Покрајине Косово*, што је дошло до изражаја приликом одлучивања о бржем развоју Покрајине, уставних дискусија о новом положају Покрајине, у испољавању неповерења према неким ставовима и мерама СКК, допринело заоштравању међунационалних односа, игнорисању неких кадровских решења у Републици и недовољном пружању подршке СКК у борби против национализма, али и штетно утицало на комунисте Србе и Црногорце у борби против *великосрпског национализма*. На крају је наведено да ће *СКК и прогресивне снаге свих народа и народности Косова подржавати онај курс којим се доследно спроводе у живот речи и захтеви друга Тита* и да ће *оштро реаговати, ма о коме се ради, на сваки покушај недовољног уважавања његових речи и личности*. Током овог састанка, М. Бакали је нарочито потенцирао да се руководство СРС *није узбудило* када је извршен напад на А. Шукрију, да је *контрирало* током дискусија о уставним амандманима, да *није дало довољно подршке* политици бржег развоја Покрајине, да је *изражавало сумње* у исправност политике ПК СКК код случаја К. Реуфија и да је *са резервом* после XXI седнице ПСКЈ примило критике *великосрпског национализма* од стране ПК СКК. Ф. Хоца је потенцирао како нико са САП Косова није учествовао у дискусији руководства СРС и да се ставови О. Невзатија не могу узети за ставове Покрајине, изразивши жаљење што су покрајински кадрови били заобилажени у расправама по важним питањима у Републици, чиме је хтео да се огради од дела одговорности која је у извесном смислу припадала

⁶⁸⁸ Како је Р. Чолаковић записао у дневничким белешкама: *Почело је разграничавање у политичком врху Србије. Још не знам ко је на ком фронту, али наслућујем да иза свега стоји Тито коме се не допада независан став појединих људи из тог врха и он жели да се макну. Он тражи људе послушне, а садашњи то нису. Не мислим да воде добро ствари, али исто тако не мислим да би се таква питања морала решавати како то Тито жели, јер то показује колико је демократичност у СКЈ срезана према вољи појединаца*. Видети: D. Marković, S. Križevac, *Zašto...*, 409; Р. Чолаковић, *Дневник...*, 348; D. Marković, *Život i politika 1967-1978, I...*, 368; В. Petranović, *Jugoslovenski federalizam, II...*, 503; Информација о најновијим активностима СКС и ЦК СКС, 24.7.1972, АЈ, 837, II-3-а-2/500.

руководству САПК. Такође, он је негирао да постоји сукоб између Албанаца и Срба у Покрајини и да се води дискриминаторска политика према неалбанском становништву у Покрајини, негодовао што је руководство СРС дозволило К. Реуфију да по напуштању ПК СКК остане делегат Покрајине у ЦК СКС, критиковао смењивање М. Минића са положаја заменика председника Кординационе комисије за уставна питања СРС и довођење Р. Ратковића који није био наклоњен покрајинама и изразио сумњу у подесност Ј. Печеновића да буде амбасадор у НРА. Како је Хоџа закључио: *Сада, пошто су разлике у ЦК СКС легализоване и пошто су оне јасне, ми не смемо да се одредимо да ли смо за Марка и Латинку или Дражу и Перу. Ми морамо принципијелни бити, ми морамо принципе да подржавамо, па да из тога изнесемо своја гледања, своје примедбе, своје ставове и да кажемо то и то су наши ставови и то да чинимо са најбољом намером да конструктивно делујемо да би се створила здрава клима. Сваки покушај да се руши одређење за кога је ко или на пребројавање колико је за кога не води решењу, него фракционаштву и нездравим односима.*⁶⁸⁹

У наставку описаног састанка, В. Дева је указао да СКК не може да дозволи да се говори како *пада углед друга Тита*, истакао значај Брионског пленума као *прекретницу у линији СКС по националном питању*, умањивши достигнућа Шестог пленума ЦК СКС, и алудирао да је албанским демонстрацијама из 1968. године *придата превелика важност*. Како је рекао: *Косово не може да буде у позицији да иде да куца само до Србије и натраг, јер су проблеми Косова такви да не можемо пристати да Федерација каже ми смо вас брисали, ево вашу Србију изволите тамо ломите главе*. Дева је похвалио некадашња залагања Д. Радосављевића Бобија да се унапреде прилике у Покрајини, нагласивши да су проблеми САПК заправо проблеми југословенских народа, владе и институција. А. Фазлија је истакао да још увек нису скинуте све *политичке хипотеке* у односу према Покрајини и да недостаје *Димитрије Туцовић савремене Србије*, док је И. Куртеши критиковао кадровска постављања у СРС, нагласивши да се покрајинско руководство није уопште питало око додељивања функције П. Ајтићу. Суштински посматрано, овај састанак је по употребљеној реторици подсећао на доба смене А. Ранковића из 1966. године када се покрајинско руководство успешно престројило како би спремно дочекало промене у Републици, нагласило оданост Ј. Броз у Титу и издејствовало што боље повластице у предстојећим уставним променама. Тако је средином септембра, уз

⁶⁸⁹ У Београду је 1. августа 1972. године преминуо покрајински функционер Блажо Радоњић, члан ЦК СКС и председник Комисије ЦК СКС за развој. Видети: *Умро Блажо Радоњић*, Јединство, 3.8.1972; Информација са састанка на коме су размењена мишљења о садржини стенограма разговора у руководству СРС, септембар 1972, АЈ, 837, II-2/570; Магнетофонске белешке са састанка у ПК СКК на коме су размењена мишљења о стенограму дискусије руководства Србије, 6.9.1972, АЈ, 837, II-2/570.

свесрдну подршку С. Доланца, на највишем нивоу Партије договорено је да се партијском чланству упути Писмо Ј. Броза Тита у којем би се исказала неопходност за *бескомпромисном борбом против свих негативних појава и тенденција*, посебно оних које воде *идејно-политичкој дезинтеграцији СКЈ*, његовом претварању у *либералну коалицију републичких и покрајинских организација* и раздвајању радничке класе по националној и републичкој припадности. У Писму, које је стигло у партијске организације почетком октобра, посебно је било апострофирано да у *СК има настојања да се отупи оштрица усвојених ставова, да се они разводне и потисну у страну, а практични подухвати одлажу и неутрализују*, а што је заправо био увод у директан обрачун са српским либералима.⁶⁹⁰

ЦК СКС је 28. септембра 1972. године констатовао да се процес економске стабилизације и примена уставних амандмана не остварују задовољавајућим темпом, због чега је од свих чланова СК на руководећим местима затражено да идентификују позиције супротне партијској политици, одлучно им се супротставе и њихове носиоце одстране из Партије. Док је почетком октобра на покрајинском саветовању са секретарима општинским комитета, под председништвом М. Бакалија, разматрано споровођење и остваривање ставова из Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПКСЈ, Ј. Броз Тито је на Брионима дао интервју у којем је одбацио тврдње како је у Југославији тешка политичка ситуација и оценио да *инострани антисоцијалистичке снаге* шире такве гласине, позвавши на *јединство мисли и акције* у Партији и одстрањивање оних чланова који су се у њој нашли из каријеризма и неоправдано се обогатили. Броз је потврдио да ће се Десети конгрес СКЈ, уместо у 1973. години, одржати на пролеће 1974. године, објаснивши то *спровођењем борбе за чишћење Партије*, и устао против дезинтеграције СКЈ, рекавши: *Партија постоји у свакој републици, али она доноси свој програм на основу програма СКЈ. Идејно и политичко усмјеравање мора бити јединствено за читаву земљу. Истина, у свакој републици је другачије, свака има своје специфичне услове, о томе се мора водити рачуна. Зато се не може прописати јединство у свему, не може се рећи тако то мора бити и никако другачије. О томе треба да одлучују комунисти у републикама. Али на основу јединственог идејног усмјеравања, што значи да програми идејних и политичких акција не смију противуречити јединству наше социјалистичке заједнице као државе која иде у правцу комунизма.*⁶⁹¹

⁶⁹⁰ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 409; D. Marković, S. Križevac, *Liberalizam*, II..., 187; Магнетофонске белешке са састанка у ПК СКК на коме су размењена мишљења о стенограму дискусије руководства Србије, 6.9.1972, АЈ, 837, II-2/570; Магнетофонске белешке са 25. седнице ИБ ПСКЈ, 18.9.1972, АЈ, 507, IV/185; Свим члановима и организацијама СКЈ, 1972, АЈ, 507, IV/186.

⁶⁹¹ L. Petrović, *Zatvaranje...*, 428; *Правци акције*, Јединство, 2.10.1972.

Спровођење писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ на САПК довело је до низа чистки неподобних партијских кадрова. Тако је ОК СК у Пећи 12. октобра одлучио да искључи из својих редова судије Општинског суда у Пећи Адем Бајра и Слободана Бојића, опозвавши их са судијских функција заједно са Абдулазизи Дацијем. За Бајру и Дација је утврђено да су одржавали везе са бившим политичким осуђеницима и за Бојића да је био склон алкохолу, што је довело до неефикасности рада Суда. ОК СК у Приштини је из чланства искључио 13 чланова који су били водећи кадрови у радним организацијама под оптужбом да су погрешно оријентисали рад основних организација СК и стварали лоше међунационалне односе у колективима. Међу искљученима били су и наставници И. Ахметај и Б. Веселјај окривљени за *опортунистичко држање* приликом расправљања о стању у просвети. На састанку ОК СК у Призрену 24. октобра је донета одлука да се препоручи искључивање из чланства за Бора Кујунџића и Ђорђа Реџића због *тежњи да компромитују руководство СК*, а изабране су и посебне комисије за испитивање пореске политике, малверзација у трговини и материјалних трошкова у радним организацијама. У Подујеву је искључен из СК посланик Покрајинске скупштине због *лидерства, фракционаштва и компромиса са националистичким елементима*, док је са државних дужности смењено неколико руководећих службеника. До искључења чланова СК дошло је и у Клини и Лепосавићу због *слабих морално-политичких квалитета*. Извршно веће Скупштине САПК је 24. октобра закључило да ће се убудуће инсистирати на стриктном спровођењу закона и договорене политике, сузбијати социјалне разлике и испитати квалитет рада у просвети.⁶⁹²

У Београду је 9. октобра 1972. године започео састанак руководиоца државних и партијских органа СРС код Ј. Броза Тита, који је трајао четири дана и представљао политички обрачун са српским либералима. Том приликом је Броз указао да односи између ЦК СКС и Председништва СКЈ *нису били правилни*, да се не сме дозволити да партијска децентрализација доведе до разбијања њеног јединства и да је руководство СРС *неадекватно интерпретирало или немо прелазило* преко његових политичких говора. Он је српским либералима замерио што нису били довољно активни у борби против национализма, што нису агилно реаговали на иступе појединих професора БУ који су критиковали реформу политичког система у Југославији и што су дозволили да медији без довољне цензуре објављују информације, поручивши им да за оне који не желе да

⁶⁹² *Енергично против негативних појава*, Јединство, 9.10.1972; *Непоштенима није место у СК*, Јединство, 9.10.1972; Р.М, *Правосудни органи – неефикасни*, Јединство, 16.10.1972; В.И, *Искључено 13 чланова*, Јединство, 16.10.1972; *Без акције нема резултата*, Јединство, 26.10.1972; Б.Б, *Одлучно сузбијати негативне појаве*, Јединство, 26.10.1972; Резиме дискусије са седнице ИО Председништва ПК ССРНК, 11.10.1972, АЈ, 142, К-398; Информација о текућој политичкој активности СКС у остваривању Писма Председника и ИБ ПСКЈ и говора друга Тита, 26.10.1972, АС, Ћ-2, К-3.

прихвате политички курс који он одређује нема више места у Партији. Стављајући се на страну Председника СКЈ, Д. Марковић је указао на постојање конфронтација у руководству СРС, док је поводом САПК истакао да се српски либерали нису супротставили поједним написима у београдској штампи поводом дешавања на ПУ у 1971. години и приметио да се ЦК СКС, и поред тога, *својски потрудио да кроз уставне промене омогући покрајинама фактичку аутономију и потпуну самосталност*. П. Стамболић је критиковао српске либерале да *нису имали оријентацију која би реалније анализирала токове политичких кретања и усмерила се на одређене центре отпора и деловања непријатељских снага и енергичније се одупрала разнима притисцима*, констатујући да су се према питању демократије односили као према *категорији буржоаског уместо социјалистичког самоуправног друштва*. Покушавши да се оправда чињеницом да су М. Никезић и она преузели политичке функције у СКС 1968. године која је била бременита крупним политичким догађајима, Ј. Перовић је саопштила да разуме кривицу коју сноси Секретаријат ЦК СКС и приметила да се у Федерацији ништа неће постићи ако се одговорност република и покрајина буде свела на јачање њиховог етатизма. М. Бакали је замерио руководству СРС на изношењу ставова на политичким форумима који су били супротни платформи СКЈ, означивши их као *опортунизам и либерализам* против којег се покрајинско руководство енергично борило, а затим се самокритички осврнуо на рад СКС објаснивши да је могао бити *делотворнији и одговорнији* и похваливши Писмо Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ. Такође, он је позвао да се критички преиспита и дубље сагледа укупна политичка пракса у Републици и да се *уоче оне тачке где је евентуално дошло до одступања ставова и политичког опредељења СКС*. О. Невзати је покушао да објасни да ЦК СКС није желело да употребљава административне мере против оних који су му се супротстављали сматрајући да се *више може постићи путем убеђивања, разговарања и конкретног деловања које би показало снагу Партије*. Поводом САПК, он је истакао да је био под сталним притисцима оних који су постављали питање *зашто се покрајинама дају толика права, посебно Косову када они тамо имају уперен поглед према Албанији*, али да је и поред тога остао на линији националне политике СКЈ, да је ишао на терен Покрајине како би деловао и да због тога не прихвата да се *заслуге за промену свести народа на Косову приписују ником другом до ЦК СКС*.⁶⁹³

⁶⁹³ К. Николић, *Србија...*, 317; Љ. Димић, *Историја српске...*, 432; S. Đukić, *Čovek u svom...*, 208; A. Nenadović, *Mirko...*, 119; Д. Стаменковић, *Између...*, 201; D. Marković, *Život i politika 1967-1978, I...*, 391; L. Perović, *Zatvaranje...*, 432; S. Đukić, *Slom...*, 166; *Prelom '72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, Beograd 2003; 9; Пријем делегације СРС, 9-16.10.1972, АЈ, 837, II-2/570.

У наставку описане дискусије, Ф. Хоџа је директно напао српске либерале рекавши да је од њих очекивао више самокритике и да су односи у врху Републике били веома лоши, замеривши што на БУ нису уклоњени поједини професори попут М. Ђурића и што ЦК СКС није оштрије реаговао против иступања Д. Ћосића, М. Бећковића и Љ. Тадића. По питању САПК, Хоџа је нагласио да Покрајина *није периферни, нити немирни део Србије, већ одговорни део њене постојаности и њене политике*, похвалио је М. Минића, цитирајући његове речи да је *за време уставних амандмана дошло до еуфорије српског национализма*, и закључио да је због држања руководства СРС дошло до *подозрења и страха код неких кадрова поводом положаја аутономије покрајина*. Д. Стаменковић је био један од ретких говорника који је скупио храброст да укаже како су приликом смене А. Ранковића руководиоци у СРС били јединствени, а да би сада могло доћи до цепања партијске организације. Он је покушао да оправда М. Никезића што није енергичније реаговао на поједине догађаје, објаснивши да је *имао политичко стрпљење и живаца да не дозволи да се ситуација учини много гором и да је лако констатовати стање, а да га није лако мењати*. Уз то, Стаменковић је упитао П. Стамболића зашто је рекао да је четири године трпео либерализам, уместо да му се отворено супротстави, и нагласио да *Србија не би требало да има никакве посебне обавезе и права у оквиру Федерације, већ да се третира равноправно*. Готово се извињавајући, М. Никезић је нагласио да је у свом раду настојао да избегне две опасности – да СКС буде недовољно организован и да се у спровођењу реформи не тражи излаз у враћању на *предреформско стање*. На то је реаговао И. Куртеши указавши да су српски либерали били непринципијелни зато што су покрајинском руководству пружили помоћ током демонстрација Албанаца из 1968. године, док то нису учинили током демонстрација српских и црногорских студената 1971. године, чиме је практично изједначио ова два догађаја. Такође, он је замерио руководству СРС што је П. Ајтић изабран за председника РК ССРНС без уважавања ставова покрајинског руководства које је сматрало да би његово именовање могло да доведе до *раздора у Косову* наносећи политичку штету целој држави, као и на подршци К. Реуфију да остане у ЦК СКС и поред тога што га је партијска организација Косовске Митровице сменила из Покрајинске конференције СКК. В. Дева је подсетио да је М. Никезић у вези са формирањем Председништва СФРЈ својевремено питао *која је права намера покретања овог тела* и тврдио да *то није демократски поступак*, премда је знао да је иницијативу дао Броз. Такође, он је критиковао српске либерале што су дозволили да Д. Ћосић после Четрнаесте седнице ЦК СКС постане почасни грађанин Крушевца.⁶⁹⁴

⁶⁹⁴ Исто.

У завршном обраћању, Ј. Броз Тито је истакао да је СКС бројчано најјача организација у СКЈ, да је СРС највећа Република и да су већ дуже време постојале *аномалије, неефикасност и неактивност* које је потребно превазићи да би се обезбедило поверење у Партију. Како је рекао: *Омаловажавање борбе против анрахолиберализма и класног непријатеља значи у суштини опортунизам који наводи воду на млин оних снага које су за чврсту руку, односно које теже ка бирократизму, догматизму, итд.* Поред тога, Броз је руководству СРС замерио да су се у прихватању последњих уставних амандмана скоро искључиво концентрисали на тематику *самосталности, суверенитета република и њихове позиције у Федерацији* и да су имали либералан однос у *идејно-политичком конфронтирању са класним непријатељем* што су правдали тврдњама да се *борба води против идеја а не против људи и употребом демократских метода*, рекавши: *Другарице и другови, скоро свака дискусија је започињала готово заклињањем на вјерност мени. Мени то не треба. Вјерност политици СК доказује се њеним извршавањем. Уз то се чула теза, доказивање како мене српски комунисти воле. То ме вријеђа, другови. Дobar дио свог револуционарног рада и живота провео сам овдје, међу српским комунистима. Устанак смо започели на територији Србије. Никада се барем мени није поставио проблем односа ни са српским, ни са било којим другим комунистима.* Одбацивши све оптужбе да настоји да стање у држави врати на старо, односно да покушава да ревидира одлуке Деветог конгреса СКЈ без демократске дискусије, Председник СФРЈ је истакао: *Ја лично имам доста материјала из штампе, говора, изјава, итд. неких руководећих другова из СКС, из којих се јасно види да има ствари и формулација које су контрадикторне, а у њима има директних и индиректних полемисања са мојим, и не само са мојим гледиштима на разне проблеме. И размишљајући, ја сам прешао преко тога да подносим те ствари, јер сам, у првом реду, очекивао да ће сигурно бити другова који ће то у самокритици сами казати, тј. самокритички се осврнути на свој рад. Али то се није догодило, и мени је то веома, веома жао.* На крају обраћања, Броз је апеловао да се стопирају приче које круже по Београду да су *побиједили они који су били критиковани, а не они који су критиковали*, одбацио методе обрачуна са руководством СКС као са *некаквом партијском фракцијом*, указао да нема никаквог цепања у СКС и позвао комунисте у СРС да се уједине и превазиђу *неслагања на платформи Писма Извршног бироа ПСКЈ*. Препустивши ЦК СКС да изврши персонална померања у руководећим телима, он је практично опрао руке од српских либерала које је чекало смењивање са свих државних и партијских функција.⁶⁹⁵

⁶⁹⁵ Исто.

ПК СКК је на затвореној седници 18. октобра 1972. године разматрао *Информацију о разговорима друга Тита са Активом политичког руководства СР Србије*, када је М. Бакали критиковао тенденције српских либерала да изолују руководство САПК у процесу креирања републичке политике и указао да СКК доследно следи партијску политику у духу XXI седнице ПСКЈ. Иако није спорио да је током последњих година дошло до квалитативних промена у односу Републике према Покрајини, он је истакао да су због неефикасности, инертности, уопштености, декларативности, неенергичности, опортунизма, вербализма и либерализма руководства СРС многа питања остала отворена и нерашчићена. Бакали је покушао да оправда покрајинско руководство да је на многим заједничким састанцима указивало на неправилности, позвавши на покретање хитне идејно-политичке офанзиве против анархо-либералистичких и бирократско-догматских тенденција и на постизање већег јединства међу комунистима. Осим тога, он је саопштио да је по завршетку четвородневног скупа, заједно са М. Звицером, посетио М. Никезића и Ј. Перовић који су их известили да намеравају да поднесу оставке и затражили од руководства ПК СКК да размисли о могућим кандидатима на њихова места.⁶⁹⁶

Тако је већ 21. октобра 1972. године одржана седница ЦК СКС на којој су упућене оставке М. Никезића на место председника и Ј. Перовић на место секретара овог тела, док је Никезић у образложењу потврдио да је Ј. Броз Тито њихове оставке *оценио правилним*. Међутим, како су поједини чланови ЦК СКС сматрали да би о разлозима подношења оставки требало покренути расправу, оне том приликом нису биле формално усвојене и седница је прекинута како би се обавиле консултације Секретаријата ЦК СКС са Ј. Брозом Титом. У међувремену дат је предлог да нови председник ЦК СКС буде Мирко Чанадановић и секретар Никола Петронић, али је током разговора са представницима Секретаријата ЦК СКС, који су чинили Н. Петронић, Б. Симић, О. Невзати, М. Синђић, М. Марковић, Б. Бјелогрић, Ј. Шредер и Ј. Вујовић уз присуство М. Чанадановића, М. Бакалија, С. Дороњског, Ф. Хоце и К. Аврамовића, на Брионима 22. новембра Брозу звонио телефон, поводом чега се касније спекулисало да га је звао П. Стамболић како би ургирао против Чанадановићевог избора. Два дана касније одржан је консултативни састанак водећих људи СРС када је постало јасно да ће на место председника ЦК СКС доћи Тихомир Влашкалић (1923-1993). На новом сусрету Секретаријата ЦК СКС са Брозом 25. октобра у Сплиту дати су предлози да нови председник ЦК СКС буде или Живан Васиљевић или Т. Влашкалић, а атомосферу је покварио инцидент који је изазвао С. Доланц. Наиме, он је отворено навијао за избор

⁶⁹⁶ Магнетофонски снимак са 39. проширене седнице ПК СКК, 18.10.1972, АС, Ђ-2, СКК, К-12.

Влашкалића, претећи члановима Секретаријата ЦК СКС да има информације са киме се састају и шта говоре. У међувремену, у Београду је припремљен терен за избор Т. Влашкалића, у чему је значајну улогу одиграо Д. Марковић. На Четрдесетчетвртој седници ЦК СКС, одржаној 26. октобра, једногласно су за новог председника и секретара ЦК СКС били изабрани Т. Влашкалић и Н. Петронић. Иначе, на седници СИБ-а 30. октобра прихваћена је оставка савезног секретара за иностране послове Мирка Тепавца.⁶⁹⁷

На седници ПСКЈ 30. октобра 1972. године Ј. Броз Тито је рекао: *Ја мислим да ће ово, што је сада учињено у Србији, дати добре резултате. На места оних који су дали оставке дошли су други људи коју су познати, не толико у читавој Југославији, али су познати радничкој класи Србије. И они ће знати да савладају оно што стоји пред њима и спроведу све оно што се се тражи у Писму.* Том приликом је М. Бакали поднео извештај да се на САПК добро спроводе препоруке из Писма Председника СКЈ и Извршног комитета ПСКЈ, да су на удару *анархолибералистичке тенденције* и да је дошло до бољег праћења развоја односа са НРА тако да су поједине посете забрањене или стављене под увид државних и политичких органа. На заједничкој седници Секретаријата ПК СКК и Комисије за организационо-политичку и идејну изградњу СК почетком новембра је констатовано да је током спровођења наведеног Писма из СКК искуључено 140 лица, од којих преко 30 на руководећим функцијама у Партији зато што нису били доследни у спровођењу политике СК. Поред тога, препоручено је основним организацијама СК смењивање још око 30 лица на одговорним функцијама *која су се компромитивала у раду*, уз закључак да је потребно створити такав СКК у којем би *доминирала млада и модерна радничка класа и јачало јединство, одговорност и идеолошка чистота.*⁶⁹⁸

На Четрдесетпетој седници ЦК СКС, одржаној од 9. до 11. новембра 1972. године, Н. Петронић је указао да је одбачено сагледавање СКЈ као *конфедерације републичких партија* и затражио борбу против свих тенденција *унитаризма, бирократског централизма и великосрпског хегемонизма.* Изразивши жаљење што је ЦК СКС принуђен да води *паралелну борбу против национализма, етатизма и анархолиберализма*, он је критиковао појаве кадровског монопола, фамилијарности, нестручности и привредног

⁶⁹⁷ Индикативно је размишљање Д. Стаменковића из описаног времена: *Влашкалић није ни вредни члан Извршног већа, ни истакнути професор Економског факултета, а најмање је познат као партијски радник. Ако већ сада немамо правог човека, нека то привремено буде Петар Стамболић, као једна врста прелазне владе.* Видети: S. Svetković, *Između srpa i čekića*, II..., 386; D. Marković, S. Križevac, *Liberalizam...*, II..., 315; S. Đukić, *Slom...*, 249; Z. Vuković, *Od deformacija...*, 724; L. Perović, *Zatvaranje...*, 456; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 394; Д. Стаменковић, *Између...*, 210; Централном комитету СКС, 21.10.1972, АЈ, 837, II-3-а-2/510; *Титова критика – драгоцен помоћ*, Јединство, 30.10.1972; *Прихваћена оставка Мирка Тепавца*, Јединство, 1.11.1972.

⁶⁹⁸ L. Perović, *Zatvaranje...*, 736; Д. Стаменковић, *Између...*, 213; Стенографске белешке са 36. седнице ПСКЈ, 30.10.1972, АЈ, 507, III/172; *Идеолошка чистота СК крупан задатак*, Јединство, 9.11.1972.

криминала. У дискусионом делу седнице, Ј. Келменди је у име руководства СКК затражио да се *сви негативни случајеви испитају и доведу до краја* и позвао чланове ЦК СКС да више посећују партијску базу и воде непосредне разговоре са радницима. Сличне ставове изнео је и М. Бакали који је апеловао да је потребно спровести *хитну критичку анализу укупне политичке праксе у Србији*, затраживши да се *јасније и јавније каже куда је могла да нас одведе политичка пракса коју сада критикујемо, коју одбацујемо и коју мењамо*. Такође, он је захтевао да се *дају гаранције да се неће наставити стара пракса вербализма и политике без завршнице* и закључио да се морају спречити *све појаве идејно-политичког полицентризма у Републици и политиканског препуцавања*. М. Звицер је објаснио да се у Покрајини спроводи *снажан талас критика конкретних појава, деформација и људи који су у ранијем периоду испољили слабости у раду или деловали антисоцијалистички у друштвено-економским, самоуправним и међунационалним односима*. На крају седнице, Т. Влашкалић је указао да је обавеза сваког члана СКС да спроводи одлуке и директиве СКЈ и да би *они који за то нису способни или то не желе требало да оду са својих функција*, приметивши да су уставни амандмани путоказ *ка конкретним решењима*. Увече 11. новембра одржана је Четрдесетшеста затворена седница ЦК СКС на којој су усвојене су оставке М. Никезића и Л. Перовић на чланство у ЦК СКС (једногласно), О. Невзатија на чланство у ЦК СКС и на функцију у Секретаријату ЦК СКС (један глас против и један глас уздржан) и К. Реуфија на чланство у ЦК СКС (два гласа против и један уздржан). Перовићева је поднела оставку и на чланство у Председништву СКЈ, а К. Поповић на чланство у сталном делу Конференције СКЈ. Том приликом, Реуфи се критички осврнуо на изјаву Куртешија који је рекао да би *Реуфијево даље постојање као члана ЦК СКС представља недоследност у односу на ПК СКК*, објаснивши да је стога сматрао да би било *некомунистички да не поднесе оставку*.⁶⁹⁹

У наредном периоду је уследила велика чистка свих политичких и друштвених кадрова који су били повезани са српским либералима, тако да су један за другим из

⁶⁹⁹ Поводом смене српских либерала сликовит запис је оставио Д. Ћосић: *Чистка „либерала“ извршена је без традиционалне, стаљинско-титовске оштрине. Нису издјаници. Само су правили грешке и пропусте у спровођењу политике ЦК СКЈ, то јест Титове. Неће бити ухапшених и аболираних у име „хуманог односа“.* Битно је да не сметају „даљем и бржем развоју нашег самоуправног друштва“. Марко, мој вршњак, у пензију са 50 година! Он је, свакако, најрационалнији човек у српској политици. Ја му нисам истомошљеник, али његов одлазак значи долазак горих... Редуковањем својих метода у обрачуна са неистомошљеницима, Тито и Кардељ су уважили досадашња искуства: *глупо је и непотребно сећи главе, кад људи имају вратове који се лако повијају. Нема никакве потребе да се противници терају на робију – довољно је да се отерају у пензију. Тим пре што се они томе не противе; и као пензионери остаће комунисти.* Видети: Магнетофонске белешке са 45. седнице ЦК СКС, 9-11.11.1972, АС, Ћ-2, К-84; Магнетофонске белешке са 46. затворене седнице ЦК СКС, 11.11.1972, АС, Ћ-2, К-85; Д. Ћосић, *Историја једног доба. Време отпора...*, 75.

јавног живота нестали Б. Павловић, М. Тодоровић, П. Ајтић и М. Чанадановић, али и многи уредници и директори медијских кућа. Током 1973. године је на различитим нивоима смењено око 4.000 људи, међу којима је било много кадрова из САПВ. Са САПК практично једини страдали припадник ужег круга српских либерала био је О. Невзати, док су у случају К. Реуфија и П. Ајтића у питању биле директне освете и обрачуни покрајинског руководства. Талас критичке цензуре који је обузео СРС учинио је да се забораве све несавршености из доба владавине српских либерала и да се за њима зажали. Иначе, од 6. до 8. децембра 1972. године је одржана Трећа конференција СКЈ, која је била посвећена борби Партије за социјалистичку усмереност и активно учешће младе генерације у развоју самоуправног социјалистичког друштва. У циљу припреме за ову Конференцију, одржана је седница ПК СКК 27. новембра на којој је констатовано да на селу и даље живи 60% становника Покрајине, од којих већину чине млади на које се непрестано врши антисоцијалистичка и националистичка пропаганда од противника државног уређења Југославије. На самој Конференцији, представник САПК Ћ. Хасани изнео је податке да у Покрајини 67,7% од укупног становништва чине млади до 29 година старости, а да је у друштвеном сектору запослено свега њих 26,5%. На седници ЦК СКС 15. децембра за новог члана Секретаријата овог тела изабран је Азем Хусамедин.⁷⁰⁰

Процес даљих уставних промена у Југославији отворен је на Осмој седници ПСКЈ 22. априла 1970. године и настављен кроз рад на формирању Председништва СФРЈ. На Првој конференцији СКЈ, одржаној од 29. до 31. октобра, Ј. Броз Тито је саопштио да се неће мењати цео Устав СФРЈ, већ да ће се ићи на доношење нових уставних амандмана. Видећи у томе шансу за проширење својих надлежности, руководство САПК, посебно оно албанске националности, затражило је да буде укључено у рад Савезне уставне комисије и да се омогући да делегат Покрајине буде председник Председништва СФРЈ, чиме се ишло на изједначавање права република и покрајина. То је изазвало подозрење српских либерала који су страховали да би даље осамостаљивање покрајина могло да угрози интегритет СРС. Почетком 1971. године Броз се изразио против прерастања

⁷⁰⁰ Д. Биландић је записао да је 27. октобра 1972. године, путујући возом на релацији Загреб-Београд, седео поред Албанца са САПК који му се поверио: „*Ја сам просветни радник из Приштине. Био сам два месеца у Тирани на инструктажи... Земља је јако уређена. Народ не зна за луксуз, али је веома задовољан. Нема социјалних разлика. Радник има плату 10% мању од директора. Тамо се дозвољавају неке врсте робе тек када сви становници то могу купити. До 1970. године ликвидирали смо неписменост, а сада сви похађају школе 11 година. А код нас је све другачије. Како се може говорити о социјализму кад у школу једни долазе аутом, а други иду боси.*“ Поносан је на Косово. Тврди да његова земља Косово држи 60% производње злата, 70% лигнита итд. „Фонд за неразвијене дао нам је смешно мали кредит. Пустите нас саме, сада имамо кадрове и ресурсе и сами ћемо се изградити. Имамо 17.000 студената... Ми смо веома млада амбициозна нација. Видети: D. Bilandžić, *Povijest...*, 127; К. Николић, *Србија...*, 319; S. Svetković, *Između srpa i čekića*, II..., 386; Материјали са 42. седнице ПК СКК, 27.11.1972, АС, Ћ-2, СКК, К-12; *Treća konferencija SKJ*, Београд, 1972, 5; Магнетофонске белешке са 47. седнице ЦК СКС, 15.12.1972, АС, Ћ-2, К-85.

покрајина у републике и одбачен је предлог да народности добију право на самоопредељење. Међутим, Федерација и поједине југословенске републике које су у томе виделе слабљење утицаја СРС, подржавале су даље уставне промене које су посредно изједначавале права република и покрајина, а што је руководство СРС било приморано да подржи на Трећој конференцији СКС одржаној 9. и 10. марта. Српски либерали су остали доследни идеји да СРС не може имати посебну одговорност унутар СФРЈ и уследила је критика уставних промена од стране професора БУ, што је руководство САПК искористило да пласира тезе о константној угрожености Покрајине од *великосрпског национализма*. Током посете САПК од 12. до 14. априла, Броз је обећао да ће Федерација наставити улагања у развој Покрајине, док је П. Јовићевић затражио да се у уставне амандмане *не шверцује* теза да је САПК првенствено политичка заједница Албанаца, заложивши се против тенденција националне мајоризације. У то време је почело да расте неповерење Броза према српским либералима и међу руководством САПК је дошло до подела на националној основи. Пошто је К. Реуфи 15. маја упутио критику да није ништа учинијено да се спречи да се бројност турске народности у Покрајини од 1961. године преполови, на XXVIII проширеној седници ПК СКК 21. и 22. јуна проговорено је о притисцима Албанца на Србе и Црногорце да се иселавају из Покрајине и М. Секуловић је замерио кадровима албанске националности да фаворизују своје сународнике у политици запошљавања, студирања и издаваштва, што је директно утицало да за новог председника ПК СКК буде изабран М. Бакали, познат по оштрој реторици у корист Албанаца.

Савезна скупштина је 30. јуна 1971. године усвојила амандмане XX-XLII на Устав СФРЈ којим су покрајине стекле право да заједно са републикама одлучују о пословима Федерације и дају сагласност на измене Устава СФРЈ, при чему су у Председништво СФРЈ изабрани В. Дева и И. Куртеши као делегати САПК. На захтев Броза, покрајинско руководство му је послало Информацију о стању у САПК, али без сагласности свих чланова ПК СКК и са једностраним погледом на збивања у Покрајини која су била у интересу Албанаца, а на основу које је Председник СФРЈ дао Бакалију одрешене руке да *удар* по свима који се не слажу са државном политиком на САПК. У таквим околностима је на XXX седници ЦК СКС 9. јула дошло до иступа К. Реуфија који је истакао да неразвијеност Покрајине није узрочник свих проблема и скренуо пажњу на проблеме иредентизма. Како ЦК СКС није желео да се огради од Руфијевог саопштења, дошло је до додатног удаљавања руководства СРС и САПК. Деловање МАСПОК-а и осуда хрватског национализма на XXI седници ПСКЈ, одржаној 30. новембра и 1. децембра,

дало је подстрек студентима српске и црногорске националности да затраже спречавање албанске мајоризације на ПУ, што је довело до расправе на XXXIII седници ПК СКК 21. и 22. децембра када је М. Секуловић отворено саопштио да је после Брионског пленума централни проблем у САПК постао *великоалбански национализам*. То је довело до његовог искуљчења из ПК СКК на иницијативу Бакалија, што је потакло Ј. Шотру да 28. децембра упуту Информацију Брозу у којој је указао на тежње покрајинског руководства албанске националности да створи владајућу елиту у САПК.

Скупштина САПК је 17. фебруара 1972. године усвојила амандмане I-X на Уставни закон САПК којима је установљено Председништво Скупштине САПК, Извршно веће САПК добило ресоре и утврђен Уставни суд Косова. Скупштина СРС је 24. фебруара усвојила амандмане IX-XVI на Устав СРС којем су покрајинама дате одрешене руке у законодавству. Све отвореније незадовољство Броза српским либералима довело је до поделе унутар руководства СРС, односно дистанцирања Д. Марковића и П. Стамболића. У таквој атмосфери, руководство САПК је почетком септембра нагласило да се српски либерали намерно нису трудили да подстакну бржи развој Покрајине, да су изражавали сумње у уставне амандмане и да су са резервом примали критике *великосрпског национализма*. Током четвородневног обрачуна Броза са српским либералима, који је започео 9. октобра, покрајинско руководство је највише критиковало М. Никезића, а 18. октобра је Бакали изнео становиште да су српски либерали намерно настојали да изолују руководство Покрајине. На основу Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ, до почетка новембра је из СКК искључено 140 чланова, међу којима 30 руководилица. Оставке М. Никезића, Ј. Перовић, О. Невзатија и К. Реуфија усвојене су 11. новембра, након чега је уследио талас критичке цензуре. За новог председника и секретара ЦК СКС су изабрани Т. Влашкалић и Н. Петронић, који су били бледе политичке фигуре, што је покрајинском руководству пружало повољне изгледе да у наредном периоду, уз свесрдну подршку Броза, наставе борбу за даље подизање нормативних права САПК и побољшање положаја својих сународника. У том процесу, период владавине српских либерала није представљао реалну сметњу спровођењу попустљиве државне политике према Албанцима на САПК, односно српски либерали су својом уздржаношћу и помирљивим приступом практично подржали реформу Федерације која је ишла у прилог већој независности Покрајине и слободи у деловању руководства САПК.

5.3. Исход једног процеса – Устав СФРЈ из 1974. године

Координациона комисија Савезне скупштине за уставна питања, која је деловала под патронатом Е. Кардеља, је на састанцима током јуна 1972. године констатовала да је посао на изради новог Устава СФРЈ преобиман и да би га требало продужити за годину дана. Сходно томе, на седници Већа народа Савезне скупштине, одржаној 20. и 21. јула, је изнет предлог да се приступи изради уставних одредби из домена друштвено-економских односа, система самоуправљања, комуналног система, скупштинског система, остваривања функција Федерације, правосудног система и уставног судства, које би се ускладиле са раније усвојеним уставним амандманима I-XLII. Комисија за уставна питања САПК подржала је 28. септембра иницијативу и предлог за промену Устава СФРЈ, упутивши примедбе на око 30 тачака, међу којима највише у вези са комуналним и скупштинским системом. Заправо, руководство САПК је било незадовољно постојећим скупштинским системом у Републици и Покрајини, односно њиховом структуром и правима. Координациона комисија Савезне скупштине за уставна питања је средином децембра саопштила да је претресла предлоге уставних теза о самоуправљању и основама друштвено-економских односа, комуналном и скупштинском систему, друштвено-политичким организацијама, вршењу функција Федерације, правосудном систему и уставном судству, као и да је размотрила примедбе и мишљења уставних комисија републичких и покрајинских скупштина. Иако је ова Комисија је намеравала да настави рад у јануару 1973. године како би утврдила Предлог теза о променама Устава СФРЈ и доставила га Савезној скупштини на разматрање, било је евидентно да је њен рад текао много спорије него што је то врх Југословенске државе планирао.⁷⁰¹

На седници Координационе комисије за уставна питања Скупштине САПК 5. јануара 1973. године И. Куртеши је нагласио да ће се, сходно изради новог Устава СФРЈ, у наредном периоду отворити бројна питања везана за промене Уставног закона САПК. Наведена Комисија је 26. јануара подржала Предлог уставних теза о скупштинском систему и органима Федерације и констатовала неопходност продужења мандата посланика Скупштине САПК и одборника покрајинских општинских скупштина текућег сазива, зато што рад на уставној реформи није могао бити завршен током редовног трајања њиховог мандата. Тиме је подржана идеја да покрајински избори буду одржани

⁷⁰¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 411; D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 411; *Шта се мења у Уставу СФРЈ*, Јединство, 10.8.1972; *Подржала предлог за промену Савезног устава*, Јединство, 28.9.1972; *Координациона комисија завршила рад*, Јединство, 21.12.1972.

после уставних промена, по новом политичком систему. Координациона комисија Савезне скупштине за уставна питања завршила је 30. јануара разматрање и утврдила Предлог теза о променама Устава СФРЈ, на основу чега је препроучила Редакционој комисији да припреми Преднацрт новог интегралног Устава СФРЈ, што је искористио Куртеши како би затражио већи број представника социјалистичких аутономних покрајина у политичким телима Федерације. На то је Е. Кардељ упитао *да ли се ради о захтеву за већим бројем гласова или захтеву за новим и другојачијим статусом САП*, што је довело до одлагања отварања овог питања за неку од наредних седница, али и показало да питање изједначавања положаја покрајина са републикама није више била ствар само СРС, већ и осталих југословенских република. У међувремену, процес обрачуна са либерализмом, технократизмом и партијским кадровима који нису ревносно подржавали генералну линију СКЈ био је у пуном јеку на САПК, што потврђује седница ОК СК у Пећи, одржана 27. јануара, када су због злоупотреба положаја из СК искључена три и партијском опоменом кажњено шест чланова који су радили у општинским органима управе. Почетком фебруара одржана је седница ОК СК и актива комуниста Дома здравља у Вучитрну на којој је одлучено да се др Ш. Меровци искључи из радне организације и да му се одузме мандат посланика Републичког социјално-здравственог већа, а да се др Д. Саходили опозове из савета Дома здравља зато што су узурпирали власт и онемогућавали пријем нових лекара како би себи обезбедили веће зараде.⁷⁰²

Скупштина САПК је 15. фебруара 1973. године именовала Нешета Жубија и Исмета Гусињу за нове чланове Извршног већа САПК, док је на дужност секретара ПСУП уместо Д. Ристића постављен Светислав Јакшић. ЦК СКС је 23. фебруара одлучио да се Пета конференција СКС одржи у априлу текуће године и поновио тезу да СРС има већу одговорност за развој СФРЈ од других југословенских република, што је секретар ЦК СКС Н. Петронић аргументовао податком да 40% чланова СКЈ живи у СРС. У дискусионом делу, критиковане су оне партијске организације које су се односиле *рутинерски, формалистички и неодговорно према закључцима Четрдесетпете седнице ЦК СКС*, док је представник САПК Д. Ристић похвалио активност ПК СКК на спровођењу Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ. На Четвртој седници РК ССРНС, одржаној 5. и 6. марта, оставку је поднео председник овог тела П. Ајтић, јер је оцењено да РК ССРНС *није показала довољно активности и опредељености на*

⁷⁰² *За промену устава СФРЈ*, Јединство, 11.1.1973; Д.Б.Р, *Подржане тезе о скупштинском систему*, Јединство, 29.1.1973; *Убрзати спровођење амандмана*, Јединство, 29.1.1973; *Утврђен предлог теза о променама Устава СФРЈ*, Јединство, 1.2.1973; Р.М, *Кажњени носиоци негативних појава*, Јединство, 29.1.1973; В.О, *Зарадио сам 53 милиона старих динара*, Јединство, 8.2.1973; *Спровођење уставних амандмана. Правци активности и нека друга питања остваривања уставних амандмана*, Приштина 1973, 11.

решавању суштинских питања од друштвеног и радничког значаја. Заправо, у питању је био наставак чистки сарадника свргнутих српских либерала. Том приликом се П. Ајтић, као кадар САПК, самокритички осврнуо на свој рад објаснивши да је у Сосијалистичком Савезу долазило до деформација попут приватизације кадровске политике од стране група и појединаца, а што је све допринело продору туђих схватања и идеологије супротне линији СКЈ.⁷⁰³

У марту 1973. године је Секретаријат ПСКЈ констатовао да су кадровске промене у САПК почеле да дају позитивне резултате. Због либералистичког односа и неефикасности у раду дошло је до смене руководиоца у судству, тужилаштву и инспекцијским службама у Приштини и Урошевцу, 10 функционера у Топионици Тренча и откривено је више дела привредног криминала у Косовској Митровици, Пећи, Гњилану и Приштини него у претходне две године. У Призрену је смењен секретар ОК СК, председници СО и ССРН и два потпредседника, у Витини су смењени председници СО, ССРН, синдиката и омладине и 48 чланова искључено из СК, у Подујеву је из СК искључен посланик Бајрам Бајгора и још 27 чланова, у Гњилану је смењено пет директора и 27 чланова СК, у Приштини је искључено из СК 11 просветних радника и у Пећи је смењено више радника у правосудним установама. На ПУ су искључена из СК два професора и смењена два шефа катедри, а до смена је дошло и у гњиланском Косовотрансу и у приштинском Електрокосмету. Средином марта је на изборној конференцији ПК Савеза омладине Косова за председника изабран Агим Затрићи и за секретара Драгиша Мурганић. Иначе, у протеклих пет месеци било је у СКК примљено 1.800 чланова, од којих је 80% било млађе од 25 година старости, и искључено 468 чланова. Истог месеца су на основу одлуке ПК СКК у Београду формирана два актива комуниста који су се налазили на изборним функцијама у савезним и републичким органима. Секретар актива савезних функционера постао је секретар Већа ССЈ Мустафа Пљакић, а његов заменик судија Уставног суда Југославије Раде Главић. За секретара и заменика Актива комуниста републичких функционера изабрани су председница Социјално-здравственог већа Скупштине СРС Т. Симић и секретар Републичког већа Савеза синдиката Шефћет Јашари.⁷⁰⁴

⁷⁰³ Д.Б.Р, *Усвојена резолуција о друштвено-економском развоју*, Јединство, 19.2.1973; Записник са 48. седнице ЦК СКС, 23.2.1973, АС, Ђ-2, К-85; Информација о активности ЦК СКС и његових органа од половине децембра 1972. до почетка марта 1973. године, 1973, АЈ, 837, II-3-а-2/536; Д.В, *Четврта седница РК ССРНС*, Јединство, 8.3.1973.

⁷⁰⁴ Информација о политичким активности СК у марту 1973, 17.4.1973, АЈ, 507, IV-К.20/1-54; *Бољи третман и веће обавезе*, Јединство, 15.3.1973; *Подмлађују се редови СК*, Јединство, 22.3.1973; *Активи СК функционера Косова*, Јединство, 19.3.1973.

Координациона комисија Скупштине САПК за уставна питања је 31. марта 1973. године разматрала Нацрт интегралног текста новог Устава СФРЈ, који је припремила Координациона комисија Савезне скупштине за уставна питања, када је И. Куртеши изразио задовољство регулацијом самоуправног делегатског система и нагласио да је потребно још разговарати о организацији Покрајинске скупштине и покрајинских органа, саопштивши да су приведене крају припреме Преднацрта новог интегралног текста Уставног закона САПК. Покрајинска скупштина је 13. априла усвојила Закон о продужењу мандата посланика Скупштине САПК и одборника општинских скупштина на годину дана. ПК СКК је 20. априла анализирао шестомесечну активност на спровођењу Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ, у вези са чиме је М. Бакали истакао да су *либерализам, технократизам и друге несоцијалистичке појаве могле да угрозе тековине самоуправног социјалистичког развоја у Покрајини* и критиковао што у појединим срединама *још увек постоје отпори спровођењу задатака из Писма и што се лансирају непријатељске пароле да се СК враћа на старе методе чврсте руке*. Објаснивши да је *неприхватљива теза да у неразвијеном Косову није опасан технократизам* зато што су биле уочене појаве да *технократија у Покрајини на бази финансијског монопола и моћи тежи стицању политичке моћи и непосредном утицају на политику*, Бакали је нагласио да је са различитих функција у Покрајини смењено или суспендовано 240 кадрова и да је на основу ставова да *морално неподобне особе не могу радити у просвети, култури и сличним институцијама* из њих одстрањено 111 лица, од који 70 просветних радника. У наставку седнице разматран је Извештај Секретаријата ПК СКК у вези са коришћењем кредита за индивидуалну стамбену изградњу, неправним уступањем станарског права и коришћењем више станова у друштвеној својини, у вези са чиме је закључено да ни један од чланова ПК СКК по овим питањима није учинио злоупотребе и да нема потребе за покретањем одговорности.⁷⁰⁵

Пошто је на Осмој седници ПК ССРНК 25. априла 1973. године прихваћена оставка П. Ајтића у РК ССРН, у посети САПК је боравио секретар Извршног бироа ПСКЈ С. Доланц који је разговарао са члановима Секретаријата ПК СКК и председницима комисија ПК СКК о актуелним политичким питањима, давши им подршку. Пета конференција СКС одржана је 26. и 27. априла и на њој је изабрано десет нових чланова ЦК СКС, међу којима са САПК: посланик Већа народа Савезне скупштине М. Ковачевић, професор из Призрена Ђ. Љајићи и секретар ОК СК Косовске Митровице Б. Оручи. На

⁷⁰⁵ Разматран Нацрт интегрисаног текста Савезног устава, Јединство, 2.4.1973; Информација о досадашњем раду на припреми друге фазе уставних амандмана, 12.4.1973, АЈ, 507, IV-K.20/1-54; Посланицима продужен мандат, Јединство, 16.4.1973; Материјали са 46. проширене седнице ПК СКК, 20.4.1973, АС, Ђ-2, СКК, К-12.

Четвртој конференцији СКЈ, одржаној 10. и 11. маја, наглашена је дужност комуниста да обезбеде водећу улогу Партије у политичком систему државе како би *онемогућили покушаје других снага да се наметну и отежају развитак државе* и оцењено је да је *национализам поражен, али да се против њега мора водити стална борба, посебно против тенденција великодржавног хегемонизма, етатизма, технократизма, бирократизма и концепта вишепартијског система и грађанске демократије*, што је представљало тенденције враћања Партије на позиције *чврсте руке*.⁷⁰⁶

Председништво СКЈ и Председништво СФРЈ одржали су заједничку седницу 18. маја 1973. године на којој је разматран Нацрт новог интегралног Устава СФРЈ, односно подржани идејно-политичка основа, правци и садржина уставних решења. Уједно, упућен је позив свим организацијама СК, Савеза синдиката, омладинских и борачких организација, самоуправним органима, организацијама радних људи, стручним и научним телима да након усвајања Нацрта Устава СФРЈ приступе дискусијама кроз јавну расправу. У исто време заседала је Комисија Скупштине САПК за уставна питања која је разматрала и подржала Предлог нацрта Устава СФРЈ, констајући да се он темељи на уставним променама извршеним 1971. године и другим променама насталим у друштвено-економским односима. Такође, она је известила да би Предлог новог Уставног закона САПК могао бити готов крајем јула текуће године. Веће народа Савезне скупштине је 7. јуна усвојило закључак да се Нацрт Устава СФРЈ да на јавну дискусију која би трајала до 15. септембра, чији ток је планирано да прати Заједничка комисија свих већа Савезне скупштине за уставна питања, а да се са тиме синхронизује упућивање на јавну дискусију нацрта Устава СРС и Уставног закона САПК. Сходно томе, Покрајинска уставна комисија је 19. јуна утврдила Предлог нацрта Уставног закона САПК, у вези са чиме је И. Куртешки образложио да ће Скупштину САПК, према делегатском систему, сачињавати два већа – Веће самоуправних заједница, које би произашло из делегација основних самоуправних организација (140 делегата непосредно бирањих према областима удруженог рада) и Покрајинско веће, као политичко-извршни орган (30 делегата које бирају самоуправна већа општинских скупштина на основу јединствене кандидатске листе коју утврђује ПК ССРНК), док би Покрајинско извршно веће постало орган Скупштине САПК који врши управно-извршне функције и стара се о координацији рада

⁷⁰⁶ Председништво СКЈ је 11. маја 1973. године донело одлуку да С. Доланц остане на функцији секретара Извршног бироа ПСКЈ до Десетог конгреса СКЈ и да се покрене пројекат формирања Титовог фонда за стипендирање младих радника и радничке деце, који је званично основан 17. маја. Видети: Осма седница ПК ССРНК, 1973, АЈ, 142, Ф-423; *Интензивнија активност*, Јединство, 26.4.1973; Магнетофонске белешке са Пете конференције СКС, 26-27.4.1973, АС, Ђ-2, К-70; Магнетофонске белешке са Четврте конференције СКЈ, 10-11.5.1973, АЈ, 507, Ia/IV-1-12, К-22; Стенографске белешке са 41. седнице ПСКЈ, 11.5.1973, АЈ, 507, III/177.

управе. Планирано је оснивање и Председништва Покрајине, које би представљало САПК, координирало послове државних органа, давало иницијативе у покретању појединих питања и имало компетенције у областима одбране и безбедности, састављено од 9 чланова, међу којима би били председници Скупштине САПК и ПК СКК, док би осталих 7 бирала Скупштина САПК.⁷⁰⁷

Јавна расправа о Нацрту новог интегрисаног Устава СРС започета је 26. јуна 1973. године, у који су, у погледу покрајина, унете одредбе којима су се изражавала посебна и специфична историјска, социјално-економска, национална и друштвена обележја њихових политичких заједница уз поштовање јединства републичког система. Аутономне социјалистичке покрајине дефинисане су као *аутономне социјалистичке самоуправне демократске друштвено-политичке заједнице засноване на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људим, у којој народи и народности остварјују своја суверена права, осим оних која су Уставом СРС утврђена као права која се у заједничком интересу радних људи, народа и народности Републике као целине остварују у њој*. Ради извршавања својих права и дужности, аутономне покрајине уређивале су самостално друштвене односе, осим оних односа који се Уставом СРС и на основу њега утврђују републичким законима јединствено за целу територију Републике. Састанак ширег политичког актива САПК 29. јуна био је посвећен припремама за јавну дискусију о уставним променама, у вези са чиме је Куртеши истакао да *суштинску карактеристику новог уставног система чини стварање још повољније климе за даљи развој равноправности народа и народности*. Скупштина САПК је 2. јула упутила на јавну дискусију Нацрт Уставног закона САПК, која је планирано да траје до 1. октобра. У РК ССРНС је 6. јула образовано Републичко координационо тело које је имало задатак да прати и усмерава јавну дискусију о нацртима Устава СРС и Уставног закона САПК, на челу са Филипом Матићем.⁷⁰⁸

На заједничкој седници Комисије за међунационалне односе ПК СКК и ПК ССРНК 20. јуна 1973. године констатовано је да се не поштују и не спороводе у потпуности прописи о равноправности језика у Покрајини, при чему је као *главни кривац* назначен недостатак кадрова за вишејезичну администрацију. Примећено је

⁷⁰⁷ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, II..., 422; ; П. Симић, З. Деспот, *Тито...*, 346; Е. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Београд 1973, 9; Стенографске белешке са 42. седнице ПСКЈ, 18.5.1973, АЈ, 507, III/178; *Нова решења без нервозе*, Борба, 16.5.1973; *Нови Устав јача положај радничке класе*, Јединство, 21.5.1973; *Разматран Нацрт Устава СФРЈ*, Јединство, 21.5.1973; Д.М, *Новине у правосудном систему*, Јединство, 18.6.1973; Т.Б, *Скупштина ће имати два већа*, Јединство, 21.6.1973; Материјали са 9. седнице ПК ССРНК, 21.6.1973, АЈ, 142, Ф-428.

⁷⁰⁸ Д.В, *Положај покрајина*, Јединство, 2.7.1973; Ј.А, *Уставне промене*, Јединство, 2.7.1973; М.З, *Нацрт Уставног закона дат на јавну дискусију*, Јединство, 5.7.1973; *Почеле јавне дебате о Уставу*, Јединство, 9.7.1973.

неусклађивање језичке равноправности у општинским судовима у Ђураковцу, Драгашу, Гњилану, Призрену, општинским тужилаштвима у Приштини, Пећи и Гњилану, статутима општина Гњилане, Дечане, Ђаковица, Пећ, Качаник и Приштина, немогућавање права грађана да поседују исправе на матерњем језику у Гњилану и Косовској Каменици, као и неправилности у Железници, ПТТ-у, *Електрокосову*, Лутрији, биоскопима, трговинским предузећима и заводима за социјално осигурање. Током боравка председника ЦК СКС Т. Влашкалића на САПК 21. и 22. јуна, М. Звицер је поднео информацију да је *политичка клима у Покрајини повољна и процес развоја целокупних друштвених односа позитиван*, да је *идејна диференцијација у СКК све дубља*, да се партијске организације *ослобађају опортунизма, либерализма и оних чланова који су се залагали за антисамоуправне концепције*, односно да је у периоду од упућивања Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ искључено 773, кажњено 484 и својевољно отишло 108 чланова СКК. Са различитих функција у СКК смењено је 176 чланова и распуштено 5 основних организација и 10 огранака СКК због *групашења, фракционаштва и опортунистичког држања у односу на ставове, закључке и акције СК*, док је у исто време СКК подмлађен са 3.811 члана, од којих су 1.224 били из непосредне производње. Звицер је још истакао да су у Покрајини стабилни међунационални односи и да СКК подједнако води рачуна и о мањим националним заједницама попут Турака, Муслимана и Рома, нагласивши да је *СКК у разговорима са Ј. Брозом Титом била увек на линији Партије упркос негативним тенденцијама које су постојале у руководству СКС*. На то је Т. Влашкалић одговорио да је садашња политичка ситуација карактеристична по *веома снажној и широкој политичкој активности СК да се после политичких промена пробије фронт отпора спровођењу уставних амандмана, али да организованост и акциона оспособљеност свих социјалистичких снага још није задовољавајућа и није на нивоу задатака које у друштву треба решити*. Указавши да је потребно више деловати на стабилизацији привреде, он је апеловао да се *не сме дозволити даљи продор антисоцијалистичких и антимарксистичких дела у кинематографији, издавачкој делтности и другим областима културе и стваралаштва*, односно како је рекао: *СК овде не мисли на тоталну контролу над свим видовима стваралаштва и уметности, већ на то да се не дозволи да у овом друштву ничу, да се развијају и царују оне идеологије коју су, по својим идејним опредељењима, антикомунистичке*. У питању је *идејно-политичка борба*. Са друге стране, на Петој седници РК ССРНС 22. јуна је за председника овог тела, уместо смењеног П. Ајтића, изабран је Душан Чкребић (1927), а за једног од потпредседника Ш. Сулејмани као представник САПК. Крајем месеца је у САПК боравио члан

Председништва СКЈ и члан Савета федерације Е. Кардељ, подржавши покрајинско руководство у решавању актуелних друштвено-политичких питања.⁷⁰⁹

ПК СКК је 20. јуна 1973. године одржао Четредесетосму седницу на којој су, уз сагласност Извршног бироа ПСКЈ и председника ЦК СКС, размотрене оцене и идејно-политичке позиције изнете у *Информацији о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења Закључака XXI седнице ПСКЈ*, коју је Ј. Шотра упутио још 28. децембра 1971. године Председнику СФРЈ, Извршном бироу ПСКЈ, ЦК СКС и председнику ПК СКК. Иначе, Шотри ни једно партијско тело и функционер нису званично одговорили, сем што му је 11. јануара 1972. године стигло обавештење да се Ј. Броз Тито упознао са Информацијом. Током боравка на лечењу на Војно-медицинској аладемији у Београду, Шотра је 5. маја 1973. године обавестио Извршни биро ПСКЈ да су у међувремену са њиме у више наврата покушали да разговарају М. Бакали и М. Звицер како би га учинили искључиво одговорним за садржину Информације и захтевали да је повуче, огради се од ње и изнесе самокритику на седници ПК СКК, што је он одбио. Са XLVIII седнице ПСКЈ нису сачуване белешке, али се из информације објављене у штампи уочава да су у дискусији, поред Ј. Шотре, учествовали М. Вујаковић, М. Ковачевић, М. Кртолица, М. Милојевић, Л. Вујовић, Д. Вукосављевић, С. Брина, Б. Оручи, Д. Ристић, Х. Аземи, М. Звицер, К. Широка, Ш. Мустафа, Ф. Хоџа и М. Бакали. На крају седнице донет је закључак да је Шотрина Информација *оптерећена нетачним, произвољним и субјективним наводима и идејно-политички неприхватљивим оценама и позицијама које су у супротности с политиком и праксом СК и оценама ПК СКК*. Како је наглашено: *Кроз идејно-неприхватљиве, нетачне и изопачене оцене и инсинуације о стању на Косову друг Јово Шотра је изразио дубоко неповерење према ПК СКК и једном броју кадрова из редова свих националности, што је у суштини објективно било усмерено на дезинформисање органа СК и против идејно-политичког јединства у СКК и ПК.*⁷¹⁰

У наставку је објашњено да је од упућивања Информације било одржано 13 седница ПК СКК и да је Ј. Шотра имао довољно времена да се критички осврне и покуша да коригује своје ставове и да је са њиме обављено више разговора на којима му је указано на грешке и пружена помоћ. Шанса да се самокритички изјасни пружена му је и током ове седнице ПК СКК, али је он и даље остао на својим позицијама и неке од њих још више продубио и заострио, изражавајући тиме дубоко неслагање и своју сумњу у

⁷⁰⁹ *Не поштују се прописи о равноправности језика*, Јединство, 21.6.1973; Г.П, *Сада је СК идејно и акционо јачи*, Јединство, 25.6.1973; Д.В, *Јавна расправа о нацртима устава – општа народна дебата*, Јединство, 25.6.1973; *Едвард Кардељ на Косову*, Јединство, 25.6.1973.

⁷¹⁰ Дописи, писма и информације Јове Шотре *О неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења закључака 21. седнице Председништва СКЈ*, 1971-1974, АЈ, 837, II-4-b/76; *Јово Шотра искључен из Комитета*, Јединство, 25.6.1973.

конструктивност и исправност ставова ПК СКК. Због тога је прихваћена оцена Секретаријата ПК СКК и једногласно донет закључак да се Ј. Шотра искључи из ПК СКК и смени са функције председника Комисије ПК СКК за друштвено-економске односе, као и да се његовој општинској организацији СК упути целовити материјал са XLVIII седнице ПК СКК ради информисања и разматрања његових поступака. Тако је већ 13. јула на састанку ОК СК у Приштини прихваћено Шотрино искључење из ПК СКК и он је опозван из чланства Покрајинске конференције СКК, при чему је наглашено да ће од његовог даљег понашања и активности зависити његов опстанак у основној организацији СК. Ј. Шотра је 23. октобра упутио жалбу ЦК СКС и Статутарној Комисији СКС, у којој је тражио да се о његовој Информацији из 1971. године расправља на седници ЦК СКС и одбацио све тврдње изнете на XLVIII седници ПК СКК, нарочито да је Информација *могла дезинформисати органе СКЈ и посебно друга Тита.* Шотрина жалба није имала било каквог одјека, што је уједно представљало упозорење осталим партијским кадровима шта ће им се десити ако не буду следили генералну линију СКЈ. Осим тога, *Случај Шотра* показује и да врх Партије није био заинтересован за решавање проблема неалбанских нација које су живеле на простору САПК, посебно у вези са притисцима Албанаца на српски и црногорски народ да се иселава из Покрајине, односно да је превагнуо интерес очувања мира кроз наставак излагања у сусрет бројно надмоћној албанској популацији и уважавања послушности њених политичких представника који су се клели на верност Ј. Броз Титу.⁷¹¹

Председник Скупштине СРС и Уставне комисије СРС Д. Марковић је средином јула 1973. године у говору политичком активу ЦК СКС о идејно-политичкој суштини, циљевима и карактеру уставних промена објаснио да је задатак да се потврде, допуне или измене поједина уставна решења како би се пренело међурепубличко договарање и усаглашавање у скупштински систем, при чему би Савезна скупштина добила назив Скупштина СФРЈ и имала два дома – Веће република и покрајина и Савезно веће. Отворена су остала питања по ком принципу би требало вршити избор делегата, однос Председништва СРС према Скупштини СРС, регионално организовање и међуопштинска сарадња. Шеста седница Покрајинске конференције СКК одржана је 16. јула и на њој је секретар ПК СКК М. Звицер истакао да би у припремама за Десети конгрес СКЈ требало *поспешити марксистичко образовање како би се чланство СК и сви добронамерни људи оспособили за деловање против либералистичких, догматских и других концепција супротних самоуправном социјализму.* Поводом уставних промена он је нагласио да ће

⁷¹¹ Исто.

њима бити продубљени даљи услови за пуну равноправност народа и народности. У дискусији, К. Широка се zaloжио да се у редове СКК примају доследни борци за самоуправљање, док је М. Ковачевић указао да за будућност Покрајине нема друге алтернативе сем међунационалног јединства. На крају Конференције усвојена је одлука о броју, кључу, критеријуму и начину избора 209 чланова Покрајинске конференције и једногласно прихваћен предлог да Ј. Броз Тито на Десетом конгресу СКЈ буде изабран за доживотног председника СКЈ. У материјалима за припрему ове Конференције наведено је да у 1972. години било 59,8% (26.256) Албанаца чланова СК по општинским комитетима напрема 73,8% у укупном становништву Покрајине, те да је тај однос код Срба био 27,3% (12.009) напрема 18,4%, код Црногорца 8,8% (3.878) напрема 2,5%, код Турске 0,7% (301) напрема 1% и код осталих нација 3,4% (1.472) напрема 3,1%.⁷¹²

Крајем јула 1973. године је Скупштина САПК је разрешила дужности судију Уставног суда Косова Милоша Секуловића, док су током лета на САПК вођене дискусије о уставним променама. Тако се средином августа огласио проф. др Газменд Зајми са предлогом да се уместо назива Уставни закон САПК уведе термин Устав САПК, приложивши научну аргументацију и одбацивши све индиције да би се таквим потезом потврђивала државност покрајина. Координациони одбор Председништва ПК ССРНК за праћење и политичко усмеравање јавне дискусије о нацртима Устава СФРЈ, Устава СРС и Уставног закона САПК је 3. септембра констатовао да Социјалистички савез успешно остварује функцију носиоца јавне дискусије у Покрајини, истаквши да је крајњи рок за подношење предлога и сугестија на Устав СФРЈ 15. септембар и на Устав СРС 30. септембар текуће године. Међутим, средином септембра је примећено да и поред интензивне политичке активности у току летњих месеци расправа о нацртима Савезног и Републичког устава не може бити завршена у предвиђеном року, па је расправа о Нацрту Устава СФРЈ продужена до 15. октобра, а расправа о Нацрту устава СРС до 31. октобра текуће године.⁷¹³

У говору политичком активу *Тренче* и Косовске Митровице 25. септембра 1973. године је члан Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоца истакао да је *упркос бројим препрекама СКЈ стално ишао напред*, подсетивши да су српски либерали довели до *веома тешке*

⁷¹² Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978*, I..., 451; Д.В, *Јединствени критеријуми и начела*, Јединство, 16.7.1973; Материјали са Шесте Покрајинске конференције СКК, 16.7.1973, АС, Ћ-2, СКК, К-8; Информација ПК СКК, 1973, АС, Ћ-2, СКК, К-16.

⁷¹³ Д. Мугоша, члан Савета Федерације и истакнути покрајински руководилац, преминуо је 8. августа 1973. године и уз државне почести сахрањен у Алеји великана на Новом гробљу у Београду. Видети: *Усвојено више закона*, Јединство, 30.7.1973; *Умро Душан Мугоша*, Јединство, 9.8.1973; *Устав покрајине уместо Уставног закона*, Јединство, 16.8.1973; М.Ч, *Социјалистички савез успешно остварује функцију носиоца јавне дискусије*, Јединство, 6.9.1973; *Продужен рок за дискусије о Уставу*, Јединство, 13.9.1973.

политичке климе и неповерења што се у Покрајини осетило преко деловања Реуфија, Секуловића и Шотре, али и кроз разна струјања која су настојала да сеју раздор и неповерење следећи директиве Ајтића. На тај начин он је још једном посредно уткао у свест радничких маса, претежно Албанаца, у Покрајини да им представници српског, црногорског и турског народа не желе добро. На Педесетој седници ПК СКК 5. октобра за новог председника Комисије ПК СКК за друштвено-економске односе, уместо смењеног Ј. Шотре, изабран је потпредседник СО Приштина Петар Костић. Дан раније одржана је проширена седница Извршног бироа ПСКЈ посвећена оцени политичке ситуације у земљи, када је М. Бакали известио да је на САПК политичка ситуација *повољна*, да има мање политичких ексцеса, да су сузбијене негативне тенденције из ранијег периода, да је политичком офанзивом СК повећан његов утицај у многим срединама, посебно у сфери идеологије и бриге о радницима, да је постао одговорнији однос према спровођењу закључака покрајинских форума СК, да су у свим друштвеним, државним и партијским доменима извршене неопходне кадровске промене и да су међунационални односи *стабилни*.⁷¹⁴

Председништво ПК ССРНК је на проширеној седници 9. октобра 1973. године констатовало да се јавна дискусија о уставним документима успешно приводи крају и да су уставна решења добила *опиту подршку становништва*. Како је истакао И. Куртеши: *Уставна дебата на Косову проширила се на опиту дискусију о стању у друштву. Инспирисани порукама Писма и оценама Платформе за Десети конгрес СКЈ, радни људи разматрали су и друга питања сем оних која су предмет разматрања у уставу. Они су износили многе проблеме, предлагали излаз из њих, критиковали неефикасност многих друштвених субјеката који су се морали бавити овим бригама и проблемима, од општинских па до оних највиших, друштвених. У току јавне дебате није забележен ниједан инцидент, политика диверзија или напад у односу на предложена решења. Током уставних дискусија наглашена је потреба доследног спровођења равноправности језика народности у пракси, давани су предлози за бољу кадровску заступљеност Покрајине у органима Федерације и ширим правима покрајинских делегата, а посебну пажњу је привукао предлог да се највиши правни акт САПК назове *Покрајински устав*. Током посете САПК 8. и 9. октобра, Д. Марковић је објаснио да су односи и положај покрајина у Републици и Федерацији суштински решени још у ранијој фази уставних промена, док је поводом дилема да ли би највиши акт Покрајине требало да се зове Уставни закон или*

⁷¹⁴ Р.М, *Стално смо ишли напред*, Јединство, 27.9.1973; *Брзи преображај села*, Јединство, 8.10.1973; Материјали са 50. седнице ПК СКК, 5.10.1973, АС, Ђ-2, СКК, К-13; Магнетофонске белешке са 64. проширене седнице ИБ ПСКЈ, 4.10.1973, АЈ, 507, IV/224.

Устав истако да је *важна садржина а не име*. Он је у дневничким белешкама навео да су га покрајински руководиоци изузетно добро примили, чему је допринео његов говор који је одржао политичком активу Покрајине у којем је изразио становиште да је *борба против национализма заједничка ствар свих без обзира што припадници највеће нације* (српске, прим. аут.) *имају посебне одговорности*. Но, Марковић је приметио и следеће: *Очевидно је, међутим, да ми у погледу Косова немамо скоро никакве дугорочне оријентације, да не знамо шта хоћемо, а још мање како ћемо. То није добро. Свакако, национална равноправност Албанаца значи предуслов сваке политике. Али то само није довољно. Поготово не, ако се та равноправност остварује на основу неравноправности Срба, Црногораца, Турака и других националности*. Лична размишљања Марковића суштински су стајала на истим идејним позицијама због којих је Ј. Шотра недавно био смењен, уз разлику што нису била исказана јавно.⁷¹⁵

На седници ЦК СКС 2. новембра 1973. године разматрана је једногодишња активност на спровођењу Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ и ставова из говора Ј. Броза Тита политичком активу СРС из октобра 1972. године, у вези са чиме је оцењено да су постављени задаци прихваћени као *јединствени југословенски акциони програм* и да је *политичко стање у Србији боље него пре годину дана*. У првом пологуђу текуће године примљено је у СКС 28.219 нових чланова, што је било два пута више него 1971. године, док је са руководећих места у Републици смењено 587 функционера, оставке поднело 519 и опозвано 222 појединца. Политичка ситуација у САПК оцењена је као *врло повољна*, о чему је реферисао М. Звицер истакавши да су остварени значајни резултати у афирмацији водеће идејно-политичке улоге СК и у оспособљавању СК да мења стање и покреће и организује идејно-политичке акције, али да се таквом деловању и даље супротстављају антисоцијалистичке снаге. Он је изнео податке да је у Покрајини формирано 189 нових основних организација СК и да су у СКК примљена 5.032 нова члана, док су са руководећих позиција смењена 92 члана Партије. О сличним темама је расправљано и на седници ПСКЈ 6. новембра када је донета одлука да се Десети конгрес СКЈ одржи у мају 1974. године у Београду. У дискусионом делу, Д. Ристић је реферисао да се негативан тренд економских прилика у Југославији лоше одразио на САПК, односно да је за девет месеци текуће године дошло до пораста трошкова живота за 20,5% и трошкова исхране за 25,5%.⁷¹⁶

⁷¹⁵ D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 471; Јавна дискусија о уставним документима СФРЈ, СРС и САПК, 9.10.1973, АЈ, 142, Ф-428. Д.И, *Садашње промене имају историјски значај*, Јединство, 15.10.1973.

⁷¹⁶ ПК СКК је 19. децембра 1973. године за главног уредника листа *Комунист* на албанском језику именован Ј. Келмендија, а за директора новооснованог Покрајинског центра за марксистичко образовање Е. Муртезајија. Видети: *Политичко стање боље него пре годину дана*, Јединство, 5.11.1973; Магнетофонске

Са друге стране, Извршни биро ПСКЈ је 21. децембра 1973. године разматрао предлог да убудуће Председништво СКЈ броји 91 члана, односно по 12 из република, по 6 из покрајина и 6 из ЈНА. Такође, у ужи избор за члана Извршног бироа ПСКЈ са САПК ушли су И. Куртеши, К. Широка и А. Шукрија, сви албанске националности. Истог дана је Ј. Броз Тито приредио пријем за руководство СРС. Председник СФРЈ је потврдио предлог руководства СРС да се за члана Председништва СФРЈ именује П. Стамболић, за чланове Извршног бироа ПСКЈ М. Поповић и Д. Видић, за председника Председништва СРС Д. Марковић, за председника Скупштине СРС Ж. Васиљевић, за председника Савеза синдиката СРС Ђ. Лазић или К. Аврамовић, за председника Републичког извршног већа Д. Чкребић, док би на својим дужностима остали председник Савеза синдиката Југославије Д. Петровић Шане и председник ЦК СКС Т. Влашкалић. У наставку разговора, Броз, Кардељ, Доланц, Влашкалић и Марковић су били против искључења Ј. Перовић и М. Никезића из СКЈ, док су се за наведено залагали Ж. Васиљевић, М. Минић, С. Дороњски и Ф. Хоца. Поводом М. Тодоровића Плавог донета је одлука да се против њега не води партијска кампања, али да се не бира у форуму СК и да му се остави могућност као члану Партије да се *покаже и докаже*. Поред тога, договорено је да се *без политичких квалификација и осуда иде на уклањање* из састава Секретаријата ЦК СКС Н. Петронића, Б. Симића, М. Марковића и Б. Бјелогрлића и да им се пре Седмог конгреса СКС *обезбеди други посао*. Наведеним одлукама се једино успротивио Петронић, због чега је касније имао доста проблема да нађе посао и живео у веома лошим условима.⁷¹⁷

Поводом обележавања јубилеја 30-тогодишњице Прве конференције НОО за КМ и Другог заседања АВНОЈ-а, у Приштини је 26. децембра 1973. године одржана Свечана седница Покрајинске скупштине, на којој је И. Куртеши истакао да је у развој САПК уложено више од 1.000 милијарди старих динара, да се учешће пољопривредног становништва у укупном смањило са 83% у 1948. години на 51% у 1972. години, учешће друштвеног сектора у укупној привреди порасло на преко 65% и друштвена производња повећала више од 3,5 пута. Број ученика у основним школама повећан је са 36.000 у 1939/40. години на преко 266.000 у 1972/73. години, у средњим школама се тренутно образовало преко 51.000 ученика и на ПУ студирало преко 19.000 редовних и ванредних студената, при чему је на ПУ радило 457 просветних и научних радника, од којих 38

белешке са 41. седнице ПСКЈ, 6.11.1973, АЈ, 507, III/180; *Амандмани постају стварност*, Јединство, 17.12.1973; Материјали са 52. седнице ПК СКС, 19.12.1973, АС, Ђ-2, СКС, К-17

⁷¹⁷ Пријему код Ј. Броза Тита су присуствовали: Т. Влашкалић, Ж. Васиљевић, М. Поповић, П. Стамболић, Д. Марковић, М. Минић, Н. Љубичић, Д. Петровић Шане, С. Дороњски, Ф. Хоца, К. Аврамовић, Д. Алимпић, М. Бакали, Д. Чкребић, као и Е. Кардељ, В. Бакарић и С. Доланац. Видети: D. Marković, *Život i politika 1967-1978*, I..., 483; Информација са седнице ИБ ПСКЈ са председницима ЦК и ПК и секретаром СК у ЈНА, 21.12.1973, АЈ, 507, IV/234; Делегација СРС код друга Председника, 21.12.1973, АЈ, 837, II-2/612.

магистара и 55 доктора наука. Број болесничких постеља повећан је са 352 у 1945. години на 3.500 у 1972. години, а број лекара на 630, стоматолога на 100 и других здравствених радника на преко 2.500. У привреди САПК радило је 113 хиљада радника, на привременом раду у иностранству налазило се преко 38.000 радника, у привреди је радило око 25.000 квалификованих и око 10.000 висококвалификованих радника, док је у привредним и друштвеним делатностима било запослено 5.000 радника са високом стручном спремом, преко 6.000 са вишом и преко 20.000 са средњом стручном спремом. Поводом уставних промена, Куртеша је указао да оне представљао *крупан корак у даљој изградњи социјалистичког друштва*, да стварају *потпуније услове за активно учешће радног човека у одлучивању и располагању вишком рада*, да се Југословенска федерација изграђује као *истинска заједница равноправних народа и народности и фактор који омогућава остваривање њихових заједничких интереса и циљева* и да су процесом децентрализације и децентрализације многе функције Федерације пренете на републике, покрајине, општине и организације удруженог рада. Пошто је истакао да су кроз уставне промене покрајине *снажно изражене као фактор и конститутивни елемент Федерације*, он је закључио да је Уставни закон САПК своје *утемељење нашао у Револуцији* и да су адекватно место, положај и функције Покрајине претпоставка за убрзани развој привреде и друштвених односа, демократизације и самоуправљања. На крају Свечане седнице још једном је наглашена жеља да Ј. Броз Тито постане доживотни председник СКЈ и СФРЈ.⁷¹⁸

Биланс одстрањених морално-политички неподобних лица са осетљивих места у Покрајини износио је крајем 1973. године 209 и то: из образовања 118, из привреде 39, из управе, правосуђа и здравства 38, из информативно-пропагандних делатности 14, док је 10 случајева било у поступку. Због национализма удаљено је 119 лица, због ранковићевштинске 23, информбировштине 13, фракционаштва 7, других видова непријатељске делатности 34, и моралне неподобности 13. Према националном саставу наведених лица било је: 153 Албанца и 56 Срба и Црногораца, док је 51 био члан Партије. За 113 је обезбеђен други посао, 10 је пензионисано, 7 пошло у ЈНА и на студије, 9 напустило Покрајину и 57 било нераспоређено, а партијски став је био да се они не запошљају у државним органима. Суду су се жалила 42 лица, од којих се 36 предмета споро решавало, 3 жалбе биле одбијене и 3 лица враћена на посао у Косовској Каменици, Истоку и Драгашу. Индикативно је да су током ових чистки упућиване замерке председнику Суда у Подујеву што је одредио судију црногорске националности да донесе

⁷¹⁸ Светли јубилеј, Јединство, 27.12.1973.

решења на жалбе Албанаца, да је било отпора спровођењу описаних мера у просветним установама у Обилићу, Приштини, Пећи, Косовској Митровици и Лепосавићу и да је у Урошевцу, Клини, Србици и Подујеву било претеривања и предузимања мера против лица која нису била крива.⁷¹⁹

Председништво СКЈ је на седници, одржаној 5. јануара 1974. године, подржало Предлог Устава СФРЈ, означивши га *револуционарним кораком у остваривању програмских циљева и политике СКЈ*, док су у Скупштини САПК изабрани К. Салиу и Бранислав Маковић за судије Уставног суда САПК. Средином месеца је Председништво РК ССРНС подржало предлоге Устава СФРЈ и Устава СРС, када је саопштено да ће се Скупштина СРС састојати од три већа - Већа удруженог рада од 160 делегата, Већа општина и Друштвено-политичког већа са по 90 делегата. Том приликом је, на основу предлога изнетих у јавној дискусији, прихваћено мишљење Комисије за уставна Питања САПК да назив *Устави закон* у конститутивном акту покрајина *не одговара стању у пракси* и да *не изражава садржину конститутивног документа*, због чега је одлучено да се назив основног конститутивног акта социјалистичких аутономних покрајина промени тако да *изражава стварне односе и одговорност ових друштвено-политичких заједница*, тј. да се убудуће назива *Уставом Социјалистичке Аутономне Покрајине*. У вези са тиме наглашено је да ова промена *не значи никакву промену уставног положаја и постојећих односа који су успостављени на основама уставних амандмана и потврђени и разрађени нацртом устава, него изражава само прилагођавање тог назива стварном стању*, што је поздравио председник ПК ССРНК А. Фазлија рекавши: *Ми на Косову истичемо да је најзначајнија карактеристика и највреднији резултат јавне дискусије то што су радни људи, припадници свих народа и народности из свих друштвених слојева, плебисцитарно подржали дух, смисао, курс и конкретна решења за сва питања која су предмет уставне материје и уставног регулисања. Определујући се за дата уставна решења радни људи Косова се надају да ће се стварати бољи услови за развој друштвено-економских односа и убрзанији развитак. Степен аутономности који се уставним документима Федерације, Републике и покрајина обезбеђује несумњиво је највећи кога су икада оне имале у нашем досадашњем друштвеном развију. На основу тога, Координациона комисија САПК за уставна питања је потврдила да би Предлог новог Устава САПК могао бити довршен до 25. јануара, након чега би био предат на разматрање Покрајинском већу Скупштине САПК. Иначе, средином јануара је Координациони одбор за кадровску политику ПК ССРНК је за новог председника ПК ССРНК предложио М. Звицера и за*

⁷¹⁹ Информација Секретаријата ПСКЈ о предузетим мерама од стране ПК СКК на уклањању морално-политички неподобних лица са осетљивих радних места, децембар 1973, АЈ, 837, П-3-а-2/555.

потпредседнике Х. Преказија и М. Лазића, а за председницу Покрајинске конференције за друштвену активност жена Косова Мушареву Мустафу, посланицу Већа народа Савезне скупштине. Ово је формално било потврђено на првој заједничкој седници ПК ССРНК и Конференције за друштвену активност жена Косова 21. јануара, када су уставне промене назване *гаранцијом аутономности покрајина и Титовим путем самоуправног социјализма и националне равниоправности*.⁷²⁰

ЦК СКС је 15. јануара 1974. године разматрао Нацрт извештаја о раду ЦК СКС између Шестог и предстојећег Седмог конгреса, у вези са чиме су поново критиковани смењени српски либерали за које је објашњено да су тежили да *задрже привилеговани положај* и да су својим *агресивним иступима* настојали да *скрену друштвени развој са самоуправног пута*. То је дало подстрек представницима САПК да у дискусионом делу седнице проговоре *о штетном утицају носиоца либерализма у Србији*. Тако је М. Вујаковић подсетио на *негативно деловање* К. Реуфија и Ј. Шотре који су оптуживали ПК СКК и давали погрешне оцене о стању у Покрајини, указао да је током владавине српских либерала долазило појава *мешања српског национализма из Београда и злоупотребљавања средстава информисања* и истакао да *ЦК СКС није мерио истим аршином зборове српских и црногорских студената из 1971. године и демонстрације Албанаца из 1968. године, настојећи да их изједначи*. Ј. Келменди је затражио да се у извештају са ове седнице *фракционашка делатност врха СКС што је могуће ближе и одређеније прикаже како би се схватило понашање другова и подозрив однос према руководству у Косову које је дуже време владало и због којег се нису покретала и решавала конкретна питања, која су била пролонгирана или уопште нису била разматрана*. На крају седнице, ЦК СКС је разрешио дужности секретра Н. Петронића и за новог секретара ЦК СКС именовано члана ЦК СКС и секретара Градског комитета СК Београда Ђорђа Лазића, те разрешио дужности у ЦК СКС А. Микића и у Секретаријату ЦК СКС М. Марковића, Б. Бјелогрића и Б. Симића. На седници Одбора за припрему Једанаесте покрајинске конференције СКК 19. јануара одлучено је да се она одржи крајем марта текуће године, док је у исто време ОК СК у Призрену констатовао да су активности смењених П. Ајтића и О. Невзатија биле *супротне како основној оријентацији СКЈ, тако и оријентацији и акцијама СК општине Призрен и Косова*. Они су оптужени за *фракционашко и групашко деловање на републичком ниову*, да су покушавали приватним посетама и неформалним контактима да делују у општини Призрен и да су негативно

⁷²⁰ Магнетофонске белешке са 45. седнице ПСКЈ, 5.1.1974, АЈ, III/181; *Судије дале свечану изјаву*, Јединство, 7.1.1974; Д.В, *Уместо Уставни закон - Устав Покрајине*, Јединство, 14.1.1974; *Предлог текста Устава Покрајине Косова до 25. јануара*, Јединство, 17.1.1974; *Кандидати за извршне органе ССРН Косова*, Јединство, 21.1.1974; *Примена Устава – непосредан задатак*, Јединство, 24.1.1974.

утицали на борбу СК у овој општини против појава национализма, због чега је донета једногласна одлука да се предложи ЦК СКС да против њих покрене политичку одговорност и искључи их чланства Партије.⁷²¹

Покрајинска комисија за уставна питања је 24. јануара 1974. године утврдила текст Предлога Устава САПК, установивши да ранији назив највишег правног акта *није одговарао новом положају, месту и улози Покрајине*. Истаквши да би Покрајински устав могао бити проглашен већ у другој половини фебруара текуће године, И. Куртеши је рекао: *До новог назива дошло се широким консултовањем структура Републике и покрајина, за које ово није било само уставно-правно већ и политичко питање*. Комисија за уставна питања Скупштине САПК је 8. фебруара дала сагласност на Предлог новог Устава СФРЈ, док је Скупштина САПК на заседању 13. и 14. фебруара пружила пуну подршку предлозима Устава СФРЈ и Устава СРС и усвојила Предлог Устава САПК. Према Уставу САПК, Покрајинску скупштину су сачињавали: Веће удруженог рада са 90 делегата, Веће општина и Друштвено-политичко веће са по 50 делегата. Делегатски систем, који је водио рачуна да у Скупштини САПК адекватно буду заступљене све покрајинске општине и све области друштвеног рада и живота, проглашен за *јединствену основу целокупног југословенског скупштинског система и једини прави пут да се систем одлучивања не отуђује од радника*. Покрајинско извршно веће, као орган Покрајинске скупштине, имало је одговорност за стање у друштву, спровођење политике Скупштине, извршавање прописа и иницијатива и припремање и предлагање политике, а уведено је и ново тело – Савет Покрајине које је требало да разматра питања самоуправног социјалистичког развоја и да о својим ставовима и предлозима обавештава Скупштину и Председништво САПК. Уставни суд Косова, Покрајинска управа, Врховни суд Косова, Покрајинско јавно тужилаштво и Покрајински друштвени правобранилац само су била још нека од тела које је предвидео Устав САПК. Поводом самог назива Устава САП Косова, на крају скупштинског заседања је истакнуто да се тиме *истовремено потврђује Покрајина као самоуправна друштвено-политичка заједница и конститутивни елемент федерализма и саставни део СР Србије* и да је у вези са наведеним постигнута потпуна сагласност на политичком нивоу државе.⁷²²

Веће народа Савезне скупштине је 21. фебруара 1974. године прогласило нови југословенски Устав, који се базирао на допуњеним уставним амандманима усвојеним у

⁷²¹ *Између два Конгреса, Јединство, 17.1.1974; Г.П, Платформа - оријентир за даљу активност, Јединство, 21.1.1974; И.К, Општински комитет СК у Призрену предложио, Јединство, 21.1.1974.*

⁷²² *Д.Б.Р, Устав Косова у фебруару, Јединство, 28.1.1974; Нова структура Скупштине, Јединство, 31.1.1974; М.Д, Комисија за уставна питања дала сагласност на Предлог Устава СФРЈ, Борба, 9.2.1974; М.З, Утврђен текст Предлога Покрајинског Устава, Јединство, 18.2.1974.*

периоду од 1967. до 1971. године. У новом Уставу СФРЈ држава је дефинисана као федерална заједница шест равноправних република и две аутономне покрајине, чиме су практично покрајине добиле исте функције као и републике. Народи Југославије добили су право на самоопредељење до отцепљења и имали су обавезу *даљег учвршћивања братства и јединства са народностима са којима су се ујединили у савезну републику слободних и равноправних људи народа и народности*. Социјалистичко друштвено уређење Југославије заснивало се на *власти радничке класе и свих радних људи и на односима међу људима као слободним и равноправним произвођачима и ствараоцима*. Највећу новину представљао је делегатски скупштински систем у оквиру којег се Скупштина СФРЈ састојала се од два већа – Савезног већа, које су сачињавали делегати самоуправних организација у републикама и покрајинама (по 30 делегата из република и по 20 из покрајина) и Већа република и покрајина, састављеног од републичких и покрајинских скупштинских делегација (по 12 делегата из република и по 8 из покрајина). Делегати Савезног већа одлучивали су о питањима везаним за надлежности Федерација, а они из Већа република и покрајина о проблемима за које је била потребна сагласност република и покрајина. Председништво СФРЈ представљало је државу у земљи и иностранству и бројало је 9 чланова – председавајућег Ј. Броза Тита и по једног представника из сваке републике и покрајине, док је увођење институције председништва у републикама и покрајинама представљало *израз њихове суверености и аутономности*. Савезно извршно веће, одговорно Скупштини СФРЈ, било је задужено да спроводи спољну политику, савезне законе, општа акта и прописе. Уведена је функција друштвеног правобраниоца самоуправљања, који је штитио самоуправна права и могао да поништава одлуке којима би ова права била нарушена, а постојали су и Савезни суд, Савезно јавно тужилаштво и Уставни суд Југославије. Заправо, нови Устав СФРЈ имао је поједина конфедерална решења по којима су републике и покрајине добиле велики степен самосталности, односно у њиховом поседу се налазила суверена власт, док је СКЈ својом ауторитарношћу представљала кохезиони фактор очувања Федерације. Делегатски систем био је тако заснован да су изабрани представници били одговорни својој делегатској бази – општинама, покрајинама и републикама, а не бирачима, у чему се крила могућност да Партија врши утицај на њихов избор. У Уставу СФРЈ није било ни трага о људским правима и грађанима као *индивидуалним категоријама политичког система* и све је било подређено колективу самоуправног социјализма, тако да је то представљало потврду да је Југословенска држава била дубоко партијска.⁷²³

⁷²³ Председништво СКЈ је 14. фебруара 1974. године одредило да ће се Десети конгрес СКЈ одржати од 27.

Када су у питању положај и права покрајина у новом Уставу СФРЈ, до изражаја је дошла покрајинска државност и покрајине су биле наведене равноправно са републикама, као конститутивни елементи Федерације, у Члановима 1. и 2, с тим што је указано да су обе покрајине у саставу СРС. Чланом 4. Устава СФРЈ социјалистичка аутономна покрајина је дефинисана као *аутономна социјалистичка самоуправна демократска друштвено-политика заједница заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи, у којој радни људи и грађани, народи и народности остварују своја суверена права, а када је то у заједничком интересу радних људи и грађана, народа и народности Републике као целине Уставом СР Србије утврђено – и у Републици.* Описано је додатно разрадио нови Устав СРС, који је усвојен 25. фебруара 1974. године у Републиком већу СРС. Устав СРС је у Члану 1. истакао да се у саставу СР Србији налазе САП Војводина и САП Косово, при чему је Република била дефинисана као *држава српског народа и делова других народа и народности који у њој живе и остварују своја суверена права.* У Глави VIII, Чланови 291-296, наведено је да *ради извршавања својих права и дужности аутономне покрајине уређују самостално законом и другим прописима друштвене односе, као и да могу уређивати питања која нису била уређена републичким законом јединствено за селу територију Републике.* Уколико покрајинске власти не би спроводиле републичке законе, Република је само имала право да о томе обавести надлежене покрајинске органе. О промени *покрајинског устава*, који се више није називао покрајинским уставним законом, одлучивала је Покрајинска скупштина, док је о промени Устава СРС у делу који се односио на питања од интереса за републику као целину Скупштина СРС била обавезна да добије сагласност покрајинских скупштина, које су се такође питале и о промени Устава СФРЈ. Увођење паритета одразило се и на избор амбасадора, што раније никада није био случај. Оваквим уставним одредбама, СРС је практично била сведена на подручје уже Србије, док је Република функционисала као својеврсна конфедерација уже Србије и две покрајине, што је био јединствен случај у СФРЈ. То је значило да је ојачавањем суверенитета покрајина, СРС била максимално ослабљена у оквиру Југословенске федерације и изгубила све суштинске ингеренције у

до 30. марта у Београду, док је на седници ЦК СКС 22. фебруара донета одлука да се Седми Конгрес СКС одржи у Београду од 23. до 25. априла текуће године и формирана је радна група која је требало да утврди чињенице о политичкој одговорности бивших најодговорнијих кадрова у СКС, првенствено М. Никезића и Л. Перовић, како би они могли бити и формално искључени из Партије. Два дана касније ПК СКС је одлучио да се Једанаеста конференција СКС одржи 29. и 30. марта у Приштини. Видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 412; Љ. Димић, *Историја...*, 433; К. Николић, *Србија...*, 329; D. Bilandžić, *Povijest...*, 147; D. Marković, *Život i politika...*, II..., 11; L. Petrović, *Zatvaranje...*, 459; Магнетофонске белешке са 47. седнице ПСКЈ, 14.2.1974, АЈ, 507, III/183; *Десети конгрес СКЈ од 27. до 30. маја*, Јединство, 18.2.1974; *Седми конгрес СКС*, Јединство, 25.2.1974; Г.П, *Активност појачава акциону способност*, Јединство, 28.2.1974; *Ustav SFRJ*, Beograd 1978, 5.

оквиру политичког и друштвеног уређења покрајина које су постале *државе у држави*. У наредним годинама, Србији је често било замерано од стране других југословенских република да са своје две покрајине има више гласова у Федерацији, али се неретко заборављало да се догађало да следећи своје интересе покрајине гласају мимо интереса СРС. О правим односима између руководства СРС и САПК сведочи чињеница да се покрајинско руководство није трудило да на проглашење првог Устава САПК 27. фебруара позове руководство СРС. У експозеу, И. Куртеши је похвалио ССРНК на добро организованој и усмераваној јавној дискусији о Уставу Покрајине, али и Писмо Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ на стварању позитивне политичке климе за његово доношење. Означивши делегатски систем *најзначајнијом карактеристиком новог уставног система*, он је закључио да се новим уставним решењима остварује *шири простор за даљи развој равноправности народа и народности и братства и јединства као мобилизационе снаге за привлачење свих прогресивних и демократских снага*.⁷²⁴

Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово је новим Покрајинским уставом била дефинисана као *аутономна социјалистичка демократска друштвено-политичка и самоуправна заједница радних људи и грађана, равноправних Албанаца, Муслимана, Срба, Турака, Црногораца и припадника других народа и народности и етничких група, заснована на власти и самоуправљању радничке класе и свих радних људи*, и то у саставу СР Србије и СФР Југославије. Народи и народности су у Покрајини били равноправни и имали иста права и дужности, зајамчена су им била *права слободног развика и истраживања националне особености, језика, културе, историје и других обележја*, обезбеђена је равноправност албанског, српскохрватског и турског језика и писама, као и права истицања националних застава. Противуставним и кажњивим је дефинисано *свако прогањање или спровођење националне неравноправности, као и свако распиривање националне, расне или верске мржње и нетрпелливости*. САПК је у складу са Уставом СФРЈ учествовала у утврђивању и спровођењу спољне политике СФРЈ и односа са другим државама и међународним организацијама, те давала сагласност на закључивање међународних уговора од значаја за Покрајину. На самом почетку набрајања Основних начела Устава САПК било је наглашено да је Покрајина *настала у заједничкој броби*

⁷²⁴ R. Rajović, *Autonomija...*, 306; Љ. Димић, *Историја српске...*, 435; В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, II..., 530; М. Павловић, *Југославија 1944-1981...*, 768; М. Јовичић, *Уставноправни положај...*, 149; *Косово и Метохија у српској...*, 389; Р.Ц. Кремптон, *Балкан...*, 193; Д. Богдановић, *Књига...*, 297; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 235; К. Saliu, *Nastanak...*, 53; D. Mrković, *Život i politika...*, II..., 14; Д. Ћосић, *Историја једног доба. Време отпора...*, 126; С. Ђаковић, *Сукоби...*, 445; К. Николић, С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, Београд 2014, 65; *Kosovo: pravo i politika. Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine*, Београд 1998, 10; *Ustav SFRJ*, Београд 1978, 25; *Устав СР Србије, Устав САП Војводине, Устав САП Косова*, Београд 1974, 4.

народа и народности у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији Југославије и на основу слободно изражене воље народа и народности који су под вођством КПЈ срушили стари класни поредак заснован на експлоатацији, угњетавању и националној неравноправности и нашли се први пут слободни, равноправни и збратимљени у САП Косову. Устав САПК је предвидео да Покрајина потпуно самостално организује покрајинске органе и утврђује њихова права и дужности и међусобне односе, при чему се Скупштина САПК састојала од три већа – Већа удруженог рада (90 делегата), Већа општина и Друштвено-политичког већа (по 50 делегата) и имала ингеренције да одлучује о промени Устава САПК и даје сагласност на Устав СФРЈ и Устав СРС, доноси покрајинске законе друштвени план и буџет, бира и разрешава председника и чланове Извршног већа Скупштине САПК, судије Уставног суда Косова, судије Врховног суда Косова, именује покрајинске секретаре и друге функционере у органима Покрајине, врши контролу над радом Извршног већа и покрајинских органа управе, усмерава њихов рад и стара се о другим питањима од значаја за политички, привредни, социјални и културни развој Покрајине.⁷²⁵

Нови орган био је Председништво САПК које се састојало од 9 чланова и имало задатак да представља Покрајину, покреће иницијативе од значаја за друштвени и политички живот, решава питања у вези са равноправношћу народа и народности и развојем самоуправљања, стара се о општенародној одбрани и друштвеној самозаштити и у рату руководи народним отпором на територији Покрајине. Остали значајни покрајински органи били су Савет Покрајине који је разматрао питања самоуправног социјалистичког развоја и о својим ставовима обавештавао Скупштину и Председништво САПК, Извршно веће Скупштине САПК које је пратило стање и остваривање политике Скупштине и предлагало утврђивање политике, законе и прописе, старало се о спровођењу дефинисане политике и извршавању закона, а ту су били и Уставни суд Косова и Врховни суд Косова. Уставним променама покрајине једино нису биле изједначене у својим правима са републикама у сферама одбране, монетарне и спољне политике, а индикативна је и забелешка Д. Тосића: *Савезна скупштина усвојила је нови Устав којим се државно-правно успоставља антијугословенска и антисрпска Југославија, идеолошки скицирана у Коминтерни 1928, а коначно уобличена на Брионима ове зиме. Јосип Броз и Едвард Кардељ, „делегати“ Коминтерне, извршили су свој интернационалистички задатак: створили су уставно-правне основе за растурање „версајске Југославије“, „вештачке творевине“, продукта „великосрпске хегемоније“,*

⁷²⁵ Исто.

империјалистичког рата. Тито и Бевц, ти највећи бољшевици међу југословенским бољшевицима, остварили су своје национално-партијске циљеве. А догодило се то у окриљу и мимикрији „самоуправног социјализма“, који је идеолошки легитиман облик самоуправног национализма. И српски комунисти су потврдили своју интернационалистичку одговорност за припадност „хегемонистичкој нацији“; свесрдно су подржали Брионски устав, по коме је Србија, и формално лишена уставне равноправности с другим републикама, постала „Ужа Србија“ под туторством покрајина Косово и Војводине.⁷²⁶

На првој седници Републичког координационог одбора за питања кадровске политике при РК ССРНС 13. марта 1974. године за члана Председништва СФРЈ из СРС предложен је П. Стамболић, за председника Председништва Скупштине СРС Д. Марковић, за председника Скупштине СРС Ж. Васиљевић, за председника Извршног већа Скупштине СРС Д. Чкребић и за председника РК ССРНС К. Широка, док је Координациони одбор за кадровску политику ПК ССРНК 16. марта за члана Председништва СФРЈ предложио је Ф. Хоџу, за председника Председништва САПК Џ. Ниманија, за председника Скупштине САПК И. Куртешија и за председника Извршног већа Покрајинске скупштине Б. Недељковића. Средином месеца Скупштина САПК је потврдила избор Р. Вранићија за председника Врховног суда Косова, Фадила Ђураноли за начелника Штаба НО и Алију Мухаџерија за начелника Покрајинског штаба НО. ПК СКК је 18. марта као кандидата за председника ПК СКК истакао М. Бакалија, а Д. Ристића за секретара Извршног комитета Председништва ПК СКК. Једанеста конференција СКК одржана је од 29. и 30. марта и на њој је констатовано да је у периоду од претходне конференције дошло до *реафирмације демократског централизма и већег рада на идеолошком и марксистичком образовању чланства СК*. Од Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ искључено је из Партије 1.115 чланова, партијски кажњено 613, скинуто са евиденције 831 и смењено са функција 105, а са разних руководећих положаја у органима власти и друштвено-политичким организацијама 55. Против 97 лица биле су поднете кривичне пријаве или су гоњени због политичке одговорности, док је због групашења, фракционаштва, национализма, неактивности и опортунизма распуштено 5 основних организација СК и 10 огранака и из ПК СКК искључена три члана. У 1974. години СКК имао је 46.256 чланова, од којих 61,49% Албанаца, 26,51% Срба, 8,09% Црногораца, 0,69% Турака, 0,46% Рома и 2,76% осталих. Број матичних организација СК је са 722 у 1968. години повећан на 805 са 829 огранака и 202 архива.

⁷²⁶ Исто.

Пошто је једногласно подржан предлог да се Ј. Броз Тито изабере за доживотног председника СКЈ, председник ПК СКК М. Бакали је поднео реферат *О улози и задацима СКК у даљем социјалистичком самоуправном развоју Покрајине* у којем је указао да се СКК и покрајинско руководство нису мирили са негативним тенденцијама и да су адекватно реаговали како у времену најагресивнијег реакционарног наступа албанског национализма 1968. године тако у доба испољавања српског национализма 1971. године, суштински их изједначивши. Нагласивши да су из СКК одстрањени носиоци негативних тенденција и примљени нови чланови, он је захвалио Федерацији, СРС, осталим републикама и САПВ на посебним издвајањима и помоћи пруженој у развоју САПК, мада је приметио да *по ширини и обиму, ни по квалитету, нису предузете све оне мере које су прдвиђене Закључцима СКЈ ради постепеног бржег развоја Покрајине* и да није било потребне ангажованости удруженог рада, банака и других асоцијација ван Косова да на основу сопственог интереса улажу у Покрајину.⁷²⁷

У наставку седнице, Бакали је констатовао да су, поред инфлаторних кретања, проблеме представљале и *антисамоуправне тенденције у СРС које су тежиле да потискују стратешки значај ставова о бржем развоју Косова, што је умањило ефекте залагања и економских мера*, оценивши да је темпо развоја Покрајине у периоду од Десете до Једанаесте конференције СКК био *испод очекиваног и планираног и без могућности да обезбеди заустављање даљег релативног заостајања и отпочињање процеса смањивања разлика у степену развијености Косова у односу на друге југословенске крајеве*. Сходно томе, он је позвао на енергичну борбу против свих унитаристичко-централистичких тенденција које негирају аутономност и улогу Покрајине и на сузбијање аутархичних, партикуларистичких и сепаратистичких појава и тежњи ка јачању покрајинског етатизма, истакао потребу проширења мреже основних школа и већег марксистичког образовања, те затражио равномернији регионални развој унутар Покрајине и решавање проблема незапослености и адекватнијег друштвеног положаја жене (свега 9% чланова СКК биле су жене). У домену спољне политике, Бакали се заложио за богатију економску, трговинску и културну сарадњу са НРА, приметивши да те односе не би требало *сужавати на сарадњу САПК са НРА, већ их развијати на међудржавном нивоу*, док је у погледу међунационалних односа приметио да их карактерише већи степен јединства и солидарности, у вези са чиме је рекао: *Сваки орган и*

⁷²⁷ Предложени кандидати за највише функције у Федерацији и СР Србији, Јединство, 14.3.1974; Предложени кандидати за највише функције, Јединство, 18.3.1974; М.З, Усвојен Буџет Покрајине, Јединство, 18.3.1974; Г.П, Изражена класна суштина СК, Јединство, 21.3.1974; Магнетофонске белешке са 11. конференције СКК, 29-30.3.1974, АС, Ћ-2, СКК, К-18; Резолуција о наредним идејно-политичким задацима СКК, 29-30.3.1974, АС, Ћ-2, СКК, К-18.

руководство на Косову, сваки руководилац и носилац јавне функције, ма које националности био, мора у свом раду да изражава и остварује реалне интересе свих народа и народности у Покрајини, да има њихову стварну подршку и буде једнако одговоран пред свима њима за свој рад и понашање. Само таквим деловањем СКК може успешно и даље да разбија све антисамоуправне и националистичке тенденције, паритетне институционализације међунационалних односа у Покрајини, да разбија тенденције патернализма и националног лидерства. Спроводећи нови Устав Покрајине, СКК се мора ангажовати да Косово буде равноправна заједница Албанаца, Срба, Црногораца, Турака, Муслимана и припадника етничких група и других народа и народности. У дискусионом делу седнице, Б. Недељковић је указао да је борба за подизање опште друштвене продуктивности рада у Покрајини прворазредни задатак СК, односно да ће се покрајинско руководство у наредним месецима посветити сузбијању веома лоше економске ситуације у САПК. Уосталом, Резолуција усвојена на овој Конференцији је ставила у први план даљи бржи развој друштвено-економских односа у Покрајини, оспособљавање привреде за постизање већих и квалитетнијих резултата путем интензивирања процеса индустријализације, развитка пољопривреде, јачања кадровске структуре и побољшавања квалификационе структуре запослених, спровођење перманентне борбе за повећање животног стандарда становништва на основама веће продуктивности и доходака, борбу за реализацију нових уставних решења кроз даљу афирмацију равноправности, самоуправљања, сузбијање национализма, унапређење културног живота на бази социјалистичке демократије, али и веће повезивање Албанаца и Турака са нацијама чији су етнички део.⁷²⁸

Прва седница новоизабраног ПК СКК је 30. марта 1974. године једногласно поново изабрала за председника ПК СКК М. Бакалија и за секретара Д. Ристића, док су за чланове Председништва ПК СКК именовани А. Скендери, Д. Стојановић, А. Затрићи, Б. Селими, Б. Оручи, Ђ. Џибо, Д. Доброши, С. Димић, Џ. Нимани, Џ. Хамза, Ф. Краснићи, Х. Делија, И. Куртеши, Ј. Келменди, П. Јакшић, М. Кртолица, Б. Недељковић, Н. Микуловци, Ш. Бојнику, Р. Осдаутај, Д. Ристић, С. Батали, Д. Влајић и М. Звицер. У Извршни комитет Председништва ПК СКК изабрани су: Д. Ристић, Ј. Келменди, С. Батали, Б. Селими, Д. Доброши, П. Јакшић, Н. Микуловци, Д. Влајић и Ш. Бојнику. За чланове Конференције СКЈ одређени су: А. Шукрија, В. Божовић, Д. Јошаница, Р. Ђуровић, Ф. Хоца, М. Бакали, Ф. Михајловић, Н. Касуми, Р. Зогај, Д. Ристић, Р. Бајрами, С. Сахити, В. Дева, Б. Зиагаревић и З. Груда. Са друге стране, на седници Извршног

⁷²⁸ Исто.

биороа ПСКЈ 15. априла је уобличена будућа организација СКЈ која је предвиђала да се конгрес одржава сваке четврте године, да се васпостави ЦК СКЈ који би бројао 165 чланова (по 20 из република, по 15 из покрајина и 15 из организација СК у ЈНА), да Председништво ЦК СКЈ буде политичко-извршни орган ЦК СКЈ који би био биран из састава чланова ЦК СКЈ и бројао 39 чланова (Председник СКЈ, по 5 чланова из сваке републике, по 3 члана из покрајина и 2 члана из организација СКЈ у ЈНА), а да Извршни комитет Председништва ЦК СКЈ буде извршно-политички орган Председништва ЦК СКЈ и броји 12 чланова (Секретар ИК, 5 секретара из састава Председништва ЦК СКЈ и 6 чланова из састава чланова ЦК СКЈ).⁷²⁹

Пошто је 17. априла 1974. године ЦК СКС донео одлуку да се из Партије искључе М. Никезић и Л. Перовић, од 23. до 25. априла одржан је у Београду Седми конгрес СКС на којем је изражена јединствена жеља комуниста Србије да Ј. Броз Тито буде изабран за председника СКЈ без ограничавања мандата. Реферат *О задацима СКС у даљем развоју социјалистичких самоуправних односа* поднео је председник ЦК СКС Т. Влашкалић, указавши да ће у наредном периоду главни циљ СКС бити *даље обезбеђивање револуционарног континуитета идејне и политичке борбе за остваривање Програма СКЈ*. Поводом развоја САПК, објаснио је да тај процес карактерише *јачање друштвено-политичких и материјалних претпоставки за постепено сужавање заостајања у степену економске развијености у односу на остала подручја* и похвалио индустријализацију, трансформацију економске структуре становништва, пораст запослености и изградњу инфраструктурних и енергетских објеката у Покрајини. Истаквши допринос СКС изградњи *равноправности и братства и јединства народа и народности*, и борби против *великосрпског национализма и сепаратизма*, Влашкалић је закључио да је *један од најважнијих праваца будућег развоја и деловања СРС предузимање посебних мера за убрзање развоја привредно недовољно развијених делова Републике и Косова*.⁷³⁰

У дискусионом делу Седмог конреса СКС, делегат из Приштине Б. Селими критиковао је бивше руководство ЦК СКС да је *отежавало доследну борбу руководства и организација СК на Косову*, на шта се надовезао И. Бајра који је указао да су српски либерали тежили да *СК претворе у дебатни клуб и ослабе његове класно-политичке циљеве*. Делегат из Косовске Митровице Р. Ђуровић истакао је да су националистичке снаге у Покрајини настојале да користе прославе како би окупљале лица која су била у

⁷²⁹ Материјали са прве седнице ПК ССК, 30.3.1974, АС, Ђ-2, ССК, К-18; Предлог будуће улоге, структуре и организације центра СКЈ, АЈ, 507, IV/243.

⁷³⁰ L. Petrović, *Zatvaranje...*, 463; *Седми конгрес СКС. Документи*, I, Београд 1974, 9.

отвореном сукобу са политиком СК, а делегат Ш. Морина из Призрена је критиковао деловање смењених партијских кадрова П. Ајтића и О. Невзатија као *остатке ранковићевских снага*. У Резолуцији Седмог конгреса СКС наведено је да су *заједничким напорима целокупне југословенске заједнице постигнуте веома зналајни резултати у друштвено-економском развоју недовољно развијених република и покрајине Косово*, при чему је Република учинила *посебне напоре*. Па ипак, објашњено је да су се *и поред очигледно позитивних друштвено-економских промена у развиту Косова производне снаге развијале неравномерно* и да разлике у економској и друштвеној развијености овог подручја *не само што нису смањене, него су у неким областима у односу на Југославију и Републику продубљене*. Наведено је оправдано историјским наслеђем, факторима производње, недовољним улагањем удружене привреде, али и недоследностима у остваривању ставова СКЈ о бржем развоју Покрајине, због чега је наглашено да ће и у наредном периоду СРС имати посебне обавезе у односу на бржи развој САПК, односно Конгрес се заложио за *остваривање већ усвојених ставова о убрзанијем развоју Косову у односу на развој Републике и Југославије и посебан третман Косова у доносу на недовољно развијене републике*. На првој седници ЦК СКС 24. априла 1974. године је за председника Председништва ЦК СКС изабран Т. Влашкалић, док су делегати са САПК били М. Бакали, А. Хусамедин, Ј. Вујовић и К. Широка.⁷³¹

Скупштина САПК конституисала се 6. маја 1974. године, када је за председника Већа удруженог рада изабран Адем Хашани, Друштвено-политичког већа Азем Азема и Већа општина Хашим Мустафа, док је за председника Покрајинске скупштине именован И. Куртеши и за потпредседнике Џ. Хамза и Предраг Цуцкић. Председник Извршног већа Покрајинске скупштине постао је Б. Недељковић, члан Председништва СФРЈ Ф. Хоџа, а председник Председништва САПК Џ. Нимани и чланови овог тела: Б. Дрмончић, Б. Новобрдалија, В. Богдановић, Х. Фејзулаху, С. Трифуновић и И. Бајра уз И. Куртешија и М. Бакалија. Покрајински секретари су били: М. Шоши за унутрашње послове, В. Шаљић за општеноднародну одбрану, Н. Јунику за правосуђе и управу, Ђ. Трбовић за законодавство и организацију, Ђ. Дурићи за финансије, П. Костић за привреду, И. Хациу за пољопривреду, шумарство и водопривреду, Ф. Суља за образовање, науку и културу, Б. Чолаковић за здравство, социјалну политику и рад и М. Бехуљи за урбанизам и комуналну изградњу. Делегати САПК у Већу република и покрајина Скупштине СФРЈ били су: Ђ. Ђерими, Х. Маљоку, Х. Прекази, М. Ковачевић, М. Садику, Н. Жуби, Р. Вулић и Р. Савић. У исто време конституисана је и Скупштина СРС, за чијег председника

⁷³¹ *Седми конгрес СКС. Документи*, I, Београд 1974, 198; Записник са прве седнице ЦК СКС, 24.4.1974, АС, Ђ-2, К-189.

је избаран Ж. Васиљевић. За члана Председништва СФРЈ из СРС изабран је П. Стамболић, за председника Председништва СРС Д. Марковић и за председника Извршног већа Скупштине СРС Д. Чкребић. Скупштина СФРЈ конституисала се од 15. до 17. маја и за њеног председника изабран је К. Глигоров, а за једног од потпредседника С. Хасани. Ј. Броз Тито је 16. маја изабран за председника СФРЈ без ограничења мандата, док је за потпредседника овог тела именован П. Стамболић. Иначе, за председника РК ССРНС је први пут изабран кадар са САПК – К. Широка, члан Председништва СКЈ и Председништва ЦК СКС.⁷³²

Десети конгрес СКЈ одржан је у Београду од 27. до 30. маја 1974. године и присуствовало му је више од 2.000 делегата и гостију. У уводном реферату Ј. Броза Тита под називом *Борба за даљи развој социјалистичког самоуправљања у нашој земљи и улога СКЈ* истакнуто је да *националне мањине представљају мостове зближавања народа* и да је обезбеђивањем *пуне равноправности и слободног и свестраног развоја народа и народности јачало јединство државе*. Поводом привредно мање развијених република и САПК, он је оценио да њихов бржи развој представља *битан услов стварне равноправности народа и народности у југословенској социјалистичкој заједници*, рекавши: *Све док битније не смањимо разлике у степену привредне развијености појединих република и покрајина, тај проблем морамо сматрати изузетно важним, те и даље преко фондова и буџета Федерације, или на други пригодан начин, обезбеђивати средства за њихов убрзанији развој и финансирање неопходних друштвених служби у тим подручјима*. У наставку, Председник СКЈ је објаснио да ће југословенски врх наставити са политиком решавања проблема незапослености становништва и подизања животног стандарда, док је у погледу културе похвалио достигнућа у развоју школства, издавачке делатности, уметности и радио-програма на језицима народности, приметивши да је *на Косову данас више студената него прије рата у цијелој Југославији*. Највећим опасностима за развој социјализма и самоуправљања, он је означио тенденције технократизма, бирократизма и централизма и појаве фракционаштва које су свој израз добијале кроз национализам, унитаризам и либерализам, при чему је нагласио да нови

⁷³² Извршно веће Скупштине САПК одредило је да представник Покрајине у Савезном комитету за друштвено планирање буде И. Гусја, у Савезном комитету за енергетику и индустрију П. Костић, у Савезном комитету за пољопривреду И. Хаџиу, у Савезном комитету за саобраћај и везе М. Бехљуљи, у Савезном комитету за туризам В. Хајрадини, у Савезном комитету за екомску сарадњу са земљама у развију Д. Тасић, у Савезном комитету за рад и запошљавање Б. Статовци, у Савезном комитету за питања бораца и војних инвалида Г. Лазић, у Савезном комитету за здравство и социјалну политику Б. Чолаковић, у Савезном комитету за науку и културу Ф. Суља и у Савезном комитету за информације С. Сеферај. Видети: *Успеси велики, али и будући задаци*, Јединство, 9.5.1974; *Конституисана Скупштина СР Србије*, Јединство, 9.5.1974; *Конституисање Скупштине СФРЈ*, Јединство, 16.5.1974; *Веће са два савета*, Јединство, 16.5.1974.

Устав СФРЈ омогућава спровођење партијске политике засноване на демократском централизму. Како је рекао: *За нашу Партију то и убудуће остаје основни принцип – кад већина донесе одлуку на основу широке, демократске дискусије, мањина је мора прихватити. Чланови СК могу се и не слагати у неким конкретним стварима, али када се једном, демократским путем донесе одлука иза које стоји већина, онда су сви обавезни да учествују у њеном остваривању.*⁷³³

У дискусионом делу, М. Бакали је истакао да је кроз све турбулентне догађаје СКК успешно изашао ојачан, идејно-политички и акционо чвршћи и јединственији и похвалио успешну акцију Партије на оживотворењу новог Устава и енергичној борби против свих снага које су се томе супротстављале, означивши уставна решења кораком ка даљем обogaћивању улоге, самосталности и одговорности како република тако и аутономних покрајина у складу са новим односима у Федерацији. Осудивши све појаве унитаристичких и сепаратистичких тенденција, он је затражио даљи развој и афирмацију свих народа и народности у Покрајини, што је оценио одговорношћу за даље јачање јединства и стабилности југословенског система и изразио захвалност Брозу поводом указивања на потребу наставка убрзаног развоја САПК. А. Шукрија је позвао на борбу против свих појава аутархичности и партикуларизама и указао на значај реализације политике бржег развоја САПК као *ослонца за унапређивање међунационалних односа*. А. Фазлија је говорио о унапређењу добросуседских односа СФРЈ и НРА које су комунисти у Покрајини *схватили као једно од конкретних питања чије решавање доприноси креирању и реализације политике СКЈ и решавању проблема међународних односа*, на шта се надовезао Б. Новобрдалија који је истакао да развој добросуседских односа са НРА произилази из Устава СФРЈ и да ће се покрајинско руководство старати да дође и до развијања односа са Турском Републиком. Д. Јашаница је изнео податке да у Покрајини живи најмлађе становништво у држави и да је велика густина насељености од 114,4 становника по km², као и да је 31,5% становништва старијег од 10 година неписмено, од чега 42,8% жена, док је С. Стожић указао да би до 1975. године требало да буде изграђено још 220 здравствених објеката чије услуге би користило од 3.000 до 5.000 грађана, а да је крајем 1973. године у Покрајини радило 533 лекара од којих 224 специјалисте и 194 опште праксе, 96 стоматолога и 55 фармацеута. Десети конгрес СКЈ је на крају рада изабрао Ј. Броза Тита за председника СКЈ без ограничења мандата и усвојио је нови Статут СКЈ.⁷³⁴

⁷³³ *Deseti kongres SKJ. Stenografske beleške*, I, Beograd 1975, 191.

⁷³⁴ Исто.

У Конгресној резолуцији истакнуто је да се се СКЈ залаже да се реализацијом Устава СФРЈ осигурава економска равноправност народа и народности, република и покрајина, превазилазе наслеђене разлике у нивоу материјалног, привредног и културног развоја, спроводе у живот начела о равноправности језика, слободном изражавању и прожимању култура народа и народности и равноправности радних људи у областима образовања, кадровске политике и запошљавања. Затражена је реализација политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и САПК као посебно значајна за унапређивање међунационалних односа и за учвршћивање јединства радничке класе и југословенске социјалистичке заједнице. Како је наглашено: *Стога је неопходно стварати материјалне и друштвене услове за бржи развој привредно недовољно развијених република и Косова, што је битна претпоставка равноправности народа и народности, република и покрајина и бржег и усклађенијег друштвено-економског развитка целе југословенске заједнице. У складу са таквом политиком, треба обезбедити доследно остваривање уставних решења о Фонду федерације за кредитирање бржег развоја недовољно развијених република и САПК, о сталним изворима средстава овог фонда, о посебним условима кредитирања из тих средстава и о начину пословања овог фонда. Такође је неопходно да се привредно недовољно развијеним републикама и Косову обезбеђују потребна додатна средства из буџета федерације за финансирање друштвених и других служби.* Пошто је указано да је потребно подстицати развој ових подручја путем ставрања услова за самоуправно удруживање и интеграционо повезивање производних и банкарских организација из развијених делова државе, изведен је закључак: *Треба доследно реализовати политику СКЈ која се тиче посебног третмана Косова у односу на привредно недовољно развијене републике с обзиром на виши степен неразвијености Покрајине и стварати друштвене и материјалне услове за њен бржи развој.* Поред тога, Конгрес је практично одбацио тржишну економију и промовисао социјалистичко самоуправљање као владајући облик диктатуре пролетаријата, при чему је објашњено да се Партија не може третирати као либерална коалиција републичких и покрајинских организација. У Председништво ЦК СКЈ ушли су у име СКС М. Минић, Д. Петровић Шане, М. Поповић, П. Стамболић и Т. Влашкалић и покрајински кадрови Ф. Хоџа, М. Бакали и Д. Ристић. За секретара Извршног Комитета Председништва ЦК СКЈ, чији је члан био и А. Шукрија, изабран је С. Доланц.⁷³⁵

⁷³⁵ Један од резултата политике прокламоване на Десетом конгресу СКЈ било повећање броја чланова Партије, којих је крајем 1974. године било 1.192.466. Тиме је прекинут талас опадања чланства СКЈ, односно први пут премашен број чланова из 1968. године од 1.146.084. Видети: *Deseti kongres SKJ. Stenografske beleške*, II, Beograd 1975, 381; *Deseti kongres SKJ. Stenografske beleške*, III, Beograd 1975, 469; D. Bilandžić, *Kongresi naše...*, 48; B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 413; *Istorijska SKJ...*, 459; K.

Извршни комитет (ИК) Председништва ЦК СКЈ је на седници одржаној 11. и 12. јуна 1974. године именовано А. Шукрију одговорним за питања развоја СК, организациона питања и кадровску политику, а затим одредио секретара Мирка Поповића да у име овог тела посети САПК како би проверио остваривање задатака Десетог конгреса СКЈ. Заједно са чланом ИК Председништва ЦК СКС Х. Аземијем, Поповић је боравио у Покрајини од 2. до 4. јула, када је изнео оцене да су *активности СКК усмерене на идејно и акционо оспособљавање чланства, оживотворење Устава и стабилизацију привреде*. Извршно веће Скупштине САПК је 6. јула расправљало о делатности *страног непријатеља* према Покрајини, у вези са чиме је закључило да је инострана пропаганда присутна у форми обавештајно-пропагандне активности и то: емиграције, радника на привременом раду у иностранству и исељеника и повратника. Растурани су пропагандни материјали, националистички листови попут *Фљамури, Беса, Српска борба, Православље* и разни верски леци, при чему се посебно осећала активност емигрантских организација Албанаца *Бајрам Цури* из Аустралије и Срба *Свети Сава* из Чикага. О овој теми је расправљано и на седници ИК Председништва ЦК СКЈ, 18. јула, када је разматран случај деловања непријатељске информбировске организације тзв. Нове комунистичке партије Југославије (НКПЈ) која је 6. априла 1974. године одржала илегални састанак у Бару са намером да се организационо конституише. Наведеном састанку присуствовала су лица са територије САПК и СРЦГ, која су ухапшена и њихови случајеви предати надлежним судовима у Пећи и Бијелом Пољу. У југословенском партијском врху заузет је став да се о овом случају не обавештава јавност до доношења пресуда, а током истраге откривена је веза окривљених са информбировском емиграцијом из Совјетског Савеза, Чехословачке и Мађарске. НКПЈ је критиковала политику СКЈ у свим сферама привредног и друштвеног живота, нова уставна решења, социјалистичко самоуправљање и политику несврстаности, у вези са чиме је утврђено да су *ширили клевете да се у Југославији издиференцирала црвена буржоазија*, да је по среди *суштинска обесправљеност радничке класе* и *заговарали увођење чврсте руке уз враћање у Лагер социјалистичких држава под Совјетским Савезом*. После скупа у Бару, чланови НКПЈ су одржали и састанак у Пећи 27. априла где су расправљали о формирању организација у општинама и привлачењу на своју страну *ибеоваца, ранковићеваца, националиста, квази-либерала и осталих опозиционих елемената који нису издали социјализам*.⁷³⁶

Николић, *Србија...*, 331; Магнетофонске белешке са Прве седнице Председништва ЦК СКЈ, 30.5.1974, АЈ, 507, III/185; Магнетофонске белешке са прве седнице ЦК СКЈ, 30.5.1974, АЈ, 507, II/39.

⁷³⁶ На седници ПК ССРНК 12. јуна 1974. године су за чланове Савезне конференције ССРНЈ изабрани: С. Нуши, Р. Сапунџија, П. Коља, Р. Павловић и Б. Ахмети, а за чланове Председништва СК ССРНЈ: М. Звицер, С. Нуши и Р. Сапунџија. На седници СК ССРНЈ 14. јуна, за почасног председника овог тела изабран је Ј.

Пред већима надлежних судских органа у Пећи и Титограду одржано је од 18. до 22. септембра 1974. године суђење тридесетдвојици припадника илегалне групе НКПЈ на челу са Комненом Јововићем, пензионером из Пећи, и др Браниславом Бошковићем, професором из Приштине, због кривичног дела удруживња против народа и државе. Тројица окривљених су осуђена на казне од по једне године затвора, а преостали на казне од 2 до 14 година затвора. О делатности НКПЈ је говорио Ј. Броз Тито 12. септембра приликом посете Јасеници у НР Словенији, када је истакао да се ради о групи двадестседморице окривљених из Пећи и петорице из Титограда и објаснио да *нису били спремни да прихвате југословенску реалност* и да су у својим нападима на *социјалистички развој ишли заједно са свим непријатељима народа и народности*, оценивши пресуде примереним. Касније је цео случај назаван *Барским процесом*, а од важности је нагласити да су осуђени виновници били махом српске и црногорске националности, између осталог незадовољни и односом државних и партијских власти према српској и црногорској националности на САПК која је била угњетавана од стране Албанаца. Стога не чуди што је М. Бакали истакао у интервјуу листу *Зани и ринис* да је ова група и раније деловала *на позицијама супротним политици СКЈ и самоуправној изградњи социјализма и националној равноправности*, да су покушавали *на перфидан начин да манипулишу групама студената и ученика*, да су намеравали да продру у политички живот Покрајине и да су изазивали *ексцесне ситуације* у Косовској Митровици и Пећи, при чему их је директно оптужио да су стајали иза организовања демонстрација студената српске и црногорске националности на ПУ из 1971. године. Заправо, Бакали је искористио ситуацију како би још једном нагласио крхкост међунационалних односа у Покрајини које је угрожавао *великосрпски национализам*, индиректно га доведши у исту раван са иредентизмом из 1968. године. Осуда учесника Барског процеса наишла је на одушевљење званичника НРА због раскринкавања наводне субверзивне делатности Совјетског Савеза на коју су годинама упозоравали.⁷³⁷

Са друге стране, 13. и 14. октобра 1974. године су у посети САПК боравили председник Скупштине СРС Ж. Васиљевић и председник Извршног већа Скупштине СРС

Броз Тито, а за председника Д. Петровић Шане. Видети: Магнетофонске белешке са прве седнице ИК Председништва ЦК СКЈ, 11-12.6.1974, АЈ, 507, IV/248; *Акција комуниста Косова у пуном замаху*, Јединство, 4.7.1974; *Седница ПК ССРН Косова*, Јединство, 13.6.1974; *Доследно спроводити одлуке Конгреса*, Јединство, 17.6.1974; Г.П, *Против туђих утицаја*, Јединство, 8.7.1974; Информација о неким појавама и облицима непријатељске делатности ИБ емиграције и њеном повезивању са непријатељским снагама у земљи, 1974, АЈ, 507, IV/253.

⁷³⁷ М. Чупић, *Отета...*, 106; S. Hasani, *Kosovo...*, 173; *Осуђени припадници непријатељске илегалне групе*, Јединство, 23.9.1974; *Акција – услов за спровођење одлука Десетог конгреса*, Јединство, 30.9.1974; Информација о неким интерним реаговањима у иностранству поводом пресуде ИБ групи, 8.10.1974, АЈ, 507, 257.

Д. Чкребић који су разговарали са покрајинским руководством о примени уставних решења и актуелним друштвено-политичким кретањима, након чега су закључили да је потребна *већа и сталнија сарадња органа и институција Републике и Покрајине* и изразили забринутост што још увек није обезбеђено 32 милиона динара за довршавање започетих привредних објеката у Покрајини. Због тога је ИК Председништва ЦК СКС 30. октобра закључио да би хитно требало припремити седницу Председништва ЦК СКС на којој би се размотрило и оценило у којој мери се у СРС спроводе Закључци Председништва СКЈ о даљем привредном и економском развоју САПК, а који су били обевезујући за СРС. Председништво ПК СКК је на проширеној седници 11. новембра затражило *енергично деловање комуниста против свих облика слабости како би дошло до пораста производње, дохотка, запослености, продуктивности рада и растеређивања привреде*. Поред тога, констатовано је да је индустријска производња за девет месеци текуће године повећана 12,2% у односу на исти период 1973. године, што је било за 10% испод планираног, и да је запослено око 7,7% више радника, премда је око 33.000 лица и даље тражило посао преко Завода за запошљавање радника. Како су губици у привреди били повећани за 14% у односу на претходну годину, ликвидност у Покрајини је оцењена незадовољавајућом, због чега је Бакали затражио да се комунисти *ослободе схватања које карактерише комодитет и илузија да је садашње стање боље него што на први поглед изгледа* и нагласио да се проблеми морају решавати предузимањем радикалнијих мера, односно рационализацијом у пословању, бољим коришћењем капацитета и радног времена, активнијим деловањем организација удруженог рада.⁷³⁸

Поводом 30-годишњице ослобођења САПК у Другом светском рату 24. новембра 1974. године одржан је велики народни митинг у Приштини на којем је члан Председништва СФРЈ Ф. Хоца позвао на *борбу за дела, а не за речи* и критиковао што развој привреде у Покрајини прате слабости попут недовољне радне дисциплине, неиспуњених производних планова, спорости у реализацији инвестиција, пораста потрошње и велике неликвидност, заложивши се за наставак грађења добросуседских односа са НРА. У таквим околностима, 27. новембра одржана је проширена седница ИК Председништва ПК СКК на којој је, уз присуство секретара ИК Председништва ЦК СКЈ Т. Куртовића и члана ИК Председништва ЦК СКС М. Петровића, оцењено да је политика ситуација у Покрајини *повољна*, али се СКК суочава са сложеним проблемима у области привреде. Тако је констатовано да је за девет месеци текуће године из Партије искључено

⁷³⁸ Живан Васиљевић и Душан Чкребић на Косову, Јединство, 17.10.1974; Записник са 20. седнице ИК Председништва ЦК СКС, 30.10.1974, АС, Ђ-2, К-218; Материјали са проширене седнице Председништва ПК СКК, 11.11.1974, АС, Ђ-2, СКК, К-19.

127 чланова и 98 кажњено, док је примљено 4.405 нових чланова, од којих је 70,6% било испод 27 година старости. СКК је у септембру 1974. године бројао 52.196 чланова, што је било повећање у односу на 1971. годину када их је било 46.512.⁷³⁹

Председништво ЦК СКС је 13. децембра 1974. године разматрало оцену реализације ставова и закључка Председништва ЦК СКЈ о бржем развоју САПК, када је Д. Чкребић истакао да је од 1971. до 1973. године стопа раста друштвеног производа Покрајине била већа од оне у СФРЈ и СРС без покрајина, за разлику од периода 1954-1970. године када је била испод просека Федерације и Републике. Но, он је приметио да је током 1974. године дошло до неповољног раста производње у појединим гранама привреде, посебно електричне енергије и обојене металургије, иако је било ангажовано око 85% предвиђених средстава за развој Покрајине. Нагласивши да СРС, поред учешћа Федерације, има посебну обавезу у остваривању убрзаног развоја Покрајине, Чкребић је закључио да је и поред великих улагања САПК *и даље остало изразито најнеразвијеније подручје у Југославији*, са нивоом дохотка који чини око једне половине просека недовољно развијених република. У дискусионом делу седнице, Ж. Васиљевић је истакао да би у Покрајини требало мењати актуелну структуру привреде, односно *ићи не само на производњу сировина већ и на финализацију производа, развој пољопривреде и већу сарадњу у областима трговине и угоститељства*. М. Бакали је указао на потребу опште политичке мобилизације поводом неостваривања зацртане политике СКЈ и СРС бржег развоја САП Косова, у вези с чиме је позвао на *већи степен одговорности свих државних и партијских чинилаца за развој Покрајине*. Д. Ристић је објаснио да је у 1975. години *потребно учинити посебне напоре како би се надокнадило изгубљено*, док је Т. Влашкалић апеловао да питање бржег развоја Покрајине добије прворазредан значај у изради плана средњорочног развоја државе до 1980. године. На крају, Председништво ЦК СКС је закључило да су створене материјалне и друштвене претпоставке за даљи убрзанији развој САПК, односно да је у наредном планском периоду потребно постићи такав темпо развоја који би обезбедио отпочињање фазе смањивања разлика у степену развијености Покрајине у односу на друге крајеве и просек у држави, а затражена је и адекватна помоћ Федерације у овом послу.⁷⁴⁰

⁷³⁹ У исто време, органи ЦК СКС су утврдили да је за девет месеци 1974. године у СКС примљено 48.973 нова члана, што је представљало пад у односу на 1973. годину када је примљено 55.248 нових чланова. Видети: *Јубилеј славе и слободе*, Јединство, 25.11.1974; Информација са проширене седнице ИК Председништва ПК СКК о политичкој ситуацији у Покрајини, 3.12.1974, АЈ, 507, VIII, IX-(1-69), К-66; Информација о политичкој активности СКС у децембру 1974. године, 23.1.1975, АЈ, 837, II-3-а-2/575; Магнетофонске белешке са 6. седнице Председништва ЦК СКЈ, 25.12.1974, АЈ, 507, III/190.

⁷⁴⁰ D. Marković, *Život i politika...*, II..., 61; Магнетофонске белешке са 7. седнице Председништва ЦК СКС, 13.12.1974, АС, Ђ-2, К-199.

По усвајању амандмана на Устав СФРЈ, Устав СРС и Уставни закон САПК током 1971. и 1972. године, политички врх Југословенске државе, на челу са Ј. Брозом Титом и Е. Кардељем, је отпочео припреме за доношење новог интегралног Устава СФРЈ, али је тај посао током 1973. године споро одмицао. Комисија за уставна питања САПК је 28. септембра 1972. године подржала промену Савезног устава, при чему се покрајинско руководство надало да ће издејствовати проширење нормативних права Покрајине, приближавајући је по функцијама што више југословенским републикама, и тражило већи број представника у телима Федерације. На Четвртој седници РК ССРНС, одржаној 5. и 6. марта 1973. године, оставку је поднео председник П. Ајтић, што је био наставак чистки сарадника српских либерала, док је М. Бакали на седници ПК СКК 20. априла саопштио да је са различитих функција у Покрајини смењено 240 кадрова, од којих 70 у просвети. Током лета одржана је расправа о нацртима нових Устава Федерације и Републике и Уставног закона Покрајине, која је била продужена до јесени и која је протекла без инцидената. ПК СКК је 20. јуна осудио Ј. Шотру због упућивања Информације о стању у Покрајини Председнику СФРЈ 1971. године без сагласности ПК СКК, због чега је искључен из ПК СКК. То је представљало упозорење осталим кадровима, али и показатељ незаинтересованости врха Југословенске државе за проблеме и угњетавања српског и црногорског народа у САПК. Средином августа су стручњаци и политичари албанске националности почели да истичу тезу о неопходности промене назива највишег правног акта САПК из Уставног закона у *Устав*, чиме се практично потврђивала државност Покрајине. У томе им је на руку ишла чињеница да ново руководство СРС није имало изграђен став према политици на САПК, већ је слепо подржавало директиве Федерације које су ишле у прилог Албанцима. На седници ПСКЈ 6. новембра је Д. Ристић указао на негативна економска кретања у САПК, односно да је за девет месеци текуће године дошло до пораста трошкова живота 20,5% и исхране 25,5%. Крајем 1973. године је од укупно 209 лица одстрањених са осетљивих положаја у Покрајини било 153 Албанаца и 56 Срба и Црногораца, мада је било појава предузимања мера против лица која нису била крива.

Нови Устав СФРЈ, проглашен 21. фебруара 1974. године, дефинисао је Југословенску државу као федералну заједницу шест република и две покрајине, чиме су покрајине стекле исте функције као и републике и биле дефинисане као конститутивни елементи Федерације у саставу СРС. Заправо, овај Устав је прокламовао даље осамостаљивање република и покрајина које је, као кохезиони фактор, на окупу држала Партија. Нови Устав СРС, усвојен 25. фебруара, свео је Републику на конфедерацију уже

Србије са два покрајинама, при чему је Република само имала право да обавести покрајине ако не спроводе републичке законе и обавезу да добије сагласност покрајина за све одлуке које су их се тичале. Први Устав САПК, проглашен 27. фебруара, истакао је равноправност свих народа, народности и етничких група које живе у Покрајини, промовисао право Покрајине да самостално организује своје органе и доноси законе и утврдио нови орган Председништво САПК. Једанаеста конференција СКК, одржана 29. и 30. марта, је указала да СКК броји 46.256 чланова, од којих 61,49% Албанаца, 26,51% Срба, 8,09% Црногораца, 0,69% Турака, 0,46% Рома и 2,76% осталих, док су за председника и секретара ПК СКК именовани М. Бакали и Д. Ристић. Седми конгрес СКС, одржан од 23. до 25. априла, је потврдио да ће СРС и даље имати посебне обавезе у погледу бржег развоја САПК. У наредном периоду, за члана Председништва СФРЈ изабран је Ф. Хоџа, за председника Председништва САПК Џ. Нимани, за председника Скупштине САПК И. Куртеши, за председника Извршног већа Покрајинске скупштине Б. Недељковић и за председника РК ССРНС К. Широка, док је 16. маја за председника СФРЈ без ограничења мандата именован Ј. Броз Тито.

На Десетом конгресу СКЈ, одржаном од 27. до 30. маја 1974. године, Броз је подржао даљи бржи развој САПК и поздравио увођење демократског централизма у Партију, а потом био изабран за председника СКЈ без ограничења мандата. У Председништво ЦК СКЈ делегирани су покрајински кадрови Ф. Хоџа, М. Бакали и Д. Ристић. Иначе, описани период је обележило одржавање илегалног Барског конгреса на којем је покушано да се оснује НКПЈ, чији учесници су махом били Срби и Црногорци из Пећи незадовољни, између осталог, односом државе према сународницима у САПК. Пошто су осуђени на вишегодишње затворске казне, Бакали их је оптужио да су стајали иза зборова српских и црногорских студената на ПУ 1971. године, које је тенденциозно упоредио са демонстрацијама Алабанца из 1968. године. Због повећане неликвидности покрајинске привреде, 13. децембра је одржана седница Председништва ЦК СКС на којој је закључено да је и поред великих државних улагања САПК и даље остало изразито неразвијено подручје Федерације, у вези са чиме је затражено да се створе услови за његов бржи развој до 1980. године. Тако је на измаку 1974. године била потврђена политика Југословенске државе која је националну равноправност Албанаца у САПК градила на неравноправном положају неалбанских народа, што је било праћено нерационалним инвестирањем у бржи развој Покрајине, а чиме се практично купово мир Албанаца као већинског становништва на овом простору.

5.4. Пораз Југословенске државе – међунационални односи и исељавања са Косова и Метохије

Антагонизам две најбројније нације на Косову и Метохији – Срба и Албанаца присутан је вековима и заснован на разликама у етничком пореклу, вери и језику, односно тежњи за доминацијом на заједничком животном простору. Велике силе су, сходно својим интересима, у многоне утицале на формирање националне свести ова два народа у модерној историји, при чему су, уместо тражења тачака спајања, обично у први план стављане супротности, вештачки креирани стереотипи и у ратним приликама подстицани злочини. Такве манипулације су само продубљивале међунационално неповерење и храниле национализме Албанаца и Срба засноване на апсолутном историјском праву на Косово и Метохију, које је најчешће правдано неутемељеним аргументима и измишљеним доказима. Отуда често постављана питања чије је Косово и Метохија, односно који се народ ту први доселио и подигао своје споменике културе, вере и државности. Срби као Словени и већински православци насупрот Албанцима поглавито муслиманима чије се порекло, због недостатка сачуваних извора, са сигурношћу не зна и који себе проглашавају Илирима позивајући се на античке корене. Поред ова два народа, на Косову и Метохији су присутне и друге нације попут Турака, Рома и Горанаца које су због своје малобројности често биле занемариване и на које су вршени различити притисци. Процеси насељавања и исељавања, односно миграције становништва на Косову и Метохији представљају константу дугог трајања у борби за животни простор. У доба владавине Турског царста, до 1912. године, и током Првог и Другог светског рата у подређеном положају се налазио српски народ на који су Албанци вршили притисак да се исељава, присвајајући њихову имовину, убијајући их и рушећи им споменике културе и духовности како би се затро сваки траг њиховог присуства.⁷⁴¹

Између два светска рата, током постајања Краљевине СХС, односно Краљевине Југославије, на Албанце се гледало као на страну ткиво склоно побунама које је, стога, држано на ниском образовном нивоу и према којем су примењиване репресивне мере. У

⁷⁴¹ Видети више: Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990; А. Урошевић, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987; П. Баргл, *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I-III, Beograd 1988; Д.Т. Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007; Р. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000; Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006; С. Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век). Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад-Београд 2012; *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912-2012*, Београд 2012.

исто време је Југословенска држава покушала да изврши скромну колонизацију српског живља на простору Косова и Метохије како би донекле обновила њихов национални потенцијал, што је после Другог светског рата било анулирано забраном повратка колониста који су током рата протерани и чију имовину су запосели Албанаца. Попис Краљевине Југославије из 1931. године показује да је број становника простора Косова и Метохије износио 552.064, од којих је Албанаца и Турака било 60,1%, Срба и Црногораца 32,7% и осталих етничких група 7,3%. Ако се наведени подаци упореде са државним пописом из 1921. године према којем је на Косову и Метохији живело 439.010 становника и проценама да је пред избијање Другог светског рата било 666.000 становника, уочава се повећање броја становништва у периоду између два светска рата од 51,9%. Иначе, Краљевина Југославија је 1931. године бројала 14.534.000 становника, а подручје Србије око 5.725.912. Наведени процеси су детаљније описани у Уводу ове докторске дисертације, при чему би требало скренути пажњу да истраживање међунационалних односа и иселјавања са Косова и Метохије у периоду од 1958. до 1974. године компликованим чини недостатак извора првог реда.⁷⁴²

Током 1948. године извршен је први државни попис становништва Југославије после Другог светског рата, према којем је у ФНРЈ живело 15.841.566, у НРС 6.527.966 и у АКМО 727.820 лица. У ФНРЈ је Срба било 41,51%, Албанаца, 4,76%, Црногораца 2,7% и Турака 97.954 и у НРС Срба 73,89%, Албанаца 8,15%, Црногораца 1,15% и Турака 1.910. У АКМО је било 498.242 Албанаца (68,45%), 171.911 Срба (23,62%), 28.050 Црногораца (3,85%) и 1.315 Турака (0,18%), а од осталих националности било је 9.700 Муслимана, 5.300 Хрвата, 500 Македонаца, 300 Словенаца и веома мали број Руса, Немаца, Бугара, Италијана, Румуна и других. У ФНРЈ су Албанци били најбројнија национална мањина, а иза њих су долазили Мађари са 496.500 лица (3,15%). Наредни државни попис становништва, спроведен 1953. године, показао је да на Косову и Метохији живи 808.141 становник, од којих 524.559 Албанаца (64,91%), 189.869 Срба (23,49%), 31.343 Црногораца (3,88%), 34.583 Турчина (4,28%), 6.241 Муслимана (0,77%) и 21.546 осталих (2,66%). Државни пописи из 1961. и 1971. године већ су обрађени у претходним поглављима ове докторске дисертације, а њихови резултати могу се збирно видети у следећој табели:⁷⁴³

⁷⁴² Исто.

⁷⁴³ М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 75; *Jugoslavija 1918-1988. Statistički...*, 35; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova...*, 59; *Privredni i društveni razvoj SR Srbije...*, 55; *Развој република СФР Југославије...*, 92.

Национална структура становништва Косова и Метохије према државним пописима

Година:	1948.		1953.		1961.		1971.		1981.	
Укупно:	727.820	100%	808.141	100%	936.988	100%	1.243.693	100%	1.584.440	100%
Албанци	498.242	68,45%	524.559	64,91%	646.605	67,07%	916.168	73,66%	1.226.736	77,5%
Срби	171.911	23,62%	189.869	23,49%	227.016	23,55%	228.264	18,35%	209.497	13,2%
Црногорци	28.050	3,85%	31.343	3,88%	37.588	3,90%	31.555	2,54%	27.028	1,7%
Турци	1.315	0,18%	34.583	4,28%	25.764	2,67%	12.244	0,98%	12.513	0,8%
Муслимани	9.679	1,33%	6.241	0,77%	8.026	0,83%	26.357	2,12%	58.562	3,7%
Остали	18.623	2,56%	21.546	2,66%	18.989	1,97%	10.103	2,34%	50.044	3,1%

Наведени подаци показују да се становништво албанске националности Косова и Метохије од 1948. до 1971. године скоро дуплирало, док је оно српске националности имало мали популациони раст, односно забележило пад у укупној бројности становништва Покрајине. Слично је било и са становништвом црногорске националности, при чему би требало нагласити да су кроз историју Црногорци себе сматрали делом српског народа и да је државна политика Југославије од 1945. године инсистирала на њиховом приказивању као посебне нације. У периоду од 1945. до 1957. године процењује се да се из економских, социјалних и верских разлога иселило из Југославије у Турску 96.584 Турака, од којих из НР Македоније 86.380 и НРС 6.140. Међу исељеним Турцима је било и Албанаца, који су се издавали за Турске, а чији број до сада није егзактно утврђен. Процес емиграције исламског становништва са Косова и Метохије у Турску био је у опадању од 1957. године, зато што су турске власти почеле да предузимају мере да би спречиле ове појаве, док је Е. Хоџа позивао Албанце да остану на Косову и Метохији и да делују како би се оно припојило НРА. Бројност Турака у Покрајини је од 1961. до 1971. године била преполовљена.⁷⁴⁴

Пошто се утврдила на власти и почела да изграђује југословенску државну политику према Косову и Метохији, убрзо се показало да КПЈ/СКЈ није била у стању да, и поред свих напора и идеолошких притисака, спречи перманентно избијање међунационалних сукоба у овој Области. Томе је посебно у прилог ишао њен попустљив став према Албанцима, као већинском становништву АКМО, које је настојала да

⁷⁴⁴ Р. Радић, *Исељавање становништва са југословенског простора средином педестих година*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1999, 143; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 591.

одобровољи и јаче веже за Југословенску државу, односно да их учини лојалним грађанима. Тако су Албанци искористили свој бенефицирани положај да на крилима вишедеценијског иредентизма појачају притисак на српско и црногорско становништво како би га приморали да напусти Косово и Метохију. У питању је било остваривање плана који је још 1878. године зацртала Призренска лига у циљу обједињавања албанских територија и стварања *Велике Албаније*. Наведено је нарочито било изражено од средине педесетих година XX века, о чему је драгоцене податке оставио епископ (еп.) Павле Стојчевић (1914-2009), потоњи српски патријарх, који је устоличен за епископа рашко-призренског 13. октобра 1957. године и у том звању провео наредне 33 године. Иако је СПЦ, као чувар српске духовности, традиције, културе, обичаја и историјског сећања које је Партија свим силама настојала да преобликује, потисне и забрани, била скрајнута из државног и друштвеног живота, еп. Павле је редовно слао извештаје Светом Архиепископском Синоду СПЦ у којима је описивао недаће српског народа и цркве на Косову и Метохији. Већ 8. априла 1958. године он је писао да од Пећи до Девича у Дреници нема ни једног свештеника СПЦ, да су манастири Гориоч и Црна Река потпуно пусти и да у Грачаници нема пароха. У Епархији рашко-призренској, која је обухватала простор Косова и Метохије и Рашке области, било је 11 активних манастира (4 мушка и 7 женских), који су радили у веома тешким условима, док је код *православног српског становништва постојао велики страх да своја религиозна осећања испољи*. У Извештају од 11. октобра еп. Павле је истакао да су државне власти осудиле на затворску казну од 15 дана земљораднике Србе који су присуствовали богослужењу у разрушеној цркви у селу Сувом Лукавцу код Пећи, оптуживши их да су наводно одржали литију кроз село и да *то нису просторије које су верске заједнице одредиле за вршење верских обреда*. Иако је наведено било супротно Закону о правном положају верских заједница, њему је највише сметала чињеница што су верници били принуђени да се моле на рушевинама зато што су храмови СПЦ највише страдали током Другог светског рата, а што државне власти нису забрањивале муслиманима и римокатолицима. У питању су били двоструки стандарди, односно очита дискриминација српског народа на Космету.⁷⁴⁵

Закључци Извршног комитета ЦК СКЈ од 2. марта 1959. године прокламовили су борбу за већу равноправност националних мањина у Југославији, посебно на Косову и Метохији као најзаосталијим делу државе, где је затражено веће запошљавање националних мањина, у првом реду Албанаца. У наредним годинама је запошљавање на

⁷⁴⁵ *Задужбине Косова...*, 808; Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 54; М. Гаталовић, *Време и околности избора епископа Германа за патријарха СПЦ 1958. године*, Српска теологија у 20. веку: истраживачки проблеми и резултати, 2, Београд 2007, 308; Р. Радић, *Патријарх Павле*, Београд 2005, 18.

Космету вршено на штету Срба и Црногораца, што је само охрабривало Албанце да појачају притиске на њих да се исељавају. Тако се еп. Павле у Извештају од 5. марта пожалио да је 1. новембра 1958. године примећен нестанак 13-тогодишње Јелене Лапоћанин-Христић, коју је Народна милиција пронашла у селу Резалу. Наиме, њу су ноћу отела *три Шиптара и то један ожењен са пушком, у чију кућу су је одвели, а који се зове Малић Гаши*, настојећи да је на силу удају за њега. Милиција је тек на другу интервеницију Управе манастира Девича покупила девојчицу и одвела је у Београд, где је смештена у дом за незбринуту децу. Иако је командир милиције поднео тужбу против организатора овог дела, јавни тужилац у Косовској Митровици је тужбу одбацио и упутио манастир Девич да поднесе нову тужбу, што сестринство није смело да учини из страха од освете. Но, еп. Павле је у извештају од 12. маја 1959. године указао на *једну невољу, чије последице могу бити катастрофалне*, а у питању је било перманентно исељавање српског живља са Косова и Метохије. Током зиме су се из села Лабудовића иселиле последње три српске породице нудећи земљу манастиру Девич, како је не би продали Албанцима. До Првог светског рата у том селу било је 17 српских и 17 албанских кућа, а после Другог светског рата остало је свега 6 српских кућа. Слична ситуација је била у Витомирици и Добруши, где је број албанских кућа нагло нарастао на 100 и 160, а притисак на Србе је вршен и *преко школа и других организација*. На проширеном пленуму ОК СКС за КМ 22. јануара 1960. године разматрано је споровођење Закључака Извршног комитета ЦК СКЈ у АКМО, у вези са чиме су критиковани руководиоци који *користе положај да би себи подигли куће*, што је подгревало међунационалне суревњивости. Поред тога, организациони секретар овог тела Ц. Нимани је истакао: *Многи комунисти нису одлучни. Ако онај на пример говори – не може се са Шиптарима – они ћуте. Када их питаш зашто, испада да је ту вршен притисак од спољне пропаганде, а комунисти то не објашњавају. Или у другом селу, где је такође на тој националној основи дошло до неразумевања, па су људи рекли – ми морамо да се иселимо – а комунисти ћуте*. Тако су чланови Партије, који су суштински једини могли бити на руководећим државним положајима, српске и црногорске националности настојали да очувају своје привилегије тако што нису покретали проблематична питања, док су они албанске националности махом радили за своју *националну ствар* не регулишући. Стога не чуди што је еп. Павле у извештају од 4. маја навео случај цркве у селу Зупче у Митровачком Колашину, коју су Албанци демолирали, а када су Срби хтели да је обнове стигао је позив на *сеоску конференцију* на којој им је речено да *није време да се поправљају цркве, него дижу фабрике*. У Качанику су српску цркву Албанци почели да уништавају 1955. године

лемећи прозоре и ћерамиде. Такође, он је истакао да је број крштавања од 1946. године у Приштини и Призрену опао за 50% и да се бројност Срба смањује услед иселавања и наталитета који не може да парира албанском. У вези са тиме је индикативна следећа табела:⁷⁴⁶

Просечне стопе природног прираштаја становништва у промилима			
Период	Централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
1948-1952.	14,2 ‰	10,9 ‰	24,8 ‰
1953-1960.	11,3 ‰	8,8 ‰	27,0 ‰
1961-1970.	7,0 ‰	5,2 ‰	28,7 ‰
1971-1981.	6,1 ‰	3,5 ‰	27,3 ‰

У таквим околностима је Удба почетком 1960. године почела да саставља прве извештаје о иселавању српских и црногорских насељеника из АКМО. Тако је процењено да је од краја Другог светског рата Косово и Метохију напустило око 1.200 насељеничких породица Срба и Црногораца, у току 1959. године 119, у прва четири месеца 1960. године 117 и да се на емиграцију спрема још око 300 породица махом за централну Србију или Црну Гору. На подручје Испоставе СУП-а Одсек ДБ Пећ, која је обухватала подручје Пећи, Дечана, Истока и Клине, од краја Другог светског рата се због попаљених кућа није вратило 149, у ужу Србију и у Црну Гору се иселило 283, у друге делове Космета је емигрирало 149 и припреме за иселавање је вршило 72 породице Срба и Црногораца. У току 1958. године иселила се 41 породица, у 1959. години 40 и до 1. маја 1960. године 32 махом за ужу Србију и Црну Гору, мада је било и оних које су продавале сеоска имања и куповале куће у граду Пећи. У Клини је од 1946. до 1960. године земљу напустило 21 домаћинство, од којих је 7 отишло за ужу Србију, 6 за Црну Гору и 8 у друге градове Космета, а земљу је продало 182 домаћинства од којих је за ужу Србију отишло 68, у Црну Гору 56 и у друге градове Космета 88. Намеру да ускоро прода земљу и одсели се имало је 68 домаћинства. Из Дечана се одселила 31 породица и то у Војводину 12, ужу Србију 4 и у Црну Гору 15, док се у Пећ одселило 12 и по једна породица у Косовску Митровицу, Голеш и Ђаковицу. У Исток се није вратило 115 породица које су имања

⁷⁴⁶ К. Николић, *Занемарени аспекти...*, 211; *Задужбине Косова...*, 810; *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница-Београд 2008, 165; А. Јевтић, *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941-1990*, Приштина 1990, 38; С.Б. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању СПЦ и српског народа од 1945. до 2005*, Београд 2007, 67; Ж. Кржалић, *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961-1991. године. Темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног етничког састава у послератним међупописним периодама*, Београд 1998, 1; Записник са 17. проширеног пленума ОК СКС за КМ, 22.1.1960, АС, Ђ-2, К-215.

напустила 1941. године, док су после рата земљу продале 144 породице, од којих 35 српских и 109 црногорских. Са подручја Испоставе СУП-а Одсек ДБ Призрен од 1945. до 1960. године је исељено 143 српске и црногорске породице са 771 чланом, од којих у 1958. години 11 са 51 чланом, у 1959. години 14 са 58 чланова и у 1960. години 13 са 87 чланова, а припремала се да оде 41 са 396 чланова. Са подручја Испоставе СУП-а Одсек ДБ Ђаковица је у истом периоду емигрирало 72 српске и црногорске породице, при чему се 1945. године није вратило 300 насељеничких породица протераних током рата. Њихова имања су махом населиле албанске породице које су се од 1918. године налазиле у одметништву и сматрале да полажу право на ову земљу. Од 1959. године до маја 1960. године се са овог подручја иселило 9 породица Срба и Црногораца. Са подручја Испоставе СУП-а Одсек ДБ Гњилане се од краја Другог светског рата до маја 1960. године иселило 158 српских и црногорских породица, а у припреми је било још 53 породице. Нагли пораст исељавања отпочео је 1957. године када је емигрирало 15 породица, 1958. године 26, 1959. године 41 и до маја 1960. године 27. Са подручја Испоставе СУП-а Одсек ДБ Косовска Митровица се од 1945. до 1960. године иселило 200 породица Срба и Црногораца. Село Језеро се смањило са 36 на 8 насељеничких породица, село Балинце са 15 на 4 и село Облевик са 12 на 6. Из НОО Србице се од 1949. до 1959. године иселила 41 породица, у 1959. години 8, у 1960. години 12 и намеравало је да то учини још 20. Град Косовску Митровицу је од 1958. године напустило 158 породица Срба и Црногораца. Са подручја Испоставе СУП-а Одсек ДБ Подујево се у 1959. године иселило 22 домаћинства Срба и Црнограца, у 1960. години 36 и најваљивало је одлазак 46. Из села Мајанца су емигрирали сви Срби, из села Бајчине 15 и планирало да оде још 14 домаћинстава. При томе, као главни узроци су навођени притисци од стране Албанаца и то кроз: ометање свакодневног живота, малтретирања породица, физичке нападе посебно на старе, жене и децу, покушаје силовања, туче, пуштање стоке у њиве, забрањивање да се поједине парцеле ору, померање међа и сечење забрана, одношење летине, убијање животиња, бесправно заузимање земље ради обрађивања, вршење притиска на НОО да додељује Србима другу земљу лошијег квалитета, спречавање продаје имања под изговором да је оно у турско време било албанско и уз уцењивање како би се имање купило у бесцење, рушење надгробних споменика, иредентистичку пропаганду и певање песама на светковинама у којима се величао прогон Срба, претње и поручивање Србима да се што пре одселе зато што Космет није њихова земља, наметање албанског језика у школама и додељивања стипендија претежно Албанцима,

фаворизовање Албанаца у НОО бирањем за народне одборнике и незаинтересованост општинских власти да решавају спорове.⁷⁴⁷

Епископ Павле је у извештају од 27. априла 1961. године упозорио на повећане нападе Албанаца на Србе истакавши: *Други наводе да власти фаворизују Шиптаре, којих у органима власти има много, а који се узјамно помажу и све законске олакшице осигуравају за своје, док се на Србе сваљује сва тежина обавеза, и то увек у законској форми. У томе учествују и Срби чланови Партије, да им се, ваљда, не би пребацио шовинизам и сл. Наш живаљ не може да издржи економски, те се исељава.* Уништавани су усеви у манастирима Високи Дечани и Св. Тројице код Призрена, где Албанци *долазе као у своје, беру и односе*, при чему се *на опомену калуђерица или другог особља у манастиру, дрско супротстављају, насрћу и да се бију, псујући мајку српску и претећи да ово није српско, већ албанско.* У то време је дошло и до све отворенијег прослављања рамазана и бајрама на Косову и Метохији, на шта су државне и партијске власти уздржано реаговале, иако је све више муслиманских верника изостајало са посла. Индикативно је запажање једног инжењера српске националности: *Мој секретар партијског одељења пости рамазан и слави бајрам, дичи се црвеном књижицом и говори ми о марксизму, а нико га не позива на одговорност нити ко сме шта да му каже. Зато ћу и ја славити Ускрс, па макар ме искључили из чланства СК.* Током 1962. године је еп. Павле у извештајима констатовао да се из гњиланског намесништва иселило 200 српских домова, из врбничке парохије 70 и из голешке парохије 81. У селу Коморану је после Другог светског рата било 40 српских домова, а остало је 12, односно у Новом Чикатову је тај број сведен са 48 на 22, у Доњем Забелу са 18 на 4 и у Великим Белаћевцима са 23 на 3. Он је 24. септембра посетио Обласну комисију за верска питања жалећи се на лоше услове у којима се налазе православне цркве на Космету, поред којих су прављена јавна сметлишта, као и на рад надлежних органа који су намерно одуговлачили са решавањем проблема. Са друге стране, према сведочењу Миладина Вилотића, тадашњег секретара Комисије за националне мањине ЦК СКС и ССРНС, током 1961. године је на тражење ЦК СКС формирана Комисија од 25 чланова, на челу са Д. Марковићем, која је обишла косметске општине и саставила Извештај о међунационалном стању на терену и

⁷⁴⁷ Подаци о исељавању живља српске и црногорске националности са територије Космета, 1960, АС, БИА, III-133; Анализа узрока миграција српско-црногорског живља са територије Метохије, 12.5.1960, АС, БИА, III-133; Анализа у вези са исељавањем Срба и Црногораца од ослобођења до данас из Призрена, 1960, АС, БИА, III-133; Извештај о исељавању насељеника са терена Испоставе Ђаковица, 12.5.1960, АС, БИА, III-133; Анализа о исељавању српских породица из Гњилана, 12.5.1960, АС, БИА, III-133; Анализа исељавања насељеника са терена Испоставе Косовска Митровица, 14.5.1960, АС, БИА, III-133; Извештај, 12.5.1960, АС, БИА, III-133.

исељавању српског и црногорског становништва, а који је ситуацију приказао *битно другачијом* од оне како ју је представљало највише обласно руководство. Но, уместо да се тим поводом закаже седница ЦК СКС, тај Извештај, који није сачуван или није доступан, дат је на читање одабраним члановима овог тела и упућена је директива руководству АКМО да *предузме мере да се спрече притисци на српски и црногорски живаљ*. Из Информације Обласног секретаријата за унутрашње послове Испоставе Пећ од 19. јануара 1962. године уочава се да је исељавање српских и црногорских пордица интензивирано током 1961. године, махом из сеоских крајева, и то из: Добруше, Љубова, Дубраве, Истока, Витомирице, Игларева, Јошанице и Клине. Поред економских разлога, у прави план су стављени притисци од стране Албанаца и давање предности албанском становништву приликом запошљавања и додељивања стипендија. Из НОО Исток се током 1960. и 1961. године иселила 121 српска и црногорска породица, а из Подујева од 1959. до 1962. године 316, од којих је већина отишла у ужу Србију и и одлазак је најавило још 60 породица.⁷⁴⁸

На проширеном састанку Идеолошке комисије и КНМ ЦК СКС, одржаном 23. марта 1962. године, разматране су појаве *шиптарског национализма*, у вези са чиме је закључено да Албанци врше појачан притисак на Србе и Црногорце да се исељавају са Косова и Метохије, и то чак на *оне Србе који се нису селили 500 година*. Том приликом је Б. Шкембаревих чврсто заступао став руководства АКМО да је исељавање наведених националности последица *економских и природних миграционих кретања*, одбацивши индиције да је у питању *резултат политике фаворизовања шиптарског живља, шиптарских кадрова и деловања иреденте*, што је начелно подржао председавајући Д. Марковић. Иако није био експлицитно разматран, на седници Извршног комитета ЦК СКС 9. јула је поднет Извештај о непријатељском деловању и негативним појавама на Космету, у којем је анализиран *притисак на живаљ српске и црногорске националности са тенденцијом да се иселе из Области током 1960. и 1961. године*. Највећи притисак на Србе и Црногорце су Албанци вршили у мешовитим сеоским срединама, где је долазило до *физичких напада, усмених претњи, намерног уништавања добара и незаконитог присвајања непокретности путем присиљавања да се имовина прода у бесцење*, при чему описаног нису биле поштеђене ни породице активних официра ЈНА и припадника органа унутрашњих послова. У њиве власника Срба и Црногораца је намерно пуштана стока да

⁷⁴⁸ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, II..., 595; *Задужбине Косова...*, 811; А. Јевтић, *Страдања Срба...*, 39; С.Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 77; К. Николић, *Занемарени аспекти...*, 211; М. Вилотић, *Ко је и зашто...*, 113; Информација за чланове Савезне комисије за верска питања, октобар-новембар 1962, АЈ, 144, К-64; Исељавање српско-црногорског живља, 19.1.1962, АС, БИА, III-133; Анализа о исељавању српских породица са терена бившег среза Подујева, мај 1962, АС, БИА, III-133.

уништи летину, сечене су шуме, воћњаци и виногради, забрањивана им је употреба пољских путева, преораване су међе, скретана је вода са канала за наводњавање, збарањивано напасање стоке на сеоским утринама, загађивана је пијаћа вода у бунарима, скрнављена гробља, забрањивано омладини да пева песме на српском језику, силоване су девојке, прећено убиствима и поручивано да ће *Космет ускоро постати део Албанији када ће сви Срби бити истребљени, Овде вам није место и Ако нећете да одете милом – хоћете силом*. Приликом пружања отпора, Срби и Црногорци би били пребијани и прећено им је физичком ликвидацијом ако би инциденте пријавили у Станици милиције, уз престанак прављења разлика између насељеничких и староседелачких српских и црногорских породица. Како би била избегнута кривична одговорност, најчешће је на описане радње наговарана албанска омладина до 19 година старости, а уколико би неки изредник био ухваћен, судије за прекршаје би му изрицале највише 10 до 30 дана затвора. Просветни радници Албанци су бојкотовали колеге Србе и Црногорце, нападали их ако би ученицима албанске националности дали слабу оцену и прикривали ђачке иредентистичке испаде. У појединим селима, попут Јуника, су ученици српске националности намерно остављани без наставника, док је директор школе у Дреници Е. Муслија изјавио: *Ми, Шиптари, треба да смо задовољни, јер у нашем крају више нема српског живља, па сада могу и женска деца да иду у школу. Сада је овај крај чисто шиптарски и само чекамо прикључење Албанији*. Према подацима Удбе, са АКМО се током 1960. и 1961. године иселило 500 породица српске и црногорске националности и велики број породица је вршио припреме да исто учини у наредном периоду. Са територије Гњилана се иселило 117 породица и територије Пећи 356, од којих само из Истока 121, а највећи притисак је вршен на подручју општина Подујево, Дреница, и Ђаковица. Иако је на крају седнице затражено од руководства Косова и Метохије да спречи описане појаве како оне *не би штетиле међунационалним односима у Области*, у наредним годинама ништа озбиљније није учињено на том плану.⁷⁴⁹

У Извештају од 9. марта 1964. године еп. Павле се пожалио да државне власти не дозвољавају СПЦ да обнови и одржи верске објекте који су постојали вековима и да другим верским заједницама чак омогућавају да *подигну своје богомље где их никад нису имале*. У 1965. години је у Мазгиту код Приштине подигнута нова џамија и у Вележу се зидала нова римокатоличка црква, док се у дворишту православне цркве у Косовској Каменици намерно сваког петка одржавала пијаца. Албанци су секли шуме око манастирских добара, посебно око манастира Св. Марка, на шта државне власти нису

⁷⁴⁹ Стенографске белешке са проширеног састанка Идеолошке комисије и КНМ ЦК СКС, 23.3.1962, АС, Ђ-2, К-6; Записник и материјал са седнице ИК ЦК СКС, 9.7.1962, АС, Ђ-2, К-4.

реаговале. Из разговора са мештанима у околини Призрена и Косовске Митровице еп. Павле је сазнао да ноћу Албанци утерују стоку у усеве и отворено прете да се народ исели уз поруке *Косово није Србија*. Из Подујева су стигли извештаји од свештеника да је од 42 српске куће у Белом пољу исељено 12, од 43 у Главнику 20, од 27 у Батлави 13, од 48 у Горњем Сибовцу 25, од 29 у Трнави 23 и од 41 у Брадашу 40. Док је 1953. године било више од 50 венчања, 1964. године је било само једно, а на богослужења је долазило само неколико жена са децом. Из Гњилана се од 6.202 српска дома иселило 560 са 1.680 лица. Са друге стране, према подацима Испоставе СУП-а Одсек ДБ Пећ, у 1964. години је од 786 насељеничких породица Срба и Црногораца у делу општине Дечане и месне канцеларије (МК) Баране, колико их је било пре Другог светског рата, остало 309 и на њих су од 1955. године Албанци вршили константан притисак да се иселе. На територији МК Раушић, Гораждевац, Љепане и Захаћ пре Другог светског рата је било насељено 521 српско и црногорско домаћинство, од којих се није вратило 143 и иселило по ослобођењу 106, од којих 48 ван и 58 унутар АПКМ. На терену МК Добруша, Ђураковац, Исток, Ракош, Осојане и Црколез било је до 1941. године насељено српских и црногорских 1.319 домаћинстава, од којих се није вратило 104 и по ослобођењу иселило 231 са 1.113 чланова породице, од којих 154 ван и 77 унутар Покрајине, при чему се највише породица иселило током 1962. године – 22, 1963. године – 22 и 1964. године – 32. На подручју МК Витомирица, Радавац, Бања и Врело је до 1941. године насељено 824 српска и црногорска домаћинства, од којих се по ослобођењу није вратило 25 и иселило 320. У МК Јуник, Калавај, Ђоцај, Јасић, Вокша, Побрђе, Раставица, Дреновац, Прилеп, Баблоч, Доњи Црнобрег, Горњи Црнобрег, Лочане и Дечане до 1941. године је насељено 357 српских и црногорских домаћинстава са 1.807 чланова, од којих се по ослобођењу није вратило 270, иселило 270 и намеравало да емигрира 43 са око 300 чланова. Од 1954. до 1964. године је са подручја СО Клина имања отуђило 46 насељеничких и 9 староседелачких породица Срба и Црногораца.⁷⁵⁰

Извештај Удбе из јуна 1965. године открива да је од 1960. године са Косова и Метохије емигрирало око 2.000 српских и црногорских породица, при чему само у 1964. и 1965. години око 500 породица како насељеника, тако и староседелаца. У наредним месецима је исељавање планирало још 300 породица, а њих око 470 је од 1960. године емигрирало из Подујева, Орлана и Глоговца и то за ужу Србију, махом за Јабланицу, Топлицу и Жупу. Опустела су села на територији општине Глоговац: Доњи Забељ, Трстеник и Доброшевац, у општини Србица: Витак и Чубрељ, у општини Вучитрн 6 села

⁷⁵⁰ *Задужбине Косова...*, 811; Извештаји, 20-25.10.1964, АС, БИА, III-133; Миграција насељеничког живља са подручја СО Клина, 19.10.1964, АС, БИА, III-133.

и у општинама Витина, Гњилане и Косовска Каменица 13 села. У Испостави СУП-а Одсек ДБ Приштина су притисци Албанца на исељавање Срба и Црногораца били веома изражени од 1959. до 1963. године, док се током 1964. и у првој половини 1965. године иселило 26 породица. Испостави СУП-а Одсек ДБ Косовска Митровица је у 1964. години пристигло 89 пријава у вези са притисцима Албанаца, а у првој половини 1965. години 56. Тако је примећено да су у притисцима на Срба и Црногорце учествовали секретари и чланови основних организација СК, при чему је кривично гоњено 7 лица у 1964. години и 3 лица у првој половини 1965. години, односно прекршајно кажњено 56 и 18 лица и упозорено 14 и 28 лица. Испостава СУП-а Одсек ДБ Гњилане је констатовала да се у 1964. године иселило 79 српских и црногорских породица, у 1965. години 51 и да се за емиграцију спремало 63 и то из Доње Шипашнице, Малишева, Доњег Ливоча, Грмова, Коретина и Дробеша. Испостава СУП-а ДБ Урошевац је навела пример села Танксића одакле се од 1960. године од 150 српских домаћинстава иселило 24, од којих 17 за ужу Србију. Из села Совтовића, где је живело 35 српских домаћинстава, иселило се њих 10, при чему су се доселила албанска домаћинства претежно из Косовске Каменице. Испостава СУП-а Одсек ДБ Призрен је известила да је од 1949. године исељено 174 српских и црногорских домаћинстава, при чему у 1964. и првој половини 1965. године 70. Према информацијама Испоставе СУП-а Одсек ДБ Ђаковица чести су били *систематски притисци сељака албанске националности на Србе и Црногорце с циљем да се исти иселе из ових крајева*. Иако није наведено колико је тачно породица исељено, указано је на причињавање штете на пољопривредним имањима, физичке нападе, претње и поручивање да је земља коју обрађују албанска, уз ометање продаје имања по тржишној цени и то тако што би се појавило одређено лице албанске националности које би тврдило да има право на ту земљу и да хоће да је купи по веома ниској цени. Свим другим потенцијалним купцима би било забрањено да не смеју да купе ту земљу, док је међу самим Албанцима постојао споразум да се нико други не интересује за тај посед. Паљена је храна за стоку, пуштана је стока у њиве, сечене шуме и воћњаци, прећено убиствима нарочито деце, покушавана силовања девојака, каменоване су куће и чланови породице, тучене су старије особе, рушени наградбни споменици, затварани путеви и томе слично. Према Информацији Удбе од 21. фебруара 1966. године, Албанци су поручивали да не би требало куповати насељеничку земљу Срба и Црногораца зато што је она *ионако албанска*, да Срби и Црногорци *немају шта да траже у фабрикама* и да ће *доћи време када ће се од српских глава правити Ђеле-кула*, уз поруке: *Шта чекате, што се не селите, овде треба да дође Албанија, јер је ово албанска земља*. Срби и Црногорци су

истицали да је заједнички живот са Албанцима немогућ, док је Удба страховала да би даље исељавање најугледних људи из села подстакло још масовније емиграције. Одборници Ц. Морина и М. Краснићи одговорили на жалбе српских насељеника у селу Геце у Ораховцу поручивши да *насељници не смеју бранити да било чија стока пасе на њиховом имању.*⁷⁵¹

Четврти пленум ЦК СКЈ или тзв. *Брионски пленум*, одржан 1. јула 1966. године, довео је до заокрета у политици Југословенске државе према Косову и Метохији, оличеном у још већем излажењу у сусрет албанском становништву на рачун српског и црногорског. У таквим околностима је Ј. Броз у Титу 30. септембра упутио писмо извесни В. Петр. из Вучитрна у којем му се пожалио да су се сви Црногорци из села Краљица иселили, сем једне породице која се такође припрема да емигрира, а да се слично дешава и у селима Свраћак и Гојбуља чији житељи су ишли у Општину Вучитрн да протестују код органа власти што им Албанци у сред дана утерују стоку у имања. Поптисани се извинио Броз што не сме да напише пуне податке о себи како не би био прогоњен и констатовао: *Молим Вас, проверите и испитајте, па ће се уверити да је то тачно. Разговарајте са људима из народа, јер органи то крију.* Броз је реаговао тако што је записао *Треба видјети шта се то тамо догађа* и упутио допис Д. Радосављевићу Бобију 18. октобра, а што само показује да је Председник СФРЈ био упознат са описаним појавама лоших међунационалних односа и исељавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије. Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12. и 13. октобра, је оценила да се миграције Срба и Црногораца из Покрајине *тенденциозно приказују као притисак Албанаца* и да оне заправо представљају *производ економских потреба становништва*. Иако то није одоговарало стању на терену, кадрови албанске националности у покрајинском руководству су на тај начин прејудиицирали даљу државну политику према овом проблему. Уосталом, из партијских извештаја са обилска АПКМ почетком новембра уочава се да су после Брионског пленума Албанци појачали притиске на Србе и Црногорце да се исељавају са Космета, при чему више није прављена било каква разлика између насељеника и староседелца, а угрожавани су чак и српски и црногорски стручни кадрови који су упућени у Покрајину како би помогли убрзаном развоју овог краја. Архимандрит манастира Високи Дечани Макарије се 13. фебруара

⁷⁵¹ Подаци о исељавању српско-црногорског живља са Косова и Метохије, 14.6.1965, АС, БИА, III-133; Анализа случајева притисака за исељавање из Приштине, мај 1965, АС, БИА, III-133; Анализа случајева притисака за исељавање из Косовске Митровице, 25.5.1965, АС, БИА, III-133; Анализа притисака за исељење из Гњилана, 1965, АС, БИА, III-133; Анализа случајева притисака ради исељења из Урошевца, 25.5.1965, АС, БИА, III-133; Извештај у вези са исељавањем насељеника из Призрена, 27.5.1965, АС, БИА, III-133; Информација, 21.5.1965, АС, БИА, III-133; Информација о миграцији српско-црногорског живља са Космета, 21.2.1966, АС, БИА, III-133.

1967. године у свом извештају упућеном Св. Архијерејском Синоду СПЦ пожалио на бесправну сечу манастирске шуме од стране Албанаца из суседних села и приметио: *Психоза од стране Шиптара је кудикамо гора него за време окупације, а жеља за пљачком не оставља их никада... Апетит за шуму отворио им се јер би зарадили огромне паре будући да је шума првокласна. У ПК СКС за КМ је 11. марта одржано саветовање са секретарима општинских комитета СК на којем је констатовано да су основни узроци миграција српског и црногорског становништва економске и социолошке природе и да их непријатељски, националистички и шовинистички елементи користе како би унели забуну. Стога је закључено да није било организованог политичког притиска на домаћинства ових националности како би она напустила своја пребивалишта, док су притисци Албанаца да у бесцење купе српске имања приказани као спорови око међа и њихова жеља да у својству првих комшија имају право прече куповине. На крају су оптужени великосрпски националисти да пласирају приче о миграцијама како би оповргли одлуке Брионског пленума и Седмог пленума ПК СКС за КМ.⁷⁵²*

Епископ Павле је Извештају за период од 1. априла 1966. до 1. априла 1967. године навео: *После Четвртог пленума и реорганизације Службе безбедности износи се озбиљно и овакво тумачење исељења Срба са Косова и Метохија: То је изводио Ранковић и његова клика како би исељавањем Срба добили аргументе против Шиптара! Колико он у том расељавању има заслуга, а колико бројни други чиниоци, сада још не знамо. Оно што знамо то је да после Четвртог пленума, изношене кривице Ранковића и других чинилаца Службе безбедности приписују се у овим крајевима Србима уопште, те је од тада стање још теже и озбиљније. У Извештају еп. Павла за период од 1. априла 1967. до 1. априла 1968. године указано је на бесправну сечу шума у околини манастира Високи Дечани, Гориоч, Девич и Св. Марко, на које општинске и покрајинске власти нису желеле да реагују, док су Албанци на приговоре Срба одговарали – *Ако вам се не свиђа, селите се!* Осим тога, у АПКМ је доследно почело да се примењује запошљавање према националном кључу, што је практично значило да је Албанцима, сходно њиховој бројности, припадало скоро три четвртине руководећих места. У вези с тиме је еп. Павле приметио: *Како је до сада Срба било више запослено, него што им процентуално припада, јер Шиптари нису имали стручних кадрова који им тек сада пристижу, сада и убудуће неће се моћи запослити ниједан Србин догод се не попуни квота која припада**

⁷⁵² С.Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 81; Писмо из Вучитрна, 1966, АЈ, 837, II-4-b/25; Стенографске белешке са Седмог пленума ПК СКС за КМ, 12-13.10.1966, АС, Ђ-2, СКК, К-1; Нека запажања и утисци о међунационалним односима на Косову и Метохији, 2.11.1966, АС, Ђ-2, К-23; Саветовање са секретарима општинских комитета СК, 11.3.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-6; З.В, *Саветовање у Покрајинском комитету*, Јединство, 13.3.1967.

Шиптарима. Срби, разуме се, неће имати куд него да траже запослење у другим крајевима, или иностранству, што ће им број још више смањити. Али сем тих економских разлога, постоји организован притисак елемената (Албанаца, прим. аут.) чији је један добар део вековима, до данас, у пљачки гледао најбољи облик привреде, а своју слободу није схватао другачије но као могућност угењтавања других. Одбор Епархије рашко-призренске писао је Верској комисији АПКМ 28. фебруара 1968. године жалећи се на бесправну сечу шуме у околини манастира Гориоч, Соколице, Св. Марка и Високих Дечана. Архимандрит Макарије је 3. априла известио патријарха српског Германа Ђорића (1899-1991) да *парола братства и јединства није кренула са полазне тачке од њеног постојања*, да Албанци показују *исконску мржњу* према Србима, да је ситуација тежа него за време аустријске и турске окупације, да долази до пљачки у сред дана, да се туку шумари који спречавају бесправну сечу дрвећа, истерују старци из кућа и присвајају њиве, као и да жалбе Срба не допиру до државних власти. Због учесталих жалби представника СПЦ са Космета, председник Скупштине СРС М. Минић је у пратњи групе покрајинских функционера посетио манастире Пећку Патријаршију и Високе Дечане, али без конкретних резултата. Осим тога, председник Верске комисије СИВ-а М. Јовићевић је 29. маја истакао да су проблеми у Покрајини на које је Св. Архијерејски Синод СПЦ указао *преувеличани*. Насупрот томе, посебно тешка ситуација била је у манастиру Девич, где су Албанци пуштали стоку у манастирске њиве и истукли игуманију Параскеву што је протествовала, поручивши јој – *Ово овде није ваше! Селите се, шта чекате!* Слична ситуација је била и у манастиру Бинач код Призрена, где су Албанци такође напасали стоку у манастирском имању, уз поруке – *Ово је Косово, идите за Србију, а ми ћемо нашу стоку у двориште манастира па и на плевњу*. Архимандрит Макарије се пожалио 9. септембра да Албанци све више пљачкају манастир Високе Дечане, да су ранили полицајца М. Мијовића који је интервенисао и да прете српским мештанима да морају да напусте имања.⁷⁵³

ПК СКС за КМ је 12. фебруара 1968. године разматрао политичко стање на Косову и Метохији, у вези са чиме је констатовано да се иселјавање стручњака из Покрајине, који су претежно били српске и црногорске националности, *тенденциозно приказује*, односно да су у питању *миграције у циљу тражења бољих услова живота, а не последица лоших међунационалних односа*. На Четрнаестом пленуму ЦК СКС, одржаном 29. и 30. маја 1968. године, покрајински кадрови албанске националности су изнели становиште да се миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије дешавају из *личних, материјалних и*

⁷⁵³ *Задужбине Косова...*, 813; С.Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 83; *Шиптарски геноцид...*, 183.

културних мотива. Наиме, том приликом је Ј. Марјановић указао да је покрајинско руководство више заокупљено проширивањем права и самосталности АПКМ, него бригом за иселјавање Срба и Црногораца, док је Д. Ћосић истакао да је потребно испитати притиске Албанаца на Србе и Црногорце у Покрајини, односно појаве систематског потискивања са руководећих места, неравноправности пред судовима и осећања угрожености. Такође, Ћосић је говорио и о великом природном прираштају Албанаца и њиховим тежњама за отцепљењем од Југославије и припајањем Албанији. К. Патрногић Цица је на ова излагања демагошки иступила тврдећи да годишње из АПКМ емигрира 10.000 лица, од којих 1.000 Срба и 9.000 Албанаца, сходно чему је извела закључак да су *неосноване тврдње о угрожености Срба*. После избијања иредентистичких демонстрација у октобру и новембру 1968. године на Косову и Метохији, у јавности су истицани захтеви да се испита колико је и због чега Срба напустило Покрајину, али се државни органи тим поводом нису оглашавали. Ускоро је констатован масован одлазак 215 стручњака из Комбината *Тренча*, од којих 86 висококвалификованих, 28 квалификованих, 45 са средњом школом, 12 са вишом и 33 са високом стручном спремом. Око 80% ових стручњака су били носиоци производног програма, а било је и саветника, директора погона, помоћника генералног директора и шефова. Даљом истрагом је утврђено да су они били махом српске и црногорске националности и да су им Албанци претили пиштољима, физички на њих насртали, одбијали да изврше радне налоге, приликом сазивања дисциплинских комисија намерно штитили своје сународнике да не добију отказ путем прегласавања и слали анонимна писма у којима су тражили да *науче албански језик или да се селе*.⁷⁵⁴

У вези са шовинистичким појавама на САПК од Шестог конгреса СКС до 16. јануара 1969. године ЦК СКС је примио 27 жалби, од којих 5 групних, у којима се углавном замерало руководству СРС што дозвољава да Албанци *прогањају* Србе и Црногорце и што се отпуштају Срби и Црногорци са посла и запошљавају Албанци на њихова радна места како би се поправила национална структура запослених. Критиковани су захтеви Албанаца за променом назива места у Покрајини и појаве уклањања културно-историјских споменика. Индикативна је жалба групе грађана из Штрпца поводом напада командира милиције албанске националности са три помоћника на госте кафане српске националности којима су нанели теже телесне повреде, при чему то није био усамљен случај. Неблаговремене су биле реакције државних органа на

⁷⁵⁴ Материјали са 13. пленума ПК СКС за КМ, АС, Ђ-2, СКК, К-6; Стенографске белешке са 14. седнице ЦК СКС, 29-30.5.1968, АС, Ђ-2, К-4; Збирна информација о догађајима на Космету, 16.12.1968, АС, Ђ-2, К-51; Масован одлазак стручњака са Косова, 1968, АС, Ђ-2, К-51.

различите жалбе грађана српске и црногорске националности у Пећи, било је случајева да се тенденциозно изричу високе затворске казне за Србе и Црногорце, као и инсистирања да се приликом запошљавања зна албански језик чиме су Срби и Црногорци били дискриминисани. Међу жалбама које је ЦК СКС примио у току фебруара са САПК истиче се писмо групе од 61 грађанина села Белице у општини Исток, упућено М. Никезићу и Л. Перовић, у којем се наводи да су тројица сељака српске националности теже повређена секирама од стране шумокрадица албанске националности. Овај међунационални инцидент није био први, али јесте био најтежи, при чему је мештане посебно погодила слаба реакција и незаинтересованост организација СК и ССРН и државних органа. Група грађана из села Рацај у општини Ђаковица жалила се Никезићу да је група од 30 Албанаца напала 6 младића црногорске националности 25. јануара зато што су запевали песму *Видео сам са Комова кућу Марка Миљанова*, након чега су они били принуђени да од државних органа затраже помоћ да продају куће и колективно се иселе. Ту су и случајеви жалби из Суве Реке поводом смењивања управника српске и постављања управника албанске националности без ваљаног разлога, отмице српске девојке од 19 година из села Загорје у општини Вучитрн на који милиционери нису хтели да интервенишу говорећи да је *отишла добровољно*, али и анонимне жалбе групе грађана из Витине поводом инсистирања потпредседника Скупштине СРС С. Хаснија да се његов рођак М. Бајрами, иако осуђен због криминала, изабере за председника Скупштине општине.⁷⁵⁵

Секретаријат ПК СКК је 11. фебруара 1969. године расправљао о проблемима миграционих кретања у Покрајини, у вези са чиме је Х. Прекази реферисао да је формирана Радна група која је имала велике потешкоће да прикупи податке из свих покрајинских општина, јер је *народ на терену био уздржан да говори о правим разлозима миграција*. Иако Извештај није сачуван, из дискусије се може уочити да је покретач за отварање овог питања био велики одлив стучњака српске и црногорске националности из радних колектива, услед чега је био доведен у питање даљи привредни развој Покрајине. На упражњена места су довођени углавном кадрови албанске националности, недовољно стручни за обављање радних задатака, али задовољни што су добили већу плату. Сходно томе, уочено је миграционо кретање Албанаца из Ђаковице и Гњилана ка комбинатима *Трепчи* и *Косову*. Крајем месеца је о овом питању расправљано и на седници ОК СК Приштина, када је оцењено да је иселјавање Срба и Црногораца најизразитије из сеоских

⁷⁵⁵ Информација о примљеним жалбама на Косову у ЦК СКС у периоду од VI конгреса СКС до 16.1.1969, 18.1.1969, АС, Ђ-2, 184; Информација о примљеним жалбама са Косова у ЦК СКС у току фебруара 1969, 21.2.1969, АС, Ђ-2, К-184.

средина, те указано да се дешавало да припадници ових националности буду последњи услужени у продавницама и да не добију робу ако је не затраже на албанском језику. На Шестој пленарној седници ПК СКК 5. априла је истакнуто да на појачан одлазак стручњака из Покрајине утиче атмосфера која је створена после иредентистичких демонстрација из новембра 1968. године, *појаве силеџијства и кабадахилука*, притисци *албанских екстремиста*, али и отпори српског и црногорског становништва развијању равноправности народа и народности. Поред тога, наведено је да на миграциона кретања утичу економски, социјални и политички фактори, пренасељеност, неразвијеност, ниски лични доходи и немогућности даљег стручног усавршавања. Међу жалбама које су до 1. априла стигле са САПК у ЦК СКС највише је било критика на рачун притисака Албанаца на Србе и Црногорце да им уступе своју земљу у бесцење тврдећи да је она у прошлости била њихова. Поред тога, Албанци су у селу Раке код Урошевца срушили споменик борцима НОР-а, због чега је реаговао СУБНОР. Чести су били случајеви истицања албанских застава и позивања на припајање Покрајине Албанији, у радним организацијама је у порасту било отпуштање Срба и Црногораца како би се запослили Албанци, Срби и Црногорци су замерали што се после демонстрација Албанаца из 1968. године на партијским састанцима углавном критиковао *великосрпски национализам* уместо *великоалбанског национализма*, у школама, кафанама и на железничим и аутобуским станицама су се певале песме о Е. Хоџи и поједини Албанци су ходали наоружани пушкама, бомбама и аутоматима које су добили из НРА. Крактеристично је било да већина жалилаца није имала никакво поверење према покрајинском руководству да ће бити заштићено, већ се уздавало у руководство СРС. У октобру је примећена масовна куповина плацева у околини Смедерава од стране око 100 грађана српске националности из околине Липљана, међу којима је било 15 чланова СК, који су изјавили да то чине *из осећаја несигурности која влада у Покрајини*.⁷⁵⁶

Епископ Павле је у Извештају од 10. фебруара 1969. године истакао да су у селу Бабиће код Гораждевца на основној школи, коју похађа 70 српских и 30 албанских ђака, приликом прославе Нове године Албанци истакли своју заставу без српске, чему се успротивила група Срба и скинула албанску заставу. После тога су Срби били ухапшени у одведени у Пећ где су провели 7 дана у самици и били пребијани и поливани хладном водом од стране милиционера албанске националности, а потом упућени на издржавање

⁷⁵⁶ М. Мишовић, *Ко је...*, 225; Магнетофонски снимак са проширене седнице Секретаријата ПК СКК, 11.2.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Материјали са 6. пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; Информација о појавама и проблемима истакнутим у жалбама и представкама са Косова у периоду од Шестог конгреса СКС до 1. априла 1969, 2.4.1969, АС, Ђ-2, К-184; Недељне информације ПК СКК, 17.10.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16.

казне од месец дана затвора. Како је еп. Павле приметио: *Карактеристично је да органи власти за сличне иступе не кажњавају Шиптаре, већ им грешке опраштају као људима који не знају шта је кажњиво, а шта није, а Србе сматрају: све што чине, свесно чине, са провокативном намером.* У априлу су настављена узнемиравања монахиња у манастиру Девич, када је игуманија Параскева претучена од Албанаца, а сличан инцидент се понови у јуну. Народна милиција је на ове изгреде реаговала уздржано, замоливши починиоце да више то не раде. Демолиране су обновљене цркву Св. Уроша код Неродимља и црква у Качанику, док је око манастира Девич посечено 3 ха шуме. У селу Речану код Призрена са 17 српских и 45 албанских кућа месне власти су хтеле да подигну школу на црквеном имању поред цркве Св. Ђорђа из доба цара Душана Силног, претучена је монахиња у манастиру Биначу зато што је од Албанаца бранила црквено имање, а непријатности су имали и ходочасници који су долазили из других крајева Југославије да посете манастире на Космету. Према Извештају пароха из Подујева Ж. Трајковића од 8. јуна, од краја Другог светског рата до 1968. године је из овог краја исељено 663 српска дома, при чему је од стране Албанаца причињено 350 физичких напада, 21 силовање, 430 крађа и 2 убиства. У исто време су из Бабиномошке парохије исељена три староседелачка села: Бивољак са 9 кућа, Дреновац са 11 кућа и Амедија са 4 куће, а опустело је и село Брезница са 55 домова. Свети Архијерејски Сабор СПЦ је 19. маја обавестио Председника СФРЈ Ј. Броза Тита о многобројним изгредима Албанаца у САПК, на шта је он изразио жаљење и обећао да ће учинити све да се спрече изгреди и незаконити поступци како би се обезбедио слободан живот и интегритет свих грађана и сигурност имовине.⁷⁵⁷

У наредним месецима је еп. Павле утврдио да се од 1945. године из некадашњег Среза дреничког из села Новог Чикатова иселило 58 православних породица, из Коморана 27, Вуковца 3, Крајкова 4, Доњег Забела 6, Поклека 22, Глоговца 7, Великог Балећевца 17, Помазатина 7, Велике Слатине 6, Луга 14, Врела 23, Ариљаче 4 и Грабовца 3. У истом периоду је из I Гњиланске парохије исељено 145 православних домова, из II Гњиланске парохије 120 и то: из Прилепнице 30, Брбице 10, Малешева 40 и из самог града Гњилана 40, из III Гњиланске парохије 80, из Стражачке парохије 20, из Витинске парохије 200, Врбовачке 150, Бостанске парохије 85, из I Каменичке парохије 438 и из II Каменичке парохије 37. Из I Приштинске парохије иселило се 22 породице, из села Горња Добарева иселило се 17 породица, из Сиринићке парохије преко 100 породица и из Подујевске парохије 663 породице, при чему је физички нападнуто 350 породица, учињено 431 крађа,

⁷⁵⁷ *Задужбине Косова...*, 818; С.Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 105; А. Јевтић, *Страдања...*, 199; *Шиптарски геноцид...*, 188.

одиграло се 21 напастовање жена и погинуло 2 лица. Из парохије Урошевачке иселило се 23 дома са 92 члана, из парохије Неродимске 32 дома са 114 чланова и из парохије Штимљанске 36 домова са 123 члана, док су оштећени храмови Св. Пророка Илије у Качанику, Св. Арханђела Михаила у Штимљу и Св. Богородице у Неродимљу, као и манастир Св. Цара Уроша. Из Грачаничке парохије се иселило 111 породица, Бабиномошке парохије 103 дома, из Брњачке парохије 25 домова, из Вучитрнске парохије 109 породица и из Муштутишке парохије 123 дома. У Бањској, Сочаничкој и Поповичкој парохији није било исељавања. Еп. Павле је у 1970. години извештавао да албанска деца разваљују српске цркве одакле краду новац и псују црквена лица, да милиционери прете Србима који носе шајкачу, да су учестали напади на жене које иду у цркве, да се скрнавe надгробни споменици Срба и да је констатан процес исељавања Срба из Покрајине.⁷⁵⁸

У лето 1969. године се одиграо случај тзв. *Ђаковичке свадбе*, када је за време женидбе Худа Добруна, албанске националности, у Ђаковици, којој је присуствовало око 200 гостију од којих 20 комуниста, минутом ћутања одата пошта убијеним албанским иредентистима и онима који су се налазили у југословенским затворима, а певане су и националистичке песме попут *Влаше, сине Влахиње* и *Краљ Никола, кравља главо*. Због тога су на седници ОК СК Ђаковице, одржаној почетком септембра уз присуство члана Извршног бироа ЦК СКЈ Ф. Хоџе, председника ПК СКК В. Деве и члана Извршног већа СРС И. Пуље, осуђени ови испади и из партијског чланства искључени Абедин Добруна, посланик Републичке скупштине и генерални директор Памучног комбината *Емин Дураку*, Мазла Палашку, директор ПИК *Ереник*, Џевдет Куманов, директор фабрике *Будућност*, Бардуљ Чауши, председник Општинског суда и Хилми Хан, судија Општинског суда што током присуства на свадби нису реаговали. Такође, дата је препорука свим основним организацијама СК да исто учине у вези са својим члановима који су се затекли на овој свадби, тако да је Конференција СК у *Емин Дураку* искључила из партијског чланства Нусрета Дуљапахуа и Бедри Морину. Крајем септембра је у Пећи покренута државна истрага против С. Новосела, раније осуђиваног за кривично дело против народа и државе, за којег је утврђено да је на *Ђаковичкој свадби* позвао присутне да минутом ћутања одају пошту иредентистима, а затим хушкао на певање националистичких песама. Но, већ почетком октобра је ОК СК Косовске Митровице разматрала писмо ПК СКК поводом догађаја на *Ђаковичкој свадби*, а затим са овим случајем упоредила инцидент на свадби Стевана Стојадиновића, српске националности, у Матарушкој бањи када су певане националистичке песме, попут *Од Приштине па до*

⁷⁵⁸ Исто.

мора биће опет Црна Гора и Гледао сам Скендербега пред Милошем како бега, и вређана национална осећања Албанаца. У овом догађају учествовало је 12 лица, од којих су троје били чланови Партије. Такође, на овој седици је критиковано што се у аутобусима који саобраћају према Србици, Зубином Потоку и Бањској певају националистичке песме, док је В. Дева поводом случаја тзв. *Матарушке свадбе* рекао: *Када сам чуо за овај случај групе грађана који су свадбу претворили у шовинистичко иживљавање заинтересовао сам се за њихово „средње слово“. И нисам погрешно у мишљењу да међу овим младим људима има непријатељских синова. Родитељи тројице од њих били су сарадници окупатора или четника. Остали из ове групе могу бити синови радника, добрих грађана, чак и бораца. Међутим, истина је да је живот такав да може и борац да погрешно, да упадне у шовинизам, јер учесник у рату није добио статус напредног за сва времена. На крају је затражено да се према учесницима ове свадбе примене санкције и то да лекар Момир Станимировић одговара пред својим колективом, а да се Ј. Микић, М. Јанчевић и З. Ђурашковић исуључе из СК. Изједначавањем случаја *Ђаковичке* и *Матарушке свадбе* у исту раван су стављени албански и српски национализам у Покрајини. Индикативна је и следећа табела:⁷⁵⁹*

Кривична дела на САП Косову

Година:	1965.	1966.	1967.	1968.	(I-IX месец) 1969.
Убиства	41	64	71	89	75
Покушаји убистава	74	94	110	141	78
Тешке телесне повреде	184	230	276	286	200

Лист на српскохрватском језику *Јединство* је септембра 1970. године објавио апел покрајинском секретару за унутрашње послове у којем је затражио да се спречи одржавање свадбених поворки, како албанских тако и српских сватова, јер су коришћење као *прилике за све отвореније испољавање националистама*. Наиме, свадбари су крстарили улицама у колима трубећи и добацујући псовке припадницима других националности,

⁷⁵⁹ Председништво ПК ССРНК је 5. децембра 1969. године саопштило да се током 1968. године у САПК одиграло 89 убистава, 141 покушај убистава и у свађама и обрачунима теже озлеђено 286 лица, док се за девет месеци 1969. године догодило 75 убистава, 78 покушаја убистава и 200 тежих повреда. Број почињених кривичних дела поводом крвне освете кретао се: 1963. године 8, 1964. године 7, 1965. године 2 и 1966. и 1967. године по 3. На крају 1968. године било је у 17 општинских судова 42.711 нерешених предмета, од којих сложенијих 18.400 и кривичних 5.914, док је у три окружна суда било 4.000 нерешених предмета. Видети: И.Б, *Још једна политичка диверзија*, Јединство, 15.9.1969; Б.М, *Притворена два актера Ђаковичке свадбе*, Јединство, 2.10.1969; Б.Д, *Свадбе у националистичком штимунгу*, Борба, 4.10.1969; М.Б, *Осуђени поступци на „Матарушкој свадби“*, Јединство, 6.10.1969; З.В, *Бројке које опомињу*, Јединство, 4.12.1969; Социјалистички савез у борби против стихије и неких других негативних појава, 1969, АЈ, 142, Ф-318.

што је само доливало уље на ватру ионако затегнутих међунационалних односа. Исте године је у Косовској Митровици дошло до масовног скрнављења српских, турских и черкеских гробаља, одакле су Албанци крали материјал који су користили за зидање кућа или су из националне нетрпељивости ломили надгробне плоче. Државни органи су почетком 1971. године проценили да су шумокрадице направиле штету од 1.711.632 динара у Дечанима, при чему је током 1970. године било поднето 1.036 пријава против шумокрадица, односно 300 више него у 1969. години, али је решено свега 487. Општински суд у Пећи две године није решавао поједине предмете, изрицане су благе казне, ретко новчане од 30 до 100 динара и затворске скоро никада, није постојао инспектор за шумарство и нико није спречавао нелегалну продају дрва из страха од физичког обрачуна. У питању је била директна спрега општинских власти и шумокрадица који су биле у највећем броју случајева Албанци. Почетком марта је одржана проширена седница ОК СК Исток, којој су присуствовали председник Покрајинског већа Скупштине САПК С. Затрићи и члан Секретаријата ПК СКК С. Баталија, на којој је критикован случај који се одиграо на албанској свадби у Беговом Лукавцу када је у песми величан Хисен Шаљаб који се због силедијског понашања према Србима налазио на издржавању затворске казне, док су присутни чланови СК наведено пропратили са одобравањем. Међутим, судија за прекршаје у Истоку је организаторе осудио на благе казне од 30 до 50 дана затвора, а партијски органи су донели одлуку да се И. Цурај искључи уз СК, да се Т. Шутај, А. Ругова, М. Нимон и Т. Мустафај казне јавном опоменом, да се из Општинске конференције СК опозове С. Кадај и с дужности секретара огранка СК у Беговом Лукавцу смени А. Бериша. Комунистима Албанцима је стављено у задатак да најоштрије осуде ове појаве, док је комунистима Србима и Црногорцима наложено да не дозволе да описано искористе националисти из редова њихових националности.⁷⁶⁰

⁷⁶⁰ Током маја 1971. године је јавност упозната са својеврсном афером у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе, када се академски сликар Радомир Петровић обратио медијима због оптужби за шовинизам. Наиме, он је као запослени ове институције више пута указивао на неправилности у раду, односно фаворизовање издвајања средстава за заштиту и изградњу цамија, док су капитална дела српске средњовековне културе остављана да пропадају. Због оваквих ставова њега су као шовинисту окарактерисали запослени А. Гргури и М. Муратагић тврдећи да шири *великосрпски шовинизам*, на шта је Петровић одговорио описивањем случаја сарадника Завода С. Етемија који је намерно у купаћим гаћама улазио у манастир Грачаницу и пуштао музику током богослужења, као и А. Гргурија који је правио инсинуације да су се Албанци први доселили на простор САПК. У августу се Петровић поново обратио медијима рекавши да је добио отказ и указавши да је А. Гргури нестручним радом оштетио фрескопис у манастиру Грачаница, као и да је конзервација српских споменика културе тенденциозно поверавана на рад студентима и нестручним лицима албанске националности који су *вршили оштећења било из нехата или намерно*. Видети: Б.К. Павловић, *Албанизација...*, 204; *Уместо писма секретару за унутрашње послове*, Јединство, 15.10.1970; Р.С, *Нестају дечанске шуме*, Јединство, 18.2.1971; *Осуђене неке националистичке појаве*, Јединство, 4.3.1971; *Зашто сам оптужен за „шовинизам“*, Јединство, 31.5.1971; *Нисам шовиниста и зашто сам добио отказ?*, Јединство, 19.7.1971.

ЦК СКС је на седници 14. маја 1971. године разматрао случај који се одиграо на седници СК у Гњилану када су заузети *позитивни ставови* у вези са слободом истицања застава народности, а што је наишло на негодовање *српских националиста* који су скидали и цепали албанске заставе уз образложење да су таквом политиком развијања међунационалних односа умањена или одузета права српском народу, да су се током НОБ-а само Срби борили против окупатора, да Срби нису равноправни са Албанцима у запошљавању, да им је немогуће да живе и опстану у Покрајини и да је њихово исељавање резултат притисака које врше Албанци. Насупрот томе, констатовано је да *албански националисти* истичу да не могу добити права која им припадају све док САПК не постане република, да би требало вршити измене у националној структури запослених без обзира на објективне услове, па макар и на штету Срба, довести Албанце на све руководеће положаје у Покрајини и подржати процес исељавања Срба са САПК зато што је оно албанско. У општини Подујево певане су албанске националистичке песме, долазило је до обустава рада у Дому здравља и до напуштања наставе од стране албанских ученика Гимназије *Осми новембар* који нису желели да слушају наставу на српскохрватском језику, док је приликом организовања *турске вечери* примећена подвојеност наставника. У Приштини је долазило до укључивања *националистичких елемената* у спортске и културне институције које су све више постајале *искључиво албанске по свом националном саставу* и било је појава национализма на ПУ, а чак је Председништву СКЈ упућено анонимно писмо из Гњилана у којем је објашњено да су Срби у овом граду у опасности и да их Албанци прогоне са вековних огњишта. Средином јуна се догодио инцидент у основној школи *Братство* у Обилићу, који је узнемирио читав град, када су директор Т. Тахири и наставник математике Ћ. Танчиу претукли ученике српске националности седмог разреда, а повод је био штрајк наставника српске националности због неисплаћених зарада и лоших међунационалних односа у школи. Р. Чолаковић је записао у свом дневнику 15. јуна да су Албанци на САПК за време пописа вршили притисак на Муслимане српскохрватског језика да се изјасне као Албанци, при чему је нагласио: *Као да ће нешто добити аутономност Косова ако Албанаца буде којих десетак хиљада више. А овако стварају злу крв међу људима који су досада живели мирно и у слози са својим албанским суседима.* У Извештају еп. Павла за период од 1. априла 1971. до 1. априла 1972. године наведено је да је из парохија Витинске Врбовачке исељено 360 и 160 српских кућа и да су по гробљима споменици били уништавани и цркве скрнављене. Он је посебно критиковао што је милиционер физички напао и вређао монахиње у манастиру Пећка Патријаршија зато што су хтеле да заштите манастирско

имање које је угрожавала задруга *Малишиган*, као и младиће албанске националности који су уништили српске надгробне споменике у селу Шипоље код Косовске Митровице и гробља у околини Ораховца.⁷⁶¹

На седници ПК СКК 15. маја 1971. године К. Реуфи је саопштио податке државног пописа становништва САПК према којима се број Турака у Покрајини за протеклих десет година преполовио, указавши да о њима нико не води рачуна и да ће *доћи дан када ће турска националност нестати*. На седници ОК СК Приштине 20. јуна је први пут озбиљније проговорено о питању угрожености Срба и Црногораца од стране албанског становништва у САПК, што је искористио потпредседник СО Приштина Б. Божовић да укаже како је из Покрајине исељено 368 лица са високом стручном спремом српске и црногорске националности. Пошто је истакао да Срби и Црногорци не емигрирају само из економских разлога, већ из *немогућности да задовоље своје културне потребе, школују и запошљавају децу и изразе своју националност*, он је закључио да би *негирање ових појава значило да афирмација Албанаца није праћена адекватном афирмацијом Срба и осталих националности*. Ш. Сулејмани је објаснио да се турска мањина налази у веома лошој ситуацији, док је Б. Николић критиковао што се смањује број запослених Срба и Црногораца и умањују дотације листу *Јединство*. Такође, наведени су подаци да у центру Приштине на корзоу са једне стране шетају Срби и са друге стране Албанци и да је смањен пријем студената српске и црногорске националности на ПУ. На то су партијски кадрови албанске националности бурно негодовали тражећи доказе за наведене оптужбе. Уследила је Двдесетосма проширена седница ПК СКК, одржана 21. и 22. јуна, на којој је Л. Вујовић нагласио да су Срби и Црногорци у Покрајини изложени притисцима *неких екстремних елемената који насрћу на њихову имовину узнемиравају, уцењују и вређају људе*, избегавајући да отворено каже да су у питању становници албанске националности. Н. Стојановић је истакао да се за десет година смањио број Срба за 46.500 и Црногораца за 14.400 у Покрајини и да се због опадања ових националности у укупном броју запослених јавља *узнемиреност и губљење перспективе*, при чему је навео податке да је за протеклих пет година запослено 7.187 Албанаца. М. Секуловић је указао да се под притиском укидају просветна одељења на српскохрватском језику, форсира упис студената албанске националности на ПУ, да су смањене дотације покрајинским листовима на српскохрватском језику и да опада културни живот Срба и Црногораца на рачун Алабанаца. М. Џудовић је навео пример села Танкосића где су мештани српске

⁷⁶¹ Р. Чолаковић, *Дневник...*, 131; *Задужбине Косова...*, 822; Магнетофонске белешке са 29. седнице ЦК СКС, 14.5.1971, АС, Ђ-2, К-78; Анонимно писмо, 21.4.1971, АЈ, 507, IV-К-19/1-47; З.Ђ, *Директор и наставник тукли ученике српске националности*, *Јединство*, 24.6.1971;

националности изјавили да им је слобода у 1971. години равна оној у 1943. години. С. Брина је констатовао да је са 25.000 у 1961. години турска народност у Покрајини преполовљена на 12.000 у 1971. години, а Ј. Печеновић изнео податке да је у Општини Приштина од 1966. до 1970. године запослено 34-оро Срба, Црногораца и Турака напрема 2.600 Албанаца, као и да се број запослених Албанаца у Покрајини подигао са 51% у 1960. години на 55% у 1971. години.⁷⁶²

Недуго затим, 21. јула 1971. године је одржана седница ПК СКК на којој је критиковано иступање К. Реуфија поводом бриге за турску народност у САПК, односно он оквалификован *демагогом и каријеристом* који *једнострано приказује ситуацију* у Покрајини. Криткован је и М. Секуловић на Тридесеттрећој седници ПК СКК, одржаној 21. и 22. децембра, што је указао на подвојеност на националној основи у руководству ПК СКК и истакао да *албански национализам успорава даљи развој самоуправљања и учвршћивање братства и јединства народа и народности*. На тражење председника ПК СКК М. Бакалија, који није могао да му опрости што је нагласио да је *албански сепаратистички национализам у експанзији*, Секуловић је искључен из ПКСКК. Томе би требало додати и *Информацију о неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења Закључака XXI седнице ПСКЈ* коју је Ј. Шотра 28. децембра упутио Ј. Броз у Титу. Иако је у њој Шотра скренуо пажњу Председнику СФРЈ на бујање *великоалбанског национализма* после Брионског пленума из 1966. године, он је на Четрдесетосмој седници ПК СКК 20. јуна 1973. године искључен из ПК СКК. У питању је био обрачун највиших покрајинских кадрова албанске националности са онима неалбанских националности поводом њихових критика на рачун проалбанске политике и занемаривања права других националности у САПК, а што је начелно подржавао партијски врх Југославенске државе на челу са Ј. Брозом Титом.⁷⁶³

Почетком септембра 1971. године је дошло до велике туче на градском кошаркашком стадиону у Гњилану између гледалаца српске и албанске националности током утакмице за првенство Косова између домаће *Младости* и *Електрицитета* из Приштине. Поводом овог случаја заседао је Председништво Општинске конференције Савеза омладине у Гњилану које је закључило да је *предимензиониран политички значај овог догађаја*. У исто време је у јавност доспео случај који је одиграо у Дому омладине

⁷⁶² М. Мишовић, *Ко је...*, 255; Магнетофонски снимак 26. седнице ПК СКК, 15.5.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-10; Магнетофонски снимак 28. седнице ПК СКК, 21-22.6.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-11; Различита мишљења о узроцима миграције, 23.6.1971, АЈ, 837, II-4-b/56.

⁷⁶³ *Осуђени поступци Кадри Реуфија*, Јединство, 22.7.1971; Материјали са 33. седнице ПК СКК, 21-22.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Дописи, писма и информације Јове Шотре *О неким актуелним питањима политичког стања на Косову у светлу спровођења закључака 21. седнице Председништва СКЈ*, 1971-1974, АЈ, 837, II-4-b/76; *Јово Шотра искључен из Комитета*, Јединство, 25.6.1973.

Kej Љуште у Косовској Митровици у вези са обредом сунећења сина члана Партије и радника комбината *Тренча* албанске националности Ф. Грезде, који је позвао родбину и пријатеље на весеље. Наведено је представљало вршење верског обреда у јавној згради што је било у супротности са законима СФРЈ, али и СКЈ. Међутим, надлежни општински и партијски органи олако су прешли преко овог случаја настојећи да га заташкају. У Гимназији у Клини је 13. маја 1972. године дошло до туче ученика српске и албанске националности, а националне нетрпељивости су се пренеле и на наставнички колектив тако да је дошло до туче између наставника албанске националности Садрија Морине и српске националности Михаила Бошковића који је штитио ученике. Постоје индиције да је албанске ученике на тучу са српским ученицима наговорио један од албанских наставника Антон Пекај, док је милиционер Бајруша Раткоцерија, такође албанске националности, српске ученике називао *ранковићевцима*. Због овог инцидента је 1. јуна заседао ОК СК КLINE, уз присуство М. Бакалија који је указао да српски национализам *врши подстицаје како би дестабилизовао ситуацију ситуацију у овом крају*. Почетком јула је одржано суђење В. Битићију, ученику Техничке школе у Призрену, који је са тројицом малолетних другова по бандерама лепио непријатељске и антијугословенске паролe. Он је осуђен на шест месеци затвора и за малолетна лица је одређен појачан надзор органа старатељства, при чему је индикативно да су органи безбедности тек после пет дана приметили и реаговали на залепљене написе. У ноћи између 18. и 19. јула група младића албанске националности је певајући националистичке песме оскрнавља православно гробље у селу Шипољу код Косовске Митровице, о чему је већ било речи. Поломљено је било 20 гробова у вредности преко 30.000 динара. Само неколико дана раније група младића албанске националности је каменовала и покушала да спали православно цркву у селу Винарцу код Косовске Митровице. У августу је дошло до новог инцидента у Гимназији у Клини када су ученици албанске националности Ђ. Деда и З. Марка тешко повредили ученика српске националности Г. Кнежевића који је завршио у болници. Нападаци су били избачени из Гимназије, а постојале су сумње да су били наговорени од стране *албанских националиста*. У исто време је лист на албанском језику *Рилиндја* критиковала други број часописа за друштвена, научна и културна питања на српскохрватском језику *Обележја* због тога што су у њему отворена питања иселјавања српског и црногорског становништва из САПК, али и наглашено да се у периоду од 1961. до 1971. године из Јањева иселило 150 хрватских породица, што је оцењено као *неаргументовано и да рехабилитује вештачке дилеме*.⁷⁶⁴

⁷⁶⁴ Веће тројице Окружног суда у Призрену осудило је крајем октобра 1972. године Османа Зајмија (24)

Група Рома из САПК је 25. октобра 1972. године водила разговор са В. Милатовићем и представницима Секретаријата Председништва СК ССРНЈ, у којем се пожалила да су им услови живота на веома ниском ниову, да Албанци врше притиске на њих и приморавају их да имају документа само на албанском језику, да раде најтеже послове, да мали број Рома стиже до осмог разреда основне школе и да их је доста неписмено. У Извештају еп. Павла за период од 1. априла 1972. до 1. априла 1973. године истакнуто је да у Покрајини постоји *једно организовано, систематски руковођено вршење притиска, насиља над српским живљем да се исељава*. Разбијена је била мермерна надгробна плоча добротвора Симе Андрејевића Игуманова (1804-1882) у Призрену, демолирана црквица у селу Винарцу код Косовске Митровице, црквица Св. Параскеве у селу Добруну код Гњилана где су биле исписане антисрпске пароле и манастир Св. Марка код Призрена где су секиром посечене иконе, обијена је црква у Штимљу, у имање манастира Бинач комшије Албанци су стално пуштали стоку и својевољно померали земљишне међе при чему суд није реаговао на жалбе и немилосрдно је сечена шума око манастира Дечана, Девича, Гориоча, Св. Марка и Св. Тројице код Призрена. Жалбе поводом наведених случајева еп. Павле је безуспешно упућивао председнику СИБ-а Џ. Биједићу, Комисији за верска питања у Приштини и скупштинама општина у Покрајини. У извештајима за 1974. и 1975. годину еп. Павле је навео да у околини Гњилана долази до све већег исељавања Срба, да је у једном селу које је бројало 176 домова остао свега десети део – 17, у другом са 48 домова остало 18 и да у трећем са 61 домом и у четвртном са 29 домова није остало више ни једно. У Призрену, где је некада Срба било 6.000 од укупно 18.000 становника, број Срба је и даље износио 6.000 док се укупан број становника повећао на 45.000. У суседном селу Љубижди, где је пре Другог светског рата било само неколико албанских кућа, њихов број је нарастао на око 200 или два пута више него српских. Крајем априла 1973. године у јавност је изнета вест да је у Пећкој Патријаршији од стране непознатих хулигана разбијено 18 прозора на манастирским црквама и уништено пет надгробних споменика, док су делови

студента четврте године Правног факултета ПУ на 12 месеци затвора зато што је писао пароле непријатељске садржине, док су на по 30 дана затвора кажњени ученици Б. Зикри (19) из Плава, Н. Бојациу (20) из Брезе и Ш. Краснићи (18) из Драгаша који су похађали пети разред Учитељске школе у Призрену и Р. Крузију (17) из Брезе ученик другог разреда Техничке школе у Призрену што су 14. октобра у аутобусу на путу Призрен-Драгаш превали песме о Е. Хоци и М. Цегунгу. Видети: Т.М, *Инцидент на стадиону нема националистички карактер*, Јединство, 6.9.1971; Д.И, *Прослављен верски обред у Дому омладине*, Јединство, 27.9.1971; Д.Р, Р.М, *Туча са тежким последицама*, Јединство, 25.5.1972; *Говор Махмута Бакалија*, Јединство, 5.6.1972; Ј.М, *Ученици писали непријатељске пароле*, Јединство, 3.7.1972; М.Б, *Певајући уништавали гробове*, Јединство, 27.7.1972; З.В, *Клински немири*, Јединство, 4.9.1972; Т.Л, *„Обележја“ са актуелним темама и вештачким дилемама*, Јединство, 4.9.1972; З.З, *Без компромиса против негативних појава*, Јединство, 1.11.1972; *Студент осуђен за непријатељску пропаганду*, Јединство, 1.11.1972.

орнаментисаних крстова и саркофага у кругу манастира оштећени. Председништво ЦК СКЈ је 25. децембра 1974. године констатовало да на САПК делује непријатељска група Шатри Џафера, Јашара Алије и Шатри Мета који су били студенти Филозофског факултета ПУ, а са којима су били у вези наставник Кару Осман и професор Бињак Хулаја који су раније одговарали због кривичног дела угрожавања територијалне целине и независности државе, а примећено је и повезивање још неких студената и професора албанске националности ПУ са непријатељском емиграцијом из иностранства. Индикативна је и следећа табела која показује опадање броја Срба и Црногораца, односно раст број Албанаца у већим градовима САПК.⁷⁶⁵

Национална структура становништва већих градова Космета према пописима 1961, 1971, 1981. године												
	Укупно			Албанци			Срби			Црногорци		
Година:	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
Гњилане	53476	67893	84085	56,8%	64,4%	71,1%	35,3%	29,8%	22,8%	0,5%	0,3%	0,2%
Ђаковица	53270	71374	92203	88,8%	93,2%	95%	4,1%	2,9%	2,1%	5,3%	3,2%	2,1%
Призрен	70043	97714	134526	69,2%	76,9%	69,6%	17%	13,3%	8,7%	0,8%	0,7%	0,4%
Приштитина	102516	152744	210040	56%	60,1%	66,7%	33,9%	28%	20,9%	4%	3,7%	3%
К. Митровица	70555	90968	105323	49,6%	57,5%	63,2%	41%	33,1%	24,6%	3,8%	2,8%	1,9%
Урошевац	63714	84493	113680	67,5%	74,5%	79,6%	30,2%	22,9%	16,1%	0,9%	0,5%	0,3%

Према резултатима анкете о миграцијама Срба и Црногораца са Косова и Метохије, која је под окриљем САНУ рађена 1985-1986. године, од 1961. до 1981. године Покрајину је напустило најмање око 52.000 Срба. У истом раздобљу су се Албанци унутар Космета кретали ка оним општинама у којима је раније њихово присуство било ниско, док су се Срби највише исељавали из оних општина које су биле мешовите. Тако се у овом периоду број насеља без и једног становника српске националности попео са 410 на 670 и без Црногораца са 243 на 760, при чему је изведен закључак да миграције Срба и Црногораца нису могле бити искључиво економске природе, зато што онда не би

⁷⁶⁵ Председништво ЦК СКЈ је 25. децембра 1974. године је још саопштило да СПЦ у Покрајини има 52 црквене општине, 99 парохија, 29 активних свештеника, 5 мушких и 6 женских манастира, као и да у Призренској богословији постоји 129 ученика и 12 наставника. Римокатоличка црква је у Скопско-призренској бискупији имала 20 жупа, 24 свештеника, 7 редовника и 210 редовница, док је ИВЗ имала на подручју Старешинства Приштина 146 имама, 3 одбора, 529 џамија и деловала је Алудин средња медреса са 4 разреда и 136 ученика. Видети: *Задужбине Косова...*, 823; С.Б. Јовић, *Етничко чишћење...*, 129; *Шинтарски геноцид...*, 281; Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu*, I, Vranje 1986, 180; Ž. Kržalić, *Promene u broju i nacionalnom sastavu stanovništva SAP Kosova za poslednjih dvadeset godina 1961-1981. Po opštinama i naseljima*, Београд 1983, 1; Информација о разговру Вељка Милатовића са групом Рома из САП Косова, 10,11,1972, КПП, II-4-b/71; Р.М, *Патријаршија мета хулигана*, Јединство, 26.4.1973; Магнетофонске белешке са 6. седнице Председништва ЦК СКЈ, 25.12.1974, АЈ, 507, III/190.

биле колективне, исељавале би се претежно млађе генерације и рурално становништво и у већој мери би емигрирали Албанци. Срби и Црногорци су на Космету били изложени неформалним, институционалним и идеолошким дискриминацијама од стране Албанаца, а у 70,6% случајева су изјављивали да су се иселили због лоших међунационалних односа, при чему су се највише жалили на директне вербалне притиске и материјалну штету, изражавали страх да им не буду повређена деца и указивали на одсуство безбедности, слободе, губљење наде, немогућност запошљавања, као и националну и институционалну дискриминацију. Појачане миграције Срба и Црногораца започеле средином педесетих година XX века, посебно од 1958. године, а следећи велики талас миграција уследио је од 1967. године и то махом за централну Србију – Смедерево, Крушевац, Београд и Крагујевац. Индикативана је изјава једног пољопривредника српске националности старости 80 година учесника анкете: *Почетком шездесетих година Срби су изненада почели да емигрирају, остављајући своје домове. Данима су запрежна кола, напуњена стварима, одећом и храном пролазила кроз наше село и поред моје куће. Нико од оних на власти се није питао зашто ти људи, који су чак и за време рата остали у својим кућама, сада напуштају своја огњишта. Станем испред њих и кажем: „Станите, људи, куда идете? Не остављајте своју земљу, домове, Косово!“ А, одговор је увек био исти: Не можемо више да издржимо терор, пријатељу; нападају сваки дан. жене, децу, старце, имовину, ударају и псују; одлазим да би моја деца могла да живе слободно. Са друге стране, према пројекцијама нормалног популационог развоја Срба на Космету, њих је 1991. године требало да буде око 407.000, а било их је мање од 200.000. У периоду од 1951. до 1960. исељено је са Косова и Метохије 1,1% Албанаца, 1961-1970. године 0,8% и од 1971. до 1980. године 0,7%. Од 1961. до 1971. године највеће опадање броја српског и црногорског становништва било је у општинама са преовлађујућим албанским становништвом попут Дечана, Глоговца, Србице, Подујева, Качаника, Драгаша и Зјума, при чему се број чисто албанских насеља према граници са Албанијом од 1961. до 1981. године повећао са 338 на 606.⁷⁶⁶*

⁷⁶⁶ Р. Петровић, М. Благојевић, *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985-1986. године*, Београд 1989, 13; М. Благојевић, *Повратак истини: Миграције Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, Зборник *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, Београд 2007, 143; М. Благојевић, *Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци*, Зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд 1991, 423; М. Радовановић, *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Београд 2004, 377; М. Vučković, G. Nikolić, *Stanovništvo Kosova...*, 126; Б. Кретић, *Косово пред судом историје*, 75; П. Живанчевић, *Емигранти...*, 47; *Jugoslavija 1918-1988. Statistički...*, 35; Д. Богдановић, *Књига...*, 307; В. Horvat, *Kosovsko...*, 109; В. Јевтимијевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века*, Београд 2008; М. Kešetović, *Drama...*, 342; *Косово и Метохија у српској...*, 340; М. Павловић, П.Ј. Марковић, *Косово и Метохија...*, 101; Ж. Кржалић, *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961-1991. године. Темпо раста...*, 1; С. Баковић, *Сукоби...*, 298; М. Pavlović, *Osamostaljivanje – konačni cilj...*, 34.

Међунационално неповерење и миграције Албанаца и Срба на Косову и Метохији присутни су вековима, као константе дугог трајања. Албанаца је 1953. године било 64,91%, 1961. године 67,07%, 1971. године 73,66% и 1981. године 77,5% у укупном становнишву Космета, а Срба и Црногораца 1953. године 23,49% и 3,88%, 1961. године 23,55% и 3,90%, 1971. године 18,35% и 2,54% и 1981. године 13,2% и 1,7%. Албанско становништво се, захваљујући виском наталитету, скоро дуплирало у периоду од 1948. године до 1981. године, док је српско и црногорско стагнирало и због иселјавања имало тенденције опадања. Албанци су на Космету искористили попустљиву политику Југословенске државе од 1945. године, која је за циљ имала да од њих направи лојалне грађане, како би вршили притисак на Србе и Црногорце да се иселјавају, о чему углавном сведоче сачувани подаци Удбе и извештаји епископа рашко-призренског Павла. Наведеном су у прилог ишли закључци Извршног комитета ЦК СКЈ од 2. марта 1959. године који су форсирали равноправност националних мањина и подстицали њихово веће запошљавање. Удба је 1960. године констатовала да се од краја Другог светског рата са Косова и Метохије иселило 1.200 породица Срба и Црногораца, 1959. године 119, 1960. године 117 и да се око 300 припремало да исто учини. Главни разлози ових појава били су садржани у притисцима албанског становништва од претњи и причињавања материјалне штете до физичких насртаја и уцењивања да Срби и Црногорци продају своја имања у бесцење. Фаворизовање Албанаца у органима власти прећутно су одобравали комунисти Срби и Црногорци како би задржали своје положаје, док су они албанске националности углавном радили у интересу својих сународника.

На тражење ЦК СКС је 1961. године формирана је посебна Комисија која је испитала појаве иселјавања и само упутила препоруку обласном руководству да о наведеном поведе више рачуна. Извршном комитету ЦК СКС је 9. јула 1962. године поднет извештај о иселјавању и међунационалним тензијама на Косову и Метохији, али он није разматран. За то време, Удба је констатовала да је 1960. и 1961. године из Области иселјено 500 српских и црногорских породица, да су највећи притисци Албанаца вршени у подручјима Подујева, Пећи и Ђаковице и да су престајале да се праве разлике између притисака на насељенике и староседеоце. Осим, тога, општинске власти су дозвољавле муслиманима и римокатолицима да зидају нове богомоље, док се православном становништву онемогућавало чак да поправи порушене цркве. Удба је 1965. године приметила да се од 1960. године иселило 2.000 српских и црногорских породица из Покрајине, при чему само у 1964. и 1965. години 500. Од Брионског пленума 1966. године појачана је државна политика излажења у сусрет Албанцима на Косову и Метохији, тако

да је од 1967. године уследио наредни велики талас исељавања Срба и Црногораца, посебно стручних кадрова на чија места су запошљавани Албанци како би се успоставила национална пропорција запослених. Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12. и 13. октобра 1966. године, оценила је да су миграције Срба и Црногораца производ *економских разлога* и упутила оптужбе на рачун *великосрпског шовинизма*, што је представљало скретање пажње са проблема нарастајуће националне неправедности и иредентизма у Покрајини. Такође, одбачене су критике Ј. Марјановића и Д. Ћосића изнете на Четрнаестом пленуму ЦК СКС, одржаном 29. и 30. маја 1968. године, поводом јачања осећаја угрожености српског народа на Косову и Метохији. Након иредентистичких демонстрација које су избиле у октобру и новембру, у ЦК СКС је пристигло много жалби Срба и Црногораца из Покрајине у којима се указивало на изгубљено поверење у покрајинско руководство.

У наредним годинама низали су се међунационални инциденти у просвети и државним институцијама, скрнављена су српска гробља и демолиране цркве, отпуштани су Срби и Црногорци са посла, избијале туче, певане националистичке песме на свадбама и у порасту су била кривична дела. Уставно преобликовање Југословенске државе подстакло је да се на седници ОК СК Приштине 20. јуна 1971. године отвори питање исељавања српског и црногорског становништва, што је продубљено на Двадесетоосмој седници ПК СКК 21. и 22. јуна. Међутим, сви чланови највишег руководства САПК који су децидно указали на дискриминацију Срба и Црногораца, попут М. Секуловића и Ј. Шотре, или на чињеницу да је број Турака у Покрајини преполовљен у периоду од 1961. до 1971. године са 25.764 на 12.764, попут К. Реуфија, били су смењени из ПК СКК и избачени из Партије, при чему је о свему било обавештено највише државно руководство на челу са Ј. Брозом Титом. Иначе, положај Рома је у САПК био веома лош и на њих су притисак вршили Албанци, док се у периоду од 1961. до 1971. године из Јањева иселило 150 хрватских породица. Резултати анкете САНУ из 1985/1986. године су показали да је од 1961. до 1981. године са Косова и Метохије исељено најмање 52.000 Срба и то махом из мешовитих средина, при чему је број насеља без Срба порастао са 410 на 670 и без Црногораца са 243 на 760. У исто време је из Покрајине емигрирао занемарљиво мали број Албанаца, док се највише Срба и Црногораца иселило из Дечана, Глоговца, Србице, Подујева, Качаника, Драгаша и Зјума и то углавном за ужу Србију.

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

ИЗМЕЋУ НАПРЕТКА И ЗАОСТАЈАЊА – ЕКОНОМИЈА И ПРИВРЕДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1958-1974.

б.1. Нове привредне концепције 1958-1964. године – изазов економске неразвијености

Југославија је из Другог светског рата изашла са десеткованим становништвом и великим материјалним губицима, па је нова, комунистичка власт била приморана да улаже значајне напоре у обнову и изградњу државе, привредно повезивање југословенских подручја, стварање јединственог монетарног система и покретање индустрије и привредне производње. Поред извесне помоћи Унре и Совјетског Савеза, Југославија се материјално обнављала највише властитим снагама, организовањем масовних радних акција и ударништва. Јачањем државне иницијативе и преласком на планску привреду, ликвидирајући приватни сектор, извршена прва привредна национализација 1946. године и цене одређиване административним путем. С обзиром да је Југославије била претежно аграрна земља, сељацима су путем декрета и принудно одузимани пољопривредни приноси и подстицано је њихово сливање у градове како би се формирала радничка класа за потребе индустријализације спровођене према совјетским узорима. Законом о петогодишњем плану развоја народне привреде Југославије за период 1947-1951. године било је предвиђено стварање самодоволне привреде развојем првенствено базичне индустрије, *подизање општег благостања трудбеника* и убрзани привредни прогрес слабо развијених република – Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе, као и других заосталих крајева у које спадало Косово и Метохија. Преамбициозно конципиран, Петогодишњи план је убрзо почео да показује низ негативности оличених у неравномерном развоју, великој заосталости неразвијених региона, ниској продуктивности рада, нерационалној расподели предузећа и оскудици у сировинама и машинама, премда је крајем 1947. године индустријска производња премашила предратну за 21%.⁷⁶⁷

⁷⁶⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 79; Љ. Димић, *Историја српске...*, 344; D. Bilandžić, *Historija...*, 112; I. Dobrivojević, *Selo...*, 51; *Историја Савеза...*, 340; *Југославија 1941-1981...*, 144; *Pregled istorije SKJ...*, 528; D. Bilandžić, *Kratak pregled razvitka društveno...*, 172; В. Petranović, *Politička i ekonomska*

Кварењем пријатељских односа са Источним блоком 1948. године, Југославија се наша у економској блокади која ју је приморала на успостављање сарадње са Западним блоком од којег је добила финансијску, материјалну и војну помоћ. Тако је Југославија периоду до 1952. имала годишњу стопу раста друштвеног производа од само 1,7%, док је пре Другог светског рата она износила 2,14%. Тежња југословенског руководства да се реши условљавања Запада изградњом социјалистичког самоуправљања, помирење са Истоком и постепено окретање земљама Трећег света, довела је до тога да је дириговано привредно планирање почело да се замењује планирањем основних пропорција у оквиру чега је предузећима дата одређена самосталност и уведен нови систем инвестирања преко савезних, републичких и локалних фондова, што је довело до експанзионистичког привредног развоја о чему сведоче годишњи подаци: 1952. – 100%, 1953. – 111%, 1954. – 126%, 1955. – 147% и 1956. – 162%. Увођење комуналног система омогућило је општинама да узму веће учешће у именовану руководилаца предузећа и деоби добити, али децентрализација привреде није обуставила државне инвестиције у изградњу нерентабилних привредних објеката, тзв. *политичких фабрика*. Суштину нове економске политике објаснио је Ј. Броз Тито јула 1955. године истаквши да *једна генерација не може да носи сав терет изградње социјализма, а да не осети бар неке резултате својих напора*. Иако је нови привредни систем промовисао напуштање политике тзв. *стењања каша*, он није истиснуо државу из привреде, која је и даље располагала са три четвртине инвестиционих средстава, а није био ни довољно подстицајан за унапређење производње, развој пословности и усвајање корисних иницијатива. Поред тога, у републикама су почеле да се јављају тенденције усмерене на присвајање што већег дела средстава из Савезног инвестиционог фонда, у чему су велику помоћ добијале од својих кадрова изабраних у савезне органе.⁷⁶⁸

КНМ ЦК СКЈ статистички је обрадила привредна кретања на Косову и Метохији током 1957. године. Док је у ФНРЈ било 67% пољопривредног и 33% непољопривредног становништва, у НРС је тај однос био 72% напрема 28%, а у АКМО 79% напрема 21%. Однос активног и издржавног становништва у ФНРЈ био је 49% напрема 31%, у НРС 51% напрема 49% и на АКМО 34% напрема 66%. Обрадивих површина на једног аграрног становника у ФНРЈ било је 0,98 ha, у НРС 1,03 ha и на АКМО 0,62 ha. У структури сетвених површина жито је у ФНРЈ било заступљено са 79,7% и у АКМО 92,8%, индустријске биљке 5,5% напрема 2,5%, повртно биље 6,7% напрема 2,5% и крмно биље

osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd 1969, 18; М. Павловић, *Српско село 1945-1952. Откуп*, Београд 1997, 19.

⁷⁶⁸ Исто.

8,1% напрема 1,9%. Национални доходак по глави становника у ФНРЈ износио је 66.400, у НРС 55.516, а у АКМО свега 34.501 динара. Структурна улагања у индустрију на нивоу ФНРЈ била су 53,8% у базичној и 46,2% у прерађивачкој, у НРС је тај однос био 58,3% напрема 41,9% и у АКМО 86,7% напрема 13,3%. Пети пленум ЦК СКС, одржан 14. новембра 1957. године, био је посвећен изради Перспективног друштвеног плана НРС до 1961. године, у вези са чиме је развој привредно заосталих подручја означен *сталном компонентом социјалистичке економске политике*, уз напомену да *није могуће остварити да се све политичке или административне територије развијају истим темпом и да у кратком временском раздобљу достигну исти ниво привредне развијености*. Затражено је да се у програм унапређења привредно заосталих крајева у НРС, посебно Косова и Метохије као најнеразвијенијег, укључи Федерација. У АКМО су препоручена државна улагања у искоришћавање потенцијала природних богатстава, интензивирање пољопривредне производње и проширење индустрије, при чему је М. Минић закључио да *подизање из заосталости АКМО спада у ред наших најважнијих политичких задатака у наредном периоду*. На то је Ф. Хоца указао да се у читавој *Области одвија обимна и жива активност у изучавању могућности развоја привреде*, да су за период до 1961. године предвиђене привредне инвестиције за око 3,5 пута веће и у пољопривреди за око 10 пута већа у односу на раздобље од 1951. до 1956. године.⁷⁶⁹

Друштвени план привредног развоја Југославије од 1957. до 1961. године први пут је званично укључио АКМО у списак неразвијених региона, а циљ је био да се убрза привредни успон у Области, мења социјална структура, јача темпо развоја социјалистичких друштвених односа и подигне општи ниво економске развијености. За потребе привредног развоја АКМО План је предвидео 50 милијарди динара, при чему је требало завршити изградњу започетих објеката, извршити мелиорацију пољопривредног земљишта, подићи нове засаде, довршити пругу Метохија-Призрен и пут Косовска Митровица-Скопље, изградити термоелектрану *Косово*, отворити нове руднике, подићи фабрику за вештачка ђубрива, отворити погоне за прераду пољопривредних производа и текстилну индустрију и повећати обласни доходак за 60%. На седници НО АКМО 28. децембра усвојен је Друштвени план привредног развоја АКМО од 1957. до 1961. године, о којем је образложење поднео потпредседник Обласног извршног већа А. Шукрија рекавши да је дотадашњи привредни развој Косова и Метохије био *доста спор, али сталан у напретку*. Национални доходак је повећан око 51%, мада су развојни

⁷⁶⁹ В.В, *Неразвијена подручја у перспективном плану привредног развоја Југославије*, Јединство, 9.12.1957; Национални састав АКМО, 7.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11; Стенографске белешке са 5. пленума ЦК СКС, 14.11.1957, АС, Ђ2, К-5.

потенцијали остали већим делом неискоришћени због недостатка финансијских средстава. Стога је План до 1961. године предвидео раст друштвеног бруто производа у пољопривреди од 172%, повећање производње по једном хектару пољопривредне површине за 164% и даље освајање нових обрадивих површина. Укупна бруто инвестициона улагања у привреду предвиђена су на 97,5 милијарди динара, што је требало да доведе до њеног пораста од 187%, проширење броја запослених са 36.727 у 1956. на 52.644 лица и увећање личне потрошње са 20.772 милиона на 33.335 милиона динара, при чему би се потрошња друштвеног стандарда повисила на 123,5%. Акцент је стављен на модернизовање пољопривреде, даљи развитак индустрије и грађевинства, унапређење саобраћаја, посебно деонице аутопута Београд-Скопље и железничке пруге Метохија-Призрен, довршетак копа угља у Обилићу капацитета милион тона, термоелектране *Косово* од 100 мегавата и рудника олова и цинка *Кишница* производње око 150.000 тоне руде. Затражен је убрзани развитак заосталих срезова и обезбеђивање стручних кадрова, док је Обласно извршно веће донело одлуку да се из Секретаријата за опште привредне послове издвоји Управа за инвестиције као самосталан орган.⁷⁷⁰

Обласни Друштвени план и Буџет за 1958. годину, усвојени 13. јануара 1958. године на заседању НО АКМО, предвиђали су повећање друштвеног производа за 1,5% у односу на 1957, повећање пољопривредне производње за 18% у односу на 1956. и осталих привредних грана за 13,3% у односу на 1957. годину. Укупна инвестициона улагања требало је да порасту на 18 милијарди и 428 милиона динара, док би инвестиције у привредне објекте биле веће за 138% и у пољопривреди за 239%. Физички обим производње у индустрији и рударству требало је да се повећа за 9,1% у односу на 1957. годину, уз повећање продуктивности и снижење трошкова производње, развитак обојене металургије и индустрије неметала, повећање производње у индустрији грађевинског материјала за 60%, побољшања квалитета и асортимана робе, реконструкцију и проширење постојећих и пуштање у рад новоизграђених привредних објекта. Том приликом, А. Шукрија је затражио освајања 10.000 ha нових обрадивих површина објаснивши да овај подухват *нема само економски, већ и политички значај*. Буџетски расходи за 1958. остали су на нивоу прошлогодишњих, минимално је пројектовано повећање личних расхода, мање средстава је додељено органима управе и установама и рачунало се на инвестициона улагања локалних привредних организација чији приходи су били повећани за 15,5%. Сходном томе, у наредном периоду је подстакнута израда

⁷⁷⁰ *Privredni razvoj Kosova i Metohije...*, 39; *Društveni plan privrednog razvoja AKMO 1957-1961*, Priština 1958; К.К, *До краја 1961. године инвестираће се близу 100 милијарди динара*, Политика, 22.12.1957; Р.Р, *Усвојен перспективни план привредног развитака*, Јединство, 31.12.1957-1.1.1958; *Крупни задаци*, Јединство, 6.1.1958.

програма реконструкције и проширења Фабрике уља у Урошевцу, Придонице у Приштини, Дрвног комбината у Пећи, Предузећа за обраду дувана у Гњилану, Предузећа *Мермер* у Пећи, и Комбината *Трпча*, док је Обласно веће Савеза синдиката затражило да се у први план истакне подизање животног стандарда становништва АКМО. Но, велики штрајк 4.000 рудара у словеначком руднику *Трбовље* због ниске цене угља, између осталог, мотивисао је Извршни комитет ЦК СКЈ да 6. фебруара разматра појаве разних негативних тенденција у привредном, политичком и друштвеном животу државе. Како је Ј. Броз Тито приметио – *Плате разним директорима, чиновницима и неким службеницима огромно се повећавају, док плате радницима остају на мјесту или врло мало расту*, затраживши бољу контролу над трошењем средстава из државних фондова и појачавање борбе против свих прекршилаца партијских директива у економској политици. У *Писму*, које је са ове седнице упућено свим партијским организацијама, апеловано је на сузбијање привилегија, интервенција и протекција, критикована неосетљивост руководећих кадрова према *животу људи и потребама радног човека* и наглашено да је *непознавање и неразумеваче проблема и тешкоћа међу републикама само један вид непознавања и неразумеваче развијених и мање развијених реона који су наши заједнички проблем*. Заправо, највише југословенско руководство је било принуђено да се суочи са последицама промашених привредних улагања и расипања друштвених средстава, као и одсуством сарадње, неефикасним деловањем и злоупотребама положаја својих кадрова. Уместо да ове проблеме решава редефинисањем односа у Федерацији и изградњом економског система на здравим основама, оно је посезало за идеолошким фразама и јачањем кадровске дисциплине, што дугорочно није могло бити одрживо.⁷⁷¹

У Косовској Митровици је 9. марта 1958. године одржан велики предизборни митинг на којем је председник Обласног извршног већа Ф. Хоџа истакао да су и *Федерација и Република Србија заинтересоване за бржи развитац Области, али да се развитац мора заснивати на порасту сопствених средстава и искоришћењу повољних услова у природним богатствима*. За последње четири године се промет робе на мало скоро удвостручио на АКМО, при чему је регистрована већа потрошња прехамбених производа, текстила, дуванских производа, металних производа, коже и гуме. На Седмом

⁷⁷¹ Индикативна је оцена С. Вукмановића Темпа из описаног периода да се *не може поставити ни један једини проблем, нити предузети и једна мера усмеравања привреде, а да се то не постави као национални проблем*. Видети: К.К. *Предвиђа се четвороструко повећање улагања у пољопривреду*, Политика, 14.1.1958; *Одлука о проглашењу друштвеног плана АКМО за 1958. годину*, Службени лист АКМО, 15.1.1958; *Изгласан друштвени план и буџет*, Јединство, 20.1.1958; *Перспективни планови привредних организација*, Јединство, 27.1.1958; *Садашње производне снаге*, Јединство, 3.2.1958; Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 6.2.1958, АЈ, 507, III/75; О наредним задацима СК у борби на отклањању негативних појава у политичком, привредном и друштвеном животу, као и отклањања слабости у раду СК, 17.2.1958, АЈ, 507, II-К-2/1-48.

конгресу СКЈ, одржаном од 22. до 26. априла, Ј. Броз Тито је рекао да је Југославија *промијенила свој лик и постала већ индустријски развијена*, да је изграђена базична индустрија, али да је занемарена прерађивачка индустрија и она за производњу робе за широку потрошњу. Констатујући да је дефицит у платном билансу један од централних проблема југословенске економске политике, он је указао на правце будуће привредне политике усмерене на осигуравање пораста животног стандарда становништва у складу са растом производних снага и продуктивношћу рада, отклањање диспропорција у инвестицијама, улагања тамо где ће се *постићи најбржи ефекат у повећању националног дохотка*, проширење робне размене са иностранством и веће помагање развоја неразвијених подручја. Нови Програм СКЈ, усвојен на овом Конгресу, нагласио је појачану улогу државе у функционисању и развоју економије југословенског друштва путем контроле у расподели профита, национализације неопходне приватне имовине, ширег коришћења пореског система, увођења нових кредитно-монетарних облика и крупних инвестиција у привреди. У пракси, југословенски политички врх је остао усмерен на форсирање економских пројеката и привредне политике који су повећавали његову популарност у народу, мада је ново заоштравање односа са Источним блоком довело до обустављања одређених иностраних кредита.⁷⁷²

За то време, на Косову и Метохији је 13. јуна 1958. године започета делимична прерада оловно-цинкане руде у руднику *Кишиница*, иако је овај подухват требало да буде завршен тек крајем 1959. и почетком 1960. године. Председник и потпредседник Народне скупштине НРС Ј. Веселинов и С. Пенезић Крцун боравили су у Области од 20. до 22. јуна, где су разговарали са обласним руководством о даљем привредном развоју АКМО. Већ 15. јула је одржана седница Обласног народног одбора на којој је Ф. Хоца известио о привредним кретањима у прва три месеца текуће године: дошло је до пораста производње у индустрији и рударству за 10,6% и у прерађивачкој индустрији за 70% у односу на исти период 1957. године, пуштени су у рад погони Фабрике за прераду воћа и поврћа у Призрену, кланице и хладњаче у Косову Пољу, бетоњерке у Призрену и хидроцентрали *Кожњар* и *Исток II*, док су лична примања запослених повишена за око 10%. Но, уочене су и негативности попут лошег пласмана производа индустрије неметала, недостатка локалне иницијативе у индустрији грађевинарства и утрошка свега 16,2% планираних инвестиција. На састанку Извршног комитета ЦК СКЈ 23. септембра констатовано је да је за првих седам месеци текуће године индустријска производња на југословенском ниову

⁷⁷² *Инвестиције уложене за развој привреде Косова и Метохије имају општејугословенски значај*, Јединство, 10.3.1958; *Извршавање задатака Перспективног плана захтева пуно ангажовање свих снага*, Јединство, 31.3.1958; *Историја Савеза...*, 411; *Sedmi kongres SKJ. Stenografske...*, 36; *Dokumenti CIA...*, 199.

повећана за 11% и продуктивност рада за 1%, али да је куповна моћ радника опала на 9,1% и плате за око 15% услед пораста трошкова живота.⁷⁷³

У новембру 1958. године су на седници Обласног Народног Одбора изнети подаци да је за девет месеци текуће године физички обим производње у индустрији порастао за 10,1% у односу на 1957. годину, посебно у електропривреди, индустрији дувана, грађевинског материјала и прехрамбеној индустрији, али да је подбацила производња угља, неметала и дрвних прерађевина. Иако су инвестиције у пољопривреди биле веће за 89%, због суше су кретања у овој сфери била су испод прошлогодишњих просека. Укупна инвестициона средства била су реализована 63%. На седници Обласног извршног већа у децембру је саопштено да је током текуће године у привреду Косова и Метохије инвестирано преко 12 милијарди динара и да је почела изградња 10 индустријских објеката. Но, на споро укључивање албанског становништва у обласну индустрију утицала је њихова претежно аграрна социјална структура, док је њихова мотивација да учествују у земљорадничким задругама била садржана у оној мери у којој су подмиривали своје основне потребе и остваривали продају својих производа. Највећи број радника албанске националности је живео у срезovima Косовска Митровица, где су махом радили у Комбинату *Треча*, и Приштина, где су били запослени у рудницима и појединим фабричким постројењима. Предност при запошљавању често је давана лицима из редова националних мањина како би у духу ширења братства и јединства постали носиоци нове југословенске радничке класе. Друштвени план АКМО за 1959. годину, усвојен 29. децембра, потврдио је да су током текуће године укупна инвестициона улагања у пољопривреду износила 3.575 милиона динара и да су непривредне инвестиције износиле 1.760 милиона динара. Основни циљеви овог Плана били су обезбеђење даљег интензивног пораста привредне активности, пораст инвестиција за 52,1% у односу на 1958. годину, усмеравање средстава Обласног и локалних инвестиционих фондова у развој школства, здравства и комуналних објеката, бржи привредни развој ужих неразвијених региона, наставак интензивних геолошких и рударских истраживања, обезбеђење даљег раста личне потрошње становништва и бржи развој социјалистичких друштвених односа у Косову и Метохији. Почетком 1959. године је председник Обласног већа синдиката И. Куртеши похвалио повећање производње у индустрији и рударству за 11,4% током 1958. године, док је на седници Обласног извршног већа 30. јануара одлучено да се средства Инвестиционог фонда у износу од

⁷⁷³ *Иницијатива Трече*, Јединство, 9.6.1958; *Оствариће се задаци Перспективног плана*, Јединство, 22.6.1958; *Потребна је мобилизација свих друштвених снага за извршење задатака друштвеног плана*, Јединство, 1.7.1958; *Записник са састанка ИК ЦК СКЈ*, 23.9.1958, АЈ, 507, III/81.

милијарду и 155 милиона динара распореде тако што би 643,7 милиона динара отишло за индустрију, 97 милиона за пољопривреду, 65 милиона за занатство, 50 милиона за саобраћај и 270 милиона за непривредне делатности од којих 70 милиона за школске и културно-просветне објекте, 80 милиона за комуналне делатности и 120 милиона динара за довршење зграде Обласног народног одбора. Савезним друштвеним планом за 1959. годину предвиђено је инвестирање милијарде динара у фабрику шећера у Пећи, 270 милиона у изградњу фабрике суперфосфата и сумпорне киселине у Косовској Митровици и 300 милиона динара у далеководе и трафо станице.⁷⁷⁴

Проширени пленум Обласног одбора ССРН је средином фебруара 1959. године констатовао да је у АКМО дошло до слабљења снабдевености трговинских радњи услед високог природног прираштаја становништва, па је предложено да се откупне цене пољопривредних производа формирају тако да буду стимулативне за произвођаче. Такође, примећено је да просечно једно предузеће у НРС остварује годишње преко 870 милиона динара промета, на нивоу ФНРЈ 519 милиона, а у АКМО свега 200 милиона динара. Свечани митинг поводом пуштања у рад Фабрике ситне коже, прве од осам фабрика Комбината коже и обуће у Пећи, одржан је 24. фебруара, а том приликом је Ц. Хамза изјавио да ће Југословенска држава наставити улагања у привредни развитац Косова и Метохије. Сутрадан је на седници Обласног извршног већа донета одлука о почетку програма реконструкције Дрвног комбината у Урошевцу. КНМ ЦК СКЈ је 16. априла извела закључак да услед тога што је Косово и Метохија најзаосталије југословенско подручје многи *економски проблеми могу да поприме мање или више националну боју*. Стога је оцењено да борба за братство и јединство, као *израз југословенског социјалистичког патриотизма и основица привржености националних мањина Југославији*, сама по себи није довољна без адекватног привредног развитака Области. Југословенска инвестициона банка је у јуну одобрила кредите за изградњу и проширење индустријских капацитета у АКМО и то: у Приштини фабрике за обнову спољних гума у вредности 67 милиона динара, у Пећи фабрике Ђонске коже у оквиру Комбината коже и обуће – 260 милиона динара, у Призрену фабрике обуће – 10,5 милиона динара и у Ораховцу фабрике полиетиленске амбалаже – 64 милиона динара.⁷⁷⁵

⁷⁷⁴ *Пораст индустријске производње*, Јединство, 17.11.1958; *Ове године инвестирано*, Јединство, 15.12.1958; Т.М, *У привреду Косова и Метохије ове године инвестирано преко 12 милијарди динара*, Борба, 13.12.1958; *Националне мањине у Југославији*, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-4; *Националне мањине у ФНРЈ*, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; *Друштвени план АПКМ за 1959. годину*, Приштина 1959, 5; *Повећање продуктивности рада*, Јединство, 12.1.1959; Т.М, *Милијарда динара за локалну привреду Косова и Метохије у овој години*, Борба, 31.1.1959.

⁷⁷⁵ За првих седам месеци 1959. године индустријска производња у Области је порасла 7% и приближила се планираном нивоу од 10%. Повећања су била присутна у графичкој индустрији од 81% и у индустрији грађевинског материјала 23% у односу на 1958. годину. Промет робе у малопродаји порастао је за 16,4%,

Крајем октобра 1959. године је на седници Обласног Извршног већа саопштено да је за потребе унапређења угоститељства, туризма и трговине издвојено 2,5 милијарди динара, од чега је утрошено близу 1,3 милијарде и то највише за изградњу хотела *Метохија* у Пећи и *Косовски божур* у Приштини. На Другом пленуму ЦК СКЈ, одржаном 18. и 19. новембра, М. Тодоровић је похвалио привредни развитак Југославије у периоду од 1953. до 1959. године када је дошло до повећања националног дохотка 2 пута, индустријске производње 2,5 пута и пољопривредне производње за 51%. Уз то, дошло је до промене економске структуре југословенског становништва, јер је број аграрног становништва смањен са 60% на 51%. Но, Тодоровић је критиковао појаве да се друштвени инвестициони фондови превише оријентишу на крупне инвестиције, а да се не оснивају мале индустријске и занатске радионице које су *неопходна допуна крупној производњи и које са мало „капитала“, запошљавају доста радника и добрим делом и непосредно служе стандарду*. Насупрот томе, крајем 1959. године је у Приштинском срезу дошло до национализације 166 објеката, махом пословних просторија и мањег броја стамбених јединица, што је било у складу са другим таласом државне национализације приватне имовине. Државне инвестиције у привреду АКМО за 1960. годину биле су око 4 пута веће него 1957. године, односно кретале су се у пољопривреди око 7 милијарди, у индустрији и рударству око 16 милијарди и у саобраћају око 3 милијарде динара. Тако је Друштвеним планом АКМО за 1960. годину било предвиђено улагање од 32 милијарде динара, што је требало да доведе до пораста друштвеног бруто производа за 13,5% и националног дохотка за 11,8%.⁷⁷⁶

Обласно извршно веће је 29. марта 1960. године закључило да је у 1959. години дошло до повећања запослености у друштвеном сектору АКМО за 42,3% у односу на 1956. годину, да је увећана продуктивност рада за 8% у индустрији и да је индустријска производња порасла 32%. У истом периоду је грађевинска делатност порасла преко 60%, бруто продукт у саобраћају повећан је 51%, занатска делатност за 10%, лична потрошња за 54% и општа потрошња за 27,3%. Од 1957. до 1959. године у Области је изграђено 5.000 станова од чега у друштвеном сектору преко 2.000. На седници Обласног извршног већа 14. јуна саопштено је да је у односу на исти период 1958. године остварено повећање

мада су залихе порасле за 15%, и новчана примања су повишена су за 19,3%. Видети: *Славље у Пећи*, Јединство, 2.3.1959; *Трговина и снабдевање*, Јединство, 9.2.1959; *Седница Обласног Извршног већа*, Јединство, 2.3.1959; *Анализа привредне ситуације националних мањина на Косову и Метохији*, 16.4.1959, АЈ, 507, XVIII, К-11; *Четири нова индустријска објекта*, Јединство, 25.6.1959.

⁷⁷⁶ *Реализација инвестиција*, Јединство, 26.10.1959; Економска проблематика подручја у НРС на којима живе националне мањине, АЈ, 507, XVIII, К-11; Стенографске белешке са Друге пленарне седнице ЦК СКЈ, 18-19.11.1959, АЈ, 507, II/20; *Спровођење Закона о национализацији*, Јединство, 23.11.1959; Р.Љ, *Инвестиције и грађевинарство*, Јединство, 25.1.1960; С.Ч, *Ове године на Косову и Метохији*, Јединство, 8.2.1960; *Усвојен предлог Друштвеног плана Косова и Метохије*, Борба, 7.2.1960.

индустријске производње за 11,3%, број запослених лица повећан је за 3%, занатска производња за 43%, а инвестициона потрошња за 53,5%. А. Шукрија је на седници ОК СКС за КМ 2. јула истакао да је *непрекидно и целовито праћење привреде услов њеног даљег успона*, изневши податке да је у односу на 1958. годину у привреди АКМО укупно остварена производња 124,2%, у индустрији 109% и пољопривреди 154,8%, да је национални доходак порастао за 27,5%, ниво запошљавања у привреди за 17,7%, плате у привреди за 45,5%, обим инвестиција за 96,2%, фондови привредних организација за 6,9% и буџетска потрошња за 17,9%. Обласни народни одбор је 12. октобра констатовао да је за осам месеци текуће године производња у индустрији и рударству повећана за 8,7% у односу на исти период 1959. године, као и да је запосленост порасла за 10.500 лица, од којих у привреди 9.800. У склопу свечане прославе 16-тогодишњице ослобођења Гњилана, 16. новембра је пуштен у рад највећи индустријски објекат у овом крају – Текстилни комбинат.⁷⁷⁷

У говору на Брионима 27. новембра 1960. године Ј. Броз Тито је поздравио бригу југословенске заједнице за развој неразвијених подручја, а исто је учинио и у Савезној народној скупштини 26. децембра. Према пројекцијама новог југословенског Петогодишњег плана за период до 1965. године требало је да се у неразвијене републике и крајеве слије 1.177 милијарди динара, од чега у НР Македонију 342 милијарде, у АКМО 184 милијарде и у НР Црну Гору 149 милијарде динара. Просечна стопа привредног раста у Мекедонији пројектована је на 14-15%, а у Црној Гори и на Косову и Метохији на 18-20%. За остваривање ових циљева предвиђено је оснивање Савезног фонда за развој привредно неразвијених подручја, одобравање савезних зајмова и сопствено учешће неразвијених крајева у висини од 30%. Но, на седници Извршног комитета ЦК СКС 16. јануара 1961. године је закључено да ће по свим показатељима Косово и Метохија у наредном периоду *остати на крупном одстојању иза развијених подручја у Републици и Федерацији*. Тако је 6. марта Обласни Народни одбор усвојио Перспективни план привредног развитка АКМО у периоду од 1961. до 1965. године, у којем је предвиђен пораст друштвеног производа за око 63 милиона динара или у одоносу на 1960. годину за 229,3%. Национални доходак је планирано да у 1965. години износи 100 милијарди динара, у чему би индустрија учествовала са 40 милијарди и пољопривреда са 11 милијарди динара. У друштвеном сектору привреде очекивало се повећање за 173,1% у

⁷⁷⁷ Око пола милијарде за друштвени стандард на Косову и Метохији, *Борба*, 30.3.1960; Извештај Обласног комитета о раду организације СКС на Косову и Метохији од VII до VIII Обласне конференције, април 1960, АС, Ђ-2, К-215; *Пораст индустријске производње*, Јединство, 20.6.1960; *Знатан пораст производње, инвестиционе потрошње и запослености на Косову и Метохији*, Борба, 15.6.1960; *Непрекидно и целовито праћење привреде – услов њеног даљег успона*, Јединство, 4.7.1960; *Велико повећање запослености*, Јединство, 17.10.1960; *Гњилански јубилеј*, Јединство, 21.11.1960.

односу на 1960. годину, пољопривреда је требало годишње да остварује развој од 9,3%, изградило би се око 16.500 нових станова, 150 школа и 40 домова народног здравља, обезбедио простор за 1.600 нових болничких лежајева, ангажовало око 200 нових лекара, упустило преко 52.000 нових радника и службеника, од којих у привреди 86%, проценат квалификованих радника би се повећао 9% односно износио би 46% укупног броја запослених, док би се учешће запослених у укупном становништву Области повећало са 6,8 на 11,1%. За реализацију наведених планова требало је да буде инвестирано 224 милијарде динара, што је било 2,9 пута више него у периоду 1957-1960. године или 60% више него у периоду од протеклих 13 година. При томе, 113,5 милијарди динара било би обезбеђено из општег инвестиционог фонда, а 33,5 из фондова Федерације намењеним неразвијеним подручјима. Томе би требало додати и показатеље да је крајем 1960. године друштвени производ у АКМО порастао за 31,3% и национални доходак за 30,2% у односу на 1956. годину, док је производња електричне енергије порасла за 3,2 пута, угља 2,6, хрома 3,3, цемента 3,9, прерађевина 10,9 и оловно-цинкане руде за 72%.⁷⁷⁸

Други пленарни састанак Обласног одбора ССРН је 6. маја 1961. године похвалио напоре југословенске социјалистичке заједнице што у духу политике СКЈ помаже развој Косова и Метохије, уз констатацију да таква државна политика *доприноси јачању и учвршћивању братства и јединства међу народима у Области*. Такође, констатовано је повећање броја радника у АКМО у последње две године за око 11.000 и да је кроз разне курсеве и семинаре прошло њих 10.000 и преко 2.500 стекло стручне квалификације. Иначе, 28. маја је одржана велика свечаност поводом спајања рудника олова и цинка *Ајвалија и Кишница*. Законодавни одбор и Одбор за привреду Већа произвођача Народне скупштине Србије усвојили су 21. јуна Предлог закона о републичком фонду за развој привредно неразвијених подручја, који је требало да анализира и прати развој привреде и предлаже Републичком извршном већу предузимање одговарајућих мера. Друштвеном инвестиционом фонду СРС додељен је кредит од 1.250 милиона, а Инвестиционом фонду АКМО 650 милиона динара. Но, М. Тодоровић је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 13. октобра указао на негативне тенденције у привредним кретањима Југославије: спорији раст производње, заостајање извоза и потрошњу изнад могућности по свим областима, при чему је пољопривредна производња подбацила због суше и индустријска производња порасла за 8% уместо планираних 12%, односно на помолу је била привредна рецесија. Са

⁷⁷⁸ *Тито. Говори и чланци 17.9.1959-11.9.1960*, Загреб 1962, 112; *Неразвијена подручја*, Броба, 10.12.1960; Записник са састанка ИК ЦК СКС, 16.1.1961, АС, Ћ-2, К-2; *Друштвени план привредног развоја АКМО 1961-1965*, Службени лист АКМО, 9, Приштина 1961; *Razvoj privrede Kosmeta u periodu 1958-1961*, Beograd 1962, 3; Други пленарни састанак Обласног одбора ССРН, 6.5.1961, АС, Ћ-2, К-29-а; *Наш програм*, Јединство, 6.3.1961; *Створени су услови за бржи развој Области*, Јединство, 13.3.1961; *Друштвени план привредног развоја АКМО 1961-1965*, Приштина 1961.

друге стране, за првих девет месеци текуће године индустријска производња у Области је порасла 13,3%, док је она у рударству била испод просека. У таквим околностима, председник Обласног Народног одбора Д. Мугоша свечано је 10. новембра пустио у рад погон Фабрике шећера у Пећи, која је требало да запослети око 600 радника.⁷⁷⁹

Током јануара 1962. године започети су радови на постављању темља за изградњу постројења термоелектране *Косово II* у Обилићу, чија је вредност процењена на око милијарду динара. Обласно Извршно веће усвојило је 16. фебруара Друштвени план АКМО за 1962. годину и упутило га Обласном Народном одбору на разматрање, изневши процене да би до краја лета могла бити пуштена у рад термоелектрана *Косово I* у Обилићу. Обласни Народни одбор је усвојио поменути План 10. марта, у којем је био затражен пораст производње и инвестиција, правилније и рационалније коришћење обртних средстава и да носиоци развоја буду индустрија и пољопривреда. У експозеу А. Шукрије апеловано је на сузбијање нерентабилности и диспорпорција, истакнуто да је коришћење капацитета још увек испод реалних могућности и указано да *напори за повећани извоз треба да заузму централно место у активности привредних организација*. Обласни инвестициони фонд је у 1962. години требало да располаже са 9.288 милиона динара, при чему би дотације Фонда федерације биле 3.960 милиона и Републичког инвестиционог фонда 500 милиона динара. Стопа производње у 1961. години повећана је 15,8% уместо планираних 18,8%. Број запослених се повећао за 9,9%, од чега у привреди 11,3% и у непривредним делтностима 6,6%, при чему је 33% радника било вискоквалификованих и квалификованих и 56,1% службеника било са високом, вишом и средњом школом. Лични дохоци становништва порасли су у 1961. години за 14,9% у односу на претходну годину. На седници Извршног већа СРС 30. марта оцењено је да укупна инвестициона улагања у основне фондове привреде на неразвијеним подручјима Србије износе око 68 милиона динара или 9,5% више него претходне године, од чега је у АКМО требало да буде уложено 45 милиона динара.⁷⁸⁰

⁷⁷⁹ На седници Обласног извршног већа Косова 15. новембра 1961. године констатовано је да је електрификовано око 15% свих сеоских насеља и да би до 1965. године требало да буде електрификовано 30% сеоских насеља у АКМО. Видети: *Социјалистички савез треба да се бави свим питањима привредног развитака*, Јединство, 8.5.1961; *Збор радника треба да одлучује у свакој економској јединици*, Јединство, 15.5.1961; *Потребно је потпуније информисање грађана*, Јединство, 15.5.1961; *Спојени рудници олова и цинка Ајвалија и Кишиница*, Јединство, 29.5.1961; *Извршно веће АКМО усвојило око 20 предлога, решења и одлука*, Јединство, 12.6.1961; *Оснива се Фонд за кредитирање привредних инвестиција у неразвијеним подручјима Србије*, Борба, 22.6.1961; *Осам милијарди динара распоређено за унапређење привредно неразвијених подручја*, Борба, 22.6.1961; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 13.10.1961, АЈ, 507, III/86.

⁷⁸⁰ *Косово II*, Јединство, 15.1.1962; *Извршно веће усвојило Друштвени план Области*, Јединство, 19.2.1962; *Бржи развој неразвијених комуна у овој години*, Борба, 17.2.1962; *Ове године градиће се више предузећа металске, текстилне, прерађивачке и електроиндустрије*, Борба, 11.3.1962; *Најзначајнија година у досадашњем развитуку*, Јединство, 12.3.1962; *Друштвени план АКМО за 1962. годину*, Службени лист АКМО, 3, Приштина 1962; *Што више предузећа која обезбеђују брзу производњу*, Борба, 11.3.1962; У

Извршни комитет ЦК СКЈ је од 14. до 16. марта 1962. године разматрао економске проблеме Југославије оличене у великом спољнотрговинском дебалансу, неконтролисаном увозу, порасту домаћих залиха на 33%, слабој искоришћености привредних капацитета, нелојалној конкуренцији између домаћих предузећа и недомашинском пословању. Заправо, од 1957. године је текао процес компензовања непродуктивне државне потрошње задуживањима у иностранству, што су пратиле појаве раста администрације, просвете, социјалне и здравствене заштите. Уместо у инвестициону потрошњу, финансијска средства државе су одлазила на текућу потрошњу. Због тога је у Закључцима са овог састанка затражено оставрење што веће производње, смањење дефицита платног биланса, обезбеђивање штедње у области личне потрошње, свођење обима инвестиција и друге потрошње у оквире материјалних могућности, оријентисање на изградњу и завршавање оних објеката који у што краћем року могу повећати производњу, успоравање опште потрошње и задовољавање потреба оних служби које имају приоритетан значај, обезбеђивање ликвидности привредног пословања и смањивање расхода Федерације. Свим организацијама СК упућено је *Писмо* са економским смерницама, а у ствари радило се о мини привредној реформи која у наредном периоду није успела да оствари запажене резултате и поред покушаја Ј. Броза Тита да се привредно јаче повеже за несврстаним земљама. У таквим околностима је Обласно извршено веће крајем марта констатовало да је у 1961. години дошло до пораста индустријске производње од 13%, док је продуктивност је забележила реалан раст од свега 1,8%. Једанаеста конференција Савеза синдиката Косова и Метохије, одржана 22. и 23. јуна, изабрала је за председника Обласног већа Савеза синдиката Косова и Метохије К. Реуфија и за секретара Д. Димића, закључивши да је у Области запослено 79.055 лица од којих је у синдикатима било организовано 54.400 чланова. Извршни комитет ЦК СКЈ је на седници 9. јула закључио да је у периоду од 1948. до 1960. године у АКМО инвестирано 139,3 милијарде динара, од чега само у раздобљу 1957-1960. године 76,3 милијарде динара. Највећа привредна улагања вршена су у подручју Приштине, Косовске Митровице, Пећи и Ђаковице, док су запостављене мање општине попут Витине, Србице, Подујева, Орлана, Косовске Каменице, Вучитрна и Ораховца. Поред тога, почео је да се јавља проблем вишка радне снаге, односно незапослености због чега је долазило до појаве криминала међу омладином и размишљало да се део радне снаге пошаље у иностранство. Партијско руководство је највише бринуло што ће због привредних мера

фондовима привреде у неразвијеним подручјима око 68 милијарди динара, Борба, 31.3.1962; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 348; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 245; *Istorija SKJ...*, 261; D. Bilandžić, *Kratak pregled razvitka...*, 200; S. Vukmanović *Tempo, Revolucija...*, 271.

први на удару за отпуштање бити неквалификовани радници, а њих је највише било у редовима албанске националности. На седници Обласног Народног одбора 18. јула А. Шукрија је указао да је дошло до подбачаја у планираној производњи на АКМО услед закашњења у пуштању у рад термоелектране *Косово I* и погона за израду намештаја у Дрвном комбинату у Урошевцу, као и недовољног коришћења капацитета у Ткачници у Ђаковици, Фабрици коже и обуће у Пећи и Текстилном комбинату у Гњилану. Сходно томе, он је закључио да се *мора направити озбиљан закорет у смислу потпунијег, бољег и савременијег коришћења капацитета и веома озбиљно радити на обезбеђивању потребног кадра, увођењу савремених процеса производње уз пуну примену принципа продуктивности и економичности рада.*⁷⁸¹

На Четвртом пленуму ЦК СКЈ, одржаном 22. и 23. јула 1962. године, указано је да је од средине 1960. године започело успоравања раста југословенске производње и продуктивности. Док је индустријска производња у 1960. години према 1959. години повећана за 15%, у 1961. години према 1960. години је она била већа за 7%, а у првих шест месеци 1962. године према истом периоду 1961. године већа за само 4%. Продуктивност рада у наведеним периодима расла је по стопи од 7% и 3%, да би пала на 2%. У овом раздобљу је опала и производња у пољопривреди, успорене су динамике кретања у саобраћају и услугама и порасла је неликвидност предузећа. Процене су показивале да ће се 1962. година завршити са дефицитом платног биланса од око 140 милиона динара и са дефицитом Федерације који би могао достићи суму од око 190 милијарди динара. Због тога је отпочет процес штедње како у Федерацији, тако и у републикама, аутономним јединицама и општинама где је дошло до смањења инвестиционих средстава и њиховог рационалнијег коришћења. У завршној речи на овом Пленуму, Ј. Броз Тито је поводом неразвијених подручја изјавио да је неопходно мењати политику, објаснивши – *Шта ћемо постићи ако у неразвијеним подручјима стварамо мала предузећа, не знајући да ли ће њихови производи имати прођу или не. Најпре ми ћемо умртвити неколико стотина и стотина милиона динара, па можда и милијарде која ће послуже сваке године јести нове милионе, тако да ћемо онда стално морати давати дотације. Боље је неразвијеним подручјима да дамо средства за нешто друго, за јавне*

⁷⁸¹ Љ. Димић, *Историја српске...*, 368; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, III..., 349; К. Николић, *Србија...*, 237; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 264; D. Vogetić, *Jugoslovensko-američki...*, 62; *Početak kraja SFRJ. Stenogram...*, 7; Стенографске белешке са проширене седнице ИК ЦК СКЈ, 14-16.3.1962, АЈ, 507, III/88; Пораст индустријске производње, *Јединство*, 2.4.1962.; Уз помоћ заједнице, будући развитак Покрајине биће бржи у свим областима друштвеног и привредног живота, *Јединство*, 10.6.1963; *Hronologija radničkog pokreta 1919-1979*, III..., 224. Информација о неким идејно-политичким проблемима на Космету, фебруар 1962, АС, Ђ-2, К-4. Производња последњих месеци у порасту, *Борба*, 19.7.1962; Постоје услови за повећање производње, *Јединство*, 23.7.1962.

радове и културне сврхе, него да по сваку цијену градимо фабрике које нас поново коштају... Дакле, ми не смијемо да градимо више политичке фабрике, јер је то апсолутно штетно за читаву заједницу. Тако је 21. октобра предат на употребу први блок Термоелектране *Косово II*, док је Обласно извршно веће крајем новембра саопштило да је за десет месеци текуће године извезена из АКМО рекордна количина робе у вредности 11.321.000.000 динара.⁷⁸²

На позив Обласне привредне коморе, у Приштини је 11. децембра 1962. године боравио председник Привредне коморе Србије Д. Стаменковић који се заложио да се у АКМО формира завод за организацију рада и унапређење производње, али је недуго затим дошло до изливања отпадних вода Термоелектране *Косово I* у реку Ситницу што је нанело штету од 43.000.000 динара. Друштвени план и буџет АКМО за 1963. годину усвојени су 6. фебруара 1963. године на заседању Обласног Народног одбора, а експозе је том приликом поднео А. Шукрија који је објаснио да је План усклађен са *Писмом* Извршног комитета ЦК СКЈ и Закључцима Четвртог пленума ЦК СКЈ, односно да је био усмерен на даљи убрзани пораст производње и услуга, боље и потпуније коришћења капацитета и пуштање у производњу нових објеката грађених у ранијим годинама, измену структуре пољопривредне производње проширивањем сарадње са индивидуланим произвођачима и повећањем приноса у прехранбеној производњи, као и обезбеђивање сировина за пуније коришћење капацитета прерађивачке индустрије. Предвиђено је повећање извоза и боље снабдевање становништва, али и препоручио комунама и привредним организацијама да се максимално заложе у правцу штедње, посебно у непроизводној потрошњи. Средства за буџетску потрошњу током 1963. године износила су 18 милијарди и 732 милиона динара, од чега је Федерација давала 8 милијарди и 630 милиона и Република милијарду и 410 милиона динара. Иначе, вредност производње у 1962. години повећана је у односу на 1961. годину за 6,7%, стопа раста индустријске производње за 11,5%, вредност извоза за 7%, промета на мало у трговини за 13% и на велико за 17%, промета у угоститељству за 12,7%, обима саобраћајних услуга за 2,6% и занатских услуга за 10,3%, док је продуктивност рада порасла за 5,4%.⁷⁸³

⁷⁸² У првој половини 1962. године у Области забележен пораст производње у индустрији од 6,8% у односу на исти период претходне године, да је инвестициона потрошња у првих девет месеци била већа за 12,3% и да је у непривредне делатности инвестирано око 24 милијарде динара. Видети: Стенографске белешке са Четврте пленарне седнице ЦК СКЈ, 22.7.1962, АЈ, 507, II/22; *Повећан извоз*, Јединство, 26.11.1962. Т.М, *Преднацрт статута Косова и Метохије на јавној дискусији*, Борба, 8.12.1962; *Преднацрт сатута АП Косова и Метохије дат на јавну дискусију*, Јединство, 10.12.1962; *Пет година развјетка Косова и Метохије 1958-1962*, Приштина 1963, 20.

⁷⁸³ *Драги Стаменковић посетио Приштину*, Јединство, 17.12.1962; *Уништене рибе у Ситници*, Јединство, 17.12.1962; *Усвојен друштвени план и буџет за ову годину*, Јединство, 11.2.1963; *Друштвени план АКМО за 1963. годину*, Службени лист АКМО, 1, Приштина 1963.

Обласно извршно веће је 2. марта 1963. године извело закључак да је, захваљујући мерама за јачање штедње и смањење трошкова, производња на Косову и Метохији повећана за 11.3% и извоз за 7%, али да је у трговинама забележен пораст цена од 8% у односу на 1961. годину. У погледу просвете, повећан је број основних школа за 38, док је 181.337 ученика више него 1961. године похађало основне школе, 16.791 средње школе и 3.459 више школе, што је додатно оптерећивало и онако скромне финансијске капацитете Области. На основу информација сакупљених током обиласка терена, пленум ПК СКС за КМ је 24. јуна констатовао да је Комбинат *Трепча* у 1962. години повећао производњу за 4% и продуктивност за 4,6% и да је Предионица *Косовка* завршила план за 1962. годину 18 дана пре рока. У првих 5 месеци 1963. године остварено је повећање производње од чак 34,4% у односу на исти период претходне године, при чему су најбоље резултате постигле електроиндустрија, индустрија папира, производња угља и текстилна индустрија. Повећан је извоз за 23%, мада пољопривредни планови нису били у потпуности остварени. Такође, примећено је да је у 1962. години постојао губитак у привреди Покрајине од 2 милијарде динара, од којих у индустрији 988 милиона и у пољопривреди 898 милиона динара. Стога су позвани комунисти у предузећима да се *не муре са губицима него да воде упорну борбу за остварење што већег дохотка*. У погледу стања квалификационе структуре радне снаге, у покрајинској привреди је било 7% висококвалификованих радника, 28% квалификованих, 22% полуквалификованих и 43% неквалификованих радника. Секретаријат ПК СКС за КМ је на састанку 13. септембра навео најважније економске задатке у наредном периоду: инвестициона изградња, проширење капацитета у складу са ставовима ЦК СКЈ, бољи рад постојећих капацитета, брига за економичност и повећање продуктивности рада. Но, посебне тешкоће представљале су незапосленост, знатно већи број издржаваног од активног становништва и пренасељеност у пољопривреди. За првих осам месеци текуће године индустријска производња је повећана у односу на исти период претходне године за 35,3%, извоз за 25,2% и новчана примања за 19,5%.⁷⁸⁴

У Скупштини АПКМ је 10. октобра 1963. године изнет предлог да се 6.000 радника са Косова и Метохије трајно запосли у Словенији, Хрватској и Босни и Херцеговини, како би се растеретио вишак радне санге. Са друге стране, привредна ситуације се на југословенском нивоу све више компликовала, о чему сведочи седница

⁷⁸⁴ *Усвојен извештај о раду у прошлој години*, Јединство, 4.3.1963; О раду организација СКС у привредним организацијама на територији АПКМ, 11.5.1963, АС, Ђ-2, К- 217; Стенографске белешке пленума ПК СКС за КМ, 24.6.1963, АС, Ђ-2, К-215; Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 13.9.1963, АС, Ђ-2, К-217; *Извршно веће Косова и Метохије разматрало кретање привреде*, Борба, 4.10.1963; *Очекује се премашење планиране производње*, Јединство, 7.10.1963.

Извршног комитета ЦК СКЈ, одржана 3. децембра, када је председник Одбора СИВ за друштвени план М. Минић истакао да је *пораст реалних плата не само политичко већ и врло важно економско питање*, заложивши се за осигуравање стабилности привредног развитка у наредним годинама, предузимање конкретних мера да се повећа извоз, подстицање и развијање интеграције у привреди и борбу против појава партикуларизама, локализама и нездраве конкуренције. Иако је у 1963. години дошло до повећања друштвеног производа Југославије за око 12%, реалне личне потрошње за око 12,5% и обима инвестиција за око 17-18%, истовремено су порасли трошкови живота за око 6% и извоз је бивао све успоренији. Инвестиције у недовољно развијена подручја су у 1963. години порасле за око 32%, али је у случају Косова и Метохије примећен пад реалних инвестиција. Стога је дат предлог да се средства за АПКМ повећају на милијарду динара за Буџет и 2 милијарде као дотација Инвестиционом фонду. На седници Покрајинског извршног већа 10. децембра разматран је десетомесечни биланс кретања у привреди и закључено да је производња у Покрајини порасла за 34% у односу на исти период претходне године, док је 18. децембра председник Савеза синдиката Југославије С. Вукмановић Темпо пустио у рад Фабрику суперфосфата у Косовској Митровици.⁷⁸⁵

Југославија је од 1945. године изграђивана и привредно обнављана по совјетским узорима, који су подразумевали ликвидацију приватне иницијативе и форсирање планске државне привреде. Кварење односа са Совјетским Савезом успорило је остваривање Петогодишњег привредног плана за период 1947-1951. године којим је био предвиђен развој слабо развијених подручја. Увођењем социјалистичког самоуправљања диригована привреда је почела да се замењује планирањем основних пропорција и инвестирањем преко савезних, републичких и локалних фондова. Ј. Броз Тито је 1955. године прокламовао престанак политике *степања каиша*, али највише руководство Југославије није предузело неопходне економске мере како би државу потиснуло из привреде и решило проблем појачаних републичких захтева за широм економском самосталношћу. У 1957. години је национални доходак по глави становника ФНРЈ износио 66.400, а АКМО у свега 34.501 динар. Друштвеним планом привредног развоја Југославије од 1957. до 1961. године први пут је званично укључено Косово и Метохија у списак неразвијених подручја. Друштвени план привредног развоја АКМО од 1957. до 1961. године предвидео је подизање привредног нивоа Области за 187% и повећање броја запслених са 36.727 на 52.644 лица, као и даљу изградњу и проширење индустријских капацитета. Извршни

⁷⁸⁵ *Добри изгледи за извршење друштвеног плана*, Јединство, 14.10.1963; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 3.12.1963, АЈ, 507, III/99; *Добар биланс десетомесечног кретања привреде*, Јединство, 16.12.1963; *Створене су нове могућности за бржи развој Косова и Метохије*, Јединство, 23.12.1963.

комитет ЦК СКЈ је 6. фебруара 1958. године констатовао негативне појаве у југословенској економији оличене у повећању разлика у платама запослених и злоупотребама привилегија од стране функционера, али је као одговор само затражено јачање партијске дисциплине. Седми конгрес СКЈ је потврдио наставак државне политике улагања у привредно неразвијене крајеве, премда је у исто време дошло до пада куповне моћи радника за 9,1% и плата за 15% услед пораста трошкова живота. Иако је на Косову и Метохији индустријска производања 1958. године повећана за 11,7% у односу на 1957. годину, током 1959. године је једно предузеће у ФНРЈ просечно остваривало 519 милиона динара профита, а у АКМО свега 200 милиона динара.

Перспективним планом привредног развика Југославије од 1961. до 1965. године је у неразвијена подручја требало да се слије 1.177 милијарди динара, од чега у АКМО 184 милијарде, док је привредни раст Области прогнозиран на 18-20%. Перспективним планом привредног развика АКМО од 1961. до 1965. године предвиђен је пораст друштвеног производа за 229,3% и констатовано је да је од 1957. до 1960. године у Област инвестирано 76,3 милијарде динара. Извршни комитет ЦК СКЈ је 13. октобра 1961. године указао на успорен пораст производње, заостајање у извозу и потрошњу изнад могућности државе, при чему је стопа производње у АКМО уместо планираних 18,8% била 15,8%. Економска штедња уз повећање производње и продуктивности рада затражена је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној од 14. до 16. марта 1962. године, а ускоро је констатовано да продуктивност у АКМО износи свега 1,8%. Четврти пленум ЦК СКЈ је 22. и 23. јула закључио да ће текућа година бити окончана са дефицитом платног биланса, па је Друштвени план АКМО за 1963. годину прописао мере штедње и складу са савезном економском политиком. Тако су дефинисана три крупна економска проблема која су оптерећивала Косово и Метохију у наредним годинама: велика незапосленост, диспропорција између броја издржавних лица и активног становништва, као и пренасељеност у пољопривреди. Но, како је Југословенска држава уочила пад реалних инвестиција у АПКМ, одлучено је да се упуте допунска средства како би се Покрајина одржала политички стабилном у жеку економске кризе.

6.2. Неуспех економске реформе 1965-1966. године

Нарастајуће економске тешкоће у Југославији утицале су на конципирање Друштвеног плана СФРЈ за 1964. годину, који је усвојен 20. децембра 1963. године у Савезној скупштини и предвиђао укупан пораст производње за скромних 10,3%, односно повећање индустријске производње за 11%, пољопривредне за 7%, реалне личне потрошње за 8% и продуктивности за 8%. Тако је у јануару 1964. године Савез синдиката Косова и Метохије указао на све веће проблеме у вези са расподелом дохотка у предузећима, повећањем продуктивности и кадровским дефицитом. Поред тога, констатовано је да је од уписаних 959.319.000 динара Народног зајма за обнову и изградњу Скопља, у вези са санирањем последица разорног земљотреса, било уплаћено свега 51% средстава и да су највеће дужници били индивидуални пољопривредни произвођачи и мање привредне организације. Низом свечаности организованих у Пећи и Дечанима је 15. фебруара пуштен у рад нови објекат Дрвног комбината - фабрике иверице и паркета, док је истог дана Председништво Скупштине АПКМ донело закључак о неопходности доношења Седмогодишњег плана развоја Косова и Метохије. Са друге стране, како је током текуће године био планиран извоз производа дрвне индустрије у вредности 700 милиона динара и пољопривредне робе у висини до 2,5 милијарди, средином марта су у Покрајини боравили представници Савезног Секретаријата за спољну трговину са задатком да размотре могућности повећања извоза у циљу већег прилива финансијских средстава за даљи развој овог подручја. Том приликом, они су оценили да су недовољно искоришћени потенцијали извоза прерађевина коже, обуће и производа обојене и металопрерађивачке индустрије.⁷⁸⁶

Привредни проблеми у Југославији били су споменути на Шестом пленуму ЦК СКЈ 16. марта 1964. године и детаљно разматрани на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 27. априла када је Никола Минчев (1915-1997) поднео реферат *О неким питањима инвестиција* у којем је поводом недовољно развијених југословенских подручја указао да је у питању *један од највећих проблема Федерације*. Он је објаснио да се у припреми налази Преднацрт закона о фонду за недовољно развијена подручја, али да је средства овог Фонда потребно дефинисати у контексту усвајања Седмогодишњег плана привредног развоја СФРЈ. Но, у каквим се привредним неприликама налазила

⁷⁸⁶ D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 284; *Privredni razvoj Kosova...*, 48; *Hronologija radničkog pokreta 1919-1979*, III..., 230; О стању уплате Народног зајма за обнову и изградњу Скопља, 31.1.1964, АС, Ђ-2, К- 218; *Очекујемо максимално залагање радника*, Јединство, 17.2.1964; *Разматран план рада*, Јединство, 17.2.1964; *Постоје могућности за повећање извоза робе*, Јединство, 16.3.1964.

Југославија најбоље илуструју излагања М. Минића који је истакао да је СИВ дошао до закључка да *изградња саобраћајница на широком фронту више нема смисла* и да би требало *спровести концентрацију изградње и изграђене делове што пре пуштати у коришћење* и Бориса Крајгера (1914-1967) који је указао на заостајање развоја пољопривреде и честе прекиде у напајању електричном енергијом услед недостатка електричних централа, што је наносило велике штете привреди. У таквим околностима је дискусија о смерницама Седмогодишњег плана развоја АПКМ за период 1964-1970. године покренута на Саветовању економиста Косова и Метохије, одржаном 22. и 23. марта, када је закључено да би развој покрајинске индустрије требало вршити на бази прераде домаћих сировина и интензивирати развој пољопривреде. На седници Покрајинског извршног већа 28. марта је, на основу савезних директива, затражено грађење нових далековода и трафостаница како би се омогућило редовно снабдевање привреде електричном енергијом и смањили губици до којих је долазило због честих прекида снабдевања струјом. Почетком априла, у посети АПКМ је боравио је савезни секретар за саобраћај и везе М. Цетинић који је нагласио неопходност модернизације покрајинског саобраћаја, посебно на потезу од Косовске Митровице до Косова Поља, у циљу даљег привредног развоја, док је 11. априла на свечаности у Новом Брду Д. Мугоша пустио у рад нови рудник са великим резервама оловно-цинкане руде.⁷⁸⁷

Резолуција Савезне скупштине о основним смерницама за даљи развој привредног система, усвојена 17. априла 1964. године, створила је услове за измене начина расподеле националног дохотка, инвестирања и система цена. Тиме је Југословенска држава наговестила отпочињање реформских потеза у привреди, док је 20. априла на Петом конгресу Савеза синдиката Југославије Ј. Броз Тито критиковао појаве *самовоље у радничком самоуправљању* и затражио да се *ради на подизању животног стандарда радних људи у складу са порастом продуктивности*. Такође, он је указао на неопходност реформи у оквиру инвестиционе политике по којима би привредне организације располагале са већим средствима и било омогућено подизање објеката за производњу робе за широку потрошњу. Члан СИВ-а и председник Савезне привредне коморе Ј. Блажевић и председник Републичког извршног већа С. Пенезић Крцун су 18. и 19. маја посетили АПКМ, где су обишли Комбинат *Трепча* у који је држава планирала улагање од преко 74 милијарде динара. Они су закључили да су *инвестиције уложене у привредни развој Космета добро искоришћене* и да је *улагање у даљи развој Покрајине у интересу*

⁷⁸⁷ Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 27.4.1964, АЈ, 507, III/101; *Предвиђа се динамичнији развитак у наредним годинама*, Јединство, 23.3.1964; *Чести прекиди струје проузрокују велике губитке*, Јединство, 30.3.1964; *Предстоји модернизација саобраћаја у Покрајини*, Јединство, 13.4.1964; *Пуштен у рад рудник олова и цинка и флотација*, Јединство, 12.4.1964.

читаве земље. Покрајинско извршно веће је 20. јуна констатовало да се Друштвени план АПКМ успешно остваривао у периоду јануар-април текуће године, при чему је индустријска производња расла је по стопи већој од планиране и њен пројектовани физички обим био остварен 30,1%. Биланс извоза робе из Покрајине био је већи за 26,4% него претходне године и износио је 653 милиона динара, али се инвестиције нису реализовале према предвиђеној динамцији, односно биле су остварене свега 16,6%. Средином јула је у Приштини свечано обележен почетак радова на изградњи фабрике амортизера, која је требало да буде завршена до 1966. године и да запосли 700 радника. Покрајинско извршно веће је 4. септембра разматрало привредна кретања у периоду јануар-јул текуће године у вези са чиме је приметило да је у односу на исти период 1963. године дошло до пораста индустријске производње за 22,3%, продуктивности рада за 6,3%, запослености у привреди за 9,3% и у непривредним делатностима за 12,6%, минималних примања за 32,1% и броја штедиша за 7,5%. Но, индустријска производња се, иако је била већа за 40% у односу на претходну годину, суочавала се са слабом реализацијом. Већ 19. септембра је одржана седница Извршног одбора Покрајинског одбора ССРН на којој је разматрано спровођење одлуке СИБ-а о повећању цена неких пољопривредних производа, угља и електричне енергије, која је изазвала незадовољство међу становништвом АКПМ. Сходно томе, уочено је да је *затајила активност органа и организација у радним колективима на тумачењу целисходности ових мера* и да је у неким колективима *покушано да се мере искористе како би се кроз њих покрили губици или повећали лични дохоци.* О истој теми је кроз четири дана расправљано и на седници Покрајинског извршног већа када је закључено да је дошло до негативних појава оличених у злоупотребама повећања цена неких производа, које нису биле предвиђене одлукама СИБ-а. Поводом кретања цена, трошкова живота и личних доходака, Покрајинска скупштина је 28. септембра је констатовала да су знатано порасле цене прерађевине од брашна, чак 40%, као и прерађевине од меса, огревно дрво, текстил и колонијална роба, што је погодило стандард породица чија су се просечна примања кретала у 70% случајева око 30.000 динара месечно.⁷⁸⁸

Покрајинско извршно веће је 12. новембра 1964. године саопштило податке да је за десет месеци текуће године у односу на 1963. годину порасла индустријска производња за

⁷⁸⁸ *Hronologija radničkog pokreta 1919-1979*, III..., 234; *J. Броз Тито. Говори и чланци*, Загреб 1967, 63; *Блажевић и Пенезић посетили нашу Покрајину*, Јединство, 25.5.1964; *Друштвени план се успешно остварује*, Јединство, 22.6.1964; *Почела изградња фабрике амортизера*, Јединство, 20.7.1964; *Извезено робе у вредности преко 9,5 милијарде динара*, Јединство, 27.7.1964; *Индустријска производња већа за 22,3%*, Јединство, 7.9.1964; *Неки актуелни идејни проблеми у СК*, 21.9.1964, АЈ, 507, VIII, II/2-б-(185-190), К-14; *Уместо повећања цена – повећање продуктивности рада и производње*, Јединство, 21.9.1964; *Разматрано кретање цена, трошкова живота и личних доходака*, Јединство, 5.10.1964.

20%, промет услуга у трговини за 30,6% и у угоститељству за 27% и извоз порастао за 21%. Па ипак, због недостатка саобраћајних капацитета није било превезено 150.000 t разне робе и недостајао је репродукциони материјал за текстилну, дрвну, металопрерађивачку индустрију и индустрију коже и обуће. Наведени орган је на наредној седници 18. новембра установио да су обавезе општина прешле буџетске могућности за 1,5 милијарди динара, при чему је из претходне године пренето 937 милиона динара задужења. Уследила је критика општинских руководстава да су дугови створени услед буџетске недисциплине, непоштовања прописа и незаинтересованости за стварање сопствених прихода, али и препоручено да се организује јавна дебата о буџетским обавезама. Онда је 30. новембра уследила друга девалвација домаће валуте, којом је одређен нови курс на 750 динара за један амерички долар, а паритет смањен на 0.011 gr злата за један динар. Како би се буџетски дефицити општина покрили, Скупштина АПКМ је 18. децембра донела одлуку да се из Резервног фонда Покрајине додели 380 милиона динара најугроженијим општинама – Витина, Вучитрн, Дечани, Лепосавић, Ново Брдо, Оралне, Пећ, Ђаковица, Зјум, Зубин Поток, Исток, Клина и Косовска Каменица, и то у виду бескаमतног зајма са роком враћања на 10 година. Четири дана касније, покрајинско руководство је предложило интеграцију *Трепче* и хемијске индустрије у Косовској Митровици како би се унапредила привредна ситуација.⁷⁸⁹

Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 13. децембра 1964. године, посветио је велику пажњу привредним питањима, нагласивши да је вредност основних привредних фондова у 1963. години била више од два пута већа него крајем 1956. године и обртних фондова 2,3 пута, док је индустријска производња 1963. године била већа 73% него у 1958. години. Удео укупне личне потрошње у расподели националног дохотка повећао се са 51,6% у 1957. години на 52% у 1963. години и удео друштвене потрошње са 8,3% на 16,7%, мада је током 1961. и 1962. године дошло до опадања стопе привредног раста. Брз и неравномеран развој индустрије довео је до проблема у усклађивању развојних појединих индустријских грана и привредних области, посебно у електроиндустрији, црној металургији и прерађивачкој индустрији, и до изаражаја су дошле тенденције прекомерног ванпланског повећања инвестиција. Пољопривредна производња је у 1963. години била 31% већа него у 1958. години, а извоз повећан преко два пута и увоз за 60% у односу на 1957. годину. У конгресном излагању, Ј. Броз Тито је оштро критиковао

⁷⁸⁹ До краја године преко 20.000 нових радних места, Борба, 13.11.1964; У неким гранама биће премашен друштвени план, Јединство, 16.11.1964; Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија..., 326; Предложена интеграција „Трепче“ и хемијске индустрије у Косовској Митровици, Борба, 24.12.1964; Обавезе општина веће за 1,5 милијарду од буџетских могућности, Борба, 19.11.1964; За покриће буџетског дефицита општина – 380 милиона динара, Борба, 19.12.1964.

економске слабости које су почеле да се испољавају у протекле три године, похвалио јачање друштвеног сектора у привреди и пољопривреди и признао да упркос великим материјалним улагањима пољопривреда није била у могућности да задовољи домаће потребе потрошње и прерађивачке индустрије, нити да игра важнију улогу у извозу. Сваливши највећи део одговорности на погрешну инвестициону политику, он је затражио повећање продуктивности рада како би се повећао животни стандард радних људи и потврдио да је политика развоја недовољно развијених подручја у интересу целе југословенске заједнице. Но, Броз је објаснио да су се у даљој политици развоја неразвијених региона појавиле две концепције – прва, коју *траже други из неразвијених подручја* и која се заснивала на везивању убрзног развоја ових подручја за постојећи друштвено-економски систем из страха да би промене могле да доведу до угрожавања напретка у пракси, и друге, по којој би задржавање административно-централистичких метода представљало кочницу не само за даљи развој ових подручја него и целе југословенске привреде. Не опредељујући се ни за један од ових предлога, он је као универзално решење предложио даље развијање система самоуправљања непосредних произвођача и слободније деловање економских закона. У наставку, Е. Кардељ је објаснио да је главни правац даље економске политике Југославије усмерен на изграђивање *јединственог система друштвено-економских односа у оквиру самоуправљања на целом ланцу рада и стварања*, бољу и праведнију расподелу производа друштвеног рада, проширивање репродукције, подизање продуктивности рада, спровођење интеграције у привреди и побољшање друштвеног планирања. Тако је у конгресној Резолуцији закључено да се систем расподеле друштвеног производа није прилагођавао развоју производних снага и нових продукционих односа, што је за последицу имало заостајање личне потрошње у расподели националног дохотка, чему је допринело и административно мешање политичких фактора у друштвену производњу. Стога је препоручено јачање материјалне основе радних организација како би се радним колективима омогућило да сами одлучују о условима и средствима свог рада. Од будуће југословенске економске политике је још затражено да обезбеди да се укупна потрошња друштва по обиму и структури креће у складу са реалним могућностима и расположивим средствима која ствара привреда земље, уз борбу против нерационалног инвестирања и примену савремене интензивне производње.⁷⁹⁰

На седници СИБ-а 15. јануара 1965. године је усвојен Нацрт закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених

⁷⁹⁰ *Osmi kongres SKJ. Stenografske beleške...*, 19; Lj. Korać, *Organizacija Federacije...*, 441.

република и крајева (Фонд федерације), који се односио СР Босну и Херцеговину, СР Црну Гору, СР Македонију и АП Косово и Метохију. Висина сталних средстава овог Фонда, који је формално основан 4. марта, као и сразмера њиховог издвајања требало је да буду дефинисани у наредним месецима сходно економским могућностима Југославије. Индикативан је и захтев председника Покрајинског извршног већа А. Шукрије, изнет 21. јануара током разматрања Нацрта резолуције о смерницама за израду Друштвеног плана СРС за период од 1964. до 1970. године, када је затражио да се у овом Плану додатно објасне узроци заосталости Покрајине и да се обезбеди конкретна материјална, кадровска, организациона, техничка и друга помоћ за решавање економских проблема у Прокајини, а све у циљу да се АПКМ убрзано развија и што пре достигне корак са развијеним регионима Југославије. Општи сабор Скупштине СРС, одржан 9. и 10. фебруара, усвојио је Нацрт резолуције о смерницама за израду друштвеног плана Републике до 1970. године, у оквиру којег је наглашен значај интеграционих процеса у привреди и затражено подстицање складнијег развоја неразвијених свих подручја у Србији, посебно бржег развоја Косова и Метохије и то кроз издвајање додатних средстава друштвене заједнице, предузимањем мера за отклањање проблема у постојећем привредном напретку и упућивање систематске техничке и кадровске помоћи.⁷⁹¹

У таквим околностима је Скупштина АПКМ крајем јануара 1965. године констатовала да је до краја 1970. године потребно уложити у развој покрајинског саобраћаја 78 милијарди динара, од чега само у санацију железнице 26 милијарди динара, и подржан је предлог Покрајинског комитета Савеза омладине да се на Космету организује савезна омладинска радна акција. Лични доходи су на Косову и Метохији у прва два месеца текуће године порасли у односу на исти период 1964. године за 23,2%, али су они код око 40% кретали до 20.000 динара, што је било испод југословенског просека. У овом периоду је било извезено из Покрајине робе у вредности 3 милијарде и 300 милиона динара, што је било за 396 милиона динара више него у истом периоду претходне године. Највеће учешће у извозу имале су обојена металургија 58,1%, дуванска индустрија 21,3%, као и пољопривредна и прехранбена индустрија 12,4%. Индустријска производња повећана је за 10,2% у односу на претходну годину, при чему метална индустрија за 23,8%, хемијска за 105,6% и дрвна за 59,9%. Но, подбацила је производња електроенергије за 1,1%, обојене металургије за 10,6%, индустрије грађевинског материјала за 31,2% и графичке индустрије за 30,7%. Иако је број занатских радњи

⁷⁹¹ *Усвојен Нацрт закона о Фонду федерације*, Борба, 17.1.1965; *Конкретизовати мере перспективног развоја Покрајине*, Борба, 22.1.1965; *Разматран Нацрт резолуције о смерницама за израду Седмогодишњег плана Србије*, Јединство, 25.1.1965; *Бржи развој неразвијених подручја*, Јединство, 8.2.1965; *Сабор Србије*, Јединство, 15.2.1965.

порастао за 151 у односу на претходну годину, око 85% оруђа за рад је било застарело и успоравало подизање опште продуктивности. Покрајинско извршно веће је 16. фебруара усвојило Нацрт Друштвеног плана АПКМ за 1965. годину у којем је било предвиђено повећање укупног обима производње, промета и услуга за 21,8%, националног дохотка за 20,1%, продуктивности за 10,2%, извоза за 31,6%, просечних реалних личних доходака за 14,9% и запослености за 7% у односу на претходну годину. Највећи пораст производње планиран је у индустрији 28,6%, али у привреди свега 1,3%. Повећање инвестиција требало је да износи 26%, уз улагање 71 милијарде динара у привредне и ванпривредне делатности, док је планиран прилив ванредних средстава Федерације у износу 2 милијарде и 250 милиона динара за потребе решавања проблема у просвети и здравству. Буџети општина су били увећани за 30%, а чак 73,9% укупних буџетских средстава Покрајине је одлазило на потребе општина, при чему су лични дохоци просветних радника повећани 25% и издаци за расходе школа за 15%. Тако су главни постулати овог Друштвеног плана, који је Скупштина АПКМ усвојила 11. марта, били усмерени на подизање друштвеног стандарда, повећање извоза и побољшање снабдевања репродукционим материјалима и сировинама. Иначе, Буџетом АПКМ за 1965. годину је било планирано завршавање деонице Јадранске магистрале и путева Урошевац-Гњилане и Приштина-Пећ, изградња 1.200 станова у друштвеној и 4.400 у приватној својини и повећање на 94,5% обухвата деце од 7 до 11 година старости просветним системом, односно на 62% од 12 до 16 година старости.⁷⁹²

Први Општи сабор АПКМ, одржан 23. и 24. марта 1965. године, усвојио је смернице за израду Плана развоја Косова и Метохије до 1970. године. Образложење смерница поднео је А. Шукрија, који је указао да је од 1957. године, када су започета већа улагања, у Покрајину инвестирано преко 210 милијарди динара, национални доходак се повећао 2,5 пута и учешће друштвених сектора порасло са 37% на 62%. Просечна стопа привредног раста износила је до 1961. године 7,7% и потом се повећала на 12%. Индустријска производња порасла је за 22,4%, у развој пољопривреде је уложено 40 милијарди динара, освојено је 30.000 ha обрадивих површина, у друштвеном сектору је запослено 40.000 лица чиме је укупан број запослених увећан на 94.000 лица, средства личне потрошње повећана су 3,5 пута, електрификовано је 432 села, изграђене бројне

⁷⁹² *За развој саобраћаја треба уложити до 1970. године 78 милиона*, Јединство, 1.2.1965; *Треба проучити услове развоја самосталног занатства*, Јединство, 8.2.1965; *В.С. Индустрија приоритетна грана привреде*, Јединство, 15.2.1965; *Реални лични дохоци већи 15 одсто*, Борба, 17.2.1965; *Усвојен Нацрт друштвеног плана за ову годину*, Јединство, 22.2.1965; *Извршно веће усвојило Предлог покрајинског буџета*, Јединство, 1.3.1965; *Већа производња, дохоци и стандард*, Јединство, 15.3.1965; *Друштвени план АП Косова и Метохије за 1965. годину*, Службени лист АПКМ, Приштина 1965; *Недељни преглед*, 1965, АС, Ђ-2, К-29а; *М.С. Извоз у порасту*, Јединство, 22.3.1965; *Индустрија повећава производњу*, Јединство, 22.3.1965.

школе и омогућено школовање преко 200.000 ученика и студената, број радио апарата се повећао се са 9.000 на 43.000, а телевизора је било 5.500. Насупрот томе, Шукрија је истакао и нека негативна кретања оличена у презадужености привреде Косова и Метохије, односно високом учешћу кредита у укупним средствима привредних организација у Покрајини. Тако је учешће кредита за основна средства у укупним средствима у АПКМ износило 70%, док је просек за Југославију био 35%. Осим тога, постојали су проблеми диспаритета цена, услед чега је била потребна стална друштвена интервенција, и планирано је да дође до смањења каматних стопа и продужења рокова отплате кредита како би се омогућила већа акумулација привредних организација. У погледу даљих смерница развоја Косова и Метохије, као најнеразвијенијег подручја у Југославији, Шукрија је затражио искоришћавање економских потенцијала у рудним и другим природним богатствима, развој индустрије као водеће гране привреде, повећање техничке помоћи Републике и Федерације, боље искоришћавање привредних капацитета, веће ангажовање сопствених снага и остварење плана да до 1970. године сва деца у Покрајини буду обухваћена осмогодишњим школовањем. Описано је подржало Републичко извршно веће које је 26. марта донело одлуку да се у оквиру Републичког Фонда за развој привредно неразвијених подручја у текућој године издвоји 88 милијарди динара, од чега је Косову и Метохији припало чак 52 милијарде динара.⁷⁹³

Хемијска индустрија у Косовској Митровици постала је крајем марта 1965. године богатија за нови погон алуминијум-сулфата капацитета 25.000 t, док је у Енергетско-хемијском комбинату *Косово* 17. априла свечано пуштен у рад други површински коп *Добро Село* капацитета 2 милиона t угља годишње. Па ипак, баш у ово време је одлука СИБ-а о замрзавању цена у Југославији почела је да производњи негативне последице на Косову и Метохији, услед чега су многе привредне организације тражиле начине да избегну њену примену. Тако је откривено да је Индустријско предузеће *Звечан* у Косовској Митровици неосновано подигло цену шупље цигле, Пољопривредно-индустријско предузеће *Прогрес* у Призрену покушало да повећа цену свињског меса, а Пољопривредно-прехранбени комбинат *Милан Зечар* да повиси цене млека. Неправилности је било и у трговинским предузећима, што је доводило до повлачења робе из оптицаја и вештачког креирања кризе снабдевености тржишта. Сходно томе, 24. априла је у Покрајинском извршном већу критикован несклад између производње и личне потрошње, уз изражавање бојазани да би нагомилавање робе у магацинима могло довести до нових привредних проблема. На наредној седници овог тела 6. маја примећено је да је,

⁷⁹³ Одржан Сабор Покрајине, Јединство, 29.3.1965; За неразвијена подручја 88 милијарди динара, Борба, 27.3.1965.

и поред државних издвајања од око 4 милијарде и 600 милиона динара или 45% више него у претходној години, долазило до неажурности и одуговлачења са изградњом, реконструкцијом и одржавањем путева на Косову и Метохији. Пети конгрес СКС, одржан од 11. до 14. маја, је затражио да у наредном периоду дође до повећање друштвене продуктивности рада као услов бржег и стабилнијег пораста животног и друштвеног стандарда, ефикасније коришћење постојећих привредних капацитета и специјализовање производње. Поводом неразвијених подручја, препроучено је да се акценат стави на проширење и унапређење индустрије и привреде у местима где су већ изграђени производни капацитети. АПКМ је означена као предмет изузетне пажње СРС и читаве југословенске заједнице, па је одлучено да убудуће Република са Федерацијом издваја већа средства и пружа сву потребну помоћ за убрзанији развој Косова и Метохије на принципима рентабилности производње.⁷⁹⁴

У конгресним излагањима, И. Бајрам из Урошевца је истакао да је у привреди Покрајине од 1960. године запослено око 15.000 радника испод 25 година старости, док је Т. Симић указала да је у АПКМ од 1960. до 1964. године дошло до пораста производње за 22,5%, да се само у последње две године ова стопа увећала за око 30%, да се повећао број запослених за 10.000 или 9% и да је порастао број непољопривредног становништва са 16% у 1947. години на 34%. Симићева је апеловала да Покрајина и убудуће буде предмет посебне пажње како Републике тако и читаве југословенске заједнице, али је приметила да радне организације у АПКМ заостају у погледу продуктивности рада у СРС, као и да у АПКМ лични дохоци и продуктивност рада износе по око 68% југословенског просека и индустријска производња 80%. Ниски укупни приходи привреде Покрајине утицали су да око 50% запослених радника има личне дохотке до 25.000 динара. Б. Радоњић је изнео податке да је од 1960. до 1964. године физички обим укупне пољопривредне производње растао по стопи 5,5% и код друштвених газдинстава 27%, при чему су обрадиве површине друштвеног сектора повећане са 19.000 ха на 44.500 ха или 2,3 пута, односно чиниле су 11,6% укупних обрадивих површина у Покрајини. Конгресни закључци су

⁷⁹⁴ Пети конгрес СКС је констатовао да је у периоду од претходног Конгреса из 1959. године дошло до јачања друштвеног сектора привреде са 60% на 75% у укупној производњи Републике, пораста друштвеног производа за 10,8%, индустријске производње за 14,5%, пољопривредне производње за 4,4%, личне потрошње за 11,2%, личних доходака по запосленом за 8,1%, продуктивности рада за 6% и извоза за 14%. Број запослених се у Србији током овог раздобља повећао за око 340.000 радника, пољопривредно становништво се смањило са 58% на 53%, док се број запослених у друштвеном сектору повећао са 13,8% на 15%. Видети: *Погон алуминијум-сулфата пуштен у пробни рад*, Јединство, 29.3.1965; *Стална контрола – нужност*, Јединство, 5.4.1965; *Пуштен у рад други површински коп*, Јединство, 19.4.1965; *Проблема доста али се могу решити*, Јединство, 19.4.1965; *Нагомилавање робе у магацинима може проузроковати тешкоће*, Јединство, 26.4.1965; *Актуелна информација о спровођењу одлуке СИБ-а о замрзавању цена*, 1.4.1965, АС, Ђ-2, К-218; *Програм изградње и реконструкције путева споро се извршава*, Јединство, 10.5.1965; *Пети конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске белешке...*, 23; *Ове године биће оквалификовано 8.274 незапослена радника*, Јединство, 24.5.1965.

подстакли Покрајинско извршно веће да већ 19. маја размотри програм стручног оспособљавања радника, у вези са чиме је донета препорука да се у текућој години стручно оспособи 8.274 незапослена радника, од којих 1.390 жена.⁷⁹⁵

Група руководиоца СРС, на челу са председником Републичког извршног већа Д. Стаменковићем, посетила је АПКМ 11. јуна 1965. године, где је са Д. Мугошом, С. Аксићем, А. Шукријом, Б. Шкембаревићем, Т. Симић и Ј. Шотром разговарала о актуелним привредним проблемима положаја индустријских предузећа, истраживању рудних сировина и развоју саобраћајне мреже, док је два дана касније члан СИБ-а Ф. Хоца свечано пустио у рад Фабрику електричног прибора у Црвеној Водици код Обилића. Девета конференција СКС за КМ, одржана од 14. до 16. јуна, је третирала питање активности комуниста на друштвено-економском преображају Покрајине, у вези са чиме је констатовано да је од 1960. до 1964. године друштвени бруто-производ укупне привреде повећан 58,6% и у друштвеном сектору чак 85,4%, да је национални доходак достигао 98.492 милиона динара, да се учешће непољопривредног становништва у укупном становништву Покрајине повећало са 35% на 38,6% и да је у развој Покрајине инвестирано 171 милијарда динара или 2,1 пута средстава више него у периоду од 1956. до 1959. године. Највише инвестиција уложено је у развој индустрије и рударства 70,5% и у пољопривреду 16,4%, док је извоз је повећан за 57,6% и електрификовано 432 села са 370.000 становника. Међутим, на Другом пленуму ЦК СКЈ, одржаном 17. јуна, разматрани су актуелни задаци у области привредног система и друштвено-економских односа, чиме је најављено започињање велике привредне реформе у Југославији са циљем *деетатизације и јачања материјалне основе самоуправљања како би радни људи постали носиоци целокупног процеса репродукције*, ширења економске основе и јачања економског интереса за развијање интеграција и разних облика сарадње и удруживања, слободнијег и економски целисходнијег распореда акумулације, доследнијег и потпунијег спровођења принципа расподеле према раду, убрзаног потискивања екстензивног привређивања, слободнијег деловања тржишта и реалнијих односа у ценама, стабилнијег и сталног повећања материјалног и културног стандарда живота, омогућавања стабилније материјалне основе за интензиван развој друштвених служби и реалније основе за разраду адекватног система планирања и за израду друштвеног плана развоја до 1970. године. У Закључцима са ове седнице изражено је становиште да је политички оправдано и економски неопходно да се предузму мере којима би се омогућила модернизација државе, брже повећање продуктивности рада и стварање интеграционих процеса у

⁷⁹⁵ Исто.

привреди, а све у циљу осигуравања стабилног пораста производње и животног стандарда.⁷⁹⁶

Новe привредне мере ускоро су погодиле све грађане и радне организације у Југославији, убрзавши процес одласка становништва Косова и Метохије у иностранство, претежно Швајцарску и Западну Немачку, како би нашли посао. Пороцењује се да је током 1964. и 1965. године у иностранство на рад отишло 1.099 лица из Покрајине, од којих 832 Албанца, 233 Срба, 39 жена, 181 члан СК, 857 неквалификованих радника, 424 квалификована радника и 607 земљорадника, док је илегелано отишло 51 лице. У Покрајинској скупштини је 2. јула закључено да је производња у АПКМ била испод планираног нивоа, извоз недовољан, залихе робе у порасту и да су лични дохоци расли мимо продуктивности рада. Пораст извоза од 11-13% се у мају смањило на свега 6%, дошло је до повећања индустријске производње са 9,5% на 13,5% иако је било планирано 28%, залихе готових производа су биле веће за 15% од прошлогодишњих, док су се капацитети прерађивачке индустрије користили свега 30-40%. Сходно томе, сутрадан је Секретаријат ПК СКС за КМ препоручио да ПК СКС за КМ у наредном периоду интензивно третирају питања спровођења привредне реформе, унутрашње организације рада, идејно-политичког развоја, унапређења самоуправљања, пријема и развоја организација СК, као и активност комуниста на решавању проблема омладине.⁷⁹⁷

Југословенска привредна реформа је званично започела 24/25. јула 1965. године када је на препоруку СИБ-а Савезна скупштина усвојила око тридесет закона, којима су извршене промене монетарног и банкарског система, спољнотрговинског и девизног пословања и извршено ново усклађивање радних доходака. Према Закону о паритету динара дошло је до девалвације домаће валуте у вредности 100 старих за 1 нови динар и утврђивања курса од 12,5 нових динара за један амерички долар. Државном интервенцијом су подстакнуте ревизије цена, нове расподеле међу привредним делтностима и секторима потрошње и веће економско отварање према свету. Како су трошкови живота у пракси порасли око 22%, препоручено је радним организацијама да у том оквиру подигну личне дохотке. Мере штедње су почеле да се примењују у различитим органима и институцијама Косова и Метохије, па је обустављен пријем нових службеника, укинуте су поједине телефонске линије, стопирана куповина новог намештаја и смањена службена путовања. Покрајинско извршно веће је 27. августа

⁷⁹⁶ *Разматрани проблеми привреде*, Јединство, 14.6.1965; *Свечано пуштена у рад Фабрика електричног прибора*, Јединство, 14.6.1965; *IX покрајинска конференција Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију...*, 5; Стенографске белешке Другог пленума ЦК СКЈ, 17.6.1965, АЈ, 507, II/2.

⁷⁹⁷ Информација о одласку људи у иностранство из Покрајине Косово и Метохија, 19.6.1965, АС, Ћ-2, К-218; *Потребно је уложити напоре за повећање производње*, Јединство, 5.7.1965. Записник са састанка Секретаријата ПК СКС за КМ, 3.7.1965, АС, Ћ-2, К-217.

оценило да су новим инструментима расподеле смањена буџетска средства Покрајине за преко 2,2 милијарде динара, што је највише погађало буџетску потрошњу општина.⁷⁹⁸

Почетком септембра 1965. године, АПКМ је посетио Д. Стаменковић који је са А. Шукријом обишао десет општина и тридесет радних организација, где су вођени разговори о спровођењу привредне реформе. Стаменковић је изразио задовољство што су се привредне организације у Покрајини уклопиле у нове услове пословања, указавши да је неопходно ићи на специјализацију производње и смањење опште потрошње. Средином октобра је констатовано да у Покрајини постоје резерве угља у метохијском басену које износе 4,5 милијарде t, тако да је у наредним годинама планирана експлоатација 60 милиона t лигнита, при чему је процењено да је за почетак радова неопходно да држава уложи 2,5 милијарди динара преко РЕХК *Косово*. Па ипак, неуспех мера привредне реформе по први пут је на Косову и Метохији индиректно саопштен 11. октобра на проширеном пленуму ПК СКС за КМ, када је члан Секретаријата ПК СКС за КМ К. Реуфи констатовао да је *привредна реформа прожела рад свих друштвено-политичких организација и органа управљања у Покрајини*, али да су остала нерешена бројна питања међу којима различите слабости у раду појединих привредних организација попут превелике штедње, највеће заосталости привреде у процесу реформе и отвореног питања вишка радне снаге. Како би југословенске државне власти показале да не скрећу са курса даљег привредног развоја Косова и Метохије, у Покрајинској скупштини је 10. новембра представљен пројекат изградње хидросистема *Ибар-Лепенац* који је требало да обезбеди довољно количине воде за будући развој индустрије и пољопривреде на Космету и који је коштао око 110 милијарди динара.⁷⁹⁹

Пошто се почетни полет потрошио и велика очекивања нису остварила, највише југословенско руководство се крајем 1965. године суочило са чињеницом неуспеха привредне реформе, што је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 12. и 13. новембра, потврдио и сам Ј. Броз Тито, који је изразио незадовољство темпом привредне

⁷⁹⁸ Кретања привреде у АПКМ у периоду јануар-јун текуће године показивала су да је дошло до повећања индустријске производње за 9,5% у односу на 1964. годину, али да је она остала испод планираног нивоа. Обојена металургија имала је нижу производњу за 4%, док су у пољопривреди, грађевинарству, саобраћају, трговини, угоститељству, занатству и извозу постигнути бољи резултати, премда и даље испод планираног нивоа. Видети: В. Петровић, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, III..., 380; *Hronologija radničkog pokreta...*, 247; *Модерна српска држава...*, 329; *Стартовала привредна реформа*, Јединство, 26.7.1965; М.С, *Ванпривредне делатности заостају*, Јединство, 26.7.1965; *Буџетска средства Покрајине мања за преко две милијарде*, Јединство, 30.8.1965.

⁷⁹⁹ Поред тога, председник Управног одбора Марјан Брецељ и директор Фонда Федерације за кредитирање привредно неразвијених република и крајева Урош Видовић посетили су Приштину 17. новембра 1965. године, када су са председником Покрајинског извршног већа А. Шукријом разговарали о проблемима и могућностима даљег привредног развоја АПКМ. Видети: *Драги Стаменковић боравио у Покрајини*, Јединство, 6.9.1965; О.Б, *Нова угљена поља*, Јединство, 11.10.1965; Записник са проширеног пленума ПК СКС за КМ, 11.10.1965, АС, Ђ-2, К-216; *Прихваћена концепција система Ибар-Лепенац*, Јединство, 15.11.1965; *Марјан Брецељ боравио у Приштини*, Јединство, 22.11.1965.

реформе и затражио свођење нових инвестиција на *најнужније и најреалније основе*. Иначе, на овој седници је М. Минић испричао виц који је кружио Београдом – *Шта ће бити ако пропадне ова реформа? Доћи ће друга*. На наредној седници Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 16. децембра, Броз је поставио питање оправданости прављења Петогодишњег друштвеног плана развоја Југославије до 1970. године у условима економске кризе. Поред тога, том приликом су изнети песимистички економски показатељи да је у периоду од 1957. до 1960. године остварена просечна годишња стопа раста у привреди од 14%, од 1961. до 1964. године 11% и у наредном периоду око 10%. Предвиђања су била да ће 1966. година бити много тежа од претходних и рачунало се на 8% пораста производње, уколико се не дозволи да потрошња иде изнад југословенских могућности. При томе, није се одустало од замисли да стопа привредног развоја неразвијених република и крајева до 1970. године остане фиксирана на 11,1%, што свакако није било реално у датим околностима. Заправо, ова седница је показала да привредна реформа у Југославији у старту није имала шансе на успех, јер је била политички форсирана од стране Партије која није била вољна да мења суштину свог деловања, нити сопствени положај у друштву. Тако је почетак 1966. године донео читовање неуспеха привредне реформе, о чему је расправљано на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара када је М. Минић истакао да је дошло до успоравања пољопривредне производње, слабљења улагања, неусклађености и неравномерности развоја индустрије, смањења укупног националног дохотка привреде, нестабилности тржишта, инфлационих тенденција и тешкоћа у платном билансу државе.⁸⁰⁰

Описано је утицало на састављање Буџета АПКМ за 1966. годину средином јануара када је закључено да су материјална средства мања за 6,2% него 1965. године и да ће Буџет, упркос преношењу финансирања неких покрајинских служби на терет општина, бити за 15,4% мањи од прошлогодишњег. Па ипак, за материјалне расходе просвете било је предвиђено око 834,3 милиона старих динара, што је било више за 10% средстава него претходне године. Тако је у другој половини јануара Скупштина АПКМ донела одлуку да се за 1966. годину не усваја друштвени план Покрајине и саопштила да у 1965. години није остварена планирана стопа производње. Очекивана стопа покрајинске продуктивности је у текућој години требало да порасте за 12%, а од укупних буџетских средстава на буџете општина је планирано да отпадне 73,9%. Крајем месеца су саопштени подаци да је у 1965. години индустријска производња у АПКМ била већа за 15,2% него у

⁸⁰⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности*, III..., 381; В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije 1918-1988*, III..., 353; D. Bilandžić, *Historija...*, 305; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 12. и 13.11.1965, АЈ, 507, III/113; Записник са седнице ИК ЦК СКЈ, 16.12.1965, АЈ, 507, III/114; Седница ИК ЦК СКЈ, 10.1.1966, АЈ, 507, III/115.

1964. години, али да се планирана стопа раста од 28% није остварила. Производња електроенергије повећана је за 57,1%, угља 28,6%, неметала 7,8%, металне индустрије 30,2%, хемијске 24,8%, дрвне 30,5%, папирне 14%, текстилне 7,6%, коже и обуће 23,8%, гуме 114,2% и дувана 2,5%, при чему је у децембру 1965. године производања била већа за 21,5% у односу на претходну годину. Буџет АПКМ за 1966. годину усвојен је у Покрајинској скупштини 10. марта и његова вредност је износила 349.401 милиона нових динара, од чега је за општинске буџете издвојено 261.901 милион и за покрајински буџет 87.500 милиона динара. У односу на 1965. годину, средства намењена општинама су повећана 8,9%, а средства покрајинског буџета смањена за 6,7%. За потребе образовања је издвојено 12 милиона, за здравство 6 милиона и 470 хиљада, за комуналне делатности милион и 30 хиљада и за изградњу станова 500 хиљада динара.⁸⁰¹

Како би се упознали са привредном ситуацијом, од 15. до 17. марта 1966. године су на Косову и Метохији боравили председник Централног већа ССЈ и члан Извршног комитета ЦК СКЈ С. Вукмановић Темпо и председник Одбора за пољопривреду Савезне скупштине Д. Мугоша. За претпоставку је да је њихово мишљење имало утицаја на предлог Управног одбора Фонда федерације, саопштен крајем априла, да се за прво полугође текуће године распореди 60 милијарди динара средстава тако да СР Босни и Херцеговини припадне 16, СР Македонији 19, СР Црној Гори 8 и АП Косову и Метохији чак 17 милијарди динара. Са друге стране, на свечаности у Волујку код Клине је 25. априла пуштен у рад рудник боксита, први такве врсте, док је у исто време производњу започела Специјализована фабрика за производњу клинастог ремења у Сувој Реци. Покрајинско извршно веће је 14. маја разматрало нацрт Друштвеног плана АПКМ до 1970. године, према којем је просечна годишња стопа раста производње требало да износи 14-15%. Од тога је 64% требало да се оствари у постојећим капацитетима, док би се продуктивност рада повећала од 10 до 12%. Предвиђен је спорији раст запослености, повећање производње у индустрији 22%, у пољопривреди 5%, у занатству и промету 14-15%, у грађевинарству, саобраћају, шумарству и комуналној привреди од 12%, уз пораст личне потрошње на годишњем нивоу од 16%. Недуго затим, потписивањем уговора о производној сарадњи на 25 година између скопске Железаре и Комбината *Косово*, 30.

⁸⁰¹ У ово време је у Покрајини дошло до наглог пораста броја моторних возила од око 2.000 годишње. У 1965. години је било регистровано 5.259 моторних возила, али је због недовољне контроле дошло до 252 незгоде, повређено је 270 и погинуло 38 лица. Поређења ради, у АПКМ је 1961. године било 123 незгоде са 123 повређена и 17 погинулих лица, а од 1961. до 1965. године догодиле су се укупно 903 незгоде са 123 погинулих и 819 повређених лица. Видети: *Покрајински буџет све мањи*, Јединство, 17.1.1966; М.С, *Од привређивања зависиће и буџет*, Јединство, 24.1.1966; М.С, *Индустријска производња већа за преко 15 одсто*, Јединство, 24.1.1966; *Гаранција за 35.000 километара*, Јединство, 25.4.1966; *Усвојен буџет Покрајине за ову годину*, Јединство, 14.3.1966; *Одлука о Буџету АПКМ за 1966. годину*, Службени лист АПКМ, Приштина 1966; *Треба поштрити контролу саобраћаја*, Јединство, 7.3.1966.

маја 1966. године започета је изградња четврте термоелектране *Косово*, предвиђено је постављање далековода од Космета до Скопља и проширивање површинског копа лигнита. На седници СИБ-а, одржаној 8. и 9. јуна, одлучено је да се Савезној скупштини предложи доношење Закона о сталним средствима Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, којим је предвиђено да се до 1970. година на годишњем нивоу за наведене потребе издваја 1,85% од друштвеног производа привреде. Но, из *Информације*, која је достављена Ј. Брозу Титу 22. јуна, уочава се да се Косово и Метохија развијало успоренијим темпом у односу на остатак државе, јер су државне инвестиције у ово подручје започеле са закашњењем од 10 година и нису вршене истим интензитетом као у другим деловима Југославије. Укупне инвестиције су у Покрајини износиле 53,7% од југословенског просека у целом послератном периоду.⁸⁰²

Друштвени план привредног развоја Југославије до 1970. године усвојен је у Савезној скупштини 6. јула 1966. године и предвидео је као основне циљеве пораст животног стандарда становништва, јачање улоге непосредних произвођача у процесу репродукције и убрзан развој недовољно развијених подручја. Средином истог месеца је Покрајински одбор ССРН издао саопштење да је у току разматрања јавне дискусије поводом Нацрта плана друштвеног развитка Покрајине до 1970. године упућено око 300 предлога и примедби, док је члан Секретаријата ПК СКС за КМ С. Хасани на свечаности 25-годишњице формирања Копаоничког одреда у Косовској Митровици 31. јула истакао да се до 1970. године планира пораст производње и доходака око два пута у односу на 1965. годину. Такође, он је настојао да умири незадовољство покрајинског становништва обећањима да ће се издвајањима из Фонда федерације финансирати 55% укупних инвестиција у Покрајини и да ће посебна пажња бити посвећена изградњи инфраструктурних објеката, саобраћајница, индустрије и пољопривреде, уз проширење школских и здравствених установа. Насупрот томе, Покрајинско извршно веће је 6. августа препоручило свим радним организацијама у АПКМ да преиспитају своје инвестиционе одлуке због неравномерног прилива средстава Фонда федерације. Такође, констатовано је да је у поређењу са претходном годином извоз био већи за 23%, али за 10% мањи од планираног. Извоз на западна тржишта смањен је за 5%, док је на источна повећан 2,7%. На наредној седници овог тела је Т. Симић указала да темпо запошљавања

⁸⁰² *Доходак треба распоређивати на нивоу радне јединице*, Јединство, 21.3.1966; *Неразвијеним крајевима 60 милијарди*, Борба, 2.4.1966; *Нацрт Друштвеног плана Покрајине до 1970. године*, Јединство, 16.5.1966; *Друштвени план Покрајине*, Јединство, 30.5.1966; О.Б, *Свечаност у Волујку*, Јединство, 25.4.1966; М.С, *Нацрт Друштвеног плана Покрајине до 1970. године*, Јединство, 16.5.1966; *Друштвени план Покрајине*, Јединство, 30.5.1966; М.С, *Потписан уговор*, Јединство, 6.6.1966; *Информација о развоју Косова и Метохије*, 22.6.1966, АЈ, 837, I-2/302.

у Покрајини опада. Од 1959. до 1961. године просечна стопа запослености је износила 11,6%, у 1962. години се смањила два процената, док је у 1966. години запослено 5.000 радника мање него у 1965. години. Покрајински завод за запошавање је од 1962. до 1965. године оквалификовало 12.000 радника, од којих је већина нашла запослење у другим крајевима државе или у иностранству.⁸⁰³

Због кашњења са расподелом средстава Фонда федерације, Друштвени план развоја АПКМ до 1970. године није био разматран и усвојен у септембру 1966. године, већ је Председништво Покрајинске скупштине донело одлуку да се наведено изврши крајем октобра. Посланица Т. Симић је чак 29. септембра поставила питање у Савезној скупштини како се у текућој години остварују приходи Фонда федерације, желећи да сазна зашто је динамика прилива средстава спорија од планиране. Она је том приликом подсетила да је Средњорочни план предвидео да *најбржи развој треба остварити на подручју АП Косова и Метохије*, али није добила конкретан одговор од надлежних државних органа. Покрајинско извршно веће је 8. октобра констатовало да је у првој половини текуће године у другим деловима Југославије запослено 1.559 и у иностранству 1.214 радника из АПКМ, а да је на курсевима за стручно оспособљавање обухваћено 4.613 лица. На седници Управног одбора Фонда федерације 20. октобра је одлучено да се распореде средства за период од 1966. до 1970. године у висини од 820 милијарди динара тако што би СР Босни и Херцеговини припало 30,7%, АП Косову и Метохији 30% (246 милијарди динара), СР Македонији 26,2% и СР Црној Гори 13,1%. Но, оваква расподела средстава је изазвала велико незадовољство руководиоца СР Босне и Херцеговине, па је СИВ 16. новембра одлучио да се СР Босни и Херцеговини, СР Црној Гори и АП Косову и Метохији упуте допунска средства на годишњем нивоу. Покрајинско извршно већа је 5. новембра упутило предлог републичким органима да СРС убудуће у целини уступа АПКМ приходе који се остварују на територији Покрајине. Исто тело је почетком децембра препоручило да се средства из Покрајинског инвестиционог фонда, вредног 234 милиона динара, усмере на обезбеђивање дотока воде за потребе индустрије, пољопривреде и становништва, истраживање рудног блага, изградњу канализационе мреже, електрификацију села, развој занатства и изградњу и реконструкцију путева.⁸⁰⁴

⁸⁰³ *Hronologija radničkog...*, 256; З.В, *Три стотине предлога и примедби на Средњорочни план развоја Покрајине*, Јединство, 25.7.1966; *Четврти пленум је подстакао даљи развој самоуправљања*, Јединство, 1.8.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 8.8.1966; *У првом полугођу ове године повећан извоз са Косова и Метохије*, Јединство, 8.8.1966; *Разматране могућности запошљавања*, Јединство, 22.8.1966.

⁸⁰⁴ Крајем октобра 1966. године је на заједничкој седници Поредседништва Покрајинског већа синдиката и Конференције за друштвену активност жена Косова и Метохије закључено да је од 90.000 запослених лица у Покрајини било свега 17.500 жена, да је око 30.000 жена тражило запослење и да је око 6.240 жена било запослено у текстилној индустрији. Видети: *Са седнице Председништва Покрајинске скупштине*,

По стишавању политичког земљотреса који је изазвао Брионски пленум поново су на видело почела да избијају економска питања, посебно на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 7. децембра 1966. године када је Ј. Броз Тито затражио да се решавају проблеми незапослености и повећа стандарда југословенског становништва. С. Дабчевић Кучар је тада разврстала носиоце отпора привредној реформи у три групе – у првој су се налазила лица која *носе реформу, али сматрају да се споро решавају поједини проблеми*, у другој они који *тврде да СК није довољно брзо и ефикасно решио проблеме које је изазвала и потенцирала реформа* и у трећој они који су се *директно противили реформи зато што их она решава стеченог привилегованог положаја*. Поред тога, Б. Крајгер и М. Минић, који су били једни од твораца привредне реформе, указали су да Југославија улази у *најтежи период реформи*. Неуспех привредне реформе био је видљив приликом усвајања Друштвеног плана развоја АПКМ до 1970. године 14. децембра у Покрајинској скупштини, када је предвиђено да се у Косово и Метохију инвестира 605 милијарди старих динара како би се повећала укупна производња за око 100% и индустријска производња 2,7 пута, национални доходак повисио са 134.500 на 235.000 динара, извоз удвостручио и запослило 50.000 нових радника. Од 1957. до 1965. године југословенска заједница је инвестирала у Покрајину око 300 милијарди динара, производња се повећала 2,2 пута и АПКМ је давала 9% укупне југословенске електричне енергије, 20% производње угља, 80% рафинираног олова, 24% сумпорне киселине и 33% фосфорног ђубрива, али је ниво продуктивности привреде био нижи 25% од просека државе. Иначе, крајем 1966. године је Е. Кардељ на Радио-телевизији Београд изнео запажања да су се интензивирали проблеми у оквиру привредне реформе услед тога што *антисоцијалистички елементи шире алармантне вести и нападајући политику ЦК СКЈ*, неуспеха у деловању већине општинских комитета СК и *стихијске хајке* против многих директора предузећа као последице Брионског пленума. Заправо, током наведене године је дошло до вештачког интензивирања развоја привреде и заостравања услова привређивања што је довело до успоравања темпа привредног раста и понегде до потпуног застоја у привредним кретањима. Осим тога, касниле су нужне промене у привредном систему што је у наредном периоду подстакло повећање социјалних разлика, неједнакости у друштву и незапосленост. За разлику од периода од 1962. до 1964. године када је запосленост била у успону за 466.000 лица, у раздобљу од

Јединство, 12.9.1966; Посланичко питање, 29.9.1966, АЈ, 130, К-685; М.С, *Разматрани проблеми запошљавања*, Јединство, 10.10.1966; *Распоређена средства Фонда федерације за неразвијене крајеве*, Борба, 21.10.1966; *Седница СИБ-а*, Борба, 16.11.1966; Р.К, *Запослено 17.500 а тражи запослење 30.000 жена*, Јединство, 24.10.1966; Р.Ђ, *Седница Извршног већа Косова и Метохије*, Борба, 6.11.1966; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 5.12.1966.

1965 до 1967. године је први пут од Другог светског рата у Југославији дошло до пада запослености за 47.000 лица.⁸⁰⁵

Почетком 1964. године биле су видљиве нарастајуће економске тешкоће у Југославији. Покретање дискусије о усвајању Седмогодишњег плана привредног развоја АПКМ до 1970. године открило је слабу реализацију државних инвестиција у Покрајини од свега 16,6%. У другој половини 1964. године, незадовољство у АПКМ је изазвала одлука СИВ-а о повећању цена пољопривредних производа, угља и електричне енергије, услед пада ионако ниског животног стандарда становништва. Покрајинско извршно веће је 18. новембра установило да су обавезе општина прекорачиле буџетске могућности за 1,5 милијарди динара, на шта се надовезала девалвација динара, па је буџетски дефицит надокнађен из Резервног фонда АПКМ. Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 13. децембра, констатовао је опадање стопе привредног раста у Југославији од 1961/62. године и ванпланско повећање инвестиција, подржавши даљи развој привредно недовољно развијених подручја. У таквим околностима је 4. марта 1965. године формиран Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, који је био усмерен на пружање помоћи Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији и Косову и Метохији. Тренд веће помоћи развоју АПКМ подржао је и Општи сабор Скупштине СРС, одржан 9. и 10. фебруара, посебно што је у ово време 40% становништва Покрајине имало личне дохотке до 20.000 динара, који су били нижи од југословенског просека. Друштвеним планом АПКМ, усвојеним 16. фебруара, предвиђено је увећање општинских фондова за 30% у односу на претходну годину, уз повећање друштвеног стандарда. Први Општи сабор АПКМ, одржан 23. и 24. марта, указао је на презадужност покрајинске привреде, па је Републичко извршно веће доделило помоћ за развој Косова и Метохије у вредности 52 милијарде динара. Но, одлука СИВ-а о замрзавању цена изазвала је вештачку кризу снабдевености у АПКМ. Пети конгрес СКС, одржан од 11. до 14. маја, означио је АПКМ као предмет изузетне пажње СРС и препоручио Републици да издваја већа средства за развој Покрајине на принципима рентабилности производње. Девета обласна конференција СКС за КМ, одржана од 14. до 16. јуна, приметила је да се од 1960. до 1964. године учешће непољопривредног

⁸⁰⁵ К. Николић, *Србија...*, 263; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 380; Z. Vuković, *Od deformacija...* 59; Р. Мораћа, D. Bilandžić, *Avangarda 1919-1969*, Beograd 1969, 167; *Jugoslavija 1941-1981...*, 224; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966-1969. Neslaganja*, Zagreb 1985, 67; Стенографске белешке са прве заједничке седнице Председништа и ИК ЦК СКЈ, 7.12.1966, АЈ, 507, III/124; *Усвојен Друштвени план развоја Косова и Метохије до 1970. године*, Јединство, 19.12.1966; *Друштвени план развоја АП Косова и Метохије до 1970. године*, Приштина 1967, 3; *Друштвени план развоја АПКМ до 1970. године*, Службени лист АПКМ, 1, Приштина 1967.

становништва у Покрајини повећало са 35% на 38,6% и да је у њен развој инвестирано 2,1 пута више средстава него од 1956. до 1959. године.

Други пленум ЦК СКЈ, одржан 17. јуна 1965. године, је најавио почетак велике привредне реформе у Југославији, док је 2. јула Покрајинска скупштина критиковала повећање робних залиха и пораст личних доходака мимо продуктивности. Заправо, привредна реформа је отпочела усвајањем сета закона у Савезној скупштини 24. и 25. јула, када је извршена девалвација домаће валуте у односу 100 старих за један нови динар, а буџетска средства АПКМ смањена за 2,2 милијарде динара. Економска криза је подстакла да током 1964. и 1965. године АПКМ напусти 1.099 лица која су отишла на рад у иностранство. Већ 11. октобра је проширени пленум ПК СКС за КМ констатовао да привредна реформа није испунила очекивања, чега је највише руководство Југославије постало свесно крајем 1965. и почетком 1966. године, мада није одустајало од планова да се до 1970. године оствари стопа привредног развоја недовољно развијених подручја од 11,1%. У јануару 1966. године одлучено је да се не усваја друштвени план Покрајине за ту годину, јер је индустријска производња у 1965. години износила 15,2% уместо планираних 28%. Буџетом АПКМ за 1966. годину су средства општина повећана 8,9%, а средства покрајинских органа смањена 6,7%. Иако је Косово и Метохија у првом полугођу ове године добила највише средстава из Фонда федерације од 17 милијарди динара, дошло је до неравномерног прилива финансија. То је условило одлагање усвајања Друштвеног плана развоја АПКМ до 1970. године, све до 14. децембра 1966. године, а њиме су биле предвиђене државне инвестиције у Покрајину у вредности 605 милијарди динара. Иначе, од 1957. до 1965. године је у Косово и Метохију уложено 300 милијарди динара, али је ниво продуктивности остао нижи за 25% од југословенског просека. Уопштено посматрано, неуспех економске реформе у Југославији био је директно условљен невољношћу Партије да мења суштину свог деловања, као и нерешеним питањима прекомпоновања југословенске федерације.

6.3. Економска улагања и привредно заостајање 1967-1969. године

– два лица једног процеса

Последице економске кризе у Југославији приморале су Веће народа Савезне скупштине да 7. јануара 1967. године формира Радну групу са задатком са размотри примену Закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, у коју су именовани и косметски руководиоци К. Широка и Д. Мугоша. Иницијатива за образовањем Радне групе потекла је од посланика СР Босне и Херцеговине (СРБХ) који су били незадовољни механизмом расподеле средстава Фонда федерације, а што су начелно подржали посланици из АПКМ. Међутим, како је Југославији мањкало финансијских средстава, овај случај је највише државно руководство искористило како би у пракси пролонгирало давање допунских средстава неразвијеним републикама и крајевима. На Шестој седници ЦК СКЈ, одржаној 10. и 11. јануара, истакнута је потреба свођења југословенске инвестиционе потрошње у границе расположивих финансија, уз наговештај да ће се тренд смањења природних улагања Федерације наставити у наредном периоду. Економска криза оштро је погађала АПКМ где за 1967. годину није било планирано доношење привредног плана, већ усвајање Смерница развоја привреде и друштвених делатности. Нацрт смерница, разматран средином јануара у Покрајинском извршном већу, предвиђао је повећање укупне продуктивности за 10%, продуктивности рада за 9-10% и реалних личних доходака за 8-9% у односу на 1966. годину. Планирано је повећање извоза за 15% и пораст инвестиционе потрошње за 25%, док би се општа потрошња само незнатно повисила. На седници Радне групе Већа народа Савезне скупштине 14. фебруара је разматран Предлог закона о утврђивању допунских средстава неразвијеним републикама и крајевима до 1970. године, при чему је дошло до дилеме да ли је за убрзанији развој неразвијених до 1970. године довољно 458 милијарди динара, колико је предложио СИВ, или је потребно и могуће додати још 43 милијарде динара. Том приликом је покрајинска функционерка Т. Симић покушала да аргументује да се средствима које је одобрио СИВ постојећа привредна разлика између СРС и АПКМ неће смањити до 1970. године.⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Извештај Радне групе Већа народа Савезне скупштине, 1.7.1967, АЈ, 130, К-685; Образложење, 13.1.1967, АЈ, 130, К-685; Стенографске белешке са 6. седнице ЦК СКЈ, 10. и 11.1.1967, АЈ, 507, II/30; Извештај о раду Управног одбора Фонда федерације у вези са одлуком о учешћу појединих република и Покрајине у средствима Фонда, 18.1.1967, АЈ, 130, К-685; Белешка, 20.1.1967, АЈ, 130, К-685; *Разматран нацрт смерница привреде и друштвених делатности у овој години*, Јединство, 23.1.1967.

Средином фебруара 1967. године је Покрајину посетио председник СИБ-а П. Стамболић, у друштву Ф. Хоџе, С. Дороњског, К. Широке и М. Радовановића, где је обишао низ привредних објеката и разговарао са локалним руководиоцима о спровођењу привредне реформе и политици развоја недовољно развијених република и крајева. Затраживши да у привредним кретањима дође до снажног курса модернизације, снижења трошкова и повећања продуктивности, он је похвалио увођење новог девизног и спољнотрговинског режима, који је требало да помогну уравнотежење платног биланса, и истакао да су у периоду од 1952. до 1964. године активна средства повећана у целој земљи за 231% и у неразвијеним подручјима за 325%, при чему на Косову и Метохији 300%. Средства Фонда федерације и буџетске дотације до 1970. године оквирно су процењене на 1.250 милијарди динара, док је просечна стопа привредног раста у АПКМ требало да буде 14,6% годишње и у осталим неразвијеним подручјима 10,1%. У Скупштини АПКМ је крајем фебруара разматран Предлог закључака о смерницама развоја Покрајине за 1967. годину, у вези са чиме је затражено боље коришћење капацитета и већа брига о пласману производа. Током дискусије указано је да у Покрајини постоји привредна неликвидност, да неизмирене обавезе привредних организација за првих девет месеци 1966. године износе преко 39 милијарди динара и да је 1966. године у ликвидацију стављено 16 привредних организација, док се тај број до почетка 1967. године повећао на 24% укупног броја привредних организација у Покрајини. Наиме, у АПКМ су се налазиле у ликвидацији чак 82 привредне организације, од којих су многе биле у вишегодишњим економским проблемима, при чему их се преко 50% налазило на подручју општина Пећ, Дечане, Клина и Исток. Како би се донекле поправила тешка економска ситуација, почетком марта одржана је седница Покрајинског извршног већа на којој је одлучено да се општинама на Косову и Метохији уступе приходи од доприноса на личне дохотке, самосталних занатских и других привредних делатности, вршења интелектуалних услуга, ауторских права, патената и техничких унапређења. Општинским скупштинама су за најнужније потребе упућена допунска средства од 53.391.000 динара.⁸⁰⁷

Средином марта 1967. године је одржана конференција за штампу у Покрајинском секретаријату за финансије на којој је саопштено да ће буџетска средства за 1967. годину износити 39 милијарди и 100 милиона динара, од чега би приходи Покрајине чинили 30,2%, уступљена средства Републике 9,5% и дотације 60,3%. Општинама је припало 30

⁸⁰⁷ *Петар Стамболић боравио на Косову и Метохији*, Јединство, 13.2.1967; П.М, *Спорне стране остају при своје*, Борба, 15.2.1967; *Усвојени закључци о смерницама развоја*, Јединство, 6.3.1967; М.М, *Свака шеста привредна организација у ликвидацији*, Јединство, 6.3.1967; *Општинама се уступају средства доприноса*, Јединство, 13.3.1967.

милијарди и 800 милиона, а 8 милијарди и 300 милиона Покрајинском буџету. У односу на претходну годину средства су била већа за 4 милијарде или 13,2%. Иако су средства за образовање повећана у односу на претходну годину 24,8%, општине у АПКМ су се жалиле да она нису довољна зато што су повећана лична примања просветних радника 15-32%. Такође, средства намењена привреди била су недовољна, јер су могла да покрију само најнужније трошкове. Радна група Већа народа Савезне скупштине која је разматрала примену Закона о Фонду федерације завршила је рад 31. марта изразивши подршку апелима посланика из СРБХ, али без залажења у практичне појединости. Тиме је она суштински препустила доношење коначне одлуке политичко-извршним органима Федерације, који су били позвани да одлуче о корекцији Друштвеног плана развоја Југославије до 1970. године. Извештај Радне групе усвојило је Веће народа Савезне скупштине на седници 9. маја, када је истакнуто да ће се захтевима СРБХ и АПКМ изаћи у сусрет у складу са могућностима Федерације. Крајем марта, у Покрајинској скупштини је усвојен буџет АПКМ за текућу годину, чија средства су утврђена на 391.729.000 динара и била номинално већа за 13,2% у односу на 1966. годину. Расподела буџетских средстава извршена је по принципу: 40,6% заједницама образовања, 35,2% буџетима општина, 20,6% Покрајинском буџету и 3,6% за наменске потребе. У априлу је Покрајинско извршно веће закључило да су средства за непривредне инвестиције мања у односу на претходну годину за 36,6% и да средства за образовање и здравство нису довољна.⁸⁰⁸

На Деветом пленуму ЦК СКС за КМ 24. априла 1967. године је оцењено да би Покрајина имала далекосежне последице ако би лични доходи и даље номинално расли по стопи из 1966. године од 42%, а продуктивност рада 10,5%. Такође, саопштено је да у Покрајини ради око 3.204 радника са факултетском спремом, 3.010 са вишом и 12.414 са средњом стручном спремом, као и 4.431 висококавлификовани и 18.261 квалификована радника. Од укупног броја запослених и на Косову и Метохији 50% је било без завршене основне школе, 3,9% је било висококвалификованих и са факултетском спремом 1,4%, што је било 2 пута мање у односу на просек СРС. На кључним руководећим местима у привреди, у 280 радних организација, радило је 31,1% функционера са нижом стручном

⁸⁰⁸ Девета седница ЦК СКС је 21. и 22. априла 1967. године анализирала домете друштвене и привредне реформе у Србији, у вези са чиме је истакнуто да је у 1966. години дошло до повећања продуктивности рада у друштвеном сектору привреде за 9,9% и у пољопривреди 32%, да је повећан извоз за 12%, да су бруто друштвене инвестиције у основна средства реално порасла за 3,6% и да су радне организације повећале учешће у изворима за друштвене бруто инвестиције у основна средства са 28,7% у 1965. години на 37,9% у 1966. години. Видети: *Буџетска средстава само за најнужније потребе*, Јединство, 20.3.1967; *Постигнута сагласност о Фонду за неразвијене*, Борба, 1.4.1967; Т.М, *Финансирање неразвијених комплексно ће се размотрити*, Борба, 10.5.1967; *Усвојен буџет Покрајине за ову годину*, Јединство, 3.4.1967; *Стенографске белешке са 9. седнице ЦК СКС*, 21.4.1967, АС, Ћ-2, К-2; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 24.4.1967.

спремом. Од укупног броја висококвалификованих радника, албанске националности је било 39%, а са високом спремом свега 15,1%. Годишњи буџетски приходи општина су заостајали 25% за реалним потребама, док је висок наталитет појачавао притиске за отварањем нових радних места. Средином маја је Покрајинско извршно веће закључило да је у прва три месеца 1967. године индустријска производња била мања за 2,7% у односу на исти период претходне године, што је покушано да се објасни последицама ремонта Термоелектране *Косово II*. Укупан извоз повећан је 8%, и то највише пољопривредних и прехранбених производа, док је извоз индустријске производње подбацио. Број запослених је повећан за 2,4%, а минимална лична примења су била виша за 33,9%. У таквим околностима је ПК СКС за КМ, на основу Теза ЦК СКС, 20. маја разматрао активност на спровођењу привредне и друштвене реформе, у вези са чиме је закључено да се привредна активност у Покрајини спроводи у *веома сложеним условима*, тј. у *недовољној развијености производних снага и ниској акумулативности привреде, што условљава да развој Косова и Метохије зависи од средстава друштвене заједнице*. При томе су као кључни проблеми наведени: недограђеност производних капацитета, уситњеност поседа и аграрна пренасељеност, незапосленост активног становништва, неповољна образовно-квалификациона структура запослених, неразвијеност друштвених служби и вишенационална структура становништва. Похваљено је деловање СК у Покрајини који је назван *фактором постизања политичког јединства по свим питањима*, уз позив комунистима да подстичу повећање продуктивности, убрзање интеграционих процеса у привреди, афирмацију кадрова из редова народности и усклађивање инвестиционе потрошње са материјалним могућностима Покрајине.⁸⁰⁹

Средном маја 1967. године је у посети АПКМ боравила делегација Националног имиграционог бироа Француске за радну снагу, која се интересовала за могућности довођења покрајинских радника на службу у ову земљу, а поводом привредне сарадње су Приштину посетили представници Планске комисије ДР Немачке. У питању су били покушаји државног руководства да растерети појачану незапосленост у Покрајини. На Дванаестој годишњој скупштини Покрајинског већа Савеза синдиката Косова и Метохије 16. и 17. јуна, у присуству В. Деве, Џ. Ниманија, И. Куртешија и Т. Симић, констатовано је да је од 91.600 запослених радника у 915 подружница, удружења и шест синдиката учлањено њих 83.000, док је за председника овог тела изабран Б. Недељковић. Средином

⁸⁰⁹ Оцена о активности комуниста на спровођењу привредне и друштвене реформе у Покрајини, април 1967, АС, Ђ-3, ССК, К-2; З.В, *Реформа се позитивно одразила на привреду Покрајине*, Јединство, 1.5.1967; М.С, *Привреда треба да усавршава производњу и расподелу*, Јединство, 15.5.1967; Материјали са 9. седнице ПК СКС за КМ, 20.5.1967, АС, Ђ-2, ССК, К-2; *Усвојени Закључци о оцени активности на спровођењу привредне реформе*, Јединство, 22.5.1967; *Закључци Девете седнице ПК СКС за КМ о активности и задацима СК у спровођењу друштвене и привредне реформе*, Јединство, 29.5.1967.

јуна је И. Вакић у Покрајинској скупштини саопштио да *стање у неким радним организацијама није онакво какво би требало да буде*, односно да је од краја априла почело гомилање залиха производа у индустрији, које су биле веће за 30% од просечних. Стога је он предложио да се залихе робе ставе у промет *по оним ценама по којима тржиште може да их прихвати*, затражио да се непрестано побољшава кавалификациона структура запослених и да се стручњаци адекватно награђују за свој рад и указао да се *не може стално очекивати помоћ од покрајинских органа и да је неопходно да се колективи сами што више ангажују у решавању проблема*. Већ 5. јула је у рад пуштена швелна пећ у Обилићу за производњу комадног полукокса, прва такве врсте у Југославији, док је 11. јула на у Покрајинској скупштини поново указано на чињеницу да утрошена средства брже расту од укупног прихода Покрајине за два индексна поена, што је утицало да лични доходи у привреди буду несразмерни продуктивности. Из Фонда федерације је до средине јула недовољно развијеним републикама и крајевима исплаћено 320 милиона динара, што је представљало само 28,5% од укупно предвиђених средстава. У таквим околностима је Покрајинско извршно веће 26. јула разматрало привредна кретања у првих шест месеци текуће године, у вези са чиме је закључено да она нису била у складу са планираним. Физички обим индустријске производње био знатно мањи од прошлогодишњег, а залихе робе биле су веће за 36,2%. Сходно томе, апеловано је да се приступи већем коришћењу страног капитала у финансирању изградње привредних постројења у Покрајини, посебно комбината *Трепча* и *Косово*, док је за секретара Комисије за друштвеноекономске односе са иностранством именован Слободан Манетовић, председник Окружног привредног суда у Приштини.⁸¹⁰

Председник СИБ-а М. Шпиљак, у пратњи члана СИБ-а А. Шукрије, посетио је АПКМ 23. и 24. августа 1967. године, где је обишао низ привредних објеката и дао изјаву у којој се заложио за даља улагања Федерације у развој здравства и просвете, као и решавање питања незапослености. Том приликом је Шпиљак поручио да ће југословенска заједница уложити 25 милијарди динара за Покрајински буџет, 250 милијарди динара за инвестиције у Покрајини и 200 милијарди динара у комбинат *Косово* до 1970. године, што је било топло поздрављено у ПК СКС за КМ 28. августа као вид *олакшања и растерећења у привредним кретањима Покрајине*. Почетком септембра пуштен је у рад модерни погон електролизе цинка у *Трепчи*, што је био корак у процесу припрема за

⁸¹⁰ Илија Вакић примио је Степана Урвијеа, Јединство, 22.5.1967; Илија Вакић примио Герхарда Шилера, Јединство, 5.6.1967; Дванеста годишња скупштина Покрајинског већа Савеза синдиката, Јединство, 19.6.1967; Отклањати све што онемогућава брже уклапање у токове реформе, Јединство, 19.6.1967. Косовски лигнит претвараће се у полукокс, Јединство, 10.7.1967; Стабилизује се буџетска потрошња, Јединство, 17.7.1967; Касне кредити неразвијеним подручјима, Борба, 22.7.1967; Д.В, Производња није у складу са планом, Јединство, 31.7.1967.

отварање фабрике акумулатора, док је 24. септембра у селу Волујак код Клине Ф. Хоца пустио у рад модерну сепарацију шљунка, која је имала капацитет производње 800.000 тона годишње, запошљавала 40 радника и доносила приход од око 600 милиона динара. Међутим, на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ, одржаној средином септембра уз присуство члана ЦК СКЈ Д. Кекића, председник Комисије за реорганизацију ЦК СКС Ц. Ниманија и чланова Извршног комитета ЦК СКС К. Широке и Ј. Нађа, Н. Гаши је констатовао да је у првих шест месеци текуће године дошло до осетног пада производње и доходака у привреди Косова и Метохије. Средњорочним планом било је предвиђено да стопа раста производње буде 15%, а она је у наведеном периоду била свега 1%. Осим тога, обавезе су порасле око 30% чиме су доходи умањени око 5%. Губици су се у предузећима попели на око милијарду динара, при чему је неликвидност *Трпче* износила око 960 милиона динара. Док се у 1965. години на уложених 100 динара враћао остварени доходак од 31 динара, у првих шест месеци 1967. години доходак је износио свега 11 динара. Доходак по раднику у привреди Покрајине је са 92% у 1966. години опао на 58% у 1967. години, при чему је око 10.000 радника примало минималне личне дохотке.⁸¹¹

На основу препоруке Већа народа Савезне скупштине од 19. јула 1967. године, Савезно извршно веће је на седници од 27. септембра усвојило одлуку да се из привредних резерви Федерације доделе допунска средства СРБХ у износу 12 милиона динара и АПКМ у износу од 8 милиона динара, што је представљало значајну, али још увек недовољну економску помоћ. Пуштањем у рад скопске Железаре средином октобра обезбеђено је ново подизање привредне активности у Покрајини, за чије потребе је РЕХК *Косово* требало да испоручује електричну енергију, сушени лигнит и топли гас. Почетком новембра је производњу почела Фабрика акумулатора у Косовској Митровици, једна од најмодернијих у Европи. Но, на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 19. октобра констатовано је да се *неки циљеви привредне реформе у току 1967. године не остварују предвиђеним темпом*, да је дошло до *стагнација индустријске производње* и да је *неповољна структура обртних средстава*. Због тога је затражено да даља економска политика Југославије буде *еластична*, да се појача *анализа реалног стања у привреди* и да се инвестициона политика даље усмерава ка *модернизацији и реконструкцији постојећих капацитета*. Поред тога, примећено је да се један део чланова СК опире модернизацији и самоуправљању, да се појачава проблем

⁸¹¹ *Нове мере помоћи ће најспособнијим произвођачима*, Јединство, 28.8.1967; Магнетофонске белешке са састанка група актива ПК СКС за КМ, 28.8.1967, АС, Ћ-2, СКК, К-4; М.Б. *Пуштена у рад електролиза цинка*, Јединство, 11.9.1967; *Лични дохотци расту, а продуктивност опада*, Јединство, 18.9.1967; *Са народног збора у Волујку*, Јединство, 25.9.1967.

запошљавања квалификованих радника и младих стручних кадрова и да је потребно увести већи порез на оне производе који се увозе из иностранства, а који се производе Југославији и гомилају на залихама. Поменуто је и питање пружања помоћи неразвијеним регионима, те закључено да *пракса показује да се не остварује политика зацртана на Осмом конгресу СКЈ и у петогодишњем плану развоја Југославије*. Средином новембра је Покрајинско извршно веће саопштило да је за девет месеци текуће године привредна производња била за 5% већа него у истом периоду 1966. године, мада испод очекивања.⁸¹²

Дванаести пленум ЦК СКС је 21. новембра 1967. године апеловао на комунисте да се *боре против малодушности и за развијање система самоуправљања* у оквирима друштвене и привредне реформе, али никаква конкретна решења и планови нису саопштени. У исто време је Извршни комитет ПК СКС за КМ разматрао идејно-политичке проблеме незапослености у Покрајини, у вези са чиме је закључено да на Космету постоји преко 20.000 незапослених, од којих 9.100 до 25 година старости. Од укупног броја незапослених око 3.000 су чинили квалификовани радници. Поводом Дана Републике 29. новембра су пуштене у рад Топионица олова у *Трепчи* и реконструисана Фабрика металних прозора у Косовској Каменици, те отворене нове деонице пута Гњилане-Бујановац и Орлане-Туларе. Осим тога, 9. децембра је свечано прослављена четврта деценија *Трепче* и том приликом су уз присуство председника Савезне скупштине М. Поповића, члана СИБ-а А. Шукрије и председника Скупштине СРС М. Минића пуштена у рад три нова погона – модерне топионице олова, електролизе цинка и фабрике акумулатора. Том приликом је М. Минић истакао да се *никоме не сме дозволити да подрива братство и јединство међу радницима „Трепче“*. Међутим, на Осмој седници ЦК СКЈ, одржаној 23. новембра, разматрани су актуелни идејно-политички проблеми и задаци остваривања привредне и друштвене реформе, када је констатован наставак успоравања стопе раста у индустријској производњи и истакнуто да је непоходно извршити модернизацију и реконструкцију привреде. Сходно томе је на седници Савезне скупштине 27. децембра усвојена Резолуција о основама економске политике у 1968. години, која је требало да омогући стабилизацију привреде и либерализацију цена.⁸¹³

⁸¹² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 380; S. Vukmanović Tempo, *Memoari 1966-1969...*, 219; D. Bilandžić, *Kratak pregled...*, 243; Информација о методу обезбеђивања допунских средстава републикама путем уступања дела прихода Федерације, 19.9.1967, АЈ, 130, К-685; *Допунска средства Босни и Херцеговини*, Борба, 28.9.1967; *Из Скопља кренуле прве тоне челика*, Јединство, 23.10.1967; С.З, *Фабрика акумулатора почела редовну производњу*, Јединство, 6.11.1967; Стенографске белешке са 6. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 19.10.1967, АЈ, 507, III/128; *Идуће године бољи резултати*, Јединство, 20.11.1967.

⁸¹³ Крајем новембра 1967. године је у Косовској Митровици основана Матица иселјеника, која је окупљала око 50.000 лица из овог краја који су радили у иностранству. Видети: *Дванаести пленум ЦК СКС*, Јединство, 27.11.1967; *Идејно-политички проблеми незапослености*, Јединство, 27.11.1967; А.Б, У

Скупштина АПКМ је разматрала средином јануара 1968. године економске мере за бржи развој Покрајине, а затим их упутила Скупштини СРС на усвајање. У овим мерама затражено је редовније притицање средстава из Фонда федерације, стварање услова за развој привреде изградњом и реконструкцијом низа инфраструктурних објеката, попут железничке пруге Краљево-Скопље, пута Ниш-Приштина-Пећ и Хидроцентралне *Ибар-Лепенац*, и упућивањем средстава Федерације и Републике за рударско-геолошка истраживања. Такође, констатовано је да актуелне привредне тешкоће потичу од *ниског нивоа развијености Косова и Метохије, слабе материјалне базе и недостатка стручних кадрова*. Економска политика била је тема и седнице Извршног комитета ЦК СКЈ 24. јануара, када је констатовано да ток привредне реформе није у потпуности у складу са одлукама донетим на Осмој седници ЦК СКЈ, због чега је у јавности дошло до критика и полемичких иступања посебно у вези са лимитима личних доходака. Почетком фебруара је саопштено да је током 1967. године из Покрајине извезено робе у вредности 339 милиона динара, чиме је предвиђени план био остварен 92%, премда је извоз био већи него 1966. године за 6%. На заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, одржаној 11. и 12. марта, разматрана је актуелна политичка и економска ситуација у Југославији, у вези са чиме је примећено да погоршање међународних економских прилика лоше утиче на домаћу привреду. Иако је констатовано да је остварен извешан тренд стабилизације југословенске привреде, закључено је да још увек није отпочела фаза привредног успона, да је сувише ниска стопа индустријског раста и висока незапосленост. У Покрајинској скупштини су 15. марта усвојене Основе буџетске политике у 1968. години, које су предвиђале повећање буџетских средстава АПКМ за 10% него у претходној години. Но, практично је Буџет Покрајине, који је износио 459.896 хиљада динара, био мањи за 6-7% у односу на 1967. годину, јер је Република пренела на Покрајину одређене надлежности у вези са збрињавањем бораца, финансирањем милиције и Одељења Врховног суда Србије у Приштини. Поред тога, усвојена је одлука о формирању Фонда за стипендирање и кредитирање студената и ученика како би се обезбедили дефицитарни кадрови.⁸¹⁴

Косовској Митровици основана Матица исељеника, Јединство, 4.12.1967; *Пут Гњилане-Бујановац пуштен у саобраћај*, Јединство, 4.12.1967; *Свечано прослављена четврта деценија „Тренче“*, Јединство, 11.12.1967; Стенографске белешке 8. седнице ЦК СКЈ, 23.11.1967, АЈ, 507, II/32.

⁸¹⁴ У Приштини је 29. фебруара 1968. године основана Матица исељеника, за чијег председника је изабран Р. Бејтула. Видети: *Веће повезивање привреде Покрајине с осталим подручјима земље*, Јединство, 15.1.1968; Записник са 29. седнице ИК ЦК СКЈ, 24.1.1968, АЈ, 507, IV/29; М.С, *Повећање извозне делатности*, Јединство, 5.2.1968; *У Приштини основана Матица исељеника*, Јединство, 4.3.1968; Стенографске белешке са шесте заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 11-12.3.1968, АЈ, 507, III/130; *Усвојени основи буџетске политике*, Јединство, 18.3.1968.

Крајем марта 1968. године је Скупштина АПКМ сачинила Закључке о смерницама и мерама привреде и друштвених делатности у 1968. години, којима је било предвиђено повећање друштвеног производа укупне привреде са 11 на 12%, индустријске производње за 17%, пољопривредне производње за 2,4% и извоза за 14%. Такође, Покрајинска скупштина је 30. марта усвојила Покрајински буџет, који су са 60% дотирале Федерација и Република и у коме су средства намењена општинама била повећана 14,8%. Почетком априла је одржан састанак чланова Извршног комитета ЦК СКЈ код М. Тодоровића поводом уочавања тежњи за стварањем националних тј. републичких економија, што је оцењено као изразито штетно и супротно политици Партије. Тим поводом је Ј. Броз Тито укорио представнике СР Хрватске који су у наведеном били најгласнији, али и представнике СРС што су се упустили у полемике. Осим тога, на Осмој заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ 20. маја је примећено да у народу расте незадовољство, посебно код студената и интелигенције, услед стагнације у производњи, проблема незапослености и економске бесперспективности. У таквим околностима је Покрајинска привредна комора саопштила да је у прва три месеца текуће године извоз из АПКМ порастао 4,5% у односу на исти период 1967. године, уз учешће индустрије од 87,8% и пољопривреде од 12,2%, док су Председништво и Извршни комитет ПК СКС за КМ на заједничкој седници 24. маја констатовали да је током 1967. године дошло до стагнације и понегде до опадања производње у Покрајини, при чему је једино растао извоз, али не по планираној стопи. Последица наведеног био је пад укупног извоза са 14,5% у 1963. години на 10,5% у 1967. години, као и смањење економичности за 2%, рентабилности за 30% и акумулативности за 50%. Током прва четири месеца 1968. године индустријска производња је повећана за 2,7% захваљујући раду индустрије обојених метала, папира, гуме и коже и обуће. Током 1966. године било је 28 извозника из Покрајине, у 1967. години 21, док је у прва четири месеца 1968. године тај број спао на 15. Нису остварене ни кадровске реформе зато што је од планираних 270 стручњака на специјализацију у иностранство током 1967. године упућено свега 67, а од планираних 35 експерата у службу примљено 7. Тако је у Покрајини 1968. године недостајало 300 факултетски образованих стручњака и 1.100 висококвалификованих радника.⁸¹⁵

Средином јуна 1968. године је у Скупштини АПКМ разматрана активност Покрајинског извршног већа на спровођењу Закључака о смерницама и мерама развоја

⁸¹⁵ М.С, *Усвојен предлог буџета за ову годину*, Јединство, 25.3.1968; *Рационално користити сваки друштвени динар*, Јединство, 1.4.1968; Белешка са састанка код друга Мијалка Тодоровића, 2.4.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22; Белешка са састанка групе чланова ИК ЦК СКЈ, 4.4.1968, АЈ, 507, IV-К.3/1-22; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 22.4.1968; *Предњаче обојени метали и производи хемијске индустрије*, Јединство, 13.5.1967; Стенографске белешке са 8. заједничке седнице Председништва и ИК ЦК СКЈ, 20.5.1968, АЈ, 507, III/131; *Привредна стагнација*, Јединство, 27.5.1968.

Косова и Метохије у текућој години. Тако је примећено да је просечна задуженост привреде по основу кредита за основна средства по једном запосленом у Југославији износила 16,3, у Србији 15,8 и на Космету чак 34,8 милиона динара. Утврђено је да велики број лица у Покрајини ради бесправно и да многи приватници избегавају да плаћају порез. Почетком јула у рад је пуштена Фабрика ауто-делова *Рамиз Садику* у Пећи, која је радила у склопу фабрике Завода Црвена звезда у Крагујевцу и требало да запосли 446 радника, односно до 1970. године чак 1.200, док је у пробну производњу пуштена Фабрика перлона у Призрену, за чију изградњу је утрошено око 20 милијарди старих динара. На пленуму ПК СКС за КМ 3. јула је саопштено да је од укупног обима инвестиција реализовано закључно са 1967. годином 142 милијарде динара или 23,5% планираних улагања у привреду Косова и Метохије до 1970. године, док је просечна стопа развоја износила 0,7% у односу на предвиђено. На проширеној седници Извршног комитета ПК СКС за КМ средином истог месеца су разматране неке негативне појаве у друштвено-економским односима у Покрајини. У уводном излагању И. Ђукића указано је да *акције СК нису биле адекватне броју негативних појава и њиховим последицама, због чега се стекао утисак да је друштво немоћно да се ефикасније бори*. Поред тога, често се прибегавало објашњењима да су законски прописи *недограђени и непрецизни*, да нема довољно искуства у борби против негативних појава, да су недефинисани појмови о личној и колективној одговорности и да је била неефикасна контрола појединих органа управљања. Због тога је затражено да се стане на пут додељивању стипендија студентима чији родитељи имају висока примања, запошљавању пензионера, подмићивањима и злоупотребама привилегија, као и да се хонорарни рад сведе на најнужнију меру.⁸¹⁶

У Покрајинској скупштини је И. Вакић 23. јула 1968. године изнео податке да је у првих пет месеци текуће године индустријска производња повећана 2,8% у односу на исти период 1967. године, а повећана је и вредност грађевинских радова за 2% и промета у трговини за 4%. Иако је продуктивност порасла 4% и реални лични доходи око 2%, и даље су се гомилале залихе производа, због чега је Покрајинско извршно веће предложило низ привредних мера како би се превазишле тешкоће у пословању и смањили губици. Сходно томе, усвојене су одлуке о кредитним олакшицама у индустрији, пољопривреди, водопривреди, угоститељству и туризму. На седници Покрајинског извршног већа 29. августа оцењено је да је за седам месеци текуће године индустријска производња повећана за 10,5% у односу на исти период 1967. године. Од 16 грана

⁸¹⁶ В.С, *Боље привређивање*, Јединство, 24.6.1968; *Нови индустријски гигант*, Јединство, 8.7.1968; С.Б, *Фабрика перлона пуштена у пробну производњу*, Јединство, 8.7.1968; *Борба за извршење реформе и смерница мора постати основно мерило идејно-политичке ангажованости свих комуниста*, Јединство, 8.7.1968; *Енергично против свих несоцијалистичких појава*, Јединство, 22.7.1968.

индустрије у Покрајини, 11 је остварило већу и економичнију производњу, и то за 16% већу него претходне године. Повећани су извоз за 9,4% и средства инвестиција за 48%, док је разлика између личних доходака у Покрајини и Србији смањена са 8% на 5%. Па ипак, на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 15. октобра је констатовано да активност на спровођењу Смерница Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, којима је требало да буде унапређен привредни живот Југославије, *не даје потребне резултате* и да *добар део комуниста сумња да ће се оне спровести у дело*, као што је то био случај са ранијим плановима који су остајали неостварени. Уосталом, Ј. Броз Тито је већ 20. октобра на митингу у Лесковцу похвалио државна достигнућа у уравниотежењу платног биланса, пољопривредној производњи, модернизацији индустрије и порасту продуктивности од 6% годишње, приметивши да је у земљи и даље влада лоша привредна ситуација, посебно у вези са тешкоћама у стабилизовању цена.⁸¹⁷

Извршно веће АПКМ је 11. новембра 1968. године усвојило Нацрт одлуке којом се распоређивало седам милиона динара додатних средстава добијених после ребаланса Савезног буџета. Тако је планирно да се 3 милиона и 150 хиљада динара издвоји за образовање, 400.000 динара за побољшање студентског стандарда, а остатак за покрајинску културну и издавачку делатност и здравствене установе. Средином децембра је одржана седница управног одбора Покрајинске привредне коморе на којој је констатовано да је укупан приход привреде повећан за 9% у односу на претходну годину, доходак за 6%, извоз за 19,7%, али и залихе за 33%. Пораст индустријске производње био је већи у односу на СРС за 5,5 индексних поена. Као проблем идентификован је незадовољавајућ квалитет производа због којих тржиште није могло их апсорбује. За девет месеци текуће године привреда Покрајине извезла је робе у вредности 38 милиона и 149 нових динара, што је било 25% више него у истом периоду претходне године. Но, подбацио је извоз пољопривреде и дрвних производа, где је остварено 55,9% односно 51,7% од планираног. Из Покрајине је највише извезено обојених метала, хемијских производа и текстила. На Трећој пленарној седници ЦК СКС 26. децембра констатовано је да је у САПК у периоду од 1961. до 1966. године дошло до пораста укупне производње са просечном стопом од 10,2% напрема просечној стопи у СРС од 8,4%. Иначе, крајем децембра је свечано пуштен у рад погон за израду цигарета са филтером – *Морава* и *Косовски божур* у Гњилану, за чије опремање је утрошено 150 милиона динара. Економска ситуација је крајем текуће године у Југославији била изузетно лоша, о чему

⁸¹⁷ *Усвојене одлуке о кредитним и другим олакшицама*, Јединство, 29.7.1968; Т.М, *Нагли пораст индустријске производње*, Борба, 30.8.1968; *Повољно кретање индустријске производње*, Јединство, 2.9.1968; Записник са 52. седнице ИК ЦК СКЈ, 15.10.1968, АЈ, IV/52; *Велики народни збор у Лесковцу*, Јединство, 21.10.1968.

сведочи чињеница да се број запослених од 1964. до 1967. године смањило за 47.000, односно да је у 1968. години број незапослених био већи за 47% него 1964. године.⁸¹⁸

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ 10. јануара 1969. године је указано да је, и поред пораста привредне активности од 12% у децембру 1968. године, поларизација у односима развијених и неразвијених република и крајева претила да додатно дестабилизује економске прилике. Тако је наглашено да се са једне стране негира свака потреба издвајања додатних средстава и њихово преливање у развој неразвијених република и крајева, док се са друге стране нереално и прекомерно траже допунска средства којих нема у државној каси. Због тога је констатовано да Партија *није довољно присутна у конституисању, одбрани и афирмацији усвојене политике* и да би ово питање требало рашчистити на Деветом конгресу СКЈ како не би угрозило стабилност државе. Тако је на седници скупштине Покрајинске привредне коморе 21. јануара закључено да је за једнаест месеци 1968. године физички обим индустријске производње повећан за око 7%, вредност укупног извоза око 16%, инвестиционих улагања 63%, укупан приход 9%, нето-продукт 14% и доходак 6%. Па ипак, за девет месеци 1968. године губици су били већи за 436% него у 1967. години, од чега је 79% отпадало на пољопривреду. Покрајини је било потребно 11.567 лица са високом стручном спремом, док је од укупног броја запослених радника само 75% имало потребне квалификације. Председник Републичког извршног већа Ђ. Јојкић посетио је од 17. до 21. фебруара САПК, где је обишао Косово Поље, Звечан, Обилић, Призрен, Ђаковицу, Пећ, Урошевац и Гњилане интересујући се за спровођење привредне реформе и будућег развоја овог краја. Том приликом је председник Покрајинског извршног већа И. Вакић од госта затражио низ олакшица за привреду Покрајине, интервенисање Фонда републичких резерви ради покрића губитака у пољопривреди, помоћ око запошљавања вишка радне снаге, као и подршку око међународних зајмова за изградњу пута Приштина-Ниш и Хидростетма *Ибар-Лепенац*. Онда је у Савезној скупштини 5. и 6. марта дошло је до полемике у којој је указано да се не остварује зацртана политика развоја неразвијених република и крајева, док је Федрација преко СИБ-а потврдила да ће све њене обавезе према неразвијеним

⁸¹⁸ На седници ПК СКС за Косово 6. јануара 1969. године је констатовано да је у протекле три године стопа раста укупне производње порасла 6,6% у односу на 1965. годину и индустријска производња 10%, при чему је креиран план да се до 1970. године асфалтира 700 km саобраћајница и да се електрификује 85% домаћинстава у Покрајини. Видети: *Istorija SKJ...*, 237; D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 339; *Још три милиона за образовање*, Борба, 12.11.1968; Информација секретару СИБ-а, 13.12.1968, АЈ, 130, К-685; *Оживљавање привредне активности*, Јединство, 16.12.1968; *Извоз већи од прошлогодишњег*, Јединство, 23.12.1968; Стенографске белешке са 3. пленарне седнице ЦК СКС, 26.12.1968, АС, Ђ-2, К-71; М.С, *Свечано пуштен у рад погон за израду цигарета са филтером*, Јединство, 30.12.1968; Информација о привреним кретањима у 1968. и првим месецима 1969. године, јули 1969, АС, Ђ-2, СКС, К-16; З.В, *Пленум Покрајинског комитета СК*, Јединство, 13.1.1969.

републикама и крајевима бити измирене до 1971. године. Међутим, у Закључцима СИБ-а недвосмислено је показано да је од 1966. године дошло до заостајања националног дохотка по становнику у СРБХ и посебно на САПК у односу на просечан национални доходак на нивоу Југославије.⁸¹⁹

Материјали припремани за потребе Деветог конгреса СКЈ, одржаног од 11. до 15. марта 1969. године, показују да је у периоду од 1964. до 1968. године у привредни развој Покрајине инвестирано је 4,5 милијарди нових динара, од чега је највећи део отишао за развој индустрије коже и пољопривреде. Физички обим индустријске производње повећан је у овом периоду за 71%, док је у пољопривреди производња углавном премашила ниво предвиђен средњорочним планом. У Обилићу је у оквиру комбината Косово изграђено или започето са изградњом више објеката базичне индустрије, у Косовској Митровици је изграђена нова *Трепча* са електролизом цинка, топионицом и фабриком акумулатора, у Пећи је подигнута фабрика за производњу ауто-делова, у Призрену фабрике супралона и поврћа и у Урошевцу фабрика за производњу алата, изграђени су путеви Приштина-Призрен, Урошевац-Скопље и Приштина-Подујево, а при крају су били радови на деоницама Косовска Митровица-Рашка и делу Јадранске магистрале Косовска Митровица-Рожаје и Пећ-Приштина-Ниш. Док је 1963. године из Покрајине извезено робе у вредности око 167 милиона динара, тај износ је у 1968. години био око 422 милиона динара. Лични дохоци су порасли са 300 динара у 1964. години на 749 динара у 1968. години. На овом Конгресу је Ј. Броз Тито истакао да *привредна и друштвена реформа није никакав једнократни акт*, већ да представља *процес сталних промјена које треба да доведу до уклањања свега што је заостало*, односно да је политиком СКЈ у периоду од 1965. до 1968. године национални доходак повећан 18%, индустријска производња за 18%, друштвени производ 3,5 пута, пољопривредна производња 2 пута и размена са иностранством око 9 пута. Како је потрошња у области животног стандарда порасла 20%, он је извео закључак да реформа није угрозила овај сегмент, али се сложио да је питање запослености једно од најтежих. Пошто се zaloжио да се у наредном периоду настави процес ликвидације државног капитала, уреди девизни систем, еластичније примењује царинска заштита, поспешује интеграција у привреди, дограђује банкарски систем и усаврши принцип расподеле доходака, Броз је потврдио да

⁸¹⁹ Стенографске белешке са 58. седнице ИК СК СКЈ, 10.1.1969, АЈ, 507, IV/57; *Ефикасније користити средства*, Јединство, 27.1.1969. *Политика развоја неразвијених крајева дала је велике резултате*, Јединство, 24.2.1969; Белешка о договореним ставовима и мерама приликом боравка председника и чланова Извршног већа СРС САП Косову, 18.3.1969, АЈ, 130, К-684; Закључци СИБ-а о остваривању политике бржег развоја привредно недовољно развијених република и крајева у периоду 1966-1970. године, 18.2.1969, АЈ, 130, К-684; *Не остварује се политика развоја неразвијених*, Борба, 6.3.1969; Савезном извршном већу, 12.3.1969, АЈ, 130, К-684.

ће се очувати и даље развијати Фонд федерације за привредни развој привредно недовољно развијених република и крајева.⁸²⁰

Са друге стране, Покрајинско извршно веће је 22. марта 1969. године утврдило предлог покрајинских закона о буџету и допунским средствима општина, док су у Покрајинској скупштини 27. марта разматрана привредна кретања у 1968. години и могућности развоја у 1969. години. Експозе је поднео И. Вакић, указавши на потребу задржавања постојећих стручњака у Покрајини и довођења нових из других крајева Југославије, интензивирања интеграционих процеса, нових улагања и израде планова програмирања развоја САПК после 1970. године. Он је истакао да је производ друштвене привреде био у 1968. години за 4,1% већи него претходне године и индивидуални маћи за 7%, окрививши за то сушу и лош род пољопривреде. Очекивања су била да друштвени производ укупне привреде буде у 1969. години већи за 16,5%, друштвене привреде за 19,6% и индивидуалне за 10%, као и да се број запослених у привреди повећа за 2.800 лица и да се око 9.000 лица оквалификује ради запошљавања ван Покрајине. Вакић је посебно изразио задовољство што су за 1969. годину планиране веће инвестиције за 18,4%, при чему су средства Фонда федерације износила 530 милиона или 36% укупних инвестиција. На крају седнице су усвојене смернице, мере и закључци за развој Покрајине у 1969. години. Покрајински буџет за 1969. годину је усвојен 11. априла у Скупштини САПК у износу од 590.864.000 нових динара. Покрајински буџет је био 15,4% већи него у претходној години, при чему су сопствени приходи чинили 34,4 милијарде динара или 41,7%, а остало биле дотације Републике и Федерације. Већи део Покрајинског буџета, од око 45%, био је намењен потребама општинских буџета, за потребе Покрајине издвојено је 17,5%, а остало је ишло на општинске заједнице образовања. Иначе, у Гњилану је, уз присуство потпредседника Савезне скупштине Џ. Ниманија, члана СИВ-а А. Шукрије и потпредседника Републичке скупштине С. Хасанија, 27. марта у рад пуштена Фабрика за производњу рашел-полиестер завеса у оквиру Текстилног комбината.⁸²¹

Покрајински комитет СКК је 5. априла 1969. године констатовао да су губитке у претходној години оствариле 273 радне организације у САПК, у којима је било запослено 22.376 радника, да највећу великвидност од 79% трпи пољопривредни сектор и да су губици у индустрији 12%. Поред тога, уочено је да је 49,3% радника имало лични доходак нижи од 60.000 динара, што је било мање од југословенског просека. У Кишници је 26.

⁸²⁰ D. Bilandžić, *Društveni razvoj...*, 289; *Deveti kongres SKJ. Stenografske beleške*, I..., 35; *Развитак Косова од Осмог до Деветог конгреса*, Јединство, 13.3.1969.

⁸²¹ М.С, *Утврђен предлог Закона о овогодишњем буџету*, Јединство, 24.3.1968; *Година највећих улагања у привреду Косова*, Јединство, 31.3.1969; *Закон о Буџету САП Косова за 1969. годину*, Службени лист САПК, 15, Приштина 1969; *Усвојен Закон о буџету и допунским средствима општина*, Јединство, 14.4.1969; *Пуштена у погон још једна фабрика*, Јединство, 31.3.1969.

априла одржан велики народни митинг поводом завршетка прве фазе изградње рудника *Ајвалија* и *Кишиница*, када је члан Савета Федерације С. Вукмановић Темпо позвао све народе и народности да сложено живе у Покрајини. Крајем априла одржан је народни митинг у РЕХК *Косово*, у Обилићу, где су свечано пуштене у рад I и II фаза површинског копа Белаћевац и III и IV фаза сепарације у овом погону, уз присуство председника Републичког извршног већа Ђ. Јојкића, председника ПК СКК В. Деве и председника Покрајинског извршног већа И. Вакића. На седници Покрајинске конференције СК 8. маја, констатовано је да од око 1.143.000 становника Покрајине близу 700.000 чине пољопривредници и да пољопривреда даје 36% укупног дохотка САПК. Такође, указано је да је у последње четири године у индустрију уложено 245 милијарди динара, а у пољопривреду свега нешто више од 20 милијарди. С тим у вези била је и констатација Покрајинског извршног већа, изнета крајем маја, да је привреда Покрајине током 1969. године запослила 1.600 нових радника, што је представљало повећање од 6% у односу на претходну годину. Сходно томе, препоручено је свим општинама да оснују фондове солидарности за незапослене, одакле би се прикупљена средства давала за развијање делатности и подизање објеката који би могли да запосле нове раднике. Поводом Дана младости 25. маја је пуштена у рад Фабрика синтетичких влакана у Призрену, чија изградња је започета 1965. године и која је требало да запосли 566 радника и доноси 7 милијарди динара прихода. У јуну су раднички савети *Трепча*, *Бора* и београдског *Југометала* донели одлуку да ступе у интеграцију, при чему је било планирано да *Бор* и *Трепча* уложе до 1970. године преко три милијарде динара у модернизацију старих и изградњу нових објеката.⁸²²

На седници Извршног бироа ПСКЈ 3. јуна 1969. године је закључено да је индустријска производња највише повећана у СРЦГ 28,5% и СРМ 18,4%, а затим на САПК 14,3% и у СРБХ 7,1%. Стопа развоја Југославије износила је 7,6%, а САП Косова 6,2%. Средином јуна је Покрајинска скупштина закључила да је за прва три месеца текуће године индустријска производња на САПК повећана за 12,5% у односу на исти период претходне године. Повећан је извоз за 34,5% и порасла је вредност грађевинских радова за 11,5%, запослености за 7%, продуктивности рада за 6,1%, укупних примања

⁸²² Раднички савет РЕХК *Косово* у Обилићу је почетком јуна 1969. године за новог генералног директора изабрао Ризу Сапунџију, док је дотадашњи диреткор Божидар Недељковић именован за потпредседника Извршног већа САПК. Видети: Материјал са 6. пленарне седнице ПК СКК, 5.4.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; *Завршена прва фаза изградње рудника „Ајвалија и Кишиница“*, Јединство, 28.4.1969; *Сви заједно ћемо наставити борбу за веће материјално богатство читаве наше заједнице*, Јединство, 30.4.1968; 3.В, *Седница Покрајинске конференције СК*, Јединство, 12.5.1969; *Само јединствени можемо постизати победе*, Јединство, 26.5.1969; *Треба предузимати мере да се повећа запосленост*, Јединство, 26.5.1969; *Риза Сапунџија генерални диреткор комбината „Косово“*, Јединство, 9.6.1969; *Удружују се „Трепча“, „Бор“ и „Југометал“*, Јединство, 9.6.1969.

становништва за 10%, а дошло је и до смањења залиха готових производа. У исто време, на седници Председништва СКЈ 16. јуна је констатовано да се повећавају диспропорције између развијених и неразвијених југословенских република и покрајина, односно да је национални доходак по глави становника у СР Словенији 8.410 динара, у СР Хрватској 5.800, у СР Србији 4.650, у СР Македонији 3.110, у СР Босни и Херцеговини 2.920, у СР Црној Гори 2.900 и да је најнижи на САП Косову 1.700 динара. На Деветој седници ЦК СКС, одржаној 19. и 20. јуна, похваљен је пораст у индустријској производњи Србије од 11,2% који је био највећи у протекле три године. Па ипак, уочено је да од 6,5 хиљада радних организација у Републици са губитком послује 11% и затражено да се омогући убрзани раст привреде у САПК. Председник ЦК СКС М. Никезић, заједно са П. Ајтићем, Б. Радоњићем, О. Невзатијем и Б. Јовићем, боравио је у првој званичној посети САПК крајем јуна, када је посетио више градова и привредних објеката и водио разговоре са покрајинским руководством. Никезић се заложио за даља улагања југословенске заједнице за привредно развијање Покрајине, али и побољшање кадровских, здравствених, просветних и културних прилика. Такође, он је поручио да су *они који добро послују све мање спремни да субвенционирају оне који производе губитке* и да *слаби привредници траже спас у новим инвестицијама*. На Дан бораца, 4. јула, свечаним пресецањем траке у Лепосавићу је И. Вакић пустио у рад последњу саобраћајну деоницу Ибарске магистрале између Косовске митровице и Рашке у дужини од 40 km.⁸²³

Но, и поред великих државних улагања, на седници Покрајинског извршног већа 17. септембра 1969. године је констатовано да инвестициона средства не притичу редовно из Фонда федерације и из Југословенске инвестиционе банке, што је стварало додатне привредне тешкоће у САПК, јер су предузећа која су градила или проширивала своје капацитете била принуђена да користе своја обртна средства и тиме додатно производе неликвидност. Због тога су 22. септембра на проширеној седници ПК СКС, којој је присуствовао члан Секретаријата ЦК СКС М. Шефер, разматрана актуелна идејно-политичка питања остваривања привредне реформе и задатака СК. Уводно излагање поднео је Ј. Шотра, критикујући слабу активност и недовољну одговорност партијских организација у Покрајини у спровођењу привредне реформе. Он је указао да је за шест месеци 1969. године, у односу на исти период претходне године, порасла производња неметала за 29,3%, коже и обуће 22,3%, дрвне индустрије 19,8%, обојене металургије 18,2% и угља 13,6%, али да она није достигла планиране износе. Највећа негативна

⁸²³ Записник са 10. седнице ИБ ПСКЈ, 3.6.1969, АЈ, 507, IV/72. М.С, *Привреда повећала производњу*, Јединство, 16.6.1969; Стенографске белешке са 4. седнице ПСКЈ, 16.6.1969, АЈ, 507, III/140; Информација са 9. седнице ЦК СКС, 19-20.6.1969, АЈ, 837, II-3-a-2/339; З.В, *Марко Никезић на Косову*, Јединство, 30.6.1969; *Још једна радна победа*, Јединство, 7.7.1969.

одступања забележена су у производњи угља, електроенергије и металној и хемијској индустрији. У наставку, Шотра је указао да је за првих осам месеци текуће године остварен пораст индустријске производње од 9,8%, а да је било планирано 19,5%, да се план површинског копа у Белаћевцу остварује свега 40%, да су термоелектране *Косово* због неодговорног рада неколико пута стале са производњом, да рудари у Старом Тргу *играју карте уместо да раде*, као и да постоје велика дуговања и гомилања робе у комбинатима *Тренча* и *Косово*. Па ипак, он је похвалио што је током године, упркос лошем привредном амбијенту, запослено 9.680 нових радника у Покрајини. Током дискусије, В. Дева се посебно осврнуо на лоше пословање у малим комунама, које су биле заступљене са 60% у Покрајини, указваши да се *демократија не може поистовећивати са анархијом и самовољом*. Тако су на овом састанку истакнуте основе слабости привредног развоја Покрајине које су биле оличене у недисциплини, крађама, деформацијама материјалне природе, неодговорном односу према друштвеној имовини, недовољном броју стручних кадрова, великој незапослености и општој неликвидности у привреди. Председник СИБ-а Митја Рибичич боравио је у посетио САПК 28. и 29. септембра и том приликом је похвалио што је у текућој години у иностранству запослено 7.800 радника из Покрајине. Председник Покрајинског извршног већа И. Вакић је искористио прилику да га обавести о нередовном приливу средстава из Фонда федерације, на шта је Рибичич одговорио да је САПК потребан *убрзанији развој на бази већег коришћења сопствених природних богатстава*.⁸²⁴

У говору М. Звицера на Десетој седници ЦК СКС, одржаној 3. октобра 1969. године, први пут је експлицитно истакнут проблем пренасељености Покрајине, посебно у сфери аграра, као једног од кључних узрочника проблема у привреди. На селу је живело око 70% становништва са доминантним учешћем индивидуалног сектора од око 85% и великом уситњеношћу поседа од око 50% поседа до 5 ха. При томе, он је затражио од руководства ЦК СКС да се средства за привредни развој САПК не црпе само из Фонда федерације, да се пронађу други извори финансирања и да акције на овом плану не буду кампањског карактера. На заједничкој седници Покрајинског и Привредног већа Скупштине САПК 9. октобра је разматрана неликвидност привреде у Покрајини, када је закључено да инвестициона улагања у привреду заостају за 22% и у непривредним делатностима 75%, као и да је од планираних трансхи за текућу годину реализовано свега

⁸²⁴ Информација председника Покрајинског извршног већа И. Вакића, 2.10.1969, АЈ, 130, К-684; *Средства за инвестиције не притичу редовно*, Јединство, 22.9.1969; Информација о 9. пленарној седници ПК СКС, 22.9.1969, АЈ, 837, П-3-а-2/354; Актуелна идејно-политичка питања остваривања реформе и задаци СК, 22.9.1969, АС, Ђ-2, СКК, К-9; *Развијати стваралачку иницијативу радних људи*, Јединство, 29.9.1969; *Покрајини је потребан убрзанији развој*, Јединство, 29.9.1969; *Биће потребно више средстава и напора да се обезбеди бржи развој Косова*, Јединство, 2.10.1969.

39%. О актуелним питањима развоја друштвено-економских односа и ликвидности привреде било је речи и на седници Председништва СКЈ 14. октобра, када је затражено *превазилажење остатака тзв. државног капитала*, док је председник Скупштине СРС Д. Марковић боравио од 12. до 15. новембра Покрајини, где је посетио радне организације и водио разговоре у општинским скупштинама о друштвено-економским кретањима. На крају посете, Марковић је закључио да је *мало општина у Србији које су доживеле тако динамичан развој као што је Приштина* и поручио да *развој неразвијених није ствар солидарности, већ израз економског интереса читаве заједнице*. Поводом Дана Републике, 29. новембра, одржан је велики народни митинг у Штрпцу током којег је председник ПК ССРНК А. Фазлија свечано отворио нови асфалтни пут Догановић-Штрпце. На заседању Извршног бироа ПСКЈ 9. децембра разматрани су основни елементи југословенске економске политике у 1970. године, што је искористио Ф. Хоца да критикује неостваривање политике бржег развоја неразвијених подручја, посебно САП Косова. Он је био резигниран чињеницом да планиране привредне пројекције нису остварене током четири протекле године, у вези са чиме је закључио да *оно што је пропуштено не може бити остварено ни у последњој години петогодишњег плана*, односно 1970. године. Објаснивши да око 74% средстава амортизације у Покрајини иде на отплату раније добијених кредита, Хоца је указао да због тога САПК има веома скучене могућности за развој путем сопствених средстава, на шта се надовезивало нередовно притицање средстава из развијених република и изостајање иностраних кредита, као и проблем да је 60% укупног обима средстава требало реализовати у последње две године Петогодишњег плана. Уочљива је била и тенденција опадања ванпривредних инвестиција које су у периоду од 1957 до 1965. године износиле 21%, а после 1966. године око 12%. Опао је и степен запослености са 8,2% у 1965. години на 7,8% у 1968. години. Рекавши – *Језик иде тамо где зуб боли. Косово је проблем посебан. Косово је у једном посебном заостатку*, Хоца је затражио да се о проблему неостваривања прокламоване политике бржег развоја недовољно развијених подручја, посебно САПК, расправља на посебној седници Извршног бироа ПСКЈ.⁸²⁵

⁸²⁵ Крајем 1969. године је Е. Кардељ указао на нову опасност по привредни развој Југославије тзв. *технонаџерство*, које је тежило да негира радничко самоуправљање и партијску и државну премоћ. У питању су били директори великих интегрисаних предузећа који су почели да воде борбу за место Југославије у светској економији, јер је током привредне реформе Југославија изашла на светску економску позорницу, где су владали капиталистички системи привређивања некомпатибилни са поставкама радничког самоуправљања. Видети: D. Bilandžić, *Povijest izbliza...*, 84; Стенографске белешке са 10. седнице ЦК СКС, 3.10.1969, АС, Ћ-2, К-72; *Покрајинска скупштина о неликвидности*, Јединство, 13.10.1969; М.С, *Посета Драгослава Марковића Косову*, Јединство, 13.11.1969; *Посета Драгослава Марковића Косову*, Јединство, 17.11.1969; *Велики митинг у Штрпцу*, Јединство, 4.12.1969; Стенографске белешке са 27. седнице ИБ ПСКЈ, 9.12.1969, АЈ, 507, IV/89.

Посланици СРБХ су почетком 1967. године изразили незадовољство у Већу народа Савезне скупштине поводом механизма расподеле средстава Фонда федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, што су подржали делегати АПКМ. Формирана је Радна група које испитала случај, на основу чега је 9. маја саопштено да ће Југославија изаћи у сусрет захтевима Сарајева и Приштине у складу са државним могућностима. Заправо, економска криза у Југославији је онемогућавала државне органе да континуирано и у довољној количини обезбеђују средства за остваривање прокламоване политике бржег развоја Косова и Метохије. У АПКМ није био усвојен привредни план за 1967. годину, већ Смернице развоја којима је планирано незнатно подизање опште потрошње, при чему предложена средства СИБ-а нису могла да до 1970. године умање разлику у неразвијености Покрајине према Републици. Пораст привредне неликвидности у АПКМ довео је у првој половини 1967. године до тога да су се 82 привредне организације налазиле у ликвидацији, већином у најнеразвијенијим општинама, док су две трећине Покрајинског буџета чиниле дотације Федерације и Републике. У то време је Покрајинско извршно веће констатовало да су средства намењена непривредним инвестицијама, просвети и здравству недовољна и да су буџети покрајинских општина заостајали 25% за реалним потребама. Поред тога, 50% радника у АПКМ је било без основне школе, а 31,1% функционера у привреди са нижом стручном спремом. Како би се решио проблем вишка радне снаге, испитиване су могућности упућивања радника на Запад и оформљене у новембру 1967. и фебруару 1968. године матице иселјеника у Косовској Митровици и Приштини. Уједно, у покрајинским фабрикама је долазило до гомилања залиха робе, које су биле око 30% веће од уобичајних, а у другој половини 1967. године је примећено да је стопа привредног раста уместо планираних 15% износила свега 1%, да су се губици у предузећима попели на милијарду динара и да су се доходи радника у привреди смањили са 92% у 1966. години на 58%. На препоруку Већа народа Савезне скупштине, СИБ је упутио допунска средства Покрајини, која нису била довољна, успостављена је сарадња са Скопском железаром, отворена Фабрика акумулатора у Косовској Митровици и Топионица олова и други погони у *Тренчи*.

Скупштина АПКМ је почетком 1968. године затражила од Скупштине СРС да помогне у бржем развоју Покрајине, посебно у вези са наставком изградње привредних и инфраструктурних објеката, при чему је Покрајински буџет био мањи за 6-7% у односу на 1967. годину. У АПКМ је недостајало 300 факултетски образованих лица и 1.000 вискоквалификованих радника, док је у јуну задуженост привреде по једном запосленом

износила у СФРЈ 16,3%, у СРС 15,8% и у АПКМ 34,8%. У јулу је отворена Фабрика аутоделова *Рамиз Садику*, али и констатовано да је закључно са 1967. годином било реализовано 23,5% државних улагања у АПКМ до 1970. године. Током 1968. године су привредни губици у Покрајини били већи за око 436% у односу на претходну годину, док је у иностранству запослено 7.800 радника. На Деветом конгресу СКЈ, одржаном од 11. до 15. марта 1969. године, Ј. Броз Тито је потврдио да ће Југославија наставити да улаже у привредни развој неразвијених република и крајева, упркос нарастајућем незадовољству развијених република које нису биле вољне да улажу у развој неразвијених делова Федерације сматрајући да тиме оштећују сопствени прогрес. Средства Покрајинског буџета за 1969. годину су била већа за 15,4% у односу на претходну годину и уследила је интеграција *Тренче, Бора* и *Југометала*. Крајем јуна је председник ЦК СКС М. Никезић посетио САПК подржавши даља материјална улагања у њен развој, али на рационалним основама. Нередовно притицање средстава Фонда федерације почело је крајем године изнова да повећава неликвидност предузећа у Покрајини, уз оствареност индустријске производње од 9,8% уместо планираних 19,5%. Због тога је Ф. Хоџа на седници Извршног бироа ПСКЈ 9. децембра критиковао неоствареност политике бржег развоја САПК за протекле четири године, посебно у вези са опадањем ванпривредних инвестиција, нередовним приливом државних средстава и порастом незапослености. Сходно томе, привредна кретања на Косову и Метохији у другој половини шездесетих година XX века налазила су се између тежњи Југословенске државе да, упркос економској кризи и сходно својим могућностима, настави улагања у развој Покрајине и превелике заосталости Покрајине на свим нивоима која је узроковала додатно привредно заостајање неискоришћавањем сопствених потенцијала развоја.

6.4. Биланс економских улагања на Косову и Метохији 1970-1974. године

– политички мотивисана солидарност

Нацрт резолуције о основама политике развоја привреде и друштвених делатности у САП Косову у 1970. години, у којој се инсистирало на динамичнијем развоју привреде, даљем јачању материјалног положаја друштвених делатности, порасту запослености и већој производној стабилности, Покрајинско извршно веће је усвојило 9. јануара 1970. године. Нацрт резолуције је предвиђао пораст индустријске производње од 27%, друштвеног производа за 13,5-14,5%, пољопривредне производње од 2%, извоза за 20% и запослености у друштвеном сектору од 4-5%. Како је закључено да радним организацијама недостаје преко 3.000 лица са средњом стручном спремом, затражено је мењање квалификационе структуре и проширивање мреже школа другог степена. Покрајинска скупштина је 31. јануара усвојила ову Резолуцију, којом је подржана политика завршавања већ започетих привредних објеката, у које је уложено око 200 милијарди динара, планирано је да се запосли 4.200 лица, да продуктивност порасте 15% и реални лични дохоци 14% и да се инвестиције у основне фондове привреде и друштвених делатности повећају за 26% у односу на претходну годину. Председник Покрајинског извршног већа И. Вакић је у исто време потврдио да је Управни одбор Фонда федерације за привредни развој привредно недовољно развијених република и крајева (Фонд федерације) донео одлуку о расподели средстава за 1970. године према којој је САПК припало 750 милиона динара, што је представљало 45% укупних инвестиција у основна и обртна средства на подручју Покрајине. Такође, прихваћен је предлог покрајинског руководства да се прошири намена коришћења средстава Фонда федерације и за оспособљавање незапослених радника и да се пруже олакшице у погледу дужег рока отплате кредита за изградњу термоелектрана.⁸²⁶

Колико је економска ситуација у САПК била незавидна, сведочи седница Покрајинског извршног већа, одржана 13. фебруара 1970. године, на којој је закључено да су две највеће покрајинске привредне организације *Трепча* и *Косово* запале у тешку финансијску ситуацију, иако је у њих улагано око 70% укупних годишњих инвестиција. Разлог за настало стање крио се у пристизању на наплату кредита за објекте који нису били довршени и у нередовном притицању обртних средстава, због чега су од

⁸²⁶ D. Bilandžić, *Kratak pregled...*, 274; F. Puškoli, *Revolucionarni sindikalni...*, 317; Б.Б, *Динамичнију и стабилнију развој привреде*, Јединство, 12.1.1970; М.С, *Инвестициона политика*, Јединство, 29.1.1970; *Још више афирмисати улогу Фонда*, Јединство, 26.1.1969.

југословенске заједнице затражена додатна средства, упућен је апел банкама да одложе наплаћивање кредита и захтевано да се подигне цена олова и електричне енергије на домаћем тржишту. Стога је Покрајинска скупштина 27. фебуара усвојили Основе политике опште и буџетске потрошње у 1970. години, којима се Покрајинско извршно веће обавезивало да нађе већа средства за финансирање образовања, здравства и Медицинског факултета ПУ, те да преузме патронат над предузећима *Тренча* и *Косово* како би се у њима средила лоша финансијска ситуација. При томе, није прихваћен предлог да се средства из Фонда федерације користе за финансирање образовања зато што су она била намењена искључиво развоју производних снага Покрајине.⁸²⁷

ПК СКК је 17. марта 1970. године разматрао интеграционе процесе у привреди САПК, када је констатовано да је од 556 радних организација, колико их је било у привреди 1961. године, интеграцијом њихов број смањен на 260. У овом периоду су формирана четири пољопривредна комбината, а од 106 патуљастих организација у трговини створено је 30 јаких. Овако интегрисана предузећа запошљавала су 37% укупног броја запослених у Покрајини, доносила 36% покрајинских прихода и давала 77% укупног покрајинског извоза. На проширеном састанку Секретаријата ПК СКК 19. марта разматрани су друштвено-економски и идејни проблеми развоја САПК, у вези са чиме је изведен закључак да је *и поред великих материјалних улагања заједнице и напора радних људи дошло до опстанка разлике у развијености Покрајине и осталих региона у држави*. Иако је за четири протекле године остварен годишњи пораст друштвене производње привреде од 5,4% и од 1956. до 1968. године индустријска производња годишње је повећавана за око 9,8%, национални доходак је у САПК повећан 64%, а у СФРЈ 109,2%. По броју лица која су тражила запослење Покрајина је била на првом месту у Југославији, при чему су од укупног броја запослених 36% чинили неквалификовани и полуквалификовани радници. Савезна скупштина је 25. марта разматрала положај неразвијених република и крајева у Југославији, у вези са чиме је констатовано да се национални доходи на неразвијеним подручјима и у осталим подручјима налазе у односу 400:650. Национални доходак по једном становнику СРБХ износио је 360 долара, СРМ 420 и САПК свега 200 долара, док је у СРС био 520, СРХ 740 и СР Словенији 1.030 долара.⁸²⁸

⁸²⁷ М.С, *Кад велики муку муче*, Јединство, 16.2.1970; *Усвојени основи политике опште и буџетске потрошње*, Јединство, 2.3.1970.

⁸²⁸ *Интеграциони процеси – најсавременији облици повезивања*, Јединство, 19.3.1970; З.В, *Створени су услови за бржи развој Косова*, Јединство, 23.3.1970; *Неразвијена подручја треба брже да напредују*, Јединство, 26.3.1970.

У Покрајинској скупштини је на заседању одржаном 26. и 27. марта 1970. године усвојен Закон о буџету, уз напомену да ће 1970. година економски бити *веома тешка* и да је циљ да се заврше започети привредни објекти. Тако су за текућу годину предвиђена буџетска средства у износу од 717.108 хиљада динара од којих је Покрајинском буџету припало 17,5%, буџетима општина за финансирање функција ван образовања 33,6% и заједницама образовања 48,1%. Од укупних средстава, Покрајина је обезбедила 43,5%, а Федерација и Република 56,5%. Буџетска средства општина су била већа за 11,2% у односу на претходну годину, при чему су општине саме привређивале 47,1% и добијале дотације 52,7%. Иначе, у периоду од 1956. до 1968. године индустријска производња на САПК је расла по просечној годишњој стопи од око 9,8%, односно била увећана три пута, национални доходак по становнику Покрајине је повећан 64%, односно у Југославији 109,2%, број пољопривредног становништва је смањен у Покрајини са 84% на око 61%, односно у Југославији са 70,4% на 47%, док је становништво Покрајине повећано за 61,7% (око 450.000 становника), односно у Југославији 27,9% и Републици 21,4%. Апсолутни природни прираштај је од 1945. године био у сталном порасту у Покрајини и износио је 1968. године 28,5%, што је стварало додатне економске тешкоће у ионако веома заосталој привредној структури овог краја.⁸²⁹

Председник Извршног већа СРС М. Бојанић боравио је 2. и 3. априла 1970. године у посети САПК, током које се заложио да Покрајина добија повољнији третман у склопу општег развоја неразвијених република и крајева Југославије и предложио да се на њеном подручју даље развијају енергетика, обојена металургија, неметали, хемијска, пољопривредна и прехранбена индустрија. У питању је био почетак планског отварања могућности да се привредна ситуација у Покрајини побољша, о чему сведочи и заседање Покрајинског извршног већа 14. априла када је констатовано да структура средњих школа на САПК није адекватна потребама привредног и општег развоја Покрајине, односно да од 66 ових школа 21 чине гимназије, 13 школе за квалификоване раднике, 7 техничке, економске и учитељске, 5 пољопривредне, 3 медицинске, 2 музичке и једна библиотекарска. Оцењено је да гимназија има превише и да оне *не дају кадар који је потребан извлачењу Покрајине из неразвијености*. Недуго затим, 19. априла је свечано пуштена у рад Термоелектрана *Косово III*, чији су капацитети за производњу електричне енергије били снаге колико и претходне две електране овог комплекса заједно. Покрајинска скупштина је 21. априла подржала основне концепције за израду новог

⁸²⁹ М.С, *Усвојени закони о буџету и допунским средствима*, Јединство, 30.3.1970; *Закон о буџету САП Косова за 1970. годину*, Службени лист САПК, 6, Приштина 1970; Друштвено-економски и идејни проблеми развоја Косова у наредном периоду, март 1970, АС, Ђ-2, СКК, К-16.

средњорочног плана развоја Покрајине од 1971. до 1975. године, док је у експозеу И. Вакић указао да је од 1966. до 1970. године стопа раста друштвеног производа у Покрајини износила 13,2% и да је на југословенском ниову већу стопу бележила једино СР Словенија за 0,3%, али да није достигнут темпо који је био предвиђен текућим плановима. Похваливши је што у вишим и високим школама у Покрајини студира око 13.000 студената и што у средњим школама учи око 37.000 ученика, које је оценио *солидном кадровском базом за будућност*, он је нагласио да концепције развоја Покрајине указују на неопходност раста друштвеног производа за око 50% од плана за Југославију, односно 13-14% годишње, пораста коришћења минералних сировина, тежње ка индустријализацији друштвене прољопривреде од које је живело око 60% становништва и стварање услова за запошљавање око 43.000 младих стручњака. Дан касније, одржана је седница ПСКЈ на којој су усвојени Закључци о актуелним друштвеним, економским и политичким питањима развоја САПК у вези са чиме је затражено да се у Друштвеном плану развоја Југославије од 1971. до 1975. године утврди таква политика развоја Покрајине која би обезбедила да се заустави заостајање у њеном развоју, да се осигура већи обим средстава и веће учешће Покрајине у средствима Фонда федерације, да СРС у наредном периоду обезбеди већу подршку и помоћ Покрајини, а позване су и радне организације, коморе, банке и научне установе из свих делова Југославије да према својим могућностима пруже додатну помоћ.⁸³⁰

Но, на Трећој седници Покрајинске конференције СКК, одржаној 11. и 12. маја 1970. године, А. Фазлија је изнео податке да је привреди САПК потребно 40% кадрова са високом, 42% са вишом и 36% са средњом стручном спремом, да је 50% свих запослених неквалификовано, у пољопривреди 54%, у промету 40%, у занатству 46%, комуналној делатности 54% и угоститељству 55%, док је у трговини 52% директора било неквалификовано. У основним школама за предметну наставу није било квалификовано преко 60% предметних наставника и у средњим 57,9%, а на једног лекара долазило је 2.600 становника Покрајине. И. Вакић похвалио је процес интеграција у привреди који је обухватио 56% укупног броја радника у Покрајини и давао 53% укупног прихода САПК, скренувши пажњу да 49% индустријске производње у Покрајини чини енергетика и

⁸³⁰ Наведени Закључци подстакли су потписивање 8. маја 1970. године у Обилићу Споразума о сарадњи између комбината *Косово*, *Колубаре* и *Костолца*, према којем је предвиђена привредна сарадња до 1985. године са вредностима инвестиција од око 300 милијарди динара. Видети: М.С, *Миленко Бојанић на Косову*, Јединство, 2.4.1970; *Постоји пуно оправдање да се за убрзанији развој Косова ангажује цела заједница*, Јединство, 6.4.1970; *Борачка питања треба ефикасније решавати*, Јединство, 16.4.1970; М. Д, *Пуштена у рад ТЕ „Косово III“*, Јединство, 20.4.1970; М.С, *Косову се ствара велика шанса за убрзанији развој*, Јединство, 23.4.1970; Стенографске белешке са 8. седнице ПСКЈ, 22.4.1970, АЈ, 507, III/144; *Сечаност у Обилићу*, Јединство, 11.5.1970.

обојена металургија, а да је њихово учешће у производњи Федерације 13,6% и Републике 14,7%. Укупан закључак Конференције био је да је неопходно да Фонд федерације остане активан и наредних година. Комисија за друштвено-економске односе са иностранством Покрајинског извршног већа, саопштила је средином маја да се на раду у иностранству налази око 10.000 становника Покрајине, проценивши да би тај број могао бити у наредним месецима удвостручен новим запошљавањима у Аустрији, Данској, Шведској и Швајцарској, чиме се повећавао број махом албанске емиграције.⁸³¹

Председник Већа народа Савезне скупштине М. Шпиљак боравио је 26. маја 1970. године на САПК, где се интересовао за мере које се предузимају у циљу убразања привредног и општег развоја Покрајине. У разговору са покрајинским функционерима он се заложио за што садржајније конципирање средњорочног плана привредног и друштвеног развоја Покрајине, прихвативши сугестију домаћина да би требало обезбедити најмању годишњу стопу раста привреде од око 14%. На другом делу Друге седнице Републичке конференције СКС, одржаном 29. и 30. јуна, је, сходно Закључцима ПСКЈ, прихваћена преоријентација на прерађивачку индустрију на САПК, уз ослањање на помоћ великих произвођача из других република. Поред тога, затражена је модернизација и интензификација пољопривредне производње, довршетка пута Пећ-Приштина-Ниш, изградња Хидросистема *Ибар-Лепенац* и да Федерација обезбеди финансирање опште потрошње на бази критеријума за неразвијене републике, посебно у вези са финансирањем Фонда САПК за дечје додатке. Обим материјалне интервенције СРС на САПК процењен је за период 1971-1975. године на 1,3 милијарде динара, уз ангажовање великих републичких произвођача и оспособљавање кадрова. У уводном излагању, председник Комисије ЦК СКС за друштвено-економске односе Т. Влашкалић се заложио за даље инвестирање у развој *Трепче*, с обзиром да је СФРЈ била шеста држава у свету по производњи руде никла и девета по производњи олова (са САПК је долазило 80% државне производње олова). И. Вакић је скренуо пажњу да је у Покрајини 114 становника на km², што је оценио као *пренасељеност која узрокује да посао стално чека између 150.000 и 180.000 незапослених*. Чак 65% основних средстава Покрајине потицало је из зајмова и кредита, што је било два пута више него у Југославији, постојале су тешкоће у финансирању друштвених делатности, али и велике резерве природних богатстава које нису биле искоришћене. У међувремену, на заседању Покрајинске скупштине 4. јуна 1970. године констатовано је да је од 1.432 градских насеља у

⁸³¹ *Комунисти у даљем друштвено-економском развоју Косова*, Приштина 1970, 9; Закључци о друштвено-економским и идејним задацима развоја Покрајине у наредном периоду, 12.5.1970, АС, Ђ-2, СКК, К-8; М.С, *Нове могућности за запошљавање у иностранству*, Јединство, 18.5.1970.

Покрајини електрификовано преко 750 и да је у 80 села уведен водовод, а планирано је да се до 1975. године електрификују сва остала села у САПК. Све описано отворило је пут за практично спровођење политички мотивисане солидарности, која је почела да се изражава кроз честе посете политичких и привредних руководстава из других делова Федерације Покрајини. Низали су се и завршеци великих инфраструктурних и привредних улагања, о чему сведочи народни митинг у Ораховцу 14. јуна када је пуштен у рад нови водовод и погона за израду полиетиленске амбалаже у фабрици 18. новембар. У водовод је било уложено 220 милиона, а у погон фабрике 520 милиона динара. Уследио је талас наде да би у Покрајини могло доћи до великог привредног напретка, извлачења из заосталости и решавања питања егзистенције нарастајућег становништва, о чему сведочи и седница Извршног већа САПК, одржана 16. јуна, када су изнети подаци да је индустријска производања порасла за 12% у односу на исти период претходне године, да је порасла вредност извезене робе за 6% и да би могло доћи до проширења привредне сарадње са НРА која је била заинтересована за увоз југословенске индустријске робе.⁸³²

О друштвено-економским питањима развоја привредно недовољно развијених република и САПК било је речи на седници Извршног бироа ПСКЈ 4. јуна 1970. године, када је закључено да будућа издвајања Фонда федерације за ове потребе не могу бити мања од дотадашњих, него само већа. Према Основама развојних праваца република и покрајина у периоду 1971-1975. године предвиђено је да се акценат развоја на САПК стави на електропривреду, обојену металургију и хемијску индустрију. Планирано је да укупна привреда у СФРЈ има стопу раста од 8% и друштвена привреда од 8,7%, у СРС 7,8% и 8,7%, а на САПК 13,5% и 16,5% како би се према пројекцијама Савезног завода за привредно планирање смањила релативна разлика неразвијених у односу на развијене републике и покрајине. У наредном периоду утврђен је низ предлога за убрзанији развој САПК који су предвиђали да се радне организације ослобађају плаћања савезног доприноса на личне дохотке, да се омогућавају посебне камате за банке и радне организације које улажу на овом подручју, да Федерација гарантује за део иностраних средстава које користи и отплаћује привреда на овом подручју, да се кредити Међународне банке за развој користе најмање у оном проценту у коме ово подручје

⁸³² Делегација града Београда на челу са председником Градске скупштине Бранком Пешићем боравила почетком јуна 1970. године у Приштини где је са тамошњим руководиоцима разговарала о могућностима сарадње на политичком, привредном и културном плану. Видети: Д.В, *Значајна стопа привредног раста*, Јединство, 28.5.1970; Магнетофонске белешке са Друге конференције СКС, 1-2.6.1970, АС, Ћ-2, К-66; Магнетофонске белешке са другог дела Друге седнице Конференције СКС, 29-30.6.1970, АС, Ћ-2, К-66; *Струја у свим селима Покрајине*, Политика, 5.6.1970; З.В, *Делегација Београда у Приштини*, Јединство, 8.6.1970; *Прави људи на права места*, Јединство, 15.6.1970; М.Д, *Робна размена са Албанијом*, Борба, 17.6.1970.

учествује у укупним домаћим инвестиционим средствима, да се уступи порез на добит страних лица која улажу средства на овој територији, да се уступе ануитети по кредитима одобреним из средстава Фонда федерације у периоду 1966-1970. године, да услови коришћења кредита из средстава Фонда федерације у периоду 1970-1975. године буду повољнији до 25% од оних у другим подручјима, да Федерација осигура Покрајини већи обим средстава за финансирање друштвених служби, да Федерација уступи приходе од пољопривредног становништва Покрајини како би их она улагала у унапређење пољопривреде, да до 10% прихода од спортских прогноза и лотоа иде на изградњу физкултурних објеката у Покрајини, да се обезбеде већа средства за научноистраживачки рад и геолошка испитивања, као и да се прошире могућности за запошљавање у иностранству. СРС би обезбедила око 1,3 милијарде динара допунских средстава за потребе Покрајине, износ од 500 милиона динара за бесповратно финансирање одређених покрајинских потреба, попут покривања дефицита Покрајинског фонда дечјих додатака, финансирања образовања, културе, социјалне заштите, здравства, давања бенефицираних камата, помоћи у изградњи инфраструктуре и геолошким истраживањима, учешћа у осопособљавању стручних кадрова и подстицања привредних интеграција.⁸³³

На Деветој седници Председништва СКЈ 2. јула 1970. године разматрана су економско-политичка питања развоја привредно недовољно развијених република и Покрајине, а у име ПК СКК скупу је присуствовао В. Дева. У уводном излагању В. Бакарића, објашњено да су од свих југословенских република и покрајина најнеповољније услове развоја имале СРБХ и САПК, те да је неопходно извршити интервенцију целокупне југословенске заједнице, Фонда федерације и посебних дотација из Савезног буџета како би се ситуација поправила. Замишљено је да Фонд федерације убудуће делује на бази кредита и обавезних зајмова радних организација, при чему би са повећањем националног дохотка требало да расту издвајања за неразвијене. Индикативно је приметити да је у разматрању ПСКЈ први пут конкретно назначена САП Косово као једина неразвијена југословенска покрајина и то писањем почетним великим словом *Покрајина*, док је Ј. Броз Тито закључио: *Мислим да недовољно развијене републике могу бити потпуно сигурне и мирне у томе да ће наша заједница наћи средства да се убрза*

⁸³³ Средином јуна 1970. године, саопштено је да у иностранству ради око 13.000 радника пореклом из Покрајине, при чему је до краја 1969. године у иностранству радило 9.800 радника, а за четири месеца убрзано било послато на рад још 3.144 радника. Видети: Стенографске белешке са 47. седнице ИБ ПСКЈ, 4.6.1970, АЈ, 507, IV/109; Предлог посебних мера за убрзани развој САПК у периоду 1971-1975. године, јун 1970, АЈ, 130, К-684; Информација са састанка Комисије за међународне односе и сарадњу у међународном радничком покрету ПК СКК, 10.6.1970, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Извештај са консултативног састанка представника извршних већа република и покрајина у вези разматрања материјала *Предлог посебних мера за убрзани развој САП Косова 1971.1975. године*, 8.7.1970, АЈ, 130, К-684; Извештај Комисије СИВ-а за план, 22.7.1970, АЈ, 130, К-684.

њихов развој. Ми смо данас сви начисто да је питање бржег развоја недовољно развијених веома важно и за развијеније републике.⁸³⁴

Општи сабор Србије, одржан 9. и 10. јула 1970. године, био је посвећен питањима друштвено-економског развоја СРС од 1971. до 1975. године. Том приликом је констатовано да се у СРС остварује доходак по становнику од 600 до 700 долара, што је представљало 97% југословенског просека, а предвиђања су била да ће се доходак подићи на 900 до 1.000 долара по становнику у наредним годинама. Председник Републичког Извршног већа М. Бојанић је у експозеу указао и на проблеме САПК објаснивши да се ради на изради развојних пројеката на основу интегрисаности са привредом СРС и СФРЈ како би се Покрајина извукла из заосталости. Наведено је потврдио и А. Фазлија који је похвалио напоре руководства Србије да се спроведу закључци Председништва СКЈ, затраживши већу помоћ за издавачку делатност, развој штампе, радија и телевизије, као и за развој друштвених делатности и здравства. Он је указао да *националне и социјалне специфичности* Покрајине коштају 70 до 80 милиона динара по основу трошкова друштвених делатности, 10 до 20 милиона по основу највишег природног прираштаја у Југославији и 20 до 30 милиона по основу вишејезичне администрације. Средином јула у вишедневној посети САПК боравио је члан Извршног бироа ПСКЈ В. Влаховић који је са политичким руководством водио разговоре о друштвено-политичким питањима даљег развоја Покрајине. И. Вакић је информисао госта о плановима да се до 1975. године запосли 50.000 радника, да се национални доходак по глави становника повећа на 420 долара и да се унапреди пољопривредна производња, при чему је похвалио напор Електронске индустрије у Нишу да се повеже са привредом Покрајине. В. Дева је изнео податке да у 22 општине у Покрајини живи око 1.200.000 становника, да само седам општина имају градски карактер и да се само две – Приштина и Косовска Митровица могу сматрати развијеним. Поред тога, он је истакао и да се Закључци ПСКЈ не могу сами по себи реализовати и да се нада да ће један од чинилаца развоја постати туризам. Недуго затим, 29. и 30. јула је СИВ разматрао Друштвени план развоја Југославије од 1971. до 1975. године, у оквиру којег су подржане мере за убрзанији развој САПК. Затражено је да се обезбеди стабилност у финансирању Фонда федерације, да Федерација уступи извесне приходе Покрајини и да се осигура већи обим средстава за финансирање друштвених служби у Покрајини. Па ипак, на световању у Покрајинском извршном већу почетком септембра констатовано је да се планирана стопа физичког обима производње од 27% не остварује, односно да је за седам месеци 1970. године постигнуто повећање од свега 8,1%.

⁸³⁴ Стенографске белешке са 9. седнице ПСКЈ, 2.7.1970, АЈ, 507, III/145.

Слична неповољна ситуација владала је и у домену извоза, док су лични дохоци повећани за 18% у односу на претходну годину. Због тога је И. Вакић затражио да се у радним колективима поведе рачуна о неоправданом коришћењу боловања, да се повећа извоз, брже завршавају објекти и поспешује инвестициона активност.⁸³⁵

ПК СКК је 7. октобра 1970. године констатовао да је индустријска производња била за 8,4% већа него претходне године и запосленост за 4,3%. Но, проблем је причињавао постојећи режим заштићених цена појединих производа због којих они нису били рентабилни, тако да су за првих седам месеци 1970. године лични дохоци су порасли само 3% и у привреди за 1%. На то се надовезивао закључак Извршног бироа ПСКЈ од 13. октобра да је инфлација у Југославији досегла такве размере да *све више деформише економске критеријуме привређивања и инвестирања* и да се сви видови потрошње крећу изнад реалних оквира. Пораст цена и трошкова живота веома су погађали широке слојеве становништва, посебно оне са најнижим примањима, пензионере и студенте, при чему је спровођење привредне реформе оцењено као недоследно. У обе прилике разговарано је највише о економским темама и могућностима привредне сарадње. Покрајинско извршно веће је 17. новембра разматрало Програм мера стабилизације и консолидације привредних прилика у САПК, у вези са чиме је одлучено да се направе експертизе које би показале у које радне организације је рентабилно улагати, са којим радним организацијама је могуће правити интеграције и како свести буџетске трошкове у расположиве материјалне оквири. На седници СИБ-а, одржаној 20. и 21. новембра, донесен је четврти пакет мера у време дејствовања друштвене и привредне реформе, а највише речи је било о могућностима стабилизације привреде. Тако је планирано смањење доприноса из личних доходака и издвајање тих средстава на посебан рачун, правремено финансирање Фонда федерације и повећање минималних личних доходака. Одлуком о привременом финансирању решен је проблем функционисања Фонда федерације, с планом да се средства од 528 милиона динара обезбеде из камата на пословни фонд. Председник Скупштине САПК И. Куртеши је 23. октобра у Косовској Митровици пустио у рад нову фабрику комплексних ђубрива, док је последња деоница Јадранске магистрале Иванград-Рожај-Косовска Митровица отворена 28. новембра.⁸³⁶

⁸³⁵ Скупштина САПК је 29. септембра 1970. године констатовала да у Покрајини постоји 2.200 продавница и само једна робна кућа, што је веома погађало 1.412 сеоских насеља у којима је било отворено само 283 продавнице. Видети: Т.М, *Не могу се сви неразвијени развијати истим темпом*, Борба, 11.7.1970; Д.П, *Циљеви развоја Републике у наредних пет година*, Јединство, 13.7.1970; Р.З, *Разговори у политичком активу Покрајине*, Јединство, 16.7.1970; М.Х, *Радничка класа – стваралац развоја*, Јединство, 20.7.1970; *Подржане мере за убрзани развој Косова*, Јединство, 3.8.1970; М.С, *Саветовање у Покрајинском извршном већу*, Јединство, 3.9.1970.

⁸³⁶ Током октобра 1970. године, делегација САПК, у саставу В. Дева, И. Куртеши, И. Вакић, А. Фазлија и М. Звицер, боравила је у посети СРБХ где ју је примио председник ЦК СКБХ Бранко Микулић, док је

Управни одбор Привредне коморе Косова је на седници у другој половини децембра 1970. године констатовано је да су укупна средства привреде за девет месеци текуће године повећана 12%, запослености око 3%, док је месечни нето-лични доходак по запосленом у привреди износио 880 динара и био мањи за 110 динара у односу на просек СРС. Губици 75 покрајинских привредних организација износили су преко 95 милиона динара и били већи за 21% у односу на исти период претходне године. Таква ситуација подстакла је Веће народа Савезне скупштине да на седници 29. децембра разматра Предлог закона о кредитирању привредног развоја привредно недовољно развијених република и Косова, када је саопштено да је заузет став да се у наредном средњорочном плану као економски неразвијена подручја третирају Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и Косово, с тим што би наведена Покрајина због свог изузетног заостајања у развоју задржала посебан третман. Укупна маса средстава Фонда федерације планирано је да се утврди на бази друштвеног производа, док су се као отворена питања наметала: да ли као основицу за издвајање средстава узети средства обавезног зајма појединих радних организација кроз њихов друштвени фонд или пословни фонда, под којим условима би требало орочавати средства за Фонд и колика би требало да буду издвајања друштвеног производа за неразвијене која би се кретала између 1,85% и 1,94% друштвеног производа друштвене привреде земље. Том приликом је представник САПК Ш. Мустафа скренуо пажњу да национални доходак по становнику Покрајине износи једну трећину југословенског просека и половину од просечног националног дохотка у неразвијеним републикама. За подстицање бржег привредног развоја привредно недовољно развијених република и САПК од 1966. до 1970. године Федерација је издвојила око 20 милијарди динара или 4,19% друштвеног производа југословенске привреде, а планирано је да тај износ у периоду од 1971. до 1975. године досегне 44,3 милијарде динара.⁸³⁷

Иако је Председник СФРЈ Ј. Броз Тито у новогодишњем обраћању грађанима Југославије поручио да *стабилизација привреде не смије ићи на рачун радног човјека*, током јануара 1971. године је дошло до обуставе рада у рударским јамама *Кишница* и *Бадовци* због ниских и неисплаћених радних доходака. Осим тога, у поноћ 23. на 24.

делегација СРХ на челу са председницом ЦК СКХ С. Дабчевић Кучар боравила у посети САПК. Током ових сусрета највише је разговарано о могућностима привредне сарадње. Видети: М.С, *Стабилнији политички односи у Покрајини*, Јединство, 8.10.1970; *Из дискусија на седници Покрајинског комитета*, Јединство, 12.10.1970; Магнетофонске белешке са 60. седнице ИБ ПСКЈ, 13.10.1970, АЈ, 507, IV/122; *Корисна размена мишљења*, Јединство, 15.10.1970; *Делегација СР Хрватске у посети Косову*, Јединство, 2.11.1970; В.С, *Непожељан претерани оптимизам*, Јединство, 19.11.1970; *Сада хитне мере*, Јединство, 23.11.1970; *Илијаз Куртеши пустио у рад фабрику комплексних ђубрива*, Јединство, 26.11.1970; *Косово се првенствено ослања на сопствене снаге*, Јединство, 3.12.1970.

⁸³⁷ В.С, *Боље привређивање*, Јединство, 28.12.1970; *Седница Већа народа Савезне скупштине*, Борба, 30.12.1970.

јануара динару је званично смањена вредност за 20%. Девалвацијом је одређена вредност од 1 долара за 15 динара, а одлучено је да цене и даље остану замрзнуте. Како би се становницима САПК, у складу са прокламованом државном политиком, омогућило извлачење из заосталости, Извршно веће СРС је почетком фебруара саопштило да ће за развој Покрајине у наредних пет година СРС дати помоћ од 600 милиона неповратних и 800 милиона динара у виду кредитних улагања, при чему би Покрајина била ослобођена учешћа у финансирању заједничких функција које врши Република, од чега би јој остало још око 130 милиона динара. За опште и заједничке потребе САПК Република је намеравала да издвоји још око 40 милиона у допунским средствима, а планирано је било и покривање средстава која су се из Позајмног фонда давала за кредитирање студената из Покрајине и подизање минималног личног дохотка са 350 на 500 динара месечно. О наведеном је било речи и на седници ЦК СКС, одржаној 8. и 9. фебруара, када је констатовано да је СРС у периоду од 1966. до 1970. године ангажовала 682,2 милиона нових динара за покривање буџетске потрошње, текуће финансирање друштвених делатности и изградњу објеката инфраструктуре у Покрајини, при чему су назначена средства представљала скоро половину од укупних средстава која је Покрајина добила у том периоду од Федерације за буџетску и заједничку потрошњу. У наведеном периоду је за покриће губитака радних организација у Покрајини СРС издвојила 69 милиона динара, док је Покрајина у покривању губитака учествовала са само 17 милиона динара.⁸³⁸

Због нередовног примања личних доходака, слабе заштите на раду и великих разлика у хонорарима које су примали запослени у заједничким службама, дошло је 18. фебруара 1971. године до обуставе рада око 300 радника топионице и рафинерије Комбината *Трепча*. Одговор државних органа било је хитно уплаћивање примања да би се штрајк прекинуо, премда је *Трепча* имала неликвидност од око милијарду динара. У исто време дошло је и до међунационалног инцидента у Пећи када су у погонима Фабрике ауто-делова *Рамиз Садику* Албанци онемогућили рад радничког савета и спречили Србе и Црногорце да долазе на посао. Иза овог догађаја крили су се притисци Албанаца на Србе и Црногорце да напуштају Покрајину, како би заузели њихова радна места. Са друге стране, у исто време је констатовано је да је у Покрајини запослена петина жена, док је у Југославији била запослена трећина жена.⁸³⁹

⁸³⁸ *Стабилизација привреде не смије ићи на рачун радног човјека*, Јединство, 31.12.1970-4.1.1971; 3.В, *Кад умукну компресори – проговоре сви*, Јединство, 18.1.1971; *Нови курс динара*, Јединство, 25.1.1971; Т.М, *Преко 10 милијарди за развој Косова*, Борба, 4.2.1971; Стенографске белешке са 25. седнице ЦК СКС, 8. и 9.2.1971, АС, Ђ-2, К-77.

⁸³⁹ Код већине мушкараца у САПК доминирала су мишљења да им жене нису дорасле у обављању послова, иако су државни подаци показали да су у пракси жене постизале већу радну продуктивност од мушкараца, а оне су биле и жртве разних уцена приликом запошљавања. У Заводу за запошљавање у Приштини посао је

У Покрајинској скупштини је 26. марта 1971. године разматрана Резолуција о политици друштвено-економског развоја и програм мера стабилизације за 1971. годину, када је саопштено да ће материјална интервенција Федерације кроз Савезни буџет износити око 580 милиона динара, што је било 43% више него у претходној години, а да ће материјална интервенција Републике у наредних пет година бити већа за 12%. Том приликом је И. Вакић посебно указао на штетност схватања да је Покрајина сама себи довољна у економској сфери. У материјалима спреманим за посету Ј. Броза Тита САПК, може се видети да је у период од 1966. до 1970. године Федерација у развој Покрајине уложила из Фонда федерације 2.537 милиона из уговорених и 724 милиона из законских обавеза и из Савезног буџета 1.427 милиона, односно укупно 4.688 милиона динара. Привредне инвестиције Федерације су у Покрајини распоређене око 74% на нове објекте и 20% на реконструкцију и модернизацију, а од укупних средстава 257 милиона динара је било бесповратно. Па ипак, да су наведена издвајања била недовољна показује обустава рада око 40 радника алатнице у Фабрици амортизера у Приштини 22. и 23. априла, који су били незадовољн платама. Због нарастајуће привредне неликвидности, Покрајинско извршно веће било је приморано да 12. маја усвоји Нацрт закона о привременом усмеравању расподеле личних доходака у радним и другим организацијама, чиме се практично ишло на ограничавање личних доходака.⁸⁴⁰

Петнаест дана пре рока, 15. маја 1971. године, свечано је пуштена у рад Термоелектрана *Косово IV*, капацитета милијарду и 200 милиона киловат-часова електричне енергије годишње. Но, већ 21. маја је сазвана проширена седница ПК СКК, уз присуство члана Извршног бироа ПСКЈ Ф. Хоџе, потпредседника Савезне скупштине Џ. Ниманија, члана СИБ-а А. Шукрије, члана Председништва СКЈ К. Широке и члана Секретаријата ЦК СКС О. Невзатија, на којој се расправљало о активности СКК на спровођењу мера стабилизације и о даљем развоју Покрајине. Председник Комисије ПК СКК за друштвено-економске односе Ј. Шотра је у уводном излагању истакао да је у протеклом средњорочном периоду уложено 5.334 милиона динара у привреду Покрајине, што је било за 2,2 пута више него у раздобљу 1961-1965. године, али да је, и поред тога, стопа интерне акумулације радних организација смањена је са 14% у 1966. години на 1,3% у 1969. години и да је континуирано повећање губитака од 1966. до 1970. године

тражило 400 жена од којих су високу и вишу спрему имале само две и 86 средњу спрему. Видети: Д. Марковић, *Život i politika 1967-1978*, I..., 262; М. Мишовић, *Ко је...*, 360; *Проблеми жена – брига друштва*, Јединство, 18.2.1971; *Прва смена у топioniци обуставила рад*, Јединство, 22.2.1971; *Разговори с политичким активом*, Јединство, 25.2.1971.

⁸⁴⁰ *Штетно је схватање да смо сами себи довољни*, Јединство, 29.3.1971; Информација о средствима и политици Федерације за развој САПК, 8.4.1971, АЈ, 837, II-1/201; Д.И, *Обустава рада у Алатници*, Јединство, 26.4.1971; *Са седнице Покрајинског извршног већа*, Јединство, 13.5.1971.

утицало на погоршање акумулативне способности покрајинске привреде. Губици, који су крајем 1970. године износили 332 милиона динара, били су 7 пута већи него пре четири године, а најгоре стање било је у индустрији, рударству и пољопривреди. Од 1960. године извршено је 118 интеграција за 324 радне организације, чиме је само делимично био решен проблем малих, углавном неликвидних привредних организација. Неискоришћено је било 44% државних улагања из периода од 1966. до 1970. године, док је коришћење постојећих привредних капацитета било испод реалних могућности. Стога је у дискусији В. Дева затражио да се привредни проблеми Покрајине решавају *по хитном поступку кроз тела Федерације* и да се реши питање ниских примања вишечланих породица, чиме се са једне стране излазило у сусрет албанском становништву, а са друге стране заобилажењем Републике преносила питања даљег привредног развоја Покрајине на терен Федерације.⁸⁴¹

Скупштина САПК је 31. маја 1971. године усвојила Покрајински буџет за 1971. годину у вредности 719 милиона динара, који је био 24% већи него претходне године, односно којим су допунска средства општинама повећана 16,5% и средства за финансирање образовања за 25,8%. Покрајинска заједница образовања добила 35% више и Заједница културе 18% више средстава, а за редовну делатност покрајинских органа дато је 21% више средстава него у претходној години. На то се надовезује седница Покрајинског извршног веће од 8. јуна када је констатовано да је крајем 1970. године број запослених лица у САПК износио више од 98.000, односно да је био запослен сваки четврти становник, при чему се на раду у иностранству налазило 30.000 лица. Према проценама у Покрајини је постојало око 175.000 лица који су тражили посао и нису били пријављени на биро рада, док су покрајински руководиоци оптимистично планирали да до 1985. године САПК у економској развијености достигне ниво СРХ из 1971. године и да се у назначеном периоду годишње запошљава између 8.000 и 10.000 радника. Како би бар донекле поспешила привредне токове у Покрајини, Југославенска држава је успела током јуна да од Међународне банке за обнову и развој добије кредит од 45 милиона долара за реализацију хидроенергетских пројеката у САПК, при чему је кредит био одобрен на 30 година са каматом 7,25%. Осим тога, Федерација је све више подстицала руководства развијенијих југословенских република да улажу у привреду Покрајине.⁸⁴²

⁸⁴¹ З.В, *Термоелектрана „Косово IV“ почела производњу*, Јединство, 17.5.1971; Материјали 27. седнице, ПК СКК, 21.7.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-10.

⁸⁴² Крајем јуна 1971. године је у Приштини боравила је делегација СК Словеније, на челу са председником Францом Попитом, која се интересовала за могућности привредне сарадње. Видети: В.С, *Више средстава за образовање и културу*, Јединство, 3.6.1971; М.Д, *У иностранству 30.000 радника*, Борба, 9.6.1971; *Закон о буџету САПК за 1971. годину*, Службени лист САПК, 16, Приштина 1971; *Кредит Светске банке нашој*

О економским тешкоћама на општејугословенском нивоу било је речи на седници Извршног бироа ПСКЈ 24. јула 1971. године, када је одлучено да се више пажње посвети реализацији договорене политике бржег привредног развоја недовољно развијених република и САПК. Пошто је указано да широм државе долази до немогућности радних организација да исплаћују личне дохотке, што је изазивало велико незадовољство народа, и да се мора обуставити изградња појединих привредних објаката у свим републикама и покрајинама, рестриктивне мере је подржао и сам Ј. Броз Тито. Сходно томе, Савезна скупштина је 29. јула усвојила комплекс нових законских прописа о финансирању бржег развитка привредно недовољно развијених крајева и функционисању Фонда федерације, чиме је и званично потврђено да ће се финансирање неразвијених делова Југославије вршити по стопи од 1,94% друштвеног дохотка привреде. Иначе, за седам месеци 1971. године године индустријска производња у Покрајини порасла је 23,2% и приближила се планираном порасту од 26%, повећање је имала запосленост у индустрији 8,9%, док је највећи раст забележен у производњи угља од 46,8%. У првом полугођу 1971. године извоз са САПК био је мањи за 13,9% него у истом периоду претходне године, а процењено је да су се узроци оваквог стања крили у паду производње, нестабилности тржишта и девалвацији динара. Средином септембра, Покрајински завод за друштвено планирање је представио Преднацрт средњорочног плана развоја САП Косова до 1975. године, израђен у консултацијама са СРС и САПВ, а који је предвиђао постизање равномернијег развоја Покрајине, пораст друштвеног производа укупне привреде по стопи од 13,9% и у друштвеном сектору за 3%, индустријске производње од око 19,3%, а требало је и да се повећа број запослених за око 50.000 и продуктивност по стопи од 8,3%. Па ипак, реалност је показивала сасвим супротне тенденције, посебно серија пожара у Комбинату *Косово* поводом које је Извршно веће САПК одржало седницу 28. септембра на којој је затражило да се наведено испита и открију узроци. Сумњало се на намерно подметање пожара, а кап која је прелила чашу био је пожар у којем су 25. септембра изгорели кабловски канали, што је паралисало рад овог предузећа и произвело велике материјалне губитке, при чему истрага никада није доведена до краја.⁸⁴³

У таквим околностима је на дневни ред седнице Извршног бироа ПСКЈ, одржане 8. новембра 1971. године, стављен предлога ПК СКК да се разматра спровођење Закључака

земљи, Јединство, 17.6.1971; *Постоје услови за већу сарадњу*, Јединство, 28.6.1971; М.Д, *До 1985 – на нивоу Хрватске*, Борба, 30.6.1971.

⁸⁴³ Магнетофонске белешке са 88. седнице ИБ ПСКЈ, 24.7.1971, АЈ, IV/150; *Усвојен Закон о неразвијеним подручјима*, Борба, 30.7.1971; *Већа производња*, Јединство, 13.9.1971; З.В, *Убудуће равномернији развој Косова*, Јединство, 23.9.1971; Информација о неким актуелним друштвено-економским и политичким питањима и задацима ССРНК, септембар 1971, АЈ, 142, Ф-375; *Термоелектране што пре оспособити*, Јединство, 30.9.1971; *Зашто опада извоз*, Јединство, 4.10.1971.

Осме седнице Председништва СКЈ о актуелним, друштвеним, економским и политичким питањима развоја САП Косово. Том приликом је истакнуто да је СИВ преузео обавезу да до краја новембра 1971. године припреми целовит предлог посебних мера за убрзање развоја САПК, који би се у складу са међурејубличким договором унео у предлог плана развоја Југославије, а све у циљу смањења разлика у развијености САПК у односу на СФРЈ. Како је у дискусионом делу Ф. Хоџа изразио незадовољство што се одлаже доношење Друштвеног плана Југославије за период 1971-1975. године, указавши да то има *негативне последице на Косово*, у Закључцима са ове седнице, истакнуто да *постоји реална опасност осиромашења закључака о најбржем развоју Косова и умножавања економских, социјалних, политичких и других противречности*, односно да у материјалима Савезног завода за друштвено планирање нису садржана економска решења која би одговарала најбржем развоју ове Покрајине, па је затражено да се наведено ревидира и усклади са Закључцима Осме седнице ПСКЈ. На седници Покрајинског већа Скупштине САПК 22. новембра И. Куртеши је истакао да је дошло до повећања индустријске производње за 19,1% и запослености за 5,8%, али да постоје велики проблеми са неликвидношћу која постаје *кочница за нормално пословање*. Већ 26. новембра је Скупштина Покрајине разматрала Нацрт средњорочног плана развоја САПК од 1971. до 1975. године, који је потом дат на јавну дискусију. Експозе по овом питању поднео је И. Вакић који је објаснио да концепција Средњорочног плана полази од идеје максималног коришћења постојећих природних и радом створених ресурса како би се неутралисале последице релативно успореног развоја у протеклом периоду и смањио степен опште неразвијености Покрајине. Од 1971. до 1975. године планирана је годишња стопа раста друштвеног производа од 13 до 14 индексних поена, а циљ је био да се смањи степен неразвијености Покрајине у односу на остала подручја за 7-8 поена. Развој друштвене привреде планиран је годишње на 16-17%, а индустријске производње 19%.⁸⁴⁴

На Дан Републике, 29. новембра 1971. године, пуштена су у рад три нова индустријска објекта у Пећи – фабрика пива капацитета 500.000 хектолитара, фабрика алкохола и сточног кваса и фабрика за производњу угљендиоксида. У исто време је у дискусијама о Нацрту средњорочног плана развоја СФРЈ за период 1971-1975. године посланик Већа народа са САПК М. Ковачевић званично затражио да се за Покрајину обезбеди боље гаранције у циљу смањења разлика њене развијености у односу на друге делове државе. Ситуација није била добра ни са приливом средстава из Фонда федерације, где су постојала дуговања од 2.824 милиона динара закључно са 31. октобром

⁸⁴⁴ Магнетофонске белешке са 91. седнице ИБ ПСКЈ, 8.11.1971, АЈ, 507, IV/153. *Усвојен Нацрт уставних амандмана*, Јединство, 25.11.1971; *Велика шанса за прогрес*, Јединство, 27.11.1971.-2.12.1971.

1971. године, при чему је Федерација дуговала САПК 27,4% средстава. Због свега наведеног, Председништво Скупштине САПК је 10. децембра донело одлуку да се до краја јануара 1972. године продужи дискусија о Нацрту друштвеног плана развоја САПК за период 1971-1975. године. На предлог СИБ-а је 22. децембра Савезна скупштина донела Закон о новом паритету динара, којим је за један долар било могуће добити 17 динара. На заседању Скупштине САПК 27. децембра усвојена су 34 закона којима су се, на основу уставних амандмана, регулисали односи у области привреде, образовања, културе, финансија и здравства. Законом о привременој забрани респолагања одређеним друштвеним средствима за личне дохотке заправо је ограничен пораст личних доходака и задржана лична примања на нивоу из 1971. године, а његова примена требало је да траје до септембра 1972. године. Просечан лични доходак у Покрајини је износио 1.141 динар, док је минимални лични доходак установљен је на 500 динара. Покрајинска заједница за пословање је почетком јануара 1972. године изашла са саопштењем да запошљавање у Покрајини представља најозбиљнији друштвени, економски и политички проблем. Планирано је било запошљавање 43.000 радника до 1975. године, што је значило пораст запослености по стопи од 7,7%. На Првој конференцији Савеза синдиката Косова, одржаној 13. и 14. јануара, за председника је поново изабран Б. Недељковић који је истакао да је у протеклих десет година друштвени производ укупне привреде на САПК повећан за преко 28%, национални доходак по становнику за 27%, животни стандард годишње за 7,5%, општа потрошња 16% и лични доходи су за 18,5%, као и да је запослено 7.000 нових радника и изграђено 29.000 станова.⁸⁴⁵

Средином фебруара 1972. године СИБ је усвојио Предлог резолуције о основама политике друштвено-економског развоја СФРЈ у текућој години, која је представљала споразум република и покрајина и предвиђала обезбеђивање политике бржег развоја САПК. Тако је у периоду од 1973. до 1975. године требало да буде обезбеђено 600 милиона динара додатних средстава за реализацију политике убрзаног развоја, 100 милиона годишње намењених за јачање материјалне базе друштвене делатности, док би у расподели средстава примарне емисије кредита и у финансијским међународним кредитима САПК имало повољнији третман. При томе, САП Косово је тражило да му се

⁸⁴⁵ У предузећима индустрије САПК, која бирају раднички савет, 1970. године било је 906 чланова, од којих су 15,2% били са вишим и високим образовањем, 51,6% висококвалификовани и квалификовани радници, 11,8% са средњим стручним образовањем, док су остали били са нижим стручним квалификацијама и некавалификовани радници – 21,3%. Видети: *Пуштена у рад три нова објекта*, Јединство, 6.12.1971; *Из Савезне скупштине*, Јединство, 6.12.1971; *Продужен рок за јавну дискусију*, Јединство, 13.12.1971; *Девалвиран динар*, Јединство, 23.12.1971; *М.С, Донет пакет закона и мера*, Јединство, 30.12.1971-3.1.1972; *Р.К, Око 43 хиљаде радника вишак*, Јединство, 10.1.1972; *М.Ј, Уместо закључка акције*, Јединство, 17.1.1972; *Р.Љ, Чланови органа управљања*, Јединство, 10.2.1972.

допунским мерама Федерације осигурају сва необезбеђена средства за биланс привредних инвестиција у износу 327,5 милијарди динара у периоду 1971-1975. године, а што је само за довршетак изградње Хидросистема *Ибар-Лепнац* представљало допунско оптерећивање државе за око 143,4 милијарде динара у наредном периоду. Наведено је изазвало незадовољство неразвијених република попут СРЦГ и СРМ које нису желеле да се одрекну дела својих прихода за потребе ове Покрајине, али и развијених република попут СР Словеније и СРХ. СРС је по овом питању заузела прагматичан став саопштивши да ће прихватити оно решење око којег се републике и САПВ сложе, док је за САПВ била једино прихватљива извесна корекција стопе доприноса за Фонд федерације у корист САП Косова. Све наведено показује у којој мери је САПК представљало оптерећење Федерацији и изазивало незадовољство на општејугословенском економском нивоу.⁸⁴⁶

Председници извршних већа неразвијених република – СРМ К. Богојев, СРЦГ Ж. Булајић и СРБХ Д. Косовац, уз члана СИБ-а и секретара за финансије Ј. Смолеа, боравили су 10. марта 1972. године у Приштини као гости председника Покрајинског извршног већа И. Вакића, када су размотрена питања која су се односила на утврђивање критеријума у расподели средстава Федерације за кредитирање привредног развоја ових република и САПК. Тада су саопштени подаци да је од 1.300.000 становника САПК око 100.000 у радном односу, односно сваки 13-ти, да је стопа запослености порасла са 3,5% у 1970. години на 6,5% у 1971. години, мада је остала најнижа у Југославији, да је посао је чекало око 23.380 радника, иако је тај број био знатно већи због малог броја званично пријављених, да 50% радника није имало никакве квалификације, као и да је према евиденцији у иностранству запослено 26.500 радника, од којих је у 1971. години отишло 6.700. Према петогодишњем плану развоја, сваке године би на рад у иностранство требало да одлази по 6.000 покрајинских радника, док је САПК требало да обезбеди радна места за око 43.000 радника. Па ипак, велики проблем представљао је висок природни прираштај од око 13.500 становника годишње. На седници Покрајинског извршног већа 23. марта је дошло до вишечасовне дискусије о предлогу буџета САПК за текућу годину. Иако су буџетска средства била за 42% већа него 1971. године и износила милијарду и 114 милиона динара, захтеви корисника били су три пута већи. Предлог буџета није задовољавао потребе ни у једној области, посебно не у друштвеним делатностима, расходима општина, школству и здравству. Истог месеца су саопштени резултати истраживања Института за економска истраживања у Љубљани под насловом *Мерилац*

⁸⁴⁶ Информација о ставовима о предлогу за остварење бржег развоја САПК, 12.1.1972, АЈ, 507, IV/159; *Постигнут споразум о плану*, Јединство, 14.2.1972.

степенa развоја република и покрајина, који су показали да САПК заостаје у развоју за СР Словенијом 20 година, док СРБХ заостаје 16,5 и СРМ 14 година.⁸⁴⁷

Почетком априла 1972. године, Председништво скупштине САПК је подржало Предлог резолуције о основама политике и друштвено-економског развоја САПК у 1972. години, али је због избијања епидемије великих богиња дошло је до новог таласа економских потешкоћа, о чему сведочи обраћање Покрајинског извршног већа СИВ-у поводом поремећаја на тржишту. Упркос упозорењу СИВ-а да је *медицински неоправдано и за привредну штетно* ограничавање превоза робе и материјала и путника који поседују потврду да су успешно вакцинисани, органи власти СРМ и СРЦГ су затворили границе и онемогућили промет покрајинске робе. У СРМ су биле затворене продавнице косовских текстилних и других предузећа, док се у Покрајини осећала несташница појединих производа. Чак је унутар самог САПК било блокаде, односно Косово Поље и Косовска Митровица нису хтели да примају робу из Ђаковице, Ораховца и Призрена који су директно били погођени епидемијом. У исто време су саопштени подаци да је у другој половини 1971. године од укупно 103.964 запослених у привредним и ванпривредним делтностима у Покрајини – 4,5% или око 4.700 лица имало је нето личне дохтоке до 600 динара, а 7,0% или 7.300 лица дохотке преко 2.000 динара, док је у Федерацији то био случај са 2,0% односно 14% запослених. Од 601 до 1.000 динара имало је плату у САПК 40,3% и у СФРЈ 24,9% запослена, од 1.001 до 1.200 динара у САПК 18,8% и у СФРЈ 17,1%, од 1.201 до 1.400 динара у САПК 13,5% и у СФРЈ 15,3%, од 1.401 до 1.800 динара у САПК 12,5% и у СФРЈ 20,6% , од 1.801 до 2.000 динара у САПК 3,4% и у СФРЈ 6,1%. Поред тога, Покрајинско извршно веће је на седници 18. априла разматрало извештај о прекорачењу инвестиција на основу закључака Покрајинског секретаријата за привреду и финансије, према којем је од 78 објеката у изградњи на територији Покрајине чак 60 имало прекорачење, а укупна прекорачења инвестиција су износила 568.840 хиљада динара. Како је највише новца недостајало је за објекте комбината *Косово* и *Трепча*, на крају састанка је затражено да прекорачења покрије Народна банка Косова, да се узму зајмови из иностранства и да се новац тражи преко Фонда федерације.⁸⁴⁸

Скупштина САПК је 25. априла 1972. године усвојила Резолуцију о друштвено-економском развоју и Закон о покрајинском буџету за текућу годину, при чему је за гувернера Народне банке Косова именован је Абаз Казази. Тако је планирана економска

⁸⁴⁷ Председници извршних већа неразвијених република боравили у Приштини, Јединство, 13.3.1972; В.М, Запосленост и незапосленост изнад просека, Јединство, 20.3.1972; Нико није задовољан буџетом, Политика, 24.3.1972; Ж.Т, Неуједначена трка, Политика, 7.3.1972.

⁸⁴⁸ Подржана резолуција о развоју, Јединство, 3.4.1972; Штетно и неоправдано задржавање робе и путника, Јединство, 6.4.1972; На Косову плићи џепови, Јединство, 10.4.1972; М.С, Прекорачене инвестиције, Јединство, 20.4.1972.

стабилизација кроз пораст друштвеног производа укупне привреде за 13,5%, индустријске производње за 19,5%, пољопривредне за 4%, извоза роба и услуга за 17%, запослености у друштвеном сектору за 6,8%, продуктивности за 9,5%, животног стандарда за 18% и инвестиција за око 20% у односу на претходну годину. Поред изградње хидросистема *Ибар-Лепенац*, реконструкције путева Пећ-Приштина-Мердаре и Пећ-Косовска Митровица и отпочињање радова на путевима Призрен-Жур и Приштина-Косово Поље, издвојено је 639.750 динара или 9,5% више него у претходној години за здравствену заштиту грађана. Покрајински буџет је у 1972. години износио 1.118.589.000 динара или 14,4% више него претходне године, док су у укупним средствима сопствени приходи Покрајине чинили су 22% и остатак обезбедиле Република и Федерација. Највеће повећање средстава добили су Фонд за стипендирање и кредитирање студената, Заједница за научни рад и Заједница културе. На седници Председништва СКЈ, 11. и 12. маја је констатовано да је у 1971. години Покрајина остварила укупну спољнотрговинску размену у вредности 809.517.000 динара, при чему се однос извоза према увозу кретао 58,8:41,2. Већу активност су испољиле метална, хемијска, текстилна и индустрија неметала, а највећи пад је забележила прехранбена индустрија. У прва два месеца 1972. године физички обим производње био је за 23% већи него у истом периоду претходне године, али је постојао константни притисак незапослених који су тражили посао. Поред тога, дошло је до раста укупних трошкова живота и то у јануару за 10,4%, у фебруару за 10,3% и у марту 12,2%. Трошкови исхране повећани су у јануару 13% и у марту 15%, а порасли су и трошкови за културне потребе за 9%, хигијенске потребе 14%, одевање 9%, покућство 10%, огрев 9% и саобраћај 10%. Губици привреде у 1971. години износили су 14 милијарди динара, што је представљао непремостив проблем за укупну југословенску економију. Стога су посланици Већа народа Савезне скупштине и самоуправних већа са САПК 14. маја 1972. године закључили оправданим да покрајинска делегација у Већу народа подржи предлог Савезног завода за друштвено планирање којим је било предвиђено да Покрајина учествује са 30% у расподели средстава Фонда федерације. С тим у вези је била и веома лоша кадровска база у покрајинској привреди, где је број лица са високом стручном спремом износио 650, при чему је свега 1,8% кадрова у индустрији имало високу школску спрему. У таквим околностима, 27. маја је свечано пуштена у рад нова фабрика цемента у Ђенерал Јанковићу уз присуство И. Куртешија и Ф. Хоџе.⁸⁴⁹

⁸⁴⁹ У описано време, према просеку за СФРЈ на 1 инжењера је долазило 82 запослена, у ужој Србији 78, а на САПК 124. На 1 економисту је у СФРЈ долазило 192 запослена, у ужој Србији 172, на САПК 277. Видети: *Без равноправности нема напредне политике*, Јединство, 27.4.1972; *У социјалистичком друштву само радничка класа може да одлучује*, Јединство, 1-4.5.1972; М.Д, *Висок пораст индустријске производње*, Борба, 26.4.1972; *Усвојена резолуција*, Јединство, 27.4.1972; *Резолуција о основама политике друштвено-*

Почетком јула 1972. године је Покрајинска скупштина констатовала да је за пет месеци текуће године остварено повећање индустријске производње од преко 20% у односу на исти период претходне године. Обојена металургија је повећала производњу за 3,4%, а извоз за 48,2%. Покрајинско извршно веће је 3. јула утврдило Предлог друштвеног плана развоја САПК до 1975. године, према којем је број запослених у друштвеном сектору требало да порасте за 41.000, при чему су потребе за неквалификованим радницима износиле око 5.000, висококвалификованим и квалификованим радницима преко 16.000, са средњом стручном спремом око 22.000 и са високом преко 2.000 лица. Ван Покрајине планирано је запошљавање око 27.000 радника. Раст друштвеног производа привреде требало је да тече по стопи од 13-14% годишње, повећање националног дохотка са 2.372 у 1970. години на 3.880 динара у 1975. години и повећање у индустријској производњи за 42,7% и у пољопривредној 4,5%. Средином јула су у САПК започети радови на изградњи Хидросистема *Ибар-Лепенац*, који је планирано да буде довршен до 1976. године. Средства за овај пројекат износила су 1.530 милиона динара и била обезбеђена од зајма Међународне банке 659,6, учешћа република и САПВ 600, САПК 147,4, ХЕ *Ђердан* 70 и различитих предузећа 53 милиона динара. Међутим, индекс трошкова живота становника Покрајине имао је сталну тенденцију раста. У јануару 1972. године у односу на исти месец претходне године порастао за 10,4%, у фебруару 10,2%, у марту 12,2%, у априлу 14,8% и у мају 16,2%. Највиши пораст имали су трошкови исхране, што је погађало раднике са најнижим примањима.⁸⁵⁰

Скупштина САПК је током заседања 20. и 21. јула 1972. године усвојила Друштвени план развоја САПК до 1975. године, којим је било предвиђено инвестирање у привреду Покрајине 15,4 милијарди динара, што је требало да допринесе да развој овог краја буде за 50% бржи од остатка државе. Према усвојеном плану доминантно место у развоју имала је индустрија, која је требало да забележи повећање од 10% у укупној привредној структури. Тиме би се отворило до 50.000 нових радних места, национални доходак би се повећао годишње по стопи од 14% и створили услови да покрајинска привреда постане способна да репродукује саму себе. На заједничкиј седници ПК СКК, Председништва ПК ССРНК и Председништва Конференције Савеза синдиката Косова 19.

економског развоја САПК у 1972. години, Службени лист САПК, 13, Приштина 1972; Информација, април 1972, АЈ, 507, III/168; Стенографске белешке са 32. седнице ПСКЈ, 11-12.5.1972, АЈ, 507, III/168; *Покрајина подржала средњорочни план развоја земље*, Јединство, 15.5.1972; *Запослени са високом спремом у индустрији*, Јединство, 18.5.1972; *Пуштена у рад нова фабрика цемента*, Јединство, 29.5.1972.

⁸⁵⁰ Делгација САПК посетила је 11. и 12. јуна 1972. године СРЦГ, предвођена председником ПК СКК М. Бакалијем, где је разговорано о могућностима привредне сарадње. Видети: *Делгација Косова посетила Црну Гору*, Јединство, 15.6.1972; М.З, *Рекордна производња и извоз*, Јединство, 3.7.1972; Б.Б, *Утврђен предлог друштвеног плана*, Јединство, 6.7.1972; Д.В, *База бржег прогреса*, Јединство, 17.7.1972; М.А, *Озбиљно угрожен стандард*, Јединство, 20.7.1972.

октобра констатовано је да је од укупног броја радних места у Покрајини систематизацијом предвиђених лица са факултетом и високом школском спремом попуњено 46,6%, са вишом спремом 36% и са средњом спремом 63%. Због тога је М. Бакали закључио да су Покрајини потребни *стручни и способни кадрови* и да се кадровска политика *не сме препустити стихији*. Сутрадан је Скупштина САПК саопштила податке привредних кретања за осам месеци текуће године, према којима је индустријска производња повећана за 18,1%, запосленост за 5,7% и извоз за 70% у односу на исти период претходне године. Но, губици привреде у првом полугођу текуће године износили су 89 милиона динара, у Фонду федерације била су блокирана средства од 210 милиона динара која су припадала САПК, док су непокривене инвестиције у Покрајини износиле 450 милиона динара. У таквим околностима су крајем октобра представници београдских предузећа *Минел* и *Прогрес – инвест* и обилићког РЕХК *Косово* потписали уговор о изградњу пете фазе ТЕ *Косово*, док је средином новембра у Урошевцу пуштена у рад Фабрика шавних цеви.⁸⁵¹

Задаци СК на спровођењу ставова о бржем развоју Покрајине и стабилизацији привреде били су тема седнице ПК СКК, одржане 20. новембра 1972. године, када је М. Звицер приметио да се у претходној години није остварила предвиђена стопа раста привреде, што је објаснио последицом *неблаговременог активирања и уходавања новоизграђених капацитета*. Иако су у првих шест месеци 1972. године губици у привреди били већи за 14% у односу на исти период претходне године, почетком децембра је Скупштина САПК донела одлуку да се минимални лични доходак са 500 подигне на 700 динара, при чему се он у остатку државе кретао између 800 и 1.000 динара. ЦК СКС је 15. децембра оценио да је економска ситуација у САПК *повољна у погледу повећања дохотка и продуктивности рада*. Члан Скеретаријата ПК СКК М. Хасани је известио да се у Покрајини планира санација 63 радне организације чији су рачуни блокирани и у којима је запослено преко 34.000 радника, али да Покрајини недостаје 93 милиона динара трајних обртних средстава у 1973. години. Почетком 1973. године у оквиру Фабрике металних и пластичних проивоа *Фампа* у Призрену је пуштена у рад Фабрика сребра, за коју је процењено да би годишње могла да оствари бруто-продукт од 5,5 милијарди динара.⁸⁵²

⁸⁵¹ Г.П. А.Р, *Усвојен Друштвени план развоја Косова*, Јединство, 24.7.1972; *Одговорно о кадровима*, Јединство, 23.10.1972; Материјал са 40. проширене заједничке седнице ПК СКК, Председништва ПК ССРНК и Председништва ПК ССК, 19.10.1972, АС, Ђ-2, СКК, К-12; *Губици се неће покривати*, Јединство, 23.10.1972; „*Минел*“ и РЕХК „*Косово*“ *потписали уговор о сарадњи*, Јединство, 1.11.1972; *Двоструко славље*, Јединство, 20.11.1972.

⁸⁵² У децембру 1972. године је обновљена линија ЈАТ-а на релацији Београд-Приштина-Тирана. Видети: З.В, *Заоштрити одговорност комуниста*, Јединство, 23.11.1972; *Седница Привредног већа*, Јединство,

На заједничкој проширеној седници ПК СКК и Председништва конференције Савеза синдиката Косова, одржаној 8. и 26. јануара 1973. године, донет је Акциони програм СК и Синдиката Косова за отклањање неоправданих социјалних разлика и даље изграђивање социјалне политике у САПК. Акциони програм је полазио од Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ, а прокламовао је одбацивање како великог распона, тако и уравниловке у платама запослених у Покрајини. Поред тога, Акциони програм је предвидео доношење низа закона којима би се боље регулисали пословни односи, права на дневнице и хонораре, расподела друштвених станова, борба против мита, корупције и фамилијарности приликом запошљавања или стицања права на здравствено и пензијско-инвалидско осигурање, сузбијање привредног криминала и пореска политика, а формиране су и 22 комисије за испитивање порекла имовине у Покрајини. Извршно веће САПК је 23. јануара препоручило предузимање мера непосредне друштвене контроле цена робе и услуга од интереса за Покрајину и њене општине, којим су биле обухваћене цене закупа станова, комуналних услуга и саобраћаја, као и неких прехранбених производа попут меса, воћа и поврћа. Такође, тада је констатовано да се у иностранству на раду налазило 36.000 покрајинских радника, највише у СР Немачкој, при чему је око 18.000 радника било неквалификовано и свега 2% са вишом стручном спремом. С тим у вези је био и закључак ПСКЈ од 5. фебруара којим је, због великог природног прираштаја становништва албанске националности, приоритет у запошљавању ван државе посебно дат САПК. Иначе, Извршни биро ПСКЈ је 24. јануара саопштио податак да је почетком октобра 1972. године у САПК било 54 радне организације са блокираним жиро-рачунима у непрекидном трајању од три и више месеци са укупним износом неизмирених обавеза од 1.249 милиона динара, а у којима је радило 40.000 радника или 59% од укупног броја запослених у привредни Покрајине. Неизмирене обавезе преко 90 дана имало је 14 радних организација у износу од 1.165 милиона, а у њима је радило 32.000 радника. Посебан проблем представљала је блокада покрајинског привредног гиганта Комбината *Тренче* од јануара 1970. године са неизмиреним обавезама у износу 623 милиона динара.⁸⁵³

11.12.1972: *Мере стабилизације*, Јединство, 18.12.1972; *Београд-Тирана преко Приштине*, Јединство, 14.12.1972; Записник са 47. седнице ЦК СКС, 15.12.1972, АС, Ћ-2, К-85; *Пуштена у производњу Фабрика сребра*, Јединство, 8.1.1973.

⁸⁵³ *Акциони програм*, Јединство, 1.2.1973; Материјали са 43. седнице ПК СКК, 8.1.1973, АС, Ћ-2, СКК, К-12; Магнетофонске белешке са 37. седнице ИБ ПСКЈ, 18.1.1973, АЈ, 507, IV/197; Магнетофонске белешке са 38. седнице ПСКЈ, 5.2.1973, АЈ, 507, III/174; *Цене под друштвеном контролом*, Јединство, 25.1.1973; Извештај радне групе СИБ-а за координацију активности и праћење реализације усвојених мера на подручју непокривене потрошње и неликвидности, јануар 1970, АЈ, 507, IV/198.

Скупштина САПК је 15. фебруара 1973. године усвојила Резолуцију о политици друштвено-економског развоја САПК у текућој години, којом је предвиђен пораст укупног друштвеног производа од 15%, индустријске производње за 19,5% и пољопривредне за 6,8%, наставак радова на Хидросистему *Ибар-Лепенац*, изградња високонапонске мреже и подстицање повећања продуктивности за 10%. Државном интервенцијом је број радних организација у Покрајини са блокираном жиро-рачуницама смањен на 20 са око 18.500 радника и неизмиреним обавезама од око 376 милиона динара. Међутим, посебан проблем су представљали двогодишњи разговори о расподели средстава Фонда федерације, за које је наглашено да су *оставиле одређеног трага на ефикасност коришћења средстава*. О актуелним питањима остваривања програма економске стабилизације разговарано је на седници Извршног бироа ПСКЈ 20. фебруара, када је председник Покрајинског извршног већа И. Вакић поднео информацију да су у САПК најнижи лични доходи у држави, да су породице дупло бројније од просечних југословенских породица, а да један запослени долази просечно на две породице. У таквим околностима је Скупштина САПК 30. марта усвојила Закон о буџету САПК за 1973. годину, којим су укупна буџетска средства утврђена на 1.567.103.000 динара и била 12% већа него претходне године, а Покрајина обезбедила 43% наведених средстава. За Покрајински буџет је било намењено 236.899.331 динар, општинским буџетима са допунским средствима 386.125.000, општинским заједницама образовања 480.493.000, Покрајинској заједници образовања 107.565.000 и за обавезне видове здравствене заштите 66.029.369 динара. При томе, приходи општина и Покрајинске заједнице културе били су већи за 16%, Покрајинског фонда за кредитирање и стипендирање студената за 32%, док су директна средства покрајинском буџету у ужем смислу била повећана свега 4,2%. Средства која је за потребе Покрајине издвајала Република била су већа за 24%, средства Федерације за 15,7%, а сопствени приходи Покрајине за 17%. Но, раст индустријске производње у САПК је током јануара и фебруара 1973. године био испод планираног, односно био је већи за свега 2,6% у односу на исти период претходне године.⁸⁵⁴

На седници Покрајинског извршног већа, одржаној 10. и 11. маја 1973. године, констатовано је да је физички обим индустријске производње опао за 5,5% у односу на исти период претходне године, мада је у прва три месеца текуће године запослено 7,3%

⁸⁵⁴ Највише државно руководство Југославије је било приморано да у то време изврши шесту девалвацију динара, којом је курс динара према немачкој марки повећан са 5,270:1 на 5,635:1, а паритет домаће валуте смањена на 0,0004 гр злата за један динар. Видети: Д.Б.Р, *Усвојена резолуција о друштвено-економском развоју*, Јединство, 19.2.1973; *Резолуција о основама политике друштвено-економског развоја САПК у 1973. години*, Службени лист САПК, 4, Приштина 1973; Магнетофонске белешке са 41. седнице ИБ ПСКЈ, 20.2.1973, АЈ, 507, IV/201; Б.Б, *Већа буџетска средства*, Јединство, 19.3.1973; *Индустријска производња подбацила*, Јединство, 22.3.1973; Д.Б.Р, *Усвојен Закон о буџету*, Јединство, 2.4.1973.

више радника него претходне године и вредност извоза била већа за 45.301 хиљаду динара. Извршно веће СРС је 15. маја разматрало остваривање закључака Републичке скупштине о путевима, методама и мерама за убрзанији развој САПК од 1971. до 1975. године, који су били усвојени још 30. марта 1971. године. Члан Републичког извршног већа С. Нуши известио је да је у Покрајини дошло до *релативно значајног* двогодишњег пораста производње, запослености, наставка започетих структуралних промена, заустављања тенденција опадања нивоа развијености у односу на СРС и СФРЈ. Друштвени производ растао је просечно годишње за 9,5%, индустријска производња за 17%, запосленост за 7%, друштвене бруто инвестиције у основна средства била су за 31,3% веће у 1972. години него у 1971. години. Сходно томе, констатовано је да се политика убрзаног развоја Покрајине *остварује у предвиђеним оквирима*, премда су примећени проблеми ефикасности привређивања, и одлучено да се наведена тема упути Скупштини СРС на даље разматрање. Покрајину је 22. маја посетио савезни секретар за спољну трговину Мухамед Хацић како би испитао могућности њеног укључивања у међународну економску сарадњу.⁸⁵⁵

На заседању 4. и 5. јуна 1973. године Скупштина САПК је констатовала да се не остварује предвиђени привредни развој Покрајине, што је поткрепљено подацима да је индустријска производња у првом кварталу текуће године била за 2% нижа у односу на исти период 1972. године, односно за 21,5% нижа од планиране. Вредност извршених грађевинских радова била је нижа за 7,3% и вредност саобраћајних услуга за 10,7%, цене су имале већу стопу раста за 5%, док су трошкови живота порасли за 7,1%. Извоз је бележио пораст од 2,5 пута и укупни промет робе за 32%, мада је број лица која су тражила запослење порастао за 29,6%. Осим *субјективних слабости у радним организацијама*, за настало стање окривљени су подбачаји у производњи електричне енергије, угља, дрва и прехранбене индустрије. Сходно томе, Покрајинско извршно веће је 18. јуна утврдило текст Предлога закона о Фонду за подстицање развоја мање развијених региона САПК, који је до 1975. године требало да располаже са 170 милиона динара. Статус недовољно развијених је добило 12 општина: Драгаш, Вучитрн, Подујево, Србица, Глоговац, Витина, Дечане, Исток, Сува Река, Косовска Каменица, Клина и Ораховац. У међувремену, ЦК СКС је 11. јуна констатовао да је због раста трошкова живота дошло до пада реалних личних доходака и то: у ужој Србији за 6%, у САПВ за 9% и у САПК за 5,4%. Скупштина СРС је 4. јула прихватила оцену Републичког извршног већа да се у *основи успешно, мада неравномерно* остварују закључци Скупштине СРС о

⁸⁵⁵ *Повећан извоз*, Јединство, 14.5.1973; Д.В, *Допунске мере за убрзанији развој Косова*, Јединство, 17.5.1973; М.М, *Велике могућности*, Јединство, 24.5.1973.

убрзању развоја САПК. Тако је истакнуто да ће се *пуни ефекти мера видети тек кроз неколико година* и закључено да нема сумње да је заустављено смањивање релативног нивоа народног дохотка по становнику Косова. Радничка скупштина Комбината Трепча једногласно је 21. августа изабрала за новог генералног директора В. Деву, члана Председништва СКЈ, који је у обраћању указао да Трепча није ухватила корак са модерном привредом и да би колектив требало првенствено да помогне сам себи не чекајући помоћ са стране, обећававши да ће дати све од себе како би се деблокирали жиро-рачуни и кренуло путем економског напретка. Међутим, почетком септембра је констатован даљи пораст цена на мало у Покрајини, односно цене пољопривредних производа порасле су у јуну за 31% и у јулу за 23%, цене услуга у јулу 19%, затим цене у јулу: обуће 36%, трикотаже 14%, намештаја 13%, електричних апарата 10%, огрева и осветљења 14%, хигијенских потреба 13% и дувана 12% у односу на исти период 1972. године. Осим тога, Извршно веће САПК је 15. септембра констатовало да се не остварује предвиђени пораст индустријске производње у Покрајини од 19,5%, односно да је у првих шест месеци текуће године она била нижа за 1,3% у односу на 1972. годину. Производња електричне енергије била је мања за 31% и угља за 50%, при чему је једино била већа укупна индустријска производња за 11,5%.⁸⁵⁶

Приликом посете САПК 8. и 9. октобра 1973. године, председника Скупштине СРС Д. Марковића је И. Вакић известио да је применом мера привредне стабилизације дошло до сузбијања губитака и прекорачених инвестиција у износу од 110 милијарди динара, да су у односу на претходну годину обртна средства повећана 2,5 пута и да је ликвидност знатно побољшана, али да је физички обим индустријске производње био за 20% нижи од планираног, односно за 1,1% мањи него претходне године. Вакић је наведено објаснио појавама неусклађености привреде, на шта је Марковић приметио да су показатељи застоја у развоју САПК забрињавајући, с обзром да то *није само питање Покрајине него и целе државе*. Заложивши се за давање додатних средстава развоју Покрајине и затраживши да економска улагања у САПК буду економски мотивисана и стимулативна, Марковић је рекао: *Од радних организација није могуће тражити да због подстицаја бржег развоја неразвијених подручја, па и Косова, занемаре сопствену*

⁸⁵⁶ На седници ПК СКК 5. октобра 1973. године је указано да је од 1945. године смањен број сеоског становништва на 51,5%, да друштвени сектор пољопривреде располаже са 12,5% од укупних обрадивих површина, да је електрификовано 84,1% сеоских насеља и изграђено 1.800 km путева у САПК. Видети: *Не остварују се предвиђања*, Јединство, 7.6.1973; *Неразвијеним општинама до 1975. године 170 милиона*, Јединство, 21.6.1973; Д.В, *Социјална политика*, Јединство, 14.6.1973; *Како се помаже неразвијенима*, Јединство, 5.7.1973; *Вели Дева директор „Трепче“*, Јединство, 23.8.1973; *Пораст цена*, Јединство, 3.9.1973; Г.П, *Производња каска за планом*, Јединство, 17.9.1973; Материјали са 50. седнице ПК СКК, 5.10.1973, АС, Ђ-2, СКК, К-13; *Брзи преображај села*, Јединство, 8.10.1973.

рентабилност. Инструменте за ту стимулацију треба да обезбеди друштвена заједница, повољнијим каматама и другим условима. Због неповољне привредне ситуације у Покрајини одржан је неколико дана касније састанак политичко-привредног актива Покрајине, на којем је М. Бакали апеловао да се *максималним напорима надокнади изгубљено* и мобилишу снаге како би се *отклониле субјективне слабости*. Недуго затим, потпредседник СИВ-а Ј. Сиротковић боравио је 18. и 19. октобра у посети САПК, што је И. Вакић искористио да га замоли да се заложи у Федерацији да Покрајина добије приоритет у коришћењу иностраних кредита за развој рударства и обојене металургије, објаснивши да су девалвација динара и инфлација имале веома негативан утицај на реализацију програма развоја образовања и здравства у Покрајини. У одговору Сиротковић је указао да *нема дилема у утврђеној концепцији бржег развоја Косова*, али да *улагања нису била довољна* и да сарадња са другим републикама и радним организацијама *није била адекватна*. Стога је он предложио доношење нових економских прописа и боље повезивање САПК са укупном југословенском привредом.⁸⁵⁷

Извршно веће САПК је 30. октобра 1973. године анализирано остварење Друштвеног плана развоја САПК за период од 1971. до 1975. године, у вези са чиме је констатовано да је током протекле две године друштвени производ растао по просечној стопи од 8,3%, што је за 39% било ниже од предвиђеног или 3,6% ниже од просека државе, а није био остварен ни бржи развој индустрије, посебно прерађивачке. Дошло је до повећања диспропорција у развијености покрајинских општина, па је тако разлика у развијености између најразвијеније и најнеразвијеније општине померена са 10:1 на 20:1. Реализација учешћа радних организација у укупним инвестицијама у основне фондове уместо 14,2% била је 9%. С обзиром да је дошло до повећања броја радника са најнижим примањима, Покрајинско извршно веће је 9. новембра закључило да је непоходно предузети мере у циљу заштите стандарда грађана САПК. Како је статистика показала да је 6,1% радника имало личне дохотке до 800 динара, 15,1% од 800 до 1.000 динара и око 41% испод 1.200 динара, затражено је да се минимални лични дохоци са 700 подигну на 850-900 динара. Тако је Покрајинско извршно веће 4. децембра усвојило Нацрт закона о изменама и допунама Закона о минималном личном доходу радника у САПК којим је било планирано да од 1. јануара 1974. године минимални лични доходак износи 900 динара. Поводом Дана ослобођења Гњилана у Другом светском рату, председник ПК ССРНК А. Фазлија је пустио у рад Фабрику цигарета у чију изградњу је уложено 50

⁸⁵⁷ Г.П, *Улагања на Косову треба економски мотивисати*, Јединство, 11.10.1973; Д.И, *Садашње промене имају историјски значај*, Јединство, 15.10.1973; *Опита мобилност за повећање производње*, Јединство, 15.10.1973; Д.Б.Р, *Бржи развој Косова*, Јединство, 22.10.1973.

милиона динара, док је поводом Дана републике у Сувој Реци отворена нова Фабрика клинастог ремења и нова линија за производњу транспортних трака, вредности око 110 милиона динара и могућности запошљавања око 200 радника.⁸⁵⁸

Скупштина САПК је 18. децембра 1973. године разматрала реализацију Друштвеног плана развоја САПК од 1971. до 1975. године, изразивши незадовољство државним инвестирањем у развој Покрајине. Према плану, требало је да се у Покрајину инвестира преко 15 милијарди и 756 милиона динара што би омогућило реално повећање друштвеног продукта просечно за 13,6% годишње, а за три протекле године било је инвестирано свега 41% уместо планираних 60% средстава. Продуктивност је, стога, имала минимално повећање од 1,8%, а запослено је само 22.000 радника. Релативно редовно притицала су једино средства Федерације, док су средства привредних организација и банака каснила са реализацијом. Том приликом је једино позитивно оцењено повећање друштвене производње са 69% у 1970. години на 73,2% у 1972. години. Резолуција о политици друштвено-економског развоја САПК у 1974. години била је усвојена на заседању Покрајинске скупштине 13. и 14. фебруара, а њоме је планирано да обим индустријске производње буде већи за 22,5%, друштвени производ 14,5%, пољопривредна производња 5%, извоз 18%, продуктивност рада 9,6%, инвестиције 13,3% и лични дохоци 14,2% у односу на претходну годину. Недуго затим, ПК СКК је 18. фебруара разматрао активност на остваривању бржег развоја Покрајине, у вези са чиме је наглашено да је бржи развој САПК *од посебне важности за развој целе југословенске социјалистичке заједнице*, похваљено постојање Фонда федерације и значај наменских средстава из буџета Федерације и Републике за развој друштвених делтности у Покрајини и упућена захвалност осталим југословенским републикама и САПВ на помоћи у изградњи инфраструктурних објеката у Покрајини. Међутим, указано је да је динамика привредних кретања у Покрајини била спорија од планиране, да је привреда уместо по стопи од 16,4% расла по стопи од 9,5%, индустријска производања је износила 12,8% и била 19,6% испод планираног и да је повећање пољопривредне производње уместо 4,6% реализовано упола мање. Због опште нестабилности на унутрашњем тржишту многе радне организације у Покрајини биле су доведене у тежак економски положај, долазило је

⁸⁵⁸ САПК је 13. новембра 1973. године додељен специјални државни кредит за капитални ремонт пруга којим је планирано да се изврши поправка пруге Брвеник-Ђенерал Јанковић, да Косово Поље добије нову железничку станицу и да парњаче оду у отпад. Вредност подухвата процењена је на 470 милиона динара, од чега је САПК обезбедило 203 милиона динара. Видети: М.З, *Већа продуктивност – бржи развој*, Јединство, 1.11.1973; М.Д, *Хитне мере за заштиту стандарда*, Борба, 10.11.1973; М.Д, *Повећан минимални лични доходак*, Борба, 5.12.1973; Информација о политичким активностима СК, новембар 1973, АЈ, 837, П-3-а-2/554; М.З, *Обезбеђен кредит*, Јединство, 15.11.1973; Р.С, *Пуштена у рад нова Фабрика цигарета*, Јединство, 19.11.1973; И.К, *Са народног митнига у Сувој Реци*, 26.11.1973.

до нередовног снабдевања привредних предузећа електричном енергијом и сировинама и нису довољно коришћени укупни производни капацитети. Због тога је поновљен закључак Деветог конгреса СКЈ у којем је било истакнуто да је *убрзанији развој неразвијених подручја економски интерес свих народа Југославије и основна компонента стварне равноправности народа и народности*.⁸⁵⁹

Крајем фебруара 1974. године, Извршно веће САПК је прихватило Предлог Закона о буџету за 1974. годину према којем су укупни приходи Покрајине утврђени на 1.847.364.000 динара, односно буџетска потрошња требало да се усклађује са материјалним могућностима и принципима максималне штедње. Допунска средства Федерације била су на истом нивоу као и претходне године, док су допунска средства СРС износила 220.000.000 динара. Буџет САПК су чинили: сопствени приходи 34,3%, допунска и наменска средства Федерације 53,8% и допунска средства Републике 11,19%, при чему је пораст прихода је у односу на претходну годину износио 128,3%. Скупштина САП Косова је 26. фебруара усвојила овај Закон и прихватила да у Титов фонд за школовање радничке деце донира 500.000 динара. Буџет САПК био за 29,8% већи у односу на претходну годину. Око 34% Буџета било је предвиђено за образовање и васпитање деце, 19% за непривредне инвестиције, 12,2% за допунско финансирање општина и 9,3% за социјалну и здравствену заштиту.⁸⁶⁰

Једанаеста конференција СКК, одржана 29. и 30. марта 1974. године, приказала је биланс државних улагања у развој САПК од претходне Конференције. Тако је у периоду од 1968. до 1973. године у Покрајини било запослено 25.139 лица или годишње 5.027, од 1969. до 1972. године саграђено је 23.340 станова од чега око 2.000 у друштвеној својини и просечан лични доходак повећан на 1.536 динара. Друштвени производ укупне привреде се повећао у раздобљу од 1968. до 1972. године за 32,5% или просечно годишње 7,3%, друштвени производ је растао по стопи од 8,8% и повећао се 40,1%, а физички обим индустријске производње од 1968. до 1973. године за око 70%. Од 1969. године изграђено је 356 km модерних саобраћајница и реконструисано 60 km путева, док је број

⁸⁵⁹ На описаној седници ПК СКК од 18. фебруара 1972. године М. Бакали је истакао да у Покрајини *постоји незадовољство како сопственим ангажовањем тако и ангажовањем других фактора у држави, посебно у вези са слабом иницијативом развијених делова Југославије*. Како је закључио: *Наши разговор о недовољним мерама у нашем друштву за бржи развој Косова није никакво пребацивање одговорности за стање ствари на друге, јер се стварно најодговорнијим за токове привреде на Косову осећамо сами. Овим на неки начин ми само апелујемо да нас комунисти и радни људи Косова у нашим напорима за остваривање тих амбициозних програма бржег развоја Покрајине не остављају усамљене, јер задатак и одговорност за бржи развој Косова је сувише сложен и тежак да би да сами могли сносити*. Видети: М.Д, *Смањене инвестиције – слаби резултати*, Борба, 19.12.1973; М.З, *Битка за сваки радни час*, Јединство, 14.2.1974; *Бржи развој Косова – заједничка брига*, Јединство, 21.2.1974.

⁸⁶⁰ М.З, *Предлог Закона о буџету за ову годину*, Јединство, 25.2.1974; *Скупштина Косова усвојила Буџет*, Јединство, 28.2.1974; *Усвојен Буџет Покрајине*, Јединство, 18.3.1974.

телефонских апарата повећан са 10.111 на 19.305. Албанци су у укупном становништву Покрајине учествовали су са 73,7% и у структури запослених 57,4%, Срби 18,3% напрема 31,8% и Црногорци 2,5% напрема 6,2%, док је једино код Турака национална структура била приближна структури запослених. На Десетом конгресу СКЈ, од 27. до 30. маја 1974. године, поднет је *Извештај о раду СК и Председништва СКЈ између Деветог и Десетог конгреса СКЈ*, у оквиру којег је САП Косово поменуто у потпоглављу под називом *Активност СК на остваривању политике бржег развоја привредно неразвијених подручја*. Тако је истакнуто да је Председништво СКЈ на Осмој седници 22. априла 1970. године донело Закључке о актуелним друштвено-економским и политичким питањима развоја САПК и на Деветој седници Председништва СКЈ 2. јула 1970. године Закључке о неким економско-политичким питањима развоја привредно недовољно развијених република и покрајина, а на основу чега је постигнут споразум република и покрајина о средствима за финансирање ових потреба. Усвајањем Закона о Фонду федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и Покрајине Косово, донет је низ мера како би се средства овог Фонда пласирала под повољнијим економским условима, нарочито у погледу камата и рокова враћања, утврђен систем обавезних зајмова радних организација и постигнут међурепублички договор о критеријумима расподеле средстава за период од 1971. до 1975. године. У вези са наведеним било је и доношење Закона о критеријумима за утврђивање допунских средстава из савезног буџета за финансирање друштвених служби у привредно недовољно развијеним подручјима, при чему су повећана средства Покрајини, омогућено јој да користи кредите под повољнијим условима за 25% и дат јој је приоритет у коришћењу кредита Међународне банке за обнову и развој. Но, и поред описаних мера, постигнути резултати оцењени су као *парцијални и недовољни*, а интеграциона повезивања и заједничка улагања организација удруженог рада *сувише слабим*. Друштвеним планом Југославије за период од 1971. до 1975. године било је предвиђено да се издвајањем из Фонда федерације, као и допунским средствима, развој неразвијених подручја буде за 25% већи од југословенског просека, при чему би се САПК најбрже развијало, што није постигнуто. У случају САПК остварен је нижи развој од просека државе за 4% и у случају СРЦГ за 10%, док су СРБХ и СРМ оствариле већи развој од просека државе за 4% односно 18%.⁸⁶¹

У конгресном излагању, Б. Недељковић је истакао да је *битка за бржи развој уједно битка за јединство на Косову* и да је у Покрајини динамичан привредни и

⁸⁶¹ Материјали са 11. конференције СКК, 29-30.3.1974, АС, Ћ-2, СКК, К-18; *Deseti kongres SKJ. Stenografske beleške*, I, Beograd 1975, 55.

друштвени развој допринео порасту животног стандарда радних људи и побољшању њихових животних и радних услова, али и приметио да су *привредна нестабилност и висок степен инфлације* учинили борбу СКК на овом плану *сложенијом и тежом*. Он је објаснио да је учешће друштвеног производа привреде САПК у укупном друштвеном производу СФРЈ опало са 2,3% у 1952. години на 2% у 1972. години, да је Покрајина тек 1957. године ушла у круг неразвијених подручја и да је од 1962. године почела брже да се развија, што је прекинуто у периоду од 1971. до 1973. године када је *настављена тенденција релативног заостајања у њеном привредном развоју*. Навевши као нарочите проблеме Покрајине *све лошији положај образовања, здравства, културе и друштвених служби који понекад не успевају да задовоље све потребе грађана* и да је запослено свега 8,8% становништва, Недељковић је приметио да је Покрајина *доведена у положај да све мање може сама да инвестира и да зависи од Федерације која у њу инвестира око 80% средстава*, да је у протеклим годинама *изостао очекивани прилив средстава* из развијених република и од међународних кредита и да је у 1971/72. години Покрајина користила свега 1,8% укупних иностраних кредита Југославије. Стога је потреба бржег развоја недовољно развијених република и САПК, уз истицање посебног третмана Покрајине у односу на неразвијене републике, уграђена у Конгресну резолуцију.⁸⁶²

У наредном периоду је Југословенска држава предузела низ мера како би се економска ситуација у САПК поправила и последице ублажиле. Тако је председник Извршног већа Скупштине САПК Б. Недељковић примио 4. јуна 1974. године делегацију Међународне банке за обнову и развој са којом је разговарао о могућностима даље економске сарадње и детаљима изградње бране Хидросистема *Ибар-Лепенац*, који је ова институција кредитирала. Извршно веће Скупштине САПК је три дана касније усвојило програм антиинфлационих мера којима се предвиђало повећање обима индустријске производње, посебно у енергетици, прописано увођење вишесменског рада, смањење трошкова производње, повећање одговорности руководиоца и управних органа, у пољопривреди повећање производње меса и поврћа, као и коришћење бенефицираних камата за кредите у изградњи агромилиорационих система, развој сточарства, подизање винограда и туристичких објеката. Скупштина САПК је 3. јула констатовала да је за првих пет месеци текуће године индустријска производња повећана 12,1%, али да је и поред тога била упола мања од планиране. Стога су уследиле нове подстицајне мере, попут одлуке Покрајинске скупштине да крајем јула повећа дечји додатак за 21%, што је практично значило да су породице са једним дететом уместо 84 примале 100 динара,

⁸⁶² Исто.

породице са два детета уместо 180 примале 220 динара, а оне са троје деце уместо 260 примале 330 динара. Накнада за свеко наредно дете уместо 60 износила је 73 динара. Извршно веће Скупштине САПК је 29. јула донело одлуку да се минимални лични дохоци повисе са 950 на 1.050 динара и пензије за 10% како би се очувао животни стандард становништва, а препоручено је и Покрајинском фонду за кредитирање и стипендирање студената и ђака, скупштинама општина и радним организацијама да повећају износе стипендија и кредита.⁸⁶³

Тешка економска ситуација у држави онемогућила је и да свих 1.443 села у Покрајини буде електрификовано, тако да је Извршно веће Покрајинске скупштине 9. септембра 1974. године закључило да је *и поред свих напора* струја уведена у 1.212 села и да су постављени планови да се остала села електрификују до 1976. године. У Косовској Митровици је 26. септембра Б. Недељковић свечано пустио у рад нову Фабрику акумулатора за коју је издвојено око 400 милиона динара и чији годишњи обрт је процењен на око 550 милиона динара, док је Извршно веће Покрајинске скупштине донело одлуку да се износи кредита и стипендија повећају за 12% и до краја 1974. године започене са изградњом још два студентска дома од по 500 лежајева како би се обезбедио континуирани прилив нових кадрова. Са друге стране, ИК Председништва ЦК СКЈ је 17. септембра констатовао да ће до краја 1974. године инфлација у Југославији износити 26%, што је било повећање од 19% у односу на 1973. годину и 14% у односу на 1972. годину. Скупштина САПК је на седници 7. октобра закључила да је за осам месеци 1974. године индустријска производња порасла 14,2%, али да је ипак била за 8,3% мања од планиране. Том приликом изражена је забринутост због експанзије заједничке и опште потрошње и пада инвестиционих улагања у Покрајину.⁸⁶⁴

У Фабрици кикирикија *Минекс* у Урошевцу свечано је у рад 12. октобра 1974. године пуштен нови погон за производњу бутер-кикирикја, једини такве врсте у Југославији, док је поводом прославе 30-тогодишњице ослобођења Вучитрна у Другом

⁸⁶³ У то време је Савезни завод за статистику саопштио да су друштвена привреда и делатности у Покрајини имале крајем јула 122.900 запослених радника, што је било за 6,4% више него у истом периоду претходне године, док је у индустрији и рударству било запослено око 44.700 радника, што је било више за 7,5% него претходне године. Видети: *Богољуб Недељковић примио експерте Међународне банке*, Јединство, 6.6.1974; *Усвојен антиинфлациони програм*, Јединство, 10.6.1974. Г.П, *Боље ангажовање – већа производња*, Јединство, 4.7.1974. *За троје деце – 330 динара*, Јединство, 29.7.1974; *Предузете мере за заштиту животног стандарда*, Јединство, 1.8.1974. *Нове хиљаде радних места*, Јединство, 22.8.1974.

⁸⁶⁴ Прва седница Опунмоћства Председништва ЦК СКЈ за раднике привремено запослене у иностранству одржана је 10. октобра 1974. године, када су за делегате ПК СКК делегирани С. Батали и Б. Новобрдалија. Видети: *Удруженим средствима електрифицирати села*, Јединство, 12.9.1974. М.Б, *Нова Фабрика акумулатора*, Јединство, 30.9.1974; *Већи кредити и стипендије*, Јединство, 7.10.1974; Актуелна друштвено-економска кретања и остваривање задатака економске стабилизације, 12.9.1974, АЈ, 507, IV/255; Г.П, *Већа производња – бржи развој*, Јединство, 10.10.1974; Записник са прве седнице Опунмоћства Председништва ЦК СКЈ за раднике привремено запослене у иностранству, 10.10.1974, АЈ, 507, XXX, К-5/1-7.

светском рату отворено прво фабричко постројење – Фабрика хемијских производа. Четрнаеста изборна конференција Савеза синдиката Косова одржана је 30. и 31. октобра и на њој је констатовано да је током 1974. године порастао извоз за 59,3% и да је био већи од увоза за 29,3%, као и да се број неквалификованих радника у укупном броју запослених свео на 20%. Но, закључено је да и поред раста друштвеног производа од 7,4% и раста инвестиција од 9,2% САПК *није у стању да прати привредни развој Југославије*, док је за новог председника Савеза синдиката Косова изабран Б. Оручи. ИК Председништва ЦК СКЈ је 20. новембра разматрао идејно-политичке основе економског и социјалног развоја Југославије у 1975. години, у вези са чиме је указано да је потребно зауставити раст цена, постићи стабилизацију југословенског тржишта и смањити трошкове живота становништва, као и да се не би смело одступити од политике бржег развоја САПК. План је био да се у 1975. године постигне раст друштвеног производа укупне привреде недовољно развијених подручја за 8,1%, односно САПК за 11,5%, СРБХ за 8,1%, СРЦГ за 6% и СРМ за 7,4%. Скупштина САПК је 5. децембра прихватила Нацрт резолуције о основама заједничке политике друштвено-економског развоја Југославије у 1975 години, али је због ниске стопе друштвеног развоја Покрајине у периоду од 1971. до 1973. године затражено да СИБ и Скупштина СФРЈ размотре остварене резултате и предузму енергичније мере за даљи развој САПК, односно да се Покрајини повисе средства за убрзанији развој, привреда ослободи обавезне резерве пословних банака и изнађу нова законска решења којима би се поспешило инвестирање. Наведено је подржало и Председништво РК ССРНС, затраживши подстицање развоја неразвијених подручја, посебно САПК.⁸⁶⁵

Суштински посматрано, од 1957. године када је уведен систем тзв. *гарантованих инвестиција* од стране Југословенске државе према Покрајини дошло је до пораста улагања и бржег развоја овог подручја. Систем је унапређен 1965. године када је образован Фонд федерације за кредитирање бржег привредног развоја привредно недовољно развијених република и подручја, који се заправо односи на социјалистичке републике Босну и Херцеговину, Македонију и Црну Гору и на покрајину Косово и Метохију. Тако је у периоду од 1966. до 1970. године Покрајина добијала 30% средстава Фонда федерације, док су остале републике, изузев СРБХ са 30,7%, примале мање средстава – СРМ 26,2% и СРЦГ 13,1%. У периоду од 1971. до 1975. године САПК је било

⁸⁶⁵ К.М, *Пуштен у производњу нови погон Фабрике кикирикија*, Јединство, 14.10.1974; Г.П, *Јача утицај удруженог рада*, Јединство, 31.10.1974; И.С, *Вучитрн добија прву фабрику*, Политика, 18.11.1974; *Защтитити рад од нерада*, Јединство, 4.11.1974; Нацрт резолуције о основама заједничке политике економског и социјалног развоја Југославије у 1975. години, 20.11.1975, АЈ, 507, IV/262; Г.П, *Развој неразвијених – брига друштва*, Јединство, 9.12.1974; *Подржани нацрти Савезне и Републичке резолуције о развоју у 1975. години*, Јединство, 12.12.1974.

на првом месту по додељивању средстава из Фонда федерације са 33,3%, док су неразвијене републике добијале: Босна и Херцеговина 32,4%, Македонија 22,9% и Црна Гора 11,4%. Фонд федерације деловао је од 31. јула 1971. године као посебна организација, а његово постојање потврдио је и Устав СФРЈ из 1974. године. Од 1966. до 1980. године Покрајини је из Фонда федерације дато 39.319,7 милиона динара.⁸⁶⁶

Почетком 1970. године је Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева доделио 750 милиона САПК, како би се сузбила нарастајућа неликвидност привредних предузећа, посебно гиганата *Косова* и *Трепче*. Секретаријат ПК СКК је 19. марта је саопштио да, и поред великих улагања Југословенске државе, није дошло до смањења привредне неразвијености Покрајине, односно да је она била на првом месту по незапослености и са најнижим националним дохотком од 200 долара по глави становника. Дотације Федерације и Републике Буџету САПК за 1970 годину су износиле 56,5%, а велике проблеме су представљали висок природни прираштај од 28,5% и неквалификованост 50% запослених. Пошто је 19. априла пуштена у рад ТЕ *Косово* III, на Осмој седници ПСКЈ 22. априла су донети Закључци о актуелним друштвено-економским и политичким питањима развоја САПК, у којима је затражено да се у Друштвеном плану развоја СФРЈ 1971-1975. године утврди политика бржег развоја Покрајине. У наредном периоду ова идеја је спровођена у дело путем политички мотивисане солидарности првенствено СРС која је повећала своја улагања у САПК, али и других југословенских република и САПВ. Циљ је био да се стопа привредног раста САПК креће око 13,5% уз развој електропривреде, обојене металургије и хемијске индустрије. Међутим, у другој половини 1970. године је дошло до раста инфлације која је узроковала нередовност притицања средстава Фонда федерације, тако да су у периоду од 1971. до 1973. године биле приметне тенденције застоја у развоју САПК. Крајем 1970. године су губици 75 покрајинских предузећа били већи за 21%, док су почетком 1971. године почели да избијају штрајкови рудара и радника, при чему су Албанци вршили притиске на Србе и Црногорце да им уступају радна места. Иако је од 1966. до 1970. године у Покрајину уложено 2,2 пута више средстава него од 1961. до 1965. године, проблем је представљало што је чак 44% државних улагања остало неискоришћено.

Буџет САПК за 1971. годину је био за 24% већи у односу на претходну годину, што је покрајинском руководству улило лажну наду да би САПК до 1985. године могла да

⁸⁶⁶ П.Симић, З. Деспот, *Тито...*, 354; Д. Богдановић, *Књига...*, 298; *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, Beograd 1991, 53; Lj. Korać, *Organizacija...*, 441; М. Nikolić, В. Vidaković, *Regionalni razvoj...*, 51; *Razvoj Kosova 1966-1977*, Priština 1978, 49.

достигне развој СРХ из 1971. године. Савезна скупштина је 29. јула усвојила сет законских прописа којима је требало да буде подстакнут бржи привредни развој САПК, посебно у вези са финансирањем Фонда федерације по стопи од 1,94% друштвеног дохотка привреде. Но, Извршни биро ПСКЈ је већ 8. новембра констатовао да се не остварују закључци Осме седнице ПСКЈ, а тражење допунских средстава за развој САПК је изазвало незадовољство осталих југословенских република и САПВ. Почетком 1972. године сваки 13. становник САПК је био у радном односу, док је Покрајина заостајала 20 година у развоју за СР Словенијом. Буџет САПК за 1972. годину, који је био већи за 14,4%, могао је да задовољи само трећину покрајинских потреба и од 78 објеката у изградњи чак 60 је имало прекорачење инвестиција. За гувернера Народне банке Косова је 25. априла изабран А. Казази, док су средином јула започета изградња Хидростема *Ибар-Лепенац* финансираног махом кредитом Међународне банке. Друштвени план развоја САПК, усвојен 21. јула, прокламовао је инвестирање 15,4 милијарде динара у развој Покрајине, отварање 50.000 радних места и повећање националног дохотка 14% годишње. Крајем 1972. године минимални лични доходи повећани су са 500 на 700 динара и државном интервенцијом је почетком 1973. године смањен број неликвидних предузећа на 20. Буџет САПК за 1973. годину је био за 12% већи, али је Покрајинска скупштина на заседању 4. и 5. јула констатовала да је индустријска производања нижа за 21,5% од планиране и да је број лица која траже запослење порастао 29,6%. Иако је Буџет САПК за 1974. годину био већи за 29,8%, на Једнастој конференцији СКК, одржаној 29. и 30. маја, је саопштено да Албанци учествују са 57,4% у структури запослених и са 73,7% у структури становништва, Срби са 31,8% напрема 18,3% и Црногорци 6,2% напрема 2,5%. Десети конгрес СКЈ, одржан од 27. до 30. маја, је оценио резултате развоја САПК *парцијалним и недовољним*, заложивши се за наставак политике најбржег развоја Покрајине у наредном периоду, што је довело до повећања дечјег додатка за 21% и минималних личних доходака на 1.050 динара у јулу, као и до отварања Фабрике акумулатора у Косовској Митровици и повећања студентских кредита и стипендија за 12% у септембру. Тако је у периоду од 1971. до 1975. године САПК била на првом месту по додељивању средстава из Фонда федерације од чак 33,3%, али то није успело да је осетније извуче из вишевековне економске заосталости.

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ

ПРОЦЕС ЕМАНЦИПАЦИЈЕ – КУЛТУРА, ПРОСВЕТА И ЗДРАВСТВО НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ 1958-1974.

7.1. Културно и здравствено просвећивање 1958-1963. године

По завршетку Другог светског рата, културна и просветна политика Југославије почивала је на раду партијског апарата Агитпропа, који је по узору на праксу Совејтског Савеза форсирао социјалистички реализам у уметности, цензурисао културно стваралштво које није било у складу са идеологијом марскизма-лењинизма, подстицао обрађивање тема из *Народне револуције и Народноослободилачке борбе* и организовао масовне аналфабетске течајеве, изградњу домова културе и отварање народних библиотека и читаоница. Југословенски студенти су упућивани на универзитете у Совјетски Савез и друге социјалистичке центре, док је Југославија школовала студенте из Албаније. На културу је издвајано просечно око 0,2% државних средстава која су била махом распоређивана у развијеније градске центре, а у периоду од 1946. до 1948. године описмењено је 63.520 (24,5%) југословенских Албанаца. Сукоб са Источним блоком довео је до постепеног заузимања новог курса у културној политици од 1950. године, који је подразумевао одбацивање социјалистичког реализма у уметности, реорганизацију рада агитпроп комисија и попуштање стега у конзумирању западне културе. Током 1951. престале су да раде комисије и одељења за агитацију и пропаганду у областима и срезовима, док је после Шестог конгреса КПЈ (СКЈ) 1952. године замрло деловање Агитпропа. Општи политички процес ревитализације партијске моћи, на који су у многе утицали *случај Билас*, тежња за сузбијањем притиска Запада и помирење са СССР-ом, довео је до оснивања Идеолошке комисије при ЦК СКЈ 1955. године кроз чији рад је Партија наставила да контролоше и усмерава југословенску културну политику.⁸⁶⁷

Тако се у другој половини педесетих година XX века уочава тренд бујања културно-уметничког живота у Југославији, при чему су ставови Седмог конгреса СКЈ из 1958. године дефинисали културну политику Партије као даровану слободу у погледу употребе различитих културно-уметничких праваца и форми изражавања, али све докле

⁸⁶⁷ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III..., 120; Љ. Димић, *Агитпроп...*, 19; М. Гаталовић, *Дарована...*, 41; I. Dobrivojević, *Selo...*, 51; *Istorija Савеза...*, 378.

би њихова садржина била у складу са поставкама хуманистичког социјализма и идејним постулатима и политичким интересима СКЈ. Иначе, кроз аналфабестке течајеве је од 1945. до 1953. године прошло око 290.000 становника Косова и Метохије, претежно Албанаца, и организовани су бројни здравствени, домаћички и пољопривредни течајеви. Народних универзитета било је у АКМО 1957. године 80 са одржаних 9.400 предавања из разних области, кроз које је прошло око 180.000 лица, као и знатан број радничких универзитета. У просвећивању су значајну улогу одиграле народне библиотеке и књижнице чији је број са 4 и 108 у 1947. години порастао на 19 и 187 у 1955. години, са 268.292 књиге од којих 54.460 на албанском језику. У 1947. години било је 13.653, а 1955. године чак 100.478 читалаца на Космету. Када је у питању здравствена заштита становништва у АКМО, почетком 1958. године је било 20 пута више лекара него 1945. године, при чему је у 1957. години утрошено 250 милиона динара на проширење здравствене службе. У АКМО су постојале 62 здравствене установе, међу којима две опште и три специјализоване болнице (за лечење микозе, туберкулозе и дечја болница), 6 антитуберкулозних диспанзера, 3 дечја диспанзера и 47 домова народног здравља, док је број лекара износио 184, апотекара 39, средње-медицинских радника око 300, бабица око 100 и болничара око 500.⁸⁶⁸

У већим обласним центрима попут Косовске Митровице, Пећи, Призрена, Ђаковице, Гњилана и Урошевца током 1957. године је радило 14 аматерских позоришта на српскохрватском, албанском и турском језику, који су у једној сезони приређивали око 600 представа уз присуство око 200.000 гледалаца. Први фестивал националне културе народа Косова и Метохије одржан је маја 1947, први Обласни музички фестивал маја 1956. године и повремено су приређивани фестивали аматерских позоришта. Значајно је деловање Обласног народног позоришта у којем је од 1948. године приказано 100 драмских дела, од којих 31 странао и 69 домаћих писаца. Поред тога, формиран је велики број клубова културних и јавних радника, али и подигнути задружни и синдикални домови и домови културе. У Призрену су 1948. године основане Нижа и Средња музичка школа, 1950. године Нижа музичка школа у Приштини, 1954. године Нижа музичка школа у Косовској Митровици, а постојали су Градски симфонијски оркестар у Приштини и градски оркестри у Призрену, Пећи и Косовској Митровици. Ансамбл народних игара Косова и Метохије основан је 1949. године. Од наредне године започело је снимање документарних филмова попут *Прве светлости* и *Призренских мотива*, док је први косметски уметнички филм *Ешалон докотра М* са темом из народноослободилачке

⁸⁶⁸ Исто.

борбе, редитеља Ж. Митровића, реализован 1955. године. Кроз биоскопе у АКМО је годишње пролазило око 2 милиона гледалаца и у периоду од 1951. године било је приказано 712 увезених филмова и око 60 домаће производње. Ликовни живот у Области махом је зависио од гостујућих изложби, а деловала је и Средња школа примењене уметности у Пећи. Радио Приштина основана је на иницијативу Агитпроп комисије Обласног комитета КПЈ 1945. године и њене најслушаније емисије биле су: *Радио-Дневник* на албанском језику, *Вести и белешке* на српскохрватском и турском језику, *Актуелни друштвени проблеми*, *Радио драма*, *Из медицине*, *За нашу омладину*, *Из савремене технике* и *За пољпривредне произвођаче*. У Приштини је 1949. године основан Музеја Косова и Метохије, у Косовској Митровици Градски музеј, вредне музејске збирке постојале су у манастирима Високи Дечани и Пећкој Патријаршији, а од 1951. године се о споменицима културе старало Одељење за заштиту споменика културе при НО АКМО које је 1954. преименовано у Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Косова и Метохије. Државни архив Косова и Метохије основан је 1953. године.⁸⁶⁹

На састанку КНМ ЦК СКЈ 15. марта 1957. године констатован је проблем недостатка просветног кадра и његове стручне оспособљености у школама са албанским наставним језиком у АКМО, док је у издавачкој делатности била присутна некординираност рада са НР Македонијом и НР Црном Гором услед чега је свака република издавала своје уџбенике и литературу на албанском језику. Ова Комисија је 29. априла указала на ниску писменост код Албанаца и Турака која је износила 61% односно 52%, а већ 13. маја је оценила да главни проблем штампања уџбеника на албанском језику представља постојање различитог дијалекта код ове националне мањине на подручју АКМО, НР Македоније и НР Црне Горе. Такође, КНМ ЦК СКЈ је саопштила да Албанци у АКМО у погледу писмености знатно заостају иза свих народа Југославије услед недостатка стручног наставног кадра, неприлагођености наставних програма, слабог обухвата осмогодишњим школством, посебно женске деце, и *оптерећеност једног дела наставника националистичким и иредентистичким осећањима*. У овој националној мањини постојао је дефицит техничке интелигенције, јер се мали број ђака опредељивао за даље школовање и када су то чинили бирали су учитељску школу, филозофски или медицински факултет. Издавачка делатност је оцењена богатом с обзиром да је на албанском језику постојало 525 различитих публикација у тиражу од 3.692.921 примерака. Партија је као *најозбиљнију слабост* културног изражавања Албанаца уочила

⁸⁶⁹ У 1956. години је при КУД *Раднички*, *Рамиз Садику* и *Јени Хајат* у Приштини, КУД *Будућност* и *Агими* у Призрену и КУД *Препарими* и *Будућност* у Пећи на музичким курсевима било око 350 полазника. Видети: *Дванаест година културног развитка Косова и Метохије*, Приштина 1957, 4.

прецењивање фоклора, па је инсистирала на уношењу *нових културних садржаја*. Код турске националне мањине културно-просветни живот био је у опадању од 1952. године када је почело њихово масовно исељавање у Турску, недостајали су уџбеници и стручни просветни радници, а у периоду од 1945. године штампано је 65 публикација на овом језику.⁸⁷⁰

Па ипак, поражавајући су подаци да је у Области 1957. године са пуном факултетском спремом било 23 наставника Албанца, са непотпуном 16, са вишом педагошком школом 56 и са непотпуном 38, са учитељском школом 462, са гимназијом и средњом стручном школом 68 наставника, са квалификацијама изнад мале матуре 1.081 и испод мале матуре 170 наставника, односно да 70% наставника на албанском наставном језику није имало потребне квалификације. Ситуација није била много боља ни у погледу стручности наставника који су предавали српскохрватски језик у школама за ђаке албанске националности, јер је од њих 106 неквалификовано било 22 и у појединим школама ова настава није ни одржавана. У АКМО је било 158 библиотека са 9.848 српских и 7.111 албанских чланова. Издавачка делатност на албанском језику обухватала је 215 школских уџбеника са тиражем од 2.191.910 примерака, 51 издање дечје књижевности (220.011 примерака), 32 лепе књижевности (83.000 примерака), 120 политичке литературе (786.000 примерака), 28 популарно-научне литературе (130.000 примерака), 21 синдикалне и омладинске литературе (99.000 примерака), 23 за село (70.000 примерака), 8 педагошке литературе (16.500 примерака) и 525 других издања (3.692.921 примерка). У организације за телесно васпитање било је учлањено 25.311 лица од којих је 50% Албанаца.⁸⁷¹

У Приштини је 23. фебруара 1958. године отворена модерна болница са 400 лежајева, 9 специјалистичких одељења, 4 операционе сале и 35 лекара, у оквиру које су први пут у Области почела са радом одељења урологије, неурологије и дечје хирургије.

⁸⁷⁰ У Области је 1957. године било четвороразредних школа на албанском језику 326 са 48.328 ученика и 897 учитеља, на турском 2 са 488 ученика и 6 учитеља, на српскохрватском 143 са 17.429 ученика и 489 учитеља, мешовитих школа 135, односно укупно 606 школа са 66.245 ученика и 1.364 учитеља. Осмогодишњих школа је било на албанском језику 15 са 27.635 ученика и 914 наставника, на турском је ове школе похађало 3.123 ученика и предавало 96 наставника, на српскохрватском језику 19 школа са 21.197 ученика и 919 наставника, мешовитих 62, односно укупно 96 школа са 51.955 ученика и 1.929 наставника. Постојало је 9 шесторазредних школа (3 албанске, 1 српска и 5 мешовитих) са 3.539 ученика (2.769 Албанаца и 770 Срба) и 56 наставника (36 Албанаца), 7 гимназија са 2.825 ученика (898 Албанаца, 1.900 Срба и 27 Турака) и 113 наставника (31 Албанац), као и 10 средњих стручних школа у којима је од 1.168 ђака било 592 Албанаца. Видети: Стенографски материјал са састанка КНМ ЦК СКЈ, 15.3.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 29.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Стенографске белешке са састанка КНМ ЦК СКЈ, 13.5.1957, АЈ, 507, XVIII, К-1; Националне мањине у Југославији, 1957, АЈ, 507, XVIII, К-13; Национални састав АКМО, 7.4.1957, АЈ, 507, XVIII, К-11; Проблеми просвете и школства код националних мањина, јул 1957, АЈ, 507, XVIII, К-6; Проблем школства националних мањина, 10.10.1957, АЈ, 507, XVIII, К-6.

⁸⁷¹ Исто.

Поред велике смртности деце, у АКМО је постојала слаба дечја заштита од туберкулозе, па је 1957. године само у Приштини регистровано 12.000 младих пацијената оболелих од ове болести. Исте године на једног лекара у Области је долазило 1.650 становника, што је представљало значајн прогрес у односу на 1952. годину када је један лекар долазио на 2.280 становника. Но, највећи проблем здравства на Косову и Метохији остала је непросвећеност народа, односно перманентна борба државних органа против против *непросвећености, сујеверја, надрилекарства, рђавих навика и обичаја становништва*. Тако је услед лоше исхране, неадекватног животног стандарда и ниске хигијенско-техничке заштите при раду у Пећком срезу од око 200.000 становника чак 33% боловало од пелагре и 7.632 лица било активних плућних болесника. У раздобљу од 1952. године курсеве за здравствено просвећивање прошло је 10.500 девојака и младих жена, претежно Албанки, изведено је 370 мањих асанација и подигнуто 36 чесми, уређено 918 бунара и изграђено 870 хигијенских клозета, одржано 13.600 здравствених предавања, годишње растурено 19.000 примерака здравствених часописа, нарочито *Шндети* на албанском језику, и Удружење лекара је прегледало више од 29.000 лица на селу. У организацији Црвеног крста радило је 29 чланова општинских комитета СК и 2.170 комуниста бираних у руководства основних организација и у општинске одборе, а од 125 чланова управних одбора здравствених установа њих 110 су били чланови СК. Само у току 1957. године народни одбори општине Пећ и Ђаковица су на лечење грађана утрошили око 106 милиона динара, при чему су велики напори улагани како би се променила свест пољопривредника да посећују болнице и Албанки да одлазе у породилишта.⁸⁷²

На састанку КНМ ЦК СКЈ 14. марта 1958. године разматрана је издавачка делатност у АКМО у вези са чиме је похваљен рад издавачког предузећа *Миладин Поповић* из Приштине специјализованог за објављивање дела на албанском језику, које је у едицији *Југословенски писци* објавило 24 књиге за децу и омладину у тиражу од 92.500 примерака и 19 књига за одрасле у тиражу од 44.500 примерака, у едицији *Страни писци* 30 књига за децу и омладину у тиражу од 145.000 примерака и 11 књига за одрасле у тиражу од 30.000 примерака, у едицији *Марксистичка и политичка библиотека* 114 дела југословенских аутора у тиражу од 752.000 примерака и 9 књига страних аутора у тиражу од 34.000 примерака, односно укупно до 1958. године 207 књига у тиражу од 1.098.000 примерака. Од 1946. до 1958. године у Југославији је укупно на албанском језику било издато 525 књига у тиражу од 3.672.900 примерака, од чега је на уџбенике отпадало 211 издања у тиражу од 2.186.300 примерака, док је тек од 1952. године почело да се води

⁸⁷² *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 114; М.Ђ, *Здравствена служба знатно унапређена*, Јединство, 24.2.1958; *Како побољшати здравствену заштиту деце*, Јединство, 12. 5.1958.

рачуна о захтевима читалачке публике. Издавачки план за 1958. годину предвиђао је штампање 56 књига, од којих 26 уџбеника, 20 дечје литературе и 10 белетристике, али је проблем представљао недостатак стручних кадрова за ове потребе и узак читалачки круг лица албанске националности. Тако се НИП *Рилиндја* сусретала са великом нерентабилношћу публикација на албанском језику, па су на дан 31. јула 1958. године констатоване залихе од 324.702 примерака непродатих књига у вредности од 40.786.239 динара. Стога су овом предузећу биле потребне државне дотације од 36.500.000, при чему је АКМО била у стању да обезбеди само 11.000.000 динара.⁸⁷³

Седми конгрес СКЈ, одржан од 22. до 26. априла 1958. године, се заложио за даљи рад на ликвидацији неписмености, свестранијем просвећивању становништва, посебно радничке класе и сељаштва, темељном реформисању школства ради стварања већег броја квалификованих кадрова, јачању материјалне базе и рационалнијем коришћење средстава. Нови Програм СКЈ је затражио слободан развој националних култура на бази равноправности и стваралачке сарадње, социјалистичку демократизацију школског система, уметничких и културних установа, заузимање марксистичког критичког става према културном стваралштву и наслеђу свих народа и подизање нивоа основног савременог образовања свих становника у циљу *мењања квалификационе структуре становништва и оспособљавања грађана за одговорне функције у механизму друштвеног самоуправљања*. На седници Обласног извршног већа 27. маја усвојени су перспективни програми развитка просвете, школства и културних делтности у АКМО до 1961. године, у оквиру којих је првенство дато развоју средњих стручних школа које су требале да обезбеде стручњаке за различите привредне гране. У исто време је организована велика систематска акција сузбијања маларије на Косову и Метохији, уз ангажовање 33 здравствене екипе. Током јуна објављен је други роман на албанском језику *Змије крви* младог писца Адема Демаћија, каснијег познатог политичког дисидента, док су у августу започели радови на конзервацији Пећке Патријаршије и одржана традиционална сликарска колонија у Дечанима. Догађај од посебне важности било је отварање Више

⁸⁷³ Лист на албанском језику *Рилиндја*, као орган Социјалистичког Савеза, излазио је два пута недељно у тиражу од 4.000 примерака, а од значаја је указати и на остала обласна гласила на овом језику: *Јата е ре* (двомесечник, књижевни карактер, 2.500 примерака), *Зани и Ринис* (месечник, 2.500 примерака), *Препарими* (теме из филозофије, педагогије, историје и уметности, 3.000 примерака), *Пионери* (месечник, 18.000 примерака) који је коришћен и као лектира у школама, *Шендети* (месечник за здравствена питања, 5.000 примерака) и *Ирици* (повремено издање *Јез-а*). На српскохрватском језику излазио је информативни лист *Јединство*. Видети: Записник са састанка КНМ ЦК СКС, 14.3.1958, АС, Ћ-2, К-1; Издавачка делатност на језицима националних мањина, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-8; Издавачка делтност на шиптарском језику, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-8; Проблеми издавачке делтности националних мањина, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-8; Новинско-издавачко предузеће *Рилиндја*, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-8; Штампа на језицима националних мањина, 29.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-8.

педагошке школе у Приштини 1. септембра, прве такве врсте у Области, која је требало да обезбеди неопходни просветни кадар из редова националних мањина.⁸⁷⁴

На Једанаестом пленуму СКС за КМ 12. новембра 1958. године је К. Широка поднео реферат *О неким проблемима развоја школства*, из којег се уочава да је на албанском језику у Области постојало 2.072 одељења са 83.218 ученика основних школа, 20 одељења са 729 ученика гимназија и 18 одељења са 729 ученика Учитељске школе. За турску националну мањину уџбеници су издавани у Скопљу, а тешкоће у њиховом коришћењу биле су оличене у недовољном тиражу и разликама у школским програмима Србије и Македоније. У АКМО је радило 15 албанских културно-уметничких друштава са око 2.500 чланова и 51 мешовито друштво, док је око 100 мањих група деловало у школама где је окупљало преко 3.000 омладинаца Алабанца и Турака. Током 1957. године било је прочитано 98.700 књига на албанском језику, а главни корисници библиотечких услуга били су ђаци. До 1945. године било је стручно оспособљено 2.055 просветних кадрова албанске националности, док је током 1958. године Албанцима уручено 120 стипендија за универзитетске студије, 119 за више школе и 512 за средње школе. Председништво Обласног одбора ССРН је 11. децембра констатовало да је у 128 библиотека у АКМО био активан фонд од око 250.000 књига, да је у њима радило 230 библиотекара и да је за протеклих годину дана прочитано 267.000 књига од којих преко 100.000 на албанском језику. Но, примећена је негативна пракса да поједине општине укидају сеоске библиотеке премештајући књижни фонд у општинске библиотеке услед недостатка материјалних средстава за њихово одржавање.⁸⁷⁵

Током марта 1959. године одржана је седница Председништва Обласног синдикалног већа на којој су разматрани проблеми социјалног осигурања у АКМО, у вези

⁸⁷⁴ Културно-просветно уздизање Албанаца из АКМО вршено је и током радних акција, на којима је 1958. године учествовало њих 3.654. Како је у партијским извештајима наведено – *Шинтари су тражили да им се омогући слушање разних курсева који су се одржавали на акцији на њиховом матерњем језику*, мада је често за реализацију наведеног било финансијских потешкоћа и недостатка стручних кадрова. Видети: *Седми конгрес СКС, Стенографске...*, 111; К.К, *У плану је отварање већег броја средњих стручних школа*, Политика, 28.5.1958; *Значајан састанак*, Јединство, 14.7.1958; Записник са седнице Савета за просветна питања националних мањина, 21.11.1958, АЈ, АЈ, 507, XVIII, К-9; Проблеми издавања уџбеника на језицима националних мањина, 14.11.1958, АЈ, 507, XVIII, К-8; Основне карактеристике остварених резултата културно-просветног живота и рада националних мањина у НРС, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-9; Информација о неким проблемима друштвене и политичке активности омладине националних мањина, 1958, АС, Ђ-2, К-1; Националне мањине у Југославији, 1958, АЈ, 507, XVIII, К-4; Националне мањине у ФНРЈ, 14.12.1958, АЈ, 507, XVIII, К-1; Информација о учешћу припадника националних мањина на изградњи аутопута, 12.11.1958, АЈ 507, XVIII, К-3.

⁸⁷⁵ У погледу образовања одраслих, током 1958. године је у АКМО одржано 215 стручних курсева и течајева које је завршило 1.800 радника. Економске курсеве похађало је 1.350 лица, на радничким универзитетима одржано је преко 100 предавања за 6.500 радника, на народним универзитетима било је организовано 312 предавања из области науке и око 700 из економије, политике и привреде, док је курсеве здравственог просвећивања завршило преко 70.000 жена и девојака са села. Видети: *Једанаести пленум ОК СКС за Косово и Метохију*, Београд 1959, 10; *Снажна материјална база за развој културе*, Јединство, 15.12.1958.

са чиме је закључено да је нагло порастао број социјалних осигураника, са 45.000 у 1953. на 65.212 у 1958, док се у 1961. години очекивало око 90.000 осигураника. Том приликом изнети су подаци о стању здравствене службе у АКМО, где је 1957. године било 150 здравствених установа, а 1958. године чак 222, односно број лекара је повећан за 11,7%. У јуну је одржана Оснивачка скупштина Обласног одбора Српског лекарског друштва, на којој је истакнуто да су од 1945. године инвестиције у здравство премашиле 2 милијарде динара, при чему је само за сузбијање маларије у текућој години издвојено 60 милиона динара. За председника Обласног одбора Српског лекарског друштва изабран је Младен Симић, а за потпредседнике М. Лазаревић и Д. Мустафа. Истог месеца је пленум Обласног одбора женских друштава саопштио податаке да око 70% школа у Области нема погодне хигијенске услове за рад ђачких кухиња у којима се хранило око 107.000 ученика, при чему се у 490 школа храна припремала у шупама и приватним становима. Током септембра је на територији АКМО организована здравствена акција – *Недеља борбе против туберкулозе*, док је у новембру у Приштини отворена Средња медицинска школа. Број заражених лица маларијом је 1958. године износио 352 и 1959. године свега 38, а значајану помоћ у сузбијању ове болести пружио је СИВ са 10 милиона и Републичко извршно већа са 29 милиона динара.⁸⁷⁶

Обласни савет за просвету је 23. јануара 1959. године констатовао да 7% деце никада није похађало школу у АКМО, да је велики број ученика из редова албанске националне мањине понављао разреде и нередовно похађао школу, као и да је Перспективним планом до 1961. године предвиђено отварање 79 нових школа. На седници Председништва Обласног одбора ССРН 22. јула расправљано је о ширем формирању културно-пропагандних центара у срезovima и развијеним општинама, како би се културно-забавни и просветни живот учинио масовнијим. Но, Партија је изразила забринутост за стање просветног кадра у АКМО из редова националних мањина с обзиром да је већи део њих био стручно оспособљен преко скраћених курсева, што је *могло имати политичке последице* у јеку антијугословенске кампање из Албаније. Нерасположење државних органа изазивало је констатно гомилање непродатих књига на језицима националних мањина у Области, па је тако закључено да је током 1958. и 1959. године продато свега 311 примерака *Биографије друга Тита*, 690 *Далеко је сунце* Д. Ћосића и 670 *Мати* М. Горког на албанском језику. У октобру је организована у АКМО акција *Месец дана књиге*, током које је одржано више саветовања, предавања и изложбе, али је примећена велика незаинтересованост књижара да сниже цене својих издања. Истог

⁸⁷⁶ *Две милијарде за здравствене објекте*, Јединство, 29.6.1959; *Треба ли укинути домаћичке школе*, Јединство, 29.6.1959; *Маларија ће бити потпуно искорењена*, Јединство, 12.10.1959.

месеца је КНМ ЦК СКЈ констатовала да увоз литературе из Албаније врши предузеће *Југословенска књига* у вредности од 94.000 динара, што је чинило свега 0,03% од укупног увоза литературе у ФНРЈ. Из Албаније је увезено 164 књига од чега 62 школске и 102 политичке. Уз присуство секретара ОК СКС за КМ Д. Мугоше и председника Обласног Извршног већа Ф. Хоџе, 17. октобра свечано је отворена Виша управна школе у Приштини, у коју је уписано 95 редовних и 123 ванредна студента, од којих су 75% били Албанци, са циљем да се обезбеде нови кадрови за рад у државној администрацији. Поводом укидања срезова у АКМО, Обласни савет за просвету је током децембра донео одлуку о оснивању просветно-педагошких савета у Приштини, Гњилану, Пећи, Призрену и Косовској Митровици, чије финансирање је преузео Обласни Народни одбор. Иначе, док је Радио Приштина емитовала 1952. године 30% програма на албанском и 6% на турском, у 1959. години тај однос је био 70% и 8%. Томе би требало додати да су 30. децембра први пут додељене Обласне децембарске награде најбољим ауторима уметничких и научних дела из АКМО.⁸⁷⁷

Обласни савет за просвету је крајем јануара 1960. године означио главне правце деловања у текућој години: наставак материјалних улагања у школство, подизање нових школа, допуна и замена инвентара и учила, проширивање капацитета осмогодишњих школа и отварање нових средњих школа због све већег прилива нових ученика и даље стручно уздизање просветних кадрова, посебно из редова мањина. У исто време је Обласни савет за културу донео одлуку да се у текућој години фокусира на оспособљавање стручних кадрова и ширење мреже професионалних и аматерских културних установа. Крајем марта одржана је седница Обласног савета за просвету на којој је разматрано питање о проширења школске мреже и то отварањем пољопривредних школа у Вучитрну, Србици, Ђаковици, Дечану, Истоку, Витини, Каменици, Липљану и Урошевцу; металско-електричарске и грађевинске у Приштини, грађевинске у Призрену,

⁸⁷⁷ Сходно препоруци Обласног савета за културу, Обласно народно позориште је у мају 1959. године организовало 15-дневну турнеју по већим градовима Косова и Метохије. Библиотечки центар АКМО је у јуну објавио први број *Библиотечког билтена*, док је у част јубилеја 40-тогодишњице КПЈ одлучено је да се изда *Збирка савремених народних шиптарских песама* у којој би се нашла албанска поезија из предратног периода, из Народноослободилачке борбе, као и она из доба послератне обнове и изградње земље. Видети: *Прошириће се Шиптарска драма*, Јединство, 16.2.1959; *Петнаестодневна турнеја*, Јединство, 1.5.1959; *Изашао је први број „Библиотечког билтена“*, Јединство, 22.6.1959; *Сакупљање шиптарског фолклора*, Јединство, 13.7.1959; *Седница Председништва Обласног одбора Социјалистичког савеза*, Јединство, 27.7.1959; Стање на Косову и Метохији, јун 1959, АЈ, 507, XVIII-К-3/1-36; Анализа издавачке делтности на шиптарском језику, 19.8.1959, АЈ, 507, XVIII-К-8/1-41; *Акција је почела*, Јединство, 12.10.1959; Информација о увозу литературе на језицима националних мањина, 10.10.1959, АЈ, 507, XVIII-К-9/1-36; *Свечано отварање*, Јединство, 19.10.1959; *Донесено више значајних предлога и одлука*, Јединство, 14.12.1959; Културно-просветни проблеми националних мањина у Србији, 1959, АЈ, 507, XVIII-К-9/1-36; Штампa и радио емисије на мањинским језицима, 1959, АЈ, 507, XVIII-К-9/1-36; Ж.С, *Штампa народа и народности у СФРЈ 1945-1973*, Београд 1975, 91; *Одлука о установљењу Обласне децембарске награде*, Службени лист АКМО, 1, Приштина 1959.

рударске у Косовској Митровици, као и одељења учитељске школе са наставом на српскохрватском и албанском језику у гимназији у Гњилану. У периоду од 1958. године кроз предавања, читалачке групе, дискусионе састанакe, марксистичке кружоке, дебатне клубове и ђачке универзитете прошло је око 384.000 омладинаца, а кроз курсеве за здравствено просвећивање 9.154 омладинки са села. У 250 културно-уметничких секција и друштава на Косову и Метохији било је окупљено 6.375 младих. Док је 1956. године новчану помоћ за школовање примало 241 дете, у 1960. години је то био случај са њих преко 700, при чему је под државном заштитом било 995 деце без оба родитеља и 3.967 друге деце. Проширена су била материјална права социјалних осигураника, тако да се њихов број у овом периоду повећао са 52.854 на 74.700. У нижим разредима основних школа било је обухваћено 96% деце, а у вишим разредима основних школа свега 37%. Осми разред у основним школама завршавало је око 30% уписаних у пети разред. У девет школа за спремање кадрова број ученика је повећан са 3.600 у 1956. години на 4.952, у стручним школама учило је 1.886 Албанаца и Турака, док је на Вишој педагошкој и Вишој управној школи студирало 250 редовних и око 180 ванредних студената. У истом периоду је подигнуто 20 савремених школа и 38 је било у изградњи. Учитељске школе је завршило око 1.200 учитеља, од којих највећи број Албанаца, тако да је у обласним школама радило 4.262 учитеља, наставника и професора, од којих 2.167 Албанаца и 90 Турака, односно 1.463 неквалификованих кадрова. Томе би требало додати да се број лица у АКМО са високом и вишом спремом повећао од 1956. године са 824 на 1.311, са средњом школом са 3.077 на 6.264 и са непотпуном средњом школом са 1.901 на 3.666. Број радио претплатника се повећао са 8.970 у 1957. години на 15.567, радило је 35 сталних биоскопа и три покретна, као и 113 културно-просветних и културно-уметничких друштава од којих 45 на албанском, 66 српском и 2 на турском језику са око 2.650 активних чланова. Док је 1956. године било 176 јавних библиотека са 125.731 књига, од којих 27.420 на албанском, у 1959. години било је 102 библиотеке са 244.250 књига, од којих 60.875 на албанском језику.⁸⁷⁸

Током јуна 1960. године је Обласни савет за културу доделио из Фонда за унапређење културне делатности 6 милиона динара за опрему општинских културно-

⁸⁷⁸ Поводом прославе 15-тогодишњице листа *Рилиндја* 12. фебруара 1960. године је одржана је свечана академија на којој је председник НИП *Рилиндје* И. Пуља поднео реферат *О развоју издавачке делатности на шиптарском језику у току петнаест година* у којем је истакао да је у овом периоду објављено око 750 књига на албанском језику у тиражу од 4.406.100 примерака. Видети: *У прошлој години постигнут велики успех*, Јединство, 1.2.1960; *Знатан напредак културних делатности*, Јединство, 1.2.1960; *Јубилеј листа Рилиндја*, Јединство, 15.2.1960; *Отвориће се нове стручне школе*, Јединство, 28.3.1960; Извештај Обласног комитета о раду организације СКС на Косову и Метохији од VII до VIII Обласне конференције, април 1960, АС, Ђ-2, К-215.

пропагандних центара, док је 1. јула Обласни народни одбор донео одлуку да се у Приштини отворе Виша пољопривредна школа и у Пећи Виша економско-комерцијална школа у које је требало да буде уписано 150 полазника. У јулу је у Пећи отворена уметничка галерија слика, прва такве врсте у Области, са поставком радова двадесет познатих југословенских уметника, док је у августу НИП *Рилиндја* објавила на албанском језику роман *На Дрини ћуприја* И. Андрића у преводу М. Хоце. Обласно извршно веће је 6. септембра прихватило план да се до краја текуће године на албанском језику објави 106 публикација у тиражу од око 200.000 примерака, од којих је 20% било оригиналних радова албанских писаца из Југославије. Исти орган је 11. октобра потврдио одлуке о оснивању Обласног Културно-пропагандног центра и издвајању 72 милиона динара за изградњу телевизијског торња на Голешу.⁸⁷⁹

Вероватно најзначајнији културни догађај у 1960. години била је одлука Извршног већа НРС почетком маја да, у складу са Нацртом закона о универзитетима, отпочне са припремама за отварање Филозофског факултета у Приштини. Тим поводом је К. Широка 8. јуна организовао конференцији за штампу у Обласном савету за просвету на којој је у име обласног руководства поздравио ову републичку иницијативу и саопштио да ће се на Филозофски факултет уписати око 200 студената. Поред тога, он је известио да ће до краја текуће године у изградњу и проширење основних школа у АКМО бити инвестирано 400.000.000 динара. Тако су 29. и 30. октобра свечано отворени Виша пољопривредна школа и Филозофски факултет у Приштини који је деловао у оквиру Београдског универзитета, што је искористио Џ. Нимани да укаже како ће ове две високошколске установе обезбедити стручни кадар за просветни, научни и културни развитак Области. За декана Филозофског факултета изабран је Брана Вељковић и за продекана Дервиш Рожај, а за ректора Више пољопривредне школе Миленко Пеурача. У наредним годинама Филозофски факултет у Приштини постао је један од главних стубова развоја албанске интелигенције у Југославији која је махом ширила иредентистичке ставове.⁸⁸⁰

⁸⁷⁹ У децембру 1960. године је у Приштини отворена изложба *Музеј Косова и Метохије 1950-1960*, којом је свечано обележена 10-годишњица рада ове културне установе. Видети: Р.Н, *Шест милиона за опрему општинских културно-пропагандних центара*, Јединство, 13.6.1960; *Још две више школе у Области*, Јединство, 4.7.1960; *Прва уметничка галерија у Области*, Јединство, 18.7.1960; *Роман „На Дрини ћуприја“ на шиптарском језику*, Јединство, 8.8.1960; Издавачка делатност у АКМО у периоду 1957-1960. године, 1.9.1960, АС, Ђ-2, К-218; *Ове године на Косову и Метохији биће издато преко сто дела на шиптарском језику*, Борба, 7.9.1960; *Оснива се Културно-пропагандни центар*, Јединство, 17.10.1960; *Преко 12.000 експоната*, Јединство, 5.12.1960.

⁸⁸⁰ На Београдском универзитету је 1960. године студирало 2.349 студената из редова националних мањина, од којиха 955 Албанаца и то највише на Филозофском факултету 62 или 22,62%. Видети: *Предвиђа се оснивање Филозофског факултета у Приштини*, Јединство, 9.5.1960; *Ове године: факултет*, Јединство, 13.6.1960; *Отвориће се Филозофски факултет и неколико виших и средњих школа*, Борба, 10.6.1960; *Културни и историјски догађај*, Јединство, 31.10.1960; Д. Бонцић, *Развој вишег и високог школства у Лужној Србији и на Косову и Метохији (1945-1970)*, Лесковачки зборник, XLIX, Лесковац 2009, 173; Д.

У марту 1960. године је јавност узнемирила вест да би Општа болница у Призрену могла бити затворена одлуком санитарне инспекције НРС, јер није испуњавала најосновније санитарне критеријуме, односно била је без одговарајућег водовода и канализације. Ова болница је била једина такве врсте на подручју 6 комуна са преко 160.000 грађана, а имала је са свега 350 постеља. Лоша ситуација владала је и у Општој болници у Пећи којој су општински народни одбори дуговали око 28 милиона динара, због чега нису могле да буду исплаћене плате запосленом здравственом особљу. Током 1960. године је у АКМО радило 6 општинских и 2 специјалне болнице са 2.343 постеље, 19 ванболничких породилишта са 121 постеља и 115 других здравствених установа у којима је радило 1.320 лица од којих 238 лекара и апотекара. Број болница се у Области није мењао од 1956. године, мада је порастао број ванболничких породилишта којих је тада било 11, број болничких постеља којих је тада било 1.719, број здравствених радника којих је тада било 884 и број лекара и апотекара којих је тада било 211. Док је у Косовској Митровици на једног лекара долазило 4.505 становника, у неразвијеним општинама Вучитрн, Србица, Зубин Поток и Лепосавић на једног лекара је долазило 20.000 становника. У Призрену је на једног офталмолога долазило је 300.000 и на једног уролога 450.000 становника. Од 1945. године је у развој здравства у АКМО држава инвестирала 2,5 милијарди динара, при чему од 1956. године 650 милиона динара. Сходно томе, дошло је до пада опште смртности са 17,5 на 1.000 становника у 1956. години на 14,82 на 1.000 становника у 1960. години и пада смртност одојчади са 154,9 на 140 на 1.000 становника. Примећен је и тренд опадања заразних болести, мада је свега 33,79% деце било обухваћено обавезним вакцинисањем. Крајем јуна 1961. године у Ђаковици је завршена изградња нове болнице капацитета 300 лежачева, вредна 70 милиона динара.⁸⁸¹

Почетком 1961. године објављена је вест да се Пећка патријаршија, манастир од непроцењивог културног и духовног значаја, два месеца налазила без струје због неплаћеног рачуна од 6.000 динара, док је захваљујући државним дотацијама НИП

Бонцић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950-1960*, Београд 2010, 187; Националне мањине на Београдском универзитету, 1960, АЈ, 507, XVIII-К-7/1-36.

⁸⁸¹ Током 1960. године је било 204 случаја оболелих од дифтерије, 2.359 оболелих од малих богиња и великог кашња, а владали су и трбушни тифус, дизентерија, маларија и инфективна жутица. Наредне године је спроведена највећа акција вакцинације против дечје парализе која је коштала 150 милиона динара и обухватила око 500.000 становника Области млађих од 20 година. Број случајева оболелих од маларије смањен је са 600 у 1957. години на 14, чему је у многоме допринело запрашивање којим је било обухваћено 689 насеља у АКМО. Видети: *Да ли ће бити затворена Општа болница*, Јединство, 21.3.1960; Ђ.И., *Болница у Пећи без динара*, Јединство, 28.3.1960; Извештај Обласног комитета о раду организације СКС на Косову и Метохији од VII до VIII Обласне конференције, април 1960, АС, Ђ-2, К-215; *Под лупом синдиката*, Јединство, 20.6.1960; Здравствена заштита радника и службеника у привреди, 26.7.1960, АС, Ђ-2, К-218; В.Р., *Све више здравствених установа*, Јединство, 5.12.1960; *Најуспешнија превентивна акција*, Јединство, 20.2.1961; *Успешна борба против маларије*, Јединство, 5.6.1961; *Ђаковица добила модерну болницу*, Јединство, 3.7.1961; *Отворена нова болница у Ђаковици*, Јединство, 20.11.1961.

Рилиндџи у фебруару објављен други роман С. Хасанија *Једна тмурна ноћ*. Попис становништва у овој години је показао да је основних школа у ФНРЈ било 14.527, у НРС 4.992 и у АКМО 741, да је обухват деце основношколским образовањем био у ФНРЈ 2.764.369, у НРС 1.111.184 и у АКМО 155.744, док је основношколских наставника било у ФНРЈ 84.279, у НРС 36.083 и у АКМО 4.620. Средњих школа је у ФНРЈ било 1.495, у НРС 466 и у АКМО 51, ученика ових школа у ФНРЈ 362.540, у НРС 130.515 и у АКМО 10.818, а наставника у ФНРЈ било 27.560, у НРС 9.394 у АКМО 766. Виших и високих школа је у ФНРЈ било 244, у НРС 91 и у АКМО 9, студената у ФНРЈ 158.010, у НРС 75.522 и у АКМО 3.131 и професора у ФНРЈ 12.475, у НРС 5.202 и у АКМО 177. У погледу културе, постојало је 48 професионалних позоришта у ФНРЈ, 16 у НРС и једно у АКМО, док је број посетилаца у ФНРЈ био 4.574.000, у НРС 1.775.000 и у АКМО 16.000. Биоскопа је било у ФНРЈ 1.638, у НРС 632 и у АКМО 40, а број посетилаца 129.464.000 у ФНРЈ, 51.647.000 у НРС и 2.990.000 у АКМО. Радио-претплатника је у ФНРЈ било 1.672.000, у НРС 633.000 и у АКМО 21.000. Библиотека је у ФНРЈ било 3.065, у НРС 1.512 и у АКМО 71, док је књижни фонд износио у ФНРЈ 7.964.000, у НРС 3.629.000 и у АКМО 288.000.⁸⁸²

Овакви поражавајући статистички подаци подстакли су Савет Филозофског факултета у Приштини да 16. јуна 1961. године донесе одлуку да се отворе групе за енглески и руски језик, као и да се посебна пажња посвети албанолошкој групи. Комисија за кадрове Обласног народног одбора, на челу са И. Ђукићем, препоручила је у јулу да се студентима повећају стипендије на 10.000, а онима на завршним годинама на 12.000 динара. Истог месеца је Обласни савет за културу усвојио петогодишњи план развоја културних установа, за шта је требало да буде издвојено преко 2 милијарде динара како би се изградило 5 биоскопа, набавио 21 кинопројектор, подигло 13 домова културе и 2 аматерска позоришта, опремило 241 библиотека и отварила уметничка галерија у Приштини. Такође, примећен је тренд пораста броја читалаца и прогнозирано је да ће их до 1965. године бити 74.000 и исказана је потреба за 2.475 учитеља за наставу у нижим разредима, 2.000 за предметну наставу у основним школама и 1.000 за наставу у школама другог ступња. Од посебног значаја било је свечано отварање Правно-економског факултета и Више техничке школе у Приштини 7. октобра, када је у пригодном говору Ф. Хоџа објаснио да је приоритет формирање нових стручних кадрова у Области где је 1960. године било свега 166 правника и 77 економиста на 931.000 становника.⁸⁸³

⁸⁸² *Jugoslavija 1918-1988. Statistički...*, 35; *Развој република СФРЈ...*, 13; *Материјални и друштвени развој СФРЈ...*, 79; *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije...*, 89; *Privredni i društveni razvoj SR Srbije...*, 55; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova...*, 49; *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија...*, 125.

⁸⁸³ У Приштини је 22. децембра 1961. године свечано отворен Музеј народне револуције. Видети: *Велики успех студената*, Јединство, 19.6.1961; *Повећане стипендије студентима*, Јединство, 31.7.1961; *Предстоји*

Секретаријат Извршног одбора Обласног обора ССРН је 19. јануара 1962. године оценио као велики пропуст што је од укупног броја ученика у АКМО осмогодишње обавезно школовање завршава свега 40%, при чему је био веома низак број ученица – у 1961. години 1.447. У Глоговацу ни једна ученица није завршила основну школу последњих година, у Подујеву 6, у Сувој Реци 2, а слично је било и у Липљану. Због улагања од 48.400.000 динара државних средстава повећан је био књижни фонд обласних библиотека са 280.474 у 1960. години на 320.000 у 1961. години, као и број читалаца са 31.000 у 1957. години на 38.000 у 1961. години. У исто време је на Правно-економском факултету у Приштини било уписано 740 студената, од којих 220 редовних, док је на њему радило 14 сталних професора и 5 хонорарних професора, 11 асистената и 3 стручна сарадника. Обласно извршно веће је 3. марта одлучило да се у даљи развој виших школа у АКМО инвестира 306 милиона динара. Извршни комитет ЦК СКС је 9. јула констатовано да се због велике опште заосталости Косова и Метохије у културу улаже најмање средстава, односно да је у 1961. години комунама за потребе масовне културе дато просечно 33 динара по глави становника, да је око 25.000 омладинки само формално било укључено у рад омладинских организација, да је у Области било мало гостовања културних и јавних радника, да постоје тежње ка *националној подвојености и зачаурености* и да се *примитивизам и заосталост огледају у начину исхране, одевања, упражњавања верских обреда и неписмености*. У позоришту се догађало да Албанска драма изводи само албанске ауторе и Српска драма само српске, у књижевности су слабо превођени албански аутори на српскохрватски језик, у библиотекама је 71% књижног фонда било на српскохрватском, 28% на албанском и 1% на осталим језицима, док у биоскопима нису постојали адекватни санитарни и технички услови. У Области је било неписмено 135.800 становника, који су били између 10 и 34 година старости – мушких 37.800 и женских 98.000, свега 10% ученика једне генерације успевало је да заврши осмогодишње школовање и на једног просветног саветника долазило 300 одељења. Посебан проблем је представљало иредентистичко деловање просветних радника, о чему најбоље сведочи пример општине Гњилане где је од укупно 257 учитеља Албанаца непријатељски деловало 64 и пропагандно 73, док су у општини Призрен 64 учитеља Албанца судски гоњена због организоване непријатељске делатности. Студенти албанске националности су на Филозофском и Правно-економском факултету у Приштини више

проширење служби, Јединство, 31.7.1961; Р.Н, *Библиотеке и домови културе*, Јединство, 2.10.1961; *Потребно још 5.475 просветних радника*, Јединство, 6.11.1961; *Велика културна манифестација*, Јединство, 3.12.1961; *Још један факултет и виша школа*, Јединство, 9.10.1961; Д. Бонцић, *Развој вишег...*, 185; Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму...*, 189; *Свечано отворен Музеј револуције у Приштини*, Јединство, 25.12.1961.

пута захтевали да им се настава изводи на матерњем језику, а приметна је била и латентна нетрпељивост међу наставницима и ученицима на националној основи. У АКМО је било 1.535 неквалификованих учитеља, од којих 1.290 Албанаца, 200 Срба и 41 Тучин, као и 614 неквалификованих наставника – 395 Албанаца, 217 Срба и 2 Турчина. Сходно томе, Извршни комитет ЦК СКС је закључио да је неопходно да се до 1980. године обавезним осмогодишњим школовањем обухвате сва деца од 7 до 14 година старости у Области, да се побољша фонд школских зграда, да 60% свршених ученика основних школа буде обухваћено школама другог степена и да се у циљу привредног развоја високошколско образовање оријентише у правцу индустријске технологије.⁸⁸⁴

Тако је средином јула 1962. године Обласни савет за просвету препоручио оснивање Обласног позајмног фонда студената и прихватио предлог да се у Призрену отвори Виша педагошка школа која би била друга ове врсте на Косову и Метохији. У исто време је донета одлука да се за потребе културне делатности у АКМО издвоји 61.200.000 динара са циљем унапређења културно-просветног и забавног живота у комунама и финансирања културних установа. Обласни савет за просвету и културу је крајем августа упутио предлог за оснивање Завода за издавање школских уџбеника, лектире и других приручника и службених публикација за потребе школа у којима се предаје на албанском језику. За школску 1962/1963. годину било је предвиђено издавање 109 уџбеника на албанском језику за средње и основне школе у АКМО, од којих је потпуно нових било 15, а тираж им је био од 15 до 70 хиљада примерака. На седници Председништва ОК Народне омладине, одржаној крајем септембра, закључено је да око 90% ученика српске и црногорске националности изучава албански језик као факултативни предмет.⁸⁸⁵

Председник ФНРЈ Ј. Броз Тито дао је 16. октобра 1962. године сагласност НИП *Рилиндџи* за издавање целокупних његових дела на албанском језику. Тако је већ 6. новембра на Београдском сајму књига представљен први том Брозових сабраних дела на албанском језику, док је завршетак читавог пројекта планиран до краја 1964. године. Почетком новембра је Извршни одбор Обласног одбора ССРН констатовао да је у школској 1961/62. години стипендије у АКМО примало 4.795 студената и ученика.

⁸⁸⁴ Информативна служба ОК СКС и ОО ССРН, 1962, АС, Ђ-2, К-29а; *На Правно-економском факултету студира 740 студената*, Јединство, 1.1.1962; М.Ј, *Непотпуна брига о народним библиотекама*, Јединство, 8.1.1962; Т.М, *Близу милијарду и пет стотина динара за школство у овој години*, Борба, 4.3.1962; *Усвојен план Обласног фонда за школство*, Јединство, 5.3.1962; Информација о неким идејно-политичким проблемима на Космету, фебруар 1962, АС, Ђ-2, К-4; *Промене су изванредно дубоке*, Јединство, 23.7.1962.

⁸⁸⁵ *Студирање на кредит*, Јединство, 23.7.1962; *Усвојен финансијски програм Обласног фонда*, Јединство, 16.7.1962; *Додељено 20.000.000 за културне делатности*, Јединство, 2.9.1962; *Нови уџбеници на шиптарском језику*, Јединство, 17.9.1962; *Око 90% ученика Срба и Црногораца учи шиптарски језик*, Јединство, 1.10.1962.

Анкета спроведена међу 328 студената са Косова и Метохије који су студирали у Београду 1962. године показала је да је њих 84,1% мушког пола, да их највише студира на Правном факултету 27, а затим на Стоматолошком 25, Технолошком 22, Рударско-геолошком 21 и на Грађевинском и Природно-математичком 20. Студенти су махом долазили из Пећи 57, Приштине 52, Призрена 50, Косовске Митровице 47, Ђаковице 19, Гњилана 15 и Урошевца 11, према националној припадности било је Срба 45,7%, Албанаца – 24,1%, Црногораца – 23,1% и Турака - 7%, док је њих 53,6% било у чланству Партије. Обласно извршно веће је 20. новембра потврдило одлуку о оснивању Више педагошке школе у Призрену и разматрало мере сузбијање епидемије жутице у призренском, ораховачком и приштинском подручју од које је оболело 2.866 особа. Крајем децембра, исти орган је донео одлуку да најважнији културно-историјски споменици на Косову и Метохији добију кустосе који би могли посетиоцима да пруже потребне информације, а на листи су нашло 150 споменика међу којима манастири Дечани, Пећка Патријаршија и Грачаница, као и Синан-пашина џамија. Поред тога изражена је намера да се Музеј народне револуције, Природњачки музеј и Музеј Косова и Метохије у Приштини споје у једну институцију под називом Музеј Косова и Метохије.⁸⁸⁶

На осмом проширеном пленуму ОК СКС за КМ, одржаном 16. и 17. јануара 1963. године, Д. Мугоша је изнео податке да је школске 1962/63. године у АКМО радило 393 основних школа, 57 школа другог степена и 8 виших школа и факултета. У основним школама било је 181.337 ученика од којих 116.369 Албанаца, док је у настави радило 5.887 просветних радника од којих 3.197 Албанаца и Турака. У школама другог степена учило је 14.749 ђака од који преко 7.000 Албанаца и Турака и предавало је 570 наставника од којих је 249 било са факултетском спремом, 122 са педагошком школом и 199 осталих. На вишим школама и факултетима студирало је 3.518 студената од којих 940 Албанаца и Турака. Према плановима, до 1965. године требало је да осмогодишњим школовањем буде обухваћено 60% ученика. Иначе, у АКМО је било преко 32.000 радио-апарата, а 75% програма Радио-Приштине је емитовано на албанском језику. Од укупно 585 објављених дела, 454 су била дела југословенских аутора и 73 албанских и остало страних, при чему је од дела албанских аутора 26 било из домена белетристике, 10 књига за децу, 4 педагогије и 6 лингвистике. У Области је радило око 120 културно-уметничких друштава са око 4.500 чланова, од којих су 2.900 били Албанци. У шест аматерских позоришта било

⁸⁸⁶ *Целокупна Титова дела на шиптарском језику*, Јединство, 29.10.1962; *Стипендије прима 4.795 студената и ученика*, Јединство, 12.11.1962; *Косово и Метохија 1962*, Јединство, 26.11.1962; D. Bondžić, *Studenti Kosova i Metohije u Beogradu 1962. godine*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2007, 79; Т.М, *Лични дохоци сведени на реалну основу*, Борба, 21.11.1962; *Познати културно-историјски споменици добиће кустосе*, Јединство, 24.12.1962; *Уместо три – један музеј*, Јединство, 7.1.1963.

је 9 ансамбала на албанском, 5 на српско-хрватском и 1 на турском језику. Обласно извршно веће је констатовало 30. јануара да средства за потребе просвете у текућој години износе 966 милиона динара и да би највећи њих део требало да буде утрошен на изградњу и опремање школа и студентских домова. На седници Извршног одбора Обласног одбора ССРН средином фебруара је Д. Мугоша указао да се *не може подизати свест само кроз политичке говоре, зборове и митинге, већ и кроз културно подизање наших људи*, што је оценио *необично важним* за развитак социјалистичке демократије. У исто време је издавачко предузеће *Нолит* је саопштило да припрема превод на српскохрватски језик првог југословенског романа на албанском језику *Грожђе је почело да зри* С. Хасанија.⁸⁸⁷

Обласни савет за просвету и културу је почетком марта 1963. године закључио да је до 1970. године потребно достићи југословенски просек броја ученика који завршавају пуну основну школу. На проширеном пленуму ОК СКС за КМ 1. априла је Б. Шкембаревећ од комуниста затражио да се активно укључе у сузбијање неписмености која је у Области и да се боре против безидејности и лоших уметничких остварења и за бољи квалитет наставе у школама. Он је критиковао што је на српскохрватском језику у АКМО штампана само једна књига за протеклих годину дана и затражио да се дела домаћих албанских писаца више преводe на југословенске језике. Покрајински државни архив организационо је оспособљен 25. априла, док је током јуна филм *Козара* В. Булајића синхронизован на албански језик. На првој седници Скупштинског одбора за просвету и културу је 5. октобра примећено да је у односу на 1959/60. годину број ученика основних школа у Покрајини порастао за 34.232 или годишње просечно за 12.000, због чега просветне установе нису имале капацитета да адекватно приме нове ђаке. Такође, истакнута је потреба предузимања *енергичнијих мера* за стручно уздизање око 2.000 некавлификованих учитеља. Током 1963. године стипендирано је 4.575 ученика и студената на Косову и Метохије, за шта су радне организације, општинске скупштине и Покрајински секретаријат за просвету и културу издвојили 409.193.000 динара, док је од укупног броја стипендиста на постдипломским студијама било њих 37.⁸⁸⁸

⁸⁸⁷ Материјали Осмог пленума ОК СКС за КМ, 16-17.1.1963, АС, Ђ-2, К- 215; *Идејно-политички задаци Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију*, Приштина 1963, 7; *Разматран предлог друштвеног плана и буџета*, Јединство, 4.2.1963; М.Л, *Масовној култури поклонити већу пажњу*, Јединство, 18.2.1963; *Први шиттарски роман биће преведен на српско-хрватски језик*, Јединство, 18.2.1963.

⁸⁸⁸ У описано време је Пећка Патријаршија је била приморана да актуелизује спор који је са градом Пећи водила око годину дана услед настојања градских челника да уз сам манастир подигну црпну станицу и то без сагласности Завода за заштиту споменика културе у Приштини. При томе, поменути Завод је два пута одбијао пројекат изградње звоника у манастирском комплексу који су радили најугеднији пројектанти, јер су нашли да се недовољно уклапа у историјски амбијент манастира. На крају је одлучено да се црпна станица ипак изгради на другом месту. Видети: *Ширење школске мреже и стручна настава – најважнији*

Када су у питању здравствене прилике, крајем 1961. и почетком 1962. године избила је епидемија заразне жутице у Призрену и околини, где је регистровано 213 оболелих. Претпостављало се да је стварни број заражених био занатно већи, а као узрок је наведена недовољна хигијенска контрола објеката за исхрану. На седници Извршног одбора Обласног одбора ССРН 9. јануара 1962. године констатовано је да организација Црвеног крста на Косову и Метохији има 1.200 подружница са 110.000 чланова и да је захваљујући њеном деловању отворено 770 ђачких кухиња у којима је топле оброке добијало 158.000 ученика, док се у 440 кухиња за социјално необезбеђена лица хранило преко 2.500 лица. Обласни савет за народно здравље је почетком марта одлучио да издвоји 122 милиона динара за вакцинацију 337.754 лица против дечје парализе, дифтерије, тетануса, великог кашља и великих богиња. У јуну је Приштину и околину погодила велика епидемија трбушног тифуса, поводом које се јавности обратио председник Народног одбора ове општине Р. Вранићи обећававши интензивирање радова на изградњи 10,5 km канализације и проширењу водовода у вредности 772 милиона динара. Извршни одбор Обласног одбора ССРН је 6. јула затражио усклађивање плата здравствених радника са зарадама осталих службеника у АКМО, изневши податке да је у Области ради 227 лекара или 50% више него пре пет година. Па ипак, на једног лекара је долазило око 4.500 пацијената, док је републички просек био 1.500 пацијената. Поред тога, примећен је пораст броја оболелих од трбушног тифуса и заразне жутице са 319 у 1958. години на 1.086 у 1961. години, да се око 13.000 лица лечи од туберкулозе и да свега 15% становника има засебну собу. Почетком септембра је у посети Косову и Метохији боравио секретар СИБ-а за народно здравље и социјалну политику М. Марковић који се заложио за даље развијање медицинских центара у Области на рентабилним основама и усавршавање нових медицинских кадрова. У другој половини 1962. године спроведена је велика акција сузбијања туберкулозе на Косову и Метохији и основан је Фонд за борбу против туберкулозе у Приштини, док су у призренској и ђаковичкој општини одржавана предавања о сузбијању заразне жутице. На седници Савета за народно здравље и социјалну политику АПКМ 11. маја 1963. године одлучено је да се отворе грудна одељења у здравственим центрима у Вучитрну, Лепосавићу, Србици и Зубином Потоку, при чему је укупан износ за проширење специјалистичких медицинских служби у Покрајини одређен на 4.863.000 динара. Покрајински

задачи у просвети, Јединство, 11.3.1963; М.С, *Још снажнија афирмација вредности*, Јединство, 8.4.1963; *Чврсти повезати интересе радне организације и комуне*, Јединство, 24.6.1963; *Филм „Козара“ на шиптарском језику*, Јединство, 17.6.1963; *Поред Пећке патријаршије граде црпну станицу*, Јединство, 17.6.1963; *Црпна станица неће се градити уз Пећку патријаршију*, Јединство, 24.6.1963; *Велики прилив ученика*, Јединство, 7.10.1963; *За стипендије 400 милиона годишње*, Јединство, 9.12.1963.

Скупштински одбор за народно здравље и социјалну политику је 5. октобра констатовано је да је током 1963. године вакцинисано и прегледано 7.300 радника и 20.000 ученика, док су здравствене установе извршиле преко 60.000 рентгенских снимања плућа.⁸⁸⁹

Након Агитпроп фазе од 1945. до 1950. године и њеног замирања од 1952. године, Партија је оснивањем Идеолошке комисије ЦК СКЈ 1955. године изнова појачала надзор над културном и просветном политиком у Југославији. Седми конгрес СКЈ је 1958. године потврдио даровану слободу културно-уметничког стваралаштва све докле је оно својом садржином остајало на поставкама хуманистичког социјализма и идејно-политичким интересима Партије. С обзиром да је Косово и Метохија било културно, просветно и здравствено најзаосталији део Југославије, предузимане су опсежне државне акције на просвећивању становништва, сузбијању неписмености, изградњи школа, библиотека и институција културе и подизању здравствене свести, при чему је акценат стављан на Албанце као најбројнију нацију у Области. Посебна борба вођена је са иредентистички настројеним просветним радницима из ове мањине, међу којима је постојао највећи проценат стручне неквалификованости од 70%. Тако је 1958. године у АКМО било 20 пута више лекара него 1945. године, док је писменост у албанској националној мањини повећана на 61% и у турској на 52%. У новој болници у Приштини 1958. године су први пут у АКМО почела са радом одељења урологије, неурологије и дечје хирургије, док је број лекара у односу на претходну годину повећан 11,7%. У периоду од 1946. до 1958. године штампано је 525 публикација на албанском језику, али је у овом послу недостајало стручних кадрова и довољно читалачке публике услед чега су се гомилали непродати тиражи. Перспективним планом развоја АКМО до 1961. године предност је дата развоју средњих и виших стручних школа у Области како би се обезбедили неопходни кадрови. Сходно томе, 1. септембра 1958. године отворена је Виша педагошка школа у Приштини, прва такве врсте на Косову и Метохији, а 17. октобра 1959. године са радом је отпочела Виша управна школа у овом граду.

За разлику од 1952. године када је Радио Приштина емитовала 30% програма на албанском и 6% на турском језику, у 1959. години она је емитовала чак 70% програма на

⁸⁸⁹ Екипа новинара листа *Јединства* обишла је током септембра 1963. године здравствене установе у Приштини и уверила се у веома лоше хигијенско стање које у њима влада. Њих су затекли прашина, отпаци у чекаоницама, ројеви мува и непоплочани прилази здравственим установама пуни ђубрега. Видети: Д.Б, *Епидемија заразне жутице у Призрену и околини*, Јединство, 8.1.1962; З.В, *Идејни рад није задатак само политичких организација*, Јединство, 15.1.1962; *За вакцинације – 122.000.000 динара*, Јединство, 5.3.1962; *Епидемија тифуса у Приштини при крају*, Јединство, 11.6.1962; *Развијати здравствену културу*, Јединство, 9.7.1962; Информативна служба ОК СКС и ОО ССРН, 1962, АС, Ћ-2, К-29а; *Медицински центри могу решавати проблеме здравствене службе*, Јединство, 10.9.1962; Ф.К, *Добар почетак*, Јединство, 1.10.1962; *Опсежне мере за сузбијање жутице*, Јединство, 8.10.1962; *Уговарање здравствених услуга*, Јединство, 13.5.1963; *У чекаоницама прашина, муве и отпаци*, Јединство, 30.9.1963; *Велики прилив ученика*, Јединство, 7.10.1963.

албанском и 8% на турском језику. У нижим разредима основне школе у АКМО је 1960. године било обухваћено 96% деце, али је у вишим разредима основне школе било обухваћено свега 37% деце, при чему је осми разред завршавало 30% уписаних ђака у пети разред. Упркос томе, у Приштини су 29. и 30. октобра свечано отворене Виша пољопривредна школа и Филозофски факултет, први факултет на Косову и Метохији који је у потоњим годинама постао стециште албанских интелектуалаца углавном проиредентистички настројених. Исте године обавезном вакцинацијом је било обухваћено свега 33,79% деце у АКМО, док су диспропорције између здравствене заштите у великим градским центрима и заосталим општинама биле огромне. Књижни фонд у косметским библиотекама повећан је државним улагањима са 280.474 у 1960. години на 320.000 у 1961. години, а број читалаца са 31.000 у 1957. години на 38.000 у 1961. години. Још две високошколске установе у Приштини отворене су 7. октобра 1961. године – Виша техничка школа и Правно-економски факултет. О стању просвете у АКМО расправљало је Извршни комитет ЦК СКС 9. јула 1962. године када су дате препоруке да се подигне обухват деце основношколским и средњошколским образовањем, прошири мрежа просветних установа и кадровска оријентација изврши у правцу оспособљавања стручњака за рад у индустрији и рударству. На Сајму књига у Београду се 6. новембра појавио први том Брозових сабраних дела на албанском језику, док је 20. новембра потврђена одлука о оснивању Више педагошке школе у Призрену. На проширеном пленуму ОК СКС за КМ 1. априла 1963. године позвани су комунисти да појачано делују на сузбијању неписмености и подизању квалитета наставе на Косову и Метохији. Крајем исте године примећено је да је услед појачаног природног прираштаја албанског становништва број ученика косметских основних школа порастао за 34.232 у односу на 1959/60. годину, што је представљало годишње повећање од око 12.000 ученика, при чему је стипендирано 4.575 ученика и студената. Иначе, од 1962/63. године појачане су акције обавезне вакцинације становништва Косова и Метохије, док је 1962. године у Области радило 50% више лекара него пре пет година. Све наведено показује релативно успорен, али константан напор Југословенске државе да Косово и Метохију извуче из вишевековне културне, просветне и здравствене заосталости, што је у многоме било мотивисано сузбијањем иредентистичке кампање из Албаније.

7.2. Култура и просвета под надзором 1964-1966. године

У околностима перманентне антијугословенске пропаганде из Албаније и деловања иредентиста, Југословенска држава је почетком 1964. године појачала своје присуство и контролу над културом и просветом у Косову и Метохији. Тако је крајем јануара у Пећи отворен нови Дом за студенте и средњошколце са 45 стамбених просторија, 160 лежајева и капацитетом од 200 obroка дневно, којим су државне власти настојале да демонстрирају бригу за младе нараштаје, посебно из редова националних мањина, и да обезбеде неопходне стручне кадрове. На седници Просветно-културног већа Скупштине АПКМ 14. фебруара констатовано је да општине не поклањају довољно пажње развоју културних активности на свом подручју и да су често незаинтересоване за трошење средстава које им за ту сврху додељују покрајински органи. Сходно томе, усвојена је одлука о завршетку изградње и опремања око 200 нових школа, мада је највише полемика изазвало питање да ли да се приоритет да проширењу просветног простора у сеоским срединама или градским центрима. Поменуто Веће је почетком априла закључило да није довољно рађено на развоју Завода за унапређење школства и Завода за заштиту споменика културе и природних реткости и предложило је формирање просветно-педагошких завода у Приштини, Пећи, Ђаковици, Косовској Митровици, Призрену, Урошевцу и Ђиљану. У исто време је Извршни одбор Покрајинског одбора (ИО ПО) ССРН за новог главног и одговорног директора листа *Рилиндје* именовано Мустафа Шаљу.⁸⁹⁰

Покрајинско извршно веће је 29. маја 1964. године саопштило да је током претходне године у просвету инвестирано 627 милиона динара и одредило да у текућој години за изградњу нових школских зграда буде утрошено 392 милиона динара. Поред тога, размотрена је могућност да Виша техничка школа у Приштини прерасте у Технички факултет, што је 1965. године било спроведено у дело. Средином јуна је одржана седница ИО ПО ССРН на којој је дискутовано о потреби даљег сузбијања неписмености у АПКМ, у вези са чиме је примећено да средства у висини 50 милиона динара намењена за ове потребе нису уопште била искоришћена. Иначе, у Музеју Косова и Метохије је 6. јула свечано отворено Одељење радничког покрета са око 150 експоната. У Покрајинској

⁸⁹⁰ Претходни директор *Рилиндје* И. Жерко упућен је на доквалификацију у Високу школу политичких наука у Београду. Видети: *Модеран дом пећких средњошколаца и студената*, Јединство, 27.1.1964; *У центру пажње школство и културне активности*, Јединство, 17.2.1964; *Усвојен извештај о раду Секретаријата за просвету и културу*, Јединство, 6.4.1964; *Мустафа Шаља нови главни и одговорни уредник „Рилиндје“*, Јединство, 13.4.1964.

скупштини је 21. септембра, током расправе о Плану седмогодишњег развоја средњих и високих школа Косова и Метохије, констатовано да је школске 1958/59. године постојало 35 средњих школа са 8.000 ученика и да школске 1964/65. године ради 48 средњих школа са 20.000 ученика, што је представљало повећање средњошколаца за 2,5 пута. Како у средњим школама није било довољно адекватног простора, опреме и квалификованих кадрова, затражено је да се у наредном периоду отклоне ови недостаци и да се до 1970. године створе услови да, уместо актуелних 25%, чак 60% основношколаца настави даље школовање. Такође, препоручено је да општине узму веће учешће у финансирању потреба школа и да се побољша здравствена заштита школске омладине. Средином октобра је у манастиру Грачаница свечано обележена 425-тогодишњица штампарије и приређена изложба старих књига, док је одељење Завода за издавање уџбеника Србије у Приштини саопштило да је за две године рада објавило 180 уџбеника у 2.295.522 примерака и да до краја текуће године планира издавање још 40 уџбеника. На седници Просветно-културног већа Покрајинске скупштине је средином новембра апеловано да се повећају плате просветним радницима и смањи број неквалификованих учитеља.⁸⁹¹

Осми конгрес СКЈ, одржан од 7. до 13. децембра 1964. године, је питањима културе, просвете и здравства посветио релативно мало пажње. Према изнетим подацима, у 1963. години је основношколским образовањем у Југославији било обухваћено 93,6% деце, што је представљало повећање у односу на 1956. годину када је то био случај са 79% деце. Средњошколским образовањем је било 1962. године обухваћено 30,9% деце напрема 1956. години када их је било 14,7%, док је тај однос у високошколским установама био 4,8% напрема 2,5%. У истом раздобљу су расходи за школство повећани са 2% на 5%, трошкови здравства са 3,6% на 5% и број корисника социјалног осигурања за 267%. Такође, повећан је број радио-претплатника са 1.088.000 у 1958. години на 2.500.000 у 1964. години, број листова са 745 на 1.092, а тираж листова на језицима националних мањина са 12.814.000 на 19.687.000 примерака. Но, у култури су уочене појаве отпора *даљем развијању социјалистичких друштвених односа заснованих на самоуправљању и деловање разних социјализму идејно туђих утицаја у уметничком стваралаштву*. У конгресној Резолуцији је затражено стално побољшавање

⁸⁹¹ Прве дипломе студентима који су дипломирали на Правно-економском факултету у Приштини уручене су 12. децембра 1964. године. Видети: *Технички факултет у Приштини*, Борба, 29.5.1964; *За изградњу школских зграда утрошиће се ове године преко милијарду и 390 милиона динара*, Јединство, 1.6.1964; *Зашто је учињено мало на описмењавању*, Јединство, 15.6.1964; *Отворено Одељење радничког покрета*, Јединство, 13.7.1964; *Предвиђа се отварање нових средњих, виших и високих школа*, Јединство, 28.9.1964; *Подмирене скоро све потребе у уџбеницима*, Јединство, 12.10.1964; *Данас прослава 425-годишњице штампарије у Грачаници*, Јединство, 19.10.1964; *Треба повећати плате учитељима*, Јединство, 23.11.1964; *Уручене прве дипломе*, Јединство, 14.12.1964.

квалификационе структуре кадрова у просвети, науци, култури и уметности, отклањање *заосталог стања материјалног положаја просветних радника* и развијање културе и уметности на линији супротстављања *назадним идејама и схватањима*.⁸⁹²

У јануару 1965. године је из покрајинске буџетске резерве издвојено 150 милиона динара као помоћ за довршење школских зграда, док су просветним радницима повећани лични дохотци за 30% и наставницима средњих школа упућен посебан додатак од 10.000 динара. Јубилеј 20-тогодишњице Радио Приштине свечано је обележен 16. јануара, када је саопштено да ју је Председник СФРЈ Ј. Броз Тито одликовао Орденом братства и јединства са сребрним венцем. Текуће године је на Косову и Метохији постојало 50.000 радио-пријемника и 250.000 слушалаца Радио Приштине. Због нарастајућих економских тешкоћа, крајем јануара је разматран предлог да се укине Фонд за унапређивање културних делатности, који је још 1961. године основало Покрајинско извршено веће. Овај Фонд је доста помогао набавку биоскопа у мањим општинским центрима попут Орлана, Зубиног Потока, Лепосавића, Качаника, Косовске Каменице, Ораховца, Подујева, Србице, Суве Реке, Јањева и Јуника, као и организовање позоришних и других фестивала и рад културно-уметничких друштава. Како би се промовисала национална равноправност, Броз је поводом 20-тогодишњице излажења, средином фебруара, доделио Орден братства и јединства са сребрним венцем дневним листовима *Јединство* и *Рилиндја*, при чему је у образложењу наведено да су оба гласила одиграла *огромну улогу у ширењу братства и јединства међу народима Покрајине и на стварању и развоју политичког и моралног јединства народа*. Иначе, у марту је констатовано да је 62% наставника у АПКМ нестручно и да од 180 наставника српскохрватског језика у школама на језицима националних мањина свега 12 има потребне квалификације.⁸⁹³

Идеолошка комисија ПО ССРН третирали је у марту 1965. године питања уметничког стваралаштва у Косову и Метохији, у вези са чиме је закључила да у појединим видовима уметности долази до стагнације због тога што ствараоци немају потребне услове за рад. Сходно томе, упућен је позив младим књижевницима да се више

⁸⁹² *Osmi kongres SKJ. Stenografske...*, 19.

⁸⁹³ Од септембра 1964. године до јануара 1965. године одржано је пет просветних саветовања у организацији Покрајинског завода за унапређивање школства, на којима су предавачи били истакнути друштвено-политички радници, али је примећено да постоје општине у АПКМ које нису слале своје просветне раднике. Посебно тешка ситуација била је у општини Драгаш где је радио 101 наставник и учитељ, од којих је само 50 имало средњу стручну спрему, док су реалне потребе за просветним кадром износиле 153 наставника и учитеља. Видети: *Школама додељено 150 милиона динара*, Јединство, 11.1.1965; *Од полакиловатне до стокиловатне радио станице*, Јединство, 18.1.1965; *Р.З, Стално усавршавање просветних радника*, Јединство, 18.1.1965; *Да ли треба укинути Фонд за унапређивање културних делатности*, Јединство, 1.2.1965; *Број школа у сталном порасту*, Јединство, 8.2.1965; *Председник Тито одликовао "Јединство"*, Јединство, 15.2.1965; *Велики број часова нестручно заступљен*, Јединство, 1.3.1965; *Тек сваки други наставник квалификован*, Јединство, 8.3.1965.

укључе у уређивање књижевних часописа, апеловано да се приступи подмлађивању уредништава уметничких часописа и затражено решавање *инфериорног положаја* писаца на српскохрватском језику који су више година чекали на објављивање дела услед давања приоритета издавању дела на језицима мањина. Скупштина АПКМ је 25. марта усвојила одлуку да се 970 милиона динара утроши текуће године на финансирање основних делатности школа и домова чији је оснивач била Покрајина, при чему је за стипендије издвојено 97 милиона, за једнократне позајмице 50 милиона, за унапређење културне делатности 118 милиона, за издавачку делатност 229 милиона и за научну делатност 100 милиона динара. У исто време је, на иницијативу Покрајинског секретаријата за просвету и културу, у Гњилану отворено одељење Више педагошке школе из Призрена, које су похађала 132 ванредна студента, док је Просветно-културно веће Покрајинске скупштине усвојило одлуку којом се забрањивало вршење сујевних радњи код споменика културе. Поред тога, Покрајинска библиотека у Приштини је добила нове просторије са јавном читаоницом, где је на коришћење стављено 40.000 књига, а захваљујући дотацијама Савезне скупштине планирана је набавка 8.500 нових књига и 2.000 периодике.⁸⁹⁴

На седници ИО ПО ССРН, одржаној почетком априла 1965. године, за новог директора НИП *Рилиндје* изабран је С. Хасани и констатовано да је захваљујући политици стипендирања у 1964. години добијено 938 нових стручњака у Покрајини, од којих 250 са факултетском, 124 са вишом, 436 са средњом спремом и 128 са скраћеним школовањем. У 1965. години стипендије је примало 4.942 студента и ђака, као и 538 студената који су користили Позајмни фонд, при чему су привредне организације, установе, општине и покрајински органи за потребе стипендирања издвојили 681 милион и 600 хиљада динара. Пети конгрес СКС, одржан од 11. до 14. маја, констатовао је да је од 1959. године број основношколаца у Србији порастао за 200.000, да је средње школе похађало 2,2 пута више ђака и да је на факултетима студирало 40.000 више студената. Крајем истог месеца је Идеолошка комисија ЦК СКЈ закључила да је неопходно подићи квалитет образовања и ефикасност студија, док је Покрајинска скупштина саопштила да број основних школа у АПКМ износи 207 са 197.000 ученика и да је на високе и више школе уписано 9.000 студената. Са друге стране, Сликарска колонија у Дечанима, која је своју петогодишњу традицију прекинула током 1964. године, била је обновљена и одржана од 1. до 20. јула. На Главном одбору ССРНС 9. јула је расправљано о проблему неписмености у СРС и констатовано да је сваки пети становник ове републике неписмен,

⁸⁹⁴ *Више бриге о ствараоцима*, Јединство, 22.3.1965; *У Гњилану отворено одељење Више педагошке школе из Призрена*, Јединство, 22.3.1965; Т.М, *За финансирање основне делатности школа – 970 милиона динара*, Борба, 26.3.1965; *Забрањује се вршење сујевних радњи код споменика културе*, Јединство, 29.3.1965; *Преко 40.000 књига чека читаоце*, Јединство, 5.4.1965.

односно да је у Републици неписмено 21,1% и у Федерацији 19,7% становништва. Број неписмених жена старости од 10 до 19 година је на Косову и Метохији износио 18,7%.⁸⁹⁵

На Деветој Покрајинској конференцији СКС за КМ, одржаној од 14. до 16. јуна 1965. године, саопштено је да је АПКМ повећан број потпуних основних школа са 111 у школској 1959/60. години на 207 у школској 1964/65. години, број ученика је повећан за 50.443, од којих је ученика албанске националности било 33.554, док је укупан број основаца у школској 1964/65. години износио 197.546. У основним школама је школске 1964/65. године радило 5.918 просветних радника, од којих 3.472 Албанца, што је представљало повећање од 2.698 лица у односу на школску 1959/60. годину. Један од највећих просветних проблема представљало је осипање ученика, посебно при преласку из нижих у више разреде основне школе. Ова појава је више погађала ученике женског пола, па је у школској 1964/65. години Албанки у први разред основне школе било уписано 10.628 и у осми разред доспело свега 1.332 или 12,5%. Становништво Покрајине било је веома младо – до 14 година старости 42,5% и до 24 године старости 60,2%. Број ученика средњих школа је у школској 1964/65. години био 2,5 пута већи него школске 1959/60. године. У Покрајини је радило 5 виших школа и два факултета, на којима је школске 1959/60. године студирало 254 редовна студента и у школској 1964/65. години 3.110 редовних и 5.958 ванредних студената, међу којима 1.288 редовних и 1.751 ванредни студент албанске националности. Број интерната је од 1960. године опао са 14 на 11, док је у домовима било свега 22% редовних студената. Од укупно 4.942 стипендиста у школској 1964/65. години њих 2.139 се припремало за наставнички позив, јер је у основним школама радило преко 3.700 наставника без квалификација и у средњим школама 524. Од 1960. до 1964. године издато је на албанском језику 289 наслова са укупним тиражом 3.223.000 примерака и 239 других дела са тиражом од 609.000 примерака. Број радио претплатника се од 1960. године повећао 2,5 пута и износио је 43.249 лица, а број претплатника на тв апарате 3.472. Дневни лист *Рилиндја* повећао је тираж са 5.693 примерака у 1960. години на 8.000 примерака у 1965. години, а недељени лист *Јединство* са 6.000 на 7.000. У исто време тираже су повећали гласила на албанском језику *Јата е ре* са 5.000 на 7.000, *Препарими* са 3.000 на 3.500, *Зани и ринис* са 3.000 на

⁸⁹⁵ Нишко народно позориште је гостовало током априла 1965. године у АПКМ, где је извело представу *Хамлет*, у режији Х. Клајна, што је било прво представљање овог Шекспировог дела у Покрајини. Видети: *За стипендије су потребна већа средства*, Јединство, 12.4.1965; *Први „Хамлет“ у Покрајини*, Јединство, 12.5.1965; *Пети конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске...*, 23; Преглед важнијих тема из културе и обазовања, 31.5.1965, АЈ, 507, VIII, II/2-б-(205-218); *Преко милијарду динара за школе*, Борба, 29.5.1965; *Сликарска колонија у Дечану од 1. до 20. јула*, Јединство, 14.6.1965; *Хронологија радничког...*, 247; Проблеми неписмености, новембар 1965, АЈ, 507, VIII, II/2-б-(205-218); Стенографске белешке са састанка Комисије за рад СК у области културе, 14.12.1965, АЈ, 507, VIII, II/2-б-(205-218).

10.000, *Пионери* са 16.500 на 23.000 и *Шендети* са 4.500 на 18.000, док је књижевни часопис на српскохватском језику *Стремљења* имао тираж од 1.000 примерака. Мрежа биоскопа се није значајно променила, али је број посетилаца 1964. године био за преко 1.000.000 већи него у 1960. години. Поред Покрајинског позоришта радило је још 6 аматерских позоришта са 13 ансамбала, постојала су три завичајна музеја који су број експоната повећали са 19.140 у 1962. години на 26.602 у 1964. години, а број библиотека је остао исти као и у 1961. години – 110, које су рапослагале са 344.121 књигом, од којих са 98.483 на албанском језику.⁸⁹⁶

Покрајински секретар за културу и образовање И. Муља је 15. јула 1965. године у Скупштини АПКМ поднео образложење о финансирању школства, на основу којег је закључено да је су државна улагања у ову сферу утростручена од 1960. године, односно да су износила 23 милијарде и 820 милиона динара, при чему је само за адаптацију и изградњу школских зграда утрошено преко 5 милијарди динара. За потребе културе је из Покрајинског буџета и буџета општина од 1961. године било издвојено 369 милиона динара и у 1964. години чак 964 милиона. Међутим, издвајања општина за културу износила су свега 1,8% њихових буџета или 267 динара по једном становнику, док је из Покрајинског буџета за ове потребе издвајано око 8,9% или 669 динара по становнику. Поред тога, Покрајинско извршено веће је на седници 10. септембра донело долуку о повећању стипендија студената и ученика у Покрајини за 30%, чиме је просечна стипендија са 16.000 повећана на 20.800 динара. Осим у припремање будућих кадрова, Покрајина је преко Завода за заштиту споменика улагала и у заштиту културно-историјског наслеђа.⁸⁹⁷

Услед мера економске штедење, Покрајинско извршно веће је било принуђено да на седници 26. октобра 1965. године констатује да највише трпе покрајинска култура, просвета и здравство. Тако је на седници одржаној 4. и 5. новембра ово тело саопштило да је природни прираштај на Косову и Метохији четири пута већи него у ужој Србији и да више од половине становништва Покрајине чине млађи од 19 година, чиме је желело да укаже на значај проширења просветне мреже. Основним школама у Покрајини је било обухваћено 71% деце, а како би се њихов број повећавао требало је у 1966. години

⁸⁹⁶ IX покрајинска конференција Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju..., 5.

⁸⁹⁷ Током лета и јесени 1965. године извршена рестаурација 12 споменика од изузетног значаја у АПКМ, међу којима су били манастири Пећка Патријаршија и Грачаница, црква Св. Арханђела код Призрена, остаци Студенице Хвостанске код Пећке Бање, комплекс Петровица код села Добра Вода и пећина Уљарица са фрескописом. За наведене радове из Покрајинског буџета је издвојено преко 100 милиона динара. Видети: *Материјални положај школа треба побољшати*, Јединство, 19.7.1965; *Општине дају мало средстава*, Јединство, 2.8.1965; *Повећане стипендије*, Борба, 11.9.1965; *Конзервишу се остаци манастира Св. Арханђела*, Јединство, 20.9.1965; *Заштита споменика културе*, Јединство, 11.10.1965.

обезбедити 90 милиона динара за директне потребе школа и око 600 милиона динара за материјалне трошкове. При томе, око 92% школских буџета ишло је на личне дохотке наставног и другог особља. У исто време, председник Координационе комисије за описмењавање при ПО ССРН С. Затрићи је у Скупштини АПКМ изнео податак да је уместо планираних 30.000 лица за протекле две године описмењено свега 3.000 грађана. У новембру је Комисија за идејне проблеме у области образовања, културе и научног рада при ПК СКС за КМ разматрала проблеме школа и одељења са наставом на турском језику, у вези са чиме је примећено да су званични наставни програми и планови за школе на овом језику почели да се примењују тек од 1955. године и да је констатно недостајао потребан број уџбеника и књига на турском језику. Постојала је тенденција сталног опадања броја ученика и одељења на турском наставном језику, што је најочљивије било у Призрену где је 1964. године било 2.250 ученика, а 1965. године 2.181 ученик. У ове две године се број ученика на турском наставном језику смањило у Вучитрну са 110 на 98, Косовској Митровици са 296 на 259, Приштини са 505 на 502 и Пећи са 30 на 14. При гимназијама у Призрену и Косовској Митровици, Учитељској школи, Школи ученика у привреди и Медицинској школи у Призрену постојала су одељења на турском језику, док је ради обезбеђивања неопходних кадрова отворена Група за турски језик и књижевност на ВПШ у Призрену, где је у школској 1963/64. години било 32 и у школској 1964/65. године 29 студената. Почетком децембра у посети АПКМ боравила је делегација ЦК СК Македоније, на челу са К. Црвенковским, која је похвалила косметско-македонску сарадњу на издавању уџбеника за турску националну мањину и истакла да катедра за турски језик у Скопљу броји 5 и у Приштини 8 студената.⁸⁹⁸

Од 308 дела објављених у АПКМ на албанском језику у периоду од 1959. до 1965. године, у тиражу од 773.100 примерака, било је 55 дела писаца албанске националности и 37 дела писаца из СФРЈ, 162 превода југословенских писаца са српскохрватског језика и 91 дело страних писаца преведених на албански језик. То је сразмерно броју становника албанске националности значило да је у овом раздобљу просечно објављено 0,84 примерака литературе по глави становника. На Четвртој покрајинској конференцији Савеза студената Косова и Метохије, одржаној крајем 1965. године, саопштено је да на високошколским установама у Покрајини студира преко 5.000 редовних и 4.500 ванредних студената. Животни трошкови студента кретали су се преко 28.000 динара, док су просечне стипендије износиле око 17.000 динара. Како би се побољшао студентски

⁸⁹⁸ *Из Извршног већа АПКМ*, Јединство, 1.11.1965; *Финансирање школства и здравства озбиљна ствар*, Јединство, 8.11.1965; *Описмењавање је задатак који се мора одлучније извршавати*, Јединство, 8.11.1965; *Информација о неким проблемима школа и одељења са наставом на турском језику у АПКМ*, новембар 1965, АС, Ђ-2, К-218; *Међурепубличка сарадња*, Јединство, 6.12.1965.

стандард, организовано је проширење студентских домова у Призрену, Косовској Митровици и Приштини, јер је смештај у домовима коштао 3.000 и у приватним становима 5.000-6.000 динара. Скупштине општина и Покрајинско извршно веће су стипендирани 72% од укупног броја стипендиста, док је Покрајински позајмни фонд, основан 1962. године, располагао са 50 милиона динара. Велики проблем представљало је недостатак кадрова, простора, уџбеника и материјалних услова студената, а у погледу идеолошког рада је у Приштини одржано 29 предавања за око 2.000 полазника. Слаба је била сарадња покрајинских студената са другим универзитетским центрима у земљи и иностранству, изузев са универзитетима у Београду, Нишу и Марибору.⁸⁹⁹

Током јануара 1966. године је на седници СИВ-а разматран програм мера за искорењивање неписмености у Југославији, у вези са којим је констатована најнижа стопа обухвата школских обвезника од 7 до 15 старости у држави на Косову и Метохији од 66,3%. Процент неписмених по старосним групама износио је у СФРЈ: 10-19 година 5,1%, 20-34 година 13,0%, 35-64 година 29,1% и преко 65 година 43,9%, односно у СРС: 4,7% напрема 13,7% напрема 32,3% напрема 49,4% и у АПКМ: 13,4% напрема 36,2% напрема 64,5% напрема 80%. Процент запослених аналфабета у Покрајини је износио 13,9%. Истог месеца је у ПК СКС за КМ закључено да је основним образовањем обухваћено 202.514 ученика, од којих 131.607 Албанаца и 3.188 Турака. Вишим разредима основне школе било је обухваћено свега 57,87% ђака и основну школу је у потпуности завршавало 30% ученика уписаних у први разред. У основним школама је радило 6.384 просветна радника, од којих 3.752 Албанца и 99 Турака, при чему је недостајало 436 учитеља. У АПКМ је свега 2,2% становништва имало средњошколско образовање. Радило је 58 школа другог ступња од којих 11 гимназија са 6.439 ученика, 11 школа за ученике у привреди са 3.135 ученика, 3 школе са практичном обуком са 333 ученика, 5 техничких школа са 3.086 ученика, 5 пољопривредних школа са 2.050 ученика, 7 економских школа са 3.311 ученика, 5 учитељских школа са 3.905 ученика, 3 медицинске школе са 1.186 ученика и 3 уметничке школе са 373 ученика. Од укупног броја наставног кадра у школама другог степена од 1.019 лица, квалификовано је било 437. У Покрајини су радила три факултета – Филозофски, Правно-економски и Технички, 2 више педагошке школе, 2 више техничке, по једна виша пољопривредна и економско-комерцијална школа. Током школске 1965/66. године било је уписано 3.650 редовних и

⁸⁹⁹ Школске 1964/65. године је на Правно-економском факултету дипломирало 36 студената, а на Филозофском факултету 37. При Филозофском факултету у Приштини су деловали Клуб младих писаца *Иван Горан Ковачић* и Рецитаторска секција, а значајна је била активност КУД *Рамиз Садику* и професионалног ансамбла *Шота*. Видети: Оцена финансирања новинско-издавачке делатности на језицима народности у АПКМ, новембар 1965, АС, Ђ-2, К-214; Четврта покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, децембар 1965, АЈ, 145, К-80.

4.741 ванредна студента, од којих студената Албанаца и Турака 1.405 редовних и 1.251 ванредна. Домским смештајем било је обухваћено свега 550 студената. Укупан број сталног наставног кадра на високошколским установама износио је 221 и хонорарних 143, при чему из редова народности 83. У АПКМ је било свега 0,3% становништва са вишом и високом спремом.⁹⁰⁰

На Косову и Метохији је у исто време било 28 матичних и 89 других библиотека, 41 биоскоп, радили су Покрајинско народно позориште, Покрајински музеј, Покрајински државни архив, Покрајински завод за заштиту споменика, Покрајински културно-пропагандни центар, као и велики број домова културе. Но, број библиотека је био у сталном опадању са 220 у 1953. години на 117 у 1966. години, а књижни фонд недовољан – 344.121 књига, од којих на албанском језику 98.483. Док је просечан књижни фонд у СРС износио 61 књигу на 100 становника, у АПКМ је тај однос био 32:100. Слично је било и са биоскопском мрежом, јер је на један биоскоп долазило 24.000 становника и на једно седиште 65. У Покрајини је деловало 15 ансамбала аматерских позоришта, 201 драмска секција, 132 хора, 29 мандолинских оркестара, 23 народна оркестра и 217 литерарних секција. Када је у питању периодика, на албанском језику су поред дневног листа *Рилиндја* штампана гласила: *Пионери* (32.000 примерака), *Јате е ре* (8.000), *Зани и ринис* (11.000), *Препарими* (3.500), *Шендети* (18.000) и *Принди* (2.000), а на српскохрватском језику поред листа *Јединство* (8.000) издаван је књижевни часопис *Стремљења* (1.000). Постојале су и периодичне публикација на оба језика – *Старине Косова и Метохије* (2.000), *Гласник музеја Косова и Метохије* (1.000), *Годишњи државни архив АПКМ* (1.000), *Албанолошка истраживања* (1.500), као и *Наша пракса* и *Правно-економски преглед*. Велико незадовољство у Покрајини је изазивала чињеница да је од 1962. до 1965. године из Републичког фонда за развој издавачке делатности народности издвајано за потребе АПВ 1.822,03 динара по глави становника, а за потребе АПКМ 697,02 динара. У АПКМ је радило 115 одељења основних школа на турском језику са 3.313 ђака и 11 одељења средњих школа са 430 ђака, док је на Вишој педагошкој школи постојала катедра турског језика и књижевности. У погледу радио-програма око 77% емисија се емитовало на албанском језику, 14% на српскохрватском и 9% на турском.⁹⁰¹

Председник Скупштине АПКМ С. Аксић је средином јануара 1966 године одбранио докторску дисертацију на Правном факултету у Београду под називом *Положај аутономних јединица у уставном систему СФРЈ са посебним освртом на развој АП*

⁹⁰⁰ Информација о мерама за програм искорењивања неписмости у Југославији, јануар 1966, АЈ, 130, К-59.

⁹⁰¹ Док је Радио Приштина побољшала дomet свог сигнала, развој телевизије у Покрајини није био озбиљније разматран. Видети: Неки актуелни проблеми у области образовања, културе и пропаганде на Косову и Метохији, јануар 1966, АС, Ђ-2, К-1.

Косова и Метохије, која је касније штампана као монографија. Покрајинско извршно веће је 15. фебруара усвојило Нацрт одлуке о оснивању Покрајинског фонда за образовање, који је требало да располаже са 8.116.000 нових динара. Тиме је било предвиђено стипендирање око 400 покрајинских студената, а износ стипендије увећан за 35% у односу на 1965. годину. Почетком априла је на рачун Покрајинског фонда за унапређење културних делтности било уплаћено 332 милиона динара, од којих је око 50% требало да буде утрошено на изградњу и адаптацију објеката за културне делтности и набавку опреме, а за конзерваторске и рестаураторске радове на споменицима културе 36 милиона динара. Крајем јуна је одржана Годишња скупштина књижевника Косова и Метохије на којој је разматрана активност у протекле две године, током којих је објављено 33 оригиналних литерарних дела на албанском и српскохрватском језику, од чега 17 збирки песама и 13 дела прозе и књига есеја. Током августа је констатовано је да је последњих пет година у Покрајини обавезним школовањем обухваћено 78% деце, а другим ступњевима образовања око 29% и виским школством 3,4%. Средином септембра у Покрајини су започете дискусије о новом Закону о финансирању образовања, који је требало да почне са применом од 1. јануара 1967. године. Тако је запажено да је од 1960. године прилив ученика на Косову и Метохији био највећи у Југославији, односно да се њихов број са 157.616 у школској 1960/61. године попео на преко 202.000 у школској 1965/66. години. Сходно томе, направљене су пројекције према којима је у АПКМ до 1970. године требало да буде 250.000 основаца и и да се број средњошколаца повиси са 25.000 на 48.000. Посебан проблем представљао је неадекватан просветни простор од 476.496 m², од којих је 16.000 m² било дотрајало, 73.000 m² захтевало велике поправке и преко 20.000 m² требало реконструисати, па је процењено да би до 1970. године за ту сврху требало издвојити преко 25 милијарди динара, при чему је Покрајина била у стању да обезбеди само трећину неопходних средстава.⁹⁰²

У вези са злоупотребама СДБ, почетком октобра 1966. године је на састанку књижевних радника Косова и Метохије констатовано је да су *органи државне безбедности сумњичењем и контролом појединих књижевника онемогућавали њихов развитак*, што је посебно било изражено код писаца и интелектуалаца албанске националности у *чије моралне квалитете се сумњало и који су намерно били*

⁹⁰² Током лета 1966. године Ансамбл игара и песама Косова и Метохије *Шота* је боравио на турнеји по Швајцарској, Француској и Белгији где је извео преко 30 концерата са скоро 20.000 гледалаца, забележивши велики успех. Видети: Р.З, *Нови доктори наука*, Јединство, 17.1.1966; Т.М, *Стипендије повећане за 35 одсто*, Борба, 16.2.1966; *Удвостручена средства за културу*, Јединство, 4.4.1966; *Квалитетна дела – први услов афирмације*, Јединство, 27.6.1966; В.С, *Повећава се брига друштва о деци*, Јединство, 22.8.1966; А.К, *Велики успех „Шоте“ у Швајцарској, Француској и Белгији*, Јединство, 22.8.1966; Р.З, *Предстоји унапређење наставе*, Јединство, 12.9.1966.

компромитовани. За наведено је посебно био оптужен оперативац И. Хаскај који је утицао на поједине књижевнике, попут песника Д. Мехметија, да престану да пишу под оптужбама да су били сарадници Сигуримија. Представом *Кад је жена нема*, у извођењу Аматерског позоришта из Призрена, 10. октобра године је први пут одржан Фестивал позоришних аматера Југославије *Вечери братства* у Призрену, за који је донета одлука да постане традиционална манифестација. Дискусија о положају просвете настављена је у Покрајинској скупштини 18. и 19. октобра када је изнет податак да у АПКМ постоји 42% неписменог одраслог становништва и затражено да се њихово образовање третира као обавезно. Такође, школски простор од 0,72 m² по једном ученику је оцењен као више него недовољан. Проблемом биоскопске мреже у АПКМ се бавио ПО ССРН крајем октобра када је саопштено да је постојање 50 биоскопа, од којих 42 стална, са укупно 16.473 седишта недовољно. Сходно броју становника Поркајине, на један биоскоп је долазило 20.000 гледалаца или на једно седиште 61 особа, док је у ужој Србији на један биоскоп долазило 15.160 становника или 35 на једно седиште и у Војводини на један биоскоп 6.248 становника.⁹⁰³

На крилима друштвено-политичких промена које је донео Брионски пленум, Савезна конференција ССРНЈ је на седници 1. новембра 1966. године расправљала о остваривању ставова Резолуције Шестог конгреса ССРНЈ о обезбеђивању практичних услова за доследнију и ефикаснију примену уставних начела о равноправности језика, чиме је практично дата препорука да се у органима Социјалистичког савеза отпочне са доследном применом равноправности језика народа и народности у Југославији. Сходно томе је на општем збору наставника и студената Правно-економског факултета у Приштини 4. новембра, уз присуство председника Просветно-културног већа Покрајинске скупштине С. Нушија и покрајинског секретара за образовање и културу И. Муље, први пут у високо школство АПКМ уведена настава на албанском језику и то из пет предмета – опште социологије, социологије рада и економске географије (на Економском одсеку) и социологије и породичног и наследног права (на Правном одсеку). Том приликом је декан Правно-економског факултета М. Краснићи истакао значај наведене одлуке за око 4.000 студента ове високошколске установе, али и за *развој културе албанске народности која чини 5,2% становништва Југославије и 38% укупног броја Албанаца на Балкану*. Иста одлука је донета и у Вишој комерцијалној школи у Пећи, где су предавања из привредног права и вежбе из политичке економије почеле да се изводе на албанском језику. За 29.

⁹⁰³ Р.З, *Нема уметности без слободе*, Јединство, 3.10.1966; Р.З, „*Вечери братства*“ постаће традиционалне, Јединство, 10.10.1966; *Општинске скупштине треба да више делују као органи самоуправљања*, Јединство, 24.10.1966; *Донеће се програм мера за обухват деце основним образовањем*, Јединство, 24.10.1966; *Педесет биоскопа у Покрајини*, Јединство, 31.10.1966.

новембар – Дан Републике, емитована је из студија ТВ Београд прва емисија на албанском језику *Паићура телевизиве (Телевизијски спектар)*, која је од тада почела редовно да се приказује уторком од 18 до 19 часова. Уредник је био Ђ. Лека, а емисија је била конципирана као недељни преглед најважнијих збивања у свету, држави и подручјима где живе припадници албанске националности.⁹⁰⁴

На Седмој седници ЦК СКС, одржаној 2. и 3. децембра 1966. године, разматрани су идејни проблеми високог школства и њихова повезаност са потребама друштва, у вези са чиме је констатовано да су умањене инвестиције за високо школство са 3,5 милијарди на 1,5 милијарди динара, што се одразило на смањење броја стипендиста са 16 на 12%. Покрајинско извршно веће је 20. децембра закључило да школске 1965/66. године чак 64,7% просветних радника у основним школама АПКМ није имало одговарајуће квалификације и да се ситуација слабо мења на бољу у школској 1966/67. години. Стручних наставника је најмање било у школама где се настава одржава на албанском и турском језику, при чему у школама са наставом на албанском језику није било стручно чак 84,4% наставника. У то време одржана је Седма покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, на којој је затражено да се више ради на јачању завичајних културних клубова, ширењу студентске штампе и повећању политичке информисаности студената. Студенти у АПКМ су имали проблеме у вези са недостатком потребне литературе и скрипти, слабо је долазило до усвајања савремених облика наставе и подизања научног подмлатка, а практична примена двојезичне наставе била је тек у повоју. Док је у школској 1964/65. години на вишим школама и факултетима Покрајине студирало је 3.110 редовних и 5.957 ванредних студената и стипендију примало 1.025 студената, школске 1965/66. године је студирало 3.645 редовних и 4.843 ванредних студената и стипендију примало њих 808. Смањење броја стипендија условљавала је неуспешна економска реформа у Југославији и стални пораст студената који није био у складу са материјалним могућностима државе, док је највише стипендија додељивао Покрајински позјамни фонд студената који је у школској 1965/66. години располагао са 62 милиона и у школској 1966/67. години са 83 милиона динара. Школске 1965/66. године радила су само два студентска дома капацитета 610 лежајева и мензе су обезбеђивале исхрану за око 1300 студената, што је било недовољно. Ситуација је посебно била тешка у Призрену, где је су се студенти хранили у средњошколском интернату под неповољним условима, а нешто боље стање је било у Косовској Митровици. Томе би требало додати

⁹⁰⁴ Информација СИБ-у, 18.11.1966, АЈ, 130, К-784; *Факултетска настава и на шиптарском језику*, Јединство, 7.11.1966; Б.М, *Уведена настава неких предмета на шиптарском језику*, Јединство, 21.11.1966; М.С, *Прва телевизијска емисија на шиптарском језику*, Јединство, 21.11.1966.

да су крајем 1966. године први пут из штампе изашли Устав СФРЈ, Устав СРС и Статут АПКМ на албанском језику. Индикативно је погледати следећу табелу:⁹⁰⁵

Број редовних студената на факултетима и школама у АП Косову и Метохији 1965/66. год.							
Назив факултета	Укупно	Женског пола	Година студија				Стипендисти
			I	II	III	IV	
Правно економски факулт.							
- Правни одсек:	353	58	192	44	54	63	57
редовни студенти	215	39	124	30	29	32	
- Економски одсек:	696	152	476	81	55	84	113
редовни студенти	510	96	344	63	37	66	
Филозофски факултет							
- Филолошки одсек:	719	232	367	187	98	67	150
редовни студенти	384	99	150	129	61	44	
- Историјски одсек:	326	55	193	83	50	-	60
редовни студенти	155	22	60	60	35	-	
- Природно-математ. одс:	751	151	467	136	108	40	159
редовни студенти	489	81	240	116	102	31	
Технички факултет							
редовни студенти	180	13	180	-	-	-	12
	140	7	140	-	-	-	
ВПШ Приштина							
редовни студ.	534	92	392	142	-	-	42
	278	24	203	75	-	-	
ВТШ Приштина							
- Машински одсек:	291	-	186	105	-	-	33
редовни студенти	163	-	116	47	-	-	
- Електро одсек:	155	7	103	52	-	-	8
редовни студенти	88	5	71	17	-	-	
- Грађевински одсек:	77	4	-	77	-	-	15
редовни студенти	51	2	-	-	51	-	
Виша пољопривредна школа Приштина							
редовни студенти	194	9	135	59	-	-	22
	133	7	86	47	-	-	
ВПШ Призрен							
редовни студенти	636	169	347	289	-	-	50
	196	48	150	46	-	-	
ВЕКШ Пећ							
редовни студенти	359	71	227	132	-	-	18
	142	28	97	45	-	-	
ВТШ Кос. Митровица							
редовни студенти	144	42	125	19	-	-	20
	99	27	80	19	-	-	

⁹⁰⁵ Национална структура 30 чланова Покрајинског одбора Савеза студената била је: Албанци 14, Срби 10, Црногорци 4 и остали 2, при чему је било 21 мушких и 9 женских чланова. Видети: *Високо школство и друштво*, Јединство, 5.12.1966; Т.М, *Нестручна настава у основним школама*, Борба, 21.12.1966; Седма покрајинска конференција Савеза студената Косова и Метохије, децембар 1966, АЈ, 145, К-80; М.С, *Устав СФРЈ, СРС и Статут Покрајине на шиптарском језику*, Јединство, 12.12.1966.

Када су у питању здравствене прилике на Косову и Метохији, на конференцији за штампу у Покрајинском извршном већу средином марта 1964. године члан овог тела Т. Симић је истакла да је у претходне три године заразна жутица добила епидемиолошке размере у Покрајини и да је укупно оболело 9.000 лица. Штета коју је ова болест нанела АПКМ процењена је на око 800 милиона динара. У Косовско-митровачкој општини лечило се 345, у витинској 117 и приштинској 131 лице. У циљу сузбијања заразне жутице и других болести Покрајина је предузела у току 1963. и 1964. године око 900 хиљада разних интервенција, а тренутно стање било је оцењено као *доста лоше* због недостатка средстава и неизмирених финансијских обавеза. Представници Института за здравствену заштиту мајке и детета из Београда боравили су у првој половини септембра у посети АПКМ, где су обишли више здравствених институција и водили разговоре о концепцијама седмогодишњег плана развика ове области. Тако је констатовано да је 51% становништва старости до 19 година, а да постоји свега 6 диспанзера за мајку и дете, од којих чак ни сва нису имала сталне лекаре. На крају састанка је наглашена непоходност повећања броја лекара и стручног усавршавања средњег медицинског особља. У Приштини је 1. октобра одржана свечаност поводом отварања одељења Више медицинске школе, на коју је било уписано 30 студената. Истог месеца је Покрајински одбор Црвеног крста је саопштио да је за протекле две године курсеве за здравствено просвећивање завршило 16.420 омладинки и да у АПКМ постоји 13.366 активних туберкулозних болесника. Број основаца чланова Црвеног крста повећан је са 81.326 у 1962. години на 145.326, док је у средњим школама било 3.657 чланова. У Призрену је почетком новембра завршена изградња нове болнице са 340 просторија и 250 лежајева, у коју је инвестирано око 700 милиона динара.⁹⁰⁶

Током 1965. године организација Црвеног крста на Косову и Метохији је организовала 178 едукативних предавања и саветовања о здравству у Пећи, Ђаковици, Србици и бројним селима. У школама је одржано 200 предавања, у радним организацијама 40, приказан је велики број филмова са социјално-здравственом тематиком, санирано 1.333 бунара и чесама, посећено 463 болесника и социјално угрожених лица и укупно сакупљено око 1.300.000 динара помоћи. Посебну пажњу је Црвени крст посветио школским кухињама чији број је са 250 смањен на 114 услед

⁹⁰⁶ Због загађене воде у бунарима избила је крајем 1964. године епидемија тифуса у Гњилану, па је у болнице смештено 55 оболелих и преко 80 домаћинстава са 543 становника је било под свакодневном контролом лекара. Видети: В.С, *Заразна жутица јењава*, Јединство, 23.3.1964; *Велика улагања у здравствену службу*, Јединство, 14.9.1964; *У Приштини отворено одељење Више медицинске школе*, Јединство, 5.10.1964; *Више финансијских средстава за превентивне акције*, Јединство, 19.10.1964; *Завршена изградња Призренске болнице*, Јединство, 9.11.1964; *У Призрену отворена нова болница*, Јединство, 23.11.1964; *Сузбијена епидемија тифуса у Гњилану*, Јединство, 23.11.1964.

економске кризе. Покрајинско извршно веће је настојало да донекле ублажи последице привредне реформе, тако да је почетком новембра оцењено неопходним да се учешће земљорадника у трошковима лечења туберкулозе смањи са 30% на 10% и да се укине партиципација у подмирењу трошкова лечења за децу од 3 до 15 година старости. Током јануара 1966. године избила је епидемија заразне жутице у Гњилану, па су у њеном сузбијању ангажовани медицински кадрови из Приштине и 12 лекара из Београда. Оформљено је девет екипа које су радиле на откривању оболелих, док се око 140 особа налазило на лечењу у Гњиланској болници. У исто време констатовано је да је у протекле две године у Покрајини организовано 76 курсева за здравствено просвећивање сеоских девојака које је похађало 1.428 лица. Током новембра и децембра у АПКМ је избила епидемија малих богиња, а ширењу заразе су погодвали лоши хигијенски услови и празноверје становништва. Највеће жариште епидемије било је у општини Драгаш.⁹⁰⁷

Југословенска држава је од 1964. године појачала своје присуство на Косову и Метохији у сферама културе, просвете и здравства како би са једне стране сузбијала иредентистику пропаганду, а са друге стране демонстрирала Албанцима бригу за унапређење њиховог животног стандарда. Тако је број средњих школа у АПКМ је са 35 у 1958. години повећан на 48 и број средњошколаца 2,5 пута, при чему је планирано да се проценат свршених основаца који су уписивали средње школе подигне са 25% на 60% до 1970. године. Прве дипломе уручене су студентима Правно-економског факултета у Приштини 12. децембра, док су почетком 1965. године повећани лични доходи просветним радницима за 30% и издвојена значајна финансијска средства за проширење просветне мреже. Девета Покрајинска конференција СКС за КМ, одржана од 14. до 16. јуна, показала је да је од школске 1959/60. године број основних школа у АПКМ увећан са 111 на 207 са 197.000 ученика, односно да се број ученика повећао за 50.443 од којих је из редова националних мањина било 33.554. Но, и даље је било присутно велико осипање ђака, тако да је свега 12,5% Албанки уписаних у први разред стизало до осмог разреда основне школе. Број ученика средњих школа повећан је 2,5 пута, а број студената се попео на 9.000. Највећи број стипендиста припремао се за наставнички позив, с обзиром да је 62% просветних радника било нестручно. У наведеном раздобљу повећан је тираж часописа на албанском језику и број радио-претплатника, али је број библиотека и биоскопа остао исти. Од 1960. до 1965. године су државна улагања у покрајинску провету утростручена, мада су остала веома ниска издвајања општина за потребе културе од свега

⁹⁰⁷ *Из рада Црвеног крста*, Јединство, 11.10.1965; *Финансирање школства и здравства озбиљна ствар*, Јединство, 8.11.1965; М.С, *Сузбија се заразна жутица у Гњилану*, Јединство, 31.1.1966; *Из организације Црвеног крста*, Јединство, 31.1.1966; *Науком против празноверја*, Јединство, 19.12.1966.

1,8% буџета. У 1965. години је отворен Технички факултет у Приштини, као трећа високошколска установа у Покрајини, док су студентске стипендије повећане за 30%. Па ипак, уместо планираних 30.000 описмењено је свега 3.000 аналфабета и опадао је број одељења и ученика са наставом на турском језику. Слабо је било објављивање дела на албанском језику, односно од 1959. до 1965. године је издато 308 публикација са тиражом који је процентуално броју Албанца у АПКМ износио 0,84 примерака по глави становника.

Почетком 1966. године, СИВ је закључио да је најнижа стопа обухвата школске деце од 7 до 15 година старости у држави била на Косову и Метохији и да је износила 66,3%, при чему је свега 30% уписаних ученика у први разред завршавало основну школу. У Покрајини је 2,2% становништва имало средњу и 0,3% вишу или високу стручну спрему. Због високог природног прираштаја албанског становништва, Југославија се сусретала са највећим приливом нових ученика на Косову и Метохији, којих је 1960/61. године било 157.616, а 1965/66. године 202.000. Како је на једног ученика у Покрајини долазило 0,72 m² школског простора, до 1970. године је Југославија планирала улагање од 25 милијарди динара за проширење просветне мреже. Поред тога, у 1966. години је у АПКМ било 42% неписменог становништва, што је био највећи проценат у Југославији. Брионски пленум је довео до истицања жалби културних и просветних радника албанске националности да су у свом деловању били онемогућивани и дискриминисани од стране СДБ. Како би Југословенска држава изашла у сусрет захтевима Албанаца, 4. новембра је Правно-економски факултет у Приштини донео одлуку да се први пут у високошколску наставу уведе албански језик и Телевизија Београд је од 29. новембра започела са емитовањем прве емисије на албанском језику *Телевизијски спекат*. Међутим, крајем 1966. године је 64,7% проветних радника у АПКМ било неквалификовано, од којих чак 84,4% албанске националности. У погледу здравства, од 1964. године су на Косову и Метохији владале епидемије заразне жутице, туберкулозе, тифуса и малих богиња, при чему је недостајао потребан број дечјих задржавствених диспанзера. Новембра 1964. године отворена је нова болница у Призрену, а 1965. године је донета одлука да се задржавствена партиципација земљорадника за лечење од туберкулозе смањи на 10% и да се укине партиципација за децу од 3 до 15 година старости. Све описано показује да је, упркос економској кризи и друштвено-политичким променама, Југословенска држава настојала да средином 60-тих година XX века континуирано улаже средства у побољшање просветних, културних и задржавствених прилика на Косову и Метохији, понекад и изнад својих реалних могућности.

7.3. Култура или пропаганда 1967-1969. године

У којој мери је политичка пропаганда имала утицај на културна дешавања на Косову и Метохији, индикативно показује случај покрајинског функционера Фадила Хоџе којем је почетком 1967. године уручена *Децембарска награда* за област књижевности поводом објављивања *дела од велике историјске вредности* „*Кад пролеће касни*“, штампаном на српскохрватском и албанском језику од стране НИП *Рилиндје*. У исто време је, по политичком кључу, у Удружење књижевника Србије групно примљено седам писаца из Покрајине – Д. Стојановић, А. Подримја, Р. Дедај, Ћ. Ујкани, Ј. Келменди, Д. Мехмети и Р. Златановић. Покрајинско извршно веће је 25. јануара позвало општине, установе и организације у АПКМ да се више ангажују у развијању културних активности, приметивши да културни живот у Покрајини није *на могућем и потребном нивоу*, да се фонд библиотека слабо допуњује и књиге чувају у неадекватним условима и да постоји *континуирани недостатак прилива новца за културне потребе*. Стога је затражено да се, у ионако тешкој економској ситуацији, при општинама оснују посебни фондови из којих би се финансирала изградња домова културе и просторија за библиотеке. Недуго затим, исти орган је усвојио Нацрт одлуке о оснивању Албаноолошког института у Приштини и доставио га Покрајинској скупштини на усвајање. Институт је требало да се бави истраживањима и проучавањима духовног и материјалног наслеђа *Шиптара* у Југославији, пружа информације о развоју *шиптарског* језика и књижевности и прикупља и обрађује њихово фолклорно, етнографско и етнолошко наслеђе, док је крајњи циљ рада био *зближавање Шиптара са народима Југославије*.⁹⁰⁸

Средином фебруара 1967. године је Покрајинско извршно веће констатовало да у покрајинским основним школама, које је похађало 206.060 ученика, недостаје 264.688 m² учионица за рад у једној смени, односно 58.628 m² за рад у две смене. Настава се чак одржавала у 70 приватних зграда и у 50 школа је инспекција забранила одржавање наставе зато што су биле склоне паду. У школама другог степена недостајало је 38.969 m² учионица. До 1970. године планирана је изградња 220.482 m² корисних површина за основне и 113.479 m² за средње школе, као и реконструкција 441.408 m² постојећих

⁹⁰⁸ Почетком фебруара 1967. године из штампе је изашла књига *Братимљења*, која је после дужег времена представљала опсежну збирку прозе и поезије децјих писаца који припадају југословенским народностима, а међу ауторима албанске националности били су М. Али Хоџа, М. Краснићи, Т. Хатипи, В. Кикај, Р. Хоџа, М. Шеху, Ћ. Батали, Р. Дедај и А. Пашку. Видети: *Добитници покрајинске Децембарске награде*, Јединство, 9.1.1967; М.С, *Више пажње посветити културном и забавном животу*, Политика, 26.1.1967; М.С, *Већа пажња развијању културних делатности*, Јединство, 30.1.1967; *Оснива се Албаноолошки институт*, Јединство, 30.1.1967; *Шиптарски децји писци преведени на српско-хрватски језик*, Јединство, 6.2.1967.

школских површина, за шта је требало издвојити 42.364 милиона динара. За потребе проширења виших школа, факултета и домова ученика и студената планирано је до 1970. године улагање од 14.252 милиона динара. На седници Просветно-културног већа Покрајинске скупштине је 27. фебруара констатовано је да је број ђака школа другог степена у Покрајини од 1958. године утростручен и да износи 26.000 омладинаца, да постоји проблем домова за средњошколце у којима је смештено 1.400 ученика или 5,5% укупног броја и да студентски домови окупљају свега 18% студената у Покрајини. Примећено је да је мали број студената албанске националности користило могућност школовања у војним академијама и подофицирским школама, те донет закључак да је потребно регрутовати преко 100 младих Албанаца. Усвојена је и одлука о оснивању Албанолошког института у Приштини са седам научних дисциплина – лингвистика, књижевност, фолклор, историја, етнологија, право и социологија. Након две године паузе, узроковане недостатком простора и материјалних средстава, средином марта је обновило рад студентско културно-уметничко друштво *Рамиз Садику* у Приштини, а покренуто је и деловање забавног ансамбла *Божури*. Покрајинско извршно веће је 18. марта усвојило Нацрт одлуке о оснивању Покрајинског завода за социјални рад и Завода за историју у Приштини. Почетком априла Музеј Косова и Метохије је прихватио да на светску изложбу у Монреалу пошаље два експоната – Антропоморфну седећу статуу и Главу монументалног идола, старе преко пет хиљада година, чиме је историјско наслеђе Покрајине дошло у жижу светске јавности. У исто време, НИП *Рилиндја* је саопштила план да до краја текуће године објави 80 нових наслова на албанском језику у тиражу од 200.000 примерака, што је требало да буде *даљи корак ка афирмацији националне равноправности и развијању шиптарске књижевности*.⁹⁰⁹

Основна организација СК НИП *Јединство* казнила је свог члана Рада Златановића 8. априла 1967. године зато што је био један од потписника *Предлога за размишљање* на скупштини Удружења књижевника Србије. Наиме, у питању је био одговор на *Декларацију о називу и положају хрватског језика*, коју су средином марта потписали хрватски лингвисти и књижевници незадовољни применом Новосадског књижевног договора којим је створен српскохрватски језик. Иза Декларације стајала је Матица

⁹⁰⁹ Тако је планирано издавање: *Хиљаду и једне ноћи*, *Травничке хорнике* И. Андрића, *Куге* А. Камија, *Јунака нашег доба* М. Љермонтова, дела Ф. Прешерна, С. Матавуља, М. Крлеже, остварења домаћих писаца албанске националности – Е. Мекулија, А. Шкрељија, С. Хасанија, Р. Кељмендија, Е. Ђерђекуа и Р. Суроија, као и дела савремене албанске књижевности, научне литературе и *Сабраних дела* Ј. Броза Тита. Видети: *У школама је сувише тесно*, *Јединство*, 13.2.1967; *У школама је претесно*, *Јединство*, 6.3.1967; *Из Музеја Косова и Метохије*, *Јединство*, 10.4.1967; *Културно-забавна активност студената*, *Јединство*, 13.3.1967; М.С, *Оснивају се заводи за историју и социјални рад*, *Јединство*, 20.3.1967; *Издавачки план "Рилиндје"*, *Јединство*, 3.4.1967.

Хрватска и Друштво књижевника Хрватске, а Партија ју је оценила као штетну и усмерену против братства и јединства југословенских народа. Уследио је одговор Удружења књижевника Србије под називом *Предлози за размишљање*, у којем је према хрватском моделу затражено да се за Србе у Југославији уведе српски језик, што је такође наишло на осуду Партије. Нашавши се у непријатној ситуацији, Р. Златановић је упутио извињење и затражио да се његов потпис накнадно скине са листе, а заправо је био посредна жртва политичког и националног процеса који ће своје праве облике добити тек наредних година. Девета седница ЦК СКС, одржана 21. и 22. априла, јединствено је осудила *Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика* у Загребу и *Предлоге за размишљање* у Београду, исказавши спремност на борбу против национализма у сопственој средини. Иначе, Извршни одбор ПО ССРН КМ одлучио је 15. априла да се током 1968. године укључи у свечано обележавање две значајне албанске годишњице – 500 година од смрти Ђерђа Кастриота Скендербега и 60 година од појаве првог албанског писма чији темељи су ударени Битољским договором новембра 1908. године. Поводом *евентуалне појаве романтизма и национализма у редовима албанске народности* затражено је да сви културни и политички радници буду *одмерени и објективни у свом деловању* и да примењују научне и политичке обзире према времену у којем су се догађаји одиграли. Размотрена је и могућност издавања грађе о Скендербегу и чланака и студија о Битољском договору и уопште о албанском језику, као и организовање предавања и других манифестација. Но, до које мере су на Косову и Метохији примењивани двоструки политички стандарди у култури, сведочи случај из истог месеца, када је дошло до јавне критике поводом емитовања емисије *У сусрет жељама* 26. марта на РТВ Београд, у којој су прочитани стихови песме *Симонида*⁹¹⁰ М. Ракића. Наведено је изазвало реаговања гледалаца и друштвено-политичких радника албанске националности, па је РТВ Београд упутила писмо ПК СКС за КМ и ПО ССРН КМ у којем је изразила *извињење и искрено жаљење због овог пропуста*.⁹¹¹

Током маја 1967. године организован је у Ђаковици *Митинг поезије* под покровитељством председника Покрајинске скупштине Ф. Хоце, по чијем завршетку је одлучено да ова културна манифестација постане традиционална на југословенском

⁹¹⁰ Песму *Симонида* написао је Милан Ракић, песник који је у периоду од 1905. до 1911. године боравио на Косову и Метохији као српски конзул. Ракић је, инспирисан фреском српске краљице Симониде из манастира Грачанице, у стиховима навео је да ју је оштетио Арбанас ископавши јој очи, прим. аут.

⁹¹¹ У Одбор за обележавања наведених јубилеја именовани су научници и културни радници: С. Нуши, С. Хасани, Е. Мекули, И. Ајети, Е. Ђерђеку, Р. Келменди, Б. Новобрдалија, А. Хадри, С. Пуповци, А. Муља, Џ. Топцију, М. Ђена, М. Звицер, В. Филиповић и Б. Храбак. Видети: *Основна организација СК НИП „Јединство“ казнила Рада Златановића*, Јединство, 10.4.1967; *Девета седница ЦК СКС*, Јединство, 24.4.1967; Р.З, *Прославиће се две значајне годишњице*, Јединство, 17.4.1967; *Поводом једне емисије*, Јединство, 17.4.1967.

нивоу. Па ипак, истог месеца је констатовано да је од некадашњих 830 домова културе у Покрајини успешно радило свега 30, што је био резултат недостатка материјалних средстава. У то време започела је у АПКМ примена нових наставних планова и програма за одржавање наставе српскохрватског језика у школама народности. Каква је била просветна ситуација у Покрајини показује пример Учитељске школе *Миладин Поповић* у Приштини, где је више од годину дана владала нетрпељивост међу комунистима различите националности. Тим поводом је 19. маја у овој школи одржан састанак СК на којем је примећено постојање *фамилијарних односа, малограђанштине, одсуства самокритике, страха од губљења позиција и покушаја да се постигне престиж*, на основу чега је закључено да нису биле правилно прихваћене одлуке Брионског пленума и из партијске организације су искључени директор С. Стојановић и професори српске националности Б. Танасковић, И. Јагодић и Д. Шкембаревећ и М. Ђурковић, док су опоменама кажњени секретар Ф. Ризвановић, заменик директора Ш. Хоца и наставник Н. Ибрахими албанске националности.⁹¹²

Крајем маја 1967. године је одржана Годишња конференција Секције Удружења књижевника Србије за КМ на којој је саопштено да је 1966. године објављено 30 дела на албанском и српскохрватском језику и одржано низ књижевних вечери. Како је примећено да у Совјетском Савезу, Мађарској, Италији, Немачкој и Француској постоји интересовање за објављивање антологија албанске поезије, затражено је да се формира Фонд за превођење како би се упослили преводиоци албанског језика, али и замољени покрајински органи да поведу више рачуна о решавању материјалних проблема писаца. У исто време је започело приказивање документарног филма *Тито на Космету*, рађеног у црно-белој техници, који је режирао Б. Вучуровић. Филм, синхронизован на албански језик у трајању 70 минута, емитован је у школама, радним организацијама и јединицама ЈНА, а био је посвећен недавној посети Председника СФРЈ Покрајини. Иначе, копија филма поклоњена је Ј. Брозу Титу поводом његовог 75. рођендана. Први састанак Одбора за прославу 500-годишњице од смрти Скендербега и 60-тогодишњице од стварања албанског писма одржан је 30. маја, када је договорено да се симпозијум о Скендербегу одржи у Приштини и за председника Комисије за припрему именован је др Идриз Ајети. На заједничкој седници Председништва и Извршног већа ПК ССРН КМ 12. јуна је за новог директора НИП *Рилиндје* именован Ђон Широка, који је радио као уредник унутрашње и спољно-политичке рубрике, док је 7. јула на седница Одбора за просветно-културна питања Покрајинског већа закључено да је из Покрајинског фонда за издавачку

⁹¹² *Мајски сусрети песника у Баковици*, Јединство, 15.5.1967; *Комунисти погрешно схватили одлуке Пленума*, Јединство, 22.5.1967; *Р.З, Домови културе данас*, Јединство, 22.5.1967.

делтност потребно обезбедити још 149 милиона динара за штампање листова *Јединство* и *Рилиндје* до краја 1967. године.⁹¹³

Према подацима Покрајинског завода за унапређење школства, школске 1967/68. године основну школу је завршило 12.000 ученика у Покрајини који су, са 4.000 неуписаних свршених основаца из претходне године, имали право да се упишу у неку средњу школу. При томе, школски простор је омогућавао упис 8.000 ђака, а планирано је отварање 232 одељења првих разреда од којих 135 на албанском, 95 на српскохрватском и 5 на турском језику. Међутим, пријемне испите је полагало свега 6.378 ученика од којих 3.209 на албанском, 3.885 на српскохрватском и 84 на турском језику, при чему је положило 4.286 ученика – 2.331 Албанац, 1.884 Србин и Црногорац и 71 Турчин. Тако је остало неуписаних око 12.000 ђака, што је показивало опадање интересовања за упис у средње школе на Косову и Метохији. Поред тога, око 70% наставника у Покрајини било је без потпуних квалификација, док је постојала потреба за 2.400 квалификованих наставника, од којих 2.200 који би предавали на албанском језику. Крајем августа 1967. године државне власти су саопштиле да ће Виша педагошка школа у Призрену отворити истурено одељење у Ђаковици, где ће студирати 80 редовних студената на албанском језику. На саветовању у Покрајинском извршном већу 22. септембра констатовано је да нови систем финансирања школства није у стању да реши све специфичне школске проблеме у АПКМ и да је у вези са тиме неопходна помоћ Републике и Федерације. Проблеми су се односили на организовање тројезичне наставе, недовољан школски простор, слаб наставни кадар, конзервативна гледања на школовање деце, недовољну привредну развијеност и низак национални доходак. За редовну делатност општинских заједница образовања недостајало је више од милијарду и триста милиона старих динара. У Покрајини је школске 1966/67. године радило 2.500 стручних учитеља и наставника, што је био помак у односу на 1957/58. годину када их је било 1.240, мада око 40% деце узраста од 7 до 15 година није било обухваћено школском наставом.⁹¹⁴

⁹¹³ *Нове могућности афирмације шиптарске књижевности*, Јединство, 29.5.1967; М.С, „*Тито на Космету*“, Јединство, 29.5.1967; *Симпозијум о Скендербеу одржаће се у Приштини*, Јединство, 5.6.1967; *Бон Широка нови директор „Рилиндје“*, Јединство, 26.6.1967; *Потребно још 149 милиона за издавачку делтност*, Јединство, 10.7.1967.

⁹¹⁴ Почетком септембра 1967. године завршена је градња нове зграде Учитељске школе у Ђаковици, у чију је реализацију утрошено 2 милиона и 850 хиљада динара и која је располагала са 16 учионица и кабинета, док је средином истог месеца песник Атем Шкрељи постављен за новог директора Покрајинског позоришта у Приштини. Видети: *Опада интересовање за упис у средње школе*, Јединство, 17.7.1967; *Виша педагошка школа из Призрена отвара истурено одељење у Ђаковици*, Јединство, 28.8.1967; Д.П, *У Ђаковици подигнута нова зграда Учитељске школе*, Јединство, 11.9.1967; *Азем Шкрељи постављен за директора Покрајинског позоришта*, Јединство, 18.9.1967; Р.З, *Школски проблеми превазилазе могућности Покрајине*, Јединство, 25.9.1967.

Почетком октобра 1967. године ректор БУ др Борислав Ђорђевић боравио је у посети Покрајини као гост председника Покрајинске скупштине Ф. Хоџе. Том приликом је разговарано о могућностима проширења Техничког факултета у Приштини, односно отварања Електромашинског одсека зато што је уочено да на Космету ради само 53 електромашинска инжењера, као и о побољшању услова за упис народности на студије медицине, стоматологије и фармације у Београду зато што су тешко полагали пријемни испит услед слабог предзнања. Такође, Ф. Хоџа је критиковао појаву што је током седам протеклих година Општу болницу у Приштини напустило 40 специјалиста, у чију специјализацију је утрошено преко 20 милиона динара. Ф. Хоџа је 2. октобра свечано отворио нови студентски дом у Приштини. У питању је била зграда са 150 соба за 430 студената, за коју су средства обезбедили Републички и Покрајински фонд за школство, БУ и Покрајинска заједница образовања. Укупно је у Приштини живело 5.000 студената са тенденцијом повећања, док су сви смештајни капацитети били предвиђени за око 950 студената. Због тога је планирано да се до 1970. године изграде још два студентска дома у овом граду. Иначе, у анализи издавачке делатности у АПКМ је примећено да је за пет година рада Одељење Републичког завода за издавање уџбеника у Приштини објавило 360 књига на албанском језику у тиражу од 4.500.000 примерака, чиме су први пут обезбеђени сви неопходни уџбеници за потребе ђака основних и средњих школа. Томе би требало додати да је Радна група Извршног комитета ЦК СКЈ подржала 24. октобра предлог ЦК СКС за штампањем партијског листа *Комунист* на *шиптарском* језику и то као прилог од 4 странице у листу *Рилиндја*, за шта је одобрена дотација ЦК СКЈ *Комунисту* у висини од 3 милиона динара.⁹¹⁵

ПК СКС за КМ је 6. новембра 1967. године разматрао идејна питања у култури, када је М. Секуловић истакао да *потпуна национална равноправност подразумева апсолутно слободан развој културе сваког народа*. Објаснивши да је у ранијем периоду долазило до *извесних сметњи и скептичних гледања на поједине тековине културе, стваралаштва и уметности Шиптара* у АПКМ, он је указао да је то *негативно утицало на поједине ствараоце и културу Шиптара*, да у Покрајини још увек постоји велики број неписмених Албанаца и да се у већини општина на културу издваја свега 0,3 до 0,7% буџета. Сходно томе, Секуловић је поставио питање *да ли је култура Шиптара у Југославији засебна култура или је она саставни део културе југословенских народа или је нераздвајни део културе албанског народа и изолована од културе других југословенских*

⁹¹⁵ *Предстоји проширење Техничког факултета у Приштини*, Јединство, 2.10.1967; Р.З, *Отворен нови студентски дом*, Јединство, 9.10.1967; *Издато више од 360 књига на шиптарском језику*, Јединство, 16.10.1967; Белешка са састанка групе чланова ИК ЦК СКЈ, 24.10.1967, АЈ, 507, IV-K.2/1-22.

народа, на основу чега је закључио: *Култура Шиптара у Југославији интегрални је део јединствене културе албанског народа. Она садржи обележја тла на коме се развија, карактер социјалистичких друштвених односа какви су код нас и бројне елементе узајамне интеграције са осталим културама југословенских народа. У том смислу служи као мост за зближавање и сарадњу са матицом.* Током прославе свечаности поводом ослобођења Ђаковице у Другом светском рату 9. новембра је Ф. Хоџа званично отворио Вишу педагошку школу у овом граду, која је имала три катедре са наставом на албанском језику. Осма конференција Савеза студената Косова и Метохије, одржана 10. јануара 1968. године, критиковала је тенденције смањивања броја стипендија и лоше материјалне услове студената. Конференцији је присуствовао председник ПК ССРН КМ И. Куртеша, који је указао на значај студирања као *доприноса спровођењу привредне реформе* и позвао студенте на учвршћивање братства и јединства. Он је нагласио да у Покрајини има око 6.000 редовних студената, од којих око 4.500 у Приштини, док студентски домови у овом граду имају капацитет за око њих 800. Покрајински позајмни фонд је у току школске 1967/68. године дао око хиљаду кредита студентима у износу преко 210 милиона динара, што је у односу на претходну годину било повећање од 300%.⁹¹⁶

Свечаном академијом у Покрајинском народном позоришту 16. јануара 1968. године је започела прослава 500-годишњице смрти Скендербега, албанског националног јунака из XV века. Извршни одбор Покрајинске конференције Социјалистичког савеза указао је на *велики историјски значај ове прославе због борбе Скендербега против Турака не само за независност Албаније већ и против турске инвазије на Балкану.* У прославу су биле укључене издавачке куће попут *Рилиндје, Јединства* и Завода за издавање уџбеника које су планирале објављивање пригодних публикација. На свечаној академији говорили су председник Просветно-културног већа С. Нуши на албанском језику и директор Завода за историју А. Хадри на српскохрватском језику. Они су у својим говорима нагласили значај Скендербега као *талентованог војника и ујединитеља албанског народа у борби против освајача,* али и националног *визионара.* Јасне су биле пропагандне импликације њихових говора, при чему је посећеност овом скупу била огромна. Поводом прославе 500-годишњице смрти Скендербега одржан је научни скуп у Тирани, у организацији

⁹¹⁶ Извршни комитет ЦК СКС је 29. децембра 1967. године разматрао политичке последице *Декларације о називу и положају хрватског језика и Предлозима за размишљање,* апелујући да би требало истрајно сузбијати све покушаје да се под видом стручног рада и дискусија о језику протуррају политички ставови супротни програму СКЈ и уставним начелима о равноправности свих нација и народности Југославије и равноправности њихових језика. Тако је закључено да Новосадски књижевни договор представља *највиши домет и резултат дугогодишњег развитка науке о језику.* Видети: Дванаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 6.11.1967, АС, Ђ-2, СКК, К-2; Т.М, *Наши непријатељи су увек играли на карту национализма,* Борба, 10.11.1967; *Новосадски договор услов за остварење равноправности у области језика,* Борба, 30.12.1967; Осма Покрајинска конференција Савеза студената КМ, јануар 1968, АЈ, 145, К-80.

ДУТ-а и Института за језик и историју, којем су присуствовали научни радници из АПКМ. Запажене реферате су поднели декан Правно-економског факултета у Приштини М. Краснићи о борби против феудализма у народној поезији Албанаца и шеф Катедре за албански језик Филозофског факултета у Приштини И. Ајети о присутности албанског језика у српскохрватском говорном језику на Косову и Метохији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, а у питању је један од почетних корака ка успостављању културно-научне сарадње институција АПКМ и НРА.⁹¹⁷

Крајем јануара 1968. године, Председништво и Извршни одбор ПК ССРН КМ изабрали су Јусуфа Келмендија, књижевника и члана Покрајинског секретаријата за унутрашње послове, за главног уредника листа *Рилиндја* уместо М. Шаље. У фебруару је редакција омладинског часописа *Зани и ринис* издала први број листа за културу, уметност и књижевност на албанском језику под називом *Фајла (Реч)*. Планирано је да овај гласник излази двомесечно, са тенденцијом да постане недељни лист, а одговорни уредник је био А. Сутаја. У Приштини је 14. фебруара одржана премијера првог играног филма на албанском језику *Вук са Проклетија*, у режији М. Стаменковића, у којем је описано стање на Косову и Метохији током Другог светског рата и наглашена идеја братства и јединства народа и народности. На седници Просветно-културног већа Покрајинске скупштине 29. фебруара је закључено да је од 1945. године Покрајинско позориште извело преко 3.200 представа, али да нису решени смештајни капацитети и да је веома лош материјални положај уметника који у њему раде. Поред тога, усвојена је препорука да се предузму потребне мере за изједначавање предмета албанског језика са српскохрватским језиком у основним и средњим школама, а донета је и одлука о поновном формирању Покрајинског фонда за стипендирање ученика и студената. Крајем марта 1968. године је из штампе изашао први број листа *Књига* на албанском језику у издању *Рилиндје*, намењен информисању читалаца у Покрајини о новим публикацијама, док је почетком априла на седници Извршног одбора ПО ССРН КМ подржан предлог о оснивању филмског студија у Приштини, који би окупљао филмске уметнике са намером да их афирмише.⁹¹⁸

⁹¹⁷ Научном скупу у Тирани посвећеном Скендербегу су још присуствовали из АПКМ: главни уредник књижевног часописа *Јата е ре* Е. Мекули, директор Албанолошког института Халми Агани и научни сарадник Антон Чета, доцент Правно-економског факултета др Сурија Пуповци и шеф Катедре за историју Филозофског факултета у Приштини др Богумил Храбак. Видети: *Сутра почиње прослава Скендербега*, Јединство, 15.1.1968; *У Приштини одржана свечана академија*, Јединство, 22.1.1968; *У Тирану отишли и научници из Покрајине*, Јединство, 15.1.1968.

⁹¹⁸ Државне власти су током фебруара 1968. године први пут привремено забраниле издавање гласила СПЦ *Православље*, које је почело да излази од априла 1967. године, зато што је објавило текст *Срби треба да буду великодушни*, у којем је критиковано непрестано позивање српског народа да буде великодушан и прашта злочине и неправде које су над њим извршене током Другог светског рата. Цензура је уследила на

На пленуму ПК СКС за КМ 8. априла 1968. године разматране су *Тезе о култури*. У уводном излагању председника Комисије за друштвено-политичка и идејна питања у образовању, науци и култури М. Секуловића наглашена је потреба да питања из области културе буду више присутна у Партији и да се у погледу буџетских издвајања за културу примат даје културним потребама широких слојева радних људи, да се формирају нови фондови и да мање и сиромашније општине у том процесу не буду запостављене. Оценивши да је културни просперитет Покрајине у заостајању за привредним и друштвеним развојем, он је рекао: *Извесне досадашње слабости у културном животу нису, често, резултат само историјских чинилаца већ и одраз субјективних слабости, односно недовољног ангажовања снага на свим нивоима друштвене лествице да се обезбеде повољни материјални и други услови за развој културе*. Сходно томе, на крају Пленума је затражено да културне активности унапређују самоуправљачки механизам, обезбеђују расподелу према раду и јачају братство и јединство. Недуго затим, Покрајинско извршно веће је разматрало мере за унапређење развоја образовања и културе, приметивши да нови Закон о образовању погађа неразвијена подручја, посебно АПКМ, зато што предвиђа већа издавајања за образовање, не води довољно рачуна да предвиђена средства за издавачку делатност нису довољна до краја 1968. године и да не анализира квалитетно проблеме образовања на турском језику. Усвојен је и предлог да се филмски журналы синхронизују на албански језик, у вези са чиме је закључено да је то још један корак у правцу остварења права народности.⁹¹⁹

На проширеној седници Извршног одбора ПК ССРН КМ 9. априла 1968. године донета је одлука да се на Дан Републике, 29. новембра, пусти у рад Други програм Радио Приштине, што је директор Радио Приштине Р. Сурои оценио као *побољшање културног преображаја Покрајине*. Указавши да у АПКМ живи 40% неписменог становништва и да од око 180.000 породица преко 50% има радио-пријемнике, он је објаснио да ће се на Другом програму већином емитовати емисије музичког и едукативног карактера, попут *Учимо албански језик*, и да ће његово покретање коштати 70 милиона динара. Средином истог месеца председник Покрајинске скупштине Ф. Хоџа, председник ПК СКС за КМ В. Дева, председник Покрајинског извршног већа И. Вакић и председник ПК ССРН КМ И.

тражење Комисије за верска питања Извршног већа СРС, при чему је игнорисано питање зашто се друге нације у Југославији не позивају на исто, већ само Срби. Видети: *Јусуф Келменди*, Јединство, 29.1.1968; Информација у вези привремене забране *Православља*, 1968, АЈ, 144, К-109; С.Д. *Изашао први број листа за културу, уметност и књижевност на албанском језику*, Јединство, 12.2.1968; Р.З. *Одбрана човечности*, Јединство, 19.2.1968; Р.З. *Култура и образовање зависе од материјалних улагања*, Јединство, 4.3.1968; *Први број листа „Књига“ на албанском језику*, Јединство, 25.3.1968; *Подржан предлог о оснивању филмског студија у Приштини*, Јединство, 8.4.1968.

⁹¹⁹ *Нови подстицаји култури*, Јединство, 15.4.1968; Четрнаеста пленарна седница ПК СКС за КМ, 3.8.1968, АС, Ћ-2, СКС, К-2; *Разматран предлог мера у образовању и култури*, Јединство, 15.4.1968.

Куртеши су посетили Телевизију Београд, где су са тамошњим руководством разговарали о развоју телевизије, емисијама на језицима народности и могућностима отварања тв центра у Покрајини. Они су се заложили за побољшавање услова и чешће емитовање емисија на албанском језику, а у вези са развојем телевизије у Покрајини добили су одговор да то зависи од расположивих материјалних средстава. Средином априла је Покрајинско извршно веће констатовало да је последњих пет година издато 397 наслова на језицима народности у тиражу од преко четири милиона примерака, од чега је било 302 уџбеника, 31 приручник и 64 белетристике, док су 83 била *оригинална дела створена у Покрајини*. У интервјуу који је крајем месеца секретар Извршног комитета ПК СКС за КМ Б. Радоњић дао листу *Јединство*, указано је да неравноправност језика у Покрајини угрожава братство и јединство и развој социјалистичких односа и да су *југословенском самоуправном друштву туђа схватања о „државном језику“, о „великим“ и „малим језицима“, о језицима „већине“ или „мањине“, зато што су у питању изрази тежњи за националном неравноправношћу*. Радоњић је објаснио да су Извршни комитет и Комисија за националне односе ПК СКС за КМ предложили да се у Покрајинском комитету заузме став да се нематерњи језици уче добровољно, премда је у пракси долазило до појава да су наставничка већа и савети појединих школа наметала албански језик као обавезан. У то време, Ф. Хоџа је примио представнике научног скупа одржаног у Приштини који је усвојио пројекат о јединственом албанском правопису и књижевном језику. Хоџа се заложио да се ради на конкретној примени овог акта, посебно у издавачкој и информативној сфери. При томе, он је похвалио одржавање свечаности поводом почетка изградње новог дома Радио Приштине, за шта је СРС издвојила 16 милиона и 580 хиљада динара, нагласивши да у Покрајини има око 60.000 радио-апарата.⁹²⁰

У Приштини је од 9. до 11. маја 1968. године одржан дуго најваљивани научни скуп поводом 500-годишњице смрти Скендербега, којем су, поред Ф. Хоџе, присуствовали председник ПК СКС за КМ В. Дева, председник Комисије за међурепубличке и међунационалне односе ЦК СКС Р. Недељковић, председник Покрајинског извршног већа И. Вакић и председник ПК ССРН КМ И. Куртеши, као и низ научника из Југославије, СССР-а, Аустрије, Западне Немачке и Албаније. На овом скупу је Скендербег приказан као албански национални херој и борац за слободу, док је његово дело названо *опитенародним*, иза чега се крила идеологија владајуће Партије у циљу промовисања братства и јединства међу становништвом Косова и Метохије. Па ипак,

⁹²⁰ Од 29. новембра Други програм Радио-Приштине, *Јединство*, 15.4.1968; М.С, *Покрајински руководиоци посетили Београдску телевизију*, *Јединство*, 22.4.1968; *Неравноправност језика угрожава братство и јединство и развој социјалистичких односа*, *Јединство*, 29.4.1968; *Протоколарне вести*, *Јединство*, 29.4.1968; *Гради се нови дом Радио-Приштине*, *Јединство*, 6.5.1968.

група научника из Албаније искористила је ову прославу како би ширила иредентистичке поставке руководства ПРА међу својим сународницима, што је посебно дошло до изражаја приликом посете Вишој педагошкој школи када је упућена изјава – *Младу генерацију васпитавајте у духу да воли мајку Албанију.*⁹²¹

У Скупштини АПКМ је 18. маја 1968. године разматран развој покрајинског образовања и културе, у вези са чиме је примећено осипање ученика у вишим разредима основне школе, нарочито девојчица албанске националности. Проблеми су констатовани и поводом малог броја ученика у школама другог степена, пада улагања у просвету и културу последњих година и појава да у појединим крајевима једна школа долази на 50.000 становника. Због тога је од Републике и Федерације затражено веће ангажовање на отклањању ових проблема и дат је предлог да се скрати школовање у учитељским школама на четири године како би се брже обезбедили неопходни кадрови. Свечаном академијом у Дому културе у Призрену је 9. јуна отпочела прослава 90-тогодишњице Призренске лиге из 1878. године, када је истакнут *значај овог покрета за обједињавање свих Албанаца у броби за добијање аутономије и независности.* На седници Председништва Покрајинске скупштине, одржаној крајем јула, донета је одлука да се распише Народни зајам за изградњу школа у АПКМ. Наиме, да би се испунили планови развоја до 1970. године, било је неопходно да се на Косову и Метохији изгради још 1.046 школа, али расположива средства од око 100 милиона динара нису била довољна. Процене су показивале да би за остварење овог пројекта било потребно око 327,6 милиона нових динара. Кроз народни зајам, који је требало да буде раван једномесечним примањима запослених, планирано је обезбеђивање 66 милиона динара, из приватног сектора око 25 милиона динара и остатак из привредног сектора.⁹²²

Извршни одбор ПК ССРН КМ је 1. новембра 1968. године усвојио одлуку да лист *Јединство* од 1. јануара 1969. године почне да излази два пута недељно и да се формира иницијативни одбор који би припремио предлог о излажењу недељног информативног листа на турском језику на Косову и Метохији. Четврта седница ПК ССРН КМ одржана је 4. и 5. новембра и на њој су размотрена актуелна питања образовања и културе у Покрајини. Том приликом је И. Куртеши констатовано да се број ученика у основним школама у АПКМ повећао са 173.123 у школској 1961/62. године на 215.000, при чему су просветни органи указивали да има још деце, посебно женског пола, која нису обухваћена

⁹²¹ А. Животић, *Југославија, Албанија и Чехословачка криза...*, 62; *Скендербег – велики борац за слободу*, Јединство, 13.5.1968.

⁹²² *Више бриге о образовању и култури*, Јединство, 20.5.1968; С.Б, *Прослава 90-тогодишњице Призренске лиге*, Јединство, 17.6.1968; *Зајам за изградњу школа*, Јединство, 5.8.1968; *Др Дервиш Рожаја нови декан Филозофског факултета*, Јединство, 7.10.1968; *Десет година плодног рада*, Јединство, 14.10.1968.

основношколским образовањем. У средњим школама је 1967/68. школске године било око 30.000 ученика, од којих 39,2% Албанске народности, док је на вишим школама и факултетима било 10.500 студената од који 43% Албанаца. У закључцима је похваљено повећање броја ученика из редова народности у школама и на факултетима у Покрајини, премда је наглашен проблем недовољне развијености школске мреже на селу. На Десетој Конференцији СКС за КМ, одржаној 14. и 15. новембра 1968. године, закључено је да је у Покрајини и даље присутна висока стопа неписмености од око 40% становништва, при чему су 24% запослених били аналфabetи.⁹²³

Покрајинска скупштина је 31. јануара 1969. године подржала оснивање Предузећа за производњу, синхронизацију и промет филмова, које је требало да се бави производњом журнала, документарних и играних филмова, односно да унапреди кинематографију САПК. Почетком фебруара изашао је нови лист на албанском језику *Бат*, који је представљао превод београдског листа *Ото* намењен основном техничком образовању ученика. За време свечаног пријема за учеснике Девог конгреса СКЈ, одржаног од 11. до 15. марта, Ј. Броз Тито се састао са делегацијом Одбора за изградњу Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза у Приштини, на челу са председником ОК Савеза омладине Ч. Хасанијем, која га је замолила да прихвати да буде покровитељ ове *општејугословенске акције солидарности* у којој су учествовале радне организације из целе земље. Планирано је да акција започне 19. априла на дан годишњице одржавања Првог конгреса КПЈ постављањем камена-темеља. Пошто је Председник СФРЈ прихватио молбу, уручена му је спомен-значка са ликовима народних хероја Бора Вукмировића и Рамиза Садиква и златна захвалница. Према плану, 19. априла је у Приштини одржана свечана седница поводом прославе 50-тогодишњице СКЈ, када је у име Ј. Броза Тита камељ темељац за изградњу Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза положио Ф. Хоца. Читава манифестација искоришћена је за пласирање пропаганде о братству и јединству и заједничкој борби албанског, српског и црногорског народа против окупатора за време Другог светског рата.⁹²⁴

⁹²³ Почетком октобра 1968. године, за новог декана Филозофског факултета у Приштини изабран је др Дервиш Рожаја и за продекане др Вук Филиповић и др Љатић Муљаку, док је Виша педагошка школа у овом граду прославила 10-годишњицу рада током којег је дипломирало 600 студената. Видети: З.В, *Од Нове године*, Јединство, 4.11.1968; *Борба за братство и јединство добија нове димензије*, Јединство, 11.11.1968; *Deseta konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Приштина, 1969, 5.

⁹²⁴ У исто време је судија за прекршаје у Призрену покренуо поступак против 400 родитеља који нису дозвољавали својој деци да редовно похађају наставу, при чему је новчано кажњено око 300 родитеља. Највише деце изостајало је из Хоче Заградске, Мамуше, Вележа, Пирана и Жура, посебно од петог разреда и то Албанки. Видети: *Основано Филмско предузеће*, Борба, 1.2.1969; *Нови лист на албанском језику*, Јединство, 10.2.1969; *Председник Тито покровитељ изградње Спомен-дома Бора и Рамиза у Приштини*, Јединство, 17.3.1969; С.Б, *У Призренској општини кажњено 300 родитеља*, Јединство, 24.3.1968; Пријем одбора за изградњу Дома хероја – Спомен дома Боро и Рамиз, 11.3.1969, АЈ, 837, II-2/390.

Покрајинско извршно веће је 15. априла 1969. године разматрало информације Комисије за друштвено-економске односе са иностранством, Покрајинског секретаријата за просвету и културу и издавачке редакције НИП *Рилиндја* о увозу књига, наставних средстава и грамофонских плоча из НРА, у вези са чиме је констатовано да је у периоду од августа до краја новембра 1968. године увезено око 1.200 пакета разних књига, углавном лепе књижевности, уџбеника и других наставних средстава. Одлуку о увозу дала је посебна комисија НИП *Рилиндје* састављена од 12 писаца, политичких и културних радника, која је истакла да је *увоз био потребан како би се попуниле празнине у области белетристике на албанском језику*. Међутим, уочено је да се увозом неовлашћено баве поједина предузећа без државне контроле, међу којима *Просвета* и *Нолит* из Београда, *Македонска књига* из Скопља и *Младост* из Загребa. Публикације су упућиване и на приватне адресе, док је трговинско предузеће *Исхрана* из Ђаковице увезла неколико хиљада грамофонских плоча чију садржину нико није преконтролисао. Са наведеним у вези је била и тзв. *језичка консултација* одржана у Приштини 22. и 23. априла на којој је прихваћено да *сви Албанци треба да имају један језик, један правопис зато што су једна нација*, чиме је отпочео процес језичког уједначавања као споне албанских сународника у САПК и НРА. У Покрајинској скупштини су 25. априла најављене припреме за отварање Медицинског факултета у Приштини, па је Покрајинско извршно веће 12. јуна усвојило Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини.⁹²⁵

Упркос тежњи Југословенске државе да побољша квалификациону структуру становништва САПК, током јуна 1969. године је констатовано да је 13.700 ученика завршило основне школе у Покрајини, а да за упис у средње школе постоји места за 11.700 ученика. То је значило да за око 2.000 свршених основаца није физички било капацитета за пријем у средње школе, премда оне нису биле обавезне. Иначе, док је од краја Другог светског рата до 1953. године у Покрајини описмењено 35% укупног броја неписмених, у периоду од 1953. до 1961. године описмењено је 9%, од 1961. до 1964. године 5% и од 1964. до 1968. године свега 2,5%. Активност на описмењавању аналфабета скоро потпуно је замрла у 1969. години. Од 26 школа за основно образовање одраслих остала је само једна активна, док је 58% запослених и даље било неписмено или

⁹²⁵ За новог директора Радио Приштине је почетком јуна 1969. године изабран Кемал Дева, јер је Р. Сурои изабран за потпредседника Извршног већа Покрајине. За главног одговорног уредника Радио Приштине је именован Слободан Димић, уместо В. Тадића који је постао покрајински секретар за образовање и културу. На тај начин је очуван национални паритет – један Албанац и један Србин. Видети: D. Bilandžić, *Historija SFRJ...*, 333; Т.М, *Неконтролисан увоз књига из Албаније*, Борба, 16.4.1969; *Прошле недеље у Покрајинској скупштини*, Јединство, 28.4.1969; *Усвојен Закон о оснивању Медицинског факултета у Приштини*, Јединство, 16.6.1969; *Кемал Дева директор Радио Приштине*, Јединство, 9.6.1969.

без основне школе. Покрајинско извршно веће је 3. јула закључило да од 7.677 наставника и учитеља у основним школама њих 3.913 или 51% не располаже потребном стручном спремом. Од 617 наставника у гимназијама и учитељским школама 311 или 50,4% су били нестручни, док је у техничким, уметничким и другим стручним школама од 669 наставника било њих 405 или 60,6% нестручно. У САПК је 1. маја почео да излази лист на турском језику *Тан (Зора)*, орган Покрајинске конференције ССРН, посвећен најзначајнијим друштвено-политичким, културним, привредним и другим догађајима из Покрајине и читаве земље. Уредник листа био је Сулејман Брица, а у питању је био једини лист на турском језику у СРС, који је излазио два пута месечно. Осим тога, на турском језику је излазио лист *Бирлик* у Скопљу, али он није био читан у Покрајини. Иначе, у лењинградском музеју Ермитажу током октобра је организована изложба копија средњовековних фресака са САП Косова. Централни експонат на овој изложби била је скулптура Богородице из српског манастира Соколице.⁹²⁶

На седници Покрајинског извршног већа 3. октобра 1969. године констатовано је да САПК недостаје 8 милиона динара како би се завршила изградња започетих школа. Од 22 општине у Покрајини, у 17 су се градиле школе за које нису била у потпуности обезбеђена средства. У периоду од 1961. до 1967. године дошло је до перманентног опадања учешћа инвестиција у школству у укупној инвестиционој потрошњи у Покрајини, тако да је приликом расподела инвестиција на основне школе долазило 81%, средње 15% и специјалне, више и високе 3% средстава. У Покрајини је и даље било 40% ученика од 7 до 15 година који нису били обухваћени школовањем, у нижим разредима школа било је 61% квалификованих учитеља и у вишим разредима 18% квалификованих наставника, док је у одељењима са наставом на албанском језику стање било још горе – постојало је 48% квалификованих учитеља у нижим разредима и 12,5% квалификованих наставника у вишим разредима основне школе. Такође, том приликом је констатовано да је опао број ученика који желе да уче нематерњи језик. Недуго затим, 9. октобра је Покрајинско извршно веће одлучило да из покрајинских средстава издвоји 10 милиона динара за изградњу школа, док је на седници Републичког извршног већа 22. октобра подржана је иницијатива Покрајине за формирање универзитета у Приштини. Истог

⁹²⁶ Током августа 1969. године је констатовано да се манастир Бањска, задужбина српског краља Милутина Немањића, налази у тешком стању иако је као културно-историјски споменик стављена под заштиту државе. Непознати људи, махом Албанци, су оштећивали зидове, разбијали стакла, крали предмете и исписивали увредљиве речи по зидовима. Видети: *Нема места за око 2.000 свршених основаца*, Јединство, 16.6.1969; *Актуелна питања описмењавања и основног образовања одраслих*, јун 1969, АЈ, 130, К-597; *Преко 4.600 нестручних наставника*, Борба, 4.7.1969; *Први број листа „Тан“*, Борба, 3.5.1969; *Свој задатак „Тан“ ће најуспешније обављати недељним излажењем*, Јединство, 21.7.1969; *Угрожен манастир у Бањској*, Јединство, 1.9.1969; *Централни експонат скулптура Богородице из Соколице*, Јединство, 8.9.1969.

месеца опљачкан је манастир Грачаница из којег је узета већа количина новца, а 24/25. октобра је, по други пут, обијена православна црква у Урошевцу.⁹²⁷

Покрајинско извршно веће је 8. новембра 1969. године усвојило Предлог покрајинског закона о оснивању универзитета у Приштини и упутило га Покрајинској скупштини на разматрање. Како је у образложењу наведено – *Формирање Универзитета у Приштини резултат је динамичног развоја школства у Покрајини и потребе да се привреди и другим делатностима обезбеђују неопходни стручни кадрови*. Током 1968/69. школске године на факултетима и вишим школама у САПК је студирао 6.981 редован и 4.091 ванредан студент. На свечаној седници Покрајинског и Просветно-културног већа Покрајинске скупштине 18. новембра једногласно је усвојен Закон о оснивању Универзитета у Приштини, тако да је сутрадан у амфитеатру Филозофског факултета одржан свечани скуп поводом отварања Универзитета у Приштини. Том приликом је потпредседник Покрајинског извршног већа Р. Сурои истакао да се су се *грађани Покрајине пре двадесет година радовали успесима аналфабетских течајева, да су 1959. године дивили првој генерацији дипломираних гимназијалаца из редова албанске народности, а да данас славе дан рођења највише просветне институције – Универзитета*. У Покрајини је 1969. године радило шест виших школа и три факултета, а у току је било оснивање Медицинског факултета. На овим високим школама се школовало 38 различитих профила стручњака, од којих 21 на нивоу више и 17 на нивоу високе спреме. Па ипак, тек је сваки 10. студент био смештен у студентски дом, што је представљало велики проблем, посебно да се родитељи одлуче да дају женску децу на студирање. У САПК је свега 3,8% становништва имало средњу стручну спрему, док је средњим образовањем било обухваћено 29% ђака узраста 15 до 18 година. Велики број деце био је необухваћен основношколским образовањем: 10% узраста од 1-4 разреда и преко 40% узраста од 5-8 разреда, што је још било неповољније код деце албанске и турске националности. Предшколским образовањем било је обухваћено 2.108 деце или 1,41% и у обдаништима је радило 68% неквалификованог кадра, док је од 10.000 деце са специјалним потребама посебним школовањем било је обухваћено само 170. Почетком децембра је из штампе изашао први број студентског листа на српскохрватском језику *Нови свет*, који је заправо представљао превод студенстског листа на албанском језику

⁹²⁷ Б.С, *Косову недостаје још много школа*, Јединство, 4.10.1969; *За школе 10 милиона*, Јединство, 10.10.1969; М.С, *Извршно веће СР Србије подржало иницијативу Покрајине*, Јединство, 27.10.1969; Неки актуелни проблеми материјалног положаја образовања, октобар 1969, АС, Ђ-2, СКК, К-16; *Покраден манастир Грачаница*, Јединство, 13.10.1969; Г.П, *Обијена православна црква у Урошевцу*, Јединство, 30.10.1969.

Бота е ре и који се финансирао из средстава Покрајинског фонда за издавачку делатност.⁹²⁸

Када су у питању здравствене прилике на Косову и Метохији, током јануара 1967. године у општини Подујево је дошло до епидемије малих богиња од којих је оболело седамнаесторо деце. Општински штаб за сузбијање болести предузео је мере да се епидемија ограничи, док је Покрајински завод за здравствену заштиту упутио неопходну лекарску помоћ. Почетком априла одржана је скупштина Покрајинског одбора Црвеног крста на којој је закључено да је од 1964. до 1966. године реализовано 447 курсева за просвећивање сеоске омладине, кроз које је прошло 6.900 девојака од којих су 80% биле Албанке. Појачана је била и активност Црвеног крста на сузбијању туберкулозе од које је боловало 2,5% становника Покрајине, а у селима и школама одржано је 600 предавања о заштити против ове болести. У акцији *Месец дана комуналне хигијене* у општинама Приштина, Подујево, Глоговац, Липљан, Урошевац, Качаник, Витина, Гњилане и Косовска Каменица окречено је 5.166 стамбених зграда, запрашено 69.000 грађана и дезинфиковано 11.000 бунара. Црвени крст је пружио и значајну помоћ у раду школских кухиња, док је за председника Покрајинског Црвеног крста изабран Мемет Шош. Током маја је у посети Косову и Метохији боравио др Милић Грујић, директор Института за туберкулозу у Београду, који је обишао све покрајинске антитуберкулозне диспанзере и коснатвао да су средства која Покрајина улаже у циљу сузбијања ове болести недовољна. Почетком јуна су у АПКМ боравили експерти Светске здравствене организације који су водили разговоре са представницима покрајинских институција о могућности да ова организација помогне изградњу Хидросистема *Ибар-Лепенац*, чиме би се решили комунално-здравствени проблеми и побољшао квалитет живота људи.⁹²⁹

Средином новембра 1967. године је одржано саветовање о проблемима здравствене службе у Покрајини, на којем је одлучено да се уместо седам оснује пет међуопштинских здравствених центара – у Приштини, Косовској Митровици, Пећи, Призрену и Гњилану, али и да се укину ванболнички стационари зато што *не обезбеђују*

⁹²⁸ Средином децембра 1969. године свечано је прослављена 25-годишњица листа *Јединство* и 10-годишњица књижевног часописа *Стремљења* на српскохрватском језику. Такође, прослављен је и јубилеј 20-годишњице књижевног часописа на албанском језику *Јата е ре*. Видети: М.С, *Седница Покрајинског извршног већа*, *Јединство*, 10.11.1969; *Свечана седница Покрајинског и Просветно-културног већа*, *Јединство*, 20.11.1969; *Велики културни догађај*, *Јединство*, 20.11.1969; Извештај о организовању и вођењу јавне дискусије о Тезама о развоју и усавршавању система образовања и васпитања у СФРЈ, децембар 1969, АЈ, 319, Ф-85; „*Нови свет*“ на српско-хрватском језику, *Јединство*, 4.12.1969; *Председнику Републике Јосипу Брозуну Титу*, *Јединство*, 22.12.1969; *Јубилеј „Јата е ре“*, *Јединство*, 25.12.1969.

⁹²⁹ У Липљану је крајем октобра 1967. године завршена изградња нове зграде дома народног здравља, у који је уложено 70 милиона динара. Видети: *Засад нема опасности*, *Јединство*, 30.1.1967; В.С, *Скупштина Покрајинског одбора Црвеног крста*, *Јединство*, 10.4.1967; *Вакић примио Грујића*, *Јединство*, 29.5.1967; *Експерти Светске здравствене организације на Косову и Метохији*, *Јединство*, 12.6.1967; Ж.П, *У Липљану подигнута нова зграда дома здравља*, *Јединство*, 30.10.1967.

квалитетну здравствену заштиту. Планирано је да домови здравља ојачају своје функције тако што би се у њима оспособиле за деловање службе опште медицине, за здравствену заштиту мајке и детета са диспанзером за жене, школским и антитуберкулозним диспанзером, хигијенско-епидемиолошка и зубно-лекарска служба, лабораторија, рендген-кабинет, патронажна служба, хитна медицинска помоћ и служба за обраду статистичких података. Такође, Покрајини је било потребно око 200 лекара и 400 медицинских сестара и развијање служби за спречавање ширења заразних болести, за шта је било потребно 7,4 милијарде динара, од којих је Покрајина била у могућности да обезбеди половину и остатак је очекивала од југословенске друштвене заједнице. У селу Колићу је средним јануара 1968. године избила епидемија малих богиња, од које је троје особа преминуло. Покрајински завод за здравствену заштиту упутио је здравствене екипе, које су констатовале ширење епидемије на села око Ораховца и предузеле све потребне мере како би се епидемија зауставила.⁹³⁰

Како би се донекле поправила здравствена ситуација на Косову и Метохији, крајем маја 1968. године је одржана седница Покрајинског извршног већа на којој је одлучено да се из Буџета АПКМ издвоји 842 милиона динара и од Републичке заједнице социјалног осигурања искористи 1.632.000.000 динара како би се извршила доградња хируршких болница медицинских центра у Пећи, Гњилану и Косовској Митровици, антитуберкулозног диспанзера у Призрену, проширило дечје породилиште Опште болнице у Приштини, изградило 9 медицинских пунктова, завршили домови здравља у Качанику и Приштини, здравствене станице у Дечану, Глоговцу и Лепосавићу, као и низ водоводних објеката. Почетком јула је у Клини отворена нова зграда Дома здравља, за коју је утрошено преко 34 милиона динара и која је требало да покрива преко 40.000 становника. Средином месеца, посланици Социјално-здравственог већа Савезне скупштине посетили су Покрајину, где их је примио потпредседник Покрајинске скупштине К. Реуфи, док им је начелник одељења за здравствену заштиту Покрајинског секретаријата за здравство и социјалну политику С. Јакшић објаснио да здравствена заштита на Косову и Метохији није на потребном ниову. Иако је за последњих пет година изграђено пет домова здравља и два антитуберкулозна диспанзера, осетан је био мањак медицинских кадрова, поједине здравствене установе су једва имале средства да испалте личне дохотке и у многим болницама није било довољно услова за рад. Неколико дана

⁹³⁰ Почетком 1968. године започета је изградња нове зграде болнице у Пећи, чији радови су били вредни милијарду и двеста милиона динара. Средином маја је Подујево добило нову зграду Дома здравља, тако да је број лекара повећан са 4 на 8, а у ову инвестицију уложено је 113 милиона динара, од чега је Покрајинска скупштина обезбедила 80 милиона. Видети: М.С, *Превентива ће заузети место које јој припада*, Јединство, 20.11.1967; О.И, *Брза интервенција здравствених екипа*, Јединство, 22.1.1968; Б.М, *Милијарда и двеста милиона динара*, Јединство, 29.1.1968; *Подујево добило нови дом здравља*, Јединство, 20.5.1968.

касније на седници Покрајинског извршног већа донета је одлука да се прошири здравствена заштита за све студенте, односно да здравствена заштита не буде доступна само оним студентима чији су родитељи запослени. За ову сврху је предвиђено 10 милиона старих динара, а њен циљ био је да додатно умири евентуалне изразе незадовољства студената у Покрајини по узору на оне у Београду. На јесен је констатовано да у АПКМ од 417 лекара у Покрајини има само 97 специјалиста и да недостају педијатри, гинеколози и стоматолози.⁹³¹

Савезни секретаријат за здравство и социјалну политику је крајем 1968. године саопштио податке да је у 1967. години у АПКМ наталитет био 37,9, у СР Србији 18,1, а у СФРЈ 19,6, природни прираштај био је у АПКМ 28,2%, у СРС 9,1 и у СФРЈ 10,9, смртност одојчади у АПКМ 108,4 у СРС 65 и СФРЈ 62,6 на 1.000 живорођене деце. Од укупног броја умрлих у 1967. години, пре смрти је лечено у АПКМ 30% и у СФРЈ 54,2%, стручну помоћ при порођају имало у АПКМ 21% и у СФРЈ 58% жена, у АПКМ је на 1.000 становника долазило 2,76 болничких постеља, у СРС 5,7 и у СФРЈ 5,8, на 1 лекара у АПКМ долазило је 2.800 становника, у СРС 1.063 и у СФРЈ 1031, док је по становнику инвестирано у здравство у АПКМ 5,61 динар, у СРС 14,10 и у СФРЈ 12.52 динара. Почетком марта 1969. године одржана је седница Социјално-здравственог већа Покрајинске скупштине на којој је констатовано да је број лекара повећан у 1968. години за 6%, специјалиста за 20,5%, лекара опште праксе за 7%, стоматолога за 22% и фармацеута за 2% у односу на претходну годину. Према Друштвеном плану до 1970. године било је предвиђено да се број медицинских техничара повећа на 970, број бабица на 200, лабораторијских техничара на 140 и лекара на 600, али је констатован недостатак материјалних средстава за ове намене. На саветовању у Покрајинском секретаријату за здравље и социјалну политику крајем јула констатовано је да у Покрајини на 2.650 становника долази један лекар и на сваку од 14 организационих јединица за борбу против туберкулозе 84.270 становника. У Качанику је током августа и септембра избила епидемија трбушног тифуса, од којег је оболело 40 особа. Они су упућени у Скопску и Приштинску болницу, а затим су спроведене мере обавезне вакцинације становништва и обустављено коришћење воде из непроверених бунара.⁹³²

⁹³¹ Нови Дом здравља свечано је отворен 28. децембра 1968. године у Приштини. Видети: М.С, *Са седнице Покрајинског извршног већа*, Јединство, 27.5.1968; Д.Ц, *У Клини отворен дом за здравља*, Јединство, 8.7.1968; О.Н, *Здравствена заштита не задовољава*, Јединство, 22.7.1968; М.С, *Ускоро дискусије о извршењу средњорочног плана*, Јединство, 22.7.1968; В.С, *Неопходна су додатна средства*, Јединство, 7.10.1968; *Нови Дом здравља у Приштини*, Јединство, 6.1.1969.

⁹³² Информација Савезног секретаријата за здравство и социјалну политику, 16.12.1968, АЈ, 130, К-685; *Недовољно средстава*, Јединство, 10.3.1969; *Здравствене установе немају основне услове за здравствену заштиту*, Јединство, 28.7.1969; *Епидемија тифуса у Качанику*, Јединство, 15.9.1969.

Извршно веће АПКМ је почетком 1967. године апеловало на општинске органе да поведу више рачуна о организовању културних активности и да формирају фондове за финансирање домова културе и библиотека како би се одржала њихова делатност. У фебруару је основан Албанолошки институт у Приштини са циљем проучавања баштине Албанаца и њиховог бољег повезивања са осталим нацијама у Југославији. Поред тога, покрајински органи су донели одлуку да започну припреме за обележавање 500-годишњице смрти Скендербега и 60-годишњице појаве албанског писма, при чему су бурно реаговали на емитовање песме *Симонида* М. Ракића на ТВ Београд, што указује на двоструке стандарде према наслеђу Срба и Албанаца на Косову и Метохији. Током 1967. године је у Покрајини примећен недостатак 264.688 m² простора у основним и 38.969 m² у средњим школама. Број школа другог степена удвостручен је од 1958. године, мада су биле присутне тенденције опадања интересовања народности за упис њих. У АПКМ је недостајало 2.400 квалификованих наставника, од којих чак 2.200 за извођење наставе на албанском језику, и 40% деце узраста од 7 до 15 година није било обухваћено школовањем. ПК СКС за КМ је 6. новембра изнео податке да општине за културу издвајају свега од 0,3 до 0,7% буџета и потврдио да је култура албанске народности интегрални део југословенске културе која служи као мост за сарадњу са Албанијом. Три дана касније отворена је Виша педагошка школа у Ђаковици. Премијера првог домаћег играног филма на албанском језику *Вук са Проклетија* одржана је у Приштини 14. фебруара 1968. године, након чега је започета пракса синхронизовања филмских журнала на албански језик. ПК СКС за КМ је 8. априла подржао издвајање већих средстава за културу у правцу њеног омасовљења и заузет је став да се нематерњи језици уче добровољно, мада је било покушаја појединих наставничких већа да наметну албански језик. Обележавање 500-годишњице смрти Скендербега од 9. до 11. маја Југословенска држава је покушала да искористи како би промовисала братство и јединство, док су иредентисти ширили пропаганду о уједињењу свих Албанаца, а слично је било и са обележавањем 90-годишњице Призренске лиге 9. јуна.

Крајем јула 1968. године је донета одлука о расписивању Народног зајма за изградњу школа у АПКМ са циљем да се до 1970. године подигне 1.046 просветних објеката. Иначе, у средњим школама је тада било око 30.000 ученика, од којих 39,2% Албанаца и на факултетима око 10.000 студената од којих 43% Албанаца. Поражавајући је био податак да је око 40% становништва Покрајине било неписмано, а да је међу запосленима било 24% аналфабета. За Дан Републике, 29. новембра, отпочело је емитовање Другог програма Радио Приштине. Почетком 1969. године је основано

Предузеће за производњу, синхронизацију и промет филмова, док је 19. априла у Приштини започета изградња Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза, као симбола братства и јединства чији је покровитељ био Ј. Броз Тито. У исто време је појачан увоз литературе, школских учила и грамофонских плоча из Албаније без довољне државне контроле и Албанци су 22. и 23. априла одржали тзв. *Језичку консултацију* на којој је промовисан мото – *Један језик, један правопис, једна нација*. Први лист на турском језику у САПК *Тан* почео је да излази 1. маја. Вероватно најзначајнији догађај у овом периоду представљало је усвајање Закона о оснивању Универзитета у Приштини, 18. новембра у Покрајинској скупштини, који је у свом саставу имао 6 виших школа и 3 факултета, при чему је у плану било отварање Медицинског факултета. Када су здравствене прилике у питању, појачана је делатност Црвеног крста на сузбијању туберкулозе и отварању ђачких кухиња, мада је током 1967. године у АПКМ недостајало око 200 лекара и 400 медицинских сестара. У мају 1968. године издвојена су средства из Буџета АПКМ за изградњу великих болничких центара и низа домова здравља и проширена је здравствена заштита на све студенте, док је у 1969. години један лекар долазио на 2.650 становника Покрајине.

7.4. Културно-просветни узлет Косова и Метохије 1970-1974. године

– кадрови и институције

Важан корак ка већем културно-просветном осамостаљењу САП Косова у односу на СР Србију начинило је Покрајинско извршно веће када је 24. јануара 1970. године усвојило Предлог закона о оснивању Завода за уџбенике и наставна средства. Иако је наведено објашњено жељом да се растерети Републички завод за уџбенике и наставна средства из Београда, који је имао истурено одељење у Приштини, заправо се иза тога крила тежња покрајинских руководилаца албанске националности да сами креирају просветну политику како би утицали на формирање будућих нараштаја. Примена нових наставних планова за учење нематерњих језика у Покрајини започета је у другом полугођу школске 1969/70. године, што је правдано потребом да се ученици оспособе за *правилно споразумевање на свим језицима народа и народности* у САПК. Број часова нематерњег језика је утврђен на по три недељно у основним школама, гимназијама и учитељским школама, односно на два недељно у осталим средњим школама, док је поред изучавања самог језика уведено и познавање књижевности. Иако су ученици турске националности могли да се одреде да ли ће као нематерњи језик изучавати српскохрватски или албански језик, наведено је највише погађало ученике српске и црногорске националности чији родитељи углавном нису желели да им деца уче албански језик. Почетком фебруара констатовано је да су библиотеке у Покрајини доведене у *положај стагнације* због веома малих годишњих издвајања од два милиона динара за потребе рада, односно да нису учињени никакви напори да се током протеклих пет година унапреди стање у области покрајинског библиотекарства.⁹³³

Покрајински дневни лист на албанском језику *Рилиндја* прославио је 12. фебруара 1970. године 25-тогодишњицу излажења, а током овог периода је НИП *Рилиндја* објавила 366 дела аутора албанске националности, 779 преведних дела југословенских аутора и 294 дела светске литературе, односно укупно 1.439 наслова у 6.941.000 примерака. Само током 1969. године НИП *Рилиндја* је објавила 130 наслова, а током 1970. године планирано је издавање 150, од којих 80% оригиналних дела домаћих аутора. За нарочите заслуге председник Републике Ј. Броз Тито је одликовао *Рилиндју* Орденом братства и јединства са златним венцем. Но, најзначајнији културно-просветни догађај у текућој години одиграо се 15. фебруара када је у свечаној сали Покрајинске скупштине, уз

⁹³³ Седница Покрајинског извршног већа, Јединство, 26.1.1970; Б.Ј, Нови наставни планови за учење нематерњих језика, Јединство, 12.1.1970; Д.С, Библиотекарство у стагнацији, Јединство, 9.2.1970.

присуство преко 500 угледних званица, одржана свечаност поводом званичног отварања Универзитета у Приштини (ПУ). Ректор најмлађег Универзитета у Југославији, др Дервиш Рожај, прочитао је поздравно писмо Ј. Броза Тита и одржао говор у којем је истакао да ће *Универзитет бити велика школа научне мисли и братства и јединства* и да је *улагање у школоване и способне кадрове императив савременог друштва*. Окупљене су поздравили председник Скупштине САПК И. Куртеши, председник Скупштине СРС Д. Марковић, ректор БУ др Драгиша Ивановић и ректор Свеучилишта у Загребу др Иван Супек, а телеграм подршке стигао је и од ДУТ-а у којем су поздрављени *напори косоварске браће на путу обрађивања науке и знања* и исказана жеља да се ПУ пружи помоћ кроз сарадњу. Иначе, дан раније одржана је прва седница Универзитетског савета у коју је изабрано 29 чланова на челу са председником др Вуком Филиповићем. Отварање ПУ је означило почетак новог периода у културном развоју САПК, премда квалитет кадрова које је он наредних година почео да даје никада квалитативно није достигао БУ, а незванично је служио и као полигон за развијање иредентизма.⁹³⁴

Својеврстан скандал изазвао је директора НИП *Рилиндије* И. Бајра, који је у својству посланика Културно-просветног већа поставио у Савезној скупштини 24. фебруара 1970. године питање зашто СУП СР Македоније конфискује књиге које НИП *Рилиндја* увози из НРА. Уље на ватру долио је уредник листа *Рилиндја* и књижевник В. Шаита који је, пре званичног одговора СИБ-а, саопштио јавности да су под забрану неоправдано стављена дела К Маркса, В. Шекспира, Дантеа, Џ. Голсвортија, А. Моравије, Ф. Достојевског, као и класици марксизма-лењинизма заједно са 6.862 књиге из области белетристике, дечје књижевности и научне литературе. Наиме, НИП *Рилиндија* је са предузећем из Тиране *Арт-експорт* уговорило повољан аранжман за увоз књига испословавши попуст од 50%, али уз услов да се публикације на југословенском тржишту продају по истој цени као у НРА. Тиме је НИП *Рилиндја* постала повољнији увозник од других југословенских предузећа, попут *Југословенске књиге* и *Македонске књиге*, а због непотпуне документације на граничном прелазу Ђафасан код Струге у СРМ увезене књиге су у неколико наврата биле заплењене од стране СУП-а. На ове оптужбе огласио се 14. марта Иван Гиновски, секретар за унутрашње послове СРМ, који је потврдио да је међу заплењеним књигама било и оних са *антијугословенском садржином* и да увозник НИП *Рилиндја* није имала потребне државне дозволе. Одговор СИБ-а је на седници

⁹³⁴ Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму...*, 190; *Универзитет у Приштини 1970-1990*, Приштина 1990, 13; Б.Ј. Данас „*Рилиндја*“ прославља 25-тогодишњицу, *Јединство*, 12.2.1970; Р.З, *Велики информатор и носилац прогреса*, *Јединство*, 16.2.1970; Р.З, Б.Ј, *Велики културни и историјски догађај*, *Јединство*, 16.2.1970; *За председника Универзитетског савета*, *Јединство*, 16.2.1970; *Празник културе*, *Комунист*, 19.2.1970.

Просветно-културног већа Савезне скупштине 25. марта саопштио заменик савезног секретара за унутрашње послове Момчило Драговић објаснивши да је НИП *Рилиндја* крајем 1968. године добила потребну дозволу за растурање иностране штампе и да је у току 1969. године увезла преко 16.000 књига из НРА, међу којима је било и оних које су одмах заплењене због антијугословенског садржаја. Драговић је појаснио да НИП *Рилиндја* није располагала одговарајућим дозволама за увоз публикација током 1970. године, што је представљало главни разлог заплене на граничном прелазу. На то се за реч одмах јавио И. Бајра исказавши да је *само делимично задовољан одговором* и да *не прихвата објашњење да се међу запленим књигама налазе спорна питања*. О наведеној теми је 15. априла расправљало и Извршно веће САПК, када је констатовано да је од августа до краја новембра 1969. године из НРА увезено око 1.200 пакета разних књига, углавном лепе књижевности, уџбеника и наставних средстава, као и да је НИП *Рилиндја* добила увозно овлашћење. Како би се донекле санирала настала политичка штета, Покрајинско извршно веће је закључило да је НИП *Рилиндја* увозом књига одиграло *значајну културну и просветну мисију и попунило празнину која се на Косову осећала за књигама на албанском језику*.⁹³⁵

Крајем фебруара 1970. године објављена је информација да се у Покрајини покреће *ванредна акција* – расписивање Народног зајма за изградњу основних школа, због тога што средства којима је Покрајина располагала нису била довољна за финансирање редовне делатности просвете. Током школске 1969/70. године у просветне установе није било уписано око 12.000 ученика због помањкања школског простора, што је потврдило и Председништво Скупштине САПК. Покрајинско извршно веће је на седници 21. марта и званично предложило расписивање народног зајма како би се решили проблеми недостатка простора у основним школама, при чему је било констатовано да је током школске 1969/70. године на САПК радило 804 основне школе од којих 304 потпуне, 376 четвороразредних, 65 петоразредних и 59 шесторазредних са 231.645 ученика. Сходно великом природном прираштају, процене су се кретале да би школске 1975/76. године требало да у основним школама буде око 285.500 ученика, односно да би сваки четврти становник Покрајине био у школској клупи.⁹³⁶

Секретаријат ПК СКК је 8. марта 1970. године констатовано да се број богомоља у САПК повећао, да средства за њихову изградњу дају грађани, да расте број лица који

⁹³⁵ Увоз књига из Албаније, Борба, 25.2.1970; Д.Н, *Књиге из албаније увезене без дозволе*, Борба, 16.3.1970; Ј.П, *Посланик Бајра и његово питање*, НИН, 22.3.1970; *Законска заплена књига*, Политика, 26.3.1970; В.Ш, *Књиге из Албаније*, Комунист, 26.3.1970; Т.М, *Неконтролисани увоз књига из Албаније*, Борба, 16.4.1970.

⁹³⁶ М.С, *Расписивање народног зајма за изградњу школа*, Јединство, 2.3.1970; М.С, *Извршно веће предлаже да се растише народни зајам*, Јединство, 23.3.1970.

посећују верску наставу и да се умножава број верских публикација. Изведена је рачуница да у Покрајини има око 5.000 ученика у мејтепима и џамијама и да је од октобра 1968. до средине 1969. године подигнуто или адаптирано 55 верских објеката. СПЦ је наведена као верска организација која није подигла велики број богомоља, али јесте *организовала масовне верске манифестације и политичке акције после демонстрација у Приштини*, док је за Римокатоличку цркву наведено да је у свом деловању најактивнија. Члан Секретаријата ПК СКК Реџеп Зогај нагласио је да се у неким срединама Покрајине *религија поистовећује са националном припадношћу*, да часне сестре пружају здравствене услуге по селима и да верске институције служе као *упоришта за окупљање државних непријатеља свих боја*. У Приштини је 19. марта основан Научноистраживачки институт чија је мисија била да окупи све научне раднике из Покрајине. Са друге стране, на проширеној седници Председништва ПК ССРНК 25. марта је за новог одговорног уредника листа *Рилиндје* именован је Реџеп Зогај, члан Секретаријата Покрајинске конференције СК, и констатовано да је око 70% грађана који траже запослење неписмено или полуписмено. Пре пет година у покрајинским основним школама било је 202.294 ученика, а 1970. године 232.000 са око 0,65 m² школског простора по глави ученика. Од постојећих школских зграда 956 нису одговарале просветним условима или су биле дотрајале. Почетком 1970. године у СРС је било 1.280.689 радио-пријемника и 678.284 телевизијских пријемника, при чему ужој Србији били 777.911 и 430.539, у САПВ 436.593 и 222.463 и у САПК 66.174 и 25.283.⁹³⁷

У Сарајеву је 13. априла 1970. године отворен Клуб припадника албанске националности *Бајрам Џури*, а свечаности је присуствовао члан Савета федерације Н. Албахари. На Покрајинској конференцији Савеза омладине 27. априла уочен је повећан пријем младих у редове Партије и закључено да од укупног чланства СКК они чине 28%. Покрајинско извршно веће је 19. маја усвојило предлог Закона о народном зајму за изградњу школских зграда у САПК, којим је било прописано да упис Народног зајма започне 1. септембра и завршио се 30. новембра, односно уплаћује се до 1. јануара 1971. године. Зајам се расписивао на 120 милиона динара путем обвезница, а отплаћивао се на 5 година уз камату од 6% за грађане и 5,5% за радне и друге организације. Покрајинска

⁹³⁷ Средином марта 1970. године је за новог декана Правно-економског факултета ПУ изабран др Сурија Поповци и за продекане Жарко Булатовић и Газменд Зајми, а на годишњој скупштини Секције Удружења књижевника Србије за Косово је примећено да се не користе у довољној мери могућности за одлазак писаца из Покрајине на студијске боравке у друге југословенске републике и у иностранство и да се недовољно преводје дела албанских писаца у осталим југословенским културним центрима. Видети: З.В, *Религија или политиканство*, Јединство, 12.3.1970; *Др Сурија Поповци нови декан*, Јединство, 16.3.1970; Р.З, *Успеси и пропусти*, Јединство, 16.3.1970; *У Приштини основан Научноистраживачки институт*, Јединство, 23.3.1970; З.В, *Неписмени – велика обавеза друштва*, Јединство, 26.3.1970; Стање радио и тв пријемника, 31.3.1970, АЈ, 507, VIII, II/4-а-(68-79), К-49.

скупштина је на заседању, одржаном 4. и 5. јуна, усвојила наведени Закон, констатујући да ће се на тај начин школски простор повећати са 0,6 на 1 m² по ученику. Прва седница Конференције СК виших школа и факултета ПУ одржана је 22. маја и на њој је највише било речи о лошем материјалном положају студената, могућностима за повећање стипендија и кредита и проблему да је мали број студената завршавао студије у року. У исто време, Скупштина Филозофског факултета ПУ је за новог декана изабрала др Вука Филиповића и за продекане Фехми Аганија и Бећир Хундозија, док је поводом Дана младости у Ђаковици председник Скупштине САПК И. Куртеши предао на употребу модеран дом ученика средњих школа са 65 просторија за смештај 240 корисника.⁹³⁸

ОК СК Приштине је 29. маја 1970. године констатовала појачано деловање иностране пропаганде на територији САПК. Критиковане су публикације у којима је изражавана брига за положај народа и народности, како са албанске тако и са српске стране, и затражена је већа будност комуниста и појачавање идејно-политичког рада. Са наведеним је посредно била у вези и проширена седница Извршног одбора и Председништва ПК ССРНК, одржана крајем маја, на којој је закључено да Покрајина осетно заостаје у развоју телевизије, односно да у Приштини делује само редакција програма на албанском језику. Стога је препоручено да се ради пропагандног деловања створе услове да се отвори телевизијски центар који би радио у склопу Телевизије Београд или самостално, мада је примећен велики недостатак кадрова за спровођење ове идеје. У Приштини је 10. јуна формирана Књижевна омладина Косова, која је покренула гласило *Плејада* са планом да излази једном месечно на српскохрватском и албанском језику у циљу промовисања књижевности омладине у Покрајини. Са друге стране, крајем месеца је Скупштина САПК саопштила да је у порасту број кривичних дела, малолетничке делинквенције и прекршаја, али и да је кадровски састав судова подмлађен и да је успостављена национална равнотежа запослених. Проблеми високошколских установа у САПК била су тема првог дела проширене седнице ПК СКК, одржане 3. јула, којој су присуствовали декани факултета и члан Секретаријата ЦК СКС П. Ајтић, када су изнети подаци да у Вишој педагошкој школи у Приштини студира 774 студента, од којих 600 албанске националности, док је од 84 наставника било 60 Албанаца. У овој школи је дипломирало 957 студената, од којих 359 Албанаца, а дат је и предлог да она прерасте у високу школу и да се укључи у ПУ. Међутим, констатовано је да политика форсирања

⁹³⁸ У Сарајеву отворен Клуб „Бајрам Цури“, Борба, 14.4.1970; Више младих у СК, Јединство, 30.4.-4.5.1970; Остварени развој образовања и културе у САПК и основне пројекције развоја до 1975. године, април 1970, АЈ, 319, Ф-18; М.С, Усвојен предлог закона о зајму за изградњу школских зграда, Јединство, 21.5.1970; Др Вук Филиповић нови декан, Јединство, 21.5.1970; Створени су услови за бржи развој Косова, Јединство, 25.5.1970; Усвојен Закон о зајму за изградњу школа, Јединство, 8.6.1970.

заступљености студената алабанске националности од око 70% није дала резултате, јер нису узимане у обзир реалне потребе за одређеним профилима стручњака које ће факултети произвести.⁹³⁹

На другом делу проширене седнице ПК СКК, одржане 8. јула 1970. године, усвојени су Закључци о развоју вишег и високог школовања у којима је истакнуто да се СК залаже за непосредани утицај друштвених снага на процесе и токове на Универзитету, против затворености Универзитета и за проширивање методолошко-научног искуства. Средином месеца је председник Покрајинског извршног већа И. Вакић изјавио да су створени основни услови за конституисање Медицинског факултета у Приштини, док је Удружење ликовних уметника Косова је стекло финансијску самосталност, пошто му је додељено 11 милиона динара за деловање, тако да је оно предузело мере да се отвори стална галерија слика у Приштини и да се редовно одржава манифестација Дечанске ликовне колоније. Током лета је синхронизован филм режисера В. Булајића *Неретва* на албански језик, за шта су средства издвојили Културно-пропагандни центар у Приштини и *Југобанка* у Косовској Митровици у висини од 210.000 динара.⁹⁴⁰

На заједничкој седници Комисије за међунационалне односе ПК СКК и Комисије за верска питања Покрајинског извршног већа, одржаној 11. септембра 1970. године, критикована је СПЦ што користи сахране, крштења и венчања како би *пласирала вести о лошем положају српског народа у Покрајини*, а ИВЗ што подстиче људи да одлазе на хаџилук. Током ове године је добровољним прилозима становништва у Подујевској општини изграђено шест џамија и две оправљене и у селу Коретину код Косовске Каменице подигнута једна од најраскошнијих џамија, што су покрајинске власти толерисале. Тако је много проблема задатао земљораднику Драгу Вуксановићу који је у селу Племетини код Обилића на свом имању подигао цркву уз подршку мештана, док је у суседном селу Мазгиту без икаквих потешкоћа подигнута џамија. Римокатоличка црква је у селу Јањевићу организовала верску наставу за око 1.000 лица, а развијени су били верски хор, културно-уметничке, музичке и спортске секције. Насупрот томе, Југословенска држава је кроз културне манифестације настојала да негује култ братства и јединства, о

⁹³⁹ *Развој телевизије на Косову*, Јединство, 25.5.1970; *Како делују непријатељске снаге*, Борба, 30.5.1970; *Формирана Књижевна омладина Косова*, Јединство, 11.6.1970; Б.Ј. *Повезивање Универзитета и радних организација*, Јединство, 6.7.1970.

⁹⁴⁰ Са радом је 8. јула 1970. године отпочела Радна група, која се као орган Комисије за културу Председништва СКЈ бавила проблемима културе у међунационалним односима, чији су чланови били председник Комисије за културу САПК, управник Покрајинског позоришта А. Шкрел и проректор ПУ В. Филиповић. Видети: Д.И. *Усвојени закључци о развоју високог школовања*, Јединство, 9.7.1970; *Створени су основни услови за конституисање Медицинског факултета*, Јединство, 20.7.1970; Д.С. *Удружење ликовних уметника Косова*, Јединство, 13.7.1970; *„Неретва“ на албанском језику*, Јединство, 13.8.1970; Магнетофонске белешке са седнице Комисије ПСКЈ за културу, 8.7.1970, АЈ, 507, VIII, II/4-а-(68-79), К-49.

чему сведочи податак да су 15. октобра у Покрајинској конференцији Савеза омладине први пут додељене плакете *Боро и Рамиз*, за које је планирано да постану традиционалне поводом Дана младости и да се додељују појединцима, организацијама и институцијама за изванредне заслуге у стваралаштву младих. Оснивачка скупштина Друштва књижевника Косова, које је до тада деловало као Секција за Косово Удружења књижевника Србије, одржана је 30. октобра, када су критикована *поједина штетна мишљења да нема потребе да се писци Косова отцепљују од Удружења књижевника Србије* и изражена спремност да новоосновано Друштво ступи у блиске везе са Савезом писаца и уметника НР Албаније. Друштво је бројало 27 чланова, а за председника је изабран др Марк Краснићи и за потпредседника др Вук Филиповић.⁹⁴¹

У то време је Покрајинско извршно веће дало сагласност да се прошири Технички факултет у Приштини новим одсецима – рударским и металуршко-хемијским. Индикативно је питање које је поставио савезни посланик Бардуљ Заими 17. новембра 1970. године на седници Просветно културног већа Савезне скупштине, у којем је затражио извештај о мерама које СИБ предузима на припремању конкретних одлука о реализовању закључака Председништва СКЈ у решавању проблема у области образовања и културе на САПК. СИБ је одговор доставио 24. децембра навевши низ економских олакшица које се планирају у оквиру Нацрта Резолуције о основама друштвено-економске политике у 1971. години, а која су се односила на растрепивање друштвених служби у Покрајини како би се створио простор да већа средства буду усмерена за образовање и културне потребе. Заправо, у питању је био додатни притисак на Југословенску државу да поведе више рачуна не само о привредном развоју Покрајине, већ и често занемариваном аспекту културно-просветног развоја. Даље јачање веза албанске интелигенције САПК са НРА дошло је до изражаја средином децембра 1970. године када је у Приштини одржана свечана академија посвећена 70-тогодишњици смрти албанског писца Наима Фрашерија, коју је отворио М. Краснићи. Том приликом је делегација књижевника из НРА поклонила бронзану бисту Н. Фрашерија Друштву књижевника Косова.⁹⁴²

⁹⁴¹ Д.И, *Црква на супротном колосеку*, Јединство, 14.9.1970; *Седница Привредног већа Скупштине Косова*, Борба, 30.9.1970; Д.И, *Од ове године традиционално*, Јединство, 19.10.1970.

⁹⁴² На ванредној скупштини Српске књижевне задруге у новембру 1970. године је Д. Ћосић указао на неопходност националног јединства српског народа без обзира на републичке границе, што је изазвало лавину оштрих критика државног и партијског руководства. Видети: Д. Ћосић, *Разговори и животопис*, Београд 2005, 342; *Отварају се нови одсеци Техничког факултета*, Јединство, 2.11.1970; Р.З, *Траже се путеви даље афирмације*, Јединство, 2.11.1970; Посланичко питање Б. Заимија, 17.11.1970, АЈ, 130, К-684; Р.З, *Велико дело Наима Фрашерија*, Јединство, 14.12.1970; Б.Ј, *Приватници граде верске објекте*, Јединство, 25.1.1971.

Проблем нелегалног издавања диплома у основним и средњим школама, као и на радничким и народним универзитетима добио је тако велике размере да је Покрајинско извршно веће одлучило 3. фебруара 1971. године да покрене истрагу. Највише злоупотреба са дипломама било је у Косовској Митровици, Вучитрну, Подујеву, Обилићу, Сувој Реци, Ђураковцу, Урошевцу и Витини. Поред тога, у Покрајини је дошло до појаве опадања културних дешавања због поманкања финансијских средстава, о чему је расправљано на седници Извршног одбора Покрајинске заједнице културе 12. фебруара, када су од Скупштине САПК затражена додатна средства од 5 милиона динара. Како је у наредном периоду стигло свега 2 милиона динара, одлучено да она буду подељена тако да највећи део добије издавачки сектор НИП *Рилиндје*, посебно часописи *Јата е ре*, *Препарими*, *Пионери* и *Фјаља*, док су средства за потребе културног листа на српскохрватском језику *Стремљења* смањена на 30.000 динара, што је изазвало негодовања уредника В. Филиповића и Д. Стојадиновића, односно подгрејало међунационалне нетрпељивости. У исто време је председница Културно-просветног већа Косова Д. Доброши саопштила да је акција уписа Народног зајма за изградњу школског простора успешно окончана и да је сакупљено око 14 милијарди динара, што је било за око 2 милијарде више од планираног.⁹⁴³

Темом актуелних проблема основног и средњег образовања бавила се Четврта Покрајинска конференција СКК, одржана 19. фебруара 1971. године, када је председник Комисије за идејна питања у области образовања и културе А. Шкрелји указао да у Покрајини постоји око 40% неписмених, свега 3,8% запослених са средњом школом, мањак техничке интелигенције и 83,5% неквалификованих лица која траже запослење. Како би се решио акутан проблем недостатка кадрова, планирано је да се до 1975. године број запослених у друштвеном сектору подигне на 135.000, од којих би 6,8% имало високу, 5,9% вишу и 21,2% средњу стручну спрему, те омогућио рад за 21,8% висококвалификованих, 10,1% полуквалификованих и 17,5% неквалификованих радника. Шкрелја је истакао и проблем осипања ученика илуструјући то податком да је школске 1959/60. године основну школу у Покрајини уписало 34.403 ученика од којих је у осми разред 1966/67. године стигло свега 12.955 ученика или нешто више од трећине. У основним школама је 34,9% и у средњим школама 57,9% наставника имало одговарајућу спрему, а сваке године је понављало око 11% ученика. Указавши да у САПК на 10.000 становника долази 98 средњошколаца, у СФРЈ 192 и у СРС 202 и да годишње свега 35,1% омладинаца старости између 15 и 18 одлази у средње школе, В. Дева је апеловао да се до

⁹⁴³ М.Д, *Школске дипломе за новац*, Борба, 4.2.1971; Б.Ј, *Уписано око 14 милијарди старих динара*, Јединство, 8.2.1971; Р.З, *Подељена додатна средства*, Јединство, 15.2.1971.

1975. године просек средњошколаца подигне на 110 и да се смањи јаз између 220.000 ученика у основним школама и 35.000 ученика у средњим школама. Како је сваке године у Покрајини било 30.000 нових ученика који су кретали у основну школу, односно рађало се око 41.000 деце и умирало око 11.000, Дева закључио да је потребно изградити 100 нових школа са по око 10 одељења како би се избегло увођење треће и четврте школске смене. Сходно томе, на крају Конференције је затражено да се обезбеди материјална основа за основне школе на САПК, прошири школски простор за 30%, обезбеди стручни наставни кадар и створе услови за што већи обухват деце основним и средњим школовањем како би се у што краћем року образовао потребан број стручних кадрова.⁹⁴⁴

Комисија за друштвено-политичка и идејна питања науке, просвете и културе ЦК СКС сачинила је током априла 1971. године *Елаборат о развоју култура народности у СРС* из којег се уочава да је у Покрајини радило 42 стална и пет покретних биоскопа, што је било недовољно ако се узме у обзир да је на један биоскоп долазило 29.400 становника и на једно седиште 67 становника. Покрајинско народно позориште, са драмама на албанском и српскохрватском језику, имало је око 50 запослених уметника, а постојало је и пет аматерских позоришта са девет ансамбала у којима је било око 400 активних чланова. Значајне културне манифестације биле су Метохијске ноћи, Косовски божур, Вечери братства, Студентски сусрети и Музички акорди. У домену публицистике, за протеклих девет година објављено је преко 200 оригиналних дела албанских аутора, музичка сцена била је у доста лошем стању после укидања Синфонијског оркестра и Великог забавног оркестра Радио Приштине, док је ликовни живот био везан за деловање Средње уметничке школе у Пећи, Групе за ликовно васпитање на ВПШ у Приштини, Клуба ликовних уметника Косова и Дечанске ликовне колоније, којима су често недостајала финансијска средства. Око 80% библиотека имало је само једну просторију и свега 11 библиотека имало је у свом саставу читаонице са 110 седишта, при чему је укупан књижни фонд 1970. године износио око 908.000 књига, од којих је 70% било на српскохрватском и 30% на албанском језику. Неповољно је било и стање библиотечног кадра, јер је од 162 запослена био само један са високом, 11 са вишом, 53 са средњом и 91 са нижом стручном спремом. Проблема је било у домену заштите културног наслеђа, зато што је само 300 непокретних и 17 комплекса покретних споменика културе било стављено под државну заштиту, а било је укупно истражено око трећине културне баштинне у Покрајини. У музејима је било прикупљено преко 40.000 музејских примерака, од којих је само половина инвентарисана и десетина изложена у Музеју

⁹⁴⁴ *Образовање је интегрални део друштвено-економске репродукције*, Јединство, 22.2.1971.

Косова у Приштини, Градском музеју у Косовској Митровици и музејским збиркама у Пећи и Ђаковици. Од 1967. године преко студија ТВ Београд вршено је емитовање телевизијског програма на албанском језику који је трајао 1,45 сати недељно, а у плану је, и поред великог кашњења, била изградња ТВ центра у Приштини који је од 1972. године требало да почене са емитовањем једног часа програма недељно. Радио Приштина је имала велике тешкоће у стабилизовању извора прихода, зато што су средства од претплате покривала само 30% трошкова. По питању штампе, излазили су на српскохрватском језику лист *Јединство* (два пута недељно у тиражу 7.500 примерака), часопис *Стремљења*, студентски лист *Нови свет* и нередовно *Гласник Музеја Косова*, *Годишњак Архива Косова* и *Старине Косова и Метохије*, на турском језику лист *Тан* (3.000 примерака) и на албанском језику лист *Рилиндја* (дневни у тиражу 12.000 примерака), *Јата е ре* (двомесечно у 7.000), *Препарими* (месечно у 5.000), *Зери и ринис* (недељно у 17.000), *Фјала* (часопис за културу, месечно у 7.000), *Пионери* (часопис за децу, месечно у 30.000), *Шендети* (часопис за здравствена питања, месечно у 10.000) и *Бота е ре* (часопис за студенте, месечно).⁹⁴⁵

Крајем маја 1971. године се догодио инцидент у вези са издавањем студентског листа *Нови свет*, који је уместо на 16 изашао на 12 страна зато што је главни уредник студентског листа на албанском језику *Бота е ре* Даут Демаку без знања редакције *Новог света* забранио штампање страна са прилозима из других студентских листова. Због тога је уредник листа *Нови Свет* Фехим Кајевић одлучио да цео случај изнесе пред органе Савеза студената Косова, док је редакција овог гласила запретила подношењем колективне оставке ако се у наредном броју не буду штампале изостављене стране. Насупрот томе, у циљу развијања културне сарадње група писаца са САПК у саставу Е: Мекули, В. Шаита, Е. Ђерђеку, Р. Ђосја и В. Вуковић, отпутовала је средином истог месеца у посету колегама у НР Албанији на три недеље, док је група истакнутих београдских књижевника коју су сачињавали Д. Максимовић, А. Исаковић, П. Џацић и С. Куленовић боравила су у Покрајини крајем месеца када су приредили књижевно вече на Филозофском факултету у Приштини и посетили низ културно-историјских и духовних споменика српске баштине. Почетком јуна су ректор БУ Д. Ивановић, ректор ПУ Д. Рожај и ректор Унверзитета у Скопљу Кирил Пенуслиски боравили у посети ДУТ-у где су водили разговоре о могућностима сарадње и посетили низ просветних и културних

⁹⁴⁵ У Приштини је крајем марта 1971. године одржана *Недеља албанског филма*, током које је приказано шест играних и шест документарних филмова, а која је привукла велику пажњу. У исто време уследио је апел *Косово-филма*, као најмлађег југословенског филмског предузећа, да му држава пружи финансијску помоћ зато што је било угрожено скученим радним простором. Видети: *Велика ревија албанског филма*, *Јединство*, 22.3.1971; *Из „Косово-филма“*, *Јединство*, 22.3.1971; *Развој култура народности у СРС*, април 1971, АС, Ђ-2, К-135.

установа, док је делегација Друштва Књижевника Косова, предвођена М. Краснићијем, присуствовала прослави 125-тогодишњице рођења албанског песника Н. Фрашерија. Током лета, труппа Народног позоришта из Тиране одржала је туренију по САПК као узвратну посету, с обзиром да је НРА током марта посетило Покрајинско народно позориште из Приштине. Иначе, ситуација поводом међунационалних односа у Покрајинском народном позоришту није била нимало добра, што показује случај када су почетком јула режисер Љ. Милошевић, директор Српске драме и један број глумаца најавили одлазак из ове установе културе, чиме је доведено у питање даље постојање Српске драме. Разлози су се крили у вишегодишњем занемаривању услова рада Српске драме која је имала 16 чланова, иако је било предвиђено 20, док је Албанска драма имала 36 чланова. Посебно је чланове Српске драме погодила одлука Покрајинског народног позоришта да се на *Војвођанске позоришне сусрете* упути Албанска драма с комедијом *Ерахеја*, која се изводила већ три године, уместо Српска драма с представом *Сумњиво лице* која је била нова и добила многобројне похвале публике и критичара, при чему је управник овог Позоришта А. Шкрелја одбацио критике као тенденциозне. Све најважније одлуке у овој институцији културе доносио је прегласавањем Уметнички савет, у којем је из Српске драме био само један члан, док су остали били албанске националности.⁹⁴⁶

Одлуком Извршног одбора Конференције Савеза студената Косова од 13. септембра 1971. године распуштене су редакције студентских листова *Бота е ре* и *Нови свет* ПУ. Таква одлука донета је због написа *Могућност мајоризације албанске народности у Новом Свету* и текста *За кога ради Технички факултет у Приштини* у *Бота е ре*, за које су дате оцене да су директно били упрени против политике СК, а у плану је било стварање јединственог студентског листа на оба језика. Како би покрајинско руководство донекле изашло у сусрет студентима, као будућој покрајинској интелигенцији, у Приштини је 29. септембра М. Бакали свечано отворио новоизграђени Студентски дом са 536 лежаја. Иако је нови објект омогућио да сваки седми студент ПУ добије домски смештај, на помолу је била једна афера преко које су на видело избиле све националне противречности Покрајини. Наиме, средином октобра, када је свечано прослављена 100-годишњица православне Богословије у Призрену, одржана је седница Универзитетског савета ПУ на којој су разматране примедбе Одбора за просвету, науку и културу Покрајинског већа на Статут Универзитета и то највише због тога што је планирано издавање диплома на којима би у заглављу стајало СФР Југославија – САП

⁹⁴⁶ *Ко прекраја „Нови свет“*, Јединство, 3.6.1971; *Редакција прети оставком*, Јединство, 7.6.1971; *Писци са Косова у Албанији*, Јединство, 13.5.1971; *Писци из Београда на Косову*, Јединство, 31.5.1971; *С.В. Да ли је Српска драма у кризи*, Јединство, 5.7.1971; *М.Ј. Досадашње редакције студентских листова распуштене*, Јединство, 16.9.1971.

Косово. Наведеним је практично са диплома ПУ било брисано помињање СР Србије (СФР Југославија – СР Србија – САП Косово), што је теоретски оправдано усклађивањем са уставним амандманима. Против овог предлога гласали су председник Универзитетског савета проф. др Вук Филиповић и проф. Јелисавета Станишић, тако да је остављено да последњу реч о свему да Покрајинска скупштина. Ставове Филиповића и Станишићеве је крајем октобра подржала и Катедра за југословенску књижевност и српскохрватски језик Филозофског факултета ПУ.⁹⁴⁷

Комисија Просветног савета САПК за програм наставе историје у основним школама је заседала 25. октобра 1971. године израдивши пројекат да се у школама на српскохрватском језику знатно више изучава Закон Леке Дукађина, историја албанског народа и историја Илира, док на пример Косовска битка није била ни поменута. Касније се испоставило да је овај пројекат израдило пет чланова албанске националности, од којих двојица нису имали потребне квалификације. У исто време одржан је састанак Савета Радио Приштине на којем је одлучено да се у склопу ове информативне установе, и поред неостатка финансијских средстава, отпочне са развијањем Телевизијског центра, па је тим поводом за директора ТВ центра у Приштини именован Исмет Муља. Поводом поменутог случаја седнице Универзитетског савета ПУ, огласио се ректор Д. Рожај који је подржао иницијативу да убудуће на свим званичним документима ове институције стоји *СФР Југославија – САП Косово – Универзитет у Приштини*, премда није дао објашњење зашто се преко две године чекало на званично формирање Катедре за југословенску историју на Филозофском факултету која је за то време држала предавања. На састанку Универзитетског комитета СК, одржаном 3. новембра у Приштини, В. Филиповић је покренуо питање ко саботира отварање Катедере за југословенску књижевност и српскохрватски језик на Филозофском факултету, док је Ф. Агани истакао да постоји *раздвајање у ставовима између Срба и Алабанаца на Универзитету*. Све наведено указивало је да се на ПУ додатно заоштрава политичка и међунационална ситуација, а која је само била одраз укупних односа у држави и у политичком руководству Покрајине. Неколико дана касније, на састанку актива СК наставника и сарадника свих група Филозофског факултета у Приштини, уз присуство секретара ПК СКК М. Звицера и секретара Универзитетског комитета СК С. Куртешија, расправљано је о проблему мајоризације који су истакли комунисти српске и црногорске националности тражећи да се он *априорно не негира*. Током дискусије Звицер је истакао да *не може рећи да ли*

⁹⁴⁷ *Отворен студентски дом*, Јединство, 30.9.1971; *Сто година оснивања*, Јединство, 18.10.1971; *Дипломе без назива Социјалистичка Република Србија*, Јединство, 21.10.1971; *Са Филозофског факултета у Приштини*, Јединство, 1.11.1971.

мајоризација од стране Албанаца на Филозофском факултету постоји, али да је нормално да, ако то тврде комунисти једне националности, они из друге то саслушају и заједнички утврде да ли мајоризација постоји. Уколико се утврди да постоји, он је констатовао да би требало заједничким снагама тражити решења. У наставку седнице дошло је до спорења око националне структуре руководећег кадра на овом Факултету, односно фаворизовања да Албанци, сходно својој националној бројности, добијају највећи број функција.⁹⁴⁸

На заједничкој седници Универзитетског комитета СК и Извршног одбора Савеза студената Косова 16. новембра 1971. године председник Извршног одбора Савеза студената Косова А. Власи је истакао да се *студентска организација налази у веома тешком положају због диспропорција између потреба студената и могућности да се оне испуне*, посебно у вези са студентским кредитима, стипендијама и смештајем у домовима који су често дељени по *личном и националном кључу*. Тако је у вези са конфронтацијом националности на ПУ закључено да је она изазвала *конфликтну ситуацију у друштву* и да је *недопустив сваки национални притисак*. После затвореног састанка актива СК Филозофског факултета ПУ саопштено је да се одбија неаргументована дискусија о мајоризацији, паритетна заступљеност и метод бојкотовања зборовом зато што би све наведено могло довести до *националног подвајања и конфронтације*. У исто време је на затвореном заједничком састанку Покрајинског и Универзитетског комитета СК закључено је да је неопходна организованија, јединственија и мобилнија активност СК на јачању националног јединства и критикована је штампа због нетачног преношења информација. Иначе, ситуација се закомпликовала када су студенти српске и црногорске националности напустили збор који је одржан на Техничком факултету на којем се расправљало о кандидатима за ректора и проректора ПУ, одбивши, као наметнут, предлог студентског руководства се за ректора поново изабере др Дервиш Рожај, а за проректоре др Сурија Поповци и Вера Ивановић. Студенти Срби и Црногорци су упутили замерке на неједнаку националну заступљеност студената у изборним органима и одбацили изборни принцип путем прегласавања, констатујући да су на збору *преобладавали студенти албанске националности уз одсуство студената осталих националности*. При томе, посебно је критиковано што ни један студент друге националности, осим албанске, није добио место у новом студентском дому.⁹⁴⁹

⁹⁴⁸ *Исмет Муља директор ТВ Приштине*, Јединство, 28.10.1971; *Промењени печат*, НИН, 31.10.1971; Р.З, *Тражење истине о стању на Универзитету*, Јединство, 4.11.1971; Д.И, *Постоји ли мајоризација?*, Јединство, 8.11.1971.

⁹⁴⁹ Д.И, *Национална конфронтација је опасна*, Јединство, 18.11.1971; *Одбија се дискусија о мајоризацији*, Јединство, 22.11.1971.

Упркос описаном негодовању, 19. новембра 1971. године је на седници Универзитетске скупштине за ректора ПУ поново изабран Д. Рожај, а за проректоре С. Поповци и В. Ивановић. Како би се међунационалне страсти смириле, прихваћен је кључ Универзитетског комитета СК према коме је одређено да ректор и један проректор буду Албанци и један проректор Србин, односно да на шест факултета четири декана буду Албанци и двојица Срби. Тако је за декана Правног факултета изабран др Здравко Здравковић и за проректоре Газменд Зајми и Есад Ставилеци, док је издавајњем Економског факултета из састава Правног факултета за првог декана именован др Марк Краснићи и за продекане Петар Мицић и Назим Мустафа. На Техничком факултету за декана је именован Фетах Јагџију и за продекане др Али Дида и Милорад Спасић. Према истом кључу је за директора Више педагошке школе изабран Албанац и за директора Више пољопривредне школе Србин. Па ипак, 3. децембра око 9 часова изјутра дошло је у Приштини до организовања збора око 150 студената српске и црногорске националности на Филозофском факултету и између 200 и 300 на Правном факултету, који су подстакнути протестом студената Свеучилишта у Загребу и општом политичком климом у Југославији, одлучили да јавно проговоре о мајоризацији од стране Албанаца, односно немогућности да дођу до изражаја у Савезу студената и друштвеном и јавном животу због различитих облика прегласавања од стране бројнијих Албанаца, и тешком материјалном положају у који су доведени у вези са неравноправном расподелом студентских домова. Због тога су ови студенти тражили да се проблеми реше усвајањем принципа паритетне националне заступљености, али и да се руководство Савеза студената Косова опозове зато што је заједно са делом руководства Савеза студената Хрватске одбило да се солидарише са Савезом студената Југославије и да се са места главног и одговорног уредника студентског листа на српскохрватском језику *Нови свет* смени Д. Демаку зато што је, као Албанац, вршио цензуру гласила и није поседовао никакве *морално-политичке квалитете* да уређује лист. Они су нагласили да није истина да су студенти који слушају наставу на српскохрватском језику *политички пасивни* већ да су на *перфидан начин политички изоловани* што толеришу оговорни људи у Покрајини, да је за сваку осуду одлука Савета Универзитета да се са диплома брише назив СР Србије, да је избор ректора и проректора извршен на *недемократски начин* без присуства делегата који би представљали студенте српске и црногорске националности, као и да је потребно омогућити оснивање културно-уметничких клубова зато што су студенти Срби и Црногорци лишени сваке делатности на рачун Албанаца. На крају су подржани ставови Ј. Броза Тита са XXI седнице ПСКЈ и платформа братства и јединства, равноправности

народа и народности и прогресивног југословенства. О наведеном је председник СКК М. Бакали одмах известио Ј. Броза Тита, оценивши да је у питању *организована есклација српског и црногорског шовинизма*, и то непосредно после XXI седнице ПСКЈ, одржане 1. и 2. децембра, на којој се расправљало о хрватском национализму.⁹⁵⁰

Други извештај је М. Бакали упутио истог дана у подне када је обавестио Председника СФРЈ да је ситуација на оба факултета рашчишћена, у чему су се анажовали наставници и кадрови из Општине и Покрајине. Сутрадан је о овом инциденту било речи и на седници Секретаријата ПК СКК, када су критиковане *антисамоуправне и националистичке тенденције и окупљања на појединим факултетима у Приштини и подвајање студената на националној основи*, поводом чега је затражено *даље јачање улоге СК на Универзитету и предузимање хитних и ефикасних мера против манипулација студентима*. Проширени састанак Универзитетског комитета СК одржан је 5. децембра 1971. године, на којем су главну реч водили члан Секретаријата ПК СКК А. Муља и секретар Универзитетског комитета СК К. Салиу, саопштивши да је, осим на поменута два факултета, дошло до покушаја организовања збора студената српске и црногорске националности и на Медицинском факултету и да су ти скупови били организовани *мимо самоуправних структура и друштвено-политичких организација на Универзитету од стране националистичких елемената са циљем подвајања на националној основи*. У наставку састанка је затражено да се одбаце све пароле о паритетној националној заступљености у органима, захтеви за организовањем на националној основи и инсинуације које подстичу разбијање братства и јединства, да се помере дискусије *са злонамерних националистичких позиција о мајоризацији на стварање услова за демократски начин одлучивања уз веће присуство свих националности и националну толеранцију*, да се одбаце измишљене пароле о *тобожњем тенденциозном избацавању СР Србије из заглаваља диплома и печата ПУ*, да се одбаце оптужбе за *тобожњу нелегалност* избора ректора и проректора, као и да се критички преиспита рад у организацијама СК на факултетима, начин поделе студентских домова и изврши кадровско и организационо јачање организације Савеза студената. Такође, одлучено је да се предузму мере да се уреди стање у редакцији студентског листа на српскохрватском језику *Нови свет*, односно да се гласило допуни новим сарадницима и предузму мере против главног и одговорног уредника Демакуа.⁹⁵¹

⁹⁵⁰ Р.З, *Дервиш Рожај поново ректор*, Јединство, 22.11.1971; Магнетофонски снимак са проширеног састанка Секретаријата ПК СКК, 4.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-14.

⁹⁵¹ Магнетофонски снимак са проширеног састанка Секретаријата ПК СКК, 4.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-14; Дневна информација ПК СКК, 6.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Закључци са проширеног састанка Универзитетског комитета СК, 5.12.1971, АС, Ђ-2, СКК, К-16; Р.З, *Пуна подршка излагању друга Тита*,

Ситуација на ПУ је нормализована 7. децембра 1971. године, а истог дана је М. Бакали поново звао Ј. Броза Тита како би му се пожалио на *нетачна и злонамерна писања Политике, Вечерњих новости и НИН-а* о збивањима на ПУ, где је у први план стављена *туча студената српске и албанске националности*. Наиме, током покушаја организовања новог скупа српских и црногорских студената на Правном факултету у Приштини 6. децембра, упала је група Албанаца, што је довело до туче, а милиција је интервенисала тек када су се Албанци повукли и привела је само претучене студенте неалбанске националности. Баш у време студентског протеста, у службену посету ПУ стигла је 3. децембра делегација ДУТ-а која је водила разговоре о продужењу научне сарадње два универзитета и посетила више центара у Покрајини. На седници Извршног бироа ПСКЈ, одржаној 8. децембра, Ф. Хоџа је упознао присутне са протестом студената на Филозофском, Правном и Медицинском факултету ПУ, настојећи да прикаже како је од 4.400 студената зборовима присуствовало само 400, да оправда Универзитетски комитет СК, руководство Савеза студената Косова и Ректорат да су водили исправну националну политику, да објасни како је у питању био *покушај непријатељских елемената да манипулише са српским, црногорским и муслиманским студентима* и да укаже како је 2.000 Албанаца напрема 300 Срба и Црногораца одбијено за студентске домове. Како је рекао: *Желим још да кажем да се питање паритета и мајоризације покретало још када је друг Тито био тамо. Званичан став Косова нисмо до сада расправљали, али о неком паритету на Косову неког руководства и одговорности не може бити речи, али што се тиче пропорционалности и паритета о томе се води рачуна. То треба посматрати у целини земље, јер није само Косово са помешаним становништвом*. У наставку, Хоџа је окривио руководство СРС да се, премда је о свему било обавештено, по питању мајоризације није оглашавало, што је само *потхрањивало ставове супротне политици Партије, сваливши одговорност на великосрпски шовинизам који настоји да одвоји комунисте Србе и Црногорце од партијске базе*. На то је упадицу направио Броз истаквши да је на САПК *исти случај као и у Хрватској*, односно да се ради о *класном непријатељу који је по свим линијама на националистичкој бази у офанзиви*.⁹⁵²

Јединство, 6.12.1971; *Нормализовано стање*, Јединство, 9.12.1971; Информација о међунационалним односима на Приштинском универзитету и споровођење закључака 21. седнице ПСКЈ, 1971, АЈ, 837, II-4-b/64.

⁹⁵² К. Николић, *Србија...* 285; *Нормализовано стање*, Јединство, 9.12.1971; З.С. *Свађа или туча*, Вечерње новости, 9.12.1971, Информација о међунационалним односима на Приштинском универзитету и споровођење закључака 21. седнице ПСКЈ, 1971, АЈ, 837, II-4-b/64; Информација о политичком стању на Косову после 21. седнице ПСКЈ, 7.12.1971, АЈ, 507, III/158; Материјали са 93. седнице ИБ ПСКЈ, 8.12.1971, АЈ, 503, IV/155; *Делегација Универзитета из Тиране у Приштини*, Јединство, 6.12.1971; *Дрита Доброши примила делегацију Тиранског универзитета*, Јединство, 13.12.1971.

Покрајинска конференција ССРНК је 17. децембра 1971. године разматрала догађаје на ПУ оцењивши да су скупови студената били *илегални*, да је захтев за паритетном националном заступљеношћу у органима самоуправљања, Савезу студената, СК, деканатима и Ректорату био *посебно штетан*, да су неприхватљиви захтеви за организационим одвајањем на факултетима према предметима и језицима, да су *злонамерна тврђења* да се односи на Универзитету заснивају на мајоризацији и да је измишљена парола о наводном брисању речи СР Србија из печата Универзитета и заглавља диплома због тога што *Универзитет још увек нема ни свој статут ни друга нормативна акта која би регулисала то питање*, а одбачен је и став о непризнавању избора ректора, проректора и Универзитетског савета у вези са чиме је закључено да су они леглано и самоуправно изабрани уз активно суделовање свих националности. Том приликом је А. Фазлија критиковао написе *Политике* и *Вечерњих новости* да су својим чланцима, уместо да смире ситуацију, подгревале националне антагозме, нарочито наводима да је између студената српско-црногорске и албанске националности дошло до *велике туче*. Похваливши извештавање *Рилиндје*, он је замерио *Јединству* да настоји да *на себе узме заштитничку улогу Срба у Покрајини* и запретио да се убудуће неће презати од употребе административних мера како би ово гласило остало на позицијама Социјалистичког савеза, као његовог издавача. В. Вулић је замерио што је од 52 студената на Вишој комерцијалној школи у Пећи студентске кредите добио 51 Албанац и само један Србин, док је покрајински секретар за образовање и културу В. Тадић приметио да је стање на ПУ било већ дуже време *запуштено* и да се спроводила политика *подстицања да политички буду ангажовани студенти Албанске националности*, што је довело до одсуства других националности из студентске организације. У исто време је председник ПК СКК М. Бакали посетио РМХК *Тренчу* где је изјавио да либералистичких и националистичких појава нема само у СРХ и критиковао зборове студената српске и црногорске националности на ПУ као *нелегалне, националистичке и антисамоуправне*. Како је рекао: *Ти зборови по свом карактеру, начину организовања, објективним последицама, националној подвојености и посебно по тренутку у коме су одржани, представљају праву националистичку диверзију уперену против СК, ставова Председништва СКЈ и речи друга Тита. Ови студентски зборови доказ су недовољне будности СК и Савеза студената на Универзитету*. На крају, Бакали је закључио да су студенти били заведени, али да је за осуду *не само суштина већ и поступак и метод који су наметали организатори тих зборов*.⁹⁵³

⁹⁵³ Исто.

У другој половини децембра 1971. године СУП у Приштини је у циљу успостављања реда на ПУ поднео пријаве против 13 студената српске и црногорске националности са Правног и Филозофског факултета, који су осуђени на 30 до 60 дана затвора. У образложењу пресуде било је наведено да су ови студенти 13. новембра и 3. децембра мимо форума органа управљања факултета истицали да су студенти српске, црногорске и муслиманске националности лишени свих културних и уметничких делатности, да су планирали да оду за Београд где би о запостављању студената ових националности упознали одговорне републичке функционере и да су одлазили код покрајинских функционера у Приштини, при чему су изазвали нетрпељивост међу грађанима и починили прекршај из Чл. 8 Закона о прекршајима против јавног реда и мира. Главни и одговорни уредник студентских листова *Бота е ре* и *Нови свет* и бивши председник Савеза студената Косова Д. Демаку је суспендован са свог положаја. Против новинара *Политике* и *Вечерњих новости* који су извештавали о описаним догађајима подигнута је оптужница због *ширења лажних вести и узнемиравања јавности*, али је она касније одбачена. У исто време, из штампе је изашао први број часописа за друштвена питања, науку и културу на српскохрватском језику *Обележја*, чији је издавач био НИП *Јединство*, док је 16. децембра Покрајинско извршно веће је подржало предлог да се Филозофски факултет у Приштини подели на Филолошки и Природно-математички факултет, чиме је покрајинско руководство настојало да демонстрара како су нетачне тврдње да се не излази у сусрет студентима српске и црногорске националности. Уједно, насилно заташкаве догађаја на ПУ и осуда учесника и новинара, довело је до одуства извештавања медија о притисцима над неалбанцима током 1972. године, али и до још већег заоштравања међунационалних односа у Покрајини.⁹⁵⁴

Основна организација СК на Филозофском факултету у Приштини оценила је 28. децембра 1971. године стање на факултету као *добро* и да је настава нормализована. Из СК је искључени Д. Демаку због *злоупотребе службених дужности и расипања друштвених средстава*, док су са Филозофског Факултета због *организовања нелегалних зборована на ПУ из СК* су искључени студенти М. Мићовић, Б. Јокић и М. Петровић, као и доцент факултета др Бранко Бошковић који је инсистирао на паритетној заступљености народа и народности у самоуправним и друштвено-политичким органима и организацијама и истицао тезу о мајоризацији од стране Албанаца. На Универзитетској конференцији СК у Приштини, одржаној 12. јануара 1972. године уз присуство А.

⁹⁵⁴ *Кажњено седам студената*, Јединство, 13.12.1971; Р.З, *Изашао први број „Обележја“*, Јединство, 13.12.1971; Д.И, *Јединствена подршка другу Титу*, Јединство, 20.12.1971; *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 20.12.1971.

Фазлија и Л. Вујовића, К. Салиу је истакао да се СК на Универзитету углавном бавио питањима студенског стандарда, материјалним проблемима установе и међунационалним и међуљудским односима. Током 1971. године порастао је број студената за 3.500, док је према националној структури у студентске домове примљено свега 180 Срба и Црногораца од 1.793 места. Приметивши да је због таквог стања дошло до *пасивности српских и црногорских кадрова*, он је указао на појаве нездовољства дела Албанаца који би хтели проширивање својих права, док је код дела Срба тињало незадовољство политиком националне равноправности прокламованом на Брионском пленуму. Након дискусије, одлучено је да се због неактивности смене чланови Универзитетског комитета СК: Х. Малићи, М. Чукић, Р. Милић, М. Денда и Ј. Бајрактаревић. Средином јануара 1972. године за новог декана Филозофског факултета у Приштини изабран је др Идриз Ајети, а за продекане др М. Ђорац и др А. Хадри, док је декан Природно-математичког факултета постао др Драган Пејчиновић, а продекани Д. Турку и Р. Гаши. У исто време, за новог директора Више педагошке школе у Приштини изабран је Мендух Беголи, а за заменике Ж. Савић и Р. Келменди.⁹⁵⁵

У складу са принципима политике националне равноправности, Комисија за међунационалне односе ПК ССРНК је донела почетком јануара 1972. године одлуку да се унапреди издавачка делатност на турском језику, у вези са чиме је препоручено да Завод за издавање уџбеника почне да објављује сопствене публикације на турском језику, а не само да се ослања на Завод за издавање уџбеника у СРМ, да се омогући штампање књижевних едиција на турском језику и да се при Филозофском факултету у Приштини отвори Катедра за туркологију. Са друге стране, први пројекат плана за развој културе на САПК у две етапе – до 1975. и до 1985. године изазвао је велико интересовање јавности, али је оцењен као *реално тешко остварив*. Тако је планирано да се до 1985. године, уместо постојећег једног, формира чак шест професионалних позоришта и уместо 47 постојећих биоскопа отворити 258. На седници Покрајинског извршног већа 1. фебруара је констатовано да квалитет образовно-васпитног рада у средњим школама *није задовољавајући*, због чега је затражено да се до 1975. године обезбеди око 2.000 нових наставника за више разреде основних школа и око 2.300 наставника у средњим школама. Посебно незадовољавајућа била је ситуација у приштинским основним школама, јер је у већини њих на једног ученика долазило мање од 2 m² површине, а понегде ни по 1 m².

⁹⁵⁵ Почетком 1972. године Филозофски факултет у Приштини је добио лабораторију за потребе језичке групе, која је била поклон Ј.Броза Тита и била једна од најмодернијих у Европи. Видети: *Искључен из СК*, Јединство, 30.12.1971-3.1.1972; Д.И, *Брже решавање студентских проблема – стабилна политичка ситуација*, Јединство, 13.1.1972; *Нови декани на Филозофском и Природно-математичком факултету*, Јединство, 17.1.1972; *Мендух Беголи – нови директор ВПШ*, Јединство, 20.1.1972; *Монтирана модерна језичка лабораторија*, Јединство, 10.2.1972.

Слично стање владало је и у Обилићу, Косову Пољу и Грачаници. Сходно томе, догађало се да не поштује Закон о основним школама, који је прописивао да се настава одржава у једној или највише две смене, већ је настава одржавана у три смене. Иначе, од укупно 9.195 ученика у 11 средњих школа у Приштини њих 5.488 или 59% били су Албанци, а 3.707 или 41% су Срби и остали. У исто време је фолклорни ансамбл *Ругово* из Пећи, у организацији Културно-просветног центра и Покрајинске заједнице културе, отишао у узвратну посету НРА, а о подизању културне сарадње САПК са НРА сведочи и боравак сликара и вајара из Албаније у Покрајини током марта, којима је свечани пријем приређен на Вишој педагошкој школи у Приштини.⁹⁵⁶

Средином фебруара је ПК ССРНК разматрала стање у културној политици Покрајине, у вези са чиме је А. Фазлија приметио да инвестиције у културу осцилирају између 5% и 10%, односно између један и 10 милиона динара. Пошто је изведен закључак да је потребно *правовремено сачинити* програме културних активности, ојачати материјалну базу културе и организовати акције које би *зближиле људе разних националности*, саопштено је да у САПК на један музеј долази 200.000 становника (у ужој Србији 80.000), да један дом културе долази на 10 насеља (у ужој Србији на 4 насеља) и да књижни фонд библиотека не обезбеђује ни једну целу књигу по глави становника. Истог месеца је у Приштини изашао први број часописа *Libri Shkollor* (*Школска књига*) на албанском језику, посвећен школским програмима, док је у Приштини одржана годишња скупштина Друштва књижевника Косова на којој је примећено да би *сарадња косовских писаца Албанаца и Срба и Црногораца могла бити боља* и да је у периоду од октобра 1970. године примљено 30 нових чланова и објављено 29 књижевних дела на албанском и 4 на српскохрватском језику. Комунисти приштинске редакције ТВ Београд – емисије на албанском језику састали су се 10. марта када су констатовали да је број кадрова ове редакције повећан на 46, zaloжили се за већу афирмацију турске народности и критиковали што ТВ Београд даје мало простора САПК у емисијама на српскохрватском језику.⁹⁵⁷

Почетком фебруара 1972. године одржан је заједнички састанак Секретаријата ПК СКК и комуниста редакције *Рилиндје*, када је похваљен допринос који је *Рилиндја* дала

⁹⁵⁶ *Предстоји унапређење делатности на турском језику*, Јединство, 10.1.1972.; Р.З, *Потребни су реалнији планови развоја*, Јединство, 24.1.1972; М.С, *Потребна је већа одговорност*, Јединство, 3.2.1972; Р.М, *„Руговци“ гостовали у Албанији*, Јединство, 3.2.1972; Д.А, *Лоши услови за рад*, Јединство, 10.2.1972; Р.З, *Албански уметници на Косову*, Јединство, 16.3.1972.

⁹⁵⁷ *„Школска књига“ – нови часопис*, Јединство, 14.2.1972; *Конкретније о културној политици*, Јединство, 17.2.1972; *Култура на новом колосеку*, Јединство, 21.2.1972; Р.З, *Плодан разговор писаца*, Јединство, 6.3.1972; *Косову се даје мало простора*, Јединство, 13.3.1972; Л.Л, *Национални састав ученика*, Јединство, 23.3.1972.

борби против *албанског национализма* на САПК, али и констатовани пропусти попут појваљивања написа у којима је *провејавао дух историцизма и националног романтизма* или садржаја који су били *супротни линији СКЈ*. У исто време је у Окружном суду у Приштини покренуто суђење дописницима *Политике* Н. Селмановићу и *Вечерњих новости* З. Стевићу зато што су у наведеним листовима 7. децембра 1971. године објавили вест о тучи студената албанске и српске и црногорске националности на Правном факултету ПУ, при чему су окривљени чврсто негирали да је туча измишљена упркос ставовима комуниста овог факултета који су тврдили супротно. На заједничком састанку Секретаријата ПК СКС и Универзитетског комитета СК у Приштини 4. марта К. Салиу је приметио да ситуација на ПУ *унапређена*, али да *поједини комунисти, да би остварали личне амбиције, и обичан проблем подижу на степен националног*. Том приликом је још једном одбачена идеја паритетне националне заступљености кадрова на ПУ као нечег што *подрива и уноси подвојеност међу људе*. Окружни суд у Приштини је 13. марта изрекао пресуде двојници студената који су били оптужени за изазивање националне, расне и верске нетрпељивости на ПУ током зборовна студената 3. и 6. децембра 1971. године – Бранимиру Јокићу са Филозофског факултета и Чедомиру Јаснићу са Економског факултета, који су проглашени кривим због захтева за увођењем паритета у универзитетске форуме и институције, чиме су стварали нетрпељивост међу различитим националностима у Покрајини, и осуђени на казне затвора у трајњу од 8 месеци и 6 месеци, условно на годину дана. Већ 16. марта су пресудом истог суда ослобођени новинари *Политике* и *Вечерњих новости* оптужбе да су измислили тучу студената албанске и српске и црногорске националности на Правном факултету ПУ, односно доказано је да је у амфитеатар упала група студената албанске националности која је претила окупљенима. Индикативно је да су на суђењу професори и асистенти Срби и Црнигорци сведочили да се туча одиграла, док су они албанске националности то негирали. За новог председника Универзитетске конференције СК изабран је 23. априла Петар Станишић и за секретара З. Груда. Дванаеста Покрајинска конференција Савеза студената Косова је 28. априла осудила *фракционашке скупове студената на националној основи* и указала на проблем смештаја студената у домове с обзиром да је на 1.630 места долазило 3.600 кандидата, од којих 400 студенткиња, и да су због дефицита у кадровима фаворизовани студенти Медицинског и Техничког факултета.⁹⁵⁸

⁹⁵⁸ Г.П, *Више афирмисати заједништво*, Јединство, 7.2.1972; Д.И, *Одложено суђење дописницима „Политике“ и „Вечерњих новости“*, Јединство, 17.2.1972; *Претрес поново одложен*, Јединство, 28.2.1972; Т.М, *Повољна клима на Универзитету*, Политика, 5.3.1972; Г.П, *Потребно је веће јединство комуниста на Универзитету*, Јединство, 6.3.1972; Т.М, *Студенти кажњени условно*, Политика, 14.3.1972; Д.И, *Туча на*

Скупштина САПК је једногласно 19. маја 1972. године одобрила 120 милиона динара као почетну инвестицију за најсавременију телевизијску опрему, како би на САПК почео да се емитује тв програм. Планирано је да тв програм буде у боји и на три језика – албанском, српскохрватском и турском, при чему је изведен податак да у Покрајини постоји 27.000 тв апарата. Ансамбл *Лабрија* из НРА гостовао је 23. јуна у Призрену, где је приредио концерт народних песама и игара, а потом и у Приштини 2. јула, при чему су улазнице биле разграбљене чим су пуштене у продају. Истог месеца је Секретаријат ПК СКК констатовао да у покрајинској култури владају *аутократија, бирократија и фамилијарност*, да је простор за културне намене скучен и материјална издвајања ниска, али и да је слабо залагање комуниста да се удаље из културе они који *не доприносе стварању здраве климе*. Одбачене су тврдње да се *култура албанске народности развија на штету култура осталих националности* у Покрајини, уз објашњење да у ранијем периоду албанска култура *није имала право место* и да је била *занемаривана*, при чему је похваљено успостављање културне срадње са НР. Покрајинско извршно веће је 3. јула констатовало да у основним школама нематерњи језик не учи 8,5% и у средњим школама 25% ученика који слушају наставу на албанском језику, а да у основношколским одељењима са наставом на српскохрватском језику 47,5% ученика није обухваћено наставом нематерњег језика и у средњим школама 49%.⁹⁵⁹

За новог директора листа на турском језику *ТАН* именован је средином јула 1972. године Бедри Селими, док је поводом 10-тогодишњице рада Покрајинског завода за издавање уџбеника и наставних средстава у септембру саопштено да је у овом раздобљу издато око 900 наслова за основне и средње школе и факултете на албанском језику. Завод је од 1970. године почео са издавањем уџбеника за ПУ, али се због малог броја оригиналних рукописа прибегло увозу уџбеника из НРА и њиховом прештампавању. Пошто је констатовано да је током протелих десет година на Филозофском факултету ПУ дипломирало 400 студената, одржана је 27. новембра заједничка седница ПК СКК и Председништва ПК Савеза омладине Косова на којој је истакнуто да 67% покрајинског становништва чине млађи од 29 година и да због тога *проблеми младих нису омладински него друштвени*. Поред тога, примећено је да свега 6% студената ПУ завршава студије у року и да знатан број ученика понавља разреде. Обележавање почетка рада Телевизије Приштина било је формално прослављено 7. децембра, мада је она по својим техничким

факултету није измишљена, Јединство, 20.3.1972; *Равноправност у центру активности*, Јединство, 24.4.1972; Дванаеста ПК Савеза студената Косова, 28.4.1972, АЈ, 145, К-80.

⁹⁵⁹ М.Д, *ТВ програм у боји и на три језика*, Борба, 20.5.1972; *Потребна је већа сарадња између покрајинских и републичких органа*, Јединство, 26.6.1972; *Албански ансамбл „Лабрија“ у Призрену*, Јединство, 26.6.1972; *Велики успех албанске „Лабрије“*, Јединство, 6.7.1972; М.М, *Култура доприноси братству*, Јединство, 6.7.1972; Б.Б, *Утврђен предлог друштвеног плана*, Јединство, 6.7.1972.

могућностима још увек била далеко од стварног почетка емитовања програма. О томе сведочи седница Извршног одбора ПК ССРНК, одржана 6. новембра, када је разматран положај ТВ Приштине, у вези са чиме је закључено да ова установа нема решено питање смештаја, финансирања редовне делтности и односа са ТВ Београдом.⁹⁶⁰

После смењивања српских либерала, процес партијске и државне борбе са либерализмом и идејним скретањима није заобишао домене културе, просвете, науке и информисања. Тако је у Ректорату ПУ одржана 11. јануара 1973. године седница Универзитетског комитета СК и Савета Универзитета на којој је донета одлука да се као посебан предмет на факултетима уведе марксистичко образовање како би *све научне дисциплине биле прожете дијалектичко-марксистичким погледом на свет*. Крајем месеца изненада је преминуо директор ТВ Приштине у изградњи И. Муља, а у исто време приводила се крају опсежна акција кадровских чистки у покрајинским гласилима, посебно оним на српскохрватском језику која су у протеклом периоду објављивала написе о лошем положају неалбанских националности у САПК. Основна организација СК НИП *Јединства* је крајем 1972. године започела разматрање понашања својих чланова у светлости ставова изнетих у Писму Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ, па су с тим у вези 18. јануара 1973. године оштро критковани Р. Златановић, уредник културне рубрике, као и сарадници З. Вукићевић, С. Шутаковић и И. Муртури. Р. Златановић и З. Вукићевић су се покајали због својих текстова у којима је, према оцени Основне организације СК, *необјективно информисана јавност о збивањима на Косову*, па је одлучено да се казне само партијском опоменом. С. Шутаковић је због *понашања недлочином комунисти* искључен из СК, док је И. Муртури због *религиозности* кажњен партијском опоменом. За директора НИП *Јединство* именован је крајем фебруара Милан Шешлија, а за одговорног уредника Никола Савелић, који су приликом преузимања дужности изјавили да ће настојати да лист *Јединство* почне да излази свакодневно. Колико је далеко ишла државна цензура и броба против *великосрпског национализма* показује догађај у вези са часописом за књижевност и културу на селу *Расковник*, у којем је објављена песма *У походе Косову* Милене Јововић. Током фебруара ова песма оцењена је као *националистичка*, па је тим поводом организован састанак Културног центра и Републичке заједнице културе у Горњем Милановацу на којем је ауторка изјавила да је

⁹⁶⁰ У Приштини је 15. новембра 1972. године отворена изложба 48 ликовних уметника из НРА, што је представљало прву изложбу такве врсте у Покрајини, док је у исто време са радом почела Покрајинска библиотека слепих која је била опремљена са преко 5.000 књига на српскохрватском и албанском језику. Видети: *Бедри Селим*, *Јединство*, 17.7.1972; Ј.Р. *За десет година 900 наслова*, *Јединство*, 5.10.1972; *За десет година дипломирало око 400 студената*, *Јединство*, 9.11.1972; Б.Н. *Отворена изложба уметника из Албаније*, *Јединство*, 16.11.1972; Б.Н. *Отворена библиотека слепих*, *Јединство*, 20.11.1972; *Бољи друштвени положај младих*, *Јединство*, 4.12.1972; *Невоље најмлађе телевизијске куће*, *Јединство*, 9.11.1972.

њена песма погрешно протумачена и да се односи на прошлост, док је сву одговорност на себе преузео Добрица Ерић као уредник часописа, након чега је случај окончан. Са друге стране, 7. фебруара је први пут додељена награда Друштва писаца Косова, која је припала књижевном критичару Рецепу Ђосји за књигу књижевних студија *Континуитети* у издању *Рилиндје*. У Приштини је 26. фебруара основано Удружење филмских радника Косова, када је похваљен рад филмског предузећа *Косовофилм*, основаног фебруара 1969. године, и за председника Удружења изабран Истреф Беголи.⁹⁶¹

Почетком марта 1973. године, на заједничкој седници Комисије за међунационалне односе ПК СКК и ПК ССРНК констатовано је да се у пракси слабо спроводи политика вишејезичне администрације и да се у појединим школама, попут гимназије *Иво Лола Рибар* у Приштини, учитељске школе *Миладин Поповић* у Приштини и гимназијама у Пећи и Витини уопште не изучавају нематерњи језици. Поред тога, покрајински кадрови су смену српских либерала почели да искоришћавају у циљу што боље промоције САПК унутар СФРЈ, посебно кроз потенцирање политичке самосталности путем приказивања културно-уметничке особености Покрајине. Тако је у Скупштини САПК 9. марта одржана свечаност поводом изласка из штампе луксузне монографије *Косово* на 1.040 страница, а појачана је и активност културно-уметничких друштава покрајинских студената, махом албанске националности: у Београду КУДС *Перијекја*, у Загребу *Шкендија*, у Скопљу *Башиками*, у Сарајеву *Љуљезими*, у Љубљани *Шкендија* и у Тузли *Беса*. Извршно веће САПК је 3. априла констатовало да у 388 основних школа у Покрајини наставу похађа 261.000 ђака и да у њима ради око 10.670 наставника и учитеља, да је последњих година подигнуто 160 нових школа и на тај начин обезбеђено 1.062 учионице за 56.000 ученика, али да је свега 47,3% ученика уписаних у први разред завршавало осми разред основне школе. Константан проблем је представљао недостатак уџбеника, јер је свега 44% ученика имало све потребне уџбенике.⁹⁶²

⁹⁶¹ НИП *Рилиндја* је током 1972. године штампало комплетну лектуру за основне школе у 70 књига на албанском језику, а објављено је и тридесетак нових дела домаћих аутора и преведене су на албански језик антологија В. Стефановића Караџића *Савремена босанска проза* и дело М. Миљанова *Легенде о Арбанасима*. Видети: Ј.Р, *Уводи се марксистичко образовање*, Јединство, 15.1.1973; *Умро Исмет Муља*, Јединство, 25.1.1973; *Осуђени комунисти*, Јединство, 25.1.1973; Информација о неким актуелним питањима у НИП *Јединству*, 1973, АЈ, 142, Ф-428; У НИП „*Јединство*“, Јединство, 26.2.1973; *Штета*, Вечерње новости, 12.2.1973; *Прву годишњу награду добио Рецеп Ђосја*, Јединство, 12.2.1973; Ј.Р, *Преко 150 нових наслова*, Јединство, 12.2.1973; Ј.Р, *Основано Удружење филмских радника*, Јединство, 1.3.1973.

⁹⁶² Д.Р, *Отворен фронт борбе против национализма*, Јединство, 8.3.1973; Магнетофонске белешке са седнице Комисије ЦК СКС за међунационалне односе, 24.4.1973, АС, Ђ-2, К-133; Извод из материјала Комисије ПК СКК за развој међунационалних односа, мај 1973, АЈ, 507, ХХШд-К.4/1-3; *Монографија Косова*, Јединство, 12.3.1973; В.М, *Финансирају се културно-уметничка друштва са Косова*, Јединство, 29.3.1973; М.Д, *Половина деце не завршава осмогодишњу школу*, Борба, 4.4.1973; Осма седница ПК ССРНК, 24.4.1973, АЈ, 142, Ф-428.

Универзитетска конференција СК у Приштини је 19. априла 1973. године упутила критику што је од око 14.000 студената на ПУ свега њих 189 било у чланству Партије, док је 1968. године од њих 7.000 у чланству СК било 681. Иначе, 11. априла је основано Удружење примењених уметника Косова, са више од 30 чланова, за чијег председника је изабран Ш. Нимани, док је уместо Е. Мекулија за главног уредника књижевног часописа *Јата е ре* именован Рахман Дедај. Средином маја је одржана свечаност поводом уселења Радио Приштине у нову зграду, а приказан је и први покрајински тв филм *Заточеници*, посвећен проблему крвне освете. Пошто је 17. јула на седници Републичког извршног већа донета одлука да се, на захтев Покрајинског извршног већа, пренесу права и обавезе оснивача Радио Приштине са СРС на САПК, два дана касније је Председништво ПК ССРНК именовало Р. Зогаја за новог директора НИП *Рилиндје*. Крајем месеца је Скупштина САПК именовала Д. Доброши за председницу Програмског савета Радио-Приштине и М. Звицер за председника Програмског савета Телевизије Приштина, при чему је усвојен предлог о оснивању Ликовне академије и Пољопривредног факултета у Приштини и укидању Више пољопривредне школе и разматрана је могућност оснивања Педагошке академије. Уједно, на ПУ су за нове декане изабрани: на Филозофском факултету Али Хадри (продекани В. Вуковић и М. Бардли), на Правном факултету Хајредин Хоца (продекани Б. Марковић и А. Феровић) и на Техничком факултету Вера Ивановић (продекани Н. Орана и И. Дехири).⁹⁶³

Почетком новембра 1973. године изашао је из штампе први број часописа *Economia* у издању Завода за економска истраживања при Економском факултету у Приштини, који је био посвећен информацијама о привредном и друштвеном развоју САПК, док је крајем месеца објављен први број часописа на турском језику *Чеврен* (*Хоризонт*) посвећен култури, науци, уметности, књижевности и друштвеним питањима. Такође, основан је Актив СК при Друштву књижевника Косова, за чијег секретара је изабран Чедо Шуњевић (заменик Р. Дедај и чланови Ј. Келменди, В. Вуковић и Ф. Гуига), са циљем да усмерава идејно деловање Друштва како би оно деловало на платформи Партије, те дато одобрење Председништва Скупштине САПК да се приступи изради монографије *Социјалистичко Косово*, поводом 30-тогодишњице Прве конференције Обласног народноослободилачког одбора за КМ, у којој би се приказала сва достигнућа послератне изградње Покрајине. Новооснована Академија ликовних уметности у

⁹⁶³ В.М, *Самоуправљање треба да буде доминантно*, Јединство, 19.4.1973; Ј.Р, *Основано Удружење примењених уметника Косова*, Јединство, 16.4.1973; *Програм из новог студија*, 26.4.1973; *Радио-Приштина у новом дому*, Јединство, 21.5.1973; Ј.Р, *Пројекција „Заточеника“*, Јединство, 21.5.1973; *Рецеп Зогај директор НИП „Рилиндје“*, Јединство, 23.7.1973; Д.В, *Из Извршног већа Србије*, Јединство, 23.7.1973; *Усвојено више закона*, Јединство, 30.7.1973; *Још две високошколске институције*, Јединство, 30.7.1973; *Нови декани*, Јединство, 18.6.1973; А.Ц, *Вера Ивановић – декан Техничког факултета*, Јединство, 12.7.1973.

Приштини уписала је 20. новембра прву генерацију од 50 студената. Почетком децембра, Извршни одбор Председништва ПК ССРНК је донео одлуку да од 1. јануара 1974. године, на основу споразума са ТВ Београд, ТВ Приштина преузме цео телевизијски програм на албанском језику као и сву мрежу предајника у Покрајини. Емитовање сопственог програма на три језика, српскохрватском, албанском и турском, планирано је да ТВ Приштина започне крајем 1974. године или најкасније у првом тромесечју 1975. године. Иначе, средином јануара 1974. године је Удружење филмских и телевизијских радника Косова формирало Актив СК за чијег секретара је изабран Ш. Паласка.⁹⁶⁴

На годишњој скупштини Удружења ликовних уметника Косова, одржаној 20. јануара 1974. године, за новог председника Удружења изабран је Е. Бериша. Покрајинско извршно веће је 29. јануара констатовало да је повећан обухват ученика средим образовањем, али да је у периоду од 1961. до 1971. године скоро 50.000 ученика средњих школа понављало разред, што је оцењено као *економски и социјални проблем*. Радио Приштина је 27. фебруара почела да емитује други програм, који је у почетку трајао пет часова и био реализован на албанском, српскохрватском и турском језику. Једанаеста конференција СКК, одржана 29. и 30. марта 1974. године, констатовала је у САПК активно 842 основне школе или једна на око 1.478 становника, 125 средњих школа или једна на 9.958 становника, као и шест виших школа и осам факултета. Основним школством било је обухваћено 88% деце, а број ученика основних школа се повећао са 208.410 у школској 1967/68. години на 266.504 у школској 1973/74. години, односно број ученика средњих школа са 32.366 на 51.108 и студената са 18.690 на 19.570. Но, успех студија на вишим школама и факултетима није био задовољавајући зато што је студирање просечно трајало од 5 до 8 година. У Покрајини је активно било 136 народних библиотека са укупним фондом од 598.382 књиге, од којих 245.183 или 43% на албанском језику. Радило је 6 домова културе, 15 културно-пропагандних центара, једно професионално позориште, 6 аматерских позоришта, 39 биоскопа, једно филмско предузеће, 16 културно-уметничких друштава и низ анасамбала од којих је најпознатије било *Шота*.⁹⁶⁵

⁹⁶⁴ У Приштини је 9. децембра 1973. године основано Друштво математичара, физичара и астронома Косова, на челу са Е. Хамитијем. Видети: *Излог часописа*, Јединство, 5.11.1973; С.Ј, *Часопис „Чеврен“*, Јединство, 26.11.1973; М.О, *Формиран актив комуниста – књижевника*, Јединство, 8.11.1973; *Штампаће се монографија „Социјалистичко Косово“*, Јединство, 15.11.1973; М.Д, *Продужена настава на Ликовној академији*, Борба, 21.11.1973; М.Д, *Од 1. јануара стартује Телевизија Приштина*, Јединство, 10.12.1973; М.О, *Основано Друштво математичара, физичара и астронома*, Јединство, 13.12.1973; Ј.Р, *Формиран актив СК*, Јединство, 17.1.1974.

⁹⁶⁵ Р.З, *Енђел Бериша*, Јединство, 24.1.1974; Д.Б.Р, *Понављачи економски и социјални проблем*, Јединство, 31.1.1974; *Други програм Радио Приштине*, Јединство, 28.2.1974; Материјали са 11. конференције СКК, 29-30.3.1974, АС, Ђ-2, СКК, К-18; О.К, Ј.Р, *Косовска култура*, Јединство, 21.3.1974.

Комисија ПК СКК за развој социјалистичких међунационалних односа је 19. марта 1974. године изразила став да покрајинска култура *мора бити окренута свету, конституисана на самоуправним основама и да не сме бити затворена у националне оквире*, при чему је констатовано да је око 45% припадника албанске националности неписмено или са по једним до два разреда основне школе. Почетком априла су на најмлађем факултету ПУ – Академији ликовних уметности избрани за декана Муслим Малићи и за продекана Светомир Арсић Басара, док је Извршно веће Скупштине САПК утврдило нацрт Закона којим се омогућавао почетак изградње Народне и универзитетске библиотеке у Приштини, за шта је издвојено 68 милиона динара. Извршни одбор Покрајинске заједнице културе је 28. јуна критиковао ново филмско остварење *Косово-филма* под називом *Рударска чета*, који је снимљен према сценарију Б. Божовића, Р. Ђуровића и П. Голубовића и за који је издвојено 400.000 динара. Наиме, оцењено је да је филм *вулгаризовао историјске чињенице представљајући комунисте рударе као неорганизоване авантуристе који су стицајем околности дошли у КПЈ* и да је пун *јефтиног хумора*. Истог месеца је Просветни савет Косова закључио да већина покрајинских уџбеника *болује од историцизма* и да је у њима *југословенска стварност недовољно заступљена*, због чега је одлучено да се преиспита њихов садржај. У Приштини је 9. августа почео са радом Центар за албанску културу при Филозофском факултету, први такве врсте у свету, у коме је већ 12. августа отпочео двадестодневни међународни семинар албанске културе.⁹⁶⁶

Поводом прославе 30-тогодишњице књижевног часописа *Jata e re*, 10. октобра 1974. године отворен је научни скуп о албанској књижевности у Југославији на Филозофском факултету у Приштини, док је пет дана касније свечано обележен почетак рада Пољопривредног факултета ПУ, на који је било уписано 240 студената од којих 180 за наставу на албанском језику и 80 за наставу на српскохрватском језику. На иницијативу Комбината *Тренча*, у Косовској Митровици је 29. октобра отворен Технички факултет са одсецима за металургију, хемију и рударство, што је предствљало почетак рада прве високошколске установе у овом граду. Осамнаеста изборна конференција Савеза социјалистичке омладине Косова, одржана 19. и 20. октобра, за председника ССО

⁹⁶⁶ Почетком маја 1974. године у Приштини је отворен први Пролећни салон Косова, ликовна манифестација која је пледирала да добије традиционални карактер, а током лета су извођени конзерваторски радови у манастиру Грачаница, локалитету Бањска, Хадум џамији у Ђаковици, Синан-пашиној џамији у Качанику и црквама Св. Николе и Св. Јована у Великој Хочи. Видети: М.О, *Академија ликовних уметности у Приштини*, Јединство, 11.4.1974; Д.Б.Р, *Градиће се Народна и универзитетска библиотека*, Јединство, 11.4.1974; *Отворен „Пролећни салон Косова“*, Јединство, 9.5.1974; Ј.Р, *Конзерваторски радови у пуном јеку*, Јединство, 1.8.1974; Ј.Р, *Критикован филм „Рударска чета“*, Јединство, 1.7.1974; Ј.Р, *Преиспитати идејне садржаје уџбеника*, Јединство, 6.6.1974; *Основан Центар за албанску културу*, Борба, 10.8.1974; *Завршен симпозијум албанолага*, Борба, 30.8.1974.

Косова изабрала је Агима Затрићија и за секретара Драгишу Мурганића. У организацији Албанолошког института, на Филозофском факултету у Приштини је 10. и 11. децембра одржан научни скуп *Албанска култура у периоду препорода*, на којем је учествовало око 30 научника из области историје, језика и књижевности, а који је хронолошки покрио раздобље албанске културе од тридесетих година XIX века до 1912. године. Индикативно је приметити да је Скупштина САПК 30. децембра донела одлуку да се приступи формирању Друштва за науку и уметност Косова, као највише научне и уметничке институције у Покрајини, што је водило потпуном осамостаљивању од СРС у домену науке и културе.⁹⁶⁷

Када су здравствене прилике у питању, током фебруара 1970. године је отворена нова болничка зграда у Гњилану са 27 лекара, од којих 10 специјалиста, 200 болничких постеља и модерним дијагностичким кабинетима, у чију изградњу је инвестирано око милијарду динара. У Скупштини САПК је 3. марта разговарано о перспективама побошљања здравствених прилика у Покрајини у периоду од 1971. до 1975. године, када је констатовано да средства Покрајине не могу да реше проблеме у овој области, због чега је затражена шира помоћ друштвене заједнице. У САПК је 1968. године на 1.000 живорођене деце умрло 104,5, а у појединим општинама попут Суве Реке чак 146, при чему је просек за СРС износио 1.000:59,7. Главни узроци ове појаве крили су се у нехигијенским условима живота становништва, услед којих је долазило до обољења дисајних органа, стомака и других заразних болести. Веома је мали број порођаја вршен уз стручну помоћ лекара, најмањи је био постотак вакцинисане деце у држави и највећи је био број деце на једног лекара у Југославији. Пошто је САПК добила првог доктора медицинских наука др Миомира Ристића, Покрајинско извршно веће је препоручило 13. јула да се за изградњу и опремање 22 здравствена центра у Покрајини, махом по селима, издвоји 5 милиона динара. Почетком 1971. године дошло је до откривања афере у вези са директором Медицинског центра у Призрену Даутом Мустафом, учесником иредентистичких демнотрација из 1968. године, који је вршио притисак на лекаре српске и црногорске националности, због чега је ову медицинску установу напустио 21 лекар. Због државне политике излажења у сусрет Албанцима у САПК цео случај је заташакан и поред притужби Борачког удружења у овом граду.⁹⁶⁸

⁹⁶⁷ Р.З, *Научни скуп о албанској књижевности*, Јединство, 7.10.1974; *И у Приштини Пољопривредни факултет*, Јединство, 17.10.1974; *Млади израстају у акцијама*, Јединство, 21.10.1974; Н.С, *У Косовској Митровици отворен Технички факултет*, Политика, 30.10.1974; Ј.Р, *Научни скуп „Албанска култура у периоду препорода“*, Јединство, 12.12.1974.

⁹⁶⁸ М. Мишовић, *Ко је...*, 359; Д.И, *Нова болничка зграда у Гњилану*, Јединство, 16.2.1970; Д.Б.Р, *Решавање проблема здравства*, Јединство, 5.3.1970; *Др Миомир Ристић код Фазли Кајтазија*, Јединство, 9.4.1970; М.С, *Седница Покрајинског извршног већа*, Јединство, 16.7.1970.

Покрајински секретаријат за здравство и социјалну политику је почетком априла 1971. године предочио Извршном већу СРС да је због велике смртности одојчади неопходно у наредних пет година изградити 16 нових дечјих диспанзера и упослити још 44 педијатра. Републички секретаријат за здравље Србије подржао је ову иницијативу саопштивши да је за њену реализацију неопходно издвојити 6.696.000 динара. Због загађености пијаће воде у околини Призрена је током октобра избила епидемија трбушног тифуса, што се поновило почетком јануара 1972. године у околини Косовске Каменице. Уз присуство председника Савезног савета за социјалну политику Г. Влахо, у Приштини је 17. јануара одржана здравствена консултација на којој је констатовано да на једног лекара у САПК долази 2.500 становника и да већина социјално угрожених прима дневну помоћ у вредности динар и по. Број постеља у општинама болницама Покрајине износио је 1970. године 3.113, док је број стоматолошких јединица од 17 у 1955. години порастао на 50, односно број стоматолога са 4 на 66. Наведено је подстакло да у Призрену 1. марта буде основана Заједница здравствених организација Косова, која је окупљала 34 здравствене радне организације.⁹⁶⁹

Почетком 1972. године избила је епидемија великих богиња или вариоле вере на САПК. Велике богиње је са хаџилука донео Албанац исламске вероисповести Ибрахим Хоти у село Дањане, у којем су се први знаци болести појавили асимптоматично 16. фебруара тако да им није придата посебна важност. По локалним обичајима, њега су посетили многобројни рођаци и пријатељи како би чули утиске са путовања, што је допринело ширењу заразе. Епидемија великих богиња је изашла са простора САПК, јер је у то време у Ђаковици боравио учитељ Латиф Мумџић из Новог Пазара, који је дошао у контакт са Хотијем и болест пренео у родно место. Мумџићу се убрзо појавио осип на кожи за који лекари у Новом Пазару нису могли да открију узрок, тако да је пребачен на Одељење за кожно-венеричне болести Опште болнице у Чачку. Како ни тамо нису могли да му помогну, а сумњајући да је у питању алергијска реакција на пеницилин, Мумџић је транспортован у Београд на Одељење за хитну хирургију и трауматологију Прве хируршке клинике, где је преминуо 10. марта. У међувремену су у Призренску и Ђаковичку болницу почели да пристижу заражени пацијенти који су били у контакту са Хотијем, па су лекари почели да сумњају на могућност вариоле вере. У сарадањи са

⁹⁶⁹ У то време је у Гњилану, које је бројало преко 20.000 становника, долазило до гомилања отпадака и различитог ђубрета по градским улицама, због чега је тражено оснивање санитарне инспекције. Видети: *Анализа здравствене заштите мајке и детета*, 1970, АЈ, 142, Ф-375; Б.Ш, *Програм за децу Косова*, Борба, 10.4.1971; И.К, *Епидемија трбушног тифуса*, Јединство, 25.10.1971; *Заустављена епидемија тифуса*, Јединство, 11.11.1971; *У Коретину епидемија трбушног тифуса*, Јединство, 10.1.1972; Р.З, *Треба брже решавати социјалне проблеме*, Јединство, 20.1.1972; Р.Љ, *Здравствена заштита*, Јединство, 3.2.1972; М. Зоњић, *Основана Заједница здравствених организација Косова*, Јединство, 3.3.1972.

Републичким заводом за здравствену заштиту већ 14. марта предузете су прве мере епидемиолошке заштите на САПК и о свему је било обавештено како покрајинско, тако и највише политичко руководство Југославије. Упућивањем стручњака из Републичког и Савезног завода за здравствену заштиту, Војномедицинске академије и Института за имунологију и вирусологију *Торлак* започето је вакцинисање медицинских радника у Призрену и Ђаковици. Вирусолушки је вариола вера потврђена 16. марта, када је започета вакцинација становништва у угроженим подручјима, док је 18. марта вакцинација проширена на све припаднике јавних служби у Покрајини и ускоро на целокупно становништво државе. Информација о ширењу епидемије на Београд и Чачак објављена је тек 29. марта како се не би стварала паника код становништва.⁹⁷⁰

Југославији је у то време почела да пристиже међународна помоћ, првенствено у вакцинама, док је из болнице у Ђаковици 3. априла 1972. године отпуштен први излечени болесник. Светска здравствена организација у Женеви саопштила је 21. априла да је епидемија великих богиња у СФРЈ обуздана. Биланс епидемије великих богиња у

⁹⁷⁰ С обзиром да просечни инкубациони период вариоле вере износи 12 дана и да се она обично јавља у три таласа, у првој генерацији оболелих, који су се заразили од индексног случаја И. Хотија, налазило се 11 особа од којих је 9 било са САПК из Дањана, Ратковца, Ђаковице и Кушавца, и 2 ван САПК из Новог Пазара и села Бреснице код Чачка. Сви су они хоспитализовани од 9. до 15. марта 1972. године, изузев једне жене из села Кушавца код Ђаковице која је због лакшег облика болести примљена у болницу тек 24. марта и у међувремену заразила 16 болесника из четири насеља. У другој генерацији, од 15. до 31. марта на САПК је оболело 100 особа, махом чланови родбине и пријатељи оболелих у првој генерацији, као и пацијенти и посетиоци болница у Призрену и Ђаковици. Од Л. Мумџића се заразио његов брат и у аутобусу једно лице из села Пожеге код Новог Пазара, од којих су се инфицирале још 3 особе у трећој генерацији чиме се епидемија у Новом Пазару угасила. У Чачку је Л. Мумџић заразио 9 лица, од који је једно пренело болест у Моровић у САПВ, где се инфицирала његова мајка која је припадала трећој генерацији и која је преминула. На Дерматовенеролошкој клиници у Београду Латиф Мумџић је заразио 20 пацијената и 7 медицинских радника, од којих се инфицирало још 5 особа и укупно преминуло 6 лица. Осим тога, од Латифа Мумџића се заразила једна особа која је болест донела у село Трњане код Пожаревца, у селу Бресници се од индексног случаја И. Хотија заразило једно лице које је инфицирало своју супругу, а једна особа је болест из болнице у Ђаковици, где је 12. марта посетила своју кћерку, пренела у Плав у СРЦГ. Дакле, у другој генерацији је заражено 140 особа и епидемија се из почетних 6 проширила на 17 насеља, од којих 13 на САПК - Дујак, Морина, Рача, Рамоц, Рашкоц, Сановац, Витомирица, Кореница, Рогово, Крашинђерђ, Пусто Село и Дољ, као и Београд, Чачак, Трњине и Плав. У другу генерацију спадао је и болесник Ејуб Хоцај, који је отпутовао на рад у Хановер (Западна Немачка) 13. марта, чиме је зараза накратко изашла изван граница СФРЈ. У трећој генерацији, од 1. до 11. априла на САПК је оболело 14 особа, после чега је епидемија престала. Тако је у последњој генерацији било активно 11 насеља и то 8 на САПК – Дањане, Ратковац, Шаковица, Дујак, Рамоц, Рогово, Зјум и Стари Трг, као и Нови Пазар, Београд и Моровић. Видети: *Variola u Jugoslaviji 1972. godine. Izabrani materijali sa jugoslovenskog simpozijuma o varioli održanog u Primoštenu od 21. do 24. novembra 1972. godine*, Ljubljana 1972, 43; Н. Бура, *Без обдукуције. Књига о епидемији великих богиња у Србији 1972. године. Верна реконструкција догађаја*, Нови Сад 2012, 17; *Epidemija variole u Beogradu 1972. godine. Zbornik radova sa Simpozijuma*, Beograd 1972, 13; М. Гаталовић, *Велике богиње на САП Косову у светлости друштвено-политичких околности 1972. године*, Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 4, Зајечар 2013, 257; *Сумња се на појаву вариоле вере на Косову*, Политика, 18.3.1972; *Појава великих богиња*, Јединство, 20.3.1972; Г. Петковић, *И званично велике богиње*, Јединство, 23.3.1972; *Болест се не шири*, Јединство, 27.3.1972; *Без панике*, Јединство, 27.3.1972; *Велике богиње у Хановеру*, Политика, 29.3.1972; *Велике богиње у нормалним границама*, Јединство, 30.3.1972; *Велике богиње под контролом*, Јединство, 30.3.1972; И.К. *Вакцинација целокупног становништва Косова*, Јединство, 30.3.1972;

Покрајини разматран је 29. јуна у Скупштини САПК, када је саопштено да је епидемија погодила 16 села и 2 града, да је оболело 124 лица и преминуло 26, да је највећа била смртност одојчади, да је први болесник хоспитализован 9. марта и последњи 17. априла, да је вакцинисано 1.245.000 или 98% грађана, да су за време трајања ванредних мера органи унутрашњих послова поднели 61 прекршајну и кривичну пријаву против грађана који се нису придржавали прописа, да је у кућном карантину било 77 домаћинстава са 777 чланова и на заразним одељењима призренске и ђаковичке болнице 298 лица, као и да је САПК претрпело највећу материјалну штету у СФРЈ у износу вишем од 150 милиона динара. Према проценама надлежних органа, епидемија великих богиња је коштала Југославију више од 220 милиона динара, а крајем јуна 1972. године је донета одлука да Федерација покрије губитке САПК, с обзиром да је у питању било једно од најнеразвијенијих подручја државе. Укупно посматрано, у Југославији је било активно 25 жаришта епидемије и оболело је 184 и умрло 40 лица, при чему је у ужој Србији оболело 49 и умрло 8 (у Београду 32 оболела и 7 умрло), у САПВ оболело једно лице које је и умрло, а у СРЦГ оболело једно лице. Од 22 општине у Покрајини епидемија се јавила у пет – примарно у Призрену, Ораховцу, Ђаковици, те у Косовској Митровици и Пећи. Па ипак, иако не постоји сачувана адекватна архивска грађа, реконструкцијом тока епидемије великих богиња на САП Косову и у остатку СФР Југославије уочава се неблагоприятно реаговање надлежних државних и здравствених служби које су касниле са предузимањем потребних мера обавештавања и заштите становништва, чиме су поједине људске жртве могле бити избегнуте.⁹⁷¹

Недуго по обуздавању епидемије вариоле вере, почетком маја 1972. године у Косовској Митровици је откривно 8 случајева оболелих од трбушног тифуса. Средином месеца је у Скупштини САПК разматран предлог за дораду система дечје заштите у Покрајини, при чему је саопштено да је 523.000 деце било старости до 15 година или 42% укупног становништва Покрајине, док је свим облицима дечје заштите било обухваћено 10.283 деце и дечји додатак је примало 159.800 деце. Стога је прихваћен предлог да право на дечји додатак имају све породице којима је месечни приход мањи од 400 динара по члану. Седма седница ПК ССРНК, одржана 14. марта 1973. године, била је посвећена питању развоја здравства у Покрајини и на њој је апеловано да се здравствено осигурање омогући за читаво становништво САПК, да се формира Институт за здравствену заштиту

⁹⁷¹ *Variola u Jugoslaviji...*, 50; Н. Бура, *Без обдукуције...*, 20; *Epidemija varirole...*, 32; М. Гаталовић, *Велике богиње...*, 264; *Ни мува да пролети*, Вечерње новости, 31.3.1972; И. Костић, *Сужавају се канали великих богиња*, Јединство, 3.4.1972; М.С, *Хаџиола*, Јединство, 3.4.1972; *И поред смиривања – ново жариште*, Јединство, 6.4.1972; *За неколико недеља потпуно смиривање ситуације*, Јединство, 6.4.1972; *Четрнаест породица ослобођено карантина*, Јединство, 17.4.1972; *Биланс последица епидемије*, Јединство, 3.7.1972.

мајке и детета, повећа здравствена брига о становништву планинских предела и додељују стипендије како би се повећао здравствени кадар у Покрајини. Скупштина САПК је средином августа констатовала да у Покрајини од 1.438 насеља свега 100 има јавни водовод преко којег се водом снабдева 34% становништва, а да канализацију има 17 насеља од чега само 4 са уређајима за пречишћавање воде. У школама је свега 4% учионица имало хигијенски прихватљиву површину и око 5% хигијенске водоводе. Просечни животни век је са 48 година за жене и 45 за мушкарце у 1954. години померен на око 60 година. Стога је Скупштина САПК закључила да је Покрајини потребно око 500 лекара опште медицине и повећање броја постеља како би једна долазила на 365 становника, премда је у току је била градња 15 здравствених станица, хируршких павиљона у Пећи и Косовској Митровици и интернистичке службе у Приштини. Извршно веће Скупштине САПК је 9. априла 1974. године саопштило да је обезбеђено 70 милиона динара за изградњу здравствених објеката у Покрајини током текуће године, као и 31 милион динара за довршетак изградње већ започетких објеката у 1975. години. Тако је у Приштини планирана изградња клиника за заразне болести, ухо-грло-нос, очне болести, кожно-венеричне болести и помоћних објеката инфраструктуре. У Обилићу је планирана изградња Диспанзера за медицину рада, у Косовској Митровици хируршког павиљона Медицинског центра, у Пећи хируршког павиљона и Дома здравља, као и потребних медицинских објеката у Призрену, Драгашу, Сувој Реци, Клини, Витини, Вучитрну, Истоку и Качанику. При Основној школи *17. новембар* у Призрену у јуну је отворена прва покрајинска школа за ментално заосталу децу, којој су на тај начин пружене шире могућности да се обуче за поједине занате. Поводом петогодишњице рада Медицинског факултета ПУ, почетком октобра је председник Покрајинске скупштине И. Куртешки отворио нову Интерну клинику која је била најсавременије опремљена и за чијег директора је именован др Светомир Стожинић.⁹⁷²

Руководство САПК је почетком 1970. године приступило оснивању Завода за уџбенике и наставна средства у Приштини са намером да од СРС преузме креирање просветне политике у Покрајини. Свечано отварање ПУ одиграло се 17. фебруара, за чијег ректора је изабран Дервиш Рожај, при чему је у наредним годинама ПУ постао полигон иредентистичке мисли. У исто време је појачан увоз књига из НРА, међу којима

⁹⁷² На Медицинском факултету у Приштини је у септембру 1974. године дипломирао први студент др Хедвиг Кадрију. Видети: М.Б, *Открила осам обољења од трбушног тифуса*, Јединство, 8.5.1972; *Месеца дана хигијене* у САП Косову, 1972, АЈ, 142, К-398; М.З, *Доградиће се систем*, Јединство, 18.5.1972; *Седма ПК ССРНК*, 14.3.1973, АЈ, 142, Ф-428; *Потребни лекари опште праксе*, Јединство, 20.8.1973; М.З, *Наставиће се изградња здравствених установа*, Јединство, 11.4.1974; Ј.К, В.К, *Др под бројем један*, Вечерње новости, 19.9.1974; *Отворена прва школа*, Јединство, 17.6.1974; М.З, *Нова Клиника*, Јединство, 14.10.1974.

су протуране оне са антијугословенским садржајем, расла је активност верских организација, док су у Савезној скупштини покрајински посланици вршили притисак на Југословенску државу да појача улагања у просвету и културу на САПК. У септембру је почео упис Народног зајма за изградњу покрајинских основних школа којим је планирано да се просветни простор прошири са 0,6 на 1 m² по ученику. Друштво књижевника Косова основано је 30. октобра, на челу са председником Марк Краснићијем, које је одмах ступило у присне везе са НРА. Током 1971. године је до изражаја дошао проблем нелегалног издавања диплома основних и средњих школа, финансијска средства за културно-просветне потребе су тенденциозно усмеравана гласилима и друштвима која су деловала на албанском језику, а и даље су била актуелна питања осипања ученика у вишим разредима основне школе, малог броја средњошколаца, слабе квалификованости просветних радника и ниске кадровске базом. Насупрот томе, констатно се повећавао број размена посета између делегација културно-просветних организација САПК и НРА и у поједним институцијама, попут Покрајинског народног позоришта и студенстких листова, је долазило јачања притисака Албанаца на Србе и Црногорце. У октобру је покренута полемика на ПУ поводом уклањања термина СРС из заглавља диплома и са печата, што је подржао ректор Рожај у складу са применом уставних амандмана, док су у просвети изражена настојања албанских кадрова да се у наставу историје унесе што више података из прошлости Албанаца и да се избаце делови српске историје попут Косовске битке. Тако је на Филозофском факултету ПУ отворено питање мајоризације од стране Албанаца, односно фаворизовања албанских кадрова и студената, што је довело до одбијања студената српске и црногорске националности да подрже поновни избор Д. Рожаја за ректора ПУ и истицања критика на рачун прегласавања од стране Албанаца. Упркос томе, Рожај је изабран за ректора ПУ 19. новембра, при чему је усвојен кључ да ректор и један проректор ПУ буду Албанци и други проректор Србин и да на шест факултета 4 декана буду Албанци и 2 Срби.

Уследило је одржавање зборова студената српске и црногорске националности 3. и 6. децембра 1971. године на Филозофском, Правном и Медицинском факултету ПУ, који су затражили паритетну националну заступљеност и критиковали брисање термина СРС из докумената ПУ, нелегалан избор ректора и неадекватну расподелу места у студентским домовима. Зборови су разбијени, а покрајинско руководство албанске националности, на челу са М. Бакалијем, је цео случај заташкало, касније изједначивши ове протесте са иредентистичким демонстрацијама из 1968. године. Пошто је Филозофски факултет подељен на Филолошки и Природно-математички, средином јула 1972. године

је Секретаријат ПК СКК одбацио индиције да се албанска култура развија на штету других националних култура у Покрајини, док је 7. децембра обележен почетак рада ТВ Приштине, која је још била далеко од могућности да самостално емитује програм. Смена српских либерала довела је до поштравања цензуре у култури, тако да је Универзитетски комитет СК 11. јануара 1973. године донео одлуку о увођењу марксистичког образовања на све факултете ПУ и критиковани су новинари-комунисти листа *Јединство* да су необјективно преносили информације. Током 1973. године је започето формирање Академије ликовних уметности и Пољопривредног факултета ПУ, док је 27. фебруара 1974. године почело емитовање Другог програма Радио Приштине. За председника Савеза социјалистичке омладине Косова је у окторбу изабран С. Затрићи, а 30. децембра је Скупштина САПК донела одлуку да се отпочне са формирањем Друштва за науку и уметност Косова. У домену здравства, због нехигијенских услова живота постојала је велика смртност живорођене децена од 104,5 на хиљаду, као и честе епидемије заразних болести. Тако је почетком 1972. године избила епидемија великих богиња на САПК која се проширила на друге делове државе и током које је заражено 184 особа и 40 лица умрло. Иначе, од 1.438 насеља у САПК водовод је имало 100, а канализацију 17. Тако је у периоду од 1970. до 1974. године дошло до културно-просветног узлета Покрајине, током којег су албански кадрови у покрајинском руководству све више потенцирали културну и просветну самосталност и особеност САПК. Међути, нису отклањани изворни проблеми културне и просветне заосталости, па је и даље је 40% становништва било неписмено и свега 47,3% уписаних основношколаца стизало до осмог разреда.

ЗАКЉУЧАК

Косово и Метохија представља део Балканског полуострва са изванредним геостратешким значајем и рудним потенцијалом који је најдуже остао под влашћу Турске, односно који је тек 1912. године укључен у Краљевину Србију, тј. 1918. године у Краљевину СХС/Југославију као једно од најзаосталијих подручја са јаким патријархалним традицијама и нетрпељивостима између две најбројније нације – Срба и Албанаца. Елите ових народа, подељених по етничким, верским, језичким и културним особеностима, сматрале су да полажу ексклузивно историјско право на Косово и Метохију. Краљевина СХС/Југославија није била довољно политички стабилна, финансијски јака и друштвено мотивисана да реши вишевековне проблеме простора Косова и Метохије, разбијеног испрва на области и затим на бановине, тако да је у краткоћи свог постојања успела само да покрене пројекте аграрне реформе, колонизације српског и исељавања турског и делимично албанског становништва. Други светски рат је донео велика међунационална крвопролића на Косову и Метохији, а ослобођење – долазак на власт КПЈ, на челу са Ј. Брозом Титом, која је форсирала идеологију марксизма-лењинизма и паролу *братство-јединство*.

ДФ/ФНР Југославија је први пут административно уредила простор Косова и Метохије као аутономну област у саставу НР Србије која је постала једина југословенска република која је у свом склопу имала аутономне јединице, при чему је друга била АП Војводина. Прикључење Косова и Метохије федералној Србији извршено је на заседању Обласног НО у Призрену 8-10. јула 1945. године, а постојање Аутономне Косовско-метохијске Области потврђено је Уставом ФНРЈ из 1946. и Уставом НРС из 1947. године. Устанак албанског становништва Косова и Метохије против нове Југословенске државе крајем 1944. и почетком 1945. године подстакао је врх КПЈ да заузме обазрив политички став према овом простору, те да у тежњи за пацификацијом Албанаца пренебегне испитивање њихове одговорности за злочине извршене над српским становништвом током Другог светског рата и онемогући повратак протераних колониста. На то се надовезала идеја прављења Балканске федерације кроз коју је намеравно да, преко Космета, у Југословенску федерацију буде укључена Албанија.

Избијање југословенско-совјетског сукоба 1948. године године осујетило је ову замисао и у наредним годинама од Албаније створило непријатељски расположеног

суседа који је распиривао антијугословенску кампању и подгревао иредентистичке тежње Албанаца на Косову и Метохији. Стога је Југословенска држава појачала деловање Удбе на Косову и Метохији и почела још више да излази у сусрет Албанцима, који су чинили две трећине становништва Области, како би од њих створила лојалне грађане. Сходно томе, форисрано је сузбијање неписмености, грађење нових школа, отварање културних и здравствених установа, развијање националне равноправности, подизање индустрије, спровођење аграрне реформе, укључивање Албанаца у партијске и државне структуре и рушење традиционалних образаца живота како би Косово и Метохија ухватило корак са остатком Југославије. Иако су усвајањем Уставног закона ФНРЈ 13. јануара и Уставног закона НРС 5. фебруара 1953. године ојачане аутономне јединице као елементи НРС, кампањско решавање нагомиланих проблема није могло за кратко време да доведе до жељених резултата, тако да је средином педесетих година XX века у партијском врху Југославије почела да сазрева мисао о неопходности креирања планске државне интервенције на Косову и Метохији како би се трасирао дугорочни друштвено-политички развој ове Области.

У околностима сраслости Југословенске државе и СКЈ, када је целокупна државна политика креирана на партијским форумима, крајем 1956. године је формирана Комисија за националне мањине ЦК СКЈ која је у наредним годинама највише пажње посветила проучавању права, положаја и потреба албанске националне мањине, што је у многоме утицало на заузимање даљих ставова у вези са креирањем државне политике према Косову и Метохији. Тако је уочен висок природни прираштај албанског становништва у АКМО који је стварао социјалне и економске проблеме оличене у великој незапослености и потребама за константним проширивањем просветног и стамбеног простора, као и недостатак стручних кадрова ове националности. Сходно томе, препоручено је прерастање обласног гласила на албанском језику *Рилиндје* у дневни лист, стручно и идеолошко уздизање албанске омладине и веће укључивање Албанаца у државне органе како би се они дубље интегрисали у југословенско друштво, док је Друштвеним планом привредног развоја ФНРЈ 1957- 1961. године први пут Косово и Метохија званично уврштено у списак неразвијених подручја Југославије.

Седми конгрес СКЈ, одржан 22-26. априла 1958. године, прокламовао је политику већег привредног развитка неразвијених република, као и АКМО где је 40% запослених радника било без школе, службеника са факултетом било 3,3% и са основном школом 40%, од 37.275 чланова Партије било 48,7% Албанаца и 45 председника општина били Албанци, 18 Срби и 2 Црногорци. Посебан проблем су представљали иредентистички

настројени просветни радници албанске националности, међу којима је постојала стручна не квалификованости од 70%, док је 1. септембра отворена Виша педагошка школа у Приштини, прва такве врсте у АКМО. На проширеној седници Извршног комитета ЦК СКЈ 2. марта 1959. године подржан је процес даље афирмације равноправности националних мањина и њиховог већег запошљавања, а до краја године је повећан број стипендиста албанске националности на 48%. У септембру је на седницама Извршног комитета ЦК СКС покренуто питање гашења пет обласних срезова – Приштинског, Косовскомитровачког, Призренског, Пећког и Гњиланског и свођења броја општина са 65 на 28, са просечно 47 насеља и 28.100 становника, што је ступило на снагу 1. јануара 1960. године. Изузимањем делова централне Србије који су ушли у састав косметске општине Лепосавић, АКМО је била територијално проширена и заокружена, чиме је стварана основа за њено прерастање у Покрајину. Иначе, 1960. године је у 28 општина АКМО било 13 политичких секретара СК Албанаца, 11 Срба, 2 Црногораца и 2 Турчина, односно 14 Албанаца, 12 Срба и по један Црногорац и Турчин председник народних одбора општина.

Кварење југословенско-совјетских односа подстакло је руководство Албаније да у периоду од априла 1958. до јануара 1959. године објави у штампи 520 антијугословенских написа и карикатура у којима је нарочито критикована *денационализаторска* политика Београда према Албанцима у АКМО. Због тога су југословенске власти појачале напоре да Албанцима у Области са једне стране укажу како њихови сународници у Албанији тешко и обесправљено живе, а са друге стране да им предоче како им је Југословенска држава дала најшира мањинска права и слободе. На Петом конгресу ССРНЈ, одржаном 18-22. априла 1960. године, Комисија за националне мањине ЦК СКЈ је прешла под окриље ове организације, док је Ј. Броз Тито 23. маја обећао делегацији АКМО да ће Област и убудуће добијати материјалну помоћ Југословенске државе, која је у њу од 1957. до 1960. године инвестирала 76,3 милијарди динара. Иако је 1960. године осми разред обласних основних школа завршавало свега 30% уписаних ђака у пети разред, крајем октобра је отворен Филозофски факултет у Приштини као прва факултетска установа у АКМО. Исте године је за секретара ОК СКС изабран Д. Мугоша и за организационог секретара Ц. Нимани, док је за председника Обласног одбора ССРН именован С. Хасани.

Интензивирање припрема за доношење новог југословенског устава отворило је питање будућег статуса Косова и Метохије, тако да је крајем 1961. године обласном руководству саопштен став Извршног комитета ЦК СКЈ да ће се у својим аутономним правима АКМО изједначити са АПВ, односно постати друга покрајина у саставу НРС.

Државни попис становиштва 1961. године је показао да је број Албанаца у АКМО током десетеогодишњег периода повећан за више од 100.000 становника, док је 7. октобра отворен Правно-економски факултет у Приштини. Исте године је дошло до приближавања Албаније Кини, што је само подстакло наставак иредентистичке кампање према Косову и Метохији уз убацивање диверзантских и обавештајних група, на шта је Југославија реаговала објављивањем *Беле књиге о непријатељској политици Владе НРА према ФРНЈ*. Продубљивање економске кризе у Југославији довело је до истицања захтева за јачањем самосталности република насупрот југословенском централизму, па је у таквим околностима 14-16. марта 1962. године одржана седница Извршног комитета ЦК СКЈ на којој је затражено партијско јединство и истакнут А. Ранковић као најближи Брозов сарадник. Извршни комитет ЦК СКС је 9. јула расправљао о ситуацији у АКМО, у вези са чиме је затражено форсирање *братства и јединства*, даљи привредни развитак који би омогућио да до 1970. године друштвени производ по становнику Косова и Метохије достигне ниво од 58% просека Југославије у 1970. години, веће уздизање кадрова и развој просвете са циљем да до 1980. године сва деца у Области буду обухваћена основношколским образовањем. Приликом посете Е. Кардеља Косову и Метохији 7. новембра, обласно руководство га је обавестило да се динамика привредног развоја Области не остварује према зацртаним плановима и да лоша економска ситуација појачава националне нетрпељивости, на шта је он обећао да ће Југословенска држава наставити привредна улагања у АКМО сходно својим могућностима. Недуго затим, у рад је пуштена Термоелектрана *Косово I*, а у наредним годинама економски фокус Југословенске државе према Косову и Метохији био је усмерен на решавање проблема велике незапослености, диспропорције између броја издржавних лица и активног становништва и пренасељености у пољопривреди. Иначе, на Сајму књига у Београду се 6. новембра појавио први том Брозових сабраних дела на албанском језику.

Устав СФРЈ, тзв. *Повеља самоуправљања*, проглашен је 7. априла 1963. године и у њему је израз национална мањина замењен термином *народност*, док је Косово и Метохија проглашена Аутономном покрајином. Тако су АПКМ и АПВ остале у саставу Србије, али су ојачале као делови Југословенске федерације зато што је она била у обавези да даје сагласност за њихово евентуално укидање. Статут АПКМ, усвојен 10. априла, је предвидео да највиши орган АПКМ буде Покрајинска скупштина састављена од пет већа, за чијег председника је именован С. Аксић, док је Албанцима и Турцима у Покрајини омогућено да користе свој језик у органима власти и самоуправљања. У питању је било извесно слабљење положаја СР Србије у Југословенској федерацији

јачањем покрајина, при чему Косово и Метохија, за разлику од Војводине, није имало адекватну традицију аутономности, квалитетну кадровску базу, довољно развијену мрежу институција и економски потенцијал, односно није било довољно зрело да прерасте из Области у Покрајину. За председника Покрајинског извршног већа изабран је А. Шукрија, а за председника ПО ССРН Џ. Нимани. Исте године је констатовано да је број ученика косметских основних школа порастао за 34.232 у односу на 1959/60. годину и да је од 1958. године држава уложила 185 милијарди динара у АПКМ и повећала број лекара за 50%.

ПК СКС за КМ је 7. априла 1964. године упутио *Писмо* Извршном комитету ЦК СКС у којем је указано на лошу економску и политичку ситуацију на Косову и Метохији уз истицање да није дошло до потпуног остваривања државне политике бржег развоја Покрајине као најнеразвијенијег дела Југославије. Ово *Писмо* је разматрано на седници Извршног комитета ЦК СКС 22. маја када је део одговорности за неуспех државне политике на Косову и Метохији пребачен на покрајинске функционере и наглашено да развој АПКМ остаје примаран циљ СКС. Закључци са наведене седнице упућени су Извршном комитету ЦК СКЈ који је на састанку 6. и 7. јула затражио да се развој Косова и Метохије уклопи у развојну политику Југословенске државе и то преко одговарајућег Фонда који би био формиран у ту сврху. Са друге стране, 13. априла је дошло до истицања 58 застава Албаније широм Косова и Метохије, што је представљало једну од најорганизованијих иредентистичких акција. Уместо да буде експлицитно осуђен, овај инцидент је послужио покрајинском руководству да истакне замерке на рачун *великосрпског национализма* за који је наглашено да спречава давање већих права албанском становништву што злоупотребљавају иредентисти. Колико је такав закључак одговарао реалности на терену показује хапшење иредентистичке групе која је планирала атентат на Д. Мугошу и онемогућавање деловања иредентистичке организације *Револуционарног покрета за уједињење Шиптара*, чији је члан био А. Демаћи, али и констатација Секретаријата ПК СКС за КМ да је велики број процесуираних чланова непријатељских организација био осуђен на мале затворске казне или ослобођен. Свечано пуштање у рад Термоелектране *Косово II* 15. новембра протекло је у сенци израде Седмогодишњег плана привредног развоја Косова и Метохије до 1970. године у вези са којим је констатовано да доходак по глави становника АПКМ износи свега 29,6% просечног дохотка за СФРЈ и да је реализовано само 16,6% државних инвестиција у Покрајину.

На Осмом конгресу СКЈ, одржаном 7-13. децембра 1964. године, Ј. Броз Тито је пружио подршку даљем развоју неразвијених југословенских република и АПКМ као интереса целе Федерације. Пошто је потврђена политика афирмације равноправности националних мањина и захтеван бржи развој подручја на којима она већински живе, у погледу националног питања је закључено да оно није решено Народном револуцијом и формирањем федеративне Југославије, односно да његово дефинитивно решавање неће ни бити могуће у догледној будућности. Како је још једном одбачена идеја стварања југословенске нације и исказана потреба развоја појединачних националних култура у оквиру социјалистичке Југославије, са подручја АПКМ су у ЦК СКЈ изабрани Д. Мугоша, Ф. Хоца, А. Шукрија, Т. Симић и В. Дева. Почетком 1965. године је за новог председника ПО ССРН именован Б. Шкембаревић и почела је да сазрева идеја да се за политичког секретара ПК СКС за КМ изабере кадар алабанске националности, што је учињено на Деветој Покрајинској конференцији СКС за КМ, одржаној 14-16. јуна, када је на то место постављен В. Дева.

Фонд федерације за кредитирање привредног развоја привредно недовољно развијених република и крајева, који се односио на СР Босну и Хецеговину, СР Македонију, СР Црну Гору и АП Косово и Метохију, формиран је 4. марта, а већ 17. јуна 1965. године је на Другом пленуму ЦК СКЈ започета велика економска реформа Југославије, која се у АПКМ рефелектовала на обустављање пријема нових службеника, укидање мањих општина које су биле неспособне да самостално привређују и умањење покрајинских прихода. Међутим, политички врх Југославије није намеравао да обустави финансијска улагања у даљи развој АПКМ, упркос презадужености њене привреде, како не би изазвао незадовољство албанског становништва. Иначе, број основних школа у Покрајини је са 111 у 1959/60. години повећан на 207 у 1964/65. години, али је свега 12,5% ученица албанске националности уписаних у први разред стизало до осмог разреда. Број ученика средњих школа повећан је 2,5 пута и број студената се попео на 9.000 у АПКМ, али су издвајања општина за потребе културе износила само 1,8%.

Почетком 1966. године било је 44.852 чланова Партије на Косову и Метохији, при чему је заступљеност Албанаца износила 48,8%, што је било за око 20% мање од њихове бројности у становништву Покрајине. Исте године је констатован неуспех економске реформе у Југославији, док су у АПКМ неравномерно притицала средстава Фонда федерације и ниво продуктивности био за 25% нижи од југословенског. Неписменог становништва у АПКМ је било 42% и на једног ученика је долазило 0,72 m² школског простора. У таквим околностима, појавиле су се пукотине у јединству највиших

партијских руководилаца Југославије поводом питања реорганизације СКЈ и односа у Федерацији. Тако је на седници Извршног комитета ЦК СКЈ 16. јуна отворена афера у вези са постављањем прислушних уређаја у просторије Ј. Броза Тита, за шта су као инспиратори окривљени А. Ранковић и С. Стефановић. Због тога је сазван Четврти пленум ЦК СКЈ, тзв. *Брионски пленум*, који је утврдио да је Служба државне безбедности починила низ злоупотреба и да је фракционашка група на челу са Ранковићем хтела да преузме власт у држави. Том приликом је указано да су деформације СДБ биле веома изражене у АПКМ, а Ранковић и Стефановић су разрешени свих функција. Брионски пленум је означио дефинитивни пораз партијске струје која се залагала за очување југословенског централизма, док је у наредним месецима откривено да је СДБ вршила прислушкивања покрајинских руководилаца албанске националности М. Хоџе, И. Шаћирија и И. Пуље. То је искористио Секретаријат ПК СКС за КМ да 12. јула упути захтев за покретањем истраге о злоупотребама СДБ на Косову и Метохији, што је послужило као основа да покрајинско руководство први пут експлицитно затражи да се проблеми даљег развоја Покрајине, уместо у Републици, већим делом решавају у Федерацији.

На Шестој седници ЦК СКС, одржаној 14-15. септембра 1966. године, покрајински руководиоци, махом албанске националности, су изнели тврдње да је Удба у АПКМ вршила терор над албанским становништвом, приказавши их као жртве *великосрпског национализма*, што је у наредном периоду довело до уобличавања нове државне политике према Косову и Метохији која је почивала на потенцирању моралне одговорности српских комуниста и максималном излажењу у сусрет захтевима Албанаца како би се исправиле грешке из прошлости. На заједничкој седници Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата ПК СКС за КМ, одржаној 22-23. септембра, отворена су питања у вези са злоупотребама СДБ у *Призренском процесу*, акцији сакупљања оружја, иселјавању турског и албанског становништва у Турску током педесетих година XX века и дискредитовањем кадрова албанске националности, при чему је Ф. Хоџа покренуо питање неадекватне употребе термина *Шинтар* и Д. Радосављевић Боби указао на негирање права албанске народности на употребу своје заставе. Седма пленарна седница ПК СКС за КМ, одржана 12-13. октобра, одбацила је одговорност Покрајинског комитета за деформације СДБ у АПКМ и истакла захтев да се кроз реорганизацију СДБ побољша њен национални састав укључивањем већег броја припадника националних мањина, при чему су из Партије искључени највиши руководиоци СДБ у покрајинским органима М. Мијушковић, С. Грковић, Ш. Кајтази и Р. Видаковић. Недуго затим, у АПКМ је поднето

950 пријава грађана против СДБ у којима су у као као починиоци злоупотреба у 72,5% случајева означени службеници српске и црногорске националности и констатовано да је у Покрајини СДБ формирала 22.038 досијеа од којих 70,4% за припаднике албанске националности и да је у покрајинским органима СДБ запослено свега 13,33% Албанаца.

Реорганизацијом Партије, у Председништво ЦК СКС су ушли покрајински кадрови С. Аксић, Ц. Нимани и В. Дева, у Извршни комитет ЦК СКС К. Широка и у ЦК СКС П. Ајтић. На Осмој пленарној седници ПК СКС за КМ 26. новембра 1966. године је за председника Покрајинског комитета изабран В. Дева и за секретара Извршног већа И. Вакић. Председник ЦК СКС Д. Радосављевић Боби је 7. децембра покренуо питање да ли је довољан постојећи уставни оквир за остваривање свих права албанске националне мањине у Југославији, док је на заједничкој седници Председништва и Извршног комитета ПК СКС за КМ 28. децембра исказано незадовољство националном структуром запослених лица и ученика високошколских установа из редова Албанаца у АПКМ. Описана дешавања су инспирисала руководство Албаније да подстакне додатно неповерење својих сународника према Југословенској држави. Иначе, Правно-економски факултет у Приштини је 4. новембра донео одлуку да се у високошколску наставу први пут уведе албански језик, док је ТВ Београд од 29. новембра започела емитовање прве емисије на албанском језику. У питању су биле свесне и политички мотивисане одлуке врха Југословенске државе којима учињен корак напред у погледу проширења права Албанаца на Косову и Метохији.

Незадовољство Срба и Црногораца на Косову и Метохији државном политиком која је излазила у сусрет Албанцима дошло је до изражаја масовним прослављањем Православне Нове године 13/14. јануара 1967. године. Са друге стране, започета је уставна реформа у Југославији, у вези са којом су покренута питања веће афирмације народности и проширења права аутономних покрајина, што је руководство АПКМ искористило да пласира тезу како је неопходно још јаче везати покрајине за Федерацију и да би АПКМ *боље прошла да је била република*. Ј. Броз Тито је 23. фебруара примио делегацију АПКМ и подржао њене захтеве за побољшањем односа са Албанијом, већом заступљеношћу кадрова албанске националности на руководећим местима и бољим остваривањем политике националне равноправности. Већ 21. марта је делегација АПКМ посетила Е. Кардеља који је подржао предлог уставног проширења права и надлежности покрајина и њиховог јачег везивања за Федерацију, одбацивши идеју да АПКМ прерасте у Републику.

Од 25. до 28. марта 1967. године Ј. Броз Тито је боравио у посети Косову и Метохији, где је популарисао југословенска улагања у развој Покрајине и обећао да ће се наставити државна помоћ њеном даљем привредном напредовању, чиме је настојао да додатно веже интересе Албанца за Југословенску федерацију. Прва група амандмана I-IV на Устав СФРЈ, усвојена 18. априла, омогућила је проширење компетенција Већа народа, док је Скупштина СРС 20. априла прогласила амандмане I-III на Устав СРС по којима се у Веће народа Савезне скупштине бирало по пет делегата из покрајина. У исто време је за председника Скупштине АПКМ изабран Ф. Хоџа, Покрајинског извршног већа И. Вакић и ПК ССРН И. Куртеши. Током лета је отворено питање неодговарајуће заступљености Албанаца од 51% у структури запослених напрема 67% бројности у укупном становништву АПКМ, изражен захтев да се Албанци у Југославији не називају *Шинтарима* зато што је овај термин оцењен неадекватним и увредљивим, те саопштено да је реорганизацијом СДБ број запослених смањен за 40% и национални састав службеника подигнут у корист Албанаца на 34%.

Колегијум ДСИП-а је почетком 1967. године потврдио заинтересованост Југославије за побољшањем односа са Албанијом, што је у наредним годинама остало трајно државно опредељење уз примену стратегије отварања Косова и Метохије према Албанији, односно коришћење албанске народности као моста сарадње. Сходно томе, руководиоци албанске националности у АПКМ су почели да врше притиске на органе Федерације и Републике да се што више прошири сарадња са Албанијом у погледу културе, просвете и узајамних посета, иако је одатле долазио јак иредентистички утицај. Истовремено, АПКМ се налазила у веома лошој економској ситуацији, повећавана су дуговања привредних организација, гомилала се роба у фабрикама, стопа привредног раста је износила свега 1% и испитиване су могућности да се вишак радне снаге упути у иностранство. У фебруару је основан Албанолошки институт у Приштини са циљем проучавања баштине Албанаца и њиховог бољег повезивања са осталим нацијама у Југославији, премда је у АПКМ недостајало 2.400 квалификованих просветних радника, од којих чак 2.200 за извођење наставе на албанском језику.

Група чланова ПК СКС за КМ, ЦК СКС и ЦК СКЈ је 12. јануара 1968. године одлучила да отвори питање *Призренског процеса* из 1956. године како би се рехабилитовали осуђени актери албанске националности и још једном потенцирала штетна делатност СДБ на основама *великосрпског шовинизма* у АПКМ, тако да су до краја марта поништене судске пресуде поводом овог случаја. Избор П. Стамболића за новог председника ЦК СКС изазвао незадовољство највиших кадрова албанске

националности у АПКМ, којима је више одговарао попустљив приступ његовог претходника Д. Радосављевића Бобија, док је у мају Извршни комитет ЦК СКС покренуо питање равноправне употребе заставе албанске народности. У таквим околностима је 29. и 30. маја одржана Четрнаеста седница ЦК СКС на којој је дошло до отварања *Српског питања* на Косову и Метохији од стране Ј. Марјановића и Д. Ћосића, који су негирали да српски народ има посебне обавезе у Федерацији и истакли да је руководство АПКМ више заинтересовано за проширење права Албанаца и самосталности Покрајине кроз уставне промене, посебно у вези са добијањем права на самоопредељење народности, него за решавање животних проблема и спречавање притисака Албанаца на Србе и Црногорце да се исељавају из АПКМ. Иако су указали на јачање иредентистичког расположења на Косову и Метохији, ЦК СКС је осудио и одбацио њихове статове као вид *великосрпског национализма*. Избијање студентских демонстрација у Југославији и војна интервенција Варшавског пакта у Чехословачкој 21. августа 1968. године потиснуле су Четрнаесту седницу ЦК СКС у други план, док је Извршни комитет ЦК СКЈ 29. јула подржао право народности на истицање својих застава, препоручивши да се у случају албанске националности о појединостима договоре АПКМ и заинтересоване републике. Но, како се се у наредним месецима одуговлачило са решавањем овог питања, Албанци су на Косову и Метохији самовољно почели да истичу заставу Албаније.

На таласу описаних дешавања, у првој половини 1968. године је покренуто питања промене назива Покрајине кроз уклањање термина *Метохија* и додавање израза *Социјалистичка*, чиме се она приближавала републикама, те указано на потребу писања термина *народност* свуда у уставним документима где се помињу народи. Председништво и Извршни комитет ЦК СКС су 27. маја изразили уздржаност поводом идеје да се Статут АПКМ назове *Уставом*, препуштајући покрајинском руководству да одлучи о будућем називу Покрајине, што је изазвало незадовољство Комисије за Статут АПКМ чији су представници почели да утичу на савезне посланике како би се у будућим уставним изменама Покрајина јаче везала за Федерацију, односно заобишле ингеренције Републике. Крајем јула је предлог уставних промена стављен на јавну дискусију, чији су носиоци у Покрајини биле организације ССРН, али су у Ђаковици, Пећи, Косовској Митровици и Приштини Албанци отворено затражили да се АПКМ конституише у републику са својим уставом, да им се омогући право на самоопредељење и дозволи званична употребе албанског језика и симбола, што је било у супротности са политичком платформом Партије. Премда су ПК СКК за КМ и Извршни комитет ЦК СКС осудили ове изливе иредентизма, албански кадрови у руководству АПКМ су настојали да представе

јавности како њихови сународници нису били довољно информисани и за ситуацију поново окриве *великосрпски национализам* који се противио давању већих права Албанцима. Индикативан је случај покрајинског јавног тужиоца Р. Шаље који је на пленарној седници ПК СКС за КМ 23. септембра отворено подржао захтеве за прерастањем АПКМ у републику и давање права на самоопредељење народности, због чега је формирана радна група која је испитала његово држање и утврдила да је *ревидирао ставове*, чиме је овај испад био заташкан. Осим тога, покрајински руководиоци су на седници Извршног комитета ЦК СКС 27. септембра захтевали да се што пре правно дефинише слободно истицања албанске заставе и успротивили се да она буде различитог изгледа од државне заставе Албаније.

Описана атмосфера је погодвала да 6. и 8. октобра 1968. године у Призрену и Сувој Реци дође до првих демонстрација Албанаца који су носили албанску заставу и узвикивали пароле у којима су тражили републику, а што је 13. и 19. октобра у мањој мери поновљено у Косовској Митровици и Пећи. Осим декларативне осуде партијских и државних органа Покрајине, ништа конкретно није учињено да се ови случајеви испитају и предупреду нови ексцеси, чему је у прилог ишла реорганизација СДБ којом су са кључних места били уклоњени искусни оперативци и постављени махом кадрови албанске националности. Премда је С. Аксић обавестио Ј. Броза Тита да у АПКМ буја иредентизам и да В. Дева и Ф. Хоџа нису ништа предузели да то спрече, Председника СФРЈ је 24. октобра посетила делегација АПКМ која му је сугерисала да ће се испитати протесте Албанаца, на шта је он узвратио обећањем да ће Федерација наставити привредна улагања у Покрајину, одбацио идеју стварања републике и подржао да се у називу Покрајине нађе термин *Социјалистичка*. На састанку најужег руководства СРС код П. Стамболића 5. новембра су покрајински функционери одустали од захтева за истим бројем посланика покрајина и република у Већу народа Савезне скупштине и преименовања Статута АПКМ у *Устав*. На Десетој Покрајинској конференцији СКС за КМ, одржаној 14-15. новембра, за председника ПК СКС за КМ је поново изабран В. Дева и за секретара К. Реуфи, док су на Шестом конгресу СКС, одржаном 21-23. новембра, за новог председника и секретара ЦК СКС изабрани М. Никезић и Л. Перовић, који су касније постали познати као тзв. *српски либерали*.

Масовне демонстрација Албанаца у Гњилану, Урошевцу, Подујеву и Приштини усмерене на одвајање Косова и Метохије из састава Југославије избиле су 27. новембра 1968. године. После интервенције јединица ЈНА и смиривања ситуације, албански руководиоци у Покрајини су настојали да демонстрације прикажу као социјалне немире и

да их заташкају. Подршка покрајинским функционерима је стигла како од Никезића, тако и од Броза који је 30. новембра апеловао да се догађаји *не драматизују*, чиме је практично Албанцима била опроштена антидржавна побуна. У циљу смиривања ровите политичке ситуације, Једанести пленум ЦК СКЈ је 2. децембра подржао захтеве да се из назива Покрајине уклони термин *Метохија*, који је историјски доказивао вишевековну пристуност српског народа на овом простору, и да се Албанци више не називју *Шинтарима*. Наведено показује да су иредентистичке демонстрације дале подстрек усвајању уставних решења која су ишла у корист Албанцима. Иредентистичке демонстрације су се прелиле у СР Македонију, где је од 28. новембра до 1. децембра било истицања албанских застава у Гостивару и потом у Тетову 22/23. децембра када је затражено да се ова општина припоји Косову и Метохији и касније прикључи Албанији.

Скупштина АПКМ је 12. децембра 1968. године једногласно одлучила да се из назива Покрајине уклони термин *Метохија* и да њен пун назив убудуће гласи *Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово*. Савезна скупштина је 26. децембра усвојила амандамане VII-XIX на Устав СФРЈ којима су покрајине постале *конститутивни елементи југословенског федерализма*, са правом да у Веће народа Савезне скупштине делегирају по 10 посланика и доносе свој *уставни закон*. Тако СРС више није имала ингеренције над одлукама покрајинских органа, али је од њих била обавезна да тражи сагласност по многим питањима, чиме је доведена у инфериорни положај у односу на остале југословенске републике. Скупштина СРС је 29. јануара 1969. године усвојила амандамане IV-VIII на Устав СРС, док је Скупштина САПК 24. фебруара усвојила Уставни закон САПК који је предвиђао да територија Покрајине не може бити мењана без сагласности Скупштине САПК, формирање Врховног суда САПК и право на употребу албанског и турског језика и симбола. Иначе, током 1968. године су привредни губици у Покрајини били већи за око 436% у односу на 1967. годину. Крајем јула је расписан народни зајам за изградњу основних школа у АПКМ са циљем да се до 1970. године подигне 1.046 просветних објеката, док је 29. новембра отпочело емитовање Другог програма Радио Приштине.

У обрачуну са организаторима и учесницима иредентистичких демонстрација, надлежни државни органи су били много одлучнији у Македонији него на Косову и Метохији, док је П. Јовићевић 21. јануара 1969. године упутио писмо Ј. Брозу Титу у којем је указао на узнемиреност Срба и Црногораца у Покрајини и одсуство воље да се испита одговорност покрајинског руководства за избијање демонстрација. Деветорица организатора демонстрација у САПК су осуђена 4. априла на казне затвора од 3 до 5

година, а знатно блаже казне су добили организатори немира у Урошевцу и Подујеву. На Деветом конгресу СКЈ, одржаном 11-15. марта, Ј. Броз Тито је потврдио намеру Југословенске федерације да даље улаже у развој САПК, упркос нарастајућем незадовољству развијених република које су сматрале да тиме оштећују сопствени прогрес. Такође, у Председништво СКЈ су ушли покрајински руководиоци Ф. Хоџа, Ј. Печеновић и К. Широка и образован је Савез комуниста Косова који је организационо био изузет из ингеренције СКС.

Споразумом о друмском саобраћају од 11. априла 1969. године Југославија је доста изашла у сусрет Албанији, а у наредном периоду су односи између ове две државе текли по принципу *топло-хладно*, при чему је руководство Албаније злоупотребило групу сватова из Ђаковице коју је укључило у прославу 25-годишњице ослобођења ове државе, представивши их као званичну делегацију САПК. Иза тога се крила тежња Тиране да успостави директне односе са Приштином, заобилазећи Београд. За председника Скупштине САПК изабран је 7. маја И. Куртеши, а за председнике Покрајинског извршног већа и ПК ССРНК И. Вакић и А. Фазлија. Почетком јула, током посете САПК Е. Кардељ је указао да уставне промене нису завршене и констатовано је да је број чланова СКК порастао на 51.180 од којих је албанске националности било 55%. У Приштини је 19. априла започета изградња Спомен-дома народних хероја Бора и Рамиза, као симбола братства и јединства народа и народности, чији је покровитељ био Ј. Броз Тито, појачан је увоз литературе и школских учила из Абаније без довољне државне контроле и први покрајински лист на турском језику *Тан* почео је да излази 1. маја. Но, најкрупнији културно-просветни догађај представљало је усвајање Закона о оснивању Универзитета у Приштини 18. новембра у Покрајинској скупштини, који је у свом саставу имао 6 виших школа и 3 факултета.

Због нередовног притицања средстава Фонда федерације и повећавања неликвидности предузећа, Ф. Хоџа је на седници Извршног бироа ПСКЈ 9. децембра 1969. године критиковао неоствареност политике бржег развоја САПК током протекле четири године. Истовремено, у СРС су се на власти учврстили српски либерали који су махом били политичари млађе генерације и који су се залагали за немешање у унутрашња питања других југословенских република, изграђивање тржишне економије и ослобађање СРС жига централизма и унитаризма. Они су према САПК настојали да воде избалансирану политику у којој су покрајинском руководству излазили у сусрет по већини захтева, осим оних који су водили дезинтеграцији СРС. Међутим, временом су политичке разлике између руководства СРС и САПК почеле да се продубљују, посебно

после Десете седнице ЦК СКХ из јануара 1970. године, при чему су, због хипотеке Брионског пленума, српски либерали приморавани од стране политичког врха Југославије да појачавају критике *великосрпског национализма* и да ћутке прелазе преко појава *великоалбанског национализма*.

Почетком 1970. године је Фонд федерације доделио 750 милиона динара САПК, како би се сузбила нарастајућа неликвидност привредних предузећа, посебно гиганата *Косова* и *Трепче*. Покрајина је и даље била на првом месту у Федерацији по незапослености и са најнижим националним дохотком од 200 долара по глави становника. Дотације Федерације и Републике Буџету САПК за 1970 годину су износиле 56,5%, а велике проблеме су представљали висок природни прираштај од 28,5% и неквалификованост 50% запослених. На седници ЦК СКС 20. фебруара је покрајинско руководство означило питање привредне неразвијености САПК узрочником свих проблема у овој Покрајини, о чему је расправљано и на седници Извршног бироа ПСКЈ четири дана касније када је затражена већа економска помоћ Федерације и констатовано да САПК представља један од највећих унутрашњих проблема Југославије. На Осмој седници ПСКЈ 22. априла су донети Закључци о актуелним друштвено-економским и политичким питањима развоја САПК, у којима је затражено да се у Друштвеном плану развоја СФРЈ 1971-1975. године утврди политика бржег развоја Покрајине, и то издвајањем већих средстава Фонда федерације и повећањем помоћи од стране СРС. У наредном периоду ова идеја је спровођена у дело путем политички мотивисане солидарности свих југословенских република и АПВ, мада су, због раста инфлације, до 1973. године биле приметне тенденције застоја у развоју САПК. ТЕ *Косово* III пуштена је у рад 19. априла, док је током пријема делегације САПК 27. априла Ј. Броз Тито подржао рад покрајинских органа.

Процес даљих уставних промена у Југославији настављен је кроз рад на формирању Председништва СФРЈ, у чему је руководство САПК видело шансу за што већим изједначавањем права република и покрајина. Председништво Скупштине и Извршно веће СРС одржали су 22. октобра 1970. године заједничку седницу на којој је затражено да једна од сталних функција Федерације буде помогање бржег развоја САПК, што је потврђено приликом сусрета Броза и руководства СРС 28. октобра и подржано на Првој конференцији СКЈ. Међутим, Секретаријат ПК СКК је на седницама 13. и 21. новембра формулисао захтев да САПК, као најнеразвијенији део Југославије, добије повлашћен положај у односу на друга неразвијена подручја, али је на проширеној седници Председништва Скупштине СРС 24. новембра дошло до размимоилажења око

дефинисања конкретних праваца бржег развоја Покрајине, што је наишло на осуду Секретаријата ПК СКК 15. децембра. Ф. Хоџа је 24. децембра на седници Извршног бироа ПСКЈ указао на нерасположење у САПК поводом одсуства конкретних мера за развој Покрајине, што је представљао покушај вршења притиска на српске либерале, док је у Скупштини САПК 28. децембра усвојен Закон о остваривању равноправности језика и писама на територији Покрајине. Иначе, почетком 1970. године је основан Завод за уџбенике и наставна средства у Приштини, чиме се креирање просветне политике изузимало из ингеренција СРС, док је за ректора Универзитета у Приштини, који је у наредним годинама постао полигон иредентистичке мисли, изабран Д. Рожај. Оснивање ПУ је поздравило руководство Албаније и представници ПУ су 19. октобра посетили Тирану где су, супротно препорукама државних органа, потписали Протокол о сарадњи у наставно-научној области са Државним универзитетом. Чињеница да је Југословенска држава олако прешла преко овог инцидента дало је подстрек даљој неконтролисаној сарадњи кадрова Покрајине и Албаније, па је тако Друштво књижевника Косова по оснивању 30. октобра, на челу са председником М. Краснићијем, одмах ступило у присне везе са НРА.

Иако су српски либерали настојали да кроз економију јаче вежу САПК за СРС, покрајинско руководство је 8. јануара 1971. године у Републичкој скупштини затражило већу помоћ СРС у даљем развоју Покрајине, на шта су добили одговор да у Републици постоје и друга неразвијена подручја осим САПК. То је довело до хлађења односа између руководства САПК и СРС и све већег окретања Покрајине ка Федерацији. Но, 30. марта је Републичка скупштина усвојила Закључке о путевима, мерама и методама убрзанијег развоја САПК, што је потврдила и Савезна скупштина, а чиме су заправо српски либерали под притиском Федерације максимално изашли у сусрет Покрајини. То није задовољило апетите покрајинског руководства, посебно што су резултати државног пописа одржаног у априлу показали да се у периоду од 1961. године албанска популација у САПК повећала за 269.563 лица или 42%, чинећи 73,7% покрајинског становништва. У исто време се Ј. Броз Тито изразио против прерастања покрајина у републике и одбачен је предлог да народности добију право на самоопредељење. Током посете САПК 12-14. априла, Броз је обећао да ће Федерација наставити улагања у развој Покрајине, док је П. Јовићевић затражио да се у уставне амандмане *не шверцује* теза да је САПК првенствено политичка заједница Албанаца, заложивши се против тенденција националне мајоризације од стране Албанаца. Дугорочни југословенско-албански споразум о трговинској сарадњи за период 1971-1975. године потписан је 20. маја и дипломатска

представништва две државе су подигнута на ранг амбасада, при чему је за југословенског амбасадора у Тирани је именован Ј. Печеновић.

У описано време је почело да расте неповерење Броза према српским либералима и међу руководством САПК је дошло до подела на националној основи. Пошто је К. Реуфи 15. маја 1971. године упутио критику да није ништа учињено да се спречи да се бројност турске народности у Покрајини од 1961. године преполови, на Двдесетосмој проширеној седници ПК СКК 21. и 22. јуна српски и црногорски кадрови су проговорили о притисцима Албанаца на Србе и Црногорце да се исељавају из Покрајине и М. Секуловић је замерио кадровима албанске националности да фаворизују своје сународнике у политици запошљавања, студирања и издаваштва. Одговор на ове оптужбе био је избор М. Бакалија за новог председника ПК СКК, познатог по оштрој реторици у корист Албанаца. Савезна скупштина је 30. јуна усвојила амнадмане XX-XLII на Устав СФРЈ којим су покрајине стекле право да заједно са републикама одлучују о пословима Федерације и дају сагласност на измене Устава СФРЈ, при чему су у Председништво СФРЈ изабрани В. Дева и И. Куртеши као делегати САПК. На захтев Броза, покрајинско руководство му је послало Информацију о стању у САПК, али без сагласности свих чланова ПК СКК и са једностраним погледом на збивања у Покрајини која су била у интересу Албанаца, а на основу које је Председник СФРЈ дао Бакалију одрешене руке да *удар* по свима који се не слажу са државном политиком на САПК. У таквим околностима је на Тридесетој седници ЦК СКС 9. јула дошло до иступа К. Реуфија који је истакао да неразвијеност Покрајине није узрочник свих проблема и скренуо пажњу на проблеме иредентизма. Како ЦК СКС није желео да се огради од Руфијевог саопштења, уследило је до додатно удаљавање руководства СРС и САПК.

Осуда хрватског национализма на Двдесетпрвој седници ПСКЈ, одржаној 30. новембра и 1. децембра 1971- године, дало је подстрек студентима српске и црногорске националности да организују зборове 3. и 6. децембра на Филозофском, Правном и Медицинском факултету ПУ, када су затражили спречавање албанске мајоризације на ПУ и успостављање паритетне националне заступљености и супротставили се уклањању термина СРС из заглавља диплома и са печата, избору ректора путем прегласавања и неадекватној расподели места у студентским домовима. Студентски зборови су одмах разбијени, а покрајинско руководство албанске националности, на челу са М. Бакалијем, је цео случај заташкало, неправедно изједначивши касније ове протесте са иредентистичким демонстрацијама из 1968. године. Наведено је подстакло да се на Тридесеттрећој седници ПК СКК 21-22. децембра отвори расправа током које је М.

Секуловић отворено саопштио да је после Брионског пленума централни проблем у САПК постао *великоалбански национализам*. То је довело до његовог исуљчења из ПК СКК на иницијативу Бакалија, што је мотивисало Ј. Шотру да 28. децембра упути *Информацију* Брозу у којој је указао на тежње покрајинског руководства албанске националности да створи владајућу елиту у САПК. Поред тога, 1971. година је била испуњена притисцима Албанаца на Србе и Црногорце да им у јеку привредне кризе уступају радна места, док је 44% државних улагања у САПК је остало неискоришћено.

Скупштина САПК је 17. фебруара 1972. усвојила амандмане I-X на Уставни закон САПК којима је установљено Председништво Скупштине САПК, Извршно веће САПК добило ресоре и утврђен Уставни суд Косова. Скупштина СРС је 24. фебруара усвојила амандмане IX-XVI на Устав СРС којим су покрајинама дате одрешене руке у законодавству. У исто време је у САПК 1972. године избила епидемија великих богиња која се проширила на друге делове државе и током које је заражено 184 особа и 40 лица умрло. Иначе, од 1.438 насеља у САПК водовод је имало 100 и канализацију 17, док је постојала велика смртност живорођене деце од 104,5 на хиљаду. Све отвореније незадовољство Ј. Броза Тита српским либералима довело је до поделе унутар руководства СРС, односно дистанцирања Д. Марковића и П. Стамболића, док је руководство САПК почетком септембра нагласило да се српски либерали намерно нису трудили да подстакну бржи развој Покрајине, да су изражавали сумње у уставне амандмане и да су са резервом примали критике *великосрпског национализма*.

По обрачуну Броза са српским либералима средином октобра 1972. године, М. Бакали је изнео становиште да су српски либерали тенденциозно настојали да изолују руководство Покрајине. На основу Писма Председника СКЈ и Извршног бироа ПСКЈ, до почетка новембра је из СКК искључено 140 чланова, међу којима 30 руководиоца. Оставке М. Никезића, Ј. Перовић, О. Невзатија и К. Реуфија усвојене су 11. новембра, након чега је уследио талас критичке цензуре. За новог председника и секретара ЦК СКС су изабрани Т. Влашкалић и Н. Петронић, који су били бледе политичке фигуре, што је покрајинском руководству албанске националности пружало повољне изгледе да у наредном периоду настави борбу за проширење права својих сународника. Заправо, српски либерали су политичком уздржаном и помирљивим приступом практично подржали реформу Федерације која је ишла у прилог већој независности Покрајине и слободи у деловању руководства САПК.

Током 1972. године је сваки 13. становник САПК је био у радном односу, док је Покрајина заостајала 20 година у развоју за СР Словенијом. За гувернера Народне банке

Косова је 25. априла изабран А. Казази, средином јула је започета изградња Хидростема *Ибар-Лепенац* финансираног углавном из кредита Међународне банке, а крајем године су повећани минимални лични дохоци. Осим тога, 7. децембра је обележен почетак рада ТВ Приштине, која је још била далеко од могућности да самостално емитује програм. У исто време, руководство Албаније је одбијало да потпише међудржавни протокол о културно-просветној срадњи са Југославијом зато што му је нерегулисано стање остављало широке могућности за пропагандно деловање према албанској мањини у САПК.

Током 1973. године интензиван је рад на даљој уставној реформи која је предвиђала доношење новог интегралног Устава СФРЈ. ПК СКК је 20. јуна осудио Ј. Шотру што је, без сагласности ПК СКК, упутио Информацију о стању у Покрајини Председнику СФРЈ 1971. године, због чега је искључен из ПК СКК. То је представљало упозорење осталим кадровима, али и показатељ незаинтересованости политичког врха Југословенске државе за проблеме неалбанских националности у САПК. Средином августа су стручњаци и политичари албанске националности почели да истичу тезу о неопходности промене назива највишег правног акта САПК из Уставног закона у *Устав*, чиме се практично потврђивала државност Покрајине, а што је наишло на одобравање новог руководства СРС у складу са сугестијама највиших функционера СФРЈ. Крајем 1973. године је од укупно 209 лица одстрањених са осетљивих положаја у Покрајини било 153 Албанаца и 56 Срба и Црногораца, мада је главни проблем представљао велики пораст трошкова живота и исхране. С обзиром да је смена српских либерала довела до подстицања тенденција демократског централизма у политици СКЈ, ССИП је препоручио САПК да сузи сарадњу са НРА и да пружа државним органима информације о различитим посетама овој држави, што у наредном периоду није превише поштовано.

Устав СФРЈ, проглашен 21. фебруара 1974. године, дефинисао је Југословенску државу као федералну заједницу шест република и две покрајине, чиме су покрајине стекле исте функције као и републике и биле дефинисане као конститутивни елементи Федерације у саставу СРС, односно Устав СФРЈ је прокламовао даље осамостаљивање република и покрајина које је, као кохезиони фактор, на окупу држала Партија. Нови Устав СРС, усвојен 25. фебруара, свео је Републику на конфедерацију уже Србије са двама покрајинама, при чему је Република имала обавезу да добије сагласност покрајина за све одлуке које су их се тичале. Први Устав САПК, донет 27. фебруара, истакао је равноправност свих народа, народности и етничких група које живе у Покрајини, промовисао право Покрајине да самостално организује своје органе и доноси законе и утврдио нови орган: Председништво САПК. Једанаеста конференција СКК, одржана 29-

30. марта, је указала да СКК броји 46.256 чланова, од којих 61,49% Албанаца, 26,51% Срба, 8,09% Црногораца, 0,69% Турака, 0,46% Рома и 2,76% осталих, као и да у структури запослених Албанци учествују са 57,4% и у структури становништва 73,7%, Срби са 31,8% напрема 18,3% и Црногорци 6,2% напрема 2,5%. Седми конгрес СКС, одржан од 23-25. априла, је потврдио да ће СРС и даље имати посебне обавезе у погледу бржег развоја САПК. У наредном периоду, за члана Председништва СФРЈ изабран је Ф. Хоџа, за председника Председништва САПК Џ. Нимани, за председника Скупштине САПК И. Куртеши, за председника Извршног већа Покрајинске скупштине Б. Недељковић и за председника РК ССРНС К. Широка.

Десети конгрес СКЈ, одржан 27-30. маја 1974. године, је оценио резултате развоја САПК *парцијалним и недовољним*, заложивши се за наставак политике најбржег развоја Покрајине у наредном периоду. Тако је од 1971. до 1975. године САПК била на првом месту по додељивању средстава из Фонда федерације од чак 33,3%, али то није успело да је осетније извуче из вишевековне економске заосталости. У Председништво ЦК СКЈ делегирани су покрајински кадрови Ф. Хоџа, М. Бакали и Д. Ристић. Изјава Е. Хоџа 3. октобра да се залаже за грађење бољих односа са Југославијом је била позитивно примљена у Београду, иако иредентистички настројени Албанци на САПК нису губили наду да ће у будућности доћи до уједињења Покрајине са Албанијом. Због повећане неликвидности покрајинске привреде, 13. децембра је одржана седница Председништва ЦК СКС на којој је закључено да је, и поред великих државних улагања, САПК и даље остало изразито неразвијено подручје Федерације, у вези са чиме је затражено да се створе услови за његов бржи развој до 1980. године. Иначе, 30. децембра је Скупштина САПК донела одлуку да се отпочне са формирањем Друштва за науку и уметност Косова, чиме су албански кадрови у покрајинском руководству све више потенцијали културну, просветну и научну самосталност и особеност САПК.

Тако је на измаку 1974. године била потврђена континуирана политика Југословенске државе која је националну равноправност Албанаца на Косову и Метохији градила на неравноправном положају неалбанских нација, а што је било праћено нерационалним инвестирањем у бржи развој Покрајине. Политика државне куповине мира Албанаца, као већинског становништва на овом простору, довела је до масовног исељавања српског и црногорског становништва са Косова и Метохије под притиском албанског становништва, при чему Југословенска држава није предузела ништа да би наведено спречила. Миграције Срба и Црногораца су оцењиване као производ *економских разлога*, међунационални инциденти у просвети и државним институцијама су

приписивани утицају *великосрпског национализма*, док су скрнављења српских гробља и демолирање цркава, отпуштања Срба и Црногорца са посла, избијање туча, певање националистичких песама на свадбама тенденциозно ублажавани или занемаривани. Процењује се да је у периоду од 1961. до 1981. године са Косова и Метохије иселено најмање 52.000 Срба и то махом из мешовитих средина, при чему је број насеља без Срба порастао са 410 на 670 и без Црногораца са 243 на 760. Највише Срба и Црногораца се иселило из Дечана, Глоговца, Србице, Подујева, Качаника, Драгаша и Зјума и то углавном за ужу Србију, што је представљало свесни пораз југословенске државане политике на Косову и Метохији.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

I АРХИВСКА ГРАЂА

(сложено азбучним редом)

A) Архив Југославије (АЈ):

1. Девети конгрес СКЈ, 1969. (Фонд 507/I)
2. Десети конгрес СКЈ, 1974. (Фонд 507/I)
3. Друга конференција СКЈ, 1972. (Фонд 507/Ia)
4. Заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ, 1966-1968. (Фонд 507/III)
5. Идеолошка комисија ЦК СКЈ, 1958-1974. (Фонд 507/VIII)
6. Извршни биро Председништва СКЈ, 1969-1974. (Фонд 507/IV)
7. Извршни комитет Председништва ЦК СКЈ, 1974. (Фонд 507/IV)
8. Извршни комитет (Секретаријат) – Извршни биро Председништва ЦК СКЈ, 1965-1974. (Фонд 507/IV)
9. Извршни комитет ЦК СКЈ, 1958-1966, 1966-1969. (Фонд 507/III и 507/IV)
10. Канцеларија Председника Републике - КПП, 1958-1974. (Фонд 837)
11. Комисија за међународне односе и везе ЦК СКЈ, 1958-1974. (Фонд 507/IX S)
12. Комисија за националне мањине ЦК СКЈ, 1958-1967. (Фонд 507/XVIII)
13. Комисија Председништва СКЈ за развој друштвено-политичких заједница и међунационалне односе, 1969-1972. (Фонд 507/XXIII C)
14. Комисија Председништва СКЈ за унутрашња политичка питања, развој политичког система и међунационалне односе, 1972-1974. (Фонд 507/XXIII D)
15. Комисија ЦК СКЈ за питања међунационалних и међурепубличких односа, 1965-1969. (Фонд 507/XXIII A)
16. Лична збирка Панајот Пљакуа, 1957-1966. (ЛЗПП)
17. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – Албанија, 1958-1974. (Фонд 507/IX 1)
18. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – СССР, 1958-1974. (Фонд 507/IX 119)
19. Међународна комисија СКЈ. Односи СКЈ са страним партијама и покретима – Кина, 1958-1974. (Фонд 507/IX 60)

20. Одлуке директиве, упутства и писма ЦК СКЈ, 1958-1966. (Фонд 507/II)
21. Опуномоћство Председништва СКЈ у вези са одласком и привреним радом наших радника у иностранству, 1971-1974. (Фонд 507/XXX)
22. Опуномоћство ЦК СКЈ за организацију СК у ЈНА, 1965-1974 (Фонд 507/XX)
23. Организациона комисија ЦК СКЈ, 1958-1964. (Фонд 507/V-a)
24. Организационо-политички секретаријат ЦК СКЈ, 1958-1964. (Фонд 507/V)
25. Осми конгрес СКЈ, 1964. (Фонд 507/I)
26. Пленарне седнице ЦК СКЈ, 1958-1969. (Фонд 507/II)
27. Прва конференција СКЈ, 1970 (Фонд 507/IIa)
28. Председништво СКЈ, 1969-1974. (Фонд 507/III)
29. Проширени биро Председништва СКЈ, 1967-1969. (Фонд 507/III)
30. Савез студената Југославије, 1958-1974. (Фонд 145)
31. Савезна комисија за верска питања, 1958-1974. (Фонд 144)
32. Савезни секретаријат за образовање и културу, 1967-1971. (Фонд 319)
33. Савезно Извршно Веће (СИВ), 1958-1974. (Фонд 130)
34. Седми конгрес СКЈ, 1958. (Фонд 507/I)
35. Социјалистички савез радног народа Југославије, 1958-1974. (Фонд 142)
36. Трећа конференција СКЈ, 1972. (Фонд 507/IIa)
37. Четврта конференција СКЈ, 1973. (Фонд 507/IIa)

Б) Архив Србије (АС):

1. Безбедносно информативна агенција (БИА), 1958-1974. (Фонд БИА)
2. Друга седница Републичке Конференције СКС, 1970. (Фонд Ђ-2)
3. Идеолошка комисија ЦК СКС, 1958-1974. (Фонд Ђ-2)
4. Извршни комитет ЦК СКС, 1958-1968. (Фонд Ђ-2)
5. Информативна служба ЦК СКС, 1958-1968. (Фонд Ђ-2)
6. Контролна комисија ЦК СКС, 1958-1969. (Фонд Ђ-2)
7. Комисија за друштвено-политичка и идејна питања науке, образовања и културе ЦК СКС, 1969-1974. (Фонд Ђ-2)
8. Комисија за информисање и пропаганду ЦК СКС, 1968-1974. (Фонд Ђ-2)
9. Комисија за националне мањине ЦК СКС, 1958-1964. (Фонд Ђ-2)
10. Комисија за рад СК на развијању односа међу републикама, народима и народностима ЦК СКС, 1966-1974. (Фонд Ђ-2)
11. Организационо-инструкторска управа ОК за Косово и Метохију, 1958-1965. (Фонд

Ћ-2).

12. Организационо-политички секретаријат ЦК СКС, 1958-1965. (Фонд Ћ-2)
13. Пети конгрес СКС, 1965. (Фонд Ћ-2)
14. Пета седница Републичке Конференције СКС, 1973. (Фонд Ћ-2)
15. Пленуми (Пленарне седнице) ЦК СКС, 1957-1974. (Фонд Ћ-2)
16. Посебна грађа и документација ЦК СКС, 1958-1974. (Фонд Ћ-2)
17. Прва седница Републичке Конференције СКС, 1969 (Фонд Ћ-2)
18. Председништво ЦК СКС, 1974. (Фонд Ћ-2)
19. Савез комуниста Косова, 1965-1974. (Фонд Ћ-2)
20. Седми конгрес СКС, 1974. (Фонд Ћ-2)
21. Трећа седница Републичке Конференције СКС, 1971. (Фонд Ћ-2)
22. Четврти конгрес СКС, 1959. (Фонд Ћ-2)
23. Четврта седница Републичке Конференције СКС, 1972. (Фонд Ћ-2)
24. Шести конгрес СКС, 1968. (Фонд Ћ-2)

В) Војни Архив (ВА):

1. Друга управа Генералштаба ЈНА, 1958-1969. (Фонд ГШ-3)
2. Кабинет Начелника Генералштаба ЈНА, 1958-1962. (Фонд ГШ-1)
3. Прва управа Генералштаба ЈНА, 1958-1969. (Фонд ГШ-2)

Г) Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАСМИП):

1. Албанија, 1957-1974. (Фонд Политичка архива)
2. Албанија, 1958-1974. (Фонд Политичка архива – строго поверљиво)

II ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

(сложено азбучним редом)

А) Објављена архивска грађа:

1. Аксић С., *Положај аутономних покрајина у уставном систему Социјалистичке Федеративне Републике Југославије са посебним освртом на положај и развој Аутономне покрајине Косова и Метохије*, Београд 1967.
2. *Амандмани I-X на Уставни закон САП Косова са законом за спровођење амандмана I-X на уставни закон*, Приштина 1972.

3. Антонијевић Н., *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Документа*, Београд 2009.
4. *Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija 1959-1964. Statistički podaci*, Priština 1965.
5. *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji. Društveno-politički i pravni aspekti*, Referati i diskusije sa Simpozijuma održanog u Novom Sadu 8-10. juna 1967, Beograd 1967.
6. *Bela knjiga o neprijateljskoj politici Vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1961.
7. Броз Ј.Т., *Говори и чланци*, XII-XXI, Загреб 1959-1972.
8. Broz J.T., *Govor na narodnom mitingu u Splitu*, Beograd 1962.
9. Broz J.T., *Nacionalno pitanje i revolucija*, Sarajevo 1977.
10. Broz J.T., *O partiji i ulozi komunista. Osvrt na istorijski razvitak KPJ-SKJ 1919-1979*, Beograd 1984.
11. Broz J.T., *O partiji i ulozi komunista u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva 1952-1979*, Beograd 1984.
12. *Говори и чланци*, Приштина 1961.
13. *Дванаест година културног развитка Косова и Метохије*, Приштина 1957.
14. *Deseta konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1969.
15. *Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije, Stenografske beleške*, Beograd 1975.
16. *Deveta pokrajinska konferencija SKS za Kosovo i Metohiju*, Priština 1965.
17. *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške*, Beograd 1970.
18. Димић Љ., Борозан Ђ., *Југословенска држава и Албанци. Документа*, I-II, Београд 1998-1999.
19. *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948-1983*, priredio Momčilo Pavlović, Beograd 2009.
20. *Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1972.
21. *Друга конференција Савеза комуниста Србије*, Београд 1970.
22. *Druga sednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Kosova*, Priština 1974.
23. *Друштвени и економски положај радничке класе. Рад органа Савеза комуниста Србије. Четврта конференција Савеза комуниста Србије*, Београд 1972.
24. *Друштвени план Аутономне Косовско-метохијске Области за 1959*, Приштина 1959.
25. *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti 1957-1961*, Priština 1958.
26. *Друштвени план привредног развоја АКМО 1961-1965. Са експозеом п. председника И.В. НО АКМО Али Шукрије*, Приштина 1961.

27. *Друштвени план развоја Аутономне покрајине Косова и Метохије до 1970. године*, Приштина 1967.
28. *Dilas. Heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*, priredio Branislav Kovačević, Podgorica 2006.
29. Ђорђевић Ј., *Нови устав Народне Републике Србије, Уставни закон од 1953, Устав од 1947. (неукинуте главе), Статут АП Војводине, Статут АКМО*, Београд 1953.
30. Ђурић В., *Летопис Српске православне цркве 1946-1958. године. Време патријарха Гаврила (1946-1950) и Викентија (1950-1958)*, Београд 2002.
31. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978. године*, приредили Радмила Радић и Момчило Митровић, Београд 2012.
32. *Zapisnici sa sednica Politbiroa SK KPJ (11. jun 1945. – 7. jul 1948.)*, priredio Branko Petranović, Beograd 1995.
33. Зећевић С., *Sećanja i kazivanja*, Beograd 2004.
34. *Идејно-политички задаци Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију*, Приштина 1963.
35. *Идејно-политички проблем и задаци СК у побољшавању националне структуре уопслених. Десети пленум Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију*, Приштина 1967.
36. *Izveštaj Pokrajinskog komiteta o radu SKS za Kosovo i Metohiju od Osme oblasne do Devete pokrajinske konferencije*, Priština 1965.
37. *Извештај ЦК о раду СКЈ од Шестог до Седмог конгреса*, Београд 1958.
38. *Izvori za istoriju SKJ. Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952*, priredili Branko Petranović, Ranko Končar i Radovan Radonjić, Beograd 1985.
39. *Jedanaesti plenum Oblasnog komiteta SKS za Kosovo i Metohiju*, Beograd 1959.
40. Јовић С.Б., *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Београд 2007.
41. *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Beograd 1989.
42. *Југославија 1918-1988. Тематска збирка докумената*, приредили Бранко Петрановић и Момчило Зечевић, Београд 1988.
43. Kardelj E., *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, Beograd 1973.
44. *Komunisti u daljem društveno-ekonomskom razvoju Kosova. Treća sednica Pokrajinske konferencije SKK*, Priština 1970.
45. *Косово и Метохија 1943-1963*, Приштина 1963.

46. *Kosovo: pravo i politika. Kosovo u normativnim aktima pre i posle 1974. godine*, Beograd 1998.
47. Krasnići M., *Savremene društveno-geografske promene na Kosovu i Metohiji*, Priština 1963.
48. Маринковић Д., *Устав Социјалистичке Републике Србије. Уставни закон Социјалистичке Аутономне Покрајине Војводине. Уставни закон Социјалистичке Аутономне Покрајине Косова - са уставним амандманима, уставним законима, објашњењима и регистрима појмова*, Београд 1974.
49. Marks K., Engles F., Lenjin V.I., *Nacionalno pitanje*, Sarajevo 1976.
50. *Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947-1972*, Beograd 1973.
51. *Napukli monolit. Jugoslavija i svet 1942-1948*, priredili Ljubodrag Dimić i Aleksandar Životić, Beograd 2012.
52. *Одлука о правима и дужностима, избору и опозиву одборника Народног одбора Аутономне покрајине косовско-метохијске области*, Приштина 1958.
53. *Odluka o sazivanju Jedanaeste konferencije SKK*, Priština 1974.
54. *Осма обласна конференција СКК за Косово и Метохију*, Приштина 1960.
55. *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške*, Beograd 1965.
56. Патрнोगић К., *Нацрт уставног закона - повеља народа и народности Косова*, Приштина 1969.
57. *Пет година развитка Косова и Метохије 1958-1962*, Приштина 1963.
58. *Пета конференција Савеза комуниста Србије*, Београд 1973.
59. *Пети конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске белешке*, Београд 1966.
60. Petranović B., Zečević M., *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata*, I-II, Beograd 1987.
61. *Политика националне равноправности*, Београд 1972.
62. *Politička situacija, međunacionalni odnosi u savremenoj fazi socijalističkog razvitka i zadaci Saveza komunista Srbije*, Beograd 1969.
63. *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953-1955. Tematska zbirka dokumenata*, priredio Radoica Luburić, Podgorica 1999.
64. Popović J., *Brionski plenum – IV sednica SKJ. Stenogrami*, Beograd 1999.
65. *Početak kraja SFRJ, Stenogrami i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*, Beograd 1998.
66. *Prva konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1970.

67. *Прва седница Конференције Савеза комуниста Србије. Преображај Савеза комуниста Србије*, Београд 1970.
68. *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947-1972*, Priština 1974.
69. *Privredni i društveni razvoj SR Srbije 1947-1972*, Београд 1973.
70. *Privredni razvoj Kosova i Metohije*, Београд 1991.
71. *Привредни развој Косова и Метохије*, Приштина 1957.
72. *Program SKJ*, Београд 1958.
73. *Radna mesta i zaposleno osoblje u društvenom sektoru SAP Kosova po školskoj spremi*, Београд 1969.
74. *Razvoj Kosova 1966-1977*, Priština 1978.
75. *Razvoj privrede Kosmeta u periodu 1958-1961*, Београд 1962.
76. *Развој република СФР Југославије 1947-1990*, Београд 1996.
77. *Razvoj Saveza komunista APKM od Osme oblasne do Devete Pokrajinske konferencije: statistički podaci*, Priština 1965.
78. *Регистар покрајинских прописа објављених у „Службеном листу САПК“ 1946-1972. са Зборником покрајинских закона који су на снази на дан 31. децембра 1972. године*, Приштина 1973.
79. *Савез комуниста о недовољно развијеним подручјима*, Београд 1975.
80. *Савез комуниста Србије у развоју друштвено-политичког система. Трећа конференција Савеза комуниста Србије*, Београд 1971.
81. *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950-1970. Statistički podaci*, Београд 1971.
82. *Sedma oblasna konferencija Saveza komunista Srbije za Kosovo i Metohiju od 22-23. VI. 1956*, Београд 1956.
83. *Седма покрајинска конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију одржана у Приштини 24. и 25. јануара 1966. године*, Приштина 1966.
84. *Sedmi kongres Saveza komunista Jugoslavije. Stenografske beleške*, Београд 1958.
85. *Седми конгрес Савеза комуниста Србије. Документи*, Београд 1974.
86. Симић П., Деспот З., *Тито – строго поверљиво. Архивски документи*, Београд 2010.
87. *Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године: један документ*, приредио Предраг Марковић, Историја 20. века, 1-2, Београд 1999, 169-180.
88. *Спровођење одлука IV седнице ЦК СКЈ на Косову и Метохију*, Београд 1966.

89. *Статут Аутономне Косовско-Метохијске Области*, Приштина 1956.
90. *Тито на Косову*, Приштина 1979.
91. *Tito. Razgovori i govori na Kosovu i Metohiji*, Београд 1967.
92. *Treća konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1972.
93. *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд 1957.
94. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, Београд 1963.
95. *Устав Федеративне Народне Републике Југославије. Уставни закон од 13.1.1953. са свим изменама и допунама*, Београд 1958.
96. *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa Ustavnim zakonom za sprovođenje Ustava SFRJ*, Београд 1975.
97. *Устав СР Србије, Устав САП Војводине, Устав САП Косова, са уставним законима за спровођење устава*, Београд 1974.
98. *Četvrta konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1973.
99. *Четврти конгрес Савеза комуниста Србије. Стенографске белешке*, Београд 1960.
100. *Шеста обласна конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије за Косово и Метохију*, Приштина 1961.
101. *Шести конгрес Савеза комуниста Србије*, Београд 1968.
102. *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку. Документа Архиве Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Грачаница-Београд 2008.
103. Шукрија А., *Друштвени план привредног развоја АКМО 1961-1965*, Приштина 1961.
104. Šuvar S., *Nacije i međunacionalni odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji*, Загреб 1970.
105. *Yugoslavia from "National Communism" to National Collapse. US Intelligence Community Estimative Products of Yugoslavia 1948-1990*, Washington 2006.

Б) Мемоари и дневници:

1. Bilandžić D., *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945-2005*, Загреб 2006.
2. Вукмановић С.Т., *Зашто се и како распала Југославија*, Београд 1996.
3. Vukmanović S.Т., *Мемоари 1966-1969. Neslaganja*, I-II, 1985.
4. Vukmanović S. Т., *Мемоари. Кампања или polemika*, III-IV, 1985.
5. Vukmanović S.Т., *Revolucija koja teče. Memoari*, I-VI, Загреб 1982, 1985.
6. Vuković Z., *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966-1972. godine*, Београд 1989.
7. Вучинић М., *Шта после свега каже Темно*, Нови Сад 1997.

8. Dabčević-Kučar S., *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb 1997.
9. Dedijer V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1-3, Beograd 1984.
10. Dizdarević N., *Albanski dnevnik*, Sarajevo 1988.
11. Duhaček A., *Ispovest obaveštajca. Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe*, Beograd 1992.
12. Đilas M., *Druženje s Titom*, Beograd 1990.
13. Đilas, *Vlast*, London 1983.
14. Đukić S., *Lovljenje vetra. Politička ispovest Dobrice Ćosića*, Beograd 2001.
15. Đukić S., *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd 1989.
16. Zlatar P., *Albanija u eri Envera Hodže*, 1-2, Zagreb 1984.
17. Липовски Т., *Четири тиранске године*, Београд 2008.
18. Lukić V., *Brionski plenim: obračun sa Aleksandrom Rankovićem. Sećanja i saznanja*, Beograd 1990.
19. Marković D., *Život i politika 1967-1978*, I-II, Beograd 1987.
20. Милатовић А., *Космет. Моје сведочење 1935-1945*, Београд 1990.
21. Milatović A., *Pet diplomatskih misija. Rim-Sofija-Tirana*, Zagreb 1985.
22. Mićunović V., *Moskovske godine 1956-1958*, Zagreb 1977.
23. Mićunović V., *Moskovske godine 1969-1971*, Beograd 1984.
24. Михаиловић Б.М., *Аутобиографија о другима*, I-II, Београд 1990.
25. Mugoša D., *Na zadatku*, Beograd 1975.
26. Патријарх Павле, *Косовска искушења*, Београд 2002.
27. Perović L., *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000.
28. Perović L., *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo 1991.
29. *Писма и белешке патријарха Павла*, приредио Јован Радосављевић, Призрен 2010.
30. Pljaku P., *Nasilje nad albanskom revolucijom*, Priština 1984.
31. Поповић Ј., *Живот Срба на Косову 1812-1912*, Београд 2007.
32. Протић М.Б., *Нојева барка*, I-II, Београд 2000.
33. Ранковић А., *Дневничке белешке*, Београд 2001.
34. Стаменковић Д., *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002.
35. Теравас М., *Sećanja i komentari*, Beograd 1998.
36. *Титов дневник*, приредио Перо Симић, Београд 2009.
37. Трешњић М., *Vreme razlaza. Od Briona do Karađorđeva*, Beograd 1989.
38. Tripalo M., *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990.

39. Трнавци Х., *Моја исповест о Косову*, Београд 1987.
40. Ћосић Д., *Косово*, Београд 2004.
41. Ћосић Д., *Писци мог века*, Београд 2004.
42. Ћосић Д., *Пишчеви записи 1951-1968*, Београд 2000.
43. Ћосић Д., *Пишчеви записи 1969-1980*, Београд 2001.
44. Ћосић Д., *Пријатељи мога века*, Београд 2011.
45. Ћосић Д., *Разговори и животопис*, Београд 2005.
46. Hasani S., *Kosovo. Istine i zablude*, Zagreb 1986.
47. Hodža E., *Titoisti*, Beograd 1982. (interni prevod)
48. Чолаковић Р., *Дневник 1971-1972*, Бања Лука – Бијељина 2008.

В) Периодика:

1. *Борба* (1958-1974)
2. *Вечерње новости* (1958-1974)
3. *Vjesnik u srijedu* (1958-1974)
4. *Дневник* (1958-1974)
5. *Економска политика* (1958-1974)
6. *Јединство* (1957-1974)
7. *Комунист* (1958-1974)
8. *Међународна политика* (1958-1974)
9. *Младост* (1958-1974)
10. *Народна армија* (1958-1974)
11. *Недељне информативне новине - НИИ* (1958-1974)
12. *Ослобођење* (1958-1974)
13. *Побједа* (1958-1974)
14. *Политика* (1958-1974)
15. *Политика експрес* (1963-1974)
16. *Привредни преглед* (1958-1974)
17. *Службени гласник НР/СР Србије* (1946-1974)
18. *Службени лист АКМО/АПКМ/САП Косово* (1946-1974)
19. *Службени лист ФНРЈ/СФР Југославије* (1945-1974)

III ЛИТЕРАТУРА
(сложено азбучним редом)

A) Монографије и синтезе:

1. Аврамовски Џ., *Treći Reich i „Velika Albanija“ posle kapitulacije Italije 1943-1945*, Zagreb 1976.
2. Allcock J., *Explaining Yugoslavia*, London 2000.
3. Антонијевић Д., *Етнички идентитет Горанаца*, Београд 1995.
4. Антонијевић Н., Ђорђевић Н., Тадић Л., *Страдање Срба под окупацијом на Косову и Метохији 1941-1944*, Београд 2009.
5. Auty P., *Tito: A Biography*, London 1970.
6. Ахметовић Б., *Гора и Горанци*, Београд 2000.
7. Ванас I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb 1988.
8. Барјактаровић М., *Друштвено и етничко груписање и диференцирање на Косову и Метохији*, Београд 1974.
9. Бартл П., *Албанци од средњег века до данас*, Београд 2001.
10. Батаковић Д.Т., *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007.
11. Батаковић Д.Т., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима. Студије и чланци*, Приштина 1991.
12. Bataković D.T., *Serbia's Kosovo Drama : a historical perspective*, Beograd 2012.
13. Bekić D., *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988.
14. Bideleux R., Jeffreis I., *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, Routledge 1985.
15. Bilandžić D., *Vorba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945-1969*, Zagreb 1969.
16. Bilandžić D., Vukadinović R., *Osnovne društvene promjene u Jugoslaviji i svijetu nakon Drugoga svjetskog rata 1945-1973*, Zagreb 1973.
17. Bilandžić D., *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1976.
18. Bilandžić D., *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945-1973*, Zagreb 1973.
19. Bilandžić D., *Kratak pregled razvitka društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ 1945-1965*, Beograd 1965.
20. Биланџић Д., *СКЈ 1945-1982. Конгреси*, Београд 1982.
21. Bilandžić D., Tonković S., *Samoupravljanje 1950-1974*, Zagreb 1974.
22. Bilandžić D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985.
23. *Битка на Косову 1389. године*. Галерија САНУ, св. 65, Београд 1989.

24. Вјелажас М., *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Београд 1999.
25. Богавац З., *Нечујна звона. Хришћанско наслеђе Космета*, Београд 2006.
26. Богавац Т., *Школство у Србији на путу до реформе. Развој школа 1945-1975*, Београд 1980.
27. Богдановић Д., *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990.
28. Vogetić D., *Jugoslovensko-američki odnosi 1961-1971*, Београд 2012.
29. Vogetić D., *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost*, Београд 1990.
30. Vogetić D., *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956-1961*, Београд 2006.
31. Vogetić D., *Jugoslavija i Zapad 1952-1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Београд 2000.
32. Божовић Б., Вавић М., *Сурова времена на Косову и Метохији. Квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991.
33. Бонцић Д., *Београдски универзитет 1944-1952*, Београд 2004.
34. Бонцић Д., *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945-1960*, Београд 2011.
35. Бонцић Д., *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950-1960*, Београд 2010.
36. Борозан Ђ., *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.
37. Борозан Ђ., *Великоалбанско питање: 1878-1998*, Подгорица 2002.
38. Voffa G., *Povijest Sovjetskog Saveza*, I-II, Опатја 1985.
39. Buda A., *Albanians and their Territories*, Tirana 1985.
40. Budding A.H., *Serb Intellectuals and the National Question 1961-1991*, Harvard University 1998.
41. Bulatović LJ., *Prizrenski proces*, Novi Sad 1988.
42. Burg, S.L., *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*, Princeton 1983.
43. Видачић Р., *Обрачун са балистима 1944-1952*, Београд 1990.
44. Вилић Д., Тодоровић Б., *Тероризмом у нови светски поредак. Косово и Метохија*, Београд 1999.
45. Вилотић М., *Ко је и зашто скривао истину о Косову и Метохији*, Београд 2009.
46. Vickers M., *Between Serbs and Albanians. A History of Kosovo*, London 1998.
47. Vickers M., Pettifer J., *Albania. From Anarchy to a Balkan Identity*, London 1999.
48. Vickers M., *The Albanians: A Modern History*, London 1999.
49. *Владе Србије 1805-2005*, Београд 2005.

50. Војиновић Н., *Срби и Шинтари од 7. до 20. вијека. Историјско-правна и политичка студија*, Подгорица 1997.
51. Војиновић Н., *Геноцид Шинтара над српским народом на Косову и Метохији од 16. до 21. вијека*, Подгорица 1999.
52. Vranicki P., *Historija marksizma*, I-II, Zagreb 1987.
53. Вукановић Т., *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање 1983.
54. Вукановић Т., *Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији. VI век-почетак XX века*, Београд 2001.
55. Вукановић Т., *Срби на Косову*, I-III, Врање 1986.
56. Вуковић И., *Аутономиштво и сепаратизам на Косову*, Београд 1985.
57. Вуковић И., *Странпутице Хајредина Хоџе*, Београд 1985.
58. Бура Н., *Без обдукуције. Књига о епидемији великих богиња у Србији 1972. године. Верна реконструкција догађаја*, Нови Сад 2012.
59. Gabrič A., *Šolska reforma 1953-1963*, Ljubljana 2006.
60. Гаталовић М., *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958*, Београд 2010.
61. Гедис Џ.Л., *Хладни рат. Ми данас знамо*, Београд 2003.
62. Гелер М, Некрич А., *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000.
63. Глигоријевић Б., *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992.
64. Гредел С., *С ону страну огледала*, Београд 1986.
65. Griffith W.E., *Albania and the Sino-Soviet Rift*, Cambridge, 1963.
66. Gros M., *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1980.
67. Гудац Додић В., *Жена у социјализму*, Београд 2006.
68. Даниловић Р., *Употреба непријатеља. Политичка суђења у Југославији 1945-1991*, Београд 2010.
69. *Двеста година југословенске штампе. Преглед историје новинарства*, Београд 1968.
70. Dedijer V., *Jugoslovensko-albanski odnosi 1939-1948*, Beograd 1949.
71. Derek H., *Albania and the Albanians*, London – New York 1994.
72. Dimitrijević V., *Jugoslavija i NATO 1951-1957*, Beograd 2003.
73. Димић Љ., *Агитпроп култура. Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952*, Београд 1988.
74. Димић Љ., *Историја српске државности. Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад 2001.

75. Димић Љ., *Срби и Југославија - простор, друштво, политика. Поглед с краја века*, Београд 1998.
76. Dobrivojević I., *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945-1955*, Београд 2013.
77. Ђаковић С., *Сукоби на Косову*, Београд 1986.
78. Ђukić S., *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Београд 1990.
79. Ђурић В., *Герман Ђорић - патријарх у обезбоженом времену*, I-II, Београд 2012.
80. Ђурић В., *Косовски бој у српској књижевности*, Београд 1990.
81. Екмечић М., *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2010.
82. *Енвер Хоџина Албанија*, Посебно издање Новинске агенције Танјуг, Београд 1981.
83. Живанчевић П., *Емигранти. Насељавање Косова и Метохије из Албаније*, Београд 1989.
84. Živojinović D., *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*, Београд 2007.
85. Животић А., *Југославија, Албанија и велике силе 1945-1961*, Београд 2011.
86. Žutić N., *Vatikan i Albanci u prvoj polovini XX veka (do 1941)*, Београд 2000.
87. *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987.
88. Златар П., *Енвер Хоџина Албанија. Политичка биографија*, Београд 1986.
89. Zurl M., *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb 1978.
90. Imami P., *Srbi i Albanci kroz vekove*, Београд 2000.
91. Imširović J., *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma. Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ od V-XI kongresa*, Београд 1991.
92. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
93. *Историја српског народа*, I-VI/2, Београд 2000.
94. Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009.
95. Jandot G., *L'Albanie d'Enver Hoxha 1944-1985*, Paris 1994.
96. Јевтимијевић В., *Северно Косово кроз историју до краја XX века*, Београд 2008.
97. Јевтић А., *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987.
98. Јевтић А., *Страдања Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990*, Приштина 1990.
99. Јевтић М., *Албанско питање и религија*, Београд 2011.
100. Јевтић М., *Шинтари и ислам*, Бања Лука 1995.
101. Jovanović V., *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Београд 2002.

102. Јовић С.Б., *Утамничена црква. Страдање свеиштенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Нови Сад 2012.
103. Јовичић М., *Косово – историјски и уставноправни аспекти*, Београд 2000.
104. *Југославија 1941-1981*, Београд 1981.
105. Каšetовић Ж., *Cenzura u Srbiji*, Београд 1997.
106. Kesar J., Simić P., *Leka Aleksandar Ranković. Oproštaj bez milosti - slučaj Ranković od Brionskog plenuma СК SKJ do abolicije Predsednika Republike*, Београд 1990.
107. Кешетовић М., *Драма на Косову*, Београд 1988.
108. Кешетовић М., *Контрареволуција на Косову. Покушај и спречавање. Политички есеј*, Београд 1984.
109. Klasić H., *Jugoslavija i svijet 1968*, Zagreb 2012.
110. Коматина М., *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995.
111. Когаћ LJ., *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji 1943-1978*, Zagreb 1981.
112. *Косово и Метохија. Век важних догађаја 1912-2012*, Београд 2012.
113. *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.
114. *Косово. Некад и данас*, Београд 1973.
115. Кремптон Р.Ц., *Балкан после Другог светског рата*, Београд 2003.
116. Кржалић Ж., *Промене у броју и националном саставу становништва Косова и Метохије у периоду 1961-1991. Темпо раста косовско-метохијске популације и динамика промена њеног састава у послератним међуписним периодима*, Београд 1998.
117. Kržalić Ž., *Promene u broju i nacionalnom sastavu stanovništva SAP Kosova za poslednjih dvadeset godina 1961-1981. Po opštinama i naseljima*, Београд 1983.
118. Крстић Б., *Косово између историјског и етничког права*, Београд 1994.
119. Крстић Б., *Косово пред судом историје*, Београд 2000.
120. Kurteši S., *Nastanak, razvoj, položaj i aspekti autonomnosti Socijalističke Autonomne Pokrajine Kosovo u Socijalističkoj Jugoslaviji*, Priština 1985.
121. Лакер В., *Историја Европе 1945-1992*, Београд 1999.
122. Laković I., *Zapadna vojna potoč Jugoslaviji 1951-1958*, Podgorica 2006.
123. Лопушина М., *Убиј ближњег свог. Југословенска тајна полиција од 1945. до 1997*, I-II, Београд 1997.
124. Лопушина М., *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945-1991*, Београд 1991.
125. Lorejn Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Američke Države, Jugoslavija i hladni rat*, Београд 2003.

126. Лубурић Р., *Југославија између истока и запада 1945-1955*, Подгорица 2002.
127. Lydall Н., *Yugoslav Socialism: Theory and Practice*, Oxford 1984.
128. Мајданац Б., *Народна Скупштина Србије. Од обичајне установе до савременог парламента 1804-2004*, Београд 2004.
129. Маликовић Д., *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, Приштина 2005.
130. Маликовић Д., *Косово и Метохија 1908-1912*, Приштина-Лепосавић 2000.
131. Malcolm N., *Kosovo. A Short History*, London 2002.
132. Марјановић Б., *Александар Ранковић Лека*, Београд 2002.
133. Marković D., Križevac S, *Zašto su smenjivani*, Beograd 1985.
134. Marković D., Križevac S., *Liberalizam od Dilasa do danas*, I-II, Beograd 1978.
135. Марковић П., *Београд између Истока и Запада 1948-1965*, Београд 1996.
136. Marmullaku R., *Albania and the Albanians*, London 1975.
137. Marović M., *Sumrak staljinizma*, I-II, Beograd 1978.
138. Matković H., *Povijest Jugoslavije 1918-1991. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998.
139. Maurer P., *La reconciliation sovieto-yougoslav 1954-1958. Illusions et desillusions de Tito*, Fribourg 1991.
140. Мижалковић S, Брајовић А., *Gosti socijalističke Jugoslavije 1944-1980*, Beograd 1980.
141. Milak E., *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987.
142. Милеуснић С., *Светиње Косова и Метохије*, Нови Сад 2000.
143. Милићевић Н., *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009.
144. Митровић А., *Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939*, Београд 1991.
145. Mitrović A., *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd 2001.
146. Митровић А., *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд 1996.
147. Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 1994.
148. Mitrović M., *Društveno-ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji 1944-1952*, Beograd 1988.
149. Митровић М., *Изгубљење илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд 1997.
150. Михајловић Ж., *Подземни рат на Косову и Метохији 1389-1989*, Београд 1989.
151. Мишић С., *Албанија - пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924-1927*, Београд 2009.
152. Мишовић М., *Ко је тражио Републику. Косово 1945-1985*, Београд 1987.
153. Мишовић М., *Тамна страна брионске истине*, Београд 1997.

154. *Модерна српска држава. Хронологија 1804-2004*, Београд 2004.
155. Morača P., Bilandžić D., *Avangarda 1919-1969*, Београд 1969.
156. Morača P., Bilandžić D., Stojanović S., *Istorija Saveza komunista Jugoslavije. Kratak pregled*, Београд 1976.
157. Николић К., *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Београд 2013.
158. Николић К., *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд 2011.
159. Николић К, Цветковић С., *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912-1990)*, Београд 2014.
160. Николић М., Видаковић Б., *Регионални развој производних снага Југославије у политици СКЈ од Петог конгреса КПЈ до Десетог конгреса СКЈ*, Београд 1977.
161. Николић М., *Косово и Метохија. Преглед друштвено економског развика*, Београд 1963.
162. Obradović M., *Agrarni odnosi na Kosovu 1944-1953*, Priština 1979.
163. Обрадовић М., *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, Приштина 1981.
164. Obradović M., „*Narodna demokratija*“ *и Југославији 1945-1952*, Београд 1995.
165. Obradović M., *Poljoprivreda Kosova 1944-1953. godine*, Priština 1987.
166. Pavlovitch S.K., *Tito. Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*, London 1992.
167. Павловић Б.К., *Албанизација Косова и Метохије*, Београд 1996.
168. Павловић Б.К., *Страдање Срба 1389-2009*, Београд 2010.
169. Павловић М., Бонцић Д., Гаталовић М., Пантелић И., Антонић Г., Миликић Р., *Косово и Метохија 1912-2010. Хронологија*, Београд 2011.
170. Павловић М., Марковић П.Ј., *Косово и Метохија. Прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.
171. Павловић М., *Српско село 1945-1952. Откуп*, Београд 1997.
172. Павловић С.К., *Историја Балкана*, Београд 2001.
173. Павловић С.К., *Србија, историја иза имена*, Београд 2004.
174. Pavlović S.K., *The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918-1988*, Columbus 1988.
175. Панајотовић З., Вукомановић М., Дубовац Ј., *Библиографија периодике Србије 1944-1965*, Београд 1979.
176. Пејин Ј., *Страдање Срба у Метохији*, Београд 1994.
177. Перишић М., *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945-1958*, Београд 2008.

178. Petković R., *Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945-1985*, Zagreb 1985.
179. Петковић Р., *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943-1991*, Београд 1995.
180. Petranović B., *Balkanska federacija 1943-1948*, Beograd 1991.
181. Petranović B., *Izgradnja socijalizma u Jugoslaviji 1945-1963*, Beograd 1964.
182. Petranović B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I-III, Beograd 1988.
183. Петрановић Б., *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
184. Петрановић Б., *Југославија на размеђу 1945-1950*, Подгорица 1998.
185. Petranović B., *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije 1919-1952*, Beograd 1976.
186. Petranović B., *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
187. Петрановић Б., *Србија у другом светском рату 1939-1945*, Београд 1992.
188. Петровић Р., Благојевић М., *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*, Београд 1989.
189. Pettifer J., *Albania and Kosovo*, Blue Guid 2001.
190. Pira A., *Albanian Stalinism. Ideo-Political Aspects*, New York 1990.
191. Pirjevec J., *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995.
192. Pollo S., Puto A., *Historie de l'Albanie*, Roanne 1974.
193. Поповић М., Тимотијевић М., Ристовић М., *Историја приватног живота у Срба. Од средњег века до савременог доба*, Београд 2011.
194. Поповић Р., *Косово ни на небу ни на земљи*, Београд 1984.
195. Поповић Р., Марковић З., Китић В., Целатовић П., *Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој Жупи 1941-1944*, Београд 1999.
196. *Први балкански рат 1912-1913. (операције српске војске)*, књ. I, Београд 1959.
197. *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963.
198. *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Београд 2007.
199. Prifti P.R., *Socialist Albania since 1944. Domestic and Foreign Developments*, Cambridge 1978.
200. Purovci S., *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj*, Beograd 1971.

201. Puškoli F., *Revolucionarni sindikalni pokret Saveza sindikata Kosova 1919-1975*, Priština 1977.
202. Радић Р., *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I-II, Београд 2002.
203. Радић Р., *Патријарх Павле. Биографија*, Београд 2005.
204. Радовановић М., *Етнички и демографски процеси на Косову и Метохији*, Београд 2004.
205. Радовановић М., *Косово и Метохија. Антропогеографске, историјско- географске, демографске и геополитичке основе*, Београд 2008.
206. Радовановић М., *Косово и Метохија у Републици Србији и на Западном Балкану*, Београд 2005.
207. Radosavljević P., *Odnosi između Jugoslavije i Svete Stolice 1963-1978. Prilog za historiografiju diplomatsko-verskih nastojanja Vatikana na Balkanu i u Srednjoj Evropi*, Београд 2012.
208. Rajović R., *Autonomija Kosova. Istorijско-pravna studija*, Београд 1985.
209. Ramet S., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1962-1991*, Bloomington 1991.
210. Ramet S., *The Three Yugoslavias: State-building and legitimation 1918-2005*, Bloomington 2006.
211. Ратковић Б., *Ослобођење Косова и Метохије 1912*, Београд 1997.
212. Рот Х., *Косовски искони*, Београд 1996.
213. Roux M., *Les Albanais en Yougoslavie: Minorité nationale, territoire et développement*, Paris 1992.
214. Rusinow D., *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, London 1977.
215. Савић Р., *Арбанаси на српском тлу*, Београд 1989.
216. Selenić S., Vajagić D., *Jugoslavija i svet 1945-1950. Hronologija*, Београд 2010.
217. Skendi S., *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967.
218. Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве*, I-III, Београд 2002.
219. Слијепчевић Ђ., *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974.
220. Smit A.D., *Nacionalni identitet*, Београд 1998.
221. *Социјалистичко Косово. Kosova Socialiste*, Београд 1975.
222. *Srbija i Albanija. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1878. do 1989*, I-III, Ljubljana 1989.
223. Станковић Ђ., Димић Љ., *Историографија под надзором*, I-II, Београд 1996.
224. Станковић Ђ., *Изазов нове историје*, I-II, Београд 1994.

225. Степић М., *Косово и Метохија. Политичко-географске и геополитичке перспективе*, Београд 1999.
226. *Сто година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд 1980.
227. Стојанчевић В., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804-1878)*, Београд 1994.
228. Стојанчевић В., Борозан Ђ., Димић Љ., *Земља живих – The Land of the Living*, Београд 2005.
229. Стојанчевић В., *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994.
230. Стојковић Ж.К., *Штампа народа и народности у СФРЈ 1945-1973*, Београд 1975.
231. Stulli В., *Albansko pitanje 1875-1882*, Zagreb 1959.
232. Schreiber Т., *La Yougoslavie de Tito*, Paris 1977.
233. Танасковић Д., *Ислам: догма и живот*, Београд 2010.
234. Terzić М.В., *Titova vještina vladanja. Maršal i maršalat 1943-1953*, Podgorica 2005.
235. Терзић С., *Стара Србија XIX-XX век. Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад-Београд 2012.
236. Тешић В., *100 година Просветног савета Србије 1880-1980*, Београд 1980.
237. Триповић Ђ., *Jugoslavija-SSSR 1956-1971*, Београд 2012.
238. Туцовић Д., *Србија и Арбанија. Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.
239. *The History of Albania. A Brief Survey*, Tirana 1964.
240. *Universiteti i Prishtinës - Univerzitet u Prištini 1970-1980*, Priština 1980.
241. *Universiteti i Prishtinës. Njëzet vjet të Universitetit të Prishtinës - Универзитет у Приштини. Двадесет година Универзитета у Приштини 1970-1990*, Приштина 1990.
242. Урошевић А., *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987.
243. Urošević А., *Kosovo*, Priština 1990.
244. Ferović А., *Autonomne jedinice u savremenim ustavnim i političkim sistemima i položaj SAP Kosova u Jugoslaviji*, doktorska disertacija, Београд 1973.
245. Фолић М., *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, Приштина 1987.
246. Fowkes В., *Eastern Europe 1945-1969. From Stalinism to Stagnation*, London 2000.
247. Frasheri К., *The History of Albania*, Tirana 1964.
248. Hadri А., *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945*, Priština 1973.
249. Hajredin Н., *Afirmacija albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Priština 1984.

250. Hajredin H., *Neke sociološke karakteristike, društveni uzroci i posledice krvne osvete kod albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Beograd 1971.
251. Halpern Dž.M., *Srpsko selo. Društvene i kulturne promene u seoskoj zajednici 1952-1987*, Beograd 2006.
252. Haug H.K., *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*, London-New York 2012.
253. Hilbert R., *Albania's National Liberation Struggle. The Bitter Victory*, London – New York 1991.
254. Hobsbaum, E.DŽ., *Doba extrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002.
255. Horvat B., *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988.
256. Храбак Б., *Арбанашке студије*, I-V, Београд 2005-2007.
257. Храбак Б., *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988.
258. Храбак Б., *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, Београд 1988.
259. Храбак Б., *Џемијет. Организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919-1928*, Београд 2003.
260. *Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919-1979*, III, Beograd 1980.
261. *Hronologija revolucionarne delatnosti Josipa Broza Tita*, Beograd 1978.
262. Calvocoressi P., *World Politics 1945-2000*, London 2001.
263. Цани Б., Миливојевић Ц., *Космет или Косова*, Београд 1996.
264. Czekalski T., *The Shining Beacon of Socialism in Europe. The Albanian State and Society in the Period od Communist Dictatorship 1944-1992*, Krakow 2013.
265. Cvetković V.Lj, *Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susjedstvu 1953-1958. godine*, doktorska disertacija, Beograd 2012.
266. Cvetković S., *Između Srpa i čekića. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991*, knj. 3, Beograd 2013.
267. Cvetković S., *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1944-1953*, knj. 1, Beograd 2006.
268. Cvetković S., *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953-1985*, knj. 2, Beograd 2011.
269. Церовић В., *Контрареволуција која тече*, Београд-Приштина, 1989.
270. Čavoški J., *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959-1962*, Beograd 2009.

271. Чупић М., *Отета земља. Косово и Метохија – злочини, прогони, отпори*, Београд 2006.
272. Целатовић И.П., *Балистички покрет 1939-1952. Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000.
273. Dželatović I.P., *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988.
274. Шешлија Ж., *Косово и Метохија у политичкој историји Србије од 1912. до 1999. године*, Београд 2000.
275. Špadijer B., *Federalizam i međunacionalni odnosi u Jugoslaviji*, Beograd 1975.
276. Štrbac Č., *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*, Beograd 1983.
277. West R., *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, London 1994.

Б) Зборници радова:

1. *Albania and Kosovo. Political and ethnic boundaries 1867-1946*, ed. Beytullah Destani, Slough 1999.
2. *Албанци – лажни Илири*, Зборник, Београд 2007.
3. *Балкан после Другог светског рата*, Београд 1995.
4. *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Beograd 2008.
5. *Variola u Jugoslaviji 1972. godine. Izabrani materijali sa jugoslovenskog simpozijuma o varioli održanog u Primoštenu od 21. do 24. novembra 1972. godine*, Ljubljana 1972.
6. „Велика Албанија“. *Замисли и могуће последице*, Београд 1998.
7. *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955. Slučaj Jugoslavije*, Beograd 2005.
8. *Epidemija variole u Beogradu 1972. godine. Zbornik radova sa Simpozijuma*, Beograd 1972.
9. *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Београду 22-23. април 2003, Београд 2005.
10. *Горанци, муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и опстанка*, Зборник радова, Београд 2000.
11. *Зборник радова са Међународног округлог стола “Тито – Стаљин” одржаног у Београду 25. октобар 2006. године*, Београд 2007.
12. *Ideologija i društvo*, Zbornik radova, Beograd 1988.
13. *Илири и Албанци*, Серија предавања одржаних од 21. маја до 4. јуна 1986. године у САНУ, Београд 1988.
14. *Istoričar i savremena epoha*, Zbornik radova sa Okruglog stola Istorijskog instituta, Podgorica 1997.
15. *Југословенска држава 1918-1998*, Зборник радова са научног скупа, Београд 1999.

16. *Jugoslavija v hladni vojni*, Zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni - Ljubljana 8.-9. maja 2000, Ljubljana 2004.
17. *Југославија у Хладном рату. Прилози истраживањима*, Београд 2010.
18. *Југословенска дипломатија 1945-1961*, Зборник радова, Београд 2012.
19. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd 1999.
20. *Косово и Метохија*, Зборник, Београд 2003.
21. *Косово 1389-1989. Земља живих*, Зборник радова, Београд 1989.
22. *Косово и Метохија. Изазови и одговори*, Зборник радова са округлог стола *Геополитичка судбина Косова и Метохије* одржаног у Београду 24-25. јуна 1997, Београд 1997.
23. *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост, будућност*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, Београд 2007.
24. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001.
25. *Kosovo : prošlost i sadašnjost*, Zbornik radova, Beograd 1989.
26. *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*, Zbornik radova, Ljubljana 1989.
27. *Косовска битка 1389. године њене и последице*, Зборник радова, Београд 1991.
28. *Косовски бој у српској књижевности*, Београд 1990.
29. *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије*, Зборник радова, Београд 1988.
30. *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, Zbornik radova, Beograd 2007.
31. *Први балкански рат*. Округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987, Београд 1991.
32. *Prelom '72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala oktobra 1972. godine*, Beograd 2003.
33. *Социјалистичко Косово*, Зборник, Београд 1975.
34. *Spoljna politika Jugoslavije 1950-1961*, Zbornik radova, Beograd 2008.
35. *Срби и Албанци у XIX и почетком XX века*, Циклус предавања 10-25. новембар 1987. Научни скупови, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 1990.
36. *Срби и Албанци у XX веку*, Циклус предавања 7. мај 1990, Београд 1991.
37. *Срби и Југославија – политика, држава, друштво*, Београд 2007.
38. *Срби на Косову и Метохији*, Научни скуп Српске академије наука и уметности, књ. СХII, Одељење друштвених наука, књ. 26, Београд 2006.
39. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Naučni skup, Beograd 1994.

40. *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990, Титоград 1991.
41. *Tito – viđenja i tumačenja*, Zbornik radova, Beograd 2011.
42. *Tito i koncepcije socijalizma 1948-1958-1988*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog od 7. do 9. decembra 1988. godine u Kumrovcu, Beograd 1990.
43. *Универзитет у Београду 1838-1988*, Зборник радова, Београд 1988.
44. *1968. - четрдесет година после*, Зборник радова, Београд 2008.
45. *Цигани/Роми у прошлости и данас*, Зборник радова са научног скупа одржаног 16. и 17. децембра 1996. године, Београд 2000.

В) Чланци и расправе:

1. Avramovski Ž., *Granica Kraljevine SHS s Albanijom*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1992, 35-49.
2. Avramovski Ž., *Italijanska okupacija Albanije i držanje jugoslovenske vlade*, Istorijски glasnik, br. 1, Beograd 1963, 3-38.
3. Avramovski Ž., *Jugoslovensko-albanski odnosi 1918-1939.*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 67-79.
4. Avramovski Ž., *Nemačka politika prema Albaniji posle kapitulacije Italije 1943-1944.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 1983, 75-92.
5. Аврамовски Ж., *Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније*, Историјски часопис, 2-3, Београд 1964, 123-140.
6. Adamović V., *Enver Hodža: mehanizmi vlasti*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 162-171.
7. Antonijević G., *Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2000, 139-141.
8. Antonijević G., *Stanovništvo hrvatske nacionalnosti na Kosovu – Janjevci*, Dijalog povjesničara-istoričara, knj. 9, Vršac 2005, 279-297.
9. Antonić G., *Kosovski komitet i Kraljevina SHS u svetlu jugoslovenskih izvora 1918-1920.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2006, 27-44.
10. Батаковић Д.Т., *Косово и Метохија у плановима комуниста: Коминтерна, КПЈ и албанско питање*, Свети кнез Лазар, 1-2, Призрен 2000, 135-146.
11. Bataković D.T., *Les Albanais du Kosovo en Yougoslavie 1945-1995.*, Minorities in the Balkans : state policy an interethnic relations: (1804-2004), Beograd 2012, 153-204.

12. Beriša S., *Ekonomska saradnja između SFR Jugoslavije i NSR Albanije*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 98-109.
13. Bilandžić D., *Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji 1918-1971.*, Društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja, Beograd 1977, 167-206.
14. Bjelajac M., *Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije marta 1962.*, Dijalog povjesničara-istoričara, 7, Zagreb 2003, 373-392.
15. Bjelajac M., *Migrations of Ethnic Albanians in Kosovo 1938-1950.*, Balcanica – Annuaire de l'Institut des etudes balcaniques, 38 (2007), Beograd 2008, 219-230.
16. Bogdanović D., *Kosovo u svetlu istorije albansko-južnoslovenskih odnosa*, Savremenik, br. 12, godina XXVIII, Beograd 1982, 523-537.
17. Bogetić D., *Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob 1958. i koncept aktivne miroljubive koegzistencije*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2004, 123-154.
18. Богетић Д., *Економска сарадња Југославије и САД у време другог југословенско-совјетског сукоба 1958-1959.*, Историја 20. века, 1, Београд 2005, 131-152.
19. Bogetić D., *Jugoslavija i SAD - od sporenja ka saradnji : iskušenja na putu normalizacije odnosa tokom 1963.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2009, 115-130.
20. Bogetić D., *Jugoslavija i svetsko tržište kapitala. Američka finansijska podrška jugoslovenskim razvojnim programima krajem 50-tih godina*, Tokovi istorije, 3, Beograd 2010, 89-102.
21. Bogetić D., *Jugoslovensko-američki odnosi u svetlu vojne intervencije u Čehoslovačkoj 1968.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 75-88.
22. Bogetić D., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi početkom 60-ih godina. Razlika u Titovom i Hruščovljevom poimanju načela miroljubive koegzistencije*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2011, 205-220.
23. Bogetić D., *Kriza jugoslovenskog društva početkom 70-ih godina i pitanje sovjetske pomoći opstanku Titovog režima*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2010, 79-92.
24. Богетић Д., *Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Цонсонове администрације*, Токови историје, 3 (2009), Београд 2010, 136-161.
25. Bogetić D., *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989.*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 41-76.
26. Богетић Д., *Никсонова посета Југославији 1970. : нови амерички прилаз политици и покрету несврстаних*, Архив, год. 8, бр. 1-2, Београд 2007, 165-178.

27. Bogetić D., *Podsticaji i ograničenja na putu normalizacije jugoslovensko-sovjetskih odnosa tokom 1956.*, Tokovi istorije, 3-4, Beograd 2005, 160-181.
28. Bogetić D., *Pogoršanje jugoslovensko-američkih odnosa posle prvog samita nesvrstanih zemalja u Beogradu*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2006, 71-86.
29. Bogetić D., *Početak Vijetnamskog rata i jugoslovensko-američki odnosi*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2007, 91-116.
30. Bogetić D., *Razgovori Tito - Nikson oktobra 1971. Političke implikacije Vašingtonske deklaracije*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2011, 159-172.
31. Bogetić D., *Reakcija Zapada na proces jugoslovensko-sovjetskog približavanja 1955-1957.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2003, 161-176.
32. Bogetić D., *Uvođenje američkih ekonomskih restrikcija Jugoslaviji tokom 1962 - ukidanje statusa najpovlašćenije nacije*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 89-116.
33. Бонцић Д., *Један документ о двојезичном школству на косову и Метохију 1961. године*, Архив, год. 8, бр. 1-2, Београд 2008, 86-97.
34. Бонцић Д., *Развој вишег и високог школства у јужној Србији и на Косову и Метохију 1945- 1970.*, Лесковачки зборник, књ. 49, Лесковац 2009, 173-188.
35. Bondžić D., *Studenti sa Kosova i Metohije u Beogradu 1962. godine*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2007, 79-90.
36. Borozan Đ., *Albanci u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Dijalog povjesničara-istoričara, 3, Zagreb 2001, 353-370.
37. Borozan Đ., Dimić Lj., *Falisifikati albanske historiografije*, Gledišta, god. 40, br. 3-4, 1999, 98-101.
38. Borozan Đ., *Jugoslavija i Albanija u XX vijeku*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 9-20.
39. Borozan Đ., *Koncept velike Albanije u jugoslovenko-albanskim odnosima*, Međunarodna politika, 1031, Beograd 1995, 10-25.
40. Борозан Ђ., *Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније*, ЈИЧ, 1, Београд 1997, 169-178.
41. Borozan Đ., *Osnovni principi zaštite manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1921. i Albanci u Kraljevini Jugoslaviji*, Dijalog povjesničara-istoričara, 2, Zagreb 2000, 361-377.
42. Борозан Ђ., *Патерналистичка понашања албанских влада према Албанцима у Југославији током 20. вијека*, Војно дело, 2, Београд 1997, 28-40.
43. Borozan Đ., *Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944-1945.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1995, 63-76.

44. Borožan Đ., *Separatistički pokret Albanaca u Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940-1941.*, Tokovi istorije, 1-4, Beograd 1999, 191-206.
45. Bošković V., Apostolov A., *Stav KPJ prema agrarnoj reformi i kolonizaciji na Kosovu i Metohiji 1919-1941. godine*, Kosova-Kosovo, 1, Priština 1972, 329-343.
46. Bošković B., *Прогон насељеника и Срба мештана са Косова и Метохије 1941-1944.*, Зборник Филозофског факултета, 23-24 (1993/1994), Београд 1994, 383-414.
47. Bošković B., *Сецесионистичка делатност Арбанаса на Косову и Метохији, прогон Срба и Црногораца и насељавање Арбанаса 1941-1989. године*, Зборник Филозофског факултета, 26-27 (1996/1997), Београд 1997, 111-140.
48. Винавер В., *Фашизам и југословенско-албански односи на почетку Другог светског рата*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1970, 35-61.
49. Војводић М., *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912-1913. године*, Историјски часопис, књ. XXXVI, Београд 1990, 149-162.
50. Гаталовић М., *Велике богиње на САП Косову у светлости друштвено-политичких околности 1972. године*, Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура, књ. 4, Зајечар 2013, 257-268.
51. Гаталовић М., *Време и околности избора епископа Германа за патријарха Српске православне цркве 1958. године*, Српска теологија у 20. веку, књ. 2, Београд 2007, 308-320.
52. Gatalović M., *Između ideologije i stvarnosti. Socijalistički koncept kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije) 1945-1960.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 37-56.
53. Гаћеша Н.Л., *Привредни односи Југославије и Албаније 1945-1948.*, Зборник Матице српске за историју, 42, Нови Сад 1990, 87-127.
54. Gibianski L., *Sovjetsko-jugoslovenski odnosi i Mađarska revolucija 1956. godine*, ЈИЧ, 1-2, Beograd 1996, 151-170.
55. Глигоријевић Б., *Интереси великих сила у Албанији и угрожавање безбедности Југославије 1919-1939.*, ЈИЧ, 1-2, Београд 2000, 9-26.
56. Глигоријевић Б., *Положај Шиптара у Југославији и одлука Савета Друштва народа*, ЈИЧ, 1-2, Београд 1998, 233-240.
57. Glišić V., *Vujanska konferencija 31. decembar 1943. - 2. januar 1944.*, Vojnoistorijski glasnik, god. 41, br. 1, Beograd 1990, 107-125.
58. Дабић Љ., *Ревизија аграрне реформе и колонизације на Косову и Метохији после другог светског рата*, Општина, 7-8, Београд 1989, 5-25.

59. Dajzings G., *Egipćani na Kosovu i Metohiji, Filozofija i društvo*, 14, Beograd 1998, 119-146.
60. Dimitrijević B., *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951-1958.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2006, 101-112.
61. Dimitrijević B., *Jedinice jugoslovenske vojske na Kosovu i Metohiji 1945-1999.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 101-118.
62. Димитријевић Б., *Шинтарски оружани изазов комунистичким властима у Југославију 1945-1950.*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 49-60.
63. Dimić Lj., *Anahrone političke koncepcije i modernizacija – Srbija šezdesetih godina XX veka. Otvaranje pitanja*, Dijalog povjesničara-istoričara, 5, Zagreb 2002, 409-428.
64. Dimić Lj., *Velikoalbanska ideja i historiografija*, Vojno delo, 3, Beograd 1996, 170-174.
65. Димић Љ., *Историјски извори и историјско мишљење. Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година XX века*, Токови историје, 3, Београд 2007, 173-190.
66. Dimić Lj., *Josip Broz, Nikita Sergejevič Hruščov i mađarsko pitanje*, Tokovi istorije, 1-4, Beograd 1998, 23-56.
67. Lj. Dimić, M. Milošević, *Međudržavni ugovori između Jugoslavije i Albanije 1918-1939.*, Tokovi istorije, 1, Beograd 1990, 33-51.
68. Dimić Lj., *Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918-1941. i historiografija*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1990, 189-196.
69. Dobrivojević I., *Život u socijalizmu - prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945-1955.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 73-88.
70. Dobrivojević I., *Образовање у служби идеологије. Просветни напори власти на српском селу 1945-1955.*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2011, 157-170.
71. Dobrivojević I., *Slika jednog društva. Životne prilike na srpskom selu 1945-1955.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2011, 143-158.
72. Dobrivojević I., *U potrazi za blagostanjem: odlazak jugoslovenskih državljana na rad u zemlje zapadne Evrope 1960-1977.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 89-100.
73. Đorđević V., *Delovanje KPJ na Kosovu u oblasti prosvete i obrazovanja 1945-1952. godine*, Kosova-Kosovo, 11, Priština 1982, 167-171.
74. Едемски А.Б., *Иза кулиса совјетско-југословенских односа (јул-децембар 1966)*, Токови историје, 2, Београд 2012, 15-39.

75. Живковић М., *Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији (25-28. марта 1967. године) у светлу постбрионских дешавања у Покрајини*, Баштина, 30, Приштина 2011, 135-151.
76. Животић А., *Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба 1959-1961.*, Војноисторијски гласник, 1, Београд 2010, 85-103.
77. Животић А., *Југославија, Албанија и чехословачка криза (1968-1971)*, Токови историје, 3, Београд 2012, 62-85.
78. Животић А., *Југославија и јачање совјетског утицаја у Албанији 1947-1948.*, Токови историје, 3 (2009), Београд 2010, 94-116.
79. Животић А., *Немирна граница. Пограничне тензије између Југославије и Албаније 1948-1954.*, Историјски записи, 1-2, Београд 2009, 108-127.
80. Životić A., *Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i INFORMBIRO-a 1948-1954.*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2009, 91-102.
81. Životić A., *Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945-1947.*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2010, 83-96.
82. Жутић Н., *Јосип Броз, Енглези и питање предаје Космета Албанији*, Историја 20. века, 2, Београд 2004, 175-178.
83. Žutić N., *(Kon)federalizacija sudstva u Srbiji. Sudstvo Kosova i Metohije i Vojvodine 1944-1992.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 57-72.
84. Žutić N., *Rimokatolička misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u Kraljevini Jugoslaviji*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 105-113.
85. Imamović M., *Istorijski korijeni albanske spoljne politike*, Ideje, 5-6, Beograd 1987, 55-66.
86. Јевтић М., *Ислам и национализам на примеру Албанаца*, Зборник *Ислам, Балкан и Велике силе XIV-XX век*, Београд 1997, 571-583.
87. Јовановић В., *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, Tokovi istorije, 3, Beograd 2006, 25-44.
88. Јовановић Н., *Jugoslovensko-albanski odnosi 1945-1948. u dokumentima ruskih arhiva*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 115-126.
89. Јовановић С., *Jugosloveni i Albanci*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 172-185.
90. Karan M., *Krvna osveta kod Albanaca na Kosovu kao društveni problem*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 186-192.
91. Marković P., *Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965.*, Tokovi istorije, 1-2, Beograd 1996, 7-21.

92. Marović M., *Koreni nacionalizma u APR i njena opsednutost jugoslovenskim sindromom*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 134-154.
93. Миленковић Ж., *Образовање горанске етничке заједнице на Косову и Метохији од 1918. године до данас*, Баштина, св. 28, Приштина 2010, 221-228.
94. Miletić A., *Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji 1941-1944.*, Kosovo-Kosova, 4, Priština 1975, 163-189.
95. Mirković G., *Komunistička partija Jugoslavije i prosvetno-kulturne prilike na Kosovu između dva rata*, Kosova-Kosovo, Priština 1982, 23-29.
96. Мујаџевић Д., *Ставови Владимира Бакарића о централистичкој опозицији 1966-1969.*, Токови историје, 2, Београд 2012, 40-63.
97. Novaković D., *Delovanje 'Alaudin' medrese u Prištini od 1951. do 1991. godine*, Nastava i vaspitanje, 2-3, Beograd 2003, 297-315.
98. Novaković D., *Delovanje zajednice islamskih derviških redova alije (zidra) na Kosovu i Metohiji 1974-1991.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2002, 103-115.
99. Новаковић Д., *Скидање зара и фереџе код муслиманских жена у контексту односа исламске заједнице са државом у социјалистичкој Југославији*, Зборник Матице српске за историју, 82, Нови Сад 2010, 101-115.
100. Новаковић Д., *Став Исламске заједнице према догађајима на Косову и Метохији од 1945. до 1991. године*, Религија, год. 1, бр. 2, Шабац 2003, 236-249.
101. Новаковић Д., *Школовање студената Исламске заједнице из СФРЈ у иностранству*, Зборник Матице српске за историју, 120, Нови Сад 2006, 287-303.
102. Obradović I., *Britanska politika i stvaranje Albanije 1912-1914.*, Tokovi istorije, 4, Beograd 2006, 125-138.
103. Obradović M., *Agrarna reforma na Kosovu (1945-1947)*, Godišnjak Arhiva Kosova, 24, Priština 1990, 37-67.
104. Обрадовић М., *Насељавање добровољачких породица на Косово и Метохију 1918-1941. године*, Зборник радова са научног скупа *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца* одржаног у Кикинди 11. и 12. априла 1996, Београд 1996, 327-334.
105. Obradović M., *Revizija agrarne reforme na Kosovu*, Kosova-Kosovo, 3, Priština 1974, 367-412.
106. Pavlović M., *Izveštaji Američke ambasade iz Beograda o stanju na Kosovu i Metohiji 1957-1958.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2007, 165-176.

107. Павловић М., *Југословенско-српска историографија о Косову*, Историја 20. века, 2, Београд 2004, 179-188.
108. Павловић М., *Косово између Југославије и Албаније 1944-1948.*, Зборник радова Филозофског факултета, XXI-XXII, Приштина 1993, 185-191.
109. Pavlović M., *Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944-1948.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1998, 153-162.
110. Pavlović M., *Osamostaljenje – konačni cilj Albanaca u SFRJ*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1999, 21-40.
111. Pavlović M., *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1997, 85-112.
112. Pavlović M., *Srbi u Jugoslaviji 1945-1981.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2008, 182-272.
113. Pavlović S.K., *Jugoslavija 1918-1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 1996, 7-20.
114. Pelikan J., *Prilozi za društvenu istoriju Kosova i Metohije šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2010, 95-129.
115. Perazić G., *Jugoslovensko-albanski odnosi u odnosu na teritorijalni integritet*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 91-97.
116. Петровић Љ., *Културне везе Југославије и Албаније 1946-1948.*, Историја 20. века, 2, Београд 2002, 61-87.
117. Петровић Р., *Етнички састав становништва САП Косова и његове промене у поратном раздобљу*, Косовско-метохијски зборник, 1, Београд 1990, 355-356.
118. Петрановић Б., *Историчар и Бујанска конференција*, Зборник Матице српске за историју, 42, Нови Сад 1990, 163-172.
119. Петрановић Б., *Југославија између федерализма и конфедерализма о идеји народног јединства*, Токови историје, 1, Београд 1991, 195-207.
120. Потежица В., *Сретен Вукосављевић и забрана повратка Срба и Црногораца у Македонију и Косово и Метохију*, Симпозијум Сеоски дани Сртена Вукосављевића, 13, Пријепоље 1990, 97-110.
121. Radić R., *Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina*, Dijalog povjesničara-istoričara, knj. 2, Zagreb 2000, 653-670.
122. Радић Р., *Исељавање становништва са југословенског простора средином педесетих година*, Историјски записи, 1-2, Подгорица 1999, 143-173.
123. Radić R., *Islamska verska zajednica u službi jugoslovenske spoljne politike*, Tokovi istorije, 3-4, Beograd 2000, 39-48.

124. Radić R., *Odnosi između Srpske pravoslavne i Rimokatoličke crkve šezdesetih godina*, Dijalog povjesničara-istoričara, knj. 3, Zagreb 2001, 487-503.
125. Радовановић М., *Десрбизација и албанизација косовско-метохијске Старе Србије*, Архив за правне и друштвене науке, 3, Београд 1998, 3-39.
126. Радовић С., *Југословенски поглед на кинеску политику отварања у периоду 1970-72. године*, Токови историје, 2, Београд 2013, 225-243.
127. S. Rajak, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. godini i Mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2000, 82-98.
128. Рељић М., *Горанци - од географске одреднице до етнонима*, Октоих, 1-2, Подгорица 2011, 165-173.
129. Славковић Б., *Дезертирања Албанаца из Југословенске армије након ослобађања Косова и Метохије 1944. и 1945.*, Војноисторијски гласник, 1, Београд 2011, 92-113.
130. Slavković B., *Jugoslovensko-albanski ekonomski odnosi 1945-1948: planovi i saradnja*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2012, 133-148.
131. Slavković B., *Jugoslovensko-albanska saradnja u oblasti kulture, nauke i prosvete 1945-1948.*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2012, 109-128.
132. Ставретовић Ђ., *Прва редовна скупштина Обласног народног одбора за Косово и Метохију у Призрену као ревизија Бујанске конференције*, Космет, 1, Београд 1991, 299-313.
133. Stojić-Imamović E., *Preplitanje unutrašnjih i spoljnih činilaca u formiranju spoljne politike Albanije*, Ideje, br. 5-6, Beograd 1987, 128-133.
134. Терзић С., *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912.*, ИЧ, XLII (1995-1996), Београд 1997, 91-110.
135. Трипковић Ђ., *Vraćanje balansa u politici Jugoslavije prema supersilama krajem 60-ih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2010, 75-94.
136. Трипковић Ђ., *XX kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza i jugoslovensko-sovjetski odnosi*, Arhiv, 2, Beograd 2001, 200-212.
137. Трипковић Ђ., *Jugoslovensko-sovjetski odnosi i promena na sovjetskom vrhu 1963-1964.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2009, 107-122.
138. Трипковић Ђ., *Obnova političkog dijaloga na najvišem nivou između Beograda i Moskve početkom 70-ih godina*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2011, 221-238.
139. Трипковић Ђ., *Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965-1967.*, Istorija 20. veka, 1, Beograd 2010, 133-150.

140. Трипковић Ђ., *Побољшање југословенско-совјетских односа 1961-1962.*, Токови историје, 3-4, 2008, 76-97.
141. Трипковић Ђ., *Spoljni faktori i politička kretanja u Jugoslaviji 1945-1955.*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1995, 77-90.
142. Трипковић Ђ., *Titova politika balansa prema supersilama 60-ih godina 20. veka*, Tokovi istorije, 2, Beograd 2011, 123-131.
143. Трипковић Ђ., *Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 1998, 129-141.
144. Folić M., *Obnavljanje i delatnost Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu 1930-1941.*, Kosova-Kosovo, 11, Priština 1982, 3-21.
145. Хадри А., *Комунистичка партија Југославије на Косову и Метохији до априлског рата 1941. године*, Токови револуције, 5, Београд 1970, 359-409.
146. Хадри А., *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, Историјски гласник, 1-2, Београд 1967, 51-84.
147. Hadri A., *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944.*, ЈИЏ, 2, Beograd 1965, 39-60.
148. Hadri A., *Tito i Kosovo*, Kosova-Kosovo, 6, Priština 1977, 19-30.
149. Храбак Б., *Албански емигранти у Југославији 1948-1954.*, Токови историје, 1-2, Београд 1994, 77-104.
150. Храбак Б., *Међународни положај Албаније 1945-1947. и Југославија*, Истраживања, 13, Београд 1990, 249-312.
151. Храбак В., *Političkobezbedonosna situacija u Albaniji 1945-1947.*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd 1990, 77-115.
152. Цветковић С., *Како је спаљено пет километара досија УДБ-е. Велика ревизија документације Службе државне безбедности после смене Александра Ранковића и Брионског пленума 1966.*, Архив, 1-2, Београд 2008, 71-85.
153. Cvetković S., *Kradljivci tuđih leđa: obračun sa anarholiberalističkim grupama u SFRJ posle 1968.*, Istorija 20. veka, 3, Beograd 2011, 39-56.
154. Cvetković S., *Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2009, 131-144.
155. Cvetković S., *Saradnja SDB sa stranim zemljama tokom sedamdesetih godina 20. veka*, Istorija 20. veka, 2, Beograd 2010, 93-100.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

- АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
- АЈ – Архив Југославије
- АКМО – Аутонома Косовско-метохијска област
- АОС – Албанска обавештајна служба
- АП – Аутономна покрајина
- АПВ – Аутономна Покрајина Војводина
- АПКМ – Аутономна Покрајина Косово и Метохија
- АС – Архив Србије
- АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
- АФЖ – Антифашистички фронт жена
- БУ – Београдски универзитет
- ВА – Војни Архив
- ВПШ – Виша педагошка школа
- ВТШ – Виша техничка школа
- ВШ – Врховни штаб
- ДАСМИП – Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије
- ДБ – Државна безбедност
- ДСИП – Државни секретаријат иностраних послова
- ДУТ – Државни универзитет у Тирани
- ДФЈ – Демократска Федеративна Југославије
- ИБ – Информациони биро (комунистичких партија)
- ИБ ПСКЈ – Извршни биро Председништва Савеза комуниста Југославије
- ИВЗ – Исламска верска заједница
- ИК – Извршни комитет
- ИО ПО ССРН – Извршни одбор Покрајинског одбора Социјалистичког савеза
радног народа
- ЈНА – Југословенска народна армија
- ЈНОФ – Јединствени народноослободилачки фронт
- КМ – Косово и Метохија
- КНМ – Комисија за националне мањине

КП – Комунистичка партија
КПА – Комунистичка партија Албаније
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
КПК – Комунистичка партија Кине
КПС – Комунистичка партија Србије
КПСС – Комунистичка партија Совјетског Савеза
КПЧ – Комунистичка партија Чехословачке
Краљевина СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
КУД – Културно-уметничко друштво
МК – Месна канцеларија
МУП – Министарство унутрашњих послова
НАТО – Северноатлантски пакт (North Atlantic Treaty Organization)
НДР – Немачка Демократска Република
НДШ – Албански националнoдемократски комитет
НИН – Недељне информативне новине
НИП – Новинско-издавачко предузеће
НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије
НКПЈ – Нова комунистичка партија Југославије
НО АКМО – Народни одбор Аутономне Косовско-метохијске области
НОБ – Народноослободилачка борба
НОВЈ – Народноослободилачка војска Југославије
НОО – Народноослободилачки одбор
НР – Народна Република
НРА – Народна Република Албанија
НРС – Народна Република Србија
НФ – Народни Фронт
ОК СК – Општински комитет Савеза комуниста
ОК СКС за КМ – Обласни комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију
ОНО – Обласни народни одбор
ОУН – Организација уједињених нација
ОУП – Органи унутрашњих послова
ПА – Политичка архива
ПК СКК – Покрајински комитет Савеза комуниста Косова
ПК СКС за КМ – Покрајински комитет Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију

ПК ССРНК – Покрајинска конференција Социјалистичког савеза радног народа Косова
ПО – Покрајински одбор
ПРА – Партија рада Албаније
Прим. аут. – примедба аутора
ПСКЈ – Председништво Савеза комуниста Југославије
ПСУП – Покрајински секретаријат за унутрашње послове
ПУ – Приштински универзитет
РЕХК – Рударско-енергетско-хемијски комбинат
РК ССРНС – Републичка конференција Социјалистичког савеза радног народа Србије
РМХК – Рударско-металуршко-хемијски комбинат
САД – Сједињене Америчке Државе
САНУ – Српска академија наука и уметности
САПВ – Социјалистичка Аутономна Покрајина Војводина
САПК – Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово
СДБ – Служба државне безбедности
СИВ – Савезно извршно веће
СК ССРНЈ – Савезна конференција Социјалистичког савеза радног народа Југославије
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКК – Савез комуниста Косова
СКП(б) – Свесавезна комунистичка партија большевика
СО – Скупштина општине
СПЦ – Српска православна црква
СРБХ – Социјалистичка Република Босна и Херцеговина
СРМ – Социјалистичка Република Македонија
СРН – Савезна Република Немачка
СРС – Социјалистичка Република Србија
СРХ – Социјалистичка Република Хрватска
СРЦГ – Социјалистичка Република Црна Гора
ССИП – Савезни секретаријат иностраних послова
ССЈ – Савез студената Југославије
ССРН – Социјалистички Савез Радног Народа
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
ССУП – Савезни секретаријат унутрашњих послова
СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата

СУП – Секретаријат унутрашњих послова

СФРЈ – Социјалистика Федеративна Република Југославија

ТЕ - Термоелектрана

УДБ (Удба) – Управа државне безбедности

УНЕСКО – Организација уједињених нација за просвету, науку и културу (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization)

ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија

ЦИА – Централна обавештајна агенција (Central Intelligence Agency)

ЦК – Централни комитет

ЧССР – Чехословачка Социјалистичка Република

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Мр Миомир Гаталовић рођен је у Београду 14. септембра 1981. године, од мајке Вере и оца Бранимира Гаталовића. Прадеда му је био судски бриг. генерал Бранимир Гаталовић (1874-1930), а бака сликарка Љубица Цуца Сокић (1914-2009). По завршетку Пете београдске гимназије уписао је 2000. године Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење историје, где је дипломирао 2005. године на Катедри за савремену историју са темом *Последња генералова битка. Шарл де Гол и референдумска криза у Француској 1969. године у југословенској штампи*, код ментора проф. др Дубравке Стојановић. Магистарску тезу *Партија и култура у Србији 1952-1958. године* одбранио је на Катедри за историју Југославије 2008. године код ментора проф. др Љубодрага Димића. Од 2007. године је стручни сарадник јавног сервиса Радио-телевизије Србије, где је учествовао у изради више историјских емисија, од којих би требало издвојити серијал *Заборањени умови Србије* и емисију *Слободан Јовановић. Осврт на живот и дело*. У едицији *РАРА* Радио-телевизије Србије писац је животописа Милана Влајинца (1877-1964), Јована Миодраговића (1853-1926), Јована Ристића (1831-1899), Косте Стојановића (1867-1921) и Радослава Грујића (1878-1955). Од 2009. године је запослен у Институту за савремену историју у Београду, где је као стручни сарадник учествовао у реализацији више научних пројеката и организацији научних конференција, од којих би посебно требало издвојити Међународну научну конференцију *Први светски рат и балкански чвор* из 2011. године. Аутор је научне монграфије *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952-1958.* објављене 2010. године, један од аутора капиталног научног дела *Косово и Метохија: век важних догађаја 1912-2012.* објављеног 2012. године и аутор више научних чланака од којих би требало издвојити *Између идеологије и стварности. Социјалистички концепт културне политике Комунистичке партије Југославије (Савеза комуниста Југославије) 1945-1960.* објављен у часопису *Историја 20. века* 2009. године. Један је од уредника Зборника научних радова *Први светски рат и балкански чвор* објављеног 2014. године поводом обележавања јубилеја стогодишњице Првог светског рата.

